

HÓMAN BÁLINT ÉS SZEKFŰ GYULA

MAGYAR TÖRTÉNET

ÍRTA
SZEKFŰ GYULA

BUDAPEST 1935
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA

21.922. — KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA BUDAPEST. (FELELŐS: THIERING RICHÁRD).

E L Ő S Z Ó
A N E G Y E D I K É S Ö T Ö D I K
K Ö N Y V H Ő Z

AZ A KÉT SZÁZAD, mely a mohácsi véstől veszi keze detét, egymással olyan szoros kapcsolatban van, hogy A szinte lehetetlenség egyenkint, egymástól elkülönítve tár* gyalni őket. Szellemi és politikai, gazdasági és társadalmi téren a két század úgy következik egymásra, mint ugyanazon kornak bevezető és befejező része; külön-külön mindegyik csak fél, egész csak a kettő együtt. A XVI. században megkezdődő helyzetek a következő században fejlődnek ki, az itt kötött csomókat a XVII. század oldja meg, tisztára kronologikus éln adás csak töredékképet, torzót tudna nyújtani. A török hódolt* ság mindkét századon áthúzódik, a HabsburgUerdélyi, német* török, dunaistiszaei ellentét a XVI. században kezdődik és a XVII. századnak főtartalmát teszi, a fegyveres nemzetnek a nagybirtok által megszervezése szintén mindkét századot te* foglalja; a XVI. század reformációját organikusan követi a XVII. század ellenreformációja. Egészben véve elmondhatjuk, hogy lényegest e két század csak együtt szolgáltat a nemzeti élet ezeréves történetéhez.

A feldolgozásnál mégis iparkodtam a negyedik könyvet a XVI., az ötödiket a XVII. század történetére koncentrálni. Ehhez képest az egész munkának e negyedik könyve azon alapvető kérdéseket próbálja megvilágítani, melyeket azután a XVII. századnak kellett megoldania: a királyság külföldre kölfözését, a védelem királyi megszervezését a török hódítással kapcsolatban, a török nyomás alatt Magyarországnak a nyugati szomszédaival való szorosabb érintkezésbe léptét, az új központi igazgatás, az új nagybirtok kialakulását, az új Erdélyt és a reformáció elterjedését. Mindegyik szó egy-egy ellentétet jelent, mely a középkorban egységes nemzeti lelket foszlá nyokra készül szakítani. Ez ellentétek először Bocskay felkelésében törnek elő, ennek leírása fejezi be e könyvet, hogy a következő, ötödik pedig egy, az egész korszakot átfogó etno gráfiai és társadalmi leírás után a megoldások képét adja, melyeket a XVII. század próbált létrehozni.

Szekfü Gyula

NEGYEDIK KÖNYV

XVI-İK SZÁZAD

A POLGÁRHÁBORÚ ÉS A HÁROM RÉSZRE OSZTÁS

A MOHÁCSOT követő napokat múlt századi nagy történetírónk, Jászay Pál, Vörösmarty kortársa rajzolta meg ugyanazzal a komor színpompával, ugyanazon vést kongató szavakkal, mint amelyek a két szomszédvár tragédiáját teszik a magyar lovagvilág tragikumának örökemlékü tanújává. A történetíró nagyszerű romantikus képet fest a budai eseményekről attól kezdve, hogy a csatavesztés másnapján, vecsernye után, német lovas, lélekszakadva, félőrülten hozta meg a hírt, egyenesen a királynénak, aki termeiben épp akkor Thurzó Elekkel, a királyi kincstartóval, beszélgetett. A mosolygó udvaronc a hír vétele után pár perccel némán, lecsüggesztett fővel vágatott le a királyi várból, hogy összeszedje udvari szolgálait, s előkészítse a királyné távozását. Közben beesteledett, Buda magyar helyőrsége nyugovóra tért, nem vévén észre a sürgölődést a királyné termeiben és a német polgárok házaiban. Éjfél kongott, mikor végre az udvarbeli virrasztóőrség feje, István pohárnok, felzavarta az alvókat: „Keljetek fel, a törökök mind egy lábíg leverték a magyarokat!– A magyar katonák szemüket dörzsölték, s bámulva nézték, amint a német lakosok szövétnekekkel szaladoznak az utcán és szekrénykéket, kincsesládákat cipelnek a dunai hajókra, meg a logodi külvárosba, a nagy nyugati, bécsi országút kiindulópontjába. Majd ötven lovas kíséretében a királyné is kilovagolt a várból, a logodi kapun át, szobaleányai kezében egy-egy égő fáklya. Thurzó Eleknek háromszáz legénye már készen várta és málhás lovakra meg szekerekre rakta a magyar királyi vár kincsei, drágaságai legértékesebb részét. Már világos reggel volt, mikor a királyné a bécsi útra tért Thurzó, Szalaházy Tamás püspök, Burgio báró pápai követ és Lajos király nevelője, az öreg Bornemissza kíséretében. A magyar királyné elhagyta a székvárost és csak a nyugati határon, Pozsonyban állapodott meg.

A királyné menekült, életét mentette, a török elől, de egyúttal alattvalói, a magyarok elől is. A német születésű Máriát nem szerették a magyarok, az ország politizáló rétegei. A kisenemesek a főúri kormány egyik mozzatóját gyűlölték benne, a koronára áhító Zápolyai-ház hívei a Habsburg-ház expo-

nensét, aki mindent megtesz, hogy a magyar koronát családja számára biztosítsa, végül a katolikusok a német eretnokség, a lutheri vallás pártfogóját. Sovány, meddő asszony volt, érelyes arcvonásokkal, aki német udvaroncaival és rokonaival mulatott és táncolt, német tudósokkal filozofált és magyar alattvalóit nemcsak hogy nem isíierte, de még nem is mutatta, mintha meg „akarná őket ismerni; Az országban fellángoló németgyűlöletnek legnagyobb tápot a királyné elutasító egyénisége adott. Budavár magyar őrsége közömbösen nézte távozását és még fel nem fogva a nemzeti csapás súlyát, szinte örömmel készült a vajda, Zápolyai fogadására.

A király elesett, a királyné távozott» a nádor, Báthory István Mohácsról menekülőben a pécsi káptalan kanonokjainak kifosztásával töltötte idejét, akik a török elől futottak a székes[^]egyház ősi kincseivel, Nem volt többé központi hatalom, nem volt funkcionárius, aki azt országos tekintéllyel gyakorolta volna. A vezetéshez szokott ország ebben a váratlan uratlanságában ismét illúziók, politikai chimerák martalékává lett, mint ezeréves történetének egyéb katasztrófaiban is. Még véreznek a török kard okozta sebek. még füstölögnek a Szolimántól felgyújtott városok, a magyar rabok ezreit még át sem hajtotta a török az Al-Dunán, mikor a hazaoszló nemességet egyetlen érzelem fogja el; ujjongás a német udvar bukásán, a német királyné távozásán. Két hóval Mohács után a lengyel király követe úgy találja, hogy a magyarok a legnagyobb örömben, szinte újjászületve térnek házukba, hogy megszabadultak az idegen uralomtól. A Mohács előtti kisnemesi párt koncepciójával találkozunk itt, ez hatalmasodott el az egész politikai világban, az a felfogás, mintha a királyi hatalmat körülvevő magyar mágnások pártja azért, mert a német királyné is hozzá tartozott, idegen uralmat jelentett volna. A szerencsétlen nemzet a most kezdődő évszázadokban alaposan megtanulta a különbséget, mely a valóságos idegen uralomtól II. Lajos hazai kormányát elválasztotta. Akkor azonban a németgyűlölet primér érzelmét keltette fel az ellensúlyától megszabadult kisnemesi politikai agitáció. Német kereskedők, iparosok ijedten bújnak el, orvossal és gyógyszerésszel sem találkozik az ember, ezek is nagyrészt németek, kik elvonulnak a nemzeti mozgalom elől, a magyarok visszatérnek az ősi, szittyia szokásokhoz. Az egykorúak is így, szittyának nevezik ezt a mozgalmat. Elölj ár ebben a kisnemesi párt trónkövetelője: Zápolyai János, az erdélyi vajda, aki a németes lovagpáncéltól visszaöltözik szittyának és szittyia módra, nyereg nélkül, köpönyegén üli meg a lovat. A szittyia érzelmek politikai megvalósítása érdekében mindenütt az 1505-i rákosi végzést emlegetik, melyben a magyarok megfogadták, hogy idegent többé nem választanak királyuknak. Idegen szemlélőre, aki nem ismeri a magyar szalmalángot, elemi erővel hat e mozgalom s elhiteti vele, hogy

idegen uralkodó csak úgy lehet Magyarország királya, ha előbb mind kiirtja a magyarokat. És ha Ferdinánd ausztriai főherceg akarna magyar király lenni, ezzel felidézné a magyarok és pémetek véres tragédiáját, összeütközését és az egész kereszténység romlását.

Zápolyai útja a trón felé

Az illúziók hőse, a hangulat hordozott a Zápolyai János. A mohácsi katasztróféért nem volt felelős, ezzel alaptalanul terhelte meg vetélytársa, ausztriai Ferdinánd, kortársai előtt és századokon át a történet előtt is. Büntudat nem nyomta lelkét, Lajos király halálát nem ő okozta, hisz ott pusztult Mohácsnál testvére is, Zápolyai György, kiért gyászruhát öltött magára. A távoli Erdélyből rohanva indult seregével, mikor az ellentétes királyi parancsokból valahogyan kiokoskodta a valót és a szükségeset, de útjából is futárokkal kérte Lajos királyt, ne ütközzék meg addig, míg ő meg nem érkezik. Most végre,, anélkül, hogy bűnbeesett volna, megnyitotta előtte a sors a trónhoz vezető utat. Szegedi táborából a személyét szolgáló csapatokkal a Tisza balpartján északnak indul, kikerülve a Szolimántól Szeged felé küldött Ibrahim nagyvezír seregét, mely azután a Tisza jobbpartján vonult délnek és Péterváradnál a szultán főseregével egyesülve hagyta el az országot. A török sereg uszályát csak ketten merték megkapdosni: a nádorfi Perényi Péter és a török elől Magyarországba menekült rác vajda, Radics Bosics, akit a törökök bátorságáért örültek, delinek hívtak, míg a nyugat felé száguldó törököket Frangepán Kristóf verte vissza. Zápolyait az üres királyi trón annyira megigézte, hogy többé egyetlen lépést sem tett a török ellen, bár a Szegedhez közeledő Ibrahim serege kétségtelenül gyöngébb volt az övéénél.

A török hadjáratnak vége van tehát és kezdetét veszi a politikai hadjárat, melyben Zápolyai eleinte túlerővel rendelkezik. Egész országrészek hallgatnak szavára. Erdélynek régóta ő a vajdája, kezében vannak a vajdai várak, de kezében van a harcias székelység is, melynek ő a főkapitánya. És ő a legnagyobb birtokosa az országnak: 42 vármegye 160.000 jobbágyportájából több mint 12.000 az övé, azaz az ország jobbágynépességének majdnem egy tizede neki adózik, neki szolgál, őt uralja. Szegedről északra vonulva saját birtokain állapodik meg, Debrecen az övé, Tokaj is az övé, pedig birtokainak nagyrésze a Felvidéken és a Dunántúl fekszik; egyedül a felvidéki megyékben szinte másfélmillió hold az övé. A kezén levő nagybirtok pedig ráfekszik hatalmával a szomszédos közép- és kisbirtokra: a megyék kismemesei, kik tiszteletlenül beszélnek a koronás felségről és átkozzák a királynét, a „német lutheranát“, hódolatát hajolnak meg a köztük megjelenő nagybirtokos, az ország bárója előtt, aki fegyveres szolgáltaival bármikor elkergetheti őket

ősi házukból. A központi hatalom gyöngítésén fáradozó kisenesség nem vette észre, hogy maga alatt vágja a fát, amikor a törvény felett örökös királyi hatalmat árnyékhatalommá téve, önmagát is kiszolgáltatta a nagybirtokosok kényekedvének. A megyei nemességben ott vannak a nagybirtokos befolyásának előőrsei is már: a rokonok, szomszédok, udvari szolgák, egyszerűen a familiárisok, akik a nagybirtokos szolgálatában megszervezik a pártot és elnémítják az ellenzékét. És alig van vármegye, melyben a nagy Zápolyai#birtoknak ne volna meg ez a szervezete. A familiáris szervezet készíti elő a hangulatot és hasznosítja Zápolyai érdekében a szittyamozgalmat. A Zápolyai#család egyik familiárisa, Várdai Pál egri püspök, a csata után azonnal összehívja a vajdapárti vármegyék nemességét, előbb Verpelétre, azután Tokajba. Itt a Zápolyai#várban tar#tanak október közepén többnapos gyűlést, a várban és a vár alatt, de mindenképpen a Zápolyai-hatalom védelme, azaz nyomása alatt. Verbőczy is újra dörög itt, aki évtizedeken át védte az „ország jogait a zsarnokok ellenében“, azaz a szegény, tehetetlen Jagellók ellen, a legnagyobb nagybirtokos szolgálatában; most újra hivatkozva az 1504 határozatra, hazai király választását ajánlja.

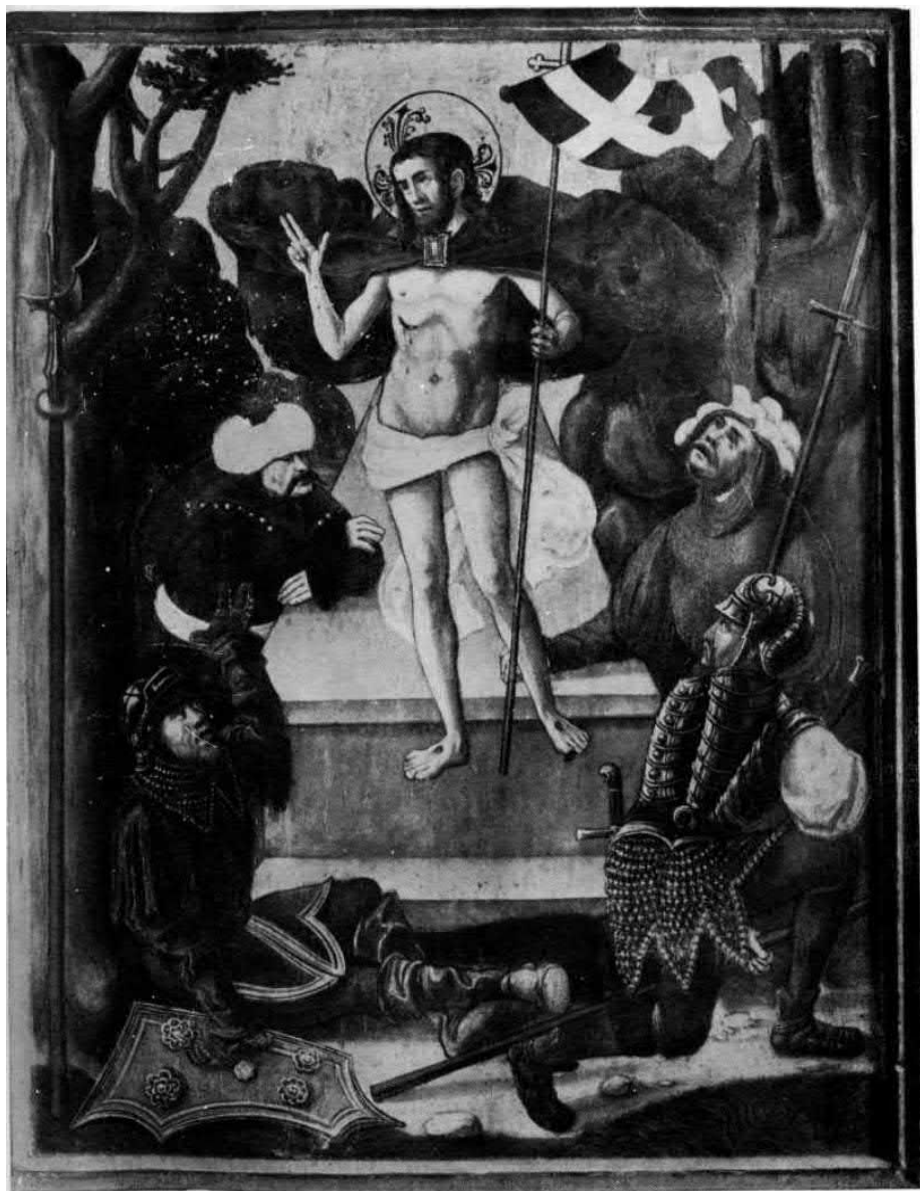
A tokaji gyűléstől a november 10-i székesfej érvári királyválasztásig zökkenő nélkül haladt Zápolyai szekere. Vitte a németgyűlést, mely a választásra fejenként jogosult köznemességben élt, vitte a saját népszerűsége és vitte a családi hagyomány és családi hatalom, mely országrészekre terjedt ki. Abban a fegyveres tömegben, mely a szabad királyválasztásért és Zápolyai személyéért lelkesedve Tokajtól Budára hömpölyög, s onnan átzúdul a Dunántúlra, hol Szent István óta él az állam szívverése, egyetlen családnak reális hatalma van összesűrítve, mely a pillanat kedvezését kihasználva azt hitte, hogy az ország akaratát tudja irányítani. Ott vannak benne az atyafiak, maguk is nagybirtokosok: Petrovics Péter, a görögkeleti rác, Zápolyai vérrokona; ott nővérenek fia, Homonnai Drugeth Ferenc, az északkeleti felföld dinasztia családjából; szintén nőágon rokona, Drágffy Gáspár, oláh eredetű ura a Tiszántúlnak; ott vannak a régi Zápolyai-pártnak támaszai és teremtményei: Verbőczy, Szobi, Bodó Ferenc, az Ártándyak, Glézsán, Kismarjay, Macedoniay Miklós; ott vannak ezek mellett a tiszáninnyi és tiszántúli megyék egész kisenessége. Így vonulnak a király választók Tokajból Szerencsen, Hatvanon át 6000 fegyveressel Budára, hol Verbőczy elégedetten jegyzi meg: „ugye, mégis beértünk ide, honnan nemrégiben kizártak bennünket!“ A vajda a királyi palotában száll meg és november 8-án bevonul Fejérvárra, melyet számára Bakics Pál foglalt el, korábban török vazallus szerb vajda, a volt nagyvezír barátja, most magyar úr, aki a mohácsi csata előtt egy hónappal állott át a magyarokhoz. Az ország törzsökös nagy

családjaiból, a Zápolyai-rokonságon kívül, alig van jelen nagyr, mindössze négyet találunk, aki a Zápolyai családi hatalomtól független: Perényi Péter és Török Bálint, két fiatal, szenvedéslyektől hevített ember, mindent remélő, merő és mindenre kész; a harmadik Móré László főétekfogómeister, a Jagellók királytól elszokott korszakában is feltűnően zabolátlan rablóúr, aki később török fogságban fiával együtt renegáttá lesz, s végül Batthyány Ferenc horvát bán, akit nem a szittyaérzelem, sem pedig Zápolyai személyének becstülése hajtott ide, hanem azon körülmény, hogy horvátországi ellenlábasa, Frangepán Kristóf, Máriához csatlakozott, ami elég volt Batthyáynak, hogy Zápolyai pártjára álljon; viszont azonban a koronázás után Frangepán Zápolyaihoz állván, Batthyány azonnal Ferdinándhoz tért és meg is maradt ennek a pártján. A zászlósurak hiányának, hiányzik a királyi tanács és az özvegy királyné, akinek joga és kötelessége régi szokás szerint a trónüresedés alatt az ország ügyeit intézni, hiányzik végül a nádor, Báthory István, akinek pedig feladata volna a Hunyadi Mátyástól kimondott régi gyakorlat szerint a királyválasztó gyűlést kihirdetni és azon elsőnek szavazni az új királyra. Az urak a régi királyoknak temetkezési templomában, a köznemesség Fejérvár falain kívül választják meg Zápolyai Jánost királynak, ellenzés nem hallatszik, egyedül az ausztriai főherceg, Habsburgi Ferdinánd követje akar felszólalni a Habsburgdiáz örökösödési joga érdekében, de nem engedik szóhoz, Verbőczy lándzsára tűzve felemeli az 1504 rákosi oklevelet. Az egyhangú választás után az új királyt esztergomi érsek nemlétében — az utolsó betegen harcolta végig Mohácsot és hősi halálával kiengesztelte élete bűneit — a nyitrai püspök, Podmaniczky István, koronázza meg. A magyar királyi hatalmat kezébe véve, most köti le magának az új király azokat, kik családi hatalmanak nem voltak lekötelezve: Perényit a maga helyébe erdélyi vajdának, Török Bálintot temesi ispánnak nevezi ki. Móré László már az ünnepségek alatt elhagyta őt, Batthyány is néhány nap múlva. Ferdinánd útja a trón felé.

Zápolyai megválasztatása a király választási elv alapján ment végbe, de ez az elv ebben az esetben nem érvényesült korlátlanul, mert az 1504 rákosi határozat eltiltván nemmagyar király választását, a választási elvet magát is tisztán bennszülött magyarokra korlátozta. A választás menetében a nádor közreműködésének mellőzése kétségtelenül sérelmét képezte a hagyománynak, de rendes időkben ez semmiképen nem állott volna annak útjába, hogy János király békésen átvegye az ország uralmát. Zápolyai mellett azonban Habsburgi Ferdinánd is már évek óta készült a magyar trón birtokbavételére és a saját joga igazolására az 1504 pergamennel szemben más

pergameneket mutatott fel, melyeket szintén magyar országi gyűlések hagytak jóvá. Kezében voltak a Habsburgoknak az örökösödés dolgában a magyar királyokkal kötött államszerződései: az 1463-ii, III° Frigyes császár és Hunyadi Mátyás által kötött bécsújhelyi békeokmány, az 14914 bécsi béke és a nagyatyjának, Miksa császárnak egyik legnagyobb sikerét képező 15074 kettős házassági szerződés, melynek értelmében lett Ferdinánd feleségévé Anna magyar királyleány, Lajosé pedig Mária, a két ifjú Habsburgnak, Károlynak és Ferdinándnak nővére. Mindezen szerződések bizonyos esetekre kimondották a Habsburgok örökösödési jogát Magyarország trónjára, s rájuk hivatkozva Ferdinánd főherceg, mint akire bátyja, V. Károly császár, átruházta a saját, Magyarországot illető jogait, eleinte nem is gondolt választásra, annyira erősnek vélte a „successio⁴⁴ jogát. Lajos halálával Magyarország „természetes urának⁴⁴ tartotta magát, nemcsak a szerződések betűje értelmében, hanem még neje jogán is, miután jogtudorai példákat tudtak felhozni arra nézve, hogy a magyar trónt a királyi család férfiágának kihalásakor a nőág örökölheti. Ezen részint diplomatikus, részint csak történelmi jogokra támaszkodva, Ferdinánd feleslegesnek tartotta, hogy „természetes⁴⁴ jogát az ország rendjei választás útján megerősítsék, ehelyett nyugati fejedelmi jogfelfogás értelmében egyszerűen hódolatot kívánt az összegyűjtendő magyar rendektől. Ettől a felfogásától csak nagynehezen tudták őt Mária és pozsonyi tanácsosai eltéríteni.

A Habsburgok hívei eleinte kevesen vannak, s ezek sem az örökösödésnek, hanem inkább a korlátlan, az 15054 határozattól meg nem kötött szabad királyválasztási elvnek a hívei. A törzskart Szalaházy Tamás veszprémi püspök, Thurzó Elek és az elesett királynak két fiatal titkára, Nádasdy Tamás és Oláh Miklós alkotják, ez utóbbi egyházi férfiú. Velük van azonban Mária királyné energiája, aki férjét elvesztve, egyszerűen lesodorja magáról a fiatalkori könnyelműségét és bátyja, Ferdinánd örökösödéséért, a Habsburg-család hatalmáért kemény akarattá s lebírhatatlan munkaerővé izmosodik. Korábbi királynék példáját követve, megalakítja Pozsonyban az özvegy királyné kormányát és visszautasítva János királynak házassági ajánlatát — az új nemzeti király a gyűlölt német királynét vissza akarja hozni az országba! —, saját személyes érvényesülését is feláldozza a dinasztia jövőjének. A királyné pozsonyi kormányása az, mely Ferdinánd választását előkészíti. Itt kezdettől fogva a fiatal titkáré, Nádasdy Tamásé a vezető szerep. Ő a legelső magyar, akivel Ferdinánd főherceg Lajos halála után Bécsben beszél, ő közvetíti a trónkövetelő és a magyar urak közt, összeírja a csatából megmenekült urak névsorát, akiket azután Mária királyné egyenkint hív meg Pozsonyba, hogy őket pártjára lekösse. Az osztrák főhercegnek nincsenek országreszeket befolyásoló nagybirtokai, ígérnie és adnia kell tehát, mégpedig

*Krisztus feltámadása.
Festmény a hptószentandrászi szárnyasoltáron 1512.*

KRISZTUS FELTÁMADÁSA. FESTMÉNY A LIPTÓ-SZENTANDRÁSI SZÁRNYASOLTÁRON. 1512. ,4 lipptói szentandrásai faragott szárnyasoltárnak egyik festménye, 1512-bői, jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárában; a Krisztus koporsóját őrző katonák alakjában (balról jobbra, felül, s azután alul) a török, német, cseh és magyar nemzet reprezentánsait tünteti fel, ruházati és fegyverzetben, valamint az arcok kifejezésében. Különösen jellegzetes a töröknek nym godt, szenttelen arckifejezése, ellentétben a három keresztény; nek kifejező, csodálkozó, meglepett arcjátékával; a csehnek szlávok az arca; a német akkori Landsknechtet ábrázol, hosszú lándzsával, a jobb alsó sarokban térdreálló magyar akkoriban divatos páncélt és sisakot visel.

a választás előtt. A magyar urak egyenkint bejelentik igényüket a pozsonyi kormánynak, ez velük tárgyalásokba bocsátkozik, melyek során aki nem tudja megkötni személyes üzletét, az eltávozik János királyhoz. Azok tehát, akik Ferdinánddal meg tudtak egyezni, kétségtelenül szerényebb, az országos érdekekkel könnyebben kiegyeztethető kívánságokkal léptek fel, mint akik a pozsonyi tárgyalások sikertelensége miatt utóbb János uralmának támaszaivá lettek. Ez utóbbiak közt nevezetes Frangepán Kristóf és Erdődy Simon zágrábi püspök, kik együttesen léptek fel Máriánál, az egyik az ország főkapitányságát, a másik az esztergomi érsekséget követelve magának; mindkettő kielégítetlenül távozik és Jánoshoz szegődik.

Nagyobb önbizalommal és bátorsággal tárgyalt a pozsonyi kormány, amióta Ferdinándot a cseh rendek október 23-án királyukká választották. A cseh koronára a lengyel király és két bajor herceg is igényt tartott, akik a szavazatokért igen nagy pénzüsszegeket áldoztak, miután a cseh urak leplezetlenül pénzbeli borraivalókat követeltek a trón jelöltektől. Végül mégis számoltak Csehországnak a német birodalom és az osztrák tartományok közé ékelt helyzetével és Habsburg Ferdinándot választották meg, de azon feltétellel, hogy ő is ismerje el, hogy a cseh koronát nem örökösödésnek, hanem választásnak köszöni. Ferdinánd tehát már Csehországban kénytelen-kelletlen elismerte a választási elvet, s ettől kezdve a magyarokkal szemben is enged szigorú örökösödési felfogásából, ami viszont lehetővé teszi neki több mágnással a megegyezést. Különösen Báthory nádor az, akinél a megegyezés előfeltétele a királyválasztó gyűlés elvi elhatározása volt. Az egyes urakkal létesített egyezmények részben azok magánkívánságaira, részben az ország jogaira vonatkoznak. Az előbbiek közt a nádor Kőszeg várát kéri és kapja, a többiek, Batthyány Ferenc, Tahy János pénzt kapnak, pontosan körülírt terminusokban, zsoldos lovasok tartására — így a Jánostól elpártolt Batthyány ötszáz huszárra; s végül minden, Ferdinándhoz álló úr biztosítást nyer arra nézve, hogy ha János kiűzné őket birtokaikból, Ferdinánd tartományaiban családjukkal együtt menedékre és megélhetésre fognak találni. Ezen személyi ígéreteken kívül Ferdinánd 1526 november 30-i oklevelében megígéri nekik, akik „egész Magyarországot⁴¹ képviselik előtte, hogy az ország jogait és szabadságait meg fogja tartani, ha fegyverrel jutna az uralomhoz, nem kevésbé, mint ha mindnyájuk akaratából választatnék királlyá; birtokokat és méltóságokat idegeneknek nem fog adományozni és tanácsába nem fog idegeneket felvenni. Ezzel Ferdinánd is meghajolt a régi magyar közjogi szokás hatalma előtt viszont az idegeneknek az ország kormányából és birtokaiból való kizárásával megadta mindazon garanciát, amit akkor a rendek Európa különböző országaiban nemzetiségük védelmére szoktak követelni.

A polgárháború

Miután még János király is koronáztatása után azonnal párthívei közül hat püspököt és tizenkét főispánt nevezett ki, ezzel a két párt megszervezése be is fejeztetett, közöttük ezután már csak a fegyver dönthetett. A támadást a hatalom birtokában levő fél kezdte meg. Jánosnak új országos főkapitánya, a vitéz condottiere, nagy magyargyűlölő Frangepán Kristóf délen, Ráskay Gáspár pedig a felső Dunánál támadtak Ferdinánd híveire, mire az özvegy királynétól és a nádortól Komáromba összehívott országgyűlést Pozsonyba kellett át-helyezni, ahol a környéket, Jóként Sopront és Magyaróvárt, Ferdinánd jókor megrakta német nehéz lovasokkal. A pozsonyi urak és a csekély számmal begyűlt szomszéd megyebeli nemesek a nádor vezetése alatt december 16-án választották királlyá az osztrák főherceget, aki most is hangsúlyozta ugyan a magyar királysághoz való örökösödési jogát, de végül bonyolult, körmönfont kifejezésekkel beleegyezett abba, hogy az országgyűlés választás útján elismerje őt az ország „természetes urának”.⁴ A jövőre is gondoló főherceg ily kétértelmű fogalmazással iparkodott a választás kétségtelen tényét elhomályosítani.

A kettős királyválasztásból származtak a következő századok nyomorúságai, amint ezt a következő nemzedékek mindnyáján világosan felismerték, ötven év múltával világosan látja ezt Báthory István, a lengyel király: „Magyarország eleitői fogva a két, avagy háromfelé húzás-vonás miatt veszett. A magyar és magyar veszett össze, osztán a török végezte el a játékot.” A kettős királyválasztás polgárháborút jelentett, melyben a török veszedelemmel egyelőre egyik fél sem akart számolni. Nemszak János hívei feledkeztek meg király választó gondjaik közt Szolimánról, ki Konstantinápolyban szerencsekívánatokat fogadott Magyarország meghódításáért, — a török veszedelem Ferdinánd párthívei közt sem volt döntő motívum, mely tetteiket irányította volna. Az ausztriai párt olyan urakból verődött össze, akiknek birtokai az ország nyugati részein terültek el, a párt ~további kifejlődését és megszilárdulását pedig egyrészt az éberebb, a lehetőségeket ügyesebben kihasználó Habsburg-politikának, másrészt János törökbarát fordulatának köszönhette, mely a töröknek kitett területeket elidegenítette tőle. De kezdetben, a királyválasztás idején, egyik fél sem törődött a déli végeken fegyverben álló ősi ellenséggel, s külső segítség után sem nézett, hogy a töröktől megszabadítsa az országot. A mohácsi vérveszteség mintha teljesen paralizálta volna az ország agyműködését: a két új politikai központ több éven át képtelen volt reagálni, bármi kis védekezési eszközzel is, a nemzeti lét legnagyobb veszedelmére.

Mindkét fél azt hitte, hogy kettős, nem pedig hármas játszmát játszik, bár azzal kezdettől fogva tisztában volt, hogy

egyikük sem tudja a másikat külső segítség nélkül meggyőzni. Ferdinánd segítséget egyedül testvérétől, V. Károly császártól várhatott, akinek erejét azonban egyrészt a német birodalmi belső zavarok, a hitújítás következesei, másrészt a Franciaországgal Itália birtokáért folytatott nagy európai mérkőzés tartotta lefoglalva. Ferdinándnak, a szegény ausztriai hercegnek türelmesen kellett várnia, míg hatalmas testvére feléje pillant és segítséget ad neki Magyarországra tényleges meghódítására.

Az idegen segítség volt első gondja János király kormányának is. A fejevári koronázással szakadatlan követjárás kezdődött: az új király követi végiglátogatták Velencét, a pápai udvart, Francia- és Angolországot, mindenütt segélyért esedezve a bitorló Ferdinánd ellen és nem mulasztva el rikító színekben lerajzolni a veszedelmet, mely Európára származnék abból, ha a Habsburgsház eddigi túlhatalma mellett még Magyarország uralmát is megszerezné magának. Magyarország birtokában a két testvér gőgje egész Európát leigázhathná, erősítették János küldöttei. A fogadtatás államonként különböző volt. A pápát éppen akkor érte a sacco di Roma példátlan sérelme, V. Károly követe még a pápa személyének brutális kigúnyolásától sem riadt vissza. VII. Kelemen nem utasítá el tehát János követségét, sőt maga is viszonzta azt pápai követ küldésével, de kézzelfogható segítséget sem ő, sem a velencei köztársaság nem adhatott. Az angol király, VIII. Henrik, világosan megmondotta, hogy Magyarország túlságosan messze van ahhoz, hogy segélyt adhasson neki; Anglia számításai akkor még geográfiailag határolva voltak. Igazán szíves fogadtatásra csak a francia udvarban találtak János emberei. I. Ferenc király vérében még forrott a páviai vereség, a madridi fogság szégyene: hogy a császáron bosszút vegyen, szüksége volt a Habsburg-hatalom hátában szövetségesekre. Innen kísérletei lengyel-magyar-török szövetség létrehozására. Közvetlenül a mohácsi vész után még nem volt tisztában azzal a változással, mely Magyarország nemzetközi faj súlyában, értékében beállott, s ezért János udvarát éppoly fontosnak tartja, mint a lengyelt és a törököt, ugyanazon emberét, a kalandor Rincon volt császári kapitányt bízza meg e három keleti hatalomnak a Habsburgok ellen ingerlésével. Rincon megjelenését a budai udvar nagy megtiszteltetésnek, az európai elismerés jelének veszi, fogadásakor mise után Verbőczy népszerű beszédben magyarázza meg a tömegnek a követség nevezetes és hasznos voltát. Pozitív eredményt János követe, Statileo János választott püspök ért el, aki 1528 október 28-án megkötötte a fontainebleau-i egyezményt, melyben János a Habsburgok elleni harcra kötelezte magát mindaddig, míg Ferenc király a császártól vissza nem kapja tús fiait, sőt ha közben sikerülne neki egész Magyarországot elfoglalnia, akkor a francia király szolgálatára még Olaszországba is fog küldeni lovas és gyalog sereget. Mind-

ennek fejében Ferenc király 20.000 tallért ígért János támogatásáért és leereszkedően kijelentette, hogy ha maga mégis kibékülne a Habsburgokkal, módot fog keresni arra, hogy a békébe Jánost is belefoglalja. Típusa ez az olyan szerződésnek, minőt a hatalom különböző fokán álló felek kötnek egymással, s melyben a hatalmasabb egyszerűen zsoldjába veszi a gyengébbet és még azt is a saját szabad elhatározásának tartja fenn, mikor bontja fel a viszonyt. Mohács előtt Magyarország nem kötött ily lealázó szövetségeket.

Nem több eredménnyel folytak János tárgyalásai a német birodalomnak Habsburg-ellenes rendjeivel, így a két nagyra-vágyó bajor herceggel és hesszeni Fülöppel, akik nyíltan nem is igen mertek érintkezni a Habsburgok vetélytársával, követeik Bécsből titokban rándultak le Magyarországra, avagy cseh főurak például egy Kollowrat közvetítésével érkeztek meg Jánoshoz. A hatalmas lengyel király, aki eleinte maga is igényt tartott unokaöccse, II. Lajos elárvult trónjára, a két királyválasztás Mtán közvetítő, egyeztető állást foglalt el, de a valóságban inkább hajlott a német nagyhatalommal rendelkező Habsburgok, mint rokona, első feleségének testvére, Zápolyai János felé. A követ járatás tényleges eredménye csak azt a felfogást erősítette meg, hogy döntés egyedül a fegyveres összeütközéstől várható. Az ország nagy része János kezében volt, s ha ő ki tudja használni hatalmi lehetőségeit, könnyen kivetheti Ferdinándot a nyugati végekről is. Ezt az alkalmat János király a diplomáciai küldetésekre fecsérelt idő alatt elszalasztotta. Kortársai férfiatlan akarathiánya miatt nevezték Katalin királynak. Nem volt harcias természet, hadvezéri tehetséget soha nem árult el, egyetlen győzelmes haditényét ismerték: Dózsa György parasztjainak leverését. Otthon ugyan, a budai királyi lakban, hadtudományi könyveket tanulmányozott, s az új német gyalogság, a landsknechtek szervezetei iránt érdeklődött, de országa hadierejének összefogására nem volt képes. Ehelyett elküldte követeit a lengyel királytól összehívott olműtzi békekonferenciára, melyen ismét csak az ellentétek kiegyenlíthetlensége derült ki.

Ferdinánd jobban használta fel idejét: kölcsönöket vett fel fejedelmek, városok, egyházak, bankároktól, a pénzen zsoldosokat fogadott, úgyhogy már 1527 július végén személyesen megjelenhetett Magyarországon körülbelül 10.000 főből álló sereg élén, melynek egy részét a német birodalmi segélycsapatok tették ki. Ilyen kicsiny hadierővel lehetett akkor Magyarországot meghódítani, a régi nagy, integer Magyarországot, mert ennyire haladt immár az országnak Mátyás halálakor kezdődő politikai desorganizációja, s ennyire közömbösen néztek a magyarság tömegei, melyik királyé lesz az egyedüli uralom. János tehetetlenségére és a szittyá szalmalángra egyaránt jellemző, hogy ő Ferdinánddal szemben alig háromezer fegyve-

rest tudott összehozni, kevesebbet, mint ahányan a koronázó diadalmenetben kísérték. Az osztrák fővezér, Salm Miklós, régi császári katona, több ütközetben megállás nélkül egyfolytában verte János seregét Pozsonytól Tárcáig és Tokajig. A magyar urak mind hozzáállottak, s a Jánostól csak imént kinevezett nagy méltóságok, püspökök és főispánok most egymás után meghódoltak Ferdinándnak, miután nem tartottak zsoldos lovasokat, akikre támaszkodhattak volna. Így Ferdinándot november 3-án az urak nagy sokasága előtt Fejérvárott ugyanaz a nyitrai püspök koronázta meg, aki előbb János fejére tette Szent István koronáját. Perényi Péter, Jánosnak koronaőre, a korona kiszolgáltatásáért Ferdinándtól is megkapta az erdélyi vajdai méltóságot. Székesfejérvárott ez volt az utolsó koronázás, utána Ferdinánd beült János helyébe a budai váriakba és több hónapon át úgy rezideált ott, mint elődei, más magyar királyok.

János király majdnem ugyanazon az úton futott vissza Ferdinánd hadai elől, mint amelyiken nemrégén koronázásra jött. Tokajtól délnek fordul, Nagyváradnak, onnan Erdélybe, de még régi vajdasága sem fogadja be, Kolozsvár és Gyulafehérvár sem, futnia kell, mint az űzött vadnak. Néhány régi politikai barátjának fegyveres szolgálival Tasnádon át még egyszer az ellenségnek fordul, birtokán, Debrecenben sereget akar gyűjteni, közben utolsó, s tán egyetlen hű embere, Bodó Ferenc Eger mellett Török Bálintnak és Bakics Pálnak, most Ferdinánd híveinek fogságába esik. Végső erőfeszítéssel összeszedett, részben rácokból álló serege Szinánál vereséget szenved, feloszlik, ő maga Lengyelországba menekül. Itthon összes családi birtokait elfoglalják a magyar urak, a legtöbbet és a leghevesebb iramban, volt hívei.

Zápolyai török szövetsége. Az 1529-i hadjárat

János földönfutó lett és mindent elveszthetett, csak egyet nem: azt a tudatot, hogy ő az igazi, a törvényes, a koronás király. Akinek homlokát egyszer megérintette Szent István koronája, az lehetett még oly törékeny akaratú, báb ember is, királyi méltóságáról többé le nem mondhatott. Ezért nyilvánult nagy bölcsesség és nagy önismeret például Bethlen Gáborban, aki fejére tehette volna a koronát, de nem tette, mert érezte, hogy koronás fővel nem egyezkedhetik többé az ellenféllel. Aki egyszer elfoglalta a magyar trónt, annak érte mindent mernie kellett. A magyar trón, Szent István koronája volt az, melynek birtokáért János is a legsúlyosabb beszámítás alá eső lépésre vetemedett.

Nem tudjuk pontosan, hol, melyik várában „vetette el magától a szemérmét” — ezt a súlyos kifejezést a múlt század legnagyobb magyar történetírója, Szalay László mondja róla —, de valószínű, hogy Erdélyben egyik vajdai várától a másikhoz

futva határozta el magát és bízta meg Lasky Jeromost, a lengyel főnemest, hogy számára Konstantinápolyban a szultántól segítséget kérjen. Ilyen tanácsot kapott már korábban a velencei signoriától, mely tengeri birtokai, keleti gabonabehozatala és kereskedelme miatt kénytelen volt a törökkel békében élni, s keresztény szempontból nem látott semmi elvetendőt a pogánnyal való békében. János még 1527 tavaszán a regensburgi birodalmi gyűléstől sereget kért a török ellen, a dunai és szávai várakat is remélte visszafoglalhatni, lelkiállapotában azonban az ország elvesztése döntő változást hozott létre. Kétségtelen, hogy János király menekülése közben nem volt olyan lelkiállapotban, hogy lépésének összes következéseit át tudta volna gondolni. A mozgó erő, Rinconnak tanácsai mellett, aki az ptolsó csatából Jánossal együtt menekül, a másik kalandor, Lasky volt, világjáró ügyes széltoló, ma fejedelmi pompában élő nagyúr és hadvezér, holnap áruhás földönfutó, aki kortársainak legtöbbször felülmúlta kitűnő idegek és páratlan hiúság dolgában. Neki Magyarország sorsa Hekuba, otthona lengyei földön van, s mikor Ibrahim nagyvezírral megkötötte a szerződést, mely akkora tüzet gyújtott Magyarországon, hogy évszázad sem volt elég eloltására, azt írja lengyelországi birtokára az otthagyt gazdának: vigyázzon, a tetőt javítsa ki, nehogy tűz üssön ki, mert ő igen fél a fűztől. A szerződés megkötése után ő, Lasky Jeromos, syradiai palatinus, János király tanácsosa hadat üzen Ferdinándnak és külön az erdélyieknek, megírva ezeknek, hogy az idők beteltek, a bárd már lecsap a fa törzsére és „nem is sok idő telik, hogy megláttok engemet az oláh vajda öfensége és a törökök meg tatárok roppant serege élén, melyek borzasztóan fognak dühöngeni és előttük egyedül a templomok és azok szolgálói lesznek biztonságban, mivelhogy ezeket én érintetlenül fogom hagyni⁴⁴. A nagyzás mániája volt az, ami Lasky törökvezetővé tette.

Konstantinápolyban hosszas tárgyalásra volt szükség, míg Lasky és Ibrahim nagyvezír, Szolimán mindenható minisztere, megegyezhettek egymással. A török neheztelt János királyra, mert koronázása óta tudomást sem vett róla, holott Szolimán Magyarországot meghódítván, senkinek sem lehet joga az ő engedelmével nélkül annak trónját elfoglalni. A déli vidéken a régi magyar védelmi vonal váraiban már Mohács óta benn ültek a törökök, Belgrád, Pétervárad, Zimony, Szendrő, Újlak várcsoportjaiban több mint 11.000 főből álló török helyőrség kísérte éber figyelemmel a polgárháború lefolyását. Ibrahim csodálkozott, hogy a magyarok eddig nem számoltak a török jelenléteivel és mosolyogva utasította el Lasky jámbor kívánságát, hogy Jánosnak adassanak vissza a Szerémség várai. Végül is kénytelen volt Lasky elismerni a szultán felsőségét, és felajánlani neki, ura nevében, Magyarországot és János személyét: „tiéd az én uram, Magyarország királya, mindenével“, mire a szultán

pártfogásába vette őt és megígérte, hogy segélycsapat helyett személyesen fog segítségére jönni. Ez több volt, mint amennyit Lasky óhajtott, de a szultán személyes elindulását megakadályozni nem tudta többé.

Az 15294 hadjáratban, melyet ily módon Szolimán János király kérésére indított Ferdinánd ellen, már egész Magyarország a szultán lábainál hevert. János király Mohács véres síkságán hódolt Szolimánnak, kíséretében udvari nagyjai: Frangepán Ferenc kalocsai érsek, Brodaries István püspök és Verbőczy, a király kancellárja. A szultán kegyesen fogadta az ajándékot, amit János hozott neki: Mátyás király gyémántgyűrűjét, a Zápolyaiak családi ereklyéjét. Az erdélyi vajda, Perényi Péter, Siklós várából menekülve, török kézre esik a szentkoronával együtt, a koronát így Ibrahim nagyvezír veszi őrizetbe. A Bécs alatti török táborba az új esztergomi érsek, Várdai Pál, jön pártfogásért könyörögni, védje meg őt a két király közt Szolimán érseki várai birtokában. Visszatérőben, Rákos mezején, Ibrahim János iránt engedelmességre oktatja a magyar urakat, Tas mellett a táborban lóhátról felmutatja a basáknak Szent István koronáját, majd pedig sértetlenül visszaküldi azt, mint a török ajándékát, Jánosnak. Büszke magyar urak így hajtották meg fejüket a pogány előtt, aki keleti bőkezűséggel és lenézéssel osztá szét köztük kegyelmének jeleit. Egyetlen magyar akad, aki fegyvert fogott és harcolt ellene, Nádasdy Tamás, Ferdinánd budai várnagya, kit fellázadt legénysége végre is összekötözve adott át a töröknek és Jánosnak; halálos fenyegetéssel kényszerítve ő is János pártjára állott.

Ebben a hadjáratban Magyarország a töröknek már nem akadály, hanem felvonulási területe volt, mely ellenállást nem tud, nem akar többé kifejteni. Magyarország kezéből kihullott a kard, mellyel százötven éve védte a kereszténységet a pogány ellen, kiütötte kezéből a polgárháború és János király, akinek hároméves uralkodása elég volt e változás létrehozására. A török sereget nyugati útjában Bécs városa tartóztatta fel, s most a szultán hazavonulása után el kellett válnia, vajjon Lasky csakugyan minden magyar nevében fogadta-e Szolimánt Magyarország urának.

ZÁPOLYAI JÁNOS KIRÁLYSÁGÁT 1529?tól 1540?ig a török pártfogás tartotta fenn. János teljes joggal hivatkozhatott mentegetőző leveleiben — mert a török szövetségért sokan támadták és a pápa kiátkozta — arra, hogy ő adófizetés nélkül nyerte meg a török pártfogását, és ezért semmi lealázó, kérésztényhez illetlen szolgáltatással nem tartozik. A török magatartására döntő lehetett az a szempont, hogy János önként ismerte el felsőbbségét és ezzel ingyen, költséges és fáradságos hódító hadjárat nélkül vált számára lehetővé a gazdag osztrák tartományok egyenes megtámadása, állandó rablása és pusztí-

tása. Ha ezzel nem elégszik meg s János királyi kormánya helyébe török közigazgatásnak veti alá az országot, ezzel talán mindent kockára tett volna, mert a hatalmától megfosztott János kétségkívül kiegyezett volna Ferdinánddal és az ilymódon egyesült Magyarország a Habsburgok támogatásával jóvátehetné volna a végzetes mohácsi veszteséget. Ez a meggondolás volt az, melynek hatása alatt Szolimán tizenkét éven át megtűrte Jánost a trónon azon feltétel alatt, hogy nem békül ki Ferdinánddal, az ő területét nem adja át a Habsburgi királynak, nehogy a kettészakadt ország váiamiképen mégis egyesüljön. János a magyar trónon annyit jelentett a török politika számára, mint Magyarország állandó megoszlását, örök lehetetlenségét.

A török szövetség következei

Török és magyar viszony ehhez képest nem is volt egyenrangú felek szerződéses kapcsolata, inkább hasonlított ahhoz, mely régente a hún, türk, bolgár birodalmak és a nekik alávetett országok közt állott fenn. E lovas népek széles birodalmuk határain meghagyták az alávetett népeknek belső szervezetét, mert tudták, hogy az képtelen ellenük hathatós védelemre és ellenállásra; megelégedtek azzal, hogy az illető nép országát szabad átvonulási területnek használhatták és hogy az alávetett törzsek az ő hadi vállalataikat élelemmel és némi segédcsapatokkal támogatták. Ezt az ázsiai államkapcsolatformát próbálták most a törökök a keresztény Közép-Európában megvalósítani, és János király megtartván belső kormányzata szabadságát, csakugyan kénytelen volt hűbérurát országán Nyugat felé átengedni és neki időnként, így a moldvai hadjáratban, élelmet, pénzt, sőt katonaságot is szolgáltatni.

De mindez nem volt elég, hogy vele a magyar király országának valóságos békét vásárolhasson a töröktől. Török helyőrség ugyan János idejében az anyaország területén csak a Szerémségben állott, különben a Száva és az Al-Duna képezte a határt, amelyet azonban a törökök éppenséggel nem tekintettek áthághatatlannak. A török végváraknak erős helyőrségei, azután a boszniai és szerbiai bégek csapatai folyton pusztították a magyar határvidékeket; a végvárak helyőrségének egy-egyede fizetetten rács martalóc volt, aki magyar területről hozta meg élelmét, zsákmányát, eladható rabjait. A magyar végvidék ilymódon a középkori gyepük vadon pusztaságainak sorsára jutott már János törökbarát korszakában. A Dráva és Száva között, a Szerémségtől nyugatra Valkó, Pozsega, s részben Verőce vármegyék lakossága már ekkor elmenekült, és Katzianernek, Ferdinánd főkapitányának 1537?i, nagy erővel végrehajtott kísérlete Eszék visszaszerzésére leginkább azon szenvedett kudarcot, mert Verőcétől Eszékig lehetetlenség volt a sereg számára élelmet találni, oly területeken, melyek még

néhány évvel előbb falvak nagy sokaságában kiterjedt gabona-termelést folytattak. A Drávától és Dunától északra hasonlóképpen kezd kialakulni ez a gyepülőző vadon; a régi belső várak: Babocsa, Siklós, Kalocsa, Temesvár végvárakká lesznek, s a déli lakosság felhúzódik védelmük alá, pusztán hagyva a töröknek kitett területeket. De, hogy legalább ez a helyzet állandósulhasson, ahhoz is szükség lett volna a felsorolt várak megerősítésére és az elpusztult dunai védelmi vonal helyébe új várvédelmi rendszer kiépítésére. Jánosnak azonban éppen törökbarátsága tette lehetetlenné e várak helyrehozását: a török mindenkor, birodalma minden határán bizalmatlanság elítélendő és megbosszulandó jelének tekintette, ha szomszédai váraikat megerősítették, s így János uralma alatt nem történhetett semmi a már elveszett aldunai és szerémségi várrendszer pótlására, jóllehet a déli végek az ő kezén voltak. János a töröknek tárva-nyitva álló országon uralkodott mindvégig, tisztán Szolimánnak személyes jóindulatára hagyatkozva.

Magyarországot azonban ekkor már félezredév erős kapcsai fűzték a nyugati kereszténységhez, melyeket nem lehetett egy pillanat alatt elszakítani. János maga udvarával együtt megmarad katolikus hitében és törökbarát kormánya alatt minden közrendű magyar, kivétel nélkül, törökellenes. Nyoma sincs annak, hogy magyar vitézek, ha még oly szegények is, tömegesen török zsoldba adnák magukat, mint ezt a szerbeknél látjuk. Még a politika emberei sem barátkoznak szívből a törökkel, s János udvaroncai közt alig van valaki, aki félelem és visszatetszés nélkül kísérené őt el a törökökkel való találkára. Mikor az 1529-i hadjárat előhírnökéül Mehetned szendrői bég, lovasaival tiszteleg Makó mellett János királynál, a török látogatása hírére a király mellett levő urak, régi törökverő vitézek, erre a napra ellovagolnak Várad felé, hogy ne legyenek tanúi annak a jelenetnek, mint sétálgat a Maros partján kettesben, barátságos beszélgetésben a pogány törökkel a magyar király. Jánost erre a találkozásra nem is kísérte el más, mint legszűkebb politikai párthívei: Verbőczi, Pöstyéni, Ártándy, azok, kiknek pályája évtizedek óta felbonthatatlanul összefonódott az övével. A mohácsi tisztelgésre utaztában ugyanezen bég kevesli is kíséretét, mire János kénytelen bevallani, hogy a magyar vitézek nem bíznak a törökben, ezért nincs vele nagyobb kíséret. A törökbarátság hordozója az a néhány politikus, aki megszokta pártharcokban a politikai hatalomért minden más tekintet feláldozni. A nagy katolikus Verbőczi szívesen jár le követségben Konstantinápolyba, a török szültánhoz.

De vannak a törökbarátságnak olyan hívei is, kik a napi politikán felülemelkedve magasabb, nemzeti, sőt humanisztikus okokból támogatják a török szövetséget. Ezek kivétel nélkül a déli végekről származnak, s vérükben is túlnyomó a dél-

szláv elem. Két főpap a vezetőjük. Az egyik Frangepán Ferenc, a Jánostól kinevezett kalocsai érsek, azon nagy tengermelléki családból, melynek tagjai, a tenger és a hegyek közé beékelve, korábbi századokban a velenceiek hatása alatt olaszok voltak, most pedig a török nyomás alatt, hogy birtokaikat megtarthassák, a törökkel kénytelenek megegyezést keresni. Ennek a családnak egyik tagja volt az a Frangepán János, aki a mohácsi hadjárat előtt Ferenc francia király segélykérését vitte meg Szolimánnak. Az érsek maga korábban a római Araceli kolostor ferencese volt, tisztaéletű, hithű szerzetes, aki Mohács hírére, a magyarok pusztulását hallva, nővérének megmentésére jött Magyarországra, s itt látva Jánosnak értelmes emberektől való elhagyatottságát, hazafias kötelességből állott be tanácsosai közé, de mindig kámzsában járt, vagyont nem gyűjtött, egyházi birtokait nem vette kezébe és minden vágyódásával az Araceli kőszáli kolostora felé fordult vissza. Mint délvidéki ember, jól ismerte a török mérhetetlen hatalmát, s ennek benyomása alatt Ion szószólójává a törökbarát politikának, miután János megtette Konstantinápolyban, Lasky által, a döntő lépést. Elkíséri Jánost Mohácsra, s abban a kitüntetésben részesül, hogy Ibrahim nagyvezirrel együtt ülve hallgathatja végig Szolimán sátrában a két uralkodó beszélgetését. Az érsek tisztában van az áldozattal, melyet ekkor Magyarországnak és a kereszténységnek hozott. „Az országot ekkor mi, a török hívei, tartottuk meg, nem Ferdinándék“, s a ferences barát alázatával vallja be, hogy igenis, ő is megcsókolta Szolimán kezét, mert ezzel a megalázkodással lelkek ezreit mentette meg a pogánytól. Új Leó pápának tartja magát, aki az új Attila elé járulva, megmenti a kereszténység ügyét. Ha a pápa tudná, mit szolgált ő és társa, Brodarics püspök, a török szövetség létrehozásával a kereszténységnek, bizonyára szentté avatná őket, véli ez a szerzetes-érsek, aki nemsokára maga is kiábrándult a törökbarát politikából.

A törökbarátság egész elméletét dolgozza ki a szintén délszláv származású szlavóniai Brodarics István püspök, aki már Mohács előtt a tolnai táborban javasolta, hogy adófizetés fejében szerezzen az ország békét a töröktől. A délszlávok török-hajlamosságát növeli benne a békeszeretet jellemének e kimagasló tulajdonsága, mely már szinte elvi pacifizmussá erősödik. Szerinte Magyarországnak békére van szüksége, de békét nem Ferdinándtól kell kérni, hanem egyedül attól, aki ha háborút határoz, ezzel tönkre is tudja tenni az országot. Magyarország felett nem Ferdinándnak, egyedül a töröknek van hatalma, amiből következik, hogy Ferdinánddal csak olyan békét szabad kötni, amit a török is javasol. A töröktől annyira fél, hogy hajlandó annak minden kívánságát teljesíteni, s így végül is ugyanarra az álláspontra jut, mint Ibrahim nagyvezir: a két magyar király közt a szultánt illeti meg a

döntés és bíraskodás. Ez a délszláv vérben meglevő respektusa a töröknek, aki már kétszáz év óta kínozza a délszlávokat, ez az örökölt törökfélelem zavarja meg Brodarics püspök politikai ítéletének biztosságát és teszi őt a török szövetség első elméleti és gyakorlati hívévé mindaddig, míg a töröknek magyar ügyekben tanúsított politikája őt is másra nem tanítja.

Zápolyai délszlávjai

János uralmát és a törökbarát kurzust valósággal ezek a délszlávok tartják fenn. Látni fogjuk, hogy a török hódítás, mindjárt első korszakában, a délszláv törzsek, horvátok és szerbek, rácok északra tódulását, valóságos népvándorlást idéz elő, s ebből ad ízelítőt az a délszláv mozgalom, mely János királyságát támogatja és őt folyton ingó trónján mindvégig megtartja. Egyrészt a szlávoknál erősen kifejtett családi és törzsi érzés, másrészt a magyar társadalomban élő servitor- és familiárisintézmény teszi lehetővé, hogy a Zápolyahcsalád fejét annak ősi birtokairól, a drávántúli vidékről származó délszlávok vegyék körül és kísérik végig egész pályáján. Már mint erdélyi vajda is ezeket tartja udvari hivatalaiban, s koronázása után magával viszi őket a magyar királyság központi szerveibe. Ez az értelme annak, hogy Jánost kortársai tót királynak, azaz szlavónnak, délszlávnak is gúnyolták. Az ő uralkodása alatt Magyarország püspöki székeit hovátok és dalmaták foglalták el, a már említett Frangepán és Brodarics mellett Statileo, az erdélyi püspök, továbbá a horvát nemes Utyeszenics György, még János anyjának nemes szolgája, utóbb a sajóládi pálos kolostor perjele és János lengyelországi, tarnovi tartózkodása óta ennek bizalmas tanácsosa. Egyik délszláv hozza a másikat és János királyságának jövedelmező állásait egymás közt töltik be. Követségeket ők viselnek — követség jövedelmező mesterség —, bár eleget panaszkodnak a sanyarú fizetésre; Statileo maga mellett követte képezi ki unokaöccsét, Verancsics Antalt, a későbbi esztergomi érseket, Brodarics püspök pályát csinál testvérének és segíti, ahol teheti, unokaöccsét, Nádasdy Tamást. De János királyságának e szláv vezető rétegében az egyháziak mellett nem kevésbé fontos szerep jut a nagybirtokosoknak és katonáknak. Ehhez képest János királyi tanácsa, ha történetesen hiányzik belőle Verbőczi, szinte teljesen délszlávokból áll. Főtanácsadója rokona: „atyafi gyermeke⁴ Petrovics Péter, mellette Perussith Gáspár, azután a Petrovicscsal nőágon rokon Patócsyak, s ezeknek rokona Czibak Imre, hadvezér, vajda, püspök egy személyben. Mindezen családoknak a Maros—Tisza és a Körös—Maros köze szolgál hatalmi bázisul, ott fekszenek a régebbi Jaksics-birtokok, a Petrovics-, Patócsy-, Perussith-, Cserepovics-birtokok, csupa délszláv vonatkozású főúr földje, akik maguk is délről vándoroltak be a XV. században, s hoztak

magukkal nagy tömeg rác szolgát, egész falvak szerb jobbágyait. Az utóbbi félszázad török beütései még inkább elfogyasztották e déli vidékek régi magyar lakosságát, s az üres falvakat szintén a török elől futó rácok vagy oláhok szállták meg. Jánosnak és főurainak ezek szolgáltatják a közkatonaságot. A török torkába került Szörényi bánóság északi, Orsován felüli területeiből ekkor alakul ki a karánsebesi és lugosi bánóság, melynek a magyar nemesek mellé beköltöző oláh-rác lakossága ért a fegyverforgatáshoz és zsoldos katonaként szolgál nemcsak Petrovics Péternek, hanem János egyéb, magyar eredetű híveinek is. Így tartja fenn Török Bálint a dunántúli részekén János király hatalmát nem kis részben Lugos környékéről való rác katonasággal. Ezek a török elől futó, magyar zsoldba lépett rácok és oláhok érzik hatalmukat e desorganizált magyar államban, a polgárháború zavarai között és érzik, hogy a „tót király” jóindulattal van irántuk. Egyik lovászegénye, Fekete Iván, akinek testén egész hosszában fekete anyajegy fut végig, már Tokajban, 1526-ban ura elé járul, tíz fegyveresével együtt térdet hajtva hűséget fogad neki, hazatérve a déli végekre, a rác elemet János király nevében maga köré gyűjti, s a magyar főurakra támad, akár hívei azok Jánosnak, akár nem. Több ezer rác élén pusztít a Temesközben és Bácskában, főhadiszállását Török Bálint várában, Szabadkán tartja, főudvarmesterrel, kincstárnokkal, főlovászmesterrel veszi körül magát, és külön rác vajdaságot akar csinálni; már Iván cárnak, fekete cárnak is nevezi népe. Könnyen kivédi Török Bálint első támadását, miután a csekély előrelátással rendelkező János királytól figyelmeztetést kap. Csáky László hadát Csanádnál szétveri, s a magyar főúr fejét póznán hordoztatja meg a köréje sereglett pórok között. De János király mégis csak megmarad a magyar urak mellett, akik egymás után, de elszigetelten próbálják Iván cár hatalmát megtörni. Döntő fordulatot okoz e részben nemzetiségi, részben szociális lázadásban, hogy Iván Ferdinánd pártjára áll, aki külön követséggel tiszteli meg őt, rác despotaságot és a hatalom minden szimbólumait ígéri neki, melyeket Iván a cársághoz szükségesnek tart: piros posztót, arany zászlót, trombitát és díszes kocsit. Bármennyire rokonszenvezett is eleinte e mozgalommal János király, azt már nem tűrhette, hogy az ALDunánál, ahol a fentvázolt rokonsági és nemzetiségi viszonyok miatt Ferdinánd eddig nem vethette meg lábát, most a Habsburg- király szolgálatában erős katonai hatalom jöjjön létre. A magyar urak is tudatára ébredtek a mozgalom nemzetiségi jellegének: Perényi Péter vajda jónak látja figyelmeztetni az erdélyi szászokat, vigyázzanak, nehogy Iván cár mozgalmá az erdélyi oláhokra is áterjedjen. Végül is Ivánnak alig egyéves uralmát Czibak Imre törte meg a Marosnál, a menekülő cárt egy szegedi polgár lőtte le, s Török Bálint fejét véttette.

János király tekintélyét a magyar urak előtt ezek a délszláv események nem gyarapították. Ragaszkodással a nagy magyar családok tagjai nem viseltettek iránta, hűségüket folytonos kinevezésekkel és legelső sorban birtokadományozásokkal kellett fenntartania. A kezébe esett országrészeknek minden királyi, kamarai birtokát eladományozta, de még a Zápolyai-fekvőségeknek nagy részét is, köztük Debrecent, továbbá a kihálás vagy hűtlenség miatt a királyra szállt hatalmas birtokokat, mint Sárospatakot, Aradot, Világosvárat, Vajdahunyadot. Az ő adományai és tekintélytelen személyisége nagyban hozzájárultak a nagybirtoknak alább kifejtendő állami érvényesüléséhez. A polgárháborút a két király közt János részéről kizárólag a határterületen birtokos urak, a Dunántúl Török Bálint, a Felvidéken a Balassák, Bebek, Podmaniczkyak folytatják, ezeknek személyes hódításaiból áll János területi gyarapodása, akinek magának nincsen számbavehető katonai ereje, de még működésre képes központi kormányzata sem. János kormánya a külfölddel való érintkezésen kívül alig intéz fontosabb állami ügyeket, Verböczi mint kancellár a szobatudós túlzott buzgalmával közönséges birtok? és egyéb polgári perek közbeeső beadványait regisztrálja sajátkezűleg, mihez hasonló foglalkozás évszázadok óta már csak alsóbbrendű hivatalnokoknak, nem pedig a király kancellárjának volt kötelessége. A kormány e teljes cselekvéshiányának köszönhető, hogy az országgyűléseken nincsenek nagyobb nehézségek, hisz adóval és katonatartással nem a király, hanem az egyes országrészek hatalmas nagybirtokosai terhelik meg a nemeseket és városokat. A királlyal, éppen mert akarat és igények híján van, senkinek nincs baja, közömbösek iránta; amint egyszer meg is mondta róla a hatalmas erdélyi úr, Majlád István: „már igen únom öfelségét”. Így esik vissza János kormánya alatt az ország igazgatása a középkorba, amikor erős központi hatalom nemlétében az ország önmagukat védő, csak önmagukkal törődő részekre hullott szét, s az állami hatalom képtelenné vált összefogó feladatok teljesítésére.

Gritti kormányzósága

A gyöngye király, kinek élete egy áhítozás volt a hatalom után, érezte tehetetlenségét s belőle oly kísérlettel akart menekülni, mely a magyar királyi hatalom legmélyebb hanyatlását jelentette. Alvisio Gritti kormányzóságát értjük. Ez a törvénytélén születésű velencei doge-fiú, kinek atyja korábban konstantinápolyi követ volt, mint török ékszerkereskedő megnyerte Ibrahim és Szolimán bizalmát, már Laskynak is nagy segítségére szolgált a török-magyar szerződés kieszelésében, majd 1530-ban, amikor Szolimán hadjárata után Ferdinánd vezére, Roggendorf Budát ostrom alá fogta, Nádasdy magyarjaival együtt szintén részt vett több ezer török élén a védelemben. Ez ostrom után János király kinevezi őt Magyarország

kormányzójává, reá bizza az országnak régi állapotba való visszaállítását, s e célból szabad rendelkezési jogot ad neki az összes bevételekre és mindarra, ami a királyi méltósághoz társozik; ugyanekkor egész Máramaros urává teszi, tizenhatéves fiát pedig, Antalt, egri püspökké nevezi ki. A magyar közjogban ez az eset példátlanul áll — hiszen *volt* király, felnőtt korú és nem beteg — és így nem lehetett szükség gubernátorra. “A kinevezést Gritti azzal csalta ki Jánostól, hogy rámutatott, mennyire hűtlenek hozzá saját alattvalói s elhitette vele, hogy egyedül ő lesz képes Jánost királyi méltóságában megtartani. A királyi tanács tagjai, élükön Czibak és Statileo, hevesen ellenezték e megbízást, de Jánost annyira megigézte a remény, hogy Gritti segélyével végre tényleg hatalomra tehet szert, hogy tanácsosai nélkül is kiadta a kinevező oklevelet. A kalandór olasz jól látta, hogy a tanácsosok között egyetlen nagyszabású, s így reá nézve veszedelmes egyéniség van, Nádasdy Tamás, ezért sietett Nádasdyt helyettesévé: Magyarország kormányzójának helyettesévé kinevezni, azon kötelezettséggel, hogyha valaki az ő konstantinápolyi távollétében a reá bízott kormányzói hatáskörbe merne avatkozni, erről Nádasdy őt *rögtön* értesítse. Nádasdy azonban nem volt hajlandó egy Gritti alatt szolgálni, a kinevezést visszautassá, s éppen Gritti szerepétől megundorodva kezdte meg Ferdinándhoz áttérésének előkészítését, nem hallgatva atyjafia, Brodarics püspök oktatására, aki váltig magyarázta neki, hogy nem helyes a hit különbözősége miatt nem érintkezni a törökkel és kreaturájával, Grittivel, mert lám, keresztény fejedelmek is keresik a szultán barátságát, meg aztán Szent Pál is pogányból lett kereszténnyé, a fő a haza java, s ennek érdekében akár tatárral, szaracénnal is nemcsak érintkezni kell, de ha szükséges, tőlük a hazáért kenyeret és italt is el kell fogadni.

A magyar urak világosabban látták a helyzetet, mint a békeszerető jámbor püspök: Gritti kormányzósága az ő szemükben János egyéniségének az uralkodásra való teljes képtelenségét jelentette. Ebben az időben a pápai nuncius is úgy vélte, hogy Magyarországon interregnum, királytalan állapot van, s ettől kezdve tényleg nincs többé magyar politikus, Verböczit és régi barátait kivéve, aki az országnak János alatt leendő egyesítését megvalósíthatónak tartaná. Gritti további szerepe még inkább kinyitotta a szemeket a törökbarát politikát illetőleg. Magyarország kormányzója a kinevezés után Konstantinápolyba visszatérve, újból felvette a szultáni ékszerkereskedő és minden követtől megfizetett nagyvezéri bizalmas ember szerepét, szolgálatait most már Ferdinándnak is eladta s az újabb béketárgyalások alatt a másik kalandorral, Laskyval összejátszva, úgy irányította a dolgokat, hogy a szultán végre is őt küldte ki Ferdinánd és János között a függőben levő kérdések elintézésére. Mint teljhatalmú békebíró, aki két magyar

király sorsa felett rendelkezik, királyi pompával tér vissza, a határon már néhány magyar úr is várja, fiával, az egri püspöki kel együtt, kinek egyházi kiképzésére felfogadta és behívta honfitársát, a tarvisi plébánost. Gritti ekkor végre közel volt ahhoz, hogy a két király kijátszásával ő legyen török hűbértokosa Magyarországnak. A hatalomhoz mohón nyúlt hozzá, elsősorban pénzt és drágaságokat harácsol, vagyont 98 tevén, 30 öszvéren, négy kocsin hordatja maga után, s a tarvisi plébános, aki semmivel jött be, néhány hét alatt drágakövek, arany? és ezüstedények, drága lovak, szőnyegek, könyvek és kéziratok ura lesz, gazdája jóvoltából: a vagyonszerzésnek ugyanazon formája ez, mint ahogyan a basák, a szultán helytartói szoktak meggyarapodni az alávetett tartományokban. Emellett János királyt rendszeresen iparkodik eszesebb és erélyesebb tanácsosaitól elszigetelni, hogy a döntő pillanatban az akarattalan uralkodót bonyodalmak nélkül letaszíthassa trónjáról. Már az első itt tartózkodásakor János egy vadászkirándulását felhasználva, távolietében ^nhatalmúlag lefejeztette a két Ártándyt, János régi barátait;⁴ Konstantinápolyból visszatérése után Nádasdyt már nem találta János pártján, s ezért vele szemben megelégedett azzal, hogy Ferdinándot kérte levelekben Nádasdynak, mint árulónak kivégzésére; Nádasdy távozásával János udvarának legbátrabb egyénisége Czibak Imre püspök volt, s ez éppen elég volt Grittinek arra, hogy őt is megölessen. Ezzel aztán elérte végzete: Czibak unokaöccse, Patócsy Miklós vérbosszút fogadott, kezdeményezésére az erdélyi urak összefogtak ellene, Medgyesen erős harc után megölték, mielőtt a gubernátorságból a királyi trónra léphe-tett volna.

Gritti magyarországi szerepe nem epizód volt, hanem szoros következménye azon tehetetlen kormánynak, mely János uralkodását Dobzse Lászlóhoz tette hasonlóvá. Az ő hiszékenysége hozta Grittit a magyar urak nyakára, akik azután kénytelenek voltak saját iniciatívájukkal szabadítani meg tőle az országot. Az urak levonták ebből a tanulságot: 1534?tól kezdve kezükbe veszik a béke ügyét és János magán, családi érdekei-vei nem törődve, kikényszerítik tőle, hogy Ferdinánddal a török tudta nélkül kibéküljön. Gritti kormányzósága a polgárháború legmélyebb mélységében érte Magyarországot és elő-készítette a béke ügyét.

A KETTŐS KIRÁLYVÁLASZTÁSSAL kezdődő, tizenkét éven át tartó polgárháborút csak második felében szakították meg fegyverszünetek, különben szakadatlanul folyt az, a korszak hadi és társadalmi viszonyaitól adott formákban. A harcot nem annyira a két király, mint inkább az ő többé-kevésbé független, szinte önrendelkezéssel bíró híveik folytatták. Sem Jánosnak, sem Ferdinándnak nem volt oly szemé-

lyes hatalma, hogy hadseregeket maguktól ki tudtak volna állítani, az első a töröksegélyre, a másik a birodalmi csapatokra volt utalva, melyek csak időnként állottak rendelkezésükre. A háborút a nagybirtokosok folytatták zsoldos hadaikkal, melyek neki-neki indultak és a másik fél birtokait pusztították. Az ilyen hadjáratoknál a falvak népe nem szenvedett annyit, mint a török pusztításnál. A török rabokat fogott, hogy az embervásáron eladhassa őket, a polgárháború magyar zsoldosai csak állatokat hajtottak el, amennyiben azokat a falvak lakossága jó helyeken el nem rejtette előlük. Egy-egy összefüggő nagyobb területen, pl. egy-egy folyó völgyében a falvak egymással összeköttetésben voltak, s előre értesítve egymást, a nagyúr zsoldosai elől a közeli hegyekbe és erdőkbe vették magukat, családjukkal s barmaikkal együtt. A zsoldoslegények távoztával könnyen kijavították a faházaikban vagy sátraikban esett károkat. A hadicsapatok nem is a falvakra, hanem a kerített városokra fenték fogukat, ahol a zsákmányt már használati, ipari tárgyak, pénz és drágaságok képezték. De éppen ezért vigyáztak magukra a városok, s a polgárháború folyamán nagy ritkaság, hogy egy-egy nagyúri seregnek sikerül meglepni és kirabolni valamely várost. Ilyen eset volt, mikor kevéssel a béke megkötése előtt Török Bálint és Báthory Bonaventura-András 1500 emberükkel összeszedelőzködnek és a tatai kapitány kalauzolása alatt meglepik Győr városát, kirabolják és felégetik. Kassa elfoglalása a kapitány, Serédi Gáspár távollétében már nem ilyen tipikus rablóhadjárat volt, stratégiai jelentőségéhez képest nem is rabolták ki a várost, hanem megtartották saját pártjuk birtokának. Rendesen azonban a hadat tartó nagybirtokosok arra törekedtek, hogy nagyobb kiterjedésű nyílt területet szálljanak meg, annak helyi hatásait fenyegetésekkel vagy erőszakkal saját pártjukra hajlítsák és a terület szolgáltatásait, úgy a királyiakat, mint azokat, melyek a földesurat illették, maguk számára hajtás be. Ha ezt a másik félhez tartozó területen üzték, akkor a polgárháború aktusa volt, a saját párthíveik területén pedig a hatalmaskodás és személyes injuriának valamely komplikált esete. A másik féltől elhódított területet természetesen adományba kapták az ő királyuktól.

Polgárháború és békekísérletek

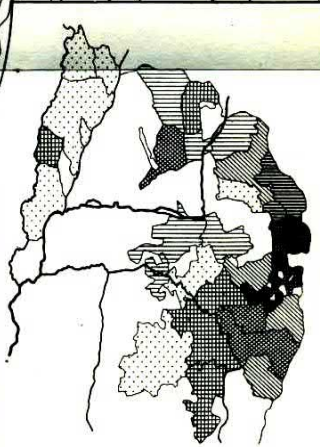
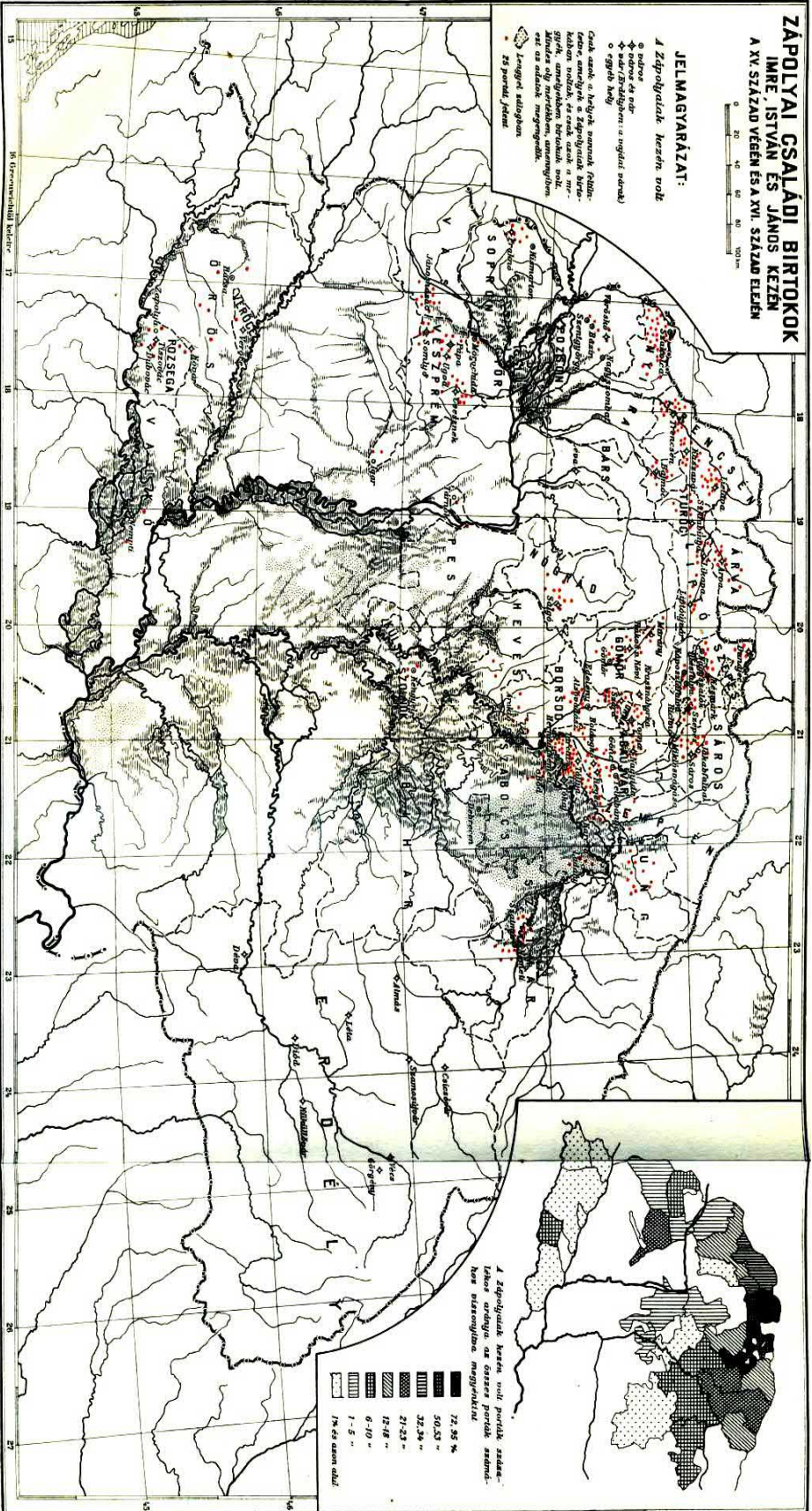
Ilyen hadviselési mód mellett, tulajdonképeni állami érdeken működő, királyi seregek nélkül egyik fél sem nyerhetett végleges győzelmet. János időnként török csapatokat szerzett magának, hogy ezek Magyarországon átvonulva Ferdinánd ausztriai tartományait pusztítsák, de már legelső ilyen segédcsapata, Mehemed szendrői bégnek vezérlete alatt, Morvaországnak a Jánostól elpusztításra kijelölt területei helyett Magyarországot rabolta ki Budától Nyitrán át a határig, s

ZÁPOLYAI CSALÁDI BIRTOKOK IMRE, ISTVÁN ÉS JÁNOS KEZÉN A XV. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A XVI. SZÁZAD ELEJÉN

JELMAGYARÁZAT:

- 1. Zápolyaiak kezén volt**
- birtok
 - ◊ szék
 - ◊ szék (székelyek: a nyugati részek)
 - ◊ egyéb hely
- Csak azok a helyek vannak jelölve, amelyek a Zápolyaiak kezén voltak, és ezek azok a helyek, amelyekben birtokuk volt, és az ottani magyarság.
- ◊ Lengyel udvarban
25 pont, János

1. Zápolyaiak kezén volt porok száma. Lásd az alján az összes porok számát, hogy átlagban megjelölés.

■	72,56 %
▨	50,53 "
▧	32,34 "
▦	21,23 "
▥	12,18 "
▤	6,10 "
▣	1 - 5 "
□	1% és azon alatti.

visszatérve oly sok magyar rabot hozott magával, hogy János maga is kétségbeesett és szívesen felajánlotta volna a saját személyét cserébe a sok magyar rab kiszabadulásáért. Hasonló féktelen pusztításokat okoztak, hasonló politikai sikertelenséggel, azok az idegen zsoldosok, németek, spanyolok, kiket viszont Ferdinánd zúdított kölcsönpénzekből, német birodalmi segélyből a János-párti területekre. Felső-Magyarországot Katzianer János fővezér, Lascano Tamás kapitány és egyéb idegenek ülték meg és sarcolták éveken át.

A polgárháborúba merült Magyarország Ferdinánd és az osztrák ház számvetésében súlyos teherterhelés volt, főként azóta, hogy János a török pártfogását biztosította magának. Ezért iparkodik Ferdinánd kezdetől fogva arra, hogy legalább a szultán személyes vezetése alatt készülő nagy török támadásokat fordítsa el az országról, még alkudozások, vagy békeajánlatok segítségével is. Az a király, aki ekkor már saját kezében egyesítette az osztrák tartományokat és a cseh koronának gazdag országait, s aki mögött ott állott Európa és az Indiák ura, V. Károly császár, a török szultán közeledésének legelső hírére fegyver helyett alkudozásokhoz nyúl és békét kérő követséget küld Konstantinápolyba, elismerve ezzel annak lehetetlenségét, hogy Magyarországot Közép-Európa egyesített erejével védelmezze meg. Ferdinánd első, 1528-i követküldése végtelenül lehangoló hatással volt a magyar urakra, s jellemző, hogy ezen első követségekben délszlávok és németek jártak; a magyar urak Ferdinánd pártján is ellenségei voltak a békekötésnek, a statusquo alapján a törökkel kötendő egyezségnek, akárcsak János hívei.

Az első követség vezetője Hoberdanacz János, Jajca várának utolsó vitéz parancsnoka volt, hevesvérű, gyors és megfontolatlan beszédű délszláv, aki utóbb János király ellen megkísérelt merényletéért életével lakolt. Ő Lasky távozása után ért a fényes portára, s ott hároméves fegyverszünetet követelt azon feltétellel, ha a szultán a régi magyar királyi területet: a Szerémséget, a bosnyák és szerb várakat, köztük Belgrádot, Szabácsot, Jajcát, Banjalukát visszaadja Ferdinándnak. Ibrahim nagyvezír gúnyos szavakban fejezte ki csodálkozását, miért nem kívánja Ferdinánd Konstantinápoly visszaadását is. Ez az első követség, mely a helyzetet teljesen félreismerte, csak siettetette Szolimán 1529-i hadjáratát, de egyúttal maga a követküldés és békekérés ténye a magyarokat is felvilágosította arról, hogy bár Ferdinánd elég erővel rendelkezik János kiűzésére, a török beavatkozással szemben ő is tehetetlen. Ugyanezt erősítette meg az 1529-i hadjárat, melyben Ferdinánd őrsége Budát elvesztette, továbbá Budavárának a következő évben Ferdinánd részéről megkísérelt ostroma: a töröktől támogatott Jánostól Ferdinánd nem tudta többé az ország székvarosát visszafoglalni.

Mindezen tanulságok mély benyomást tettek a Ferdinánd-párti magyar urakra is, beláttatván velük, minő bűn és vészedelem volt a kettős királyválasztás. Most, amikor mindkét király mereven ragaszkodik koronázás adta jogaihoz és ezek érvényesítésére idegen seregekkel pusztíttatja szegény Magyarországot, azok a főurak és főpapok veszik kezükbe az egyesítés művét, akik pedig a két király között pártállásuk változtatásából anyagi előnyöket nyerhettek, s így ha tisztán saját személyükre gondolnak vala, úgy inkább a kettős királyság és a fejtelenség állandósításán kellett volna dolgozniok. Ehelyett az urak éveken át makacs kísérleteket folytatnak, hogy a két királyra rákényszerítsék az ő egyesítő, békés akaratukat. A kiindulás Várdai érsektől jön, aki rögtön Szolimán 15294 kitakarodása után, még János pártjáról közös országgyűlésre hívja a Ferdinánd-párti urakat. Egy év múlva Perényi Péter veszi kezébe az egyezés ügyét és a babocsai megbeszélés után Béla váron gyűlést tart, melyen mindkét király pártjáról száznál több úr négyezer fegyveres szolga kíséretében jelenik meg. Itt mindkét fél részéről nagy beszédek tartatnak, melyekben mindenki a saját királyának mulasztásait és bűneit sorolja fel, s végül Veszprémbe országgyűlést hirdetnek, hogy ott majd vagy rákényszerítik a két királyra a békességet, vagy maguk veszik kezükbe a török békekötés ügyét. A két király előre védekeznek: mindegyik eltiltja híveit az országgyűléstől, mely tényleg nem is jön létre, az urak részben azért sem mennek Veszprémbe, mert közben kiviláglott Perényi Péter célja, hogy az országgyűlés a két király eltávolításával őrá bízza az ország vezetését; a hatalmas nádorfi egyelőre főkapitányi címmel is megelégedett volna, addig, míg a törökkel valamiféle egyezésre jutva a koronához is hozzányúlhat. De a magyar urak két királyt is sokalltak, s legkevesbbé voltak hajlandók még egyszer magukfajta urat választani királynak. Most tehát Perényi kizárásával kísérleteznek tovább, előbb a zákányi, majd az 15324 kenesei gyűlésen. Ez utóbbinak programjában nem kisebb dolgok foglaltatnak, mint megkérdezni mindkét királyt, meg tudja-e az országot a török ellen védelmezni, felszólítani Ferdinándot, hozzon be nagy idegen segéderőket és fogadjon zsoldjába legalább 20.000 magyart; másrészt Jánost is komolyan felszólítani, hogy végre mutassa meg, van-e csakugyan befolyása a török szultánra; s ezt az urak véleménye szerint leginkább azzal mutathatja meg, ha visszaszerzi tőle, Belgrád kivételével, az összes aldunai végvárat. Ha a két király ezeket a gyűléseket is eltiltá, Ferdinánd azonban belátta, akkor az urak mindkettőtől elszakadnak és maguk egyeznek ki a törökkel, mert „jobb holnap, mint ma elpusztulni“. János király ezeket a gyűléseket is eltiltá, Ferdinánd azonban belátta, hogy a kétségbeesés rossz tanácsadója lehet az uraknak, valamit kell tenni, hogy legalább jó szándékát lássák, s ezért nem-

csak a maga követeit küldte el a kétségkívül törvénytelenül egybehívott kenesei országgyűlésre, hanem még a császári és pápai követek odautazását is szorgalmazta. Utóbb azonban mégis visszahívta őket és bár a kenesei gyűlés küldöttségét szívesen fogadta, megint eltávolodott az urak egyesítő ideásjától, a kezében levő országrész rendéit külön országgyűlésre hívta Pozsonyba, mert az európai politikai helyzet változásával ismét megjelent szemei előtt a fegyveres döntés, a török feletti győzelem fantomja.

Az európai helyzetet az egész korszakban a császár és a francia király ellentéte dominálta, s ebben a nagy küzdelemben, mely a török elleni védekezést Európa szemében mellékszínhelyre szorította, az 1529-es cambrysi béke nyugvópontot hozott. Utána V. Károly Itáliát pacifikálta, a pápa kénytelen volt vele megegyezni és 1530-ban császárrá koronázni, a német fejedelmek is megjuhászodtak, s a következő évben Ferdinándot német királlyá választván, a Habsburgsház jövőjét, császári hatalmát biztosították. Elintézetlen kérdésnek maradt a vallás ügye, de az 1530-es augsburgi hitvallás és ennek politikai következményei, valamint a protestáns fejedelmek és városok schmalkaldeni szövetségének megalakítása nem igen zavarták egyelőre a Nyugaton és Délen diadalmas császár számításait. A Habsburgok egy pillanatra lélegzethez jutottak, s ezt iparkodtak a török elleni készülétekre felhasználni, miután kétségtelen volt, hogy a török, a francia királytól titokban izgatva, újabb nagy hadjáratra készül. Ferenc király itt mestertelleg játszott a diplomáciai intrikának egyik nevezetes felvonását. Bár a nyilvánosság előtt V. Károlyal a legjobb barátságban volt, titokban a törökre való befolyását arra használta fel, hogy Szolimánt a nyugati ügyekbe döntő beavatkozásra vegye rá. Azzal tisztában volt, hogy ha Szolimán ismét Bécs ellen jön, s a döntő csapást a német tartományok ellen irányítja, ez egyesítő hatással fog lenni a németekre, vallási viszályuk elnémul és még a protestánsok is segítségére sietnek a két Habsburg-fivérnek. Ezért Ferenc király Rincon által arra kérte Szolimánt, hogy most ne forduljon Magyarország és Bécs ellen, inkább Olaszországot támadja meg, s hajóhadát Génua elfoglalására küldje, ahonnan azután Milánó is megközelíthető lesz. Ezeknek védelmében a schmalkaldeni protestánsok nem fogják a császárt támogatni. Szolimán azonban mindenképpen jóvá akarta tenni a múltkori bécsi csorbát, újra Bécs ellen indult, de útközben Kőszeg várában Jurisics Miklós bátor védelme feltartóztatta mindaddig, míg a téli idő beálltával keleti csapatait hazavezetni nem kényszerült. A bécsújhelyi síkságon ott állott a két Habsburgtól összeszedett nagy birodalmi sereg, szinte 80.000 főnyi keresztény fegyveres, akiket Ferdinánd, bátyja segítségével, nagy erőfeszítéssel, levelezéssel, könyörgéssel, kölcsönökkel hozott össze. Benne a német pro-

testánsok kontingensei, császári zsoldosok, spanyolok, olaszok, a pápai pénzsegélyből felfogadott katonák, nagyszerű sereg, mely pompás látványt nyújtott, amint óriási négszögbe állva Károly császár szemlét tartott felette. És ez a sereg tétlenül maradt, mialatt Jurisics maroknyi csapata vérzett, majd pedig Szolimánnak Kőszeg alól való elvonulásakor támadás nélkül feloszlott.

Ez volt Ferdinánd életében, saját szavai szerint, a legfájdalmasabb tapasztalat. A sereg haszontalan szétszólása szimp-tornája volt annak a közömbösségnek, mellyel V. Károly császár a magyarországi török harc iránt kezdettől fogva viselte-tett. A császárt kizárólag a nyugati fejlemények érdekelték: a francia hatalom visszaszorítása, Itália birtoka, Spanyolország épsége. Német alattvalói is folyton panaszkodnak, hogy e nyugáti ügyek miatt a birodalmat, melynek koronája teszi őt a világ legelső fejedelmévé, állandóan elhanyagolja és Német-országtól éveken át távol marad. A német ügyekben tanúsított részvégtlenségét még felülmúlta az a nemtörődömség, mellyel a magyar érdekeket kezelte. A török kérdés őt csak spanyol és olasz vonatkozásban érdekelte: Olaszországot akarta biztosítani Szolimánnak folyton fenyegető partraszállása elől és a spanyoholász tengereket az északafrikai kalózosok támadásaitól megvédeni, akik a konstantinápolyi szultán alattvalói voltak. Hogy e kalózosok el ne ragadozzák a Baleárok és spanyol partok lakóit, ezért képes volt óriási költséggel tengeri hadjáratokat vezetni Tuniszba és Algírba, de Magyarországon nagy területeken a kereszténység millióinak védelme annyira nem érdek-elte, hogy nem egyszer személyes sérelmének tekintette, ha testvére, Ferdinánd, a rendelkezésére álló csekély erőket Magyarországra küldte, ahelyett, hogy az ő olasz terveinek szolgálatába bocsátotta volna. A kereszties hadjáratok fejedel-meinek és pápáinak egyetemes keresztény szolidaritása távol állott a császártól, akinek lelkében ez érzéseket gyóntató ja, dOsmá kardinális hiába iparkodott felébreszteni. A bíbornok panaszkodik, hogy a császár éppen azt nem teszi, amitől leg-inkább függ becsülete és hírneve, nem védi a kereszténységet a török ellen; a Kőszeg utáni napokban keserűen szemére hányja, hogy a török ismét bántatlanul pusztítá el a kereszténység nagy területeit, anélkül, hogy bárki is egy rossz szót intézett hozzá; a pápa nevében követeli tőle, hogy a díszes sereggel legalább is Budavárát foglalja vissza, különben pedig béküljön ki a protestánsokkal, hogy szabad kezet nyerjen a török ellen.

A császár reálpolitikai egyéniségéről ily jámbor tanácsok hatás nélkül hullottak le. Már az 1532-i seregek lassú gyüle-kezése alatt is pesszimiztikusan nyilatkozott a tépelődő Fér-dinánd előtt és a törökkel való kibékülést ajánlotta neki, hisz ez annál inkább Istennek tetsző és az emberek tisztességére

szolgáló dolog lehet, mert hathatós segítség úgysem várható sehonnan; a pápa ugyan oda fogja adni a háború céljaira mindegyik uralkodónak az egyházi tizedeket, de azt egyik sem fogja a török elleni háborúra fordítani. A keresztény világ feje, hatalmának tetőpontján, azt ajánlotta testvérének, hogy csatába addig ne is ereszkedjék, míg a békekötést meg nem próbálta. Bátyjának hatása alatt Ferdinánd a Magyarországra vonuló Szolimántól csakugyan békét kért, s végső esetben hajlandónak nyilatkozott egész Magyarországot átengedni Jánosnak, ha ez nőtlen marad és halála után legalább a nyugati területek visszazállanak a Habsburgokra, — Szolimán azonban csak adófizetés fejében volt hajlandó a visszafordulásra.

A nagy birodalmi sereg kudarca aztán végkép megsemmisíté Ferdinánd reményeit és rákényszeríté őt is, Jánoshoz hasonlóan, a megalázkodásra. Már előbb is gondolt a szultán segítségére János ellenében, de most, Kőszeg után, követeit küldé Szolimánhoz, akik immár azon a hangon kezdenek könyörögni, amelyhez e keleti udvar hozzászólt. De Szolimán maga is tanult a kőszegi csorbából, melyet hasztalan tüntetett fel diadalnak, mintha hatalma fényességében nem tartotta volna magához méltónak Jurisics sárfészke széttagolását. A béke útján neki is el kellett ismernie, hogy Bécsset nem tudja meghódítani és hogy Németország leigázásáról szó sem lehet, mert hiszen magyar földön át sincs még neki biztos, sima országút ja. A török álláspont az 1529-i és 1532-i hadjáratok tanulságai után most nem egyéb, mint a Magyarországon túlmenő aspirációkról lemondva, biztosítani legalább Magyarországra való befolyását. Hosszadalmas tárgyalások kezdődnek, melyek során V. Károlynak és genuai hajóhadának a Levantéban végzett operációi, főként moreai sikerei mind kezebbé teszik a törököt. Ferdinánd kénytelen ugyan Esztergom várának kulcsait beküldeni Konstantinápolyba, de Ibrahim a kielégült hiúság mosolyával adja vissza azokat és megköti a fegyverszünetet, mely szakasztott mása János egyezményének: a szultán körmönfont baráti nyilatkozatok mellett Ferdinándot fiává, Mária királynét leányává fogadva, a nyugati országrészeket adó nélküli hűbér gyanánt meghagyja Ferdinánd kezén. A tárgyalások alatt Konstantinápolyban tartózkodott Verbőczy is, akit Gritti informált az eseményekről, s aki prókatori kapzsisággal örködött, nehogy Ferdinánd követei jobb feltételeket érjenek el, mint amilyeneket János kapott. Az egyezmény megkötésével valósággá vált, mit tíz év előtt senki, legrosszabb álmaiban sem tudott volna elképzelni: mindkét magyar király saját országrészét nem a magyarok akaratának, hanem Szolimán kegyelmének köszönte, kinek ruhaszegélyét csókolták hálából követek. Bár János 1528-i békéje és Ferdinánd ezen 1533-i fegyverszünete közt az egyetemes, keresztény morál

szempontjából megvolt azon nevezetes különbség, hogy az elsőnek célja pogány hadaknak a kereszténység nyakára zúdítása volt, míg Ferdinánd egyezkedésével országaitól és a kereszténységtől távol akarta tartani a törököt, de Magyarországra nézve azért mindkettő egyformán szomorú jelentőséggel bírt. János meghódolása a nemzeti királyság eszméjének jelentette a csődjét mindaddig, míg a török hatalma töretlenül áll, Ferdinándé pedig azt a reménységet is szétszakította, mintha legalább idegen király tudná megvédeni, idegen segítséggel, az országot a török ellen.

Ferdinánd nem ok nélkül tartott tehát attól, hogy a magyarok elkeseredésükben ismét visszatérnek a kenesei gyűlés trónfosztó gondolataihoz, melyekről csak a nagy birodalmi segély reményében mondtak le. Ezért a török egyezkedést ő is a magyarok háta mögött folytatta és kötötte meg, csak akkor közölve azt a magyar tanáccsal, amikor a békét hozó török követet Bécsben már nyilvánosan kellett fogadnia. A magyar tanácsban Várdai érsek vezetése alatt összegyűltek a törökverő nagy urak: Batthyány Ferenc, Török Bálint, Thurzó Elek, Báthory András, Révay Ferenc, köztük híres huszártisztek, mint Bakics Pál, Kasztellánfi János, Nyáry Ferenc, akik megértve a török béke ügyét, kétségbeesve kérték királyukat, ne higgyen a töröknek, ne bizzék abban, hogy az keleti alakoskodással fiának fogadta, hisz a szultán politika kedvéért a saját fiának meggyilkolásától sem riad vissza (amint ezt Szolimán meg is tette), harcoljon tovább, szabadítsa meg az országot, mely védelmét várta tőle, mikor királyává fogadta; a további harcnak feltétele azonban a Jánossal való kibékülés. Ezt az utat jelölik meg a magyar tanácsosok: Ferdinánd kösse meg a békét Jánossal, akár nagy áldozatok árán is, fejezze be a polgárháborút, egyesítse kezében az ország egész erejét, mely így, megosztatlanul, könnyebben fog a törökkel leszámolhatni.

A magyar urak éber politikai érzéke itt újabb koncepciót szolgáltatott a két király működése számára. Amíg az azon egy nyelvű és szokású népnek két királya van, addig szó sem lehet az erők összefogásáról, ezért szükséges a kettős királyságnak minden áron való megszüntetése, ami viszont az adott viszonyok közt, mikor egyik király sem lép vissza és egyik sem tudja a másikat elűzni, másként nem képzelhető el, mint, hogy az egyiknek halála után az életben maradt egyesítse kezében az egész országot. A magyarok ez új koncepciója tehát azt követelte, hogy az egyik ellenkirály halálával ennek uralmának vége szakadjon, s mivel János volt az idősebb és nőtlen, gyermektelen, ezért természetes megoldásnak ajánlkozott, hogy halálával Ferdinándra szálljon az ő része is. Újabb stáció ez azon a keserves úton, melyet a két királyt koronázó nagy urak tettek meg, hogy hibájukat jóvátegyék és az ország állami egy-

ségét helyreállítsák, mielőtt a török végkép rátenné a kezét széles területekre. Ferdinánd korának Mohácsot látott nemzedéke szívének minden érvel ragaszkodott az egységes, integer Magyarországhoz, a kettészakadás eltávolításához, tőle az erdélyi?magyar kettős koncepció, melyet a következő félszázad emberei megvalósítottak, mindvégig idegen volt. Az ország-részek vérevel és vagyonával felelőtlenül rendelkező kiskirályok ebben a nemzeti kérdésben érezték a felelősséget, mellyel a magyarság egységéért, államának önrendelkező fennmaradásáért tartoznak a történelem előtt; ez a mély politikai érzék volt az, melynek hatása alatt gögös magyar urak összebújtak, s félretéve egyéni érdekeiket, éveken át következetes nyomással kényszerítették a két királyt az egyesítő koncepció megvalósítására.

A munka nehezen ment. János és Ferdinánd a változó politikai helyzetekben időnként reményre kaptak, hogy egyik a másikat talán mégis elűzheti országából, fegyveres erővel. Ferdinánd maga rátalálván a Konstantinápolyi a vezető útra, sűrűn járatta rajta követeit, kikkel Jánosnak minden békülesi szándékát beárulta Szolimánnak, hátha a nagyúr megúnja János pártfogását és átengedi neki az egész keleti országrészt is. De a béke irányában befolyásolta Ferdinándot bátyja, a császár, akit most már újra lefoglalt a nyugati hegemoniáért folytatott küzdelem, s aki a döntő pillanatban brutális érthetőséggel írta meg segélykérő öccsének: „minél tovább gondolkodom az ön szükségai, helyzete és az én helyzetem felől, annál inkább meggyőződöm, hogy az én ügyeim rendezetlensége miatt önnek érdeke, hogy minél előbb békére lépjen“. Ugyancsak a béke érdekében működött III. Pál pápa is, a hatalmas Farnese, aki Jánost és Ferdinándot egyképen megegyezésre buzdította. János közvetlenül Gritti meggyilkolása után, tartva Szolimán bosszújától, engedékenyebbnek mutatkozott, de a veszély elmúltával ismét bizalomra kapott és a francia szövetségre támaszkodva, tovább húzta a béketárgyalásokat. A francia szövetség azonban ekkor már a papirost se érte meg, melyre Statileo leírhatta azt. Franciaország felismerte kis keleti szövetségeseinek tehetetlenségét és használhatatlanságát, Rincont átköltöztette Konstantinápolyba, s vele a Habsburg?ellenes francia politika keleti súlypontja is átkerült János hűbérurának udvarába. A francia kormánynak nagy sikere volt az 1534-ben megkötött török?francia szövetség, melyben részletesen kidolgoztattott a tengeri és szárazföldi hadierők együttműködése, de immár nem a keleti, magyar harctéren, hanem a Földközi-tenger nyugati medencéjében, amint erre Franciaországnak V. Károllyal szemben szüksége volt. Ezen újabb európai események mindkét király előtt világossá tették, hogy teljesen magukra hagyatva, egyéb megoldás nincs számukra, mint békét kötni egymással.

A nagyváradi béke

János király mégis nagy lelkiharc martaléka volt, mikor a tárgyalások során mindinkább kialakult a jövő képe: nem Zápolyai, hanem Habsburgi sarj lesz egész Magyarország királya, A régi magyarok mindig a vért, nem pedig az egyént választották királyuknak, s Jánosnak egész lelke fellázadt a gondolat ellen, hogy az ő koronázásának következei halálával nyom nélkül kitöröltesse. Fegyverszünetek közben folyton folyt a polgárháború, Ferdinánd még egyszer megpróbálta a törökkel szemben a fegyver szerencsáját: a nyugati határokat folyton támadó boszniai és szerbiai török erők ellen Katzianer vezetése alatt nagy sereget küldött, mely azonban Eszék mellett szinte teljesen elpusztult. Ezzel a nyugati király végkép elvesztő bizalmát és megérett a békére; Jánosnak további makacssága miatt pedig az ő saját békebiztosai, Frangepán érsek és Brodaries püspök vették kezükbe a döntést. Jánosnak e két régi, kipróbált híve, korábban a török-magyar koncepció megalkotója, most titkon írásbeli nyilatkozatot ad Ferdinándnak, kötelezve magát, hogy ha János hat hó alatt nem köti meg a békét, ők elpártolnak tőle, mert már nem nézhetik tovább a keresztény vérnek török háborúban és belső őrjöngésben, furor domesticusban hullását. Döntő volt, hogy Jánosnak legbizalmasabb embere, Utyeszenics György barát, aki eddig csak a királyi udvar gazdasági ügyeivel foglalkozott és nem elegedett a diplomáciai tárgyalásokba, a béke érdekében emelte fel szavát, — ez volt Fráter Györgynek, kit anyjáról Martinuzzinak neveztek, első jelentős politikai ténykedése. Így végre megköthették a békét Váradon, 1538 február 4-én János főpapjai és Ferdinánd nevében Weese János lundi érsek, V. Károly diplomatája.

A békeszerződés a magyar urak országegyesítő törekvéseinek diadala. Kimondja: hogy János halála után, akár lesz neki fia, akár nem, az egész ország Ferdinándra száll, de már addig is több biztosíték állapítatik meg további szétesés ellenében, így a János uralma alatt levő rendek, főpapok, urak, nemesek és városok már a béke kihirdetésekor leteszik a hűségüket Ferdinándnak, ez a kihirdetés a két országrész közös gyűlésén megy végbe, mely egyúttal közös nádort is választ, mindkét király területére kiterjedt hatáskörrel. Az ország egyesítése mellett a főproblémát, a Zápolyai-háznak az örökösödéstől való eltávolítását oly módon eszközli a szerződés, hogy János beleegyezik családja nevében, hogy halála után az ország Ferdinándot vagy ennek fiát „lesz köteles megválasztani“ — *eligere tenebitur*, amely kifejezést János Ferdinándnak választási szótárából átvéven, maga is azon örökösödési elvre helyezkedik, melynek megdöntése érdekében szállott síkra Mohács után a rákosi végzés érvényesítéséért. Az a király, aki a választási elvre hivatkozva évtizedes belháborúba és török igába hajtotta az országot, most szinte anticipálja a kétszáz év múlva kötetendő

pragmatica sanctiót, aláírva a magyarok kötelezettségét a Habsburg-király megtartására! A szerződés különben részletesen szabályozza János esetleg születendő örökösének ellátását: ezek szepesi hercegek lesznek, megkapják a Zápolyai-javakat, melyeknek nagy része akkor Ferdinánd híveinek kezén volt; ha fiörököse lesz, ehhez Ferdinánd férjhez adja egyik leányát, ezek és hasonló részletes rendelkezések mutatják, mennyire lefoszlott tizenkét esztendő alatt János királyságáról minden nemzeti, szittyai szín, s maradt az, aminek készült, tisztán a Zápolyaiak családi, magánügye.

A béke végrehajtása attól függött, hogy a két Habsburg-testvér meg tudja-e védeni János királyt országrésze birtokában haláláig, ha közben Szolimán, a békének az ő tudta és akaratára nélkül való megkötése miatt haddal támadna ellene. Arra gondolni sem lehetett, hogy Szolimán beleegyezését adja a békéhez, mely a kettős királyságot megszüntetve, az egységes Magyarországon feltámasztaná a régi félelmes ellenséget. A békeszerződés V. Károly császárra bízta a publikálás időpontját, mert valóban tőle függött, lesz-e elég birodalmi segély János megvédésére. Titokban persze nem maradhatott az egyezés, Szolimán már a következő évben, 1538-ban személyesen hadjáratra indult, s Erdélyt csak azért kerülte ki, Moldvát hódítva meg, mert egyrészt Ferdinánd tényleg küldött több ezer emberből álló segélycsapatokat Jánosnak, másrészt Fráter György, a kincstartó, nagy ajándékokkal és a hűbériség további elismerésével legalább pillanatnyilag kiengesztelte a haragvó szultánt. János azonban e csapás elhárítása után is joggal tartott attól, hogy komoly veszedelem idején Ferdinánd és bátyja nem fogják elegendőképpen segíthetni, ezért ellenezte továbbra is a szerződés publikálását. De másrészt hatott reá, ki évtizedek makacs kitarásával saját személyében trónra juttatta a Zápolyai-családot, az a gondolat is, hogy ha a békekötés nem hajtatik végre, a Zápolyai-vér királysága mégis csak biztosítható lesz — ha gyermeke születik. A váradi béke után alig egy évvel elvette az akkor Habsburg-ellenes politikai vizeken járó lengyel király leányát, az ifjú Izabellát, kinek hatalmas váruradalmakat, városokat és más jövedelmeket kötött le jegy ajándéku, s ezzel még inkább összebonyolította a béke ügyét. De Ferdinánd sem tanúsított több jóindulatot, s miután követei, köztük a német birodalmi alkancellár, aki a magyar viszonyokkal nem volt ismerős, János udvaráról és annak gonosz indulatáról valóságos torzképeket festettek neki, maga sietett a váradi békét Konstantinápolyban beárulni, hogy ezzel szövetségesét a szultánnál befeketítse.

Zápolyai halála. Budavár török kézre jutása

János királyt utolsó útja Erdélybe, régi vajdaságába vezeti, hol akkor Majlád István és Balassa Imre vajdák, az urakkal és száz városokkal együtt keltek fel ellene. Mikor Majlád falvai

és a szászok meghódolnak előtte, újra fellángol benne életének egyik hatalmas élményéből, a Dózsa-lázadás leveréséből maradt pór gyűlölet, keményen szidja őket: „ilyen volt az előtt is a pór-nép, mondja, hajlik, ahogyan a szél fű, egyszer a török kaftánt csókolja, majd ha magyar jön, ennek hízelkedik, vagy a németet áldja, örökké csak maga hasznát keresve, hazáját, ha kell, el is tagadj a“. Halálos betegségében is ott káprázik előtte a szent korona fénye: nem reméli, hogy Budát meglátja még, érzi, hogy Székesfej érvárra fog „halva menni, hol — úgymond — élve koronánkat kaptuk“. 1540 július 22-i halála előtt pár nappal értesül fia születéséről, s tűnő erejét megfeszítve rendelkezik, hogy a váradi béke végre nem hajtásával fia király legyen.

A csecsemőt Fráter György, Petrovics Péter és Török Bálint gyámsága alá helyezi és elismertetése érdekében Verbóczit küldi Konstantinápolyba. Verbóczit, a papirosok embere, még egyszer elérte a formális sikert, az új írást, mely nem volt megvalósítható: a szultán beleegyezett, hogy mindaz, amit Magyarországon szabljaja jogán bír és eddig Jánosnak engedett, ezután János fiáé legyen, de már hűbéradó, harács szolgáltatása fejében. A gyámok megnyugodtak a hírben, s azt hitték, kockázat nélkül kérhetik a szultán segélyét a Zápolyai-trón biztosítására, mint előbb is annyiszor. Pedig egész Európa teli volt nagy hírekkel, hogy a szultán most már a maga számára fogja Magyarországot elfoglalni. A csecsemő király tanácsosain megint elhatalmasodott a délszláv érzés, mely a törökben kötésekre képes egyenrangú felet látott. Statileo püspök Velencében mosolyogva hallja a kósza hírt: a nagyúr ilyent nem fog tenni, mondja, mert jól tudja, hogy Magyarország elfoglalását a keresztény világ, de főként a nehezen kormányozható magyarok nem fogják eltűrni. Ha János legrégebb és tapasztalt diplomatája is ilyen illúziókban élt az utolsó pillanatig, nem csoda, hogy a szintén délszláv Fráter György, ki a politikában újonc volt, nem látta meg idejében a szörnyű valót.

János halálakor Ferdinánd kilátásai azon esetre, ha a török nem avatkozik be, nem voltak rosszak. János országgrészének urai szinte kivétel nélkül hozzá hajoltak, s tőle fogadtak el adományleveleket, a Felvidéken és Erdélyben csak úgy, mint a Dunántúl. A stratégiaileg fontos Sárospatak, Eger, Siklós, Valpó várak birtoklója, Perényi Péter, a Budavár visszafoglalására induló sereghez csatlakozott, miután, János halála hírére megvetésének, melyet iránta táplált, örömlövésekkel adott kifejezést a pataki vár fokán, melyet éppen Jánostól kapott.

A magyar tanácsban Thurzó, Nádasdy, az egyháziak, egyhangúlag követelték Ferdinándtól, hogy Budavárát minél előbb, még a török segélyhad megérkezése előtt birtokába vegye. Ferdinánd küldött is sereget, még 1540 őszén, a tiroli Vels Lénárd vezetése alatt, aki azonban az őszi időjárásban nem tudott boldogulni a várral. Fráter György, a védelem lelke,

egyedül a török felmentő seregbe helyezte reményét, hisz a királyfit a gyámokon kívül szinte mindenki elhagyta, csecsemő királytól senki se várta az ország megtartását. A török segély nem is késett, télen már Kalocsa környékén török csapatok telelnek, háborítatlanul, mintha otthon volnának, tavasszal Szolimán előkészíti az ország szívének kimetszését azzal, hogy Erdélyt leveri: török bég, moldvai és havasalföldi vajda jön Erdélybe — „jaj mint kínzának, a törökkel rabiának és égették az országot, János király fiának esketének“ —, a vajdát, Máj Iád Istvánt, aki nagyravágásával egyedül lett volna képes az ellem állást megszervezni, csellel elfogva leküldik Konstantinápolyba, a Héttorony örökös lakójának. Erdélyt biztosítva, megindulhat Szolimán Budavára felé, melyet a nyáron Ferdinánd öreg hadi vezére, Roggendorf vesz ostrom alá a magyar urak segélyével: Bent az özvegy királyné, Izabella is remeg a töröktől és inkább Ferdinánddal egyezkednék, mint Szolimámnál, de a két délszláv, Fráter György és Petrovics, kiknek kezében van most Magyarország sorsa, megtörik a királynének úgyszólván idegesen változó akaratát. A budai polgárok kísérlete is, hogy éjszaka beeresszék az ostromlókat, kudarcot vall, Fráter György vad energiája megtartja a várat addig, míg Szolimán előhada el nem űzi az öreg Roggendorf seregét. A szultánnak már kardot sem kell vonnia. Hideg számítással visszaél György bizalmával, megtöri hitét, melyet Verbőczinek adott, s míg az urak a kis királlyal táborában időznek s fiai a csecsemővel játszadoznak, janicsárok szállingóznak be Buda várába, s az őrséget lefegyverzik. Budavár birtokában Szolimán ledobja az álarcot: János országát magának foglalja, a csecsemőnek csak Erdélyt és nyugati előbástyáit, Lippát, Sólymost, Lúgost, Karánsebest, Temesvárat és a Fráter György kezében levő tiszántúli részeket hagyja meg hűbéri alapon. A tanácsosok engedelmessé válnak, Izabella és Fráter György, a szigorú barát és az életvidám özvegy, kik szenvedélyben és színjátásban és brutális érzelmi kitörésekben annyira hasonlítanak egymáshoz, egymást kölcsönösen keserű vádakkal halmozva, vonulnak el Erdélybe János udvarának maradványaival s a csecsemővel, kinek jogáért törték szét Magyarország egységét. A szultán pedig 1541 szeptember 2-án megjelenik a budai Nagyboldogasszonytemplomban a kutbén, a pénteki istentiszteleten, hol a kalifa neve imába foglaltatván, a mohamedán szent törvény szerint az ilyen várost nem szabad többé a hitetleneknek visszaadni: Budavárát ezóta csak vérrel lehetett visszaszerezni a keresztény civilizáció számára. A Budán megmaradt magyar polgárok pereiben bírónak Szolimán Verbőczit hagyja a basa mellett. A szultán nem tartá őt veszedelmesnek, csak a budai basának volt kellemetlen a patvarkodó öreg ember addig, míg török méreg véget nem vetett hanyatló életének. Szolimán egyedül Török Bálint féktélén szenvedélyétől és törökgyűlöletétől tartott, őt vitte magá-

val, hogy a Héttoronyban Majlád mellett senyvedjen el. János törökbarát koncepciója az ország egységét megtörve, hosszú időkre végtelen számú egyéni tragédiának is Ion előidézője.

BUDAVÁRÁNAK TÖRÖKKÉZRE esése talán még na. gyobb megrettenést okozott a középeurópai országokban, mint Mohács és a magyar király hősi halálának romantikus híre. Felnéztek a legközelebről érintett osztrák tartományok és Németország, meg Itália államai. A közhangulatot ez alkalom, mai Ferdinánd király gyorsan kihasználta, a birodalmi gyűlés, tői szokatlanul nagy segélycsapatokat nyert, melyek a követ, kező év, 1542 kora őszén meg is érkeztek Magyarországra.

Az 1542-i hadjárat

Itt nemcsak Ferdinánd hívei támogatták a birodalmi sereget, hanem még azok is, akik tavaly Szolimán kezébe játszották Budát, most lélekben Ferdinánd seregével voltak és annak kívántak győzelmet, így maga Fráter György is. A hatalmas, legalább is 60.000 főre tehető keresztény hadsereg, pápai és egyéb alosztályaival, több mint 18.000-nyi magyar katonaságával Pest alá vonult, s e sárfészek alatt, csata kockáztatása nélkül, öntehetlenségéből feloszlott. Ez volt immár a második nagy keresztény sereg, melyet elsősorban a német birodalmi rendek szolidaritásérzése állított ki, s melynek akciója minden haszon nélkül csúf kudarcba fulladt. Az eredménytelenségnek nemcsak a hadvezérek tehetlensége volt az oka. A mostani vezér, kit a nagy német birodalom rendelt seregei élére, valóban tehetetlen, hadhoz nem értő, részeges herceg volt, de az akkori hadtudományi elvek követésével sikereket nagyobb tehetség és lelkiismeretesebb ember sem ért volna el, mint amilyen volt brandenburgi Joachim. A korszak hadtudománya bár Machiavellit, a támadás emberét vallotta mesterének, a gyakorlatban azon elvek után igazodott, melyeket a század kezdetén Miksa és Károly császár spanyol és olasz hadvezérei fejlesztettek ki a franciákkal vívott itáliai harcokban. Tudjuk, hogy az ünnepezt vezér, Pescara, azt tartotta ideális feladatának, ha száz évig háborúban lehet, egyetlen ütközet nélkül. Az ellenfelek hosszú vonulásokat rendeztek egymás mellett, és ha végre mégsem kerülhették ki a csatát, ennek ritkán volt döntő eredménye: a megvert fél pár hó múlva új sereggel vonult fel és újra kezdte a háborút. A hadviselésnek ez a módja tette lehetővé, hogy V. Károly és Ferenc király évtizedeken át szinte folyton harcban állottak egymással, végül is a hegemoniát egyik sem tudta megszerezni és egyik sem merítette ki országait annyira, hogy új sereget ne tudott volna többé kiállítani. A vezérek feladata a háború volt, a döntés kikerülésével, s mikor az ilyen nyugati, német, olasz vagy spanyol hadvezér Magyarországra jött, természetesen ugyanazon elveket ipar.

kodott gyakorolni, melyeket eddigi harcaiban megtanult. Holott Magyarországon a törökkel kellett harcolni, aki nagy tömegekben támadott és nem tért ki a küzdelem elől. Holott Magyarországon a fel- és alávonulás taktikája már csak azért sem volt sikerrel gyakorolható, mert hosszú vonalakon, úttalan területeken, élelem és utánpótlás nélkül kellett a seregnek vonulnia, betegség miazmáitól gőzölgő mocsaras helyeken, vizeken át, távol emberi lakásoktól. Az a taktika, mely Olaszország és Dél-Franciaország sűrűen lakott vidékein bevált, itt a sereg időelőtti szétesését, feloszlását eredményezte. V. Károly vezére, Bourbon Károly az Alpeseken át Marseille alá vonult, mire ellenfele, Ferenc király ugyancsak az Alpeseken át neki indult az olasz területnek, erre Bourbon is visszavezette seregét, szinte párhuzamosan a franciával s csak véletlenségből, akaratlanul ütköztek meg egymással az olasz síkon, Páviánál. Mindez a török harcokban hasznavehetetlen bölcsesség volt. Itt vagy meg kellett ütközni a törökkel, ha ez itt volt, ami pedig a nyugati hadvezér számára a vereség rizikóját jelentette, melytől mindennél inkább irtózott, vagy pedig gyors és véres rohamokban el kellett foglalni az ellenséges várat, mert hosszas és sikertelen ostrom az ostromlót annak tette volna ki, hogy felmentő sereg fogja hátba támadni.

A török új ellenség volt, s a nyugati hadvezérek, kik nem találkoztak vele korábban, nem tudtak, nem is próbáltak stratégiájukban hozzá alkalmazkodni. A magyarok ismerték ugyan a török harcmódot, de a nagy keresztény seregek vezetése nem az ő kezükben volt: a német és olasz vezérek nyugati tudományuk és rendszerük magasságairól néztek le a magyar segédc csapatok barbár, keleti mozgékonyására és huszárvirtusára. Joachim hercegék dehogy is fogadták volna meg Perényi Péter tanácsát, hogy egyenesen Budát vegyék ostrom alá, hol a török tavaly óta még nem rendezkedett be eléggé, Buda helyett a könnyebb falat, Pest tetszett nekik, ahol a síkságon betegségek, időjárás csakhamar megtették a magukét. Mind az 1532-i, mind az 1542-i nagy birodalmi hadsereg elsősorban azon ment tönkre, hogy a nyugati seregeket, nyugati képzettségű vezéreikkel együtt, idegen, szokatlan területen, soha nem sejtett feladatok elé állították.

A török terület kibővítése

És amint e német-olasz seregek képtelenek voltak egyenes támadással nagy hadjáratban szíven találni a török hadierőt, éppoly kevésbé tudták annak működését a várharcokban megbénítani. Itt már közrejátszik a nyugati feudális és a keleti, abszolutisztikus hadszervezet különbsége is, melyről alább még szó lesz. Az egyetlen akarattól vezetett török hadsereg rövid nyári hadjáratban már rég elfoglalta a magyar várakat, mire a Habsburg-uralkodónak rendelkezésére álló feudális csapatok,

annyi úr, fejedelem, egyház, város által kiállítva összeszedték magukat és megindultak az országba. Budavára elfoglalása után a szultán akaratától függött tehát, mikor szerzi meg azon várakat, melyek birtoka nélkül Buda, az aldunai végektől távol, nem tartható. Buda birtokában a szultánnak tovább kellett folytatnia hódítását, amint ezt már 1541-ben, a hazavonulását közlő okiratban is kijelentette a kelet virágos nyelven: „Rémélem, hogy nemsokára ismét szerencsétetni fogom e vidéket győzedelmes zászlóimmal!” Joachim hadjárata figyelmeztetés volt számára, hogy sietnie kell, s így már a következő évben, 1543-ban megjelent, újra személyesen, hadai élén s e hadjáratban részben maga, részben alvezéreivel elfoglalta mindazon magyar várakat, melyek Buda birtokát északnak és nyugatnak, a hegyvidéken és a Dunántúl biztosítják. Az ellenség, aki ellen védekeznie kellett, nyugaton volt, a csecsemő király Erdélyben nem volt veszedelmes. Délen a Perényi-várak, Valpó és Siklós, tovább Pécs, a püspök tulajdona, azután Simontornya, Palota, Székesfej érvár, Tata és Esztergom estek a török kezébe, melyek, a két elsőt kivéve, Mohács óta szinte állandóan János király területeihez tartoztak és így a támadás elhanyagolt állapotban érte őket. Nagyobb ellenállást csak Székesfej érvár magyar és idegen őrsége tanúsított, a várost a polgárok adták Szolimán kezére, az nagyrészüket kivégeztette, a megmaradtakat rabságba hurcolta. A magyar urak csapatai a Ferdinándtól szerzett külföldiekkel csak akkor állottak össze seregbe, mikor már Szolimán újból elhagyta az országot.

Budavárát, a basa székhelyét most már a nyugati részen, a Duna jobb partján átlagosan száz kilométer szélességű földsáv kötötte össze az aldunai várakkal, melyek a török hadseregek kiinduló bázisául szolgáltak. A további feladat e földsávnak kelet és nyugat felé kiszélesítése, s azután észak felé a keresztény területbe minél hatalmasabb ék verése volt, hogy a nyugati magyarság érintkezése az erdélyi területekkel minél inkább megnehezítettessék. Ezt egyelőre a budai basa és az alá ja rendelt szandsákbégek kezdték meg, elfoglalván már 1544-ben Visegrádot, Nógrádot és Hatvant. A török támadást Budavár elveszte egyszerre több száz kilométerre vitte fel észak felé, a hadszíntér a Szerémségtől a Mátrába és a déli Kárpátokba, meg a Veszprém—Győr—Komáromi vidékre tolódott át, hol királyi várak nem voltak, egyedül néhány harcias úrnak magánvára tudott védekezni a törökkel szemben. János korszakának gondatlansága most bosszúlta meg magát, erős védelmi vonal nélkül a háború további folyamán Ferdinánd még a kezében levő részeket is kockáztatta volna, minélfogva a külső birodalmi segély értéktelenségét is immár megtapasztalva, a török háborúnak bármi áron való befejezésére határozta el magát. Ebben támogatta őt testvére, V. Károly, aki régi felfogásához híven a török elleni harcot most is kilátástalannak tekintette

és a keleti határ békéjében nyugati feladatainak megkönnyítését látta. Az 1545-ös fegyverszünet, majd az 1547 júniusi békeszerződés kimondja a békeállapotot Ferdinánd és Károly, valamint Szolimán országai közt, melybe belefoglalatik a velencei köztársaság és a francia király is; a béke az eddigi birtokállományt öt évre mindkét oldalon szentesíti és megszabja, hogy különböző birtokkérdésekből kifolyólag, miután Ferdinánd kezén maradnak János királynak és Török Bálintnak, Szolimán rabjának, némely várai, ezek fejében bizonyos évi tiszteletes ajándékot, honorariumt, fog fizetni a török szultánnak. Ilyen szemérmes formában vállalja be a békeszerződés Ferdinánd-féle szövege a lehangelő valóságot: hogy a magyar király csonka országáért minden év márciusában 30.000 arany adót köteles a töröknek fizetni. Ezt a békeszerződést csak félesztendő múlva, 1547 decemberében merte Ferdinánd a magyar tanáccsal közölni.

Az első formális békekötés, melyet Mohács óta a Habsburg-király a törökkel kötött, valóban az ország középső, déli részéről való lemondást tartalmazta, de nem rendelkezett a keleti részekről: Erdélyről és a Tiszántúlról. Ez utóbbi területekre nézve Szolimán fenntartá a korábbi fikciót, melyet János királlyal szemben alkalmazott: az országot, mely az övé, János fiának, mint a törökök nevezték: Isztfánnak adta át, védői kötelezettsége értelmében, ami annyit jelentett, hogy ő megvédte János Zsigmondot birtokállományában, de viszont ennek tilos volt a saját területéről, mely nem is az övé, hanem hűbéruráé, bármiképpen is rendelkezni. Azaz a török államférfiúi bölcsesség még-most is, mikor már az ország egyharmada közvetlenül török közigazgatás alá került, makacsul és következetesen ragaszkodott a magyar királyság területének megosztásához. Van ebben a politikában, mely 1526-tól, a kettős királyválasztástól kezdve egész Erdély bukásáig és a török kiűzéséig folyvást érvényesült, valami öntudatlan meghajlás a magyar állam hatalma előtt, melyet Szolimán és emberei még régi nagyságában ismertek, s melynek emléke utódaik lelkében sem homályosodott el annyira, hogy ne tartották volna kockázatosnak e régi, egységes állam helyreállítását. Az egységes magyar államot széttró politikások mindenkor remegtek a holtak feltámasztásától. Viszont a török politika azzal, hogy szinte kétszáz éven át megakadályozta ugyanazon nép fiainak egy államegységbe való tömörülését, olyan példáját adta a divide et impera sikeres alkalmazásának, minőt európai hatalmak addig legalább nem mutathattak fel.

De bármennyire ragaszkodott is Konstantinápoly az ő magyar politikájának e maximájához, a magyarságot nemzeti feladatától, az egységes, integer állam helyreállításától nem tudta eltántorítani. Az ország középső részét török várak védtek, ezt békében kellett tehát az adott viszonyok közt hagyni,

de a keleti részek *talán* visszakapcsolhatók voltak. Budavár elveszte után Ferdinánd király magyar tanácsának jóváhagyásával és állandó támogatásával egy évtizednél tovább minden igyekezetét azon részek visszaszerzésére fordítja, melyeket Szolimán a csecsemő királynak kijelölt és tutorának kezébe adott. Az a több fronton való diplomáciai küzdelem, melyet Ferdinánd most, 1541-től 1551-ig, Erdély birtokbavételéig folytatott, a magyar történetnek egyik nagyszabású jelensége, mert benne a nemzet egységes akarata, vér- és nyelvközössége viszi magával az ősi államidea új megvalósítására az idegen vérből származó királyt. Rögtön Buda eleste után felkeresik őt az északnyugati vármegyék követei, melyek elszakítás veszedelmében voltak, s követelik tőle, hogy az ország egységének helyreállítására minden lehetőt megtegyen. Az egység eszméje előtt azok is kénytelenek hódolni, akik annak legtöbbet ártottak: Fráter György Petrovics Péterrel együtt négy hóval Buda veszte után, 1541 decemberében aláírja a gyalui egyezményt, melyben visszatér a váradi békéhez és megígéri a csecsemőkirály birtokainak Ferdinánd kezére adását. Ezzel kezdődik az — a különös küzdelem, melyet Fráter György a maga módjára folytatott a magyar állam egységéért.

Fráter György

A barát alakja, tetteinek még oly közelről való megvilágítása mellett is, könnyen rejtélyesnek tűnik fel. Azzá teszi tragikus vége, azzá a gyűlölet, mellyel kortársai szinte kivétel nélkül elhalmozták, s azzá nem utolsó sorban azon körülmény, hogy életéről és működéséről sokkal több adattal rendelkezünk, semhogy egyéniségét könnyen idealizálni és sémákra felvonni lehetne. Itt áll előttünk, a pálosok fehér kámzsájában, hosszúkás, felismerhetően dinári koponyájával, mély, beesett szemekkel; az egész arc lelki vívódást tükröztet vissza és éppenséggel nem kellemes, nem szeretetreméltó.

Nemzetiségére nézve magyarosodott délszláv, horvát, aki János udvarába kerülván, az ottani felfogáshoz hasonult át, megszerette a magyarokat és meggyűlölte a németeket. János halála előtt gyakran fogadkozott, hogy Ferdinándot nem ereszti be az országba, mert ide még nem tette lábát német király. Eleinte meglehetősen szerény körre szorult működése, s valószínű, hogy az udvarbeli első szereplők iránt azon tisztelettel viselkedett, melyet azok tudománya és államférfiúi hírneve megkövetelhetett tőle, aki sem Frangepán érsek és Brodarics püspök, sem Verbőczy magas műveltségével, régi politikai tapasztalataival nem rendelkezett. Pályáját tisztán János király jóakaratanak köszönhette, aki az udvar pénzügyeinek kezelését bízta reá. Ezt a feladatot szokatlan eréllyel végezte, csakhamar réme lett a konyha és udvartartás szállítóinak, kiktől olcsó pénzen jóminőségű árut követelt, de réme

lett azon városoknak is, hol János utazásai közben félnomád módon megszállván, a középkori descensus jogán ajándékot követelt magának. Ez utazások alkalmával Fráter György a király kincstára számára egész gyűjtemény ajándék?kelyhet és egyéb értéket szerzett. A sovány királyi jövedelemnek gyarapítására kereskedést is űzött a még meglévő birtokok termé-nyeivel. Mindez nem tűnt volna fel, de takarékosága egyszerre országos jelentőségre emelkedik, amikor a váradi béke után Moldvába rontó és Erdélyt fenyegető Szolimánt a tőle össze-gyűjtött kincsekkel megengeszteli. Az udvarban tekintélye annyira megnő, hogy végre Verbőczivel is megmérkőzhetik: az öreg kancellárt, aki a valóság iránt kevés érzékkel bírt, s például a váradi béke előtti években állandóan azt hitte, hogy béke megkötéséről szó sem lehet, Fráter György végre is ki-szorította János kegyeiből. A barát túlhatalma kifejezésre jutott akkor, mikor János halálos ágyáról előbb őt akarta Kon-stantinápolyba küldeni, hogy a csecsemő számára Szolimán jóindulatát megszerezze. Fráter György ekkor, közelinek látva János halálát, jobbnak vélte, hogy a trónüresedéskor ott legyen az udvarban s ezért Verbőczit küldette le maga helyett Kon-stantinápolyba.

A barát ezzel el is érte, hogy János utolsó óráinak ő volt a tanúja: ezek az órák döntöttek az ő egész hátralevő életé-ről is. A haldokló király reá bízta csecsemő fiát és ő esküvel fogadta, hogy nem fogja azt elhagyni. Ez az eskü az, mely az ő későbbi politikai elhatározásait állandóan befolyásolja. Fráter György mint államférfiú nem engedelmeskedhetik többé sza-badon politikai ösztönének, az állam érdeke nem hathat reá többé tisztán és hamisítlanul, melynek gondját vállalja, ellen-kezőleg ez az ember, akit a magyar machiavellizmus legfőbb képviselőjének szeretnek tekinteni, magánjogi és erkölcsi meg-kötöttségben él, amelyhez minden áron, még politikai meg-győződésének feláldozásával is hű akar maradni. A barát kéz-dettől fogva szolgája, servitora volt a Zápoiyai?családnak, melynek feje iránt ennélfogva hűséggel, hűbéri érzéssel visel-tetett. De még erősebb köteléket jelentett délszláv eredete, s ennek folytán a véreben meglevő tisztelet és szolgálai ragasz-kodás a nagyúrhoz, kinek pályáját köszönhette, s aki az ő egész, kiterjedt rokonságát védőszárnyai alá vette. Mindezen érzel-meket megerősítette az eskü, melyet királya kezébe tett le. A barát nem volt nagy theológus, de egyszerű, tisztességes papi lélek, aki ezt az esküt egész életén át minden erejével meg-tartja. Görcsösen ragaszkodik hozzá akkor is, mikor állam-férfiúi éleslátása felismeri az eskü megtartásából következő veszedelmeket, s végül is csak nagy lelki krízis után válik meg-tőle, amely krízisből fel sem épül többé.

Egyenes, kemény, kérlelhetetlen lélek volt, aki a politiká-ból is lelkiismereti kérdést csinált. Akármihhez hasonlíthatjuk,

csak a hajlékony olasz politikusokhoz nem, akik morális mérlegelés nélkül, tisztán hasznossági szempontból tudják tetteiket irányítani. János halála után, esküjéhez híven, egyetlen politikai indítéka volt: a csecsemőkirály érdekeinek megvédése. Itt a váradi béke mutatta az utat, melyet járnia kellett. János király fiának az ország átadásáért nagy dísz és sok birtok, a régi Zápolyahkomplexum járt a váradi feltételek szerint. Ha Ferdinánd megadja neki, amivel tartozik, Fráter György rögtön átadta volna az országrészt, melynek hatalmát a haldokló király megbízásából kezébe vette. De erről szó sem lehetett, hisz a Zápoiyai-birtokok királyi adományból magyar urak kezén voltak, pl. a szepesi hercegségben Thurzó Elek ült benn, akik természetesen nem voltak hajlandók e birtokokból kitakarodni. Ferdinánd, ha akarta sem teljesíthette volna a csecsemő iránt vállalt kötelezettségét. Fráter György így esküjére hallgatva, nem adhatta át Ferdinándnak Budát, de átadta, mert kénytelen volt vele, Szolimánnak.

Ha van Fráter György életében tragikum — pedig van —, akkor azt itt találhatjuk meg. Budavár elvesztésének súlyát egész életén át lelkében hordozta, már a következő évben megmondá Ferdinánd követének, Bornemisza Pálnak: „Eddig nem tévedtem cselekedeteimben, csak akkor, mikor a török kezébe adtam Budát“, hozzátéven lelkiismerete megvizsgálására: „de ennek nem én voltam egyedül az oka.“ Évek múlva is, udvari bolondjával *játszadozva*, az váratlanul rá kiált: te árulói mire ő elvesztve önuralmát, a jelenlevők előtt mentegeti magát, hogy Buda átadásáért nem tehető felelőssé. Ezt a politikai bűntudatot hordozta folyton magával és ha mentegette is magát önmaga előtt, hogy a várat Ferdinánd seregével szemben esküjéhez híven, a csecsemő érdekében *kellett* megtartania, megnyugvást ebben a gondolatban sem találhatott. Az eskü nemcsak 1541-ben, de azután is folyton útjában állott államférfiúi működésének, keresztbe feküdt előtte, hogy megbotolják és elessék rajta.

Ettől kezdve minden cselekedetében iparkodik az eskü és az egységes magyar állameszme összeegyeztetésére. A gyalui egyezményben sikerül neki az özvegy és fia számára biztos év járadékot, évi 12.000 forintot és a szepesvári uradalmat biztosítani, az egyezményt Ferdinánd és Izabella ratifikálják, Fráter György, Petrovics Péter, Statileo hűségi nyilatkozatot állítanak ki Ferdinándnak, de a végrehajtást Izabella megakadályozza. Itt a második front, melyen Fráter Györgynek az ország egységéért harcolnia kell: a saját pártján levőknek, elsősorban a királynénak, s vele Petrovics Péternek folyton ellenző akarata. Az élvágyó fiatal özvegy, kinek udvara női erkölcs dolgában igen rossz hírben állott, s aki lengyel urakkal vette magát körül, azokkal élte tánc és mulatságok közt világát, emberileg is visszataszítónak találta a barát örömtelen,

csak kötelességet követelő életfelfogását. A barát kezébe szerezte az ország minden gazdagságát, de magára semmit, mimindent az országra, katonatartásra, török adóra költött, szőr-csuhában járt, bőjtölt és koplalt és elítélte azokat, akik másként éltek. De nem kevésbé bántotta Izabellát, a férjén uralkodó Bona Sforza lengyel királyasszony leányát, Fráter György politikai térfoglalása, mellyel őt, az özvegy királynét szinte minden állami befolyásától megfosztani iparkodott. Kétségtelen, hogy a befolyásolható, kötelességeit élvezeteknek feláldozó Izabella, az ő folytonos idegrohamaival teljességgel kép-télén volt még könnyebben kormányozható állam vezetésére is, mint aminő volt akkor Erdély, de ezt természetesen ő maga legkevésbé láthatta be. Azt azonban annál keserűbben érezte, hogy a barát megerősíteti magát Ferdinánddal kincstartói méltóságában, elengedtetni a megszámlolást, azaz korlátlanul és felelőtlenül rendelkezik az országrész jövedelmeivel, zálogba kéri Munkácsot, Nagybányát, haszonélvezetbe adatja magának a váci püspökséget, a kolozsmonostori és pécsváradi apátságot, majd kinevezeti magát Ferdinánd helytartójának és megválasztatja magát Erdélyország főbírájának. Mindez elég volt, hogy a személyes ellenérzéssel kapcsolatban Izabellát a barát halálos ellenségévé tegye. A tízéves tárgyalásokban vannak momentumok, mikor a királyné a saját és fia javát is ellenzi, csak azért, mert Fráter György mellette van a tervnek. A királynéva I tart férje rokona, Petrovics Péter, akit egyebek mellett a hit dolga is mindinkább elválaszt a baráttól: a görögkeleti Petrovics ekkor már a hitújításhoz hajol, melynek a barát őszinte ellensége.

Othton Erdélyben Izabellának és híveinek ellenzését könnyen legyőzhette Fráter György. Kezében voltak a vajdai, most fejedelmi várak, kezében volt a váradi püspökség nagy birtokaival, szavára hallgattak a tiszántúli vármegyék, melyeknek nemességét, hozzáadva a saját lovas szolgálit, bármikor bevezethette Erdélybe az ellenállás leverésére. Ezen belső domináló helyzetében, melyet Erdély állami önállóságához szükséges kormányzatnak kiképzésére is felhasznált, kifelé is magára veszi Erdély gondját. A keleti fél sorsát most Fráter György egymaga, saját belátása szerint irányítja. És amennyire elsiette a dolgot Budavár átadásánál, annyira óvatosan jár el most, mikor Ferdinánd követeli tőle a gyalui egyezmény végrehajtását. Szolimán még benn van az országban 1543 őszén, mikor Ferdinánd sürgősen felszólítja a barátot, adja át neki a keleti részeket. Válaszában benne van egész politikája, melynek egyenességéhez szó sem férhet. „Bennem ne kételkedjék Felséged, én a legjobb indulatot táplálom szívemben Felséged és a keresztény köztársaság iránt. Míg azonban az Isten Felséged ügyeinek jobb sikert nem ad, igyekezni fogok ezentúl is, ugyanazon eszélyességgel, mint eddig tettem, távol tartani

az ellenséget, hogy ezen ország Isten irgalmából valahára megmentessék, magam pedig Felséged szolgálatában idő és alkalom szerint jobban eljárhasak“. Azaz idő és alkalomtól függ, mikor szolgál Ferdinándnak Erdély átadásával, idő és alkalom pedig csak akkor érkezett el, ha a Habsburgok nemcsak átvenni, de megvédeni is képesek lesznek Erdélyt. Amíg ez be nem következik, addig ő nem teszi kockára ez országrészeket. Már pedig a gyalui egyezményt követő háborús évek megbízónyíták, minő öngyilkos merény volna Ferdinánd kívánságát teljesíteni. 15“-ben megírja magának V. Károly császárnak: „Miután e keményen sújtott országnak, mely évek hosszú során át védőfal volt a kereszténységnek, mostani szomorú sorsát a keresztény fejedelmek közül senki sem veszi szívére, s a dolgok itt már annyira mentek, hogy mi akaratunk ellenére is kénytelenek vagyunk hódolni a közellenségnek, kit atyáink, a keresztény fejedelmek segítségével, hajdan annyiszor legyőztek, azért Jézus Krisztus nevében kérem Felségedet, fordítsa valahára már reánk, a balsors által üldözöttekre is szeméit és segítse őket a római király, Ferdinánd hatalma alá.“ Kétségtelen, hogy Fráter György bármely pillanatban készen volt az ország átadására, ha a két Habsburgtól elegendő haderőt várhatott Szolimán bosszuló hadjáratának visszautastására.

Fráter György nem volt a török barátja, hűségnyilatkozatait Ferdinánd felé őszintén, Szolimánnak alakoskodva tette meg. És itt nem maguk a tények: hogy török hűbérura előtt szép levelekben bókolt, alapították meg kétszínűségének, politikai megbízhatatlanságának híret, hanem a forma, melyben e hűségnyilatkozatokat megtette. Mikor 1543-ban Szolimán hadjáratának nyomása alatt beküldi a portára az adót, egyúttal megüzeni a szultánnak, hogy Ferdinánd király más országai, így Morva is hajlandó volna adót fizetni, sőt ebben az ügyben annyira megy, hogy maga ír a morva rendeknek és követet küld hozzájuk, hogy rábeszélje őket a törökkel ily irányban folytatandó tárgyalásra. Mindezen lépések könnyen árulás színében tűnnének fel, ha egyidejűleg meg nem írta volna az egész dolgot Ferdinándnak is, hozzátéve, hogy őt a török iránt aljóindulat, *simulata benevolentia* vezeti, a gögös szultánnal ezen a nyelven lehet legkönnyebben beszélni s őt békességben megtartani. Az egész levélből felénk mosolyog valami gyermekes öntudat: Fráter György azt hitte, hogy a törökkel igazában ő tud bánni, ő az egyetlen, aki ravaszsággal a törököt orránál vezetheti. Ezt az önmagában való hitét folyton ismételgeti, s a legkülönbözőbb alkalmakkor felhasználja, hogy a keresztén^nek közt bizalmat gerjessen politikája számára. A pápai követ nem egyedül hitte el róla, hogy szavával Konstantinápolyban mindent el tud érni. A közvélemény irreális kifejlődésére mi sem jellemzőbb, mint az itt megfigyelhető jelenség:

politikusok és diplomaták tömege néhány esztendő alatt elhiszi róla, hogy uralkodik a szultán szándékain, mikor éppen ő volt az, akit Buda elfoglalásakor Szolimán főbenjáró dologban oly fölényesen kijátszott.

A barát bizonyára áltatta önmagát és a világot, elhívén és elhithetvén a török felett való hatalmát. Konstantinápolyban csak nagyon is reális engedményekkel tudott ideig-óráig sikert elérni: az adót nemcsak pontosan befizette, hanem jól megszervezett erdélyi államháztartásából nagy ajándékokkal kényeztetzte le a porta befolyásos basáit. Egy ízben megírja V. Károlynak, hogy a legközelebbi török elleni hadjáratra már megnyerte szövetségesnek a moldvai oláh vajdát, s máshonnan tudjuk meg, hogy ezt sem személyes befolyásával érte el, hanem azzal, hogy Ferdinánd nevében ezer jobbágyot ígért minden alap nélkül a kapzsi vajdának. Nem egyszer úgy látszik, mintha csak azért tenne ily alaptalan ígéreteket, hogy tekintélyét be nem avatottak előtt emelje, amiből aztán természetesen következett a dolgok kifejtésénél, hogy az érdekelt felek megcsalva érezték magukat és nem akartak neki többé hinni.

De Fráter Györgynek mégis volt valami befolyása egyes török méltóságokra és azt sem alaptalanul hitette el magával, hogy jobban tud beszélni a törökökkel, mint akár a magyarok, akár a németek. Itt délszláv eredete és délszláv összeköttetései jönnek tekintetbe. Tudvalevőleg a török funkcionáriusok közt, basáktól kezdődőleg le egészen a futárszolgálatokat végző, de gyakran befolyásos csauszokig igen sok volt a szerb vagy horvát eredetű, s ezek között kétségtelenül olyan is, aki Fráter György szűkebb hazájából, a tengermelléki, hegyvidéki Horvátországból származott. A barát ezekkel, ősi szláv szokás szerint, mint testvéreivel beszélt. Talán sokszor túlozott is, mikor elejtett szavakkal dicsekedett, hogy ez vagy az a bég az ő „testvére”, ami ezen délszláv vonatkozásokban természetesen csak a legritkább esetben jelentett egy atyától származást. Ezeket a délszláv kapcsolatokat ott is emlegeti, ahol talán semmi alapjuk sem volt, pl. igen valószínű, hogy a beglerbég, a török seregnek basa rangjában lévő főparancsnoka meglepődött volna, ha hallja, hogy Fráter György az ő barátságával is dicsekszik. De ha Fráter György személyesen nem volt is ismeretségben a vele szembenálló törökökkel, udvara mindig teli volt délszláv nemes és jobb ágy szolgákkal, akiknek szintén megvolt a maguk régi baráti és rokoni köre a törökök között. Utolsó esetben pedig, ha a török bég vagy csausz semminemű kapcsolatban nem állott a délszlávokkal, mégis csak jobban és könnyebben tudott az ő nyelvén beszélni Fráter György, és bármely délszláv szolgája, mint a német és olasz kapitányok vagy magyar urak. Délszláv és török közt a százados együttlét hidat vert immár, melyen bátran járhatott György barát és szerb-horvát familiárisai, akiket előszeretettel alkalmaz a

törökkel való érintkezésre. Mikor Lippa feladásánál a török őrség számára szabad elvonulást szerez, érintkezését szintén szerb familiárisa, Perussith Gáspár közvetíti, Perussithnak a törökkel folytatott bizalmas, délszlávos beszélgetéseinek botránkozhatnak meg a magyarok és németek és ezekből sűrítik össze az árulás végső vádját.

Mert azt a könnyebbséget, hogy származásánál fogva jobban megértette a törökök tekervényes útjait és szándékaikat könnyebben kijátszhatta, Fráter György drágán fizette meg azzal, hogy a magyarok s általában a keresztények közt hitelét veszítette. Addig ismételte, hogy ő az egyetlen, ki a törökkel bánni tud, míg végre magát is törökösnek, törökbarátnak tartották. Nem is számítva Budavár átadását, mit mindenki az ő számlájára írt, a magyar urak egyébként is kezdettől fogva gyanúban tartották, mert az ő kérlelhetetlen pogánygyűlöletük nem ismert árnyalatokat abban, ha valaki tudott a török nyelven beszélni. Az akkori politikusok és hadvezérek, nagybirtokosok még nem mentek át azon a vérkeveredésen, mely a század vége felé kezdődik meg, bennük még a faji érzés teljes öntudatlanságban, tehát teljes biztossággal hatott és a baráton éppen úgy megéreztek az idegent, mint akár Zápolyai Jánoson, a tót királyon. Emellett társadalmi és műveltségbeli különbségek is voltak, melyek a vérbeli eltérést még inkább elmélyítették. Fráter György, bár egyházi pályáján megszerezte a rendes latinos műveltséget, s bár genialitásával elsajátította a politika finomságait csakúgy, mint a korabeli jogszolgáltatás fűrfangjait, lényegében mégis az alsóbb néposztályokhoz tartozott, s azok közt érezte magát otthon. Részben legalább ez is délszláv sajtóság volt, Horvátországban a régi törzsökös családok sarjai, akiket mindenki „horvát grófoknak” titulált, sokkai közelebbi viszonyban voltak és fesztelenebből érintkeztek minden rangú alantasaikkal, mint a magyar közép? vagy nagybirtokosok. Az Unna?vidéki Horvátországnak kőszálakon meghúzódó kis váraiban összebújtak az emberek és az úr nem érezte annyira uraságát, mint tovább észak felé, széles Magyarországon, hol illetlenség, méltóságról és becsületről elfeledkezés lett volna, ha például egy nagybirtokos huszáraival egy asztalhoz ül. Amit pedig Fráter György szívesen megtett, vendégül látta huszárait, együtt ivott velük és végighallgatta, mikor a bortól lelkesítve török dalokat énekeltek, sőt az is megesett, hogy fegyver játékaikban is résztvett. Még tovább ment főpaphoz és mágnáshoz nem illő leereszkedésében, mikor Ferdinándtól a jobbágyok sorsának radikális javítását követelte, kiemelve, hogy mi magunk vagyunk az okai, ha a török a szabadság ígéretével magához csábítja a jobbágyokat, köztük főként a rácokat, mert mi magyarok olyan elnyomásban tartjuk őket, hogy kivéve azt az egyet, hogy feleségüket és gyermekeiket meghagyjuk nekik, a kegyetlenség minden fajtáját

szabadon gyakoroljuk rajtuk. Az ilyen nézetekből nem csinált titkot, bár bizonyos lehetett benne, hogy velük a magyar urak közt egyedül áll. Politikátlan öntudatlanságára jellemző, hogy e kéréseinek támogatására egy ízben Nádasdy Tamást, amúgyis legnagyobb ellenségét kérte fel.

Délszláv eredet, ennek folytonos hangsúlyozása, a nagyúri életformáknak elhanyagolása, sőt merev, sértő tagadása készíti elő a magyar urak lelkét az árulás gyanújára. A szakadék kezdettől fogva megvolt a magyarok és a barát közt, kinek egész pályáján nem akadt egyetlen jóbarátja sem. Emberismeretének hiánya, a magyar urakkal szemben, valósággal feltűnő. Azt a Nádasdyt, ki a barát halála után eskü alatt vallja, hogy „hitem szerint az egész világon nem volt még két oly nagy ellenség, mint én és a barát“, mégis jóemberének tartja és gyanútlanul érintkezik vele, holott Nádasdy a maga részéről csak hosszú gondolkodás után határozza el magát, merj eme a baráttal személyesen érintkezésbe lépni. Mikor utolsó útján Castaldóval együtt Alvincben meghál, annyira gyanútlan, hogy szervitorainak nagyrészét előreküldi, a másnapi állomásra. A ravasz, fortélyra, hajlékony, előrelátó jelzőket Fráter György valóban nem érdemelte ki.

Más összefüggésben látni fogjuk, hogy Erdély állami életének az ő kemény energiája, embereket egybeterelő akarata veti meg alapját. Az sincs nála tragikum híján, hogy bár egész életén át a Buda átadásával elkövetett hibáját akarta jóvátenni és az országot Ferdinánd alatt újra egyesíteni, életművének az utókor mégis Erdély önállósítását tekintette, azt, ami az ő ideálját, az egységes magyar államot évszázadokra árnyképpé tette. Hatalmának alapjait a tiszántúli részek, Várad és gazdag püspöksége, meg Kassa alkották, itteni birtokaiból tartotta nagyszámú familiárisait, kiket döntő pillanatokban felvonultatott az erdélyi fegyveres országgyűlésekre, hogy ott a fegyver nyomásával érvényesítse akarátát. Számításaiban Erdély csak addig szerepelt, míg garanciákat nyerhetett, hogy az egységes Magyarországot Habsburg-királya meg fogja oltalmazni a török ellen. Amint ez bekövetkezik, egy búcsúszó nélkül megválik Erdély függetlenségétől.

Erdély Ferdinánd kezére jut

Ehhez képest mindegyre megújítja kísérleteit a két Habsburgnál, hogy ezek végre komolyan hozzálassanak az ország elfoglalásához. Ilyen leveleiben nincs semmi álnokság, inkább megható esedezés, majdnem gyermeki bizalom. 1548-ban egyenesen a pápát kéri, vegye rá Ferdinándot és a császárt az akcióra, vegye pártfogásába a gyermekkirályt és Izabellát, hogy ezek illő ellátást kapjanak: Izabella birtokokat, a gyermek jó házasságot, Ferdinánd egyik leányának kezét, ez esetben ő tisztességes úton átadná Erdélyt és Ferdinánd megszálló

seregét nagy lovascsapatokkal segítené. A pápa biztatására a tárgyalások csakugyan újra megindultak és létrejött Ferdinánd és Izabella biztosai közt 1549 szeptemberében a nyírbátori egyezmény, mely elvben kimondotta Erdélynek és a tiszai részeknek átadását, a részletek, főként Izabella és fia igényeinek kielégítése pedig további tárgyalásokra utaltattak. A nyírbátori elveket Izabella, a török és az erdélyiek ellenzésével szemben egyesegyedül Fráter György volt képes realizálni, aki Izabellát egyszer ágyúkkal fogta ostrom alá, máskor lábaihoz borulva bocsánatát kérte, s a változékony asszonyhangulatokat híven követve, a királynét mindegyre alávetette saját akaratának; a török előtt titokban tartotta a tárgyalásokat, majd mégis kiszivárogván azok, Petrovics Péterre, régi ellenségére toltta azok ódiumát és szolgálatkészséget mutatva, mindent megtett Szolimán kitörésének minél tovább halasztására. 1551 elején aztán az erdélyi rendekkel nyíltan közölte, hogy a töröktől való megmentésüket egyedül Ferdinándtól várhatják; az év nyarán, 1551 júliusában aláírta Izabellával a végleges szerződést, melyben a királyné fia nevében egész Magyarországot és Erdélyt átadja Ferdinándnak és testvérének, valamint azok örökösének — Zápolyai jogutódai itt is elismerték a Habsburgok örökösödési jogát, mit a nyugati magyarok vonakodtak elismerni —, átadják az eddig kezükben volt szentkoronát, s ezek fejében a fiatal király Oppeln hercegségét kapja évi 25.000 arany jövedelemmel, Izabella pedig azt a 140.000 aranyforintot, melynek értékében adta neki férje, János, házassági jegy ajándék fejében a magyar várak egész sorát. Az oppelni hercegség a nagycsomó sziléziai hercegségek egyike volt, melyekből egykor Hunyadi Mátyás, Sziléziát elfoglalva, egységes államot formált és az egészet egységes központi igazgatásnak vetette alá.

Ekkor már megérkezett Ferdinánd serege, melyre nagy szükség volt, hisz Fráter György az imént is csak gyors és elhatározott cselekvéssel, Petrovics csapatai szétverésével, Izabellának Gyulafehérvárott ostrom alá fogásával tudta elejét venni, hogy oláhok és törökök háromfelől is be ne törjenek Erdélybe. Az aránylag kicsiny, német és spanyol katonákból álló sereg vezére Castaldo, cassanói örgróf volt, akit Ferdinánd V. Károlytól vett át szolgálatába. Castaldo császárnak hadjárataiban, németbirodalmi területen is, tisztességes alvezér volt, akire most nagy felelősséggel járó vezető állást bíztak, s idegen, ismeretlen országba, messze földre küldötték. Csapatainak azon ezredei, melyek még Magyarországhoz legközelebről rekrutálódtak, Tirolból származtak: az akkori Európában szinte példátlan vállalkozás volt ez: nagyobb sereggel ily hosszú távolságokra vonulni. Ehhez képest, a hadtápvonal kiépíthetlensége miatt, élelem, takarmány, zsold már útközben is hiányzott, spanyolok és németek rablásból tartották fenn

magukat, a felsőmagyarországi városok spanyolnyelvű fénygető cédulákra voltak kénytelenek a seregnek ételmet szállítani. Erdélybe megérkezve, Castaldo elszállásolta őket falvakba, részben szász városokba, maga pedig az Izabellával folytatott végső tárgyalásokban még résztvéve, Fráter Györgygyei együtt kikísérte az országból a vonakodó királyasszonyt, aki egyelőre Kassán állapodott meg.

Kelet és Nyugat ismét egyesült az egyetlen koronás király alatt, s hogy ez elkövetkezett, annak érdeme, mindenki tudta ezt, egyedül Fráter Györgyé volt. A barát befejezettnak látta élete munkáját: királyának, Jánosnak, fia ellátva rangjához képest, Magyarország pedig egyesítve, és nemcsak a kettős királyválasztásnak, de amennyire lehetett, Budavár átadásának bűne is jóvátéve. Már a nyírbátori egyezmény után megírta V. Károlynak, hogy János Zsigmond ügyét immár elválasztja az országétól, bár eddig koronás királya, Ferdinánd mellett azt is urának tartotta, tudván, mivel tartozott atyjának. Feladata most már nem lehetett egyéb, mint a szultán haragját, mely kétségkívül lecsapóban volt, elhárítani az országról. Hogy mennyire nem volt a barátban egyéni ambíció, az most látszott meg igazán, mikor Ferdinánd biztosának, Nádasdy Tamásnak és Castaldónak valósággal rá kell kényszerítenie az erdélyi vajdaságot, holott ő Ferdinándhoz akart utazni, hogy utolsó tanácsaival ellássa Erdély és Magyarország érdekében. Élete utolsó hónapjaiban folyton ezzel, a koronás királyához teendő utazással foglalkozik, talán meg akarta ismételni élete nagy élményét, mikor János királynak első, bizalmas tanácsosa volt. Ferdinánd hideg udvariassággal kérte az utazás elhalasztását.

A barát gyanús volt. És csodálatos lett volna, ha nem válik gyanússá. A török fenyegetéseire továbbra is beküldi a portára az adót, tovább is érintkezik a szomszédos basákkal, tárgyal a Temesvár körüli várak sorsáról, melyeket a porta Erdély alárendeltségének biztosítéka gyanánt követeli. Mindezen lépéseiről híven értesíti Castaldót és Nádasdyt, de az olasz és az olaszos műveltségű magyar nem tudja megérteni az egyszerű barát átlátszó őszinteségét. A gyanút növeli önmaga ellen, mikor török had jön bosszút venni azért, hogy a magyarországi pozícióra annyira fontos Temesvár, Lippa, Becse és Becskerekek várakba Ferdinánd zsoldosait beeresztette. A török fővezér, Szokoli Mohamed ruméliai beglerbég maga is szerb születésű, hitehagyott rá, közte és a barát között ideodajáró csuszok titokzatos szálakat fonnak. A barát, régi szokásához híven, még nagyítja az összeköttetéseket és előre élvezi, mint fogja ismét visszatérésre bírni, hiú ígéretekkel, a könnyen rászédhető törököket. A beglerbég el is hitte neki, hogy nem ő, hanem Petrovics adta át a várakat Ferdinándnak, hisz azok valóban Petrovics temesi és karánsebesi bánágához tartoztak, de Castaldo és Nádasdy már értetlenül és kényelmetlenül nézték

e játékot. Castaldo azóta, hogy Magyarország ismeretlen földére lépett, nem érzett lábai alatt biztos talajt, már felvidéki útján is folyvást remegett váratlan incidensektől, most pedig úgy érezte, mintha egy sötét, ismeretlen hatalom kezében volna, aki életére tör, de aki ellen képtelen védekezni. A józan Nádasdyt is elfogja e hangulat, őt is lenyomja az a tudat, hogy az egész politikai helyzetet egyetlen ember tartja kezében, az ő legnagyobb, legrégebbi ellensége, aki nővérének családját, a Majládokat tönkretette, ő írja Ferdinándnak: „Már valóságos félbolond vagyok, s egyáltalában nem ismerem ki magamat. Mi itt mindnyájan a barát kezében vagyunk, az ő hatalmától függ életünk és halálunk. Ha még több törököt hoz a nyakunkra, Erdélyben a 6000 vértanú napját fogjuk gyászolhatni.” A barát kámzsás alakja annyira megnőtt, hogy már csak rettegést tud kelteni. Mindenki lidércnyomásként érzi az ő személyének súlyát. Ha ott van Castaldo táborában — és mindig ott van, nem akarja elhagyni a fővezért, bármennyire vonakodik is ez az együttléttől —, a német nehézlovakok nyeregbe ülnek és az egész éjszakán át készen vannak a menekülésre, annyira félnek a barát fegyveres szolgálaitól, akik folyton kiabálnak, értelem és ok nélkül felszállva lovagolnak, élelemért lázadoznak, s a barát egy szavára megjuhászodnak: a barát annyira a kezében tartja őket, mondja egy sziléziai kapitány, hogyha fellázadnak, ezt is biztosan uruk parancsára teszik.

Ez idegen páncélos lovasok éppúgy tömegpszichózis áldozataivá lettek, mint maga vezérük, Castaldo is. A maroknyi idegen életét féltette ott a nagy idegenségben, ahol egyébként sem szerették őket, s ahol ők maguk falvakat és városokat égettek és pusztítottak, ha hozzájuthattak. Ebben a hangulatban kért és kapott Castaldo Ferdinándtól engedélyt, hogy ha a barát hűtlensége kiderül, úgy járjon el, amint azt az ország és az alattvalók érdeke megkívánja. A beglerbég ugyan semmi jelét nem adta, mintha Fráter Györggyel egyetértésben volna, mert végre is megindult hadaival, a Marosköz több várát, köztük Lippát is elfoglalta és csak a Losonczy Istvántól, spanyol kapitányokkal együtt hősiesen védett Temesvár alól takarodott haza. Az sem volt a törökbarátság jelének tartható, hogy a beglerbég távozásával Castaldo, Nádasdy és Fráter György egyesített seregükkel mentek Lippa alá és azt erős harc után visszafoglalták. A bentszorult Ulemán basának azonban a barát szabad elvonulást szerzett, a haditanács ellenzése dacára: ez is fogás volt, mellyel délszláv észjárása szerint a török jóindulatát akarta visszaszerezni és az országot további támadásoktól megmenteni. Az új esztergomi érsek és a római egyház bíbornoka a győzelem után haza indult Erdélybe, útközben vajdai várában? Alvincen megállapodott Castaldóval és Ferdinándnak legutóbb Lippáta érkezett főkapitányával, Sforza Pallavicinivel. Castaldo halálfelelme itt tört ki — utólag a lippai árulást veté

indítóokul —, de a valóságban, olasz renaissance szokás szerint, halálos félelmében, a saját életéért remegve ölette meg ellem ségét. Az éjszaka könyvből imádkozó bíbornokot Pallavicini szúrta le olasz és spanyol tisztek segédkezésével. Temetetlen holttestét szolgálai sírva vették körül, mondogatván: akármit követett is el, nekünk mindig jó urunk volt.

Erdély elvész. Újabb török előnyomulás

Kelet és nyugat egyesítése Fráter György műve volt és most kiderült, hogy Pallavicini töre a barát testén át az egy séges Magyarországot is átjárta. Nádasdy nem volt többé Erdélyben, neki ez különben sem volt otthona, Castaldo vállára nehezedett az ország megtartása, aki még seregének össze tartására is képtelen volt és amint tehetett, a barát kincseivel kivonult az országból. A király új vajdákat nevezett ki, az Egernek iménti dicsőségétől övezett Dobó Istvánt és az erdélyi Kendy Ferencet, akik azonban sereg nélkül, tekintély és politikai tapasztalatok nélkül nem tudtak a növekvő anarchiának gátat vetni. János király és a polgárháború korszaka tért vissza most, az ország teljes felbomlásában várta azt, aki kezét ki fogja érte nyújtani. Ez pedig az elpusztíthatatlan vén rác, Petrovics Péter volt, akinek a krassói, Szörényi, temesi rácok mindenkor rendelkezésére álltak, s alig várták, hogy Erdély kincses földjére bevonulhassanak. Első pénzkérésükre ugyan Petrovics bölcsen azt válaszolta, hogy „nem adok egy pénzt sem, mert ha a császár Erdélyt meg akarja adni a király fiának, anélkül is megadja, ha meg nem akarja megadni, ha egy kastéllyal volna pénzem és mind nektek osztanám, sem lenne avval meg“. De a török császár, Szolimán meg akarta adni Erdélyt Izabelláéknak, hiszen Erdélynek a nyugati féltől füg getlensége a konstantinápolyi politika alapelveihez tartozott. Szolimánt ezirányban befolyásolta a nála levő francia követ is, továbbá Izabellának folytonos panaszai és könyörgései, aki a neki ígért kárpótlást Ferdinándtól nem tudta megkapni és különben is visszakíváncozott királyságába. Első kísérletével Petrovics 1553-ban még Lengyelországba szorult, 1556-ban azonban lugosi rác csapataival bevonult Erdélybe, hol Kendy vajda és a felvidéki nagyúr, Balassa Menyhért melléje álltak, Dobó István Szamosújvárt védve fogságukba esett, a magukat passzív módon viselő erdélyiek meghódoltak. Bármennyire megszer vezte is Erdélyt Fráter György, ez az ország, különleges nemzetiségi és társadalmi összetételénél fogva, csak erős kézben volt használható instrumentum. 1556 októberében újra bevonult Izabella, s fiával együtt birtokba vette régi területét.

Közben azonban, l^p&tól kezdve folyton fogyott mind a királyi, mind az erdélyi terület. A barát merénye, mellyel Erdélyt Ferdinánd kezére játszotta, felriasztotta a fényes portát 1541 óta élvezett biztonságából, s miután a törököt Castaldo

megszabádítá attól, aki a háborút megszervezhette s az erőket egyesíthette volna, György barát halála után a török erélyesen hozzáláthatott területének minden esetlegesség ellen való biztosításához. Egyszerre több török sereg állíttatott fel, hogy a hódított terület határait észak, s immár, mióta Erdély is vészédelmes szomszédnak bizonyult, kelet felé is előre tolják. Az 1552. esztendőben Szokoli Mohamed beglerbég, Ahmed basa szerdár és Khadim Ali basa budai helytartó működtek, igen nagy sikerrel, amennyiben a török szultánnak egész ország-részeket hódoltattak be fegyver erejével. Az év elején Castaldo még Szeged birtokbavételére mert gondolni, melyet magyar hajdúk rajtaütéssel vissza is foglaltak, az év végén már Bihar és Hunyad megye határát, Erdély belső bástyáit csapkodta az iszlám áradata. Döntő volt Temesvár sorsa, melyet Losonczy István, régi, gazdag főúri család sarja, maga bátor nemes úr, védelmezett. A vár felszerelését saját költségén, birtokai elzálogosításával újíttotta meg, felmentő segédcsapatokat feleségé fogadott családi ékszereinek árán, míg a szomszédban, Lippán levő spanyol kapitány, Áldana meg sem mozdult segítségére. Heves ostromok, minőket csak a török diszciplína, a vallástól parancsolt fanatizmus tudott létrehozni, rombadöntötték a bástyákat, Losonczy utolsó levelét a „szétrombolt Temesvár---ból írta Nádasdynak, segílyt kérve, de egyúttal hozzátéve: „vígan várjuk az órát, melyben meg kell fizetnünk az utolsó adósságot“. A spanyolok és a városi polgárok kérésére Losonczy végre elfogadta a szabad elvonulást, a várat átadta, de a török szavát nem tartva, mérszárolni kezdte a menetet, Losonczy ott esett el, páncél és sisak nélkül, hitvány, egyenlőtlen harcban. Feje Konstantinápolyba került, mint annyi magyaré, a fényes kaput póznán ékesítendő. Temesvárral elveszett a Temesköz és Krassó is: török kézre jutottak Lippa, honnan Áldana gyáván elszaladt, Karánsebes, Arad, Csanád várai, nagy tömeg kis őrhellyel együtt, melyekben eddig Petrovics rácai lakoztak, akik most a török szolgálatába álltak.

Ezalatt a budai basa Veszprémet könnyen megvette, a kis Drégelyt azonban jobbágy sorból felemelkedett kapitánya, Szondi György a győzelem minden reménye nélkül, példátlan tisztességérvet, király és haza iránti hűséggel védte, nem több, mint 150 emberével. A halálnak bátran szemébe nézve pusztult el a rábízott tatarozatlan, felszeretlen fészekben. A basa feladata a nógrádi és honti hegyi várak elfoglalása volt, Drégely után ezek egész sora, Szécsény, Hollókő, Ság, Gyarmat, Buják szinte védelem nélkül kezébe esett; a királyi főkapitányt, Teuffel Erasrust a palásti mezőn nyílt csatában megverte, melyben a váci püspök, Sbardellati Ágoston is elesett, maga Teuffel Pallavicinivel együtt török fogságba került. Ez volt Mohács óta az első nagyobb mezei ütközet magyarok és törökök között, most már német vezetés alatt. Ahmed basa szerdár

Temesvárról északnak fordulván, Alival együtt Szolnokot foglalta el, s onnan a hatalmas Eger, a magyarok szemefénye, a Perényi Pétertől, az egri püspöktől és a királytól folyton erősített nagy magyar vár alá vonult. Eger a Kassa és bányavárosok közti területet, több vármegye lakosságát védte, benne tiszta magyar őrség volt, nem egészen 2000 főnyi, az Oláh Miklós egri püspöktől behelyezett kapitány, Dobó István alatt. Az ostrom szeptember lödétől október 18-áig tartott, a szinte 100.000 főnyi török sereg főlényes várostromló módszereinek mindegyikét elővette, erős ágyúzás, a falakon rések törése, részlettámadások, az árkok kitöltése, a falak aláásása, végül általános rohamok, vad halálmegvetéssel végrehajtva: mindez megtörtött Dobó és társai, Mecskesy István, Bornemisza Gergely, Zoltay István, Figedy János kitartásán és találékonyságán. Az egri ostrom bebizonyította, hogy erős elhatározás és katonai fegyelem a magyarokat egyedül is megsegíti a török túlerővel szemben: Dobó István teljes tekintéllyel rendelkezett a várban és körülátlanul kihasználta a védelem lehetőségeit, még az asszony nép szolgálatait is. Utolsó véres roham után a törökök hazavonultak. Ferdinánd felmentő serege a hírneves német protestáns vezér, Móric szász herceg vezetése alatt csak októberben gyűlt össze Győrnél, s harc nélkül feloszlott.

A következő évek az északi vonalon Fülek elvesztét hozták magukkal, ezzel ismét nagy terület került a török uralma alá és miután az ék az ország testébe már mélyen belehasított, eh érkezett az ideje, hogy azt két oldalán, kelet és nyugat felé is kiszélesítsék. Nyugaton éveken át folynak a horvát végeken a harcok, a stájer és krajnai rendek katonasága, Zrínyi Miklós, majd Erdődy Péter horvát bánok, Nádasdy Tamás, az új nádor vezetik azokat; Szigetvárnak, a 'leginkább előretolt bástyának első, 15564 szerencsés védelmét Horváth Márk intézi. Északkeleten a török háború a polgárháborúval kapcsolatosan folyik, amennyiben ott János Zsigmond és a hozzája szító urak harcolnak, török támogatással, hogy uralmukat mind nyugatabbra terjesszék ki. A király fővezére itt Telekessy Imre, aki a Balasák és Perényiek támadását meg tudja állítani, a háború így néhány megyére lokalizálódik s néhány főúrnak magánügyévé lesz, míg Ferdinánd halála után ismét ki nem tör, éppen e keletfelvidéki belharcokból kifolyólag, a nagy török háború.

Budavár eleste óta húsz év sem telt el, hogy a küzdelem török és keresztény között már nem az egészért, hanem csak egyes várak birtokáért folyt. Magyar és német nem remélhették többé az ország középső részeinek visszafoglalását, de viszont a török is érezte, hogy minél előbbre tolja hódító csapatait, annál acélosabb ellenállásra talál. A negyvenes évek óta Ferdinánd kiépítette az új védelmi vonalat, ez az új váröv az, mely megmervíti a vonalakat és a hódolt terület határait állandósítja. A Fráter György halálát követő hadjáratok befejezik ezt a ki-

fejlődést, mely az 1559. évi török békében talált szankcióra. A nyolc évre szóló új béke a korábbi, ötéves békéhez hasonlóan évi 30.000 arany tiszteleti ajándék fizetésére kötelezi Ferdinándot, s egyúttal kimondja, hogy Ferdinánd és vezérei Erdélytől ezután tartózkodni fognak, ugyancsak eltiltja Ferdinándot Szolimán barátainak, Velencének és a francia királynak háborúgátásától. Eddigi területét mindegyik fél megtartja és meg is erősítheti, hasonlóképpen mindkét fél követeket, oratorokat tarthat a másikonál. A diplomáciai tárgyalások, melyekben a németalföldi Augier Busbeque, Albert de Wyss, továbbá a magyar főpap Verancsics Antal és Zay Ferenc szerepeltek, most már a magyar és török várvonal hódolt faluinak jogi helyzete körül forogtak. Az 1559. évi békét lényegében megismétlő 1564. évi békeokmányt csak hosszas tárgyalások után lehetett megkötni: a török nem akart lemondani arról, hogy Szigetvárt a békeokmány neki adja.

Néhány évtized munkája volt, amit itt előadtunk. A magyar nemzet államának megcsonkítása, feldarabolása után, melyet immár maga erejéből nem tudott helyrehozni, új, szűk korlátái közt próbálta tovább élni az életet, melyet a nemzetnek *kell* tovább élnie, akár akarja az illető élő nemzedék, akár nem. A változott viszonyok új feladatokat róttak rá, s ezeket vállalnia kellett, mert volt benne életerő.

A HABSBERG-KIRÁLYSÁG BERENDEZÉSE

A KETTŐS királyválasztásból megszületett két magyar államalakulat közül egyelőre csak a nyugatinak voltak politikában és kultúrában fejlődési lehetőségei. János királysága keletre, török, oláh, lengyel közé szorulva, kultúrhatások hiányában haldoklóit éveken át, a régi magyar hagyományból újat nem bírván alkotni. A magyar állami berendezések János király országában csakhamar elsenyvédték, helyükbe Fráter György új, erdélyi, partikuláris intézményeket állított, melyek nem képviselhették többé a régi magyar állami hagyományokat. A tradíciót, az őszivel való összefüggést a nyugati fél tartotta fenn, az, amely egyúttal, idegen eredetű király alatt, idegen tartományokkal szoros összefüggésben az európai hatásnak is sokkal inkább ki volt téve, mint a magyar állam bármikor előbb, talán Szent István óta soha ennyire. Régi magyar tradíció és európai nyugati hatás, ez a két erő munkál most és hozza létre a Habsburg-államot, a magyar nemzet politikai életének négyszáz éven át tradicionális formáját. A régi tőből ez a nyugati állam az új hajtás, mely újra törzssé izmosodik, minden más állami életforma, még az erdélyi is, mellette csak esetleges, időleges mellékajítás, mely nem önmagának, hanem külső körülményeknek köszöni létét.

I. Ferdinánd személyisége

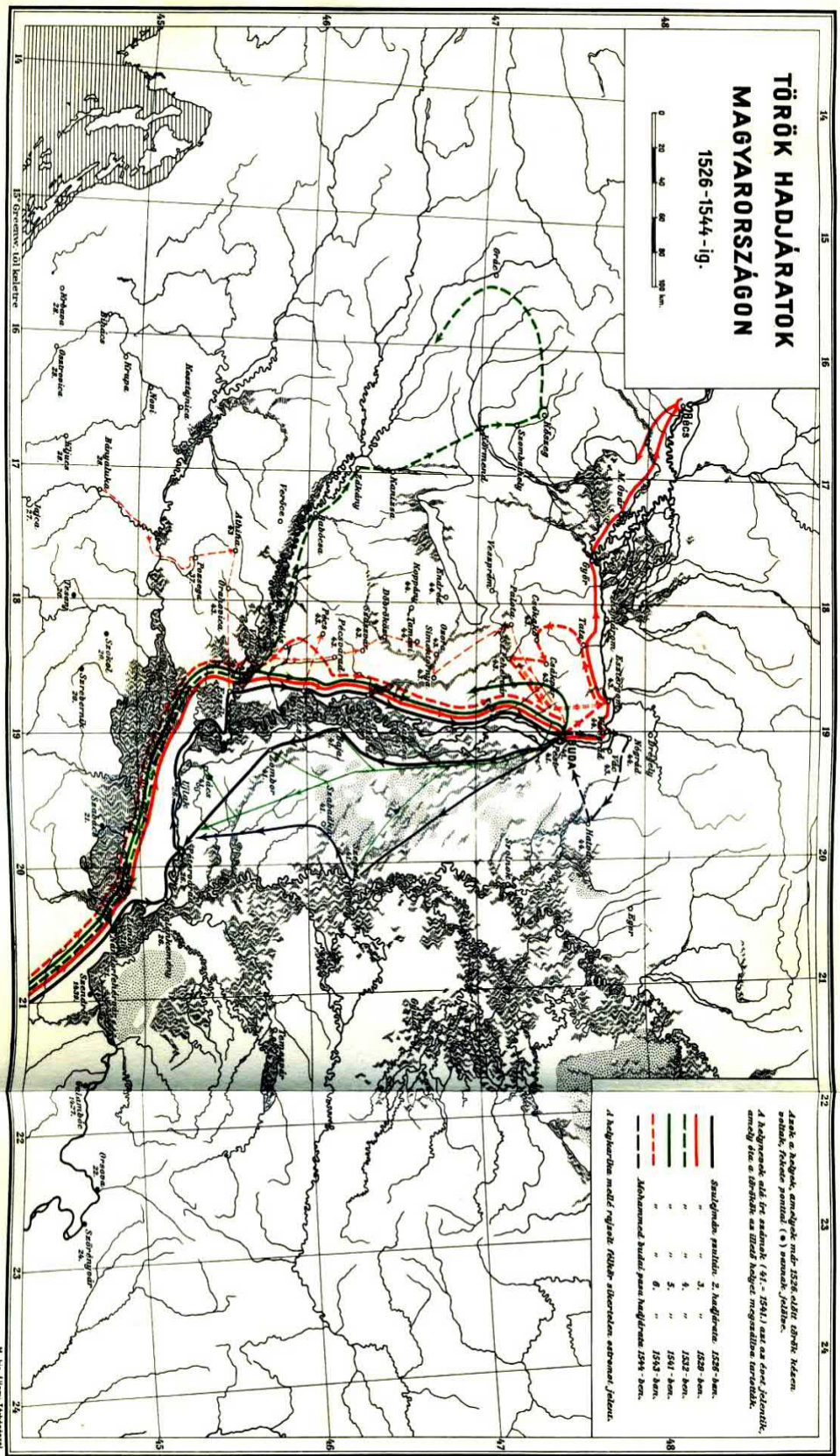
Az új államnak I. Ferdinánd király volt a megalapítója, spanyol születésű, spanyol neveltetésű tagja a casa d'Austriának. Spanyol földön, Alcalában született 1503-ban, anyai nagyatyja, Katholikus Ferdinánd neveltette, akinek kedvence volt annyira, hogy az öreg király szívesebben hagyta volna reá országát, semmint bátyjára, V. Károlyra. A két ifjú Habsburg előtt atyai nagyatyjuk, I. Miksa császár halálával nyílt meg az élet, Károly német császár lett és a Habsburg-birtokok ura, melyekből 1520 és 1521-ben, egymásután három szerződés által a keleti, ausztriai tartományokat, Tirollal együtt átadja örökösödési joggal öccsének, akinek mint másodszülöttnek, tulajdonképpen semmi sem járt volna. Ferdinánd most egészen bátyja hatása alá kerül, inkább fiának és vazallusának, mint testvérének érzi magát. Leveszi kalapját, mikor vele beszél, nélküle nem határoz, de nem is határozhat, annyira függ a császár kezében összpontosult politikai és anyagi hatalomtól. Hisz a tartományok megosztását is, a szerződés szerint, hat évig titokban kel-

lene tartania és országait a császár, a családfő nevében kormánnyoznia. A császár pedig nehezen megközelíthető, senkivel nem barátkozó, méltóságos alak, aki a kezdődő barokkékor nehéz pompájába burkolózva távol él a világtól, nagy passziók, munka, kötelesség, mérhetetlen hatalomvágy és rideg hatalomérzés között. A világban mint egy született Tiziamkép jár, fekete lovának komor pompájában, megközelíthetetlen, emberfölötti méltóságban. Emberi vonás alig látszik rajta, a szenvedélyeket éppúgy legyőzte, mintahogy gyöngye testét és félénk lelkét is nagy kínok közt edzette meg lovaglásra, harci játékokra, véres, háborús küzdelemre. Nyugodt, csendes, alig beszél, de mindig gondolkodik, mindig mérleget, nehezen határoz, de ha igen, akkor makacsul ragaszkodik akaratahoz; józan életű, nem iszik, de falánk és fukar, pénzt nem ad ki szívesen, s ha mégis ki kell adnia, mindig későn teszi. Egy ember, aki fantázia teljes hiányában számításra akart a világon uralkodni. Testvére az osztrák tartományok átadásáért valóban hálás lehetett neki, mert ilyesmi csak egyszer fordult elő: Károly mindjárt trónraléptekor rangjához illően akarta ellátni vagyontalan öccsét, s ezután már csak akkor adott, ha reális ellenszolgáltatásra talált, csak kisebb összegeket volt hajlandó elszámolás nélkül, mint testvér a testvérnek, küldeni. Ezt szükséges megjegyeznünk az első évtizedek birodalmi segélye, vagyis annak hiánya megértésére.

Ferdinánd hajlékonyabb egyéniség volt, császári tekintély nem állott jól neki, emberiségével, közvetlen érintkezési módjával inkább nagy atyjára, I. Miksa császárra ütött. Spanyol előkelőséget nem hozott magával, nyíltan, szinte a nyilvánosság előtt éli szép családi életét Ulászló magyar király leányával, Annával, vadászat, séták, eső elől fák alá, barlangba szétfutó társaság idilli környezetében. Annától, aki szélesképű, termékény szláv szépség volt, tizenöt gyermeke születik, más asszonyt nem érint, még felesége halála után sem, akit mindvégig gyászol, szakállnövesztéssel is, és napi gyászmise hallgatásával. De ez a belsejében csupa jóindulakember fiatal korában, mikor osztrák tartományába megérkezik és átveszi a rendi testületektől az uralmat, államfelfogásában még a spanyol monarchia hatása alatt áll, ahol a király már egyedül akar uralkodni és a rendek hatalmát napról napra jobban megtöri. Neki is első dolga az Alsó-Ausztriában, főként Bécsben nyilvánuló rendi tendenciák megsemmisítése: a vezetőket, Bécs város polgármesterét és két hatalmas urat, egy Eytzingert és egy Puchheimot kivégezteti. Első tanácsosa egy magával hozott spanyol, Gabriel Salamanca, akit Ortenburg grófjává tesz, s aki a bizalmat az új tartományok kirablására használja fel. Ez az egész spanyol abszolutizmus ellenkezik azzal a rendi alkotmányfélével, melyet pár évvel előbb, 1518-ban adott az osztrák tartományoknak Miksa császár. Pedig az osztrák főherceg szegény úr, akinek nagyatyja adósságait is fizetnie kell, meg a török ellen is védekeznie kell a déli

TÖRÖK HADJÁRATOK MAGYARORSZÁGON

1526-1544-ig.

1. kék a hadjárat, amelyre már 1526 előtt értek kézen volták, fekete ponttal (•) vannak jelölve.
 2. kék a hadjáratok utolsó (1541-1544) és az első (1526) útjai, amelyek a törökök és a magyarok közötti harcok területét jelölik.

Számláló pontok	2. hadjárat	1526-ban
1.	1529-ban	
2.	1532-ben	
3.	1541-ben	
4.	1544-ben	
5.	1544-ben	
6.	1544-ben	

1. hadjáratok mentén (nyílak) álltak a törökök, a magyarok, a magyarok.

részeken, Krajnában és Horvátországban, mely tőle vár segítséget. Az uralkodónak ezt a pénzszükségét használják ki az osztrák rendek, mikor 1525-ben Augsburgba közös gyűlésre hívja őket, hogy újabb pénzáldozatokat követeljen tőlük. Az osztrák- rendek ekkor kieroszakolják Salamanca, a spanyol kegyenc elbocsátását és megígértetik Ferdinánddal, hogy ezután az 15184 alkotmány szerint fog kormányozni, a hivatalokat csak benszülöttekkel, németekkel fogja betölteni és végül német udvartartást fog szervezni. Ferdinánd engedelmeskedett, belátta, hogy a spanyoloktól el kell válnia, s ettől kezdve német szokásokra tér át, német ruhába öltözik, gyermekeinek német nevelést ad, csakis nővéreivel és bátyjával érintkezik továbbra is francia vagy spanyol nyelven. Tehát német tartományai egy évvel előbb kötik le a németiség számára, mint mikor Magyarország és Csehország trónjára lépett. Csehek és magyarok elkéstek, az osztrák tartományok már németté tették spanyol urukat, aki aztán, nem kis részben a német királyság és a birodalmi császárság reményében, mindvégig német is maradt.

Az ausztriai események ismeretesek voltak a magyar urak előtt is, akik nem fogadták aggodalom nélkül az idegen neveltetésű, idegen nyelvű uralkodót. Politikai szempontból akkor minden rendi testület két kívánságot állított fel az új, idegen királlyal szemben: egyik, hogy egyházi és világi javakat és hivatalokat ne adományozzon idegeneknek, s a másik, hogy csakis benszülöttek tanácsával éljen. Ez utóbbi a gyakorlatban annyit jelentett, hogy a királyi tanács tagjai közé idegen ne vétessék fel. Ezt érték el az osztrák rendek 1526-ban, s erre törekedtek a magyar rendek is.

Ferdinánd nem vonakodott a magyar kívánságok teljesítésétől. A királyválasztó pozsonyi országgyűlésen biztosai által kijelentette, hogy az ország törvényeit és szokásait meg fogja tartani, idegeneket nem vesz be tanácsába, amint adományokat sem fog adni olyanoknak, kik a „magyar nemzetől idegenek“, hanem az összes javadalmakat és birtokokat azoknak kezén hagyja, akik a „magyar vérből és magyar nemzetből születtek“. Hozzátehetjük, hogy a két főkvánságra vonatkozó ígérletét meg is tartotta; uralkodása alatt alig tudunk esetet, mikor idegennek adott volna birtokot, s magyar királyi tanácsába valóban nem nevezett ki idegen, külföldi tagot.

Mindez az állam élet és a központi kormányzás akkori fel fogása szerint teljesen kielégítette a kortársakat. Ferdinándnak az akkori magyar urak igazat adtak, mikor megmagyarázta nekik, mennyire igaztalan az a híresztelés, melyet ellenségei terjesztenek róla: mintha őt a kormányzásra képtelenné tenné a magyar nyelv nem ismerése; Magyarországot korábban is igazgatták német fejedelmek, így Albert és Ulászló (akit Ferdinánd németnek tart), ezeknek nyomába akar ő is lépni és nagy gonddal azon munkálni, hogy a magyar és német között

csak újabban, gonosz emberek fortélyából kifejlődött gyűlölség kölcsönös szeretetté alakuljon át. Az ellentétek bizonyára elsimultak volna, ha Ferdinánd évtizedeken át uralkodik Budavárban, amely esetre a rendeket a felsorolt garanciák kielégíthették volna.

Tudjuk, másként történt: Ferdinánd csak néhány hónapig ülhetett Mátyás király palotájában, melynél fényesebb rezidenciaja soha nem volt, a török jövetelére vissza kellett térnie a bécsi Burg nyomott helyiségeibe, majd pedig, mikor Prágába költözött, ott nagy költséggel kellett új épületeket emelnie. Amíg Budán volt, addig úgy uralkodott, mint elődei, a magyar királyok és külföldi tartományainak kormányzatát is innen, magyar földről intézte. A tanulékony főherceg megszívelte az az osztrák rendektől kapott leckét; mint magyar király teljesen korrektül viselkedik: koronázás utáni proklamációjában elismeri, hogy igazi, önkéntes választásnak köszöni trónját, ne tartsák tehát a magyarok őt ellenségüknek azért, mert a „natio germanica“ tagja, hiszen ő teljes erejéből azon fog lenni, hogy Magyarországot a török ellen megvédje és a „kereszténység iránt oly sok érdemmel bíró magyar nyelvet“ fenntartsa.

A künnlakó király. Közjogi következtetések

A döntő változást Buda elvesztése okozta. Előbb János király, azután Szolimán foglalták el, s tőlük sem Ferdinánd, sem pedig utódai nem tudták többé visszaszerezni, bár Ferdinánd minden nagyobb hadi expedíciójának ez volt a főcélja, A magyar király kiszorult székvárosából és átköltözött egyéb tartományainak központjába, miután a polgárháború első éveiben a töröktől támogatott Jánossal szemben alig volt biztosan megvédhető területe az országban. Főbb párthívei, élükön Báthory nádor, hasonlóképen az örökös tartományokban kerestek egy időre biztos menedéket, utóbb pedig visszatérve, a határszélen, Pozsonyban szállottak meg, mint a kormány új székhelyén.

Most már ahhoz a különös jelenséghez — *cosa stranana* & k mondta a velencei követ —, hogy a király nyelvét nem értette az ország, a külföldi székhely is hozzájárult. Ez a külföldi rezidencia pedig mindinkább szükségessé, életfeltételévé vált a magyar állam fennmaradásának. Alább látni fogjuk, hogy az ország védelme idegen pénzt és idegen katonát kívánt, a magyarok maguk is megkövetelték, hogy Ferdinánd saját erejéből, külföldi erőforrásaiból védje meg őket a török ellen: már pedig ezen erőforrásokból csak akkor meríthetett, ha azoknak közelében tartózkodott. Fegyvert, katonát és azok fenntartásához szükséges pénzt az akkori Habsburg-uralkodó nem szerezhette be egyetlen központi szerv, egyetlen országgyűlés útján; a Habsburg-állam akkor még nem született meg, hanem a később egy állam részeivé nőtt területek akkor még külön,

egymástól függetlenül éltek, a közös uralkodónak mindegyikkel külön kellett tárgyalnia, külön, egymástól eltérő alkotmányos szokásjog alapján. A tendencia kétségtelenül a nagyobb egységek alakítása felé haladt: Alsó? és Felső? Ausztriát együtt hívták Niederösterreichnek, Stájerországot, Karintiát és Krajnát Innerösterreichnek, a Salzburgtól nyugatra a Rajnához vonuló szétszórt kis tartomány darabokat Ober? és Vorderösterreichnek, de azért még megvolt minden egyes kis tartománynak a maga politikai, állami egyénisége, mindegyikkel külön tárgyalni, sőt mindegyik tartomány minden egyes rendjével külön kellett értekezni és alkudozni. A legnagyobb támogatást azonban a német birodalom rendjeitől várhatta Ferdinánd, akik közt ő előbb csak helyettese volt V. Károlynak, majd 1531sben római királlyá választatott, s 1558-tól kezdve maga is németsrómai császár volt. Német birodalmi befolyása lehetővé tette neki, hogy a birodalmi rendektől Magyarország számára segílyt eszközöljön ki, de egyúttal idejét, érdeklődését és legs nagyobb érdekeit is lekötötte Németország ügyei számára. Utólag hiába mondjuk, hogy ennyi kormányügy, ennyi tartományon uralkodás sok volt egy embernek és nem lehetett Isztriát és Lausitzot, Burgaut és Zala vármegyét egyformán jól elkormányozni, nem lehetett egy embernek egvidőben a francia háborút intézni, Luther híveivel és a pápa theológusaival egyezkedni s emellett az Unna és Száva melletti horvát várak fenntartásáról gondoskodni. Ma csodálkozhatunk vagy nehezelhetünk érte, hogy ilyen konglomerátum végtelen sokréttű gondját merte magára vállalni egyetlen ember: a történeti valóságban ez így történt, sőt akkoriban ez nem is volt egyes dülálló jelenség. V. Károly monarchiájában az uralkodó és minisztere Németország, Belgium, olasz tartományok, Spanyols ország és az Indiák ügyeit intézte, a francia király francia, burs gund, olasz ügyekkel foglalkozott, sőt a pápa is egy csomó különböző alkotmányú és berendezésű államocska felett uralkodott. A nagy monarchiák ekkor kezdték megemészteni a kis rendi államokat, hogy azután, százados fejlődés folyamán, maguk is szétszódjanak új, nemzeti alapokon.

Ebben az adott helyzetben az a Magyarország, mely a török támadás és polgárháború következtében Ferdinánd kezében maradt, csak egy foszlány volt, reálpolitikailag inkább csak negative értékelhető egység. Ha NyugaLMagyarország sincs a Habsburgok kezén, ha az ország belső fejlődése és a törökkel való érintkezése az ő befolyásuktól függetlenül megy végbe, úgy ez a helyzet az örökös tartományok és Németország sorsát is örökösen kérdésessé teszi. Hiszen János király így is megsmegpróbálta a törököt az osztrák vidékekre zúdítani. A Habsburgokra és az általuk képviselt középeurópai érdekerekre létkérdés volt még a kis, csonka Magyarországnak a megs tartása is, mert ez adott nekik szót, befolyást, hatalmat a

középdunai és balkáni mozgalmakban, amelyek megfigyelés és ellenőrzés nélkül ismeretlen veszélyeket rejtegettek magukban. Magyarországot tehát tartani kellett, nemcsak mint a török ellen védő barriért, ilyenné az ország csak a század második felében fejlődik ki, amikor az új várrendszer ismét védhetővé teszi, hanem mint egy politikai pozíciót, mely, ha a Habsburgok róla lemondanak, idegennek, sőt ellenségnek a kezére kerül.

A helyzetet áttekintve, láthatjuk, hogy 1529 után a megmaradt Magyarország nem volt többé alkalmas arra, hogy a Habsburgok birtokkomplexumának központja legyen. Egyrészt legszélső, periférikus fekvése tette erre alkalmatlanná: nemcsak Károly, de Ferdinánd birtoktestének is szélső, keleti peremén terült el, másrészt, mert idegen támadásoknak állandóan kitéve, maga is külső segítségre szorult. Így érthetővé válik az új helyzet, melyet 1526-ban a magyar rendek sem látják előre: a király megtartja ígését, megtartja magyar tanácsát, melybe nem nevez ki idegent, de az ország legfontosabb ügyeit, éppen azokat, melyek a védelemmel függenek össze, a magyar tanácstól független hatóságokkal intézteti, melyek az ország határain kívül székelnek. A király állandóan utazik egyéb tartományaiban, miközben a folyó ügyek intézésére vele vannak legbizalmasabb tanácsosai, emellett állandó székhelyén, Bécsben, külön központi hivatal szervei vannak, melyek az egyes országokban levő szerveket: a cseh, magyar, alsó?felső-ausztriai hatóságokat tekintélyben és hatáskörben csakhamar túlhaladják.

A bécsi központi kormány

Azon központi hivatal szervezetnél, melyet Ferdinánd egyes tartományai és országai — *regna et provinciáé* —, így Magyarország fölé is épített, tekintetbe kell vennünk elsősorban az ő személyes viszonyait tanácsosaihoz. Ő is olyan nagy munkaerő volt, mint bátyja, Károly, s mint családjából még csak Mária Terézia, II. József és Ferenc József. Egész nap aktákat olvasott, tanácsüléseken elnökölt, idegen követeket fogadott és velük személyesen tárgyalta meg, érdemben is, a politika kérdéseit. Emellett az ügyekről Mária nővérének és Károlynak szinte naponként hosszú jelentéseket írt, az aktákat maga intézte el, ellátván azokat a kancellária számára utasításokkal, hatóságainak irattárai nagy tömegben tartalmazzák most is az ő nagy, hegyes, reszelő? vagy fűrészfogaknak látszó írásait. Ügynevezett első minisztert, kinek kezében futnának össze az ügyek, nem is tart magának, mióta Salamancát elbocsátotta, bár természetesen tanácsosokat nem nélkülözhet. Ezeket azonban saját tetszése szerint választja ki magának, még pedig köztük gyakran polgári származású embereket, akikhez évek során át hozzászokik és izgatottság nélkül, nyugodtan intézheti velük az ügyeket; katonát nem szeret maga körül. Egy szemtanú meg-

figyelte hogy tanácsában békés, csöndes embereket kedvel, kiknek azt is megbocsátja, ha meggazdagodnak mellette.

Legbizalmasabb tanácsosai a titkos tanácsnak tagjai, akik mindnyájan németek. Feje a titkos tanácsnak ő maga, utána első ember az első évtizedekben Cles Bernát, trienti püspök, bíboros és kancellár, aki már Miksának is titkos tanácsosa volt, ő közvetíti a két testvér közt az osztozkodást. Széles látókörű diplomata, birodalmi és olasz ügyekben tekintély, aki Magyarországot csak mint a Habsburgdiázi hatalom eszközét tekinti, magyar és osztrák-cseh ügyekben társainak szabad kezét enged. Ezek közt legnagyobb hatalma a Roggendorf-Hoffmann érdekszövetkezetnek van.

Az öreg Roggendorf ifjú korában Szép Fülöpnek és Johannának volt a kamarása, fényes udvari lovag, Anna és Ferdinánd házasságánál a völegény prokurátora, spanyol és angol követiséget is viselt, frieslandi helytartó is volt, s mivel a hadvezérség jövedelemmel és dísszel járt, öreg korában Magyarországon többször vezérséget is vállalt. Buda alól Szolimán elohadától elúszva, menekülében a Csallóközben halt meg. Egyik veje az idősebb Salm Miklós hadvezér volt, a másik pedig Hoffmann János, Grünbüchel és Strechau szabad ura, kinek atyja még stájer hercegi vámos volt, de ő, mint Ferdinándnak kincstárnoka, óriási javakat és nagy rendi méltóságokat szerez magának. Második felesége Salm Erzsébet, szentgyörgyi és bazini Kristóf gróf özvegye volt, a harmadik Roggendorf Klára. Így a pénzügyeket vezető kincstárnok és a két fővezér, egyúttal a titkos tanács legbefolyásosabb tagjai, egymással atyafiságban voltak és valóságos szövetséget alkottak a saját felsegítségükre. Az igazi tolvaj Hoffmann volt, de az egész társaságnak is az volt a híre, hogy a tanácsosok gazdagodnak, a király szegényedik.

Ezzel a koalícióval szemben a titkos tanács tiroli tagjai nem igen érvényesültek. Ilyen Vels Lénárt, Cles bíboros unokaöccse, tiroli báró, hadvezér és főudvarmester, azután Trautson, a különösen birodalmi ügyekben nagy befolyású Madruzzi bíboros unokaöccse, később pedig Harrach Leonhard, Ferdinánd Károly nevű fiának nevelője, cseh kancellár, igen nagy úr, aki keveset értett az ügyekhez. Ferdinánd főként idősebb korában előszeretettel töltötte be titkos tanácsának helyeit a birodalom városaiból származó polgári jogászokkal, akik a hivatali ranglétrán emelkedtek fel. Így volt nagy befolyása Jonas doktor alkancellárnak, aki ulmi polgár volt, hasonlóképpen Ulmból származott Gienger doktor, míg az augsburgi Seld doktor a birodalmi ügyekben volt szakember, s az 1563-i királyválasztó és koronázó pozsonyi országgyűlésen Ferdinánd biztosaként szerepelt. Az egész tanácsban egyetlen katonai tehetség nem volt, sőt egykorúak szerint a titkos tanácsosok együttvéve sem értettek annyit az ügyekhez, mint Ferdinánd

s ő mégis akárhányszor alárendelte nekik véleményét. A nagy birodalom vezetői a legjobb esetben szorgalmas hivatalnokoknak mondhatók; a velencei követek igen lenézték őket, mert nem volt látóköriük, idegen országokat nem ismertek, világot soha nem jártak, s emellett megvesztegetés elől nem zárkóztak el. Hoffmann semmiből 30.000 forint évi jövedelmet szerez magának, Harrach 20.000-nyiról rendelkezik végrendeletében.

A titkos tanács összetételében a legfeltűnőbb a polgári származású egyének nagy részvétele. A fejedelem személyes akaratától függő polgári jogtudósok ily alkalmazása hozzátartozott ahhoz az új módszerhez, mellyel az uralkodók ebben a korban kezdik az országoknak központi hatóságait berendezni. Itt egy nagy európai jelenséggel van dolgunk, mely végső kihatásaiban az abszolutisztikus monarchiákat hozta létre és a rendi tagozódást megszüntetve, a modern társadalmak kialakulásához vezetett. Az új központi kormány szervezetet Miksa császár burgundi s olasz minták után a század elején próbálta előbb Tirolban, majd az összes osztrák tartományokban megvalósítani. Franciaországban I. Ferenc király kísérletezett vele nagy sikerrel, a partikularisztikus rendi erők viszaszorítása érdekében. Az új rendszernek lényege három elvből állott: a centralizációból, ami annyit jelentett, hogy a meglévő tartományi, országos, rendi hatóságok fölé egyetlen központi szervezet építendő, olyan hivatalok, melyeknek az egyes országokban eddig meglévő központi hatóságok alárendelteknek, s ily módon az újak centrális, magasabb helyet foglalnak el a régiekkel szemben. A másik a kollégialitás elve: ezek az új hatóságok immár nem egy-egy rendi úrból, valamely nagyúr személyéből állanak, akinek alá van rendelve az ő alantas egyénekből álló irodája, hanem ekkor már több, egyenlő rangú hivatalnok működik tanács formájában, akik ugyanazon jogokkal bírnak és együtt kollégiumot alkotnak; ez a kollégiális szervezet egyrészt eliminálja a nagyuraknak befolyását, másrészt szakértő, polgári származású, tanult egyéneknek teret nyitva, az ügyeknek sokkal szakszerűbb kezelését biztosítja, mintahogyan ez a régi, egyetlen feudális úrból álló hivatalokban lehető volt. A harmadik elv a pénzügynek a közigazgatás egyéb ágaitól való szétválasztása volt, ami viszont a fejedelemnek pénzügyekben való függetlenítését célozta: egy új, tisztán a fejedelemtől függő pénzügyi kollégium, melyben szakavatott hivatalnokok ülnek, több anyagi erőforrást tud megnyitni és a meglévőket jobban kihasználni, mint korábban a rendi érdekeket is képviselő feudális hatóság.

Mindezen elveknek egy részét már, mint láttuk, Hunyadi Mátyás királyunk akarta megvalósítani: már ő megpróbálta a feudális, rendi hatalmaktól, nagybirtokos osztálytól független egyénekből állítani össze központi kormányzatát; ő függetleníti az állami pénzügyeket a rendi befolyástól, s a meglévő tartó-

mányi hatóságok fölé is sikerrel épít új kormányhatóságot sziléziai birtokaiban. Míg azonban Mátyás törekvéseit halála után tehetetlen királyság és túlhatalmas rendiség végérvényesen paralizálta és megszüntette, addig az új reform Ferdinándói megvalósítva ismét érintkezésbe került magyar területtel is. A különbség azonban óriási, megmérhetetlen fontosságú. Mátyás az egész reformot, leszámítva sziléziai alkotását, melyben úgyszólván magyarokat alkalmazott, itthon, az országban, magyarokkal és a magyarok javára akarta megcsinálni, az ő új központi kormányának a magyar királyi udvar, Budavára lett volna székhelye, míg most a Ferdinándsféle reform az országot azon tartományok közé szorítja le, melyeknek központi kormányait az új, országfeletti központi szerveknek kell alárendelni. Ezen új szerveknek mindegy volt, magyar királyi hatósággal vagy cseh királyi, morva örgrófi, vagy isztriai rendi hatóságokkal érintkeznek, nekik mindezek csak alárendelt, periférikus szervek voltak, melyek a saját területeik érdekeit védve, az összesség szempontjait károsan elmellőzték, s így állandó korrígálásra, felügyeletre szorultak.

Bármennyire szomorú volt is ez a helyzet Magyarország államiségára, kétségtelen, hogy az új központi kormányrendszer vezet európai szükséglet eredménye volt, aminthogy az a bécsi udvarból gyorsan elterjedt egyéb német fejedelmi udvarokba, Bajorországba, kis rajnai fejedelemségekbe, majd Brandenburg-Poroszországba, ahol a XVIII. század hatalmas fejlődését éppen ez a hivatalrendszer készítette elő. Mindenütt ez volt az a kötelék, melyen az uralkodók az abszolútizmus korában magasabb kultúrára emelték alattvalóikat, s a rendi különbségek enyhítésével az új korszakot előkészítették. Ebben a fejlődési sorozatban a Habsburgalkotás példátlan azáltal, hogy nemcsak igen nagy kiterjedésű és rendileg disparát területekre terjed ki, hanem különböző nemzetiségű, régi múlttal bíró államegységek fölé épül. Ezek az államegységek, köztük a két leghatalmasabb: a magyar és cseh, reakcióval válaszoltak a központi hatalom e kezdeményére, s így a XVI. században kezdődő rendi harcoknak egyik előzménye és oka éppen ez az új szervezkedés volt.

A magyarság a bécsi kormányban

A központi szervek, melyeket Ferdinánd részben már nagy atyját követve, 1526 előtt kialakított, a titkos tanács méh lett az ú. n. udvari tanács, udvari kancellária és udvari kamara voltak, a hadügynek ekkor még nem volt külön szerve. Minden udvari hatóságának jegyzékét és szabályzatát az ú. n. udvari statusrendeletekben (Hofstaatsordnung) foglalta össze, melyek közül Mohács óta a legelső, 1527 január béről már eléggé jellemzi az utat, melyet a magyar államiség fog megtenni, beiktatva az osztrák és cseh tartományok közé. A rendelet címében foglaltatik, hogy ez „ő magyar és cseh királyi

felségének német udvari statusa“, melyet német fejedelmi mintára ad ki; benne első hivatalnok a trienti püspök, mint a titkos tanács elnöke, azután jön az ausztriai udvarmester, az osztrák udvari kancellária, melynek titkárai közt egy magyar és egy csehről is szó van, azzal, hogy ezekről a fejedelem később fog rendelkezni; az udvari tanácsba végül öt alsóausztriai, két tiroli, egysegy előausztriai, württembergi és birodalmi tag, valamint két doktor jogtudós mellé berendel még három tagot a cseh korona tartományaiából és kettőt Magyarországból is.

Ferdinánd további rendelkezései folytatják ezt az irányt. Esztergomban, 1528 február 12-én kiad egy utasítást az osztrák főkancellárnak, s ebben meghagyja, hogy amit az ő nevében parancsol a kancellár a hivatalában levő cseh és magyar titkároknak, azt ezek kötelesek elvégezni. A „mi nevünkben“ itt igen finom tartalmú kifejezés: feltehető, hogy a cseh és magyar titkárok nem engedelmességek az osztrák kancellárnak, ez esetben hangsúlyozandó, hogy a parancs a cseh, illetőleg magyar királytól jön, aki iránt alattvalói hűséggel tartoznak. Ehhez képest az osztrák kancelláriában még 1527-ben megjelenik a felső?ausztriai, a latin, a burgundi, a spanyol, a cseh, a lausitzi titkárok mellett a magyar titkár is, Újlaki Ferenc, Szerémségből menekült egyházi férfiú, később püspök és királyi helytartó, akinek helyébe utóbb Oláh Miklós lép. A magyar állami szuverenitást ez az intézkedés kétségtelenül elhomályosítja, de az akkori helyzetben ezt nem érezték. Ferdinánd maga kérdezte meg Szalaházy Tamás magyar királyi kancellárt, kit nevezzen ki magyar titkárnak az osztrák kancelláriába, s ez először egy sziléziai humanistát, Logschan Györgyöt ajánlta, mint aki bár nem magyar, de olyan jól ismeri a magyar viszonyokat, mintha „maga is magyar volna“. Különbö a magyar vonatkozású ügyeket nemcsak a magyar titkár, hanem igen gyakran a latin is expediáltatja, a magyar urakkal való összes, felelősségteljes tárgyalásokat és levelezéseket a latin titkár intézi, Mai, későbbi zágrábi kanonok, majd Jordan és Karl titkárok. Az első évtizedben olyan iratokat, melyeket hazai jog szerint csak a magyar király adhat ki, nem egyszer az osztrák kancellária állít ki, például az 1514 híres kenesei országgyűlés meghívó levelét Cles kancellár és Maius titkár írják alá, az 1534 amnesztia pátensét Mai fogalmazza, Cles korrigálja és ugyancsak Mai írja alá a király nevében.

Ez a törekvés, hogy az udvari tanácsba (Hofrat) és a király rezidenciájában levő, s őt útjaiban is folyton kísérő udvari, osztrák kancelláriába magyarok is bevétesse, Ferdinánd uralkodásának megszilárdulásával eltűnik. Az első évek zava-raiban, mikor a magyar királyi hatóságok, töröktől és Jánostól üldözve, gyakran nem működhetek, természetesnek látszott, hogy a magyar ügyekkel is foglalkozó központi hatóságokban magyar referensek által Magyarország is képviselve legyen.

A magyar államiság szellemével kétségtelenül ellenkezett az ügyeknek ez a kezelési módja, s innen érthető, hogy a magyar urak nem mentek be az udvari tanácsba, melyben nekik öt alsóausztriai és három cseh tag mellett csak két hely jutott volna. Az udvari tanácsnak a valóságban soha sincs magyar tagja, s Ferdinánd maga az 1527-i kísérlet óta többé nem erőlteti erre a magyarokat. Hasonlóképen visszafejlődik a magyarság részvétele az osztrák udvari kancelláriában, itt Oláh Miklós már mint magyar alkancellár szerepel, akinek egyéb köze nincsen az osztrák kancelláriához, valamint az egész német udvari statushoz, minthogy ő is az udvarban tartózkodik, Ferdinándot utazásaiban kíséri és a király érintkezését a pozsonyi magyar kancelláriával és a hazai hivatalokkal közvetíti. A magyarok közjogi érvéke megakadályozta az összbirodalom kifejlődésének ezt a legegyszerűbb módját, mert bizonyára idevezetett volna a fejlődés, ha magyar tagok is beülnek a központi osztrák hivatalokba, s ott a magyar ügyeken kívül az örökös tartó-Hiányok dolgaival is foglalkoznak. Három századon át az összbirodalmi eszmének más utakon kellett járnia, hogy a magyarok, II. József után, maguk kérjék a központi, osztrák hivatalokba való bebocsáttatásukat.

A magyar tanács

Ferdinánd korában, az egész fejlődés megindulásával, az új központi, idegen hivatalszervezettel párhuzamosan megmarad és fennáll a törvényes régi magyar hivatalszervezet. Ennek legmagasabb építményét a királyi tanács képezte, mely gyöngye királyok alatt rendkívül kiterjedt közjogi hatalommal bírt, sőt a királyválasztásra is néha kizárólagos befolyást gyakorolt, külhatalmakkal szerződést kötött, király nemlétében országgyűlést tartott és a főkormányzói hatalmat gyakorolta. Érvényesülése, valamint belső összetétele a hatalmi viszonyoktól függött, így emelkedik alkotmányjogi jelentőségének legmagasabb fokára a két Jagellónak árnyékkormányzása alatt, ugyanekkor belső összeállításában a köznemesi hegemonia is érvényesül a nagybirtokosok befolyásának háttérbeszorításával. Kétségtelen, hogy ezt a nagy közjogi múlttal bíró intézményt az új király nem mellőzhette, de viszont Ferdinándnak nyugati kormány módszerekhez szokott egyénisége kezdettől fogva észrevette, hogy nem lehet érdeke a Jagellók-korabeli fejlődést tovább fejleszteni, amikor a királyi tanács a három döntő tényező: király, nagybirtok és kisnemesség hatalmi küzdelmeihez képest maga is folyton változott, úgy hatáskörében, mint összetételében. Az új központi szervezet hívei már megtanulták, hogy *állandó* tanácsra van szükség és minél kevesebb tanácsosra. Ezért használhatatlan a régi tanács, mely középkori módon egyesíti magában nagy tömegét a nagybirtokosoknak és nemeseknek, akiknek sem kedvük, sem idejük, gyakran, a

kisembereknek, pénzük sincs állandóan hivataloskodni, távol birtokaiktól. Ferdinándnak koronázása után tizenhárom főpap és harmincnolc báró tette le a tanácsosi esküt, akik Máriának mint helytartónak rendelkezésére állottak ugyan, de Mária nem kérte tőlük tanácsait. Így a „főpapok, főurak és nemesek“ tanácsa mindinkább csak látszólagosan él, tagjai csak névleges tanácsosok, s Ferdinánd maga is elősegíti eltűnését azáltal, hogy a királyi tanácsosi címet adományozza, így legelőször 1528-ban Majthényi Benedeknek, akit felvesz ugyan, névleg, a királyi tanácsba, de nem hívja meg oda. A régi tanács e haldoklása nem okoz nagyobb feltűnést, csak az 1536. évi 48. törvénycikk követeli, hogy az igazságszolgáltatás kezelésére választott hat köznemet a király eressze be a régi szokás szerint a tanácsba is, néhány későbbi törvény pedig, mely e kérdést újra szobai hozza, tulajdonképen nem is a régi tanács feltámasztását célozza, hanem az új, Ferdinándtól létesített helytartótanácsi nak a kiegészítését bizonyos, az országgyűlésektől kijelölendő tagokkal. A tanács született tagjai, a nagybirtokos bárók szinte észre sem veszik, hogy kiszorultak a király tanácsából, a kormányzás és a végrehajtás szféráiból és hogy tisztán a legislatívára, az országgyűléseken való részvételre szoríttatnak. A helytartótanácsnak új, 1550-i utasítása már csak mellékesen, mint éppenséggel nem lényeges dolgot említi meg, hogy ha valaki a bárók közül, hivatva vagy hívatlanul, eljönne Pozsonyba, akkor a régi szokás szerint ez is bocsáttassák a tanácsba a közügyek tárgyalására.

Helytartóság

Az új hatóság, a helytartótól vezetett királyi tanács kialakulásánál a király állandó távoli été ad irányt a fejlődésnek. A kormányügyeket 1527 júliusáig, a régi szokás értelmében Mária királyné vezette, mint helytartó, de az ő működése megszűnt, mikor Ferdinánd bejött az országba és júliustól a következő év tavaszáig itthon rezideált. Mikor azután az 1528 januári országgyűlésen közölte a rendekkel, hogy birodalmi segély kieszközlése végett Regensburgba kell mennie, a rendek Máriát kívánták helyettesének, Mária azonban nem fogadta el ezt az állást, mire Ferdinánd Báthory István nádort nevezte ki „szó-kott módon távollétében való helytartójának--“, s melléje adta tanácsosokként Várdai esztergomi érseket, Szalaházy kancellárt, Gerendi Miklós kincstartót, Thurzó Elek országbíró, Báthory András tárnokmestert, megengedve, hogy a tanácsban más tanácsosok is, ha megjelennek, székkal és tekintéllyel bírjanak. A nádornak ez a budai helytartósága teljesen megfelelt a magyar közjogi felfogásnak: a király távollétében a nádor az ő törvényes helyettese, akinek kezében az egész országos hatalom összpontosul, hisz ő a király után a hadsereg fővezére, s a legfőbb bíró. Tanácsában helyet foglal az eszter-

gomi érsek, mint főkancellár, és a kincstartó, úgyhogy a nádori helytartó tanácsosaival együtt az ország minden ügyében jogosan intézkedhetik, sőt a titkos pecsét is kezében van. Az új szellemet egyedül az mutatja, hogy a király Budát jelölve ki a tanács székhelyének, szigorúan megköveteli, hogy ott államdoán működjenek és a rezidenciának meg nem engedett ehagyása miatt többször rendreutasítja az egyes tagokat, így Szalaházyt, Thurzót, Nádasdyt, a budai várnagyot.

Báthory helytartóságának nehézségei csak katonai téren voltak, mivel már ekkor idegen, nem magyar segédc csapatok járt átkeltek, pusztítottak az országban, melyek előtt alig lehetett a nádor tekintélyét érvényesíteni. Elsöpörte ezt a hatóságot Szolimán hadjárata, előle a tanács Esztergomba, Bécsbe, Linzbe menekült, tagjainak családjukkal együtt Ferdinánd Budweisban rendelt lakást, a nádornak pedig, ki birtokait veszti, a cseh kamarától tartásdíjat.

A török kitarodása után, mielőtt még a tanácsot újra be lehetett volna helyezni az országba, Báthory nádor halálával egészen új helyzet állott be. Ferdinánd nem sietett a nádori méltóságot betölteni, kényelmetlenné vált ez ránézve azáltal, hogy a nádornak jogos igénye volt az országban levő összes haderő felett a vezetésre, tehát azon idegen csapatok felett is, melyeket Ferdinánd különböző külföldi pénzekből kübdött be az országba János és a török ellen. A német király német csapatait nem akarta a magyar nádor rendelkezése alá bocsátani, annál kevésbbé, mert ezeket a csapatokat ő maga fizette, a rendek segítségével nélkül. Azaz a külföldön lakó király a magyar nádorban már nem annyira a saját helyettesét szemléli, mint inkább a rendiség képviselőjét, amely rendiség a kor felfogása szerint a királyság ellenlábasa volt. Az idegen fővezérek és a nádor közti súrlódásoknak Ferdinánd azzal veszi elejét, hogy a nádorságot be nem töltve, 1532 október 4-én Thurzó Elek országbíróként nevezi ki „távollétében helytartói ának“. Az országbírónak nincs katonai hatalma, ennél fogva az egész helytartóság, melynek élén ő áll, elveszti befolyását a katonai ügyekre, nincs többé alapos jogigénye arra, hogy az idegen fővezérekkel rendelkezék, s ezt a hiányt nem pótolja az sem, hogy Ferdinánd többször utasítja magyarországi főkapitányát, Katzianer Jánost, a helytartóval való együttműködésre. Katzianer résztvesz még a tanács ülésein is, mikor ott az ország védelmével összefüggő dolgokról van szó, de ezt csak királyi utasításra teszi, nem pedig a helytartói tekintély nyomása alatt. A rendek azonban ezt a fogyatékos helytartóságot is közönnel vették, s az 1536-i országgyűlésen elismervén, hogy a király szokott tekintélye értelmében nevezte ki helytartóját, most ez intézményt még bővíteni akarják az igazságszolgáltatás gyakorlása érdekében.

Thurzó helytartósága az első eset, mikor a magyarság

egyik régi intézménye két nagy ellentét, tehát egyszerre négy erő ütközőpontjába kerül és feladatát többé nem tudja bétölteni. Az egyik ellentét a magyar állam és a területére benyomult idegen erők közt van azóta, hogy a király kint lakik és országa megtartására idegen katonaságot kénytelen beküldeni. A magyar állam szuverénitását ezen idegenektől függő hadseregekkel szemben már a nádor sem tudta érvényesíteni, annál kevésbé az országbíró, kinek helytartósága a külföldi katonaság megrendszabályozásáért folytatott küzdelemben telt el. Lényeges változást e téren csak az hozhatott volna, ha az ország idegen katonaság nélkül is fennmaradhat, de a későbbiekben látni fogjuk, hogy ezt a magyar rendek maguk sem hitték, s ők maguk kívánták idegen segédcapatok behozását. A másik ellentétpár a központi kormányzásnak modern, nyugati és középkori magyar elveiből keletkezett. Thurzó Elek ekkor már régóta nagybirtokos volt, aki az ügyektől visszavonult pénzember mohóságával vetette rá magát a mezei, falusi életre, s birtokairól ki nem volt mozdítható. Míg Báthory helytartósága legalább állandóan az ország fővárosában rezideált, addig a tanács az ő vezetése alatt visszaesik a középkori állapotokba, amikor az egyes főméltóságok saját birtokukról irányították az ügyeket. Thurzó nem mozdítható ki felvidéki váraiból, okleveleit Semptéről és Bicséről keltezi, s Pozsonyba nem megy, mert, mint panaszkodik, annak levegője nem tesz neki jót. Saját kényelme érdekében Nyitrát akarja az ország fővárosává tenni, bár az 15364 országgyűlés kimondotta, hogy a helytartótanács székhelye Pozsony legyen. Távollétében az ügyes^bajos nemesek hiába teszik meg a hosszú és veszedelmes utat Pozsonyba, a bíróság nem ül össze, s ők dolgukvégezetlen távoznak, hogy elkeseredésükben János király pártjára álljanak. Thurzó kedvetlenségét nem tisztán hazafias elkeseredése táplálja, melyet az idegen katonasággal szemben való tehetetlensége miatt érez: Őbenne még a középkori, feudális főúr is lázadoz, aki nem ismer hivatali diszciplinát, állandó, élethivatásszerű munkát és az új, nyugati eredetű kollégialis hatóságba nem képes beleilleszkedni. Várdai Pálnak, a hajlékony esztergomi érseknek, aki még a török hadjáratban is biztosítani tudta két király és Szolimán közt saját érdekeit, volt fenn tartva, hogy nyugati kormányformákhoz alkalmazkodó helytartótanácsot hozzon létre. Thurzó 1542 novemberében görög-tűz fényében lépett vissza, mintha nem volna hajlandó kormánybeli részvételével fedezni Perényi Péternek törvényes eljárás nélkül való elfogattatását. Ez azonban csak a kedvetlen nagyúrnak volt a gesztusa, mert különben az ő kormánya alatt, mikor Pekry Lajost hasonlóképen előzetes eljárás nélkül fogatta el Ferdinánd, ezt Thurzó nemcsak helyeselte, hanem maga is minden tőle telhetőt megtett Pekrynek, mint személyes ellenségének eláztatására. Az ő helytartósága általában megmutatta,

mennyiben különbözik a középkori, személyes kezelési mód a kormányzásnak személytelenített, kollégiumok kezébe adott módjától. Kifejezései mind élesebbé válnak attól kezdve, hogy Ferdinánd Fráter Györgyék kielégítése végett el akarja tőle venni a Zápolyai-birtokot, Szepes várát. Hogy mennyire hiányoztak működéséből az objektív értékelések, erre jellemző, hogy a király kérésére, kit ajánl horvát bánnak, 1542-ben a báni méltóság be nem töltését, a kinevezés halasztását javasolja, mert nem lát sehol érdemes, arra való férfit. A király TThurzó javaslatát tekintetbe nem véve, ekkor nevezi ki horvát bánnak — Zrínyi Miklóst.

Várdai érsek helytartótanácsa

Thurzó helytartósága a személyes, feudális kormányfőre mának a csődjét jelentette; lemondása után, 1542 decemberében Várdai Pál esztergomi érsek lesz helytartó, aki mellett a tanács végre állandó, pontosan körülírt formát nyer. Állandó (continuus) tanácsosok lesznek a győri, veszprémi, nyitrai, váci püspök, Révay Ferenc, a nádornak igazságszolgáltatási ügyekben való helyettese, továbbá Balassa Imre, Mérey Mihály, Bornemisza Pál budai prépost, Sibrik György, Istvánffy Pál; ezen kívül állandóan tagjai a tanácsnak, de nem állandóan, csak az ügyek szerint jelennek meg: Salm Miklós, a király főkapitánya, Nádasdy Tamás országbíró, Báthory András országos főkapitány, Batthyányi Ferenc, valamint egyéb magnások, amennyiben megjelenének. A döntő súly azokon van, akik állandóan kötelesek Pozsonyban tartózkodni, s ott pontosan megszabott diszciplína szerint hivataloskodni. A helytartó lakásán naponta két ülés van, melyekről ha a tanácsosok elmaradnak, fizetésük egy részét levonják; viszont évenként járnak nekik kéthavi szabadság, amikor fizetésüket is megkapják. A tárgyalási mód már kollégiális, minden tanácsosnak egyenlő jogai vannak. Az elnök az ülésen felteszi a kérdést, melyre rang szerint sorban elmondják véleményüket, a szavazásnál szótöbbség dönt. A magyar kormánynak ez az első hivatali szabályzata, mely 15494 formájában maradt ránk. Az állandó tanácsosok rendes fizetést kapnak a magyar kamarától, az érsek évi 3000 forintot, Oláh Miklós mint kancellár 1400 forintot, a többi püspök és a világi tanácsosok átlag 400 forintot évente, de egyesek különböző okokból többet, így Nádasdy és Révay nádori helytartó, mivel ők főbírói funkciókat is teljesítenek, évi 1200-at, Balassa Imre pedig 2400-at, mert ő a király szolgálatában összes erdélyi várait elvesztette.

Várdai helytartósága ilyenképpen nyugati mintára biztosítottá az ügyeknek rendes, zavartalan, állandó kezelését, függetlenül a feudális hatalmak személyi szempontjaitól. Az országnak megcsonkított és segélyre szoruló állapota volt az oka, hogy az új hivatal, bár közigazgatásfejlődési szempontból messze

felülhaladta előzőjét, hatáskör dolgában nem tudta megjavítani a helyzetet. Az esztergomi érsek éppoly kevéssé emelhetett igényt az ország hadierejének vezetésére, akár az országbíró, ennél fogva az új helytartóság megint csak nélkülözte a kormányhatalomnak leglényegesebb részét: a hadierő felett való rendelkezést. Ezt a hiányt nem tette jóvá az sem, hogy amíg a Salm-család tagjai voltak a király főkapitányai, ezen megmagyarosodó, magyarokkal összeházasodó urak lehetőleg beilleszkedtek a helytartótanács keretei közé. A valóságban a magyar kormány ezen központi szervének semmi direkt rendelkezési joga nem volt az itt bent lévő idegen csapatok felett. A nádori méltóság betöltetlensége alatt a hadügy teljességgel kivétellett tehát a magyar kormány hatásköréből, erre vezethetők vissza a korszak legsúlyosabb panaszai, mindamellett ki kell mondanunk, hogy a helytartóság, amint azt Várdai és az utána következő főpap-helytartók gyakorolták, rendkívüli érdemeket szerzett, az akkori rendkívüli viszonyok között, a magyar államiság fenntartása által.

Ha a helytartótanács fenti összetételét megtekintjük, látjuk, hogy benne a magyar jognak szakembereiként szereplő egyszerű hivatalnokok, mint Mérey, Istvánffy mellett részt vesznek a régi közjogi főméltóságok, az ország bárói közül azok is, akiknek még van tényleges hatalmuk. Így a kancellár, a nádori helytartó, az országbíró, a főkapitányok. Az új kormány szerv tehát nem tisztán a királytól függő hivatalnokokból áll, hanem biztosítja a régi, országos főhivatalnokok hatáskörének fennmaradását is azáltal, hogy ezeket egyetlen nagy szervezetbe fogva, az egyesek tekintélyének megőrzését az egész kormány védelme alá helyezi. Ennek köszönhető, hogy a régi országos hatóságok nem koptak ki idővel az államszervezetből, s helyüket nem foglalták el teljesen a király szolgálójának tekinthető vagyontalan jogtudós tanácsosok, amint ez úgy az osztrák szervezetben, mint az összes nyugati államokban végbement. Félreértéstől tartózkodnunk kell: ha Magyarország nem csonka ország akkor, ha súlypontja itthon van, ha királya bennszülött magyar, akkor természetesen nem lett volna vészedelemes a feudális eredetű hatóságok végleges kiküszöbölése és polgári eredetű kormány létrehozása, mert ez esetben nálunk is gyorsított ütemben ment volna végbe a rendi különbségek megszüntetése és az egyenlő jogok és köteleességek megállapítása. De az ország tényleges helyzetében úgy a magyar nemzetnek, mint államának halálos veszedelmét jelenthette volna egy tisztán az idegen király akaratától függő kormányhatóság, mely a feudális, nagybirtokos bárókat eliminálva, az ő hatáskörüket megszüntetve, törvényesen hozhatott volna létre az országban idegen uralmat. A magyarság politikai vezetői, a magyar faj exponensei még hosszú időn át kizárólag a földet bíró nagyurak, s ezek politikai érvényesülésének meg-

szüntetése a magyar faj államiságának halála lett volna. Ettől mentette meg az országot az új helytartótanács, kimutathatólag Várdai érsek és Peregi Albert prépost alkotása, akik tervüket Thurzóval szemben csak hosszas küzdelem árán valósíthatták meg. A helytartótanács ettől kezdve Bocskay koráig egyedül tartja fenn a kormány legmagasabb szféráiban a magyar faj érvényesülését annyira, amennyire a viszonyok megengedték.

Nem kisebb jelentőséggel bírt, hogy a helytartótanács meg tudta kezében tartani az igazságszolgáltatási hatáskört. A nádornak hármas: kormányzói, hadügyi és főbírói hatalmából, mint láttuk, a hadügyi veszendőbe ment, de a kormányzás a helytartóra és tanácsra szállt át, a főbírói hatáskört pedig a nádori igazságügyi helytartói (*locumtenens palatinalis in iudiciis*) gyakorolta, aki tagja lévén a tanácsnak, ilyképen a magyar igazságszolgáltatás függetlensége felett szintén a helytartótanács örködött. Ez a tény magában véve is elejét vette annak, hogy az osztrák fejlődés e téren is átplántáltassék hozzánk. Az osztrák örökös tartományokban, de még Csehországban is, a király távollétében behelyezett „regiment” az eszköze annak, hogy a feudális, rendi igazságszolgáltatási szervek hatályon kívül helyezettnek és hatáskörüket az uralkodó, a „landesfürst” veszi át. Ferdinánd kormányzási reformjából kiindulólág ez tulajdonképen a XVI. és XVII. századnak nagy eredménye, mely a XVIII. század abszolutizmusának általános humanitárius jogalapokat szerzett: a fejedelem kétszázados kemény munkával megsemmisítette a földesurakból, a hatalmasokból álló bíróságokat, nyomásuktól megszabadította a szegényeket, a kisembereket, akik immár egyedül a fejedelemben látták a törvény és igazság őreit, a sérelmek megszüntetőjét. Nálunk ez a fejlődés, idegen király alatt, idegen csapatoktól megszállott országban, szintén a magyar faji államiság aláadására vezetett volna, sőt tekintettel az országban a török hódoltság következtében mindinkább elszaporodó, jobbágy sorbeli nem?magyarokra, a fajmagyar politikai osztályok teljes megsemmisülését is előidézhette volna. És a korona idegen viselője meg is indíthatott ilyen fejlődést, hisz ősi szokás szerint igen fontos ügyek tartoztak az ő személyes bírászkodása alá, amely ügyek körét kiterjeszthette volna annál inkább, mert e téren a rendiség nem nagy előrelátást tanúsított és például az 1546-i országgyűlésen megadta a királynak a jogot, hogy a gonosztevőket az országon kívül is megbüntesse. Ezzel szemben döntő fontosságú, hogy a helytartó veszi át a király személyes bírászkodását, s az idetartozó ügyekben ő maga ítél, továbbá, hogy a nádori bírászkodást gyakorló nádori helytartó éppen 1542?től, Várdai reformjától kezdve az ország főméltóságai közé emelkedik, s mint ilyen tagja lesz a helytartói tanácsnak; nem kevesebb jelentőséggel bír, hogy az országbíró is a tanács tagja és végül a személynök is a helytartó mellé nyer beosztást, úgy-

hogy az ország összes rendes bírái egyesítve vannak a helytartótanácsban. Mar pedig ezek a rendes bírák, bár joghatóságukat a királytól kapták, ekkor már egyúttal az országnak, a rendeknek képviselői is, s ehhez képest az ő hatáskörüket és működésüket folytonosan országgyűlési törvénycikkek szabályozzák. Az ő működésük tehát, bár a király nevében folyik, mégis egészen más megítélés alá esik, mint az ausztriai „regimentek” bíraskodása, mely utóbbi a fejedelemnek kizárólagos joghatóságát készítette elő úgy bűnügyekben, mint közigazgatási perekben. A helytartótanács bírái ezzel szemben a régi országos gyakorlatot folytatják, s bár részben állandóan is bíraskodnak, emellett a régi oktavális törvényszékeket is megtartják. A király kénytelen ezt a helyzetet elfogadni, s bár gyakran megkísérli rendeletekkel befolyjni az igazságszolgáltatás menetére, amely rendeleteket az ő felfogása szerint helytartójának volna kötelessége teljesíteni, mégis sem Várdai, sem a helytartóságban utóda, Újlaki püspök, éppenséggel nem érezték magukat kötelezve ily törvénytelen utasítások követésére. A helytartóság, ami kormányzási működését illeti, a királytól függő s hatáskörében erősen korlátolt hatóság volt, de mint bíróság, sok veszedelem közt is fenntartotta függetlenségét a külföldi királlyal szemben, utasításait az országgyűléstől vette, s ezzel a magyar államnak a jogszolgáltatás terén való szuverenitását csorbítatlanul megőrizte.

Ehhez képest a polgárháború zavaaraiban megszokott törvénysértések, hatalmaskodások, a szegények és kisemberek elnyomásai ellen sem egyedül a király veszi fel a harcot, hanem a rendiségtől támogatott helytartótanács és az abban egyesült rendes bírák. A pozsonyi állandó és az oktavális bíróságok működése megmutatta az országnak, hogy vannak még *magyar* bírák, kikhez fordulhatnak szegények, árvák, özvegyek. A helytartótanács és országgyűlés együtt gondoskodik, hogy a polgárháború megszűntével a rend helyreállíttassék s kiki hozzájusson a maga igazához. Így rendel az 1543-i országgyűlés a tiszai lakosság szükségletére Báthory András alatt külön ítélőmestert és assessorokat, majd az 1548-i országgyűlés az ország területén az eddigi két nyolcados bíraskodási terminus helyett négyet rendel el, még pedig kettőt a tizenhét nyugati vármegye számára, a Dunántúltól egészen Árváig és Túróéig, kettőt pedig a tizennyolc keleti megyének. Ezt a két-két oktavális bíróságot aztán az 1552—1554-i országgyűlések területileg is megosztották: a nyugati részeké maradt Pozsonyban, a keletieké Eperjesre került, ahova a helytartó is állandóan eljárt az igazság kiszolgáltatására. Emellett a pozsonyi állandó törvénykezés és a rendes bírák működése is továbbra fennállott. A közbiztonságot ebben a fegyverrel járó korszakban a helytartótanács állította helyre, a rendektől támogatva, nem pedig a fejedelmi hatalom. Ez nem kis aktívuma a magyar rendiségnek a nyugati

országokéval szemben, s egyik magyarázata annak, hogy a XVI. és XVII. század viharában sem dőlt meg az abszolutizmusra törekvő fejedelmi hatalom csapásai alatt.

HA A MAGYAR URAK, főpapok és országgyűléseken tömörült rendek ily módon megakadályozták is a fejedelmi jognak a központi kormányban érvényesülését, ez a központi kormány hazai szempontból is csonka hatáskörrel rendelkezett. A hadügyön kívül kivételet keze alól a külpolitika intézése is. Ez, mint tudjuk, a régi felfogás szerint a fejedelem jogához tartozott, ő képviselte kifelé az államot, s ha a rendi testületek küldtek is külföldre időnként képviselőket, ezek már nem annyira az állam, mint inkább csak annak egyik alkotórésze, a rendek nevében szólhattak. Ilyen követségeket küldött a magyar országgyűlés többször is a német birodalmi gyűlésekre, hogy ott egyéb rendi képviselőkhöz, pl. Stájerország vagy Horvátország követeihez hasonlóan a török ellen védelmet kérjenek. Az ország külügyi szuverénitása azonban láthatólag háttérbe szorult abban a pillanatban, mikor a magyar király személye egyesült más, hatalmasabb országok urának személyével. János király halálával nincs többé a magyar államnak külképviselete a nyugati országokban, Magyarország s vele Csehország érdekeit a római király, vagy német-római császár követi képviselik, akik utasításait a fejedelem házi, családi hatóságától, az ausztriai udvari kancelláriától, vagy pedig a német birodalmi alkancellártól nyerik s hozzá is küldik be jelentéseiket. A magyar ügyek így húzódnak meg e leginkább idegen érdekeket ápoló jelentések és utasítások szerény sarkain. Ami kevés külügyi hatáskört Várdai utasítása mégis tartalmaz, az egyrészt csak a már említett segélykérő követségekre, tehát rendi küldetésekre szorítkozik — így van neki joga a pápához, a császárhoz és a német birodalmi rendekhez követeket küldeni —, másrészt pedig az ausztriai tartományokkal való érintkezést foglalja magában: érintkezhetik az osztrák helytartóval és „regiment“-tel, ami olykor már, a közös uralkodó miatt, nem is igen számítható külügyi vonatkozásnak. A török ügyekét, melyek Magyarországot legközelebről érdekelték, már nem adta át Ferdinánd magyar tanácsának, mivel itt a magyar érdek és az ő egyéb országainak érdeke nem egyszer homlok-egyenest ellenkeztek egymással, azok később a hadi tanács alá tartoztak. A magyar folyton háborút kívánt, az osztrák és német tartományok pedig, nem érezvén a török közvetlen súlyát, a békét szerették volna bármiképen is stabilizálni, innen van, hogy Ferdinánd konstantinápolyi követségbe németeket, olaszokat, belgákat és délszlávokat (Hoberdanaczt, Jurisics Miklóst, Zárai Jeromost) küld, magyart csak kivételesen, bár őt a török lekicsinylő fikcióval, hogy ne kelljen császárnak neveznie, magyar vagy bécsi királynak hívja és követeit csak

magyar ruhában hajlandó fogadni. A békekötésekről Ferdinánd lehetőleg utólag értesíti magyarjait s mikor a magyar tanács ez ellen 1562-ben erélyesen felszólal, Ferdinánd helyettese, Miksa trónörökös eréllyel utasítja vissza e beavatkozást: a magyar tanácsosok, az ő nézete szerint, kérésükkel szinte átlépték a köteles szerénységnek határait. A legtöbb, amit a magyarok külpolitikai téren elérhettek, a már elhatározott dől-gok utólagos megtárgyalása volt: a külügyi apparátusba ettől kezdve évszázadokon keresztül nem szóltak bele, s tekintve a külügynek középkori felfogás szerint is dinasztikus jellegét, e mellőztetés miatt nem is igen panaszkodtak; a magyar tanácsnak illetően kéréseit a rendek az országgyűléseken nem igen tartották pártolásra érdemesnek.

A magyar kormány szűk hatásköre. Ferdinánd és a rendek

Tulajdonképen hatáskörét a helytartótanácsnak az igazságszolgáltatáson kívül az ország polgári kormányzata képezte. Itt elvben a királyi jogokat gyakorolta, így feladatához tartozott a török elleni védekezés szervezése, ez ügyben a vidéki hatóságok, vármegyék, városok irányítása; az országgyűléstől megszavazott adók behajtására való felügyelet, a bányajövedelmek, kereskedés elősegítését célzó intézkedések, s általában a törvények végrehajtása. A főbb hivatalok betöltésére a királynak javaslatokat tesz, s itt nem csupán polgári, hanem katonai állások, így a szigeti, huszti kapitányság, különböző főkapitányságok betöltése ügyében is. Elvben ugyancsak felügyeletet gyakorol a királyi jövedelmeket kezelő magyar kamara és a harmincadvámhivatalok felett is, azoktól számadásokat kérhet be, valamint időnként a főkapitányok is neki nyújtják be számadásaikat a hadi expedíciókról, sőt arra is van eset, hogy magyar vezérek neki küldenek hadi eseményekről jelentéseket, így Nyáry Ferenc a schmalkaldeni háborúban részt vett huszárok viselt dolgairól, úgyhogy általában lehet mondani, hogy a bel-földi, magyar katonaság felett felügyeleti jogokat gyakorolt. A külföldi katonasággal szemben már csak néhány közigazgatási részletkérdésbe tudott beleszólni: rendezni próbálta a jobbágytól a katonaságnak adandó élelem ügyét, árszabásokat, limitációkat állapított meg, kártérítést kért a polgári lakosság számára és a katonai igazságszolgáltatás kérdését próbálta, siker nélkül, rendezni.

Mindezen törekvést paralizálta s az eredményeket csírájukban megsemmisítette egyrészt a király külföldi rezidenciája, másrészt a folytonos török veszedelem. A külföldön székelő király itthoni kormánytanácsával állandóan levelezésben volt ugyan, s ennek nagyszámú jelentéseire hasonló szorgalommal válaszolgot; azt is megállapíthatjuk, hogy Ferdinánd személyesen elolvasta a jelentéseket, mindegyikkel külön foglalkozott, de a választ mégsem egyedül, hanem bizalmi emberei

által határozta el. Ezek a bizalmi emberek pedig titkos tanácsának tagjai, pénzügyekben bécsi udvari kamarája, hadügyekben a csak 1556-ban felállított bécsi haditanácsa. A helytartótanács fontosabb politikai jelentéseit Ferdinánd titkos tanácsává beszélteti meg, ennek határozata szerint expediáltatja az udvarában levő magyar alkancellár által rendeletét, úgyhogy azoknak külső törvényessége ellen a helytartótanács semmiféle kétséget nem táplálhat. Már a velencei követek helyesen figyelték meg, hogy a magyarországi s egyéb tartományi központi hatóságok hasztalan határozgatnak, Ferdinánd minden ügyet a titkos tanácsban intéztet el, melynek csak német tagjai lehetnek; még gyakoribb, hogy a király eleve elhatároz valamit titkos tanácsában s ezt azután mint a saját javaslatát terjeszti a magyar tanács elé, mely ily módon észre sem veheti, hogy idegenek folynak be dolgaiba, idegenektől kap, az állam szuverenitásának sérelmével, utasításokat. Az ügyeknek illetően elintézési módja a rezidenciának külföldre helyezésével kezdődően, évszázadokon át érvényben maradt mindaddig, míg csak a király külföldön lakott; ezen egyedül az 1867-i alkotmányváltoztatás tudott javítani a közös ügyek pontosabb körülírása által. A kezdeteknél azonban, miket itt szemügyre veszünk, bár a közös ügyek már tényleg megvoltak, fogalmuk még teljesen ismeretlen s innen van, hogy az országgyűlések, amennyiben Ferdinánd uralkodásának vége felé észreveszik a magyar kormánynak hatáskörbeli korlátoltságát, azt hiszik, hogy ez orvosolható lesz egyszerűen azáltal, ha a király Magyarország ügyeiben kizárólag magyar tanácsosaival fog élni, hiszen a magyar tanácsosok „mindenről megbízhatóbb jelentéseket küldhetnek, mert a saját életük és javaik forognak kockán“, mint az idegenek, kiknek Magyarország sorsa közömbös, és hozzá teszik: már csak azért se hallgasson Ferdinánd magyar ügyekben idegenek tanácsára, mivel a magyar tanácsosokat se alkalmazza soha oly ügyekben, melyek „tisztán más országokat érdekelnek“. Az 1559-i országgyűlés e panaszával félreismerte a helyzetet, s nem sok időbe telt, míg Miksa király részletes előadást tartott neki a tisztán Magyarországot és a Magyarországon kívül más országokat is érdeklő magyar ügyek fogalmi különbségeiről.

A pénzügyek. A magyar kamara

Az ilyen, más országokat is érdeklő magyar ügyek — Ferdinánd uralma végétől kezdve vegyes ügyeknek hívták őket, ma közöseknek is mondhatnék — tényleg megvoltak már azóta, hogy az ország védelme érdekében a külföldre s Ferdinánd tartományaira szorult. A török-viszony vizsgálatánál látni fogjuk, mennyiben vettek részt az ország védelmében már Ferdinánd korában is idegen országok, valamint milyen összegeket, minő különböző forrásokból fordított Ferdinánd a védelem állandó

kiépítésére és egyes hadi tények anyagi fedezetére. Ebből a helyzetből, mikor Magyarország védelmére idegen országok vér- és pénzáldozata vált szükségessé, az emberi dolgok vaslogikájával következett a pénzügy és hadügy terén a magyar állam szuverenitásának sérelme.

Itt a fejlődésnek nagy elősegítője volt a középkori magyar királyságnak kiterjedt jogköre, alkotmányos túlsúlya. Az állami jövedelmek kezelése, s a vele foglalkozó pénzügyi szervezet felállítása mindenkor a királyi jogok közé tartozott. Ennek értelmében már a koronázó országgyűlés felkérte Ferdinándot, hogy nemcsak az ország kormányzására vonatkozó dolgokat, hanem „az őfelsége bevételeinek kezelésére és gyarapítására”-, valamint az ország védelmére és szabadságára vonatkozókat is teljes hatalmával és tekintélyével maga rendelje el, a hozzájuk szükséges hivatalnokokat nevezze ki, hasonlóképpen kincstárnokot is, aki „őfelsége kényelmére-- hozza rendbe a pénzügyeket. A rendek tehát, kétségtelenül a török veszedelem hatása alatt, mely szükségessé tette idegen segélyforrások megnyitását, szó nélkül elállottak a mohácsi vész előtt nyilvánított törekvéseiktől, hogy ne csak az országos hadi adó, hanem általában az állami pénzügyek kezelésébe is beleszólhassanak, a királyi jövedelmeket rendi kezelésbe vegyék; ehelyett most megjuhászodva visszatérnek az évszázados gyakorlathoz: a magyar állam pénzügyeit kezelni és ahhoz szükséges hatóságokat felállítani a királyi joga.

Ferdinánd nem habozott e jogával élni, s mivel a rendek újólag kimondottan a régi kincstárnoki hivatal felállítását kérték, kinevezte kincstárnokává Gerendi Miklóst, a menekült erdélyi püspököt, de őt kincstartói hivatal helyett egészen új hatóság, a magyar kamara fejevé tette. Ferdinándnak ezen 1528 január 84 kamarai utasításával, melyet törvényesen, királyi jogával élve adott ki, vonul be az új kormányrendszer Magyarországra, a helytartótanácsot is megelőzőleg, még pedig az ausztriai és cseh tartományokban már létesített pénzügyi hatóságok hű másolatában. Ferdinánd az előző évben állítá fel az alsóausztriai és a cseh kamarát, s a magyar kamarához szóló utasítása szószerinti, latin fordítása a csehekhez szóló németnyelvű utasításnak. Ennek értelmében az új magyar hatóság az összes királyi jövedelmek kezelője lesz: alája tartoznak a királyi birtokok, valamint ezek adományozásának dolgai, kihalt családok birtokai; továbbá a vám, harmincadjövedelem, bányák, s ezek üzemének helyreállítása; királyi erdők és vadaskertek, pénzverés ügyei. A kamara székhelye Budavára, ahol Gerendi elnöklete alatt négy tanácsosa van: Nádasdy, a várnagy, Pemflinger István, Sibrik Osvát, Török István; be van osztva hozzá a „számadások mestereként-- Kisserényi Ferenc, s mindnyájuknak működése az új hivatszervezet értelmében pontosan szabályoztatik. Jelentéseit a magyar kamara a király-

hoz küldi, az ő udvarába, posta által; itt a szövegezésben a magyar utasítás eltér a csehtől, mely utóbbi ugyanazon rendelkezéshez hozzáteszi, hogy a cseh kamara jelentéseit a királyi udvarba az udvari kamara által küldi be. Az udvari kamara Ferdinándnak eleitől fogva bécsi, központi hatósága volt, mellyel szemben a most alapított alsóausztriai, cseh és magyar kamarák alárendeltségi viszonyba voltak kerülendők. Ez alárendeltség a magyar kamara esetében 1528-ban még nincs kimondva, Magyarország pénzügyi függetlensége még nagyobb respektussal találkozik, mint Csehországé. Ez azonban nem tart sokáig. Miután az 1528-i magyar kamarát Szolimán hadjárata, a többi budai intézményhez hasonlóan megsemmisítette, 1531-ben Ferdinánd újra alakítja kamarai kezeléség, camerae administratio címén, melynek főnöke előbb, osztrák mintára, superintendens, később praefectus címet kap. Ez az új kamara már valamivel szorosabb függésbe kerül a külföldön tartózkodó királytól, amennyiben tőle kap évenként tervezetet az eszköz- lendő kiadásokról, tehát költségvetésfelét, melyet királyi engedély nélkül nem léphet át. Hazai király mellett ez sem járt volna semmiféle veszedelemmel, hisz formálisan a régi magyar alkotmányjog szellemével megegyezett, hogy a királyi jövedelmek a király kezén, egyedül az ő diszpozíciójára legyenek, tehát a kiadásokkal való rendelkezés sem lehet más joga, csak az övé. Most azonban, a király külföldön tartózkodván és összes magyar hatóságai ittbenn, az ország határain belül maradván, természetes dolog, hogy ha a kamara költségvetését kívülről küldi be a király, ezt a költségvetést nem magyarok, hanem az ő udvarának pénzügyi szakemberei készítik el. A tény maga ekkor még nincs nyíltan kimondva, csak a király személyének folytonos előtérbe tolása az, ami a tény fennállására csalhatatlanul rámutat. Még tovább mennek e téren Ferdinánd későbbi utasításai: már az 1548-i és 1561-i újabb kamarai utasítások szinte minden fontosabb ügy elintézését, nagyobb összegek utalványozását, a vidéki hatóságok, mint a harmincadok és kamarai birtokkezelőségek felülvizsgálatát és felmentését egyenesen a királynak tartják fenn, ami annyit jelent, hogy ilyen ügyekben a magyar kamara jelentést köteles tenni a külföldön élő uralkodónak, aki viszont rendeletben ad utasítást, amely rendelet szövegét azonban az ő udvarában az osztrák udvari kamara állapítja meg. Így a formák megtartásával bár, a döntés idegen hatóság kezébe kerül, melynek a magyar állam ügyeihez tulajdonképen semmi köze sem lehetne. Az udvari kamara feladata lesz a magyar kamara számadásainak felülvizsgálata és ellenőrzése, mivel e számadások is a „királyi udvarba” küldendők be, ahol a magyar uralkodónak pénzügyi dolgokban osztrák hatóság a szakközege. A fejlődés ez irányval függ össze, hogy már az 1548-i kamarai utasítás kimondottan tiltja a helytartónak és a magyar tanácsnak befolyását a

kamarára, mely „egyedül nekünk van alárendelve“, mondja a király; a helytartónak bárminemű pénztalványozása a magyar kamaránál ettől kezdve érvénytelen.

Az eredmény az állam pénzügyi terén hasonlít ahhoz, melyet Ferdinánd a kormányzás központi hatóságával szemben ért el. Itt is sikerült neki egy központi királyi főhivatalt létesítenie, mely a magyar alkotmányjognak megfelelően az országban működik, s emellett a nyugati közigazgatási reform kívánalmait szerint állandó és kollegiális szervezettel bír. Az új magyar kamara kétségtelenül nagyobb hasznára volt az országnak, mint a korábbi feudális kincstárnokok: az osztrák-morva határon egészen új vámvonalat képezett ki, mely a most fellendülő marhakivitelt az állam pénzügyei számára hasznosította; a királyi birtokokat kezelve azok mezőgazdasági üzemeit, különösen Miksa és Rudolf korában, jövedelmező módon kiépítette; az állami jövedelmekre féltékeny szemmel őrködött, s azok elidegenítését e zavaros korszakban is sikerrel akadályozta meg, valamint az országgyűléstől kivett adókat is sokkal pontosabban kezelte, mint azok a rendi megbízottak, akiknek feladatává tette némely országgyűlés az adók beszédését. Emellett Ferdinánd korában a magyar kamara tanácsosai szinte kizárólag született magyarok, akik a rendes pénzügyi kezelésmódba, számvitelbe, ellenőrző könyvek vezetésébe, gyakori számadásokba beleszokva, egy egészen új társadalmi típust, a jó közhivatalnokét hozzák létre ebben a korai században. És az ország szemében a magyar kamara idővel mégis szálka Ion, nem azért, amit tett, hanem azért, amit nem tett és nem is tehetett. A magyar kamara fennállása semmi törvényt nem sértett, amint a helytartótanácsé sem, fennállását a király törvényes, alkotmányjogi érvényesülésének köszönhette, de ez a király — ismét ideérkezünk — a külföldön lakott és az ország fenntartására idegen tartományjaiból is kénytelen volt pénzt szerezni. Ebből következett, hogy magyar királyi kamaráját, s ennek pénzkezelését alárendelte azon külföldi hatóságának, mely központi helyzeténél fogva az összes Habsburg-országok pénzügyeit áttekintette és velük rendelkezett. Ferdinánd ezt a helyzetet a magyarokkal szemben még elleplezi, de osztrák, központi használatra nem titkolja, így a bécsi udvari kamara 1537-i utasítása világosan kimondja, hogy az udvari kamara a négy tartományi kamarára: a magyarra, csehre, alsó- és felső-ausztriára, ha nem is felügyel, de ezekkel jó viszonyban és levelezésben van, ami annyit jelent, hogy a központi hatóság a levelezés, tehát ellenőrzés által e „vidéki“, periferikus hatóságokat alárendeltségi viszonyba kényszeríti. Látni fogjuk, hogy ez Ferdinánd után valósággal is bekövetkezett. Egy dologban azonban egészen nyíltan megcsorbítja Ferdinánd a magyar kamara hatáskörét, amennyiben tekintélyes jövedelmi források kezelését elvette tőle. s azokat nem is az udvari kamarára,

hanem a magyarral valóban csak mellérendeltségi viszonyban levő alsóausztriára bízta. Így a két leggazdagabb vámhivatalt, a pozsonyi és magyaróvári harmincadot, továbbá a magyaróvári királyi uradalmat, a nyugati határon levő, már Mátyás óta alsóausztriai kézen levő Kismarton, Szarvkő, Fraknó, Borostyánkő, Rohonc uradalmait, valamint a magyarországi bányákat, s velük a bányavárosokat is. Ez utóbbiak elidegenítésére Mária királyné szolgáltatott alkalmat, akinek királynéi birtokát képezték, s mióta ő Németalföldet kormányozta, idegenekkel kezeltette, akik viszont az alsóausztriai kamarától fügtek. A bányák egy része a Fuggerek kezén volt, s Ferdinánd mindezt, Máriától és a Fuggerektől visszaszerezve, nem csatolja be a magyar hamara hatósága alá, ahova tartozott volna, hanem több száz esztendőre elidegeníti az országtól. A kamara ezen hatásköri sérelmét a király természetesen ismét a magyar alkotmányjogból magyarázhatta azzal, hogy az ország összes rendes bevételei és királyi városai a király joga alá tartoznak és saját belátása szerint rendelkezhetik velük. Amint ezt az 1545-i országgyűlés panaszaira meg is mondta: nincs szükség a pénzügyek kezelésére országos törvényre, mivel úgy a királynak, mint Mária királynénak megvan a teljes joga és hatalma a saját jövedelmeikről és azok kezeléséről rendelkezni, „akárcsak bármely magánembernek a saját vagyonáról“.

A hadügyek a király és rendek között

Még erősebben érvényesült a külföldi királyságnak elidegenítő befolyása a hadügyek terén, ahol az ország védelmének gondja igen nagy részben Ferdinándra nehezedvén, ő a magyar kormánynak e téren még kevesebb hatáskört hagyott meg, mint a pénzügyek terén. Itt kezdettől fogva, az első ausztriai segédc csapatok megjelenésétől bifurkálódott a korábban, századokon át mindig magyar állami hadsereg és annak magyar vezérlete. Már azok a német nehézlovasok is, akik a királyválasztás biztosítására rendeltettek be mindjárt a mohácsi vész után Sopronba, függetlenek voltak a magyar katonai parancsnokságoktól, hasonlóképen az időnkint beküldött mezei hadak, meg később a végvárakba ültetett idegen katonaság. A Magyarországon működő hadierőnek ezen kettésése, idegenre és magyarra oszlása megindította azt a nagy alkotmányjogi küzdelmet, melyet az idegen haderők felett való rendelkezésért négyszáz esztendőn át folytatott a magyar állam. A küzdelem kezdetén a magyar királynak kétségtelenül megvolt a legfőbb hadúri joga az országban levő minden katonaságra, s ebben a régi alkotmányjogi gyakorlat szerint a rendeknek más beleszólásuk nem lehetett, minthogy amennyiben ők is fizették a katonaságot, a hadiadó megszavazásakor feltételeket köthettek ki. De azt az idegen katonaságot, mely Mohács óta bent tartózkodik az országban, nem ők fizették, s ennél fogva kezdetben alig is tud-

nak reá befolyást szerezni. Így alakul ki a főparancsnoki állások kettőssége is: van „generális capitaneus“, ez a király embere, idegen csapatok vezére, kezdetben Salm Miklós, majd ennek fia, s azután több német és olasz hadvezér; van továbbá a királyi főkapitánnyal szemben országos főkapitány is: „supremus regni capitaneus“, aki nádor nemlétében ennek helyettese katonai ügyekben, amint a helytartó a kormányzás, a nádori helytartó pedig igazságszolgáltatás terén helyettesítik a hiányzó legfőbb magyar közjogi méltóságot. Az országos főkapitány a nádor helyében jog szerint az összes magyar csapatok feje, nemcsak a várak őrségéé, hanem a vármegyei katonaságé, sőt a mezei hadaké is. Az ő hatáskörét a rendek szívesen bővítik, a védelem és belső rend fenntartása érdekében, sőt még a nemesi jogok felfüggesztése árán nemesek feletti exekúcióval is megbízzák. Mikor pedig János halála után Ferdinánd ország-része a Tiszántúlra is kiterjed, az igazságszolgáltatáshoz hasonlóan a hadügyi közigazgatást is területileg kétfelé osztják: az Eger, Nyitra, vagy Sempte székhellyel bíró Báthory András országos főkapitány mellé 1547-ben a Dunántúlra Sziget, Pápa és Kanizsa székhelyekkel második országos főkapitány kinevezését kéri a királytól, s ugyanakkor kiköti, hogy ha Báthory a Tiszántúlra menne, akkor a felföld nyugati részeiben helyettese maradjon. A főkapitányi állásoknak ily kiépítése a nemzeti katonaság megszervezésére döntő lépés volt, de semmivel sem vitte előre az állami szuverénitás helyreállítását az idegen katonaság felett. A rendek ezt maguk is kilátástalannak találták, sőt annyira mennek az adott helyzet elismerésében, hogy például az említett második országos főkapitányi állás szervezésénél a helytartót utasítják, hogy magával Salm Miklóssal az akkori királyi generálissal tárgyaljon. Ezzel maguk is elismerik az idegen főkapitány közjogi befolyását.

Ferdinánd azonban egyes főtisztek szerepkörével nem elégedhetett meg, neki az új kormányzási reform szerint mindenütt bürokrata szervezettel bíró kollegiális hatóságokra volt szüksége, s ezért állította fel 1556-ban a bécsi haditanácsot, mely kezdettől fogva országos vagy tartományi határoktól nem korlátozott központi hatóság, eleinte kimondottan a végvárak fenntartására és azoknak katonai adminisztrációjára. Utasításában Magyarország neve elő sem fordul, de mivel Ferdinánd országaiban végvárak Magyarországon és — Bécsen kívül jóformán nem is voltak, természetesen elsősorban a magyar végvárakra terjesztette ki hatáskörét, noha tagjai közt egyetlen magyar sem találtatott. Bár a „consilium bellicum“ felállításakor a nádorság be volt töltve, az új hatóság megszületését és magyar földön gyors érvényesülését Nádasdy Tamás, a nádor sem tudta megakadályozni: már 1563-ban is, Szigetvárott a Zrínyi Miklós és emberei ellen folytatott vizsgálatnál bécsi haditanácsosok működnek közre. Míg a központi kormány-

zásba és a pénzügyek vezetésébe csak lassankint szivárgott be az idegen befolyás, addig a magyar királyság hadügyeinek egységét elemi erővel szakította ketté az idegen sereg, idegen főkapitány és bécsi haditanács.

FERDINÁND HATALMA, melyet ő az ország belső hatóságainak hatásköri csorbításával gyakorolt, feltétlenül ellenkezett a régi alkotmányjogi szokásokkal, sőt ellenkezett az ország szabadságaira vonatkozó koronázási ígéreteivel is. A magyar állam önrendelkezési jogát alapjában sértette eljárása, mellyel az államügyek életbevágó köreit szolgáltatta ki, nyíltan vagy burkoltan, a határokon kívül székelő, idegen befolyásnak. Hasonló súlyos sérelmével a nemzeti szuverénitásnak a magyar történet évszázadain át eddig nem találkoztunk, s most mégis azt kell látnunk, hogy az idegen befolyást pártoló királlyal szemben a másik alkotmányos tényező, a rendek, alig lépnek fel, s ha fel is lépnek, ezt csendesen, erély és hatás nélkül cselekszik, s ezáltal időt engednek az országra káros újítások meggyökerezésének. Azok a rendek, akik hasonlíthatatlanul kisebb sérelmekre a Jagellók idején telikiabálták az országot, fegyveres országgyűléseken nádorbuktató puccsokra voltak képesek, most suttogva beszélnek és tehetetlenül távoznak az országgyűlésekről. Ezt a jelenséget meg kell magyaráznunk.

A királyi hatalom terjedése a rendiség rovására

Magyarázata nem az, mintha Ferdinánd zsarnoki eszközökkel nyomta volna el a rendek ellenkezését. Neki erre szüksége sem volt. Az ő uralkodása alatt a rendi országgyűlések a Jagellók korabeliekhez hasonlítva kezes bárányok, akik ha néha, így 1559-ben, differenciák miatt el is oszlanak, akkor is a királyhoz kívánják felterjeszteni törvényjavaslataikat azzal, hogy ő döntsön, mit akar elfogadni, mit nem. Abban az egyensúlyozási rendszerben, melyet a középeurópai történetben rendi dualizmusnak nevezünk, a Jagellók korában erősen előnyomuló rendiség most visszaszorul, mint mikor az árra apály következik, annyira magától, erőszakos behatások nélkül engedi át a teret az imént még lenézett királyságnak. Rendiség és királyság alkotmányjogi küzdelmében Ferdinánd uralkodása a királyi hatalom túlsúlyát jelenti, amit nem a rendek ellen való erélyes fellépése szerzett meg neki, hanem egyesegyedül az a körülmény, hogy a rendek segélyre szorultak és ezt a segélyt tőle várták. A rendi dualizmus e hullámszásában a hűllámhegyre tulajdonképpen a török hódítás veti fel a királyságot, a török veszedelemtől remegve engedelmeskednek azok, kik 1526 előtt még a királyi hatalom radikális megszorítását terveiték és eszközölték. Hisz a török fenyegető közelléte egyszersmindenkorra lehetetlenné tette a köznemesség fegyveres felvonulását, nagy tömegeket otthon tartott az udvarház és

család védelmének szüksége. A királyság természetesen tőle telhetőleg kihasználta saját hatalmi pozíciójának megerősítésére ezt a helyzetet, mikor a rendek folyton segélykönyörgéssel kezdtek és végezték tárgyalásaikat. A rendek, nyakukban a törökkel, nem képesek az erősödő központi hatalommal mérkőzni, sikerre csak akkor számíthatnak, ha a török részéről, megegyezés által, biztosítják magukat. Innen van, hogy a rendiség Mohács óta csak akkor tud majd érvényesülni, amikor Bocskay megszabadítja őt a hátában levő török veszedelemtől.

A királyság hatalmi expanzióját a törökön kívül egyéb tényezők is elősegítették. Egyrészt a magyar királyságnak századok óta kiterjedt alkotmány szerű jogköre, mely elsősorban a had-, pénz-, külügyek igazgatására, szinte kizárólagos kezeslésére terjedt ki. Igaz, Verbőczy ekkor már megfogalmazta a szentkoronán nyugvó rendi állam elméletét, mely alkalmas lehetett a rendi politikai jogoknak a koronás királlyal szemben való kiterjesztésére azon a címen, hogy ő a koronát, a szentkorona tagjainak akaratóból, átvitt hatalommal hordozza; de Verbőczy Hármaskönyve ekkor még magánjogi vonatkozásban sem volt a korábbi törvények mellett kizáróan irányadó, annál kevésbé adhatott támaszt közjogi téren, politikai gyakorlatban, a rendi ellenzék számára. A király tehát teljes mértékben érvényesítette középkori jogait, anélkül, hogy rendi oppozíciói különösképen tartania kellett volna, hisz ami fegyver Magyarországon volt, az eleinte a polgárháborúban, s azután az országba telepedett törökkel szemben talált tennivalót.

Itt azután, a török támadás és a rendek védelmi szükséglete mellett döntőleg érvényesült az ország megcsonkítása és a királyi hatalomnak idegenbe költözése. Az a király, aki ha Budán székel, töröktől aggódó rendével szemben itthon is könnyen érvényesült volna, most külföldön tartózkodva, nagy nyugati területekre támaszkodva, szinte teljesen függetlenítheti magát a rendiségtől. Ez annál könnyebb neki, mert mint később látni fogjuk, a rendiség belső összetételében is nagy változás történt, amennyiben a köznemesség kénytelen volt magát a nagybirtokosoknak alárendelni, s így a királyság nagyobb nehézség nélkül megszerezhetette magának az országban mérvadó néhány nagybirtokos támogatását. A helyzet soha nem volt olyan kedvező egy abszolutisztikus monarchia számára, mely a rendiség teljes megnyomorításával önmagát teheti az állam egyetlen reprezentánsává.

Ezeket a szinte korlátlan lehetőségeket kell tekintetbe vennünk, ha a királyságnak Ferdinánd korában mégis csak lassú, óvatos, szinte vegetatív érvényesülését nézzük. Szó sem lehet arról, hogy Ferdinánd a magyar alkotmányt meg akarta volna semmisíteni. Ez annyit jelentett volna akkor, hogy a rendi dualizmus kereteiben a rendiséget mint hatóerőt megszünteti. Ilyent pedig sohasem próbált Magyarországon. Lát-

túk, hogy Alsó-Ausztriában kivégzésekkel kezdte kormányát, Csehországban hasonlóképp erőszakos rendszabályokkal szőritőttá vissza a schmalkaldeni háború győzelmei után a túlerős, középkori rendiséget, nálunk azonban összesen két esetben lépett fel törvényellenes módon, a nemesi szabadság megsértésével: előbb Pekry Lajos, utóbb Perényi Péter elfogatásával. Egyiket sem íteltette el, mindkettőt tisztes fogságban tartotta és ki akarta bocsátani; az elsőől személyes sérelmet szén vett, a másik veszedelmessé vált elkeseredésében, nagy birtokait és bitorolt területeit akarta Ferdinánd a fogság nyomása alatt az állam számára megszerezni. Hozzátehetjük: Pekry elfogatását maga a magyar helytartó, a törvény legfőbb őre is helyeselte, s Perényi esetében is sok magyar méltóság állott Ferdinánd mellett. Ezeket az eseteket nem lehet tehát szándékos elnyomás, a rendi alkotmány kiirtására törekvés jelének venni.

Ferdinánd nem akarta, de nem is akarhatta a magyar állam alkotmányjogi önállóságát megszüntetni, s Magyarországot örökös tartományaival együtt egyetlen komplexumba beolvasztani. Sem ő, sem korának bármely nyugati uralkodója nem gondolhatott a rendi dualizmus ily radikális megszüntetésére, arra, hogy a rendiségnek árnyékká degradálásával a királyság egyedül maradjon meg. De arra sem gondolhattak, hogy különböző rendi országaikból egyetlen államot, egyetlen egységet alkotssanak. Tudjuk, hogy V. Károly mindegyik kis tartományában respektálja a rendeket és ha ott tartózkodik, legkisebb németalföldi hercegségében és városában is az ottani rendi szokásjog szerint rendelkezik és ítélkezik. A későbbi abszolút monarchiából akkor mégcsak a legfelsőbb építmény van meg: az uralkodó és körülötte néhány tanácsos, akik egész nap húzzák az igát, lakás, család, haza nélkül kísérik útjában az uralkodót, amint ez egyik rendi tartományát a másik után keresi fel. Sem székhely, sem különböző rendiségekből összetett központi gyűlés nincs még, V. Károly ilyent meg sem kísérelt, s mikor Brabant tartományában, a rendi privilégiumok őserdejében, a nye pozvolim nyugati másában, nem tud többé kormányozni, a pápától felmenteti magát esküje alól, melyet a rendi privilégiumok megtartására tett. Uralkodása alatt azonban mind a tizenhét németalföldi tartományában érintetlenül megmaradnak a rendi korporációk, még csak az sem sikerül neki, hogy e tartóhiányokból egyetlen rendi testületet hozzon létre, csak tizenhárom áll össze időnkint közös, rendi tárgyalásokra. Hasonló eredménytelenséget mutatott fel Ferdinánd törekvése, hogy uralkodása kezdetén osztrák és cseh tartományait közös gyűlésekbe hozza össze, ahol a török elleni védelemtől együttesen tárgyaljanak. A cseh rendek ezen kísérletek elől mereven elzárkoztak, mire Ferdinánd is abbahagyta azokat, Magyarország részvételét pedig meg sem próbálta.

Mindezek alapján világosan megvonhatjuk a határt, ameddig Ferdinánd egységesítési törekvése terjedt. 1526 óta rendileg, társadalmilag és nemzetileg különböző területek egyesültek kezén, melyek közt voltak szegények és gazdagok, voltak külpolitikailag biztos pozíciók és olyan országok, melyeket csak állandó hadi készséggel lehetett megvédelmezni. Ferdinánd e változatosságban sem a rendi és társadalmi hagyományokat, sem a nemzeti különállást nem érinti, törekvése egyedül arra irányul, hogy az országok segélyforrásait olyképp használhassa fel, hogy azok ne csak az illető országot, hanem a Habsburg-kezen levő egyéb, szükségben levő területeket is táplálják. Ennek érdekében próbálja meg, hogy nyugati tartományait a török elleni védelemben részvételre rábeszélje, s az új központi kormány szervezet behozásával is ezt, a szegény és gazdag, védett és védendő országok közti kiegyenlítést szolgálja. Hiszen udvari tanács, udvari kamara és haditanács főfeladata a szükségleteknek az *egész* Habsburg-területen megállapítása, a bevételeknek felosztása, rendelkezésére álló hadierőknek a szükség szerint diszponálása. Azaz a határok az egyes országok közt az uralkodói magaslatról nézve már kezdenek elmosódni, de a tartományi, rendi és nemzeti különbségek érintetlenül megvannak, mert ennek a kornak egyeduralmi elmélete még nem látta szükségesnek ezek érintését.

A helyzet teljes félreismerésén és századok összetévesztésén alapulna tehát az a felfogás, mintha Ferdinánd a magyar alkotmány esküdt vagy született ellensége lett volna és annak megsemmisítésére államcsínyeket eszelt volna ki. A magyar alkotmány akkor a király és rendek együttműködésén nyugodott, a rendek társadalmi osztályoknak politikai képviselői voltak, akiket a török veszedelem segélykérőkké tett ugyan, de létüknek társadalmi alapjait a csonka országban sem érintette, így, bár a királyság iparkodott a török hódítás következtében kifejlődött alkotmányjogi túlsúlyát kihasználni, annál kevésbbé gondolhatott a rendiség politikai megsemmisítésére, mert hiszen mitsem tudott volna helyébe állítani. A bécsi centralizációnak évszázados munkával kellett megerősödnie és a Nyugats Európából terjedő abszolutisztikus vizekre eveznie, hogy Magyarországgal szemben is megkísérelhesse a római jogból származó egyeduralmi igényeket, a rendiség végleges kikapcsolásával. A XVI. század alkotmányküzdemei még a régi dualisztikus alapon folynak, ahol tényleg meglevő rendi erők akarnak érvényesülni a középkori királysággal szemben.

A dualisztikus harc, megegyezések

Ehhez képest a király és rendek közt folyton felmerülő kontroverziák is mindegyre megegyezéssel, a dualisztikus felfogásra annyira jellemző alkuval végződtek, melyet csak bizonyos mellékes körülményekben tud saját javára eltolni a király,

kihasználva a rendeknek folytonos törökveszedelmét. Lényegükben a rendi erők folyton érvényesülnek. Így kénytelen Ferdinánd folyton újból egybehívni a rendi képviselőket, az országgyűlést, uralkodása alatt huszonnyolc generálisnak mondható országgyűlést tart, nem számítva a részleges gyűléseket. Pedig a középkori királyi szokáshoz híven ő is szabadulni szeretett volna a sok országgyűléstől s többször is, így 1546-ban és 1558-ban megpróbálja a főpapi és főúri tanácsosokat rávenni, hogy az országgyűlés helyett ők szavazzák meg neki a hadiadót, amit azonban ezek elutasítván, ismét a rendi képviselőkhöz fordul. A rendek tehát ebben a korszakban is sikeresen használják ki adómegszavazási jogukat, hogy általa az állam kormányzásában időnkint érvényesüljenek.

Kevésbé tudják fenntartani igényeiket a rendi dualizmus alkudozásainak egy másik, tipikus területén: az országgyűlési törvények szövegezésében. Itt már hátrányosan érvényesül a királynak külföldi rezidenciája, aki gyakran nem jelenik meg személyesen Pozsonyban vagy Nagyszombatban, az országgyűlések helyein, hanem maga után küldeti németbirodalmi tartózkodási helyére a rendektől összeírt articulusokat. Ilyenkor a rendi kiküldöttek, egy-két nagybirtokos, nem képesek az országgyűlés akaratának érvényt szerezni: a király utólag önkényes változtatásokat eszközöl a törvénykönyvön, ami ellen a következő országgyűlésen a rendek nem tiltakoznak többé. Ferdinánd nem erősítette meg már az 1543-i beszercebányai országgyűlésnek egyik articulusát, majd amikor nagyszombati rendi végzés találkozik nemtetszésével, megtörténik az is, hogy úgy a rendi szöveg, mint a királyé belekerül a törvénykönyvbe, mely ilyképpen világosan, egyeztetés nélkül tünteti fel a törvényhozás dualisztikus mivoltát. Ilyen jellegzetes termék az 1545-i nagyszombati országgyűlés törvénykönyve, mely előbb a rendek articulusait közli, s utánuk a királynak az egyes törvényszakaszokra adott válaszait, melyekben azok érvényét tetszése szerint korlátozza vagy változtatja. A rendek egyébként is hátrányban vannak: költséghiány vagy török veszedelem miatt gyakran eloszlanak, mielőtt a törvénykönyvet véglegesen megszövegezhették volna, s ilyenkor királyi hatóságok írják össze azt, tőlük meglehetősen függetlenül. Maguk a rendek is konstatálják, hogy törvényeiket éveken át a helytartótanács titkára, Malatesta Frigyes, írta össze, mikor ők már hazaoszlottak. Ezen középkorias hanyagságukból fejlődik ki a század folyamán a királyi törvényváltoztatási gyakorlat, mely a Bocskay-féle kitörésnek lesz egyik indítéka.

Király és rendek most is, akárcsak a középkorban, bizalmatlanul méregetik egymást szemükkal, jól tudva, hogy az egyik fél gyöngesége esetén az erősebb ki fogja használni a véletlen esélyeit. A rendek egyetlen pozitív ereje az adómegajánlásban van, amit rendszeresen csak egy, legfeljebb két évre tesznek

meg, hogy utána a király megint kénytelen legyen őket egybe-hívni. Az 1534 országgyűlésen megpróbálták az adó második felének megfizetését attól tenni függővé, hogy a király két év alatt feltétlenül tartson országgyűlést, amibe nemcsak Ferdinánd, de tanácsosai, élükön Thurzó Elek, sem egyeztek bele. Az országgyűlést a király adóért hívja össze, a rendek pedig tőle sérelmeik orvoslását várják: az országgyűlés nekik az a dobogó, melyről kétévenként elpanaszolhatják bajaikat. A király azonban ezt is szeretné megakadályozni, régi középkori recept szerint olyképen, hogy a saját kívánságait propozíció formájában adja a rendek elé, s ha ezeknek eleget tettek, hazaküldi őket, anélkül, hogy panaszait kihallgatná. Ferdinánd illetően kísérleteivel szemben a rendek szervezkednek, s például az 1554 országgyűlés előtt két nappal főurak és nemesek megegyeznek, hogy a királyi propozíciókat mindaddig nem fogják tárgyalni, míg legnagyobb sérelmük, az idegen hadaktól való kárszenvedésük nincsen orvosolva. A gravamen vagy propozíció előbb vagy utóbb tárgyalásának kérdése lesz Ferdinánd utódai alatt az országgyűlési tárgyalások hevesen vitatott központjává, körötte jegecesedik majd ki az országgyűlési ellenzék, melynek ekkor még szinte nyomát sem találjuk.

A rendi képviselet

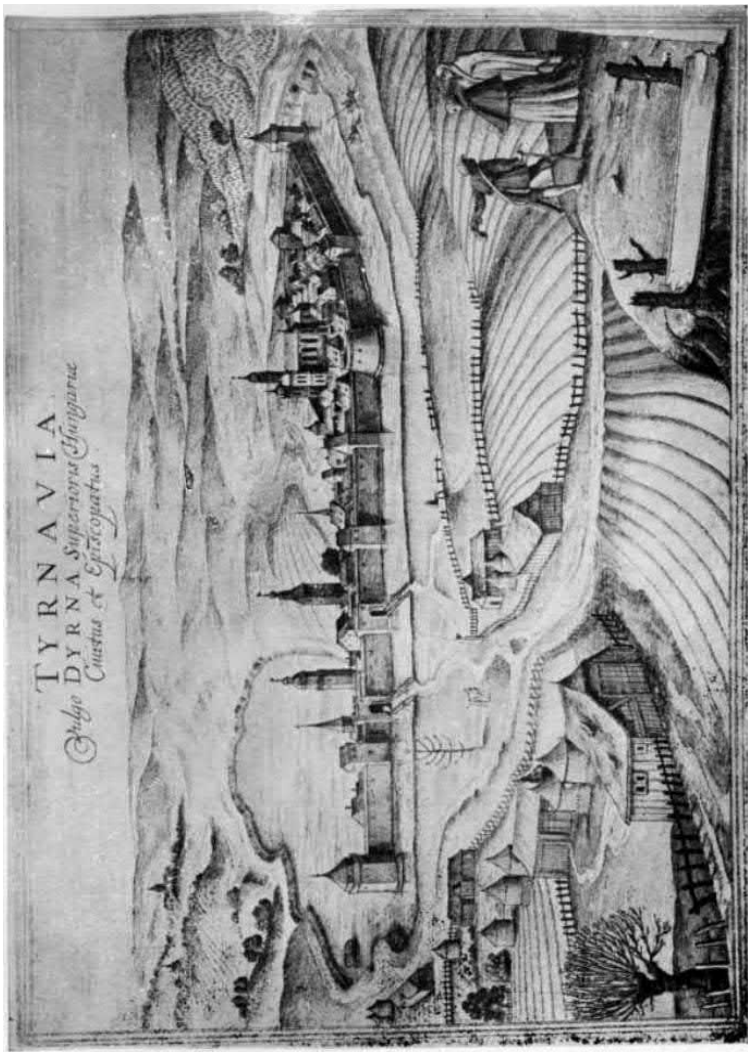
A rendi képviselet megtartja azt az alakját, melyet a Jagellók korában nyert. A főrendeknek és köznemességnek külön tárgyalásait elősegítette az 1526 előtti gyakorlat, amikor a köznemesek személyesen, nagy tömegekben jelentek meg és arisztokrataellenes hangulatukban külön, a főuraktól elkülönítve tárgyaltak. A két külön tábla Ferdinánd uralkodása alatt már annyira készen van, hogy összeállításában 1848g alig történik többé lényeges változás. Már Ferdinánd 1527 budai országgyűlésén is külön vannak a főpapok és főurak, akiket Ferdinánd a királyi palotában fogad, majd tőle elvonulva tárgyalnak maguk közt az érsek vezetése alatt; a király csak két nap múlva megy le a köznemességhez, mely a vár alatt mezőn tanyázik, középpütt faállványon trón áll, selyemszövettel behúzva, erre ül a király, s latin beszédet mond, melyet kancellárja, Szalaházy püspök tolmácsol magyarul. Később, Pozsonyba szorulva, az országgyűlés alsó táblája a ferencesek kolostorában ülésezik, elnöke a királyi személynök, míg a főpapok és főurak az esztergomi érsek, mint királyi helytartó szállásán tanácskoznak. A későbbi két tábla elnevezéssel még nem találkozunk, de az országgyűlés kettéoszlásának jele, hogy irományokban mindgyakrabban feltűnik a „mindkét status“ elnevezés, ami az egyik status alatt a főpapokat és főurakat, másik alatt a köznemeseket és városokat foglalja össze. A két testület érintkezésének módjai is ugyanazok, mint századokon át a későbbi rendi korszakban. Fontos dolgok tárgyalásánál a két

testület közösen tárgyal, az érsek vezetése alatt, amikor a főurak és főpapok könnyen gyakorolhatnak szelíd nyomást a nekik gyakran személyesen lekötelezett vármegyei követekre. Másik módja az érintkezésnek az üzenetváltás: a köznemesség üzenetét nyolcstíz választott nemes viszi meg a főurakhoz, s viszont ezeket rendszerint egy főpap és egy főnemes. Sőt a két testület különválása annyira haladt már, hogy a királlyal is gyakorta külön érintkeznek, a főrendek külön feliratot intéznek hozzá, s külön a nemesek is. A tárgyalási nyelv mindkét táblán magyar, csak a király vagy megbízottjai beszélnek latinul, de szavaikat magyarra fordítják a főhivatalnokok.

Mindez természetes továbbfejlődése a Jagellók korabeli állapotnak. A rendi testület tisztán az országlakosokat foglalja magában, a főpapok, főurak, vármegyei választott nemesek mellett a nyolc szabad királyi város és a hét bányaváros képviselőit, összetételébe, tárgyalásaiba idegenek nem folynak be, de a királyi hatalomnak külföldre vándorlása és idegen kapcsolatai e téren is meghozzák a nemzeti önrendelkezésre káros következményeket. Az idegen hatás itt is olymódon jelentkezik, hogy ellene végtelenül nehéz védekezni, mert formálisan törvényes szokásjogra, a király ősrégi jogkörére van fektetve. „Mert a királyé a jog, hogy rendjei elé proposíciókat adjon, az ő joga ezen országgyűlési előterjesztéseket elkészíttetni és érdes küiben szakembereket, vagy a saját bizalmi embereit meghallgatni. Ezzel a joggal Ferdinánd olymódon él, hogy bár a proposíciók összeállításánál magyar tanácsosait is meghallgatja, mégis inkább idegen híveire, az új központi kormányzat küls földi szerveire hallgat, melyek elé terjeszti nem egyszer a magyar tanács véleményét is, felülvizsgálat és bírálat céljából. A koronázás alkalmával tett alkotmányjogi ígéretek itt sem képesek megvédeni a nemzet önrendelkezési jogát, mert a magyar alkotmányjog eddigi alapelvei csak olyan államban tudják feladatukat elvégezni, ahol a király, mint természetes is, bennszülött és az országban lakik. Külföldre költözött, idegen származású királlyal szemben a nemzetet alkotmányjoga nem tudja megoltalmazni és most derül ki, hogy alkotmányunk ez új helyzetben hiányokat mutat fel, amely hiányokat a nemzet közjogi érzékének ezután kell kitöltenie. A XVI. század végén meginduló közjogi harc, egészen a XX. század elejének úgynevezett nemzeti küzdelméig nem egyéb, mint századokon át, vérrel és szóval, tárgyalásokkal és hatalmi eszközökkel folyó küzdelem az alkotmány e hiányainak kiküszöbölésére. Négy-száz esztendő példánk mutatja, akár az egész európai államrendszerre való érvénnyel, hogy a határokon kívül székelő királysággal szemben alkotmányjogilag szinte lehetetlenség egy nemzet önrendelkezési jogát biztosítani.

Ferdinánd alatt ez a probléma még nem merült fel, a viszonyok csöndesen, feltűnés nélkül érlelődtek, hogy a következő

század elején krízisbe menjenek át. Arról, hogy az országgyűlés tárgyalásainak irányításánál is idegen befolyások érvényesülnek, alig tudott valaki, s aki tudott is, mint pl. a magyar tanácsosok vagy a magyar kamara tagjai, ezek sem találtak benne semmi sérelmet, annyira kizárólagos királyi jog volt az országgyűlési előterjesztések elkészítése. Hogy Hunyadi Mátyás kivel beszél meg, mit fog a legközelebbi országgyűléstől követelni, ezt akkor senkinek sem jutott eszébe firtatni. Most azonban, az új hivatalszervezet kialakulásával, az idegen befolyás e téren is szinte intézményes lesz. A magyar hatóságok mellett immár minden egyes esetben, minden országgyűlés előtt megkérdi a király az ő titkos tanácsát, de különösen a reszorthatóságokat, udvari kamarát és hadi tanácsot, melyek ilyenkor abba a helyzetbe kerülnek, hogy törvényindítványozók legyenek Magyarországon és törvényjavaslatokat készítsenek. Ezek a javaslatok ugyan a király neve alatt kerülnek a rendek elé, de a formák megóvása mellett itt is megállapítható a nemzeti önrendelkezés súlyos sérelme. Hogy mind ebben az a kor semmi veszedelmet nem látott, erre jellemző, hogy Ferdinánd nemcsak a pozsonyi kamara véleményét adja felülbírálat végett az udvari kamara elé, hanem megfordítva is: a magyar kamarával bíraltatja el az idegen, bécsi kamara javaslatait, nem gondolván arra a lehetőségre, hátha megtagadná az illetéktelen, idegen helyről jövő javaslat tárgyalását a törvényes, magyar hatóság. Ez az eset, mint mondtuk, az akkori közjogi felfogás miatt be sem következhetett. Az 1550-i országgyűlés előtt a király az alsóausztriai kamarától kér javaslatot, minő ügyeket jelöljön meg az országgyűlési tárgyalás alapjául; erre az alsóausztriai kamara kihallgatja a besztercebányai királyi rézüzlet vezetőjét, s ennek információja alapján állapítja meg a magyar országgyűlés tárgyainak rendjét: vámokat, bányatörvényt, földbirtokosi mentességek revízióját stb. Mindezen beavatkozást, még ha valóban sérelmesnek tartották volna is akkor, nehezen lehetett volna megakadályozni, mivel a királyt az országban levő hatóságok nem ellenőrizhették olyan magántermészetű kérdezősködésekben, aminők későbbi kifejezéssel, szinte kabineti úton mentek végbe. A magyar király, osztrák területek ura, az ő házi, udvari, osztrák kancelláriája által utasítá ilyenkor javaslatételre azon udvari hatóságokat, melyeket szintén maga állított fel, s melyek minden közjogi, rendi jelleggel nélkülöztek. A királynak az ő saját hivatalaival folytatott érintkezését az akkori felfogás nem tartotta országgyűlési tárgyalásra alkalmasnak, csak akkor, ha abból a rendekre vagy egyesekre sérelmes okirat vagy cselekedet származott. Ez az eset az idegen hatóság országgyűlési befolyásánál nem állott be: az idegenektől nyert tanácsokat a király rendszeren szabályszerű, magyar kancelláriai rendeletben továbbítá magyar hatóságainak. Ez a bürokráciái meg nem foghatóság részben az oka

Nagyszombat a XVI. század második felében.

*NAGYSZOMBAT A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉ-
BEN. Hufnagel metszete után, a Magyar Tudományos Akadé-
mia palotájában levő Történelmi Képcsarnokból. A város,
mely több templommal bír, falakkal meg van erősítve, de
mivel nem feküdt a török végvonal szomszédságában, környék-
kén, a falakon kívül is vannak lakóházak és kertek, szántó;
földek. A jobb sarokban háttal álló magyar katona a XVI. szá-
zadban kifejlődött hajdu'gyalogsághoz tartozik.*

annak is, hogy a magyar tanácsosok gyanútlanul kiengedik kezükből az országgyűlések irányítását. Az 15034, igen fontos koronázó országgyűlés előtt egyenesen megtagadják a király felszólítására a propozíciók összeállítását, azon megokolással, hogy a régi királyok ezeket csak a kancellár, udvarmester és kincstartó meghallgatásával készítették el, s ha most ők, a magyar tanácsban levő főpapok és főurak résztvennének a propozíciók megállapításában, ezzel már lekötnék magukat azok mellett és nem lenne lehetséges, hogy az országgyűlésen szabadon nyilvánítsák véleményüket. Azaz, a királyi tanács tagjai inkább nem adnak a királynak tanácsot, csakhogy szabad kezük legyen a rendi gyülekezetben: ez a kezdemény, melynek Miksa alatt folytatása is lesz, világossá teszi, hogy az új helyzetben a magyar urak nincsenek még tisztában az új feladatokkal, különben nem tagadták volna meg a tanácsadást és nem hagyták volna magára királyukat, aki természetesen oda fordult, ahonnan segítséget kaphatott: idegen, külföldi tanácsosaihoz.

A közjogi helyzet általában kiforratlan, de annyi bizonyos, hogy a Habsburgskorszak ez első évtizedeiben nincsen még közjogi harc, s amennyiben Ferdinánd, külföldi királyságával, sérti az alkotmányjogi szokásokat, ezen sérelmek nem hatnak be a politikai nemzet tudatába oly mélyen, hogy azt érellyesebb ellenakcióra indítanak. Ferdinánd uralma kezdetén a rendek az idegen katonaság és a magyar főurak zsoldosai ellenében keresnek védelmet, ezidőbeli országgyűléseink folyton felszólítják a királyt, mint a közrend örét, hogy végre rendet teremtsen és az elnyomásokat szüntesse meg. Az alkotmányjogi kívánságok közt első helyen szerepel a király hazatérése: több törvénycikkben kéri őt, hogy székhelyét Magyarországra tegye át, s fiait magyar neveltetésben részesítse. A király jelenléte — *praesentia regis* — a legnagyobb fontossággal bír, mondja már az 15464 évi országgyűlés, de egyúttal rezignációval teszi hozzá: lakjék itthon az idő nagy részében, ha nem is állandóan. Másik közjogi panasz az osztrák vagy birodalmi, német kancellária érvényesülése ellen hangzik: követelik, hogy Magyarország területére a király egyedül és kizárólag magyar kancelláriájából adjon ki leveleket, rendeleteket. Néha a magyar tanácsnak a török béke ügyében való érvényesülését is sürgetik, s mindezen kívánságuknak betöltését attól várják, hogv végre nádora legyen az országnak. A nádori méltóság betöltésének óhajta, valamint az a kívánság, hogy az újszerű s ennél fogva gyanús magyar kamara helyébe a régi kincstárnokság álltassák vissza, eléggé mutatja, hogv a rendek az új helyzetben még a régi alkotmányjogi garanciákat akarják alkalmazni, amely garanciák aligha tudnák megszüntetni az új idők egészen speciális sérelmeit. Igaz, a kamara nem képes paralizálni az udvari kamara törvénytelen befolyását, ezt helyesen

ismerik fel a rendek, de mikor a sérelmet olyképen akarják orvosolni, hogy az időszerű kollegiális hatóság helyébe az egyetlen feudális hivatalnokból álló középkori intézményt óhajtják helyreállítani, ezzel nemcsak a közjogi célt nem érik el, — hiszen evidens, hogy egy emberből álló pénzügyi hatóság, az adott viszonyok közt éppoly kevésbé eliminálhatta volna a bécsi hatóság érvényesülését, mint a kollégiális kamara, — hanem e közjogi eredménytelenséggel együtt az államügyek kezelési formáit is visszavetik középkori színvonalra. A külföldi befolyással szemben a rendek mindinkább visszatérnek a régebbi, XV. századi formákhoz, ez a titka annak, hogy alkotmányunk, folytonos védekező pozíciójában, végkép megmerevedik és újítás elől elzárkózik.

Nádasdy nádorsága. A trónöröklés

A nádorság azonban ezekben a kapcsolatokban kivételt képezett, mert annak valóban megvolt a közjogi tartalma, melyet kihasználva, az elidegenülésnek, a külföldi befolyás terjedésének útját lehetett vágni. Mint az országban levő haderők főparancsnokának, egyedül a nádornak lehetett elegendő tekintélye, hogy az idegen vezérekre is rákényszerítse a maga vezérlését. Ezért követelik többszörösen a rendek a nádorság betöltését, ami egyúttal az ország területi egyesítésének is biztosítéka volna, mert ez a század még azt hiszi, hogy két király lehet ugyan, de két nádor nem, s ezért mikor Báthory halála után János királysága nádort választ, Bánffy Jánost, akkor a Ferdinánd-pártiak nem követelik a nyugati félen a nádorság betöltését. A nagyváradi béke már kimondja, hogy a két királynak egy nádora legyen, akit azonban az egész országnak kellene megválasztania, ezért marad abba a választás János haláláig. Később a 1548 országgyűlés kéri a királyt, hívjon össze külön nádorválasztó országgyűlést, Ferdinánd azonban, mint láttuk, éppen a nádornak legfőbb hadi parancsnokságát kikerülendő, folyton halasztja a választást. De a helytartótanács, ugyancsak katonai hatalma hiányában, nem tudja kielégíteni a rendeket, s végül Ferdinánd kénytelen beleegyezni, hogy az 1550 országgyűlés megválassza a nádort: 24 szavazattal Nádasdy Tamást a 13 szavazattal kisebbségben maradt Báthory András ellenében. A választásnál a király is fiaival, Miksa és Károly főhercegekkel együtt jelen volt. Az új nádor, országgyűlési törvénycikk és királyi rendelet értelmében, a régi nádorok hatáskörét és hatalmát öröklő: a király távollétében helytartó és generális capitaneus, azaz a haderő főparancsnoka, továbbá főbíró, a magyar tanács feje és közbenjáró a király és nemzet közt. Nádasdy e magas méltóságot eréllyel, törvénytisztelettel és királya iránt lojális bátorsággal töltötte be, nehéz ügyekben teljes öntudattal állapította meg: „ez országbeli urak és nemesek között és császár között én vagyok bíró“, főparancsnoki jogait egész

terjedelmükben gyakorolta, kiterjesztvén az országban levő idegen csapatok vezéreire is. Haditanácsban ő elnököl a német kapitányok között, akik a nádor ősi tekintélye előtt meghajolnak. De a tulajdonképeni nehézségeket, a sérelmek kútfőit: külföldi királyságot és idegen segély szükségét ő sem eüminálhattá. Rövid nádorsága — már 1562-ben meghalt — bebizonyította, hogy ez a méltóság mégis képes némi nehézségeket okozni a külföldi kormánynak, mi elég volt Ferdinándnak és utódainak arra, hogy többé ne töltsék be, másrészt azonban azt is világossá tette, hogy még benne, a magyar rendiség legfőbb középkori garanciájában sem összpontosul annyi tényleges hatalom, amennyi elegendő volna ez új korszakban a nemzeti önrendelkezés tökéletes helyreállítására. A legközelebbi, 16064 kísérlet, a Nádasdy-féle tapasztalatok alapján, előre is sikertelenségre volt kárhozthatva.

összefoglalva az eddigieket, a magyar államiság Ferdinándkorabeli képében egészen új vonásokat látunk. Csonka ország, melyet védeni kell, ennél fogva idegen haderő a határokon belül; idegen király, aki a határokon kívül tartózkodik; idegen kormánykörök kezdődő politikai befolyása, s végül fejlődésében megálló, mert a nyugati fejlődéstől elszakított rendiség, mely egyedül képviselné a nemzeti erőket, ha azok képviselőjére ereje és szervezete volna. Mindez már magában rejti nagy konfliktusok csiráit, de az erők még nem ismerik önmagukat, király és rendek nem tudják még, hova visz útjuk, e öntudatlanul tapogatóznak a sötét úton, melyet Mohács és a török hódítás nyitott meg előttük. A jövő élet-halálkiizdelem harcosai még csak pozíciójukat foglalják el, s jó időbe fog telni, míg egymással összeütköznek. Rendiség és királyság küzdelmét ekkor még csak középkoriasnak, dualisztikusnak tekinthetjük, amely küzdelemben pillanatnyilag az utóbbi van előnyben, sőt Ferdinánd hatalmi állása uralma vége felé láthatólag meg is erősödik. Még azt is eléri, amire pedig trónraíéptekor hiába sóvárgott: háza örökösödési igényeinek elismerését. Erre már a nagyváradi békekötés után kísérletet tesz, miután örökösödését ott János király elismerte. Biztosai az 15394 országgyűlésen, Gerendi Miklós püspök és Batthyány Ferenc emlékeztetik a rendeket öfelsége jóakarására, mely szerint neki ugyan örökösödési jogai voltak a magyar trónra, — jus successionis, a legpontosabb közjogi kifejezés, — a trónt csak azért fogadta el tőlük, hogy a magyarságot a török ellen megvédelmezze. A rendek ekkor még keményen visszaválasztak, megállapítva, hogy „ők nem más jogon, mint Magyarország ősi szabadságai érteimében, szabad választással — ex libera electione — fogadták el öfelségét királyuknak”, hozzátévén udvariasan: mert meg voltak győződve, hogy egyedül ő képes az országot a töröktől megmenteni. De már néhány év alatt megpuhultak, Ferdinánd kívánságának az 1547:5. törvénycikkben teljesen eleget tévén.

„A Karok és Rendek, mondja ez a törvény, másukat nemcsak őfelsége, hanem az ő utódai uralmának és hatalmának is minden időre „alávetették“, s ezért, ha ő nem lehet mindig az országban, általa beküldendő főhercegfiának, Miksának éppúgy híven fognak engedelmeskedni, mint magának Ferdinándnak. A Habsburgok később joggal hivatkozhattak e törvénycikkre, mint családjuk örökösödési jogának kimondására. Valószínű, hogy a törvény Ferdinánd országgyűlési biztosainak, Salm Miklósnak és Várdai érseknek nyomása alatt jött létre, s nem lehetetlen, hogy szövegezésére a törvényeket megerősítés végett Augsburgba, a királyhoz vivő urak, Oláh Miklós és Batthyány Ferenc is befolytak; annyi bizonyosnak látszik, hogy csak pillanatnyi helyzetnek volt eredménye, a rendek később nem szívesen emlékeztek rá, s mikor Ferdinánd, öreg korában, magyar tanácsosaitól Miksa fiának választás nélkül való koronázását kívánja, ezek újból a választás mellett kardoskodnak. De az ellenzés most sem tart sokáig, aminthogy a választó országgyűlésen fejenként való rendi megjelenés követelését is elejtik, s végül urak és nemesek az 1563-i országgyűlésen megkoronázzák Miksát, anélkül, hogy megválasztották volna. Ferdinánd meglegedetten tekinthet vissza a saját koronázása óta lefolyt időre, mely alatt sikerült elérnie, hogy fiának királlyá koronázása úgy ment végbe, mintha valami Habsburgcsaládi aktus lett volna, egyszerű birtokbavétele a családot megillető országnak. Ehhez képest a törvénykönyv sem a választás, sem a koronázás, sem pedig bárminemű eskütétel tényét nem említi. Nem kevesebb sikert jelentett, hogy a nádorságot sem töltötte be Ferdinánd, bár ezt a rendek eleinte a koronázás feltételeként követelték. S végül még Ferdinánd azt is kijelentette, hogy ha az ő itthoni főhivatalnokai ellen panasz lenne, ő vagy fia úgyis állandóan Bécsben vannak, ez éppen annyi, mintha az országban tartózkodnának, könnyen lehet hozzájuk fordulni. A magyarok ezt is szó nélkül elfogadták. Ügy látszott, mintha a nemzeti önrendelkezésnek még oly kiáltó sérelme is, ha az speciális rendi jogokat nem érintett, — már pedig Ferdinánd alatt ilyen nem igen történt —, képtelen volna a rendi ellenállás felkeltésére. Rudolf kormányának kellett eljőnie, hogy a nemességet anyagi létében is fenyegetve, a magyar önrendelkezés helyreállítására is alkalmat adjon.

A KERESZTÉNYSÉG VÉDŐBÁSTYÁJA
A VÉDELEM KIRÁLYI SZERVEZÉSE

A TÖRÖK harcból hősköltemény telnek ki, félistenek emberfeletti tetteinek nagy, naiv szavakban elmondása, hasonlóan a ciklopi falaknak óriáskezektől egyberótt köveihez, vagy romantikus regényt is írhatna az, aki képes volna ez évszázados harcnak véres és felemelő jeleneit, nemzetek élethalál-küzdeimének tömegharcait és kitűnő emberpéldányok egyéni sorstragikumát egyetlen elbeszélés láncára felfűzni. A magyarságnak a török ellen folytatott küzdelme, amint az a nemzet egész életére 1526 óta ránehezedik, példa nélkül áll az emberiség történetében. Nagy emberi közösségek, mikor már a civilizáció bizonyos fokára felemelkedtek, mindenkor védekezni próbáltak a szomszédságukban élő, alacsonyabb műveltségi fokon álló törzsek ellen, melyek zsákmány reményében zavarták a műveltebbeknek békéjét, vagyonát és életét. A magyarstörök küzdelmet a világtörténet ilyen jelenségei közé kell helyeznünk, hogy emberi magaslatait, melyekre felemelkedett, megmérhessük. Számba kell vennünk a kínai civilizáció évezredek küzdelmét a hónokkal és egyéb nomád lovasokkal, amikor a szorgalmas letelepedett népség a kínai nagyfal világcsodájának építésével védekezett a rabló betörések ellen. A magyarnak nem volt kínai nagyfala, mely mögött tovább folytathatta volna békés munkáját. Vagy tekintenünk kell Bizánc diplomáciai művészetére, mely a határain tolongó barbárokat pénzzel és csellel egymás ellen uszította, s ilyképen egyenkint szabadult meg tőlük, anélkül, hogy saját népét harcba kellett volna vinnie. Nekünk nem volt kincsünk, hogy a szultánt és basáit távoltarhattuk volna határainktól, s nem volt meg azon elvetemült diplomáciai tehetségünk sem, mely a görög császár városállamának, e belül férges almának életét szinte egy ezredéven át dicsőséges sikerrel meghosszabbította. A magyarság félnomád korában maga is közel volt Bizánc bűvköréhez, de később, a civilizáció védelmében, nem követte annak öreges, ravasz példáját. De nem követte nyugati szomszédaiét sem, akiknek európai hivatása a X. században éppen a magyar elleni védelmet jelölte ki, s akik, bajorok úgy, mint longobardolaszok, Európa ügyét elárulva, magyar kalandozó csapatokkal kiegészítettek és maguk vezették őket keresztény testvéreik, szomszédaiak elpusztítására, A balkáni oláh, szerb, bolgár népek

ismét más módon fogták fel a kereszténység iránt való kötelességeiket, amikor az új barbárnak, a konstantinápolyi szultánnak hosszabb-rövidebb ellenkezés után behódoltak és neki évszázadokon át mint hitehagyott basák, rabló martalócok, jani-csárok szolgáltak a keresztény testvérek ellen.

Nem tudom, jobb és bátrabb, vagy naivabb és gyermekibb volt-e a magyarság, avagy talán szerencsétlenebb, mint a felsoroltak, amikor egyiknek példáját sem volt hajlandó követni. A mi évszázados harcunkhoz csak egyetlen világtörténeti jelenség hasonlítható: Róma provinciáinak védekezése a germán és parthus barbárok ellenében. Állandó meg nem alkuvás, folytonos készenlét, erős disciplina és halálos önfeláldozása egyéneknek és tömegeknek: ez megvan mindkét esetben, de ugyan mennyivel könnyebb helyzete volt a római népnek, mely az egész világ gazdagságán uralkodva, nagyszerű védelmi vonalakat építhetett ki és ha saját vérét fogyóban érezte, a légiók itáliai katonasága helyett a provinciák, sőt a barbárok soraiból állította össze védekező apparátusát. Rómának három világ-részben félezredéven keresztül folytatott küzdelme végtére is a fölényes ész, az erős akarat és mindent megvenni képes pénz harca volt szegény, ruhátlan barbárokkal szemben. Nálunk hatalmi szervezet, koncentrált akarat, mely parancsolni tud és anyagi eszközök mind hiányoztak, szegényen, szétszórta, kevesen állottunk itt, megvetve lábunkat a Dráva-Száva mocsaraiban, a Bakony erdős dombjain és a Kárpátok félkörében és magunkra hagyatva, sokkalta hatalmasabb nagy nemzet ellenében leginkább saját vérünk hullásával védekeztünk. Mögöttünk Európa zavartalanul folytathatta az evolúciót, melyből új világ állott elő.

A magyarság küzdelmét példátlaná teszi, hogy rendkívül kedvezőtlen viszonyok közt, számarányban törpe kisebbségként évszázadokon át harcolt, amikor egyéb segédforrása alig volt, mint a saját harci akarata. A magyarság *akarta* védeni a kereszténységet és *nem* akarta azt a pogány ősi ellenségnek elárulni. A százados harcnak végső titka, a rejtély megoldása tehát a magyar nép keblében volt, önmagából újultak meg folyton az egyetlen küzdelemben elernyed energiái: a lelkétette fel, a saját lelki szöveteit tékozolta el más népek védelmére. Így nem csodálhatjuk, hogy a harc végső kimenetelekor, bár visszanyerte régi területét, a harcos faj kimerültén hevert a véres mezőkön, várva, hogy idegen vér átömlesztésével újra erőre kapjon és újra békésen dolgozhasson.

Az első kérdés, melyet tisztáznunk kell: mi indította a magyarság akaratát, hogy tétova nélkül megálljon a kereszténység mellett, bár érezhette, hogy ez állásfoglalása a saját pusztulását vonhatja maga után? E kérdést vizsgálva, nem szabad féltőnünk, hogy akkor bárki is legcsekélyebb vérségi rokonságot érzett volna a törökökkel. A török-magyar egytestvér-elmélet

újabb kor politikai gyártmánya, melyet csak a történeti érzék végtelen hiányában lehetne alkalmazni e régi korszakokra. Vallási és nemzeti ellentét tartja fenn tehát a magyarságnak törökgyűlöletét, amint ez a XVI. században mindvégig megmutatkozik, de mindez csak részleges megnyilatkozása annak a mélyrenyúló, az egész anyagi és kulturális életre kiható ellem tétnek, mely magyar és török közt a kiegyenlítést, a megegyezést teljességgel lehetetlenné tette.

Török és magyar életfelfogás ellentéte

Régi stilisztikai rekvizituma a mi történetiszemléletünknek, hogy itt „két világ“ ütközött össze egymással. Igen, az ellentét két, egymástól független világ közt van, amikor is mindkét világ a saját öncélúságát különböző erkölcsi elvek szerint szolgálja. Magyar és török közt nem lehetett kiegyezés, nemcsak mert a magyar a törökkel barátságra lépve sem nemzetiségét, sem vallását, sem rendi méltóságát, vagyonát, családját nem tarthatta meg, hanem elsősorban azért, mert a törökhöz pártolva olyan életmódba került volna, mely az ő keresztény-európai felfogásához képest nélkülözte az emberi életmód ismérveit. A magyar immár félezredéven át végigment a nyugati társadalmi fejlődésen, melynek során rendek képződtek ki, s ezen rendek mindegyike pontosan körülírt kötelességekkel és jogokkal bírt. A nyugati társadalom már a munka elvén épült fel, a jobbágy, a városi iparos és kereskedő, a hadakozó nemes és főúr egyképen vérükben hordozták annak a tudatát, hogy így vagy úgy, de mindenképen dolgozniuk kell, s ez az évszázados tudat az utolsó nyomait is kiölte emlékezetükből annak a régi felfogásnak, hogy munkátlanul tartassák el magukat rabszolgáikkal. A török azonban még ekkor ezt a régi felfogást vallotta, mely Európába többé már nem illett be, ez tette őt Európában idegenné. Előkelői falvak népének verítékéből éltek, anélkül, hogy azoknak mezőgazdasági vagy ipari munkaberendezése iránt a legcsekélyebb érdeklődést is tanúsították volna: az úr és szolga közti viszony csak a pénz és élelem átvételére szorítkozott, melyben nyoma sem látható a germán nyugaton kifejlődött és hozzánk is elterjedt magasabb erkölcsi kapcsolatoknak. A török úr nem védte szolgáját és nem kívánt tőle hűséget, csak pénzt, értéket, amit ő felhasználhasson. A török majorságokon, minők nálunk is, de nagy számmal a Balkánszfélszigeten voltak, rabszolga?gazdálkodás folyt, melyben az ember egyszerűen értéket termelő gépnek számított, az úr bármikor összetörhette. De a szegény török sem emelkedett még fel a munka kategorikus életparancsához. Konstantinápolyban, Kis-Ázsia városaiban ezreknek szolgáltatott vallási alapítványok naponta levest, amivel megelégedve, ez ezrek egész napjukat munkátlanul töltötték. Dolog nélkül magát eltartatni: a XVI. századi töröknek életideálja, mely egyúttal egész erkölcsi

felfogásába is szabályozóan nyúl be és olyanokat enged meg neki, mik a munka alapján élő nyugatiak szemében az erkölcs-telenség szokatlan fokát jelentik. A szegény, ingyenlevesből élő török megházasodik — négy, hét feleséget szabad vennie—, nem családalapítás céljából, hanem hogy feleségei, kiket természetesen nem tud táplálni, testüket piacra vive, tartsák el kényelemben urukat és parancsolójukat. A török uralom alá került perzsa, arab, szír területek mozgalmas, ipart teremtő városaihoz hasonlítva a fajtöröklakta területek a pusztulás képét nyújtják, s ami ezeken történik, az a veréstől remegő keresztény rabszolgák munkája. A munka megvetésének elve, mint a társadalom egyik alappillére: ebből érthető a házak, szántóföldek, szőlők elhanyagolása, ami, mint később látni fogjuk, egész országok flórájának és klimatikus viszonyainak megváltozására vezet; de ebből érthető egyúttal a közbiztonság végletes hiánya, mert hiszen a munkátlan töröknek kell, hogy szabad legyen a rabszolga munkájának gyümölcsét ott és úgy vennie el, ahol és ahogyan akarja. A török viszonyok egyik legpontosabb ismerője, Verancsics Antal követségének kísé-
 rője, Dernschwam János, ekkor nagyszombati kisbirtokos, a török igénytelenségről, mely munkakerülés következése, az egész faj török területre illő rajzot ad, mikor a kisázsiai görög romhalmazok közt a török lakásokat leírja: fa és kő használata nélkül épült földalatti lyukak, földdel befödve, úgyhogy a tetőn jár az ember és észre se veszi, hogy alatta lakás van, alacsony bejárat, kecskével együtt lakik benne a ház ura; pince, szoba, kamara, ablak ismeretlen, tál, tányér, korsó, pohár, ágynemű, ágy, asztal, pad szintén, földön ülnek vagy fekszenek, mint a barom az istállóban. Láthatólag régebbi kultúrfok ahhoz képest, melyre ekkor már Európában, egész az orosz?tatár területekig minden nép felemelkedett. És az ilyen műveltségi igényekkel rendelkező török — a vallási és állami törvények szerint — teljhatalmú ura a keresztényeknek, s ha mint katona európai területre jut, ott a magasabb kultúra kész termékeit teljes szabadsággal ragadja el a munkás keresztényektől. Az utolsó csausz-nak muzulmán szolgája is hatalommal bír, hogyha egy keresztény faluba ér, ott a házakba egymás után bemenjen és ami neki megtetszik, akár ellenszolgáltatás nélkül is magával vigye. De úri elhatározással adhat egy aszpert (két dénárt) azért, aminek forgalmi ára tiz?tizenöt volna. A török utasok a keresztény lovát magukkal viszik, amíg másik lóra nem akadnak, aztán visszaküldik, vagy nem, ahogyan akarják. Ütlegek ellen keresztény egy mozdulattal sem védekezhetik, különben könnyen halálfia. „Ilyen engedelmességben tartja most a török a magyarórákat. Egy-egy nagy községben vagy mezővárosban is, ahol egyegy szpahi, janicsár vagy kádi, s összesen tíz török sincs, ez a néhány török uralkodik és parancsol száz vagy ezer kereszténynek, akik engedelmesen túrnek mindent, mit a törökök

velük kezdenek“ Az a török, aki hazájában, munkaiszonya miatt, szinte éhen hal és ha ezt kikerülendő, ekét vesz kezébe, melynek vasa nem nagyobb, mint egy kis kapác, itt Magyarországon minden munka nélkül élvezheti azt a kényelmet, melyet egy magasabb kulturális fok képes nyújtani.

Ha így megértjük, hogy a török nemcsak vallási parancsból hódított, hanem egyszerűen jobb életnek munkanélküli lehetőségéért, akkor egyúttal megértjük a keresztények, magyarok irtózatát is, hogy erre az alacsonyabb műveltségi fokra leszálljanak. A török úr életmódja éppoly idegen volt a XVI. századi magyar számára, mint akár a rab, a munkás rája emberi méltóságtól megfosztott élete. A magyar a törökség úri életmódjában sem találta meg az emberi méltóságot, annál kevésbbé, mert a törököknél még a legnagyobb úr is csak rabszolgája a császárnak, vagyona csak ideiglenesét az övé, annak igazi birtokosa a császár, aki azt bármikor visszaveheti tőle, s természetesen életétől is megfoszthatja. Az alárendeltég ily szolgálai viszonyát a magyar soha, még nomád korában sem ismerte, ez szintén hozzájárult ahhoz, hogy a magyarság a törökhöz való hasonulást tűrhetetlennek találta, melynél a halál is jobb.

Magyar-török ellentét kiegyenlíthetetlen

És csakugyan, a magyarságnak a török hódoláson vagy a halálos küzdelmen kívül nem igen volt mit választania. A törököt vallási parancs, gazdájának, a szultánnak szava egyaránt további hódításokra hajtotta, s ami előtte nem hajlott meg, annak törnie kellett. Ez permanens, soha el nem pihenő hadiállapotot jelentett, melyet csak formálisan, tényleg azonban nem szakítottak meg a békekötések. A török kielégítetlen hódító étvágya és a magyar hajthatatlan önvédelme teremti meg a XVI. századi magyarság alaphangulatát, a háborús nyomórának folytonos öntudatát. Ebben az egész század alatt nincs különbség katolikus és protestáns közt, s amint a magyarság vallás- és rendi különbség nélkül egyaránt harcol a török ellen, éppúgy érzi is az egész nemzet minden tagjában ezt az állandó üldöztetést. Szinte száz esztendőn át, Mohácstól Bocskayig, de még azután is, az egész nemzet szeme előtt sötét véres köd fedti el a napvilágot, nemzedékek nőnek fel a védekezésben, sírásban és keserű panaszokban. A török veszedelem már elemi csapásokkal vetekedik, s ellene éppúgy imádkoznak, mint döghalál, mennydörgés és „köeső“ ellen. Íme a század végéről Szalaszegi György protestáns prédikátor imádsága a nagy Istenhez a török ellen: „Mindnyájunkat büntesz a te nagy haragodban, mert a pogányok és kegyötlen törökök, az mi tartományunknak határát általhágván, kegyötlenképpen való sok rablásokat tesznek és tanulóhelyeknek az ő scholáit rontják, a szent gyülekezetöt és tudatlan szegény kösségöt, kegyötlenül levágják és

ölik, szinte olyanképen, mint mikor a juhokat a mészárszékre viszik, sok népeket elszakasztván édös nemzetjőktől, kötözvén és fogva viszik, pogány országokra nagy messzire, szomorúd ságra... Bejöttek a pogány népek a te örökségödbe, a te szent templomodat megförtöztették, sok városokat és a mi házainkat mind elpusztították és rontották, a te szentidnek holttestöket vetöttek égi madaraknak és kegyöten vadaknak, kiontották az ő véröket mindön felöl, mint a sok vizet, nem vala senki se, ki az ő holttestöket eltemette volna, *vagyunk immáron csak egy szidalom az mi szomszédainknak* és azoknak megcsúfolás, akik környülünk lagnak, ő örök mindenható Úristen, mi szégyény nyomorultak, ennyi sok csetepaté zanabonában és háborúságnak idején, mert a pogány népek országokat pusztítanak, csak Tehozzád folyamodunk. Adgyad Úristen, hogy a mi fölségös császárunk megerősíttesse az ő jobb kezét és föl fegy-verködhessék mindön herczegivel, vezérivei, capitánival és főnépével egyetömben, kik az Istennek törvényéért és alattavalókért hadakoznak és viaskodnak."

Imádságok és énekek az egész korszakban élesen megvonják és fenntartják a határvonalat török és magyar közt, a kiegyenlítés minden lehetősége nélkül. Tűz és víz egybe nem folyhat, a probléma megoldhatatlan, csak kard használ: ez a gondolatmenet minden magyar főt elfoglal, s mellette csak harci kötelesség és vad gyűlölet lakozik az ellen, akitől az embertelenségeket szenvedni kell. A protestánsná vált országban mindenütt felhangzik a protestáns ének, mely „Szánjad meg Úristen mi nyomorúságinkat“ refrénnel realisztikusan rajzolja az ország szenvedéseit:

Pogány törökkel széljel kergettetél
és mind ország szerint bujdosni eresztél,
Nagy sok pusztaságot törökök szerzőnek,
mert mind az országban széjjel égetének,
Dulának, rabiának, szüzeket rontának,
sok nyomorultakat közöttünk szerzőnek,
Idestova széjjel mind megoszlatának,
mint bárány farkastól széjjel hányattatunk,
A vén jámborokat nyakon kötve hordják,
édes magzatjokat előttök levágják,
Nagy keserúséggel ott őket hordozzák,
mint barmot piacon mind széjjel árulják,
Sok számtalan népet törökök levágnak
és nagy sok árvákat közöttünk hagyának,

s így tovább végnélküli sorban. A töröknek, aki már bent lakik, állandó nyomását is felülmúlja az országra zúduló tatár hordák pusztítása, az énekek, melyek ezeket panaszolják, mindent felülmúlnak vérlázító, bosszúra hajtó részletekben:

Éntelenségeket beszélni nem merjük,
mert soha hírrel is ezelőtt nem hallottuk,
hogymind az ég, az föld reájok nem szakad,
azt mindnyájan csodáljuk.
Nagy undok étellel szegény rabokat tartják,
az lóhúst fővetlen deleikbe hányják,
az csitkok vérével, kaczolák
tejével szegényeket itatják,
Meg nem keserednek az kised gyermekeken,
kettősivei őket ültetik az nyeregben,
az ártatlanoknak csak sími nem hagynak,
fejek öszve verésin.
Nehézkes asszonyok, kik köztök szülnék vala,
gyermek lábát fogván, az Tiszába vetik vala,
kőszívnek mondhatjuk,
kinek szive rajta nem keseredik vala.
Szégyenljük mondani menyeken, leányokon
és gyermekeken, szép asszonysállatokon
az mindennemű szeplők ő rajtok lettenek,
kiért Isten verd torkon.

A kínzás és dúlás-fosztogatás sok fajtája, mellyel teli vannak az egykorú emlékek, s melyek egyébként a valóságban tömegesen és naponta elkövetett szörnyűségeknek halvány, egyszerűsített leírásai, mindezek mutatják, hogy itt valóban két világ összeütközéséről van szó, amelyben a kettő közül a török az életformának lényegesen alacsonyabb, barbárabb fokát foglalta el. Ebből a szempontból a magyarság számára választás nem is lehetett: nemzet nem határozhatja el magát arra, hogy magasabb kulturális fokáról, mint egy lépcsőről lelépjen, mert ez a kulturális fok, évszázadok fejlődésében, már annyira beidegződött leikébe, hogy saját lelkét kellett volna kitepnie, ha Nyugat helyett Kelet mellé áll és a törökkel meg-egyezve, előtte porbavágódva, kiszolgáltatja neki önmagát. Szent István óta a magyar műveltség belsőleg is keresztény, európai immár; ezért nincs többé választás és a XVI. századi magyar, akár barátja volt a németnek, akár nem, egyebet nem tehetett, mint megvédenie magát saját európai énjének degradálásától, elkeletiesítésétől. János király magyar urai, akiket politikai érdekük a törökhöz küldene, lóra pattannak és iszonyodva futnak el, mikor szövetségesük, a török bég közeledik: ez a jelenet szimbóluma lehet a két világ örök idegenségének és kiegyenlíthetetlenségének.

A vallási ellentét. Katholikus és protestáns a török ellen

A kulturális különbségeket, melyek annál erősebben hatnak. minél öntudatlanabbak, fokozta és tudatossá tette a vallási ellentét. A mohamedán vallás, az iszlám volt az, amely a törökségre a keresztények támadását és kiirtását kötelezővé tette. Az iszlám szent törvénye szerint igazhitű és hitetlen gyaur (kjáfír) között az érintkezés egyetlen módja a dsihad, a szent

háború. Ennek a szabályai pontosan körülírvák: a mozlím köteles először felszólítani a gyaurt, hogy térjen át az iszlámra, s ha ennek eleget tesz, ezzel a probléma meg is oldatik: nincs ellenség, kivel háborút kellene viselni, az iszlám csapatai megszorodnak. Ilyen felszólítás keleten, egymástól nem igen különböző kultúrájú arab, perzsa törzsek között, eredménnyel is járhatott, de nem lehetett eredménye Európában, ahol a gyaur nem mondhatott le kereszténységéről egyszerű felszólításra. Az iszlámra térés megtagadása esetén még mindig békesség vásárolható, ha az illető gyaur nép fej adót vállal, vagy pedig ennek fejében javai megmentésére pénzt fizet, amit azonban az iszlám uralkodója csak akkor fogad el, ha arra szüksége van, különben fegyverrel kényszeríti hódolásra az ellenséget. A megszállt terület a khalifa birtokába kerül, joga van a lakosságot kardélre hányni, vagy pedig adófizető rabszolgává tenni; fegyverét elveszi, állatállományát elhajtja, vagy ha ez lehetetlen, megöli és kiirtja, csak éppen az állatok megcsonkítása nincs neki megengedve; a földet és ingóságot katonái közt hűbér gyanánt elosztja, s a szentkönyv magyarázói, akik megegyeznek abban, hogy hódított gyaur kiírtható, azon vitakoznak, milyen arányban részesüljenek az elfoglalt területen az iszlám lovas és gyalogos harcosai. Ezek az alapvető vallási parancsok szabják meg török részről a kereszténységgel folytatott háború permanenciáját, miután arra többé, a Balkán északi hegységeiből kilépve, semmi reménye nem lehet a khalifának, hogy a keresztény nemzetek maguktól áttérjenek az iszlámra. Keresztény és mohamedán közt a dsihad, a szent háború az egyetlen lehetőség.

Nem kevésbé vallási parancsnak tesz eleget a keresztény magyar is, mikor pihenés nélkül ellenszegül a török hódításnak. A század pápai számtalan nyilatkozatukban hirdetnek kérésztetes hadjáratot, vagy legalább a keresztes hadjáratokhoz hasonló erőfeszítésekre buzdítják Európa hatalmasságait. Bár a protestantizmussal járó vallási megosztás és a fejedelmi politikának folyton növekvő elvilágosiasodása megakadályozták is a nyugati országok egységes megmozdulását, s bár ehhez képest a protestánsok nem hajlandók is a pápaság felszólításának eleget tenni: a kereszténység mégis egységesen reagál a török veszedelemre és a törököt protestánsok és katolikusok egyképen bálványimádónak tartják, akit a kereszténység elnyomásától távolartani minőit felekezetre nézve vallási kötelesség. Csakis a protestantizmus kezdő korában látunk olyan jelenségeket, melyek ellenkezőt bizonyítanak. Így konstatálja nem minden meglepődés nélkül Hutten Ulrich, hogy a római pápaságot leghatásosabban a török taníthatja móresre, s ennek érdekében ajánlatosnak tarja, hogy a szultán Rómát és a papokat, ne pedig az ártatlan népet pusztítsa el. Luther Márton eleinte Isten olyan büntetését látja a törökben, mely megérdemelten éri a

római pártot, nem hiszi, hogy az elvakult, pápához szító német fejedelmek legyőzhetnék a törököt: Isten nem fog nekik erőt adni mindaddig, míg a jó útra, azaz az új hitre nem térnek. A német reformátor ezen álláspontját pápai bulla is sietett megbélyegezni: a magyarság szempontjából nézve ezen dolgos kát, a német protestantizmus ilyen és hasonló megnyilatkozásai mind 1526, illetőleg 1529 előtti évekből származnak, amely tény sokat megmagyaráz. Németország rendjei 1526 előtt álmukban sem képzeltek el, hogy a hatalmas magyar királyság egy délután összeroppanhat, sőt még Mohács után sem érezték közvetlen veszedelemnek a török hódítást. Szolimán janicsárjainak és tevenyájainak Bécs alá kellett jönniök, hogy a németek komolyan vegyék a veszedelmet. Mindeddig csak erkölcsi példának tartották, mellyel teológiai és politikai küzdelmeikben operák hatnak. Hutten és Luther nyilatkozatai távolról sem azt tárták mázzák, mintha ők helyeselték, vagy éppen kívánták volna a török hódítás terjedését, nekik a török hódítás ténye ekkor még nemzetileg és vallásilag közömbös volt, melyet erkölcsi argumentumként vágnak teológus ellenfeleik fejéhez, akik szintén nem maradnak adósok a válasszal. Az a gondolat, mely a századfordulóra Magyar és Pázmány vitájában katolikus és protestáns felfogás ütközőpontja lesz: a katolikus szerint a protestáns tévelygésért, a protestáns szerint Róma bűneiért büntet Isten a török keze által, ez a felfogás már ekkor készen áll, s Luther nyilatkozataiban nyer hosszú időkre érvényes formát. A mohácsi vész után Mária királynénak vigasztalásul írja, hogy a római egyház az oka a török hatalmának, s még 1529-ben is megírja egy magyar protestáns, Conradus Cordatus, hogy Mohácsnak oka a reformáció üldözése, a török sikerei: Istennek büntetése a katolikusok bűnei miatt.

Ez a később még annyiszor szereplő felfogás azonban a XVI. században csakhamar elhallgat, amikor 1529 óta a török Magyarországon lábát megvetve, közelről fenyegeti a kereszténységet. Ettől kezdve, legalább is a század végéig, protestáns és katolikus, Magyarországon úgy, mint a német birodalomban, egyképen harcot, heves ellenállást hirdet a bálványimádó, a pogány ellen. Ebben az irányban maga Luther és mellette Melanchton a vezetők. Az első a törökre vonatkozó nézeteit 1528 és 1529-ben két röpiratban összegezi s tagadja a pápai bullával szemben, mintha ő a török elleni harcot Isten kísértésének, Isten ellen való fellázadásnak nyilvánította volna, aki bűneinket vesszőzi a törökkel, ilyent ő nem, csak néhány ügyetlen prédikátor állított, akiket most megleckéztet; a török ellen, igenis, kell védekezni, de a sereget ne Rómától korrumpált püspökök vezessék, mert ezeknek Isten nem ad győzedelmet, példa rá Várna és Mohács; a törököt Róma nem, hanem csak a Rómától függetlenített istenfélő evangélikus ember, a Christianus verheti meg, s ennek érdekében egész haditervet közöl:

50—60.000-nyi német sereg induljon el, ugyanannyi tartalékkal V. Károly vezetése alatt, s mentse meg a kereszténységet, nehogy a keleti szomszédok: magyar, lengyel, cseh egyedül, elhagyatva pusztuljanak el.

Luthernek ezen törökellenes tanításához hívek maradnak a protestánsok mindaddig, míg a század végén a tizenöt éves török háború évenkénti szerencsétlen hadjáratai meg nem tanítják őket arra, hogy a kereszténység nem elég erős a török kiverésére. Melanchton maga, bár természetesen ragaszkodott azon alapfelfogásához, hogy a törökkel Isten a katolikusok bűneit bünteti, imáiba foglalja a török kiűzését, Nádasdy Tamást dicséretekkel halmozza el, hogy a török ellen hősiesen harcol, magyar tanítványa, Dévai Bíró Mátyás előtt pedig sokszor sóhajtozik, vajha Pannónia megint megnyugodhatnék, *ejectis Turcis*, a török kiűzésével. Ezen német vezetők nyilatkozatait ismerve, csak természetesnek tarthatjuk, hogy magyar protestánsaink, a török torkában, még inkább törökellenesek. Itt nem tesz különbséget az sem, hogy gyakran úgy tüntetik fel a törököt, mintha alatta a protestánsoknak jobb dolguk volna, mint a katolikusok alatt, s a török nekik barátjuk volna. Ezen állítás ténybeli hitelességét alább fogjuk megvizsgálni, a hódoltsági terület vallási viszonyainak rajzánál, itt elég kiemelnünk, hogy ilyen és hasonló állítások a XVI. században szintén csak hitvita?célokat szolgálnak: a katolikusok elé akarják tartani, hogy gonoszabbak a pogánynál, másrészt dicsekedni akarnak a protestánsizmus hódító útjával, de mögöttük éppoly kevéssé rejtőzik török barátság, mint Luther korábbi nyilatkozataiban sem. Mi sem lehet erre jellemzőbb, mint a török harcokban résztvett Ferdinánd?párti, királyi kancelláriai titkár, Fej értői János levele Bullinger német reformátorhoz, melyben előbb eldicsekszik, az ismert tipikus módon, a protestáns hitnek török hódoltságbeli terjedéséről, s ennek alapján azon reménységének ad kifejezést, hogy hátha még egész Törökország is megtér — hozzátévé: ha ugyan idejében meg nem semmisül, mert ez bizony igen szükséges volna, hiszen most is — 1551-ben — Erdélyben nagy összecsapás készül és ha abban a török győz, egész Magyarországnak vége lesz, ezért maga is imádkozik a török vereségeért. A töröknek protestáns barátsága csak illúzió, mely a valóság első érintésére, az országban felhangzó fegyverzajban rögtön szétfoszlik. A XVI. századi protestáns kivétel nélkül törökellenes volt — és ha nem lett volna az, úgy Magyarországot és Európát a XVI. század második felében, mikor alig volt az országban katolikus úr, senki meg nem menthette volna a török inváziójától.

Gyűlölet és bosszú a magyar és török közt

Kultúrát és vallást, mint törökellenes motívumokat átszötte a nemzetiség, az egy néphez való tartozás tudata, mely mint

alább látjuk, a végvári szolgálatban a társadalom minden ősztályát egybefogta. A magyar védekezés ellenálló erejét ez az érzés hevíti fel, s benne, mivel a nemzet családi és rokoni öntudatokon is épül fel, ez utóbbiak is nagy szerepet visznek. A század második felében már alig van család, mely török harcban elesett tagokat, török rabságban elsenyvedtetket ne siratna, míg a Mohácsot látott első generáció mindegyre a régi, dicső Magyarország helyreállításáért küzd, szemei előtt soha el nem homályosodván Mátyás dicsőségének, a magyar nagyságának emléke, addig a második nemzedék, mely már nem látta személyesen a nagy Magyarországot, elsősorban a vérbosszúért harcol, az atyáit ért sérelmeket és a magyarság régi országából való kivetetését akarja megbosszulni. E korban híres törökverő huszártisztjeink legtöbbje délmagyarországi eredetű, s már csak gyermekkori emlékekből, anyjának, ki ölében mentette meg a török elől, elbeszéléséből ismeri a régi családi otthon, melynek falait Szlavóniában, Bácskában, déli Dunántúl rég elnyelte a vadbozót, mely a török nyomában burjánzik fel új őserdővé. Az ilyenek vagyonukat, családi birtokukat, őseik sírboltját keresik szabályjukkal, mely immár egyetlen tulajdonuk s melyet többé pihenésre le nem eresztenek. Még keserűbb ellenségei a töröknek azok, kik egyenesen atyjuk haláláért keresnek bosszút a hitetlen törökön, engesztelődés, egyezség, békés egymás mellett élés ezekre teljességgel elfogadhatatlanok. Ilyen engesztelhetetlen a Majlád-fiúk gyűlése, kiknek neveiéről, a fogarasi várból, anyjuk, Nádasdy Anna küld híreket Fráter György közvetítésével férjének a Héttoronyba. Ilyen enyingi Török Jánosé, kinek atyja, Bálint úr szintén a Héttoronyban pusztult el. Ilyen örökös török verő Verbóczi Imre, a törökbarát hiszékeny jogtudósnak fia, világos példája az akkori nemzedékváltásnak. Török János Izabella királyné pártján állott, míg ez, Erdélynek végleges átadása előtt asszonyi komédiáit játszogatván, be nem hívja a törököt; ennek legelső hírére Török János azonnal elhagyja őt csapataival és Ferdinándhoz áll, már útközben is megtámadva az eléje kerülő törököket. „Én búcsúmat veszem, kérlek, ezt ne bánjad, az terek énnékem, nem barátom, ezt tudjad/-

Magasabb kultúra, keresztény vallás, családi hagyomány és vérbosszú, irredenta-törekvés a régi birtokállomány visszaszerzésére, mindezek együttesen szilárdítják meg azt a védősövényt, mely a XVI. században kemény, páncélos magyar derekból áll össze a kereszténység védelmére. Keleti és nyugati Magyarország ellentéte, rendi aspirációk vagy protestáns-katholikus vallási viszály ekkor még nem képesek ez egységes védelmet, a magyarság egy akaratát megosztani. És ez az egyetemes hangulat, mely alól senki sem vonhatja ki magát, vezért nem talál másban, mint a Habsburg királyban, akit összes európai érdekei a török harc vezetésére predesztinálnak. Amíg a

magyarság egységesen törökellenes, államának egyetlen formája csak a Habsburgi királyság lehet. Ferdinánd a török harc született vezére, s ez az a kapocs, mely minden másnál erősebben hozzáköti Magyarországot. A kapocs meglazul, mikor fia, Miksa, makacsul ragaszkodik a török békéhez, de már Rudolf kormányát megint csak törökellenessége fogadtatja el a magyarokkal. Hogy Rudolf ellen, kormányának minden bűne mellett is, szinte harminc esztendőn át egyetlen magyar sem lép fel, ezt a különös jelenséget — „rebellis“ magyarok részéről, csak a törökgyűlölet érteti meg, mely a XVII. század elejéig élt és csak egy Bocskay genialis elfogulatlansága tudta egy időre, az ország egy részében, háttérbe szorítani.

A török ezt a magyargyűlöletet illő módon viszonzta, bár nem tagadható, hogy gyűlötségébe itt-ott megvetést is vegyített. A végvári vitézek közt a XVI. század második felében, az úgynevezett békeidő alatt kifejlődött kölcsönös emberséges bánásmód nem érinti ezt a megállapítást. Vitéz törökök megbecsülték a vitéz ellenfélt, ki kopjája hegyével, szablyája élével kényszeríti ki ellenségétől ezt az elismerést. De a hazánkba jött törökök tömege már csak vallási parancsra is megvetette a keresztény magyarokat, kikben alacsonyabb fajta lényeket, tisztátalan állatokat kellett látnia. Ezt a vallási momentumot, eminensen vallásos korszakban, csak történetellenes szemlélet tudná lebecsülni. A fogságban nemest és nem nemest a török egyformán lealázó büntetésekben részesített, minden magyart, ha csak át nem tért, egyképen rabszolgává tett. Ezt ismerve, nem fogunk magyarországi basák magyarnyelvű leveleiben őszinte magyarbarátságra akadni, mert egyrészt ezen leveleknek zamatos magyarsága nem a basáké, hanem az íródeákoké, kik renegát magyarok voltak, Debrecenből, Komáromból, Szebenből, másrészt pedig a magyarbarátság kifejezéseit politika sugalmazta nekik. Az atyafiságos kifejezések álnokságát maga az egyik török-magyar deák, Szepesi Gergely, Húszéin bég leplezi le, mikor saját maga ír titkos levelet magyar kapitánynak: „... török hitinek ne higyjetek; vegyétek eszetekben magatokát, hogy török soha hatalmával semmit nem vett, hanem csalárdságával. Erősen vigyázzatok, hogy meg ne csalatkozzatok. Elevent ne fogjatok, mind vágjátok le“. Általában ezek a magyarnyelvű levelek, melyek közt a budai basáktól való politikai fontossággal is bírnak, diplomáciai természetűek s bennük a magyaros, atyafiságos kifejezések a tárgyalás menete szerint változnak át minden átmenet nélkül brutális fenyegetésekre és szidalmakra. Udvariasság és káromlás azonban ugyanazon célt szolgál: a török császár hatalmának terjesztését, fenntartását, a magyar rabszolgaság állandósítását. Ezért iparkodnak igen gyakran éket verni a Habsburgi, német király és magyar alattvalói közé vagy olyképen, hogy magyar urakat királyság, vajdaság Ígérétevel a királytól elpártolásra biztatnak,

vagy pedig, hogy a bécsi királynál denuncióval jelöljék őket, mint akik készek elárulni a kereszténységet. Az ilyen kísérletek a második generáció magyarjainál fordulnak elő a század második felében, amikor a német-magyar politikai ellentét, bár még a hamú alatt, ég és kitörésre készül. Így csábítja a temesvári beglerbég Dobó Ferencet, Eger védője fiát az árulásra: „Fejemre veszem, hogy mind országatok, szép jószágatok, feleségtek, gyermekeitek békével megmarad a hatalmas császár szárnya alatt... Báthory Istvánnak (Rudolf hívének, az ecsedinek) adjuk az cseh királyságot, kit könnyen véghez viszünk, meglátja nagyságod. És nagyságodnak adjuk a kassai vajdaságot.” Még melegebben ír Báthorynak, aki igen hatalmas úr volt, megérte a fáradságot: „Az Isten a hatalmas császárnak oly hatalmat adott, hogy az juhászból királyt teszen, az királyból viszont juhászt tehet, kit egynéhányszor meg is bizonyított. Akaratom és igyekezetem ez, hogy ennél nagyobb méltóságra emeljem nagyságodat, mint jó fiamat.” Az ilyenre a magyar urak néha udvariáisan válaszoltak, mint pl. Zrínyi György, a szigeti hős fia: „Én azt írhatom, hogy egy szegénylegény vagyok. Azért lehetetlen dolog, ha szinte akarnék is, hogy ily hatalmas fejedelemmel tusakodhassam. Az én jószágom igen senki semmi; egy fejem vagyon, annak eddig tisztessége volt; mert valamely urat eddig szolgáltam, azt tisztességgel, jámborul s híven szolgáltam, tudja az egész világ.” Az ilyen nyugodthangú válaszok mutatják, hogy a magyar urak tisztában voltak az ilyen, alantas egyének tollából való stílusgyakorlatok értékével, mikor a nemzetirtó harc, névleges béke alatt is, napról napra folyt. Csak akkor nyomják meg a tollat, mikor az emberséges basák beárulják hűségüket a királynál vagy méltatlan szidalmakat írnak róluk a bécsi hatóságoknak. Így írja Dobó Ferenc a budai basának: „csodálkozom rajta, mi vitt arra és micsoda gyermeki ésszel bírtad reá magadat, hogy ilyen főtisztviselő ember lévén, egy hatalmas római császárnak afféle dolgot mersz írni, aki úgy nincs, és soha senkitől nem hallottad, hanem csak magadtul gondoltad... Nem tudod-e, hogy az én kegyelmes uramnak sok szolgálói vágynak, olyanok mint te vagy, esmér engemet az én kegyelmes uram fejedelmem, ki legyek, és nem kételkedik semmit sem hűségem, sem engedelmességem felől; kezében öfelségének az én üstököm, a te segítségem nélkül is, megbüntethet engemet, valamikor akarja, de te neked főembem, szégyen ily dolgot költened”, így megy tovább a felelés, a század szörnyű fegyveres élményének papiros kísérője.

A keresztény szolidaritás tudata

A magyarság mindvégig érezte az európai közösséget, melyet kultúra és vallás alkot, s mely a XVI. században még valóban uralkodik a tömegek, ha nem is a fejedelmek, a pofitikusok lelkén. Ezt fejezi ki a Verancsics-Zay követségben,

1555-ben Zay Ferenc, töröktől elűdözött földnélküli nemes úr, huszárcapitány, mikor Konstantinápolyban a díván végén a nagyvezír újra előveszi csábításait: „Te magyar vagy, ti magyarok miért nem nyugodtok meg, a német disznóktól térjetelek át végre a hatalmas császárhoz; fejemre esküszöm, egész Magyarországot megkapjátok szandsákságban; a királytok úgy sem törődik veletek, a németek jobban gyűlölnék benneteket, mint minket; okosabb lesz, ha mi, magyar és török, a német disznót kétfelől mészároljuk, most úgyis neki arattok és szüreteltek.” Erre Zay válaszában jobban kifejezte a század értelmét, mint történeti könyvek kötetei: „Nem helyes ez a beszéd, mert igaz ugyan, hogy a nyelvnek varietása megkülönbözteti a németet, spanyolt, olaszt, franciát, csehet, lengyelt, magyart, de egy és ugyanazon vallás köt össze bennünket, mert mindnyájan ugyanazon Istent hisszük.”

A keresztény szolidaritás ez erős tudata tartotta fenn ezt a vérző kis magyarságot, hogy a balkániak mintájára le ne feküdjék híd gyanánt a Nyugat meghódítására induló khalifa lábai alá. Keresztény szolidaritás és nemzeti érzés adott nekik erőt, ők voltak akkor Európa hívei, a jó európaiak, kiknél jobb nem volt és a nemzeti eszmének harcosai, mikor az nyugati területeken még alig élte gyermekkorát. Az üldözött magyarság egybeforrva, lélekzetfojtva nézi egy-egy vár ostromát, sikerübe a pogányt feltartóztatni, visszaüzni. A korábbi feudális és területi különbségek a török védelem hatása alatt tűnnek el, a csonka ország ilyenkor egy szívvel érez és egy akarattal kíván. Mint Eger ostromakor, Dobóék sorsán aggódva: „Sírnak, óhajtanak, csak Hozzá kiáltnak, böjtéinek és szünetlen imádkoznak, özveggyé, árvává ne maradnának, ides hitvesektől meg ne válnának. Sok atyafiak szünetlen imádnak, egri vitézek hogy meg ne halnának, jó nevéükön övélek vígdánának — Úr Istentől kik meghallgattatnának.“

A védelem helyét s módját és tempóját a török foglalása és támadásai határozták meg. A magyarság kezéből a mohácsi katasztrófára következő polgárháború vette ki végkép az iniciatívát, melyet többé, egész a tizenötéves háborúig, vissza sem tudott szerezni. Mialatt a magyar fegyverek belső harcokban egymás ellen fordultak, a török nyugodtan, régi hódító tapasztalataival építi ki határvédelmét, melyet aztán, újabb támadás alkalmával, egyszerűen tovább tol, be a magyar területre. A magyarság, elpazarolván a kettős királyválasztás következtéi, ben két drága évtizedet, nem tehetett egyebet, mint a töröktől diktált tempóba beilleszkedni és a török határvonalhoz hasonlóan saját védelmére is új vonalat építeni.

Török támadó erők. A magyar védelmi berendezkedés

A török legnagyobb erőssége volt, hogy a kezébe került várakat az elfoglalás után azonnal kitataroztatva, erős őrséggel

látta el, s ilyenképpen a tegnap még magyar várak ma már az ő területének védelmi vonalába illesztettek. Nagy könnyebbségére szolgált neki itt, hogy a döntő időszakban, a Buda elfoglalását követő néhány esztendő alatt a legtöbb magyar vár komolyabb védelem nélkül, tehát aránylag ép állapotban esik kezébe. Így vált lehetővé, hogy Buda elfoglalása után minden zökkenő nélkül előretolhatta azt a várvonalat, melyből két évtizeden át, Mohács óta szemlélte a magyarok önmarcangolását. Az első kimutatások, melyek a török őrsegekre vonatkoznak, rögtön 1543-ból és a következő évekből mutatják, hogy ekkor már Budán néhány ember híjával 3000-nyi török őrség volt, Pesten 1500, Székesfejérvárott 3000, Esztergomban 2800, Vácott 500; ugyanekkor világosan szemlélhető az a rendszeresség, mellyel a csapatok folyton északra vonulnak, mindegyre a magyarsághoz legközelebbi, szomszédos várakat tömrik meg velük, s a délen fekvők ehhez képest elnéptelenednek. A délibb fekvésű Pécs és Siklós váraiból már 1545-ben felvonják az őrség egy részét a simontornyai szandsák váraiba, melyek viszont a Budától északra való hódítás előhaladtával néptelenednek el. A régebbi magyar vonal legerősebb várai, melyeket nagy kiterjedésüknél fogva kisebb csapatok nem is tudtak védelmezni, így Pécs és Siklós, így válnak a védelmi vonal északra haladásával jelentéktelenné, Pécssett már 1545-ben is csak 828 ember, Siklóson “8 képezi az őrséget. Ugyanekkor a még inkább elmaradt kalocsai várban 74, a szabadkaiban 19 emberrel találkozzunk.

Az erőket az ellenséges vonal közvetlen szomszédságában nem ok nélkül halmozták fel. A török mindenképpen meg akarta tartani az egyszer kezébe került várakat, melyeknek kérésztény kézre bocsátását az iszlám parancsa is tiltotta neki; emellett azonban nem kisebb szerepe volt annak a törekvésnek, hogy birtoka határait az ellenség rovására folyton folyvást kibővítsé. A határokon kommasszált nagy hadierők a további hódítás szolgálatában állottak; a hódítás folytatása a török katonai szervezetnek vérében volt, s éppen ez tette a törököt annyira elbirhatatlan, folytonos nyomásával elviselhetetlen ellenfélle. Annak, akit végzete szomszédjának rendelt, egy pillanatig sem volt szabad ölhett kezekkel néznie a török határvárak működését: a törökkel szemben állandó, soha nem pihenő védelemre volt szükség.

Ez a védelem magyar részről, mint már említettük, Mohács után megkésett, annál inkább, mert a török, kihasználva azon formális függő viszonyt, melybe János és utána Ferdinánd, békekérésük által jutottak, mindenképpen megakadályozta a magyar vonalnak kiépítését. Jánosnak természetesen nem volt szabad déli területein várakat építeni vagy tatarozni; Ferdinándtói, akit Szolimán fiának fogadott, hasonlóképpen rossz néven vette várai kiépítését és formálisan csak az 15594 békekötésben

ismerte el, hogy ehhez ellenfelének is joga van. Húsz esztendő késedelme okozta, hogy a török hódítás északi határa nem maradt meg a Kanizsa, Szigetvár, Pécs, Kalocsa, Szeged vonásán, ezek a várak az akkori haditechnika szerint, mely mocsárs várakat is bevehetetlenné tudott tenni, mindnyájan védhetők és hatalmas centrumokká kiépíthetők voltak, ehelyett a szeréin-s'égi és aldunai vonaltól egyetlen ugrással Győr, Esztergom, Eger, Szolnokhoz került. Az új török várvonal a magyarságot egészen új feladat elé állította: eddigi belső, békés területéből kellett a legrövidebb idő alatt védhető arcvonalat kivágnia.

Az ország belseje, mint a korábbi történetekből tudjuk, teli volt apró magánvárakkal, melyek különösen a Jagellókorabeli zavarok alatt szaporodtak el, s egyébre nem voltak alkalmasak, minthogy az illető úri család fegyveres szolgálói segítségével néhány napig védekezhesék szomszédjának tárnadása elől. Védekezés mellett támadás is indító oka új magánvárak építésének, így a polgárháború alatt, amikor sok udvarházat, kúriát láttak el toronnyal és falakkal, hogy belőlük a környéken hasznalhajtó rablásokat üzzenek. Ezt a módját a vagyonszerzésnek néhány elvetemedett nagyúr is üzte. Serédi Györgyöt például az országgyűlés kötelezi, hogy tisztán a nemesek és a szegény nép elnyomására épített Hangács és Sztropkó várait lerombolja. Általában a magánvárak az ország belsejében teljességgel használhatatlanok voltak az új török védelmi vonal kiépítésénél, s mivel fenntartásuk bizonyos számú fegyverest mégis csak igénybe vett, akiket a török ellen sokkal hasznosabban lehetett volna alkalmazni, innen a király és rendek többször kifejezett akarata, hogy az ország belsejében levő magánvárak leromboltassanak. Ezt egymásután több országgyűlés mondja ki: 1535-ben, 1543-ban, 1546-ban, 1548-ban. Ezek szerint a vármegyék írják össze, mely várak rombolandók le, s jelentésükre a király intézkedik a végrehajtást illetőleg.

A mögöttes vidéknek ez a leszerelése előjátékkul szolgált az új védelmi vonal kiépítéséhez, ahhoz, hogy a magyar haderő a déli, török határokon koncentráltassék. Ehhez volt szükséges egyúttal az ország belsejében a katonatartás redukálása is, nehogy az erők szétforgácsolása, a védelem céljai helyett bent az országban a nép elnyomását növeljék. Országgyűlési articulus szerint is az ország belsejében tartott várbeli lovasok úgyis a falusiak könnyeiből táplálkoznak, akiket szörnyű ütlegekkel kényszerítenek mindenük kiszolgáltatására. Az országban nincs szükség más lovasra, mint aki a török elleni védelemben résztvesz, ki velük hát a határvárakba és ez a végbéli élet kezdete.

Ferdinánd várerődítései és az új várvonal

Várak nélkül a török védvonal nem paralizálható. Ezt Ferdinánd világosan látja már a nagyváradi béke megkötésénél,

amikor János királynak csak azon esetre ígér segítséget a török ellenében, ha csakis erődített helyek védelméről lesz szó: szabad mezőn való védelemre maga sem elég erős, ehhez egész államszövetség állandó segítsége volna kívánatos. A védelmi rendszer tehát várak láncolatából áll elő, s ezek a várak, melyek a rendszerbe beillesztésre földrajzi fekvésüknél fogva alkalmasak, eleinte eddigi birtokosaik, magánosok kezén maradnak. Még ott is, ahol János uralmától függetlenül Ferdinánd már korábban megkezdhetette a vonal kiépítését, eleinte alig van királyi vár, így Horvátország tizennégy várából 1537-ben csak kettő a királyé, Bihács és Repács, ugyanakkor Szlavóniának mind a húsz vára magánosoké. A szorosan vett magyar területen is a legfontosabb támpontokat eleinte magánbirtokosaik építik ki határváraknak, így Egert Perényi Péter, Szigetet Török Bálint, Kanizsát Nádasdy Tamás, Füleket Bebek Ferenc. De már a királynak is kezdettől fogva dolga akad, mivel vannak várak, mégpedig fekvésüknél fogva igen fontosak, melyeknek birtokosa nem képes azokat az új körülményekhez képest kiépíteni. Itt azután a királynak kell segítenie. Ilyen vár, hogy csak a legnevezetesebbet említsem, Győr vára, a győri püspök és káptalanének tulajdona, mely az ország belsejében mind- eddig alig szorult rá nagyobb őrségre és erősebb falakra. 1526 előtt egész őrsége hét kapuórból, száz lovasból és két püspöki várnagyból állott, az utóbbiak mindegyikének személyes szolgálataira volt még tizenkét lovas a várban. A káptalan maga évtizedeken át egy dénárt se költött az erődítésekre — ki gondolt akkor, Mohács előtt arra, hogy Győr még valaha végvár lehet! — s ennek következtében 1529-ben, Szolimán hadjárata alkalmával Lamberg, Ferdinánd kapitánya, kénytelen volt a nem védhető várat felgyújtani és sorsára hagyni. Világos volt, hogy a birtokaitól már ekkor majdnem egészen megfosztott káptalan, püspökével együtt, nem lesz képes a várat ostrom- állóan megerősíteni, ezért lép közbe Ferdinánd és építi ki Győrt királyi költségen a nyugati részek leghatalmasabb védbástyájává. Már 1537-ben, mikor még remélhette az egész ország visszaszerzését, tehát mikor Győr határhelyzete még nem volt biztosan előrelátható, megkezdte Ferdinánd az építést, Vels Lenárt várkapitány 254 sáncásót foglalkoztat napi tízórai munkával, majd Budavár bukása után Nádasdy Tamás folytatja a munkálatokat, ekkor már jobbágyok által, kiket Pozsony, Sopron, Győr, Veszprém, Vas vármegyékből rendeltek be. Ugyanekkor már a püspöki katonaságot is felváltja királyi őrség, németekből és magyarokból. Majd ausztriai hadi biztosok jönnek kész modellekkel, melyekből a kiépítendő tervet a helyszínen választják ki, az építés mind több pénzt vesz igénybe, eleinte pápai segélypénzekből fedezik, utóbb az alsó- és felső- ausztriai rendek is fizetnek rá, olasz építők jönnek, akik az újonnan felállított bécsi haditanács utasításai szerint dolgoz-

nak, s végül 1561—1575 között elkészül az a vár, mely a tizenötéves háború alatt bevehetetlennek látszik, csak árulás, vagy Pálffy Miklós huszáros rajtaütése foglalhatja el.

Király és magántulajdonos vállvetett munkájának, közös áldozatkészségének köszöni erődítését Érsekújvár, Gyórhöz hasonlóan a magyar védelmi vonal egyik legszilárdabb pillére. Már a török korszak legelső esztergomi érseke, Várdai, megkezdte építését, folytatták utódai, Oláh Miklós és Verancsics. Oláh Miklós 1554-től kezdve építkezik nagyban, Csallóközből negyven hajóval hozat fát a sánc kiépítésére, ami, hogy erősebb legyen és jól tartson, a bástyafalak kötését vessző- vagy kosárfonás helyett vasból készítetteti, abból a kétszáz mázsa vasból, amit e célra a király adott. Verancsics utóbb felemelte a sánccokat, belül házakat, istállókat épített, a malmot helyrehozta, melyből a várárok víz alá meríthető; a befejezésnél már olasz építők dolgoznak. A költségeket már Oláh Miklós sem bírja egyedül viselni, részben a király vállalja, aki 1572-ben veszi át készen a várat az érsektől, hogy már néhány év múlva, Salm Miklós vezetése alatt, új várat építsen az eddigi Oláhújvár mögé; a két erődítés együtt lesz Érsekújvárrá.

A magánosok várépítkezéseit lehetővé teszi, hogy kőfalakat, a hegyi vidékeket leszámítva, nem építenek, hanem magyar módra sövényt vagy palánkot készítenek, kő és vas helyett fa és föld és kosárvessző az építési anyag. Földbeszúrt karók között sárral töltik ki és megdöngölik; az ilyen fal kívül kőkeménységű agyagfal, belül a cövekek, gerendák összefonására vessző szolgál, csak kivételes esetben, mint Újvárnál, vaspántok. Ezenkívül földsánccok és árkok is hozzájárulnak a védelemhez. Ilyen palánkká építette Szigetvárt Török Bálint, majd utána, a király kezén, Kerecsényi László és Horváth Markó, Gyulát Mágócsy Gáspár, s utóbb Kerecsényi, aki el is vesztette. Nádasdy is csupa palánk-sövényre teszi Kanizsa belső, közép, külső várait, a kapuknál földbástyákat emeltet, a munkát udvarbírája végzi jobbagyokkal, akik, hogy gyorsabban dolgozzanak, ebédre, vacsorára két-két tál ételt kapnak, borral és kenyérral. Eger vára hasonlóképen ily magyar módra készült, a nagy ostrom után a katonák elhordják a falakat, a tölgykarókat és a vesszőfonást tüzelőnek, s az új kapitány, Mágócsy, ismét tölgyből reparálja a károkat.

A magyar módra való várépítés, mely a XV. században kezdett kifejlődni, mikor a déli, dunai vég vonal nagy kővárai közé kellett, a folytonos török portyák miatt, ily kisebb, könnyű építésű várakat beiktatni, most elterjed az egész országban, s különösen betölti feladatát az északi alföld és a dunai vidék mocsaras, kőszegény területein. A munkában a nagybirtokosok vesznek részt, a király vezetése alatt, aki az egészbe rendszert hoz be és a védelmi vonal alkotója lesz. ő állapíttatja meg, külön királyi bizottságok útján, hol érdemes új várakat emelni,

s hol kell a meglevőket lerombolni, a romokat, nehogy török költözzék beléjük, eltakarítani. Ilyen királyi bizottságot vezet 1551-ben Zay Ferenc, ekkor kassai kapitány, Szolnok környékére: megvizsgálja az elhagyott monostorokat és templomokat, s amelyiknek erős tornya és cimteriuma van, azt várnak építteti ki, így Apátit, Várkonyt, Tószeget; lakos ezen a vidéken úgyszintsem már, a katona szabadon építhet és rombolhat, s az erős sítésre nem méltatott elhagyott templomokat aztán a magával vitt vas faltörőkosokkal rombolja szét.

A király gondoskodása nem áll meg az ilyen apró váraknál. Félre nem érhetően nyilvánul meg törekvése, hogy a várvonal területén a magán várakra is befolyást szerezzen. Itt természetesen a királyi hatalom terjesztéséről, a feudális erők visszaszorításáról is szó van, de a mostani viszonyok közt minden új erődítés, melyet a király alattvalóitól átvesz, nem hatalomgyarapodást, hanem költségek elvállalását is jelenti. Már az átvételnél is nagy áldozatokat hoz, mert csak ritkán akad olyan szerencséje, mint Perényi Péter esetében, amikor a fogoly nádorfi kénytelenskelletlen kiadta neki a védelmi vonal két nagy várát, Egert és Sárospatakat. Máskor Pekry Lajost kieresztvén a fogságból, ennek kezén hagyja ugyan Likava várát, de várnagyai a király hűségére esküsznek. Várakat áldozattal vesz át ott is, ahol a feudális urak hatalmától nem kell tartania, s ahol a várátvételnek csakugyan nincs egyéb motívuma, mint a hazai várvonalnak tudatos, magánosoktól nem zavart kiépítése. Így köt Ferdinánd 1550-ben Kerecsényi Lászlóval szerződést, akitől hat esztendőre átveszi Zokol várát Horvátországban azzal, hogy a várát saját, királyi költségén fogja fenntartani, s Kerecsényinek tulajdonjoga elismerésére száz forintot fizet évenként egy szlavóniai harmincad jövedelméből; ez a helyzet néhány évig tart, amikor Kerecsényinek magyarországi birtokot adományoz és a horvát várát, a török torkában, maga veszi át védelemre. Hasonló esetek nagy számmal ismeretesek a töröknek legjobban kitett déli végeken, ahonnan a horvát grófok egymásután költöznek jobbágyaikkal együtt a Dráva vidékére, a Dunántúlra, s unnai, kulpai váraikat Ferdinánd védelmére hagyják. A király azután megvizsgáltatja a várak fekvését, állapotát, s hosszas tárgyalás után egyeseket erősen kiépíttet, másokat leromboltat. Mikor Zrínyi Miklóstól 1563-ban tizenhárom ilyen kis horvát várát vesz át, Zrínyi maga is lerombol belőlük négyet, s a királyi biztosok még négynek elpusztítását javasolják. Zrin várában ekkor már kétszáz főnyi gyalogos őrség van, ez is várja a lerombolást.

A királyi végvárak sora nagyban szaporodik az egyházi birtokok lefoglalása, kisajátítása vagy szerződéses átvétele útján. Itt legnevezetesebb Eger, melyet a bitorló Perényitől királyi őrség vesz ugyan át, de a püspök fenntartja jogait, s azokról az 1557-i szerződésben is csak részben mond le: a vár

és uradalma jövedelmének egyharmadát tartja magának, a másikat átengedi a vár erősítésére és temploma fenntartására, a harmadikat az őrség zsoldjára. Az esküt a várnagy ekkor még a püspöknek, Verancsicsnak teszi le, aki azonban 1563-ban átadja az egészet a királynak, maga számára némi egyházi köz-igazgatási jogokat kötve ki. Ettől kezdve Egerben sokkal több katona tartható, ami bizonyítja, hogy az uradalommal bíró várakat a király saját kezelésében könnyebben el tudja tartani, mintha magánosok kezén maradnak. Egyházi birtokot különben főképp a javadalom új betöltésénél szerez magának a király, így veszi át Várdai érsek halálával a sági, drégelyi és újvári őrségek gondját, ekkor kerül először királyi szolgálatba a „nagy“ Thury György, aki utóbb ismét magánúrhoz megy, Podmaniczky Rafael birtokán, Palotán lesz kapitány, míg a király, a birtokos halála után, 1559-ben ezt a várat is saját kezébe veszi, s Thury is újra királyi kapitány lesz. Palotára nagy szüksége volt a királynak, mint Győr előretolt, erős bástyájára.

Teljes rendszerességgel 1556 óta indul meg a várépítkezés, amióta Ferdinánd annak gondját az akkor alapított bécsi haditanácsra bízta. Ez a palánképítés helyett legalább a nagyobb várakat kőből próbálta átépíteni, amire azért volt szükség, mert a törökök rájöttek, hogy a palánk agyagfalait rézsút kell löniök, s akkor az agyag lehull, előtűnnek a gerendák, cölöpök, vesszőfonások, melyek könnyen felgyújthatók. Az új építkezést nálunk is, mint egész Középeurópában, olasz hadimérnökök és kőművesek végzik, még pedig 1570-ig régebbi, s azóta akkor kifejlődő legújabb olasz modorban. A magyar végvonali várépítkezései a nyugati, német és olasz tudományos irodalomban mint az új elvek első megvalósulásai szerepelnek, azon elveket, melyek az erődök bonyolult rendszerét fejlesztik ki a középkori vár helyébe, alacsony falakkal, de mély árkokkal, ezek földjéből az árok külső oldalán töltések (contrascarpa), melyek mögé mintegy elbújtatják a várat. Ugyané célból helyezik az őrség kaszárnyáit földalatti kazamatákba, aknatámadások kivédésére ellenaknákat építenek; az alaprajzot lehetőleg sokszögűre építik: Komáromot háromszög, Tatát négyszög, Egert ötszög, Érsekújvárt hatszög formában építik, olyképp, hogy a kiugró sarokbástyákból a falszakaszok keresztűzben tarthatók. Az átépítést a haditanács a déli, kanizsai csoport várainál kezdte meg, melyek rossz állapotban kerültek királyi kézre, 1570-re elkészült az egész várvonal technikai felvételével, s akkor áttért a nagy várak teljes átépítésére, ami azonban évtizedek munkáját vette igénybe, s a hatalmas tervek egészen soha sem valósultak meg. Legelső modern olasz várunk Győr volt, utána Komáromot, Esztergomot, majd Egert építették át, az utóbbin a munkát azonnal megkezdték, mikor Perényi kiadta, — földalatti védművei mai, feltárt állapotukban is bizo-

nyitják tervezőjének, Ottavio Baldigarának tehetségét. Eger építése egyedül évenként 15.000 forintot emésztett meg, s emellett több vármegye hadiadóját, robotját, a váci püspökség és az egri káptalan jövedelmeit. Az építkezés a század végéig folyt, vezetői közt megemlíthjük Ferrabosco Péter, Benigno Ferenc, Cogonara Claudius, Süess Orbán nevét, magyar építőmester akkor még nem volt, szakértő is, aki az olaszok munkáját az ország nevében felül tudta vizsgálni, csak egy volt, Révay Ferenc.

A király ezen állandó törekvését a védelmi vonal kiépítésére maguk a rendek is elismerik, sőt belátva, hogy a várfenns tartás költségeit egyesek nem, csak a király tudja viselni, egyeseken felkérlik őt, hogy a végvárat gondjai alá vegye. Alig néhány éve, hogy Ferdinánd módszeresen megkezdte a várvonal kiépítését, mikor az országgyűlés ezt a feladatot egyenesen az ő vállára helyezi. Történetünkben ez rendkívül fontos fordulatot alkot, s így részleteit is pontosan szemügyre kell vennünk. Már az 1543. évi VII. törvénycikk megállapítja, hogy a végvárak tulajdonosai a török állandó pusztításai miatt nincsenek abban a helyzetben, hogy váraikat megerősíthessék, s ezért a rendek a királyt kérik, küldjön be a végvárakba megfelelő, erős őrséget. Ez a kívánság egyrészt a köztudatot fejezi ki, hogy a végvárak nélkül, az új védelmi vonal nélkül, melyet Ferdinánd állít fel, nincs „conservatio“-ja az országnak, másrészt ezen végvárakat, s különösen a magánkézen levők fenntartását is, a király feladatává teszik. Eddig a dolog, a középkori rendiség felfogása szerint rendben volt: az országgyűlés úgyis adott a királynak hadi adót, éppen hadi célokra, ebből eleget tehetett feladatának. A döntő lépést az 1547siki országgyűlés teszi, mely előbb megállapítja, hogy a haszontalan, a király engedelmével épített várak lerombolandók, azon várak fenntartására és őrzésére pedig, melyek nem rombolatnak le, ő császári és királyi felségeik — tehát Ferdinánd és V. Károly —, valamint a német birodalom pénzbeli és katonaságbeli segítségével vétessék igénybe, miután — mondja a XVI. törvénycikk — „őfelsége már tudja, hogy a magyar hadi adó minderre semmiképpen nem lesz elégséges“. Ugyanezt a felfogást: hogy az új várvonalat a király tartsa el, akár idegen segítségből is, fejezi ki az 15504 országgyűlés: a rendek kérvén a királyt, hogy a Dunán innen és túl szinte minden bevétel nélkül szűkölködő végvárakat tartsa fenn, ő erre azt válaszolta, hogy bár eddig is igen nagy pénzeket költött Magyarország megtartására, a saját bevételein felül is, és bár a rendek ez évben is a tavalyinál kisebb hadi adót szavaztak meg neki, ő mégis ígéri, a rendek iránti kegyességében, hogy most is el fogja tartani ugyanazon végvárakat, melyekről tavaly gondoskodott. Ugyanezen kérést találjuk az 1555 : XI. törvénycikkben: miután őfelsége már többször megígérte, hogy a jövedelem nélküli várakat sajátjából fenntartja

— ezek önélküle nem lévén tarthatók —, most pedig Füleket eleste óta, erre még nagyobb szükség van, kéri őt továbbra is gondoskodni, amibe őfelsége bele is egyezett.

A védelmi berendezkedés és a rendiség

Ezek az országgyűlési kérések igazolták végre a Habsburgkirályválasztásnak híveit, azokat, akik a pozsonyi országgyűlésen résztvettek. Igaz, a nemzet a választás napján bizonyára nem azt remélte, hogy a Komárom—Esztergom—Léva—Tokaj vonalat fogja Ferdinánd birodalmi segítséggel megtartani számára; a királyválasztók még az ország integritásának visszaszerzéséről ábrándoztak, míg végre a kétségbeejtő realitások súlya alatt maguk is feleszméltek: kettős királyság, háromfelé szakadás mellett egyelőre szó sem lehet az integer ország helyreállításáról. És ekkor, az illúziók eltűnével ébredtek tudatára a habsburgi, birodalmi összeköttetés tényleges, reális jelentőségének. A fenti törvénycikkek szellemében már az 1546-i országgyűlés Ferdinánd örizetébe ad egy csomó magánvárat, köztük éppen az erőseket, így Szigetvárt, Lévát, Kaposvárt, Somogyvárt, Pannonhalmát. A király tehát a magyar rendi kívánságnak engedelmeskedik, mikor áldozatokat is hozva kiterjeszti hatalmát lehetőleg az egész várvonalra, s ezáltal a védelem egységes, egy központból való vezetését teszi lehetővé. Hogy ezt a feladatot elvállalták a Habsburgok, ezzel utólag bebizonyíták, hogy az ország fenntartására komolyan csak ők jöhetnek számba: visszafoglalni egyelőre nem tudják az országot, de igenis megvédeni — a rendek szempontjából azonban ez az egész országgyűlési gondolatmenet a hatalmi állásról való önkéntes lemondást jelentett. Kétségtelen, hogy a rendek ezt csak végső szükségükben tették, mikor a végvárat másként már nem tudták megvédeni; de hogy a védelmet nem tudták maguk megszervezni, ez is mutatja, hogy az új, fokozatosan bonyolult állami feladatok megoldására a magyar rendiség nem volt többé képes. A végvári vonalat a király és a nagybirtokosok szervezik meg, a hatalom és tekintély az övék lesz tehát, ők gondoskodnak az anyagi eszközökről is és az ő szolgáltatásaik mellett a rendi testület szolgáltatásai alig jönnek számba. Ameddig ez a helyzet tart, azaz ameddig a védelmi vonalnak fenntartása szükséges, addig a rendi országgyűléseknek sem lehet hatalmukat visszaszerezniük, változást itt is csak Bocskay hozhatott, a török béke helyreállításával.

De a magyar rendiségnek ez a sebe egyúttal a magyar államiságé is. Ha a rendek a honvédelem ügyét magyar, belföldi királyra bízták volna, aki a pénzt itthon, saját birtokairól, saját vállalkozásaiból szerezte volna elő, az államiságot nem érte volna sérelem. De az adott helyzetben a rendek idegen eredetű királyt, a határokon kívül székelőt bízták meg vele és világosan kimondták, hogy az külföldi pénz és katona segítségével

védje meg az országot. A magyar állami szuverénitásnak évszázadokon át tartó elhomályosítása itt kezdődik, olyan tényben, mely a magyar rendeknek több országgyűlésen kifejezett könyörgésére jött létre. Az az ország, mely kénytelen magáról kimondani, hogy nincs elég anyagi ereje a saját honvédelmére, s e célból várait megnyitja, minden feltétel nélkül, idegen pénznek és idegen katonaságnak, az valóban nem számíthat államiságának, önrendelkezésének csorbíthatlan fenntartására. Államok és nemzetek egymásközti érintkezésében nincs ajándék, nincs barátság, csak érdek és do ut des. Magyarország sem kaphattá tehát a védelmi segítséget ingyen, ellenszolgáltatások nélkül. Az ár: az önrendelkezésnek pénzügyi és hadügyi téren való, századokra kiható megcsönkítése Ion.

Mindezen szomorú viszonyoknak a legmélyebb okát keresve, igen rossz helyen kereskednénk, ha Ferdinánd elnyomó politikáját hoznók elő bűnbaknak. Már láttuk, hogy nemzetileg elnyomó, beolvasztó politikáról akkoriban szó sem lehetett. Ferdinánd maga a várvédelem új megalapozásával nagy érdemeket szerzett magának: az új védelmi vonalnak, melyet semmiből állított elő s amely másfélszáz éven át dacolt annyi belső viharral és külső támadással, felépítése őt azon királyaink közé emeli, akik e nemzet fennmaradásáért nevezetes, megbecsülendő nagy munkát végeztek. A helyzet előidézője — ez kétségtelen — a török hódítás volt, mert egyedül a török fenyegető hatalma, a naponkint megújuló támadások, az emberek és állatok elhajtása, a lakóházak és a kultúra minden nyomának elpusztítása lehetett az, ami a rendeket e végzetes lépésre indította. A nemzeti autonómiának innen származó évszázados sérelme tehát tisztán és kizárólag a török hódítás következménye.

A sérelem a pénz- és hadügyek terén történt. A kettő szomszédos, összefügg egymással.

Az állandó várvédelem állandó katonaságot, a várak állandó őrzését, ez pedig rendes, havonkint esedékes, megszalátatlan fizetést követelt. A probléma lényege itt is az, hogy ilyen állandóan fizetett katonaság eltartására a középkori állam nem képes, hiányzik neki minden használható berendezése. Az állandó katonaság behozása a nyugati államokban is az újkor kezdetét jelenti, sőt a legtöbbször állandó hadsereggel csak akkor találkozunk, amikor az újkori állam, a rendiséget elírnivaló abszolút fejedelmi hatalom már nagy kifejlődésben van. Nálunk a török veszedelem a középkori államot minden átmenet nélkül állítja ezen későbbi korokból anticipáit, modern feladat elé, s így ez a körülmény is közreműködik, hogy a rendek tanácstalanul állanak az új problémával szemben, melyet a modernebb kormányzati elveknek hódoló király sem tud egyhamar megoldani.

A középkori államgazdaságban a várvonal fenntartásánál

elsősorban a vártartományok jövedelmei jöttek számba. Az egyes várakhoz tartozó uradalmak hozama a XVI. században is tetemes összeget tesz ki, amely az illető vár fenntartására lévén deponálva, nem a központi, királyi hatóság, hanem a várkapitány hajtja be és használja fel. Így rúgott Eger várának saját jövedelme 12—18.000 forintra évenként, Gyula várát bukása előtt 10.000-re becsülték. De a legtöbb nagy vártartományal bíró vár messze a védelmi vonal mögött feküdt, így Trencsén, Likava, Sáros, Makovica, Munkács várai, melyek ennélfogva nem igen jöttek számba a védelemnél, a király el is zálogosítja és eladományozza őket, s így alapjait képezik új nagy dinasztia-családok, az Illésházyak, Eszterházyak, Rákócziak hatalmának. A vár vonal vártartományi jövedelme 50—80.000 forintnál nem tesz többet, 1588-ban a király és rendek megbízottja, Révay Ferenc, a felvidéki várak egész ily jövedelmét csak 21.850 forintra teszi, ezért kénytelen a király folyton egyéb jövedelmeket is fenntartásukra deputálni, így Egerhez a püspökség birtokain kívül, az 1557-i szerződés szerint, a jász-kún illetéket, Pest, Solt, Szolnok, Csongrád, Heves vármegyék hódolt-sági falvainak adóját, s a tárkányi karthauzi-kolostor jövedelmét. A vártartományok deficitjét fedezik az egyházi tizedek is, az egri püspökség tizedeiből él Eger mellett Kassa, Szendrő, Szatmár őrsege is. De a várbirtok jövedelmei magukban is annyi különböző forrásból táplálkoznak, hogy rájuk nehéz állandóan számítani: a várföldek termése, hegy vám, bortized, malmok bevételei, a majorságok állatállományából származó bevételek; a jobbágyok pénzületi szolgáltatásai, természetbeliek is: baromfi, tojás, vaj, a felvidéken sajt, bárány, szárított hal, mindennek beszedése egész birtokkezelő apparátust foglalkoztat a nagy vártartományoknál, hol száz, kétszáz falu szolgál az őrseg eltartására. A török szomszédságában, a Dunántúl látunk olyan esetet is, mikor például Palota várának hatvanhét faluja nem központi igazgatás alatt adózik, hanem ki van osztva húsz palotai vitéznek, főlegénynek, akik e déli Fejérbe, sőt Tolnába is elnyúló várbirtokra maguk járnak ki fegyveres erővel, s hajtják be a várőrseg, az ő fegyveres szolgálataira a jövedelmeket. A török várak közelsége természetesen illuzóriussá tette az ilyen bevételeket, s valóban, ha a végvárak csakis e birtokjövedelmekből lettek volna fenntartandók, akkor az új védelmi vonal sem ki nem fejlődött, sem meg nem élhetett volna.

Itt most be kell hatolnunk abba a sűrű bozótba, melyet a XVI. század folyamán a védelem költségeinek és fedezetének problémái alkottak.

A VÉDELMI KÖLTSÉGEK már a tizenöt éves háborút megelőzőleg is bármennyire változnak, a zsoldosok számához, az egyes fegyvernemek: nehéz, könnyű lovas, tüzér, hajdú

egymáshoz való viszonyához, s az idegen és hazai katonaság arányszámához képest, mégis szemmel látható a hadi költségek folytonos emelkedése, mely csak igen kis részben függ a pénz értékének, az új amerikai ezüstbehozatal miatt való folytonos, lassú esésétől. Míg 1552-ben, tehát háborús évben, a dunántúli várak fenntartása 334.000 forintba került, addig 1577 „béke“ évében a Dunától a Balatonig terjedő vonalé 276.000-be, a Balatontól a Drávaig 200.000-be, tehát összesen 476.000-be. A 40-es években 12—14.000 katona szolgál az ekkor épülő várakban, 1556-ban már 16.000, kiknek évi zsoldja 925.000 forintot tesz ki. Más számadások szerint 1549-ben 571.000, 1554-ben

871.000 forint az ország hadi költsége. A jól értesült velencei követek szerint az ország védelme az 50-es és 60-as években évi 900.000 forintba került, amely összeg a végvári élet kifejlésével, a várak száma gyarapodásával, kapitányok és főkapitányok személyes csapatainak alkalmazásával már a hosszú háborút megelőzőleg is folyton növekszik: 1577-ben a várvonal havi zsoldja 85.507 forint, évi kiadása 1,026.084 forint, ami pedig ettől kezdve minimálisnak mondható, mert már a következő évben 1,313.000 forint, a 80-as években pedig 1,900.000 és kétmillió forintnyi költségvetésekkel találkozunk.

A magyar állami bevételek

Ezen kiadásokkal szemben, hogy a helyzetet tökéletesen megérthessük, előbb a magyar állam tényleges bevételeit kell szemügyre vennünk, s azután azt, hogy minő forrásokból fedezték a valóságban ezeket a hadi kiadásokat. A kutatás itt rendkívüli fontossággal bír, mert belőle derül ki, vajjon a magyar állam a török támadástól reá rótt feladatokat a saját önrendelkezése kereteiben meg tudta-e oldani.

A csonka állam bevételeit illetőleg Európában pesszimista volt a közfelfogás. Az egyik velencei követ, Soriano, az 1554-i Magyarország bevételeit csak 250—300.000 forintra becsüli, ugyanakkor Erdélyét 120.000-re, holott az Fráter György kormányja alatt 400.000-re is felment. Mocenigo követnek 15594 becslése szerint a királynak a bányákból 300.000 forint jövedelme van, mert az aranyat és ezüstöt, mit az ország termel, a magánosok egytized értékben kénytelenek neki eladni, a rézbányákból saját kezelésben 100.000 forintot vesz be, a harmincadokból 100.000-et, de mindezen jövedelmek nagy része nem folyik be ténylegesen, hanem különböző kötelezettségekre le van kötve, vagy zálogba adva; a rendkívüli adó végül, melyet a rendek szavaznak meg, 400.000 forintra rúg. Így az 15594 hozzávetőleges becslés szerint az ország bevétele 900.000 forintot tett volna ki, ha mindez valóban be is folyt volna. Mindezen becslések bizonytalanságát mutatja Giacomo Soranzo 15634 jelentése, mely szerint a bányák, éppen az említett nemesérbévéltási különbözet következtében, 400.000 forintot hoznak,

a harmincad, mely minden az országból kivitt ökör után egy és fél forint, 80.000-et, a rendi adó, a jobbágy telkek után két forintot számítva, 50.000-et, egyéb rendi adó 100.000 forint, úgyhogy az egész bevétel már csak körülbelül 630.000 forintot tesz ki, Erdély jövedelme ugyanekkor János Zsigmond kezén

150.000, s mindezzel szemben Magyarország állandó védelme

900.000 forintba kerül, Ferdinándnak pedig összes országaiból

1.800.000 forint jövedelme van.

Mindezen adatok, egymástól való eltéréseik mellett is nagy értékkel bírnak, mivel az ország bevételeiről egész képet próbálnak nyújtani akkor, amikor e bevételek a valóságban a legkülönbözőbb helyeken folytak be, a legtöbb be sem folyt, mert már évekre le volt kötve különböző célokra, s amikor egységes államháztartási mérleg ismeretlen volt. A velencei követek becslései, melyek lehetőleg hivatalos adatokon nyugodtak, különben is tanulságos alapokat nyújtanak egyéb államokkal való összehasonlításra is: Csehország rendes bevételét, ami a királynak jár, függetlenül az országgyűléstől, 4—500.000-re teszik általában, a legtöbb ebből soha nem jön be, mivel előre el van zálogosítva; a cseh rendektől megszavazott adó 250—300.000 forintra megy, Szilézia, Morvaország és a Lausitzok jövedelme

300.000, Alsó-, Felső- és Belső-Ausztriáé egymillió, Tirolé, a bányák jövedelmét is beleszámítva, 600.000, de mindezek szinte egészükben állandóan zálogban vannak, úgyhogy a Habsburgsuralkodó összes országainak jövedelmét ebben az időben a már említett 1,800.000 forinton jóval alul kell felvennünk. Sokkal nagyobb bevételekkel bírnak a német birodalom társ tományai és államai: itt az összes egyházi fejedelmek évi bevételét kétfélmillió forintra teszik, a világiakét 4,300.000sre, s a szabad birodalmi városokét, köztük Nürnbergét, Augsburgét, Hamburgét, Lübeckét 2,300.000 forintra, úgyhogy a német terítóriumok összes jövedelme, ami persze igen sok állami egység közt oszlik meg, 8,000.000 forintra mehetett egy 1548si beérés szerint. A magyar viszonyok lehanyaglására jellemző, hogy míg Mohács előtt az esztergomi érsek jövedelme 130.000 forintra rúgott, s ezzel méltóképpen megjelenhetett birodalmi kollégái közt, akik közül a mainzi érseknek 100.000, a kölninek 200.000, a trierinek 70.000, a salzburginak pedig 150.000 forint jövedelme volt, addig a magyar egyház főméltóságának most 50.000sre is alig emelkedik a jövedelme.

A nyugati szomszédokkal való összehasonlítás mutatja, hogy Ferdinánd korában nem lehet többé szó Hunyadi Mátyás gazdag országáról. De ilyen általános hozzávetésekkel mégsem elégedhetünk meg, meg kell próbálnunk, bármily nehézségekbe ütközik is, a ténylegesen befolyt jövedelmeket szemügyre vennünk, hogy azután a védelem fedezetének lehetőségeire ráakadjunk. A nehézségek aktákból, számadásokból is alig özlathatók el. A magyar állam ekkor még pénzügyi téren is valódi

középkori alakulat, melyben a jövedelmek két részre oszlanak és ehhez képest külön-külön kezeltek. A rendi dualizmus két tényezője, a királyság és rendiség szerepel itt is.

A dualisztikus bevételek azon része, melyet az országgyűlés, mint rendi testület szavaz meg időnként, a subsidium, contributió vagy dicának nevezett hadi adó, mely a korábbi egy forint helyett Ferdinánd alatt portánként két forintra emelkedik s így állapodik meg szinte a tizenöt éves háborúig. Ferdinánd uralkodása alatt huszonkét országgyűlés szavazza meg, egy vagy két évre, úgyhogy leszámítva a legzavarosabb időket, az 15294 török hadjáratra következő hat esztendő, majdnem rendes állami bevételnek számítható. Két országgyűlés felemelte portánként bárom forintra, egyszer pedig egyre, sőt félre is leszállították. Ez a középkori adófajta, mely a rendi hatalomnak a királlyal szemben legbiztosabb támasza, mert megtagadásával a király önálló politikája megbénítható, Ferdinánd alatt, kétségtelenül a török nyomás következtében, mindinkább elveszti ezt a kimondottan rendi jellegét: a rendek nem merik megtagadni, mert tudják, hogy rendeltetése szerint egészében az ő védelmüket, a török elleni védekezést szolgálja. A királyi hatalom, s a tőle képviselt államérdek érvényesülését e téren is hatalmas lendülettel vitte előre a török veszedelem tudata, melynek állandósága a rendeket partikularisztikus álláspontjuknak mind gyakoribb feladására készítette. Az már tisztán Ferdinánd és kamarája közigazgatási eredménye, hogy a rendektől megszavazott dica szinte teljes egészében, amint kivette Ion, hátralék nélkül folyt be, ellentétben a Jagellók korával, ahol hallatlan restanciákkal kellett a szegény kincstárnak számolnia. Ferdinánd alatt a hátralék alig egyhuszadát teszi ki a kivetett összegnek, még a legrakoncátlanabb urak is befizettetik jobbágyaikkal. Serédi György zempléni és szabolcsi birtokain 36 forintnyi restanciával találkozunk, Nádasdy Tamásnak óriási kiterjedésű soproni, zalai és somogyi birtokain összesen csak 43 forintnyival. A dicális adóból egyedül olyan összegek nem folytak be, melyeket az ellenségnek kitett területen, királyi engedéllyel, a várkapitány vagy valamely fő-tisztviselő maga hajtott be, anélkül, hogy az összeg előbb a kamarába került volna. Ilyen összeköttetésben találkozunk azokkal a nevekkel, melyek a magyarság védelmi harcában örök dicsőséget szereztek: Losonczy István, Zrínyi Miklós rendszeren maguk szedik be birtokaikon a portális adót, úgyis tudja mindenki, hogy a török ellen használják fel, épp így a kamara közbejötté nélkül szedi be Eger, Gyula, Szigetvár kapitánya a vártartományban esedékes dicális adót.

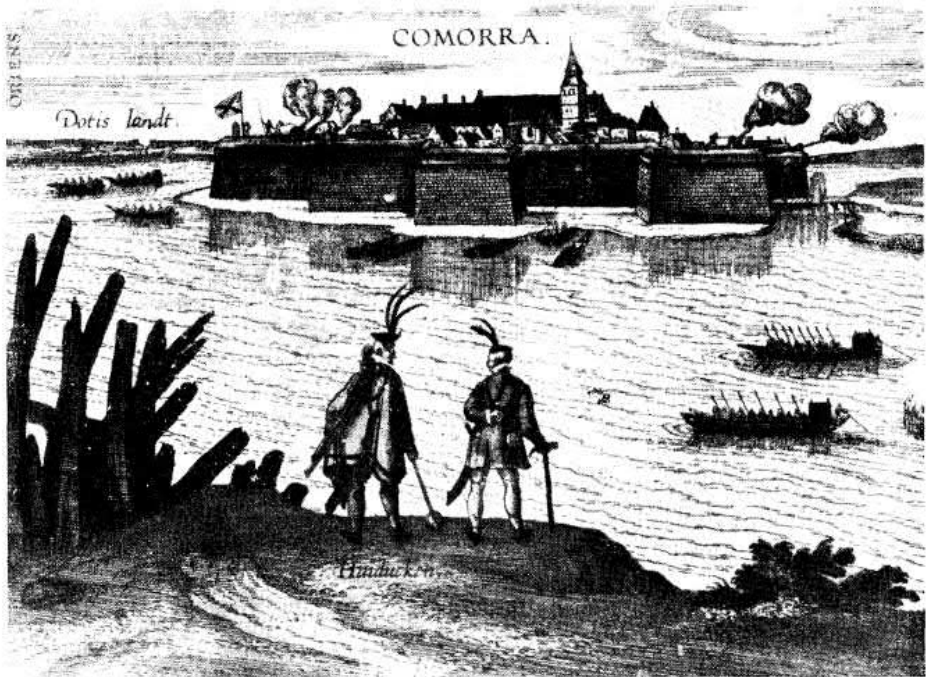
De bármilyen pontos is valamely bevétel kezelése, ezzel még nem szaporodik meg az illető összeg. A rendektől megszavazott portális adó aszerint zsugorodik össze egész csekély összeggé, amint az ország területe is kisebbedik. Ferdinánd

országa tudvalevőleg a réginek alig egyharmadrészét képezi. Még a Jagellók korszakában is 90—100.000-re rúgott az ország portáinak a száma, most azonban Ferdinánd területén légiók lebb 50—60.000 porta írható össze, s ezeknek a száma is folyton fogy, aszerint, amint a török hódítás terjed: mind több és több falu pusztul el, kerül az égettek és a puszták (deserta) listájára, vagy pedig török kézre jutva, jó ha a kivetett adó felét, nagynéha, ki tudja fizetni. A királyi területet a törökön kívül az erdélyi hódítás is emészti: egy-egy nagy úrnak Jánoshoz vagy János Zsigmondhoz csatlakozásával többezer portával fogy a nyugati terület, s vele a török elleni védekezés anyagi lehetősége. Mindezen tényezők magyarázzák a portaszámnak hallatlan ingadozását, 20.000-tól 60.000-ig váltakozik ez a szám, s így a rendi hadi adónak egész összege is, kétforintos adót számítva, 40.000-tól 120.000 forintig változik. Aránylag jó esztendőnek számított az 1550-i, amikor 48.000 porta számiáltatván, az adó két részletben, majdnem egészen befolyt: az első részletben 42.500, a másodikban 42.300 forint; ebből behajtási költségekre ment el körülbelül 4000 forint, úgyhoz ez évben a rendi hozzájárulás a védelem fenntartásához 80.000 forintot tett ki.

Ezt a néhány számadatot fel kellett sorakoztatnunk, hogy megértsük, miért bízták a rendek a védelmet országgyűlési határozatokkal a királyra. Ha az Adriai-tengertől Szatmárig, Ecsedig, Nagybányáig félkörben vonuló védelmi vonalat megtekintjük, látjuk, hogy az egy végében kifektetve sokkal hosszabb annál a vonalnál, mely a Száva és Al-Duna mentében másfél századon át védelmezte Magyarországot. És ha ezt a rövidebb vonalat korábban több mint 100.000 porta adójával tartották fenn, az újat, a hosszabbat hogyan tudta volna ez a csonka ország a maga néhány tízezer portájával fenntartani? A védelmi vonal meghosszabbodásával, a védelmi költségek rohamos emelkedésével fordított arányban vari az ország területének nagysága és teherbíróképessége. Ezt a sajnálatos eredményt már most teljes bizonyossággal megállapíthatjuk.

A védelmi költségek fedezése. Közjogi következtetések

Vájjon lehetett ezen a helyzeten oly módon segíteni, hogy az állam és nemzet önrendelkezési joga érvényben maradjon? Az a megoldás, melyet a rendek a negyvenes és ötvenes évekbeli határozataikkal választottak, csak formálisan őrizte meg a nemzeti autonómiát: a magyar királyt kérte fel a török elleni védelemre, de tudta, hogy a magyar király idegen fejedelem, sőt még szó szerint is kimondotta, hogy a király idegenek segítségét is vegye igénybe a védelem megszervezésénél. Vájjon nem lehetett volna-e a nemzeti autonómiát határozottan megóvni azáltal, hogy a rendek a kétségtelenül elavult portális adóalapot elhagyva, nagyobb hozamú adókhöz nyúlnak? A tizenhatodik században nyugati szomszédainknál a nemesség el-

Komárom vára a XVI. század második felében

*KOMÁROM VÁRA A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉ-
BEN. Georgius Braun és Franciscus Hogenbergius Civitates
Orbis Terrarum c. 1599iben, Kölnben megjelent művéből.
O. Houfnagel rézmetszete. Elöl két magyar alak, jellegzetes
hazai gyalogos, hajdú ruhában.*

veszti adómentességét: az osztrák tartományok és Csehország rendjei lassanként, némi visszaesésekkel beletörődnek középkori privilégiumaik e legfontosabbikának megszüntetésébe; vajjon nem kellett volna-e a magyar nemességnek is ehhez az expedienshez nyúlni akkor, mikor éppen ő volt végveszedelemben?

A nemesi adózás gondolata korán felmerült, sőt egyszer megvalósulásra is talált. Az 1542-i besztercebányai országgyűlésen, a német birodalom készülő nagy hadi vállalata reményében a főurak és nemesek egyszeri vagyonadót ajánltak fel, még pedig minden nemesi birtok és örökség örökértékének egy hatvanad részét, továbbá az egyháziak jövedelmének egy tizedét, az idegen kereskedők, Fuggerek áruí értékének egy négyvened részét, s végül az utolsó rend, a városok ingó s ingatlan vagyonának hatvanad részét. Ez az általában hatvanadnak, sexagesimának nevezett adó azonban szinte teljesen behajthatatlan maradt, s mikor a rendek a következő, 1542. évi őszi, pozsonyi országgyűlésen újra kivetik, már csak a hatvanad felét ajánlják fel, ami azután épp oly kevéssé hajtható be, mint az előző adó. Ezzel a nemesség önmegadóztatásának kísérletei be is fejeződnek, hogy majd csak a század végén, a tizenöt éves háború végtelen nyomorában éledjenek fel.

A privilegizált rendeket még sem lehet határozottan szűkeblúséggel vádolni azért, mert a védelem céljaira sajátmagukát nem voltak hajlandók adó alá vetni. A kisenemességnek igen csekély vagyona volt, s amiye volt is, az is naponként veszedelemben forgott, török, idegen zsoldos, magyar katona, nagyurak szolgái között, akik mindnyájan hozzányúlhattak a kisemberek ingóihoz. Igaz, az adómorál éppen a köznemesség körében volt a legrosszabb, mert ez még időnként visszaemlékezett a Jagelló-korszakra, mikor adómehtagadási komédiák segítségével biztosíthatta a főurakkal és királlyal szemben hegemóniáját. Most is ők azok, akik az adómehtagadás fegyverét alkalmazva akarják a királyt arra kényszeríteni, hogy a saját és Mária királyné birtokait hiány nélkül a védelemre fordítsa, s akkor nem szorul rá az ország adójára. Az 1545-i országgyűlésen a harminchárom vármegye követei ezzel a jelszóval alkotnak frontot a főurakkal szemben, akik viszont pártütőknek nevezik a köznemeseket. Ebben a jelenetben, melynek során a vármegyei követek kivonulnak a tanácskozóteremből, világosan látszik, hogy a köznemesség, a királyi jövedelmek nagyságáról valami ködképet alkotva magának, mindenképen szeretne a pénzbeli adótól szabadulni, illetőleg azt a jobbágytói a saját szükségleteire venni el. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy úgy a köznemes, mint a főúr és főpap pénzadó helyett még valósággal véradót fizetett, s ebben a tekintetben ég és földként különbözött helyzete a cseh-morva-ausztriai nemességtől. Az ugyanis, kivéve a déli osztrák tartományok

nemességét, amely a horvát-vend végeken volt kénytelen saját tűzhelyét fegyverrel védelmezni, ha fegyvert fogott is, alig vagy sohasem került tűzbe, a török elé. A cseh-morva nemesség nagyszámú személyes felkelése mindenkor a morva-magyar, vagy pláne a cseh-morva határon állott meg, ott védte a hazát, ahova a magyar várvonala soha nem engedett ellenséget. Volt tehát valami osztó igazság abban, hogy ez a nemesség, mely nem harcolt, legalább adót fizetett a védelem céljaira, amikor a magyar nemesség, a legnagyobbaktól, püspököktől és országnagyoktól le a legkisebb egytelkesig, vérével áldozott. Hiszen nincs család a XVI. században, melynek több tagja el nem esett vagy török rabságba nem került volna. Ha tehát magasabb szempontot alkalmazunk, akkor bizonyára fel kell mentenünk e nemességet, mely a századot vérben gázolta át és jobban ragaszkodott néhány forintjához, mint életéhez. Az adómentességhez való görcsös ragaszkodásban politikai életosztón is működött, hiszen adóvállalás egyenlő jelentőségű lett volna a rendiség ősi ellene, a királyság teljes, megdönthetetlen hatalmával. Így azután a rendi adózás terén döntő eh határozás nem történik, a rendek a legkisebb lépésnél is nehézségeket csinálnak, s közben megszabadulnak az immár állandóvá lett régi rendkívüli adótól, a kamara hasznától, melyet most már rendszeren a portális, rovásadóba számítanak be húsz százalékos erejéig, s így a hadi adónak csak többi, nyolcvan százalékat köteles a király a védelem céljaira fordítani. Az egytelkes neméseknek rendszeres portális adóztatása, az alsóbb egyháziaknak, plébánosoknak, oltárigazgatóknak a fej adó egy nemével sújtása és a hullámzó lakosság, köztük zsidók, cigányok, vlach pásztorok megadóztatására irányuló kísérletek már nem tudnak változtatni az eredményen: a rendi testületektől megszavazott adó csak egy töredékét tudja fedezni a török védelem költségeinek.

A camerale

Amint akkor mondták, a contributionale, a hadi adó, nem volt elég az ország fenntartására, szükségessé vált tehát a camerale-nak is erre fordítása. Ennek egy részét a pozsonyi, s mellette 1566 óta a szepesi kamara kezelte, de a regálék közül éppen a legnagyobbak: a bányák, a pénzverés, a vám egy része osztrák hatóságok kezén volt. A rendek a század folyamán néhányszor, így 1580-ban ki is jelentették, hogy ha ezen jövedelmek az országban maradnának, felhasználásuk minden külföldi segítséget fölöslegessé tenné, olyan gazdagon buzog szerrintük a bányák és harmincadok, főleg a marhaszállítás kiviteli vámjából a tiszta nyereség.

Abban a költségvetésnélküli, zárszámadásnélküli világban, mikor az állam pénzügyeiről gyakran azoknak sem volt áttekintésük, akik pedig velük hivatalból foglalkoztak, nem cso-

dálatos, hogy a rendek tájékoztatásukban túlbecsülték az országból befolyó jövedelmeket. Egészen bizonyos, hogy a bányák jövedelmét illetően, melyről legtöbb mesés hír, csodás nagyítás keringett, tévedésben voltak. A pénzverés, a bányavárosok jövedelme és a bányák egy része 1548-ig Mária királynét illette meg, özvegyi járandósága címén, viszont a legnagyobb jövedelemmel bíró és leginkább fokozható termelésű rézbányák a Thurzók, illetőleg Fuggereknél bérben voltak. A besztercei bányai, úrvölgyi bányák hozadékából alapították meg a Fuggerek még a Jagellók korában a korakapitalizmus legnagyobb vállalatát, de hozzátehetjük, nem tisztán a bányaművelésből, hanem a rézkereskedésből is. Ma már pontosan ismerjük a kereskedői élelmességnek, a példátlanul merész spekulációnak útjait, melyeken a magyar rézet és meilékterményeit a Fuggerek nyugati piacokra vetették, máskor visszatartották, hogy drágaságot idézzenek elő. A rézüzet azonban, elválasztva az antwerpeni és egyéb nyugati börzéken lefolytatott nagy finanszírozástól, egymagában nem hozott annyit: bérletük utolsó éveiben, 1526-tól 1539-ig, tizenöt év alatt tiszta nyereségük belőle nem több, mint 1,297.192 forint, azaz egy évre 90.000 forint. Ezzel Ferdinánd is tisztában volt, aki azt is tudta, hogy a magyar bányákból nyerhető rézet saját kezelésben nem képes olyan nyereséggel eladni a külföldi piacokon, mint a nagy tőkével rendelkező bankárcsalád. Innen van, hogy a szerződés lejártakor mindenképpen rábeszéli őket a bérlet folytatására, ami sikerül is az 1541-i szerződésben: a Fuggerek újra bérbe veszik hat évre a bányákat, összesen 107.364 forint bérösszegért, ami még kevesebb annál, mint amelyet, évi 20.000 forintot, a II. Lajos korában kötött szerződés értelmében fizettek. Itt azonban mégsem károsodott az állam, a Fuggereknek még az alacsony bérösszeg mellett is alig volt nyereségük, úgyhogy 1546-ban könnyörtelenül visszaadják a bérletet Ferdinándnak, csináljon bányáival, amit tud.

Igaz, a Fuggerek ekkor már szinte tönkrement emberek voltak, V. Károly hadjáratai, melyeket finanszírozniok kellett, megrendítették az európai piacokon uralkodó állásukat, s így a réztömegeket sem tudták többé a piacokon szuverén módon felhasználni. De egyúttal a rézbányák is kezdtek kimerülni. Már az előző század végén kezdődő nagyhozamú bányaművelés is csak úgy volt lehetséges, hogy a Fuggerek óriási tőkéikkel végrehajtották mindazon technikai újításokat, melyekét Thurzó János és egyéb szakemberek javasoltak, hogy a bányákat a vízbefüladástól megmentsék, a melléktermékek kihasználására költséges építkezéseket végeztek, kohó, választó és egyéb üzemeket létesítettek. Mindamellet az érctartalom mindinkább elsikkad a kőzetben, s ezzel kapcsolatban a bérlet utolsó hat esztendejében a feltáró munkások száma is leszáll 41-ről 17-re. A Fuggerek nem mondtak volna le a bérletről.

melyre Ferdinand valósággal erőltette őket, ha bármi kis reménységük lett volna a bányákból továbbra is nagy hasznot húzni, ők a magyar bányákat kimerült állapotban, kiszípolozva adták vissza a királynak, aki alsóasztriai kamarája által megpróbálta azokat újra jövedelmi forrássá tenni. Az új üzem azonban, melyet Ferdinánd és utóda, Miksa, berendeztek, nem hasonlítható többé a Fuggerekéhez, a nagy kapitalista világvállalkozás után szinte kis vegyeskereskedési méretekben áll elő. A rézbányák hozama a királyi kezelésben alig múlhatta felül a többi bányakét, melyekről pontosan tudjuk, minő csekély haszonnal műveltettek. A körmöci kamara tiszta nyeresége 1571-ben, Miksa reformjai után, 24.000 forint, amit a király azon esetre, ha a végvárak fenntartására nem szükségeltetik, az üzem javítására, befektetésre utal. 1574-ben már annyi jövedelme sincs a besztercebányai rézbányákból, hogy a művelési költségeket fedezhetné, erre a célra kölcsön kell venni a meggazdagodott bányapolgároktól. 1579-ben több selmeci bányában a kincstár kimutathatólag deficittel dolgozik, a besztercebányai kamarának 1583-ban már 47.000 forint adóssága van, egyes aranybányák is évenként deficittel zárják üzemüket és a roppant gazdagság hírében álló aranybányák közt a valóságban olyanokat találunk, melyek 56 forint költséggel 13 forint nyereséget, máskor 293 forint költséggel 68 forint nyereséget produkálnak. Legnagyobb üzem még mindig az úrvölgyi, Besztercebánya rézbányája, de itt is csak 300—325 ember dolgozik, a század elejének nagy proletártömegei szétszóródtak, Libetbányán a tizenötéves háborút megelőzőleg csak 40—48 ember talál munkát. A királyi kezelés tökehiánya, bürokratikus nehézségei mellett nyomasztólag hat a török veszedelem is, mely a század közepe óta már közvetlen szomszédságból fenyeget. Bár a bányavárosok védelmére egész csomó őrház, kis végvár van felállítva, a veszedelem oly közeli, hogy török hírre akárhányszor abbahagyják a munkát és felfegyverkezve őrésre mennek. A termelés visszafejlődésén nem segíthetett többé, hogy Ferdinánd, belátva az állami kezelés nehézkes voltát, a kitermelt rezet ismét nagykereskedő kezére adta, Manlich Mátyás augsburgi kereskedőnek, aki 1548-tól kezdve három éven át 12.000 mázsát, 1550-től hét éven át 23.000 mázsát vesz át. Ez utóbbi hétévi rézüzlet fejében, 161.000 mázsáért 1,288.000 forinttal tartozott a királynak, úgyhogy ezen hétéves periódus alatt a kincstárnak 190.000 forint évi jövedelme lett volna, ha a szerződést végrehajtják. Sem a bányák nem tudták ezt a rézmennyiséget szállítani, sem a Manlich-cég nem tudta fizetni, annál kevésbbé, mert már első rézüzletét is csak a Fuggerek segítségével tudta lebonyolítani — ez a Fugger—Manlich rézszerződés a legkorábbi szindikátusok egyike, melyet az európai kapitalizmus ismer — s a cég maga is már 1573-ban tönkrement a nyugati: francia és németalföldi spekulációkban.

Mіндеzen körülményeket tekintetbe véve, nem csodálkozz hatunk, ha a rendelkezésünkre álló pozitív számadatok sokkal kisebb bevételekről beszélnek, mint aminőknek híre volt. A réz- és ezüstmányászat 1550 körüli mérlege, 24.000 mázsa réz és 8000 márka ezüsttermelés mellett, 220.000 forint bevételt és 144.000 forint kiadást tüntet fel. A körmöcbányai pénzverés jövedelme 1564-ből ismeretes, amikor 413.000 forint bevétellel 300.000 forint kiadás áll szemben, úgyhogy a tiszta haszon 113.000 forint. 1548-ig a pénzverés egész jövedelmét Mária királyné húzta, akitől jogait Ferdinánd 54.000 forint évi járadékai váltotta meg. Mányászat és pénzverés egész jövedelmét ezek alapján igen magasra becsüljük, ha Ferdinánd uralkodása második felében és Miksa s Rudolf alatt évi 180—200.000 forintra tesszük. A sóbányák, melyek jó kezelésben mindenkor jövedelmezők voltak, már kiestek Ferdinánd uralma alól: az erdélyieket csak egy pillanatig birtokolta, Fráter György halála után, amikor is nagy apparátust mozdított meg üzemük helyreállítására; a máramarosiak már állandóbban voltak kezén, ezekből 3500—8000 forint jövedelmet húz. Az erdélyi sókamarákat, továbbá Máramarost és Husztot 1541-ben 8000 forintért adja zálogba Majlád Istvánnak, az akkori zavaros viszonyok között ez a jövedelem is jobb volt a semminél.

Az ország bevételei közé tartoztak még a királyi harmincadvámok, melyek a nyugati és keleti határokon voltak felállítva, közülök ebben a korban legtöbbet azok jövedelmeztek, melyeken át a német tartományokba ment ki a magyar szarvasmarhakivitel. A negyvenes évek végétől kezdve általában emelkedés tapasztalható e vámbevételekben, 25.000 forintról 70.000, sőt 82.000?re is emelkednek már Ferdinánd korában, s adatok szerint egy?egy nyugati harmincadnak, például a nagyszombatinak vagy a szempernek a jövedelme a század második felében 40—52.000 forintot is kitesz. A pozsonyi kamarának a rendes, biztos jövedelme tulajdonképpen a vámbevétel volt. Teljes összegét azonban nem tudjuk, mert egyrészt a leggazdagabb harmincad, a magyaróvári, ki volt véve a magyar kamara vezetése alól, s másrészt úgy ennek, mint a magyarnak megmaradott harmincadoknak jövedelmeit tekintélyes részben a helyszínén vették fel azok, akiknek a király adós volt. A magyaróvári harmincad egymagában hozott a tizenöt éves háborút megelőző két évtizedben évi 100.000—120.000 forintot, úgyhogy az egész harmincadot, igen hozzávetőlegesen, Ferdinánd uralma alatt körülbelül 120, később pedig 180—200.000 forintra tehetjük.

Hátra van még azon hatóságok költségvetését megtekintenünk, melyek tulajdonképpen hivatva voltak a magyar királyság bevételeinek kezelésére. A teljes jövedelem, mely Ferdinánd idejében a még osztatlan pozsonyi kamarához befolyt, 80.000 és 190.000 forint közt hullámszik, átlaga az uralkodás második felében 136.000 és 180.000 forint. Mindezek azonban részint a

harmincadból, a várak tartományainak bevételeiből, részint a szinte évenként megadott portális adóból tevődnek össze. A királyi városok taksája és cenzusa, azaz rendes és rendkívüli adója, szintén a kamarához folyt be, ez a század második felében együttvéve sem szokott 10.000 forintot kitenni. A szepesi kamara jövedelmei eleinte még alacsonyabbak: a 70-es években dica, taksa, cenzus, harmincad, egyházi tizedből 80.000 forintja van, de ez is csak úgy, hogy a pozsonyi kamarától kap évenként 14.000 forint átutalást. Később, a keleti felföld betelepítés sének előhaladásával ennek a kamarának a jövedelmei is szaporodnak, elsősorban a vártartományok bevételeiből, így a nyolcvanas években a várakból már 22.000 forintja van, köztük Tokajból 7400, Szatmárból 9900, Szendrőből 4300, úgyhogy egész jövedelme 100—102.000 forintra is felemelkedik.

Foglaljuk össze e nagyon is hozzávetőleges eredményeket, s arra az eredményre jutunk, hogy a magyar királyságnak úgy rendi eredetű, mint királyi jövedelmei a század közepén és második felében legfeljebb 580—600.000 forintra mehettek. A bányákból és a pénzverésből 180—200.000-et, a harmincadból 200.000-et, a sóból és a városi jövedelmekből egyenként 10.000-et, a vártartományokból 80.000-et, s a rendi hadi adóból 100.000-et számíthatunk, ami összesen 580—600.000 forintot tesz ki. Ez az összeg egymagában véve rendkívül magas, ha tekintetbe vesszük, hogy kis országfoszlány fizette, évrőlévre harcban, az eb vérzéshez közel. Igen nagy összeg ez, bizonyítéka úgy a Ferdinándtól helyreállított pénzügyigazgatás kiválóságának, mint a magyarság önfegyelmzésének. Leszámítva a bányák és a pénzverés jövedelmét, az *egész összeg* szinte teljesen mezőgazdasági eredetű: a jobbágyok földmunkájából és a szarvasmarhatartásból származik, az ipar és kereskedelem alig termel hozzá valamit, s itt jellemző, hogy a mégis elég nagyszámú városok a 600.000-nyi összegnek csak egy hatvanadrészét, 10.000 forintot szolgáltatják, holott ugyanezen időben a német birodalom városai a nemzeti vagyonnak szinte egynegyedrészt tartják kezükben. Az országnak szinte kizárólagosan agrár jellege tehát ezen pénzügyi eredményekből is eléggé kiviláglik, amit egy későbbi fejezetben külön fogunk tárgyalni.

A bevételek felhasználása

Már most nagyon tévednénk, azt hívén, hogy ez a 600.000 forintos bevétel tisztán és kizárólag a védelem céljaira volt fordítható. Ez az összeg az országnak teljes bevétele volt, rajta kívül semmi egyéb pénzforrás — kölcsönökön, a magángazdaság kihasználásán kívül — nem található az országban. Ha még a hadi szükségletek rovatába helyezzük is a töröknek fizetett évi adót, a konstantinápolyi diplomáciai tárgyalások költségeit amik időnkint 50—70.000, sőt 100—128.000 forintra is rúgtak, ha ide vesszük a sebesültek, rokkantak, hadiözvegyek és árvák

eltartási költségeit, ami szintén néhány ezer forintot tett ki, akkor is megmaradnak a szorosan vett polgári közigazgatás és az udvartartás költségei, melyeket előbb le kell vonni a végső összegből, hogy a maradék kizárólag hadi célokra legyen fordítható. Az ország polgári kormányzásának költségei alatt a központi hatóságok fenntartásának költségeit kell értenünk: a helytartó és tanácsosainak, továbbá a kamarai tanácsosoknak és a segédszemélyzetnek fizetését, a nádorság betöltése alatt ennek aránylag nagy fizetését. Polgári kiadás tehát legnagyobb-részt személyi ekkor, s összesen 20—30—32.000 forintot tesz ki, aminthogy rendszeren ennyi is megy le a két magyar kamara összes bevételéből a polgári célokra. Sokkal nehezebb azon összegeket megállapítani, melyek az udvartartásra mentek, a magyar királynak külföldi, idegenben levő udvartartására. Ferdinánd alatt Bécs, Prága és Innsbruck volt az elismert, kimondott három székhely, mindhárom városban nagy építkezéseket végzett, Bécsben a palotát, Prágában a Belvederét, Innsbruckban templomot és síremléket épített, Pozsonyban is reparáltatta és festette a régi várpalotát, ami azonban, költség dolgában, alig jön számba az előbbieket mellett. Amint építkezései a renaissance-ból barokkba átmenő gazdag stílust mutatják, éppily túlterhelt, színpompás barokk volt, V. Károly császári példájára, az ő udvartartása is, bár saját személyére alig adott ki valamit. Velencei megfigyelők túlságosan soknak találják udvartartása és neje, valamint később fiai udvarának költségeit. 1536-ban a király udvara 100.000 forintba, feleségéé 50.000-be, Mária királynéé 15.000-be került; ez összegek azonban folyton emelkedtek. A magyaróvári főharmincad jövedelmének tekintélyes része állandóan ily családi és udvari tartáspénzekre volt lefoglalva, különösen a kiházasítások kerültek sokba: ismerünk 150.000 forintot kitevő kiházasítási összegeket is. Az óvári harmincad egész jövedelme 1556-ban Miksa trónörökös eltartására deputáltatik. Uralkodása végén Miksa udvartartására a magyar és ausztriai ökörvámból 200.000 forint van deputálva, Miksa feleségének udvara 81.000 forintba, Ferdinánd főhercegé, tiroli jövedelmekből 120.000-be, Károlyé 80.000-be kerül, magának Ferdinándnak udvarában 300 nemes eltartása embereikkel együtt 120.000 forintot tesz ki, 300 alabárdos és egyéb udvari katonái 30.000 forintot, a király miniszterei eltartására 40.000, a kápolnára 20.000, követküldésre 284.000 fogy el. Így az udvarnak és a hozzátartozó központi kormánynak és külügyeknek költsége egy évre 490.000 forintot, a többi főhercegi udvartartással együtt 900.000-et tesz ki, ugyanannyit, mint akkor a magyar védvonal.

Érthető tehát, hogy úgy a bánya jövedelmek, mint a harmincadok egy része ilyképen elvonatott a szorosan vett magyar céloktól, sőt már Ferdinánd korában különböző osztrák-német udvari emberek jutalmazására fordított. A magyar nemzeti önrendelkezést bizonyára súlyosan sértette ez: a király nem

lakik bent, udvartartása külföldön van és idegenekből áll, s az ország mégis kénytelen ez idegeneket abból a pénzből eltartani, amely pedig annyira szükséges lett volna a védelmi vonal fenn-tartására. Az ország pénzén idegenek éltek, távol a harctól, fényűző városokban, mikor itt az éhező katonák zsold híján rabolták a szegény népet. Hogy ez a helyzet Ferdinándtól kezdve századokon át változatlanul fennmaradhatott, ezt nem menti, de megmagyarázza a magyar királyi hatalomnak középkori telje: a királyi jövedelmek a királyéi, azokkal szabadon rendelkezhetik, s ezen rendelkezésébe senkinek sincs beleszólása. Ez a középkori patrimonialis elv érvényesül a harmincadokra csak úgy, mint a bánya jövedelmekre: Miksának évszázadokra szóló nagy 1565-i bányarendelethez, mely a bányák kezelését teljesen elnémetesíti, s a jövedelmüket kivonja a magyar hatóság alól, azzal kezdődik, hogy minden bánya öfelségét, mint Magyarország uralkodó királyát illeti, az ország-lakóknak nem lévén bányákra semminemű joguk. A királyság nagy sikerrel használta ki ezt a középkori rendi felfogást még a magyar kamarákkal szemben is, melyeket különösen Rudolf korában erősen megterhelt családi célú fizetésekkel. Így kénytelén a legnagyobb zavarral küzdő pozsonyi kamara 1585 óta Ernő, Mátyás és Miksa főhercegek eltartására évenként 10.000 forintot fizetni. Az uralkodócsalád, bár nem tartózkodott itthon, elvárta, hogy a királyi jövedelmek rendelkezésére álljanak s ez ellen egyelőre a rendek sem léphettek fel, miután a kívánság kétségtelenül régi magyar közjogi és azonkívül az akkori európai felfogásban gyökerezett: abban a korban minden államban az udvartartásra ment a legtöbb bevétel. Tehát ez az igen odíozus dolog is, a Habsburg-családtagnak, kiket semmi érzelmi kapocs nem kötött a magyarsághoz, oly időben való bőséges eltartása, amikor az ország a legnagyobb ínséggel küzdött, ez is visszavezethető a külföldi székhely kérdésére. Ami az itthon székelő királynak természetes, köz jogilag vitathatatlan joga, az külföldi királynál mélységes sérelemmé lesz.

Annyi kétségtelen, hogy a Habsburgok nem fordították már a XVI. században sem az ország összes bevételeit a török elleni védelemre. Pontos adatok nem állanak, a kutatás mai állapotában, rendelkezésünkre, s igen valószínű, hogy az akkori pénzügyigazgatás mellett nem is fogjuk soha világosan, egy összegben látni az országból kivitt pénzek összegét, annyit azonban hozzávetőlegesen megállapíthatunk, hogy a bevételeknek legalább egynegyedét, de inkább egyharmadát *nem* az országban, s nem a védelem céljaira használták fel. Az a körülmény, hogy a bányák és némely harmincadok jövedelme ausztriai hatóságok kezébe folyt, természetesen még nem jelenti azt, hogy az illető összegek a védelem számára végkép elvesztek, mert pl. Rudolf korában ismeretes, hogy ő magyar jövedelméből azon kimondott szándékkal rendel Prágába bizonyos ösz-

szegeket, hogy ezeken ott ezredeket szereljen fel a török háború szolgálatában. Egészen véve azonban bizonyos, hogy a 600.000 forintot alig kitevő összes jövedelemből jó, ha 2—300.000 fordított szorosan vett hadicélokra, a többivel az uralkodó, ősi magyar királyi jogán, idegen célok érdekében rendelkezett.

Már most a védelem szempontjából egészen világos, hogy sem 600.000, sem 2—300.000 forinttal nem lehetett azt a várvonalat fenntartani, melynek évi költségei, mint fent láttuk, 900.000, majd egymillió, másfél, sőt kétmillióra emelkedtek. Ez a várvonal azonban Ferdinánd alatt mégis kiépült, utódai alatt fennállott, a töröknek támadásait dicsőséggel visszautasítá és lehetővé tette, hogy hátamögött még a XVI. században az ország új benépesítése, a mezőgazdaság új fellendülése vegye kezdetét. Ez a védvonal tehát valóság volt, s mint ilyennek, valamiből élnie kellett. Igaz, a várak helyőrségei nem mindig voltak meg teljes számban, s a végvári fizetlenség is szinte állandó volt, de a szervezetet mégis csak táplálni kellett valamiképpen és ha ezt felismerjük, akkor rá fogunk jutni arra, hogy a védvonal anyagi szükségleteit mégis csak a Habsburgkirály fedezte. Azaz, amit elvont a vámon, azt megadta a réven: az országból kiszállított jövedelmek fejében olyan összegekkel táplálta a folyton szükségét szenvedő védelmi vonalat, amely összegeket egyedül ő, Közép-Európa széles területeinek ura, tudott megszerezni. A déli, középkori vonalat még el tudta tartani, úgy ahogy a régi, nagy Magyarország, bár tudjuk, hogy annak bukása is a Jagellók-korabeli pénzhiányból következett; az új, sokkal kiterjedtebb védvonal fenntartásában Csonka-Magyarországnak, a Habsburgkirály közvetítésével, Közép-Európa jött segítségére: ezt a tényt felismerni nem lehet szégyenére azon nemzedéknek, mely maga is vállvetve küzdött szövetségeseivel Közép-Európa és benne Nagy-Magyarország fennállásáért.

SEGÉLYTKÉRŐ MAGYAR követségek már a mohácsi vész előtt is gyakran felkeresték a német birodalom rendi gyűlekezeteit, még többször azóta, hogy a magyar király egyszemélyben német király és császár is volt. A német nemzetnek elég oka volt a török támadással foglalkoznia, Mohács, Bécs ostroma, Budavár elvesztése a németséget is megremegettette és érezttette vele, hogy Magyarország végleges bukása a saját vesztét is jelentheti. Ezt a végső veszedelmet kikerülendő, a német rendi szervezet nem zárkózott el a Habsburg-uralkodók segélykönyörgései elől. A német rendek érdeklődése a magyar-török háború iránt a század folyamán megállapíthatólag emelkedőben van, legmagasabb fokra a tizenöt éves háború alatt jut, hogy azután a XVII. század elején, a vallásháborúk kitörésével egyszerre megszakadjon. A birodalmi gyűlés elé terjesztett császári propozíciókban a töröksegély ügye Ferdinánd alatt

még rendesen az utolsó helyen húzódik meg, később előrenyomulva, mindjárt a vallási kérdés után talál helyet és Miksa és Rudolf alatt már a proposíciók legelső pontját képezi, a birodalmi gyűlések legfontosabb tárgyát, mely ha nem aktuális, a császár össze sem hívja többé a rendek gyülekezetét. Az érdeklődés ily emelkedéséhez képest válik állandóvá a tényleg szolgáltatott segély is. A birodalmi segítségnek rendes formája ekkor is a régi „római hónap“, mely eredetileg a *császár római* koronázására adott hadi erőnek egysége volt és 4000 lovasból és 20.000 gyalogosból, illetőleg ezeknek egyhavi tartásdíjából állott. A négyezer lovasnak havi zsoldja, egyenkint tizenkét forintot számítva, 48.000 forintot tett ki, a 20.000 gyalogosé, egyenkint négy forintjával, 80.000 forintot, úgyhogy egy „római hó“, Römermonat, 128.000 forint birodalmi segélynek felelt meg. Ha tehát a birodalmi gyűlés hat római hónapot szavazott meg, ez az említett haderőnek hat hónapra való kiállítását, vagy pénzben 768.000 forint segélyt jelentett. A római hónapoknak török célra felajánlása már a mohácsi vést megelőzőleg kezdődött, a század közepétől kezdve pedig, mióta, V. Károly óta nincs többé római, a pápa által eszközölt császári koronázás, ez a római hónap egészen átváltozik török védelmi adóvá, római hónapokat a birodalmi gyűlés csakis a török segély, a Türkenhilfe céljaira szavaz meg.

A német birodalmi segély

Eleinte a birodalmi segély csak alkalmi, a rendek egy-egy fenyegető török támadás előtt vagy után szavazzák meg, s akkor is az uralkodó nagy könyörgésére, hónapokon át tartó tárgyalások után. Ferdinánd korában a magyar rendek küldöttsége is gyakran megjelenik, hogy személyesen is előadja Magyarország fenyegetett helyzetét. De úgy a király, mint a magyar követek kénytelenek látni, hogy a kereszténység közös érdeke rendesen háttérbe szorul a német politikai világ partikuláris érdekei mögött; mikor például Frangepán Ferenc érsek a regensburgi országgyűlésen Buda elfoglalására kér 1541-ben segítséget, két hónapon át nem bocsátják be a gyűlés tárgyalásaira, mert előbb a vallási kérdést akarják megtárgyalni; végre beeresztik, hogy megtartsa a magyarok nevében nagy segélytkérő beszédét, akik ha a németektől is elhagyatnak, mondja az érsek, immár nem marad nekik egyéb menekvés, mint hogy a törökökhöz álljanak. Az ilyen magyar követi beszédek, minél inkább *halmozódtak*, annál kevesebb hatást gyakoroltak a németekre, de állandóan hangoztatva a keresztény világ szolidaritását, az európai egységes keresztény szellem utolsó dokumentumainak tekinthetők, mely ekkor már, a nemzeti államok kezdődő elzárkózásakor elvesztette uralmát a lelkeken. Egyházi és világi fejedelmek ridegen, üzleties szellemben tárgyalják a magyarok kérését, folyton azt mérlegelve, mit és mennyit

csikarhatnak ki politikai és vallási engedményekben a császártól, ha a török ellen segítyt adnak. Egyedül a birodalmi várókra van némi érzelmi hatása a magyarok könyörgésének, ezek nagy veszedelmek idején a birodalmi segítytől függetlenül is adnak a követeknek fegyvert, ágyút, lőport, amiben a harcias, jól védett Nürnberg, Augsburg, Ulm sohasem szenved szükségget, sőt nem egyszer zsoldos katonaságot is. A városoknak ekkor már protestáns lakossága, hatalmas bástyák mögött zavartalan gazdagságában és magasabb kultúrájában még leginkább meg tudta érteni a távol keleten pusztuló keresztény ország ínségét.

Egyes nagy vállalkozásokon kívül, melyek közt az 1542-i hadjárat volt a legnagyobb: tizenkét római hónapot, azaz két egész „Römerzug“-ot tévén ki, a birodalmi segíty csak akkor kezd állandóbbá válni, mikor egyrészt a schmalkaldeni háború megalapozza a Habsburgok birodalmi túlsúlyát, másrészt az 1554 vallásbéke eliminálja a birodalmi tárgyalásoknak legveszedelmesebb pontját, a vallási kérdést. A birodalmi gyűlés már 1547-től kezdve öt éven át ad a magyar várak kiépítésére évi 100.000 forintot, 1559-ben pedig kimondják, hogy a török segíty eddigi hátralékait szintén erre a célra adják. Az ötvenes évektől kezdve a császár állandóan tájékoztatja a birodalmi gyűléseket a magyar végvonal állapotáról, pontos kimutatásokat nyújt be nekik az egyes várak őrségéről, bennük a fegyvernemek megoszlásáról, valamint a zsoldszükségletről. Így áll elő az a sajátságos helyzet, hogy a magyar országgyűlések helyett a német birodalmi gyűlések nyernek bepillantást a magyar várvonal belső viszonyaiba, mert tőlük remélt a magyar király, egyszemélyben német császár, hathatós támogatást. Az 1556-ban felállított haditanács tagjai már az 1556—57-i téli birodalmi gyűlésen, Regensburgban is hónapokon át tárgyalnak az eddigi „gyors segíty“ helyett „állandó segítyről“ (beharrliche Hiife), mivel a védelmi vonal megszilárdulásával többé nem egy-egy elszigetelt nekilendülésre, hanem állandó zsoldfizetésre, a várak állandó fenntartására van szükség. Sikerül is nekik már ekkor tizenhat római hónapot kicsikarni a rendektől, ami a korábbi összegeket, még a Joachim-féle expedíció költségeit is felülmúlta. Ettől kezdve a császári propozíció, Miksa és Rudolf alatt is, részletes expozét nyújt a magyarországi politikai és hadi állapotokról, vázolja a török mozgalmakat és különösen kitér Erdély viszonyainak rajzára, mint amelyek a török-császári viszonyt is leginkább befolyásolják. A várvédelem ijesztően növekvő költségeit bemutatva, a császár elérte azt, hogy a római hónapok száma, melyet a rendek megszavaznak, a költségekkel együtt emelkedik, majd állandóvá lesz. Miksa óta öt-hat évre szavaznak meg egy összegben negyven-hatvan római hónapot, amit az egyes esztendőkre rendszeren olyképen osztanak fel, hogy egyre tíz vagy tizenkét hó-

nap jut. 1566 óta a bécsi udvari kamara és haditanács ezzel a tíz?tizenkét hóval, mint biztos költségvetési tétellel számol, s ehhez képest a török védelem költségvetésének bevétel róvatában állandóan találkozunk a 600.000 forintnyi birodalmi segéllyel, amely összeg az évi tizenkét római hónap 720.000 forintjából állott elő a behajthatatlan hátralékok leszámításával.

Az akták és számadások figyelembevételével nem mondhatjuk, hogy ez az évi 600.000 forintnyi segély valóságban is befolyt volna az udvari kamara vagy hadi fizetőmester kezéhez. A birodalom pénzügyigazgatási apparátusa sokkal nehezebb volt és sokkal inkább nélkülözte az erélyes végrehajtó szervezetet, semhogy a birodalmi rendektől kivetett adókat behajthatta volna. A török segélyadót az úgynevezett kerületekre, Kreisokra vetették ki, amelyek I. Miksa császár óta véglegesítve, bizonyos területi beosztás szerint magukban foglalták az egy vidéken lévő legkülönbözőbb egyházi, világi, városi rendeket. A tíz kerület közül kettő, az osztrák és a burgundi, a Habsburgok kezén volt, de a török segélyt nem fizette: az osztrák fel volt mentve, mert a hozzátartozó örökös tartományok úgyszólván hozzájárultak a török védelem költségeihez, a burgundi kerület kötelezve volt ugyan a fizetésre, de a spanyol Habsburgok birtokában lévén, ezek még akkor sem tettek eleget kötelezettségüknek, amikor pedig az egész kerületben teljhatalommal, Álba herceg rémuralmával uralkodtak. De a többi kerület is állandóan hátralékban van, fejedelmek úgy, mint lovagok és városok. Olyan gazdag város, minő Hamburg, nem szégyenli, hogy pl. 1570-ben 8640 forintnyi nagy hátralékban lévén, a birodalmi fiskus könyörgéseire sem fizet többet, mint 220 forintot. A behajtást biztosító központi tekintély teljesen hiányzik, hiszen a birodalom már valósággal független területekre oszlott, s az árnyékhatalommal bíró Habsburgok emberfeletti munkára vállalkoztak, mikor e szétfolyó, szétfutó rendektől közös célra próbáltak nagy összegeket évről-évre behajtani. A régi Habsburgok szívóssága, hajthatatlan akarata kellett ehhez: a török segélynek évenkénti behajtása a német birodalom régi, egységes életének szinte utolsó nyilvánulása, haldokló élet jele. A birodalmi fiskusnak egyéb kényszerítő eszköze nincs, mint a megrögzött nemfizetőket birodalmi átok alá vetni, így javasolja 1581-ben Savoya, Lothringen, Jülich, Münster kiátkozását a török adó nem fizetése miatt. A hátralékok évtizedekre elnyúlnak: az 1576-i adóból nem is az egész birodalomban, csak öt kerületben 927.000 forintnyi hátralék van még tíz esztendő múlva is, 1592-ben a régi tartozás 817.000 forintot tesz ki, ebből 210.000 forint burgundi hátralék, amit a császár behajthatatlannak nyilvánít. Általában az ilyen hátralékok addig húzódnak, míg a császárnak valamely politikai vagy magánügyben szükségessé nem válik az adós jóakarátát megszerezni, ilyenkor aztán elengedi neki az egész

hátralékot. A savoyai herceg addig halasztgatta a fizetést, míg végre lóOóiban Rudolf császár kiegyezett vele: lefizetett 50.000 koronát, s a császár ennyi pénzt látva együtt, a 350.000 forintot kitevő összes egyéb hátralékot kegyesen elengedte. Hogy, a zavar még nagyobb legyen, az is megesett, hogy a császár maga foglalta le, saját céljaira, az egyik vagy másik kerületből befolyó török segélyt, s tőle aztán éppoly kevéssé lehetett behajtani, mint a legmakacsabb birodalmi rendektől. Így vett *köb* csón Miksa az 15704 speyeri birodalmi segélyből 270.000 forintot, amit évek múlva sem tudott visszafizetni. Egyes, szegényebb rendek gyakorlattá teszik, hogy fizetés helyett időnként leszolgálják a birodalmi segélyt, így a sváb, frank, wetterai, rajnai lovagok, akik felszedelőzködve, néhány havi szolgálatra jelentkeznek a magyar várakban. A beszolgáltatást a birodalmi gyűlések maguk sem túlságos praktikusán intézték: az egyes rendektől a kerületek útján az adót három-négy, előre megállapított letéhelyre (Legstadt) kellett szállítani, rendszeren Nürnberg, Augsburg, Frankfurt, Regensburg birodalmi városokba, ahol az összegeket a polgármesterek ellenőrzése alatt őrizték, s a császári fizetőmestereknek nyugta ellenében szolgáltatták ki. Ezek a fizetőmesterek voltak hivatva a magyar végvárakban a zsold kifizetésére, felettes hatóságuk a bécsi udvari kamara, de gyakran a birodalmi gyűlés is volt, mely megválasztotta őket, néha azonban egyiknek sem számoltak el, s ha évek múltán sikerült őket elszámolásra kényszeríteni, nagy hátralékoknak és sikkasztásoknak jöttek nyomára. Persze így soha nem lehetett tudni, mikor és mennyi fog befolyjni olyképen, hogy azzal Magyarországon tényleg is diszponálni lehessen. A magyar őrség éhezhetett és ruhátlanul didereghetett, vagy elkeseredésében a vár alatt levő falvakat fosztogathatta, mert a szász választó vallási vita miatt nem fizette be a római hónapraeső részét, mert a braunschweigi herceg nem volt hajlandó fizetni addig, míg kerülete, az alsószász, ő rá nem bizza a kerület vezetését, mert a hildesheimi püspök, vagyoni viszonyaihoz mérten, igazságtalannak tartotta a rárótt összeget és ezért port indított a birodalmi kamarai bíróságnál, mert a hesszeni herceg a franciákkal tartott, s ezért nem fizetett a császárnak, mert a rajnai rendek maguk is szenvedtek a spanyol betörésektől, mert a császári fizetőmester lassan utazott, öreg és kényelmes ember lévén, s mindezen eseményeknek, melyek Közép-Európa törökmentes vidékein természeteseek voltak, Magyarországon anyagi javak fokozott pusztulása, emberhalál és lelkek elidegenedése, végletes elkeseredés volt a következménye.

A birodalmi segély tehát nem tett ki évenként 600.000 forintot és sokat mondunk, ha azt Ferdinánd uralkodása második felében 100.000 forintra, később pedig 200—300.000-re tesszük. De ez az összeg mégis csak pozitívum volt, mellyel egy idegen ország járult hozzá, szinte évenként, a magyar

várvonal fenntartásához. Ezen a tényen az sem változtat, hogy az összegnek aránylag csak csekély része került egyenesen, a végvárakban kifizetésre, nagyobb részét, minden valószínűség szerint, még mielőtt Magyarországra érkezhett volna, kiutalták a bécsi hatóságok különböző sürgős adósságokra, amilyeneknek az akkori, nem centralizált pénzkezelésben se szeri, se száma nem volt. A birodalmi segély azonban így is megkönnyítette az ország védelmét, mert betöltött a bécsi rendszerben olyan lyukakat, melyek ily módon nem szorultak rá egyéb összegekre, s így valami mégis felszabadult a magyar várvonal számára. És a birodalmi segély összege, vegyük bár csak a felét az udvari kamarától kiutalt összegnek, mégis csak kitétte jóformán a felét annak, amivel Magyarország járult hozzá saját fenntartásához. Végső megállapításunk, melyet ezek alapján ki kell mondanunk: Magyarország a védelem terhére nem egyedül viselte, támogatta őt ebben, aránylag lényeges és állandó összegekkel, a középeurópai főhatalom, a német birodalom.

A német birodalmi rendek ezt a segélyt elsősorban saját jól felfogott érdekükben határozták el és fizették. Szigetvártól és Kőszegtől már csak egy lépés volt Bécs és onnan a birodalmi tartományok. A törököt illetőleg pedig sem a közfelfogásnak, sem a politikusoknak nem voltak illúziói. Túlságosan sok német család hordott már gyászt a török miatt, túlságosan sok német rabszolga dolgozott a Balkán és Kis-Ázsia faluiban, semhogy a német közvélemény, az elfogulatlan franciát követve, Grand Turc-nek nevezhette volna a török császárt. A németség éppúgy ismerte a törökhódítás embertelen barbárságát, mint a magyar, s ennél fogva éppúgy gyűlölte is. A német röpiratok Szolimánt alig nevezik egyébként, mint a „vérebnek, ki Szolimánnak hívja magát“, a közvélemény az egész XVI. században pogánvnak tartja és megveti, gyűlöli a törököket. A pogány gyűlölete és félelme az, ami még egyszer valósággá teszi Középs-Európában a keresztény közösséget és ezekkel az egyébként önző, pénzsóvár, politikailag rövidlátó német rendekkel megfizetteti, ha nem is teljesen és nem is rendszeresen, az idegen ország fenntartására szolgáló összegeket. A birodalmi rendeknek felfogása szerint a török segély önkéntes adó, melyre ők a kereszténység iránti részvétből vállalkoznak, jószívből, kényszerítés nélkül. Ezért hívják az állandó török segélyt „mitleidige beharrliche Hilfe“-nek irományaikban, ahol egyúttal magyarázatot gyanánt nem mulasztják el kiemelni, hogy a végvárak területe a német nemzetnek és Európának védőbástyája. „Die nächste Vormauer der teutschen Nation“, ez az állandó jelölése Magyarországnak a rendi és császári iratokban. Keresztény hangulat és Közép-Európa földrajzi és politikai egységének primitív öntudata érvényesül tehát itt, amit nem zavarnak a följajnlások klauzulái sem. Ilyen gyakori ki-

kötés az, hogy e szinte évenként való fizetésből nem származhatik a német birodalomra kötelesség a magyarországi védvonal eltartására. Meg akarják óvni a német szabadságot a Habsburgok azon törekvésével szemben, hogy a török segélyt állandó kötelezettség gyanánt vállalják el. A „teutsche Libertät“ nem engedi, hogy magukat hosszabb időre lekössék, ez kívánja, hogy az adó mindvégig birodalmi gyűlés tárgya legyen, tehát nem az egyes territóriumok, hanem a rendi gyülekezet elhatározásától függjön. Különösen a reformált hitű rendek hangsúlyozzák ezt, akik az augsburgi evangélikusokkal szemben nem élvezték a vallásbéke előnyeit, s így a török segély ügyét szívesen felhasználták, amikor alkalom adódott, vallásügyi engedmények kicsikarására. Az 1576-i birodalmi gyűlésen élesen körvonalazza ezt a pfalzi választó, a reformátusok feje: a török háborúnak sohasem volt, nem is lehet birodalmi jellege, arra a németek mindig csak „keresztény, önkénytes részvétből⁴ vállalkoztak, s amit eddig készpénzben adtak, abból a haszontalanul kidobott pénzből akár két magyar királyságot is lehetne venni; semmi értelme tehát, hogy Németország továbbra is áldozatokat hozzon, mikor a törökkel úgyis béke van, a folytonos összezörrenéseknek a császár az oka, aki Erdélyt, a török védencét nem hagyja békében; ugyanitt szólal meg a törökkel kötendő állandó béke gondolata is: háborút hiába visel Németország, úgysem győzheti le a törököt oly megbízhatatlan szövetségesekkel, aminő Moszkva, a pápa és a spanyol király, inkább követnie kellene a franciák és lengyelek példáját és a törökkel örök békét, immerwährenden Frieden-t kötnie. Ilyen hang azonban ekkor még ritkán hallatszik és gyorsan elhallgat. A császárnak még nagy tekintélye van, ebben az esetben is a császár külön követet küldött a választóhoz, hogy nézetei megváltoztatására bírja, ez a követ előtt eleinte tovább jajgat a német szabadság vesztén, hogy a császár a török adóval a szabad birodalomból adózót akar csinálni, azután saját anyagi viszonyait panaszolja el: fiait és leányait rangjához illően kell kiházásítani, s ahhoz sincs pénze, végül pedig hajlandó lesz a török adót vallási engedményekért, a helvét hitvallás birodalmi elismertetéséért megszavazni. A török adónak egy-egy megajánlása hónapok megfeszített diplomáciai és politikai tárgyalásainak volt az eredménye.

Itt még azt a kérdést kell tisztázni, nem követeltek-e a német birodalmi rendek a magyaroktól a török segély fejében ellenszolgáltatást. A továbbiakban, főként a tizenöt éves háború folyamán látni fogjuk, hogy a birodalmi segélypénzből német zsoldosok félfogadását követelték, s ezeknek vezetését is német születésű tiszteknek tartották fenn. Ezen túlmenőleg időnként, nagyobb ajánlásoknál, így 1566-ban, felmerül a gondolat, hogy Magyarország, mely annyi gondjába kerül a birodalomnak, valamiképen közelebbi kapcsolatba hozandó vele. Az ilyen

törekvések azonban pozitívumot nem hoztak létre, elsősorban a dinasztia akadályozta kifejlődésüket, mert a Habsburgok már ekkor, Miksa és Rudolf alatt örökös tartományuknak tartották Magyarországot, Erbkönigreich-jeik közt Csehországgal egy sorban emlegetik, s ennél fogva a német birodalommal való szorosabb kapcsolatot, mint amely a dinasztikus törekvésekre ártalmas és az „örökös tartományok” egységét zavarja, rossz szemmel nézték. Így marad a szorosabb kapcsolat egyes birodalmi rendeknek elszigetelt óhajtása, pl. az augsburgi püspök az 1594 birodalmi gyűlésen az 1564 kívánsághoz kapcsolva szeretné, ha a birodalom, állandó segítsége fejében, Magyarország részéről hálát tapasztalna, és ha ez a szent római birodalomhoz fordulva, maga is segítené és építené azt ellenségeivel szemben.

Mindez akadémikus érdekű beszéd maradt, veszedelmesebbek voltak azon kísérletek, melyek a magyar végvonaltól oly módon való kiépítését célozták, hogy a birodalomnak ne legyen többé annyi gondja reá. Minek a rendeknek annyi törökadót fizetniük, s évenként újra zsoldosokat fogadniok, mikor sokkal egyszerűbben is elérhető a cél: német parasztok vagy lovagoknak Magyarországra telepítésével. Mind a két mód, parasztnak vagy lovagnak telepítése, végzetessé válhatott volna a magyar nemzetiség és állama további sorsára. Már a mohácsi vész után javasolja a bajor humanista Aventinus, hogy a régi római katonai kolóniák mintájára a törökkel szemben is határőrvidék állítandó fel, melyben a katonák maguk művelnék meg a földet és időnként, az alkalmat kihasználva, előretolnák, török területre, a határokat. Ez a gondolat a XVI. században folyton kísért, egyik részletes kidolgozását adja 1601-ben Kari von Liechtenstein, Rudolf tanácsosa, akinél már a német gyarmatok létesítésénél a német szón van a hangsúly. Tisztán német nemzeti szempontból dolgozza ki a tervet Miksa fővezére, Schwendi Lázár, aki a magyarság hátraszorításában, sőt kiirtásában a német kultúra terjedésének feltételét látja, a magyarok hűségében különben sem bíz, ezért javasolja többször is Debrecennek és környékének teljes elpusztítását, a Tiszántúl pusztávidékein, Szatmár központtal német kolóniák alapítását, melyekben a német parasztnak és mesterembereknek a bécsi kormány házat, kertet, szőlőt, néhány földcskét adna. Az ilyen kolóniák természetesen a német birodalom részei maradnának, ki bízná őket a gonoszindulatú magyarokra?

Tényleges veszedelem a terveken túl a német lovagrend áttelepítéséből fenyegette a magyarságot. A tervvel Miksa császár lép fel, mindjárt Schwendi javaslatai után, az 1576 regensburgi birodalmi gyűlésen: hivatkozva a szaracénok ellen dicsőségesen harcolt templomosok és johanniták példájára, s a német kardrendére Livlandban, azt kívánta a német lovag-

rendtől, hogy Magyarországon saját pénzén várakat építsen és új komturokat alapítson. Ennek fejében ígéretet tett, hogy a magyaroktól ki fogja eszközölni Kanizsának és környékének a rend számára való átengedését. A terv a magyar állam autonómiájára sokkal veszedelmesebb volt, mintahogyan maga Miksa is elképzelte: a délnyugati határok védelme ekkor már nem a magyar királyság, hanem a belsőausztriai tartományok kezében volt, s ha most ehhez csatlakozóan a déli Dunántúlt is átadják az idegeneknek, ezzel a magyarság a védelmi karéjnak több mint egyharmadát elveszti. A német lovagrend elpuhult volta, sőt gyávasága volt az, ami ekkor Magyarországot megmentette. A birodalmi gyűlés Miksa javaslatát a kerületi gyűléseknek adta ki megtárgyalás végett, melyek mind helyeselték és végrehajtását követelték. A lovagrend ölt-hatolt, a bizalmat nem merte rögtön visszautasítani, eleinte arról beszélt, hogy neki inkább Livlandban volnának kötelezettségei, de mikor a közben trónralépett Rudolf császár a rendi nagykáptalant befolyásolni próbálta és a lovagokat császári nemtetszéséről értesítette, nem szégyelték bíbornokok közvetítését venni Rudolfnál igénybe, ne kényszerítse őket, hogy ilyen „lóistállókba” menjenek be, minők a magyar várak. Azt is felhasználták, hogy nemes lovagok nem harcolhatnak sárfészekben, ahol nem lovagi kard, hanem az időjárás és a tűz az ellenségük. A lovagrend ezen vonakodásával szemben a belsőausztriai rendek: Stájerország, Krajna és Karintia őszintén megmondták véleményüket: a rend nem akar többé harcolni, de ha akarna, sem ért hozzá, különben Kanizsa helyett Kaproncát könnyen átvehetné, Sziget környéke, a Száva-Kulpa vidék jól művelhető, termékeny terület, ebből eltarthatná magát. A dolog így eredmény nélkül húzódott éveken át, a rendnek csak osztrák tagjai pártolták a tervet, köztük a laibachi komtur, Cobenzl, aki Kapronca és Szentgyörgy átvételére tett javaslatokat, és protestáns vallású németek betelepítését is kívánta, mert itt a rendnek úgysem egyházi, csak katonai funkciói lennének, de éppen ezt nem akarták a rendtagok, s így múlt el a magyarság feje felett ez a terve is a területi elidegenítésnek.

A német birodalommal szemben összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy a birodalom sem mentette meg a XVI. században Magyarországot a töröktől, de résztvett a védelemben, nem oly mértékben, mint ahogyan tervezte ugyan, de mégis állandó érdeklődést tanúsított és állandó segéllyel szolgált, összehasonlítva a Trianon utáni helyzettel, lehetetlen nem konstatálnunk az európai keresztény gondolat folytonos meggyengülését. A XVI. század óta a nemzeti államok mindnyájan nagy utat futottak meg az öncélúság politikájának kifejlesztésében és az államközi, európai, keresztény kapcsolatok brutális ignoralásában. Ma elképzelhetetlen, hogy a kereszténység

bármely ellenségével, pl. Szovjet-Oroszországgal szemben közös védvonal fenntartására idegen államok évtizedeken át a végleges győzelem reménye nélkül, pénzt és sereget és tanácsot, jót vagy rosszat szolgáltatassanak, amint ezt megtették annak idején a német rendek.

A pápaság a kereszténység bástyájáért.

A magyar védelem kiépítésében a keresztény összetartózás öntudatosabb kultuszával, de kevesebb anyagi erővel fáradoztak a század pápái. A németek lakta területeken kívül Itália földjén él a XVI. században is Magyarországnak, mint Európa védőbástyájának fogalma. Megtaláljuk ezt a machiavellisztikus önzésű velenceieknél, akik maguk óvakodnak fegyvert fogni a török ellen de annál nagyobb lelkesedéssel ismerik el Magyarország kereszténységvédő szerepét, kifejezéseik, mint a *bastione della Christianita, antemurale e balovardo di tutto il resto dei cristiani*, variálják a németeknek jelzőit. III. Pál pápa is ezeket az immár hagyományos szavakat alkalmazza: Magyarország a kereszténységnek erős bástyája és mintegy *antemurale-ja*, nem szabad tehát a világi fejedelmek egyenetlensége miatt sorsára hagyni.

A pápaságnak Magyarország megsegítésére irányuló politikáját erősen befolyásolta az első időkben az osztrák ház és Franciaország küzdelme, amelyben a pápák gyakran a franciák pártján állottak. Ilyenkor egyenes, pénzbeli segílyt természetesen nem adtak és nunciusaik által küldött jótanácsokra szorítkoztak, melyeket úgy V. Károly, mint Ferdinánd hidegen vissza szoktak utasítani. Nagy csapások idején azonban pénzbeli segílyssel, sőt sereg kiállításával is szolgáltak: így jön Magyarországra Budavár elvesztésének hatása alatt Savello és Vitello pápai csapatvezérek alatt 2500 gyalogos, kiknek kiállítása a pápai kamarának 77.000 aranyába került; a következő évben újabb csapat jön, Savello vezetésével, ennek csak az útja Bolognáól Bécsig 60.000 forint aranyba került. A törökvédelem költségeire indirekt segílyt adtak a pápák, amikor ezzel a kimondott céllal átengedték az egyes fejedelmeknek az annatákat, papi tizedeket, néha még az egyházi vagyon egy részét is. A mohácsi vészt követő esztendőben Ferenc király többször felvette az egyházi jövedelmeket a török elleni háború céljaira. Ferdinánd maga is engedélyt kap az összes egyházi vagyon felének lefoglalására, s a pápaság abba is beleegyezik, hogy a magyar egyházi vagyon jövedelmének tekintélyes része, egyharmada, sőt kétharmada is a királytól a török elleni védelemre legyen felhasználható. De a pápaság a saját államát sem kíméli, a török ellen ott is súlyos adókat vet ki, így Bécs ostromának hatása alatt, az egyházi állam területén minden száz arany jövedelem után fél aranyat vet ki, s a bíborosok egész jövedelmüket lekötik e célra a pápának.

Az egyetemes kereszténység gondolata nagyobb erővel hat a trienti zsinat pápáitól kezdve, akik az egyházi államot nem teszik világi diplomáciai küzdelem központjává és rokonaiknak sem akarnak mindenképp világi fejedelemségeket szervezni. IV. Pius pápa nagyban segíti a Malta szigetét megvédő johannitákat, s egyúttal Miksa császárt döntő lépésekre biztatja a török ellen. Űgy ő, mint utóda, V. Pius, a védelmen túl már a török elleni támadásra is gondol és hosszú idő múlva először mer álmodozni a töröknek Európából való kiűzéséről. Malta védőjével, La Valette johannita nagymesterrel megbeszéli az új kereszties hadjárat tervét, a legnagyobb várakozással tekint Miksa 15664 hadjáratára, melyet nem kis mértékben az ő biztatásai hoztak létre; Sziget eleste hírére bezárkózik az Araceli kolostorba és egész nap siratja a kereszténység e szerencsétlenségét, melyért, ha meg nem történtté tehetné, saját vérét is szívesen adá. Energiáját nem töri meg e csapás, újra kezdi tárgyalásait, hogy Spanyolországgal és Velencével együtt döntő csapást mérhessen a törökre, emberfeletti fáradozással megmozdítja II. Fiilöp rideg önzését, a velencéseket a török brutalitása kergeti a háborúba, s így sikerül megívni 157Eben a Iepantói tengeri csatát, Hunyadi János óta a kereszténység első nagy győzelmét a török felett. Miksa király azonban Sziget óta az egyszer megijedt ember makacsságával ragaszkodik a török békéhez, a ligából Velence is kilép, II. Fülöp is, úgyhogy az új pápa, XIII. Gergely, a spanyolokból cs olaszokból kiábrándulva, az akkori Európának egyetlen hősies uralkodójához, Báthory István lengyel királyhoz fordul és vele akarja megszervezni a török elleni hadjáratot. Ezt a szálat tovább fonja V. Sixtus, az ő nevében a nagy jezsuita diplomata, Possevino, közvetíti a tervet, mely Oroszország meghódítására, onnan a perzsákkal összefogva Konstantinápoly elfoglalására irányul, de megvalósítását elvágja Báthory István halála. Sixtusnak is folytonos kiábrándulás a sorsa keresztieshadjáratati terveiben, rezignáltan vonja le a nemzetállamok kialakulási korára annyira jellemző tanulságot: miért nem lehet a keresztényeknek a törököt legyőzniük? mert míg a török minden vállalkozásánál egyenesen a saját érdekét követi, addig a keresztények részén sok ellentétes érdek érvényesül: Franciaország fél Spanyolország gyarodásától, Spanyolország nem óhajtja Velence erősödését, Velence hasonló érzelmekkel viselkedik a többi kereszténység iránt, úgyhogy a keresztény közjót legyőzik és rajta triumfáinak ez egyes szenvedélyek és gyűlölségek. Azaz politikailag kifejezve: az egyes államok érdekei nem engedik többé a régi keresztény egyetemességnek érvényesülését, ez ellen hasztalan harcoltak a század pápái, akik Magyarországgal szemben egyes esetekben nyújtott segítségre, Miksának és Rudolfnak pénzüsszegekkel való kisegítésére szorítottak mindaddig, míg a tizenöt éves török háború újra

alkalmat nem adott nagyszabású segélyakcióra utóduknak. Vili. Kelemennek.

Hasonlóképen alkalmi pénzsegéllyel járul a török védelemhez a spanyol király, s különböző olasz fejedelmek, köztük a toszkai Mediciek, a modenai, ferrarai fejedelmek. II. Fülöp maga 300.000 aranyat adott az 15664 háborúra, hozzá, illetőleg bécsi követéhez Rudolf is gyakran fordult, mikor sürgősen kellett a védelmi területen fizetéseket eszközölni. De ezek a hatalmak sem állandó segélyt nem szolgáltattak, sem pedig a magyar államiság kifejlődésére hatással nem voltak. Ahhoz túlnagy távolság választotta el őket Magyarországtól.

A németiosztrák tartományok részvétele a védelemben.

Hátra van még egy pillantást vetnünk azon tartományokra, melyek Magyarország közvetlen szomszédai lévén, maguk is ki voltak téve a török támadásainak. Az osztrák örökös tartományok közül itt Alsó- és Belső-Ausztria jönnek tekintetbe, mind a kettő már helyzeténél fogva is kénytelen komolyan foglalkozni a védelem problémáival. Alsó-Ausztria Bécs városának 15294 ostroma óta részben hadi területnek számított, % Bécs végvárként szerepelt, kiépítésének és őrsége fenntartásának költségei a magyarországi védelmi vonal költségvetésének egyik pontját képezték. Maga Alsói Ausztria több módon járult hozzá a védelemhez. A császár az itteni tartománygyűléstől évenként megkívánta, hogy a határvédelemre bizonyos összeget rendelkezésre bocsásson, ez volt az ú. n. doppelte Gült, kétszázalékos jövedelmi adó, melyet az összevételektől és szolgálmányoktól számítottak, és az urak és nemesek is fizették, kiknek saját bevallásaik alapján egy telekkönyvszerű feljegyzés, a Gültbuch készült, az egyes birtokok jövedelmének kapitalizált értékéről, ami azután a kétszázalékos adó alapját képezte. A Gültbuch-ot 1542-ben állították össze, s rajta 1817-ig nem tettek változtatást, minek következtése az volt, hogy már a XVI. század második felében is, a pénz értékének hanyatlásával, a nemesek alig fizettek számbavehető összegeket. De az ellenőrzést is lehetlenné tették azzal, hogy maguk kezelték és őrizték a telekkönyvet, s már Ferdinándnak sem mutatták meg. A Gült-ön kívül esetről-esetre is megszavaztak pénzbeli segélyt, vagy pedig hadi veszedelemkor tényleges katonaállítást. Ilyenkor a nemes birtokosok egyenként kötelesek voltak egy felszerelt lovast kiállítani, a császár vagy fiának személyes vezetése alatt pedig fejenként hadba vonulni; nagy veszély esetén minden harminc jobbágyház után is ki kellett állítani egy puskás gyalogost, végső szükség esetén minden tizedik vagy ötödik embernek készen kellett lennie. Ezenkívül a jobbágyosság sánckunkára is volt kötelezve Bécsben, Bruck-Királyhidán és Bécsújhelyen. Török beütés hírére a személyes felkelés 1543-ig gyakran kiállott, utóbb ritkábban, 1566 óta csak

1595-ben, 1601-ben, 1605-ben, utoljára 1647-ben, de a XVI. században az ausztriai nemesség még állandó gyakorlatokon vesz részt, s Miksa császár megkövetelte tőle, hogy minden fiatal nemes Győrben vagy más végvárban, háromhavi határ-szolgálatot végezzen.

Ezen viszonyok vizsgálatánál az ausztriai rendeket nem szabad úgy elképzelnünk, amint ők a XVII. és XVIII. század óta a köztudatban, hatalom és igény nélkül, a fejedelem előtt hajbókolva élnek. A XVI. században Alsó- és Felső-Ausztria rendjei katonatartás és adófizetés terén sokkal erélyesebben érvényesítették rendi jogukat, mint magyar kollégáik. A török adót maguk szedték be, maguk kezelték és az ő rendi kiküldötteik vitték el Magyarországra az eredetileg megállapított célokra. Ha a dunántúli végvárak, így Győr megerősítésére kell fizetniük, ilyenkor nem a királynak vagy az udvari kamarának, hanem egyenesen az építő hatóságoknak szolgáltatják be a pénzeket. Komoly konfliktusaik származnak Ferdinánddal és utódaival abból, hogy a magyar végvárak támogatásánál maguk fogadják fel az illető csapatot, maguk küldik el, maguk határozzák meg szolgálati idejét, s ezekbe a dolgokba a fejedelemnek sem engednek beleszólást. Így áll elő az a helyzet, hogy a század második felében a dunántúli várak egy részében, Győrött és Pápán, máskor Veszprémben és Tatán ausztriai csapatok szolgálnak, akik egyenesen az ausztriai rendek rendelkezésétől függenek, és jog szerint sem a királynak, sem a magyar hatóságoknak nem engedelmeskednek. Tekintve azonban, hogy az ausztriai rendek adó és katona megszavazásában igen tartózkodóak voltak, s megesett velük, hogy a király 138.000 forintnyi, győri hátralékokra vonatkozó kérésére végül is csak 30.000 forintot vállaltak el, mint 1592-ben a felsőausztriai rendek, a tőlük adott segély sem állandó nem volt, sem olyan nagy, hogy a magyar végvonallá fenntartására döntő befolyást gyakorolt volna és belőle a magyar államiságra nagyobb kár származott volna. Bár a XVI. században már pontosan körvonalazható a Dunántúlon az alsó- és felsőausztriai rendek befolyása alá kerülő terület, Győrtől Kanizsáig — a déli részeken főként Kanizsa és Kiskomárom építésébe folynak be —, ez a befolyás csak a következő században fog állandósulni. A tiroli rendek inkább csak Ferdinánd korában fizettek néha a török védelemre, később, saját innsbrucki fejedelmük alatt kihúzták magukat alóla, de korábbi részvételükből sem volt sok haszon, pl. a tiroli töröksegély 1546-tól kezdve, mint tudjuk, a Fuggerek kölcsöneinek törlesztésére fordítatik több esztendőn át.

A cseh tartományok részvétele

Nagyobb veszedelmek származtak a cseh tartományok részéről. A cseh rendeknél szintén fennmaradt a XVI. században a személyes felkelés, melyet török veszedelem hírére

mondtak ki, ebből azonban legcsekélyebb haszna nem lehetett a magyar védelmi vonalnak, mert Csehország a maga felkelését csak a cseh határok védelmére, a morva felkelést pedig a morva területen rendelte el. A magyar területen dúló török háború hírére a csehek és morvák nagy harci zajjal felkészültek, s aztán bölcsen megállották a cseh-morva határon, ahol teljes biztonságban várhatták ki, míg a magyar védelmi vonal visszaveri a török támadást. A harci készségnek már magas fokára jutottak a cseh rendek, amikor kivételesen, nagy veszedelemben, nem a cseh-morva, hanem a morva-magyar határra vonultak és onnan nézték, karddal kezükben, a magyarok pusztulását. Ez a szokásuk már akkor is elég rossz hírt szerzett nekik Európában, a pápai követek is lemondóan emlegetik, hogy a török harcokra használhatatlanok. Aleander nuncius szerint a csehek annyira törődnek a törökkel, akárcsak a perzsákkal, minden török támadás hírét hazugságnak mondják, melyet azért talál ki Ferdinánd, hogy kizsarolja pénzüket. Nagyobb hajlandóságot csak 1547 óta tanúsítottak, amikor a schmalkaldeni szövetség bukásába a cseh rendek is belebonyolódtak, felkelésüket Ferdinánd fegyveres erővel leverte, a feudális urak birtokainak egy részét lefoglalta, a várókat súlyos adókkal sújtotta, s ettől kezdve sokkal nagyobb hatalommal kormányozta őket, semmint előbb, mikor még kezét megkötötték a koronázási feltételek. Valószínű, hogy a magyar védelmi rendszer nagyobb szabású kiépítése kapcsolatban van Ferdinánd csehországi helyzetének megjavulásával. Csehország ezóta a bécsi pénzügyek embereinek Eldorádója volt, ahol rendi ellenzéssel nem törődve, szabadon kísérletezhetek új adókkal, s egymás után végigpróbták a jövedelmi, forgalmi, vagy adókat minden fajtáját. A csehek ilyképen már Ferdinánd alatt hozzászórtak a török adónak szinte évenkénti fizetéséhez, hogy azonban a cseh rendi adóból mennyi jutott el tényleg a magyar végvárak céljaira, ez még csak hozzávetőlegesen sem állapítható meg. Tudomásunk van időnként a dunáninneni és bányavárosi végeknek, egyes váraknak, vagy a komáromi naszádosoknak zsoldfizetéséről, amit a bécsi hatóságok a cseh vagy sziléziai adóból szolgáltattak. De már Miksa alatt kifejlődik az a szokás, hogy a cseh rendek elsősorban a bányavárosi végek katonaságáról gondoskodnak, még pedig az alsóausztriai példát követve olyképen, hogy lehetőleg kikerülve a Habsburgi hatóságokat, maguk szedik be az adót és saját rendi közegeik által fizetik ki a helyszínén, a végvárakban. A hetvenes és nyolcvanas években a cseh tartományoknak ez a segítsége a magyar állami autonómiának nem csekély sérelmére vezetett, miután a csehek azon segítség fejében, mellyel tulajdonképen a saját földjüket védelmezték Magyarországon, olyan előjogokat követeltek, minőkre a német birodalmi rendek soha se gondoltak. Azáltal, hogy a cseh segély-

összegeket rendi fizetómesterek hozták a végvárakba, ezek helyőrsége csakhamar hozzászokott ahhoz, hogy a cseh rendektől várja a zsoldot. Már Forgách Simon főkapitány is többi szőr fordul egyenesen a prágai rendi kormányhoz és sürgeti náluk a végvári zsoldot, mire ezek, a prágai „Landrecht” urai és nemesei megnyugtató válaszokat küldenek neki. Pálffy Miklós főkapitány 1590-ben lerajzolván a végvári állapotokat, Ernő főhercegnek megírja, hogy tavasszal már a végvárakban semmi zsold sincs, a katonák kihajtják lovaikat a füre, rabolják a szegény népet, s ez a sajnálatos helyzet megmarad mindaddig, míg június havában be nem jön a zsolddal a morva rendi adószedő; Pálffy ezért szükségesnek látja, hogy a morva adószedő az egész morva adóval jöjjön be, s annak kiosztásával a nép jajjai és az országgyűlés panaszai megszűnjenek. A cseh rendek ezzel a helyzettel iparkodtak visszaélni: kiküldötteik, urak és magas hivatalnokok valóságos kéjutazásokat rendeztek a bányavárosi végvárakba, természetesen magas napidíjakkal, amik a kiosztandó zsoldösszeget terhelték meg és az éhező, mezítelen katonák zsoldját kisebbitették, úgyhogy az 1581-i cseh országgyűlésen Rudolf király erélyesen szemükre veti: utazásaik nemcsak hogy fölösleges költségeket okoznak, hanem a király legfőbb hadvezetési jogait is sértik. E tekintetben a csehek annyira mentek, hogy a bányavárosi kerülettel mint sajátjukkal rendelkeztek, bizottságaik ott kihallgatásokat eszközöltek, sőt azt is követelték, hogy Érsekújvár parancsnoka és kapitányai ezután ne csak a császárnak, mint „Csehország és Magyarország királyának”, hanem a „cseh koronaírtományok rendjeinek” is esküt tegyenek, mert ez utóbbiak fizetik őket és építék fel váraikat. Azaz a csehek a török segély őrve alatt a magyar területek némi annexiójára gondoltak, amivel azonban nemcsak a magyar állam szuverénitását, hanem a királyi felségjogokat is megsértették, s ezért velük szemben még az udvari kamara is a magyarokat védi, kiemelve, hogy az ilyen eljárást a csehek részéről a magyarok el nem tűrnék, és ha a cseh követelés tényleg megvalósulna, a többi tartomány is, mely a védelemben részt vesz, ugyanily bánásmódot követelhetne, s ezzel Magyarországon egész lehetetlen állapotok jönnének létre. Ha a csehek ekkor nem kapták is meg ezt a közjogi borraalót, de utóbb sem tartózkodtak a magyar ügyekbe való beleavatkozástól. Országgyűléseik élénk figyelemmel kísérik a magyarországi belső eseményeket, azon szempontból, nem történik-e valami, aminek következeként az ő pénzbeli terheik csökkenthetők volnának. Ilyen praktikus gondolkodást egyedül a cseheknél találunk: tudomást szereznek minden nagyobb birtoktestnek magszakadás útján a királyra háramlásáról, s ilyenkor országgyűlésükön követelik a *cseh* királytól, hogy mint *magyar* király ne adományozza el a birtokokat, hanem jövedelmüket a védelemre használja

föl. Különösen sokat foglalkoztatja őket ez irányban a felső-magyarországi Krusith-birtokok sorsa. De még attól sem riadnak vissza, hogy a királyt figyelmeztessék, ne töltsse be az esztergomi érseki széket, mert ennek jövedelme is hasznos a védelemre, s amíg nincs betöltve, addig az ő terheik is kisebbek.

A cseheknek ez a kalmár szelleme gondolkodóba ejtette a bécsi udvart, hol Miksa és Rudolf korában már megindult a fejlődés abban az irányban, hogy az egyes örökös tartományok segélypénzei a magyar védelmi vonal egyes szakaszaira állandóan utaltassanak ki. Belső-Ausztria a Drávától délre terülő szakaszt vette gondozásába, Alsó- és Felső-Ausztria a dunántúli vidéken volt érdekelve, s Rudolf még 1581-ben is arra kéri a cseh országgyűlést, hogy Cseh- és Morvaország a dunáninneni, Szilézia és a két Lausitz a felvidéki katonaság zsoldját vállalja magára, de a cseh prepotenciának fenti eseteivel szemben csakhamar visszavonulót fuvat, a cseh tartományokat együtteseik összeszidja azért, hogy bizonyos várcsoportokat zsoldfizetés dolgában előnyben részesítenek, másokban az éhező, ruhátlap katonákat nyomorúságban hagyják, holott, teszi hozzá a király, nem emlékszik arra, hogy egyik vagy másik tartománynak valamely védelmi szakaszt zsoldfizetésre különösképen kiutalt volna. Így aztán egyelőre megmaradnak a korábbi rendezetlen állapotok, az örökös tartományok segélyét a bécsi hatóságok rendszertelenül, végső szükségben fizetik ide-oda. A végvárak fenntartására adózó örökös tartományok és Magyarország pedig továbbra is csak indirekte, a bécsi hatóságok által érintkeznek, melyek így valósággal központi jelentőségre emelkednek. Egyszer ugyan, 1581-ben megpróbálják a csehek, hogy a török segély dolgában a magyar rendekkel valami beszélgetésbe bocsátkozzanak, amennyiben Érsekújvár építési költségeinek egy részét elvállalván, megkérik a királyt, közölje a magyar országgyűléssel ezt az elhatározásukat, melyre ők valódi keresztény részvétből jutottak, mert kíváncsiak rá, mit fognak a magyarok válaszolni és hogy kedves-e nekik a cseh segítség. A király ezt a cseh üzenetet a következő évi magyar országgyűlésen elő is terjesztette, de a magyarok semmit sem válaszoltak, amivel nem ugyan udvariasságukról, hanem józan eszükéről tettek bizonyosságot.

A horvát és vend végek védelme

Ha a csehek nem tudtak is segítségük fejében magyar területet elidegeníteni, a déli végeken ez az elidegenítés mégis megtörtént. A Drávától délre fekvő horvát és vend végeket értjük itt, melyek magyar közjogi felfogás szerint Horvát- és Tótország részei voltak, de 1526 óta, sőt már azelőtt is külön védelmi csoportot alkottak. A horvátok már 1526 előtt néhány évvel Ferdinánd főhercegtől várták a török elleni védelmet, aki Salm Miklóst, majd Katzianert küldte hozzájuk némi alsó-

és belsőausztriai csapatokkal. Mohács után Horvátország déli és Szlavónia keleti részei csakhamar törökkézre jutottak, a megmaradt terület csak foszlányokat képezett a tengerparttól Drávaig az osztrák tartományok testén, melyek ettől fogva természetesen háttérévé váltak a védelemnek. Már Katzianer is együttesen kormányozza a magyar királyság e részeit és az osztrák tartományokat, utána Ferdinánd 1537-ben Jurisics Miklóst nevezi ki a Tórországból és Alsó-Ausztriában levő királyi seregek főkapitányának, ennek utóda 1540-ben Ungnad János lesz, mint az „alsóausztriai, vend és horvát tartományok főkapitánya“, aki főként 1541-ben, Buda esete folytán, hatalmas terveket dolgoz ki az osztrák örökös tartományok közös pénzbeli részvételéről a török elleni védelemben, s ő lesz a horvát-vend vonal igazi megszervezője. Ezek a főkapitányok anyagilag a belsőausztriai rendekre támaszkodnak, köz jogilag pedig tisztán királyi tisztviselők, akik a horvát-szlavon-dalmát bánokkal legfőlegbb egyenrangú levelezésben vannak, de azoknak nincsenek többé alárendelve. Déli Horvátország, s a tenger-mellék ekkor már kiesik a magyar állam kereteiből. A tenger-mellék legfontosabb várát, Klisszát, kapitánya, Krusith Péter tíz esztendőn át védi 1537-i hősi haláláig; a horvát bánok. Karlovics, Nádasdy, majd Zrínyi Miklós a belsőausztriai tartományok segítségével a Dráva—Száva—Unna-vonal megvédésére kénytelenek szorítkozni. A déli végeken a király eleinte még ragaszkodik a régi magyar védelmi rendszerhez, mely szerint egyes urak, a királyi udvar familiárisai tartottak királyi pénzen zsoldosokat. 1536-ban még tizenkilenc ily úrnak ad Ferdinánd fizetést, köztük Keglevics, Kasztellánfi, Tahy, Zay, Rátkay, Pekry, Török uraknak és a horvát grófoknak, Blagayaknak, Frangepánoknak, Zrínyieknek, egyenként 10—12 lótól egész 50 lótarásig. A kis horvát sziklavarak azonban nem tudtak ellenállani a török nyomásának, tulajdonosaik egymás után átadják az uralkodónak, aki, mint láttuk, csak keveset konzervál belőlük, a legtöbbet lerontatja. A régi magyar védelem itt is tönkremegy tehát, a védelem helyei csak úgy, mint annak módszere. Új védelemről kellett gondoskodni, melynek emberei is újak, mert a horvát grófokkal, a Dunántúlra vonulásukkor, velük mennek horvát falvaik, s az üresen maradt vidékeket szláv pásztornépség, a vlachok, meg a morlások, uszkókok foglalják el. Ezeknek a király ad lakóhelyet, vagy az ő főkapitányai, köztük Jurisics Miklós, aki a szerb-vlach telepedésnek egyik főindítója volt. Az új lakosság már alig ismeri a magyar állam hatalmát, védelmét pedig az osztrák mögöttes vidéktől, Krajna, Karintia, Stájerországtól várja. És ezek nem sokáig haboznak, hisz az előttük fekvő horvát területeken keresztül vezet a török hadi út az ő testükön át, Friaul és a velencei Terra ferma kincses városai felé. Már 1530-ban magukra vállalják a horvát várak fenntartási költségeit, évi 203.000 forintot.

Ferdinand vállain hagyva a szlavóniai 232.000 forint évi kiadást. Ez a segítség még nem állandó, a terület védelmében magyarok, horvátok, németek egyképen részt vesznek, s ennek a helyzeti nek szimbólumául szolgálhat a Katziáner seregének bábeli zürzavara, benne a magyarok, Pekry, Bakics Pál, Erdődy Simon és horvátjaik mellett alsóausztriai, stájer, karintiai, krajnai, sőt cseh és tiroli kontigensekkel találkozunk. De itt is érvényesült az elv, hogy aki a pénzt adja, azé a befolyás. Már Ferdinánd életében a belsőausztriai rendeknek döntő szavuk lesz a várrendszer kiépítésében, részt vesznek ezzel foglalkozó bizottsági tárgyalásokon, majd pedig, mikor Ferdinánd halálakor Belső-Ausztriát Károly főherceg örökli, az ő felszólítására ebbe vállalják mindkét végvonaltartását, ami akkor 250.000 forintot tett ki. Ebből 50.000 forintot Miksa király fedezett. 1572-ben a horvát végeken 672 lovast, 2754 gyalogost tartanak, a várak fenntartásával együtt évi 199.000 forint költséggel, a vend végeken pedig 505 lovast, 1565 gyalogost, évi 121.000 forintot. Még tovább mentek a belsőausztriai rendek 1578-ban brucki gyűlésükön, ahol a várak zsoldjára, építésére és ágyúkkal való felszerelésére majdnem 550.000 forintot szavaztak meg és egyúttal a területnek a belsőausztriai katonai adminisztrációba való bekebelezését is kimondották. Ennek értelmében Károly főherceg átvette a vend és horvát végeken „örökké tartó generáliságát”, s Grác székhellyel, karintiai, krajnai és stájer tagokból megalakította a belsőausztriai haditanácsot. A végvárakra ettől fogva idegen hatóságnak van rendelkezési joga, a horvát tárnagygyűlések nem a magyar rendekkel, hanem a belsőausztriaiakkal szemben kénytelenek jogaikért síkraszállni. A gráci tanács hatalmát folyton növeli a szerb-szláv bevándorlás, ezek a török területről futó barbárok katonai telepések lesznek, akik a polgári közigazgatáson kívül élve, a gráci főhercegtől kinevezett tiszteknek engedelmessé válnak. A horvát és a magyar rendek védekezését itt is megbénítja egyrészt az a körülmény, hogy a gráci kormánytól fizetett védelmi segélyről nem mondhatnak le, másrészt pedig a magyar királynak régi tekintélye. Mert a közjognak ez újabb súlyos sérelmét ismét a magyar királyi jogokkal álarcozzák: a brucki és gráci eseményekre Rudolf király bejelenti az 1578 magyar országgyűlésnek, hogy távollétére hadi ügyekben királyi joga szerint Ernő főherceget magyarországi, Károlyt pedig horvátországi helytartójának nevezte ki. A rendek hevesen tiltakoztak mindkét kinevezés ellen, Károlyval szemben kiemelték, hogy Horvátországban a közjog szerint a bán a fővezér s egyébként is hallatlan dolog, királyi létben, a királyi tekintélyt így darabokra vágdalni. Végül az országgyűlés a 15. cikkben beleegyezett, hogy a két főherceg, az illető területeken, ő felsége helyettese legyen. A formát megtartották, a királyi család egyik tagja a kapcsolt részekben a király nevében, az országgyűlés jóváhagyásával

gyakorolja tehát a főhatalmat, de a lényeg más volt, ez a főherceg idegen központi szervezetnek exponense és mint ilyen, idegenekkel, külföldi szempontokból, felelősség nélkül kormányozza a magyar területeket. Magyarország és a tenger közé idegen hatalom ékelődött be; a magyar államnak alávett és vele jóbarátságban élő horvát-szerb törzsek ekkor kerültek magyar hatás helyett német befolyás alá: a magyarságtól való elidegenedésüknek itt, a vend-horvát végeken van a gyökere. A belső-ausztriai rendek különben nem tisztán saját erejükből tartották el a horvát-tengeri és vend végvonalat: a 70-es évektől kezdve átlag évi 140.000 forint jár nekik a német birodalmi segélyből, s mivel ez a bécsi udvari kamara útján nem érkezik pontosan — a kamara már jóval a birodalmi segély pénz megérkezése előtt elkölti annak nagy részét úgynevezett „anticipációk“ formájában, ezért a belső-ausztriai rendek arra törek-szenek, hogy a birodalmi segélyt ne Bécsen át, hanem egyenesen a birodalmi fizetőmestertől vagy a letéti helyekről kapják meg. Követeik, kiket e célból a birodalmi gyűlésekre küldenek, igen mozgékonyak, 1594-ben az egész „Türkenhilfe“ egyharmadát kéri maguk számára, ami jó üzlet lett volna, — az 1597—98. regensburgi gyűlés végül évi két „római hónapot“ utal ki nekik, Bécs megkerülésével.

Az új helyzettel nemcsak a magyaroknak, a horvátoknak is számolniuk kellett. A horvát tartománygyűlések tovább üléseznek, a régi horvát falvak katonai szolgáltatásait, sáncmunkáit szabályozzák, miket a jobbágyok a gráci haditanács-tói függő várakban végeznek; főfoglalkozásuk azonban, elvesztvén a védelemre való befolyásukat, az igazságszolgáltatásnak a bánnal karöltve rendezése. A gráci befolyás és a folyton szaporodó új vlach település elől ösztönösen húzódnak a magyar rendek felé, akikkel közös érdekeik vannak. A magyar országgyűléseken Horvátország ünnepélyes követségekkel képviselteti magát, utána a bán összehívja a horvát rendi gyűlést, hogy azon a magyar határozatok végrehajtását megtárgyalják. A magyarok ellen évszázadon át nincs panaszuk, együtt véreznek, együtt mulatnak, együtt tanácskoznak. Magyarország nem sérti a horvát autonómiát, a magyar központi hatóságok, még a kamara is, szorgosan vigyáz arra, hogy horvát-szlavon területen úgy a királyi tisztviselők, mint a különböző bizottságok tagjai horvátul tudjanak. Ami panaszuk van a horvát rendeknek, az vagy a nagybirtokosok hatalmaskodásai ellen irányul, vagy a betelepített vlachok ellen, akik a polgári kormányzatnak fittyet hánynak. Nagy elkeseredést szül a hetvenes évek végén Ungnad Kristóf bánása, aki a báni tekintélyt, maga is szlovén-német lévén, nem tudta eléggé megvédeni a gráci haditanács-tól függő horvát és vend főkapitányokkal szemben és gögösen beszélt a horvát nemesekkel, Szinte nemzeti felkeléssé erősödik ez ellenérvés, melynek a király is enged és 1583-ban

a huszonkétéves Erdődy Tamást nevezi ki bánnak, a horvátok ünnepelt törökverő vitézét. A déli nagyurak, Zrínyi György, Nádasdy Ferenc nem vállalják a bánságot, melynek tekintélyét a gráci uralom eléggé tönkretette. De komoly török harcban mindnyájan: magyarok, elmagyarosodott horvátok, elhorvátosodott magyarok egyforma hősiességgel küzdenek az ősi ellenséggel, immár a nyugati szomszéd, német urak, Herbersteinok, Auerspergek, Ungnadok vezetésével. Mert a vezetés a Drávától délre valóságban kicsúszott magyarok és horvátok kezéből. Ausztria még meg sem alakult formálisan, s máris kinyújtotta kezét a magyarság déli határának szervezésére.

BÁRMILY RÉSZLETESSÉGGEL tekintettük is át a védelmi vonal fenntartására szánt segélyeket, nem volt fölösleges, mert ez adatok ismerete igen sok dolognak megadja a magyarozatát. Így nemcsak a védelmi vonal adminisztratív mechanizmusának titkai tárulnak fel, hanem mélyebb tanulmányok is nyerhetők egyrészt az állam történetére a magyar állami szuverénitás megcsönkítését illetőleg, másrészt a nemzeti lélek fejlődésére, s a németgyűlölet megerősödésére. Német király és magyar nemzet lelki eltávolodásában igen nagy része van a védelmi vonal tökéletlen anyagi berendezésének.

A védelmi költségek központi fedezése

Mielőtt tovább mennénk, még egy összefoglaló számadást kell közölnünk. Az udvari kamara költségvetése szerint az összes hadikiadások az 1578. évre 1,422.606 forintot tettek ki, beleszámítva 9000 forintot Bécs város őrségére, mely, mint mondtunk, végvárnak számított és 100.000-et a hadi adósságok törlesztésére, amiről rögtön szó lesz. Ezen teljes kiadás fődőzetét az udvari kamara következőképen képzelte el: 600.000 forint a német birodalmi segélyből, 596.000 az osztrákcsseh tartományok adójából, ideszámítva valószínűleg a magyar portális adó hozadékát a pozsonyi kamara területéről, 80.000 forint a szepesi kamara portális adójából, egyéb jövedelmeiből és a bányákból, 60.000 forint a vártartományok természetbeli bevételeiből, a papi tizedekkel együtt, s végül 50.000 forint leszámítható a katonaság prelinált zsoldjából, azon esetre, ha idejében fizetik ki — ilyenkor ugyanis a szegény katonák örömmükben, hogy végre pénzt láthatnak, lemondtak egyhavi fizetésükről, s ezt az udvari kamara bölcsen beállította a bevételek közé. Mindez összesen: 1,386.492 forintot tesz ki, a deficit 36.111 forint, amit a kamara különböző forrásokból remél pótolhatni, így a német birodalmi lovagok külön megadóztatásából, pápai, firenzei, ferrarai segélypénzekből, a magyar püspökségek intercaláris jövedelmeiből, melyek e célból lehetőleg nem töltendők be stb.

Az udvari kamarának ez a kimutatása, mely a cseh országgyűlés elé terjesztett, feltűnő optimizmussal számítja a tétéleket. Sem a birodalomból, sem a tartományokból nem jött be, a tizenöt éves háborút megelőzőleg még félmillió forint sem, annál kevésbbé az itt kimutatott 600.000 forint. Egy másik évre, 1584-re rendelkezésünkre áll nemcsak a haditanácsnak előre készült költségvetése, hanem az udvari kamarának egy józanabb, a hiányokkal már számoló kimutatása, s végül az udvari számszéknek utólagos jegyzéke a csakugyan befolyt összegekről. A kiadás ez esztendőben 1,310.000 forintra rúgott, erre a haditanács 961.000 forintnyi fedezetet vett fel, még pedig Magyarországból, harmincad, városi adó, dica és természetbeliekből 93.000-et, Alsó- és Felső-Ausztriából 220.000-et, a cseh tartományokból 296.000-et, a birodalmi segélyből 350.000-et. Ezen összegeket már az udvari kamara is leszállítja, az ausztriaiakat pl. 110.000-re, a magyarokat 30.000-re, a birodalmi segélyt 150.000-re, összesen 531.000-re; végül jön az udvari számvevőség, melynek kimutatása szerint tényleg nem folyt be több 399.646 forintnál, a birodalmi segély ez esztendőben semmit sem hozott, úgyhogy az év 910.403 forintnyi deficittel végződött.

Mindez elég tanulságos képet nyújt a védelmi költségek adminisztrációjáról. A jövedelmek kétség kívül megvoltak azon esztendőben is, mikor nem folytak be, mert a harmincadók, a bányák, a cseh söradó egyképen jövedelmeztek és nem lehet mondani, mintha időnként, csupa rosszindulatból végkép eldugultak volna. A hiba a kezelésben volt, mely bár névleg központi akart lenni, a valóságban középkori viszonyok közt, teljesen szétforgácsolódva működött. Nekünk itt elsősorban azt kell megértenünk, hogyan állhatott fenn kétszáz éven át ez a rendszer, mely magyar és idegen katonaságot folytonos ínséges helyzetben tartott, amikor Közép-Európa az ő gazdagságából mégis csak előteremthette volna a szükséges összegeket. A megértés kulcsa abban van, hogy a Habsburgok kormányai modern feladatra középkori elvekkkel vállalkoztak. A hosszú vonalban kiterjedt végvárak eltartása, zsolddal, felszereléssel ellátása kétségtelenül a modern hadvezetést is kemény próbára tette volna. Képzljük el a világháború második felének keleti vonalát, az albániai hegyektől az Egei-tengerig, továbbá Bulgária északi határaitól Románián, a kisorosz síkságon át egyenes vonalban a Balti-tartományokig, s képzljük el, hogy ezt a vonalat évtizedeken, sőt évszázadokon át kellett volna tartani tökéletesen elavult középkori pénzügyi igazgatás segélyével! Csak így tudjuk megérteni a XVI. századi történetet, melyet egyrészt a királyság középkori hatalmi állása, másrészt a pénzügyek lokális kezelése jellemez, mind a kettő összeférhetetlen a modern katonai és pénzügyi adminisztrációval. A királyság még középkori módon érzékelt a saját

hatalmát, meg lévén róla győződve, hogy az országok rendes bevételei őt illetik, s azokkal úgy rendelkezhetik, mint a földbirtokos szántóföldjeinek jövedelmével. Ebből érthető, hogy a biztos bevételek nagy részét, így a bányákét, kivitte az országból és saját udvartartása költségeire fordította. Ehhez megvolt a joga, középkorból örökölt felfogása szerint, hiszen egyébként mindent megtett a védelmi vonal fenntartására, új bevételi források megnyitására. Amikor az ország teljes bevétele 600.000 forintot sem tett ki, s a fedezendő kiadások 900.000-re rúgtak, ez a középkori felfogás, a királyi pénzügyek abszolút magánjogi kezelése, tette lehetővé, hogy az ország bevételeinek felét mégis kivigyék és az udvartartásra legalább is 8—900.000 forintot költsenek. Rudolfnak hadikiadásai 1602-ben, háborús évben, 878.172 forintot, udvartartási költségei pedig 484.905 forintot tettek ki. Mai felfogásunk szerint ezt a józan ésszel is ellenkező dolgot még a leglojálisabb parlamentáris testület is megakadályozná és kényszerítené a fejedelmet, hogy egyrészt az ország összes bevételét ittben hagyja, másrészt a saját udvartartásának költségeit redukálja. De teljesen össze-zavarnók az egyes korszakok lelki tartalmát, ha a mai felfogás alapján ítélnők el e régi embereket. Az akkori gondolkodásmódtól nemcsak az uralkodó, de a rendek sem szabadulhattak, az udvartartás költségei ellen kifogást nem emeltek, sőt mikor egyszer a bányák bevételeinek az országban maradását követelték, ettől a rendszabálytól annyi nyereséget vártak, hogy még emelni akarták belőle az udvartartás költségeit, a királyi konyhára 15.000, a torna játékokra 40.000 forinttal!

A másik tiszta középkori hagyomány volt a pénzügyek olyatén kezelése, hogy a legtöbb bevételt rögtön a helyszínen, ott ahol az mint bevétel mutatkozott, utalványozás vagy más művelet által elköltötték. A vártartományok bevételei ki voltak utalva a várak fenntartására, a harmincadok nagy része előre le volt foglalva hivatalnokok fizetésére, adósságok törlesztésére, nemcsak nálunk, hanem az összes Habsburg-tartományokban. Költségvetést papíronon lehetett volna ugyan esinálni, de az esedékes bevételeket senki sem tudta begyűjteni, mivel azok száz és száz különböző célra lefoglalva, elzálogosítva, kiutalva voltak. Csehország rendes bevétele bár félmilliót is kitett, ebből Ferdinánd uralkodása után a Habsburgok jóformán semmit sem láttak, a többi cseh tartomány 300.000 forint jövedelme, az alsó- és felsőausztriai egymilliónak legnagyobb része, a tiroli bányák 600.000 forintja hasonlóképen előbb eh fogy, semmint valamely fejedelmi pénztárba került volna. Volt idő, mikor Ferdinánd kezében egyéb biztos jövedelem nem volt, mint a magyaroktól 180.000 forint, a 100.000 forintot kitevő osztrák borvám és a cseh söradó 100.000 forintja. Az osztrák vicedomhivataloknál és a magyar harmincadoknál ott ültek a királyi hivatalnokok mellett azoknak megbízottjai, akik-

nek e bevételek ki voltak utalva, s csak természetes, hogy ilyen gazdálkodás mellett minden többre került, mintha rögtön, új célokra használtatott volna fel az illető jövedelem. Az udvari kamara ezen a helyzeten nem tudott segíteni, központi helyzetéből meglátta ugyan a szükségletet, de fedezésére válogatás nélkül kiutalt bármely bevételt, olyant is, melyet a helyi viszonyok tekintetbe vételével gazdaságosabban lehetett volna felhasználni.

A bevételek e középkorias elaprózása teljességgel képtér lenné tette a pénzügyigazgatást az új, nagy feladatok betöltésére: nemcsak, hogy adott pillanatokban nem tudta a szükségessé vált nagyobb összegeket szállítani, hanem a pillanatnyi szükségben kedvezőtlen kölcsönöket véve fel, ezeknek a jövedelmi forrásokra utalásával hosszú időre megbénította az egész államháztartást. Elmondhatjuk, hogy az udvari kamara felállításával kezdődik a Habsburgbirtokokkomplexum államadósága is. Ennek a fejlődésnek egyes fokait Ferdinánd nagyobb hadi vállalkozásai foglalják el. Az 15274 magyarországi hadjáratra a kamara 277.000 forintot szerzett össze, részben kölcsönök-ből, részben az egyes tartományok rendkívüli szolgáltatásaiból. Az 1528-i hadviselés 199.000 forintot emésztett fel, szintén nagyrészt adósságokból, sőt még ez összegen túl is kellett utólag kölcsönöket felvenni. Az 1532-i nagy hadsereg, mely nem kisebb szegyenbe fűlt, 1,843.200 forintba került, csak a vezérnek, Frigyes pfalzgrafnak a haditanácsosai, segédtsíztjei, szolgálói 11.273 forint havi zsoldot ettek meg; Vels Lénárd 1540-i budai vállalatára 119.000 forint kölcsönt kell felvenni, ebből 50.000-et V. Károly vállal el; az 1541-i hadjárat költsége, nyolchavi zsoldot számítva, 1,325.517 forintra ment, mely összeg egy része szintén adósságból gyűlt össze, mégpedig a legkülönbözőbb helyekről: birodalmi városokból, osztrák apátságokból, bankároktól, egyes uraktól, köztük 16.000 forintot adott Serédi Gáspár is. Különösen szívesen adtak kölcsönöket az udvar emberei, mert kölcsönadás, s ezzel kapcsolatban állami jövedelmeknek éveken át felvétele a tőke elhelyezésének legbiztosabb módja volt így találkoznunk kölcsönökkel, melyeket a kincstartó, Hoffmann János, vagy Harrach Leonhard ad a zavarba jött kamarának. Az ilyen akkoriban éppoly kevésbé esett szigorú elbírálás alá, mint később, inflációk idején a pénzügyigazgatáshoz közelálló törekvése, hogy a börze mozgalmait felhasználva magánvagyonukat megmentsék vagy gyarapítsák. Az eredmény is ugyanaz mindenkor: az államvagyon bukása és egyes, szerencsés egyének gazdagodása.

Adósságok kezdetei

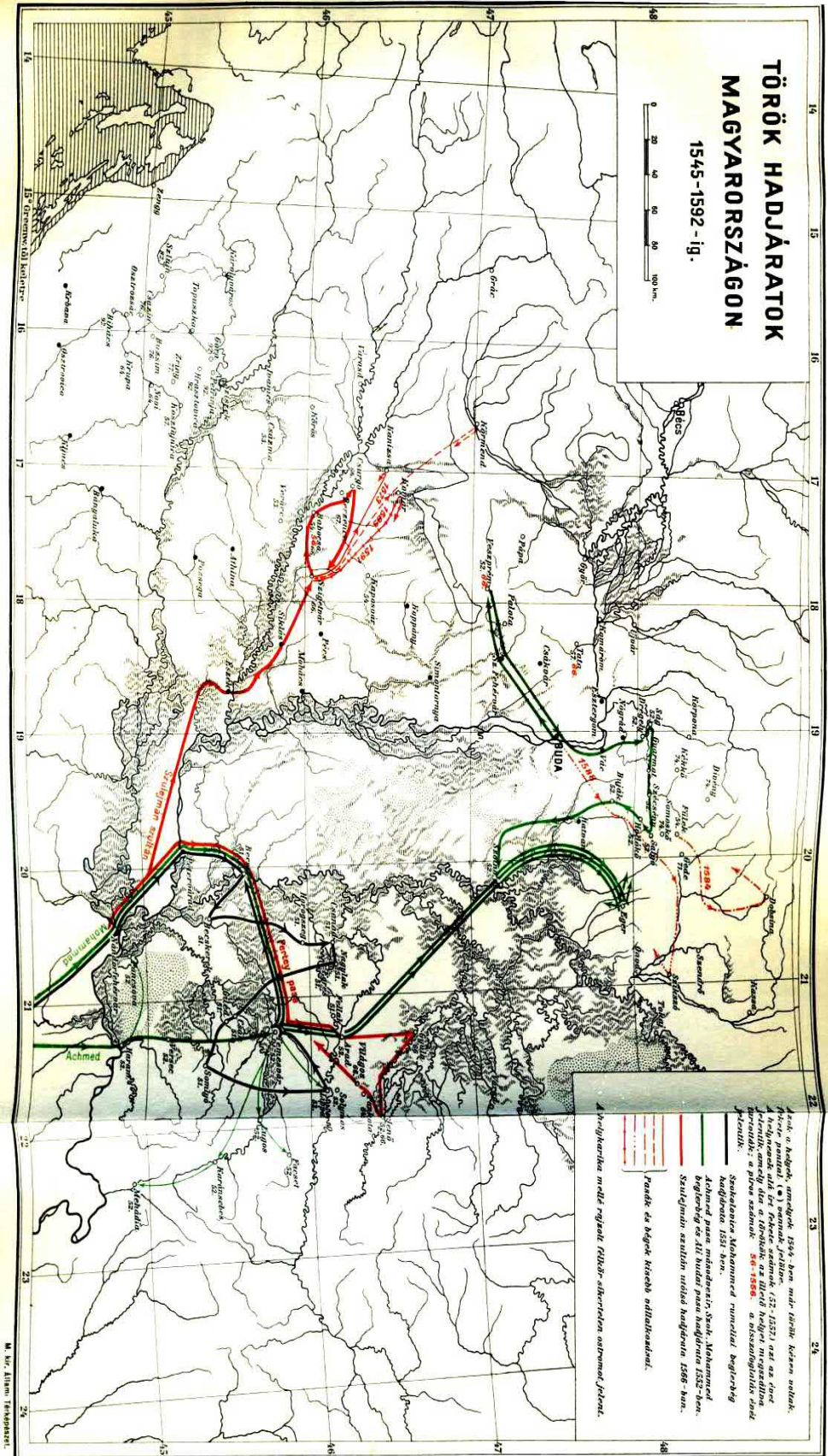
Az adósságok így folyton szaporodván, csak egy részüket lehetett birtokokra utalni, azok jövedelméből lefizetni, miután a királyi birtokok, úgy Magyarországon, mint a cseh korona

tartományaiban csakhamar kimerültek. Ferdinánd után alig van már birtok, mely nincs elzálogosítva. Az ő halálakor, végrendelete értelmében, három fia kénytelen az adósságokon is megosztózni, mégpedig egyszerre háromféle adósságon. Az egyik az úgynevezett fundált adósság, ami az örökös tartományokban valami bevételre, vámra, birtok jövedelemre van utalva, ebből Miksa országai: Alsói és Felsői Ausztria 887.000 forintot vesznek át, a tiroliakra marad 2,100.000, a belsőausztriaiakra 1,100.000 forint. A másik fajtából, a ki nem utalt, égési szén lebegő adósságból van 2,389.000 forint, mely összegnek felét Miksa, egyiegy negyedét két testvére veszi át. A harmadik fajta a magyar hadi adósság, ungarische Kriegsschuld, egészben véve 1,066.836 forint, mely a várbeli katonaság zsoldi hátralékából és a hadseregszállítóknak hátralékos összegekből állt elő; ezt az egészet magára veszi Miksa király, természetesen nem azért, hogy kifizesse, hiszen a kezelés ismert módja mellett a folyó kiadásokon kívül ily összegeket sehol sem lehetett találni, hanem azért, hogy alapjául szolgáljon a további államadósságoknak. Azok most gyorsított tempóban, rohamosan növekednek. Az 15664 háború ismét igen nagy pénzbe került, Miksa adósságai már 1567sben 8 millióra, 1573sban 10ire mennek fel, Rudolf alatt a tizenötéves háború végére 12 millió lesz az adósság s a harmincéves háború kitörésekor már 18 millió. Hogy rohamosabban nem nő, ennek az az oka, hogy az uralkodó nagy könyörgéseire egyes tartományok időnként magukra vállalnak belőle bizonyos összegeket, így Alsói Ausztria hárommilliót, a csehek 1611-ben ugyanennyit, 1615-ben 3.400.000 forintot; az ilyen átvett összegek azután az egyes tartományok saját államadósságait szaporítják, amiből pl. Csehországnak már a hetvenes években van 1,200.000 forintja. A központi kormánynak természetesen az a törekvése, hogy saját kötelezettségeit a tartományokkal elvállaltassa, s ezen töreki vésében azzal az argumentummal él, hogy az államadósság a tőri elleni végvonall fenntartási költségeiből áll elő, amely vonalfiak pedig minden tartomány egyformán érzi a védelmét; a kamara szerint Rudolf király 1579-ben is 600.000 forintot volt kénytelen kölcsön venni, mert a vég vonall fenntartása 1,600.000 forintot emésztett meg, erre fedezet nem volt egyéb, mint 600.000 a birodalmi segélyből és 400.000 az egyes tartományokiból, úgyhogy csak a hadi kiadás 600.000-nyi deficitet mutatott fel, nem is számítva az udvartartást, melyet Rudolf, a kamara szerint, úgysis leszállított, testvérei és édesanyja udvarával együtt erre összesen 225.000 forint megy.

Ez a kezdete az osztrák államadósságnak, melyből egy részt Magyarország 1867-ben kénytelen volt magára vállalni. Eredeténél elavult, középkorias pénzügyigazgatás állott, ez dajkálta és növelte nagyra, mert kétségtelen, hogy modern, centralizált kezelés mellett azon sok-sok forrásból, mely a

TÖRÖK HADJÁRATOK MAGYARORSZÁGON

1545-1592 - ig.

Azok a helyek, amelyek 1584-ben már török kézben voltak.
 Kiseb pontok (•) nemzeti jelölés.
 A székelyországi úta a törökök és a Hódoltság megszállása
 között: a piros szalagok 56-1568. a visszatérítési utak
 jelöltek.
 Székelyország Mohácsi után megszállt helyiségek
 jelöltek 1551-ben.
 Achmed és Ali bég utáni hadjárata 1582-ben.
 Székelyország azután visszatért hadjárata 1586-ban.

Pradák és békés kirakás emlékei.

A helységeket a török erők ellenőrzés alatt tartották.

Habsburgoknak rendelkezésére állott, fedezni lehetett volna a török hadi kiadásokat. De erre az akkori pénzügytan nem volt képes, de különben a világháború megtanított bennünket, hogy az állami pénzügytan mindig csak utána sántikál az eseményeknek. Viszont az előadottakból az is világos, hogy csonka Magyarország még akkor sem tudta volna saját hadi és polgári költségvetését fedezni, ha saját bevételei az országban maradnak és jobb, modernebb kezelésben részesülnek. Ezt a tényt ismerte el a központi kormányzat is, amikor óvakodott attól, hogy a közös államadósságnak a tartományok közt felosztás sakor Magyarországra is számítson. Hiszen annyira közismert volt, hogy ez a tönkrement, elpusztult csonka ország több ténnyel semmiképpen sem vehet magára. Az ország szegénysége még a bécsi kamara áthárító tehetségének is határt szabott.

Mielőtt megtekintenők a végvárakban harcoló katonaságot, még ki kell emelnünk a pénzügyigazgatás dolgában, hogy a védelmi vonal fenntartási költségei ennyiféle forrásból származván, az udvari kamarának mint központi hatóságnak közreműködése nélkül e források kihasználása egyenesen elképzelhetetlen. Ha az udvari kamara nem vágott is új utakat a pénzügyek kezelésében és ha nem volt is képes a bevételeket és kiadásokat másként, mint a valóságtól folyvást meghazudtolt költségvetések papirosán koncentrálni, mégis nagy munkát végzett azért, hogy ennyiféle hatóságtól, külföldi uralkodóktól, bankároktól és legkülönbözőbb kölcsönadóktól kiharcolt bizonyos összegeket, melyek egyrésze mégis csak a védelem céljaira szolgált. Ezt a munkát csak oly központi hatóság végezhette el, mely a Habsburg-országok helyi hatóságai fölé helyezkedve magasabb tekintéllyel rendelkezett és szintp nemzetközi fokra tudott emelkedni. A magyar vagy cseh kamara, nemzeti talajban gyökerezve, ily munkát nem végzett volna el. A pénzügyigazgatás a védelemmel együtt került, a dolgok belső erejénél fogva, magyar nemzeti kezekből bécsi központi kezelésbe.

A VÉGVÁRAKBAN ITT-OTT idegenek szolgáltak, gyakran külföldiek parancsoltak, de mindig magyarok harcoltak és mindig magyarok pusztultak.

A magyarság a védelemben

Mindnyájan zsoldosok voltak. Az idegenek havonként kapták a zsoldot, a magyarok azonban, ősi magyar szokás szerint, egy esztendőre. A magyar zsoldos szolgálat ekkor még láthatólag a régi familiáris viszony hajtása: az úr évi bérrel fogad szolgálatába hadiszolgákat, akik tőle ellátást, ruhát kapnak, mint egyéb konvenciók szolgái. Ez a szolgálati viszony, melynek régi magyar nevét, a jargalást, e korszak megsárgult papírtömegének egy nagy, önzetlen kutatója, Takáts Sándor, ásta ki, sokkal

inkább leköti egymásnak mind a két félt, munkaadót és szolgát, semmint a havonkénti zsoldfizetés. A havi zsold vagy hópénz csak ekkor kezd elterjedni, idegen hatás alatt. A jargalás viszont még érvényben marad azon fegyvernemeknél, melyeknek a magyar katonai életben múltjuk van. Így természetesen a huszároknál. A huszárságnak a beosztása is a régi: száz ember felett száznagy rendelkezik, tízszer száz felett ezredes. A XVI. század vérvésztésében ezt az egységet nem lehet fenn tartani, a század lefogy ötven emberre, az ezred ötszázra, a huszárezredes tehát ötszáz huszárt vezet. Persze ötszáz huszár is csak ritkán jön össze, igen nagy várnak kell annak lennie, hogy benne ötszáz huszár legyen ezredes alatt. Ezek a huszárok többé már nem délszlávok, miként még Hunyadi Mátyás korában azok voltak; Magyarország már elbukott Mohácsnál s nincs többé értelme, hogy a szerbek magyar szolgálatba álljanak, amikor a magyarok sem tudják őket a töröktől megvédeni. De a délszláv hullám ilyenén elapadásával megindul egy magyar hullám: a déli vidékek magyar nemzetsége, Szlavóniában, az Aldunánál, Duna—Tisza közén, sőt Dunántúl is elveszti ősi földjét, puszta kardon kívül egyebe nem marad, királyi vagy nagyúri szolgálatba lép mint könnyű lovas, huszár, hiszen nehéz páncélzatra pénze sincs, de ilyen már alig is található az elszegényedett országban. A magyaroknak a huszárságba tódulásával a már ott szolgáló délszlávok is maguktól megmagyarosodnak, főként azóta, hogy a védelmi vonal északabbra, magyar nyelvterületre toódott el. Ily módon a huszárság végkép magyar lesz, külföldön már ekkor mindenütt magyar fegyvernemként ismerik s itthon átveszi a régi páncélos lovas szerepét, bár fegyverzete a török eredetű Zrínyi?sisakon kívül is törökös, főfegyvere a török kor végéig a köp ja, a hegyes tör, a szablya; a lőfegyverekkel e korban még nem barátkozott meg a felderítő szolgálatot végző vagy elsöprő attakot, huszár-attakot lovagló csapat.

A huszárokon kívül jargaláson vannak, annuum salarium-on a naszádosok is, akik szintén régi fegyvernem, ezért marad meg náluk a zsoldszolgálatnak ez az ősi magyar formája. A naszádos vagy vízi hajdú nem evezőslegény, hanem gyalogos katona, aki dunai hajón megy a csatába. Amint a huszárok ekkor már, kihalván a Zápolyai János szerb huszártisztjei, mind magyarok, éppúgy a naszádosok is; az utolsó szerb naszádosok 1529-ben, Szolimán jöveletekor, a törökhöz állottak. A magyar naszádosokat Ferdinánd Komáromba telepíti, megújítva számukra II. Lajos kiváltságait: vám? és harmincadmentességet kapnak, s ennek birtokában kereskedésből próbálnak megélni, mikor a zsold késik vagy egészen elmarad; később kénytelenek a városi céhekbe belépni. Tisztjeik vajdáknak neveztetnek, s vannak vízi és száraz vajdák, ez utóbbiaknak nincsenek hajóik. A vízi vajda naszádot vezet, melynek személyzete harminchárom emberből áll, de vannak félnaszádok is, és a vajdák felett

áll a naszádosok főparancsnoka, a fővajda vagy főkapitány, aki huszárszolgálatból kerül erre a tisztségre, rendszeren huszárezredes és nem vezeti személyesen a naszádosokat. Ezek a magyar hajók mozgékony kis egységek, melyek a török Dunára levezvén, legénységük partra száll és elvégzi munkáját, mielőtt a török nagyobb erővel megjelenne. A török maga is naszádokkai védekezik ellenük, melyek nagyobbak a magyarokénál, ágyúval felszerelve; a védekezés másik eszköze, hogy Budánál láncsal zárják el a Dunát. A magyar hajók azóta, hogy Szlavónia erdőrengetegei török kézre jutottak, Gmundenben készülnek, a Salzkammergut erdeiből. A szabályozatlan vizeken, sekélyes árterületeken csak ezek a kis magyar hajók tudnak mozogni, melyek a várvédelem energikus kiségitői; a bécsi Arzenálban készült idomtalan osztrák gályák mindegyre megfeneklenek, csak lefelé tudnak úszni, s akkor is Bécsből Komáromig két-három hétig tart út jók.

A végvárak őrségében huszárság mellett gyalogosok szolgálnak. A magyar gyalogosokat darabontoknak hívták, eleinte igen kevesen voltak, a magyar inkább lovon szolgált, a darabont is inkább csak városi katona volt, a német nemzetiségű városok zsoldjában. A XVI. században azonban új neme fejlődött ki a gyalogságnak, melynek nagy jövő adatott: ezek a hajdúk, eredetileg minden valószínűség szerint hajtólegények, ökörhajcsárok, akik a nyugatra hajtott félvad szarvasmarhacsordákat kísérték, s maguk is fél vad emberek voltak. Tudjuk, hogy Dózsa György seregében is a legbátrabbak a hajdúk sorából kerültek ki. Igen sok köztük, különösen eleinte, a szláv eredetű vlach, mert most, mikor Mohács után hirtelen merült fel nagyszámú katonaság szüksége, elsősorban a délszlávok jelentkeznek, akik a török elől menekülvén, ez az egyetlen megélhetési módjuk. De nem kell sokáig várni, 1541-től kezdve a magyarság is földönfutó lesz és hirtelen megduzzad a lovas és gyalog szolgálatra vállalkozók tömege. 1553-ban az összes várakban 5400 magyar gyalogos szolgál, 1556-ban már 8300. Legnagyobb pártfogójuk, Fráter György, aki, ahol teheti, magyar gyalogságot toboroztat. A darabont név a városi gyalogságról áterjed egyéb puskás gyalogságra, hajdú és darabont elnevezés egymásba folyik. Hogy egyik sem régi magyar eredet, hanem új képződmény, ezt mutatja, hogy nem évre szolgálnak, csak havi zsoldot kapnak, s ebből kénytelenek magukat ruházni és élelmezni, szemben a huszárok-kai, akik familiáris alapon szolgálván, uroktól teljes ellátást élveznek. A gyalogság tisztjeit, miként a naszádosokét, vajdáknak hívják. Eredetileg százas egységekben szolgáltak, de a horvát gyakorlat hatása alatt ez az egység is leolvadt ötvenre, az ötszáz gyalogcsapat lesz a magyar taktikai egység, ennek vezetője a fővajda, rangban megfelel a huszárezredesnek. Csakis az erdélyi területeken marad meg, horvát hatástól mentesen, az eredeti százas és ezres magyar egység.

Külön csapatok még a haramiák: kóbor szerbek, zsványok, rablók, akiket horvát várakban rendes szolgálatra fognak, s belőlük fejlődik ki a horvát nemzeti gyalogság; a magyar várakban ezek összeolvadnak a hajdúsággal; ilyenek még a martalócok, akik Mátyás és a Jagellók alatt bosnyák várakban szolgáltak, rác, vlach, gyalogosok, igen gyakran pribékek, töröktől átpártoltak, először Nádasdy Tamás fogadja őket királyi zsoldba, s utána a horvát bánok állandóan alkalmazzák; végül a szabad hajdúk, akik a végházakban fizetés nélkül rablásból és zsákmányból tengetik életüket, s akiknek kiirtására a magyar országgyűlések is törvényeket hoztak.

Ezek a magyar és délszláv, de folyton magyarosodó zsoldosok a végvárakban szolgálnak, együtt a német nehéz lovasokkai, archibusierekkel és a német landsknecht-gyalogosokkal. Elhelyezésüket az a harcmodor határozza meg, mely a török támadások folytán mint egyetlen védelmi lehetőség fejlődött ki. Láttuk, hogy a védelmi vonal első kiképzése idején a király és rendek a kis várakat lerombolásra ítélték, mivel komoly tárnadás esetén védeni alig lehetett volna őket. Később azonban kiderült, hogy az ilyen kis erődöknek is megvan a hasznuk, a török várak nagyszámú lovassága ilyen közbeeső kis várak hiányában akadálytalanul törhetett elő a nagy magyar várak közeiből és rabolhatta a mögöttes magyar vidéket. Ennek megakadályozására tartatnak fenn a nagy várak között és terepük előtt a kisebb váracsok, bennük tíz-húsz lovas és darabont, csupa magyar, akik a vidék erdőit, bozótjait, gázlóit ismervén, kisebb török tárnadást maguk is vissza tudnak utasítani, 's nagyobb szembesítéssel szemben az anyavárnak megfigyelői szolgálatokat teljesítenek. Nagyerejű török ostrom elől visszavonulnak, sorsukra hagyván a várat, melyet ha elfoglalja, a török sem tud hosszabb ideig tartani. A nehezen mozgó német katonaság viszont a fővárakban alkalmaztatik, ahol részben az idegen főkapitányok testőrségét is képezi. Így látunk a ránk maradt jegyzékek egyik legteljesebbikében, 1577-ből, a Duna és Balaton között a kis várakban kizárólag magyar husárokat és darabontokat: a vég vonal ezen szejletén Szent Márton-Pannonhalmán 50 lovas és 100 darabont, Varsányban 18 lovas, 25 gyalog, Cseszneken 18 lovas, 30 gyalog, Veszprémben 200 lovas, 300 gyalog, Tihanyban 25 lovas, 50 gyalog, Keszthelyen és Szigligetien 80 gyalog, 11 lovas, Csobáncon 20 gyalog, Pápán 300 huszár, 350 darabont szolgál, idegen legénységgel csak négy várban találkozunk: Komáromban, hol az ezredes mellett egy zászlóalj, 300 német landsknecht van, a 660 magyar naszádos és 64 száraz vajda oldalán, továbbá Tatán, 170 magyar huszár és 100 darabont mellett 50 német gyalogos, s végül Győrben, a kapitányság főhelyén 100 nehéz német lovas és két zászlóalj, azaz 700 német landsknecht, 400 magyar huszár és 300 trabant mellett.

Ugyanekkor a Balatontól Drávaig terjedő védelmi szaka-

szon a kisebb várakban mindenütt magyar katona szolgál: Zalavár és Kapornak, Kedhely, Csákány, Peleske, Rajk, Szemenye, sőt Légrád váraiban is, ahol pedig kerületi kapitány székel. Német őrség van Kis-Komáromban, 170 huszár és 130 darabont mellett 50 knecht és 50 archibusier, s főkép Kanizsán, a főkapitány székhelyén, 600 huszár és 400 darabont mellett 750 knecht, 100 nehéz lovas és 100 archibusier.

Mindezek tiszta magyar lakosságú vidékek voltak, ahol nemzetiségi szempontok kikapcsolásával szabadon érvényesülhetett a katonai szempont: a legjobban használható magyar katonaságnak minél nagyobb számban alkalmazása. Nem úgy az északi területek vegyes lakosságában. Korán vannak adatok arra, hogy a bécsi haditanács a felvidéki várakba, melyek egye szersmind népes német városok is voltak, azon szándékkal küld német katonaságot, hogy ez itt a német elemet erősítse, s amennyiben magyarosítási folyamat indult volna már meg, ezt megakassza. Különösen szükségesnek látja ezt a keleti részekben, ahol a török mellett Erdély is ellenség, melynek ugyanazon nemzetiségű seregei vannak, mint a végvárak magyar katonasága. A bányavárosok mellett Kassa a leginkább exponált hely, ahol Fráter György várkapitánya, Czeczei Lénárd erélyesen támogatta a magyarosítás ügyét: a Ferdinánd-párti német polgárok egyrészét kiűzte s házaikat, földeiket a saját magyar katonái közt osztotta ki. Újra Habsburg-kézen a haditanács veszi gondjaiba Kassa németségének helyreállítását, biztosai 1570-ben megalégedetten konstatálják, hogy német őrsége megerősítette a német polgárok helyzetét, s erre a példára egyéb várakba is német katonaságot kívánnak. Ehhez képest a dunáninneni és bányavárosi végek királyi várai közt alig van 1577-ben olyan, hol német katona ne állomásoznék, kivétel csak Léva, 132 huszárjával és 50 darabontjával, Tapolca 20 darabonttal, Sebmezbánya ötvennel, Szentantal 90-nel és Bozók 60 huszárral és 130 darabonttal. Ezzel szemben a következő vegyes helyőrségek állanak: Murány, 60 knecht és 30 darabont, Végles és Ocsova, 200 darabont, 50 huszár, 100 knecht, Korpona 240 huszár, 200 darabont és 100 knecht, Csábrág 50 lovas, 106 darabont; 50 knecht, Szitnyán 20 knecht, Libetbányán és Breznóbányán csak német: 130 knecht, Bakabányán 100 huszár, 100 darabont, 100 knecht, s végül a főkapitány székhelyén, Érsekújvárott 280 lovas, 200 darabont helyőrség mellett a főkapitány legénységként 200 huszár, 200 darabont és 50 archibusier. A tulajdonképeni nagy német tömegek azonban a szélső keleti végekre vettettek: Szatmárban nagy többségben a német őrség: 500 knecht mellett csak 100 huszár és 25 darabont, Tokajban 200 knecht, 50 archibusier és 50 német lovas, de csak 300 huszár és 15 darabont; Kálión 140 knecht, 50 archibusier, 60 darabont. 150 huszár; Kassán tisztára idegen őrség: 350 knecht és 50 archibusier, Szendrőn 370 knecht, 50 német lovas. 200 huszár, 70 dara-

bont; Szádváron 70 knecht; Ónodon 50 knecht, 50 huszár. Tiszta magyar őrség csak ott található, ahol azt nem a király, hanem magyar urak tartják, így Ecseden, a Báthory-várban 100 huszár, 20 darabont, Krasznahorkán 49 királyi lovas mellett a birtokos 35 huszára és 25 darabontja. Egerben az egykori tiszta magyar őrség helyén ekkor már 300 knecht, 100 német lovas és 500 magyar huszár képezi a helyőrséget, a kassai főkapitány szövegátára pedig 200 huszár mellett 50 archibusier áll.

Magyar és idegen őrségeknek közös szolgálata folyt itt évszázadnál tovább; ennek a ténynek jelentőségét nagyon jól fel tudjuk fogni azóta, mióta a mai nemzedék a világháborúban annyi tapasztalatot szerzett idegen, német, török, szláv népekkel együttes hadi szolgálatban. Nemzetiségi súrlódások nélkül ily közös szolgálat el sem képzelhető, de hogy a XVI. század folyamán, minden megfigyelhető torzskodás mellett is magyar és német folyton vállvetve küzdött, s a század végén a hosszú háborúban évről-évre ismét összetalálkozott, ez a tény magában is mutatja, hogy a nemzeti érzésnek akkor még nem volt meg az a kizárólagos hatalma a népek egymásközi érintkezés seinek szabályozására, mint később, a keresztény szolidaritás végleges letűnével. A kereszténység védbástyáján magyar és német együtt küzdött; ez az európai gondolat utolsó diadala volt, s a magyar végvárak falait a tűnőben levő keresztény szolidaritás utolsó sugarai aranyozzák meg, de ez a közös küzdelem már kezdettől fogva magában foglalta a magyarság alárendelésének lehetőségét.

A küzdelem elsősorban a magyarok földjének védelmét célozta, s így érthető, ha a véráldozatban a magyar megelőzte a többi. 15—16.000-nyi végvári katonaságból legalább 10.000 mindig magyar volt ebben a korban. A védelemnek eszközeit viszont a bécsi kormány állítván össze, a magyarság a hadvezetésben háttérbe szorult. Ez már magában véve is felkelthette benne az elnyomatás érzetét, melyet növelt az a tudat, hogy a német katonaság a keleti végeken kommasszálván, az ottani nagy vártartományok jövedelméből könnyebben meg tudott élni, a zsold kimaradása esetén is, semmint a nyugati és északi várak magyar őrsége. A fizetelenség, ruhátlanság és éhezés égbekiáltó panaszait mindegyre a bányavárosi és dunántúli végi házakból halljuk. Bár a XVI. században még nincsen nyoma annak, hogy az udvari hatóságok a magyar katonaságot szándékosan hagyták zsold nélkül, ez a körülmény: a németeknek a kövér tiszai vidéken alkalmazása, mégis felkeltette a gyanút, mintha ebben szándékosság lett volna. Mindez együttvéve bizonyos közvéleményt, hangulatot hoz létre, mely Rudolf korában kezd erősödni, eleinte a magyar főkapitányok alkalmazásának követelésében tör ki, később pedig, Bocskay felkelésekor, az idegen katonaság eltávolítását viszi keresztül.

A szolidaris együttműködés most is, akárcsak a keresztény

hadjáratok korában, alkalmat adott a közös működésre egyesült népeknek, hogy saját lelküket megismerve, saját önálló egyéniségüknek tudatára ébredve végkép elváljanak egymástól. Ez történt most is: a nemzeti egyéniség szinte meghatványozódva reagált a védelmi vonalba befoglalt német momentumokra és ez a reakció képezi alapját annak a történetnek, mely Bocskaytól II. Rákóczi Ferencig a németgyűlöletnek többé-kevésbé tudatos politikai kifejezése volt. Ha a nemzeti egyéniség ez újabb kifejlődését vizsgáljuk, akkor a védelemnek királyi szervezetétől el kell válnunk és felkeresnünk a magyar nagybirtokot, mely ebben a korban nemcsak maga is színmagyar volt, hanem egyúttal központi szervezetét alkotta minden magyar törekvésnek. A nemzetiségnek nem mécsese pislákkölt, hanem fáklyája lángolt a nagybirtokon a törökharcok százados éjszakájában.

AZ ÚJ NAGYBIRTOK KIFEJLŐDÉSE ÉS NEMZETI SZEREPE

A NAGYBIRTOK attól kezdve, hogy Szent István megalakította, mindenkor jelentős tényezője volt a politikai életnek. De minő különbség van e koraközépkori és az itt megvizsgálandó XVI. századbeli nagybirtok között! Szent István államában, a magyar királyság két első századában az egyházak, néhány idegen lovag és utódaik, s a nemzetségekből kivált nagyurak mind együttvéve is elszigetelt kisebbséget alkotnak az országban érvényesülő többi politikai tényezőkkel szemben: a nemzetségi birtokon a szabad magyarok fegyveres osztálya, a királyi várbirtokokon a királyi népek jól kiépített katonai és gazdasági szervezetükkel könnyen ellensúlyozhatják őket; király és nemes magyarok egyként korlátjai az új magán nagybirtok érvényesülésének. De azóta a nagybirtok évszázadok hatalmas fejlődésén ment át: voltak korszakok, mikor a királyi hatalom is kapitulált előtte és a szabad magyarok utódai, a köznemesek, uszályául szegődtek. A nagybirtok érvényesülésének e korábbi fázisai azonban csak pillanatnyi helyzetek kihasználásán alapultak, s e helyzetek megváltozásával a nagybirtok e hatalmi áradataira is bekövetkeztek az apály korszakai. A Zsigmond, majd Hunyadi János kormányzósága alatt kifejlődő túlhatalmas nagybirtokokat eléri a reakció Mátyás alatt, ki erős királyi hadsereget állít fel, királyi kincstárát nagy adókkal függetleníti és így a nagybirtok hatalmát illuzóriussá teszi. Hunyadi Mátyás halálával megint nekilendül a nagybirtok, az ő tőle felemelt új nagybirtokosok közös érdek alapján kiegyeznek a régiekkel, széttörik a királyi hadsereget, s örök időkre elveszik annak anyagi alapjait, a királyi rendes adót. Most már a Mátyástól felemelt családoké a nagybirtok, a régiek lassanként kihalnak, a királyság nem tud nekik többé ellenállni, kénytelen tehát szövetkezni velük és így megosztani őket. A Jegallók alatt az erők ez új megosztásában a nagybirtok egyik csoportjával a királyi hatalom, a másikkal a köznemesség szövetkezik, s így, bár folytonos krízisek árán, a nagybirtok kizárólagos érvényesülése mégis csak paralizáltatik. Még mindig nincs meg az a belső és külső politikai konstelláció, mely szinte intézményszerűleg a nagybirtok kezébe tenné le az államhatalmat. Ez a helyzet csak 1526 után állott elő.

Az egész XVI. századi fejlődés megértésére figyelembe kell vennünk, hogy 1526 óta eltűnt a békés fejlődés lehetősége

az országban. Előbb a polgárháború, azután a folytonos török-elleni védekezés szüksége az, ami minden egyéb, nemzeti, békebeli, kulturális feladatot háttérbe szorít, magába olvaszt. A nemzetnek védelemre van szüksége, s ezt a védelmet az akkori társadalmi viszonyok közt más nem nyújthatja neki, mint a nagybirtok; ez adja meg a nagybirtok túlnyomó befolyásának reális alapját, s egyúttal morális igazolását is. Amíg I. Ferdinándnak nem sikerül kifejlesztenie az új várrendszer királyi védelmét, aminek kezdetei, mint látjuk, az 1540-es évek végére nyúlnak vissza, addig kizárólag a nagybirtok szolgáltat védelmet a többi néposztálynak, a királyi várvonal kifejlesztése óta pedig ezen a feladaton megosztózik a nagybirtok és a király.

Ha ezt a tényt tekintetbe vesszük, akkor nem fogjuk a XVI. századi Magyarországot rablók tanyájának tekinteni, nem fogjuk a Nádasdyakat és Zrinyieket a korszak sváb vagy frank rablólovagjaival Összetéveszteni, akik álruhában, bekor-mozott arccal mentek le várukból és állottak lesbe, augsburgi, nürnbergi vásárookra menő kereskedők útjába. Az itthoni és külföldi úri hatalmaskodások nem ugyanazon szociális-gazdasági szervezet következményei voltak. Nem, Magyarországon ekkor már, éppen a háború permanenciája miatt, olyan irányt vett a szociális és gazdasági fejlődés, mely eltérve a nyugatitól, a nagybirtoknak sokkalta nagyobb hatáskört biztosított, semmint volt nekik a nyugati országokban. Nyugaton a fegyverekkel és várakkal rendelkező birtokosnak politikai érvényesülése végórát éli, hatalmát átveszik a területiális fejedelmek vagy a szuverén királyság, ezek veszik védszárnyaik alá az alsóbb társadalmi osztályokat. Hutten és Sickingen nagy tervei lég-búborékként szétfoszlanak, a lovagság korszaka letűnt Nyugaton, amikor nálunk éppen kifejlődik. Mikor Nyugaton a nagybirtokos lovagnak nincs többé semmi életfeladata, nálunk akkor veszi át a védelem nemzeti és állami funkcióját, amelyeknek betöltése nem volt feladata semmi egyéb nyugati nagybirtoknak. Az államot helyettesítő nagybirtokot a védelem szükséglete termelte ki, ez az új nagybirtoknak szociális és morális értelme.

Az új nagybirtoknak a háborús korszakban nincs többé, nem is lehet ellensúlya, ez a tény indítja meg az új képződmény kifejlődését. A királyok maguk ápolják növést, hisz hatalmuk csak addig terjed, ameddig a hozzájuk tartozó nagybirtokosok fegyverei elérnek; a nagybirtokos kardja a király kardja az ellenkirállyal szemben. Ebben a harcias világban a városoknak sincs szavuk; kereskedelmük megbénul, éppen a polgárháborúk döntő évtizedeiben, kapuikat mindegyre zárva kénytelenek tartani, s még így is gyakran egyes urak kezére kerülnek, mert maguk nem katonáskodnak, zsoldosokat pedig még a legnagyobb, leggazdagabb városok is, mint Lőcse, Sel-

mecbánya, feltűnően csekély számban, 10—15—20-at, tartanak. Ferdinánd uralmának második, rendezett felében háborús célra is csak 552 embert állítanak ki a városok, ebből Kassa, Lőcse és Pozsony a legtöbbet, egyenként 75 zsoldost, amikor pedig néhány nagybirtokoscsalád 10.000-en felül állít ki katonát. Ha még hozzávesszük, hogy ezt a csekélyszámú katonaságot sem a polgárok közül vették, a polgárok maguk csak ellenséges támadások esetén álltak ki a bástyára, a rendes állandó zsoldosokat a magyar hajdúknak, az erdélyi szász városok pedig a székelyeknek zsoldra áhítozó tömegéből fogadták fel, akkor megérthetjük, hogy e semmit sem kockáztató városoknak nem is lehetett sem tekintélyük, sem tényleges hatalmuk, a folyton fegyverben álló magyar urak között. A katonai szolgálatnak ez az elhanyagolása kétségtelenül egyik oka városaink hanyatlásának, melyek csak most kezdenek kis, vidéki városokká, kiscsajdák és nyárspolgárok tömegalakásává alakulni.

A nagybirtok túlsúlyának kifejlődése

A természetes ellensúlyaitól: erős központi hatalomtól és gazdag fegyverképes polgárságtól megszabadult úri, birtokos osztály most minden irányban gyors mozgással terjeszkedik. A kismesek ekkor még, a polgárháborúk idején nem elég erősek, hogy a nagybirtok fejlődésének korlátokat szabjanak. Hisz a Jagellók korában is a hatalom némi látszatát a kismességeknek csak a legnagyobb birtokossal, Zápolyai Jánossal és annak fél országot kitevő atyafiságával kötött szövetsége adta meg. 1526 után, mikor nem az országgyűlések szónoklatai, hanem a fegyver dönt, a kismesség csak a könyörgés, legfeljebb a panasz hangját meri hallatni a nagyurak ellenében. A nagybirtokosok jellemképét, amint a köztudatban elterjedt, ezek a köznemesi panaszok határozták meg, ezek rajzolják le őket javíthatatlan elnyomóknak, gonosz rablóknak és semmi egyébnek. Míg a század végén az országgyűlések az idegen zsoldos katonaságra panaszkodnak, addig Ferdinánd első évtizedeiben folyton az országbeli, bennszülött hatalmasok bűnjegyzékeit olvashatjuk az országgyűlések irataiban. Ezeket a jegyzékeket a kismesek, a vármegyei követek állították össze, akik maguk nem tudnak védekezni a nagyurak ellen, s ezért vagy a királyi törvényszékek védelméhez folyamodnak, vagy pedig egyenesen arra kéri a királyt, hogy saját csapataival tartson rendet, fenytse meg a nagyurakat. A nemesi panaszok a hatalmaskodás különböző nemei, a nyílt erőszakoskodás: aperta violentia, rablás, fosztogatás, tolvajlás, szegények elnyomása, tizedek, nemesi, jobbágyi vagyon lefoglalása ellen fordulnak, s ezek büntetése érdekében még a nemesi jogokat is felfüggesztik, melyeket nem régen írt össze a köznesség nagy embere, Verbóczi. De tényleges erő nélkül igen nehéz eredményt elérniök, hisz a királyi csapatok vezetőinek jóaka-

rátában és pártatlanságában nem bízhatnak, mert ezek is nagybirtokosok, akik a maguk fajtáját pártolják, és ha a köznemesi ség országos törvény által a saját testületét, a vármegyét ruházza fel az executio jogával, a hatalmaskodások megtorlásával, ezzel sem éri el célját, mert egyrészt a vármegye legfőbb nemesi hivatalnok, az alispán, akkor még a főispán szolgája, tőle kinevezve és neki alárendelve, másrészt a vármegyének sincs elegendő karhatalma. Így lesz a törvény rendelkezése, hogy a tettenért hatalmaskodók: rablók és fosztogatók a megyei kapitány vagy főispán kezéből halálbüntetést szenvedjenek, erőtlenségére fogja a dolgot és az országgyűléseken a kölcsönös szeretetre apellálva, az unió, úr és kisember egybefogásának szükségességét hangoztatja.

Dominus és servitorai

Az országgyűléseken panaszkodók azonban csak egy részét tették a kismemességnek. Más része már a nagybirtok hatalmi körében élt és ott jól érezte magát. A nagybirtok éppen a kis- és középnemesség széles rétegeinek hozzákapcsolásával nő ki egy zárt kasztnak korlátai közül és szerez magának nemzetfenntartó működésével erkölcsi létalapot. A középkor második felében fennálló régi formája a magyar feudalizmusnak, a servitori vagy familiáris intézmény nyer itt alkalmazást. Ez az intézmény régebben is, főként a hadi szolgálatban levő néposztályok között élt, s most mikor folytonos harc van és mindenki hadban szolgál, az egész társadalmat áthatja. Igaz, most is vannak nem hadi szolgálatot teljesítő familiárisok és servitorok: az igazságszolgáltatás központi szerveiben él még ez az intézmény, a központi közigazgatásban kiháló félben van ugyan, de még megtalálható az egyházi társadalomban: például a budai prépostnak egész jövedelmét a servitorai emésztik fel, ilyen servitori viszonyban van vele plébánosa is, akinek viszont magának is vannak eltartandó servitorai. A fogalom azonban egészben véve mégis mindinkább hozzákapcsolódik a hadi szolgálathoz és azzal rokon udvari, birtokkezelő, várnagyi hivatalokhoz. A várbirtokos, katonát tartó nagyurak szolgálatukba fogadják a birtokaik szomszédságában élő kis- és középnemeseket, akik ezért a nagybirtokostól ellátást és zsoldot kapnak. Ez a magánjogi viszony a középkorban hiába próbált közjogi elismerést nyerni; a birtokos és fogadott nemesi szolgája közt nem jött létre a nyugatihoz hasonló feudális viszony, mely a szolgának egyenesen a királytól való közjogi függését, azaz nemesi szabadságát megszüntette volna. Ez most sem fejlődik ki; a Verbőczitől megírt *una eademque nobilitas*: a legkisebb nemes és a legnagyobb zászlós úr ugyanazon nemesi joga most is megmarad, de a társadalmi fejlődés tényleg messze túlmegy e közjogi kategórián, mely ekkor, a

reális erőviszonyok következtében, inkább csak postulatuma még a kisnemeselekhez hajló Tripartitumnak. A servitori viszony annyira élő valóság, hogy az országos törvények is kénytelenek vele foglalkozni — ellentétben Verbóczi hallgatásával — s országos törvény szabja meg (1552 :11—13.), hogy a dominus és a szolgálja közt egyéves szolgálati viszony legyen egyhavi felmondással, de egyúttal kimondja, hogy a servitor nem mondhat fel és nem léphet ki a szolgálattól, ha a dominus hadban vagy királyi szolgálattal, kiküldetésben külföldön van, avagy ha a vár, melyben az illető szolgálattal teljesíti, ostrom alatt áll. A valóságban azt látjuk, hogy a servitor és dominus közt éveken, sőt évtizedeken át fennáll a viszony, melynek jutalma a zsoldon túlmenőleg gyakran birtokadomány lesz. Ilyen esetekben, mikor a dominus servitorának éveken át teljesített hű szolgálataiért a sajátjából birtokot adományoz s ezt némi szolgáltatásokhoz, vagy pedig visszaváltási, esetleg az adományos kihalása esetén visszaszálló joghoz köti, a servitori viszony már erősen közeledik a német vasallitáshoz, ami azután könnyen megértetheti velünk a hatalom túlnyomó ságát, melyet egy?egy ilyen dominus tényleg gyakorolt a közjogilag, papiroson független kisnemeselek felett. A szolgának szóló magánadomány családi kötöttségére jellemző, mikor egy dominus servitorának öt jobbágyházat hagyományoz végrendeleiben, azzal a feltétellel, hogy „atyámfiain ellen ne járjon”, különben vissza kell adnia. A servitori viszony, ilyen és hasonló esetek tanúsága szerint, a szolgát nemcsak a dominushoz, hanem egész családjához és „családjaihoz” is köti. A viszony örökös hatóságára, helyesebben arra, hogy a hűség nyomán a servitor fia is igényt tarthatott ugyanazon úrnál a szolgálattal s ellátásra, szintén több példa van. Az egyik horvát úr, Kobasich György azon a címen kéri várai védelmét Katzianertől, hogy az ő apja servitora volt Katzianernek, s így ő is szolgálattal áll és elvárja várának török elől megvédését. Ehhez képest az urak is építnek a szolgák hűségére családjuk iránt, ezért nevezik meg rendszeren végrendeleti végrehajtóiknak főszolgáikat, „jámbor szolgáikat”.

A polgárháborúk állandó volta erőteljesen elősegítette ezt a fejlődést. A két király területének gyarapodása, vagy fogyása attól függ, melyiknek pártján álló nagyurak veszik szolgálata; tukba a kisnemességet, melynek az ilyen szolgálati viszony megélhetést, zsoldot és egyúttal védelmet nyújtott. A királynak vagy van az illető területen megbízható nagybirtokos híve, akkor ez fogad servitorokat, vagy ha nincs, oda küldi saját udvari, királyi familiárisát, egy előkelőbb csapatvezért, aki ott a kisnemességet szolgálattal veszi. 1526 után a Dunántúl délnyugati sarkán, Zalában és Somogyban, továbbá a Drávától délre Pozsegában és Valkóban Batthyány Ferenc és Tahy János próbálnak Ferdinánd érdekében szolgálattal

fogadni, ami pénz hiányában nem megy, a következő évben már ezek az egész megyék „vojvodisták“, János király hívei, de nem azért, mintha Ferdinánd uralmának elvi ellenségei volnának, hanem azon egyszerű okból, mert közben János párthíve Erdődy Simon, a harcias és gazdag zágrábi püspök fogadta a nemeseket szolgálatába. Az egyedülálló, magát védeni nem tudó kismanes nem tehet egyebet, mint bérbe adja kardját, ahol hajlandók bérbe venni — ez is egyik titka a két elleni király közt a terület és lakosság hullámzásának.

A mozgó azonban a dominus, a nagybirtokos. Minél több vára és földje van, annál több szolgát tarthat és minél több és hatalmasabb szolgálja van, annál szélesebb területre terjeszti heti ki befolyását. Az egyes nagybirtokok területén, a középkori viszonyokon is túlmenően, a kis és nagy servitorok egész hierarchiája fejlődik ki, melynek élén a nagybirtokos úr s alatta közvetlenül az ő rokonai, udvarában magas bizalmi hivatalok viselői állanak. Mert a servitori viszony a birtoktalan kismanestől, vagy attól kezdve, akinek a földjét a török ette meg, megszakítás nélkül egybekapcsolja a dominus uralma alatt a középbirtokos, sőt egészen nagy családok tagjait. Fráter Györgynek egyik szolgálja nem kisebb családból való, mint a somlyai Báthoryakból, Báthory András, aki a barát halála után keservesen panaszkodik, hogy „immár én úr nélkül maradtam, mi igen terhes, mert szolgát kell tartanom, a szolga meg várja az övét“. Az ilyen nagy családból való szolgálkat, akik maguk is nemes szolgálkat tartottak, főemershöz tartozóknak nevezték, a dominussal rokonságban levőket atyafi-szolgálkatnak. A rokon, atyafi vagy szomszéd családok gyermekei már fiatalkorukban bekerültek a dominus udvarába, ahol inas, vagyis apród szolgálkatot végeztek — ilyen volt Fráter György Zápolyai János anyjának, Hedvig hercegnőnek udvarában — s ott úgy fegyverforgatásban, mint világi tudományokban kiképzést nyertek. Ferdinánd korában, a könyvnyomtatásnak elterjedésével és a magyar nyelvű olvasmányok divatjával ötvével mindegyik ilyen várbeli udvarban rendszeres tanítás folyik: a nemesi ifjakat pedagógusok, praefectusok, a nemes leányokat gyakran apácák tanítják 9—10 éves koruktól kezdve s velük nőnek fel nagyszámú jobbágyinasaik is. Az előkelő servitorok egy része így már gyermekkorától kezdve a dominus hűségében nőtt fel, évekkor előbb elkezdte a szolgálkatot, mint ahogy felnőve évi szerződéssel elszegődött neki. Ezek az előkelő ifjak igen gyakran az ugyanazon udvarban kiképzett lányokat veszik feleségül, vagy pedig a dominus és a vár asszonya rokonságából valakit, ami mind hozzájárul a dominushoz való kapcsolatok megerősítéséhez. A familiáris viszonyban tartott, s várban nevelt lányokat az úr házassítja ki, ő ad nekik ruhát és hozományt: Nádasdy Tamásnak egyszer 2000 forintjába került egy familiáris lánynak kiházásítása. Csak érthető azután, hogy a hatalmas domi-

nusok mindenüvé iparkodnak a nekik leginkább lekötözött servitorokat elhelyezni: a nagybirtok körül így épülnek ki mindenfelé előbástyákként a servitoroknak hűséget tartó birtokai, melyek együttvéve egész országrészeket foglalnak magukba. Hogy Ferdinánd a Maros és Al-Duna szögében sohasem tudta lábát megvetni, ennek is itt van magyarázata: a Maros két partján a Zápolyai-családnak „szolgáló atyafisága” birtokol: Czibak Imre János vajdának udvarában famulus nepos volt; Czibak unokaöccsének, Patócsy Ferencnek pedig, aki más oldalról is a Zápolya-érdekeltségbe tartozik, anyja (vagy mostohaanyja) a Zápolyai-rokon Petrovics Péternek unokahúga. Ezek az egymással rokoni és servitori viszonyban levő nagyurak a familiáris viszony kihasználásával, a kis- és középnemesség magukhoz csatolásával egyetlen politikai érdekszövetkezetté forrasztották össze négy-öt vármegye területét.

Az ugyanazon dominus udvarában élő servitorok között megmaradnak azok a rangkülönbségek, melyek őket a servitorviszonyon kívül születésüknél fogva megkülönböztetik. Nincs tehát összeolvadás, a patriarchális együttélés oly mértéke, mely megszüntetné a társadalmi különbségeket. Az etikettet ehhez képest pontosan megőrzik. Nádasdy Ferenc udvarában tizennégy asztalnál étkezik az udvari szolgálat 70—80 személye: az úr asztalánál a főember?szolgák, s innen rangszerint lefelé egész a tizennegyedik asztalig, hol a kocsisok, lovászok és énekesek étkeztek. A rangkülönbség természetesen az ételek számában és minőségében is kifejezésre talált. Az egész együttélésben azonban nemesek és nem-nemesek egyképen találhatók: a dominus személyében összpontosuló feudális láncolat a közjogi különbségeken már túlemelkedett, mert nem ez, nem a nemesség különbözteti meg az egyes szolgákat, hanem az, hogy a dominus szolgálatában milyen munkakört, feladatot teljesítenek. A somlyai Báthory?család említett sarjadéka, kinek unokája, Báthory Gábor, az erdélyi fejedelmi székbe emelkedett, Fráter György udvarában éppúgy csak lovaskapitányi szolgálatot teljesítő servitor, mint egyéb lovaskapitányok, mint „Nagy Péter, Nagy Pál.” Viszont nem?nemes eredetűek is magasra emelkedhetnek a servitori ranglétrán. Zápolyai János nagy párthíve, Athinai Deák Simon, nem egyetlen példa, hogyan lesznek jobbágyból a dominus jóvoltából nagyurak.

Katonailag és így politikailag is a legfontosabb állások ebben a szervezetben a várnagyság, a birtokkezelő és felügyelő hivatalok. Ezen kifejlődésben levő neo-feudalizmusban a várak birtoka a legfőbb hatalmi tényező, mert egy?egy erős várból, mely a saját „vártartományából” képes magát élelmezni, nagy területek tarthatók politikai függésben. A várak közt azok az igazi központok, ahol a földesúr és családja legtöbbit tartózkodik, így Nádasdy Tamás birtokain Kapuvár, Sárvár és Léka: itt laknak a legfőbb oficiálisok a praefectus alatt, s itt van a

vidék gazdasági és közigazgatási, elsősorban hadi központja. A dominushoz hű várnagyok akkor is fenntartják a család hatalmát, mikor a dominus valamely szerencsétlen eset miatt nem tudja hatalmát személyesen gyakorolni, így török, meg német fogság esetén. Perényi Péter élete végén, Ferdinánd őrizetében, kénytelen volt lemondani Egervár és Sárospatak birtokáról, de várnagyai még az ő parancsára sem adták át a király embereinek a rájuk bízott várakat, úgyhogy országgyűlésnek kellett általános érvényű törvényt hozni (1543: 6. t.-cikk), mely szerint azon nemesi servitorok, kik az úrtól jog szerint elvett birtokokat nem adják ki, vesztésük el az úr szolgálatát — ez a feudális felfogás szerint az egyik büntetés — s ezenfelül még az ország törvényei szerint vagyonukban és személyükben is büntetteinek. Az érem másik oldalát képezik azon esetek, midőn erőskező dominus nemlétében a várnagyok saját személyes vagyonuk és hatalmuk megalapítására használják fel a rájuk bízott birtokokat. Ilyen helyzet állott elő, mikor az özvegy Izabella királyné az erdélyi püspökség birtokát Statileo püspök halála után lefoglalta: az eddigi birtokos servitorainak külön egyezményekben kellett anyagi téren engedményeket tennie, hogy kiadják a várakat. Idegen, lengyel szemlélő, csodálkozva nézte a tárgyalásokat: „ilyenek ezek a servitorok“ — állapítja meg —, „azt hiszik, övök a vár, addig végzik az officiumot, amíg beszédhetik a jövedelmet és szabadon rendelkezhetnek vele; de ha a jövedelmet és a várat el akarod tőlük venni, rögtön tiltakoznak, felszámítják kiadásait, feltételeket szabnak és olyan szerződést kötnek, melyben még egy időre megnyerik a vár birtoklását--“. Ez az oka azután, hogy a dominusok váraikban lehetőleg velük rokonságban álló várnagyokat (castellani, officiales) alkalmaznak.

Másik eszköz a servitorokat hűségben tartani, az elnézés és büntetlenség, amellyel a dominus adott esetben fedezi servitorainak cselekedeteit. Ez is egyik magyarázata a hatalmasok nagy tömegének és annak, hogy ezek oly ritkán találunk megtorlásra. A dominus saját jólfelfogott érdekéből megvédi alárendeltjeit, akik neki hittel, esküvel vannak kötelezve. Úr védi szolgáját az állami igazságszolgáltatás karja elől, szolgál hasonlóképpen kitart ura mellett, ha az összeütközésbe kerül a közjogi: királyi és rendi hatalmakkal. A két félnek egymáshoz kötöttségéből külön servitor?erkölcs fejlődik ki, mely sokat megengedhetőnek tart, amit az állam és egyház, az erkölcs eddigi kizárólagos letéteményesei, különben elítélnének. Kitűnő példája ennek az új erkölcsi felfogásnak Tinódi Sebestyén, maga is servitor lantos, az udvari szolgálat egyik legalacsonyabb fokán, aki strófák százain át képes siránkozni a világ gonzságain, siratni a nagyurak bűneit: ez nála a régi, konvencionális erkölcsi felfogás, ami mögött már megtalálható a valóban élő servitor-erkölcsiség. Mikor a felvidéki rablófészek: Szitnya,

Léva, Csábrág, Murány kifüstölésére egész királyi hadseregnek kellett Salm Miklós vezetése alatt jönnie, kinek kellett volna ezen rablóirtást nagyobb lelkesedéssel üdvözölnie, mint Tinódiinak, az erkölcs örének, a hatalmaskodások átkozójának? Ő ázomban egész szimpátiájával a rabló urak mellett van, mert hiszen ezek az üldözött nagyurak a servitoroknak eltartói, jótéveői. Az első három vár megvételén erősen sajnálkozik, viszont nagy az öröme, hogy Balassa Menyhárt, a főrabló, nem került a királyi sereg kezére: „az úrfi meglépék“, konstatálja elégedetten. „Tudjátok jól szolgált ő ez szegény országnak, tart vala sok jámbor vitézőket“, azaz a servitortartás az, ami Tinódi fejében az ország főérdekét képezi, s aki ezt jól, bőkezűen teszi, az a jó hazafi a servitorierkölsiség szerint. Balassa főhadnagya, Daczó Tamás egy egész hóig védte Lévát a király ellen, amit Tinódi dicséretes esetnek tart; s mikor végre Daczó megadja a várat, apródja, Kis András, a hadnagy biztatására sem teszi le a fegyvert, mert

Vitézők közt lenne rossz nyájasságom,
Tudod, itt esküdtem, itt lészön én halálom.

A csábrágiak nem tartottak ily hűséget a dominus iránt, megadták a várat, amit Tinódi nem mulaszt el hibáztatni: nem tudja, minő észvesztés lett dolgukban,

A várat megadák nagy bolondságban,
Mégkisebbedének régi jó voltokban.

Ha tekintetbe vesszük, hogy Tinódi Ferdinánd király híve volt s mégis ebben az esetben egész lelkével a proskribált, országgyűléstől is elítélt rablóurak mellé áll és a királyi sereg ellen nyilatkozik: ebből láthatjuk, hogy adott esetekben, konfliktus kitörésekor, a servitori viszony erősebbnek mutatkozott a közjoginál. Egy-egy dominus, ha jól tartotta servitorait, szinte mindenkor számíthatott ezek támogatására, akár a király és az országgyűlés, az ország közjogi faktorai ellenében is. Az anyagi kötelék mellett természetesen a hűségi viszony, az úrnak tett eskü is nagy hatással volt a feudális kapcsolat megerősítésére.

A nagybirtok állami szerepe

A későbbiekben látni fogjuk, miként csap ki ez a megáradt nagybirtokosi hatalom, servitoraira támaszkodva, a magánjogi érvényesülés medréből és önt el oly területeket, melyek még a középkori berendezésben is az állam és az egyház felügyelete alatt állottak. A nagybirtokos szedi be az állami adókat és az egyházi tizedet, csak úgy, mint a jobbágytól a földesúrnak járó, tehát magánjogi szolgáltatásokat; ő állít katonát, ő gondoskodik az illető országrész állami védelméről, de egyúttal ő szabja meg jobbágyainak vallását is, ő tartja fenn a birtokán levő egyháza-

Főúri pár a XVI. század második felében.

FŐŰRI PÁR A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN.
A férfin keleti, a nőn nyugati divat hatása. A gróf Haller-
családnak a Nemzeti Múzeumban letéteményezett nemzetség
könyvéből, melyben az egyes családtagoknak e korban egy-
korúan készült színes képei találhatók. Képünk hallerkői
Haller Mihályt, a család erdélyi ága megalapítójának, Péter-
nek és feleségének, gyerőmonostori Kemény Katalinnak fiát
(f 1596) ábrázolja, feleségével, osziopáni Pernyeszi Dorottya-
val. A magyaros arcú férfi prémes bundája és kucsmája kékes-
lila színű, kihajtott prémmel és arany sujtással. A köpeny alól
és annak ujjaiból zöld öltözet tűnik elő. Az asszony arany-
barna-kékbe játszó selyemruhában van, fehér gallérral, elől
vörös szegélyű főkötővel. (A kézirat 232. folio lapjáról.)

kat és iskolákat, az ő személyes elhatározásától függ, milyen felekezet szerint dicsérik Istent egész országrészek népei. Az a feudális építmény, mely a servitori alapokon épül ki, a nagy» birtokot olyan magaslatra emeli, melyen immár alig különbözteti meg a német birodalom szuverén tartományuraitól, vagy Olaszország fejedelmeitől egyéb, mint éppen az, hogy szuverénitása nincsen külsőleg elismerve. Ha a XVI. század nagyurai a helyzet kihasználásával megtagadták volna a két ellenkirály elismerését és királytalanul uralkodtak volna a köznemesség és jobbágyosság nekik lekötött tömegein, akkor megszűnt volna a magyar történet egysége és egységes magyar történet helyett ma pl. a Dunántúl eseményeit a Nádasdy, Zrínyi, Batthyány fejedelemségek vagy szuverén grófságok történetében kellene szemlélnünk. Aminthogy ehhez hasonló fejlődési fokra jutott történetünk a XIV. század elején, amikor is Károly Róbert volt az, aki egyenként legyőzvéen ezen függetlenített kiskirályokat, az ország egységét helyreállította. Most azonban még ennyire sem halad a nagybirtok függetlenítődési processzusa, de ezt nem annyira a királyok erélye akadályozza meg, hanem egyrészt a nagybirtoknak több országrészen való elszórt fekvése, másrészt az egész országot egyformán fenyegető török veszedelem. Bármennyire egocentrikusan áll is egymással szemben minden ily nagybirtokosi hatalom, mindegyiket ugyanazon atra cura nyomja: a folyton megisméltődő török támadás, mellyel szemben még a leghatalmasabb nagyúr, Nádasdy vagy Perényi Péter is tehetetlen. A servitori, vagyis feudális fejlődés ezen igen magas fokára jutott nagybirtok nem ura többé akaratának, melyet lenyűgözve tart a mohácsi katasztrófa következményeként az állandó veszedelem. Itt is megmutatkozik tehát, e speciálisan belső, társadalmi kérdésben, a Mohács utáni történetnek karakterisztikumá, az, hogy a nemzet elvesztvéen önrendelkezési jogát, nem képes többé a fejlődésében meglévő kez^eteket kiteljesíteni. A társadalom-gazdasági fejlődésnek korlátokat von az országnak tényleges és naponként még inkább fokozódó megcsonkítottsága; a fejlődés nem egy intakt, saját autonómiával rendelkező országban, hanem egy határörterületén, végvidéken foMk le, ahol a védelem szüksége az egyetlen valódi életszükség. A nagybirtokos hatalmi állását tehát, amint elősegítette a folytonos háborús állapot, ugyancsak ez korlátozza is és teszi neki lehetetlenné, hogy a szuverénitás elérésére még csak gondoljon is.

Mohács után nincs tehát többé olyan dominus, aki elegendő volna önmagának, aki ne szorulna rá más nagybirtokosokra és a királyra. Ehhez képest a döntő események nem egveden dominus akaratából, hanem több ilv nasvúri akarat eredőjéből múnkálódnak, nem egyszer királyi közbenjárás vagy támogatás segélyével. A központi hatalom is belátja, hogy a nyugodt fejlődést, az állami célok megközelítését az egyes nagyurak közt

egyezmények létrehozásával lehet leginkább munkálni. Az ily egyezmények sokkal többet és fontosabb kérdéseket tudnak megoldani, mint a hatalom nélküli, papiros törvényeket létrehozó rendi országgyűlések. Országrészek békéjét nem a hatalmaskodásra hozott büntető törvények, hanem a nagyurak magánegyezményei biztosítják. Ilyen nagy politikai hatással bíró egyezmény volt az, melyet Ferdinánd megbízásából Szaláházy püspök és Thurzó Elek hoztak létre a két Erdődv testvérrel és Nádasdy Tamással 1534-ben: ebben Erdődy Simon püspök Ferdinándhoz csatlakozik s ennek fejében horvát bán lesz, megkapja a területén levő Zápolyai várakat és egyéb rebelisek, azaz eddigi párhívei várait, ígéretet nyer, hogy unokaöccse, amennyiben „alkalmas“ lesz, Magyarországon püspökséget kap, s idővel utóda lehet a zágrábi püspöki székhelyen; testvére Péter, királyi főlovászmester lesz, birtokait vizsanyeri, s hozzájuk a somlyóvásárhelyi apácák várát is; Nádasdy Tamás végül ígéretet kap a Kanizsai-javakra s ilymódon ezen három nagyúr egész servitori uszályával együtt Szlavóniát és Dunántúl déli részeit Ferdinándhoz viszi át és megmenti a további polgárháborútól. János pártja, mintha elválták volna, megszűnik itt, vojvodistából megint Ferdinánd párti lesz köznemes és jobbágy ez országrészekben, úgyhogy ez az egyezmény nem kis mértékben elősegítette János békevágyának növekedését, s a váradi béke megkötését.

Hasonlóképen egész ország rész békéjét biztosítja az 1545-i nagykarolyi egyezmény, melyet Fráter György és Báthory András hoztak létre Várdai Pál érsek és Bebek Ferenc között, miután az érsek, Serédi Gáspár és Balassa Zsigmond éveken át harcoltak Bebekkel. Az egyezmény szerint Bebek megmarad a király pártján, az érsekség lefoglalt javait visszaadja, az érseki tizedekért ezután rendes hasznobért fog fizetni, s viszont az érsek is elengedi neki adósságait, miután Bebeknek úgyszólván sok kárt okoztak az érsek mellett harcoló király csapatok. Utólag Serédi és Balassa tiltakoztak ugyan az egyezés ellen, mert az érsek megkérdezésük nélkül kötötte azt, vagyis nem foglalta őket bele, de a két hatalmas úr békülésével nekik is meg kellett nyugodniuk. Ilyen egyezményeket nem egyszer közvetítenek a király rendes bírói, akik maguk is érzik, hogy a törvény tekintélyével, vagy annak érdekében alkalmazott erőszakkal úgy sem tudnák a hatalmaskodásokat megszüntetni. Különösen Révay Ferenc, a nádori helytartó békítgeti a felvidéki, vele többnyire közeli viszonyban álló felvidéki urakat, így egyeztet ki Serédi Gáspárt meg Balassa Menyhértet Várdai érsekkel. 1549-ben Nádasdy Tamás és Zrínyi Miklós a saját elhatározásukból kötik a sárvári egyezményt, melynek célja az állami élet nyugodt lefolyásának biztosítása azáltal, hogy e két leghatalmasabb dominus egymásnak kölcsönösen barátságot fogad és mindegyik a király, a szent korona és keresztény reszpublika szolgálatára

kötelezi magát. A két dominus akaratának ily kimondása is elég volt arra, hogy a tőlük függő két feudális szervezet, elhagyva a magántorzskodásokat, állami funkciók teljesítéséhez forduljon. A két úr, Zrínyi és Nádasdy, személyes egyezkedésében a nyugati Dunántúl és Horvátország sorsáról rendelkezett.

Mindez bizonyosságul szolgál arra nézve, hogy a nagybirtokos érzi kimagasló helyzetének felelősségteljes voltát s amennyiben azt anyagi érdekeinek megóvása mellett teheti, az országos béke helyreállításán fáradozik. Azaz a folytonos belső villongás, melyről az országgyűlések köznemesi panaszai annyit szólnak, s amelyet a nagyurak „rablóösztoéinek-- szókás tulajdonítani, tulajdonképen e nagyurak akaratától független társadami és politikai jelenség volt az ellenkirályság és polgárháború folyamán; benne a nagyurak résztvettek, mert hiszen valamelyik királyhoz *kellett* tartozniok, nem lehettek szuverén tartományurak, de amikor alkalmuk volt, megpróbálták akár a királytól függetlenül is, a belső viszály megszüntetését. A nagyurak ily felelősségteljes békeakciója nyilatkozott meg a két királytól függetlenül összehívott gyűléseken, Béla-vártól Kenéséig, melyeket fent láttunk már. A dominusi hatalom békétkonzerváló szerepére igen tanulságos az 1537-i körmöcbányai konföderáció okmánya is, melyhez a nagyurakon kívül a hét bányaváros, sőt még egy köznemesi univerzitás is, Zólyom vármegye csatlakozott, s ezzel elismerte, hogy a királyi hatalmon kívül a nagyurak a biztosítói a védelemnek és a békés életnek. A lundi érsek biztatására, királyi jóváhagyás reményében, Várdai érsek, Thurzó, több Révay, Kosztka, nagylucei Dóczy, Mária királyné birtokainak várnagyai, a Fuggerek képviselője, valamint az említett vármegye és városok egymás közt békét és szövetséget kötnek mindazok ellen, akik e szövetségen kívül állnak, tehát „ellenségek és a béke zavarói⁴”; a béke és védelem céljaira hadi adót vetnek ki önmagukra, melyet havonként befizetnek a konföderáció pénztárába, Körmöcbányán, ebből a pénzből csapatokat állítanak ki, mindegyik nagyúr maga fogja kinevezni az ő kontingense kapitányát, de a szövetség élén főkapitány (capitaneus generalis confederatorum) fog állani, aki a királytól nyeri kinevezését; közös kémszervezetet létesítenek, éhínségben egymást gabonával kiségitik, az ellenség támadása esetén mindnyájan felkelnek és nem nyugosznak, míg azt „ki nem irtják--”. Az egész egyezés arra törekszik, hogy a felvidék nagy területein a királyi hatalom elgyengülése miatt az állami funkciók pótlásáról gondoskodjék, ami az adott társadalmi viszonyok közt nem történhetik másként, mint az egyes dominusok közt a viszálykodás megszüntetésével és az ott gyökeres dominusi hatalmak összefogásával. A királyi hatalom helyében az államot a dominusok akaratja tartja fenn.

AZ ORSZÁGOT tehát a nagybirtokos dominusok kormányozzák s ezek a nagybirtokosok szinte kivétel nélkül új, alacsony sorsból felemelkedett emberek. Ferdinánd korában az utolsó képviselői is kihalnak azon arisztokráciának, mely Zsigmond, majd Mátyás korában kifejlődött, Corvin János uralmát megakadályozta és a Jagellókat árnyékkirályokká degradálta. A XV. század végén 800 portán felüli, igen nagy birtokosok voltak a Zápolyaiak, Corvin János, Geréb, Újlaki, Kinizsi, Kanizsai, Bánffy, Ernust, Drágffy, Báthory családok, ezek közül csak a Bánffyak és Báthoryak ágai érték meg a XVI. század második felét, a többi addig mind elpusztult, férfi-ágban kihalt. Míg korábban a nemzeti politikát a Hunyadiak, Újlakiak, Garaiak, Rozgonyiak, guthi Országok irányítják, most új kezekbe kerül minden, a politika vezetése csak úgy, mint vele együtt a föld birtoka. A régi családi domíniumok szétesnek, újak szilárdulnak meg, melyek nemcsak a régi magánbirtokokat, hanem a királyi és egyházi birtokok nagy részét is felszívják magukba. Ez az új arisztokrata nagybirtokos osztály, melynek előállása Ferdinánd korában minden külföldi szemlélőnek feltűnik, királyi adományok, özvegyek, vagy gazdag örököslányok feleségül vétele, valamint a servitori viszony előnyeinek kihasználása által gyarapodik, nem pedig egyszerűen jogtalan foglalás vagy rablás által. Az egyes családok birtoktörténetéből láthatjuk, hogy az utóbbi, az annyit emlegetett hatalmaskodás és rablás, nem volt vagyonszerző eszköz.

Új családok felemelkedése

Az egyházi vagyonból előálló nagybirtok nevezetes példája az Erdődy-birtok. A Drágffyaknak ez erdődi jobbágy-családja a Bakócz-főpapok rokonsága volt s mint ilyen, Bakócz Tamás érsek és két püspök öccse familiájában a legelső, bizalmi szolgálatot töltötte be. A Bakóczok után az egyik Erdődy püspök lesz, a másik, a családi hatalom megalapítója, Erdődy Péter pedig mindazon birtokokat örökli, miket az érsekszíboros, természetesen egyházi jövedelmeiből és hatalmi eszközök kihasználásával szerzett. Erdődy Péter már nagybirtokos, övé Monyorókerék, Monoszló (Mons Claudii Kőrösben), Körmend, Somlyó; unokahúgának, Korotnay Katinkának, kiházásítása országos politika ügye. Sokkal kisebb vagyontömbök s ezek sem állandósulva maradtak a Zápolyai János korában favorizált délszláv eredetű püspökök után: Beriszló Péter, a hősies vránai perjel, veszprémi püspök familiájából való a trauai Statileoscsalád, Statileo püspök unokaöccse pedig Verancsics érsek, akik mind megpróbálják világi rokonságukat elhelyezni, de állandó siker nélkül. Ugyanígy segíti elő Oláh Miklós is rokonságát, a Császár-családot.

Az emelkedésnek ehhez hasonló módja az, hogy az egyházi vagy világi dominus világi servitorát segíti elő pályáján.

Legnagyobb sikerrel járt ez a devecseri Csoron-család esetében: Csórón András Szalaházy Tamás veszprémi püspöknek volt a familárisa, aki 1530-ban ura számára elfoglalta és a János-pártiak ellen megvédte Veszprém várát, ekkor lesz veszprémi várnagy, előbb sümegi volt, s mint ilyen, a püspöki jószágok robotmunkájával építette ki egyszerű devecseri kúriáját valódi várrá; később is birtokai nagy részét a püspökség javaiból szaktította ki, de ez nem akadályozza, hogy a birtok gyarapodásával családjának rangja is emelkedjék, ő maga mint magnificus, főrend hal meg, fia királyi udvarból idegen nemes hölgyet vesz el, a család rokonságba kerül a Batthyányakkal, de a birtok két generáció után a Nádasdyak kezére kerül.

Még hatalmasabb pályát fut be egy másik kisnemesszervitor, Pekry Lajos, aki Batthyány Ferencnek volt a szolgája, részt vett a mohácsi csatában, utána királyi zsoldoskatonákat tartott mint huszárkapitány, s már 1529-ben a magyar lovasság királyi főkapitánya, a harc embere, akinek sokáig nincs nagyobb birtoka, csak 1533-ban adja neki Ferdinánd Likava várát Liptóban. Eleddig Batthyány pártfogolta, de végkép túlnő a servitori viszonyon, amikor Báthory István nádornak özvegyét, Zsófia mazoviai hercegnőt veszi el feleségül; vele a Báthory-birtok egyrészét kapja, másik részét is ő kezeli a nádor kiskorú leánya nevében. Így lett Dévénynek is ura, Ferdinándtól pedig szlavóniai várakat kapott. A vitéz huszártisztet Szalaházy kancellár horvát bánságra ajánlta, bár előre tudta, hogyha kinevezik, a másik bán, Batthyány Ferenc meg lesz sértve, hogy egy volt-szolgája lesz kollégájává; ennek megelőzésére ajánlja a püspök Ferdinándnak, tegye Pekryt báróvá, mert enélkül a horvát grófok: Korbáviai, Zrínyi, Frangepán régi családok nem fognak engedelmessé válni e „homo novusnak“. Batthyány, amint hírére hallotta a dolognak, csakugyan rögtön lemondott a bánságról, de mikor Pekry még sem lett bán, csak szlavóniai főkapitány, megtartotta őt barátságában, sőt később fogságból való kiszabadításán is munkálkodott. Pekry pályája a gyors emelkedés dolgában egyedülálló: a servitor csaknem elérte dominusának rangját, még ennek életében. Hajtóereje e pályának a servitori viszony, az örökös nővel kötött házasság, a király kegye s nem utolsó sorban a homo novusnak kitűnő katonai erényei voltak. Amit Pekry hatalmaskodásairól beszélnek az iratok, ezek a kétségtelen tények nem alapjai vagy okai, csakis következményei voltak az ő hatalmi állásának és birtokszerzéseinek. Hogy magasra irányuló pályája hirtelen megtört, ez szenvedélyes természetén kívül műveltséghiányából érthető; mérséklet és szándékainak kellő pillanatig való politikai leplezése nem volt kenyere; Ferdinándot magát is megfenyegette, hogyha kívánságait nem teljesíti, elhagyja őt: így mikor Komárom várát és egyéb birtokokat kíván, megmondja a vele tárgyaló Peregi Albert prépostnak: ha nem sike-

rül a kötés, tudja meg a király, hogy nem ő hagyta el Ferdinándot, hanem Ferdinánd őt, nem értékelvén illően szolgálatait.

Az akkori háborús viszonyok hozták magukkal, hogy nagy családi birtokok alapítóivá gyakran lovastisztek, a magyar huszárság kapitányaivá lettek. Így Nyáry Ferenc, Osztrics Miklós, így Zay Ferenc. A király rendszeren mgvárta, míg éveken, sőt évtizedeken át híven szolgálnak neki, zsoldért, csak azután, nagy sokára adott váradományt, pl. Zay Ferencnek, akinek családja, szlavóniai birtokáról, a török elől elmenekülvén, ő maga éveken át csak a királyi zsoldból élt, kardján kívül egyéb vagyona nem volt. Akárhány ilyen nagybirtokos évtizedes fáradtságának, a haza és kereszténység szolgálatában kiontott vérenek jutalmát vette a királyi adományban. Amint ezek a katonák tényleges érdemeik segélyével emelkedtek fel nagybirtok uraivá, hasonló esetek szemlélhetők a polgári pályákon, ahol szintén igen gyakran érvényesül az érdemes, komoly emberek szelekciója. Ebben úgy Ferdinánd, mint fia, Miksa és legbizalmasabb tanácsadóik, a magyar kancellárok, olyan finom érzéket tanúsítottak, minőt előbb igen, Hunyadi Mátyásnál, de később az egész magyar történet folyamán alig tapasztalhatunk. Nádasdy Tamás, a század legharmónikusabb magyarja, csak királyi titkár volt, mikor az új király, Ferdinánd, felfedezte és nagyúrrá tette. Ugyancsak Ferdinánd jutalmazta a Révay-család két nagy tagjában, Istvánban és Ferencben, a jogtudományi képzettséget és az igazságszolgáltatási érdemeket; a Dessewffy-családot is a közigazgatási és jogi érdemek teszik Ferdinánd alatt báróvá; a század második felében a Czirákyak hatalmának megalapítója is jogtudós, Cziráky Mózes.

Serédi Gáspár

Vannak azonban érdemnélküli urak is, kiknek felemelkedésében a szelekció csak annyiban működött, hogy az alkalmat üstökén ragadó, erőszakos embereket dobott elő a polgárháborúk zavaros forrongásából. Ilyenek az akkor valóban rabló Podmaniczkyak, ilyen Basó Mátyás, Murány ura, kit az ellene küldött királyi főkapitány elfog és kivégeztet, ilyen, a legnagyobb karrierek egyike, Serédi Gáspár. Ez utóbbi az alsóbb klérusnak volt a tagja, 1526-ban mint váci örkanonok Váradon az egyházi kincseknek a háború céljaira való összeírását eszközölte, kézdettől fogva Ferdinánd pártján volt — ez a hűség tán egyetlen becsülhető vonás benne, mert birtokainak fekvése a két király közt lehetőségessé tette volna neki az elpártolást, akár többször is. Eleinte lassan emelkedik, bár egész pályája csak húsz-egynéhány évre van összeszorítva. Még 1528-ban, Nádasdy utasítására elfoglalván Sárospatakot, alázatos levélben nem kér egyebet szolgálataiért, mint a pataki plébániát, amit előre is birtokba vesz, mindjárt úgy is írja alá magát, mint pataki plébános. Ugyanezen év őszén ő védi Sárospatakot János csapatai

ellen, innen átköltözik Kassára, Ferdinánd kassai kapitánya, lesz, huszárokat tart, személyesen harcol, Egert ő foglalja vissza Ferdinándnak. Vagyonszerzésében az egyházi javak elfoglalása és kiuzsorázása nagy szerepet játszik, hasonlóképen a királyi zsoldosok tartása: ez a két módozat egymással összekapcsolva, kétségtelenül nagy hasznot hajtott nemcsak neki, hanem főúri osztálya más társainak is. A király megbízásából zsoldosokat tartott, mivel azonban a zsoldot a királytól nem tudta rendesen megkapni, tehát a zsoldosokat a magáéból, részben a maga birtokán, de leginkább az egyháziaktól elfoglalt birtokokon, a jogtalanul beszedett tizedekből tartotta el. Így a zsold igen kevésbe került neki, de a királlyal szemben teljesítette kötelességét, s ez kénytelen volt a zsoldosok normális eltartási költségeit utólag, birtokadományozással, zálogösszegbe beszámítással kiegyenlíteni. Sered: 1536-ban kassai kapitányságából felesége látogatására megy. Nagyida várába, ezalatt János hívei elfoglalják Kassát, Ferdinánd azonban megbocsátja hatalmas hívének a csorbát és kapitányi zsoldjának, valamint 600 lovas tartásának hátralékára zálogba adja neki 40.000 forintért Tokaj várát és uradalmát, aminthogy a keleti vidékeken János királynak majdnem minden birtokát Serédi és öccse, György, korábban Várdai érsek zsoldos szolgája, veszik birtokba. Ezeken a területeken Ferdinánd terjeszkedése egybeesik a volt pataki plébános hatalmának és birtokainak terjeszkedésével. Ferdinándnak ő a bizalmas követe a János királlyal, majd Fráter Györggyel folytatott tárgyalásokban, melyek során szerződést köt Statileo erdélyi püspökkel: ez Velencébe akar kíván do-rolni, mert Fráter György uralmát nem bírja ki, s ezért átadja a püspökség birtokait a világi Serédinek. Az átvételhez azonban Izabella és Ferdinánd jóváhagyása szükséges, ha ezt meg tudja kapni Serédi, s ha ezzel az ügylet sikerül, ő lesz Magyarország és Erdély legnagyobb birtokosa. Miután Ferdinánd vakon bízik hűségében és azt hiszi, hogy Serédi az erdélyi püspökség birtokaira támaszkodva egész Erdélyt képes lesz pártjára hozni, elismeri a szerződést és négy esztendőre Serédinek adja az egész püspökséget minden várával együtt; Izabella is tárgyalásokba bocsátkozik, mit adna Serédi neki az ő beleegyezése fejében, de ezenközben az erdélyi rendek a királyné udvarának fenntartására rendelik a püspökséget, melynek külső birtokait, Zilahot, Tasnádot úgyis elfoglalta már Drágffy Gáspár; a nagy üzlet az utolsó pillanatban kisiklott Serédi kezéből.

Valódi parvenü volt, terpeszkedő hiúsággal, mely időnkint józan pillantását is elhomályosította. Ugyanaz az ember, aki 1528-ban plébánosságért esedezik, 1536-ban figyelmezteti a királyi kancellárt, ne feledkezzék meg róla, ha a nádorság betöltésre kerül, reméli, hogy a püspök őt a nádori méltóságnál Thurzó Eleknek mindenkor elébe fogja helyezni, már csak

eszenél, becsületénél, agilitásánál, népszerűségénél és mindenemű erényeinél fogva is — mondja mindezt önmagáról. A valóságban őt a nagyurak nem igen fogadták be, nem alacsony kezdetei, hanem közismert alatt járó önzése miatt; Frangepán Ferenc, aki mágnás és kolduló barát volt egy személyben és Istenen kívül senkitől sem félt, Bécsben az udvarnál szemébe vágta, hogy lator és rabló. Mégis a rablás és törvényen kívüli szerzés csak mellékes eszköz volt Serédi birtokgyűjtésében is: az ő birtokai is állami szolgálatok: király iránt tanúsított hűség, a rábizott országrészeknek ellenkirály és török ellen saját erejéből megvédése által nőttek a Habsburg-uralom északkeleti pillérévé.

Nádasdy Tamás

Serédi pályáját a legnagyobb elismeréstől, a nádorságtól, megfosztotta az ő személyének erkölcsbeli gyengesége; viszont, hogy Nádasdy Tamás elérte minden magyar mágnás vágyainak netovábbját, ezt nagyban elősegítették az ő szeretetreméltó egyéni tulajdonai. Ő is csak kisnemes volt, Brodarics István unokaöccse, anyai részről az enyingi Törökökkel rokonságban, s úgy látszik, ezek költségén tanult Bolognában és Rómában, később Lajos király udvarában titkár lett. Külső emelkedésére két körülmény volt döntő hatással. Egyik: hogy ő volt az egyik első magyar, akivel Ferdinánd mint trónkövetelő beszélt, s aki ettől kezdve mindvégig hű embere maradt neki, leszámítva az 1529 után néhány évet, amikor kényszerűségből János pártján van; a másik, ami előre vitte, házassága volt. A Kanizsai-család utolsó felnőtt férfitagja, László, országbíró volt, felesége Drágffy Anna, nővére pedig Kanizsai Dorottya, Perényi Imre nádor özvegye, Perényi Péter anyja. Kanizsai Lászlónak fia korán meghalt, csak egy leánya maradt, Orsolya, s ezért atyja még Lajos király életében kölcsönös örökösödési szerződést kötött összes birtokaira a Drágffyakkal. Ezen birtokok az ország nyugati határán hosszú vonalban nyúltak le mélyen Szlavóniába, a Drávától délre, központjaik voltak Kapuvár, Csepreg, Léka, Sárvár, Kanizsa, Csókakő, Sztenyicsnyák, Velike, Egervár. Az ilyen örökösödési szerződések alapjukban véve a királyi háramlási jog kijátszását célozták, s ezért a királyok nem szokták megerősíteni őket, Lajos azonban a Kanizsai-Drágffy-szerződést megerősítette, bár végrehajtásra, az ország kettészakításakor nem kerülhetett többé sor. János udvarában, kényszerű ott-tartózkodása alatt, Nádasdy volt a legtehetségesebb ember, amit az is mutat, hogy nagybátyja, Brodarics püspök, aki pedig már régi bizalmas híve volt Jánosnak, minden ügyében Nádasdy közbenjárását kéri ki a királynál. Zápolyai így mindent megpróbál, hogy Nádasdyt a saját pártján megtartsa, s amikor ez Kanizsai Orsolyát, a tizenkétéves örökösöt eljegyzi magának, János a Drágffy-szerződés mellőzésével fiúsítja a menyasszonyt. Nádasdy azonban nem maradhatott

a törökbarát János mellett, ahol a kormányzó, Gritti, életére is tört, Ferdinánddal köt tehát egyezséget, mely neki és menyecé asszonyának adja át teljes birtokjoggal az összes Kanizsai javakat és egyúttal megengedi neki, hogy János király, volt ura ellen, ne legyen köteles harcolni, ami jellemző Nádasdynak abban a korban ritka finom lovagi érzületére. A házasság 1535-ben ment végbe, általa Nádasdy hatalmas birtokokat szerzett, de az a körülmény, hogy mindkét király vetekedve hozta neki a gazdag örökösnek kezét, s már előbb is, birtokok nélkül, mágnássá tette, eléggé mutatja az ő személyes, észé és jellemebeli kiválóságát.

Benne jelentkezik teljes harmóniában a magyar és nyugati kultúra, mely utóbbi ekkor még a cinquecento olasz renaissance céának válfajában hat a magyarokra. Nádasdy barátja, Velenceinek bécsi követe huomo italianisato, molto astutoanak mondja, ami olasz szájából nagy dicséret, mert Machiavelli századában nem a közönséges ravaszságot, hanem minden körülmények között nyílt szemet, s az eszközöknek tudatosan a céléhoz hajlítását jelenti. Nyugodt, önmagán mindenkor uralkodó természet, étele, italban mértékletes, ami szintén olasz szokás nyomán uralkodó vonás e kor igazán előkelő magyarjai közt: az iszákosság csak később kezd, német és lengyel hatás alatt, a főurak közt is terjedni. Ruganyos, elhízásra nem hajló alak, fiatal korában rettenthetetlen vitézségű harcos, még mint hőre vát bán is személyesen részt vesz a harcokban, melyeket ő maga irányít, bölcs mérséklettel, semmit sem kockáztatva. Bántársával, Keglevichcsel együtt, a bosnyák végeken maga épít egy várat, csekély számú paraszttal, építőmester és asztalos nélkül, saját tervei szerint; éjjelnapdolgoznak rajta, hányják a földet és döngetik deszkák közé, készen, hogy ha közben támadná meg őket a török, Isten segítségével visszaverjék. Nincs munka, aminek szükséges voltát felismerve, magára ne vállalná, napjai folytonosan dologban telnek el, amint az időnek ez a kihasználása az olasz renaissance-embereknél is tapasztalható. Ebben a folytonos munkában, mely lelki energiáit minél teljesebben kiömlészteti, ellentéte neki Thurzó Elek, aki ugyan nagy energiát követelő családból származott, de a pályát elhagyva, egyenesen a nyugalom, a békesség érdekében lesz magyar nagybirtokossá, s mellesleg politikussá. Thurzó Elek már a mohácsi vész előtt is folyton ki akar lépni a Fugger-szövetkezetből, amelyben úgysem vesz tényleg, üzletileg részt, jutalékát csak azért kapja, hogy a magyar urakat lekenyerezze, s a bányavárosok pereiben a királyi bírákat, sőt magát Lajos királyt is a Fuggerek pártjára hajlítsa. Már ekkor földeket szerez, az udvarban él és végül magyar nagybirtokossá lesz, s mint ilyen legjobban szeret kastélyaiban, főként Bicsén, procul negotiis élni, még az ország legfontosabb ügyei érdekében sem lehet onnan kimozdítani. Thurzó fiatal korában

udvari ember volt, érdekből és ragyogásért, később vidéki más gyár úr, kényelemszeretetből. Nádasdy is sokat járt az udvarban, de mindig csak kötelességből, azért, hogy feladata szerint Ferdinándnak tanácsokat adjon. Napokig és hetekig ott élt, úgyhogy Bécsben házat kellett vennie és háztartást vezetnie, ahol azután társadalmi úton is élénk érintkezést tartott az udvar főembereivel és a külföldi diplomatákkal. A pápai mm-cius, a velencei és spanyol követ járnak hozzá, betegségében főhercegek és a király követei látogatják. És bármennyire patriarchálisan bizalmas volt is érintkezése Ferdinánddal, aki megbecsülte benne leghívebb szolgáját, a nádori méltóság közjogi jelentőségét még a királlyal is érezte, mint ezt korábban már láttuk. Az ország jogaiból, amennyiben ezek a török korszakban védhetők voltak, soha nem adott fel semmit és a Habsburg örökös királyság elvének nem tett annyi koncessziót, mint János király, akit pedig a nemzeti királyság védőjének tartottak. Halála előtt még erélyesen harcolt az ellen, hogy Miksa király választás nélkül koronáztassék meg, s ha még néhány évig életben marad, keresztül is viszi Ferdinánddal szemben a választási elv érvényesülését.

Hogy a servitori viszonyból származó hatalom, az adott társadalmi és gazdasági helyzetben, mennyire a lakosság javára volt felhasználható, erre is Nádasdy nagybirtoka a legjobb bizonyíték. Anélkül, hogy különösképen jótékonykodni, vagy alamizsnálkodni akart volna, a szegény nép számára mindig nyitva tartotta éléstárait, jobbágyok elnyomásával ellenségei nem vádolhatták, ellenkezőleg felesége útján táplálja a szegénységet, így pl. nagyböjtben kötelességévé teszi, hogy a szegény népet a halastóból jól tartsa. És a nagyúr, aki jobbágyait nem nyomja el, hanem hadseregével védi őket a török és belső ellenség ellen, hogy békességben végezhesék a mezőgazdasági munkát, ugyanez a nagyúr a kismenességgel szemben sem él vissza hatalmával. A szolgálatába állott kismesek meggazdagodnak nála, annyit szereznek, hogy öregkorukban váróságokba visszavonulva gond nélkül fejezhetik be életüket. Váraiba török jövetele hírére többen menekülnek, asszonygyermek néppel, mint ahány hajdúból áll a vár őrsege. Sokgyermekes kismesek testamentumban hagyják neki árváikat, hogy neveltesse fel őket és legyenek fiának, Nádasdy Ferenccnek örökös servitorai. Mindez mutatja, hogy a dominus hatalma nem tisztán erőszakon, és erőszakért állott fenn, a tényleges hatalom védelme alá szeretettel, magyar testvéri bizalommal húzódtak a kor zivatarai elől nemesek és jobbágyok tömegei. Politikailag ebből az következett, hogy sem a vármegyéken, sem az országgyűlésen nem állhatott össze számottevő kismemesi ellenzék a dominusokkal szemben, akiknek védelmére és jóakarátára mindenki rászorult és számíthatott

is. A nagybirtok határain nemcsak a közsabad tevékenység, hanem az állami szervek működése is megtorpant: például a magyar kamara nem mert maga nevezni dikátort Nadasdy Tamás birtokaira, hanem őrá bízta az adószedő kiválasztását, ami helyes dolog volt, mert hiszen a dikátort a nagybirtok tisztjei csak uruk engedelmével bocsátották be a birtokra. Egészen véve a nagybirtok volt a XVI. században is az állami adó behajtója saját földjein, hasonlóképpen az igazságszolgáltatás kezelője is jobbágyok, szabadosok és a rajta lakó, hozzákötött nemesek felett.

Nadasdy hatalma a Kanizsabbirtokok körén túl is messze kiterjedt az országban, annyira, hogy ő utána már századokon át alig van ember, aki az egész országot annyira bejárta, ismerte volna és mindenütt otthon, hívei és barátai közt érezte volna magát. De legtávolabbi kapcsolatai is a rokoni és servitori viszonyon alapultak. Erdélyi embere Máj Iád István volt, görög-orthodox vallású kisnemes oláh család sarja, akinek atyja tért át a katolikus egyházba, keresztatyja pedig úgy látszik Zápolyai János vajda volt. Majlád királyi apródként vett részt a mohácsi csatában s 1530-ban elvette Nadasdy Tamás nővérét, Annát, akit Tamás házassított ki, hozományul neki adva Fogaras felét, János adományát. Majlád Istvánt ez a házasság emelte fel, ez nyitotta meg előtte az országos politikát, melyben csakhamar erdélyi vajdává lesz és Zápolyaitól független fejedelemségre tör. Mégis mindvégig Nadasdy kreatúrájának tartja magát: Fogaras nem az övé, írja Nadasdynak, nem is Annáé, hanem Nadasdyé, akivel együtt akar ezután is élni és halni, így ír Nadasdynak ugyanaz a nagyravágyó oláh, aki Jánosról, királyáról azt mondta: már igen megunám ő felségét. Majládnak kezdetleges önzését politikai tettekre Nadasdy Tamás indítja Anna befolyásának felhasználásával. Nadasdy az, aki János király ellen 1540-ben a Nagy-Magyarország helyreállítása érdekében a vajdák lázadását előkészíti s aki Majlád fogásbaestével sem engedi meg nővérenek, hogy hazajöjjön, hanem ott tartja őt Fogarasban, az erdélyi kapcsolatok további támogatására. Nadasdy családi hatalma itt már teljességgel egybe esik Ferdinánd, sőt a magyar nemzeti egység érdekével; ha sikerült volna neki az egyesített Nadasdy-Majlád családi hatalmat állítani Erdélyben János király és Fráter György uralma helyébe, ezzel Ferdinánd kormánya és általa a nemzeti egység is biztosítva lett volna. Ezt a koncepciót Nadasdy mindvégig figyelemmel kíséri, Erdély visszacsatolásában Fráter Györgvgyel kapcsolatban is nagy szerepe van és gondoskodik arról, hogy kedvező alkalom esetén mindenkor eszközök álljanak rendelkezésére. Mikor Annának leányát, Majlád Margitot somlyai Báthory András feleségül veszi, Nadasdy addig biztatja őt, míg Fráter György szolgálatába áll s ezzel megmenti

Fogaras birtokát Anna számára. Mivel Báthory becsületes primitív lélek volt, Nádasdy eltitkolta előtte, hogy Fráter Györggyel halálos ellenségeskedésben van, sőt kenetesen inti, csak szolgáljon hűséggel a barátnak, mert ez királyuknak, Ferdinándnak „tökéletes szolgálja”.

De nemcsak Erdélyben gondoskodott a családi hatalom pilléireiről, kiépítette ezt a délnyugati végeken is, ahol a törökök szemben a Nádasdy-hatalom ismét egyet jelentett a magyarság és kereszténység érvényesülésével. Itt egész családokat csatol magához a servitori viszony által, köztük legnevezetesebb a kányaföldi Kerecsényi-család, melynek birtokai a Nádasdy-birtokok déli végződését alkotják s reájuk a Dráva—Száva—Unna-vonal védelme miatt szüksége van. Mint bán, Nádasdy védi meg ezt a vonalat folytonos harcokban, melyek közt 1538-ban Jeszenovácnál a Szávánál két basát megver és a várat visszaszerezvén, Katzianer eszéki vereségének szomorú következményeit megszünteti, a délnyugati vonalat megmerevíti. Ezekben a harcokban Kányafölde kis végvár, melyre az országnak és a Nádasdy-birtoknak egyképen szüksége van, ezért teszi Kerecsényi Mihályt vicebánjává, majd mikor maga nádor lesz, alnádorként magával viszi. Így lesz a végvár ura az ő zsoldos familiárisa, aki neki, várat illetőleg is, hűséggel szolgál. Mihály testvérét, Kerecsényi Lászlót is pártfogolja, ő szerzi meg neki a szigeti kapitányságot. A legnagyobb igazsággal ő mondhatta el magáról, amit egyszer Frangepán Farkas írt Ferdinándnak: támogassa őt még néhány vár adományozásával a király, s akkor ő lesz a végeken Ferdinánd legjobb pajzsa.

Vegyük mindehhez a nagy tevékenységhez soha nem lan-
kadó kulturális érdeklődését, mely iskolák és nyomdák alapításában és fenntartásában, fiatalok külföldi iskoláztatásában tényeket alkotott, vegyük hozzá, hogy mindenütt született magyarok a servitorai, pártfogását született magyarokra térjeszti ki s amint ő maga szép magyar nyelven írja fölényes kedvességű, szatirikus leveleit szerelmes Orsikájának, éppen így megköveteli pártfogoltjaitól a magyar beszédet és írást. Tarnóczy Andrásné, aki Szlavóniában gyermekkorában nem tanult meg magyarul írni, megfeddi ezért. Végül ezt az egész, a magyarság szeretetétől vezetett kulturális munkát hozzáadva honvédelmi és politikai működéséhez, nincs okunk azon panaszkodni, hogy a korszak viszonyai szerint egy ember kezében ennyi hatalom központosuk. Nádasdy Tamás kezében még több hatalom: a hazának is több bátorságot és sikert jelentett volna. Pedig szent ő sem volt, benne is tomboltak vad indulatok, mély szenvedéllyel tudott gyűlölni, de mindenkor uralkodott magán, kivéve egy esetet: Istvánffy Pál királyi tanácsosnak fiát, Istvánt, embereivel Pozsonynál a Dunába szorítottatta, amiért porbe fogták ugyan, de a port soha nem tárgyalták le.

Nádasdy kétségtelenül a legnagyobb politikai egyéniség Ferdinánd korában, aki állandó tárgyalási készségével és nyugodt, óvatos mérsékletével a nemzet hajóját sok örvény mellett vezette el sértetlenül. Mellette a század másik nagy magyarja, Zrínyi Miklós, a korlátlan szenvedélynek, a mindent elsőprő egyéni akaratnak példáját, Nádasdy ellentétjét mutatja. Zrínyi az Unna-menti és az attól délre elterülő régi Horvátországból származott, ahol az ősi horvát grófok várai, a török támadásnak már évtizedek óta kiteve, alig voltak többé tarthatók. Atyja, szintén Miklós, már levonta a helyzet következeit, akárcsak a Frangepánok, a basáknak adószámba menő ajándékokat fizetett s átbochtotta őket birtokain Krajna felé, az osztrákokat pusztítani. A hódolás azonban nem óvta meg birtokait a török rablástól s ezért próbálkozik még Mohács előtt, hogy Ferdinándnak átadva várait, érettek nyugalmasabb vidéken kapjon új birtokokat. Így jut hozzá Mohács után Medvevárhoz, Zágráb megyében és Rakonokhoz Kőrösben; az aurániai perjelség birtokait is zálogba veszi, helyesebben szekularizálja, de megtartani nem tudja a török elől. Az öreg Zrínyi Miklós félig meghódolva a töröknek, bebizonyította életével, hogy keresztény birtokos a török és magyar közt ingadozva, nem tud lábán megállni. Fiai, János és Miklós, amint atyjuk 1532-ben meghal, rögtön megtagadják a török adót s fáradhatatlan harcosai lesznek a kereszténységnek. De a kis unnai sziklavárat, melyekben alig fért el egy-két katona s melyeknek népes vártartományuk sem volt, amiből el lehetett volna őket tartani, még az ő vitézségük sem tudta megtartani. A Zrínyiek is északra költöznek tehát, mint a Keglevicsek, Korbáviaiak s ebben az új népvándorlásban, mikor falvak és kerületek vonulnak északra, a Zrínyiek új vagyonszerzése tipikus jelentőségű. Zrínyi Miklós évtizedeken át szívós munkát végzett, míg az unnai Horvátországból északra vonulva sikerül neki Szlavónia, Zala, Somogy, Vas vármegyékben új birtoktömböket szereznie. Ahol lehetett, törvényes eszközöket használt, donatio, zálog és a királytól jóváhagyott vagy legalább tolerált kölcsönös örökösödési szerződés által; ahol ez nem ment, ott hatalmi eszközöket és az akkori törvényhozás fúrfangjait is igénybe vette. Igen tanulságos egy pillantást vetni ez új birtokszerzésekre. A muraközi hatalmas birtoktömböt, Csáktornya és Légrad várakkal, az Ernuszt—Hampó-család kihálásakor a hátramaradt özvegynek atyja, Keglevics Péfer bán, foglalta el, aki maga is Északnak iparokodott a török elől, tőle azonban e birtokokat fej- és jószágvesztési ítélet elveszi, az executiót Zrínyi Miklós vállalja magára, amely cselekedetét már kortársai sem helyeselték, tekintve Keglevics magas korát és hősi érdemeit, miket a török ellenében szerzett. Ilyen szentimentális szempontok nem zavarták Zrínyit, aki az elfoglalt muraközi birtokokat az executio végrehajtásával királyi ado-

mányban kapja, részben az ő báni fizetése fejében. Ez tehát formálisan, kétségtelenül jogos birtokszerzés volt és az akkori fogalmak szerint ilyen volt Csurgó megszerzése is, melyet a vránai perjelség komplexumából, zálogjog címén tartott meg. A korbáviai grófi birtok azon 15094 kölcsönös örökösödési szerződés értelmében lett az övé, melyet atyja kötött sógorával, Korbáviai Karlovics János gróffal. Még az ozalyi Frangepán-birtok megszerzése is védhető, amely nem kevesebb, mint 25 várból állott, köztük Oziy, Ribnik, a Kulpánál, Novigrad, Ogulin, Modrus, Fiume, Buccari, Vinodol. Zrínyi feleségül vevén a tengermelléki komplexum egyik birtokosának, Frangepán Istvánnak nővérét, Katalint, szerződést kötött, melynek érteimében a sógorok közösen birtokolják a várakat; István később megbánta a dolgot s hosszas bonyodalmak után visszakapta a birtok egy részét, de a nagyobbik Zrínyi kezén maradt. Bonyolultságában nem tisztázható ügy volt azonban az Erdődy? és Széchy?örökség megszerzése, benne eljegyzések, szerződések, donatiók szerepelnek, míg pörre nem kerül a dolog. Erdődy Péter leányát eljegyezve, Monyorókeréket szerzi meg, Széchy Tamás lánya, Margit, kezével pedig, miután az előbbi eljegyzést felbontotta, a vasvármegyei Széchy?birtokokat. Monyorókerékét különben bírói ítélet, igaz, csak 1613-ban, visszaadta az Erdődyeknek. De még utolsó házasságával, a cseh kancellár nővére, Rosenberg Éva kezével is nagy birtokot kap, a csehországi Neuhaust. Kétségtelenül minden eszközt kihasználta birtokai nagyobbítására, amit csak az akkori polgári és büntető, meglehetősen tág gyakorlat megengedett, éveken át figyelemmel kísért a birtokokat, melyekre alkalomadtán rá fogja kezét tenni, de mindez csak kárpótlás volt, mit magának kellett megszereznie, azon nagykiterjedésű birtoktestért, amit a török foglalás nyelt el ott Délen, ősi családi birtokai mennek veszendőbe, mert nem hajlandó többé a törökkel egyezkedni, joggal illette meg tehát a kárpótlás annál inkább, mert hisz a birtokszerzés csak a török elleni fegyvereit gyarapította: új birtokain az egyes várakból a török harc központjait építette ki. Nem ítélt meg tehát birtokszerzése tisztán anyagi motívumokból, aminthogy egész lelki konstitúciójában az érzelmi motívumok: szeretet, gyűlölet, szenvedély, játsszák a döntő szerepet. Politikus elhallgatás nincs nála, érzelmeit kimondja, még pedig szenvedélyes szavakban, korlátokat nem ismerő kifejezésmóddal. Folyvást becsületbeli ügyei vannak: *in facto honoris* levelez, pöröl, sérteget, fenyeget, párbajoz s még a király sem tudja néha rábeszélni, hogy hiszen becsülete nincs érintve, nyugodjék tehát meg. Salm Miklós gróffal összevesz, becsületsértő leveleket ír neki, míg Ferdinánd hallgatást nem parancsol rá; Erdődy Simon püspökkel hosszú heves ellenségeskedésben van, mert azt hiszi, hogy testvérét, Jánost, a püspök ölette meg; Zrínyi életveszélyesen fenyegető leveleket ír neki; bosszút

követel, inkább meghal, semmint ettől elálljon; Zágrábot, Erdődy püspöki városát megtámadja s a kanonoki házakat kirabolja. Mikor a szigeti kapitányságban hozzá hasonlóan hős elődjével, Horváth Márkkal, birtokügyben összevesz, ezt a tekintélyes urat felakasztásai és szemkitolással fenyegeti meg. És egészen magánkívül van, mikor béke idején török méltóságokkal, így a bosnyák basával, párbajra készül s Ferdinánd eltiltja ettől, sőt a vend kapitány által értesíti e tilalomról a basát, nehogy ez mégis elmenjen a párbaj színhelyére; Zrínyit azonban a királyi parancs sem tartja vissza, hogy el ne menjen a kitűzött helyre. Egyenesen könyörög Ferdinándnak, engedje meg a párbajt, nehogy a törökök őt gyávának tartsák.

Ez a minden ízében szenvedélyember legjobb barátságban az óvatos, diplomata Nádasdyval volt, rendkívül becsülte, mióta Nádasdy mint bán, diadalmas hadjáratban biztosította Horvátországot a török elől. Nádasdy nyugodt, frázistalan írásai mellett szinte lángol Zrínyi leveleinek páthosza. Legnagyobb bizalmáról biztosítja barátját és hogy utolsó lehelletéig fog vele harcolni a közjóért és a haza javáért; Losonczynak temesvári hősiességéről örömtől lelkendezve ír Nádasdynak, hadd tudja meg ez is és örvendjen rajta, mert hisz Nádasdy is, úgy mint Losonczy és Zrínyi, szerető fia a hazának: *bonus amator patriae*. És hogy mindez nem frázis, hanem a lélek lobogó lángja, igazi hazaszeretet, ezt megbizonyította 1566-ban, amikor önfeláldozását lelkes szavakban jelentette be Nádasdy Tamás félenk özvegyének: elhatározta, hogy bezárkózik Szigetvárra, Istenért, a' császári és királyi felségért, a keresztény republikaért és a szegény, végső nyomorúságba jutott édes hazáért — *dulcis patria* —, melyet ő állandóan és vidám arccal, vére ontásával és ha a sors úgy akarja, feje pusztulásával is szolgálni fog. Ha görög vagy római lett volna Zrínyi, ezeket a szavait, miket vér pecsételt meg, századok óta egész világ ismerné és iskolában tanulná.

- Atyai és anyai horvát eredete mellett magyarnak tartotta magát, a *dulcis patria* nála aktaszerűen megállapíthatólag nem Horvátország, hanem Magyarország. Ebben különbözött a többi, északra húzódó horvától. Draskovich György püspök 1556-ban szerencsét kíván Horváth Márknak Sziget sikeres védeiméhez és benne látja nemzetünk virágát: „mert Uraságod is horvát“. Zrínyi ugyanekkor Bécsben jár és tanúja annak, amint német urak saját győzelmüként dicsekszenek a török vereségével, glóriálják magukat, a magyarokat kisebbitve; Zrínyi ezen úgy felháborodik, hogy a király jelenlétében részletesen elmondja a hadjárat történetét, mire a németek megcségyenülnek s ő büszkén mondhatja, hogy: „minden magyart igazán megvédelmezett ott“. Mindez ugyan nem zárja ki, hogy a szenvedély, mely állandóan forrponon van benne, biológikusan legalább, délszláv szüleitől való örökség lehetett, de hogy

ez a délszláv faji hagyaték az ő személyében nem török barát-ságban, mint atyjánál, a Frangepánoknál és a délszláv főpapoknál, hanem végletes török harcban nyilatkozott, ez már a kor magyar nagybirtokosának tipikus tulajdonsága. Amint, hogy hibái is az akkori dominusok hibái, akiknek nincsen többé ellensúlyuk a társadalomban s így könnyen ragadtatják magúkat olyanokra, miket kiegyensúlyozott társadalom a törvény szigorával torol meg. A legsúlyosabb vád, amit ellene rosszindulatú kortársak emeltek, Katziáner megöletése volt, aki nagy eszéki kudarc után a két Zrínyi testvér várába menekül s ezek ott megöletik. Ma már világos, hogy Katziáner, mint igazi zsoldos vezér, condottiere, Ferdinánd pártján végkép eljátszván hitelét, a Zrínyiektől nyújtott menedéket arra használta fel, hogy a törökkel és Jánossal tárgyaljon és Kosztajnicát átadja a töröknek. A két Zrínyinek gyorsan kellett cselekednie, hogy várukat, „Horvátország kapuját“ megmentse, nem várhatták meg Ferdinándnak sem utasítását, sem segélycsapatait akkor, ha Katziáner nyakukra hozza a törököket, így ölették meg áruló vendégüket. Az önsegély az állami hatóságok távolléte, vagy nem működése miatt ekkor egész Európában pótléka volt az államhatalomnak és Zrínyi szenvedélyes temperamentuma egyébként is szívesen folyamodott hozzá. Egyszer összeveszván egy Keglevichcsel, arra kéri a királyt, hogy vagy ezt, vagy őt magát bocsássa el szolgálatából, mert együtt nem szolgálhatnak többé, ha pedig ezt nem teszi, adjon nekik szabadságot, hogy egymásnak, ki hogyan tud, ártsanak; ugyanezen ellenfelének azt ajánlja, hogy ne Bécsben, csukott ajtók mögött tárgyaljanak, hanem itt lenn a szabad csatamezőn. Mindez a szenvedély azonban csak itthon, személyes viszályaiban érvényesül, a török harcban vasakarattal uralkodik önmagán s éppen olyan józannul, embereinek kockáztatása nélkül vezeti háborúit, akárcsak Nádasdy Tamás. 1551-ben Ferdinánd ráparancsol, támadja meg a törököt, mert ezt úgyis leköti Erdélyben Fráter György, de Zrínyi visszaír: ő úgy látja, egy törökkel sincs itt kevesebb, mint azelőtt s mikor erre a válaszra Ferdinánd megneheztel rá, ő megírja Nádasdynak: a király haragszik rá, nem tudni miért, talán hű szolgálataiért, vagy „mert nem mentem török harcba, egyedül tiz ellen“. Nincs mit csodálkoznunk, hogy katonái és jobbágjai, minden nyersesége mellett is, bizalommal néztek rá: ő volt az ő védelmük, ő volt az ő önfenntartásuk.

Perényi Péter

Zrínyi és horvát társai, bár régi főnemesi családok tagjai, birtokaikat itt északon az új Habsburg-királynak köszönhetik s ehhez képest ők is lojális hívei Ferdinándnak, akárcsak a kisenemesekből lett mágnások. Ez az új arisztokrácia tehát, régi nagy családokból származó tagjaival és homo novus-aival, a királyhoz egész más viszonyban van, mint a korábbi nagyurak

a Jagellókhöz. A rakoncátlan, királyt nem ismerő nagyúri típusnak utolsó képviselője Perényi Péter, a nádorfi, akinek sorsa leginkább mutatja az új időköt, melyekben, bár polgárháború dúl és bár ellenkirályok versengenek, mégis többé hely királytalan nagyúr számára. Perényi az egyetlen, aki Ferdinánddal szemben is a Mohács előtti hangot használja, országos tárgyalásoknál kitör, hogy ő felsége hiába veszi el idejét ily tárgyalásokkal; máskor büszkén kijelenti, hogy ő a két király közt neutrális úr és tényleg úgy is látszik, hogy az ellenkirályoktól független állásra törekedett. Nála a személyi és országos érdek szinte naiv összekapcsolódásban jelentkezik. Ferdinándhoz áttérését előkészítendő, feltételeket szab, melyekben országos és nemzeti vonatkozások, Izabellának és fiának illő kielégítése, az ország szabadságainak megóvása, a nagyváradi béke megtartása mellett önző családi és személyi igényekét jelent be: Gábor fiának zempléni főispánságot, Miklós fiának püspökséget, magának bűnbocsánatot, Valpó és Trencsén várát követeli, királyi kancellárságot is akar, az egyházi személyek mellőzésével. A közvetítő Thurzó Eleknek, aki vele a király nevében tárgyal, megírja, hogy Valpóra a török ellen van szüksége, hogy onnan vezethessen ellene hadat. A János királlyal való tárgyalásokban is ő akar közvetítő lenni, hogy egyrészt a királynak, másrészt — mondja naiv önzéssel: saját magának érdekeit is megvédelmezhesse. A török ellen éppen olyan szenvedéllyel küzdött, mint Zrínyi Miklósdé személyes érdekei, melyeknek renaissance elfogulatlansággal engedte át magát, minduntalan kivetették törökverő pályájából. Egyik fiát kénytelen kezes gyanánt a töröknek átadni, ezt Konstantin nápolyba hurcolják, s ott állítólag törökké teszik, kiszabadítás saért arra is képes, hogy a felvidéken fiúkat és lányokat kocsin számra szedessen össze és felajánlja őket fiáért cserébe a töröknek. 1542 tavaszán megköti a sárospataki ligát Bebek Ferencel, Báthory Andrással és Györggyel, Drágffy Gáspárral, Ráskay Istvánnal és a három Homonnayval — ez a szerződés a legman gasabb ponton, már királytalan magaslaton mutatja a nagybim tokosoknak állami funkciót teljesítő hatalmát, mert benne meg egyeznek egymással, hogy a két király közt folyó harcokban egymás várait kölcsönösen visszaadják, ami nem kevesebbet, mint a királyi donatíójog megkerülését és tagadását jelentette; egymás közti ügyekben országos bíróság helyett saját familiárisaikból delegálnak bíróságot, melynek ítéletét kötelezőnek ismerik el magukra, itt megint a király legfőbb bíróságát sértik meg; ha őket szövetségen kívüllevők megtámadnák, akkor ez ellenzőiket előbb közösen nyugalomra intik, ha pedig ez nem használna, insurrekcióba lépnek ellenük, mindez anélkül, hogy a király személyére a szerződésnél bármikép tekintettel lettek volna. Az ilyen szerződés, aláíróinak óriási hatalmánál fogva, kétségtelenül nagy területekre garantálta a békét és védelmet,

de épp a királynak tartozó hűség meg nem említése — ugyanaz, ami a Wesselényi-összeesküvésben is, százhusz évvel később, döntő szerepet játszott — tette azt veszedelmessé Ferdinánd szemében. Perényi még ez évben személyes hűséggel és bölcs tanáccsal vett részt a német birodalom török hadjáratában, ahol Buda rögtöni ostromát hasztalan ajánlotta a német hach vezetőségnek; a sereg szégyenletes feloszlása után végső elkeseredés fogta el és tartani lehetett attól, hogy a sárospataki bajtársakkal feltámad a király ellen. Ezt kikerülendő, Ferdinánd elfogatta, s a fogságban kényszeríté, hogy birtokai egyrészét, köztük a jogtalanul elfoglalt egri püspökséget kiadja neki. Bűne nem volt, csak az, hogy túlságosan nagy hatalmát nem gyakorolta azzal a körültekintő mérséklettel, mely nélkül akkor már Magyarországon a legnagyobb alattvaló sem élhetett. Néhány évtizeddel elkésett; hatodfélév után halt meg inkább internálva, mint fogságban, a század utolsó illoyális nagybirtokosa.

A többiek, a kisebbek színtelenebb másai a nagyoknak. Nádasdynak, Zrínyinek, Perényinek. Vitézség, lebirhatatlan szenvedély, jobbagyok szenvedései iránt érzéketlenség lakozik bennük, mint Török Bálintban, fortélyos gondolkodás, az alkalmák gyors és mégis előrelátó kihasználása, a birtokszerzésben telhetetlenség, mint Bebek Ferencben, a család utolsó sarjában és Balassa Menyhértben, akik azonban vitézségben sem maradtak kortársaik mögött. Személyes bátorság, nemzetcélokért önfeláldozás és kis és nagy dolgokban egyaránt megnyilatkozó telhetetlen kapzsiság talán egyikben sem egyesült oly felbont-hatatlan egységgé, mint Dobó István személyében, aki Eger védője, a magyar rendi szabadság ártatlan üldözöttje, a kor-szak egyik legnagyobb birtokszerzője és a zsugoriságig anekdotikus hőse volt egy személyben. Mindezek az erőtől és egyéni élettől duzzadó nagyurak mintha csak vitézségből és birtokvágyból lennének összetéve. Nem tétlenek és nem élvezők: folyton utaznak, tárgyalnak, harcolnak, tiszta családi életét élnek, papokat, prédikátorokat tartanak, könyveket adnak ki, nem kártyáznak és nem isznak még, ezeket az alantasoknak hagyják, de mégis van egy szenvedélyük, miből a hatalmaskodás, az erőszakoskodások országos sorozatai származnak: a vagyon kívánása, a mindig többnek a lebirhatatlan vágya. Mintha csak mindnyájan a Fuggerek jelmondatát: nyerni kell, amíg lehet, akarták volna a pénzszerzésről a birtok-, földszerzésre átültetve megvalósítani. De birtokszerzésük ekkor már túlnő a polgári és büntető törvények kategóriáin, mert a nagy szerzők nemcsak összeszerzik, mindenféle eszközzel, a vagyont, de azt egyúttal arra használják, hogy a lakosság egész rétegeinek, az ország nagy területének magánjogi védelmet, s a török ellen biztonságot nyújtsanak. Az újkori állam kezdetén ők teljesítik az állam helyett annak funkcióit a köz védelmére.

AZ ÚJ ARISZTOKRÁCIA tagjai, felemelkedvén a társadalmi, polgári vagy legtöbbször a katonai létrán, királyi kinevezéssel bejutnak az ország bárói, azaz a mágnások közé, akiknek a többi magyartól megkülönböztető címe a Nagyságos, magnificus. Az érdemeseknek a köznemesség sorából kiemelését Ferdinánd kezdte meg korábban szokatlan mértékben, az ő kegyelméből léptek be a főrendek közé a bedegi Nyáriak, a Májláthok, gersei Pethók, ruszakai Dobók, Révayak, Büdyek, Rátakayak, Kerecsényiek, Stáncsics Horváthok, Forgáchok, Páksyok, Zay-k, Méreyek; utódai, Miksa és Rudolf, osztogatták ezt a díszet a Pálffyoknak, Kasztellánffyoknak, lepoglavai Kru-sichoknak, Istvánffyoknak, Wesselényieknek, Illésházyoknak, Czoboroknak, Rákócziaknak, Szűnyogoknak, Prépostváryaknak, Bocskay Istvánnak, a század fordulóján Thökölyeknek, Apponyiaknak. A grófi címet ekkor még kevesen viselték, közöttük a horvát ősnemesek, Zrínyiek, Frangepánok, a tulajdonképeni Magyarországon csak egyes grófsággá emelt területek urai, így a Nádasdyak azóta, hogy Nádasdy Tamás kezén volt Fogaras „grófsága“. Az új főnemesség tekintélyének azonban csak kifejezése, s nem alapja a királyi kegyként nyert nagyságosi cím, a hatalom ekkor Magyarországon egyesegyedül kitérjedt földbirtokon alapulhat. Keglevich Péter birtokokat kér Ferdinándtól annak fejében, hogy egyik déli várát átengedi neki, s mikor hozzáteszi megokolás gyanánt, hogy pénzt nem kér, „mert a pénz a használatban hamar elfogy“, ezzel nemcsak az ő korának, de egyszerre három század magyar felfogásának ad kifejezést. Az újkor kezdetén, mikor nyugati országokban a korakapitalizmus eddig példátlan lendülettel bizonyítja be a pénznek mint hatalomalkotó és kultúrákeltő tényezőnek értékét, s amikor a városi polgárság lassú, de biztos munkával kezdi meg aláásni a földbirtok egyedüli értékébe vetett hitet: akkor nálunk, több tényezőnek összejátszása következtében, kezd állandósulni és századokra megmerevedni az a hit, hogy egyedül a földbirtok képviselheti a magasabb életformákat, egyedül ennek van joga és lehetősége a kényelmes, a hatalmas, a példát nyújtó életre. Keglevich Péter nézetét egy híján háromszáz évvel később Széchenyi Hitelének kellett megcáfolnia. Független ember csak a nagybirtokos lehet és minden más országlakos függő viszonyban görnyedez a nagybirtokos előtt: a magyar társadalomnak ez a ma teljesen elhomályosult képe ekkor alakul ki a török háborúk állandóságában.

Az új nagybirtok gazdasági szerepe
Mert ez új alakulat is, mint minden egyéb e században, a török elleni védelemnek köszöni leglényegesebb elemeit. A nagybirtoknak, mint láttuk előbb, erkölcsi alapját, létfokát a védelem képezi, s ehhez a védelemhez zsoldosokra, azaz pénzre van szüksége. A végvárak őrsége részben királyi szolgálatban, részben az urak szolgálatában harcol, *servitia regia*

és *servitia dominorum* a kifejezések. A nagybirtok feladata tehát azt zsoldot előteremteni, mely várainak és a várak mögötti lakosságnak megvédésére szükséges. Olyan országban, hol a városi polgárság csak kisüzemekben, a helyi piac vagy hetivásárok számára termeli ipari tárgyait, s ahol a nagyszabású bes vagy kiviteli kereskedelmet az állandó háborúk, s a minden kereskedelmi szellemmel ellenkezően megvont, sőt még hozzá folyton változó határok is akadályozzák, ott az örökös háborúban az egyetlen fogyasztó, akitől pénzt lehet látni, maga a háború. A zsoldosokat tartó nagyúrnak a háború számára kell termelnie, hogy a zsoldhoz szükséges összegeket megkereshesse. A termelés módját pedig a háziipar és mezős gazdaság állapotai szabják meg. Az ősi mezőgazdasággal bíró ország nem gondolhat arra, hogy a török ellen küzdő csapatoknak ipari szükségleteit fedezhesse, a katonaság ruhájára a posztó, szövet külföldről jön be, az udvari kamara igen gyakran zsold fejében adja, s maga nagy összegeket nyer a véték és eladási ár különbözetén. Hasonlóképpen idegen eredetű a katonaság fegyverzete, különösen a nehéz német lovasoké és a tüzéségé; a hazai városok bár gyártanak, főként Kassa, löport és egyéb municiót, kardokat is, a szükségletet távolról sem tudják fedezni. Annál inkább rászorul a hadsereg a magyar mezőgazdaság termékeire. Nemcsak a végvári katonaság, az időnként nagy tömegekben bevonuló mezei seregek is, melyek a hosszú és lassan járható magyar utakon nem tudják behozni az élelmiszer szükséges mennyiségeit, annál kevésbbé, mert a seregek élelmezése akkor még egész Európában megoldhatatlan probléma. Természetesen a magyar mezőgazdaság termelési problémájában is nagy szerepe van a szállítás lehetőségének: könnyen romlásnak induló, vagy az országban mindenütt megtalálható, avagy nem nélkülözhetetlen szükségletet alkotó termények nem jönnek számba a hadseregszállításoknál, s miután a háborús viszonyok közt egyéb fogyasztó a katonaságon kívül alig van, a fel nem használható termékek elvesznek a nemzet gazdaságára nézve. A hollandus eredetű Skepper Kornél, V. Károly diplomatája, csodálkozva nézi az ország halgazdagságát, még a Temes folyó is fekete a haltól, nem is szólva a hal igazi hazájáról, a Dunáról és Tiszáról és elkeseredik, mikor a halász tele merítvén hálóját, egy halon kívül a többbit mind visszakeresztli a vízbe, mert nincs piac, nincs fogyasztás és nincs ár, holott ugyanakkor a kis Hollandia csak a heringfogásból másfélmillió aranyat vesz be, évi egész halbevétele jóval fölülmúlja a kétmilliót. Az ilyen szédítő lehetőségek a hazai viszonyok között számba sem jöhetnek. Ára csak az elsőrendű mezőgazdasági terményeknek: gabonának, szénának, bornak, marhának volt, ezeket fogyasztották a végvári és egyéb katonák, s amiből fölösleg maradt, azt a nyugati határon át, az osztrák és olasz tartományokba még mindig ki lehetett vinni. Mindezen termé-

nyékét a föld termelte magából, ezért van ekkor egyedül a földnek értéke. Ezért van a hatalom egyedül a földesúr kezén, s innen érhető egyúttal az a földéhség, mely szinte megdob-bentően nyilatkozik a nagybirtokos lelkiiségében.

A föld lévén az egyetlen pénzforrás, a nagybirtokos minél több földet szerez, s a meglévőből minél több pénzt sajtol ki, ez a pénz azután újabb birtok szerzésére szolgál neki. Mint tudjuk, bérmunka ekkor még alig szerepel a mezőgazdaságban, másutt sem, nálunk még kevésbé, ahol a jobbágy a birtok haszonélvezetért terményekkel, munkával és pénzzel tartozik szolgálni. A jobbágyszolgáltatások közül a baromfi, bárány, tojás, méz és egyéb élelmiszerek a nagybirtok személyzetének és részben zsoldosainak természetbeli ellátását fedezik, a búza, rozs, árpa kepei és keresztjei, a boroshordók pedig részben legalább kereskedésbe kerülnek, pénzzé tételnek. De a jobbágyszolgáltatásokon kívül a pénzszerzésnek egyéb módjai is rendelkezésére állanak a nagybirtokosnak. Ezek között a telepítési és a saját kezelésben levő mezőgazdasági termelés, valamint kereskedés is nagy szerepet játszik. A déli vidékek elpusztulásával a lakosság északra tolul, egész falvak népe telepedik meg a Dunántúl északnyugati sarkában és a felvidéken a nagybirtoknak elhagyatott, vagy csak kevésbé benépesített területein; ezek a vlach pásztorok szintén pénzzel vagy pénzzé tehető állatokkal fizetnek a nagybirtok urának az erdők és hegyi legelők használatáért. Olyan erdei birtokok, melyekben azelőtt szén-égetőn kívül nem volt adóztatható ember, ekkor már kiterjedt állattenyésztésnek képezik alapjait és a földesúrnak eddig ismerétién jövedelmeket szolgáltatnak. A pénz azonban még mindig kevés, a nagybirtokos nem elégszik meg a földesúri adókkal, nem elégszik meg a saját termékeinek eladásából nyerhető haszonnal, hanem maga is közvetítő kereskedelembe kezd, marhát, szövetet, ólmot, rezet vesz ott, ahol talál és saját nyereségre szállítja el a fogyasztóhoz: nyugatra Ausztriába vagy a hadsereghez, a végvárakba. Különösen sok a marhakereskedelemmel foglalkozó nagybirtokos: maga Nádasdy Tamás, még nádor korában is vesz alföldi szarvasmarhát, s azt a hivatásos marhakereskedelem módján, fűvön táplálva hajtja el a Fertő vidékére s onnan az osztrák piacokra. Igen gyakori már Ferdinánd korában is, hogy a váraknak parancsnokai maguk veszik a várórság élelmére szükséges marhát, így áll össze kereskedőtársaságba Dobó István, Eger védője, Zay Ferenc és Bornemissza Sebestyén, hogy Eger várát szarvasmarhával ellássa. A század végén a déli urak Zárán át Velence számára szállítanak marhát, ez a kereskedelem a következő században egészen a Zrínyiek kezébe kerül. Gyakori eset a vámmentes kivitel is, amikor a király tartozásai fejében bizonyos számú állatra elengedi a nagybirtokosnak a harmincadot. Nádasdy birtokán egész racionálisan kifejlesztett kereskedéssel találkozunk: gazda-

tisztjei között vannak „mercenariusok“, akiknek feladata a nagybirtok terményeit haszonnal eladni; ilyen termény az állat mellett a gabona is, melyből ugyan rendszeren még annyi termés sincs, hogy a nagybirtok szükségleteit kielégítené, de Nádasdy folyton vesz gabonát, eladásra, s részben jobbágyainak adja el, részben távoli piacokra, Bécsbe, Grácba, vagy a tenger mellékre, az olaszok számára szállíttatja. Hasonlóképp kereskedik borral, sőt még az akkor igen csekély jövedelmet hajtó halkereskedelmet sem veti meg, halastavait ily módon kamatoztatva.

Legtöbbet azonban a hadseregnek való élelemszállítás jövedelmez: a kereskedésnek ez az ága, az akkori állampénzügyi viszonyok között, a legfőbb indítéka a földbirtok néhány kézben való felhalmozódásának, különösen a század második felében, s legkönnyebben a tizenöt éves háború alatt, mikor a fogyasztás a korábbi évekhez képest megsokszorozódott. Itt főként a gabona- és borszállítás jön tekintetbe, mindkettő nagymértékben elősegítette a nagybirtokos-szállító kezében tőke vagy helyesebben tőkeigény felhalmozását, amely igényt azután adott pillanatban földbirtokra váltott be. Az ilyen ügyleteknek elég bonyolult menetük van. A nagybirtokos elvállalta bizonyos mennyiségű gabona szállítását a hadsereg számára, pontosan meghatározott, kialakított ár fejében. A szállítást elvégezve, az udvari kamara vagy a hadi fizetőmester nem tudta az árat egész összegében kifizetni, annál kevésbbé, mert a kamara maga is nyerni óhajtott a gabonaszállításon olyképen, hogy azt a vételáron felül adta el kicsinyben a katonáknak, akik zsoldjuk nagy részét ilyképen visszaszolgáltatták. Míg tehát a gabona szétszivárgott az egyes katonához, hosszú időt vett igénybe; a kamara ezalatt lehetőleg nem fizetett a szállítónak, aki nyugalmasan várt és inkább csak a forma kedvéért irkált könyörgő leveleket a császárnak vagy hatóságainak, hogy végre elégítsék ki jogos igényeit. A tapasztalat azt mutatta, hogy hosszas nemfizetés esetén a türelmesen várakozó hitelező sokkal nagyobb nyereségre számíthat, semmint rögtöni, készpénzfizetésnél. A hadseregszállításból származó adósságok éveken át felgyülemlettek, egyszer csak a kamara megint pénzszükségbe jutott, megint a kifizetetlen szállítóhoz fordult, aki most egész eddigi követelését egyesítette az új kölcsön összegével, s olyan hatalmas summát mutatott ki, amilyent a császári vagy magyar hatóságok készpénzben soha le nem tudtak volna fizetni. Az üzlet ezen stádiumában a hitelező nagybirtokos rendszeren átváltoztatta készpénzigényét földbirtokra, s ennek az igénynek az állami hatóság már nem állhatott ellen és utána nézve valami éppen megüresedő zálogbirtoknak vagy magszakadás útján a királyra szálló területnek, kiállíttatta róla az adománylevelet a hitelező számára. A század második felének legtöbb ily vegyes birtokadománya, *donatio mixta*-ra a királyi kegyelmen kívül hadseregszállítás és az államnak adott kölcsön fedezésére történik, nemcsak az

ország határain belül, hanem az osztrák örökös tartományokban is. Tudjuk például, hogy a Liechtensteinok hercegi, elsőszülött ágának mérhetetlen cseh-sziléziai vagyonát a tizenöt éves török háborúban ilyen hadseregszállításokkal alapította meg Liechtenstein Károly, aki 1595-től kezdve szinte évenként szállított gabonát és szénát, eleinte aránylag csekély összegekért, 1000—1500 forint értékben; közben 100.000 forintos kölcsönt is adott a kamarának a német és vallon katonák zsoldjára; időnként ezen szolgáltatásokról számlát terjeszt be, amely számla fejében bizonyos összegeket kiutalványoznak neki a rendes, cseh jövedelmekből; mivel azonban ezek a jövedelmek természet szerint nem folynak be, az ilyen pénzügyi rendelkezésnek eredménye az lesz, hogy a hitelező követeléseivel folyvást növekednek, ahelyett, hogy apadnának, s csakhamar elkövetkezik a pillanat, amikor horribilis összegekről terjesztvén be számláját, végre átváltoztathatja azt földigényre. A kamara adóssága így növekszik Liechtenstein Károlynál a század végére 137.000 forintra, még néhány kisebb kölcsön, még egyszer egy 16.000 forint értékű gabonaszállítás, és Liechtenstein már 1605-ben elkérheti 410.000 forintnyi követelése fejében előbb a glatzi grófságot, s azután a troppai hercegséget. Az új dinasztia készen van és ezután már megengedheti magának, hogy a kereskedésre és pénzügyletre középkori megvetéssel nézzen le.

Bár a korszak nagybirtoka lényegében ugyanezen pénzügyi fejlődésen megy át, erkölcsi és nemzeti megítélés dolgában mégis különbséget kell tennünk az ausztriai és magyar viszonyok között. Az osztrák földszerzés távol a harctértől, minden rizikó nélkül megy végbe, a családok nagy szerzői tisztán pénzügyletet hajtanak végre, anélkül, hogy saját személyüket kockára tennék. Nem így a magyar nagybirtokosok. Semmi sem oly jellemző a mi XVI. századi történetünknek eminensen harcias, kizárólag a védelem céljait szolgáló jellegére, mint ez a jelenség: azok a nagybirtokosok, akik nálunk ilyen és ehhez hasonló pénzügyleteket bonyolítanak le, s ezzel hatalmas családi vagyonok alapítóivá lesznek, egytöbeggig maguk is katonák, akik végigharcolják seregeik élén a török hadjáratokat, s akik ott állnak éveken át felelős állásokban a végeken, a végvári őrségek között. A hadseregszállító egyúttal hadvezér is, aki a saját csapatait látja el élelemmel és hozzátehetjük, tisztességesen, becsülettel. A császári hatóságok, melyek a század második felében már nem vádolhatók túlzott magyarbarátsággal, soha egy panaszt nem ejtenek a magyar urak élelemszállításai ellen. Ellenkezőleg, igen gyakran megköszönik nekik a szállításban tanúsított szorgalmukat és szolidaritásukat. Így köszöni Rudolf király és Geizkofler Zakariás császári fizetómester Pálffy Miklósnak, Győr vára visszafoglalójának, hogy a katonaságnak „jól és olcsón“ szállított gabonát és zabot. Pálffy Miklós általában típusa lehet a magyar úrnak, aki maga hősiesen forgatja a kardot a pogány

ellen, katonáit bölcsen vezeti és szeretettel gondozza, s emellett élelemszállításaival és kölcsöneivel megsokszorozza kis, köznemesi családi vagyonát. Már mint komáromi főkapitány a vár uradalmát bírja, s abból élmezsi az őrseget, de ezzel együtt már vásárol is gabonát, embereivel bejártja a Kis-Alföld termékeny vidékét és az összevett gabonát, amennyiben a vár őrsegének nincs rá szüksége, az udvari vagy alsóausztriai kamarának adja el. 1585-ben Somorja városától 400 mérő gabonát vesz. s ettől kezdve állandó szállítója lesz a császári hatóságoknak. A tizenöt éves háború természetesen megsokszorozza e tevékenységét. 1599-ben ajánlatot tesz Rudolfnak, hogy a jövő évi hadjáratra 1000 pozsonyi mérő gabonát és ugyanannyi zabot szállít, ha a vételár beszámíttatik Szentgyörgy és Bazin árába, melyekét meg akar magának venni. A király a két kis város polgáraitól teszi függővé ez üzletet, különben inkább készpénzben hajlandó fizetni a szállított gabonáért. Ekkor már Pálffy Miklósnak nagy összegekre van igénye, melyek részint szállít fásból, részint kölcsönökből álltak elő. Már 1585-től kezdve három éven át szállított az alsóausztriai katonaságnak évi 8000 ákó bort és 400 mérő gabonát, évenként 18.600 forintnyi értékben; hátralékos fizetései fejében már 1595-ben kéri Szentgyörgy és Bazin birtokát, a király nem adja meg, hanem „kegyelemből“ 18.000 tallért ír be a két városra 8 és fél százalékos kamattal; a következő esztendőben Pálffy a bányavárosi katonaság zsoldjára a sajátjából előlegez 27.686 forintot, ezt a cseh rendek utóbb megtérítik ugyan neki, de az 15854 hároméves szállítás fejében még ekkor is, tizenkét év múlva, tartozik neki a kamara 40.000 tallérral. Mindez meghozza neki 1597-ben Stomfa zálogbirtokát. Az ilyen birtokadománynak, mint látható, rendkívül bonyolult az útja és valóban nem mondható, hogy a XVI. századi nagyúr ingyen, munka és áldozat nélkül érdemelte volna ki a királyi adományt. Pálffy például Ó-Zólyom várát csak akkor kapta meg 30.000 forint zálogösszegben, miután mint esztergomi főkapitány a töröktől visszafoglalt vár helyreállítására kénytelen volt 100.000 forintnyi kölcsönt ígérni a kormánynak, s ebből 30.000 forintot le is fizetni, s miután főkapitányi járandóságát, évi 600, majd 1000 forintot éveken át meg nem kaphatván, sajátjából tartotta száz lovasát, tisztjeit és egész kémszolgálatát; ekkor már, Ó-Zólyom zálogba adásakor, fizetési hátralékai és élelemszállításai fejében is 54.207 forint követelése volt az államon. Hasonlóképpen kapta meg Borostyánköt, s általában észrevehetjük, hogy úgy ő, mint kortársai mindenképpen várbirtok és nem készpénz szerzése mellett dolgoznak. 1599-ben az esztergomi német zsoldosok fizetésére csak akkor hajlandó 20.000 forintot adni, ha ez az összeg Végles vagy Murány várára beíratik neki. A gazdag felvidéki Rákóczi Zsigmond pedig, akitől a kormány megbízásából Pálffy kér 100.000 tallérnyi kölcsönt zsold céljaira, ezt csak a tokaji uradalom birtoka fejében hajlandó kifizetni.

Hasonlóképen kölcsönök, szállítások, korábbi zálogok félémélése fejében gyűlt össze a század végének talán leghatalmasabb vagyontömbje, a ruszcai Dobók lévai, sárospataki, tolcsvai, bodrogkeresztúri, szerednyei, telkibányai birtoka. A várbírtok értéke és a tényleg lefizetett összegek között kétségtelenül nagy aránytalanság vehető észre több esetben, azaz a nagybírtokos iparkodott minél olcsóbban jutni hozzá az új zálogbírtokhoz, de az ilyen törekvéseknek az udvari és magyar kamara egyaránt ellene szegült, még pedig annál hevesebben, minél inkább megfogyatkozott a király rendelkezésére álló birtokok száma.

A királyi birtok eladományozása

Egész belső történetünknek változatait a nagybírtok e nagymérvű előretörésével kell magyaráznunk. A mohácsi vésztől kezdve szinte hihetetlenül rohamos a változás, mely a királyi birtokot egészében, hiány nélkül az új arisztokrácia kezébe játssa át. Mikor Ferdinánd 1528-ban Zápolyai Jánost kiűzve, a királyi birtokokat kezébe veszi, ezek legalább is 1,900.000 holdat tettek ki, s ezekhez kell számítanunk a királynéi uradalmak szintén igen nagy holdszámát is; mindebből már 1527 és 1536 között eladományozott 36 váruradalmat, uralkodásának hátralevő esztendeiben még 17 várat idegenít el, vegyes donatio vagy zálog útján, úgyhogy utódainak már alig marad eladni való. Miksa mégis el tud adni — vegyes donatio tulajdonképpen nem egyéb, mint a magyar közjog számára leplezett árubabocsátás — tíz várat, összesen 363.000 forintért, Rudolfnak már csak nyolc marad eladásra, de ezeket már magasabb áron kínálja, valamint a már zálogba tett birtokokra is oly szorgalmasan emeli a zálogösszeget, hogy mégis sikerül neki 1600-ig, 1,117.000 forintot bevennie. A Habsburgok tehát 1536-tól 1600-ig szinte az egész magyar királyi birtokot elidegenítették, nagyurak kezére juttatták, összesen 35 várat, 716 községet, 1,883.000 forintért, tehát tulajdonképpen szinte potom árért. Ferdinánd királynak vártartományokra támaszkodó uralma így vált két utóda alatt árnyékhatalommmá, s a királyi birtok pusztulásával tűnt el a királyi tekintély is az országból. Ezt a körülményt nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, amikor a következő század felkeléseinek előadásához készülünk: a XVE században, a nyomasztó pénzügyi helyzet és a török védelem hatása alatt a királyi birtoknak II. Endre korához hasonló disszipálása ment végbe, aminek eredményeként a század végére itt áll húsz-huszonöt nagybírtokos, akik a földdel együtt a hatalmat is, a védelemmel együtt az állami funkciókat is átvették a már tűnőben levő királyi hatalomtól. A királyi birtok szétesztása elsősorban a Habsburgoktól távoleső felvidéki és tiszai urakat függetlenítette: a század végén Báthory István országbíró, Ecsed várában, már szinte szuverén úr, aki csak kényelemszeretetből marad békességben és ismeri el a király hatalmát; utána a Bocskay, Rákóczi, Homonnai stb.

birtokok urai abban a pillanatban veszik kezükbe az államhatalmat, amikor akarják. Akié a föld, azé a hatalom.

Itt újra ki kell emelnünk, hogy az egész változás a török nyomása alatt jött létre; töröktől mentes, integer Magyarországon, hol a védelmi költségek nem emésztenek meg mindent, el sem képzelhetjük a királyi hatalomnak a földbirtok dolgában való végletes abdicatióját éppen abban a században, mikor a királyság egész Európában megerősödik. Vesztest és nyertest, eladót és vevőt, királyt és nagybirtokost egyaránt a török veszedelem determinál cselekedeteiben. A király pénzt és élelmet szerez a védelmi vonal fenntartására, a nagybirtokos fizet és szállít ugyanezen célra, s ugyanekkor maga is vérrel adózik. A XVI. század nagybirtokai között mindössze is csak kettőt találunk, mely inkább pénzügyieteknek, kevésbé a birtokszerző kardjának is köszöni létét: Thököly Sebestyén és Illésházy István birtokát. E két kivétel nem változtat a tényen, hogy az új magyar arisztokrácia Európa védelmében, karddal kezében fejlődik ki, pogánytól veszélyeztetett végeken.

Vér és vagyon ily felbonthatlan egységének felesleges további példáit idéznünk. Bárhova tekintünk a csonka ország területén, mindenütt harcos katonákat látunk, amint az adott politikai és gazdasági viszonyok józan kihasználásával nagybirtokukat összeszerzik. Ha valakit szemrehányással lehetne illetni — amint hogy nehéz és talán nem is történethez méltó, egy lezárt periódus gazdasági processzusait dicsérettel vagy rosszalással emlegetni —, úgy a nagybirtokosok helyett az akkori állami pénzügyek vezetését illeti szemrehányás, mely a fizetések, zsoldkifizetések folytonos halasztásával maga alatt vágta az ágat, folyton növelvén a magánosok jogos követeléseit. Ismervén azonban, a korábban előadottak alapján a pénzügyek kezelésének módjait, nem fogunk kívánni a magyar és udvari kamara vezetőitől oly lehetetlenséget, hogy korukat századokai megelőzve a khaoszba rendet hozzanak és a kiadásokat egyenest erre utalt, s pontosan befolyó jövedelmekkel fedezzék. A nagybirtok új kifejlődése ebben a tekintetben is természetes, az adott műveltségi viszonyokból folyó jelenség volt.

A nagybirtok művelésmódja

Mielőtt a nagybirtok védelmi szerepének taglalására áttérnénk, egyrészt a belőle nyerhető jövedelem szempontjából megkeli szemlélnünk a nagybirtok művelésmódját, másrészt azt, hogy mire fordították a nagybirtokosok az akkori kulturális fokon jövedelmeiket.

A nagybirtok művelésében a század második fele határozottan a mezőgazdasági termelés növekedését mutatja. A továbbiakban látni fogjuk, hogy a török elől menekülő lakosság sokkai sűrűbben üli meg a megmaradt területeket, s főként a felvidéken sokkal intenzívebb mezőgazdasági kultúra fejlődik ki.

Itt elég annak kiemelése, hogy ezen a téren is a nagybirtokos az, aki példájával elől jár és rendelkezéseivel magasabb fokra emeli egész országrészek gazdasági munkásságát. Erdők irtása, az irtványföldekre falvak telepítése, új mezőgazdasági üzemek létesítése: mindez a nagybirtokos fejében születik meg, s ő hajtja végre hatalmas energiával. Pálffy Miklós birtokain folyosón irtatja az erdőt, s amint kész egy tisztás, oda jobbágyokat telepít, hogy ezek tovább folytassák az erdő hátraszorítását és az új földeknek egyelőre kölstermelésre fogását. A régi birtokokon halastavakat épített, téglavetőket és téglapajtákát állíttat fel, a szőlők művelésére gondot fordít, birtokain állandóan építvén, a közeli városok egész asztalos és lakatos céheit foglalkoztatja, így a vöröskői birtokokon a pozsonyiakat. Mindez a meliorációs munka a földesúri allodiumon megy végbe, ennek területén jönnek létre a század második felében a majorságok, melyek egyrészt az intenzívebb mezőgazdaság mintaműhelyei, másrészt azért, hogy a rajtuk alkalmazott munkaerők szerződéses viszonyban vannak a földesúrral, a jobbágyok elnyomott helyzetének is mintegy ventilátorait, az elégedetlenség levezetőit képezik. A majorságok szaporodásával megmunkálásuk is nagyobb gondot és fáradságot követel, s ha a század nagybirtokosai mezőgazdasági munkateljesítmény dől-gában átlag nem is érték el Illésházy Istvánt, mégis jellemző bizonyos leszállítással mindnyájukra az a kép, melyet Illésházy rajzol saját munkájáról feleségének, Pálffy Miklós nővérének: „Jól tudod, sokszor étlen-szomjan megkerültem egy nap nagyobb része majorságodat, hajnal előtt felköttem még, paripákon Újfalunál átalköttem az kis Dunán, ott szénatakarókat, rértókat megjártam, az barmot megláttam, onnan a nagy Dunán átalköttem, szentersébeti majorhoz mentem, ott szántóvetőket, aratókat mind megláttam, rendöttem, onnan békéi majorba, ott is azt miveltem, onnan Illésházára, ott is azt; által-köttem az nagy Dunán, ott is szénatakarókat, réteket meglát-tam ... barmokat, szénatakarókat, dinnyéskerteket mind feljárt-am, Bazinba jöttem nagy fáradva, mint egy fáradt ló, mert ha ültem volna valahul, egy nap el nem végezhettem volna ezt az utat, mert nyolc mérföldnél több. Szölleidet, szántóföldeidet megépítettem, jobbágyidat szekeressé, ekéssé t ö t t e m . . s büszkén mondhatja, hogy hántására senkinek se volt „csak egy pohár vízzel is“. Ha a katonai rendbe tartozó nagy urak, főkapitányi és egyéb hivatalos efoglaltságuk mellett, nem is áldozhattak ennyi időt a mezőgazdaság vezetésének, mint a tisztán földszerző és sáfárkodó Illésházy: birtokaikon ugyanaz a fel-lendülés, ugyanazon többtermelés megy végbe, gazdatisztjeik felügyelete alatt.

A birtok jövedelmezőségének emelkedése vele jár az intenzívebb földműveléssel és azzal, hogy a földesúr maga keres és talál piacot terményei számára. A jövedelem emelke-

dése magyarázza azután a birtokárok emelkedését is, azonkívül, hogy a század folyamán az ezüst értékének esésével a pénz értéke is erősen hanyatlik. A munkácsi uradalmat 1571-ben Miksa király Mágócsy Gáspárnak 42.000 forintért adja zálogba, holott 1591-ben már 155.350 forintnyi érte a zálogösszeg. Míg Ferdinánd korában 20.000 forintot sem érnek el az egyes zálogösszegek, s a hatalmas árvái uradalomért 1557-ben Thurzó Ferenc 18.000-et fizet, s Létava váráért 12.000-t, addig a 70-es és 80-as években 50—60—80.000 forint egy-egy nagyobb kiterjedésű vártartomány zálogösszege. Ugyanazon tulajdonos kezén is folyton nő a zálog értéke. Sárospatak vára és birtoka 1572-ben 80.000 forintért jutott a Dobók kezére s 1602-ben már 127.000 forintnyi zálog volt rajta. A zálogösszeg illetően emelkedése persze nem tisztán a kamara hívóvagyát bizonyítja, mellyel ez minden lehető és lehetetlen alkalommal emelte a zálogot, hanem azt is, hogy a birtok mind többet jövedelmezvén, a zálogtulajdonos maga is elismerte értékének növekedését. Tudjuk például, hogy Dobó Ferenc kezén a sárospataki uradalomnak évi 20.000 forintnyi jövedelme rövid idő alatt

66.000 forintra nőtt meg, a birtokostól javított mezőgazdasági üzem, malompira és saját kezébe vett borkereskedés következtében. De a zálogösszegek bármennyire emelkedtek is, az egyes vártartományokra mindig bőven akadt jelentkező, miután készpénzben úgy sem kellett neki túlságosan nagy összegét kifizetni, a zálog nagy része a zálogbirtokosnál levő kincstári, kamarai adósságokból jött össze, 20—30.000 forintnak egyetlen zálog fejében való lefizetése már igen ritka eset volt. Azaz a nagybirtokos aránylag csekély készpénzáldozattal vette át a földet, mely azután az ő kezelésében, javított és folyton tökéletesített mezőgazdasági üzemben, bor- és állatkereskedéssel egyesítve, nagy jövedelmek forrása lett. Természetesen az évi jövedelem nagysága nemcsak a termést meghatározó éghajlati és gazdasági tényezőktől függött, igen nagy befolyása volt annak kialakulására a háborús viszonyoknak, úgy a török becsapásoknak, mint a felvidék keleti részein az erdélyi nyugtalanságoknak és a tatárjárásoknak; de mindezt tekintetbe is véve, kétségtelennek kell tartanunk, hogy az akkori viszonyok között a nagybirtok volt Magyarországon az egyetlen nagy pénzforrás, az egyetlen hatalmas tőkeképző erő.

A nagybirtokos életmódja

Már most feltéve a kérdést, mire fordította a nagybirtokos ezt a folyton rendelkezésére álló pénzforrást, elsősorban az életmódot kell szemügyre vennünk, melyet az akkori nagybirtokos folytatott hatalmas jövedelmei élvezetében. Ezt a kifejezést, hogy *élvezte* jövedelmeit, nem szabad a mai értelemben alkalmaznunk a XVI. századi nagyúrra, akinek élete sokkal egyszerűbb viszonyok között folyt le, semmint gondolnók. Itt

legelőször is ki kell emelnünk, hogy a lakás, épület és belső berendezés dolgában luxussal még alig találkozunk. Vidéki nyílt kúriákban vagy kastélyokban még nem lakhatik a birtokos, akinek szomszédaival, vagy átvonuló idegen katonasággal, vagy török és erdélyi ellenséggel szemben folytonosan védelemre kell készen lennie. Lakása tehát még mindig a középkori várkastély, erős bástyaival, elszigetelt helyzetben, ahol terjeszkedésre, kényelem és fényűzés kifejtésére sem hely, sem alkalom. Hogy a lakásberendezés dolgában mennyire hiányzott minden fényűzés lehetősége, erre jellemző, hogy Bicse várában, hol a leggazdagabb urak egyike, Thurzó Elek országbíró és királyi helytartó székel, összesen négy szobából állott az úri lakosztály. A várak helyiségeinek nagy része a védelem céljaira volt lefoglalva, az úr és családja használatára szolgáló kis lakosztályon kívül a vár különben kaszárnyák és istállók tömegéből állott, s benne minden a katonai célnak megfelelő egyszerűséggel volt berendezve. Trencsén vára a legnagyobbak közé tartozott, s ebben is az egyes emeletek közt nem volt egyéb közlekedés, mint lajtorják által. A bútorzat hasonlóképen egyszerűség és gyakorlatiasság célját szolgálta. Mivel a várak már a védelem érdekében is szűk, kicsiny térfogatú helyiségekkel, inkább kamrákkal, mint szobákkal rendelkeztek, ezért a bútorzat is minél kevesebb és minél egyszerűbb darabokból állott. Bútorzat dolgában a század még tisztán középkorinak mondható, még a század végén sem igen találunk nyomára a barokkékor szak hatalmas díszbútorainak. Minden olcsó, romlandó anyagból készült, ez az oka, hogy pl. ágy egyetlenegy sem maradt ránk a XVI. századból (sem azelőttől), még a töröktől mentes északi vidéken sem. Végrendeletekben, leltárakban bútorokat felsorolni a legnagyobb ritkaság, ami szintén azt mutatja, hogy a lakás felszerelésének nincs még értéke, azaz arra a birtokos pénzt még nem költ. Ágy, asztal, a fal mellett végigvonuló lóca és néhány szék a lakás egyetlen bútorzata, a szekrényeket még a középkori ládák képviselik, melyek az értéktárgyak megőrzésére szolgálnak, s így finomabb, szilárdabb anyagból készülnek és művészi becsület bírnak. A várszobák szűk volta miatt amit lehet a falakon vagy falakban helyeznek el, így alkalmaznak fali szekrényeket, akár tárgyak megőrzésére, akár íróeszközök számára. Csak a század végén, Thurzó Györgynél, a későbbi nádornál találunk külön dolgozó-, író- és külön könyvtárszobára. Az asztal és szék formája még a régi középkori: mintha egy bakra helyeznének egy lapot, ez az asztal, nagyobb vendégség alkalmával egyszerűen összeácsolnak ilyen hosszú alkotmányokat, melyek mögött padokon foglalnak helyet. Rendes családi életben az asztalnak csak a felfelé fordult részét foglalják el, mert ott állnak a fal mentében a padok, vagy padként használható, s ekkor már támlával ellátott ládák. Karos-, támlásszék renaiss-

sáncé mintára csak a század közepén jelenik meg. Az ágy vagy egyszerű deszka-nyoszolya, vagy pedig már fedeles és mennyezetes, superlással, azaz kárpittal ellátott, az ágynemű, párna tollal töltve az uraknál, míg a szegényebbeknél csak szalmával. A padló téglából, gyakran mázos, vagy fából, a század második fele óta papiros- vagy vászonablak helyett már üveglablakok vannak. Az egész berendezés jóformán semmi pénzbe nem került, s ez az egyik oka annak, hogy olyan kevés régi bútor maradt ránk ebből a korszakból: mivel igen olcsón elő lehet állítani, a divat vagy kényelem bármely kis változásával új bútort csináltattak s a régit kidobták vagy eltűzelték. A renaissance, majd a kezdő barokk hatása egyelőre csak az építészetben jelentkezik a nagybirtokon: renaissance ajtók, kapuk, ablakok divatja jelenik meg a XV. századi műízlés folytatásaként, — Erdélyben valamivel később, a XVI. század közepétől kezdve Izabella, majd Báthory Zsigmond olaszos udvarának hatása alatt; másrészt az iparművészet külföldről importált tárgyai is természetesen renaissance ízlésűek, de mindez a nagybirtokos életében még csekély jelentőségű.

Thurzó György vendégek érkezésekor egész házát díszbe téteti, s ilyen utasításokat ad feleségének: a házakat fűttesd, hogy bűdösek ne legyenek, az ágyakat készíttessd el, a házakban (szobákban) a kárpitokat és szőnyegeket szépen vonasd fel; a ház tiszta és meleg legyen, gyertyatartó és mosdó is legyen a házban; ételben, italban ne legyen fogyatkozás: mind olyan utasítás, melynek teljesítése pénzkiadásba nem került. Étél, ital még a legnagyobb lakzik esetén is kikerült az urasági majorságból, vagy a jobbágyok szolgáltatásából: nagy lakodalmaiknál az egyes falukra kivetik a beszolgáltatandó élelemnyerítést; fűtés, bútor, minden kikerült a gazdaságból, pénz egyébre nem ment, mint ruhára, szövetekre, ékszerekre és fegyverekre. A XVI. századi nagyúrnak, a védelem feladatán kívül, szövet és ékszer a tulajdonképeni kiadása.

A szőnyeg és kárpit a falak beborítására, ágyak díszítésére vagy asztalok leterítésére szolgált és a század második felében már nagy pénzekbe került. A kárpitok drága szövetekből készültek, gobelinszerű hímzett kárpitok is vannak, pl. Dobó Ferenc birtokában „képes kárpitokkal”⁴ találkozunk, Thurzó Györgynek vont arany kárpitjai vannak. Drága selyemszőnyegek török területről vagy Erdélyből jönnek és pénzbe kerülnek, nem kevésbé a bársony-, kamuka-, selyemruhaszövetek, férfiak és asszonyok számára, amelyek német kereskedők közvetítésével jönnek nyugatról, még Angliából is. A ruhaluxus aránylag nagyobb összegeket emészt fel, mint gondolnánk, mert a társadalom akkori viszonyai közt a nagybirtokos nemcsak magát és családját, hanem egész udvarát is felruhazza, s például a nemes úrfiaknak vagy az udvarló leányoknak rangjukhoz képest való, egyforma ruhába öltöztetése

nem csekély pénzbe kerül. Nyolc-tíz udvarló leánynak hétköznap-i és ünneplő ruhája, aranypaszományos bársony szoknyája, tafotaköntöse, prémmel bélelt kamukasubája még a nagybirtokos háztartásában is kiadási tételt képezett. Épp így a különféle prémek, farkasbőrök — a rókabőr-gereznák a század végén kimennek a divatból — kacagányok, párdúc- és tigrisbőrök, ez utóbbiból csak az igazán nagy uraknak van két-három kacagányuk.

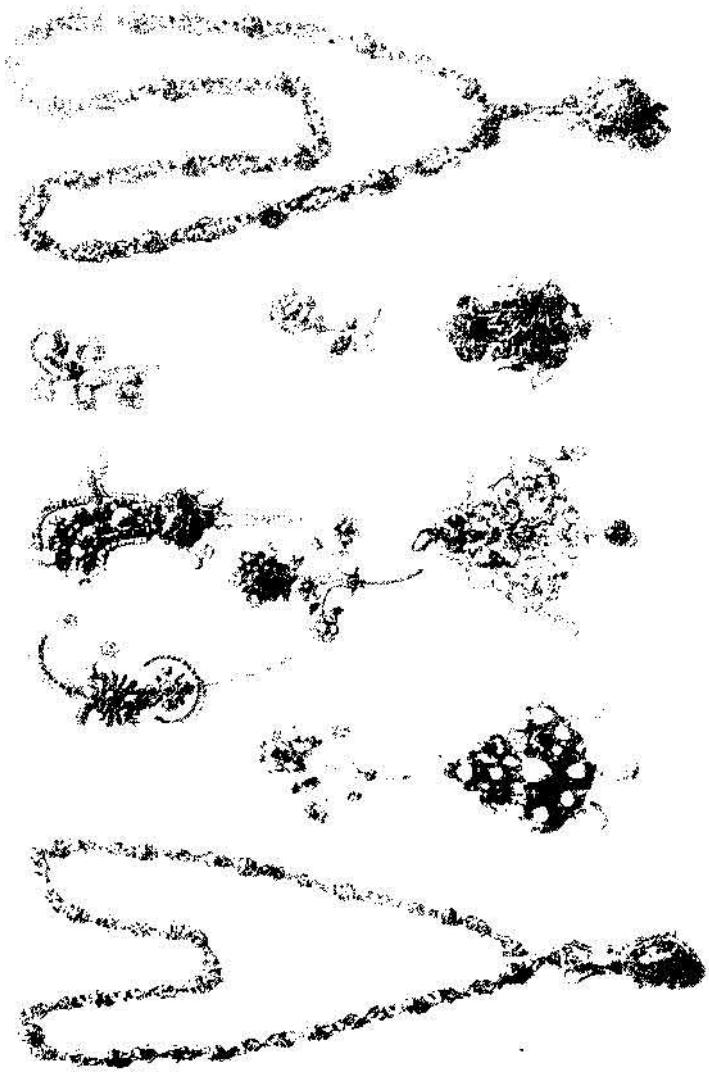
Az iparművészet fejlődése

A ruha, szövet, kárpit, szőnyeg azonban még mindig számba sem jön az ékszer és arany-ezüst tárgyak mellett. A nagybirtokos igazi fényűzése ékszer és drága, nemes ércből való házi felszerelés. A fényűzés már a ruházaton is jelentkezik, a zsinórzat ekkor, a XVI. század második felében lép fel Magyarországon és ekkor kezdődik a gombokban, csatokban való luxus is. Ezüst- és aranygombok, egész garnitúrában, nagy értékeket képviselnek, Bocskaynak denárfej nagyságú, tiszta arany gombjai vannak, szintén értékesek a kacagányok és egyéb ruhadarabokat összekötő kapcsok és láncok. Itt a XVI. század közepe nagy fordulót jelent: a magyar nagybirtokos ekkor szolgáltatja ki magát egészen az ötvösmesterembernek, aki ettől kezdve a nagybirtok jövedelmének egyik, nem csekély étű fogyasztója lesz. Nincs mesterember, akire annyira szüksége volna a nagyúrnak, s akit oly sok megbízással, megrendeléssel foglalkoztatna, mint az ötvösöket, különösen azóta, hogy a ruházat díszeit is az ötvösművészet szolgáltatja. Szinte minden adat, mely az ötvösluxus fellépésére mutat, a század közepéről való, abból a korszakból, midőn a polgárháború, két-tős királyság megszűntével békésebb, gazdagabb fényűzés kifejlődhetik ugyan, de a folytonos török küzdelem miatt mégis legajánlatosabbnak látszik a pénzt olyan fényűzési tárgyakra fektetni, melyek veszedelem esetén könnyen elszállíthatók, könnyen elvihetők egy ember testén és könnyen eldughatók, eláshatók. Az ékszer és ruhadísznek szolgáló ötvösmunka, amint használata a század második felének nagyurainál általános lesz, a háborús korszaknak adaequat terméke, az értékkel nem bíró, mert könnyen szétfolyó pénznek éppoly hasznos átváltoztatási formája, akárcsak föld szerzése. A nagybirtokos az ő pénzét vagy újabb földbirtok vételébe, vagy ékszerbe fekteti be, egyéb kiadása nincs is neki, a védelemtől eltekintve.

Az új, megnövekedett szükséglet csakhamar előhozta a maga új formáit és technikai eljárásait. Legfontosabb újítás e téren a század közepén az új „erdélyi zománc” alkalmazása, mely a középkori sodronyzománc, szintén magyar specialitás, egyik változata: a zománcfelület keretelése nem sodrott, hanem egyenes fémszalakkal történik és lehetővé teszi a ruházatnak, hajviseletnek szélsőséges, vagonokat elnyelő fényűzését.

Ez az új divat ékszereken jelentkezik, s egyik, kedvelt formáján az ezüstlap szélét keretként felhajtják, hogy a rája alkalmazott zománcot megvédjék, s a keretekben színes, kék, fehér, sárga, lila virágokat luminálnak, ezeket megint más színű pettyekkel, vonalakkal felülfestik s így virágbokrétáknak felülmúlhatatlan keleti pompája áll elő, meghintve drágakövekkel, arany és ezüst figurákkal, gyöngyök tömegével. Az új divatról először egy 15574 céhszabályzat beszél mint olyanról, amely egész új és eddig nem volt használatban; a divat gyors elterjedése pedig azáltal volt lehető, mert az ilyen zománcos ékszer férfi és női ruhán a legkülönbözőbb formákban volt alkalmazható. Kapcsok, gombok, párták, övék, násfák, derékpántok, mindennemű hajdíszek, kalapforgók, pitykék, kárdövék, kardmarkolatok és tokok, puskaagyak, mind meghintődött a század végére zománccal, drágakövel. A debreceni ötvösök céhsszabályzata 1600-ban megjegyzi e „virágos, gyöngyös, zománcos ezüstműről“, hogy azelőtt nem voltak annyira szó-kásban, mint ahogyan most naponként használják őket.

Az iparművészetnek a testen, ruházaton és fegyverzeten hordozható tárgyain kívül természetesen a házi felszerelésben is érvényesül a fényűzés, melynek haladása Ferdinánd első korszakától kezdve a századfordulóig világosan szemüggel kísérhető. A huszas és harmincas években igen nagy családokban is alig találunk négy-öt ezüst kanálra, holott a század végén mindegyik nagybirtokos házában több, egyenként 12—14—16 darabból álló garnitúra is van, nem is szólva arról, hogy ekkor már a kés és villa hozzátartozik a felszereléshez, bár még nem olyan állandó mértékben, mint a kanál és a tányér. Az asztali felszerelés tárgyai: különböző kelyhek, kupák, kannák, palackok, medencék, poharak, serlegek, vödrök, csészék, tányérok, gyertyatartók, sótartók egy-egy nagyúri háztartásban több mázsányi ezüstsúlyt tesznek ki, nem is számítva a rájuk applikált drágaköveket és súlyos aranyozást. Báthory Kristóf tárházában 1580-ban két és fél bécsi mázsa súlynyi ezüstmű volt, Thurzó Györgyében, 16124 összeírás szerint nem kevesebb, mint tizenegy mázsányi, de kisebb urak sem igen maradtak hátra az asztali ezüst fényűzésében. Természetesen az egyes tárgyak vételára messze felülmúlta az anyag ezüst- vagy aranyértékét, úgy a hazai, mint a külföldi ötvösművészek nagy munkát és finom mesterséget öltek bele az egyes asztali tárgyak elkészítésébe, amit a vevőnek szintén meg kellett fizetnie. A század második felében, a magyar nagyuraknak német arisztokrata családokba házasodásával mindinkább terjed a német renaissance-asztaldísz divata: a délnémet városok, különösen Augsburg, Nürnberg nagy kivittel rendelkező Magyarországra korszok, billikomok, fedeles kupákban, s így honosodnak meg nálunk a délnémet patriciusi kultúra tipikus termékei is: kókuszdiós, strucctojásos, csigás, kagylós, harang-

XVI. századi magyar ékszerek.

XVI. SZÁZADI MAGYAR ÉKSZEREK. A két szélső nyaklánc aranyozott ezüsből, zománcozással, drágakövekkel és igazgyöngyökkel díszítve; a középső sorban három rezgő bokréta, szintén aranyozott ezüsből, zománcozással és drágakövekkel; alul három arany násfa, rendkívül díszes darabok, zománc és drágakővel meghintve. Mind tipikus magyar ötvös=munka. Jellemzi a XVI. századi nagyurak életformáját, amely ily világi vonatkozású ruhában, fegyverben és díszekben „drága marhákbán“, felhasználható ékszerekben tartotta vagyonát és elégitette ki ősi pompaszeretetét. A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárából; mindegyik az eredeti nagyságot javában tünteti fel.

virágos, Nautilus-serlegek, melyeknek idegenszerű formái ott állanak a nagyúri kincsházákban a magyar zománcostárgyak keleti díszű tömkelegé mellett. A szükségletnek szinte mesebeli méreteire jellemző adat, hogy Kassán a XVI. században több mint százhusz ötvösmester talált megélhetést.

A német hatás mellett a török fényűzés is befolyásolta és hatványozta a magyar nagyurak pompáját. Török hatás alatt terjed el a ruha, fegyver, sőt asztaldíszeken is a színes drágakövek, elsősorban türkisz, rubin, kláris gazdag alkalmazása: mentekötő, boglár, csat, gomb, díszfegyverek, serlegek ékszerekké merevedett virágpompába öltöznek s versenyre kelnek az ezeregyéj színeivel. Bármennyire elzárkózott is a keresztény magyarság a pogány török kultúrájától, fényűzés dolgában meghódolt előtte, s ebből a szempontból valóban elmondhatjuk, hogy a törökvilág kezdetével Magyarország számára is megnyílt a Kelet. Itt egészen keleti, mesebeli mértékekkel találkozunk. Thurzó György kincstárában csak az aranyékszerek 379 gyöngyszemet, 316 gyémántot, 373 rubint, 40 smaragdot, 27 szafírt, 4 gránátot foglaltak magukban, ugyanekkor húsz aranyláncon 56 gyémánt, 242 rubin, 2732 gyöngyszem, 25 gránát-szem pompázott. 57 gyűrűn 69 gyémánt, 22 táblás gyémánt, 12 hegyes gyémánt, 1 metszett gyémánt, 41 rubin, 18 termésrubin, 27 smaragd és egyéb drágakő foglalatos volt. A boglárok, násfák, koronkák, övek gyöngyszemeit és drágaköveit az összeírók meg sem tudták számlálni, csak aranyboglár volt tizenhat darab zománcos és 249 drágaköves, s ez utóbbiakon ismét 42 gyémánt, 75 rubin, 21 cseh gyémánt, 500 gyöngyszem volt befoglalva. Az egyes darabok és az összérték megállapításához mindennemű kutatás hiányzik, annyi bizonyosnak látszik azonban, hogy egy-egy ilyen gyűjteményben a sok értékes darab mellett sok féldrágakő vagy üveg-utánzat is megfert, például ismerünk a század végéről, losonci Bánffy Istvánné birtokában, egy arany nyakbavetőt, mely öt smaragdból, öt rubinból, nyolc gyémántból és tizenkilenc gyöngyszemből állott, s mégis csak 82 forintot ért, Balassa Istvánnak függőjét pedig, húszonkét rubintjával és kilencvenhat gyémántjával mindössze 200 forintért vásárolták. Viszont tudunk eseteket, mikor egy-egy leány hozománya számára Bécsben ezer-ezer forintos nyakbavetőt vásárolnak, s Bocskay István fejedelem korában 5000 forint értékű rubint kerestet ugyancsak Bécsben Illésházy által, akinek a béketárgyalások, közjogi és vallási ügyek vitatása mellett egyik főfeladata megbízója számára ékszereket és drágaköveket vásárolni.

A thesaurizálásnak mindezen formája mellett megtaláljuk végül a leplezetlen pénzfelhalmozást is, zsákokba, ládákba, pénznemek szerint rendezve. Ime Király György, egy közép-fajta nemes úr csengeri hagyatékában: ruha, gyűrű, ékszereken kívül tizennégy zsák készpénz: az első négy zsákban tallérok:

859, 1000, 996 és 266 tallér, azután három zsákban lengyel dutka: 502, 263, 500 darab, a nyolcadik zsákban 200 forint, a kilencedikben 300 forint aprópénzben, a következő ötben aranyforint: 199, 197, 111, 280 és a legutolsóban 1958 aranyforint. A pénznek ilyen felhalmozása és a forgalomból elvonása az igazi nagyuraknál kevésbé fordul elő, ők inkább az említett ékszer, arany-ezüstnemű és ruházat formákban őrzik a pénz- és vagyonértékeket, azonban ez a leplezetlen thesaurizálás, ha nem is általános érvényű, még mindig elég tanulsággal szolgál arra nézve, mennyire megnövekedett a nagybirtokos vagyona, azaz jövedelme. Még 1540-ben egy Homonnai Drugeth kétezer forintról, mint nagy kincsről rendelkezik és három végrendeleti végrehajtójának, három nemes szolgájának egyenként ötven forintot hagy, azon kéréssel: „de jó uraim egyszersmind (= egyszerre) ne vegyétek ki, hanem huszonöt-huszonöt forintot egyszeregyszer jószágom jövedelméből⁴. Pedig ez a Homonnai, akinek jövedelmei alig bírták meg a 150 forintnyi készpénz terhet, hasonlíthatatlanul nagyobb úr volt, mint ötven évvel később a tizennégy pénzeszsák ura, s ugyanazon Hornonahbirtokok, melyeknek a század közepén még alig van készpénz jövedelmük, a század végére már kitermelik nemcsak azt a néhány ezer forintot kitevő készpénzt, ami Király György hagyatékában van, hanem az arany- és ezüstneműek mázsáit» a drágakövek megszámlálhatatlan sokaságát, az arany mosdótalakat és az ékszerek, zománcok szultáni pompáját.

Ha az egész változást, összes itt vázolt jelenségeivel egyetemben történeti megítélés alá akarjuk vonni, amint ez kötelességünk is, akkor ugyancsak résen kell lennünk, nehogy modern gazdasági és politikai értékeléseink megzavarják ítéletünket és vele a régi képnek tisztaságát, hamisítatlanságát. Mi sem volna egyszerűbb, mint párhuzamba állítani Bocskay Istvánnak németgyűlölettől fűtött hazafias leveleit azon utasításokkal, melyekkel ugyanazon levelekben a bécsi piacon drágakövek vételét sürgeti és hasonlóképen nem volna nehéz Forgách Simon vagy Pálffy Miklós közgazdasági tevékenységét, jövedelmeinek nagysikerű emelését háttérül állítani azon levelekhez, melyekben a lerongyolt és éhező magyar katonaság számára zsoldot könyörögnek a cseh rendeknél. Mindez könnyű munka volna, de egyúttal a múlt iránt végletesen méltánytalan, és a történetírás feladataihoz szégyenletesen méltatlan. Ha valakinek, úgy a történetírónak feladata az idegenszerű jelenségeket megérteni, és saját viszonyaiból megmagyarázva emberinek feltüntetni.

Az új főúri életformák

A jelen esetben a megértés útján járva, kell, hogy elsősorban szemünkbe tűnjön az a hasonlóság, mely a Habsburgkirály házi gazdasága és a magyar nagybirtokosok közt észlel-

hető. A századnak három egymásra következő Habsburg-uralkodója napról-napra, folyton folyvást súlyosan érzi az állam pénzszükségletét, fűhöz-fához folyamodik segélyért, köb csönökkel terheli meg országait, összes bevételeit, s mégis nyugodtan, lelkifurdalás nélkül költi el udvartartásra azt a több százezer forintnyi összeget, amely pedig a végvárak helyzetén nem csekély könnyebbséget okozna, ha oda fordították. Az udvar tanácsosaival és futáraival, kancellárjaival és lovászigényeivel, udvarhölgyeivel és sok száznyi lovas testőrségeivel évente nagy összegeket emészt meg és senkinek sem jut eszébe e haszontalan kiadások ellen protestálni, aminthogy Savonarola sem akad, aki eltiltani akarná ezt a háborús végveszély korához illetlen fényűzést. A magyar rendek közt éppoly kevéssé akadhatott ilyen reformátor, mint a német és cseh urak közt sem, azon egyszerű okból, mert a korfelfogás és divat szerint az udvartartás fényére adott összegek nem pazarlás, hanem természetes, illendő, sőt szükséges tisztesség tényét képezték. A Habsburgok ebben mit sem különböztek Európa többi szuveréneitől, hiszen ők is Erzsébet királyné pompázatos öreg Angliája, a spanyol grandok és olasz fejedelmek, a Farnesék és az új toskanai nagyfejedelmek századában éltek, melynek Tizian és Tintoretto adták meg soha el nem halványuló színeit. A renaissance és barokk közti átmenetnél hatalmas, nagyvonalú életformákkal van dolgunk a társadalom ezen legmagasabb osztályainál, melyek százados renaissance?hagyomány szerint élnek a maguk külön életét, tekintet nélkül a szegényeknek és nélkülözőknek alattuk nyüzsgő hangyabolyára. Demokrácia és szociális szolidaritás ismeretlen fogalmak ekkor, s ennél fogva az ő hatásukat követelni a korszaktól éppoly kevéssé történeti eljárás volna, mintha azt kívánnók V. Károly tói, hogy barokk pompáját levette II. József polgári ruhájába vagy Ferenc József egyszerű uniformisába öltözzék. És amint érdemtelenül szidalmaznák a Habsburgokat udvartartásuknak a század fogalmaihoz illő méltóságos fényűzéséért, éppoly igazságtalanság volna a magyar nagyurakat vonni felelősségre kincstáruk és öltözetük gazdag pompájáért. Bármennyire töretlen úton járunk is a régi magyar életformák megállapításánál, annyi kétségtelen, hogy a század nagyurai eleinte a renaissance olasz hagyományait követték, utóbb pedig a barokk és a német renaissance hatása alá kerültek, s így mindenképen a nagyvonalú, pompakedvelő, a társadalom csúcspontjain az alapépitményektől függetlenül kiképzett egyéni kultúra embereivé lettek, kellett, hogy legyenek. E mellett hatott mindnyájukra az ősi magyar természetben gyökerező pompaszeretet is, melynek a külföldi, nyugati úgy mint keleti hatások új és új impulzust adtak. Míg a század első felében Nádasdy Tamás még az olasz renaissance nyugodt, harmonikus, testileg-lelkileg és háztájában egyaránt kiegyensúlyozott reprezentánsa, addig

a század végén, a sok német házasság következtében, a birodalmi németség kultúrhatása kezd érezhetővé válni. A Salm, Fugger, Ungnad, Rosenberg, Arco, Stubenberg, Popel?Lobkowitz, Kollonics családok már ekkor összeházasodnak a magyar urakkal, akiknek oldalán a városszony teendőit, a familiáris szolgák serege felett már a század második felében idegen születésű asszonyok végzik. Magában a Zrinyi?család két nemzedékében Rosenberg?, Arcos és Stubenberg?lányokkal találkozunk; Lobkowitz?vér van ekkor már a Széchyekben és Csákyakban. Magának Pálffy Miklósnak is Fuggerdeány a felesége, Augsburgból hozta magával, s eleinte éveken át németül beszél, németül levelez vele. Ezek a házasságok szakítják meg az olasz hatást, annak dacára, hogy a fiatal nagyurak még mindig szívesen járnak, protestánsok úgy, mint katolikusok, az olasz egyetemekre. Egyik utolsó olasz műveltségű úr Batthyányi Boldizsár, aki nem is szereti a németet. De az életforma mégis német lesz, ami a szomszédság, a birtokok közelsége és hasonló kezelhetősége miatt úgy is természetes Magyarországon. És ez a renaissance?barokk életforma, mely ugyanazon birtok jogra támaszkodó, sőt ugyanolyan címeikkel ellátott családokat köt össze a magyar és német nyelv? és államterükten, teszi Magyarországot ebben a korban is a nyugateurópai műveltség utolsó láncszemévé Kelet alacsonyabb viszonyaival szemben. Közvetlen keleti szomszédságban az oláh fejedelemségek bojárai és folyton váltakozó vajdasaládjai már török szokások hatalma alatt élnek, fejük felett a renaissance és barokk műveltség korszaka nyom nélkül suhan el, s meg sem kísérelhetik régi szláv és új török életformáiknak megváltoztatását. A szláv?oláh jog szerint a vajdasághoz a családok minden tagjának, ági vagy ízi különbség nélkül, törvénytelennek és törvényesnek egyaránt joga van, maga ez az elv is érvényesülésében teljesen kizárja a XVI. századi Európa behatolását oláh vajdák keleti despotaságaiba. Európa határa ekkor is, ebből a szempontból is a magyar határ, rajta túl keresztény oláh bojárok között Hamza, Benga, Talapie (Cselebi) családtagokkal találkozunk. A török, keleti hatás természet szerint egészen másként érvényesült az oláh bojárok közt, kik a szultánnak alattvalói voltak, mint a vele folyton harcban álló magyar uraknál.

A nyugati renaissance és barokk elé azonban, bár Magyarországon egyedül érvényesülő kultúrhatások voltak, áthághatatlan korlátokat vont a háborús veszedelem folytonossága. Bizonyos, az élet primitív nyilvánulásaihoz tartozó dolgokat a háború szabott meg, így láttuk a fentiekben, hogy a magyar nagyúr élete, minden gazdagsága mellett is várak szűk szobáira korlátozódik, s ez a folytonos védelmi szükség az, ami a fényűzést is annyira és szinte kizárólag az arany- és ezüstedényekre és drágakövekre koncentrálja. Hisz még mindenki emlékezett

az 1526 és 1541 utáni nagy törökfutásokra, amikor egyháziak mint világiak egyebet nem, csak nemesérből és drágakőből álló vagyonukat tudták megmenteni. De egészben véve az iparművészet értéktárgyainak felhasználása európai jelenség, mely egész Nyugaton megtalálható ugyanezen műveltségi periódusban, ugyanezen magas társadalmi osztályok között, sőt ezekről az alacsonyabb, polgári családok közé is átszivárog. Nálunk is, az aránylag szegény városi polgárság körében ugyanolyan improduktív kiadások figyelhetők meg, mint a nagyuraknál, pl. Lőcse városában egy Hainné asszonynak 1033 forint értékű felsőruhája van, ékszert nem is számítva, egy másiknak, Zableri Johnénak pedig 1204 forintnyi akkor, mikor férjének egész vagyona se tesz ki többet 16.500 forintnál.

A magyar nagyúri életet, életformák emberi változatosságát egyenletes képhez fogva szimbolizálja az 1594-ben meghalt Thurzó Elek szepesi grófnak síremléke: tiszta olasz renaissance stílusú fülkés sír, némileg egyszerűsített formában, Itáliának inkább vidéki, kis templomaiba illik, mint Bramante, Sangallo vagy Bernini remekeibe, de a halott alakját szegélyező palmetták és domborművű delfinek hamisítatlan olasz minták után készültek, míg középtűt, márványból kivágva nagyszakállas magyar férfi fekszik az ágyon, zsinóros, sujtásos és különben imponánsan tagolatlan subában. Tovább Keletnek nincs többé delfin és rafaeli palmetta, ezek a rekvizitumok szimbolizálják a lőcsei nagytemplomban Magyarországot, mint Európa határvárát, a sírban fekvő alaknak magyaros szakáll, magyar zsinóros subája pedig eléggé bizonyítja, hogy a nyugati kultúrhatás itt is, mint a magyarság egész életében, hazai talajra hullott és hazai, magyar műveltséggel egyesült.

Ez a magyar műveltség, mely a nagyúri életformának a renaissance és barokk hatás alatt is hordozója, a XVI. században egészében hadi műveltség, a védelem feladataitól megszabott társadalmi formák közt. A nagybirtok urának élethivatása a harci küzdelem, s ennek érdekében használja fel jövedelmét, egész thesaurizált családi vagyonáig. Az eddigi kép csak akkor lesz teljes, ha megnézzük a zsinóros, subás magyar urat, amint renaissance kincsei közt a nemzet védelmét irányítja.

A NAGYBIRTOK a korábbi században is kivette részét az ország védelméből, s e részvételének formája a bandérium volt. A bandériális rendszer, mint a korábbi történetekből tudjuk, nem volt egyéb, mint a nagybirtoknak állami funkcióval való ellátása: az állam megengedte, sőt megparancsolta, hogy a nagybirtokon levő lakosságot a védelem állami céljaira a nagybirtokos szervezze meg. Ez a feudális intézmény akkor keletkezett, mikor a védelem még nem volt helyhez kötve, nem irányult bizonyos vonal fenntartására és így nem is volt állandóan szükséges. A régi nagybirtok bandériumát országos törvény és

jegyzékek értelmében csak háború esetén állítá ki, s így most, a XVI. században, ugyanezen kötelezettségnél sokkalta súlyosabb terheket kellett volna vállalnia, amikor a várvonalt állam dóan, évről-évre, sőt napról-napra kellett a török áradat előtt megtartani. Világos volt tehát, hogy a banderiális rendszer ez állandó szolgálat esetén nem tartható fenn, s ehhez képest lábjuk, hogy a banderiális jegyzékekben foglalt katonaságot az urak nem is állítják ki többé. Az időnként kiállítandó bandériumok a naponkénti feladat idején tárgytalanná váltak és eltűnnek. Egyedül a horvát báni bandériumok maradnak meg. A többinek pótlása lassan, tapogatózva történik. A megoldandó kérdés már magában véve is a nagybirtok súlyos, mert immár állandó megterhelését jelentette. A legfőbb momentum az államdósa, melyet a töröktámadás folytonossága, soha ki nem hagyó energiája hív elő. Ferdinánd király, mert ő az első, aki e feladatot felismeri — János király soha sem foglalkozott vele —, éppen az állandósági momentumra való tekintettel megkísérli az egyes nagyuraknak évi zsoldot adni, hogy ezzel hozzájáruljon az őket állandó katonaság tartásához. Ez a megoldás azonban, mely az időleges bandériumtól az állandó főúri katonasághoz az átmenetet királyi segéllyel, pótlékkal akarja megkönnyíteni, nem lehet végleges, mert hiszen, mint tudjuk, a királyi jövedelmek nagyon is korlátoltan folynak be és az új intézményes megoldásához távolról sem elegendők. Újabb és újabb kísérletekkel találkozunk tehát, melyek nem egyszer egymással párhuzamosan folynak, tehát a nagybirtoknak több oldalról is egyszerre való megterhelését jelentik. Ilyen két, szimultán kísérlet egyrészt a bandériumtartásnak pénzzel megváltása, másrészt a végvárakban a nagybirtokos költségén állandó lovasok tartása.

A nagybirtok részvétele a védelemben

Az első forma Ferdinánd uralkodásának második felében fejlődik ki, s Miksa alatt is érvényben van. Alapjául a régi, hagyományos banderiális regisztrum szolgál, melyet természetesen a változott viszonyokhoz képest át kell dolgozni. Egyházi és világi urak, változott birtokviszonyaikhoz képest a korábbi bandériumtartás fejében a magyar kamarának meghatározott összegeket fizetnek, bizonyos számú katonaság *állandó* eltartására. Így az egyháziak között az esztergomi érsek két bandérium fejében évi 15.000 forintot fizet (amikor egész jövedelme, minden egyházi céljaira sem tesz ki többet 50.000 forintnál), az erdélyi és nyitrai püspök egy bandérium fejében 10.000-et, az egri püspökségtől annak világi parancsnoka, Mágócsy Gáspár, 400 lovasra 12.000 forintot ad, s így a szegényebb, töröktől elfoglalt területű püspökök is, a veszprémi például 100 lovasra 3000 forintot; a főpapság összes szolgáltatása 2000 lovasra 56.500 forint, az apátoké 700 lovasra 23.005 forint, a nyolc káptalané 437 lovasra 13.300 forint. Az egyházi és világi vagyomban végbe-

ment eltolódást, a katolikus egyház elszegényedését és a világiaknak királyi adományból gazdagodását mutatja, hogy ugyanekkor a világi urak körülbelül 10.000 lovas és gyalogost állítanak ki, illetőleg ennyinek eltartását biztosítják. Köztük a legnagyobb családok egyenként 500 lovasra és 400 gyalogosra fizetnek, egyenként 15.000 forintot évenként, így Báthory András és testvérei, Perényi Gábor, a Zrínyiek, Dobó István és a Homonnaiak; a második kategóriában, 12.000 forinttal találjuk a Nádasdyakat és Batthyányakat, 10.000?rel a Serédi-vagyont és Ungnad Ádám birtokait, 7—9.000 között Thurzó Elek két unokaöccsét és Balassa Menyhártot, le egészen 4 és 2000 forintnyi összegekig, amiket a Bánffy, Perényi, Révay, Országh, Török, Tahy, Zav családok tagjai fizetnek, összeszámítva a világi nagybirtok e hadi adóját, 170—180.000 forintot az egyháziak 92.000 forintnyi szolgáltatásával, az egész összeg, 260—270.000 forint sokszorosán felülmúlja az országgyűlésektől megszavazott portális adó, a dica ekkori jövedelmét, mely mint láttuk, 60—80.000 forint körül volt. Már most akár eltekintünk attól, hogy a nagybirtokos vagyona is jobbágmunkából gyarapodott, akár nem, kétségtelenül a progresszív adózásnak olyan mértékével van dolgunk, amilyent ezen távoli korszakokban nem remélhattünk láthatni. A Habsburg?királyok nem hiába adták át a királyi birtoktömeget a nagybirtok kezébe, az új tulajdonosok túlnyomó állásuknak, az országban való hegemóniájuknak megfelelően derekasan kivették részüket a védelemből.

Kétségtelen azonban, hogy ezeket az akkori viszonyok közt igen magas összegeket a nagybirtokosok, még ha voltak volna is az államhatalomnak megfelelő tekintélyű végrehajtói, szervei, nem tudták évenként befizetni. A pénzgazdálkodás távolról sem állott oly biztos alapokon, hogy egy-egy nagyúr évenként 10—15.000 forintot beszolgáltatathatott volna, mikor jövedelmei részben természetben folytak be, pusztításnak mindenfelől kitétt vidéken és a terményeket magának kellett eladnia, piacra vinnie. Láttuk, hogy egy-egy állami szállításért a készpénzfizetés évenként át késett, s végül is elmaradván, a szállító birtokban nyert kielégülést. De másrészt a tényleges török veszedelem is lehetlenné tette a bandériumok terhének ily egyenletes pénzbeli átszámítását, hiszen a földesúrnak magának is voltak várai, melyeket ő védhetett meg legjobban. Az egyes nagybirtokok védelmi szükséglete gyors kielégítést kívánt, s nem volt megoldható oly bonyolult módon, hogy a nagybirtokos fizesse be a kamarának a megváltási összeget, ez utalja át a királyi hadseregszervekhez, ezek fogadjanak rajta katonát, aki aztán a birtokos váraiban szolgálatot teljesítsen. Ebben a helyzetben a fönnebbi kimutatás adatait inkább úgy kell értékelnünk, hogy az egyes birtokosok a feltüntetett összegeken maguk tartották a hasonlóképen megállapított számú katonaságot, elsősorban a

saját váraikban. Így aztán lehetővé vált birtokaik termény jövedelmét természetben használni fel a várkatonaság ellátására, ami a kereskedelmet kikapcsolva, sokkal gazdaságosabb eljárás volt. A tény azonban, ezen fizetési módozatoktól függetlenül is megállapítható: a Habsburgok alatt néhány évtized múm kájával sikerült a nagybirtokot az eddig időleges bandérium-tartás helyett állandó katonaság tartására kényszeríteni, nem annyira erőszakkal, mint inkább nagy ellenszolgáltatások fejében: területe megsokszorozódott, felfalván az egész régi királyi birtokot.

De ezzel még nincs vége a nagybirtok állami megterhelésének. Már az 1555-i országgyűlés megpróbálta a nagybirtokos állandó őrsegeitől függetlenül egy másik állandó katonaságot alkotni, kimondván, hogy minden száz jobbágy után két jól felfegyverzett lovas állandóan készen tartassák, ez a *continuum miles*, állandó katona, aki az országban hat új főkapitány alá tartozzék, akik felett a nádor gyakoroljon felügyeletet. Ez a konstrukció, mely az összes rendeket kötelezni akarta az állandó katonaság tartására, nem valósult meg, a vármegyék kihúzták magukat belőle, s így az 1564 országgyűlés revideálva a korábbi határozatot, most már minden száz jobbágy után három fegyveres kiállítását parancsolja meg az „uraknak és nemeseknek”. Ez a törvénycikk, megállapíthatjuk, végrehajtásra talált, de olyképen, hogy az így létesített „állandó lovasokat” nem annyira a vármegyék és köznemesek, mint egyedül a nagybirtokosok, a dominusok fizették, akik maguk fogadták fel a katonákat, s küldték el azokba a várakba, hová őket szolgálatra a király vagy főkapitánya berendelte. Ez a köteletség a rendes katonatartás mellett a nagybirtok terhére évtizedeken fennállott, s bár lényegesen kisebb volt, mint az előbbi — Dunántúl alig tett ki 250 embernél többet, az egész országban 1000—1500-at—, mégis elsősorban a nagybirtok nemzeti terhei közé számítandó. Erre mutat a zsoldfizetés módja is: az ország valamely végvárában elhelyezett katonaság rendszeren követet küldött az úrhoz, aki őket felfogadta, s ez a követ hozta meg számára az esedékes zsoldot, úgyhogy ebből a járáskelezből sok rendetlenség származván, a királyi propozíciók állandóan arra törekednek, hogy az ilyen állandó lovasokat a zsoldot fizető dominus tartózkodási helyéhez közeleső várakba helyezték. Ily módon, ha nem is nagy mértékben, a nagvurak mégis részt vettek a királyi várak fenntartásában is, állandó lovasokkal találkozunk Érsekújvár, Léva, Korpona, Divin, Kékkő és több délbaiaioni kis váracska őrségében. A continuum további szervezésének az országgyűlések köznemes oppozíciója állt útiében, miután úgylátszik, ez állandó lovasságot, mely mellé később Dunántúl, Zala vármegye kívánságára gyalogságot is állítanak fel, időnként legalább a köznemesség, a vármegyék nemessége is segített eltartani.

Ha azonban egy-egy nagybirtokos évi jövedelméből szám-

szerinti pontossággal akarnók kimutatni a védelemre adott összegeket, éppen úgy zavarba jönnénk, mint a királyi, állami haditerhek kiszámításánál. A nagybirtok kezelése bár központilag volt megszervezve, amennyiben egyetlen tulajdonos áttekinthetetlen rengetege volt a bevételeknek és azoktól független kiadásoknak, akárcsak az állami pénzügyigazgatás. Majorokból, falvakból, malmokból, bor- és állatkereskedésből a pénz és terményeket néha beszállították a központba, azaz egy-egy uradalom központjába (amikor a nagybirtokosnak egyszerre húszharminc uradalma is volt), máskor azonban a helyszínen költötték el, utasítás értelmében. Ehhez képest a nagybirtokos háztartása is nagy ingadozásokon ment át, tudunk eseteket, mikor egy-egy nagyúr 40—50.000 forintot le tud fizetni zálogbirtokért, Dobó Ferenc például Lednice uradalmáért 104.000 forintot fizetett (egy részét bizonyára nem készpénzben), máskor azonban néhány ezer forintnyi kölcsönökre szorulnak rá, amint például Illésházy Istvánnál egyre-másra vesznek fel 10—15.000 forintnyi készpénz kölcsönöket Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc, Thurzó György csak úgy, mint a királyi felség, Mátyás főherceg, az udvari és a magyar kamara. Rendezett költségvetés, melyben bevétel és kiadás egymással egyensúlyoztatnak, ebben a korban a magán és állami gazdaságban egyaránt ismeretien lévén, a nagyurak havi kiadásaiban éppen annyi improvizáció, utolsó pillanatokban ide-oda kapkodás és a legkülönbözőbb forrásokhoz fordulás figyelhető meg, mint a magyar és udvari kamaránál. Ezt a helyzetet részben az államháztartásnak krónikus zavarai is okozzák, hiszen a nagy urak legtöbbször magas katonai méltóságok, akiknek nagy összegek járnának szerződés szerint vagy kinevezési okmányuk értelmében katonatartásra, de ez összegeket sohasem kapják kézhez idejében, így inficiálják az állami pénzügyek a magángazdaságokat is, a végeredmény pedig az, hogy a magánbirtokos is kénytelen hadi kiadásai fedezésére a legkülönbözőbb helyekhez és módokhoz folyamodni. Zrínyi Miklósnak, mint horvát bánnak, például annyi fizetés járt volna, hogy abból a báni méltósággal járó bandériumát fenntarthassa, de ezt a fizetését a magyar kamara olyan vármegyék hadi adójára deputálta, melyekből a török hódoltság terjedése és folytonos hadi állapot miatt alig jött be immár valami. Zrínyinek azonban mégis készen kellett tartania a két régi bandériumnak megfelelő ezer lovas, s mivel fizetése nem volt elég rája, 600 lovas a sajátjából, a saját birtokai jövedelméből tartott el. Váraiban a helyőrségeket szintén magának kellett fizetnie, így Curgó várában 200 lovas. A báni gyalogságot is időnként maga látja el zsolddal, de viszont, amikor teheti, úgy a báni várak, mint magánvárak fenntartására kölcsönöket vesz fel, vagy pedig megkéri azokat, akiknek e várak fenntartása érdekük, hogy abban részt vegyenek. Mindez az állami

hatalomtól függetlenül, a nagybirtokos-főtiszt saját kezdeményezésére megy végbe. Így sikerül Zrínyinek a belsőausztriai rendekkel folytatott direkt tárgyalásokban elérnie, hogy Horvátország végváraiban 500 embert, Tótországban 300-at Stájerország, Krajna és Karintia fizessen egy időre, s 1556-ban már arról tárgyal velük, hogy Kanizsa és Fonyód eltartását is magukra vegyék. A gazdasági komponensek egész sorának együttműködése tartja fenn tehát a védelmi vonalat, s köztük a nagybirtokos anyagi részvétele, ha pontosan nem számítható is ki, mégis az egyik legjelentősebb tényező.

De bármily értékes is a nagybirtokos anyagi hozzájárulása, a védelmi vonalat mindenképp az ő szíve és agya, energiája és bátor vezetése tartja meg. Ha történeti előadásunk, amint azt a fejlődés eddig nem ismert volta miatt ki kellett fejleszteniünk, megbírná egyes példák sokaságos egymásmellé állítását, úgy a XVI. század történetéből sokat el kellene hagyunk, és annál részletesebben előadni mindazt, amit a magyar urak seregeikkel napról-napra, évtizedeken át, a védelmi vonal egész hosszában tettek a török visszaverésére. El kellene ismételnünk a végvári hősiesség számtalan példáját, amint azok e korszak lelkes és szerencsés kutatója, Takáts Sándor írásaiból, végeláthatatlan sorban élénk tárulnak. Vagy legalább is névsorát és életrajzát kellene adnunk a végvárak megtartói közül néhány száz legderekabb vitéznek, kapitányoknak és főlegényeknek, akik elsorolása nem maradna mögötte, egyéni kiválóság dolgában, Homérosz seregszámlájának. Sajnos, mindez nem illeszthető be munkánk kompozíciójába, s így csak arra szorítkozhatunk, hogy e végvári életnek minél egyetemesebb szempontból való legnevezetesebb sajátságait felemlítsük.

A nagybirtokos személyes szerepe

Legelőször is meg kell állapítanunk, hogy a védelmi vonal vezetése, bár nyugati felfogás szerint a bécsi kormány és haditanács kezében van, a valóságban mindenkor a magyar nagyuraké. Ezek a nagybirtokosok mint zászlósurak és főkapitányok formálisan is parancsnokolnak a védelmi vonalon, mint országos fontosságú kővárak urai saját felelősséggel is intézik a védelmet. De mindezeket túl ők a szellemi vezetői az egész harcnak, mely évszázadokon át tombol itt, szinte pihenés nélkül. A századnak szinte minden ismertebb alvezére, kapitánya, aki később magasra emelkedik, egy-egy nagybirtokos neveltje, s ez a dominus még akkor is tanácsadója és mintaképe volt szolgálójának, mikor ez királyi kegyből önállóan vezeti nagy területek védelmét. A királyi szolgálatban levő végvári hősokeket a nagybirtoktól vette át az állam, a nagybirtokos udvara képezi ki őket, ez a *seminarium militiae Hungaricae*. A nagy Thury György, kinek hőstetteit, törökvér szomjúhozását énekek dicsőítették, s halálát a német népköltés is megsiratta. Várdai Pál érsek

szolgája volt, az ő váraiból ment át királyi szolgálatba, s jutott a kanizsai főkapitányságba, ahol végül is török les áldozata lett. A hozzá hasonló hősiességű, marcona Magyar Bálint egész életén át hív szolgája maradt Nádasdy Tamásnak, ennek a várait őrizte a Dunántúl és ura szolgálatát még a király hívás sára sem hagyta el, aki pedig Szigetvár kapitányságával kínálta meg. Békés időben Szigliget és Fonyód kapitánya, ha azonban Nádasdy a török ellen vonul, ő is vele megy, minden harcán ott van, mint az hű vazallushoz illik. Amint meg is írja urának: „mert énnékem ez országba nincsen több bizodalmám az Isten után, mint te nagyságodhoz”. Ez a rakoncátlan verekedő, aki a szegény népet, ha megharagszik rá, törökkel versenyt pusztít, s a királyi rendeleteket végrehajthatatlanul félre teszi, aggódva figyelmezteti Nádasdy Tamás szemöldökének játékát: „könyörgök, elvigye rólam az haragját, mert látja az Isten, hogy büntelen vagyok”, esedezik neki, mikor ura egész kis dolog miatt megnehezted reá. Annál nagyobb megtiszteltetés neki, ha Nádasdy megengedi, hogy egészségére egy pohár bort ürítsen: „hol te nagyságod azt parancsolja, hogy én az te nagyságod egészségéért egy pohár bort köszönjek, meghigye te nagyságod, hogy még az levelet nem hozták volt, addig is pakostasággal az te nagyságod egészségéért bort köszöntem”. Nagyobb tisztelettel a királlyal sem beszélt Nádasdy, mint vitéz szolgája ő vele, holott ez a szolga ekkor már a Dunántúl déli sarkának egész lakossága életére vigyázott, s utóbb Nádasdy tói kanizsai kapitánynak kinevezve, az állami védelem vezetését teljes felelősséggel látta le. Nádasdy halála után ismét nagyúr szolgálatába áll, Batthyány Boldizsár zsoídjában szolgál tovább. Nem kisebb tiszteletnek örvendett Nádasdy fia, Ferenc, akiről török történetíró beszéli, hogy a császári magyar követ Drinápolyban törökökkel poharazván, a nagy tóalakú ezüstpoharat Nádasdy Ferenc egészségére itta: „olyan emberért, mondván, akinek párja nincs sem a császárnál, sem a szultánnál, akinek kardjánál hatalmasabb kard nincs, aki bárhová megy, ott mindenütt győz”. Ugyancsak Nádasdy Tamásnak írja egyik szolgája, mikor betegségét hallja, hogy gyógyuljon meg, mert „ottan leesik az én csillagom, mihelt nagyságodnak valami történik”. Egy másik vitéz kapitány, az Eger vár viadaljából ismeretes Zoltay György meg már régi családi hagyomány következtében kezdi szolgálatát Nádasdy Tamásnál, a Kanizsai örökös nő férjénél, a Zoltayak generációkon át a Kanizsaiaknak familiárisai voltak, s egyik közülük 1551-ben „csecsemő” unokaöccsét Orsika asszonynak így ajánlja fel szolgálatára: „De énnékem mind az én szerelmes atyámfia gyermekével ti nagyságtokhoz vagyton bizodalmám. Azt bizonynal írhatom és mondhatom, hogy mikoron az Úristen te nagyságodat ez világra hozta, akkor is az én megholt szerelmes atyámfia az te nagyságod atyja és anyja szolgája volt; mind azután jámborul szolgálta nagyságtokat,

ím az ő maradékja, az ő gyermeke ti nagyságtokra szakadott az ti nagyságtok akarátja szerint“. Így azután a század folyamán nemzedékek szolgáltak egy?egy dominusnak, tanulták meg udvarában a harci mesterséget, a török gyűlöletét és felnövekedvén a nagyúr csapatainak mindenkor kész és engedelmes vezetőivé lettek. A század híresebb huszártisztjei között szinte ritkaság az olyan, minő például Huszár Péter, aki familiáris szolgálat nélkül, tisztán a király szolgálatában nőtt fel és emelkedett lovaslegénységéből főkapitányságra. De még az ilyen sem tudja magát kivonni a nagyurak hagyományos tekintélye alól, mely a végvári szolgálatban az egyetlen megdönthetetlen hatalom, s mikor 1587-ben, úgynevezett béke idején, Nádasdy Ferenc és Batthyány Boldizsár, a Dunántúl legnagyobb urai Koppány alá vonulnak, hogy az ottani béget izgaságáért megbüntessék, Huszár Péter pápai kapitány se szó, se beszéd, velük megy, magával vivén főkapitányának, Majthényi Lászlónak tudta nélkül, a király egész pápai őrségét. Az urak Koppányi elfoglalták, bégjét fogságba ejtették, de Majthényi panaszára vizsgálat indult meg Huszár ellen, hogy merre utasítás nélkül kivinni a várból a király népét. A vizsgálatot a haditanács nevében Teuffel Erazmus győri főkapitány vezette, ő előtte Huszár és Majthényi hevesen vitatkoztak, de végül is Nádasdy Ferenc magyarázta meg a helyzetet az igazi nagyúrnak nyugodt, tárgyilagos szavaival: „A koppányi bég foglalta el a múlt évben Hídvéget és Kéthelyt. A koppányi bég támadta meg Készthelyt. Én csak a saját jobbágyaim érdekében küzdöttem ellene. Ha mi nem védjük azt, ami még a miénk, az egész ország eb vész.“ Míg a vitéz kapitány Huszár Péter kimondottan zsákmányért vállalkozott a merész támadásra, addig a nagybirtokos jobbágyait, saját birtokát és az egész országot védte meg. Magán- és államérdek feloldhatlanságát világosabban nem lehet jellemezni, mint Nádasdy Ferenc szavaival.

A nagyúr udvartartása tehát az államnak nevelt katonákat és vezéreket, s amit pénzben és természetiekben beölt a nagyúr, az mind az államnak, királyának és a magyar nemzeti nek kamatozott. Nem véletlen tehát, hogy éppen a legnagyobb birtokosok egyúttal az ország legnagyobb vezérei, leglelkesebb főkapitányai is. Ha végignézzük a század magyar hőseit, akik tömegeket organizáltak és vezettek a török ellen évtizedeken át, a legnagyobb birtokos?családok neveivel találkozunk. A régebbi nemzedékben Zrínyi Miklós a szigetvári, Nádasdy Tamás, Batthyány Ferenc, Bebek György, Balassa Imre, Menyhért és János, Dobó István, Forgách Simon, a következőben ezek leszármazói: Nádasdy Ferenc, Zrínyi György, Dobó Ferenc, Batthyány Boldizsár, Pálffy Miklós azok, akiknek hívására a végvári vitézek tömege megmozdul, hisz ezek nevelték és ezek táplálják, segítik őket, ahol csak tudják. A király kinevezhet idegen, német vagy olasz főkapitányokat, ezek vagy meg-

magyarosodnak, mint a Salmok vagy Kollonics Szigfrid, s akkor maguk is magyar módra tartják a vitézeket udvarukban, vagy pedig elhagyatva, elszigetelten állnak itt, kizárva magukat a körülöttük pezsgő magyar életből, melynek magyarok a szokásai és magyarok a vezetői. A felsorolt nagyurak, leszárírtva a nyughatatlan vérű Balassákat és Bebekeket, barokk méltósággal és nyugalommal állanak e szervezet élén: egymásközt jóviszonyban lévén, a világot nézeteltérés vagy civakodás példáival nem botránkoztatják, alattvalóiknak kegyes urai, de éppoly kevéssé ereszkednek le hozzájuk magas méltóságukból, amint Ferdinánd és utódainál sem látják ezt. Csak kisebb birtokosok, mint rátóti Gyulaffi László, vagy alulról felemelkedettek, mint Thury György isznak huszáraikkal a győzelemre, az igazi nagyúr mértékletesen él, ebben is példát nyújtva szervitorainak, akikre az ugyancsak ráfér. A XVI század nagyurainál szó sincs még oly dózsölésekről, minők később Erdélyben voltak, vagy a kuruckirály, Thököly környezetében. Az igazi nagyúr ekkor még, olasz renaissance-mintát követve, tudatosan él, minden mozdulatát megfigyeli önmagának úgy, mint körövezetének.

És mindennekfelett maga is katona, aki személyesen harcol és vitézei előtt személyes bátorságának példáit adja. Hogy nem követték halálukban Zrínyi és Losonczy példáját, az nem tőlük függött, mindnyájan szinte állandó életveszedelemben vezették az országot védelmét. Mindnyájan viseltek főkapitányságot, főkapitányság pedig akkoriban annyit jelentett, hogy bent kellett ülnie a török támadásnak legjobban kitett várban és a támadásokat a török védelmi vonal ellen magának vezetnie. Pálffy Miklós komáromi főkapitánysága alatt, mely csak három évig tartott, harminczszor támadt a török Komáromra, s ugyanannyiszor kellett őt visszaverni. De falak mögött meghúzódni nem elégítette ki a magyar úr harci szenvedélyét. A török tárnadásaira bosszúból Pálffy Miklós 1587-ben néhány száz emberével, s az érsekújvári és tatai őrség egy részével éjtszaka, járatlan úton lopakodik Buda alá, elhajtja a csordákat, levágván az őrséget, de visszavonulóban eléri az egész budai török sereg, alvezérei szinte mind fogságba esnek, az életbenmaradtak napok múlva szállingóznak ki a Vértes erdejéből Tatába és Komáromba. Az első nemzedék vezérei, Nádasdy Tamás és Zrinvi Miklós még a Száva vidékére vezették merész raidjeiket, fiaik már, Szigetvár eleste után, Koppány, Siklós és Paks megtámadásával kénytelenek megelégedni, ekkor már ezek a helyek is több száz kilométer távolságban voltak a magyar vonal előtt.

Ha a magyar urat széles távolság választja is el hadi szolgálótól, sőt még azok vezetőitől, az ő zsoldján levő kapitányoktól is, lelkileg mindegyiknél, a zászlósúrnál csakúgy, mint az utolsó, havi kétforintos hajdúnál ugyanazon belső tartalommal, ugyanazon érzelmekkel találkozunk. A végvári élet kifejlődé-

sének ez a szellemi közösség volt feltétele és éltető eleme. Míndenkit összekapcsolt itt ugyanazon magyar érzés, a haza véde-
 mének ugyanazon parancsoló szüksége, mely adott pillanatban
 minden egyéb érzést képes volt legyőzni, maga alá hajlítani
 A csonka országot további csonkaságtól meg kell védeni, ez,
 amiért évtizedeken át urak és szegények, díszes kísérettel és
 egy szál kopjával rohannak megállás nélkül a török ellenségre.
 A csonka ország érdeke előtt minden más érdek kapitulál, még
 a vallási és egyéb nemzetiségi érdek is. A védelem pillanatában
 nincs tévovázás, protestáns és katolikus mindenkor egyképen.
 ugyanazon hajthatatlansággal szegül ellene a török leigázó aka-
 rátának, vallási okokból soha nincs visszavonás a magyarok
 közt a végvári vonalon. Az egyéni ambíciók hallgatnak, még
 akkor is, mikor pedig nemzetiségi jogos sérelem adhatna nekik
 erős hangot. A bécsi udvar akárhányszor idegent tesz a magyar
 urak fölé, jöttmentet, akit sem tekintélye, sem hadi tapasztat-
 lata, sem családi múltja nem kvalifikál arra, hogy egy nádorfí-
 nak, vagy a szigetvári hős fiának parancsoljon. És a magyar úr
 meghajol a parancs előtt, mely királya nevében jön, alárendeli
 magát az idegennek, ha érdemeden is, hogy tovább szolgálhassa
 eddigi körében a nemzeti védelem ügyét és tovább gondoskodó-
 ják a magyar vitézekről.

Végvári élet; lelki egység

A fegyelemnek, mely tulajdonképen önfegyelem, ez a mér-
 téke különbözteti meg a magyar zsoldos katonaságot az idege-
 nektől, vallontól úgy, mint spanyoltól és németektől. Vallon és
 spanyol zsoldos erőszak egész Európában ismeretes abban a
 korban, a német katonai rendtartások is kénytelenek folytonos-
 san hivatkozni a régi német lovagi tisztességre, mely ma már
 a zsoldosok közt zabolátlanságnak adott helyet. Hogy a ma-
 gyár végvári zsoldosok közt ily fegyelmezetlenség el nem hara-
 pózott, ennek is egyik legfőbb oka abban látható, hogy a ma-
 gyár katonaság vezetőivel és vezéreivel lelki egységben élt, s ez
 a lelki egység a nagybirtokos személyétől kezdve főszolgáin át
 egész az utolsó lovaslegényig harmonikusan terjedt szét. Itt
 homogén seregről van szó, mely nemcsak összeszokott minden
 egyes tagjában, de nemzeti múltjánál és közös sorsánál fogva
 predesztinálva is volt a harmonikus együttműködésre. Magyar
 föld és magyar sors egyaránt, ugyanazon irányban mozgattak
 vezért és tömeget; a végvári élet a nemzeti életnek egyik leg-
 szebb kiteljesedése lön, történetünknek szinte páratlan fejle-
 ményre, amikor a társadalmi szakadékok mintha maguktól be-
 temetődték volna és amikor a magyar történetben legyőzhetek
 len személyi ambíciók mintha maguktól ledőltek volna az útra,
 hogy rajtuk keresztül haladjon a nemzet régi országának, régi
 államának visszaállítására.

A végvári életet történetünk ezeréves perspektívájába

elhelyezve, benne a nemzet csodálatos ifjúságának jelét kell szemlélnünk. A magyar fejlődés Szent István korától kezdve az európai utat zökkenő nélkül járta, apróbb katasztrófái semmiben sem különböztek a nyugati országokétól, sebeik a fejlődés további fokán gyorsan behegedtek, úgyhogy a nemzet vitalitásának teljes birtokában ért el a végzeteljes XVI. század küszöbére. A Mohácsot közvetlenül megelőző bajok már súlyosabb természetűeknek látszottak és a jobbágyság elnyomása, a városi fejlődés megakasztása már komollyá tette a veszedelmet, hogy a nemzet privilegizáltak és elnyomottak ellenséges táborára szakad. De ez még csak korai előképe volt a később bekövetkező társadalmi szakadásnak, az imminens veszély ekkor a török részéről fenyegetett, melyet a nemzet, szerencsétlen körülmények összejátszása miatt, csakugyan képtelen volt kivédeni. Így jött el nemzeti nagylétünk nagy katasztrófája, melynek mélyéből az első nemzedék, keserű önmarcangolásában, semmikép nem találta a kivezető utat. De az első évtizedek e kétségbeejtő tapasztalatát megcáfolták azok a nagyok, kik testüket vetették bástyául a török előnyomulása elébe: Zrínyi és Losonczy és Szondi véréből, Nádasdy és Dobó hősiességéből új remény, új fiatalság sarjadzott. A végvári élet, teljes kifejlésében, amint a század második felében megjelent, erőteljes, fiatalos felemelkedést jelent a polgárháború mélységeiben sínylődő közelmúlttal szemben. A Mohácsban bűnös nemzedék kihalt végre, nem kár érte, gondolta az ifjú, új Magyarország, melynek lantosa, nem többé a recitátor Tinódi, hanem az első szárnyaló költő, ki magyarnak született, Balassa Bálint az egész generáció nevében indul ifjú társai élén vitézi, végvári gyűlésbe:

... v í g és szabad elmével,
 Gyűlésbe indulván jó ruhás legényekkel,
 Hozzám hasonlókkal,
 Vitéz ifiakkal:
 Nem kehegő vénekkal.

Az ifjú Magyarország élni akarása ujjong e végvári énekekben és hozza létre társadalmi gyűlölség keserű mélységeiből azt a végvári életet, hol nagyúr és szegény hajdú meleg szeretettel húzódnak egymáshoz, s hol a korábbi nemzedék jobb ágy szípolozó nagyurainak utóda így búcsúzhatik szegényebb, alacsonyabb sorsú társaitól:

Sok jó vitéz legény, kiket felemeltem,
 S kikkel sok jót tettem, tartottam, neveltem:
 Maradjon nálatok jó emlékezetem,
 Jusson eszetekben jótétemrül nevem.

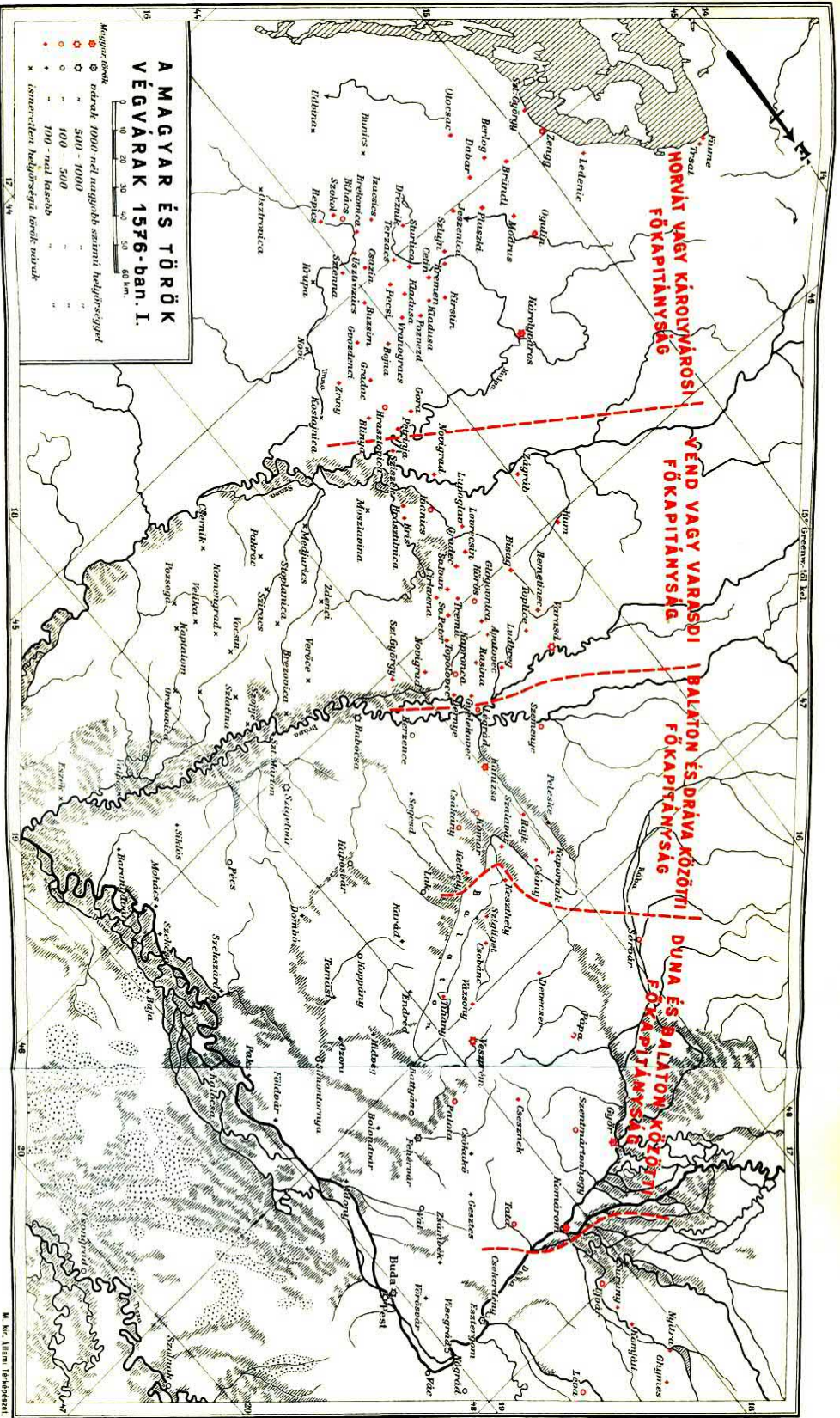
Itt van a végvári élet mélységes értelmének kettős gyökere: egyik a hadi közösségben a társadalmi osztálykülönbségek

fenntartása mellett is megvalósított társadalmi béke, a másik: lebírhatatlan nemzeti vágy a régi Magyarország helyreállítására, a török feltartására:

Oh én édes hazám, te jó Magyarország!
 Ki Kereszténységnek viseled paizsát,
 Viselsz pogány vérrrel festett éles szablyát,
 Vitézlő iskola! immár Isten hozzád

Vitézlő iskolába jár most a magyarság minden egészséges embere, ott tanul tisztességet, vitézséget, ott tanulja a magyar föld szépségét, friss és kívánatos voltát újkori szemmel meglátni, ahol „kikeletkor a sok szép madár szól, kivel ember ugyan él; mező jó illatot, az ég szép harmatot ad, ki kedves mindennél⁴, ebbe az iskolába járóknak „az nagy széles mező, az szép liget s erdő sétáló palotájok, az utaknak lese, kemény harcok helye, tanuló iskolájok“, ahol „az éles szablyákban örvendeznek méltán, mert ők fejeket szednek; viadalhelyeken, véresen, sebesen, halva sokan fekszenek; sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül hóit testeknek“. Az élet nagy erkölcsi javaiért, hazáért, vallásért még a halált is megvető, azt fiatalosan kihívó bátorságnak ugyanazon újjongása ez, mellyel előbb meggondolt, öreg harcosok, méltóságteljes kiskirályok mentek halálba az édes hazáért, Zrínyi és Losonczy legelői. A nemzet, melynek öregje és fiatalja egymást múlja felül e fiatalos halálmegvetésben, az még maga is ifjú, maga is hatalmas energiák nemzője, melyekkel helyzetét újra jóra fordíthatja. A végvári élet tehát nemcsak erő nyilvánulása, de egyúttal hitnek, a nagy jövő hitének is kitermelője. Csak aki hisz nemzetében, áldozhatja fel életét ifjúi mosollyal, mint Balassa és társai.

A végvári élet, összehasonlítva a mögöttes ország és az idegen katonaság életével, kétségtelenül magasabb fokát jelentette a kultúrának. Magyar vitéznek egyformán beállhatott szökött jobbágy, elpusztult kúriájú kismemesember, s korán kifejlődnek egyes várakban a vitézi közösségek, melyekben jobbágy és nemes közt nincs különbség többé, mindnyájan végvári vitézek, egyenlők. Ebből a várfalak mögött felépülő társadalmi békéből áll elő a század végére egy új néposztály, mely sem nemes, sem jobbágy, s a közt közt készül elhelyezkedni, alkalmasan arra, hogy pusztá létével is szelídítse, enyhítse a társadalmi ellentéteket. De magasabb kultúrának nevezhető a végvári élet azért is, mert az urak udvarától elkezdve a kis, magános kastélyokig, palánkokig mindenütt tanulják és mindenütt terjed a magyar írás-olvasás, sőt a végvári vitézek közt könyvek, vallásos olvasmányok, vitézi énekek is közkeresletnek örvendenek. Balassa Bálint „jó lova mellett való füven lettében“, tavaszi füvelésnél latin verseket olvasgatott és fordított magyarrá, vitézi társai pedig, ha nem is latinul, de ma-

A MAGYAR ÉS TÖRÖK VÉGVÁRAK 1576-ban. I.

- Magyar városok
- 100000-nél nagyobb területű helyőrséggel
 - 50000 - 100000
 - 10000 - 50000
 - 1000 - 10000
 - 100 - 1000
 - 10 - 100
 - 1 - 10
- Török városok
- 100000-nél nagyobb területű helyőrséggel
 - 50000 - 100000
 - 10000 - 50000
 - 1000 - 10000
 - 100 - 1000
 - 10 - 100
 - 1 - 10
- * Ismeretlen helyőrségi térség mérete

M. K. Állam Tervezési

gyáruul mind olvastak és művelődtek. Ezzel együttjárt az érintkezési formáknak urbanitása, udvariassági szabályok fejlődtek ki nemcsak egymásközti, hanem a törökkel való érintkezésben is és mint „szokástörvény“ szigorúan megtartattak. A török-magyar bajviadalok, melyeknek számos esete ismeretes, mindkét részről pontosan ismert szabályok szerint folytak le. A kihívó fél, magyar vagy török, előbb kihívó levelet küldött a másik fél valamely nevesebb vitézének, megesett az is, hogy a magyar katona a másik fél legvitézebbjét kérte ki a párviadalra, így az öreg Káldy Miklós, aki még Nándorfejérvárott szolgált II. Lajos korában, s most a veszprémi bég legjobb vitézét hívta ki életre?halálra: „És egyéb fegyver nála ne légy ön, csak egy éles szablya és egy vasbot, sem páncél, sem sisak... s mind halálíg legyen az viadal“. Aki ilyen kihívó levélre ki nem állt, annak súlyos sértésekkel teli, kötődő vagy mocskos leveleket küldtek, hogy így kényszerítsék kiállásra. Ezek a kihívó levelek a vitézi becsület öntudata, a vitézi név mocsoktalanságának mindennél többre becsülése dolgában a francia lovagi emlékekét eléri, őszinteségen felülmúlják. Az egyéni becsületen túl a nemzeti öntudatot is kifejezi enyingi Török Ferenc főkapitány levele egy kiállani vonakodó budai basának: „Mi szabad nemzet vagyunk, uraságunk és becsületünk is van, de te, Musztafa, hitvány rab vagy, s minden órában nyakadban az istráng, mint budai Oroszlán basának“ (kit a szultán ez évben, 1566-ban végeztetett ki). A baj vívásnak és a végbeli udvariassági szokásnak eredete is bizonyos e levélből: nem a törökök találták ki, hanem az európai szabadságé, személyesen szabad magyarok, akiktől csak átvették, eltanulták a szultán rabszolgái. A bajviadal egyéb momentumai is tanúskodnak a magyar lovagiságról és a végvári vitézek közt ellenmondás nélkül uralkodó fegyelemről: a kihívást magyar vitéz csak felettes hatóságának engedelmével fogadhatta el, s gyakran megesik, hogy a főkapitány, szükségtelen hetvenkedést vagy a végekre veszedelmet látva a dologban, megtagadja engedelmét. Ilyenkor egy?egy vitéz arra is képes, hogy más kapitány szolgálatába menjen, akitől az engedélyt megnyerhette. Gyakran a király is beleszólt a dologba, különösen béke idejében eltiltván a párviadalt, melyből mindkét részről való nézők és érdekeltek sokadalma miatt könnyen származott nagy tűz a két császár között. Az eltiltott végbeli vitéz nem kevesebb elkeseredéssel vette tudomásul a párbajengedély megtagadását, akárcsak Zrínyi Miklós, kinek kitöréseit főntebb láttuk. Mikor végre párviadalra került a dolog, a mezőn a végváriak tisztjeik vezetésével jelentek meg, még a legnagyobb urak is eljöttek, így például Kapitány Györgynek Hubiár agával tartott viadalán, a bujái mezőn nem kisebb urak voltak jelen a nézők sorában, mint Losonczy István, Bebek György, Balassa János, Bálintnak atyja és Zay Ferenc. Az egyik igazlító, azaz a bajviadal vezetője, Zoltay

István volt, a későbbi egri hős. Az ilyen személyes viadokok, mikor egész lovagsapatok jöttek össze, zászlósurakkal élükön akár egyszerű közvitézek kopjatörésének nézésére, a személyes bátorságnak és fegyelemnek valóban nagy iskolái voltak, s magukban is megmagyarázzák, hogy magyar végváriak közt lázadás, fegyelemsértés soha nem fordult elő, nem úgy, mint vallónők és németek vagy török janicsárok közt. A magyar katonaság tisztjeivel összeforradva egyetlen instrumentummá vált, mely gépszerű biztossággal indult el, az adott pillanatban, a török védelmi vonal ellen.

A magyar katonaságnak ezt a felsőbbes voltát ismerték az itt szolgált német főtisztek, megcsodálta egy-két errevetődött katonai szakíró, de a nyugati és középeurópai köztudatba nem hatolt be az a meggyőződés, hogy a magyar hadsereg, számbelileg megerősítve, sokkal nagyobb sikerrel vehetné fel a döntő harcot a törökkel szemben, mint bármely más nemzetiségű katona. Nemcsak hogy ez a felfogás általánossá nem vált: ellenkezőleg mindinkább elterjedt az a hit, hogy a magyar bármennyire kitűnő katona is, csak mint könnyű lovas és gyalog alkalmazható, kiegészítőül a német nehéz lovas és landsknecht mellett. A velencei követek mindegyre kiemelve a magyarság természetes bátorságát, hadi fáradalmakat kitűró fegyelmét, a huszárt tartják a magyar katona típusának, aki magában véve nem képes komoly, nagy harcokat megvívni. Ebben a felfogásban annyi igaz van, hogy a magyar nehéz lovasság a század folyamán a huszárság mellett mindegyre háttérbe szorul, miután a török beütések, portyázások visszaverésénél és megbosszulásánál könnyű, gyorsan mozgatható fegyvernemre volt szükség. A huszárt, mint a magyar faj hadi reprezentását is a török védelmi vonal napi szükséglete termelte ki. Ugyancsak gyakorlati szükségéből alakul át a könnyű lovas öltözte mindinkább keletivé, törökössé, miután a folytonos harcokban, ellenséges területre becsapásokban fontos érdek volt, hogy a török az utolsó pillanatig ne vegyen tudomást a magyar csapat közelségéről. A század végén már oly nagy a hasonlóság magyar és török lovasság közt, hogyha a magyarok süveg helyett turbánt tesznek fejükre, még a török maga sem ismeri fel őket. Ló és lovas tolldísz, lebegő ruházata teszi teljessé a csalódást, nyugati népek valóban összekeverik a magyart a törökkel, a schmalkaldeni háborúban Nyáry Ferenc és Bakits Péter huszárai elöl ijedten menekült Szászország lakossága, töröknek tartva őket. A magyar lovasról a páncél darabonként leválik, csak a könnyű, hegyes huszár sisak marad, mely tőlünk terjed el nyugat felé, kardja visszagömbül a késői középkor egyenes pallosából az ősi, keleti formába, buzogányt, hosszú lándzsát hordoz, testhossznyi pajzsa több színre festve, lándzsáján apró lobogó, még lova is gyakran be van festve, a töröktől újból eltanult módszerekkel.

Így válik a magyar védelem katonája kívülről törökké csak azért, hogy annál bizonyosabban visszaverhesse a kereszténység védelmében a török támadásait. A végvári élet nagy kultúrfokot jelent, melyre szigorú önfegyellemmel emelkedett fel a magyarság, idegen támogatás, idegen elismerés nélkül. A törökök nem fenyegetett nyugati területek már homogén kultúrát kezdenek kifejleszteni, mely a magyart, a Kelettel harcolót és elkeletiesedőt már néha idegenszerűnek is találja. Miksa király 1551-ben Trient városába bevonulván, a kíséretében levő 150 magyar lovas öltözékét az olaszok fantasztikusnak és nevetségesnek ítélték. De itthon is érezniök kell a végváriaknak, hogy Európa bástyáját, a kereszténység egyetlen nagyfalát maga Európa nem becsüli eléggé, hogy a kar, melyet segíteni hívott nagy szükségében, uralkodásra nehezen felette. Köszönet helyett lenézés és kizsákmányolás az, mivel fizetni fog az akkor is rosszul organizált Európa a magyarságnak. Már a század végén megjelenik a „szegény megromlott és elfogyott magyar nép“ szimbólumaként a „senyvedendő kép“, már ekkor kesereg a végvári élet ifjúi költője a „magyar nemzet romlásán és fogyásán“, idegenektől megvettetésén:

Kedvelt és böcsült véred lett csúfoltságossá,
Szablyádnak bő zsoldja nagy olcsóságossá,
Megcsorbult nemzeted változott korcsossá,
Nevednek szépsége utáltságossá.
Föld reménségére felnevelt úrfiak,
Szemítre vettek úgy, mint köztyúkfiak,
Zsírokkal hizódnak az idegen fiák,
Hozzád nem különbek, mint az ördögfiak.
Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll,
Sereged szép száma fogy, romol, s szállton száll,
ínséged nő, s árad, veled egy ágyban hál,
Bő étkeid helyett rakódik apró tál.

A század végén a mélyebben látók előtt már nem volt titok, hogy a végvári élet nagy lelkes felemelkedése, Nyugat közönye és Kelet dühe közt összeroppanásra van ítélve. A magyár kezdemény a tizenötéves háború periódusában még egyszer fellángolt, hogy azután némettől elnyomva, törökhöz forduló magyartól elhagyatva végső pusztulása felé menjen, a tetszhalál évtizedein keresztül.

ÖTÖDIK FEJEZET

A VALLÁSI KÉRDÉS: A HITÚJÍTÁS

A REFORMÁCIÓ elterjedését és a vele kapcsolatos, val= láspolitikai tényeket vizsgálva, melyek a XVI. és XVII. századnak egészen különleges, minden más korszaktól elütő jelleget adnak, tudatával kell bírunk annak, hogy ezek a tények és fejlődési sorozatok nem tiszta magyar fejlemények, hanem egy nagy európai mozgalomnak kisugárzásai. A reforms mozgalomnak és ellenhatásának minden egyes magyarra kis ható eseményeit elsősorban hazánkon kívül született erők írás nyitották, Magyarország és Nyugat egysége, felbonthatatlan kapcsolata talán sohasem volt annyira szemmel látható, külsős leg, a felszínen is érzékelhető, mint éppen e században. Bár az előző történetekből teljes bizonyossággal megtanultuk, hogy Szent István térítő munkája, évszázados hatásában, a magyar nemzetet végkép kiemelte a keleti népek közösségéből, s helyét örök időkre, ameddig magyar lesz Európában, a nyugati nemzes tek oldalán jelölte ki: ha ezen nyugati, keresztény közösséget valami még jobban megerősíthette, úgy ez a reformáció és ellens reformáció ténye, melyeken Magyarország a Nyugattal szoros kapcsolatban ment keresztül. Már a nyugati, római kereszténység is végkép elvágta a magyarságnak keleti gyökereit, történeti feladatául tévén a határvédelmet pogány és orthodox áradattal szemben. Most pedig, amidőn a reformáció és ellenreformáció hullámai egymásután öntik el a középkori Magyarországot, ezek a hullámok ismét megállnak a keleti határokon: ismét Magyarország Európa legszélsőbb határterülete, mely e két nagy mozgalom hatalmas élményének birtokában, ha lehetséges, még erősebben láncolatik Nyugat-Európához. Sem déli, sem keleti szomszédai, oláhok, szerbek, nem kerültek abba a helyzetbe, hogy a nyugati vallásmozgalmaktól szült egész érzés- és képzetkomplexumokat magukévá tegyék és fajiságukba évszázados munkával átömlésszék. Innen, a magyarság ez újabb nagy vallásos élményeiből érthető, hogy közte és orthodox szomszédai közt minden újabb korszak csak növelhette az ellentéteket. A magyarság ismét átélte a nyugatnak egyik leg-hatalmasabb szellemi áramlatát, melyből új kultúrák, új államok és életformák voltak születendők, keleti szomszédai pedig úgy a kiinduló ponttal, mint annak következményeivel szemben örök idegenül állottak. A vallási mozgalom tehát újra megbizonyítja, hogy Magyarország Európának tartománya, mégpedig legszélső területe, melyen túl nincs többé európai kultúra és európai fejlődés.

A reformáció mint hazai jelenség

A vallási mozgalom nyugati eredete és jellege azonban légi kevésbé sem zárhatta ki a magyar specifikumnak érvényesülését, aminthogy az eddigi századok folyamán megtanulhattuk, hogy minden magyar ténynek kétféle eredete kell, hogy legyen, ha hatni akar a nemzeti fejlődésre: nyugati, európai és bennszülött magyar. Ebben a magyar semmiben sem marad el a nagy nyugati nemzetektől, melyek a szomszédjaiktól átvett kultúrát mindenkor átdolgozzák és új, sajátos nemzeti kultúrává öntik át. Így érthető meg a reformáció és ellenreformáció egyetemes gondolatának is különböző, államok és nemzetek szerint eltérő formája. Míg az északi népeknél: skandinávoknál, angoloknál északnémeteknél a reformáció gyorsan és hatab más kizárólagossággal vert gyökeret, úgyhogy a második mozgalom már semmiképen nem tudott magának tért foglalni, addig a déli népek közt olasz és spanyol sikerrel zárkóztak el a reformáció előtt és a régi keresztény alapokon maradván fejlesztették ki magukból az ellenreformáció alapgondolatait. Középpött: a francia, vallon, holland, német, osztrák, cseh, magyar és lengyel területeket a két elv véres küzdelme foglalta le hosszú időkre, melynek az egyes területekre nézve más és más lön az eredi ménye, az egyes nemzetek belső fejlődése értelmében. Míg Franciaországban, egyes délnémet és osztrák területeken, valamint Csehi és Lengyelországban hosszas küzdelmek árán győzött az újabb mozgalom, az első lehengetvén, maga alá gyűri vén, addig a hollandi területen, Németország több tartományában és Magyarországon hasonlóképen véres harcok eredményei ként mindkét mozgalom életben maradt, s még évszázadokon át kénytelen a nemzeti élet biztosítása kedvéért folytonos megiegyezésre, az ellenfélnek, mely le nem győzhető, békés respektálására. Magyarországon a katolikus és protestáns felekezeti teknek a történelemtől kiharcolt, rájuk kényszerített együtti élése tehát szintén európai jelenség, mely más népnél is létrejött, hasonló európai erők közremunkálásából.

A magyar jelenség, melyet itt szemügyre kell vennünk, a német fejlődésből ágazott ki, de csak a kiindulópontnál volt hozzá hasonló, hogy később a hazai viszonyok hatása alatt specifikus formában érje meg váratlanul gyors diadalmenetét. A német fejlődés kútfejénél, amikor Luther Márton vallásújító gondolatai megjelentek, ezek a régi egységes, középkori bírói dalom és annak pápai vezetése, tehát akkor már önmagukat túlélt életformák ellen fordultak, s e támadásukban nemzeti akció, részben reakció köntösébe is öltöztek. Amint a reformáció előttejárója, a német humanizmus is erősen nemzeti mozgalom — elég itt Hutten életművére gondolnunk, éppen így segíti, viszi előre a nemzeti érzés Luther vallási gondolatait is. Ez hívta fel sokaknak figyelmét rájuk, akik nemzeti és politikai szempontból helyezkedtek az első időben a gyors elterjed

dés szempontjából fontos jóakarátú vagy habozó várakozás álláspontjára, s akik később, mikor a tan gondolatai határozótabb körülírást nyertek, elfordultak tőlük. A lutheri reformációnak, mely a magyar mozgalmat megindította, bizonyára nem a vallási tartalma, de rendkívüli hatóereje német és germán tartományokban, ugyanazon történelmi erők munkája volt, amelyek ugyanekkor a keresztény, germán egységes államkoncepciónak is összeomlását munkálták.

Nálunk a pápaságnak és a középkori keresztény egység koncepciójának szintén megvoltak a maguk súrlódásai a magyar államisággal, de ezek a súrlódások, bár Hunyadi Mátyás alatt, az államhatalom öntudatosabb, renaissance-os laicizáló felfogása következtében elég gyakoriak voltak, sohasem érték el az internititás azon fokát, melyen a történelemalkotó erők, az ideák sorába emelkedhetek volna. Ellenkezőleg, a reformáció kezdeire eső élet-halálküzdelseinket a török ellen elsősorban, s amennyiben sikerről is beszélni lehet, legnagyobb sikerrel Róma, a pápaság organizálta, mellyel szemben a magyar nemzet tehát egészen más álláspontot foglalt el, mint a szomszédos német. Ezen nem változtat, hogy a német Buda polgárai az 1525-i jubiláris esztendőt csak gúnnyal és hitetlenül ünnepelték. Született magyarok ugyanakkor nagy ájtatossággal zárandokoltak az apostolok sírjához. A humanizmusnak indifferens vallási gondolatai szintén beszivárogtak ugyan hozzánk, sőt önálló humanista egyéniségeket is produkáltak, de mélyebb károkat a régi egyházi hitéletben nem okoztak, hiányozván nekik a nemzeti irány, mely német kartársaikat hevítette. A nagy humanista műveltségű Verbőczy István katolikus hithűséggel ír cáfolatot Luther tanai ellen, s az ő valóban specifikus nációjánál, mely később mindegyre Nyugat ellen fordul, sőt a törökben is szövetséget lát, sohasem helyezkedik szembe Róma tanaival és igényeivel. Tehát a humanizmus szintén kitörölhető a magyar fejlődés rekonstruálásánál azon tényezők közül, melyek a német eredetű protestantizmusnak Magyarországra hidat vertek.

Nem értjük itt az udvart és a városokat, melyekben csakugyan legelőször terjedtek el az új tanok, de ez az elterjedés, német udvarról és német városokról lévén szó, még az eredeti, németországi fejlődés függvényének, azzal homogén jelenségnek tekintendő. A német bányavárosokban és a német királyné udvarában fellépő protestantizmus eleinte súlyosan érezte Magyarországon a maga német eredetét, mely a magyarság legszélesebb köreinek ellenszenvét vonta magára, s vele szemben a magyar országgyűlés, ismeretes határozatai útján, nem Wormsnak politikai bizonytalanságával, hanem a középkori tömeg őszinte szenvedélyességével reagált, amely tömegszenvedély természetesen képtelen volt valódi, végrehajtható jogszabályt alkotni.

Mélyebb hatást kell tulajdonítanunk a hitújítás terjedésére azon jelenségeknek, melyek a katolikus hitéletben még a hierarchia teljes, csorbítatlan fennállása alatt, tehát 1526 előtt is szemlélhetők voltak. Nem a tan, a dogma, hanem a tanítás módja már régi idők óta rászorult a kor viszonyaitól követelt modernizálása, a hívek tanításának intenzitása sokhelyütt nem tartott lépést a tömegek szellemi és anyagi lendületével, s ebből származó érdeklődésével, az érdeklődésnek az újkor, a kapitalizmus, a közlekedés fellendülése kezdetén végbemenő tágulásával. A tanítás bajai azonban elsősorban a hierarchia magas fokán álló vezetők hibáiból terjedtek szét feltartóztatatlanul. Itt a magyar egyház a középkor végén má&d&yugati egyházakhoz hasonlóan szenvedett azon kapcsolat következtében, mely őt az egész középkoron át az államhoz kötötte. Bizonyára nem annyira, mint például a német egyház, ahol püspökségek, apátságok és káptalanok nemes, lovagi és fejedelmi házak magánjainak tekintettek és a hierarchia magas állásainak betöltése nem a hivatottságtól és tanultságtól, hanem ősök bizonyos számától és világi befolyástól függött. Nálunk a rendek nem téttek kezüket rá a káptalanokra, de kétségtelen, hogy az állam és egyház középkori szoros kapcsolatából, melyet az egyház a tőle létesített, egyházi elemmel át- meg átítatott állammal hozott létre, a középkor végére, az állam teljes laicizálása idejére olyan helyzet állott elő, hogy immár nem az egyház hatott az államra, hanem az állam nyomult be az ő világi tendenciáival az egyház testébe és lön ott valóságos kórokozóvá. Azok a méltatlan főpapok, kik Hunyadi Mátyás óta mind nagyobb számban foglalják el a magyar hierarchia székeit, állami befolyásnak köszönik széküket, s hasonlóképen állami befolyásra kénytelenek még érdemes, egyházi hivatásukat méltóan betöltő főpapok is idejüket politikai dolgokkal tölteni. A hierarchia e legmagasabb fokain jelentkező nehézségek teszik érthetővé, hogy a XV. században még magas fokon álló templomi prédikáció színvonala bizonyára lehanyatlott. Ma már tisztában vagyunk azzal, hogy a reformáció korát megelőzőleg is megvolt a katolikus egyházban a nép nyelvének templomi felhasználása, prédikációkban, imádságokban, elmélkedésekben, azonban félre nem ismerhető, hogy a század elején az egyházi oktatás inkább a szokásokra, erkölcsös életre, semmint hittani tételekre vonatkozott. A legutóbbi évtizedekben a politikával foglalkozó főpapok nem tudták többé élővé alakítani nép és egyház közti viszonyt.

Mindez azonban nem volt képes a magyar nemzet vallásos szükségleteit bármiképen is csökkenteni. E szükségletek egy része már a mohácsi vész előtt is kielégítetlen maradt, utána pedig, a hierarchiának szinte teljes megszűntével, a régi egyház évtizedeken át teljes tehetetlenségben lévén, a német városokból tovaterjedő új hitnek kellett átengednie a lelki szükségletek kielégítését. Ha azt mondjuk, a tényeknek megfelelően,

hogy a magyar nemzetnek túlnyomó része szinte két nemzedék ken keresztül protestáns vallású volt, ez nem kevesebbet jelent, mint hogy a nemzet ősi vallásos szükségletét az új hit felekezetei töltötték be. Igaz, a protestantizmus, Luther tanácsa szerint, kezdetben nálunk is ragaszkodott az istentiszteletben katólikus külsőségekhez és így a hívek tekintélyes része tudatosság nélkül szokott hozzá, hogy lelki szükségleteit az új hit szolgálai elégítsék ki. Egyébként is a prédikációkban az új tan oly csekély változtatásokkal lépett fel a régit illetőleg, annyira csak árnyalatokban tért el tőle, hogy theologiai műveltség híján levő tömegek észre sem vehették megjelenését. Kezdték mellőzni a sajtáságosán római intézmények tárgyalását, a szentek dicsőítését, a bojt kérdését, s pozitív irányban megelégedtek egyelőre oly erkölcsi oktatásokkal, melyek már nem annyira az egyházi parancsokra és tilalmakra vonatkoztak, hanem a Krisztusban szerzett váltságot, lutheri szemléletet hangsúlyoztak. Világosan protestánsnak csak akkor tűntek fel e tanok, mikor a búcsú és szerzetesség ellen irányultak, s ehhez képest a felvidéki, erdélyi és nyugati városokban (Sopron, Pozsonyban) rendszeren e két pont körül vált tudatossá az ó és új tan ellentéte. A 30-as évek-től kezdve azonban az új hit hirdetői már csak a kinyilatkoztatáshoz kapcsolt pozitív hittel és dogmatizmussal léptek fel és ez, a középkori egyházi viszonyokhoz hasonló szervezkedés és dogmatanítás az, ami Magyarországon is új felekezetek számára egyházakat hozott létre. A protestáns, lutheri gondolat másik ága, az individualizmus, e korszakban inkább csak a szektaképződésben, a protestantizmus szélső szárnyain próbált érvényesülni.

A hazai protestantizmus a német városokból magyar lakosság területeire a mohácsi vész után terjedt el, a királyság megosztása idején, elterjedésének gyors menetére pedig a középkori állam és hazai feudalizmus azon viszonyai voltak hatásosak, melyek éppen Mohács után fejlődtek ki, s melyeket a korábbi fejezetekben megismertünk.

Az egyházi birtok állásfoglalása lényeges hatással kellett, hogy legyen a hitújítás terjedésénél. A középkori katólikus egyház, mint tudjuk, nagykiterjedésű birtokokkal, városokkal és vártartományokkal rendelkezett, az ország katonai erejének, a bandériumoknak is tekintélyes részét ő állította ki. Ez a hatalmas, kincses egyház, egész nagy középkori szervezetével, kétségtelenül nagy akadálya lehetett volna a protestáns hitújítók működésének, ha erejét a régi hit fenntartására szentelheti. De a római magyar egyháznak fénye és hatalma, a magyar nemzetállammal együtt bukott el Mohácsnál, azóta igen nagy anachronizmus, a korviszonyoknak más korokéival összetévesztése volna dúsgazdag katólikus egyházzal, fényűző főnapokról beszélni Magyarországon. A katólikus egyház a mohácsi vést követő évtizedekben nem volt többé félelmetes ellensége a ter-

jedő protestantizmusnak, s régi hatalmi állását az egész század folyamán nem tudta többé elfoglalni. Ez a változás, mely az új és régi hit egymásközi viszonyára döntő befolyással bírt, politikai és társadalmi okok igen bonyolult szövedékéből állott elő, s nem utolsó részben a török hódítás következményét is kell benne látnunk, aminthogy, mint tudjuk, ebben a korban a török veszedelem a magyar viszonyoknak szinte egyetlen, túlerős irányítója.

Az új helyzetre legjellemzőbb tények, melyek a többit is meghatározzák: először a püspöki szervezetnek szinte teljes kihalása, s másodsor, ezzel kapcsolatban, az egyházi nagybirtok megsemmisítése.

A püspöki szervezet Mohács után

A mohácsi vészből mindössze csak öt diat magyar püspök menekült meg, akiknek száma is, halálesetek következtében, csakhamar megfogyatkozott. Esztergomi érsekké ugyan úgy János, mint Ferdinánd kinevezték Várdai Pál püspököt, akit 1528-ban a pápa is elfogadott, de ezzel azután hosszú időre abba is maradt a püspöki székek betöltése. Az országos politikai helyzet sokkal súlyosabb volt ekkor már, semhogy akár Várdainál bölcsőbb és erélyesebb érsek is sikereket érhetett volna, annál kevésbé e jóakarátú „bonhomme“, minnek Mária királyné nevezte őt. A polgárháború és török háborúk zavaiban e főpásztorokat nélkülöző, elárvult egyházmegyék, erős püspöki váraikkal és nagy uradalmaikkal kész prédául kínálkoztak bárkinek, aki csak kezét kinyújtá feléjük. Ilyen pedig fölös számai akadt, köztük a legelsőek maguk az egymással versenyző ellenkirályok, akiknek hadvezérei rögtön elfoglalják az üres egyházi javadalmakat és azok bevételeit saját csapataik eltartására fordítják. De egyébként is kénytelenek a királyok egyrészt eb tűrni, hogy alattvalóik a betöltetlen egyházi méltóságok birtokait saját uradalmihoz csatolják, másrészt az ilyen birtokokat egyenesen híveiknek adományozni, kik erre vonatkozó kéréssel járulnak eléjük. Abban a percben azonban, mikor a király akaratából és elnézéséből világi ember kezére kerül az egyházi birtok, az immár hozzátapadó világi érdekek megnehezítik a szék betöltését, a királyok maguk is húzódoznak attól, hogy világi híveik, püspök kinevezése és beültetése esetén, anyagi érdekeikben megkárosodva pártjukat elhagyják. Így áll elő a helyzet, hogy egyes püspökségek évtizedeken át betöltetlenül maradnak, ami a magyar egyház történetében korábban nem fordult elő. A nyitrai püspöki szék 1528-tól, a két királyt koronázó Podmaniczky István halálától egész 1557-ig üres, és ezen idő alatt előbb Török Bálint, a protestantizmus hajló főúr birtokolja, aki aztán eladja Thurzó Eleknek az egész püspöki birtokot. Ferdinánd természetesen nem akadályozhatja az átvételben leghívebb emberét, megerősíti a szerződést azon hozzátétellel, hogy a

püspökségre Thurzó Elek nevezhessen ki megfelelő személyt, s ez csakugyan nyitrai püspökké teszi unokaöccsét, Thurzó Ferencet, akinek csak kisebb rendjei vannak meg, egyébként a lutheri tanokhoz vonzódik és később meg is házasodik. A nyitrai püspökség ebben az időben egyszerűen Thurzó családi vagyonnak számított, Thurzó Elek végrendeletében Ferencnek azért nem hagy tulajdonképeni Thurzó-birtokot, mert őt már kielégítette a nyitrai püspökséggel.

Hasonló sors érte a győri püspökséget is, melynek 1527—1554 között részben hiányzik a jogos birtokosa, részben, amikor legalább névleg van győri püspök, ez nem tud javadalmaival rendelkezni. A mohácsi vész után királyi kapitányok kezére jut a birtok, s 1533-ig a szerb, orthodox származású Bakics Pál a tulajdonosa, akit ezért püspöknek is neveznek, aki utóbb forma szerint átadja ugyan a birtokokat, de a jövedelmeket továbbra is ő, majd eszéki eleste után örökösei, köztük Péter fia szedik be, aki maga még a görögkeleti szerb egyház híve és házassági szerződésében kiköti, hogy fia görögkeleti, leánya katolikus vallásban neveltessék. A „választott” győri püspök, Újlaki Ferenc királyi kancellár még a legszigorúbb királyi rendeletekkel sem tudja elérni, hogy a birtok jövedelmeit felhasználhassa.

Veszprém püspöki székét az első időben Szalaházy Tamás betöltötte ugyan, de többet forgolódván a királyi udvarban és politikai ügyekben, mint egyházi dolgokban, egyházmegyéje már az ő uralkodása alatt elárvultnak volt tekinthető, annál inkább, mivel familiárisának, Csórón Andrásnak teljhatalmat adott a birtok kezelésében. Főntebb láttuk már, miként vágta ki a püspöki szolga az egyházmegyéből az ő főúri nagybirtokát, Szalaházy után unokaöccse, Kecheti Márton vette át a püspöki címmel a birtokokat, a várakat üresen találja, puszta falakkal, felszerelés, élelem, fegyverkészlet nélkül, s minden gondját arra fordítja, hogy a török elleni védekezésre jókarba helyezze őket. Sümeg, Veszprém, Tihany az új vég vonalban egyképen fontos szerepet betöltő püspöki várak. Kecheti teljesen világi életet él, 1549-ben elveszi Homonnai Antal leányát és a magyar tanács ajánlatára nagybátyja. Tamás püspök érdemeiért királyi udvarmester lesz és Pozsonyba költözik. A püspökséget 1548-ban Bornemisza Pál püspök veszi át, ekkor már székhelyén a török ül, s a veszprémi káptalan Zala vármegye vendégszeretétét élvezzi Egerszegen.

A veszprémmel együtt a régi egyház legnagyobb terjedelmű és leggazdagabb püspöksége volt az egri, mely 1526-tól szinte teljesen elveszett az egyház számára. Várdai után az új egri püspökök, Szalaházy Tamás és Frangepán Ferenc, nem foglalták el székhelyüket, még ha akarták volna sem, mert a püspöki várat és birtokait Serédi Gáspár és Perényi Péter tartották erős, sokat markolni képes kezükön. Mindkettő az új hithez hajlott, s Ferdinánd maga is kénytelen a püspöki birtokot

Perényinél meghagyni, holott ez átpártolásakor feltételül köti ki, hogy Ferdinánd ne kérdezze vallása felől, elégedjék meg azzal, hogy Krisztusban hisz. Perényi Péternek nem volt szüksége a püspöki címre, s így megelégedvén a temporalia-val, nem akadályozta névleges püspök kinevezését. János király ki is nevezte egri püspöknek Gritti fiát, Ferdinánd pedig Perényi fiát, Ferencet, azon kötelezettséggel, hogy a püspökség jövedelméből Serédi Gáspárnak és Bebek Ferencnek 30.000 forintot fizessen ki a püspöki birtok elzalogosított részei fejében. Perényi Péter halála után az országgyűlés 1545-ben kimondja ugyan, hogy az egri püspökség birtokai magánosoktól visszaszerzendők, de hozzáteszi, hogy a vár fenntartására fordíttassanak. A helyzet tehát csak annyiban változott, hogy míg korábban magánosok, most az állam és honvédelem érdekeit, de sohasem az egyházi érdekeket szolgálja a püspöki nagybirtok. Oláh Miklós püspöksége alatt Dobó István és Zay Ferenc kezelik, a püspök a királyi udvarban, a magyar kamarától nyert évdíjből egyszerű államhivatalnok gyanánt éldegél, mialatt székhelyén az egész egyházi élet megszűnik, papnevelésről szó sem lehet többé. Ez az elidegenítés teljes lesz Verancsics Antal püspöksége alatt, aki igen világias ifjúság után, minden belső hivatottság nélkül nyeri el egymásután a magas egyházi méltóságokat, diplomáciai és politikai szolgálatai fejében. Verancsics több szerződésben formálisan is lemond a püspökség és vár kezeléséről, miután az egri eretnek polgárokkal való huzavonát erősen megunta, Ferdinándra bízza az egész jövedelmet, magának csak évdíjat tart fenn, s ezenkívül kéri a királyt, hogy a püspökség jövedelméből egy iskolamesternek, egy fiskálisnak, négy prelátnak — ennyire olvadt össze az egri káptalan — és a hevesi és borsodi alispánnak, a főispán-püspök helyetteseinek, s végül egy harangozónak is adjon ellátást. Harangozó, iskolamester és négy káptalani tag, ezek eltartására terjed ki a korábban dúsgazdag egri püspökség egyházi és kulturális munkája az elidegenítés korszakában, amikor a jövedelmeket a protestáns Mágócsy Gáspár várkapitány szedi be, akinek első utasításában meg van hagyva, hogy a vallás dolgában változtatást ne hozzon be, a protestáns prédikátort ne küldje el, de újat se hozzon a várba. Verancsics püspök az 1563-i szerződés aláírásával nemcsak belenyugodott abba, hogy egyházmegyéje területén a katolikus egyházi szervezet feloszolják, de egyúttal a status quo alapján a protestantizmus eddigi hódításait is elismerte. 1589-ben az egri püspöki székre a pápai nuncius nem talál jelentkezőt, mert az egész jövedelem 4000 forint, de csak papiroson, a kamarától soha nem hajtható be.

Nyitra, Győr, Veszprém, Eger püspökségeinek évtizedeken át tartó laicizálása nem kevesebbet jelentett, mint huszonnégy vármegyében a régi egyház életének megszakadását, a nyájnak Pásztor hiányában szétszóródását. Ugyanekkor a kalocsai érsek-

ség, a Csanádi, pécsi, szerémi, váci, váradi püspökségek területei részben vagy egészben a török kezébe estek, épp így az esztergomi érsekség nagy része is, Esztergom várát különben már a török foglalás előtt elvette Ferdinánd Várdaitól és kapitányai-val kezelte. Mindez együttvéve a katolikus egyházi szervezet katasztrófájával volt egyértelmű, miután a katolikus egyházban a vagyonkezelés mellett a lelkiek vezetése is a püspök főpásztori feladatát képezte, azon püspökét, aki most székhelyéből és egyházmegyéjéből eltávolítva, elűzve, a legjobb esetben mint királyi hivatalnok tengette életét. A török hódítás azonban egymagában nem elégséges az új helyzet megmagyarázására, amikor a magyar katolikus egyház fenntartásában a pápa és király is érdekelt felek voltak.

A római pápaság a trienti zsinatot megelőzőleg, mint tudjuk, maga is aktív részt vett a Habsburgok és Franciaország nagy vitájában, amely lassankint minden európai politikai mozgalomnak döntő szempontokat szolgáltatott. Így a magyar kérdésnek is, amint azt a Vatikánban, éppen a Habsburg—francia kapcsolatoknál fogva, ekkoriban megítélték. Ferdinánd kétségtelenül mindenkor oszlopa volt a katolikus világpolitikának, s így számíthatott is a pápa rokonszenvére, V. Károly azonban a nagy itáliai harc folyamán többször került Rómával éles ellentétbe, amikor azután a pápa, így különösen VII. Kelemen és III. Pál, időnkint a francia politikához csatlakoztak. Ilyen pillanatokban Ferdinánd és János között nehéz lett volna a pápának választania, akinek egyházi szempontból úgyis arra kellett törekednie, hogy mindkét királlyal lehetőleg jó viszonyban legyen és a két területre oszlott magyar egyháznak ügyeit, a lelkek javára, állami vagy királyi részről akadályok nélkül intézhesse. Már pedig mind a két király egyformán sietett élni a magyar királyi főkegyúri joggal, politikai szolgálatokat püspöki kinevezéssel jutalmazva. A kettős királyságnak egész fennállása alatt a legtöbb püspökségnek két kinevezett püspöke volt, akik közt a pápának kellett volna választania, melyiket fogadja el és teszi egyház jogilag is püspökké. Azzal tisztában kellett lennie, hogy a meg nem erősített püspök uralkodóját e tény által magától, s a római egyháztól végleg elidegeníti.

Tehát politikai és tisztán egyházi, lelki okok egyaránt arra készítették Rómát, hogy a püspöki kinevezések halasztásával a két király közt békét, megegyezést teremtsen. Ez volt előfeltétele annak, hogy az új püspökök mindkét királynál által elismerve, egyiktől sem akadályozva, vegyék gondjaikba az elárvult lelkeket. Itt azonban ki kell emelnünk, hogy a pápaság a magyar egyháznak éppen legkritikusabb évtizedeiben sokkal kevesebb információval rendelkezett a hazai viszonyokról, mint akár előbb, akár utóbb bármikor. A mohácsi vést követő napon Burgio pápai követ elhagyván Budavárát, a pápaságnak évtizedeken keresztül hiányzik a rendes, állandó képvisellete Magyar-

országban. Bár a nunciusi intézmény, a pápai diplomáciának e nagy alkotása, éppen a XVI. század elejétől kezdve fejlődik ki és terjed el a kereszténység országaiban, Magyarországon nincs állandó pápai követ, a magyar egyház ügyeit a bécsi nunciosok kísérik figyelemmel, s ők folytatják az ugyanott székelő Habsburgkirályokkal a Magyarországra vonatkozó tárgyalásokat. A magyar királyi székhelynek a külföldre helyezésével a diplomáciai képviselők is kiköltöznek, Magyarországon velencei és spanyol követekkel ettől kezdve éppoly kevésbé találkozunk, mint pápai nunciussal. A bécsi diplomaták azonban gyakran zavaros forrásokból nyerik magyar adataikat, gyakran pedig a távolság és idegenség miatt egyáltalában nem képesek megítélni, mi megy végbe ebben a forrongó, véres harcoknak kitett országban. Ez áll a pápai nunciусokra is, akik Ferdinánd korában Bécsből nem tudnak eléggé informálódni a magyar helyzetről, a magyar egyház állapotáról, s ezzel kapcsolatban nem ismerik fel elég gyorsan azon evidens veszedelmet, mely a püspöki székek hosszú időn át betöltetlen voltából származhatik. Igaz, egyes nunciosok, például Aleander, részletesen tájékozódnak a hazai viszonyokról, s szinte mindnyájan napról napra ostromolják Ferdinánd, majd Miksa és Rudolf fűleit a püspöki székek betöltése érdekében, mégis mindez nem azzal a súllyal történik, melylyel történhetett volna, ha a nunciosok saját szemekkel látják a protestantizmusnak éppen a püspökségek betöltetlensége miatt való rohamos terjedését. Nuncius távollétében a magyar egyház fejének, az esztergomi érseknek lett volna feladata a lelkiek gondozására kedvező egyházpolitikai helyzetet létrehozni, de éppen ebben a században az esztergomi érsekség is hosszú időközön át betöltetlen marad, s amikor van is esztergomi érsek egy új székhelyen, Nagyszombatban, az kevés kivétellel személyében sem alkalmas a királlyal és állammal szemben az egyházi szempontok érvényesítésére, miután magas méltóságát politikai érdemei következtében a királyi kegyúri jognak köszönheti.

A legfőbb kegyúri jog szerepe

A magyar király legfőbb kegyúri joga, mely ekkor még formálisan véve nem apostoli, a viszonyok összejátszása következtében kétségtelenül igen nagy könnyebbségére volt a protestantizmus elterjedésének. Nem mintha ezt a jogot akár Ferdinánd vagy utódai, akár János király szántszándékkal a katolicizmus ellen használták volna fel, ez még Miksa királynak sem jutott eszébe, akinek hitélete pedig, legalább atyja halála előtt, megállapíthatólag protestáns színezettel bírt. A helyzetet, mely a királyi kegyúri jog gyakorlása folytán akkoriban előállott, helyesen jellemzi a pápa előtt nunciusa, megírván: „íme, öszentsége láthatja, hogy az egyházi ügyeket miként fogja fel még az olyan uralkodó is — Ferdinánd —, aki magát buzgó katolikusnak

tartja“ A kegyúri jog a magyar királynak befolyását jelentette a püspöki székek, s általában a nagy javadalmak betöltésére, miután már középkori állami szempontból sem volt közömbös, minő személyek ülnek be e nagy világi hatalmat jelentő, közjogilag is érvényesülő méltóságokba, azaz, más szóval kifejezve, a királyi kegyúri jog az egyházi székek betöltésénél világi szempontokat is volt hivatva érvényesíteni. A korábbi korszak történetében láttuk, minő konfliktusokra vezetett a magyar király részéről érvényesülő világi szempont a római kúriával szemben, mely utóbbinak feladata lévén a lelkiek szempontját alkalmazni, igen gyakran nem volt abban a helyzetben, hogy a királyoktól politikai szolgálatokért ajánlott, vagy már kinevezett egyénekre bízta a keresztény nyáj gondozását. Ez az ellentét továbbra is fennáll, bár Ferdinánd és utódai alatt nem is élesedik ki annyira, mint korábban Hunyadi Mátyás idejében. A pápaság elvben most sem ismeri el a magyar királyi kegyúri jog oly extenzív interpretációját, mint ezt a Habsburgok is, magyar királyi elődeik példájára, állandóan megkísérlik, sőt többször egész világosan kimondja, hogy „nincs tudomása arról, hogy a magyar királyt a kinevezési és bemutatási jog megilleti“ és hogy a magyarországi főpapi székek betöltése „őszentségének teljesen szabad rendelkezésétől függjön“. A pápai felfogást legrészletesebben Gesualdo bíbornok fejti ki V. Sixtus megbízásából Rudolf előtt: eszerint a magyar királyi kegyúri jog semmiben sem különbözik a többi uralkodótól gyakorolt jogoktól, s összesen abban áll, hogy a megüresedett püspöki és érseki székekre a pápának bizonyos személyeket megnevezhessen és bemutatthasson — nominálhasson és prezentálhasson — azon célból, hogy a pápa az illető egyházakat ezekkel mint főpásztorokkai ellássa, provideálja. Tehát a királyi nomináció nem annyit jelent, mintha az illetőt a király kinevezte volna az üres székre, s neki már csak pápai megerősítésre, konfirmációra volna szüksége, ellenkezőleg, az ilyen megnevezett személynek rögtön a pápához kell fordulnia, hogy őt a pápa a consistoriumban püspöknek nyilvánítsa, s a pápai bullák átvétele után felszenteltesse. Ezen procedúra lefolytatása nélkül egyházi férfiú magát sem választott püspöknek, electusnak, nem nevezheti, sem a birtokot, javadalmat kezébe nem veheti.

Ezzel szemben a magyar királyi felfogás, melyet a Habsburg?királyok képviseltek, az egyházi javadalmakra nézve, a királyi kegyúri jog számára vindikálta a kinevezést, adományozást, s a pápának csak a megerősítést tartotta fenn, ami nélkül az illető javadalmas nyugodtan elhelyezkedhetik az egyházi székekben. A magyar felfogás ebben a korszakban erős támaszt nyer Verbőczy Hármaskönyvében, ahol a kegyúri jognak első extenzív elmélete található. Verbőczy szerint „mivel az országban minden egyházat, apátságot és prépostságot egyedül a magyar királyok alapítottak, ezért az egyházi hivatalok adomá-

nyozása mindenkor királyainkat illeti--, s ez az „országos szabadság“, libertas regni, egyrészt Szent István király apostoli alapító ténykedéséből, másrészt azon törvényes elévülésből folyik, hogy ezt a jogot a magyar királyok 1001 óta békésen birtokolták, s végül mindezt a konstanci zsinat is megerősítette. Verböczinék ez a részlete tipikus jelentőségű az ő gyakran alkalmazott eljárására, mellyel új jogállapotot konstruálva, a történeti tényeket saját célja szerint önkényesen csavarja erre-arra — hisz az előző korokból tudjuk, hogy a magyar főpapok nem királyi kinevezésnek, hanem káptalani választásnak és pápai elfogadásnak, megerősítésnek köszönték széküket; a megokolás falsuma azonban nem akadályozta azt, hogy a kegyúri jog ezen extenzív felfogása éppen a Hármaskönyv hatása alatt meg ne gyökerezzen. Már Fráter György, esztergomi érsek halála után jelenti a nuncius Rómába, hogy van itt, Magyarországon egy, a konstanci zsinattól megerősített „statútum“, mely szerint a javadalmak betöltésénél a szentszéket a megerősítésen kívül semmi joghatóság nem illeti meg, azaz a magyar király részéről már ebben az időben is Verböczi érvényére hivatkoztak a pápai nunciussal szemben. Szinte ugyanezen szavakkal találkozunk azon térítvényben, melyet 1570-ben Verancsics mint új esztergomi érsek volt kénytelen Miksa előtt aláírni: neki az érsekséget a király adta át „kegyúri joga alapján, ami őt, miként elődeit is, Magyarország összes egyházaiban és javadalmaiban teljes joggal megilleti“, s ehhez képest mindjárt le is mond érseki jövedelme tetemes hányadáról a magyar kamara és az érsekújvári katonaság javára.

A kegyúri jogot illető pápai és királyi felfogásnak e kiegyenlítetlensége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a politikai okokból úgyszólván húzódozó székbetöltések még ritkábbakká váltak, miután előbb minden egyes esetben meg kellett találni a formát, melyben a két fél saját felfogását fenntartva mégis közeledett egymáshoz. Miután ezek a nehézségek minden egyes kinevezésnél előálltak, szokássá vált a sorozatos püspöki kinevezés, amikor király és pápa hosszas tárgyalások után megegyezvén, egész sora a választott püspököknek részesült pápai provízióban és felszentelésben. Ilyen volt 1538-ban, amikor pápa a váradi béke után János királynak egyszerre öt főpapját nevezte ki, 1554-ben Ferdinánd tíz főpapját, az esztergomi érseket és kilenc püspököt fogadta el, ugyanily sorozatos kinevezés ment végbe 1573-ban is. A közbeeső évtizedek alatt, amikor a főpapok sora halálesetek következtében folyton meggyérült, új kinevezések hiányában a magyar főpapok létszáma egész abnormisan megcsökkent; az első említett sorozatos kinevezés előtt már csak három felszentelt főpap volt az országban, 1572-ben megint csak négy, akik közül kettő aggkora miatt még a koronázási szertartásoknál sem jöhetett számba.

A királyi legfőbb kegyúri jog azonban nemcsak azzal ártott

az egyházi és hitéletnek, hogy a főpapi székek betöltésénél nehézségeket és nagy késedelmet okozott, hanem pozitív irányban is egyenesen kiszolgáltatta az egyházi birtokokat világiaknak, szinte teljesen megsemmisítvén ezzel a középkori egyház anyagi alapjait és lelki hatalmát. Már fõnt megsemmisítettük a legnagyobb kiterjedésű egyházmegyéknél, miként engedte át azokat a király egyes világi híveinek, akik az egyház vagyonát saját patrimoniumuknak tekintve, az alapítótól kívánt lelki céloktól tökéletesen elidegenítették. Az a királyi kegyúri jog, mely a protestáns Thurzók kezére engedte a nyitrai püspökséget, s ezáltal lehetővé tette több vármegye területén a katolikus hierarchia feltűnés nélküli kihalását, kétségkívül nem az apósti alapító szellemében gyakorolta hatalmát, melyet pedig Szent Istvántól próbált levezetni. Ha végigtekintjük a királyi kegyúri jog nevében végbement szekularizációk hosszú sorát, akkor aránylag kevésnél, s ezeknél is inkább csak a későbbi korban állapíthatjuk meg a török elleni védekezés célját, mint állami szempontból mentő körülményt. Az egri püspökség jövedelmének szerződéses elvonása, a gyõri püspökség 18.000 forintnyi évi jövedelme nagy részének hadi célokra kiutalása voltak a legnevezetesebb ilyen esetek, mellettük az esztergomi érsekségnek is egész jövedelme hadi célokra szolgált huszonhárom esztendőn át, 1573-tól 1596-ig, amikor Verancsics érsek halála után Miksa és Rudolf kimondottan a jövedelmek szabad felhasználása miatt hagyták betöltetlenül a magyar egyház legfõbb állását és elárvultán az ország összes katolikusait. A betöltést sürgetõ pápasággal szemben nyíltan kijelentették, hogy az érsekség betöltését fõként pénzügyi szempontok akadályozzák. Pedig a pápaság, mely saját jövedelmeibõl is sokat áldozott a török elleni védelemre, úgyis beleegyezett több egyházi jövedelemnek a háború céljaira fordításába, így megengedte többször is Ferdinándnak, hogy az ausztriai kolostoroktól súlyos vagyonadót szedjen be, a magyar fõpapság annatáit és egyéb taksáit az egész század folyamán a török védelemre adta és szó nélkül tûrte azt is, hogy a magyar püspökök külön szerzõdésekben adják át jövedelmeik nagy részét a királynak, többnyire a végvárok fenntartása érdekében. A velencei követek már úgy tudták, hogy a magyar fõpapok jövedelmeiknek csak egyharmadát élvezhetik, a többit az államnak kénytelenek átadni a védelem céljaira, ez a kép azonban nem fejezi ki a teljes valóságot, mivel a legtöbb nagy javadalom, fõpap hiányában, egészében is világi célokra szolgált.

Világiak az egyházi birtokban

Az egyházi birtok e szekularizációja kérdésénél nem szabad megfeledekeznünk arról a túlhatalmas állásról, melyet a világi nagybirtok ekkor elfoglalt. A Habsburg- királyok, s velük

együtt János, a királyi kegyúri jog tényleges birtokában az egyházi javadalmakat éppúgy kiszolgáltatták a világiaknak, mint akár a királyi birtoktömböt. Amint a középkori nagy királyi uradalmakból a század végére semmi sem maradt, éppígy járt volna az egyházi birtoktest is, ha a század vége felé, a trienti zsinat óta megerősödő katolikus tendenciák az utolsó pillanatban meg nem akadályozzák ezt. A világi nagybirtokot így is évtizedeken át táplálta az egyház. A püspöki javadalmakon kívül különösen a szerzetesi birtokok szolgáltak a világiak gyarapodására, részben a XIV. század óta gyakorlatban levő commendatori rendszer alapján. A commendatori rendi szer a kolostorok apátválasztási jogát felfüggesztve, kívülről helyezte be idegent a kolostor élére, aki azután a XVI. században teljesen elvilágosította a kolostor belső életét. Az ilyen elidei genítésre tipikus eset a zalavári apátságé, melynek még 1525-ben Nádasdy Tamás lett a commendatora. Nádasdy az első időben még megtartott valamelyes formákat: ha a várba jött, matutinumra, s a horák imádkozására éjjel maga is lemegy a templomba, de az uradalommal már mint sajátjával rendelkezik, a várbirtokot atyja, Nádasdy Ferenc lovaskapitány által kezelteti, egy nőrokona, Márta asszony bennlakik a kolostorban és a szerzetesek traktusán építkezik. Mikor a Kanizsai birtokokat 1534-ben átveszi, Ferdinánd megengedi neki, hogy ő nevezzen ki apátot. Ki is nevezi a konvent élére Hassághi Ferencet, egy családos, gyermekes kehidai nemest, aki természetesen megbízható embere, mert a Kanizsai-család servitora volt; Hassághit a király azon feltétel alatt erősíti meg az apátságban, hogy öltözzék be a bencésrendbe, amit ez elmulaszt, s 1542-ben visszadja a várat Nádasdynak. Ettől kezdve a megmaradt néhány szerzetes felett Nádasdy várnagyai rendelkeznek, míg végre 1553-ban ki nem nevezi commendatornak maga helyett Mezőlaki Ferencet. Ez is világi, özvegy ember, ekkor házasodik újra, a várból és kolostorból rablóbarlangot csinál, a vásárra járókat kirabolja, a szerzeteseket szidalmazza, a jobbágyokat veri, a királyi adószedőket fegyverrel fogadja és megsebesíti. Oláh Miklós érsekkel is dacol, távolmaradván az egyházi bíróságtól, mely előtt minden javadalmasnak ki kell mutatnia, minő jogon ül javadalmában. Oláh erre maga nevez ki helyébe apátot, akit Mezőlaki nem ereszt be, egyházi bíróság elé nem megy és nyugodtan élvezi az apátság jövedelmeit haláláig; Nádasdy és Dudics András pécsi püspök, aki később protestáns lett és megházasodott, minden támadás és felelősségrevonás elől megvédi. Mezőlaki „apátsága” alatt persze az egyházi élet teljesen megszűnt, összesen öt konventtagot tart és élmez azért, hogy ezek a hiteleshelyi teendőket elvégezzék az apátúr alatt, akinek istentelen életmódját a köznép a katolikus egyháznak kénytelen felróni. Halála után végrendeleti végrehajtói, köznemesek, végkép kifosztják az apátságot, ok-

irathamisítást is űznek benne, míg végre Thury György kanzsai kapitány vet véget a botrányoknak, fegyveresen elfoglalva a várat és várnagyot helyezve beléje. Zalavár kis királyi végi vár lesz, minden egyházi jellegtől megfosztva.

Nem kevésbé tanulságos erre a részletekben, s fokozatosan végbemenő szekularizációra Szentmártonspannonhalmának, a szentbenedekrendi kolostorok legelsőjének sorsa. Itt a szigorú reformokat sikertelenül megkísérlő Tolnay Máté apát halálával 1533-ban Ferdinánd csak úgy engedi meg az apátválasztást, ha a konventuálisok Várdai érsek egy rokonát, győri kanonokot választják meg. A szerzetesek mást választottak, akinek ténylegesen semmi hatalma nincsen; Török Bálint egész Győr megyét elfoglalva, Pannonhalmát is hatalmába keríti, mire Ferdinánd a birtokok nagy részét Nyáry Ferenc huszárkapitánynak adományozza. Az 1542si török hadjárat előtt a szerzetesek elfutnak, csak kevesen térnek vissza, a várba királyi őrség, királyi tisztartó vonul be, Ferdinánd végkép megszünteti az apátválasztási jogot, maga nevez ki apátot azon feltétel alatt, hogy ez a jövedelem kétharmad részét átengedi neki. Minden szétzüllik, a jobbágyságot a körüllevő nagy várak, Komárom, Győr, Tata őrségébe hajtják el a királyi tisztek, a katonák kis üldözik a szerzeteseket a várból, az apát, ki megegyezően próbálja egyházi birtokait visszaszerezni, menekülni kénytelen a szomszédos nemesek előtt. Végül az egyik apát nem bírván ki többé Salm Eck győri főkapitány zsarolásait, akinek pedig felsadata lett volna a várőrség zsoldját fizetni, ennek bérbeadja, 1566ban, az egész apátságot. A „dúsgazdag”-pannonhalmi apátság ekkor már nem sokat ért: Salm Eck 600 forint évi bért, két mérő búzát és húsz akó bort fizet érte, kötelezi magát, hogy az apát életét megvédi, a várban istentisztelet tartására szerzeteseket tart és élelmez. Új rendtag nincs többé, az egyházi élet teljesen kihal, az apátság világi nagyúr kezére kerül. Húsz esztendő alatt itt is valódi, leplezetlen szekularizáció folyt le.

Elmondhatnók még, hogyan került Zirc már Mohács előtt a Zápolyaiak kezére, akik egy katonájukat tették apáttá, majd 1537-ben János király a két protestáns Podmaniczkynek, Jánosnak és Ráfáelnek adja, akik Ferdinándhoz térésük után is megtartják azt, — kezükön az apátság rom lesz és végkép elpusztul; — elmondhatnók még, hogyan foglalták el Tihany apátságát Csoronék, akik után csak címe maradt az apátságának, és azt Rudolf király udvari káplánja viselte, de további példák halmozására nincs szükség, miután tudjuk, hogy a világi nagybirtok hatalmi terjeszkedésének ebben a században semmi gátja nem volt többé. A szerzetesek kolostorai az egész országban elpusztultak, de nem annyira a protestantizmus hatása alatt, mint inkább — az előbb felsorolt esetekben is — a nagyurak félig legális, félig túrt terjeszkedése következtében. Főként a szerzetesházakkal szemben a

birtokosok némi legális elfoglalási alapnak tartották a magánkegyúri jogot, mellyel az egyházi alapítványok egyházi jellegének megszüntetése érdekében éppúgy bántak, mint az államhatalom a királyi legfőbb kegyúri joggal. Ha még megemlítjük, hogy a szürke vagy cseri barátoknak nevezett ferenceseknek Mohács idején hetven kolostoruk volt 1500 testvérrel, ebből 1534-ben 773 maradt, 1605-re pedig csak harminc szerzetes öt kolostorban, akkor fogalmat szerezhethünk magunknak a régi egyház pusztulásának méreteiről. A ferencesekről tudjuk, hogy kolostoraik pusztulása egyrészt a török foglalásból, másrészt a kegyúri jog egyházellenes interpretálásából következett, s aránylag kevés esetben szűntek meg, inkább a német a városokban, a polgárság protestáns hitre térése következtében.

Az egyházi javaknak be nem töltése, világiak kezére juttatása, vagy egyházi kinevezés esetén a javadalmasnak szerződési kötelezése arra, hogy jövedelmei nagy részéről lemondjon, még nem meríti ki a szekularizáció minden formáját, amint ez a XVI. században, esetröbesetre végbement. A királyi és magán kegyúri jog fogalmából az egyházi jövedelmek egyéb megterhelései is levezethetők voltak. Az állam pénzügyi helyzetének romlásával, amidőn a nagybirtokosok és kisnemesek ilyképen a védelem pusztta tényével, de nem pénzfizetéssel segítették a királyt, mindinkább kifejlődik az a felfogás, hogy a királynak joga van, mint a javadalmak adományozójának, ezen javadalmak egész pénzbeli hozamát az állam szükségleteire fordítani. Ebben a jelenségben egyik jelét kell felismerünk annak is, hogy a magyar rendiség még mindig nem kész alakulat, még nem az a megmerevedett képződmény, mely a XVII. század óta minden változás és fejlődés nélkül szemlélhető a rendi korszak legvégéig, hanem még elevenen reagál a társadalmi osztályok eltolódásaira. Egy ilyen eltolódáson ment át a magyar rendi társadalom, amikor a püspöki székek betöltetlensége miatt a főpapi rend alig talált többé képviselőre a rendi gyűléseken, aki mégis ott volt közüle, az csak címmel, de javadalommal nem rendelkezve, nem tudta rendjének érdekeit a királlyal és a többi renddel szemben eléggé megvédeni. Mert az a folyvást tanasztalható törekvés, hogy az egyházi vagyon minél teljesebben elidegeníthető legyen király vagy rendek részére, ez egyúttal a főpapi rendnek közjogi érvényesülésébe, a régi magyar közjogi gyakorlatba is ütközött. A rendiség még nem volt készen, különben a világi rendek megérezték volna, XVIII. századbéli utódaik finom szaglásával, hogy az egyházi vagyon alapjait tördelve, az ő rendi privilegizált állásuk is veszedelemben forog. Mária Terézia korában, mint látni fogjuk, a nemesség mint egy ember állott fel a veszélyeztetett egyházi birtokjog védelmére. Rendi szolidaritás ekkor még hiányozván, nagyúr és kisnemes a királlyal vetekszik a politikailag is meggyöngült egyházi rend pörére vetköztetésé-

ben. A magyar kamara, melynek többnyire püspökök, bár néha egész protestáns gondolkozásúak, az elnökei, az egyházi tizedek bérbeadásánál a király számára elővételi jogot állapít meg, s a hatvanas évektől kezdve mindent megpróbál, hogy a tizedeket minden ellenszolgáltatás nélkül vegye el a javadalmasoktól, akik végül is kénytelenek tizedeiket igen csekély évdíj fejében a kamarának átengedni. A király példáját követik a világi rémdék, akik a birtokaikon megszerezhető egyházi tizedeket maguk számára foglalják és az új beneficáriusnak csak akkor adják ki, ha ez szerződésileg átengedi nekik a tized jövedelmeinek legalább egy részét. Ha tudjuk, hogy a gabona- és bortized az egyháznak egyik legkiadósabb jövedelme volt, akkor felfogjuk az 1548. évi 61. törvénycikk horderejét is, mely az egyháznak eltiltja a tizedeknek eddig szokásos szabad bérbeadását, kötelezve őket, hogy tizedeiket az illető földbirtokosoknak ajánlják fel „törvényes és szokott bérért“, azaz minél olcsóbban és ha nem tudnak vele megegyezni, akkor nem is adhatják bérbe a tizedet, hanem kénytelenek azt maguk beszedni; ha pedig az egyházi javadalmas tizedét mégis másnak merészelné bérbeadni — *locate audeat*, — akkor elveszti az egészet, és arra az évre megkapja, ingyen a földbirtokos. A tulajdonjognak megszüntetését nyíltabban alig lehetne kifejezni; ez a törvény, melyet 1553-ban a király, főpapok és főurak el akartak törölni, de a köznemesség nagy zajjal ragaszkodván hozzá, érvénybe maradt továbbra is, be egész a XVII. századba: különös prelúdiumként szolgál a századvég nagy harcához, melyet a nemesség a *nemesi* birtokjog érintetlensége mellett volt megharcolandó. A törvény a birtokos kezére játszván az egyházak fenntartására szánt tizedet és protestáns meg katolikus birtokos közt különbséget nem tévén, a katolikus egyház tizedeit tulajdonképen a protestáns kis- és középbirtokosoknak szolgáltatta ki, miután a nemesség többsége évtizedeken át a protestáns hithez hajlott.

A katolikus egyház gazdagságának hírért az egyházi kincstárak ingóságai, edények, ékszerekkel díszített keresztek, ruhák, könyvek is növelték. A törökvilág első zavaiba ezen egyházi ingó javaknak épp oly kiárusítása folyik, minő csak nagy egyházüldözések, a francia forradalom, vagy a legújabb franciaországi deposszedálás alkalmából látható. Báthory István nádor nem volt az egyedüli katolikus, aki a menekülő szent tárgyakat lefoglalta, elrabolta. Trencsén várát Ferdinánd csapatai elfoglalván, a király maga olvasztatja be az egyházi kincseket. A budai templomok kincseit Mária királyné ládákban vitette Pozsonyba, a ládák egy részét már Nádasdy Tamás és a várnagy Szalay János értékesítik a katonák zsoldfizetésére, az egész kincsnek végül is igen csekély része marad meg a pozsonyi káptalan őrizetében. Budavár elfoglalása után, 1541-ben János király egyik udvari papja viszi el a még megmaradt

egyházi ruhákat Eperjesre, azokat ott Ferdinánd lefoglalja, néhány darabot Eperjes városának adományoz, a többit eladja és vételárát Bécs és Komárom építésére fordítja. A budai várkapolna kincseit négy nagy vasas ládában, végül is Miksa király rabolja el, 1569-ben a pozsonyi káptalan tiltakozásával nem törődve Bécsbe viteti és saját céljaira felhasználja. A nyitrai püspök Podmaniczky halálával a püspökség kincseit Ferdinánd foglalja le, Katziánerral Bécsbe viteti, belőle püspöksüveggel Roggendorft tiszteli meg, a színezüst ereklyekoporsót pedig Thurzó Eleknek akarja adni, de végül inkább beolvasztja a saját javára. A pilisi apátság Pozsonyba mentett ingóságait Ferdinánd ajándékozza el világiaknak, egyik titkárának négy kelyhet, egy igen öreg füstölőt és egyebeket ad. A tiszántúli vidék egyházi kincseinek egy részét Kassára vitték a török elől, s itt a kassai polgárok szerezték meg, adták el vagy olvasztották össze. A kolozsvári zárda nemesére edényeit, rézgyertyatartóit, vedreit, több mint 100.000 forint értékben Kolozsvár városa, mint kegyúr önteti be 1562-ben. Tudomásunk van egy esetről, mikor az ország egyik nagy jogásza, Révay István, Sárospataknál szekéren futott Zápolyai János serege elől, de ez a szekér tele volt arany? és ezüstkelyhekkkel, monstranciákai, egyházi kincsekkel. Mindez a polgárháború és török hódítás első évtizedeiben folyt le, ekkor már annyira szétszóródott a katolikus egyház ingó vagyona, hogy abból a század második felében csak nagy áldozatok árán tudtak egyes főpapok néhány darabot visszaszerezni. Az adatokból megállapíthatólag ez az elszegényedés is a protestáns mozgalomtól függetlenül folyt le, csak egyik tünete az egyházi rend tökéletes politikai és anyagi leromlásának. Ferdinánd királyt öregségében gyakran furdalta lelkiismerete, hogy az egyházi vagyonnal ily módon bánt el, viszont a protestáns urak kezére került egyházi kincsek mindörökre elvesztek az egyház, de még a műtörténet és nemzeti vagyon számára is. Rudolf király országbírája, ecsedi Báthory István végrendeletében hagyta meg, hogy a birtokában levő egyházi ruhákat vagy pénzen adják el, vagy ha nem lehet eladni, gyöngyét, ezüstjét, ötvösmunkáját fejtsék le róla, nehogy ismét pápisták kezébe kerüljenek; az öreg könyveket, katolikus egyházi szerkönyveket, metéljék ki és „azok táblája iskolában való gyermekeknek könyveit kötni jó lészen“, s ha mindez nem lehető, hanem a kincsek és könyvek, ruhák pápista kézrejutás veszélyében volnának, akkor „rakassanak egy nagy tüzet, rendelkezik a nagyúr, s mind megégessék őket, tegyék porrá, senkinek egy pénzárát ne adjanak benne, széllel futtassák fel az porát; nem akarom, hogy többé bálványozásra keljen az ti lelketek terhe alatt“. Az egyházi vagyon pusztulása szempontjából mindegy volt, katolikus világi olvasztotta-e be, vagy protestáns égettette-e vagy adatta-e el. Az egyházi ingó vagyon így is, úgy is megsemmisült.

Mindinkább tisztán társadalmi, politikai és gazdasági tényezőkről volt szó, melyeknek indítékai közt ritkán, csak későbbi időben, találhatunk vallási vonatkozásokat. Hiszen az egész itt rajzolt processzusban a katolikus Habsburg- király és központi hatóságai vezetnek, a világi urak és nemesek csak a király példáját követve tették teljessé az egyház anyagi kisfosztását. Mindez azonban a hazai vallási viszonyok alakulására éppenséggel nem volt közömbös. A középkori katolikus egyház bizalommal támaszkodott szervezetével az államra, melyet ő alapított, ő nevelt, civilizált és saját hatalmával támogatott. Ez az állam és egyház közti belső kapocs Magyarországon talán még szilárdabb volt, mint a nyugati országokban, s enélfogva az összeköttetés hirtelen megszakadása, az állam hatalomnak az egyház ellen támadása valósággal katasztrofális hatással kellett, hogy legyen a magyar katolikus egyházra. Hiszen láttuk, hogy az állam beleegyezése nélkül, a királyi kegyúri jog gyakorlata következtében, még főpásztorokkal sem láthatta el a pápaság a magyar egyházmegyét és túrnie kellett, hogy az elárvult hívek évtizedeken át védelem nélkül legyenek kitéve a hitújítás új mozgalmanak. Mert a katolikus egyház szervezete szerint püspök hiánya egyúttal papok hiányát is jelentette, felszentelést csak püspök eszközölhetvén, az egyházmegye lelki gondja is a püspök feladata volt. Az eddig rajzolt viszonyok megértetik velünk, hogy a protestantizmus terjedésével szemben a kihalóban levő egyházi szervezet nem tudott ellenállást kifejteni: a régi doktrínát püspöki tanítás nélkül nem lehetett tisztán tartani, a katolikus egyház vidéki, falusi papjai, megszakadván közösségük a felső hierarchiával, egyenként elhajoltak az új tanok felé. Zsinatok többé alig tartanak, a királyi udvarban politikával és diplomáciával foglalkozó néhány püspöknek nincs is arra ideje, de a közlekedési viszonyok sem olyanok, hogy népes papgyűlésre lehetne összegyűjteni a szegény plébánosokat. Várdai Pál még tartott tíz zsinatot, de minden eredmény nélkül: az alsóbb papságot többé nem tudta kezébe visszavenni. A németországi pápai nunciusok sem terjesztik ki felügyeletüket Magyarországra, még később is, a század második felében megszakítják vizitációs körútjaikat Magyarország határán, ahova csak igen ritkán lépnek be. A püspöki székhelyek betöltetlensége és anyagi leromlása lehetéltenné teszi azt is, hogy tanult, a kor színvonalán álló papokai töltsék be a hiányokat, minden utánpótlás megszűnik ott, hol kolostorok és káptalanok, zsoldosok tanyájává, kaszárnyákká változnak át. Az anyagiak hiánya így okozza a katolikus klérusnak számbeli és műveltségbeli lehanyaglását épp azon évtizedekben, amikor az egyház szervezetét a koráramlatok a legnehezebb erőpróbának vetették alá.

A RÉGI EGYHÁZ ezen összeroppanása sok mindent megmagyaráz a század vallási viszonyainak alakulásában.

A hazai protestantizmus kezdetei

A protestantizmus harc, küzdelem nélkül terjed el, nincsenek véres összeütközések, nincsenek többé halálos áldozatok, mert minden küzdelemhez két fél kell, s itt az egyik fél eleve is tehetetlen, harcképtelen. Ez a változás világosan szemlélhető, ha visszaemlékezünk a protestantizmus terjedésére az 1526-ot megelőző években. Mohács előtt a protestantizmus gyors léptekkel terjed a királyi udvarban és a városokban, mindkét helyen a német nemzetiség viszi előre, de terjedésének a magyarság erélyesen ellenszegül és meghozza az eretnekeket halállal és jószágelkobzással, a lutheránusokat megégetéssel büntető, ismeretes törvényeket Igen valószínű, hogy a további fejlődés, Mohács, török támadás, polgárháború nélkül, a német és francia példák után igazodott volna, ahol a protestantizmusnak éppen a kezdő stádiumát kísérik véres jelenségek, melyek többnyire tisztán vallási motívumokra vezethetők vissza. Németországban már 1534-ben vannak a protestánsoknak úgy, mint a katolikusoknak kivégzett hitvallóik. Semmi okunk nincs feltenni, hogy ugyanazon erők Összecsapása nálunk nyugodtabban, szelidebben folyt volna le, a szenvedélyek nálunk is bizonyára fellángoltak volna és a XVI. század nálunk is a vallásharcok százada lett volna, tehermentesítvén ezáltal a következő, XVII. századot. Miután azonban a protestantizmus egy politikailag és gazdaságilag leromlott, az államtól cserben hagyott államegyházzal találta szemben magát, s miután a társadalmi berendezés lehetővé tette néhány nagyúrnak széles területeken az új hit bevezetését: a század aránylag békésen, vallási gyűlölségek véres összetűzéseitől mentesen múlik el. 1526 óta alig néhány esete ismeretes annak, hogy másvallásúak hitükért halált szenvedtek. 1527-ben János király a libetbányai papot, Nikolai Fülöpöt, Gergely nevű tanítójával együtt kivégeztette, minden valószínűség szerint inkább a bányászok lázadásában való részvétel, mint új hite miatt. Ami egyéb erőszakos esetet tudunk, szinte mind városokban fordult elő, ahol a hivatalos közegek nem rendelkeztek elég erővel a szenvedélyek levezetésére; közrejátszhatott itt a német polgárok szenvedélyes természete is, akik a régi egyház papjaitól elfordulva, különösen szerzeteseket és apácákat bántalmazások közt üldöztek ki városukból. Így végeztetett ki, a szerzetesek kiűzése alkalmával, a besztercei tanács egy Fábián nevű papot 1530-ban, viszont 1528-ban a pozsonyi hatóság két idegen, Németországból jött volt szerzetest, anabaptistát égettetett meg. Amint azonban sikerül valamely hitújító városnak egyhitűségét a katolikus papság kiűzésével helyreállítani, aránylagos nyugalom köszöntött be. melyet az illető város vagy terület ipar-

kodott hitéletének idegen vallásoktól tisztán tartására felhasználni.

Mindezen viszonyok rajzánál nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy akkoriban a vallási élet terén a mai individuális szabadság ismeretlen volt. Bármennyire az egyéni szabadság úttörőjének tekintjük is a protestantizmust, s bármily magas szerepet tulajdonítunk is a szabadságvivő európai történetében például Melanchtonnak, az elv maga egyelőre még igen szűk körű szellemi életet élt és legkevesebbé sem gondolhatott arra, hogy a társadalom fennálló viszonyait saját hasonlóságára átalakítsa. Ellenkezőleg: a szabadságokat hangsúlyozó, az egyéni kutatás jogát előtérbe állító protestantizmus ekkor még maga is a régi alapokon áll és a középkor államegyházához hasonlóan maga is vallásilag zárt, egyhitű területeket akar alkotni. Amint a középkorban ezt az egyhitűséget a világi hatalom karja és pártja biztosította, úgy fordul most Luther egyháza is a világi hatalomhoz, miután alapítója a szélsőséges demokráciától elvált és belátta, hogy békés fejlődés csak a meglévő hatalmak felhasználásával, nem pedig forradalommal lehetséges. A lutheri protestantizmus nem fordult tehát a fennálló hatalmak, a területiális fejedelmek ellen, hanem éppen az ő segítségükkel iparkodott a régi társadalomban elhelyezkedni. És ennek a formáját találta meg az augsburgi evangélikus egyház az 1555-i augsburgi vallásbékében, mely német birodalmi, rendi gyűlés határozata lévén, a katolikus és protestáns vallások együttélésének problémáját is rendi alapon oldotta meg.

Az együttélés problémája létkérdéssé vált akkor, amikor a két ellenfél kénytelen volt kölcsönösen elismerni, hogy egyik a másikat belátható időben a legnagyobb erőfeszítéssel sem semmisítheti meg. Gondoskodni kellett tehát arról, hogy a német birodalom területén katolikus és protestáns békességben, vagyon? és életbiztonságban megférjen, miután a protestantizmus nem követhette Anglia példáját, hol a két fél véres küzdelméből az anglikán egyház ekkor kezd győztesen kikerülni és a katolicizmus kiirtásával a vallásegységet helyreállítani; de a német katolikusok is látták, hogy az új hit is körükben már sokkal inkább elterjedt, semhogy Németországot olasz és spanyol mintára ismét homogén katolikus országgá változtathatnák vissza. Így jött létre az a kétségtelenül materiális, földön kúszó kompromisszum, mely egységes vallású állam és egyéni vallásváltoztatási szabadság között a birodalmi rendeknek adott jogot vallásuk megváltoztatására, s ezzel az egyéneket a birodalmi rendek kényszerének kiszolgáltatva. Területiális fejedelmeknek és birodalmi városoknak jogában áll megválasztania az alája tartozó terület vallását — ágostai protestánst vagy régi katolikus — s aki az illető területen nem hajlandó ezen megállapított hit szerint élni, annak szabad egész vagyonával, levonások nélkül, kivándorolni más rendi

területre. A vallásbékében megszűnt tehát a német birodalomnak vallási egysége, de helyébe nem lépett egyéni alapon atomizálás, katolikus és protestáns vallású egyéneknek vegyes együttélése, hanem az eddig egyvallású birodalom rendi területek konglomerátumává vált, amelyek egyenkint, hivatalosan, kizárólagos katolikus, vagy protestáns vallásúak. Ez a *cujus régió, illius religio* elv, melynek embertelenségén mai emelkedettebb felfogásunk joggal fellázadhat, mert valóban méltatlan dolog, az egyéni lelkiismeretben élő Istent egy mulékony államalakulat földi céljainak és földi parancsainak alárendelni, — de ez az elv akkor legalább pillanatnyilag megoldotta a problémát, egy néphez és államhoz tartozó emberek együttélését, — s történeti hatásában évszázadokon át formált emberi lelkekét és államalakulatokat. Tudjuk, hogy Poroszországban egész 1918 katasztrófájáig érvényesültek ez elv némi maradványai az augsburgi evangélikusok javára.

Ha most ezt a tényleges fejlődést tudomásul vesszük és konstatáljuk, hogy Magyarország a rendi fejlődés dolgában Németországhoz hasonló társadalmi viszonyok közt élt, akkor feltétlenül fel kell vetnünk a kérdést, mennyiben érvényesült nálunk az augsburgi vallásbékében szentesített regionarius vallási elv. Érvényesülésére kellett, hogy tér nyíljon, miután a két küzdő fél közül nálunk sem győzött végképen egyik sem, sem a katolikus, sem a protestáns vallás nem tudta magának többé az egyeduralmat megszerezni, s a régi állami vallásegységet helyreállítani. A régi egyházat a királyi hatalom, a hierarchia életben maradt tagjai és a hagyományokhoz ragaszkodó tömegek tartották fenn, s ezek, ha másként nem, a tétlenség erejével álltak ellent a protestantizmus továbbterjedésének, de arra még csak nem is gondolhattak, hogy az új hit híveit vallásukra mind egy szálíg visszatérítsék. A kompromisszum, az együttélés szükségége tehát itt is felmerült, s mivel nálunk a rendi fejlődés még nem jutott el a területiális fejedelmek fél vagy egész szuverénitáig, a magyar királyság területe köz jogilag egységes volt, s rajta a területiális fejlődés egy alacsonyabb fokán a nagybirtokosok vették át ugyanazon szerepet, mint Németországban a területiális hatalmú rendek.

A magyar nagybirtok szerepe a hitújítás elterjedésénél régóta ismeretes. A XVII. század elején, amikor a nagybirtoknak még megvolt a korábbi társadalompolitikai túlsúlya, Istvánffy Miklós történetíró és Pázmány Péter egyenesen a nagyurak munkájának tartja a portestantizmus elterjedését, bár természetesen ezen állításukra távolról sem tudnak kimerítő anyagot felhozni. Ezt a bizonyítást megtaláljuk a XVIII. század nagy adatközlő protestáns, főként ágostai hitvallású tudósainál, közülök már Schmal András kiemeli, mint a protestantizmus terjedését biztosító tényezők legelsőjét, a mágnások hozzájárulását:

A nagybirtok és a hitújítás

„Alig képzelhető, mily rövid idő alatt megerősödött Magyarországon az evangélikus hit, miután Magyarországnak csaknem minden mágnása és a római katolikus egyházi férfiakkal is nem csekély része elfogadta az evangélikus hitet.” Ezek a magyar előkelőségek „nemcsak maguk fogadták el a hitet, hanem azt állandóan vallva, öröndetes sikerrel terjesztették”. Ugyancsak ő mondja el, régi feljegyzések alapján, minő módokon terjesztette el birtokain Perényi Péter az új hitet „vegyesen a nép között”, birtokaira protestáns hithirdetőket hozva és egész falvak népét kényszerítve például arra, hogy böjti napokon szalonnát egyék. Az új hit terjesztésénél közreműködő nagyurakról ő már teljesebb névsort tud adni: Drágffy Gáspár, Dersffy Ferenc, Révayak, Jaksicsok, Mágócsyak, Nádasdyak, Balassák, Schwendi Lázár, Thurzók, Törökök, Illésházy, Thökölyi voltak szerinte is azok, kiknek az új hit terjedés dolgában legtöbbet köszön. Egy másik evangélikus vallású, e korbéli történész, Klanicza Márton, az ország különböző vármegyéiben a protestantizmus terjedését a nagyurak birtokai szerint adja elő, s egy külön munkájában, a keresztény tolerancia XVI. századi terjedését egyenesen annak tulajdonítja, hogy Ferdinánd király az uraknak és nemeseknek szabaddá tette a vallás megváltoztatását. Ez a megfigyelés még formulázásában is hasonlít az augsburgi vallásbéke egyezményéhez: amint ez a birodami rendeknek engedte meg a két vallás valamelyikének kiválasztását, ugyanezt engedte meg, e régi felfogás szerint, a magyar uraknak és nemeseknek Ferdinánd. Ezt a tényleg lefolyt processzust sem a katolikus, sem a protestáns történetírás soha félre nem ismerte, innen van, hogy még a legújabb, napjainkban megjelenő, kitűnően dokumentált protestáns egyháztörténetek is lehetőleg uradalmak, nagyúri birtokok szerint adják elő az új hit terjesztését, Dunántúl például a Nádasdyak, Török Bálint, a Batthyányak, Zrínyiek, Ungnadok birtokai, a fraknói, kismartoni, szarvkői uradalmak szerint. Aminthogy a politikai és társadalmi viszonyok ismerete alapján teljességgel elképzelhetetlen, hogy az országrészekén állami funkciókat teljesítő nagybirtokosok éppen vallási téren ne érvényesítették volna befolyásukat az illető országrész, vidék lakosságára.

Ahelyett, hogy az egyes nagybirtokosok névsorát adnók, amely névsorban különben is ugyanazon nevekkal találkozánk, amelyeket már a nagybirtok egyéb vonatkozásaiból, a korábbi fejezetekből ismerünk, itt inkább a hiterjesztésnek a nagybirtokhoz kötött különböző formáival fogunk megismerkedni. Az új hit a vártartomány központjából indul ki, ahol a nagybirtokos udvarában koncentrálódik nemcsak a terület védelme, katonai és gazdasági ereje, mint eddig láttuk, hanem egyúttal a hitélet is. A protestantizmusnak legtöbb úttörő egyénisége valamely nagybirtokosnak udvari papja volt. aki mint ilyen végrehajtotta a nagybirtok, a vártartomány reformációját, s munkáját végezve,

új területet keresett magának és új nagybirtokos udvarába állt be szolgálatra. Az udvari papok reformátori munkásságát csak akkor tudjuk eléggé értékelni, ha olyan uradalmaknak viszonyait is megtekintjük, hol a nagybirtokos vallási közömbösségben, úgy a régi, mint az új hittől távol tartva magát, elmulasztóttá jobbágyfalvait udvari papjai által megmunkáltatni. Az ilyen uradalmak egyszerűen a katolikus hit pusztulását mutatják, amint ezt fõnt leírtuk, anélkül, hogy az elárvult nyájjal bárki is törõdnék. Ilyen elárvulás, határozott protestáns színezet nélkül tapasztalható a Serédiek pozsony megyei birtokain: Szentgyörgy városában a paróchiának korábbi hat papjából egy sincs többé, 1548-ban az utolsó plébánost Serédi Gáspár emberei üzték el, mert elkövette azt a vigyázatlanságot, hogy Serédi szakácsával összeveszett, ezért a földesúr servitorai éjszaka idején rátörtek és megsebesítve elüzték. Limbachban templom van, pap nincs, se katolikus, se protestáns; Bazinban a lutheránus nõs pap meghalt, özvegyét Serédi Ferenc elüzte, az egyház szõlõjét és templomépítésre gyûjtött pénzét magának foglalta, az egyház réteit tisztartójának adta. Grubon a templomot Serédi lefoglalta és csúrt csinált belõle azon megokolással, hogy a birtokkal együtt az egyházat is megvette és csinálhatott vele, amit akar. A vallástalan uraság tehát megelégszik a régi egyház lerombolásával, újat nem vezet be, neki se katolikus, se protestáns egyház és istentisztelet nem kell, tisztartói vasárnapon dolgoztatnak, s az ellenszegülõket kalodába zárják, bírságolják, verik, — mindezt a magánkegyûri jognak végletesen önzõ kihasználásával, aminõt rendes viszonyok között a fõpapok, a rendelkezésükre álló anyagi és lelki eszközökkel feltétlenül megakadályozhattak volna. Ilyen vallástalan uradalom azonban kivételként fordul elõ, a legtöbb helyen a katolikum lerontását nyomon követi a vár tartomány központjából kiinduló reformátori munka, melynek a várbirtokos a hordozója és a neki szolgáló, hitújításhoz hajló udvari pap. Ez a kettõ együtt mûködik és valóban nehéz volna megmondani, melyik vezet a másikat. A Serédiekhez hajló hitetlen urak kétségkívül kivételt képeznek: a legtöbb nagyúr, aki a protestantizmushoz állott, vallásos hévvel dolgozik az új hit terjesztésén, s magának is állandóan lelki szükséglete lesz, az új hit embereinek tanításával élni. Még az olyan féktelen természetû urak is, mint Török Bálint és Majlád István, a Héttoronyban naponta ájtatosan hallgatják egy protestáns lelkész prédikációit, az új hit nagyurainál a hitélet ezen bizonyos bensõsége általában megállapítható s mint vallástörténeti jelenség folyamányát képezheti a középkori magyar lélek mély vallásosságának. A tisztán anyagiakra irányzott lélek, a Serédiek mintájára, megelégedhetett a rombolással, a régi egyház kirablásával; új viszonyok felépítéséhez megint csak hit kellett.

A nagybirtok központjában tehát a dominus mellett az

udvari pap személyét is tekintetbe kellett vennünk. Egy?egy nevezetes hitújító munkássága nem egyéb, mint különböző nagyuraknál töltött udvari papságok sorozata. Dévai Bíró Mátyás előbb Bebek Imre fejér vári prépost mellett él, akit János király házasságáért elcsukat, ekkor Dévai Bíró is fogságba kerül, azután a Nádasdy?birtok központjában, Sárváron, majd átmege Batthyány Ferenchez Németújvárra, innen működése terét Sárospatakra teszi át, ahol meg Perényi Péternek lesz udvari papja. Tehát egymaga megalapította a protestáns egyházat a Nádasdy?, Batthyány? és Perényi?birtokokon, a Dunántúlnak és Abaújvárnak, Zemplénnek legnagyobb kiterjedésű uradalmain; ahol járt, mindenütt eltűnt a katolikus egyház és helyébe lépett az új hit papja, a prédikátor. Hasonló utat fut meg a másik korai hitújító, Sylvester János, aki előbb Perényi János ugocsi és máramarosi főispánnál működik, utóbb Nádasdy Tamás sárvárújszigeti iskolájában tanít, míg a bécsi egyetemen tanári állásba nem jut. Az uradalmak protestantizálása és az udvari papok közt oly szoros az összefüggés, hogy egy?egy udvari papnak tartózkodási helye és ideje egymagában is meghatározhatja az illető területeken az új hit elterjedését. Pápa városának Török Bálint a földesura, akinek ott egy Bálint nevű protestáns papja van, ezt a Bálint papot Török Bálint magával viszi Debrecenbe, melyet 1536-ban 16.000 forintért zálogba adott neki János király; Debrecenben az egész város és polgárság ekkor tért át, a földesúr papjának hatása alatt, az új hitre.

Csakis így, a nagybirtok egységes, földesúrtól vezetett átérésével érhető meg az a jelenség, hogy egyes országrészek mint zárt területek térnek át az új hitre, s közülök különösen a keleti részek zárt, homogén protestáns területek is maradnak. A tiszántúli vidékek túlnyomó protestantizmusa, melybe csak az újabb, XVIII. századi telepítések hoztak be katolikus színekét, egyenesen a nagybirtokosok kizárólagos protestáns érzéséből állt elő: azok a nagybirtokosok, akik a Tiszántúl János király uralmát fenntartották, egymásközi rokonságban és sógorságban, mindnyájan protestáns hitre térnek és uradalmiukat is protestánsná teszik. A Drágffyak, Petrovics Péter, a Patócsyak, a Báthoryak egyes ágai, akiknél protestáns udvari papok megállapíthatók, egész vármegyékben alapítják meg és teszik kizárólagossá az új hitet. Ezekben a tiszántúli részekben csak Fráter György tartotta még fenn, nagy nehézségekkel a régi vallást, halála után azonban a váradi püspöktől függő uradalmak is egyszerre elmerülnek az új hit árjában, mivel protestáns urak, kapitányok kezére jutnak. A keleti részeken oly nagy jelentőségű erdélyi, Csanádi és váradi püspökségek betöltését Ferdinánd is akadályozta: ő volt az, aki az erdélyi püspökség jövedelmeit még Fráter György életében Castaldónak adja erődítési célokra, majd Várad püspökségét, a barát halálával sziléziai származású, protestáns várkapitányra, Varkocs Tamásra bizza,

nem törődve a váradi káptalan részéről választott püspöki helynökkel; — ugyancsak ő adta át a Csanádi káptalan összes birtokait a szintén protestáns Mágócsy Gáspárnak. E vidékek néhány vallásos gondolkozású egyházi embere: Medgyesi Ferenc kolosmonostori apát, a domonkosrendű Kolozsvári János csak névleges püspökséget kaptak tőle, — ez utóbbit Ferdinánd egyik követévé tette a trienti zsinaton. 1556 után, a királyi csapatok kivonulásával teljessé válik a Tiszántúl hitújítása. Jellemző a világi hatalom vallásváltoztató erejére, hogy a kolozsvári, segesvári, nagybányai, besztercei ferences kolostorok Fráter György tekintélye alatt még élnek, halálával, protestáns helyi hatóságok alatt elpusztulnak.

Az udvari papok szerepe

Földbirtokos és udvari pap e szoros összefüggése egyúttal kritériumot ad kezünkbe arra nézve, mikor nevezhető valamely nagyúr az új hit hívének. Az áttérés fogalmi köre enélkül nehezen határozható meg. Perényi Péter kolostorokat foglalt le, szerzeteseket elűzött, templomi képeket kihányatott, Ferdinándhoz áttérésekor, mint láttuk, csak azt koncedálta, hogy Istenben hisz, mindig nagy lutheránus híre volt, s mégis halála előtt néhány évvel is úrvacsora dolgában, ami a protestánst a katolikustól legjobban elválasztá, tisztán a katolikus tant követi. Következetesség ugyanazon nagyúr életében alig mutatható ki, Nádasdy Tamás életéből ugyanannyi adat nyerhető protestáns, mint katolikus voltára. A következetesség akadályai lehetnek személyi okok is, így Thurzó Elek, az ágostai hitvallás nagy híve, mikor mostohaleányát, Széchy Margitot, Salm grófhöz nőül adja, az esküvőt katolikus módon, ritu Romanae ecclesiae tartja, kétségkívül Ferdinánd királyra való tekintetből. De azért is nehéz egyes urak protestáns voltát eldönteni, mert a trienti zsinat előtt igen sokan hittek az elültétek kiegyenlítésében, a protestánsoknak a régi egyházba visszatérésében, amelyet nekik a katolikus reform, főként a két szín alatt való áldozásnak és a papi házasságnak megengedése által fog lehetővé tenni. Ezzel kapcsolatban a protestáns hitelvek sem állottak egyszerre készen, e téren is lassú fejlődés tapasztalható, amit mindig tekintetbe kell vennünk, ha egyes személyek hovatartozóságát kutatjuk. Régebben Dévai Bíró Mátyás névtelenül megjelent magyar helyesírási könyvecskéjét is katolikus szerzőnek tulajdonították, mert a reggeli és esti imádságot keresztvetéssel rendeli el, holott ezen imákat egyszerűen Luther Mártonnak kiskátéjából vette át a keresztvetéssel együtt, tehát ezek a kritériumok sem lehetnek döntők egyes esetekben. A felvidéki városok, mint Besztercebánya, Késmárk protestáns gyülekezeteiben még 1590-ben is megvan a mise, melyből eleinte csak az elevatiót veszik el, a többit még meghagyják. Legbiztosabb ismertető jelnek tartják, ha végrende-

letben csak Jézusra és a Szentháromságra történik hivatkozás, Szűz Máriára és a szentekre többé nem, de nézetünk szerint még biztosabb, sőt egyedül biztos ismertető jele a protestantizmusnak csak az lehet, ha egy-egy nagyúrnál protestáns udvari papot és ennek hittenjesztő működését lehet megállapítani. Az ilyen főúr, ha maga nem gyakorolta is talán nyilvánosan vagy következetesen az új hitet, annak mégis nemcsak híve, hanem terjesztője, egész vidékek protestantizmusának kútfeje volt, amennyiben földesúri tekintélyével támogatta a vártartomány központjából kiinduló hitújítást. Ilyen értelemben bizonyos, hogy a legtöbb nagyúr protestáns volt ekkor és a protestantizmus létét köszönheti a Thurzóknak Pozsony, Nyitra, Trencsén vármegyében, a Révayaknak Túróéban, Pekry Lajosnak Liptóban, Laszkyaknak Késmárkon, Kosztkáknak Árvában, Perényieknek Zemplén-, Abaúj-, Ugocsában, Balassáknak Nógrád-, Zólyom-, Hontban, Nádasdyaknak és Batthyánvoknak a nyugati részeken.

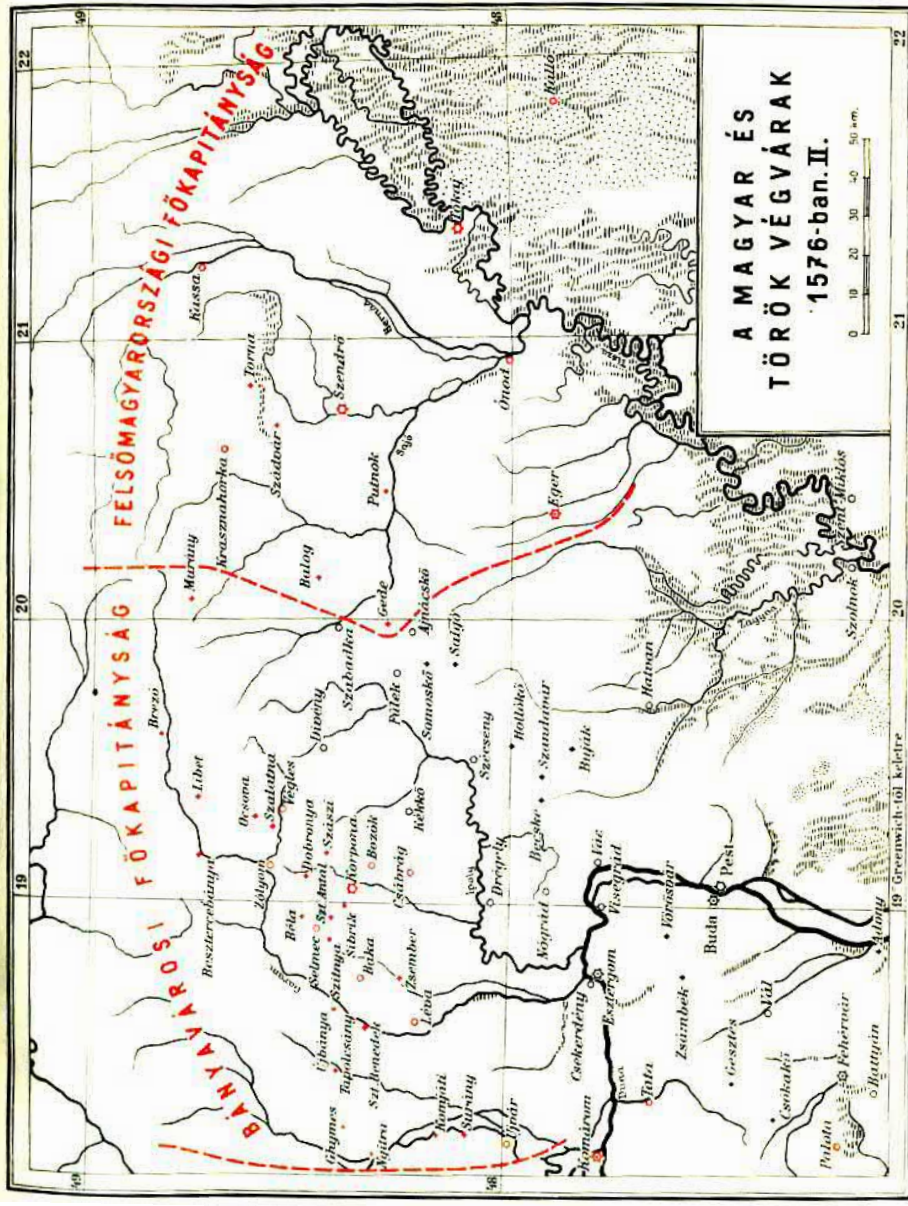
A váruadalom falvainak hitújítását nagybirtokos és udvari papja a magán kegyúri jognak szélsőséges interpretációja alapján hajthatták végre, melynek azonban a régi magyar gyakorlatban megvoltak az előzményei. A katolikus egyházi felfogás szerint mindenkor szükséges volt ugyan, hogy a kegyúrtól plébániára vagy bármily javadalomra kinevezett egyén a püspöki hatóságtól megerősítést nyerjen, ami természetesen csak akkor következett be, ha a kinevezett egyén az egyházi követeiményeknek megfelelt, mégis már a középkorban is szinte általános volt a kegyurak közt az a felfogás, hogy az egyházi állások betöltésénél, földesúri jogaikból kifolyólag teljesen függetlenül járhatnak el, s ennél fogva a püspöki megerősítést igen sok esetben ki sem kérték. Ezt már a XV. században is „hazai szokásnak“ nevezték, s csak természetes, hogy gyakorlata a XVI. században még általánosabbá vált, amikor a hitújító tanok szerint úgyszólván bűn lett volna a régi egyház hatóságaihoz folyamodni. A plébániák tehát, melyeket a kegyúri jognak úgyszólván vékony szála kötötték a katolikus egyházhoz, most végkép leszakadtak és tisztán és kizárólag a földesúr rendelkezése alá jutottak. A protestantizmus elterjedése idejében ez a helyzet: egész a 80-as és 90-es évekig a néppel leginkább érintkező falusi papság javadalmaival a nagybirtokos rendelkezik és a nép csak ott választhatja magának papját, ahol ezt a földesúr megengedi, vagy hallgatólag eltűri. Más megítélés alá estek a királyi városok, melyeknek a magyar közjog szerint a király volt a földesura, aki nekik már a középkorban megengedte a plébánosválasztást, természetesen a püspök által történő megerősítéssel kapcsolatban. A városok most többnyire a tanács akaratából végrehajtva hitújításukat, a földesúr-királytól függetleníteni akarják magukat, ami nekik többnyire sikerül is. Ferdinánd és az esztergomi érsekek ellenkező rendeletei hatástalanul pattannak

le róluk, s a városi tanácsok egészbenvéve ugyanolyan hiterjesztési hatalmat gyakorolnak a polgárság és az alávetett, városi jobbágy-faluk felett, mint a nagybirtokos a saját vártartományában.

Ez a hatalom, mely az első félszázadban megalapozta a magyar protestantizmust, úgy hogy azt évszázadok viharai sem döntötték meg többé, nem valami pontosan körülírt jus reformandi, hanem magyar talajból kinőtt gyakorlat, mely jogilag ép oly kevésbé körvonalazható, mint a nagybirtokosok e korbeli, állami funkciói sem. De minél kevésbé alapul írott jogon, annál szilárdabb és annál inkább elismertetik. Nemcsak a nagyurak áldozatkészségéből, az ő udvari nyomdáikban, Detrekőn, Alsólendván, Sárvárton előállított protestáns egyházi könyvek bevezetési magasztalják a nagybirtokosokban a bőkezű patrónust, akik Melius Juhász Péter szerint „Isten drága magzatinak lettek dajkái“, az ilyen könnyen érthető bókokon kívül is megállapítható az egykorú irodalomból, hogy a hitújítás prédikátorai a fejedelmekben, nagyurakban, és minden felsőségben Istentől rendeltetett tiszteket becsültek, akiknek pártfogásától várják az evangélium előmenetelét. Az új hit emberei a tekintély dolgában még éppenséggel nem szakítottak a középkori felfogással, egyéni szabadságról még szó sincsen, az egyén az ő fejükben még úgy él, amint az akkori társadalomban tényleg is: családi, házi, községi, társadalmi körökbe szorítva, ezek ellenőrzésének — vallási dolgokban is — alávetve. Világosan megrajzolja ezt az elméletet, mely közös akkor protestáns és katolikus közt és az is marad hosszú időn át, a század egyik legnyugtalanabb észjárású embere, Bornemissza Péter, aki már inkább a kálvinizmushoz hajlott és így különös módon nem ragaszkodott a régi hagyományokhoz. Szerinte minden cselédes ember tartozik azzal, hogy „háza népe közül kigyomlájon minden gonoszságokat. Ezeknek Isten nemcsak feddést, de vesszőt is engedett“, amit természetesen elsősorban a hitbeli gyomok eltávolítására kell minden családapának felhasználnia. Fegyvert azonban nem engedett Isten a családapáknak, csak a fejedelmeknek. „A fejedelmi tisztben pedig sok rendet értünk, minden előttünk járóinkat, mint császár, király, herceg, gróf, marsall, tanács, bíró, polgármester, kapitány, hadnagy, udvarbíró, porkoláb, ispán, gazdák“, (egy?egy major élén kisebb gazdatisztek). És mi ez a fejedelemség, melyet így császártól ispánig minden köz? és magánjogi tisztviselő gyakorol? „A fejedelemség Istentől rendeltetett tiszt, hogy éltetője lévén az ő anyaszentegyházának, azaz az örök életre való híveknek, és az iskoláknak, azaz afféle tanuló gyermekeknek és ifjaknak, kik idvességes tudományt tanulnak és sokféle haszonra való tudományokat, és lenne örököje a jó erkölcsnek és a békességes életnek, az Istentől kiadott törvény szerint, mely természetnek is törvénye, és abból jól rendelt egyéb törvények szerint, hogy

azokban híven eljárna, aszerint a jókat megoltalmazná és aszerint a gonoszokat külső fenyítéssel is megbüntetné“ A fejedelmeknek hat tisztje, feladata van, köztük mindjárt az első magában foglalja az Isten ígéjének a községben való megtartását: a fejedelmek „az anyaszentegyháznak (a protestáns értelemben) és az iskoláknak dajkái, éltetői, gondjaviselői legyenek, az Isten ígéjét *igazán és tisztán hirdettessék*, az néppel az *Istent igazán tiszt éltessék*, bálványozást és minden hamis tiszteletet *megtiltsanak és kigyomláljanak a község közül*“. Ebben az irányban, a község érdekében, preventív intézkedésekre is joguk van, például a képek megmaradhatnak ugyan a templomokban, de nehogy a nép ezt félreértse, ezért a fejedelmek (császártól lefelé) már eleve kitétték a képeket: „így most is némely emlékeztető képeket hagyhatnak az templomban, de az népnek balgatagságáért jobb egyet sem tartani“, sőt „némely dolgokban szabadsága lehet az fejedelmeknek, még azoknak is elrendelésére, az mit Isten megtiltott“. Így megengedhetik a kamatoknak oly faját, mely még nem szorosan vett uzsora, megengedhetik továbbá a bírák és papok, hogy a férj paráznság miatt elküldhesse feleségét, mert már Mózes sem tudta szigorúan keresztülvinni, hogy Isten parancsa szerint holtig legyen minden házasság. A fejedelmi tekintély ez elméletét betetőzi a háború jogának a tana: háborút a fejedelem vagy maga és országa oltalmazására vezethet, vagy „ha senki nem bántja is, de lát sokféle bűnököt ez világszerte, bálványozást, paráznságot, részegséget, tolvajlást, kóborlást, *reájuk támadhat büntetésnek okáért*.“ „Ez végett hadakozni méltó az kereszténységnek is“, ami tehát nem egyéb, mint a fejedelem által, Istentől nyert tisztjéből elrendelhető vallásháború lehetősége. A hitnek megállapítására különösen Erdélyben érvényesül a fejedelem befolyása közfelfogás szerint is, így az 1555-i második erdélyi zsinat, ágostai hitelvek alapján állva, nem helyesli a korábbi óvárii zsinat határozatát, hogy az úrvacsora kiszolgáltatásánál az oltárt le kell bontani, s helyébe asztalt tenni, a fejedelmet kellett volna megkérdezni, mert a felsőbbek beleegyezése nélkül nem lehet ilyent a gyűlés elé terjeszteni, még kevésbé megvalósítani. Maga a debreceni konfesszió is nagy hatalmat ad az „Isten szíve szerint rendelt fejedelmek“ kezébe, a törvényes hatóság legyen öre a parancsok mindkét táblájának, büntesse a káromlót és hamis esküvőket, rontsa le a bálványokat, s a szerzetesek, barátok és zárdaszűzek „bordélyházait“. „Az akadémiákat és iskolákat, melyek az ige veteményes kertjei, az ország köz jövedelméből gondozzák“, s a fejedelmeknek gondjuk legyen még a „misegyárak megbüntetésére, gonosz hittani tételek megsemmisítésére és hogy birodalmukat és hatalmukat misegyártó érsekeknek át ne engedjék“.

A fejedelmi tisztnek ez a lojális felfogása, másrészt a protestáns hitterjesztés szolgálatába állítása változatlanul meg-

**A MAGYAR ÉS
TÖRÖK VÉGVÁRAK
1576-ban. II.**

M. kir. Altam. Térképszéket.

19 Greenwiche-i től keletre

marad az egész századon át és a XVII. század elején kongeniális kifejezésre talál I. Jakab angol király Basilikon doronjában, melynek magyar fordítását Bocskay kassai íródeákja, Szepesi Korocz György adta ki 1612-ben Szenei Molnár Albert ajánló versével. Jakab király ebben a katolikusok részéről támadott műben a demokráciát, „azaz az köznépek uralkodását“ és a puritánok társaságát szidalmazván, brutális őszinteséggel fejezi ki a fejedelmi tisztségről szóló nézetét azzal, hogy a kormányzásban a fő, hogy az „együgyű szegény község“ szabadon panaszkodjék. Kivételt e felfogás alól csak az unitáriusok képeznek a XVI. században, akik a fejedelmi kegyet csak igen rövid ideig élvezték, János Zsigmond uralkodása utolsó éveiben, s ezt az időt leszámítva elméletileg is védekezniök kell az őket elnyomó hatóságok ellen. Heltai Gáspár, aki a századnak talán legszabadabb szelleme, már korán tiltakozik a világi fejedelmek vallási ügyekbe való beavatkozása ellen: a világi fejedelemséget ugyan Isten szerezte az ördög ellen és ezért fegyvert is adott „királyoknak, fejedelmeknek, bírának kezébe“, de hozzát teszi: „Mikor elhagyják az ő hivatalukat és abba ártják magukat, amire hivatalok sincsen, mint mikor a lelki dolgot akarják igazgatni“, akkor tulajdonképpen hivataluk ellen cselekszenek és nem kell nekik engedelmeskedni.

Szervezet és hitelv kapcsolata a nagybirtokkal

Az ilyen hang azonban példátlanul ritka akkor, hiszen még Bej the István is, kiről látni fogjuk, mint áldozza fel a nagybirtokossal szemben állását lelkiismeretének, még a nagyúri hatalom e tényleges ellensége is elvben legalább elismeri a tisztviselők hitéletbeli hatáskörét: a fejedelmi tiszttel negyedik feladata szerinte az isteni szolgálat szabályozása: „még az isteni szolgálat sem lehetne meg, ha kiki mind az maga gondolatját követné. De Isten arra hagyta az tiszttartót, hogy Isten táblájának őrizője legyen. Azért tisztí az fejedelemnek, hogy az igaz tudományt megértse és Istennek félelmére oktassa az alatta valókat és még ugyan közörcse (kényszerítse) arra, hogy az jótévő hatalmas Istennek tisztösségét megadják.“ Hogy Bej the a hitéletbeli kényszer jogát tulajdonítja a nagyúri tiszttartóknak, ez érthető nála még 1584-ben, mikor ez a könyv megjelent, 1591 óta, a csepregi zsinat tanulságai után maga másként gondolkodott, de a tömeg, a közfelfogás továbbra is így.

A világi hatalom ez elismeréséből, valamint a nagybirtokosnak tényleges befolyásából következett aztán, hogy a protestáns felekezetek egyházi szervezetének megalakulásánál az egyházkerületek vezetői, kiket a protestánsok maguk között, a régi egyház tiltakozására nem hajtva, püspököknek neveztek, elsősorban az udvari papok köréből kerültek ki. Az ágostai evangélikusok első dunántúli püspöke, Szegedi Máté, Nádasdy Ferencnek volt udvari papja, a második püspök Bejthe István

lesz, a Batthyányaknál németújvári udvari lelkész, de a vezetés az ő visszalépése után ismét visszakerül a Nádasdy uradalomhoz, amennyiben Bejthe személye iránti tiszteletből az ágostaiak az ő haláláig nem választanak püspököt, de az őt helyettesítő esperesek közt Magyar Istváné, Nádasdy sárvári prédikátoráé a vezető szerep. Mikor pedig a Kálvin reformációját követők is szervezkedni kezdenek a Dunántúl, a felső dunamelléki kerületnek első püspöke Sibolti Demeter lesz, Nádasdy Ferenc volt nevelője, Salm Júliusnak az udvari papja. Az elv természetesen nem érvényesült kizárólagosan, a nagybirtokosi udvarok mellett a nagyobb protestáns helyőrséggel bíró végvárok, Győr, Komárom és később Érsekújvár is vonzóerőt gyakorolnak a képzettebb papokra, s így a püspököket gyakran választják ily városi lelkészek közül, de az is bizonyos, hogy a nagybirtokos-családok lassankint hozzászoktak, hogy uradalmi központjuk egy-szersmind püspöki székhely is legyen, sőt a következő század elejéről arra is van adatunk, hogy Batthyány Ferenc özvegye, Lobkowitzi Popel Éva, aki mint Zrínyi Miklós nevelőanyja lett ösmeretessé, megkívánja, hogy a püspökválasztó zsinat az ő birtokán tartassák, mert ha valakit az ő uradalmakon kívül választának, azt az özvegy és fia, Batthyány Ádám, nem ismerik el saját püspöküknek és nem rendelik el elismertetését az uradalmon élő horvát és német papoknak. Mindez a társadalmi viszonyokból válik érthetővé, hiszen tudjuk, hogy ebben az időben az országban nincs egyéb organizált hatalom, mint egyedül a nagybirtok, ennek a támogatása nélkül semmiféle szervezet, még vallási sem tud többé megélni. A világi kar pedig annál inkább biztosítható, minél inkább hozzásimul az egyházi szervezet. Ebben alig van különbség katolikus vagy protestáns szervezet között. A katolikus főpapság az állam támogatását próbálja igénybe venni és soha végre nem hajtott törvények által, minők az 1557 : X. és 1559 : XLI., akarja biztosítani a püspöki és főesperesi vizitációk és zsinatok lefolyását és megparancsolni, hogy általános vagy részleges zsinatokra plébánosok és tanítók, urak és nemesek pontosan megjelenjenek. A protestáns felekezetek szűkebb körben, de nagyobb sikerrel intézkednek, amikor a világi kart a nagybirtokos-patrónus által veszik igénybe hasonló kívánságok támogatására. Nádasdy Ferenc özvegye, Báthory Erzsébet az ágostai evangélikus egyházlátogatókat, szeniorokat és prédikátorokat külön rendelettel veszi oltalmába, meghagyván a birtokain levő tisztartóknak, ispánoknak, városi és falusi bírácoknak és polgároknak, hogy azokat tisztességgel fogadják és kérdéseikre igaz hitük szerint feleljenek, ellenkező esetben büntetéssel fenyegeti őket.

Ami végül a hitelveket illeti, itt természetes, hogy nagybirtokos és papjai közt ugyanazon felfogásnak kellett uralkodnia. A teljes harmóniának lehetőségét már az a körülmény is megteremtette, hogy a nagybirtokost vagy az udvari papja vezette

át a protestáns hitre, vagy pedig, a második generációnál, ez az udvari lelkész volt az ő nevelője, hitbeli életének megalapítója. A kapcsolatok itt is világosak, pl. nem véletlenség, hogy Bejthe István a kálvinizmusia németújvári lelkész korában hajlik át, amikor Báthory Boldizsár a gazdája, rendkívül művelt főúr, aki 1501—62-ben Párizsban tanult és hugenotta eszmékkel telítve tért haza. Így lesz a nagybirtokos és udvari papja együttes működésével Németújvár egyidőre református sziget a nyugati végek ágostai protestantizmusában. Az uralkodó helyzetet azonban legteljesebb világításba azon konfliktusok helyezik, melyek nagybirtokos és papsága közt időnkint mégis kitörnek. Így mikor Bornemissza Péter, előbb a Balassáknak, aztán Salm Júliusnak prédikátora, megírja az ördögi kísértetekről szóló prédikációit, a század legérdekesebb társadalomtörténeti dokumentumát, kénytelen művét Salmnak és az összehítt papoknak kívánságára a nyomtatásból visszavenni, mert a könyv a földesúr ellen irányul (később azonban mégis kiadta). Mélyebb, a hitelveket érintő konfliktus jött létre Perényi Gábor és a birtokain élő zempléni papok közt, akik az 1562si tarcali zsinaton résztvettek a kálvini hitelvek formulázásában; ezért őket a földesúr Sátoraljaújhelyre hívja be és keményen megfeddi, hogy parancsa és engedelme nélkül megjelentek a zsinaton és az ágostai hitvallás ellen felléptek, utasítván őket, hogy ha az ő jószágain továbbra is lelkipásztorok akarnak maradni, akkor az ágostai hitelvekhez tartsák magukat, melyeket Perényi egyszersmind össze is foglal számukra: az úrvacsorát ostyával szolgáltatassák ki és prédikációkban ne feszegessék a predestináció tanát. A papok azonban, akik belsőleg már elhagyták az ágostai tant, azt javasolják a földesúrnak, hogy a lipcsei és wittenbergi egyetemektől kérjenek szakvéleményt, amibe Perényi beleegyezik, az egyetemek neki adnak igazat, az ágostai tant erősítvén meg, minélfogva ő fenntartja parancsait és a kálvinizmus birtokain csak halála után veheti át az uralmat, életében a kálvini irányú papok távozni kénytelenek birtokairól.

Az ilyen konfliktusok természet szerint akkor lépnek fel, amikor a nagybirtok vallási egységét, ugyanazon nagybirtokos alatt, újabb szakadás fenyegeti. A hitújítás kezdeteitől fogva a nagybirtok egyházi hatalma oly sikerrel működött, hogy a katolikus vallás többé nem jön számba, e részről nehézségek nem merülnek fel; ilyenek ekkor még csak az egyes protestáns felekezetek közt tapasztalhatók, aminthogy a század második felének nem is lesz egyéb a problémája, mint a nagybirtok protestáns vallási egységét az újabb felekezetekkel szemben is megőrizni. Itt heves harcokkal találkozunk, melyekben a nagybirtokos földesúri jogát az új felekezetekkel szemben épp úgy érvényesíti, mint korábban a katolikus egyházzal szemben. Ennek egyik szemléletes példája az 1591-i csepregi zsinaton

ment végbe, melyet felsőmagyarországi ágostai evangélikus be; folyásra Nádasdy Ferenc hívott össze, hogy birtokán a lutheri orthodoxyának a Formula concordiaesban megírt hitelveit kizá; rólágossá tegye. A gyűlésen ő elnökölt, reggeltől estig, s a meg; nyitó beszédben tanácsosa, Szentgyörgyi Gábor által kijelenti — ez az érintkezési mód igen hasonlított ahhoz, amint a magyar király is kancellárja vagy biztosa által közölte nézeteit az országgyűléssel —, hogy ő, mint egy jó felsőséghez illik, gyakran gondolkodott azon, miként szüntesse meg a hitbeli zűrzavart, s ecélből hívta össze a kegyes és barátságos beszélgetést. A hitvita folyamán a felvidéki papok, élükön Skultéti Szeverin. sarokba szorították a kálvinizmust egyedül képviselő Bejthe Istvánt, aki haragosan elhagyta a gyülekezeti és utóbb lemon; dott a püspökségről is, miután kilátástalannak ismerte fel, az egész alája tartozó ágostai papságot átvinni a kálvinizmusra. Távozása után Nádasdy Ferenc, ugyancsak tanácsosa által jegyzőkönyvbe adja: „Őnagysága a saját birtokain levő egy; házak minden lelkészeit összehívja és arra törekszik, hogy az ágostai hitvallással, mely az Isten ígéje által eléggé meg van erő; sítve, egyetértsenek és arról vallást tegyenek. Akik pedig nem akarnának így cselekedni, sem magából az Isten ígéből nekik nyújtott utasítást elfogadni nem akarják, azokat őnagysága a maga birtokain tovább nem tűri.“ Ehhez képest a gyűlés után megkezdődik a hitvallások kötelező aláírása, Nádasdy maga megelégedett az ágostai hitvallás aláírásával, de Bejthe után legbefolyásosabb papja, Reczés János csepregi lelkész az Egyes; ség formuláját is aláíratta tisztársaival. A földesúri hatalom; mai alig mert valaki szembeállni, csak egy pap írta meg: „Tisztelem és becsülöm az úr őnagyságát, de őnagysága se kényszeríthette volna kegyelmeteket/” A többség azonban Nádasdy Ferenc pártfogásán kívül más világi kart is igénybe vesz: Sopron, Vas és Zala vármegyékhez fordul azon kéréssel, hogy Bejthe ellenében „az evangéliumnak tőlünk hirdetett igaz; ságát oltalmazzák és annak üldözőit, az jó és tisztességes hír; nek, névnek gyalázóival egyetemben távozhassák“. A leg; nagyobb birtokos és a vármegyékbe tömörült kisbirtokosok támogatásával sikerül az ágostai egyházat megtisztítani és a kál; vinizmus híveit területileg is kizárni. Nádasdy szerepe itt már erősen közeledik a német lutheri „landeskirché“-hez.

Mindezen jelenségeket áttekintve, a további fejlődésre fon; tos eredményt kell megállapítanunk. A középkorból áthagyó; mányozott elv, zárt területeknek zárt vallási egysége, a század végéig könnyen, bonyodalmak nélkül fenn volt tartható, miután a katolicizmus teljes leromlásával a protestáns földesurak a cujus régió, illius religio elvét, a magánkegyúri jogra támasz; kodva teljes mértékben felhasználták. Az ország korábbi katho; likus egysége helyébe kisebb protestáns egységek mozaikja került, melyből itt;ott kirívóan ütött ki egy-egy katolikus,

töbnyire egyházi földesúrnak katolikusan egységes területe. Miután a királyi birtok és főpapi javak mindjobban összezsugorodtak, az ilyen katolikus szigetek is mind ritkábbakká váltak. Az ország homogén protestantizmusa biztosítottnak látszott, annál inkább, mert a protestáns rendek maguk hoztak törvényeket, melyekkel a szélső szekták híveit, anabaptistákat, és eleinte még a kálvinistákat, sakramentáriusokat is az országból kitiltották. A század végére azonban az egyenletes nyugalmi vonal heves mozgásokban rezdül össze, mindenütt új hitelvek emberei jelentkeznek, akik a területek zárt homogeneitását veszélyeztetik. Az új mozgalmakkal szemben megint a földesúri jognak kell kiállani a gátra és azokat, kik a nyáj nyugalalmát, hitbeli egységét veszélyeztetik, kizárni, számukra a térítés lehetőségét megszüntetni. És itt van a fejlődésben a fordulópont: a kizárt pásztoroknak csak egy része helyezkedhetik el oly területeken, hol az ő hitelveik uralkodnak, így a kálvinizmus hívei az északnyugati vagy keleti részekben, avagy bizonyos, kálvinista többségű városokban, az unitarizmus hívei pedig Erdélyben vagy a török területen; — egy része e kisebbségben maradt papoknak nem hajlandó a földesúr kizáró parancsa előtt meghajolni, nem hajlandó a világi nagyúrtól megszabott hitelveket elfogadni, hanem a földesúri hatalommal szemben a saját lelkiismeretét állítja oda bírónak. Az ilyen eset még elenyészően csekély számban fordul elő, de szimptomatikus jelentőségét nem szabad lekicsinyelnünk. A földesúri hatalom hitéletbeli érvényesülésével szemben itt van az első opposzió, igaz, hogy gyöngye, alkalmi és elvtelen, hisz az is, aki *birtokon kívül* tiltakozik a földesúri hatalom ellen, birtokon belül, mikor maga tarthatja azt kezében, maga is él vele. Az opposzió mégis itt van már, hogy a következő században váratlanul megerősödve megkezdje a harcot a földesúri hatalom ellen.

Nincs alkalmunk mindazon küzdelmeket szemmel kíséreni, melyeket a század második felében és különösen utolsó negyedében folytat a protestáns világi hatalom és egyházi szervezet zárt területek hitbeli egységének fenntartására. Már Luther reformációjának legfontosabb, legnehezebb feladatai közé tartozott a mozgalom megállítása, a tanelvek szilárd meghatározása, ami által azoktól, kik az egyéni kutatás, a szentírás egyéni magyarázata alapján már tovább jutottak, tehermentesíthette magát az immáron megállapodott mozgalom. Ugyanazon feladat várt Kálvin híveire is, valamint az unitáriusokra, kik szintén kénytelenek az ő elveiken túlhaladók ellen védekezni. Ennél a munkánál jelentkezik leggyakrabban egyházi és világi hatalom felbonthatatlan kapcsolata, melyet a protestánsok a középkortól változatlanul átvettek. Mindenütt hitvitákat látunk, területiális hatalom oltalma alatt, amely hitvitákról ugyan Bejthe István megmondotta, hogy „soha csak egy gyű-

lésnek sem volt jó vége”, de a vita lefolytatása után az uralkodó tan megerősíti helyzetét és reverzálisokkal köti le magának híveit. A viszonyok nyomása alatt például Pilcz Gáspár, a felvidéki kryptoikávinisták vezére, több zsinaton vonja vissza nézeteit, miután az ágostai hitvallás mellett úgy a felvidéki öt szabad királyi város, mint a Thurzó-uradalmak síkra szállottak. Az öt város területén az ágostai hit tisztasága csak folytonos reverzálisokkal tartható fenn, s miután Kassán a legnagyobb a veszély, hogy magyar „pórnép” behozza a kálvinizmust, itt a városi tanács minden hatalmi eszközét igénybe veszi az egyseg fenntartására. Másutt viszont maguk a Kálvin elveit követő reformátusok is kénytelenek védekezni és határvonalat húzni maguk és az unitáriusok közé, akiknek vezetője, Dávid Ferenc, belső meggyőződéssel hirdeti, hogy egyedül ő az igazi evangélium embere: „Ne állítsa senki, hogy mi új tudományt kéz; dettünk volna hirdetni, hanem megértse minden ember, hogy mi azon régi evangéliumot prédikáljuk, melyet Szent Pál és az többi apostolok hirdettek/- Az ő álláspontjáról már a katolicizmus és lutheri evangélizmus különbségei is eltörpülnek, egy vonalba húzódnak: „bizony ok nélkül szakadtanak el a lutherek az pápától, hogy ha az háromság-isten és kettős krisztus, melyet a pápával egyetemben vallanak, igazság”. Az unitarizmus friss energiával csakhamar félelmetes ellenfele lett a tiszántúli református egyháznak, melyet Erdélyből két oldalról is, a felső Tisza mentén és a Maros folyásánál, kezdett ki. Az unitárius egyházaknak szinte megszakítatlan sora áll elő Erdélytől Makóig és Szegedig, ahonnan a dunántúli népes szentháromságellenes gyülekezetek érhetők el. Észak felé azonban idején megállítja a hódítást Melius Juhász Péter erélye, aki az unitárius apostolt, Arany Tamást tanai visszavonására kény; szerítette, s utána Egri Lukács térítői munkájának is véget vetett, király kapitányának, Schwendi Lázárnak felhasználásával, akinek „tébolysága nélkül való elméjét és barátságos szí; vét” a nagy kálvini reformátor, Bornemissza Péter is megesődálta. A hitvitán vesztes Egri Lukácsot Melius Juhász kérésére Schwendi Lázár, német lutheránus, zárja el Szádvárba. Ez a két vereség végkép megtörte a tiszántúli vidéken az unitarizmus expanzióját, ott továbbra is egyedül uralkodó a kálvini reformáció, melyet Melius Juhász társaival együtt, a földesúri családdal, az enyingi Törökök második generációjával egyetértésben alapoz meg. Arany Tamás a debreceni Török palotában, a földesúri hatóság székhelyén vonta vissza tévelygéseit és ezen események leírásában Huszár Pál kassai prédikátor lelkesen ünnepli a földesuraknak, Török János- és Ferencnek érdemeit Debrecen református hitéletében: „Méltán és igazán mondhatja a ti váraitokat Istentől bizonynal megáldott városnak és a mennyei tudományban mind az egész Magyarország- nak és Erdélységnek s több sok helyeknek is világozó lámpá-

sának lenni“, mert ott az enyingi Törökök gondjából éjjel-nappal dolgoznak jámbor és bölcs lelkipásztorok és iskolamesterek. „Melius Péter a ti pispektek“, kiáltja oda elragadtatással a Török-családnak, akiknek pártfogásával Debrecen hitbéli egysége mindenkorra megóvatott. Ott azonban, ahol a földesúr, vagy állami hatalom védelmébe vette az unitáriusokat, természet szerint még Melius energiájának is meg kellett törnie:, a bihari unitáriusokat, kik János Zsigmond dicioja alatt voltak, már nem tudta vésszatéríteni, sőt a nagyváradai dispután János Zsigmond száműzetéssel fenyegette meg, mondván: „Hogy pedig Melius Péternek megmondották a mi szónkat, hogy a mi birodalmunkban nem pápálkodik, a papokat az igazi vak fásért ne kergesse, a könyveket meg ne égesse, senkit hittel az ő vallása mellé ne kötelezzen: ez az oka, mert a mi b irodalmunkban, miképen arról ország végzése is vagy, mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándéka és a lelkiismeret semmire erőszakkal nem vitethetik.“ Ritka szavak ezek és ritka különös jelenség, hogy a már konszolidált egyház hatalmi terjedését az elnyomással fénygetett másik egyház egy valóságos fejedelem szavával próbálja megállítani. A váradkörnyéki unitárius egyházak életét a század végéig valóban az erdélyi fejedelemség mentette meg.

A hitújítás Erdélyben

Erdély vallási viszonyai a hitújítás korában lényegileg ugyanazon alapokon fejlődtek ki, mint Magyarország többi részén. A falvaknak és a városok alsóbb néposztályainak a katolikus hittől elszakadása itt is a földesúri hatóság, úr és városi tanács, védelme alatt ment végbe, nagyrészt még János király korában, aki maga ugyan még a régi hit híve volt, de a földesúri hatalom kiterjesztését vallási viszonylatban épp oly kevésbé tudta megakadályozni, mint más tereken sem. Új irányt csak az adott az erdélyi vallási mozgalomnak, hogy itt az államhatalom maga sem maradt meg a régi egyházban, s a fejedelem vallási ténykedése következtében a reformáció általánosabb állami, közjogi érvényesülést is nyert, ellentétben a magyarországi területekkel, hol a nagybirtok jogilag mégis csak magánintézmény maradt, s vallási cselekedetei sem nyertek ekkor még formálisan állami szankciót. Az erdélyi fejlődés ennél fogva közelebb áll a német territóriumok reformációjához, melyet szintén a fejedelem elhatározása és rendeletei irányítanak, de ettől viszont egy igen fontos eltérés különbözteti meg. A német fejedelemségekben a territórium ura elhagyván a katolikus vallást, egész területét átvezette az ágostai hitvallásra, s ezáltal a terület hitbéli egységét fenntartotta továbbra is; Erdélyben azonban a fejedelemnek nem volt meg a hatalma egész országát egységesen vezetni vallási dolgokban, másrészt pedig a fejedelem maga sem állapodott meg valamely protes-

táns felekezet mellett, hanem az egyes felekezeteken gyors haladásban keresztülmenve, időrendi sorban mindegyiknek lét jogot adott közjogi aktusok által is. Így állott elő az erdélyi speciális helyzet: urak és városok a saját hatalmi körükben ágostai, kálvini református vagy unitárius vallást vettek fel, s ebben megmaradva, az egész terület zárt egysége helyébe vak lási konglomerátumot hoztak létre; másrészt a fejedelemség, tizenöt esztendő leforgása alatt a katolikus hittől kezdve az unitáriusig mind a négy felekezeten végig menve, s mind a négyet közjogi elismertetésben részesítve, a felekezetteknek úgyszólván szimultán együttélését állandósította. Az erdélyi helyzetet leginkább a négy felekezet e szimultán együttélése és ezen együttélés állami elismerése jellemzi. Ennélfogva Erdély egy modern feladat anticipációja előtt állott, amit sem a német territóriumokban, sem Magyarországon, sem az északi germán, sem a déli román államokban lehetők nem tartottak, sőt nem is kívántak: t. i. több felekezetnek egy területen szimultán együttélése már gyakorlatilag megvalósulván, a fejedelemségnek módot kellett keresnie ezen kész helyzet állom jogi megalapozására, szankcionálására. A XVI. századi Erdély a békés, egyenjogú együttélés problémáját és törvényhozási szankcióját nem tudta ugyan megoldani, de olyan helyzetet hozott létre, melyben e probléma folyton felmerült és folyton gondolkodásra késztetett.

A fejlődés az itt említett szempontok érvényesítésével, röviden a következőként folyt le. Az erőshítű János király és utána Fráter György még fenntartják az egyhitűség fikcióját, bár semmiképen nem tudják megakadályozni, hogy az urak és városok tényleg végrehajtsák a reformációt. Fráter György szívesen elnyomta volna a Honterustól vezetett szász hitújítást, ha erre megfelelő ereje lett volna: a szász hitújítás a városok hatalmán kívül egy magasabb, közjogi vonatkozású tényezőt is szolgálatába vett, a szász universitást, mely azután a saját területén gondoskodott az újítás egyöntetű végrehajtásáról. Tehát: elvileg még zárt katolikus ország, tényleg magánjogi és alacsonyabbkörű közjogi hatalmak által bevezetett reformáció, nagyobb részben ágostai, kisebb részben kálvini alapon. Az erdélyi püspöki szék 1542 óta nincs betöltve, jövedelmei a királyné eltartására szolgálnak; más egyházi birtokokat világi nagyurak foglalnak le, s az 1556-i országgyűlés szerint, ha a szekularizáció végkép meglesz, a kolozsvári és marosvásárhelyi kolostorokból iskolák alakíttassanak. Ez a labilis, belső ellentmondásokkal terhes helyzet felborul Fráter György halála és még inkább a császári seregek kivonulása után, amikor a református Petrovics Péter vezetésével a katolikus egyháznak még el nem idegenített összes javai lefoglaltattak. A teljes szekularizációt az 1556. országgyűlésen Izabella, aki még katolikus vallású, nem ismeri el véglegesnek, gondolkodni akar róla,

visszaadja-e vagy ne, a lefoglalt javakat a katolikus egyháznak. A következő évben, az 1557-i országgyűlés nem adta vissza az egyházi javakat, de megengedte, hogy a régi és új hit cerimóniák szerint, mindkét félnek tetszésére gyakoroltassék, az új hit hívei ne gyalázzák és ne akadályozzák a katolikusokat, addig is, amíg egy nemzeti zsinaton a vallásbeli egység ismét helyre nem állítatik. Ez a törvény tehát, abban a reményben, hogy közben a protestáns és katolikus hitelvek kiegyeztetése által a régi hitbeli egység el lesz érhető, provizóriumként lehetővé teszi a két, vagy akkor már három felekezet együttélését, amikor is a katolikus felekezet erősen hátrányban van, mert nincsenek anyagi javai, még tizedeit is a királyné és magánosok élvezik, sőt legfőbb hierarchikus méltóságát sem szabad betölteni. Az állam és egyház egysége azonban nem szakad meg, aminthogy ebben a korszakban, mely az állam és egyház elválasztásának fogalmát el sem képzelhette, nem is szakadhat meg: a katolikus egyház helyett, mely kiteszítatott, az ágostai vonul be az állam pártfogásába, amennyiben a királyné, a rendek kérésére, az ágostai vallású magyar egyházakat védelmébe és pártfogásába veszi, nekik adván a katolikusoktól elvett tizedeket. A királyné maga mondja, hogy mindezt királynéi, fejedelmi funkciójából és méltóságából kifolyólag teszi, azaz az állam és egyház régi kapcsolatából. Az egész rendelkezésben lehetetlenség új elemet, új indítékokat felfedezni: királyné és rendek elhagyták a katholicizmust, de még nem egészen, s ezért nem tiltják el teljesen gyakorlatát, másrészt tovább haladván az ágostai irányban, ezt akarják államvallássá tenni. Az egész nem egyéb, mint provizóriusnak elgondolt, felemás rendszabály.

A következő lépés az 1564-i tordai országgyűlésen történt. Ekkor már János Zsigmond volt az uralkodó, aki az 1557-i felemás álláspontot rég elhagyta, főtanácsosa, udvari orvosa, Blandrata volt, aki még 1560-ban Lengyelországban kálvinista esperesi hivatalt töltött be, de onnan Kálvintól túlzónak bélyegzett nézetei miatt távoznia kényszerült. János Zsigmond uralkodása első éveiben még az ágostai hit érdekében iparkodik a kálvini és lutheri irány egyesítésére, de 1563-ban Blandrata és Dávid Ferenc hatása alatt maga is az eddig szélsőnek tartott „sacramentarius“ irány mellé áll, s a fejedelem ez új vallási meggyőződése meghozza már a következő évben a maga közjogi gyümölcseit. Az 1564-i 5. artikulus előadván, hogy a kolozsvári magyaros, azaz kálvinista hitűek és a szebeni szászók, azaz ágostaiak közt disputák és civakodások keletkeznén, az *ország békéje érdekében* — pro quiete regni — ezután szabad legyen mindkét félnek a kolozsvári vagy szebeni vallást gyakorolni, a prédikátor, aki valamely városban vagy faluban már benn van, ezután már ne kényszerítse lakosságát a saját hitére, hanem a város vagy falu maga szabja meg, milyen vak

lású legyen a prédikátora, s aki nem felel meg, azt küldje el, végül szabad legyen a szebeni egyház hitén levő birtokokról a kolozsvári hitben élő birtokokra a lakosoknak átmenniök. Az egyházpolitikai és hitéletbeni novum itt rejtőzik, ebben az artikulusban, de még erősen bepólyálva a régi felfogásokba. A lutheri egyháztól már elvált kálvinista egyházak létét elismeri az államhatalom, de nem valami egyetemes vallásszabadság iránt való lelkesedésből, hanem egyszerűen az ország békéje érdekében: a hitújítás tényleg már túlment Luther írásnyán, s az államhatalom maga is az újítás pártjára állván, nem hajlandó az 1554 koncepciót, az ágostai hit és állam kapcsolát fenntartani, az új irányt elnyomni. Kimondja tehát az ő saját vallásának szabad gyakorlatát, de arra már nem elég erős, hogy az új vallást a többi felett kizárólagos államvallássá tegye, s így *megelégszik* egy harmadik, szabadon gyakorolható vallás statuálásával. Jellemző, hogy a gondolkodás még nem szabadul a vallásilag egységes, zárt területek fogalmától, az emberek még el sem tudják képzelni, hogy ugyanazon politikai, közigazgatási területen különböző hitbeliek békésen éljenek egymással; egyéni vallásgyakorlat helyett, miután a nagybirtok vallási egysége a három vallás térfoglalásával már megszűntnek tekinthető, a városok és falvak vallásbeli egységét mondják ki: a hitelveket a községek választják ki a három religio közül, tehát a községek hitéletbeli egysége fennmarad, s aki nem akar a községtől megválasztott hithez csatlakozni, az szabadon elköltözhetik. Ez a törvény, mely először mond le, a gyakorlati élet nyomása alatt, az államvallás kizárólagosságáról, még ragaszkodik a közigazgatási területek hitbeli egységéhez, azokban ugyanazon hit kizárólagosságához és ezt a régi elvet a legkisebb egységekre, a falvakra statuálja is. A másvallásának szabad gyakorlatot csak a kivándorlás szerezhethet.

Az élet azonban tovább haladt és tovább haladásra kényszeríti a valláspolitikát is. A fejedelem hihetetlenül gyors tempóban hagyja el a csak most elfogadott kálvini hitelveket és tér át, ismét Dávid Ferencék hatása alatt, a szentháromságtagadók, az egyistenhívők, unitáriusok felekezetére. Ami még tegnap újítás színben volt, ma már konzervatívvá lesz és a legújabb vallás a szekták életrealitásával, hierarchia és szervezet súlyától nem terhelve terjed a még zárt egységnek feltételezett falvak népében is. Ezt a helyzetet tünteti fel az 1564 tordai országgyűlés rendelkezése, mely részben már a falvak zárt egységét is megszünteti: a prédikátorok minden helyeken prédikálják az evangéliumot, hirdessék azt, kiki az ő értelme szerint, kényszerítés ne legyen benne; a községek olyan prédikátort tartsanak, minőt akarnak, tehát ágostain és reformátuson kívül akár unitáriust is, mert „az hit Istennek ajándéka, ez hallásból leszön, mely hallás Isten igéje által vagyón“. Ez a megoldás, a fides ex auditu lutheri elvének alkalmazása, melynek

végletes érvényét Luther maga a saját hitelvein túlment tömésgekkel szemben korlátozta, megvilágítja a törvénycikk indítékát: a meglévő három vallás mellett kifejlődött immár a negyedik, mely szélsőségesen egyéni jognak deklarálja a szentírás magyarázatát, s ennél fogva a magánosok kezébe adja a vallás kifejlődését és megállapítását, ehhez a még szektaszerű felekezethez csatlakozik a fejedelem, aki tehát a saját vallásának elismertetését nem érheti el a régi módon, államvallássá emelés által, hanem csakis a szabad valláskeresés egyéni proklamálásával. János Zsigmond személyes vallását ekkor nem lehetett másként elismertetni. És hogy itt sem modern toleranciáról, sem pedig a vallásszabadság elvi anticipációjáról nincs szó, azt bizonyítja egyrészt, hogy a katolikus vallást illető korlátozások sok még e szélső egyéni valláskeresés mellett is fennállnak: érvényben van az erdélyi püspökség 1556, a váradi káptalan 1564 szekularizációja, sőt olyan rendelkezések is, melyek szerint a magyarországi Részekbe, Debrecen, Borosjenő, Várad területére tilos katolikus papnak a bemenetel; másrészt pedig ugyanezen, 1564 országgyűlés tesz szigorú intézkedéseket az orthodox, görög keleti vallással szemben az államhatalom érvényesítésére. Miután az oláh orthodoxok fölé már előbb kálvinista püspök nevezetett ki, hogy ez megtérítse őket, munkája azonban az oláh pópák ellenkezésén megtörtött, az 1564 országgyűlés kimondja ezzel szemben, hogy a püspököt munkájában e régi tévelygő papok akadályozván, a fejedelem gondoskodjék róla, hogy az evangéliumnak előmenetele legyen és az ellene vakmerően bátorodókat büntesse meg. Az unitarizmus mellett a legkisebb közigazgatási területek vallási egységének szétrombolása, s ezzel egyidejűleg a görög keletiekkel szemben az államhatalom vallásmegállapító és büntető jogainak hangsúlyozása: tehát két homlokegyenest ellenkező elvnek jelentkezése ugyanazon országgyűlésen, mindennél inkább mutatja egymással ellentétes erők érvényesülését, melyek a fejedelmi hatalom gyors vallásváltozásaiból álltak elő, s ha a mozgalom meg nem lassúdik, anarchiához vezettek volna.

Es csakugyan, a község tanulatlan tagjainak igehirdető és hitkereső működését az 1564 országgyűlés elismervén, ezt már az 1570-i rendi gyűlésnek vissza kellett vonnia és kimondania, hogy káromlásokat és eretnkségeket a fejedelem ne szenvedjen az országban, sőt a káromlások authorait és hirdetőit az Úristennek való tisztesség és „felséged fejedelmi méltósága“ tekintetéből büntesse meg. A hierarchiától való teljes kötetlenség, mely hirtelen, néhány magasállású és nagyműveltségű ember személyes szükségletéből, nem pedig szerves fejlődés során vezetett be, szabadosságot és anarchikus jelenségeket szült. Ezek közé kell számítanunk az oláhok azon mozgalmát, melyet 1570-ben az oláh származású, de kálvinista Karácsony György keltett fel. Istentől küldött prófétának hir-

dette magát, rajongó formában hirdetett az oláhoknak protestáns színezetű misztikus tanokat, mellékesen a jobbágyságtól való szabadulást is ígérve nekik. Tízezerfőnyi seregében 300 „isteni lelket“ tartott maga körül testőrség gyanánt, — a fanatizált oláhokkal a Szilágyságból a török ellen indult, ezektől visszaveretve, serege feloszolván, mégis bebocsáttatást nyert Debrecenbe, ahol végül a polgárok elnyomták mozgalmát, s őt lefejezték. Amint Karácsony alakja méltán párhuzamba állítható Münzer Tamáséval, épp úgy bizonyos, hogy az erdélyi korlátlan vallási fejlődés anabaptizmus és vele kapcsolatos anarchia felé indul, ha már 1570-ben újra helyébe nem lép a két év előtti szélső szabadságnak a fejedelmi jog, s a valláskeresésnek határt nem szab az államhatalom, mely különösen János Zsigmond halálával, a katolikus Báthory István alatt az unitáriusok ellen gyakoroltatván, ezek kénytelenek a korábbi szektaszzerű kötetlenségből hierarchikus szervezetre áttérni, s elismertetésüket az ágostaiak és reformátusok mintájára az államhatalomtól kikérni. Az a szabadság, melyet János Zsigmond az unitarizmus érdekében hozott be, nem volt tovább fenntartható, mert már két-három év alatt is ellentétbe került a továbbra is egységes területekre törekvő többi felekezettel, s így az unitáriusokon kívül senki se nyújtja ki kezét védelmére, mikor Báthory István és országgyűlései hozzákezdenek korlátozásához és elvi megsemmisítéséhez. Báthory előbb elveszi az unitáriusoktól a fejedelmi nyomdát, melyet János Zsigmond adott nekik, szigorú rendelettel cenzúrát hoz be a nyomtatott könyvekre, s utóbb az 1570-i medgyesi országgyűlés megengedi ugyan az unitáriusoknak, hogy Dávid Ferenc után is legyen szuperintendensük, tehát rendes hierarchiájuk, mint a többi felekezetnek (kivéve a katolikusokat) — „csak-hogy a religio dolgában semmit ne innoválhasson, hanem az miben találtatott, azon állapotban maradjon-. Ezzel a többségében protestáns erdélyi országgyűlés szinte körforgásszerűleg megérkezett oda, hol János király és Fráter György voltak: minden további vallási újításnak eltiltásához és e tilalomnak az államhatalom segélyével való érvényesítéséhez.

Áttekintve ezen fejlődést, semmiképen sem láthatjuk benne a vallásszabadság modern elveinek megvalósítását. Elvi tolerancia, mely tehát minden felekezetet egyformán élni és virulni enged, az egyéni vallásváltozásnak és egyéni vallásélet jogosultságának elismerése, minden állami kötöttség eliminálásával: mindez nem kereshető a XVI. században, évszázadokai a racionalizmus és felvilágosodás korszakai előtt. Egész Erdélyországban akkor éppoly kevésbé volt csak egy ember is, ki szívében a vallásszabadság gondolatát hordozta volna, mint nem volt egész Európában sem. Hiszen ugyanez a nemzedék taszítja örök fogságba az unitarizmuson túlhaladó Dávid Ferencet és tartá érvényben a katholicizmus vallásgyakorlatát korlá-

tozó intézkedéseket. Elvi fordulat nem történt tehát, egyéb nem történt, minthogy az erősen meggyengült, s ennél fogva állandó nyomás alá szorított régi egyház mellett még három új egyház bocsátá le gyökereit a talajba, s miután e négy egyházból egy sem akadt oly erős, hogy a többit kipusztíthassa, ezért kellett megkezdeniük az egymáshoz szokás, az egymás eltérésének lassú processzusát. Négy különböző egyháznak területileg összekevert fennállása azonban magában véve is soha nem látott jelenség az akkori európai történelemben, úttörő kezdemény, mely anticipálja a későbbi fejlődést, amikor tényleg minden országban megszűnik a vallásilag zárt területek elvi egysége és mindenütt kénytelenek különböző felekezetű emberek egymást eltérni, egymáshoz törődni. Erdélyország ezt a fejlődést korábban kezdte meg, — ebben valóban megelőzte a Nyugatot, — az erdélyieknek így sokkal több idejük volt a szegleteket, szűrés pontokat lecsiszolni, melyek az együttélést akadályozták, kellemetlenné tették. Ha tehát az itt felsorolt törvények nem hoztak is elvi toleranciát és vallásszabadságot, de a következő generációknak feladatává tették, hogy ezt a toleranciát napról napra, kis dolgaikban is gyakorolják. Az erdélyi ember kénytelen lévén lemondani saját vallásának kizárólagos érvényesítéséről, gyakorlatilag előfutárja lett a félékézetek békés és egyenjogú együttélésének: ez a XVI. századi vallásos fejlődésének az erdélyi lélekre gyakorolt hatása. Felekezeti béke és egyenjogúság azonban egyelőre még ismeretlen fogalmak voltak: az itt leírt törvények után következik még a katolikusok több regionális üldözése és vallásgyakorlatuk újabb általános megszorítása, majd az unitarizmus túlzóinak, a szombatosoknak erőszakos kiirtása. Az államhatalom vallásszabályozó ereje továbbra is működik, s a következő században látni fogjuk, mint emelkedik fejedelmi pártfogással a kálvini reformáció uralkodó vallássá. Az európai ideák hatása alól Erdély sem tudta magát soha kivonni.

A HITÉLET SZÍNE katolikusból protestánsra az eddig ismertetett egyházpolitikai tényezők kereteiben változott át. A régi egyháznak államhatalomtól és földesúri hatalomtól elhagyott lelkészei utódok, utánpótlás nélkül halnak ki, vagy állanak át az új valláshoz. Tudjuk, hogy főként eleinte alig van a két egyház között szemellátható, az istentisztelet módjában érzékelhető eltérés, annyira, hogy tanulatlan katolikus papok, a püspöki gyámolítástól megfosztva, öntudatlanul hajlanak át az új irányhoz, melyet földesuruk ajánl és támogat. A földesúri befolyás természetesen igen gyakran mutatkozott brutális, erőszakos beavatkozásban, különösen a templomok átalakítása megy ilyen földesúri hatalmi szóval. Szatmár és Ecsed környékén Báthory András 1528-ban familiárisait és jobbágyait küldte a katolikus templomokba, kik ott a sekrestyéket és oltárokat

feltörték, a szent ostyát földre tiporták, az értékes edényeket-kelyheket, keresztekét elrabolták, s a papokat és apácákat, ha kezükbe kerültek, megkínozták. Erőszakkal azonban nem lehet hitbéli meggyőződést kiölni, s éppoly kevésbé újat alkotni, s ezért a földesúri erőszak tényei, bármily sokaságosak is, csak kivételes kísérői, a kor társadalmi viszonyaitól megszabva, az új alakulásnak. Az udvari papjától protestantizmusra térített nagyúr elsősorban udvarában, belső szolgálatában iparkodott példával is hatni, így lesznek a várurak vitézi szemináriumai a hadi élet mellett a protestáns hitnek is iskoláivá attól kezdve, hogy az udvari káplánt udvari prédikátor váltja fel. A nagyúr személyétől így terjed az új hit a közeli, várbeli körökön túl távolabbiakra. Az asszonyoknak is nagy a hatásuk, Bornemissza Pétertől megvan e tekintetben a beckói várudvar leírása, mely a többi nagyúri központra is hajszálnyira ráillik: a beckói várúrnak, Bánffy Lászlónak felesége, Somi Borbála „éjjelnap-pal az írást forgatván, abból nagykegyesen tanította az ő asszony és leányzó cselédeit, dajkálkodván sok nemesek és urak árva leányaival is,“ akik természetesen férjhez menvén, a várat elhagyván, saját háztartásukban érvényesítették az úrnőtől hallott hitelveket. A távolabbi körökben, a jobbágy falvakban a földesúri befolyás a katolikus egyházi élet megszüntetésén kívül pozitíve, alkotólag is megnyilvánult; eszköze a prédikátor volt, akit a nagyúr birtokaira bocsátva, neki szabad igehirdetést engedett.

Igehirdetés; a reformátorok, hitelveik, magyarságuk

Itt érvényesült aztán az új hit embereinek anyanyelven tartott szónoklata: a földesúr védelme alatt egy-egy nevezetesebb prédikátor egész vidékeket bejárt, szónoklataival magához hajlítva a szegény népet és egyszersmind megszervezve az új vallásnak egyházközségeit. Míg a régi egyházban, az ő régóta megállapodott plébániáiban, a hitélet mintegy helyhez volt kötve, addig most az új hit prédikátorai vándorbotot vesznek kezükbe, s politikai, közgazdasági határoktól nem korlátozva járnak be egy-egy vidék falvait. Szónoklatuk híre előttük jár, a híres szónokokat messziről hívják, szekeret küldenek elébük és nagy ünnepélyességgel fogadják. A legtöbb prédikátor vagy a katolikus egyház alsó papságából származik, vagy általában kisnemes, vagy jobbágy eredetű, s miután kitűnően tud a nép nyelvén beszélni, a prédikáció náluk is nagy emelője a reformációnak. Ezt meg is állapítva, nem szabad azt hinnünk, hogy mindegyik prédikátor közvetlen sikerű szónok, aki nagy tömegeket térít meg. A térítés nemcsak kezdetén munkája egyes kiváló szellemű vezéreknek, később is megmarad egy felsőbb réteg, mely központi helyekről: szuperintendensi, udvari papi, esperesi állásokból vezeti a többit, szóval és főként tollal, könyvek írásával. Az új hit hirdetői, tömegüket

tekintve, kezdetben nem igen állottak magasabb műveltségi fokon, mint ellenfeleik, a katholikus papok, sőt az utóbbiakat latin nyelv tudásában gyakran el sem érték (ha ugyan a latin nyelv tudásának akkori mértékét a műveltség jelének vehetjük). Egy, talán Sztáray Miháiytól, vagy Szegedi Kiss Istvántól származó kánon, mely a század vége felé is érvényben van még, igen keveset kíván a felavatandó lelkésztől, hivatkozással a nagy paphiányra: „Míérthogy sok az aratás, kevés az arató, nem mindnyájan lehetnek jó deákok és félelmes helyek is vannak, ha erkölcsében, magaviseletében jó, s tudja a magyar írást, értse az kereszténységnek fundamentumát, olvassa az magyar bibliát: bátorságosan felszentelhetik, mert látjuk szükségét az keresztényeknek/- Az ilyen egyszerű prédikátoroknak hitbéli vezetésére írták azután a külföldön tanult, művelt egyéniségek magyar nyelvű könyveiket, amint Melius Juhász Péter is megírta: „Mert látom a tanításnak nagy szükségét és fogyatkozását, kiváltképen ott az Antichristus katonái birtokában (= a katholikusnak maradt nagybirtokon), kik miatt az úrnak szolgálói elkergettetnek. Láttam azt is, hogy sok urak, nemesek, özvegyek, árvák, foglyok vannak, sok szegény együgyű paraszt tanítók, kiknek sem nyelveknek értelmet, sem a magyarázását nem adta-- az Ūristen, azokon akar ő könyvével segíteni. A község, a „szegény együgyű község-- s nem kevésbé egyszerű papja tehát ezektől a szellemi vezérektől várja a tanítást és vigasztalást, akik érzik feladatuk fontosságát, hivatottságuk felelősségét, s ezért szinte kivétel nélkül megfeszített munkával töltik életüket. Egv-egy ilyen vezető prédikátor, ki az országot keresztühkasul járja, naponként többször szónokol és fóliánsokat ír össze, hatalmas energiaforrást képvisel, mely nemcsak a protestantizmusnak, hanem az egész, történeti magyar kultúrának is nagy hasznot hajt. Bornemissza Péternek egyszer rossz napja volt, mert mindenki bosszantására esküdt össze, vagy legalább ő azt hitte, hogy az ördög ezzel meg akarta kísértetni; jobbágyai felrohantak udvarházába, morogtak, közőködtek vele, felesége, gyerekei is háborították, könyvnyomtatói és könyvkötői rátámadtak, lovai szétszaladoztak, mellette dolgozó iskolamestere és udvarló deákjai ebéd előtt szomorították. még a gróf is, kinek védelme alatt állt, szükségtelenül zavartatta; — íme egv vezető hitújító élete, melyben több emberre szabott feladatok egyesülnek: könyvírás, nyomtatás, tanítás, prédikálás, emellett családi élet és nevelés és bizonyos, ha nem is nagy birtoknak kezelése, jobbágyoknak kormányzása. Tudjuk például, hogy Melius Juhász is tartott nyomdát, s neki is voltak kisebb birtokai. A protestáns hitterjesztés, a maga sokoldalú feladataival, új életformát képez ki, mely tehetséges egyéneket hatalmába kerítve, belőlük sokkal több és nagyobb hatású munkát sajtolt ki, mint korábban egyes élethivatások embereiből. A protestantizmus ezen „nagy missziói lendületű és energiájú

vezetőinek energiafejlesztéséhez csak az új katolikus mozgalom úttörőinek, a jezsuitáknak emberi életüket egy cél szolgálatában felemésztő életformája fogható.

Közöttük csak a legnevezetesebbeket sorolhatjuk fel. Sylvester János, korbelileg a legelső egyike, humanista tudós, az első teljes, nyomtatásban megjelent magyarnyelvű Újszövetség készítője. Dévai Bíró Mátyás, korábban katolikus pap, utóbb Wittenbergben Melancthon tanítványa és barátja, több nagybirtokos protestáns lelkivezetője, az első magyarnyelvű protestáns hitnevelési kézikönyv, az 1538-i tízparancsolat magyarázat-szerzője, akit magyar Luthernek is neveznek, bár maga utóbb a svájci reformációhoz hajlott. Szegedi Kiss István, a Tiszántúl, majd a török területen élő dunántúli magyarság vándorprédikátora, két évig embertelen török fogságban, utóbb ráckévei pap, és ő vele Sztárai Mihály a reformációnak azon képviselői, kik saját működésükben a cujus régió, illius religio elvétől távol, nagyuraktól függetlenül, tisztán személyes működésükkel ragadják meg széles paraszttömegek lelkét, amely törneggel állandóan belső kontaktusban vannak. Sztárai Mihály, a mohácsi csatában még ferencendi szerzetes, utóbb a reformációnak baranyai, tolnai, szlavóniai tényezője, aki prédikációval és zoltárénekléssel, énekszerzéssel és hitvitázó drámai jelenetek összeállításával szolgálja a hitújítást, nagy vitatkozó, akinek népiesen erőteljes kifejezőmódjától megfutnak az ellenfelek, s még a török hatóságokat is bámulatra indítja hatalmas fellépése. Ozorai Imre, az első, aki hitvitázó műben, 1535-ben a katolikusok hitelvei ellen fordul, Kopácsi István volt ferencendi perjel, a tanítás embere, a sárospataki iskola kifejlesztője, utána Huszár Pál, nyughatatlan hitvitázó író és nyomdász egy személyben, s a már többször említett Bornemissza Péter. Az erdélyi szászok reformációját Honterus János hajtá végre, a sok zaklatott életű és belül is folyton forrongó prédikátor között a legharmonikusabb egyéniség, akinek tökéletesen sikerült végrehajtani egy nagy terület hitújítását, s ott az új hitet egyedül uralkodóvá tenni. Az orthodox lutheri hitelvektől már eltérő melancthoni gondolatokat, majd a zwinglianus és utóbb kálvini és bullingeri tant, a svájci kálvinizmust hirdeti a felvidéken Heckel Lénárt, Petrovics Péter területein Kálmáncsai Sánta Márton volt gyulafehérvári kanonok, legnagyobb hatással pedig Melius Juhász Péter, a magyar református egyház legnagyobb szervezője, huszonöt éves korában debreceni püspök, aki a katolikusokkal szemben alapvető művekben fejezte ki a kálvini tanokat, s utóbb szenvedélyes hitvitában a hatalom eszközeit tehetsége szerint kihasználva állítja meg Dávid Ferenc szentháromságtagadó irányát.

Az új hit első szervezetei németnyelvű területeken készültek el. Legelőször az 1542-i brassói káptalani zsinat fogadott el protestáns szervezetet, Honterus munkálatait, melyet Heltai

Gáspár deák vitt meg rögtön Wittenbergbe, Luther és Melancthon jóváhagyott, s ez utóbbi lelkes előszóval kinyomatott. A második ily hitelv-megállapítás az úgynevezett Confessio Pentapolitana, melyet szintén lutheri szellemben hozott létre az öt felvidéki szab. kir. város 1549-ben, Stöckel Lénárt műve, mely I. Ferdinánd és biztosai számára készült annak bizonyítására, hogy az Ötváros lakosai nem sacramentariusok; ugyanez volt a célja az 15594 Heptapolitana hitvallásnak, s az 15694 confessio Scepusianának, a 21 szepesi város részéről, melyet 1573-ban Verancsics érsek is jóváhagyott. Az első szuperintendenst, vagy püspököt az 1549—504 toronyi (Torontál megyében) zsinatok ültetik be Szegedi Kiss István személyében, Pékovics Péter pártfogása alatt; a százszék püspöksége később, 15534)an kezdődik. A lutheri és svájci tanok közt több zsinaton át folyik a harc, míg az ötvenes évek végén elszakadnak egymástól. A Tiszántúl a kálvini tanokat az 15614 debreceni hitvallás, az ú. n. Confessio catholica állapítja meg, Melius Péter, Szegedi Gergely és Czeglédi György, debreceni és váradi papok tollából, mely a döntő pontokban: úrvacsora, predestináció doh gában már egészen kálvini. Betetőzi ezt a fejlődést az 15674 debreceni zsinat a második helvét hitvallással, mely azután keletre és nyugatra egykép elterjed. Az ágostai és helvét félékezeteknek Tiszántúl, Dunántúl és Dunamellékén külön püspökeik lesznek, kiknek még nincs állandó székhelyük, vártartományok központjaiban, vagy nagyobb városokban laknak. A felvidéken, főként a bányavárosokban sokáig nincs külön szervezet, mert itt az esztergomi érsek és a király nem engedték meg a különválást. A protestáns egyházak szervezete sem nem tisztán német-lutheri, sem nem svájci, hanem e kettő közt vegyes típust képvisel: az egyházi hatalom a lelkipásztoroknál, ezek gyűlésénél van, akik területileg espereseket (szeniorok, dékánok) választanak, nagyobb egységekre szuperintendenseket. A köznép csak a lelkészt választja, de ezt sem mindenütt, ami a jobbágyság akkori társadalmi és kulturális foka miatt másként nem is képzelhető; viszont aránylag nagy befolyása van a nagybirtokosnak és a városi tanácsnak: részben ezek gondoskodnak a papi székek anyagi ellátásáról is.

Ez az új szervezet vette át a régi egyház erőtlenné vált organizációjától a feladatot, hogy nagy magyar tömegeket vallási tartalommal, kultúrával és magasabb életcélokkal lásson el. Ezt a feladatot a reformáció előtt a régi egyház emberei, leszámítva a politikába és hadvezetésbe, meg ezekkel összefüggő pénzgyűjtésbe belekeveredett főpapokat, annyira kétségtelenül megközelítők, amennyire ez az adott társadalmi és kulturális keretekben megközelíthető volt. A korábbi történetekből tudjuk, hogy a katolicizmus Magyarországon nagy egyházi irodalmat termelt, plébániák mellett iskolákat tartott fenn, s azon társadalmi homogeneitásnál fogva, mely főként az alsóbb pap-

ság, némely szerzetes rendek és a köznép közt fennállott, kiválóan alkalmas volt a néptömegek lelki vezetésére. Láttuk, hogy a kardinális harci szózatára a keresztes parasztok plébánosai és káplánjai vezetésével keltek fel, mintha a szomszéd faluba búcsúra mennének. Ez a kapcsolat természetesen a legtöbb helyen megszakad a katolikus hierarchia haldoklásával, anélkül, hogy maguknak a tömegeknek lelki szükséglete kisebbedett, visszafejlődött volna. A szegény nép továbbra is szómjúhozza a lelki vigasztalást, Isten ígését, amivel most az új hit lelkészei látják el. Az új hitelvek társadalmi vonatkozásukban alkalmat adhattak gyöngéhitű embereknek a diszciplinánélküli életre, itt elég a házasság felbonthatóságáról vallott nézetekre hivatkozni, melyek következeként léptek fel protestáns községekben az elválás, feleségelküldések, férjelhagyások nagyszámú esetei. Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a protestáns hitvitázók, az Antikrisztus ellen harcolva, korán becsöpögtették híveik leikébe a katolicizmus gyűlöletét, amiben vezető szerepe Melius Juhász Péternek van: ő az első, aki szenvedélyes szidalmakat zúdít a katolikusok fejére s ezen frazeológiájával éppen oly területen alapítja meg a régi hit gyűlöletét, amely terület a reformációt minden nehézség nélkül, a katolikusok részéről akadályok nélkül fogadta be és élt vele. Ez a kárhóztatása az ellenfélnek, melyre a katolikusok csak a következő század elején adtak hasonló válaszokat, Melius stílusában német eredetű, s még nagy jövővel bírt Magyarországon. De a XVI. századi protestáns papok nagy része, legalább fennmaradt írásaiából ítélve, mindennemű polemikus éltől mentesen iparkodik híveinek lelki szükségletét kielégíteni. Magukat a tanokat és azok elterjedési formáit ma még, megfelelő theológiatörténeti előmunkálatok híján, nehéz volna körvonalazni, ami nem is csodálatos, hiszen idegen eszmék, gondolatok és érzésformák hihetetlen gyors átvételéről van szó, amikor is német, francia, svájci, olasz földről jöttek a protestantizmus tanai, egymással kapcsolatban, egymástól folyvást eltérve és egymásnak ellenmondva. Ezt a szövevényt, mely együttvéve a nálunk meghonosodott és a magyarság egyrészenek vérebe átment protestáns szellemet alkotta, szálankint kellene felbontani és egyenkint meg szemlélni, hogy az új szellem útját és annak stációit pontosan megismerjük. Annyi bizonyos, hogy a század végéig térjedőleg nehéz reformátorainkat a közkeletű lutheri, kálvini és zwinglianus osztályokba besoroznunk. Zwinglinek zürichi tanai alig érvényesültek nálunk, sem predestinációtana, sem egyházi alkotmányt illető nézetei, legfőlebb a puritán képrombolásban ismerhető fel hatása; azok a felvidéki zwingliánusok, akiket a bányavárosokban és a Szepességen az orthodox ágostai városhatóságok nyomnak el, tulajdonkép anabaptisták voltak, akiket éppen Zwingli üzött el Zürichből, s ausztriai tartományon át érkeztek hozzánk. Tévedés volna azt hinni, hogy a régi egyház

ellen legerélyesebben fellépők kálvinisták vagy Zwingli hívei lettek volna. Az első hithirdetők közt is feltűnik a vándorprédikátor Ozorai Imre, akinek időnkint a Tiszántúl nagyurai adnak helyet, s aki a 30—50?es évek közt Ugocsa, Szatmár, Szilágy, Békés reformátora: ő a régi egyházban Antikrisztus minden ismertető jelét felfedezi, de ez az Antikrisztus?fogalom Luthertől kerül hozzá, akihez hasonlóan ő is eschatológikus hangulatban várja a világ végét, s ezért is annyira „engesztelhetetlen--”. A XVI. század protestantizmusa, bár benne egész az anabaptistákig és szocinianusokig találunk színeket, mégis egészben véve Luther Márton hitelvein alapszik; nálunk is, mint a reformáció minden területén lutheri eszmék és írások végzik el az alapvetést, — mellettük Melanchton útján nem tiszta orthodox wittenbergi hatás, s azután különböző német?svájci befolyások érvényesülnek. Kálvinra, „mint a református! szellem első sorban mértékadó képviselőjére csak a XVII. század második felétől kezdenek tekinteni egyes magyar teológusok“. Melius protestáns szellemét is úgy jellemzi kitűnő protestáns egyháztörténészünk, Révész Imre, hogy az „egy egészen sajátosságos és nagy mértékben egyéni fogalmazásé, lényegében helvét szellemű, de sem Kálvinnak, sem Bullingernek számbavehető teológiai befolyását el nem áruló eszmevilág--”. A nyugati protestantizmus recepciója bonyolult feladat volt a magyarság számára, s a különböző hatások közt csak a következő században jegecesedett ki tannal és hierarchiával együtt két-három vezető vallásfelekezetet.

Amíg a szellemi vezetők magukban vagy egymás közt tusakodtak a szellemi tartalom felett, s amíg ebből egymástól különálló hitrendszereket alakítottak, addig is nagy jelentősége volt annak, hogyan tudják a magyarság lelki szükségleteit kielégíteni. Itt bár nem egyszer a katolikus előképektől függően, később gyakran egyszerűen utánozva a német protestáns mintákat, a hazai hitterjesztők igen nagy munkát végeztek. Katekizmusok, vigasztaló könyvecskék, posztiilák, prédikációk töménytelen csatornáján át öntik a századnak minden bajban nyomorgó szegény emberére a „vigasztalást--”, ez a szó sír vissza örök refrénként a hitéleti irodalomban. Batizi Andrásnak a „keresztyéni tudományról való rövid könyvecskéje--” tanítvány és mester közti dialógusban katekizmust ad, mert „igen jól látjuk, hogy az pogány törökök naponként rajtunk vadnak, országunkat dúlják, rabolják és azt sem tudjuk, mely órában el kell futnunk, az futásban ha prédikációt nem hallhatunk, avagy csak efféle könyveknek olvasásából magunkat nem vigasztaljuk, hogy az szentegyháztul és az isteniül el ne szakadjunk, de az igaz hitben mindvégig megmaradjunk--”, ezért írja a könyvecskét, mely számtalan társaival együtt a XVI. század szegény magyarjának egyetlen vigasztalója, morális és kulturális fel-emelkedésének egyetlen eszköze volt. Ezért kell a másvallású

magyarnak is meghatottan forgatni ezeket az elnyűtt könyvekét, öreg betűikkel, még többnyire tiszta renaissance lapdíszeikkel, bennük sokat szenvedett nemzedékek találtak Istenben való megnyugvást, gyűlölködés nélküli emberszeretetet, az emberi halhatatlan lélek megbecsülését. Az ilyen vigasztaló könyvecskék már címükben is kifejezik, hogy a szegény bűnöshöz készülnek lehajolni, s őt a lelki vigasz útjára vezetni. Sibolti Demeter egyik könyvének címe: „Lelki harc, az bűnös embernek fölötte igen nehéz lelki késértetekről való vetekedése és azoknak Isten igéjéből való meggyőzése“ Az egyik debreceni kiadványnak, a Fons vitae-nek teljes címe: „Az életnek kútfeje, melyből folynak nagy bőséggel bizonyos ígretök, a megkeserített szomorú szüveknek vigasztalására.“ Ez az egész irodalom szentírásbeli idézeteket, imádságokat közöl és magyaráz, nem tekintve se jobbra, se balra, tisztán a hívek lelki épülését célozva. Az egyik debreceni pap, Szikszai Hellopoeus Bálint, leírja a katekizmust, melyet két éven át iparkodott minden családban, minden családtaggal megtanítatni és kéri „az mi Urunk Jézus Krisztusnak szent atyját, hogy adja tinektek az bölcseségnek és jelenésnek lelkét, az ő maga esméretire, megvilágosítván az ti elméteknek szemeit, hogy megértsétek, mi legyen az ő hivataljának reménysége és az ő dicsőséges örökségének gazdagsága az szentekben. Ámen.“ Kitanítja híveit, hogy a jócselekedet Szent Pál szerint nem üdvözít, mert csak a Krisztusbeli hit által kedves az Istennek^de azért *kell* jót cselekedni. Hasonlóképen az élet morális emelését célozza a halálról szóló protestáns irodalom, például Károli Péter váradi prédikátor könyve: „A halálról, feltáradásról és az örök életről drága és hasznos könyvecske, az keresztyén embereknek épületekre“; ő Báthory István hívására Erdélyben működött, s ott látta, hogy a betegek vigasztalására semmi könyv nincsen, e hiányt kipótlandó írta a könyvet, s benne megmutatja, mennyire szükséges keresztyén embernek a halálról és örök életről gyakorta emlékezni és gondolkodni. Különösen nagy morális lendülettel van írva Heltai Gáspár Vigasztaló könyvecskéje 1553?ból, arról, hogy „miként kelljen az embernek készülni keresztyéni és bódog e világból való kimúlásához“. Itt külön fejezetben megtanítja, hogy a halál nem fél sem hatalomtói, sem erőtől, sem tudománytól, a halálnak semmi bizonyos ideje nincsen, boldogságos halálunkhoz előre készülnünk kell. s halálunknak idején nem kell szorgalmatosaknak lennünk a mi kisdéd és nevetlen gyermekcséinkről, feleségünkről. Ez az egész irodalom a köznapi élet erkölcsait akarja javítani, még a külső formákban is emelkedést, durvaságoktól eltávozást hirdet. Batizi kis katekizmusában így beszél mester és tanítvány: „Tanítvány: Üdvözlég, én tisztelendő mesterem. Mester: Isten megáldjon, én jó tanítványom, mit kívánsz vala?“ Még a tenyérnyi széles prédikáció, postilla-gyűjtemények, szentírásmagyarázatok is mindenkor leszállnak a műveletlen szegénység szín-

vonalára, hogy onnan emeljék fel azt magasabb, lelki szférákba. A textus után a kérdés summáját adják, s hozzáfűzik, pontokba szedve a tanulságokat, szinte megrágva az egészet, hogy a tanulatlan prédikátor és köznép is megértse. Bejthe István szentírásmagyarázataiban külön részletezi minden szónak biblikus tartalmát, ilyen kérdésekkel: „Micsoda amaz, hasonló az vad kecskéhez? micsoda az fal? micsodák az ablakok és rostélyok-Micsoda: íme az én szeretőm? mit ért az verágokon? az gerlicén? az fűgén és az illatokon?” A minták eredetileg külföldiek: a Dévai Mátyástól való 15384 Tíz parancsolatnak másolat ja Luther nagyobb kátéjával, Kálvin Institutióival és Melancthon Locijával kapcsolatos; az első protestáns imádságokon még feltetszik a középkori katolikus imádságok hatása, így a most említett halálímákon az ars moriendi, másutt a hortulus animae nyomai, majd egymásután készülnek a nevesebb német imakönyvek fordításai: 1567-ben Habermann-Avenariusé, mely utóbb, Szalaszegi György 15934 fordításában, Hetetszaka imádságok címén hosszú időre nagy tekintéllyel bír az ágostai evangélikusok közt. A recepció itt is hosszabb ideig tart, és sok fordítás készül addig, míg a szövegekbe benyomul és a vallási tartalmat átítatja a magyar lélek gondja, reménye, Istenbe vetett hite. Amint a nagy kálvinista ecsedi Báthory István országbíró Fohászzkodásaiban már ez a magyar lélek szólal meg, mondván: „Mi nem Bocskai Istvánnak fejedelemségéért könyörgök Uram, sem az istentelen keménynyakú hajdúkért, hanem a Te szent nevedért.”

Vegyük mindehhez a prédikátorok magyar részének tősgyökeres magyarságát, mely tovább fejleszti a kódexirodalom nyelvét, de már kihasználva a könyvnyomtatást, százakban és ezrekben teheti tudatossá, irodalmivá az ősi nyelvet. íme Ezéchiél próféta magyar beszéde, Heltai Gáspárnál: „Mert ezt mondja az Úristen, íme ennenmagam gondját viselem az én juhaimnak és megkeresem őket, mint a pásztor megkeresi az ő juhait, mikor az ő nyájától eltévelyedtek. Ezenképpen megkeresem az én juhaimat, megszabadítom őket minden helyekből, ahova szélesztettek az időbe, mikor homályosság és setétség vala. És kihozom őket minden népek közül és minden földekről öszve gyűjtöm őket. És beviszem őket az ő földekre, s legeltetem őket Izrael hegyein, minden lapályokon és a földnek minden helyén. A legjobb fűbe legeltetem őket és azoknak akiai lesznek az Izraelnek magas hegyein: ott nyugasznak a lágy fűveken és kövér legeltetések leszen az Izraelnek hegyein.” Vagy íme Bornemissza Péternek leírása a kikeletről, szavakba öntött Brueghel-kép, az „öreg Péternek” tarka-barka jelenéseivel, életvidám színpompájával és részleteket halmozó elevenségével: „És mint ez világban is, midőn kikeletre látjuk, hogy az fák bimbóznak és kifakadoznak, avagy pázsitok, fűvek, virágok újulni kezdenek, Örülünk tudván, hogy majd nyár fog lenni, az

nagy fagyos, deres, havas, vizes, háborgó téli idő után és előző az nagy szép melegítő, megékesítő, zöldellítő, teremtő és éltető nyári idő, kibe mindenk megújulnak, megelevenednek, sok állatok, vadak, madarak, barmok, tyúkok, ludak, borjúk, bárányok ellenek, sok szép kerti, mezei, szőlői vetemények nevedednek és újonnan ismét az megéhezett, fázódott szegények megmelegítettnek, éltettetnek és az gazdagok újabban meggazdagodnak!¹

A magyar protestantizmus megjelent és hozzálátott a magyar kultúra termeléséhez. Sőt első lendületében azt hitte, hogy az egész feladatot egymaga elvégezheti. A magyar kultúra százados hordozója, a katholicizmus mintha már meg is halt volna.

ÉVTIZEDEK KELLETTEK, míg a kath. egyház a felemelkedés útját megtalálta. Az első időben maguk a főpapok sem voltak vele tisztában, minő betegségben vannak és mily orvoságot kell alkalmazniok. Hogy a régi egyházat az államhatalom magatartása tette tönkre, ennek még egyelőre nem ébredtek tudatára és változatlan bizalommal hozattak új és új törvényeket, melyek az egyházi birtokok, tizedek visszaadását, a javadalmaknak megfelelő, hithű katolikus papokkal betöltését szorgalmazták. De e törvényeknek semminemű eredményük nem lehetett, miután az államhatalom végrehajtásukhoz nem adta oda kardját, melynek ügyse volt többé éle. A rendek utóbb --az ilyen papirostörvényeket is megelégték, 1552-ben kimondták, hogy új vallási törvényre nincs szükség. Az ötvenes évektől kezdve a vallási rendelkezések úgy vannak fogalmazva, hogy azoknak egyházzvédő kifejezéseit a katolikusok és lutheránusok egyformán magukra érthetik, s e két felekezet tagjai — a tényleges, nagybirtoki szervezetben — szabad vallás gyakorlatl bírnak és közösen zárják ki abból a zwinglianus sacramentariusokat és egyéb szektákat. Ferdinánd király rendeleteket ad ki, hogy az elidegenített egyházi javak visszaadassanak; egyik ilyen oklevele 1560-ból még a Corpus Jurisba is bekerül, de ez nem növeli sikerét. Hasoníóképen eredménytelen marad 1550-i rendelete, melyben kimondja, hogy a királyi és országos ügyeket csak katolikus tanácsosok intézzék, a nem orthodoxok kizárassanak a tanácsból. Ezt a rendeletet még a püspök-kancellárok se hajtják végre saját hivatalukban, sőt mikor Révay Ferenc nádori helytartó ellen vádak merülnek fel, hogy az úrvacsoráról zwinglianus hitelveket tart, maga Várdai érsek lép közbe felmentése érdekében azon megokolással, hogy az ily okból való hivatalvesztés túlmegy a magyar jog és törvény határán. Ferdinánd respektálta helytartójának e véleményét, s különben sem lehetett volna az elbocsátandó protestánsok helyébe katolikus hivatalnokokat kapni ebben az immár egészen protestáns országban.

Belső, egyházi reformgondolatok szintén eredménytelenek voltak. A helytartótanács már 1548-ban követeli, hogy egyháziilag alkalmas prelátusok és plébánosok alkalmaztassanak, a plébános tanítsa a népet, a plébánosra alesperes, erre pedig főesperes ügyeljen, de elfelejti, hogy paphiány van, s aki plébánián ül, az is már többnyire elszakadt az egyháztól és megházasodott; követeli a vizitációkat, prépost és apát csak felszentelt pap legyen, s a püspök országos ügyben távolléte alatt vikáriust tartson magának. Mindez jámbor szándéknak kellett hogy maradjon, amíg az egyházi birtokok hatalmas nagyurak kezén vannak és ugyancsak ezektől függ prelaturák és plébániák betöltése. A probléma, az állami viszonylattól eltekintve, a magánkegyúri joggal függött össze: bármennyire kilátástalan volt is, meg kellett próbálni, hogy a kegyurak jogaikat az egyház szellemében gyakorolják és csak egyháziilag alkalmas személyeket helyezzenek el birtokaikon. Ezt a kísérletet Oláh Miklós tette meg, az európai látókörű humanista, éveken át Mária királyné brüsszeli titkára, utóbb Ferdinánd kancellára, 1553 óta esztergomi érsek. Oláh Miklós 1553-ban az országgyűlésen törvényt hozat, mely szerint a patrónusok mutassák be a kegyúri jogra vonatkozó irataikat, s ezen törvény alapján 1557-ben kiadja pozsonyi ediktumát: egy nagyszombati, választott püspökökből és kanonokokból összeállított bizottság elé idézi egyházmegyéje apátjait és prépostjait, hogy azok ott számot adjanak: milyen királyi oklevél alapján bírják a javadalmat-milyen oklevéllel konfirmálta őket az érsek? milyen korban, jogosan vagy jogtalanul kapták?e a javadalmat? ordinálva vannak?e vagy csak világiak, római katolikus hiten vannak?e? stb. A jelentkezések, kihallgatások egy évig húzódnak, sokan nem jönnek el, de az eljöttnek legalább egy része esküoklevélben fogadja az érseknek, hogy ezután engedelmeskedni fog neki. A további lépés egységes reformelvek megállapítása lett volna, ehhez Ferdinánd nemzeti zsinatot akart, de ilyent a török háborúk miatt nem lehetett tartani, s a világiaktól is elpusztított prelátusok egy része még útiköltséget se tudott volna összehozni. Így azután kevés pozitívum jön létre. Ferdinánd 1560-ban visszavonja összes adományait, melyeket egyházi birtokból tett világiaknak, az elpusztult egyházak javait hozzácsatolja a megmaradt egyházakhoz, de mindez papiroson marad, hiszen Ferdinánd nem veheti vissza párthíveitől a nekik adott földeket. Oláh érsek sem tud többé nemzeti zsinatot tartani, de 1568-ban bekövetkezett haláláig legalább négy egyházmegyei zsinatot tart, melyeken az egyházi tant a protestánsokkal kon troverz kérdésekben körvonalazza: a szentségekről, a hit és cselekedetek erejéről, a megigazulásról, egyházi tekintélyről, imákat rendel el a halottak lelki üdvéért és purgatóriumból szabadulásukért, az iskolai tanítás emelését követeli, s végül a

dítsa. 1588-ban a pápai nuncius megállapítja, hogy Magyarországon egyetlen tanoda sincs, hol a teológiát tanulni lehetne. Csak 1590-ben nyílik meg újra a nagyszombati szeminárium, melyet aztán az új érsek, Kutassy János is támogat, a kilencvenes években tizenkét növendék van benne.

Az új egyházas szellemet Magyarországon nem ez a szeminárium hozta létre, melynek létezése túlságosan függött a főkegyúri jogot gyakorló világi hatóságok jóindulatától. Már a trienti zsinatnak a *belső* életet szabályozó rendelkezéseinek is érezhető volt Loyolai Szent Ignác gondolkodása, aki az ő „lelki gyakorlataival”,⁴ exercitia spiritaliával, a világ gyermekének *lelkét* ragadta meg és állította az egyház szolgálatába. Az új szellem igazi hordozói a Jézus[^]társaság tagjai voltak, kik a túlvilági életre függesztett szemekkel példátlan disciplinával dőlgozták ki minden egyéni tehetségüket, úgyhogy egy jezsuitarendtag képes volt egymagában egész vidék lelki szükségletét ellátni tanítással, neveléssel, könyvírással, prédikációval, szegény látogatásával, nagyok és hatalmasok gyóntatásával és lelki vezetésével, s politikai feladatok megoldásával is. A rend korán megjelent Ausztriában, s Bornemissza Pál is ír már 1554-ben az alapító szentnek, hogy Magyarországon is állítson fel kollégiumot. Oláh Miklós 1561-ben megalapítja a nagyszombati jezsuita kollégiumot, melynek tervét Canisius is pártfogolta, de a házleég, a tagok anyagi nehézségekkel küzdenek, nem lévén a gazdagnak tartott esztergomi érsekségnek annyi jövedelme, hogy a kezdet nehézségein átsegítse őket; a házat Borgia szent Ferenc generális 1567-ben feloszlatja, s a magyar kudarc ettől kezdve elijesztő például szolgál a rendben, hogyan *nem* szabad egy új tartományban házat alapítani. A rend azonban nem hiába találta meg az utat: egymásután vesz fel és képez ki magyar rendtagokat, köztük a nagybuzgalmú Szántó Istvánt, aki a római Szent Péterdemplom magyar gyóntatója lesz. Rómában van még magyar zárándokház, a pálosok kezén, akik az 1550-i jubileumkor még sok magyart fogadtak, 1575-ben már kevesen jöttek, s ezekkel is szeretetlenül bántak a zárándokház gazdái, akik közt már mindössze csak egy magyar volt, ez is kilencven esztendősk öregember, a többi pálos ekkor már horvát és dalmata volt. Ebben a helyzetben indítja meg Szántó István memorandumokkal és személyes kérésekkel a magyar szeminárium dolgát, melyet a jezsuitáktól vezetett Collegium Germanicum mintájára kér felállíttatni. 1579-ben a pápa a pálosok ez elszlávosodott maradványait eltávolítja a San-Stefano-kolostorból, megnyílik a magyar kollégium, egyelőre két taggal, s erősen fellendül, amikor az 1580-i pápai bulla beolvasztja a német kollégiumba. A Collegium Germanico-Hungaricumnak 1600-ig 46 magyar tagja van, ebből húsz az esztergomi, hét az erdélyi, püspöktelen egyházmegyéből. Az új szellemet az új század elején ezek a klerikusok fogják képviselni, ők fogják visszahódí-

tani a lelkeket, köztük elsősorban a nagybirtokos családok tagjait, s azok segítségével a régi egyház érdekében fogják érvényesíteni a cujus regio-elvet, melyből eddig, a XVI. században a katolicizmusnak csak kára és pusztulása származott.

Addig is azonban, míg a hatalmi küzdelem az országos politika porondján megkezdődik, a katolicizmus belső erőgyűjtése tovább folyik és az új erők hatóképességüket a hívek lelki vezetésében próbálják ki. Telegdi Miklós pécsi püspök, nagyszombati vikárius az, aki a hetvenes években új utakat mutat a lelkek meghódítására. Már 1562-ben lefordítja Oláh érsek megbízásából Canisius kis kátéját, mely azután a szintén tőle alapított nagyszombati nyomdának egyik legtöbbször kiadott munkája lesz. Címlapján megint megjelenik Magyarország patrónája, Szűz Mária és gyermekét karján tartva, egyszerű mosollyal hallgatja a kérést: „minden török tábor állást hánj széjjel, mi szárnyaid alá futunk“. Telegdi hosszú tizenhat esztendőn át prédikál a nagyszombati templomban, míg az evangéliumból tartott prédikációit 1577-ben kiadja, s ezzel a hitvitázó irodalmat katolikus részről is megindítja. A jobbágyfiú Telegdi és tanítványa, a régi nemes Monoszlai András állanak ki katolikus könyvekkel a protestánsok, főként Bornemissza Péter foliansai ellenében. A módszer ugyanaz, mint a protestánsoké, mert a szükséglet is ugyanaz: Telegdi is a „falukon tanító együgyű jámbor egyházi embereket“ akarja kitanítani a hitelvekre, sőt a legegyszerűbb szokásokra is: azt is megmagyarázza nekik, hogyan vessenek keresztet, mikor a „prédikáló székbe“ mennek, hogyan vezessék be az evangélium felolvasását, mit könyörögjenek utána. Egyik imádsága: „Ha kedig az az akarátja, hogy ennél is jobban megbüntessen, verjen és ostromozzon önnönmaga minket, ne veressen és ne ostromoztasson a pogány törökökkel és egyéb ellenségeinkkel.“ Mindenütt a régi magyarok“, „a mi eleink“ szokásait akarja helyreállítani, ezekhez köti a katolikus vallást, melyről az újítók oly megvetéssel beszélnek, a régi magyarság nevében tiltakozik a protestánsok új elnevezései ellen, megvédi a vasárnap nevét az új, protestáns úrnapja ellenében, hozzátéve, hogy akik így tesznek, azoknak Miklós helyett Népgyőzöt, Péter helyett Köt kellene ezután mondaniok. Vitáiban tartózkodó, nem káromló kifejezéseket használ, s nem vonakodik feltenni, hogy a protestáns könyvekben is van katolikus számára használható: „Jóllehet ha azokba valami olyat találtam nálok, ami tetszett és nem idegen volt az Isten igéjétől, azt el nem vettem.“ Utóda, Monoszlai András vastag Apológiájában, a szentek tiszteletéről és a szabad akaratról írt művében lépésről-lépésre védekezik a protestáns állításokkal szemben: „a római anyaszentegyháznak püspökei semmiképen farkasok nem lehetnek“, „semmiképen bálványozók nem lehetnek“, s azután Luther életének katolikus részen közkeletű kritikáját adja, az egyházból kilépését, ördög-

gel érintkezését. Hazai ellenfeleinek „undok, rút és fertelmes beszédeit⁴- is Luther stílusából vezeti le. Monoszlai művére Gyarmathi Miklós, helmed lelkipásztor válaszolt, akinek azután Pázmány Péter adta meg a feleletet. Ekkor már Gyarmathi mellett a porondon van az egész századvégi vitázó nemzedék, élükön Magyar Istvánnal és Zvonarich Mihállyal, kik mindketten Nádasdy Ferenc pártfogoltjai és ennek költségén jelennek meg műveik. Az első katolikus válaszirat megindítja a hitviták nagy sorozatát, mely már nem Telegdi békés hangján folyik, hanem az Iliász hőseinek harci zajával. Gyarmathi Miklós találóan alkalmaz ily háborús hasonlatot: „miképen az olyan felkészült vitézi sereg mindenkor vigyáz, a táborban készen talpon áll és úgy várja az ellenséget, melytől szüntelen környülvétettetik, ostromlattatik és újabb, újabb csalárd lesekkel, csatázásokkal, hirtelen való ütközetekkel mindenképen késérgettetik és forgattatik, így az Jézus Krisztus seregének soha itt e világon nincsen állhatatos békessége...“. Magyaroknak egymás elleni harci vitája megkezdődött, hogy századokon keresztül meg ne szűnjék.

A katolikus restauráció nagy vezetője, Pázmány Péter úgy lép elő a század elején, mint a nagy színész, aki mielőtt páratlan jelenését eljátszaná, maga előtt bocsátja a kisebbeket. Politikában, mint látni fogjuk, Forgách Ferenc érsek volt előttejárója, egyházi adminisztrációban és hitvitákban Telegdi és Monoszlai, a lelkek csöndes magához hajlításában Pécsi Lukács, a nagyszombati nyomdának egyik legszorgalmasabb írója, aki a „keresztény atyafiaknak épületére“ imádságokat ad ki, a „keresztény házas embereknek, velök össze jámborul nevelt fióknak és szemérmes szűz leányoknak“ pedig németből fordít lelki füves kertet, ahol a keresztény szüzekhez illő jó erkölcsökét virágoknak nevezi, s egymásután leírja őket az előtte fekvő német szöveg alapján a sárga füvet, szekfűt, sárga, fejér, szederjes, kék violát, majoránát, Boldogasszony rózsáját, bécsi füvet, rózsát, rutát, rozsmaringot, levendulát, Temondád?füvet, mindegyikhez szép képbeli ábrázolást is mellékelve. Pécsi Lukács ez ártatlan munkáját századok múlva egy hasonló ártatlan lélek olvasván, kivel még találkozni fogunk, Virág Benedek, nem állhatta meg, hogy a szétporló öreg papirosra rá ne írja: örömmel olvastam. A katolikusok jóval azelőtt, hogy a világi hatalmat igénybe vehették volna, megkezdették a lelkek visszahódítását. Az ilyen lélekből léleknek írt könyvek sorában van Balassa Bálint utolsó munkája is, az anglikánoktól kivégzett jezsuita, Campianus Edmond hitvalló könyvecskéjének fordítása, melyet a költő halála után gyóntatója, Dobokai Sándor jezsuita adott ki, Balassa istenes halálának leírásával. Esztergom, a magyar kereszténységnek török kézen levő főhelye ostrománál a költő súlyos sebet vett, s ebben várta az elfog-

lalt városban utolsó óráját, meggyónván és „kegyes ájtatos szókkal magát a mi Üdvezítő királyunknak és az ő szent anyjának, a szeplőtelen szűz Máriának ajánlván⁴. „Jól értette az éles elméjű vitéz ember, teszi hozzá Dobokai, minemű tisztelettel tartozik Asszonyának, úgymint az vitéz magyar nemzetnek Istene és szentfia előtt kiváltképpen való szószólójának.⁴ Utolsó szavai voltak: „Krisztus megholt én érettem és én hogy kételkedjem? Te katonád voltam Uram és az te seregedben jártam.“ A magyar vitézség örök mintája, s a század egyik legbensőbb szelleme így múlt ki, visszatérve ősei hitéhez, megnyugodva a régi egyház kegyszereiben. A katolikus egyház újra megmutatta, hogy tud a lelkek ura és vigasztalója lenni, s ígv lépett be a most kezdődő évszázados küzdelembe.

AZ ERDÉLYI KÉRDÉS A FEJEDELEMSÉG KIALAKULÁSA

AXVI. SZÁZAD magyar állami életének szinte minden nagy változása a kettős királyválasztás és az ellenkirályság tényéből folyt, mint eredendő bűnből, mint minden rossz kútfejből. Így a török uralom, így az ország politikai szuverenitásának, a magyarság nemzeti érvényesülésének évszázadokra terjedő sérelme és nem kevésbé így a keleti végek leválása, Erdély külön fejedelemséggé alakulása. 1526-nak kettős királyválasztása mély sebet vágott a magyar nemzet testén, s ezt a sebet a következő idők sem tudták behegeszteni, ellenkezőleg a hosszú betegségnek amputáció, az ország megcsonkítása Ion a vége. Az új erdélyi fejedelemségnek a következő évszázadban, egy Bocskay, Bethlen és Rákóczi György alatt bármily nagy jövője volt is, megalakulása mégis csak a nemzettest csonkulását, első története, évtizedeken át, mégis csak természetellenesen, erőszakkal leszakított tagok reflexmozgását, tengődését jelentette. A XVII. század első felének Erdélye, mely erős és tehetséges fejedelmek kormánya alatt Nemzeti műveltség és magasabb humanitás színeiben jelentkezik Európa színpadán, ne tévesszen meg bennünket a kezdet szegényes és természetellenes volta felől. A XVI. századi Erdély csak szükségalakulat, melynek létalapját Szolimán egy rendelete nyújtotta: a keleti országterület kénytelen volt külön állami életre, amikor a nyugati magyarsággal való összefüggését török pasalikok szakították meg és a két fél egyesülését fegyver, az ősi pogány ellenség lebírhatatlan ereje akadályozta, tiltotta. A magyar népben sem akkor, sem előbb vagy utóbb nem élt a tendecia, hogy nemzeti életét két államalakulat kereteiben folytassa, ehhez a nép túlságosan kicsiny, ehhez a terület túlon túl kerekded, egybefüggő volt, s végre is a magyarság egész korábbi története sokkal koncentrikusabb fejlődést mutatott, még a végeken lévő szétszórt tagoknak is sokkal nagyobb kohézióját, semhogy bármilyen belső szükséglet kettéválást követelhetett volna.

A kettéválás nem volt tehát magyar nemzeti szükséglet: hatalmi szónak, külpolitikai kényszernek lett az eredménye, s e tekintetben a szultáni parancs, mely nem tűrte, nem tűrhette a keleti és nyugati magyarság egyesülését, az európai történetben szinte példátlan erőszakot konstituált, melyhez hasonlóra csak a világháború utáni békediktátumok mertek vetemedni.

A korábbi történetekből megismertük, miként állott elő már a XV. század folyamán az erdélyi területen három közigazgatási egység: a magyar vármegyék nemesi lakossága, a szászok és a székelyek univerzitása. Ez a három, területileg is körülhatárolt egység már 1437 óta többször keresi egymással az érintkezést: úgynevezett uniók jönnek létre, melyekben a három terület közös védelmet garantál egymásnak, s utóbb már bizonyos külön erdélyi igazságszolgáltatási gyakorlatot is kialakít. Azt is tudjuk, hogy a magánjog némely terein is külön erdélyi szokásjog volt ekkor már életben: különösen a vérdíjak nagysága és a hitbér kifizetése dolgában tért el az erdélyi magánjogi szokás a magyarországitól, amint ezt már Verbőczy Hármaskönyve is megállapította. De tévedés volna ily eltérésekben külön erdélyi állami öntudat kezdeteit keresnünk. Ilyen immanens erdélyi öntudat sem a tényekben nem jelentkezik, sem pedig az egyes nemzeti testek, magyarok, székelyek, szászok lelkiségében, melyet pedig e korból már meglehetősen ismerünk.

A három nemzet külön élete

A három nemzet 1541-et megelőzően a fejlődésnek annyira különböző, egymástól homlokegyenest eltérő irányában élt, hogy közös állami öntudat össze nem köthette őket. A magyar nációnak politikailag érvényesülő tagjai, a hét erdélyi vármegye nemessége földrajzilag is, a Szamos- és Körös-völgyön át, szoros kapcsolatban állott a tiszántúli magyarsággal, főúri családjai magyar törzsökös nemzetségnek tagjai, kiknek rokonsága Magyarországon lakik, ők maguk, mint a Bánffyok, Bethlenek, nagy országos pályát csak a királyi udvarban találhatnak. A későbbi, fejedelemségbeli nagy családok többsége ekkor még szinte kisbirtokos és a politikára alig van befolyása. A magyar nációnemeseit semmi nem ösztökélhette tehát arra, hogy Magyarországtól elszakadva, külön életet éljenek. Hiszen jobbágyaik ellenében éppen most adott nekik a magyar törvényhozás, az 1514-i drákói törvénnyel, s Verbőczy Hármaskönyvével, biztos védelmi eszközt. A Szamos-völgyeknek folyton lázongó magyar jobbágyait a magyarországi jogrend segítségével lehetett leginkább fékentartani, külön erdélyi fejlődésnek valóban senki sem érezhette ott szükségét, annál kevésbbé, mert a különállást megelőzően az egyetemes magyar fejlődés is a földbirtokosoknak kedvező irányban ment.

A székely nemzetet egészen más gondok foglalták le. A vérségi kapcsok, melyek valamikor a székely falvakat és székeket összetartották, ekkor már pókhálóként szétszakadoztak, a székely örökséget venni lehetett, s akinek pénze volt, az a székely birtokkal együtt a kapitányi, székbírói, esküdti hivatalt is megvásárolhatta magának. A pénz hatalmából lehetővé vált a kevesek uralma, mely a régi székely szabadságot és egyenlőséget volt hivatva, a XVI. század folyamán, végkép felváltani.

Ez a fejlődés már a XV. században is felismerhető volt: tudjuk, hogy a főszékelyek, primőrök és lófők már ekkor megpróbálták a hivatalokból a szegény községet kizárni és már ekkor fellép a földönlakók osztálya, mely a primőrök birtokát művelési jobbágyi helyzetben, a magyar jobbágyétól nem sokkal különböző elnyomásban. A közszekelység ez ellen hiába igyekszik védekezni; legalább az igazságszolgáltatást próbálná a régi, középkori, demokratikus alapokon, az esküdtek választásával, megtartani, s mikor panaszai mindegyre hasztalanok, csak fegyveres felkelésekben lát menedéket. A XV. század végén, a XVI. elején Báthory István, Zápolyai János vajdák és alvajdák többször fojtják vérbe a közszekelyek lázadását. A királyi hatalom az egyetlen, mely legalább közjogi téren respektálja a székelység ősi szokásjogát; a székely örökségre nem terjeszti ki a királyi jogot, nem vonja be az örökös nélkül meghalt székely birtokát; a hadkötelezettséget és az egyetlen székely adót, az ökörsütést is a régi formákban követeli tőlük, s nem az ő hibája, hogy a primőrök és székely ispánok elnyomásától elkecsereedett közszekelység néha még ezeket a régi szolgáltatásokat is megtagadja. Ilyenkor királyi had száll meg náluk és kényszeríti ki engedelmességüket. A közszekelyek kétségbeesett harca azonban egészen vége eredménytelen volt: a fejlődés székely földön is vármegyei irányban folyt le, s amint a vármegyei területen a XV. század hozta meg a földesúri jogok teljes biztosítását és a korábban különböző szabadságokkal rendelkező szolgáló népeknek egyetlen jobbágyosztályba szűritését, ugyanez történik most, a XVI. században, a szabad székelyek országában. A székely szabadság e tragédiáját a külön erdélyi fejedelemség hozta meg, de előérzete megvolt már a század első felének nemzedékeiben is: a székelység soha nem viselkedett oly makacsul, oly elkecsereedett, szép szó és fenyegetés iránt érzéketlen módon, mint most, előre sejtve, miként fogja 80—90 primőr család, a lófőkkel együtt, jobbágysorba alacsonyítani a 7—8000 szabad székely családot.

Ebben a véres jelenetekkel terhelt társadalmi harcban a székely nemzetnek valóban nem volt oka a magyar királyságtól elszakadni és a vármegyei nemességgel szorosabb kapcsolatba lépni, amely természetesen csak pártolhatta a primőrök földesúri hatalmának kifejlődését. A közszekelységnek, fényégetett helyzetében, egyedül a király lehetett pártfogója: a szegény község panaszai és óhajai egyképen Budára szállnak, a királyi udvarba.

A harmadik nemzetnek hasonlóképen nem volt oka kikíváncozni a magyar királyságból. Az erdélyi szászok ekkor már teljesen kialakította magának közjogi és közigazgatási egységét, mely immár minden szászt magában foglal és egy nemzettestbe olvaszt. Az Andreamum kiváltságait, melyek eredetileg csak a Szeben vezetése alatt álló hét széknek szóltak.

Katholikus prédikáció

KATHOLIKUS PRÉDIKÁCIÓ. A magyarság szellemi életének egyik jelenete. Egykorú színes metszet, a Szépművészeti Múzeum metszetgyűjteményében. A szószéket, a szerzetes prédikátor előtt, szőnyeg díszíti. A kép a XVI. század végéről, vagy a XVII. század elejéről, a kezdő ellenreformáció korából származhatik.

már Hunyadi Mátyás kiterjeszté az összes szász területekre, s a XV. század második felére elkészül a minden szászok egyeteme, az universitas Saxonum, melybe a hét szász széken kívül a két szék, továbbá a beszercei és brassói, barcasági kerület is beletartozik. Országgyűlésekre együttesen hivatnak a szászok és együtt mennek, adót is együttesen fizetnek, a szebeni polgármester és szász comes tekintélye az egész szász települési területen érvényesül. A világi universitas ez egységet hathatósan támogatja az egyházi egység, melyet a szász papság előrelátó, makacs munkával ért el. Az eredetileg az esztergomi érsek és erdélyi püspök alá tartozó szász káptalanok 1502 óta a megyesi dékán, mint generális dékán alatt vannak, aki előbb csak a dekanatusok, azaz prépostságok papságára vetett adónak a kezelője, de később már a püspöktől is elismert feje a szász papságnak, mely ilymódon már a protestantizmus behozatala előtt létrehozza nemzeti egységét, mintegy a protestáns?kor ágostai szász zsinatának előképét. Világi és egyházi universitas egyképen szolgálják a nemzeti elzárkózás, a faji fenntartás céljait, az egységes vezetés a szebeni polgármester kezében van, aki ebben az időben már szinte külön államnak a feje: a kisebb városok tanácsainak ő ad pénzt csapattartásra, erődítési munkálatokra, ő gyűjti össze az adót, ő képviseli a király előtt a hű szászokat, kiket „ad retinendam coronam“, a magyar királyi tekintély fenntartására helyeztek ide, Európa keleti végeire a régi királyok.

A XVI. századra kibontakozó szász egység tehát, a közszékelyekhez hasonlóan, saját fennmaradásának és függetlenségének garanciáit látta abban, ha a magyar királyok uralma alatt megmaradhat, akik különben is elhalmozták privilégiumaikkal, kegyük jeleivel. De a két másik nemzettel való szorosabb kapcsolatot egyébként sem óhajtotta a szászok, melynek belső, társadalmi fejlődése homlokegyenest ellenkező irányban haladt, mint akár a vármegyéké, akár a székelyké. E két utóbbi nemzetenél ekkor szilárdul meg a földesúri hatalom és tűnik el, örökre, a középkori szabadság. A szászoknak sikerül ezt a fejlődési tendenciát jó korán, gyökerében megszüntetniök: az egyes falvakban vagy városokban örökösödési jogon főhivatalnokságot gyakorló „erbgrafok“, gerébek hatalmát már a XV. században megtörik a szász községek s bár az ilyen családok utódai, minők pl. a Gerendiek, még a XVI., sőt XVII. században is követelőznek, királybírósgot, vagy a közös föld felosztásánál több „nyilat“ örök jogon kívánnak maguknak, ezen igényeket már maga az universitas utasítja vissza és védi meg földesúri hatalom kialakulásától az egyes községeket.

De az agrárfoglalkozású, földművelő szabadok önállósága, ha kikerülte is a szászok közt a földesúri hatalmat, mégsem maradt meg teljes érintetlenségében, aminthogy a XV. és XVI.

századot Középeurópa egyetlen területén sem élte túl a közszabadok középkori önállósága. A szász falvak, földesúr helyett, a szék területén kifejlődő városok hegemoniája alá kerültek, melyekben kereskedő és ipari lakosság, valamint egyházi és világi intelligencia halmozódott össze. Az egyes székek területén ezek a kerített városok veszik kezükbe a hatalmat, köztük Szeben, Segesvár, Medgyes, a két kerületben Brassó és Beszterce, s a falusi agrárlakosságnak középkori, a telepedés kora óta állandóan gyakorolt autonómiája kezd megtörni a városok hatalmán. Az összes szabadok testületé, a székgyűlés, csak azokban a székekben választja továbbra is a székhivatalnokokat, melyekben város nincsen; a várossal mint központtal bíró székekben a falusi lakosság politikailag a városi tanács befolyása alá kerül: s ezzel együtt a székgyűlés választói hatásköre a városi tanácsra és a százak testületére száll át, az esküdteteket ezek választják, sőt néhol a városi tanács lesz a falvak számára a fellebbezési fórum is. Itt a közszabadságot illetőleg a falusi közszabadok előbb az igazságszolgáltatást, azután egyéb autonómiájukat is elvesztik, míg azonban a közszékek egyes magánföldesurak hatalma alá kerülnek, addig szász földön a városokban megszervezett polgárság veszi át a falusiak autonóm jogait.

Ez a polgárság maga is mindinkább antidemokratikus irányban fejlődik: a közszabadok középkori egyenlősége a városokban sem tartható fenn többé. Míg a középkorban még a község, majd pedig a százak testületé választá a városi hivatalnokokat, a XVI. század közepén a rendelkezés joga szinte kizárólag a városi tanács kezébe kerül, ennek tagjai, a polgármesterrel és a városgazdával (Stadthann) élükön választják meg az esküdteteket, s némi formalitások megtartásával önmaguk újítják meg saját testületüket. A század közepén Brassóban, Szebenben olyan bírakkal találkozunk, akik tíz-tizenkétszer viselik egymásután városuk legfőbb tisztségét. Az a körülbelül 60—70.000 lélek, amennyit ekkor a szász területek lakossága kitesz, tulajdonképpen néhány száz, gazdag és értelmes városi család igazgatása alatt él. Bár a patrícius elnevezés nincs divatban, a valóságban ezek a patriciusi családok kormányozzák a szász városokat és az egész Királyföld és Barcaság falvait, s az ő előrelátásuk biztosítja az egész terület anyagi jólétét és a folytonos belvillongásban közbiztonságát. Az „okos és körültekintő“ (prudens et circumspectus) városi kormányokra jellemző, hogy évtizedeken át következetesen akadályozzák a székely községeknek városi központokká kifejlődését: a székely mozgékonyosság közel állott a kereskedelmi tehetséghez, s ha a székely mezővárosoknak sikerül kereskedelmi kiváltságok segítségével felemelkedniök, előrelátható volt a veszedelem, hogy az oláhországi és havasalföldi ki? és beviteli kereskedést kivesszik a százakok kezéből, akiknek pedig ez volt a fő jövedelmi

forrásuk. Ezért akadályozzák minden módon a székely városi fejlődést és például mikor Sepsiszentgyörgy vásárjogra tesz szert, Brassó éveken át tiltakozik ellene Lajos és János király előtt és végül is sikerül neki a királlyal a vásárjogot visszavétetni.

A társadalmi ellentét mellett a vallási is csakhamar fellépett: a szászok, mint tudjuk, mindnyájan Luther felekezetéhez csatlakoztak, s meg is maradtak benne azután is, hogy a vármegyebeli magyarság, valamint a székelyek egy része a németelvetiai reformációhoz, majd az unitarizmushoz állott. Mindezen elválasztó momentumokhoz járul a XVI. században élesebb formákban jelentkező nemzeti ellentét, mely ekkor már jóval túlhaladja a középkori kereteket.

A nemzeti érzés középkori jelentkezési formája, mint fentebb is láttuk már, rendesen abban állott, hogy idegen nemzeti-ségűt nem akartak sem hivatalokba, sem tisztségekbe vagy bírtokokba befogadni. A nemzetiségnek ez a társadalmi formája természetesen a XVI. században is megtalálható, legtisztább kitenyésztésben a városi polgárságnál, mely ekkor is kétségbeesetten védekezik minden idegen bevándorlás ellen. Az erdélyi viszonyokra különösen jellemző, hogy 1541 után, amikor a külön erdélyi államiság tényleg létrejött, a magyarok és székelyek, bizakodván a három nemzet uniójától feltételezett testvéri érzelemben, többszörösen megpróbálták a szász városoktól az eddigi gyakorlat revízióját kieszközölni. Így kívánta 1544-ben a magyar nemesség, hogy ezután egyes nemesek a szász városokban házakat vehessenek és bírhasanak, amit azonban a szász universitas elutasított, mint a brassói orgonamester, Ostermeyer Jeromos elégtétellel megjegyzi: ez soha többé, örök időkben, meg ne adassék nekik. Két év múlva a szebeni tanács újból kénytelen volt foglalkozni azzal, ne vegyen-e fel magyarokat is a városi céhekbe, s végül is a régi tilalmat fenntartva és megszigorítva kimondta, hogy már beköltözött és polgárjoggal bíró idegen családok fiai is csak a beköltözéstől számított negyedik ízükben vehetők fel céhekbe. Ezek a szigorú tilalmak a fejedelemség korában is állandóan érvényben voltak, a szász polgári családokba beházasodó magyarok, feleségük halála esetén csakis az ingókat örökölhették, a ház? és ingatlantulajdont kénytelenek voltak az asszony rokonainak, szász polgároknak átengedni. Szeben városa 1589-ben újra kimondja, hogy semmiféle idegen, rác, oláh, magyar, horvát, vallon, spanyol, francia, pólyák nem szerzhet magának házat, sőt a tanács engedelmével nélkül be sem házasodhatik polgárcsaládba. Kivételt egyedül a németekkel tettek: a század két nagy szász államférfia, Pemflinger Márk és Haller Péter, majd a század fordulón Weiss Mihály, bevándorolt német, s ugyancsak gyakori, hogy felsőmagyarországi vagy ausztriai németeket alkalmaznak papi állásokra. A szászok

ezen erős nemzeti elzárkózását az új Erdély fejedelmei is respektálják: János Zsigmond Segesvár privilégiumát, hogy idegén ne vétessék fel, megerősíti, Báthory István pedig elfogadja azon szász statútumokat, melyek szerint szász bíróságok előtt a felekre kötelező a német nyelv használata.

Ez a társadalmi téren nyilvánuló elzárkózás kétségtelenül mély nemzeti forrásokból is táplálkozott, aminthogy erős nemzeti reakciót is keltett életre más népeknél. 1550-ben Fráter György törvényszéke elé került ez a nemzetiségi eset: Béli Ferenc két székely szolgája egy barcasági szász faluban lagzira volt hivatalos, s ők ott a kelleténél többet öntvén a garatra, a vendégeket „buta szász“ szóval szidalmazták, majd onnan hazafelé indulva, a következő szász faluban egy székely kobzosra akadtak, akit csak nem hagyhattak ott a szászok között, hanem magukkal akarták vinni „Székelyországba“, s mikor ez nem ment velük, bántalmazták és hangszerét összetörték; tovább menve az úton egy szász szolgát ismét „germán bestia“ szidalommal illettek, s több hasonló kihágást is követtek el, miközben kardot rántottak, de csak ők sebesültek meg, s végül is Brassó városa karóba húzatta őket. A szigorú ítéletnél kétségtelenül nemzetiressentiment is közrejátszott, székely és szász, valamint szász és magyar közt ekkor már társadalmi és vallási ellentéteken felül nemzetiségiek is hatóerőként szerepelnek.

A legsúlyosabb nemzetiségi összeütközés Kolozsváron jött át-szódott le, ahol a szászok már a korábbi századokban sem tudták fenntartani a bevándorlási tilalmat, s így már Hunyadi Mátyás kora óta a magyarokkal megosztani voltak! kénytelenek a hivatalokat. A magyarok áttérve a református és unitárius felekezetre, a nagy templomot kezdték követelni a lutheri szászóktól, akik viszont birtokjoguk megszilárdítása kedvéért levakarták a templom homlokzatáról Mátyás király feliratát és ráírták: Templum Saxonum. A dolog pörre került és János Zsigmond kancellárja, Csáki Mihály előtt mindkét fél alkalmat vett magának a saját nemzeti történetfilozófiájának előadására. A szászok előadása szerint az ősi szász nemzet már kétezer év óta híres és nevezetes az egész világon, s ezer éve, hogy Magyarországon lakik, falakkal kerített városokban, Esztergomban, Budán, Pesten, Pécsen, a radnai bányák vidékén. Mikor pedig Magyarországot a tatárok elfoglalták, alig maradt magyar életben, s IV. Béla király nem tudta másként visszafoglalni, mint-hogy a szász fejedelemtől elkérte alattvalóit; a szászok csakugyan véres harcokban kiverték a tatárokat, s mivel Béla király szegény volt, s illő jutalmat nem tudott nekik adni azért, hogy országát visszafoglalták, odaadta nekik a Szászföldet és felhatalmazta őket, hogy városokat, erős falakkal építsenek, így lettek ők, ezelőtt már ezer éve, a harmadik náción Erdélyben... A magyarok előadása nem kevésbé dagad a nemzeti

önérettől: Erdélyben ők, a magyarok a főnáció, mert vérük hullásával foglalták el az országot, s a szászok csak mint menekültek és csavargók, az ő engedelmeikkel költöztek be utóbb. Hosszas feleselés után a fejedelem kancellárja ítélkezik, s a városi lelkészséget váltakozóvá teszi: magyar?unitárius után szász?ágostai legyen városi lelkész, Szent Mihály-templomát pedig magyar bíró alatt a magyarok, szász bíró alatt a szászok bírják.

Mindez teljes kifejlődésében mutatja úgy a magyar?székely, mint a szász öntudatot. A nemzeti öntudat, ha saját körében a humanisztikum magaslatáig felemelkedni nem képes, elsősorban a más nemzetiségűek lebecsülésével bizonyítja meg életrealitását, ami akkor szásznál és magyarnál egyaránt megfigyelhető. Ezt bizonyítja Hűt Albertnek, a nagy szász comesnek 1591 -i beszéde is a fejedelem előtt, ahol ő is előadja, hogy a szászok mentették meg a régi királyokat, s így fegyveres szolgálatukért kapták földjüket; most céhbeiek lettek ugyan: szűcsök, suszterek, szabók, de ennek is örülni kell, hogy az államban már békés keresetből is meg lehet élni, nemcsak „dúlás, fosztás, kóborlásból“, gondolatban hozzátéve: miként a magyar nemesek. A három politikai nemzet mindegyikét a saját nemzeti öntudata fűtötte, nem pedig egy mindent átfogó erdélyi öntudat, melynek e korban még kezdetei sem ismerhetők fel.

A három nemzet életét már az egykorú Verancsics is „politikai“ életnek nevezte, mellettük politikai, azaz közjogi vonatkozású jogok nélkül éltek az oláhok, már csak részben a középkori kenéz?telepítések utódai, részben új bevándorlók, akik a XV. század török pusztításaiban eltűnt magyar jobbágy-ság helyét foglalták el. A kenézségi telepék régi jogai e században is épségben maradtak, a hátszegi, fogarasi és egyéb területek kiváltságos oláh falvai a nemzeti fejedelmek uralma alatt is élvezik jogaikat, melyek nekik nem ugyan közjogi érvényesülést, de ehelyett kevés, pontosan körülírt szolgáltatás fejében olyan életet biztosítottak, mely szabadságban és a kultúráik-pótnak megfelelő kényelemben nemcsak a magyar jobbágyokén, de a székely közsabadokén is túltett. Az új telepések, akikkel ekkor még csak magyar vidékeken találkozunk, mert a szászföld oláh falvai csak a XVII. században tűnnek elő, maguk is szerződés alapján foglalták el a magyar jobbágyoktól elhagyott helyeket, s ezek a szerződéses rosszabb feltételeket nem tartalmaztak, mint aminők a magyar jobbágy-ság kötelezettségei voltak. Emellett egyházi adótól teljességgel mentesek voltak, ami nem keveset jelentett, mikor a XV. századi nagy magyar jobbágy-lázadás az egyházi tized miatt tör ki, s a XVI. században a protestáns, szász papok tizedéről fejedelem és universitas mint nagy bevételi forrásról vitatkozott állandóan. Számuk ekkor még csekély volt; még két véres évszázadnak kellett elviharoznia, hogy a kiégett, elpusztult magyar és

szász falukba végkép leereszkedhessenek a havasi oláh pásztorok. Számukat Verancsics, nagyot akarván mondani, nagyobbra teszi, mint egyenként bármely politikai nemzetét, tehát a szász-ság és székelység számánál többet véve fel, 80—100.000-re tehetjük Erdély akkori oláh lakosságát. A kenéz-családok egy része ekkor már felemelkedett a magyar nemesség privilegizált rendjébe: magából Hunyad vármegyéből hatvan ilyen nemes oláh családot ismerünk, Fogarasban pedig nem kevesebb, mint 178 boérscsaládot, aminek jelentőségét akkor fogjuk fel teljesen, ha visszaemlékezünk rá, hogy a székelység egész főember osztálya is sokkal kevesebb családból állott.

BÁR AZ ELSŐ FEJÉRVÁRI koronázás Erdély vajdájának tette fejére a magyar koronát, Erdély uralmát még nem tudta számára biztosítani. A polgárháború éveiben semmi különbség nincs Erdély és a tulaj donképeni Magyarország között: mindkettő belsejében kétfelé szakítva ingadozik a két koronás király között, s a Bécstől távolfekvő Erdélyben éppúgy vannak Ferdinándnak hű és kitartó alattvalói, mint Jánosnak Tótországban és a horvát részeken. Az a gondolat, hogy a bérces haza a magyar polgárháború borzalmaiból legkönnyebben úgy szabadulhatna, ha külön fejedelem alatt, a két vetélytárs kizárásával, külön életet élne: ez a gondolat soha, egyetlen erdélyi fejében sem fordult meg a polgárháború éveiben: egyéb megoldást el sem tudtak képzelni, mint valamelyik magyar király uralma alatt továbbra is a magyar állami keretek között élni. És így folyt éveken át Erdélyben is a két király küzdelme.

A két ellenkirály Erdélyben

Ferdinand magyarországi sikereinek hatása alatt alig van többé Jánosnak híve volt vajdaságában. Zápolya! maga panaszkodik 1528-ban: midőn az emberek hitetlensége miatt Erdélybe kellett vonulnia, úgy találta, hogy a hitetlenség ide is elhatott, mert a szász városok majd mind, a székelyek egy része és néhány nemes a német törekvésekhez csatlakoztak. A valóságban, mint tudjuk, nem akadt ekkor erdélyi vár és város, mely kapuit megnyitotta volna előtte. A szultán 1529-i hadjárata volt az, melynek hatása alatt az erdélyiek megint kezdtek visszatérni János hűségére. De még évek fegyveres küzdelmei kellettek, hogy Erdély birtokában hatalma megszilárduljon. Ferdinándnak Erdélyben állandó kormányja, vajdái és helytartói voltak: Perényi Péter, vingárti Horvát Gáspár, majd Gerendi Miklós püspök, akik nemcsak az egyes magyar urakat, a székelyeket és szász városokat iparkodtak Ferdinánd pártján megtartani, hanem folytonos diplomáciai alkudozásokkal a moldvai és havasföldi vajdák támogatását is biztosítani akarták maguk számára. A polgárháború ez éveiben kezdődik az a gyakorlat, hogy az Erdély birtokáért versenyző felek a két szomszéd-

dos oláh vajdaság fegyveres erejét veszik igénybe és zúdítják, saját céljaik érdekében, az erdélyiek nyakába. Ez irányban az első lépéseket Ferdinánd tette meg, rögtön trónralépése után külön ügynököket küldve a vajdákhöz, nekik szövetségét felajánlandó. Az ő lépései azonban eredménytelenek maradtak, nagyobb sikerrel alkalmazta e gyakorlatot János király, akinek hadai a moldvai vajda seregeivel együtt működnek Erdélyben Ferdinánd párthívei ellen. A döntő csata 1529-ben Brassó mellett, Földvárnál folyt le: Ferdinánd zsoldosait és a melléje állott szászokat és székelyeket Török Bálint, Majlád István és Gerendi püspök vezették a János nevében Erdélybe nyomuló Rares Péter moldvai vajda ellen: a csatában a székelyek az oláhokhoz állottak. Török Bálint serege teljes vereséget szenvedett, Majlád egy híd alá bujt üldözői elől, míg végre a többi vezérrel együtt Szeben falai mögött biztonságba jutott. Péter vajda feldúlta a Barcaság falvait és szolgálataiért János királytól erdélyi várbirtokokat, Csicsót, Küküllő várát, Bálványost, valamint a hatalmas szász várost, Besztercét kapta ajándékba. A felsorolt várak ettől kezdve gyakran szolgálnak a vajdák ellátására, akik ezeket természetesen mint magyar nagybirtokosok, királyi adománybirtokként élvezik, különösen akkor, mikor a török vagy fellázadt alattvalóik elől menekülni kénytelenek az erdélyi fejedelemhez. Veszedelmesebb helyzetét hozott létre János adománya Besztercét illetőleg. Beszterce már a korábbi időkben is szinte egyetlen ipartelepe volt Moldvának: besztercei iparosok jártak be az oláh területre házépítésre, házi berendezések reparálására; ha az oláh vajdának kocsija eltört, besztercei kovácsok javították ki, s ami primitív szüksége volt az oláh lakosságnak, késekben, fegyverekben, mind Beszterce szállította nekik. Most, hogy János király nemcsak Beszterce városát, hanem az egész Radna-völgyet is az oláh vajdának adta, ezzel lehetővé vált ez ipari központnak Moldvával való egyesítése. Péter vajda neki is állott Beszterce ostromának, s bár a szász polgárok hősiesen védekeztek, tízhavi ostrom után mégis csak meg kellett hódolniuk, miután János király is szigorú parancsokkal utasította őket erre. Hogy a magyar állami területnek ebből állandó kára nem származott, ez nem János érdeme, aki néha nem ritka rövidlátással tette lehetővé az elidegenítést: a moldvai vajdák rövid ideig szoktak trónon ülni, s miután Szolimán az 1538-i hadjáratban Pétert elűzte, Beszterce is visszazállott a magyar királyságra.

János uralma Magyarországon török segítséggel megszilárdulván, Ferdinánd párthívei Erdélyben is mind szűkebb körre szorultak össze. A szász városok egymásután meghódoltak János új vajdája, somlyai Báthory István előtt, Brassó és Segesvár behódolása után Szeben egyedül maradt hű Ferdinándhoz, s egyedül védekezett oláh hordák és Majlád István, ekkor már János király párthíve támadásai ellen. Szeben védel-

méta szász comes, Pemflinger Márk, a szászok közé beházaso; dott német bevándorló vezette, ő volt az, aki a szászok fővárosát néhány évre országos szerephez juttatta, kiemelve a szűk; körű német polgári politikából. Szeben csak 1536-ban hódolt meg János királynak, aki a város kiváltságait megerősítve, ettől kezdve jó barátságban élt vele és a szászokkal.

Az ő uralma alatt Erdélynek Magyarországhoz való viszo; nyában semmi változás sem történik: az erdélyi részek semmi; vei sem bírnak nagyobb autonómiával, mint korábban, és egyelőre még semmi jele sem mutatkozik annak, mintha itt külön állami önállóság felé haladnának a dolgok. A három náció; nak János uralma alatt tartott gyűlései Ugyanazon tárgyakkal foglalkoznak, mint korábban; legsürgősebben a védelem szer; vezését szokták tárgyalni, a középkori hadi kötelezettség kere; teiben. Egyes vajdák már akkor foglalkoznak a Magyarorszá; g; tói elszakított külön erdélyi vajdaság gondolatával, s ezt hol Ferdinánd, hol a szultán égisze alatt vélik megvalósíthatónak. Erdély mint külön fejedelemség először ezen zabolátlan nagy; urak fejében születik meg, különösen Majlád István, e „semmi sohunni oláh ember“, amint János udvarában nevezik, törekszik a két távoli központ, Konstantinápoly és Becs, egyensúlyba hozásával, tényleges függetlenítésére az erdélyi vajdaságnak. A két vajdának, Majládnak és Balassa Imrének, meg Kendy Ferenc tárnokmesternek felkelését hiába verte le, utolsó erdélyi útjában, János király: halála után megint a két vajda kezébe kerül a hatalom, ezek szállják meg a királyi birtokokat, s mikor Szolimán tájékozódás végett csauszt küld be Erdélybe, ezt Máj; Iád ráveszi, hogy az erdélyiek gyűlésén őt nevezze ki a szultán nevében vajdának és fejedelemnek. A három nemzet azonban nem mer határozni s vezetés nélkül mintha teljesen az anarchia.

Szolimán parancsa Erdély különállására

János halálával a magyar király tényleges hatalma megszünt Erdélyben: Ferdinánd korábban sem tudta itt akaratát érvényesíteni, most pedig seregei egyelőre Buda visszafoglalásán erőlködtek, s ezzel a keleti részek tényleg kiestek a magyar királyság hatalmi köréből. Izabella, mint János fiának, a jogutódnak anyja, közelebb van, s ezért küldik be a vajdák hűségnyilatkozataikat. De Ferdinánd sem mond le Erdélyről, beküldi követeit, s ezek egyike, Harinnay Farkas, felszólítva az erdélyi rendeket a kódolásra, az erdélyi fejedelemség legfőbb életproblémáját pendíti meg, mikor ez a fejedelemség még meg sem született: a török esküjében ne bízzanak és „ne reméljék, hogy valamikor lerázhatják a török igát, ha egyszer alája adták magukat; engedményeket a török soha, senkinek sem tesz, inkább elpusztul maga is. Amit egyszer fogai közé ragadott, azt ki nem ereszti többé“. Az ilyen bölcs meggondolások azonban

nem számítottak többé, amikor Buda török kézre került és Szolimán elhatározta, hogy a keleti részekből hűbéres fejedet lemséget alakít magának.

Az eseményeket későbbi magyarázatoktól szabadon mérlegelve, fel kell ismernünk, hogy Erdély államiségát török hatalmi szó, Szolimán erőszaka hívta életre. Ezzel szemben hiába volt Erdély ellenző akarata: hiába csatlakozott Majlád, sógorának, Nádasdy Tamásnak, befolyása alatt Ferdinándhoz, hiába tette le a másik vajda, Balassa is, meg a szász városok a hűségesküt, s hasonlóképen hiába küldött nekik Ferdinand hitlevélszerű diplomát: Erdély sorsa akkor is, mint később is annyiszor, határain kívül dőlt el. A rendek 1541 májusában Nagyselyken, szász földön gyűlést tartottak, s akkor Szolimán követe szultáni fémánt nyújtott át nekik. „Hatalmasságom — mondja a szultán — értesült a Majlád és Balassa Imre által támasztott zavarokról. Pedig én az országot János király fiának adtam, de azok nem akarnak engedelmessé válni, hanem Ferdinándnak hódolnak és német segélyért küldenek. Elviselhetetlen adókat szednek az erdélyiektől, elfoglaltak két sóbányát és bitorolják az országot. Magyarországot karddal hódoltattam meg és jobbágyaimat nem engedem sarcoltatni. Hatalmam teljességéből adtam az országot János király fiának, s nem tűröm, hogy ezen határozatom ellen történjék valami. Éppen ezért a viddini szandsákbég s az oláh vajda rendeletet kaptak, hogy haladéktalanul az országba menjenek, s akár Majlád, akár Balassa tagadja meg az engedelmességet a király fiától, kiűzzék az országból, s az engedetlenkedőket megbüntessék;“

Erre a fenyegetésre még egyszer fellázadt Erdély magyar, keresztény érzése és Majlád István Izabella biztosával, Statileo püspökkel együttesen meghordozta a véres kardot és az ország határait a két oláh vajdaság felé elzáratta. De mindez késő volt, 1541 júniusában a török vezér, Kucsuk Balibég és a két oláh vajda már Erdély földjén állanak, a székelyföldet és a Barcaság falvait kirabolják; maga Majlád is, oláh hitlevélre erős Fogaraszvárat otthagya, Rares Péter vajda foglya lesz, aki azután Konstantinápolyba küldi, a Héttorony örökös lakójának. Nincs többé semmi akadálya, hogy Erdély rendei a szultántól kijelölt fejedelemlétre hódoljanak, s egyúttal gondoskodjanak a török sarnak a három nemzet közt való beihajtásáról.

Így jött létre, török parancsára, János király fiának és özvegyének erdélyi fejedelemsége, anélkül, hogy Fráter György benne bármi szerepet játszott volna. De ennek a vérrel és vassal összeforrasztott államalakulatnak a kormányát őreá bízta Szolimán. A következő év januárjában bejött a tordai gyűlésre és nagy beszédben tájékoztatta a három nemzetet a történeletről. Talán ez a legelső magyar külpolitikai expoé. Megállapította, hogy a moldvai vajda fenyegetései hiábavalóak,

mert neki is a szultán parancsol, elmondta Budavár siralmas históriáját: nem titok előttetek, mondá, erdélyi urak, hogy a szultán őfelsége kezünkől átvévén Buda várát, a királyné őfelségét és minket fogolyként letartóztatott, közülünk Török Bálint urat magával vitte, s ezt a levelet adta nekünk, — a levél tartalmát is közölte, mely szerint Magyarországnak a Tiszántúli része és Erdély országa János király fiának adatik, kivéven Váradot, Fogarast és Kassát, melyeket Fráter György, és Temesvárt, melyet szandsák gyanánt Petrovics Péter kap; amíg pedig a királyfi felnő, mind a két országot, Magyarországot és Erdélyt, Fráter György fogja bírni. Erdély és Magyarország része évenként 10.000 aranyat tartozik Fráter György által a portára küldeni, még akkor is, ha egyetlen pénze sem maradna az országnak. A szultán végül kimondotta, hogy akik rendeleteit megtartják, azokkal úgy bánik, mint többi rabszolgájával, az ellenük merészkedőket azonban tűzzel?vassal ki fogja irtani, viszont Fráter Györgyöt, ha híven szolgál neki, még Bécs városával is meg fogja ajándékozni.

Fráter György szervező munkája. Az erdélyi rendiség

A beszéd a barátoknak a szultántól származó hatalmát fejtegette ki az erdélyiek előtt, akik ugyan sem Fráter Györgyben érdemeket, sem magukban hajlandóságot nem találtak a nem is közülök való barátoknak hódolni, de kénytelenségből megtették: Fráter Györgyöt királyi helytartónak választották, s két hónap múlva, a márciusi tordai országgyűlésen hozzájárultak a kormány berendezéséhez, amint azt Fráter György javasolta. E szerint a helytartó mellé minden nemzet, székenként és megyénként, két-két tanácsost választ, akik mellette tartózkodnak és az ország ügyeit titok terhe alatt intézik. A közigazgatás egyes ágaira érvénybe hagyták az eddigi szokásokat: közfelkelést mindegyik nemzet a saját ősi szokásai szerint végzett, az igazságszolgáltatás is a régiben maradt, a két közsabad nemzetnél a székek kezén, csak a vármegyék törvénykezése szorult javításra: ezekben bűnügyekre tizenkéttagú törvényszékeket szerveztek. Az egész rendelkezés jelentősége tulajdonképpen abban áll, hogy a három nemzet univerzitása egyenként felruházott kormányzási jogokkal, aminőkkel eddig nem rendelkezett. Eddig a három nemzet képviselői, az országgyűléseken, csak rendi képviselők voltak, most azonban a kormány is belőlük tevődik össze: a helytartói tanács, mely Izabellának az országba költöztével királyivá emelkedik, tisztán rendi, választott tagokból áll.

Ez a helyzet, a XVI. századnak magyar és európai fejlődésével összemérve, szinte példátlan gyarapodását jelentené a rendi hatalomnak, olyan gyarapodását, melyet az akkori viszonyokból semmiképpen nem érthetnénk meg. Hogyan? a három nemzet rendi képviselői kezébe kerül az államhatalom,

amikor ezt az államhatalmat csak most alapítja meg, török hatalmi szó végrehajtójaként, Fráter György, egész életében a királyi hatalom pártfogoltja és védelmezője? A barátunk a központi hatalom ily feláldozására oka nem volt, ilyenre nem is gondolhatott, egy ilyen végletes rendi szervezetet el sem képzelhetett magának. Az ellentétet megértjük, ha megállapítjuk, hogy ezen új fejedelmi tanács hatásköre sehol nincs körülírva, sehol nincs kötelezve a helytartó vagy fejedelem, hogy a tanács javaslatait respektálja, viszont a szűkszavú törvényszöveg is félreérthetetlenül kimondja, hogy a tanácsosok hívására — vocatus — jelenjenek meg a helytartónál, ha ez Erdélyben tartózkodik. A tanácsi határozatok figyelembevétele tehát tisztán a helytartó akaratától függ, ami annyit jelent, hogy ennek az új tanácsnak sincs több alkotmányjogi befolyása az ország ügyeire, mint akár a magyar tanácsnak, a Habsburg[?] királyok oldalán. A tanácstagok rendi választásának hasonlóképpen hiányoztak a reális alapjai: az egész csak pillanatnyi helyzet eredménye volt és szertefoszlott akkor, amikor a helytartói és fejedelmi hatalom megerősödött. Már a következő évi, 1543 februári kolozsvári országgyűlés kimondja, hogy a helytartó és az összes hivatalnokok a királynétól függenek, aki az ő tanácsosaival intéz minden ügyet. A későbbi fejedelmi tanácsnak huszonkét tagja — a húszonkettediket a szekularizált fejevári káptalan választotta — valóban legnagyobbbrészt, a benne ülő főhivatalnokon kívül is, a fejedelemtől kapta megbízatását. Látni fogjuk, hogy az erdélyi fejedelmi tanácsnál szelídebb, engedelmesebb testület alig volt, még tagjainak törvénytelen és tömeges elzárása és kivégzése sem tudta lojális nyugalmát megzavarni.

Az említett 1542 márciusi országgyűlésből fényes küldöttség ment ki Lippára Izabellához, felkérendő, hogy székhelyét Erdélybe tegye át, s miután a királyné kis fiával együtt bevonult, a marosvásárhelyi országgyűlés a fejevári püspökség lefoglalt javait adta át neki udvartartása céljaira. A királyné beköltözik a fejevári püspöki rezidenciába, az lesz Erdély új fejedelmi palotája.

Erdély tehát erdélyi alapokon, a három nemzeti univerzitásra felépítve, megalakult, külső nyomásra és fejedelmi, meg helytartói parancsszóra. Az 1542 decemberi országgyűlésen az uniót is újra kimondták, korábbi példákkal magyarázván egymásnak, hogy egységük nem színes, hanem őszintén testvéries lesz, egymást kölcsönösen védeni fogják, s ellenséges betörés esetén a városok nem fogják falaik közül a vidéki nemeseket kizárni. A három nemzet láthatólag a régi utakon jár, s ami kezdeményt látunk, nem a rendektől indul ki, hanem kívülről és a fejedelmi hatalomtól, — mert hiszen Fráter György hatalmát is fejedelminek kell neveznünk, A barát hatalma azonban nem Erdélyben, hanem váradi egyházmegyéjében és

a Tiszántúl vármegyében gyökerezett, s ezen területek voltak azok, melyek csatlakozásából Erdély államisége igazában megszületett.

A tiszántúli megyék mindenkor Magyarországhoz tartoztak, az erdélyi vajdának és egyéb erdélyi hatóságoknak nem volt rájuk befolyásuk. Ehhez képest a most említett erdélyi országgyűléseken sem jelentek meg, ők Buda elveszte után is Ferdinánd alattvalói maradtak, akiket Fráter György csak mint Ferdinánd híve, kincstárnoka és helytartója hívhatott időnként részgyűlésekre. Így jelentek meg Fráter György hívására 1542 nyarán a nagyváradi részgyűlésen Arad, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Kiilső?Szolnok, Temes és Zaránd vármegye nemesei, 1543 elején ugyanezek mellett még Heves küldöttei is, mindnyájan Ferdinánd hívei, akik már karddal akarnak védekezni a török ellen és erélyesen visszautasítják a barát ajánlatait, hogy a török távoltartására adót szavazzanak meg. De már az 1543 februári, Gyulán tartott gyűlésen Fráter György és Izabella gondoskodásába adják magukat, a barát mellé tanácsadás végett urakat delegálnak, elnöklete alatt törvényszéket szerveznek, melyhez a vármegyei törvényszékektől felebbezhető legyenek az ügyek. Döntő hatással volt a vármegyéek állásfoglalására Szolimán 1543-i hadjárata, mely az ország középső részét kiszakítva, lehetetlenné tette a tiszántúli területeknek a nyugati részeken székelő kormánynyal való érintkezését. Fráter György most aratta le korábbi fáradozmainak gyümölcsét, minden nehézség nélkül becsatolván e vármegyéket az új erdélyi államtestbe. Azon országgyűlés, melyen a tiszántúli vármegyéek rendjei a három erdélyi nemzet küldöttei előtt először jelentek meg, volt egyszersmind az ő hatalmi emelkedésének csúcspontja: ez az 15⁴⁴ augusztusi tordai gyűlés kincstartói tiszte mellett az Összes magyar és erdélyi rendek főbíróságát is reá ruházza — a kormányzói címet, mely hatalmát inkább kifejezte volna, Izabella nem adta meg neki —, s egyúttal reábízza az ország összes jövedelmeit, szinte teljes, szabad rendelkezésére, az erdélyiek mellett a magyar vármegyéek harmincadvámját és a kúnok adóját, sőt még a királyi ház fenntartására utalt püspöki javakat is kezébe adja: ő gondoskodják ezután Izabella és fia ellátásáról. Ugyanezen országgyűlés, kimondván, hogy ezután évenként közös gyűlésre jöjjenek össze az erdélyi és magyarországi rendek, köz jogilag is befejezi a két külön terület egyesítését.

A vajúdas ezen éveit közelebbről kell megtekintenünk, hogy az új fejedelemség életfeltételeit reálisabb világításban ismerhessük meg. Az erdélyi fejedelemség már megalakulása pillanatában sem Erdély egyedül, hanem kiterjed Erdélyen kívül majdnem ugyanoly nagyságú magyar területre is. Ezek a területek pedig gabonában, borban, állatban gazdag vidékek, melyek az államkiadások fedezésénél lényegesen megkönnyítik

a szorosán vett erdélyi lakosság terheit. A tiszántúli részek vártartományai Fráter György, s majd utána a fejedelmek számára meg nem ingatható hatalmi alapokat nyújtanak. Már Fráter Györgynek sikerül a Drágffy-örökségből birtokokat szerezni, az ő halálával a szekularizált váradi püspökség óriási uradalmi is a fejedelmi vagyont gyarapítják: az erdélyi fejedelmeket tiszántúli birtokaik függetlenítik, anyagilag úgy, mint politikailag, a három nemzet akaratától. Maga Fráter György olyképen tartja meg hűségében a változékony székely séget, hogy ennek adóját az ő saját, tiszántúli birtokainak jövedék méből előlegezi. A Tiszántúl nélkül Erdély nem bírta volna meg az önálló államiséggel járó súlyos pénzbeli terheket, s viszont a Tiszántúl nélkül a fejedelmi abszolútizmus sem feji földhetett volna ki oly mértékben, mint ezt a XVI. és XVII. század legtöbb uralkodója alatt látni fogjuk. A fejedelem váradi kapitánya nemcsak a török ellen állott folyton fegyverben, de egyúttal készen is volt csapataival Erdély ellen fordulni. Hiszen már Fráter György is váradi, tiszántúli sereggel hódítja vissza, nem is egyszer, Erdélyországot.

Másik fontos momentum Erdély államéletében: a fejedelmi hatalmon kívül alig van kapocs, mely az ország egyes részeit, s azoknak nagyon is különemű lakosságát egyben tartaná. Társadalmi, vallási, nemzeti különbségek választják el az erdélyi hét vármegyét, a szász földet, Székelyországot, a tiszántúli magyar megyéket, a Maros—Duna szögéből megmaradt karánsebesi és lugosi bánóságokat. Minő más az élet a Báthoryak végtelen ecsedi uradalmában, egy ember autokrata kormánya alatt, mint a szász városok polgári tömkelegében, mint a hét vármegyének kis- és középbirtokosságában, hol a legnagyobb urak is csak néhány falunak parancsolnak! És ezek a különbségek a XVI. század folyamán mind megmaradtak, de még a következő század is alig mérsékelte őket, ami szintén bizonyítéka annak, hogy a fejedelemség egyes részei alig nőttek össze organikus egésszé: mindegyik megtartotta az együttélésben is a saját kulturális és politikai arculatát.

Az uniformizálásnak ez a hiánya magában véve is értékes tanulság. A XVI. és XVII. század az egész európai, s így magyar fejlődésben is uniformizálta azt a végtelen sok politikai, gazdasági, műveltségi egységet, mely a középkor változatos viszonyaiból ittmaradt. A sokféle privilegizált osztályból egyetlen nemesi rend, a még többféle szolganépből egyetlen jobbágyosztály fejlődött ki, s ezen két, egymással szembenálló, de egymás nélkül el nem képzelhető néposztály likvidálásából állott elő az újkor és a legújabb kor története. Ezen általános fejlődés nem csapott át Erdélyre: megállította a tiszántúli határon, miután bent az országban tovább virultak a középkori privilégiumok, a középkori osztálykülönbségek. Ebben a tekintetben az erdélyi fejedelemség egy darab megkövesedett

középkor, mely a régi formák állandósításával őrzi meg a XIII. és XIV. század változatos állapotát. Nemcsak a szászság és székelység társadalmi formái, politikai jogai származnak a középkorból, miként ezt fõnt láttuk: egész kis dolgokban is találkozunk valódi középkori felfogással, mely másutt már rég antikválódott. Ilyen például az erdélyi postarendszer, melyben a fejedelmi futárok középkori jogállással bírnak, s a fejedelemség egész korszakában descensus-jogot gyakorolnak hivatalos útjaikon. A XVI. és XVII. század erdélyi országgyûlésein ugyanazon heves panaszokkal találkozunk a fejedelmi futárok zsarolásairól, melyeket ezek az útbaesõ községeken, lovak, kocsik lefoglalásával, élelem, szállás vételével követnek el, akárcsak az Árpádok és Anjouk korszakában.

A középkori vázatokat kétségkívül a három nemzet uniója tartotta fenn: úgy a három nemzetnek egyenkinti belsõ szervezete, mint unióban való összekapcsolódásuk valódi középkori alakulás volt. Az új állam három nemzet összefogásából állván elõ, ez a három nemzet egyforma jogokkal bír, s egyik sem szólhat bele a többinek belsõ fejlõdésébe, amint ezt az 1545 áprilisi tordai országgyûlés kimondja: „mivelhogy mindnyájunknak egy a hazája, s ez a haza mindnyájunktól ugyanazt a szeretetet kívánja, szükséges tehát, hogy mindenki egyforma szorgalommal és jóakarattal szolgálja a haza ügyét, senki ne húzza ki magát a haza fenntartására szükséges pénzbeli és vérbeli áldozatok alól, s ezért a haza terhet, az ország régi szokása és alkotmánya szerint, mind a három nemzet egyenlõen viseli, mivelhogy az ország megmaradásából származó hasznokat is egyenlõen élvezik“. Mindez, a terheknek a három nemzet közt való egyenlõ felosztása, tulajdonképen az unió laza voltából származott: a három nemzet csak a viszonyok nyomása alatt lépett be a közösségbe, terhek dolgában csak a legszükségesebbre vállalkozva és tartózkodva attól, hogy a saját belsõ viszonyait bármikép is feltárja vagy a másik kettõ által befolyásoltassa. Az unió ezen elsõ századaiban tehát a három nemzet belsõ fejlõdése teljesen érintetlen: szász, székely és magyar egyformán a saját, korábbi társadalmi irányát iolytatja, tekintet nélkül a másik kettõre. Egyedül a székelység belsõ élete szenvedett lényeges változást, amennyiben adózási szabadsága, illetõleg az ökörsütés, mint kizárólagos adóforma nem volt többé fenntartható. Eleinte a török császár adójára, azután a hadiadóban való részvételre is rákényszerítik a székelyeket, bár Fráter György még ahol tehetette, megkímélte õket, de halála után, az ötvenes években szinte szabályosan ugyanazon terheket viselik, mint a másik két nemzet. Sõt éppen az õ vonakodásuk volt az alkalom, melyet Izabella és a másik két nemzet kihasználván, az elsõ részt ütötték a régi uniókban kimondott tökéletes egyenlõségen és a nemzetek belsõ viszonyainak érintetlenségén. Mikor az 1557-i fehérvári

országgyűlésen a székelyek vonakodtak az egyes nemzetekre eső 5000 forint adót megajánlani, Izabella kegyesen beleegyezett, hogy ezt az összeget, hazatérve, az ő saját, székely nemzeti közgyűlésükben szavazzák meg neki, de ugyanekkor kimondotta országgyűlés és királyné, hogy régi szokás szerint — amily szokás persze korábban nem volt — a „harmadik nemzet mindenkor köteles a másik két nemzet elhatározását követni és elfogadni”. A szászok gyanútlan önzéssel hozzájárultak ehhez a többségi elvhez, melyre később, mikor magyar és székely ellenük fordította, nem tudtak eleget panaszkodni.

Általában a nemzetek, mint rendi testületek politikai iskolázottsága talán még kisebb itt, mint a magyarországi rendeknél. Ami nem is csodálatos, hiszen a fejedelemség minden politikai hatalmat abszorbeál és önmaga gyakorol. Izabella mellett, mint láttuk, Fráter György a főbíró, kincstárnok, helytartó, majd Ferdinándnak hódolva, ugyanezen jogokat mint erdélyi vajda gyakorolja, halála után mindez Izabellára és fiára és ezek utódaira száll. Ezek a fejedelmi jogok példátlanul széles kört fognak át: beljük tartozik az egész kül-, had-, pénzügy kezelése, a fejedelem érintkezik külországokkal, törvények tiltják el bárki másnak, hogy idegenekkel tárgyalásba bocsátkozzék; ő kapja kézhez és használja fel az adókat, ő a legfőbb bíró, aki maga állítja össze törvényszékét, mely elé már szabad szász és székely bíróságoktól is fölebbezni lehet, ő tölt be minden hivatalt, így a század második felében mind fontosabbá való kancellári méltóságot is, ő adományoz birtokokat, kereskedelmi, ipari és egyéb kiváltságokat, ő hívja össze az országgyűléseket, melyek az ő proposícióit tárgyalják és óvakodnak, a magyar rendiség példájára, fejedelmükkel ujjat húzni. Az erdélyi országgyűléseknél szolgálatkésebb testület alig van a XVI. században, mikor még másutt a rendiség utolsó kemény harcát folytatja a fejlődő abszolútizmussal. A három nemzet érdekellentétei és egymás iránti bizalmatlansága lehetétlenné tette az országgyűlésnek, hogy a fejedelem kívánságának hosszabb ideig ellenszegüljön. Az erdélyi országgyűlések néha egy, gyakran két-három napig tartanak, s a fejedelmi kívánságokat mindenkor elfogadják, ma hajlandók a fejedelmi parancsra tegnapi határozataik ellenkezőjét mondani ki, holnap pedig jóváhagyják azon tagjaiknak törvénytelen kivégzését, akiket még ma vezetőikül ünnepeltek. Az országgyűlések ezen hagyományos jelentéktelensége, mely szervei bajból következett, tette később lehetővé erős egyéniségeknek, mint Bocskay és Bethlen volt, a szinte korlátlan uralkodást, komoly, számbavehető ellenzék nélkül.

Mindent összevéve, a fejedelemség legelső korszaka, Fráter György kora, nem egyéb, mint a barát abszolút uralkodása, melyet ő gyakori országgyűlésekkel támogat, ahol rendszeren fegyveres csapatoktól kísérve jelenik meg, személyének hatá-

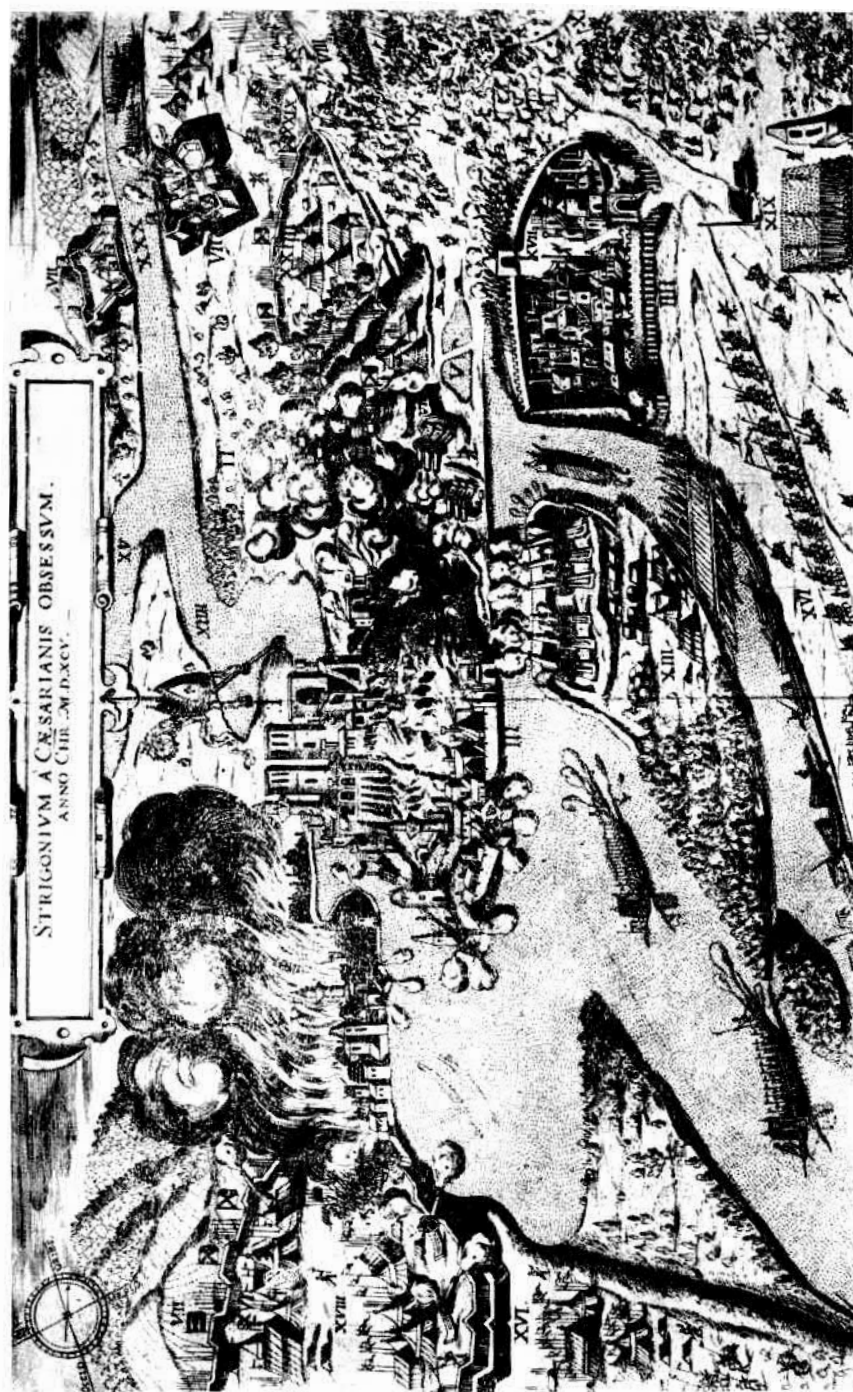
sát ezzel is emelendő. Uralmát azonban folyton krízisbe dönti Izabella r essen timent je, mellyel ő a barátot, mint a királyi hatalom bitorlóját, asszonyos makacssággal és soha nem nyugvó furfanggal üldözi. Ebben a harcban mind a két fél megpróbálja a többi alkotmányos tényezőt pártjára vonni: a három nemzet és a tiszántúli vármegyék hol a barát, hol Izabella mellé állanak, a királyné mellé rendszeren az erdélyi vármegyék, hol a nagyurak a parvenü, idegen barátoknak régi ellenségei, míg a tiszántúli megyék, valamint a székelyek és szászok rendszeren vele tartanak, vagy ha egy pillanatra eltántorodnak is tőle, erélyes fellépésére mégis csak őt ismerik el vezérüknek.

Ezt a veszedelmes játékot csak Fráter György hatalmas idegzete bírta ki, de mégsem tudjuk, vajjon végső elhatározásánál, hogy az országot Ferdinánd kezére adja, nem játszottse közre az a tudat, hogy a küzdelmet Izabellával és a magyar nagyurakkal, tisztán a saját erejére és a nádként ide?oda hajló székelyekre és szászokra utalva, aligha folytathatja sokáig. Halála után Castaldo uralkodott, nemcsak Ferdinánd nevében, hanem az erdélyiek megbizásából is, akiknek országgyűléseit a rendekből választott négy tanácsúrral együtt vezette. A valóságban sem őneki, sem a melléje kinevezett vajdának, Báthory Andrásnak, nem volt meg a bátorsága, a három nemzettel oly keményen eljárni, amint ezek Fráter György és Izabella részéről megszokták. Utódaik, Kendy Ferenc és Dobó István vajdák, hasönlöképen tehetetlenek voltak, nem tudták kezükbe venni az abszolút hatalmat, mely nélkül Erdély szétfolyó viszos nyaiban lehetetlen volt kormányozni.

És amint Fráter György tulajdonképen a saját elhatározásából adta át Erdélyt Ferdinándnak, csak utólag beszélvén a három nemzettel a függetlenség megszüntetéséről — s mikor ezek ellenkezni próbáltak, sereggel és ágyúkkal törte meg alig felébredt akaratjukat —, éppen így, a három nemzet tényleges részvétele nélkül ment végbe a négyesztendő Habsburguralom likvidálása és Izabella visszahozatala. A döntést a fényes porta és Petrovics Péter hozták, az erdélyiek meghajoltak és iparkodtak minél nagyobb lelkesedéssel fogadni a királynét.

Izabella és János Zsigmond uralkodása

Fráter György tíz esztendejére, a vajdai korszak öt évére így következett Izabella egyeduralmának alig négy esztendeje. Fia nevében ugyan, de korlátlanul uralkodott, lengyel és olasz renaissance-élet keverékét hozva be a magas hivatalokba és az udvari életbe. Már visszatérésekor felhatalmazta ot az 15564 kolozsvári országgyűlés, hogy minden hivatalt és méltóságot ő töltsön be, ő adományozzon és tegyen zálogba mindenféle állami birtokot, a rendek további beleszólása nélkül, sőt abba is beleegyeztek, ami valóban példa nélküli e rendi világban, hogy udvarában bármily nemzetiségű vagy származású embe-

Esztergom 1595-i ostroma.

ESZTERGOM 1595-as OSTROMA. A gróf Apponyi Sárut Sor könyvtár egykorú metszete után, a Magyar Nemzeti Múzeumban. A várat a Mansfeld, majd Mátyás főherceg vezetése alatt álló keresztény sereg két havi véres ostrom után vette be, alatta esett el Balassa Bálint, a költő is. A török a jobb alsó sarok felé eső városrészt nem védte, úgy hogy a magyarok a szigetről intézhették támadásukat. A vártól jobbra kerített sáttortábor látható, a vár felmentésére jött budai basáé, majd ennek megveretése és visszavonulása után a keresztényeké. A bal felső sarokban, Párkány vára ég, melyet Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós foglaltak vissza, s ezzel lehes tövé tették a várhegynek koncentrikus ostromlását. Úglátszik, ezen ostrom alatt és után pusztult el a régi királyi, ekkor érseki vár, melynek maradványai a mai ásatások folyamán kerülnek napfényre.

reket is alkalmazzon. A XVI. századból nem ismerünk példát, hogy a rendek ennyire meghódoltak volna idegen fejedelmük idegen hajlandóságainak. Izabella vígan élt az engedéllyel, behozta nemcsak udvarába, de tanácsaiba is lengyeléit, akik jó táncos, mulató, szép emberek voltak. Női kísérete is csupa lengyel kisasszonyból állott. Ezek az erdélyi érdektől idegen lengyelek voltak azon egyetlen nagyszabású diplomáciai tervnek is megdöntői, melyet Izabella oldalán a Tiszántúl hatalmas Báthoryak pártoltak, az ifjú király, János Zsigmond jövőjének megalapozása érdekében. Egy 15574 országgyűlésből somlyai Báthory Kristóf Párizsba indult, s ott II. Henrik francia királytól ígéretet nyert, hogy egyik unokahúgát nőül adja János Zsigmondnak. Franciaország régi keleti politikája kívánta ezt így, Erdélynek is jól esett volna, ha Szolimán folytonos területi követeléseitől — a szultán Lippát és egyéb határvárat szerette volna megkapni, visszakapni, mint mondotta — a Konstantinápolyban igen erős francia befolyás megmentheti. II. Henrik követével azonban, akit ez a tárgyalás befejezésére küldött Erdélybe, a lengyel tanácsosok oly visszautasító módon bántak, hogy az dolgavégezetlen hagyta el az országot. A lengyelek triumfálhattak, az uralom megmaradt Izabella kezén, nem kellett átadnia fiának, ami nem lett volna kikerülhető, ha ez megházasodik.

Ugyancsak a lengyel tanácsosok uralma idézte fel, részben legalább, az első véres tragédiát, melyet Erdély önálló korszakában, a fejedelmi hatalom korlátlansága miatt, szinte százötven éven át még annyi más követett. 1558 augusztus 31-én Izabella futárok által magához hívatta Gyulafehérvárra három főtanácsosát: Bebek Ferencet, Kendy Antalt és Ferencet, a volt vajdát, akik a hívásra váraikat gyanútlanul elhagyták. A székvárosba késő este érkezve, megvacsoráztak és szállásukra tértek, amikor a királyné megbízásából Balassa Menyhért a rác Perussith Gáspárral, rác és lengyel katonákkal rájuk rohant és felkoncolta őket. Utólagos igazolás kedvéért sikerült Bebek szobájában mérget találni, amit állítólag Izabellának szánt volna; a valóságban e három legbüszkébb magyar úr eltávolításával a királyné kegyence, Nizowsky nevű lengyel úr akarta uralmát megerősíteni. Bebek bár korábban próbálkozott Konstantinápolyban, hogy a szultán reá ruhazza a fejedelemséget, de a királynéval azóta rég kibékült. A Kendyek bűne az volt, hogy a magyar urakkal megbeszéléseket folytattak a lengyel befolyás megdöntésére. Az sincs kizárva, hogy Nizowsky Bebekben egy korábbi sikertelen vetélytársat akart Izabella, a szép özvegy mellől eltávolítani. A gyilkosság minden előleges törvénykezés nélkül történt, a közvetlen utána megtartott fej érvári országgyűlés pedig hálaát adott Istennek, hogy öfeliségeiket az orgyilkosoktól megmentette, a kivégzettek birtokainak lefoglalásába beleegyezett, sőt még a jövőre nézve is bíz-

tatta a királynét, hogy hasonló gonoszakkal hasonlóképen bánják el. Mintha nemesi privilégiumok és rendi szolidaritás egészen kihaltak volna! Mennyivel más volt a magyarországi rendek felfogása, mikor az elfogott Perényi Péterért jártak közbe Ferdinándnál! Erdély nemzetei közül a székelyek és szászok közömbösen nézték a feudális urak bukását, a magyar urak pedig örvendettek, hogy a lefoglalt uradalmakkal gyárán podnak a fiskus elajándékozható birtokai. Izabella most már békében élhetett a hatalomnak és élvezetnek; halálos ágyán fiát Balassa Menyhért pártfogásába ajánlta.

Fia, János Zsigmond, száz éven át virágzó, de gyermekben soha nem bővelkedő családnak volt az utolsó sarja, öreg, sírba hajló atyától. Rendetlen életmód mellett órákig teljes mozdulatlanságban hallgatta végig a politika vagy vallásvita hosszú tárgyalásait, ott ült a sarokban „a szegény fejedelem“, szemtanú szerint mint „az árnyék“. Akaraterejének gvöngeségét s önállótlanágát jellemzi, hogy udvari papjainak a lutheranizmustól való elhajlását a kálvinizmuson át egész az unitarizmusig híven követte, s mindenki tudta Erdélyben, hogy a fejedelem szájából főpapja, Dávid Ferenc beszélt éveken át. Másik befolyásos tanácsadója Blandrata György volt, aki szintén teológiai beszélgetésekkel tudta leginkább lenyűgözni érdeklődését. Abban a páncélba öltözött, harcias korban a teológusaival vitatkozó, s folyton vallási ügyekkel foglalkozó fejedelem, nagy politikusok, tetterős hadvezérek unokája, s egy tehetségtelen, passzív természetű atyának fia, maga is családi degeneráció jelensége volt.

De atyjától változatlanul, egész kiterjedésében örökölte, ha nem is a koronához — az már végkép elveszett —, de legalább a magyar királyi címhez való ragaszkodást. Ő éppoly kevésbé képzelte magát egy különálló, Magyarországtól elszakadt Erdély fejedelmének, amint anyja sem, Izabella, sem Fráter György, sem pedig János király. János Zsigmond, atyjához hasonlóan, minden áron magyar király akart lenni, s ezért törekedett folyton, fegyver erejével úgy, mint diplomáciai tárgyalásokkal, felsőmagyarországi birtokai gyarapítására és választott, electus, magyar királyi címének elismerésére. Uralkodása alatt Ferdinándhoz való viszonylatában háborúk és tárgyalások váltogatják egymást. Kassától keletre, s Szatmártól és Nagybányától északriugatra az egész terület folytonos harc színhelye, amely harcnak egyéb megokolása nincs, mint János Zsigmond egyéni, dinasztikus érdeke, összebonyolítva e vidék nagyurainak, főként Balassa Menyhértnek személyes törekvéseivel. A Zápolyai-családnak Jánostól megszerzett királyi öntudata benne is élt, ezért követelt magának mindenáron királyi házból menyasszonyt, észre sem vévén, hogy úgy a Habsburgok, mint a Valois?k rangjukon alulinak tartják a vele való házasságot, aminthogy a konstantinápolyi francia követ is francia királya

leány helyett Rohan-kisasszonyt kívánt neki feleségül ajánlani. A királyleány?menyasszony iránt haláláig tartottak Miksával tárgyalásai, s végül is nőtlenül halt meg, magva szakadván benne az utolsó magyar királyi családnak.

Nyugati, magyarországi háborúinál sokkal nagyobb sikere volt azon hadmenetének, melyben a székelységet verte le 1562-ben. A székelységre, mint láttuk, az unió igen nagy terheket hozott egyrészt az által, hogy Erdély önállósodása következtében a háborúk száma megszorodván és e háborúkat többé nem magyarországi segély, hanem egyedül a három nemzet lévén kénytelen ellátni, a székely községnek sokkal többször kellett fejenként kiállania, mint korábban; súlyos terhet jelentett másrészt az új pénzügyi berendezés is, amelyben a székelység, ősi ökörsütési privilégiumával ellentétben, csakhamar pénzbeli adóval volt kénytelen résztvenni. Fráter György óta az országgyűlésektől folyton megszavazott rendkívüli adókat, úgy a portai adót, mint a hadi subsidiumot a székelységre is kivetik s bár kvótája sokkal kisebb a két másik nemzeténél — mikor a magyarok és szászok egyenként 24.000 forintot, akkor a székelység csak 6—7000-et fizet — még ez az összeg is nagy terhet jelent a székely számú és kereskedéssel alig foglalkozó, kis-őstermelő lakosság számára. A korábban említett szociális fejlődés is, mely a földönlakók osztályát gyarapítva mind nagyobbá teszi az úrt gazdag és szegény székely között, hasonlóképen hozzájárult nagy tömegek forradalmosításához. Mert az 1562-i székely felkelés a legnagyobb szabású társadalmi forradalom volt, mely 1514 óta magyar földön bekövetkezett. Balassa Menyhért ügynökei a fejedelem ellen való csábítgatásukkal csak az alkalmat adták a szociális elégedetlenség kitörésére, melyben résztvett az egész Székelyföld minden közembere, Aranyos szék kivételével. Vezérek maguk is közemberek voltak, akik hiába kísérelték meg „szörnyű fenyegetésekkel“ a felkelésnek megnyerni a szomszédos szász székeket, így Segesvárt és Kóhalom-széket; a felkelt székelység magára maradván véres harcokban bukott el János Zsigmond vezérei, Majlád Gábor és Radák László serege ellenében. A választott király seregével Segesvárott állapodott meg, s odahívatta a levert székely székek küldötteit. Az elfogott vezetők börtönbe kerültek, többnek orrát-fülét csonkították, néhányat karóba vonattak Dózsa György leverője fiának törvényszékei. Az összegyűlt küldöttek pedig kénytelenek voltak tudomásul venni a szigorú büntetést, mely a közsabadok tömegeit kiszolgáltatva a két első rend önkényének, a szociális elégedetlenség csiráit nemhogy megszüntette volna, de tovább fejlesztette. A segesvári gyűlés a székely lázadás vezetői mellett az egész felkelt néposztályt büntette, akárcsak az 1544-i országgyűlés és taszította még nagyobb szolgásba. A székelység elvesztette azt az ősi privilégiumát, hogy a székely birtok, az „örökség“, még főbenjáró esetekben

sem száll a királyra, amely privilégiumot eddig még egyetlen esetben s akkor is hasztalan próbált magyar király, Károly Róbert megsérteni. A székely birtokra ilyképen megállapítván a jus regium, a társadalmi tagozódás teljesen egyenlővé vált a magyar vármegyékével. „Az főnépek, az ő fősegekben, és az lófejek, az ő lófőségükben, minden széken szabadon éljenek, úgy mint a nemesség az ő nemességekben; az ő földin lakóikat, kiket jó igazsággal bírnak, úgy mint a nemesség bírják az ő jobbágyokat, ők is jobbágyul bírják, kik a rovásnak idején több községgel együtt megrótassanak--”, így szól a segesvári artikulus, mely szerint tehát a közszeres jobbágysorba taszítatik, s viseli a földesúri szolgáltatások mellett az állami terheket is, a főnép és lófőség pedig nemesi sorba emelkedik, s ehhez képest rögtön a dézsmafizetéstől is felmentetik. Egészben véve a vármegyei területek jobbágyságának minden terhe kiterjesztetik a székelységekre, s ami nemesi jog van, az viszont a főemberek osztályára száll át, úgyhogy a székelység eddig egyenlő jogú osztályai közt ez a törvény egyszerre meghozza a teljes szakadást. A sóbányákat a fejedelem foglalja magának, s tárházából már csak a főembereknek ad ingyen sót „mint a nemességnek régi szokás szerint--”.

A közszeresek most jobbágyságba taszítva, legnagyobb részt a király, azaz fejedelem jobbágyaivá lettek, s csak kisebb részük került már ekkor egyenesen főemberek hatalma alá. A fejedelmi és a magánjobbágyok arányszáma 1576-ban kettő az egyhez: Udvarhelyszéken ekkor a fejedelmi jobbágyoktól az ötven dénáros adóra 1000 forint folyik be a főemberek jobbágyainak 500 forintjával szemben. Az arányszám azonban mindinkább eltolódott a magánbirtokosok javára, miután a királyi hatalom itt sem volt képes a kezébe esett birtokokat megtartani: a század tendenciája itt is érvényesült, szolgálatokért, hűség jutalmául egyre több székely földet adományoztak főembereknek mind János Zsigmond, mind utódai. Csak 1570 első hat hónapjából több mint ötven adományát ismerjük, mellyel székely falukat vagy részbirtokokat osztott szét hívei között. Ami természetesen újabb szociális hanyatlást jelentett a székelyekre, akik fejedelmi jobbágy sorukban mégis csak jobban élhettek, mint köztük lakó magánosok uralma alatt. Ehhez képest a társadalmi elégedetlenség tovább tart, hiába építetteti a székelyek zabolozására János Zsigmond a Székelytámadt és Székelybánja várakat, maga kénytelen, ha néha közéjük megy, megállapítani: „főnép és lófő a mi községünkkel (a fejedelmi jobbágy székelységgel), viszont az község a főnéppel és a lófővei nagy egyenletlenségben volnának--”. A földesúrrá tett lófők és főnépek minden módon maguk alá hajlítják a községet, s a földönlakók száma, akiket a földesurak kitétek székely örökségükből, adósság, kölcsön, szolgáltatás kihasználásával, mindig egyre növekszik, pedig ez a jobbágysorba lefokozott székelység

nem felejt el ősi szabad voltát, s a fejedelmi és földesúri nyomással szemben folyton készül az újabb fegyveres feltámadásra.

János Zsigmond a székely kérdésben súlyos örökséget hagyott utódaira.

ERDÉLY ÖNÁLLÓSÁGA 1541-től kezdve bármily nagy lépéseket tett is, úgy látszott, hogy ez az önállóság tisztán dinasztikus feltételektől, az uralkodó személyétől függ. Tradíciók híján az uralkodó építi ki az állam közjogát, s viszont, ha akarja, meg is szüntetheti az önállóságot. Ezt tette János Zsigmond, mikor kedves tanácsosának, Békés Gáspárnak befolyása alatt a speyeri egyezményben kevés halála előtt elismerte a magyar királyt az erdélyi fejedelem „főjének és fölöttösének“, elismerte, hogy Erdély és a Partes továbbra is Magyarország tagjai, membrumai, viszont ezek fejében Miksa király elismerte a Zápolyaiscsaládnak Erdélyben való fiági örökösödését. A speyeri egyezségben az utolsó Zápolyai dinasztikus érdekekért, — fejedelmi címért, Habsburgdiázbeli menyi asszonyért, Oppeln és Ratibor hercegségéért, — vizatért Fráter György felfogásához: Erdély Magyarország része, s csak idő kérdése, mikor csatolható vissza az anyaországhoz.

Báthory István és Erdély

Zápolyai magtalan halálával ez a kérdés is aktuálissá vált. Most azonban még sem ismétlődhetett még az 1551-i történet, Miksa király nem szállhatta meg Erdélyt, mert ennek tényleges önállósodása már sokkal inkább előrehaladt. Az erdélyiekben, ha nem is függetlenségi akarat, de életöszön mozdult meg, mikor az egyezményekre hivatkozva Miksa magának követelte az országot, s végül is csak abba egyezett bele, hogy vajdát válasszanak, aki neki nyilvánosan hűségesküt tegyen, s az ő nevében, a középkori erdélyi vajdák korlátolt hatalmával kormányozza az országot. E nyugati követelésekkel szemben a szultán követe is jelentkezett, magának tartva fenn a fejedelem, mint török hűbéres, személyének kijelölését. Az erdélyiek több, eredménytelen országgyűlésen tanácstalanul tanakodtak, mit tegyenek, hogyan kerüljék ki Moldva és Oláhország sorsát, melyeknek vajdáit a szultán teszi be és kergeti el a trónjukról. Az egyik ülésbe már behozták a vörösbárony zsákba varrt szultáni fermánt, melyben a szultán megnevezte az új fejedelmet. A forrongó, kiabáló tömeg már közel volt hozzá, hogy felbontsa a nagyúr levelét, s elfogadja az ő kezéből az új fejedelmet, csak három hatalmas alak ült nyugodt, hideg mozdulatlanságban a terem falánál, három Báthory, a Tiszántúl legnagyobb uradalmainak, Ecsed és Somlyó vártartományainak birtokosai, akik jól tudták, hogy az ő családjuk fejét, somival Báthory Istvánt illeti meg a védelemre szoruló, anarchiában fül-dokió ország kormánya. Báthory pedig nem akarta, nem akar-

hatta, hogy török kézből vegye át azt, ami hatalmánál, vágyónánál, műveltségénél és ősi nemességénél fogva megilleti. Fagyos pillantásuktól kijózanodtak a rendek, a fermánt felbontatlanul félretették, majd megválasztották Báthory Istvánt, aki Miksa kívánságához képest csak az erdélyi vajda és székely ispán címét vette fel, s ha nem is nyilvánosan, de titkos tanácsülésben hűségesküt tett Miksának, és utódainak, a magyar királyoknak, mint akiktől bírja vajdasága tiszjtét és várait, melyeket királya számára mindenkor meg fog őrizni. Az utóbb felbontott férmanban a szultán is őt nevezte ki erdélyi hűbéresének.

A Zápolyaiak kihaltával tehát a Báthoryak kezébe került Erdély, melyről két császár hitte, Nyugaton és Keleten, hogy az ő saját kezében van. A fejedelmi várakban még Miksa, mint a speyeri szerződés szerint János Zsigmond jogutóda nevében az utolsó Zápolyainak végrendeleti végrehajtói rendelkeztek, akik csak hosszas tárgyalás után adták át azokat az új vajdáknak. Husztot, máramarosi tartományával, így sem tudta visszakapni, azt német csapatoktól kellett 1576-ban visszafoglalnia. Bogarasban pedig Békés Gáspár akart független fejedelemséget magának, s Báthory hívei hiába írták meg neki, hogy „nem Niederlandban lakunk“, itt nincsenek független tartományok, Békés Bogarassal sem elégedve meg, kinyújtotta kezét a hatalom után. De a lugosi vicebán fia nem mérkőzhetett sem politikai tehetségben, sem hatalomban a régi főnemességgel, a Báthoryakkal. Miután egy darabig Fogarasban¹ „rezgelődött“, kiment Miksához, s 1573-ban, mikor már Báthory István megszilárdult Erdélyben, magyar urakkal fegyveresen tört be. A kerelőszentpáli csata a Báthory-dinasztia mellett döntött, utána a csata színhelyén István vajda hat urat felakasztatott, a többit az országgyűléssel íteltette el, mely készségesen engedelmeskedett. Egészben véve kilenc fővétel, 34 akasztás, 34 orrfülcsönkítés követte Békés merényét, az ország nagy családjainak tagjai, Kendyek, Radákok, Kemények, Aporok, Apaffyak ítéltettek fej- és jószágvesztésre. A költő Balassa Bálint, aki Békéssel indult el NagyMagyarország helyreállítására, Erdély visszacsatolására, Báthory István fogságába esik. Erdély megint független lesz, mert van egy hatalmas dinasztia, aki tiszántúli családi hatalmával, családi hatalmáért, megvédi függetlenségét. Békés Lengyelországba menekülván, később a lengyel király Báthorynak kegyelmébe jut és bizalmas főembere lesz.

Báthory István ilyképen megszilárdítván állását, követi a Zápolyaiakat abban, hogy családi hatalmát örökletessé nróbálja tenni. Még Békés leveretése előtt sikerül neki a portától athnámét nyernie, mely halála esetén a fejedelmi méltóságot családjában meghagyja; ugyancsak kipróbált Zápolyai=receptet követ, mikor Bécsben osztrák hercegnőt kér, sikertelenül, feleségül. A várak őrsegei rajta kívül már Kristóf testvérének is hűségesküt tettek, s miután 1575 végén a lengyel rendek kirá-

lyuknak választották, nem mond le a fejedelmi székről, hanem helyettesévé Kristófot választatja. Az erdélyiek országgyűlése 1576 elején Kristófot fejedelemmé választja, olyképen, hogy kormányzatában István királlyal egyetértőleg járjon el. Az athnámé, melyet Kristóf úr aranygombos zászlóval, tollas aranyos süveggel, paripával, kaftánnal együtt vesz át az ekkor már kifeji lett cerimónia kereteiben, csak vajdasággal bízza meg, de ez a vajdaság a Báthoryak öröké, ezzel mindenki tisztában van. És mikor Kristóf is elbetegesedik, kívánságára a rendek 1581-ben kilencéves fiát, Zsigmondot még életében utódjának választják, azon feltétellel, hogy ha megnő és átveszi az uralkodást, kötés lezze magát az ország jogai és kiváltságai épségben tartására. A választást Gálfy János tanácsúr készíti elő, aki Kristóf megbízásából egyenkint megnyeri a tanácsosokat, ígérekkel, fénygetésekkel, bírtokdonációkkal — az egyik főbátorzó, Kendy Sándor, két falut kapott munkájáért —, a tanácsosok és fejedelem egyesült akaratanak pedig senki sem mer elleneszegülni. Választási formák csak fejedelmi és dinasztikus hatalom elismerésére szolgálnak, Erdélynek s az erdélyieknek ekkor sincs iniciatívájuk, amint nem volt Fráter György és Izabella korában. A választás után tíz napra meghal Kristóf, s a kiskorú fejedelem nevében rendelkező kormány tagjait nem az erdélyiek, hanem István király nevezi ki messze Lengyelországból.

Nincs benne kétség, hogy Erdély a Báthoryak ezen első korszakában sem független, be van fogva a lengyel király szekerébe, aki azonban a szekeret Erdély érdekeit féltő gondossággal irányítja. Báthory István a lengyel trónon is, melyet a széltoló Valois Henrik futása után adott neki az osztrák párttal, s a nagyurakkal szemben a lengyel köznemesség, megmaradt magyarnak és megmaradt erdélyinek; nemcsak hogy urak és nemesek százait, közkatonák, székelyek ezreit fogadta szolgálatába, s velük harcolta végig nagy orosz hadjáratát, melyben Rettenetes Iván cártól Polockot és Kurlandot foglalta el a lengyelek számára, minden lengyel gondja mellett is folyton a magyarság sorsán töprenkedett. Azzal tisztában volt, hogy Erdély önmagában nem lehet létformája a magyarságnak, a magyar sors nem kényszeríthető be Erdély szűk kereteibe, melyeket különben is akkor tör szét a szultán, mikor akar. Elmondhatjuk, hogy Báthory István az első, aki az erdélyi-magvarstörök probléma történetfilozófiáját végiggondolja. A lehetőségek között a török csatlakozás soha fel nem merül nála. Amit a töröktől vár, a legtöbb, csak az, hogy „ez nyomorult földet ne üldöznék”, de attól segítséget kérni vagy várni, ez a gondolat nála nem szerepel. Az egyik lehetőség a magában meg nem álló Erdély számára a lengyel kapcsolat; vannak pillanatai, mikor ezt akarja állandósítani, a lengyelrel kötendő szoros barátsággal, amely nemzet „nagy szeretetet mutat az mi nemzetünkhöz”. Ha „e két országot egyessé tehetnők az török offen-

zívája nélkül“, ezzel sokat használnánk. „Most volna ideje — írja lengyel királysága mézesheteiben Krakóból Kendy Sándornak — a megmaradásnak utat találni.“

De rendkívül éles érzéke a realitások iránt, mely őt épp úgy jellemzi, mint korának más nagy magyarjait, Nádasdy Tamást, Zrínyi Miklóst, kik véletlenül nem jutottak királyi trónra, ez a reális politikai tehetség megtanítja őt arra is, hogy Erdélynek egyetlen lehetősége van: a magyarságban felolvadás, a Magyarországra visszatérés. De ez a Magyarország, melytől a magyarság megmaradása remélhető, ne legyen többé német kézen, ezért szabad királyválasztás kell, s e szempontból hibáztatja, hogy a magyar rendek Rudolfot már atyja életében megválasztották. Ő kész volna, ha Isten occasiót és eszközt ad, ez egyesítés véghezvitelére, saját személyében. „Bizony halálommai is kész volnék megpecsételni az én hazámhoz való szeretetemet.“ A nehézség Keleten és Nyugaton van, de e kétoldali lekötöttségből Báthory férfias egyénisége nem hintapolitikát következtet, hanem azt, hogy a két hatalmas ellenség ereje egyenkint paralizáltassék. Első lépésnek Moszkva megsemmisítését tartja, mert ezzel hátában nem tudná rávenni a lengyelt, hogy Magyarország megmentésére az ő vezetésével elinduljon. A következő lépés a török hatalom megtörése, s csak ezután lehet a németnek Magyarországból való kiverésére gondolni. A némettel nem is köt egyezséget, amíg abban „a nyomorult Magyarországnak javát és előmenetelét“ el nem ismertetheti. A Habsburgokhoz való viszonya eleinte oly feszült volt, hogy Miksa király az oroszokkal akart szövetséget kötni ellene; Rudolf trónra léptekor javult a helyzet, bár Bécs és Varsó közt továbbra is mély gyanú és bizalmatlanság állott fenn. Rudolf alattvalói, a tiszai nagyurak, nem egyszer azon reményben mozgolódtak, hogy István király beküldi seregeit Magyarország visszafoglalására. A szakadást mégis távol tartotta főként XIII. Gergely pápa diplomáciája, mely nem engedte, hogy a török ellen készülő lengyel királynak Bécs komoly nehézségeket okozzon, — *Posse vino* jezsuita személyes fáradozására Rudolf végül Nagybányát is átadta kártérítésül Báthory Istvánnak az elődjétől, Miksától elfoglalt Szatmár fejében.

Mint tudjuk, Báthory István utolsó idejét egészen a török hadjárat, a szultán Európából való kiűzésének hatalmas terve foglalta el, melyet ma könnyen lehet fantasztikusnak nevezni, de akkor, a nagy Lengyelország tőle kitűnően megszervezett hadi erejére támaszkodva, éppenséggel nem lett volna kilátástalan kezdemény, ha a nagy mozgató, Báthory, életben marad. Annyi azonban bizonyos, hogy a terv, melyet Possevino jezsuita?atyával állapított meg és a pápa jóváhagyása elé tényszerűsített, nem lengyel terv volt, nem lengyel érdek szülte, hanem kizárólagosan magyar életszükséglet. A lengyelek, bármennyire megbecsülik is hatalmas emlékét, ma sem tudják neki megbocsá-

tani a Kiwerowa Horkai békét, mely a legyőzött Iván cárt a vereségtől mentette meg, mert a győzelmes Báthoryt és jezsuita tanácsadóját már a keresztes hadjárat, Konstantinápoly elfoglalásának fantomja fascinalta. A török vereségében a magyarság felemelkedését remélte az az egyetlen magyar, aki Hunyadi Mátyás óta nagy birodalom segélyerőivel rendelkezhetett.

Uralkodása alatt Erdély belső helyzetében lényeges változások nem történtek. A három nemzet tovább élte a saját autonóm életét, s amennyiben az államnak szüksége volt vér- vagy pénzdóra, a fejedelmi parancsra összegyűlt országgyűlés azt mindenkor engedelmesen megszavazta. Még a székelyek is, akik János Zsigmond halálakor sikertelen lázadásra vetemedtek, majd pedig Békéshez pártolással akarták konfiskált szabadságukat visszaszerezni, véres leveretésük után beletörődtek az igába, melyet István király azzal iparkodott elviselhetővé tenni, hogy lengyel seregébe igen sok székelyt vett fel és velük kitüntető figyelemmel bánt. Magyar katonáinak hőstetteit egyenkint ismerte, családjuknak otthon házadómentességet adott, s ha hazakéredztek, birtokadományokról is gondoskodott számukra. Nincs olyan kis ember, akivel ne törődnek a lengyel trón birtokosa. „Ez szegény legénynek, Vékás Péternek, kinek Plestovia alatt az mi szolgálatunkban fél lábát ellőtték⁴¹, székely sóbányából rendel 16 forint évjáradékot; mikor pedig régi vitéz lovaskapitánya, Borbély György, Erdélybe hazatérve, fegyverrel ront a kormánytanácsra, Báthory eltiltja üldözését, mert ismeri Borbély természetét, tudja, hogy a bor okozta bűnét, s ezért régi fogyatkozásáért nem kell vénségében tisztességét és életét bántani. Ugyanazon Báthory, aki Békés lázadását vérbe fojtotta, mert hatalmi állása azt kívánta, politikai indítékoktól mentesen szabadjára engedi magyar fajszeretét.

Báthory István katolikus politikája

Egy téren mégis megpróbálta Báthory István, hogy Erdély belső viszonyaiban változást hozzon létre, s ez volt a vallási tér. Láttuk, hogy János Zsigmond személyes hitváltoztatásai minő döntő hatással voltak az egész népesség vallási viszonyaira. Most tehát, mikor Báthory István a központi hatalomnak hasonló abszolútisztikus mértékével rendelkezett, természetes, hogy az ő személyes felfogásának is érvényesülnie kellett vallási téren is. Báthory katolikus volt, a páduai egyetemen tanult, s mikor mint János Zsigmond követe Bécsben fogságban volt, személyesen is megismerkedett több ottani jezsuitával. Az 1566-i tordai országgyűlés határozatát, mely a katolikus papoknak eltiltotta az Erdélyben tartózkodást, sem ő, sem testvére, Krisztof nem tartották meg. Somlyón megmaradt a katolikus istentisztelet, s Báthory Krisztof, mikor váradi kapitány lett, oda is magával vitte katolikus udvari papját. A vajdai székben azonban egyik testvér sem gondolhatott arra, hogy az országgyűlé-

sek és zsinatok egész során szankcionált vallási evolúciót visszafejlesszék. Egyebet nem igen tehettek, mint a további hitújításnak gátat vetni, az eddigi törvények szigorú megtartásával, sőt István és Kristóf vajda azt is megpróbálták, hogy fejedelmi hatalmukat az egyes protestáns felekezetek elszigetelésére használják fel: rendeleteikkel a szász egyházak lutheri alapelveit akarták kiélezni a kálvinista magyarokkal szemben s viszont a reformátusoknak unitárius-ellenes törekvéseit is támogatták, hogy e szélsőséges felekezet lehetőleg háttérbe szoruljon. Kristótnak e gyakran kicsinyes és őszinteséghiányban szenvedő törekvéseivel szemben sokkal hatásosabb volt István királynak azon rendelkezése, mellyel a jezsuitákat behozta, s így Magyarországon az ellenreformáció első megkezdője lett.

Báthory István már 1571-ben, mindjárt trónralépte után meghívta Erdélybe Szántó Istvánt, a jezsuitarend első nagy magyar tagját, de a bécsi provinciális, akinek votumától függött a küldetés, az Oláh Miklós-féle rosszvégű kísérlet után nem mert eleget tenni e kívánságnak. Így azután csak 1579-ben érkezett ide Leleszi János jezsuita atya, s rögtön utána István király is beküldött tizenkét, többnyire lengyel nemzetiségű atyát a lengyel provinciából. Az országgyűlés beleegyezett, hogy fejedelmi birtokon letelepítve „az ifjúság tanításával és instituálásával“ foglalkozzanak, de egyebekbe ne elegyedjenek, hogy „az különböző tanítók között háborúság ne következék“.

Ez a háborúság nem sokáig késett. A jezsuiták beköltözés sekor a katolikus papságnak 1566-ban történt kiűzése már nagyban érezte hatását Erdélyben. A Székelysége 1566 után is megmaradt néhány ferences, s ott 1572-ben négy ferences áldozár, 1583-ban összesen 24 katolikus pap élt, de az ország többi részében a régi egyház, templomaitól, papjaitól, a nyilvános istentisztelet lehetőségeitől megfosztva olyan sorsban tengődött, mint az osztrák tartományokban és Felső-Magyarországon a mindenkitől elnyomott anabaptisták és morva testvérek. A kolozsvári katolikusoknak, amikor Össze mernek jönni, egy takács meg egy asztalos magyarázza az Isten igéjét, az ideérkező jezsuiták Kassától kezdve nem találnak katolikus templomra, és szekéren kénytelenek misét mondani, sőt még később is, 1584-ben, a provinciális Kisvárdán átutazva, ott egyetlen katolikust, egy olasz kőfaragót talál, akinek kérésére misét mond egv fűtőkamrába bezárkózva, nehogy a tömeg haragját felingerelje. Ebben a helyzetben tág tér nyílt a jezsuiták működésének, akik Kolozsvárott, Gyulafehérvárott és Nagyváradon nyitottak iskolákat a kolozsmonostori apátsági birtok jövedelméből, melyet Báthory eddigi, a szekularizáció óta világi birtokosaitól visszaváltva nekik ajándékozott.

Annak dacára, hogy köztük néhány lengyel nem tudott összeférni a magyarokkal, a jezsuiták nagy sikerrel alkalmazzák Nyugaton kipróbált módszerüket a lelkek visszahódítására.

Prédikálás, a szentségek: gyónás és áldozás gyakori kiszolgálása, missziók tartása a székelységen úgy, mint a törökkel határos lugosi, váradai területeken, az ifjúságnak kollégiumban nevelése tömegeket hódított számukra. Beszédeikre a vidékről sereglettek össze az emberek. Váradon az ingyen fürdés napjain prédikáltak a szegényeknek; Kolozsvárott virág vasárnapján az erdőbe vitték az ifjúságot, s ott zöld ágakat törve, körmenetben tértek vissza. Az ellenreformáció egész barokk díszével ékesítik fel munkájukat, mely tudvalóval az első modern kísérlet volt, egyszerre nagy tömegekre hatni s az így megragadott tömeget megtartani egyénekenkénti állandó hitéletben.

Természetes, hogy ez a működés a három protestáns felei kezeiben reakciót keltett. A jezsuiták további működése veszélyeztette alig néhány évtizedes hatalmukat, s ezért bár István király tekintélye ellen nem mertek fellépni, halála után az ifjú Báthory Zsigmondtól kieszközölték eltávolításukat. Zsigmond nevelője Leleszi atya volt, s maga egész életére magába szívta a katolikus hitelveket, de mikor az 1588-i medgyesi országgyűlésen a rendek a jezsuiták eltávolításától tették függővé nagykorúsítását, beleegyezett, hogy azok huszonöt nap alatt örökre távozzanak Erdélyből és a magyar részekből. Miután azonban a jezsuiták ez első működéséből kifolyólag már más katolikus főurak is voltak a Báthoryakon kívül az országban: köztük egy-egy Jósika, Keresztúry, Wesselényi, Sombory, Géczy, Lázár nevével találkozunk, az országgyűlés megengedte, hogy az 1566-i törvény tilalma annyiban enyhíttessék, hogy a főurak birtokaikon egy-egy katolikus papot tarthassanak. Ezzel az engedéllyel Zsigmond is élt, behozatván magához Carrillo Alfonz jezsuitát, akit az 1594-i nagy politikai változás után több más rendtag is követett, akik a kolozsvári iskolát újra megnyitották, s ott háborítlanul tanítottak, míg Székely Mózes idejében, 1603-ban, a nép fel nem dúlta házukat.

Báthory Zsigmond

Báthory Zsigmond kormányának szemügyrevételénél ismét egy régi nagy nemzetség utolsó, dekadens tagjának tetteivel van dolgunk, mint János Zsigmond esetében. Az ősi Báthory-család Zsigmondban, kinek arcán István király nem tudott Báthory-vonásokat felfedezni, azután Báthory Gáborban és nővérében, Annában, e minden kicsapongásra kész, erkölcsileg is beteg testvérpárban halt ki két külön ágában. Zsigmondnál a lelki ridegség, a mindenkitől elidegenedés ugyanolyan eseteit látjuk, mint szerencsétlen kortársánál, Rudolf királynál, azon különbséggel, hogy a passzivitás periódusait nála magasra fokozott aktivitás váltja fel, amikor is át nem gondolt, csak impresziókon épülő kezdeményekkel teszi tönkre az országot, melynek „absolutus“ uralkodója.

Kiskorúsága alatt, utólag úgy képzelhetnek, hogy a kor-

mányt a három nemzet delegáltjai vitték, hisz a három nemzet uniójából állott az akkori Erdély. Erről azonban szó sincsen. A kormányzás magas szférába a három nemzet, mint testület, nem mer, nem is akar belenyúlni, s átengedi azt a lengyel királytói kinevezett uraknak. A három nemzet bármennyire autonóm is belső ügyeiben, ez az autonómia a közigazgatáson és igazgatszolgáltatáson kívül egyéb állami terekre nem terjed ki, s ebben különbözik akkor is, később is, a svájci kantonoktól, melyek önmagukat kormányozzák. Az erdélyi univerzitások életformák a bennük élők számára, de kormányformát nem tudnak magukból kitermelni. Kristóf halálával az ő végrendeleti végrehajtói: Csáky Dénes, Bocskay István, Kvasóczy Farkas, Kendy Sándor kormányoznak tovább István király nevében, majd ugyancsak István király háromtagú testületre bízta a kormányt, melynek elnöke Kendy Sándor, tagjai Kvasóczy, a kancellár és Sombory László. Az erdélyiek ezt is szó nélkül elfogadják, a három úr nagy humanista műveltséggel és becsületes jóindulattal kormányozza őket, s Kvasóczy, töröktől elűzött szlavóniai család sarja, tudós értekezést ír arról, vajjon a monarchikus vagy az arisztokratikus államforma hasznosabb?e. Mintha csak Erdély légiures tér volna, kísérletezésre alkalmas. A triumvirátus finom latinságú levelekben jelentgette a lengyel királynak az erdélyi ügyeket, s a három nemzet, bármennyire szenvedett is a tudákos és hosszadalmas elintézési mód miatt, nem tudta a saját kezébe venni a hatalmat. Végre is 1585-ben a király Géczy Jánost nevezte ki kormányzóvá, teljhatalommal, a tanács vezetésének, hivatalok betöltésének jogával. Erdély ebbe is beleegyezett utólag, miután előzőleg nem kérdezték. Midőn pedig 1588-ban Zsigmondot nagykorúsítva, letették vele az esküt, az országgyűlés nem tudott megegyezni abban, hogy vajda vagy fejedelem legyen?e Zsigmond címe, s még ezt is a fejedelem elhatározására hagyta. Az országgyűlés egész akarata az előkelők és korosabbak akaratában koncentrálódott, akik negyvenen-ötvenen külön szoktak tanácskozni, köztük a magyar nagyurak, főispánok, főbb szász hivatalnokok. A tömeg elfogadta, amit ezek határoztak, s ezek úgy határoztak, amint az uralkodó akarta. Zsigmond kezébe adva a kormányt, hálákat adnak Istennek, hogy Kristóf halálával „nemzetségünk közül s nem idegen nemzetet adott előttünk járónak“, s elfogadják őt „természet szerint való fejedelmünknek“ is, ami a kor nyelvén az öröklődő uralmat jelenti és abszolút kormányzás lehetőségét a rendek köz- és magánjogi privilégiumaik fenntartása mellett.

Az ifjú fejedelem, ritka szép férfi, fényes udvarában, olasz zenészekkel, színjátszással, lovagjátékokkal élvezte életét, de körülötte csakhamar pártok képződtek, melyeknek politikai hátterük sem hiányzott. Zsigmond unokatestvére, Báthory Boldizsár csak nehezen törődött bele öccse fejedelemségébe; ő Fogaras ura, Kendy Sándor veje volt, s e hatalmas pozíciókban

a törökpárti urakat gyűjtötte maga köré, akik rossz szemmel nézték a fejedelmi gyóntatónak, Carrillo atyának prágai összes kötetéseit. Prága és Konstantinápoly közt már csak névleg állott fenn a béke, s mindkét fél készült, hogy előretolt állás sokból megindítsa a háborút. A török az oláh vajdaságokat vette keményebben kezébe, Prága pedig Erdély szövetségét készíté elő, amiben Carrillo mellett Zsigmond anyai nagybátyja, Bocskay István tiszántúli úr volt nagy segítője. Ez utóbbit 1591 sben Zsigmond kinevezi váradi főkapitánynak, s ezzel Erdély kulcsait, s a Tiszántúl uralmát bízza reá. Bajom, Sarkad, Bély, Sága kastélyok a Bocskay családi birtokokkal együtt Fráter György tekintélyét és szerepét szerzik meg Bocskaynak.

A politika magas szempontjai, nagyurak mérhetetlen nagyravágyása, állatias vérszomj, renaissance pompa felvonulásai, éjszakai sötétben menekülők, vártömlőc mélyében megfőj tóttak, városi piacon felállított, bársonnyal bevont emelvényen hóhérpallos zúgása, az ablakokban udvari népek, hölgyek és a fiatal fejedelem: mindez megvan az erdélyi tragédiákban, melyek Shakespear erőkre még nem találtak. Az elsőt Boldizsár úr rendezte, aki személyes indokból megneheztelvén Gyulai Pálra, Erdély legműveltebb humanista főurára és Gálfi Jánosra, aki annak idején annyit fáradott Zsigmond megválasztása érdekében, ezek kivégzését kérte a fejedelemtől. Zsigmond vonakodás nélkül beleegyezett baráta halálába, kiket fejedelmi parancsra, törvényes eljárás és ítélet nélkül koncoltak fel Boldizsár emberei. A gyilkosságok még csak szóba sem kerültek az országgyűlésen.

A török háború. Bocskay szerepe

A dekadens fejedelem vért szagolt. A következő, 1594-esztendő döntést kívánt a török-német kérdésben. Rudolf és a szultán már a múlt év óta harcban álltak egymással a horvát végeken és a Dunántúl, a porta most mind sürgetőbben követelte Erdély katonai segítségét. Már nem lehetett válasz nélkül hagyni a parancsot, mint előbb, mikor a hűbérúr a kozákok ellen követelt segédc csapatokat. De Carrillo útján Prága és a pápa is számítottak Zsigmond szövetségére, aki Bocskay hatása alatt is a nyugati szövetséghez hajlott, fogadta a keleti kérészténységhez küldött pápai követet, s oláh vajdákkal, marosvidéki rácokkal tárgyalt a támadás dolgában. De az egyik országgyűlés, Kendy Sándor és két veje, Boldizsár és Kovasóczy hatása alatt azt határozta, hogy a török mellé kell segélyhadat adni, s Boldizsárt főkapitánnyá választotta. A fejedelem még néhány hétig halasztgatta a döntést, amikor azonban a török parancsára a tatár khán Máramaros felől Erdélynek fordult, váratlan elhatározással lemondott, átadva a hatalmat, kolozsvári palotáját, testőreit Boldizsár bátyjának, aki a fejedelemséget tanácsos barátaival át is vette. Zsigmond nem ment mész-

szire, Kővár várában megállapodott, ide jött hozzá Bocskay, a tiszántúli erők feltétlen ura, továbbá a huszti és dévai kapitányok, kiknek tanácsára, a váradi őrségtől kísérve, háromheti távoliút után ismét bevonult Kolozsvárra, s mintha mi sem történt volna, átvette a hatalmat. A Boldizsáréktól összehívott országgyűlésen a székelyek és szászok nagy meglepéssel vették tudomásul megérkezését. Az új országgyűlés, újabb két hét múlva, augusztus 27-én kimondotta a török frigy felbontását, székely, szász és magyar többséggel, Fehér vármegye és Udvarhely, Háromszék és Csíkszék szavazata ellenében. Az eredményt Kendy vitte meg a fejedelemnek, aki kancellárja, Kovasóczy által fejezte ki örömét a határozat felett. Másnap Boldizsárt, Kendyt, Kovasóczyt, még tizenegy urat elfogatott, közülök tízet kivégeztetett. Boldizsár felesége térden kért tőle kegyelmet, de Zsigmond letépetté róla ruháit és kidobálta a palotából, hadd adjon rája férje fejedelmi ruhákat. Az engedelmes országgyűlés utólag nagy hálálkodással jóváhagyta mindent, s az elítéltek örököseitől örökre elvette, egy új, szokatlan jogi formulával, a jus ligatummal, minden birtokaikat. Csak a kiegyensúlyozottabb magyarországi viszonyokhoz szokott Nádasdy Ferencnek volt bátorsága Zsigmondnak utóbb szemére vetni, mint rútítá meg magát e szörnyű lanienával, — a fejedelem erre mint gyermek sírt és zokogott és szintoly gyérmekesen tanácsosait, Geszti Ferencet és Bocskay Istvánt okolta tetteért.

Így került vissza Erdély, véres jelenetek árán, a nyugati szövetségbe. A fejedelem mentora, Bocskay István tudta, hogy a töröktől elszakadni csak a Habsburgokhoz való szoros csatlakozás árán lehetséges. Ő volt az, aki a kolozsvári döntő napok után Prágába megy, s ott hosszas tárgyalások után megkötí Zsigmond nevében az 1595 január 28-i szerződést, melyben Rudolf szövetséget köt Zsigmonddal, elismeri Erdélyre nézve Zsigmond örökösödési jogait, megígéri, hogy egy unokahúgával, gráf főhercegkisasszonnyal összeházasítja, s mindezek fejében Zsigmond is elismeri a magyar király felsőbbségét és családja kihlltával a Habsburgok örökös jogát Erdélyre is. Miután Zsigmond csakugyan megkapta Mária Krisztina főhercegnő kezét, a szerződés értelmében megindítá hadait a török ellen; a székelyeknek régi szabadságukat visszaadván, azok lelkesén zászlai alá állottak, Bocskay vezérlete alatt álló egyesült erdélyi?oláh hada előbb Mihály oláh vajdát mentette meg Színán basa támadásától, majd Tergovistyét, Bukarestet foglalta el, Színán Gyurgyevónál döntő vereséget szenvedvén, a Dunától északra az egész havasalföldi terület felszabadult a török alól.

Ezzel az erdélyi haderő bekapcsolódott a nagy keresztény offenzívába, mely ekkor már az adriai tengertől az egész magyar védelmi vonal hosszában folvt. A következő évben Zsigmond Temesvár visszafoglalását kísérelte meg, de siker-

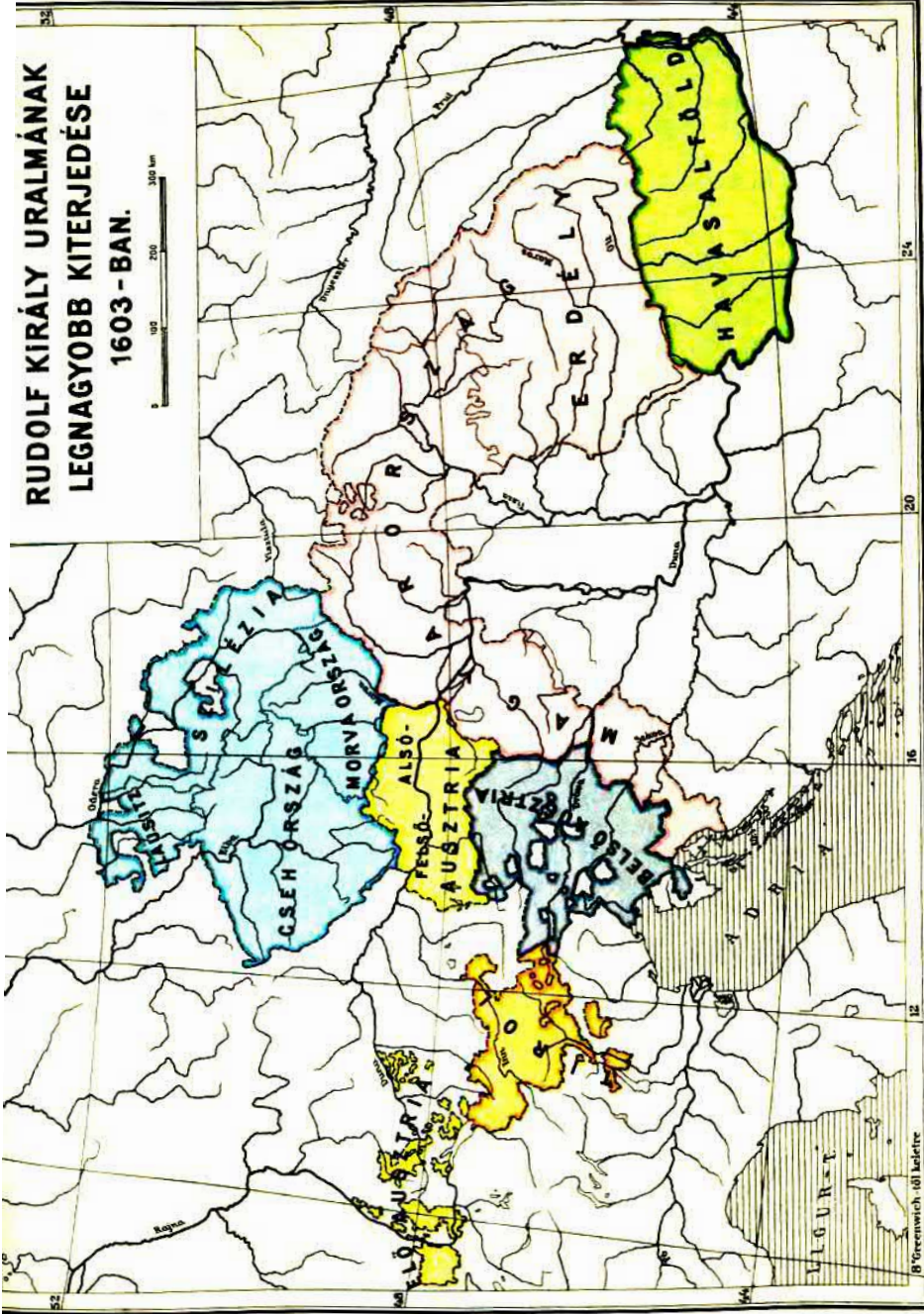
telenül, majd Mezőkeresztesnél Miksa főherceggel együtt részese volt a nagy csatavesztésnek. Közben a primőrök kérésére visszavette a székelyek szabadságait, akiknek ebből következett lázadását most már fegyverrel kellett levernie. A továbbiakra nézve döntő jelentőségű, hogy Erdélyben, mint már eddig láttuk, a fejedelem volt az egyedüli akarat, s ez az akarat most Zsigmond személyében gyöngén, kihagyóan, kiszámíthatatlan rendtelenségben dolgozott. Kétségkívül egyedül az „absolutus princeps“, Zsigmond beteg egyéniségének kell betudnunk-hogy Erdély nem maradt meg a keresztény, nyugati magyar közösségben. A tizenötéves török háború egész későbbi lefolyása bizonyítja, hogy a török többé nem volt képes nagyobb, összefoglaló vállalatokra, amilyen lett volna hűbéruraságának Erdélyben fegyverrel való helyreállítása. Akár megmarad Zsigmond a trónon és továbbra is alá veti magát Bocskay Habsburg-párti vezetésének, akár pedig lemond, de ez esetben végképen távozik, s átadja a hatalmat Rudolf biztosainak, mindkét esetben megmarad Erdélynek a töröktől függetlensége, előáll már akkor az egyesült Magyarország, mely Keletről és Nyugatról koncentrikusan fordulhat a török ellen és szinte száz évvel előbb, kedvezőbb viszonyok közt hozza létre Nagy-Magyarországot. Zsigmond további uralma esetén Bocskay továbbra is vasenergiával tartotta volna fenn Erdély nyugati kurzusát, tudjuk, hogy ennek érdekében még Zsigmond távozása előtt, az utolsó pillanatban sem riadt vissza, hogy urával a gyanússá vált Jósika Istvánt elfogattassa és kivégeztesse. Azt is tudjuk, hogy a török elleni háború a három nemzet körében népszerű volt, mindegyik szívesen ment a havasalföldi hadjáratra, mely dicsőséget és zsákmányt hozott. Az egykorúak tanúsága szerint soha oly lelkes sereg nem állt a török ellen, mint Zsigmond és Bocskay alatt. Távrolról, a Dunántúlról és Felvidékről is jöttek híres magyar huszártisztek, törökverő kardjukat az expedíció szolgálatába ajánlani. Közöttük a legnagyobb hős, Huszár Péter úgy találta, hogy soha életében keresztény hadat, magyart, se kopj ást, se lovast, se gyalogost, ennél többet, sem szebbet nem látott; s a győzelmes hadjárat után még nagyobb reménység kelt fel, hogy az Úristen továbbra is veretni fogja a szultán hadát, mint Góliátot Dáviddal. A Bocskaytól Prágában megkötött egyezményt tehát török részről nem fenyegette veszedelem. De ha Zsigmond lemond is és ugyanazon szerződés szerint utógondolat nélkül átadja országát Rudolfnak, ez sem szakította volna meg feltétlenül az erdélyhmagyar egyesülést. Hisz Zsigmond első lemondásakor Rudolf jó magyar biztosokat küldött az ország átvételére, előbb a nagy törökverő hőst, Nádasdy Ferencet, Tamás nádor fiát, majd Istvánffy Miklóst, vele Szuhay püspököt, utóbb Nápolyi Demeter püspököt, s ezek mellett az egy-két német mel-

lékes szerepet játszott volna — ha Zsigmond személye leküzdhetetlen nehézségeket nem okoz.

Báthorytól Bastaig

A lelkibetegségnek egy ma már alig meghatározható fajtáját házassága váltotta ki benne, melyet férfierejének elvesztése után kötött, s amely ennél fogva, míg fennállott, folytonos megalázkodást jelentett neki. Szabadulni akart tehát, s a házasság felbontását legegyszerűbben úgy érthette el, ha a habsburgi feleségről lemondva, országát is átadja Rudolfnak. Lemond tehát, a már ismert sziléziai fejedelemségekért, 1598 áprilisában elhagyja Erdélyt, de mielőtt Miksa főherceg, mint új kormányzó, bejöhetne, augusztusban már visszatér, átveszi a hatalmat, hogy azt 1599 márciusában ismét átadja, ez alkalommal unokatestvérének, Báthory András bíbornoknak. Az erdélyi rendek az ő politikai éretlenségükben, utólag mindent elfogadnak, mindent jóváhagynak. Ügylátszik, mintha Erdély egyénisége Zsigmond akarati betegségével maga is megsemmisült volna, nincs többé benne államalkotó erő, Bocskay pedig nem nyújtja ki kezét a hatalomért, mert mindent Prágától vár, Rudolfnak ugyanoly paladinja ő, mint Thurzó és Nádasdy volt Ferdinándnak, — de a védtelen ország nem maradhat békében. András bíbornokot sereggel támadja meg Mihály havasalföldi vajda, e kegyetlen, kincsvágyó, hitet nem tartó oláh, akit Báthory Zsigmond mentett meg a török karmaiból. A bíbornok vereséget szenved, menekülés közben az elvesztett szabadságukért bosszút kereső székelyek verik agyon. Erdély most oláh vajdának hódol, aki példátlanul nagy adókat sajtol ki belőle, s oláhjaival és székelyeivel falvakat és nemesi udvarházakat egyaránt elpusztít. De a hatalom egyelőre kezében van, Prága kormányzójának ismeri el, s ő Moldvát is meghódítja, megverve az onnan újból betörni készülő Báthory Zsigmondot. Balkáni uralma ellen Erdély urai segítséget kérnek Rudolftól, s így jön be a felvidéki fővezér, az olasz Basta György, közkatonából lett marsall, aki 1600 augusztusában Miriszlónál kiveri Mihály vajdát. Az oláh nem hagyja magát, Bécsbe megy, a nyugatiak lépre mennek a keleti ember ígéreteinek, s megbízzák, hogy oláh vajdaságát ha visszaszerzi, új sereggel támogassa Basta akcióit. Prága ragaszkodik Erdély birtokához, melyet Zsigmond annyiszor átadott neki. Az erdélyiek végső pusztulásukban megint csak Zsigmondhoz hajlanak, akitől pedig némi politikai érzékkel semmi jót sem várhatnak, 1601 elején ismét fejedelemmé választják, de Zsigmond már augusztusban vereséget szenved Goroszlónál Mihály vajda és Basta egyesült seregétől. Utána Basta megöleti Mihály vajdát, Zsigmond pedig új szerződésben megint átadja Erdélyt Rudolfnak. Basta rémuralmát most már csak az unitárius Székely Mózes zavarja, akit a szultán athmáméval lát el, s aki török

RUDOLF KIRÁLY URALMÁNAK LEGNAGYOBB KITERJEDÉSE 1603 - BAN.

8° Greenwich 001 balatér

földre menekült erdélyiekkel, köztük Bethlen Gáborral együtt iparkodik az országot Basta vallonjaitól megtisztítani. 1603 júliusában ő is elesik, Basta párthíve, Radul havasalföldi vajda betörésekor. Erdély újra Bastáé, aki többször ki- és bevonul, de az országot Rudolf csak 1604-ben, Bocskay támadásakor veszti el.

Egy lélekzetre elolvasva ezt a véres történetet, legelső megfigyelésünk nem lehet egyéb, mint hogy a változásokat mindig a három nemzeten kívül álló erők indítják meg, amivel szemben az erdélyi rendek passzíve viselkednek: 1596—1603-ig megszámlálhatatlan sokszor hűségesküt tesznek, egyszer a császári nak, máskor Zsigmondnak, aztán az oláh vajdának, s így tovább, de még végső szükségükben sem tudnak egymással összeállani és együttes akcióval szorítani ki váltakozó uraikat, kik vér? és pénzsomjban egymáshoz tökéletesen hasonlóak. Ezek a véres évek az erdélyi három nemzet államalkotó erejének a legteljesebb csődjét mutatják, Erdély csakis abszolút hatalommal, erős kézzel tartható össze: ez a tanulság marad meg mindebből Bocskay, Bethlen és Rákóczy György korának szemléletéhez.

Erdélyt már az 1551-i átvételre bejött biztosok, Nádasdy Tamás, Bornemissza Pál is megbízhatatlan, kiszámíthatatlan alakulatnak ismerték, ezért lélekzettek fel, mikor elhagyhatták ezt a változékony „Tündérországot“, mely ismeretlen veszélyekét rejtett magában. Találóa jegyezte meg ez önmaga igazgatófására képtelen országról Nádasdy, hogy, ha a félszemét itt-benn hagyta volna is, be nem jönne többé ez állhatatlan országba, mert „mint az órát, örökké kell igazgatni“. A század végének egyik igen művelt politikusa, Gyulafi Lestár a meggondolatlan cselekvést egy jelentőségűnek veszi az „erdélyi módon“ cselekvéssel, s most ez az ország, mely belső egyensúlyát fejedelem híján semmiképen nem képes megtalálni, Báthory Zsigmond szélkakas politikája következtében maga is jobbra-balra ingadozik. A gondolkozók fejében ekkor alakul ki egész borzalmas megoldhatatlanságában az igazi erdélyi kérdés, a hovatarozás kérdése, mely, mint láttuk, sem Fráter Györgynek, sem utódainak nyugalalmát még nemigen háborgatta. Az igazi erdélyi kérdés motoszkál a kormányzótanács elnöke, Kendv Sándor fejében és nyugtalanítja, mikor Erdély állapotát úgy látja, mint amely „az üllő és verő között úgy vagyon, mint két ajtósarok között“. Abban a pillanatban, midőn Erdélynek választania kell, Scylla és Charybdis örvényei nyílnak meg előtte, amint ez a kifejezés szintén Kendv Sándor óta használatos Erdély helyzetének jelölésére. Ha a törökellenes harcot határozza el, abba belepusztulnak fejedelmei, mint már Báthory Zsigmond is, és jól mondja a századvég legfinomabb erdélyi megfigyelője, Szamosközy István, a történetíró, hogy a török háború egy gigantomachia, melyet aki meg akar írni, belepusztul. A század végé-

neki valóságos vérzivatariban ez a szerencsétlen nemzedék, minden politikai tehetetlensége mellett is gondolkodni kezd, vajjon megérje annyi keservet Zsigmond szerződése, mellyel Rudolfnak elkötelezte az országot.

És erre a kérdésre csak tagadó választ adhatott az, aki végigszenvedte Basta és német biztosai rémuralmát. Basta, Castaldóhoz hasonlóan, évtizedes szolgálat után jutott Erdélybe, miután már Harlemtől és Antwerpentől a Tiszáig végigharcolt minden csatateret. Az ismeretlen erdélyi viszonyok, erdők és hegyek, sokféle népfaj között, őrá is félelmes hatással voltak, ő is mindegyre életét félti, s életét akarja védeni a magyarok „diabolikus szövetezései” ellen. Az ország folytonos pálfordulásai különben is teljesen kifejlesztették kenyéradójában, a Habsburgkormányban az addig lappangó ellenszenvet a magyarok iránt. Miksa főherceg utasítást ad neki, hogy Váradra magyart vagy erdélyit be ne eresszen, csak németben bízzék, mert a magyar hűsége sikamlós hűség, lubrica fides. Mikor Mihály vajda és Székely Mózes halála után az erdélyi viszonyok végleges rendezésére készül a tábornok, Rudolf királytól titkos és bizalmas utasításba kapja, hogy a városokból, a szászókból és Kolozsvárról szorítsa ki a magyarokat, polgárjogot, tanácsosságot csak németek kapjanak ezután. A magyarokra kevés vigasztaló volt abban, hogy a császár egyúttal az oláhok bevándorlását is eltiltá, akik az oláhországi zavarok miatt megint nagy tömegekben kérezkedtek be Erdélybe. Basta és a prágai kormány úgy vélték, hogy az országot „karddal és sok nagy költséggel” foglalták el, minélfogva joguk van abból a nemnémeteket kizárni. Ehhez képest joguk van az országgyűlést elmellőzni, a három nemzet jogait eltörölni s német telepeket, főként iparosokat és bányászokat telepíteni az országba. Sőt Basta a XVIII. századi abszolutizmus parasztpártoló elveit anticipálja, mikor a székely és szász közsabadok jogainak megtartását javasolja, de annál inkább elvéteti a nemesek szabadságait. Itt nem ismer könyörületet, országgyűlésen arcukba vágja a magyar uraknak, hogy lázadásukkal eljátszották életükét, s láthatólag örömet okoz neki, ha fejük fölé Damokleskardot függeszthet. A magyarságot hidrának tartja, mely évrőbévre felemeli fejét, s kényszeríti őt, hogy a Felvidékről. Kassáról bejöjjön és újra levágja fejét. De természetesen seregei nem tesznek különbséget nemes és jobbágy, magyar és szász között, s Erdély e főként vallon csapatok esztelen pusztításai következtében, melyekkel különben az oláhok és rác-magyar hajdúk garázdálkodása vetélkednek, annyira elszegényedik, elpusztul, szántóföldjei a közbiztonság hiánya miatt vetetlenek maradnak annyira, hogy az éhínség szinte évenként állandó vendége lesz. Az állathiany miatt az ekét, Basta székérért emberek húzzák. És a nagy generális, aki könyveket írt össze a hadtudományról és nem gyakorlati érzék nélküli taná-

csókát tud adni a közigazgatás berendezéséről, katonái ember-
telenségével szemben tanácstalanul áll: „La maledizione é
entrata in questa soldatesca“, megvan átkozva ez a katonaság,
mely egyebet sem tesz, mint városokat és falvakat éget.

A katonai uralom után nem lehetett kétséges, hogy a három
nemzet, ha egyszer megtalálja szavát, mit fog válaszolni a
Habsburgsuralkodó parancsaira. Basta uralma célszerű elő-
készítése volt Erdély tényleges függetlenségének, mely ekkor,
Bocskay fejedelemségével, a bécsi békével kezdődik.

A NÉMET URALOM KIFEJLŐDÉSE BOCSKAY NEMZETI REAKCIÓJÁIG

AKIRÁLYI hatalom külföldre távozásából és elidegenedéséből szükségszerűleg származtak konfliktusok, s ha ezeket I. Ferdinánd nyugodt, objektív, egészben véve jóindulatú egyénisége ki tudta is kerülni, két utódja alatt a helyzet mind súlyosabbá vált és negyven év elég volt arra, hogy nemzet és uralkodó közt az eddigi jó viszony fegyveres harcnak adjon helyet. A fokozatos elidegenedésben nagy része volt e két utód személyi hibáinak és hiányainak.

Miksa király egyénisége

Ferdinánd első szülöttje, Miksa király, megtört, reményvesztett egyéniséggel lépett trónra. Megtörte akaratát és lendületét a tipikus trónörökös?sors, mikor a trón utódja hosszú ideig tehetetlenül kénytelen nézni a szinte örökéletűnek látszó előd uralkodását, melynek elveit nem helyeselheti. Miksa ifjú korában nyílt, lelkes, dicsőségvágyó fejedelem volt, teljesen német már, aki a német fejedelmek közt érezte jól magát, s közöttük többel, így szász Mórival, bajor Alberttel, meleg barátságot tartott. Benne a Habsburgok keleti ága ismét, végkép, visszánémetesedett, sőt a spanyolnak született Ferdinándnak elsőszülött fia már az új német valláshoz, Luther hitéhez csatlakozott. Atya és fiú közti viszonyt leginkább Miksa protestáns hajlandósága mérgezte meg, melyből nem csinált titkot: protestáns udvari papot tartott, ennek nyilvános prédikációit tüntetőleg hallgatta a bécsi ágostonosoknál, két szín alatt áldozott, a katóliikus külsőségeket állhatatosan kerülte. Egyszer az udvar Pozsonyban tartózkodván, az úrnapi körmeneten nem akar részt venni, atyja kérdésére előbb betegséget vet okul, s mikor Ferdinánd azt ajánlja, hogy akkor lovon vegyen részt a menetben, lelkiismeretére hivatkozik; atya és fiú oly hevesen ütköznek össze, hogy végül Ferdinánd elkeseredésében maga sem megy el a körmenetre. De Miksa egyébként sem volt atyja kedvence, ezt a helyet öccse, Ferdinánd foglalta el: erre bízta atyjuk a cseh helytartóságot, s vele vezettette a schmalkaldeni háborúban az osztrák csapatokat, mialatt az idősebb Miksának meg kellett elégednie alárendelt hellyel a fővezér, Alba herceg személye körül. Miksa annyira érezte e mellőzést, hogy éjnek idején szökött meg Alba táborából.

A feszült viszony nyílt töréshez készült vezetni, mikor

V. Károly a német császári korona várományát Ferdinánd után Miksa mellőzésével saját fiának, a későbbi spanyol II. Fülöpnek akarta megszerezni. Ferdinánd egy darabig erélyesen védte fia és saját ága jogait, de a császár és nővérük, Mária magyar királyné folytonos nyomásának alig tudott már ellenállani, és végül is, az 15514 családi szerződésben megígérte, hogy utódául Fülöpöt fogja elfogadtatni. Ennek a megegyezésnek Miksa sem mert ellentmondani, vele szemben a spanyol párt azt hangoztatta, hogy protestáns császár mégsem ülhet a szent birodalom trónjára. Világos volt, hogy a trón öröklése érdekében protestáns meggyőződését fel kell áldoznia. Miksa mégis éveken át tartotta magát: mikor protestáns udvari papját kénytelen elbocsátani, azt írja, hogy „én a császári felségtől (atyjától) a legborzasztóbban üldöztem\” Ferdinánd maga is megijed, hátha túlfeszíti a húrt, maga kéri a pápától Miksa számára a két szín alatti áldozásra az engedelmet, de Miksa nem fogadja a hozzá küldött nunciust, Hosius bíborost. A döntés ekkor következik be, 1560-ban. Egyik bizalmasát elküldi a protestáns fejedelmekhez azon kérdéssel, megsegítenék-e, ha ő a további vallási kényszernek nyíltan ellenállna? A szász választó, továbbá Brandenburg, Hessen urai, mind lutheránus protestánsok, megtagadják tőle a segílyt és figyelmeztetik a császár és birodalom iránti kötelezettségeire. Csak a kálvinista pfalzi választó ígér menedéket, de ezt is csak feltételesen: amennyiben a birodalom iránt esküje megengedi.

A trónörökös röptét ez a keserű tapasztalat szakítá meg és téríté vissza atyjához. A protestáns fejedelmekből kiábrándulva kibékül atyjával, kibékül a pápával, elfogadja a két szín alatt áldozás engedélyét, alkalmazkodik a katolikus formákhoz, s ezen meghódolás árán egymásután megkapja atyja koronáit. Az 1562-i cseh koronázáson csak titokban áldozik, két szín alatt, ugyanez évben a frankfurti császári koronázás nagymiséjét lehajtott fővel, részvét jelei nélkül hallgatja, de a császári esküt leteszi a pápának és az egyháznak; az 1563-i magyar koronázást többször el kell halasztani, mert nem akar előtte bőjtölni és nyilvánosan áldozni, végül itt is magántermeiben áldoz, az esküformulából pedig kihagyatja Szűz Mária és a szentek segítségül hívását, s mikor az esküt olvasó Oláh Miklós érsek mégis beleovassa ezt, nem mondja utána. Mindez azonban csak saját személyére vonatkozik: belső harcaiból azt a kivezető utat találta, hogy belül protestáns marad, a katolikus formák nagy részét megtartja, s különben a katolikus vallás állami voltát teljes egészében elfogadja. Az osztrák uraknak később nagy nehezen adja meg az ágostai hit szabad gyakori atát, a városoknak pedig semmiképen nem akarja megengedni.

Lelkének belső törését el tudta fedni a világ elől, de a küzdelemben fiatalságának lendülete elveszett, az egykori nvilt ifjúból zárkózott férfi lesz, aki spanyol etikett távolából

kormányoztatja országait Ferdinándtól örökölt tanácsosaival. A magyarok is csak addig szeretik, míg trónörökös, tehát a belső változásig, utóbb már nem találja meg a hangot, melyen atyja szólt hozzájuk; egyszer az országgyűlésen németül kezd beszélni, ami nagy felháborodást kelt. Ferdinánd öreg magyarjai jól sejtették a jövőt, mikor az 1563. országgyűlés előtt megírták uruknak: mi elhalunk, s ki tudja, akik utánunk jönnek, lesznek?e oly hívek a Habsburg-házhoz, mint mi! Ferdinándhoz még könnyű volt hűnek lenni, de nehéz a keserű, komor Miksához, még nehezebb a lelki beteg Rudolfhoz.

Trónralépve már csak egyetlen illúziója volt: az, hogy a pogány ellenséget nagy hadjáratban visszavetheti. Szigetvár korábbi ostroma idején, 1556-ban Brüsszelben tárgyalt a birodalmi örökösödésről, s ez alkalommal egy lovastornán vevén részt, felsóhajtott: bárcsak most mindezek a vitézek Szigetben volnának, melyet a török ostromol! Az alkalom nem sokáig késett: a János Zsigmonddal vívott felsőmagyarországi harcok (1566)an az öreg Szolimánt még egyszer személyes közbelépésre indították, mely a töröknek meghozta Szigetvár, Gyula és több vármegye birtokát. Miksa az előkészületeket lelkesen végezte: pénzt, csapatokat szerzett, s oly nagy német, olasz, francia sereggel jött be, minő 1542 óta nem járt Magyarországon. Még augusztus 19-én, Bécsből a csapatokhoz indulóban megírja bajor herceg barátjának: úgy látszik, a török Sziget ellen megy, mindent meg fogunk tenni, nehogy ezek a becsületes emberek ott benn pusztuljanak. A haditanácsban Esztergom gyors megtámadását javasolja, hogy ezzel Szolimánt elvonja Szigettől, de a tanács többsége, s a birodalomtól kinevezett fővezér, Günther schwarzburgi gróf, a nyugati hadi elvek szerint nem engedik döntő útra a sereget, Győr alatt várják meg, míg embereik elszélednek és Zrínyi önfeláldozása beteljesedik. Ez a kudarc Miksa utolsó illúzióját is tönkretette. Utána kétségbeesve írja a bajor hercegnek, hogy Zrínyi grófot tanácsosai egyhangú véleménye alapján tette Szigetbe, s kétségtelen, hogy ő volt legkitűnőbb embere, kihez senki sem hasonlítható, de nem gondolta, hogy ily gyors, rossz vége lesz a védelemnek (Nyugaton el sem tudták képzelni a török tömegek várostromló rohamainak lendületét); ő nem felelős, mert a német birodalmi ezredesek sem hűséget, sem lelkiismeretet nem tanúsítottak, törököt soha nem láttak, a csehek és morvák pedig engedély nélkül hazamentek. A győri szégyen egész életére kiábrándította a török háborúból: mint aki egyszer megégette a kezét, soha többé török háborúban részt nem vesz s ezzel elmulasztja előbb a Szolimán halálával összefüggő zavarok kihasználását, utóbb pedig a pápától összehozott nagy koalícióba lépést. Miksa török politikája ettől kezdve, belső politikájához hasonlóan, új tényleket nem termel, a Ferdinándtól át-

vett állapot merevedik meg és fojtogatja tovább a magyarok lélekzetét.

Rudolf király; ^távolodás a magyarságtól

Miksának e tehetetlensége, nagy belső elesés eredménye, bevezetésül szolgál fiának, Rudolf királynak pathologikus tehetetlenségéhez. Rudolf, elődeihez hasonlóan, nagy kiterjedésű országokat vett át, melyek hozzászoktak uralkodóik vezetéséhez, hiszen más kormányformát ekkor még el sem tudtak képzelni maguknak. Mindezen országokra végzetes belső krízist jelentett az uralkodó apathiája, kinek tetterejét alkotmányjogilag nem lehetett pótolni. Rudolf fiatal korában normális, mozgékony és jóindulatú ember volt, amíg 1579 körül rajta az akkori orvostudománytól csak izzasztókúrával, purgálással, súlyos esetekben kénesóval kezelt, s így még alig gyógyítható morbus Gallicus, a vérhaj tünetei kezdődtek. A betegség egyelőre a kormányzásban való állandó részvételét akadályozta, utóbb azonban elmebetegségben nyilvánult meg. A 90-es években még csak érthetetlenül nagy nyugalomvágyat, s akaraterő hiányát vesznek rajta észre, az egyik velencei követ szerint nem kíván magának új birodalmakat szerezni és a meglévőket kibővíteni, egyetlen célja: békességben élvezni a meglévőt, irtózva a munkától és a gondolkodástól. Ez utóbbi ítélet kisé sántított; Rudolf korának egyik legműveltebb embere volt, széleskörű tudományos és művészi érdeklődéssel, aki hosszú változáson ment át, míg rögeszméktől terhes lelki éjszakába süllyedt. Nevelése eredetileg, atyja akarata szerint, protestáns irányú volt, de korán Spanyolországba kerülén, szigorú katolikus felfogást szítt magába, ami nem szüntetett meg nála bizonyos tudatalatti ellenszenvet a katolicizmus iránt. Később, a Hradsinba elzárkózva, rémlátásában szerzetesektől remeg, a palotája közelében elszállásolt kapucinusoktól életét félti, gyóntatóját is távortartja magától, úgyhogy újabb kutatók titkos protestáns vonzalmat vélnek nála felfedezni. Időnként tényleg kalandos terveket kovácsol, hogy a német protestáns fejedelmekkel szövetkezzék családjának tagjai ellen, halála éppen ez irányban folytatott igen komoly tárgyalásokat szakított meg: az utolsó, kivel politikai terveket szőtt, a protestáns unió képviselője, az anspachi örgróf volt. Zárkózottsága ekkor már lelki remegéssé fejlődött, melyben rokonaitól és tanácsosaitól is féltette életét. Ez az életéért való remegés, állandó depresszió, jellemző tünete betegségének, melyben az ő saját szerzett baja mellett talán dédanyjának, örült Johannának betegsége is visszatért az öröklődés kiismerhetetlen szabályai szerint. Olyanok, akik halálfélelmet ki tudták használni, személyére és általa a birodalom kor-Hiányára döntő befolyást szerezhettek. Ha szolgálai vagy tanácsosai valakiről azt a csillag jóslatot hozták, hogy az illetőnek csillagzata zavarja az övét, az ilyent többé nem

fogadta, eltiltotta udvarától. Így idővel bizalmas szolgálai kívül (köztük a zsidó származású Láng Fülöp volt az, aki befolyását legjobban ki tudta használni) senkivel nem érintkezett, még a spanyol követ és a nuncius is csak nagyritkán, a szolgák pártfogásával jutott elébe. Titkos tanácsosai közül is csak az alacsonylelkűek bírták ki a szolgálatot, s azt, hogy rohaiban durva sértésekkel halmozta el őket. Így politikai tekintetben valóságos kormánytalanság állott elő: a központosított monarchiában a központba tóduló ügyek elintézés nélkül heverték, minden ország és tartomány vezető emberei hónapokon át álldogáltak a Hradsin előszobáiban, a döntésre várva, s ha azt megkapták, a császári elhatározás nem volt egyéb, mint tehetetlenség, az ügyek áttekintésére képtelen titkos tanácsosok megvásárolt véleménye. A Ferdinándtól úgy ahogy összerótt egység szétbomlott, Rudolf uralkodása második felében anarchia lángolt minden tartományban. Mindezt egyszerűen az uralkodó személyének kikapcsolása okozta: a valóságban tehát Rudolfot nem nevezhetjük zsarnoknak, ő a kor felfogása szerint őt megillető hatalommal nem élt vissza, hanem, mi talán rosszabb volt, vele élni nem tudott, de sem gonosz indulatú, sem kegyetlen ember nem volt. Az ő betegségéből csak a következő nemzedékben, törvénytelen fiánál, Julius örgrófnál fejlődött ki a vérszomjas örültség.

A magyarokkal való viszonylatban mindkét uralkodót a személyes jóindulat hiánya különböztette meg Ferdinándtól. De nemcsak barátságot nem tartottak a magyar urakkal, bár azok közt nem egy Miksának játszótársa volt, hanem az országgal szemben is közönyösebb, ridegebb magatartást tanúsítottak. Miksa és Rudolf alatt állandósul, hogy a pozsonyi országgyűlésre legalább 300 főnyi testőrséggel járnak le, s a rendes katonaságot is készenlétben tartják ily alkalmakkor, Ferdinánd még látta a régi, hatalmas, nagy Magyarországot, de Miksa emlékezete ide már nem nyúlt vissza, az ő szemében a magyar állam kis provincia, országfoszlány volt, mely iránt semmi különös respektussal nem kellett viseltetnie. Így aztán a rendeknek az államélet függőségét illető panaszait is félvállról veszi, s velük szemben erélyesebben érvényesíti a bécsi központi hatóságok befolyását. Ez a befolyás, mint láttuk, Ferdinánd korában tényleg kifejlődött már, anélkül, hogy Ferdinánd ezen tényleges állapot formális elismerésére kényszeríthette volna magyar rendjeit. A Mohács óta létrejött új helyzetben a magyar szuverenitás megcsonkítását először Miksa országgyűlései ismerik el, sajátmaguk cikkelyezvén be a magyar törvénykönyvbe bécsi hatóságok törvénytelen befolyását. Már az 1567 :40. törvénycikkben elfogadják a király ígéretét, mely szerint ő ezután a német kancelláriának mellőzésével, magyar kancellárja útján fog minden oly ügyet elintézni, amely „tisztán és egyszerűen az ország jogait és szabadságait illeti” (pure et

simpliciter), azaz: ami nem tisztán ezekre vonatkozik, tehát az örökös tartományokat *is* érdeklő hadi és pénzügyeket, azt már nem fogja feltétlenül a magyar kancellária útján intézni. Még tovább megy az 1569 : 38. törvénycikk, melyben a rendek eh panaszzolják, hogy kérvényeik a magyar tanácsban el nem intézve a haditanácsba és az udvari kamarába kerülnek, mi nekik fáradságot és sok bajt okoz: ezen panaszokat megszünt tetendő, a király kegyesen megígéri, hogy ezután, mint eddig is, az ország jogait és az igazságszolgáltatást illető ügyeket a magyar tanácsban, a hadiakat a bellicumban, s a pénzügyeket az udvari kamarában fogja intéztetni, e két utóbbi bécsi, német hatóságban a magyar ügyek gyorsabb kezelésére két-két magyar tolmácsot fog alkalmazni.

A rendiség közjogi küzdelme. A „mixta”

Ezzel a rendi törvénykönyv, a Corpus Juris, saját maga ismerte el és hagyta jóvá a hazai ügyeknek külföldön, külföldi hatóságok által történő elintézését, saját maga törvényesítette azt, ami eddig csak a viszonyokból következő visszaélés, törvénysértés volt. Igaz, a XVI. századi törvények, mint tudjuk, pillanatnyi hatalmi helyzet szüleményei voltak, a rendiség és királyi hatalom komponenseiből származtak, s e két erő egym súlyának újabb eltolódásával maguk is folyton megváltoztak. Ehhez képest a rendek óvakodnak bármikor is hivatkozni az 15694 törvényre, de ennek érvényét annál inkább kiemeli a királyi hatalom, mely ettől kezdve hivatkozik rá és vele fődí, általa védi a bécsi hatóságok magyar befolyását. A magyar rendiség a viszonyok nyomása alatt, egy gyöngé pillanatában csakugyan elismerte a közösügyek léteit és azt, hogy ezen közös, osztrákot és magyart egvkép érdeklő ügyek kizárólag bécsi, német hatóságok által intéztek el. Az 1569 : 38.-ban már benne van az 1867 :12. közösügyes elmélete, azzal a különbséggel, hogy Deák géniusza e közösügyekre is befolyást szerzett a magyarságnak, míg a XVI. század közös ügyei — a „mixta“ — kizárólag Bécs kezelésében maradtak.

1569 után a rendek többször felszólaltak e gyakorlat ellen, a király azonban mindenkor elhallgattatta őket a 38. törvénycikkre való hivatkozással. Különösen nagy volt a felzúdulás az 15764 országgyűlésen, mikor a rendek élén a királyi helytartó, Radéci István püspök szokatlanul erélyes szavakban követelte a király képében jelenlévő Rudolf trónörököstől, hogy a „Felséged uralkodása alatt bejött, s azelőtt nálunk ismeretlen elnyomás, szolgaság és zsarnokság alól“ szabadítsa meg őket. Rudolf megbotránczik ugyan a püspök illetlen szavain, melyekért az királyi megrovásban is részesül, de maga is elismeri, hogy a magyaroknak sok panaszra van joguk, hiszen most, az országgyűlés alatt is megtörtént, hogy tiszta magyar ügyekben is a német kancellária bocsátott ki leveleket. A tényleges helyzettel

szemben tehát már az is javulásnak és jogorvoslatnak tűnt fel, hogy a király továbbra is fenntartja a hármass kompetenciát: hadi, pénzügyekét és belső, tiszta magyar ügyekét, s ez utóbbit kizárólag magyarokkal kezelteti. A legnagyobb koncesszió, melyre a királyi hatalom a zajos rendi követelésekre 1578-ban elszánja magát, abban áll, hogy a tiszta magyar ügyek intézésére, nehogy azok az udvarnál német hatóságok kezére tévedjenek, elfogad négy, a rendektől választandó tanácsost, kik közül kettő a király udvarában, kettő a helytartónál, Ernő főhercegnél tartózkodjék és ott tiszta magyar ügyeken kívül esetleg más fontos ügyekben is részt vegyen a dolgok és ügyek állása szerint. Azaz a rendektől a király mellé vállasztandó tanácsosok a határokon kívülre delegáltatnak, s ott esetlegesen, nagyjában a mixta-ügyeket is intézhetik, melyeknek végleges elintézése azonban a bellicum és udvari kamara hatáskörében marad.

A rendek ezt a megoldást nem fogadták el, részben mert senki sem akadt, aki éveken át, birtokaitól távol, a Habsburgkirály folytonos székváltozásaival vándorló udvarban akart volna tartózkodni, részben azért, mert mindezen országgyűléseken a rendek régi, teljes szuverénitás helyreállítását követelték, s a tényleges helyzet félreismerésével a magyar kancellária hatáskörének kibővítésétől várták az orvoslást. Holott maguk is kénytelenek voltak elismerni a bellicum létezését, melynek alkalmazottai köztudomás szerint a végvárak felépítését és karbantartását intézték; maguk delegálták a bécsi haditanács német tagjait olyan bizottságokba, melyek az ingyenes hadimunka felosztásával, tehát bár hadi, de egészen magyar ügygel foglalkoztak (1578 : 27. törvénycikk). Viszont az udvari kamara hatáskörének tényleges kiterjesztése ellen sem tudtak semmit tenni: a magyar kamarának Miksától adott, 1569-i újabb utasítása még szorosabban a király személyének, s általa a bécsi kamarának rendeli alá a legfőbb magyar pénzügyi hatóságot, sőt ettől kezdve a magyar pénzügyigazgatás vidéki szervei, a harmincadok és kamarai birtokkezelőségek is ki vannak téve a bécsi kamara ellenőrzésének és parancsainak. A rendek azon törekvése, hogy a magyar kancellária hatásköre régi mértékben elismertessék, nem vezethetett eredményre addig, míg a már meglévő idegen hatóságok létalapját el nem vonják, a haditanács és az udvari kamara országon belüli szerepét meg nem szüntetik. Ezt pedig, láttuk, a védelem közössége miatt nem teheték, sőt meg sem próbálhatták, ezért voltak a régi szuverénitás helyreállítására irányuló törekvések ekkor is sikertelenségre kárhozhatóva.

Mielőtt a legfontosabb magyar ügyek külföldi kezelése végkép megszilárdulna, a 80-as években még egy kísérlet történik az ezirányú fejlődés feltartóztatására. A rendi keserűség már 1580-ban magas fokra hágott: kijelentik, hogy a magyar ható-

ságoknak semmi tekintélyük nem lévén többé, az ország nrár tartományá süllyedt le — in provinciae formam redacta; az 15834 országgyűlésen pedig panaszkodnak, hogy a magyar kancellárius már csak írnoka a bécsi hatóságoknak, s ezen a helyzeten javítandó, a régi tág királyi tanács állítandó helyre, amely azután minden belső ügyet, mert hisz minden belső ügy „hungaricum“, a bécsiek nélkül intézzen. A rendek ez elkeseredésévei szemben a következő, 1587—884 országgyűlésen a kormány is hajlandónak mutatkozott koncessziókra, köztük a magyar tanács tekintélyének helyreállítására. Így jött létre, bár a rendek a törvénykönyv végleges megszövegezése előtt szétmentek, az 15884 törvény, mely szerint minden fontos ügy elintézésére a király vagy helyettese, Ernő főherceg, negvedévenkint összehívja az összes, nemcsak a fizeteses, tanácstagokat, ez lesz a „consilium trimestre“, viszont a halaszthatatlan ügyek intézésére a rendek állandó tanácsosokat delegálnak a király mellé, akik az udvart mindenüvé kísérik, s a pénz? és hadügy intézésébe is befolyanak. Ez az intézkedés egyetlen oly pozitív kísérlet a közös ügyek elidegenedésének feltartóztatására, mely a magyar tanácsosoknak is befolyást ad a haditanácsnak és udvari kamarának Magyarországot érdeklő ügymenetére. Amennyiben a nagyhatalmú, előkelő magyar főurak, vagy a közéjük emelkedő új hivatali nemesség tagjai a törvény értelmében tényleg ellátták volna a királyi udvarban tanácsosi kötelességeiket, kétségtelen, hogy az ottani tisztán német hatóságokat rövid idő alatt részben magyarokká teheték, vagy bennük magyar osztályokat fejleszthettek volna ki. Mindez annyit jelentett: ha már a bécsi hatóságok érvényesülése a védelem közössége miatt végkép nem eliminálható, akkor a bécsi hatóságokat kell magyar befolyás alá helyezni olyképen, hogy magyar urak vonuljanak be a bécsi és prágai udvarba állandó ellenőrzésre. Ez az elgondolás, végrehajtása esetén a hatvanhetes korszak közös hatóságait már a XVI. században megszülte volna, bizonyára nem az ország kárára, mert a bécsi magyar tanácsosok nemcsak a rendek küldöttei lettek volna, hanem az évnegyedes tanácsuléseken itthon felelősségre vonathattak volna.

A megoldást azonban egyik fél sem akarhatta őszintén. A bécsi kormány nem látta szívesen a magyar ellenőrzést, viszont a magyar főurak sem voltak arra kaphatók, hogy kis-királyságaikat elhagyva, udvaroncnak szegődjenek el a külföldre. A tágkörű királyi tanács rég időszerűtlenné vált már, a kormányzás állandóságát feudális, nagybirtokos urakkal nem lehetett többé biztosítani, s így az egész törvény papiroson maradt. Az első évnegyedes tanácsulést összehívta ugyan a főherceg, de az érdemleges tárgyalás nélkül oszlott szét, mert Rudolf király nem adott teljhatalmat öccsének, s a magyar urak nem voltak hajlandók úgy tárgyalni, hogy a főherceggel kötendő megállapításait a király udvari emberei megváltoztassák.

Később pedig tudni sem akarnak többé a trimestréről, minden marad a régiben, az ország mintha belenyugodott volna szuverenitása sérelmének állandósulásába.

A király és rendek itt röviden vázolt közjogi küzdelme kétségtelenül változást jelentett Ferdinánd korához képest, amikor, mint láttuk, az országgyűlések erélyesebb tiltakozás nélkül túrték el a bécsi befolyás megszilárdulását. Tévednénk azonban, ha azt hinnők, hogy a mostani küzdelemben széles rétegek vesznek részt, miként például a Jagellók korában, a nemesek fejenkénti összejövelein. Az a közjogi közönbösség és kishitűség, melyet Ferdinánd korában megfigyeltünk, csak lassan kezd oszlani a század második felében, s a dolgok természeténél fogva legelőször azon néposztályoknál, melyek a királlyal szemben függetlenek. Ilyenek tulajdonképpen csak a főrendi ház tagjait tarthatjuk akkor, amelybe 1569-ben nyolc püspök és hetvenhat úr hívatik meg, az utóbbiak közt az ország zász-Jósai, a főispánok, főkapitányok után tizennégy várbirtokos (castra tenentes). Az országban található tényleges hatalom tehát itt, a már külön tárgyaló felsőházban koncentrálódik, ahol bár a jelenlévők egy része, mint a horvát grófok és az indigénák, a királyhoz hajlanak, a többség mégis független nagy urakból áll, akik a személyes kontaktust, mint említettük, Ferdinánd utódjaival már elvesztették. Az 1583, erősen ellenzéki országgyűlésen 64 magnificus, nagyságos főrend közt tizenhat horvát és kilenc indigena van, de ez utóbbiak elszaporodását már rossz szemmel nézi az országgyűlés; már 1578-ban egy Althant csak azon reményben vesznek fel, nagy királyi nyomásra, az indigénák közé, hogy ez többet fog törödni Magyarország érdekei-vei, mint korábban bevett elődjei. Az új generációbeli független nagyurak, a Nádasdy Tamás nemzedékének utódjai, lesznek azok, akik a bécsi befolyással szemben erélyesebben fellépnek és némelykor magukkal ragadják a vármegyei követeket is. A 80-as évek heves tárgyalásaiban Batthyány Boldizsár, Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc, a két Révay a szóvivő, ő rájuk panaszkodik Ernő főherceg, hogy a németek uralmát veszélyeztetik. Mikor pedig ezek a nagyurak kibékülnek vagy elhallgatnak, elül egyúttal a köznemesség zaja is. A dunántúli nagyurak loyális magatartása esetén még mindig nehézségeket okozhat a keletfelvidéki és tiszai urak ellenzékiisége, akiket ekkor Báthory István lengyel király híveinek szokás tartani, de komoly szervezetséggel alig bírtak. Gravaminális, nemesi oppozícióról akkor még, a későbbi századok mintájára, szó sem lehet. Azok a köznemes követek, kik a nemzeti reakció nevében kezdenek dörögni — az 1582-i országgyűlésről vannak legelső ily híreink —, csak addig érvényesülhetnek, míg a főurak engednek, hiszen a vármegyei követküldésen is a nagybirtokos főispánnak van döntő befolyása, aki a saját főemberszolgáit teszi alispánnak csak úgy, mint országgyűlési követnek. A legrégebb nemesi

politikusok, akiket e korból ismerünk, inkább csak hangjukkal, mint tényleges befolyásukkal szereznek maguknak hírnevet a rendi küzdelmekben, melyeket a német városi követek előszere-
rettel hasonlítanak össze a zsidók zajos zsinagógáival. Az 15824 opposzió nemesi vezetője. Csányi Bernát, mint a zalavári apátsági vagyron elsikkasztó ja, börtönviselt ember volt, a másik, Gesztelyi György, hasonlóképen közjövdelem hűtlen kezeléséért még országgyűlési szereplése előtt marasztaltatott el, az 1587—884 országgyűlés nemesi vezérét, Debrcczenyi Györgyöt, előbb altárnokmestert, a királyi tanácsosok gyalá-
zása miatt maguk a rendek marasztalják el, hogy később megs-
kegyelmezését kérjék.. Több diétán át valóságos ellenzéki vezér volt Megyery Imre és Szokolyi Miklós, akiknek izgató működése a kormánynak annyira kellemetlen volt — Megyery még a soproni városi követeket is ellenzéki ségre tanítgatta —, hogy az 15984 országgyűlés előtt külön királyi levélben tiltja el őket a megjelenéstől. Jellemző, hogy a rendi vezérek egyike, Szó-
kolyi, ekkor csak nagybirtokosi pártfogással, mint a távollevő ecsedi Báthory István követe tudott megjelenni.

A főurak túlhatalmából érthető az a törekvés is, hogy a tárgyalások súlypontja a két tábla plénumából szűkebb bizottságba helyeztessék át. Mikor a két tábla valamiben nem tudott megegyezni, vegyes ülést tartott, már Ferdinánd korában is, a helytartó lakásán, ahol a főurak jelenléte a köznemesekre mér-
sékőleg vagy izgatólag hatott — amint éppen akarták. Ennél még egyszerűbb elintézés mód jött a 80-as években divatba oly-
képen, hogy a két táblától választott bizottság tárgyalta a főher-
ceggel és német tanácsosaival, kidolgozta a javaslatokat, melyek csak elfogadás végett kerültek a plénum elé. Jellemző itt is, hogy az ilyen bizottságok szinte kizárólag főurakból állottak: az 1587—15884 diétán még a tizenkéttagú bizottságból négy-
négy a főpap, a főúr, a köznemes, de mikor az országgyűlés ezek javaslatát visszautasítja, a főurak veszik át az ügyeket, előbb Pálffy, Nádasdy és Illésházy István tárgyalnak a német tanácsosok vezetőjével, az öreg Harrachhal, s utóbb is a főurak per-
fektuálják a megegyezést és fogadtatják el a rendekkel. Az 15934 országgyűlés mindjárt az elején bizottságot választ, amelyben nemes nincsen, ugyanaz történik 1602-ben és 1603-
ban is. Az ilyen bizottsági tárgyalás nem annyira a kormány érdekében történt, mint inkább azért, hogy a főurak a köz-
nemeseknek akkor még politikailag éretlen tömegétől függet-
lenül intézhessék a közjogi harcot a külföldi kormány ellen. Mert a harc állandó immár, bármily kevés sikerrel jár is, ezen a király személyes jelenléte sem tud többé változtatni; Rudolf király hiába hívja az egész országgyűlést maga elé a pozsonyi várba, hiába ígéri neki háromszor is emelt hangon a sérelmek orvoslását: a szavazásnál száz országgyűlési tagból mégis csak 24 áll melléje.

Nemzeti sérelmek, németgyűlölet

Mindez azonban nem változtatott a végső eredményen, a magyar állam szuverénitásának sérelme a század végére állam dósult, anélkül, hogy a magyarság politikai rétegei ezt a fejlődést meg tudták volna akadályozni. A vezetők, Ferdinánd régi hű embereinek, személyes barátainak fiai a nemzeti autonómia védelmében az uralkodó iránti, öröklött hűségtől voltak koriás tozva: ellenzéki szerepük kimerült a rendi gyülekezetek sterilis beszédeiben, s a diétákon kívül, dinasztia és nemzet iránti lojális érzelmekkel védtek eszükkel, fegyverükkel, vagyonukkal és vérükkel az ország minden talpalatnyi földjét a pogány ellenség ellen, összeesküvés, lázadás, felkelés nyomára Miksa és Rudolf korában nem akadunk, s ehhez képest ez a két Habsburg sem nyúl a megtorlásnak, az uralom fenntartásának azon véres eszközeihez, melyek alkalmazását Izabella, Báthory István, Báthory Zsigmond udvarában megfigyelhettük. A nyugati magyar történet az egész XVI. században mentes ily véres jelenetektől, melyek különben a nyugati országokban is állandó kísérői az abszolút királyság és a nemzeti államegység kialakulásának. Míg francia, angol, olasz, német területeken a szuverén hatalom birtokosai az állami törvény és rendi jogok mellőzésével végzik ki vagy gyilkolják meg a nekik nem tetsző nagy családok fiait, addig nálunk a fejedelmi hatalom ily végletes érvényesülésére az egész XVI. században egyetlen példa sincsen. Láttuk, hogy Ferdinánd mindössze két urat fogatott el ítélet nélkül, s egyrészt ezt is magyar tanácsosai helyeslésével tette, másrészt ki is eresztette őket a fogságból. Miksa alatt egy hasonló eset történt: Dobó Istvánnak és Balassa Jánosnak az 1564 országgyűlésen történt elfogása, kiket a János Zsigmondhoz pártolás vádja terhelt, de ők is szabadon eresztettek, miután az őket leginkább terhelő levelekről kiderült, hogy egy nyughatatlan embernek, Kenderessy Mihálynak hamisításai voltak. Ez „összeesküvés“ gyanúja, bármily ártatlanul ért is királyhű, érdemes embereket, egy most felbukkanó realitásnak kifejezője volt, s mint ilyen, földalatti morajként előre jelezte a következő század nagy megmozdulásait. Uralkodó és trónjának támaszai, a nagyurak közt ekkor, Miksa és Rudolf korában, támad fel a bizalmatlanság: a Habsburgmalkodó ekkor kezd hűség dolgában különbséget tenni magyar és német emberei közt, viszont nagy magyar dinasztia ekkor tekintgetnek először Erdély fe'é, mely a keleti határokon, magyar fejedelmek uralma alatt emeli fel fejét az egykori, egységes állami területből. Nyugaton német uralom, Keleten minden belső gyöngeség, s fejedelmi önkény mellett is, magyar vezetés, ez az ellentét hat az egykorúakra és magyarázza, hogy úgy János Zsigmond, mint Báthory István sikerrel próbálhatták meg háborús években a felvidéki nagyuraknak saját pártjukra hajlítását. A Békes-féle krízis idején, mikor Báthory István vetélytársa Miksa beleegyezésével a kirá-

lyi Magyarország területén gyűjtött sereget, az erdélyi fejedelem viszont a Tiszántúl és a felvidék nagybirtokosaihoz járatta követeit. A kassai német főkapitány, Rueber János felismerte a mozgalom németellenes jellegét: Báthory meg akarja szabadítani a „szegény magyarokat a németek zsarnokságától“, s ezen törekvésében félő, hogy melléje állnak a Felvidéken Dobó Ferenc, István fia, Sárospatak ura, Mágócsy Gáspár, Munkács ura, Dobó Anna, Perényi-özvegy, Forgách Simon, híres törökverő főkapitány, ecsedi Báthory Miklós, Tiszántúl és Abaúj vármegye ura. Mindez ugyan csak a bizalmatlan német rémlátása volt, Erdélyhez ekkor csak néhány, nem is elsőrangú úr állott át nyíltan, így Gyulaffy László és Forgách Ferenc, a keserű, embergyűlölő, halálos beteg püspök, a „magyar Tacitus“, mindkettő személyes sérelem után keresvén új pályát az erdélyi udvarban, de a lelkekben már ott volt, mélyen begyökerezve a nemzeti keserűség, annak tudata, hogy az ország idegenek elnyomását szenvedti.

A változás szemmel látható, s az alsóbb néposztályokra is kiterjedt már. Ugyanazon népies énekmondó, Valkai András, aki Ferdinándot még nagynak nevezi, utóbb János Zsigmond és Báthory pártjáról kigúnyolja a német király híveit:

V a j magyarok, mely bolondok tü vattok,
Magyar fejedelmet, kik nem uraltok,
Nyilvánvaló veszésteket látjátok,
De hiszem, hogy németté vált gyomrotok.

A kuruc-korszak egész történetfilozófiája megvan már e sorokban, melyek az ősi nemzeti és állami önrendelkezés korlátalán következőjét állítják fel, csak egyről feledkezve meg: a nyakunkon ülő török veszedelemről. Nemzeti önrendelkezés és realizálható valóság ekkor kezdenek egymástól elválni, hogy később a külföldön székelő uralkodóház egész korszakában egymástól végkép elidegenedjenek. Lelkek vágya az önkormányzás után, meg az államiság tényleges, történetileg kifejlődött formája így lesznek egymás ellenségeivé, s itt vettetnek el magvai a tragédiának, melynek során évszázadok magyar generációi öröklődnek fel abban, hogy az államra, saját államukra befolyást szerezhessenek.

Ez a küzdelem, láttuk, még csak korai kezdeteiben szemlélhető, de már is súlyos következményekkel jár a magyarságra. A dinasztia bizalmatlanságát csak növeli a magyarok szemmel látható bizalmatlansága, s érzések köréből tettek, védekezésre, majd támadásra indítja. Ernő főherceg, a helytartó, már 1580-ban megjegyzi, hogy az idegen kapitányok kérdése mindig fontos volt Magyarországon, most azonban, a veszedelmes praktikák miatt, különös figyelemmel kísérendő. Idegen, német csapatok, német vezérek alatt, most már nem csupán a török ellen, hanem a megbízhatatlan, folyton nyugta-

lankodó magyarság ellenőrzésére, fékentartására is küldetnek be. És itt áll elő a helyzet ferdeségéből a circulus vitiosus: minél több idegen jön be az országba, annál inkább nő a magyarság idegessége, nyugtalansága, s annál inkább növekszik e beküldött idegenek rémlátása. Az Erdéllyel szomszédos Felvidék szemmeltartása végett Kassán német vagy olasz főkapitány székel, aki azonban egyedülvalóságában és félelmében minden magyarban ellenséget kezd látni, s ilyen tartalmú jelentéseivel még inkább eltávolítja a bécsi kormány és a dinasztia szívét a magyaroktól. Szemmeltartás helyett így lesz az ő feladata fékentartás, s a bizalmatlan magyarok így változnak át, észrevétlenül, felkelőkké, lázadókká.

E német és magyar közt kifejlődő viszonyokat a velencei követek veszik észre legmélyebb pillantással. Miksa udvarában Zuan Michiel már szerencsétlennek, „infelice“ nevezi a magyar népet, mely ugyan elmondhatja magáról: Fuius Troes, fűit Ilion, — hiszen Magyarország azelőtt hatalomban elérte Franciaországot is, most pedig provinciává süllyedt, alávetve a németeknek, kiket a magyar természettől fogva gyűlöl. Ami tekintélye nagy családjaiban volt, ezek is kihaltak, ma fiatal, húszhatéves urak ülnek a királyi tanácsban, kiknek semmi tekintélyük nincsen; a nép is kipusztult a folytonos harcok években, azelőtt 20.000 lovas tudott kiállítani, ma 4000-et is alig, s ami kevés hajdúja van, az jó katona ugyan, de fegyelmezetlen.

Az országról ma már csak mint holttestről és mintegy meghalt dologról — *cadavero et cosa estinta* — lehet beszélni, s ezt tudják a németek is, kik rajta uralkodnak, de nem bánják: jobb, ha az egész ország sivatag lesz, elpusztult terület Németország és a törökök között... De vannak még kegyetlenebb ítéletek is.

A magyarság ekkor szorul az ő tehetetlenségében oppozícióba, ahol nincs többé alkotás, pozitív munka lehetősége, hanem csak terméketlen tagadás, mely folytonos panaszokkal ostromolja Európa füleit. A század velencei megfigyelői szinte unottan ;

hallgatják a magyar elégedetlenség kitöréseit, melyektől a helyzet pozitív javítása érdekében semmit sem várhatnak. Bármennyire elismerik a magyar bátorság, vitézség tényeit, a nemzeti természetben elsősorban engedetlenséget, lázadó hajlandóságot fedeznek fel. Tomasso Contarini 1596-ban kegyetlennek, kapzsinak, szót nem tartónak rajzolja a magyart, akkor, mikor az legtöbbet szenved más népek kapzsisága miatt, s mikor század múlt el, hogy szavát egyszer sem szegte meg. De Európa akkor sem szerette az elégedetlen népeket, s a fejlődés általános vonala a fegyelmezett és fegyelmezni tudó központi kormányoknak kedvezett, nem pedig rendetlenül mozgolódó, nyugalmat veszélyeztető tömegeknek. Innen a század végén a velencei, szabad köztársaság felfogása: a magyarokon csak erőszakkal és terrorral lehet uralkodni.

TUDJUK, HOGY MOHÁCS óta a magyar fejlődést nem tisztán a belső erők együttműködése határozta meg, hanem mindennél nagyobb mértékben a déli hódító, a török szultán befolyása. Ezt a jelen vizsgálatnál is tekintetbe kell vennünk: király és nemzet lappangó ellentéteit elsimítja egyelőre a nagy török háború, hogy ennek évtizedes eseményei végső fokon mégis csak elősegítsék és siettessék a belső katasztrófát is.

Török terjeszkedés a békeévekben

Ferdinánd halála, illetőleg Szigetvár elfoglalása óta a nyolc-éves béke többször megújítva, papirosan állandóan érvényben volt anélkül, hogy valóságos békeállapotot létrehozhatott volna. Á a török birodalom Szolimán halála óta, II. Szelim és III. Murád uralkodása alatt gyors léptekkel indult meg az évszázados bomlási processzus útján. A deszpotikus kormányforma, barbár, embertelen uralmi eszközeivel még teljes egészében érvényesült, kifelé a birodalom impozáns egység, erős központosítás képzetét keltette, de a valóságban a szultánok csak állandó koncessziókkal, ajándékokkal, vagy, ritkábban, fegyveres erővei tudták a hatalmat fenntartani. Az 1574-ben trónralépő III. Murád legelső uralkodói ténye gyöngye gyermekkorbeli öt testvérének legyilkolása, utána kénytelen atyja kincseit kiszórni a janicsárok és a konstantinápolyi szpáhik közé — csak a janicsároknak fejenként ötven, összesen 700.000 aranyat fizet ki, hogy trónraléptét biztosítsák, ő maga ópium- és erotikus kicsapongásokkal teszi tönkre életét, később már teljes lethargiában, felduzzadt testtel, értetlenül nézi a dolgokat, melyeket helyette asszonyok és azok kegyencei intéznek, A szultáni udvar ő alatta végkép elvesztette azt az európai észszerűséget, melyet Szolimán és elődeinek államférfiúi génusza adott neki: ettől kezdve megint csak orientális, barbár udvar ez, melyben mindenki az élvezetek legalacsonyabb formái után rohan, maga a szultán a tartományokból beszedett adót aranygolyókká olvasztva össze, haszon nélkül teaurizálja. Vezérei hasonlóképpen vagyonszerzéssel foglalkoznak, mindenki ott lop és rabol, ahol lehet, és mindezt nagyobb nyereséggel teheti az európai országokban, mint a kezdetleges viszonyok közt élő Keleten. Mikor a szultán az 15904 békében a perzsa sahtól nagy területeket, így Azerbeidsánt, Tebrisszel és Georgiát veszi el és ezeket ősi szokás szerint ki akarja osztatni a szpáhik között tímár birtoknak, alig jelentkezik valaki, nem lévén senkinek kedve lakatlan vidéken földesuraskodni, ahol a birtok fejében kiállítandó katonák számára még lovakat sem lehet megszerezni. Így érthetjük meg, hogy egyrészt nagy tömeg harcos tódult a gazdagabb magyar részekre, ahol épp ezért a várak szpáhiban soha hiányt nem szenvedtek, másrészt pedig ez a Nyugat ellen kommasszáli harcias tömeg folytonos támadásokban keresett magának zsákmányt, jobb megélhetést.

Itt aránylag mellékes körülménynek kell tartanunk, hogy az Iszlám törvényei a szerződés és fegyvernyugvás megtartása alól több, lényeges kivételt engednek, s többek között Mohámed próféta eljárására hivatkozva, előleges hadüzenet nélkül is megengedik a gyaurok megtámadását. A folytonos beütéseknek, melyek az 1568-tól 1593-ig terjedő hosszú békét háborúnál is rosszabb állandó pusztítással tették, legkönnyebben a szultáni udvarból terjedő bomlási processzusban látjuk a magyarázatát: mindenki vágyott valamire, mindenkit megilletett fizetés, zsold, dicsőség, amit legegyszerűbben a magyar védelmi vonal felelőtlen megtámadásából tudott kielégíteni. A várvédelmi front különböző pontjain könnyen ki lehet mutatni, hogy a török támadásokat szinte kizárólag, minden magasabb politikai szemponttól mentesen, a barbárok pénz- és élvvágya lendítette előre, magasabb kultúrával bíró tájak felé, melyek az ő ingóságokkal és lakosaik tömegével, a rabszolga a töröknél keresett árucikk lévén, a barbár éhséget kielégíthették. A törökség a magyar részekén gazdagságot, vagyont keresett, mert birodalmának egész kiterjedésében a magyar várak védte terület kínálta magát leginkább nyugati, magasabb kultúra zsákmányolható tárgyaival. Amint a tuniszi és algéri kalózokat semmi veszedelem nem tarthatta vissza, hogy hajóikon a spanyol és olasz partok falvait és városait kirabolják, lakosait rabszójra fűzzék, ugyanez a zsákmányolási kedv, mely bátor barbároknál leküzdheteden, hajtotta a török harcosokat a magyar várvonal ostromára, vagy annak védetlen pontjain át a mögöttes terület sarcolására.

A kis Drégely vára, Vác és a bányavárosok között, Szondy hősi halálától kezdve 1593-ig török kézen volt, s a benne ülő szanksákbégek évtizedeken át következetesen támadták a magyar várvonalat, azon kimondott szándékkal, hogy belőle pénzt szerezzenek. Különösen a legközelebbi város, Bakabánya jóléte nem hagyta őket nyugodni. A bég folytonosan adót kér a várostól: „Jól tudom, hogy ti azzal beszélitek ki magatokat, hogy most a hatalmas császár és király közt békesség vagyon; mi is elismerjük és tudjuk, hogy békesség vagyon, de ti ne bizakodjatok ebben, mert a hatalmas császár fizetésem helyett titekét adott énnekem. Most várom tőletek, mit adtok énnekem, s mennyiben alkuszunk meg“, s ezt a követelést nemcsak a primitív ember öntudatlan arcátlanságával ismételteti, hanem még a „nagyaságos“ budai basa is meghagyja a bakabányai magyar kapitánynak, hogy a várost a bég e jogos kívánságának teljesítésére utasítsa. Az ily módon kiszemelt városnak vagy vidéknek azután napról-napra tapasztalnia kellett a török béke áldásait. Aratáskor, szüretkor rátör a bég és katonái, a bakabányaiaktól aratáskor két legényt és egy leányt, szüret idején húsz embert hajtanak el, a selmeci őrségnek és a szomszédos kapitányoknak kell kivonulniok elűzésükre. Az élet bizonyta-

lansága miatt a város környéke elnéptelenedik, favágók és szén-égetők ijedtükben elköltöznek, a városok kapuit gyakran nappal is be kell zárni, ami kevés kereskedés volt, az is megszűnik. És mikor a török várparancsnok már kiismerte az előtte fekvő terep viszonyait, véres fenyegetésekkel készíti elő a támadást: „hitünkre fogadjuk, hogy reátok megyünk és a várost reátok égetjük és reátok rontjuk, mert immáron az oda fel való utat jól tudjuk--. Ilyenkor maga a lévai főkapitány tiltja el a bányavárosnak, hogy kicsiny vagy nagy elhagyja a várost. Hiába vannak a környéken a végvonal magyar várai, kisebb török egységek folyton felverik a vidéket, 30—40 embert elhajtának, egyszer maga Krusich csábrági kapitány is alig tud ellovagolni előlük, máskor Bosnyák András szentantali kapitány huszadmagával kémszemlére menvén, tizenhárom hajdújával fogságba esik, három holtan marad, csak négy tud hazajutni épségben.

Ugyanilyen kísérletek figyelhetők meg a végvonal más pontjain is a magyar lakosság kirablására és szolgaságba hajtására. Általános képet e végtelen sok kis mozaikkövecskéből nehéz alkotni, bár szinte évről-évre rendelkezésünkre állanak a magyar hadvezetőségek kimutatásai a tudomásukra jutott nagyobb portyázásokról és emberelhajtásokról: a végtelen hosszúságú védelmi vonal minden egyes parasztjának életéről senki nem vezethetett kimutatást. Ha a béke éveiben elhajtott egyének számát csak 3—4000-re tesszük is, az egészben másfél milliónál alig több lakosságból, s ha a fegyverrel küzdő törögek, huszárok és hajdúk évi vérvesztését csak egyezerre tesszük, akkor is megérthetjük, miért kellett stagnálnia a magyar népszaporulatnak a török hódoltság másfél százada alatt. Amennyi gyermeket magyar anyák szültek, szinte ugyanannyi veszett el a terméketlen küzdelemben, a zöld mezőkön vagy a magyar-török terület rabszolgavásárain — a béke éveiben! Minél részletesebben ismerjük a hódoltság viszonyait és eseményeit, annál nagyobb bizonyossággal kell kimondanunk ezt a keserű megállapítást, mely megvolt úgy az egykorú szénvédő nemzedékek tudatában, mint újkori történetírásunkban. Az ozmán állam rabszolgá?állam volt, emberanyagának nagy részét Magyarországból nyerte, ez a titka a békeévek folytonos, soha nem szűnő török harcainak.

A fenti hozzávetőleges számadatok még inkább megnőnek, ha a nagyobb rablóvállalatokat vesszük tekintetbe. Amint tudomásunk van olyan magyar portyáról is, mikor pl. Nádasdy Ferenc Koppány várát feldúlva, hatszáz török foglyot vitt magával, azaz a várban található egész török lakosságot — a magyarok beütéseiből csak törököket, magyar foglyokat nem vittek magukkal, — úgy viszont a török portyák eredményeit még nagyobbra kell tennünk, mivel a török már a védtelen falvak népét is rabszolgaságba hurcolta. Jellegzetes eset volt 1584-ben Dobsina, 1588-ban Szikszó pusztulása. Az

előbbi várost, mely szinte a szepesi határon fekszik, a távoli Fülel török őrsege támadta meg éjszakának idején: ébren csak a fiatalság volt a fonóban; akinek a török rabló megkímélte életét, baromként hajtotta el Fülekre, ahol nyilvános árverésen, kótyavetyén keltek el a rabszolgák; kisázsiai és zsidó rabszolgakereskedők vették meg őket, miután egyharmadukat a füleki bég magának tartotta. Jobban járt Szikszó, mely a budai basa zsarolásainak ellenállott, s ezért a fehérvári bég ágyús sereggel támadta meg. A lakosság a templomban védekezett, míg Rákóczi Zsigmond egri kapitány vezetésével a kassai és más őrsegek meg nem érkeztek és kemény harc után a törököt meg nem futamították. A harcban azonban Rákóczi csapatai is hatszáz embert veszítettek: vereség, vagy győzelem mindegy volt, egyképen a magyarság vérét szívta, a magyarság életerejét sorvasztotta. Tekintetbe véve az ilyen nagyobb hadjásratokat és azoknak magyar részről való megtorlásait, melyeket délen a krajnaiakkal együtt Erdődy Tamás, Zrínyi György, Batthyány Boldizsár, a Dunántúl ezek mellett a „fekete bég“ Nádasdy Ferenc, Pálffy Miklós, északon Forgách Simon, Homonnay István és a huszártisztek egész sora vezetett, a magyarság vérvesztését a huszonöt békeévben, a rabokkal együtt, nem sok, ha legalább 200.000-re tesszük.

De a békeévek rablóhadjáratai még mindig nem tudták kielégíteni sem a helyi parancsnokok, basák, bégek és szpahi-jaik kincsvágyát, sem a konstantinápolyi udvarét. Itt a vén, nyolcvanév körüli Szinán basa, többszörös nagyvezír, minden női intrikát megmozgatott a tehetetlen szultán körül, hogy háborút indítson, melynek fővezérsége, szerdársága neki rég nem élvezett teljét nyújthatná a hatalomnak és a vagyonszerzés lehetőségeinek. Alkalmat erre az „őrült“ Haszán boszniai basa adott, aki már kétszer megpróbálta a gazdag zágrábi káptalán várának, Sziszeknek elfoglalását, miután a horvát várak egy részét, köztük Bihácsot is bevette, s a vitéz Erdődy Tamás horvát bánt 1592-ben Petrinjánál megverte. A következő évben Haszán a budai basától kapott csapatokkal újra indult Sziszek ostromára, de az egyesült krajnabstájerinagyar csapatoktól, Eggenberg Ruprecht, Auersperg, Rödern, Erdődy, Draskovics, Tahy vezetése alatt megveretett, maga elesett, szép serege szétfutott. Szinán ezzel megkapta az ürügyet, mellyel a békét felbonthatta, a császár és magyar király konstantinápolyi követét elfoghatta, követségi személyzetét láncra verhette és rabszolgának eladhatta.

A tizenöt éves török háború

Így indult meg 1593-ban a tizenöt évesnek nevezett hosszú háború, melyet tehát a törökök kényszerítettek a kereszténységre. Bár Lepanto és egyéb jelenségek eléggé kimutatták az ozmán hatalom tényleges hanyatlását, mely e hosszú háború-

ban is megbizonyosodott, a keresztény világ, az ő felbomlott szolidaritásában, a kezdődő nemzetállamok egymás ellen irányuló politikájában, képtelen volt e hanyatlást felismerni és erélyes, összegezett támadással kihasználni. De hogy a kereszténységre kényszerített háború makacs következetességgel tizenöt esztendőn át folyt, ez a már a keresztény nyugat két legfőbb fejének, a császárnak és pápának volt a munkája. Rudolfot egész lelki berendezése akadályozta abban, hogy az iniciatívát megtegye, de, miután a háború az ő akarata nélkül elkezdődött, makacs, okokra hajthatatlan természetének nagy része volt abban, hogy a háború elhúzódott és folyamán többször megnyílt a lehetőség a töröknek Magyarországról kiűzésére. A Hradsin remetéjét kétségtelenül nem szabad úgy képzelnünk el magunknak, mint akinek éjszakai nyugalma a keresztény rabszolgák sanyarú sorsa, vagy a török harcban elpusztuló hősök jajkiáltásai zavarták. Nem, Rudolf az ő rögeszméibe zárkozva teljes ridegséggel tekinthetett a borzasztó viszonyokra, melyeket a hosszú háború létrehozott, ha egyáltalában tudomására jutottak azok, de az egyszer elkezdett háborúnak nem engedte többé végétszakítani az ő császári öntudata, mely a realitásoktól eltávolodva, benne immár szintén rögeszmévé volt kifejlendő. Császári öntudatával valami homályos módon még mindig össze volt kapcsolva a kereszténység fejének fogalma, s ez volt az, ami Rudolf kedélyét megnyitotta a pápaság harcra ösztönző szózatainak. A kereszténység előharcosaként teljesen a háború szolgálatába állította gyatra diplomáciáját, éveken át vasakarattal járatta embereit nyugati fejedelmekhez, birodalmi és kerületi gyűlésekhez, hogy pénzbeli segílyt, vagy segédcsapatokat nyerjen a magyarországi hadjáratra. Ha e hosszú háború érdeméről szó lehet, — hiszen ez a háború hozta meg Nyugatnak rég várt erőfeszítéseit a magyar terület visszahódítására, melyeket ha döntő siker nem koronázott is, de utánok a kimerült török, éppen a testvérharcok veszedelmes korszakában, hatvan éven át kénytelen volt békében hagyni az országot — ha tehát, mondom, e háborúnak lefolytatása érdemnek számítható, úgy abban része van a beteg Rudolfnak is, aki azonban hadvezetésbeli és kormányzásbeli tehetetlenségével ez érdemeket maga is eléggé lerontotta.

Több realitással, magasabb álláspontról, de hasonló kitarással táplálta a pogány kiűzésének gondolatát VIII. Kelemen pápa, kinek pontifikátusa: 1592-től 1605-ig, átfogta a háború egész idejét. Nemcsak hogy elődjei nyomán maga is fáradózik a nyugati hatalmak törökellenes koalícióján, nemcsak hogy a langyos spanyol hatalmat újra meg újra rábeszéli Rudolf további segélyezésére és mindent átfogó diplomáciájával Erdélyt valóságban is bevonja a szövetségbe, hanem ezek mellett nunciosai által Rudolfnak biztatást, pénzbeli segédelmet, s

egész pápai ezredeket küld a háború folytatására. 1594 köze-pétől kezdve a császár számára havonként 30.000 forintot utal ki, leginkább az olasz klérusra kivetett adókból, majd mikor hadi biztosai által értesül a bécsi haditanács rendetlen gazdái-kodásáról, pénzbeli segély helyett csapatokat állít ki, szerel fel, küld el és tart saját költségén Magyarországon. Első esetben 1595-ben küldött rokona, Aldobrandini alatt 7600 gyalogost és 260 lovast, akik Anconán, Bolognán, a Brenner-hágón át Haliig gyalogoltak, s onnan hajókon szállítottak le a magyar harctérre, feladatuk Budavár visszafoglalása volt, de meg kellett elégedniük Esztergom és Visegrád elfoglalásával. A második sereg 1597-ben Miksa főherceg tehetetlen vezetése alatt szinte harc nélkül pusztult el, a 7000 pápai katonából mindössze 2000 maradt életben. A harmadik pápai sereg 1601-ben állott ki, miután Anconából hajón jött Fiúméba, s részt vett Kanizsa sikertelen ostromában. Más években VIII. Kelemen pénzsegélyben részesíté a. harcolókat, Rudolfot úgy, mint egy darabig Báthory Zsigmondot; 1597-ig másfél millió aranyat áldozott a háborúra, de az évek múltával mindinkább meg kellett győződnie, hogy Rudolf és embereinek vezetése alatt a győzelem kilátástalan.

Különös háború volt ez, melynek lefolyását sem a mai, sem pedig az akkori nyugati harcászati szempontok alkalmazásával nem tudók megérteni. Itt évről-évre tulajdonképen kétféle hadjárat folyt. Az egyik a régi állóharc, a megmerevedett magyar és török végvonalak között, mindegyikben a régi őrségekkel, melyeket a háború tartama alatt még csak fel sem igen frissítettek. Az év legnagyobb részében mindkét oldalon ugyanaz a végvári élet folyt le, portyáival, betöréseivel, rablásai-val, várfelveréseivel, párbajaival, nagyhangú levelezéseivel, mint amit a „béke“ éveiből ismerünk. Tavasszal ismét kihajtották a lovakat a fűvellő mezőre, újra patkolták, de ezután már az őrségeknek csak egyik, nélkülözhetetlen része tért vissza a várakba, a többi pedig a főkapitányok csapataihoz csatlakozva, a török főhad ellen indult. Mert ekkor, rendszeren augusztusban, kezdődött az évenkénti másik háború, az igazi hadjárat. Ezt mindkét részről nagy, néha 30—40.000 emberből álló mezei hadak végezték: a török sereget, a janicsárok mellett ázsiai és rumili beglerbégiségekből szedett-vedett hadakat a nagyvezir, vagy a szerdár vezette, aki rendszerint ősz elejére ért a magyar hadszíntérre, s ott hozzálátott valamely vár ostromához. A keresztény hadak zöme, a magyarokon kívül, birodalmi németekből és egyéb zsoldosokból, vallonokból, olaszokból, spanyolokból, néha franciákból állott, akik sok helyről indulva, csak a legnagyobb nehézségek közt voltak összeszedhetők a nyugati határon, rendszeren Magyar-Óvár síkságán, ahonnan azután császári vezérek vitték őket a töröktől ostromolt vár felmentésére, vagy török várak ostromára, avagy, igen ritkán, nyílt, mezei csatába. A nyugati hadviselési elvek még érvény-

ben vannak, döntő csatát nem szabad kockáztatni, s jellemző e téren mindkét fél gyakorlatlanságára, hogy az egyetlen nagy nyílt csatából, az 15964 mezőkeresztesiből mindkét fél úgy távozott el, hogy nem tudta, ki a győző. Döntő összeütközések elvi hiánya: ez az egyik oka a háború elhúzódásának; döntő vereség nélkül minden évben újra ki lehetett állítani valami sereget. Az idegen zsoldosok kérdése

A háborúnak Magyarországra végzetes jellegét az adta meg, hogy legnagyobb részt zsoldos csapatok viselték. Eb tekintve a magyarság részvételétől, melyről alább lesz szó, az évenként behozott mezei hadak szinte kizárólag nyugati zsoldosokból, landsknechtekből és lovasokból állottak, akik természetűl fogva is rakoncátlanul viselkedtek, még inkább akkor, mikor — s ez volt a rendes állapot, zsoldjukat nem tudták idejében megkapni. A zsoldos csapatok a XVI. század háborúiban mindenütt egyiptomi csapást jelentettek a lakosságra, de kártés kony voltak Magyarországon különösen megmutatkozott az itteni viszonyok miatt. Már az egykorú haditudósító, Gabbmann Miklós, aki a császári hadakat kísérte nálunk, megfigyelte, hogy az idegen zsoldos magyar területen sokkal többet pusztítja a föld népét, mint nyugaton, még pedig azért, mert nyugaton rövid marsokat végeznek, lakott, jól művelt területen, ahol gazdag városokban pihenhetnek meg, holott Magyarország eb pusztított, lakatlanná vált vidékein magára hagyatva menetel a zsoldos, éhségtől és szomjúságtól kínozva, s amikor végre lakói helyre talál, azt, ösztönének engedve, gyökerestől kiéli, elpusztítja. A német zsoldosok Franciaországban, Belgiumban hónapokig is elszolgálnak ingyen, mert e gazdag tartományokban megélhetnek és azután egyiegy város elfoglalásánál, a polgári vagyon elzsákmányolásánál bőségesen kárpótolhatják magukat a kiállott nélkülözésekért. Ezzel szemben magyar területen minden kezükbe akadt kicsiséget is elrabolnak: a jobbágy egyetlen háziállata, egyetlen almafája sem biztos előttük.

Nem szabad elfelejtenünk a zsoldos csapatok összeállítása módját sem, mely hasonlóképen hozzájárult az embertelen bánásmód állandósításához, melyben a zsoldosok éppen a megvédendő magyar területet részesítették. Fizetésük a legkülönbözőbb birodalmi és nyugati forrásokból folyt be, tehát állandó késedelemmel, úgyhogy a fizetetlen zsoldos sokkal gyakoribb volt, mint a fizetett, kielégített katona. Az egyes birodalmi rémdektől közvetlenül kiállított csapatokon kívül a tizenöt éves háborúban olyan ezredekkel is nagy számban találkozunk, melyeket a haditanács vétetett fel a rendelkezésére álló pénzbeli segélyekből. Az ilyen ezred toborzására a császár adott megbízást, pátenst, valamely protekciós úrnak, rendszeren az udvarhoz közelálló birodalmi vagy cseh mágnásnak, igen gyak-

ran azonban a haditanácsosok rokonainak, akik Összeköttetés seiken kívül egyéb jogcímmel a hadvezetéshez nem bírtak. Ezek az ezredesek, miután a prágai hivatalokban nagy nehézségek, vesztegetések árán kijárták maguknak a jövedelmező császári pátenst és ennek értelmében havonként felvették a rendesen 3000 főnyi létszámnak megfelelő zsoldösszeget, egyelőre néhány hónapon át semmit sem tettek, mint jövedelmüket élvezték, s csak úgy nyár felé kezdtek toboroztatni; májustól rendesen augusztusig csak papiroson állt fenn a legtöbb ezred; miután pedig az ezred hathavi zsoldja 45—50.000 forintot tett ki, még ha augusztusban teljes számban állította is ki az ezredes, akkor is már felét az összegnek, 20—25.000 forintot félrestette magának. A pápai biztosok, kik világosan felismerték a helyzetet, azt mondják, hogy Prágában boldog az, aki ezredet kap. Hósi halál helyett gazdagodás, régi címerek megaranyozása az ezredes sorsa, minélfogva a háború második felében épp ebből a kérdésből, vajjon német vagy olasz főurak privilégiuma legyen-e pátenst kapni, származik Rudolf udvarában a németek és olaszok halálos ellenségeskedése. Az csak természetes volt, hogy az ezredesek még a valóságban kiállított zsoldosokat sem fizették rendesen, hanem engedték, hogy katonáik az illető területen keressék meg élelmüket, rablásból, zsákmányolásból.

A zsoldoskérdés az egész XVI. században nemcsak katonai, hanem minden nyugati országot egyformán érdeklő gazdasági és szociális kérdés, mely a század végére különösen égetővé válik azzal kapcsolatban, hogy a legtöbb helyen a rendek nem akarnak többé katonáskodni, s ebbeli kötelezettségeiket pénzbeli szolgáltatással váltják meg. összefüggésben van ez a változás a katonai működés azon mechanizálásával, mely, mint láttuk, a svájci és landsknecht csapatokkal együtt terjed el. Már pedig a nemesség kikapcsolódásával a zsoldos katona vált egyetlen lehető megoldássá, vele szemben a parasztság felfegyverzése, népfelkelés formájában, nemcsak hogy a parasztlázadások emléke miatt volt kevésbé ajánlatos, hanem azért is, mert az ilyen rendetlen tömegeket úgysem lehetett hosszabb vonalon, távoli harctereken alkalmazni. Ehhez képest a század végén, mikor a zsoldosok elleni panaszok miatt német katonai körökben revízió alá veszik a kérdést, mindegyik ily memorandum arra az eredményre jut, hogy a zsoldos nem pótolható másfajta katonával. 30.000 főnyi zsoldos többet ér, mint 100.000 főnyi népfelkelés, állapítja meg a harcias salzburgi érsek, Wolf Dietrich von Raitenau, hozzátéve, hogy úgy a háborút vezető bosnyák győzelmet, mint Esztergom elfoglalását tisztán zsoldosoknak lehetett köszönni.

A korszak katonai tudománya tehát másféle háborút, mint zsoldosokkal folytatottak, el sem tudott magának képzelni, s így a zsoldos-probléma végül is arra a kérdésre koncentrálo-

dott, hogyan lehet a föld népét és városokat a fizetetlen zsoldosok rablásaitól megóvni. Ezzel a kérdéssel is igen sokat foglalkoztak a század második felében németek úgy, mint franciák, szigorú rendszabásokat találunk, melyek súlyos büntetések alatt tiltják el a szegénység bántalmazását: a német hadiszabályzatok, melyeket birodalmi gyűlések tekintélyével adtak ki, a zsoldosok erkölcsi színvonalának emelésével is foglalkoznak: misehallgatást rendelnek, eltiltják asszonyoknak táborban tartását, az „állatias részegséget“ stb. Persze mindez papiros maradt, s miután kiderült, hogy a zsoldosok semmiképpen sem javíthatók meg, lassankint rájöttek az érdekelt felek az egyetlen lehető orvosságra. Ez pedig az volt, hogy a zsoldosok ne írassanak össze a birodalom területén, hanem akár Franciaországban, akár a török ellen használatnak is fel, csak egyenkint menjenek ki a birodalom határain kívül levő toborzóhelyekre, s viszont az ezredek feloszlata is ily külső helyeken menjen végbe. Azaz a zsoldos ezred, megalakulása pillanatától kezdve feloszlásáig, ne járjon zárt testként a német birodalomban. Ennek lön a következése, hogy a török ellen összeállított ezredek zsoldosai rendszeren a csehországi Egerben írtattak össze, s onnan indultak magyar földre. Amint azonban a németek megtalálták a védekezés e módját, azonnal követték példájukat keleti szomszédaik, csehek és osztrák tartományok. A német ezredek gyülekezés, mustras és felosztóhelyeinek kihelyezése ellen cseh és osztrák rendek egyképen tiltakoznak, s pontos kis mutatókat terjesztenek be a károkról, melyeket a Magyarországra küldött zsoldosok okoztak nekik. Így panaszkodnak az alsóausztriaiak lóolsben, hogy Kollonits arkebusierjei a Marchfelden 52 napot ültek, 6000 spanyol zsoldos 49 napon át vonult a tartományon keresztül, ami mind nagy rendi sérelem, tekintve a zsoldosok javíthatatlan voltát. Így következett be, hogy az ezredek mindegyik szomszéd minél gyorsabban keletre, a harctérre tolt, minél fogva a zsoldos csapatok 4—5 havi fennállásuk legnagyobb részét magyar területen töltötték el, ami ellen Magyarország, mint hadszíntér, hiába tiltáskozott. A viszonyokra jellemző az 1603si pápai kontigens részét tevő Ciancherottisszázad sorsa, mely a hadjárat végével Pozsony melletti falvakba szállásoltatok el, fizetés nélkül, a föld népe költségén, s mikor az olaszok nagy kérésére lejött hozzájuk egy császári biztos, ez pénz helyett ígéretet és azt az ajánlatot hozta, menjenek át Morvaországba, mely gazdagabb még, mint mostani szállásaik: erre az olasz zsoldosok a biztos lakása előtt In Italia, In Italia kiáltásban törtek ki, a biztos ijedtében elszaladt, s a század az egész télen át, márciusig ott élte a magyar falvakat. Ekkor bevezényelték Kőszegre, onnan Mátyás főherceg visszaparancsolta osztrák területre, majd megint Kőszegre, de a város nem fogadta be. Az olaszok most a közeli Zrinyi-birtokon kértek szállást, de nem kaptak,

mire végső elkeseredésükben Kőszeget megtámadták, ott véres barrikádharc keletkezett, a polgárházak egy részét felgyújtották, s a protestánsokat halállal fenyegették, de a harcban vezetőjük, Ciancherotti, méll-lövést kapott és visszavezette őket, hogy végül Mátyás Bécs mellett Baumgartenbe vitesse őket, ahol aztán feloszlatták az egész csapatot.

Hasonló történetet igen sokat mondhatnánk el, így például Schlick Sebestyén gróf cseh ezredének történetét, mely az esztergomi táborban lázadt fel fizetetlen volta miatt, s miután a cseh rendek nem küldték meg zsoldját, többhónapos rablás után végre is fel kellett oszlatni. Ha tekintetbe vesszük, hogy tizenöt év alatt 23, többször újjászervezett, három-négy évig is egyfolytában szolgáló német gyalogezred harcolt Magyarországon, továbbá 12 német lovasezred, legalább 6 vallon és 3 olasz ezred, ezenkívül több kisebb dragonvos, arkebusier, vallon lovas egység: akkor megérthetjük a pusztulás példátlan mértékét, mely Magyarországra, mint harctérre ránehezedett. Segíteni itt, a hadtudomány akkori állapotában, még jóakarattal sem tudott, az egyetlen megoldás, melyet éppen a magyarság talált ki, az akkori szervezetlenség miatt teljességgel kivihetetlen volt. Miután a magyar országgyűlések, a német, cseh és osztrák rendek mintájára, de azoknál kevesebb sikerrel, éveken át panaszkodtak és követelték, hogy a zsoldos ezredek ne teleljenek bent, ne itt legyenek ellenőrző szemléik és feloszlató helyeik, végre az 1599-i diétán Pálffy Miklós azt indítványozta, hogy a császári zsoldosoknak bivouac-táborhelyek építendők, még pedig a határtól kezdve, hol a hamburgi hajóhídnál belépnek az országba, végig a török vonal felé: Pozsonynál, Óvárton, Győrött, Komáromban, Esztergomban, Vácott, úgyhogy mindegyik táborban élelmezési telep is létesítetvén, a polgári lakosság ne kerüljön többé érintkezésbe velük és ne terheltségük elszállásolásukkal és eltartásukkal. Az országgyűlés elfogadta a figyelemreméltó tervet, de a bécsi hatóságok a krónikus pénzügyi nehézségek miatt nem is foglalkoztak vele. A magyarság elkeseredése így nőtt tovább, 1603-ban maga a haditanács kénytelen elismerni, hogy a császári katonaság Magyarországot most „mértéktelenül és pogány módon“ — ganz unchristlicher Weise — elnyomja, a következő évben ugyané hatóság konstatálja, hogy ezen a télen a magyar rendek még sokkal többet szenvedtek a beszállásolt ezredektől, mint korábban. A magyarságnak ebben a helyzetben valóban nem maradt egyéb hátra, mint az önszegély: erre jut már az 1601-i országgyűlés, mely a császári zsoldosok és a velük rendszeren együtt, egy fokon emlegetett szabad hajdúk ellen a vármegyék insurrekcióját akarja felhívni, majd 1603-ban arra kéri a királyt, hogy ha nem tudja megszüntetni a zsoldosok itt-telelését és elbocsátását — amikor t. i. a részben fizetetlenül elbocsátott katonák rablóbandákká alakulva indultak vissza hazá-

jukba —, akkor legalább engedje meg nekik, hogy maguk védekezzenek elnyomóik ellen. Az ország szenvedései annyira köztudomásúak voltak, hogy az egyik heves országgyűlési társ gyalásról Mátyás maga írja Rudolfnak, hogy nem lehet rossz néven venni a magyarok elkeseredését, mert végveszélyben érzik magukat, s ellenség és barát egyaránt pusztítja őket.

A magyarság szenvedése, vér- és pénzadója

De vajjon nem lehetettbe kikerülni mindezt a szenvedést olyképen, hogy idegen zsoldosok helyett magyar katonákat fogadott volna fel a hadvezetőség, akik bizonyára nem pusztítottak volna annyit, s emellett sokkal kisebb összegekért is szívesen szolgáltak? E kérdésre a XVI. századi viszonyoknak ismerete alapján nem?mel kell válaszolnunk. És itt nem az a momentum döntő, hogy az évenként szükségelt 30—40.000 em« bér aligha telt volna ki a vérvesztett magyarság soraiból, hanem inkább az a már vázolt körülmény, hogy a háborút első-sorban külföldi, nem?magyar eredetű segélypénzek tették lehetővé, minek következeként idegen zsoldosok tartása elengedhetetlen volt. Zsoldosnak menni: hasznot, megélhetést jelentett, nemcsak a svájci kantonokra, melyek egymás közt marakodtak azért, hogy minél többen szolgálhassanak idegenben, hanem akkoriban az összes német és szomszédos népekre is. Annak fejében, hogy hadisegélyt fizettek a Habsburg?császárnak a háborúra, megkövetelték, hogy saját embereik legyenek a vezérek és közkatonák egyaránt. A német birodalmi kerületi, Kreis?csapatoknál állandó szabály, hogy a legénység az illető Kreis alá tartozó területekből való és hogy a tiszteket a kerület gyűlése választja, s ennek tartoznak felelősséggel. Ugyanezt látjuk az osztrák és cseh csapatoknál, hiszen tudjuk, hogy ezek a tartományok rendszeren maguk fogadták fel a zsoldosokát. 1601-ben a csehek azon feltétellel ajánlják meg a török-adót, hogy a tisztek csak cseh nemzetbeliek lehetnek, s ecélből átadnak egy névjegyzéket a császárnak, hogy ebből nevezze ki a tiszteket. A birodalmi segélypénzekből hasonlóképen első-sorban német zsoldosokat kellett fogadni.

Ebből a szemszögből nézve a dolgot, az egész háború Közép?Európa vállalatának látszik, melyben a magyarság inkább csak szenvedő fél. A hadi költségeket idegenek fizetik, a harcosok és vezéreik idegenek, a hadvezetést külföldről intézik. A költségek megszerzési módját már korábban előadtuk, itt csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a papiroson 60.000, sőt többre menő katonaság eltartása mind nagyobb összegeket követelt. 1596-ban papiroson 24.000 lovas, 72.700 gyalogos volt harcban, de a valóságban Győrnél Schwarzenberg alatt csak 20.000 gyalogos, 1500 lovas, Pálffy alatt 4000 huszár, 6000 gyalogos szolgált; 1605-ben 22.600 gyalogos, ebben pápai, két spanyol, egy-egy osztrák, sváb, sziléziai, westfáliai, két morva

ezred, továbbá 10.100 lovas harcolt. A gyalogság zsoldja a háború alatt már 8 forintra, a nehéz lovasságé 10—12-re emelkedett, úgyhogy az évenként kiállított mezei had két és fél millió költségbe került, s ehhez hozzáadva a várvonat fenn-tartásának csak másfél millióját, az összes kiadás, miről a bécsi és prágai hatóságoknak gondoskodniok kellett, három és fél—négy milliót tett ki.

Fedezetül a birodalmi segélynek már említett évi 600.000 forintján kívül ismét a legkülönbözőbb segélypénzek, kölcsönök, erőszakos lefoglalások szolgálnak, az elképzelhető legnagyobb tarkaságban. Különösen megnőnek a cseh korona és az osztrák tartományok rendjeitől behajtott összegek; maga Alsó»Ausztia egy»egy évben 350—400.000 forintot is fizet, ennek fejében a rendek mindinkább visszavonulnak a tényleges fegyveres szolgálattól: segélypénzükön hivatásos, többnyire nem»nemes születésű zsoldosokat fogadnak. A csehek viszont tovább folytatják inkább játéknak nevezhető insurrekcióikat a morva»magyar határig, sőt egy alkalommal, 1593»ban magyar területre is átjönnek: hosszadalmas zsnaimi gyülekezés és torzszalkodás után felemelik a cseh királyság zászlóját, alatta 16.000 gyalogos, 2000 lovas neki indul, s Bécsen át szerencsésen eljut Pozsonyba, hogy ott törököt nem látva, szét»oszoljon. Cseh előadás szerint a lovasok már Bécs és Pozsony közt legnagyobb részt hazaszöktek.

A török háború a cseheknek veszélytelen expedíció, a legtöbb idegen zsoldosnak némi kockázattal járó hasznos befektetés: csak a magyarnak pusztulás, végveszedelem. Ez pedig nemcsak abban az értelemben, hogy a magyar föld telephelyeit lakatlanná tette a háború, ingóságainak értéktömegét megsemmisítette, hanem végveszélyt jelentettek azon terhek is, melyek két a magyar népnek, mint aktív hadviselőnek kellett magára vállalnia. Külföldi nézők, főként akik bécsi vagy prágai körök-ből merítették ismereteiket, a birodalom és az örökös tartományok erőfeszítésével szemben könnyedén lebecsülték a magyarság fegyveres részvételét e háborúkban. Az egyik velencei reláció szerint a magyarok túl lassan és hidegen vesznek részt az ország védelmében, mivel érzik, hogy úgy sem az övék a kormány, sem a tekintély és méltóság, mióta nincs saját királyuk. Hasonló rosszindulattal nyilatkoznak a bécsi hatóságok, holott megállapítható, hogy a magyarság tőle telhetőleg a háború egész folyama alatt a legnagyobb erőfeszítéseket tette, melyeknek persze, az ország végleges leromlása következtében, nem lehetett olyan döntő eredménye, mint még akár Ferdinánd korában. Éppen a magyarság lelkesedésével elégedetlen velenceiek írják, mint láttuk, hogy az elpusztult ország jó, ha mindössze 4000 katonát ki tud állítani. A valóságban a magyar-ságnak úgy vér», mint pénzáldozata felülmúlja a korábbiakat.

Az országgyűlésektől megszavazott hadi adó mennyi-

sége rohamosan emelkedik, sokkal inkább, mint a szomszédos osztrák vagy birodalmi adóké. A kapuzám kivetett dica évi 2 forintról már a 80-as években 3-ra emelkedik, most pedig, a háború elején, 1593-ban 3 forint dica mellett 1 forint 20 krajcárt ingyenes munkaváltságra és az állandó lovasok tartására 1 forint 80 krajcárt vetnek ki. 1595-től kezdve a jobbágyság portánként már 9 forint adóra köteleztetik, s ezzel kapcsolatban megjelenik a nemesi adózás is, amire eddig a magyar nemesség nem vállalkozott. 1595-ben a jobbágyok 9 forintja mellett a nemesek saját zsebükből fizetendő adó fejében 6 forintot, később szintén 9-et ajánlanak fel, bár nem mulasztják el minden egyes esetben kiemelni, hogy adót csak a nemesi szabadság sérelme nélkül kivételesen, és csak ezen egy esetben szavaznak meg önmaguktól.

A magyar nemesség tehát a hosszú háború nyomása alatt megérkezett oda, ahova nyugati szomszédait, a cseh és osztrák nemességet már korábban betערelte a fejedelmi hatalom: a nemesi adómentesség sarkalatos privilégiumának áttöréséhez. Ha a Habsburgoknak sikerül ezt a helyzetet állandósítani kétségtelen, hogy a magyar alkotmányos fejlődés sokban hasonlónak alakul vala a német és cseh örökös tartományokéhoz: a központi hatalom a nemesi privilégiumokat gyorsabban szorítja háttérbe, s a nagybirtokos osztály segítségével itt is megalkothatja az abszolút monarchiát, mely jobbágyság és nemesség érintkező felületén életre hozta volna a polgári osztályt. Hogy ez nem így történt, annak nem egyes osztályok akarata szegült ellen, a magyar fejlődés különbözősége, a szomszéd nyugátitól differenciálódása itt is a török hódításnak, az abból folyó állandó védelmi kötelezettségnek a következése.

A cseh és ausztriai német nemes könnyen vállalhatta az adót, mert ennek fejében megszabadult a tényleges fegyveres szolgálattól. A magyar nemes azonban, kinek hazája hadszíntér volt, nem vonulhatott vissza a személyes katonai szolgálattói, melyet ő valóban *pro aris et focis* végzett, nemcsak egyedül, saját személyében, hanem udvarnépe fegyverfogható tagjaival is. Ebből a tudatból alakul ki az a felfogás, hogy a magyar nemesség az országgyűléseken elvállalt adót nem pénzben szolgáltatja be, hanem annak értékén saját magát és jobbágysait szereli fel, s látja el minden szükségessel, élelemmel és fegyverrel, az évi hadjárat tartamára. A „*propria bursá*“-ból fizetendő adót hát a nemesség csakhamar átvátoztatja hadfelszereléssé, természetbeli járulékká, s nemcsak a saját adóját, a jobbágyét is, így 1597-ben, mikor tíz portánként három lovas és három gyalogost szavaz meg az országgyűlés, olyképen, hogy ezek kiállítása költségeit felében a jobbágyok, felében a nemesek fizessék.

A század végén tehát véradó vagy pénzadó a feltett kérdés. A kormány mindkettőt követeli, az országgyűlések néha

mindkettőt megszavazzák, de tényleg inkább csak a véradó folyik be, s ennek következtében a magyar országgyűlések a háború másik felében minél kevesebb összeggel járulnak azon katonaság eltartásához, melyet nem maguk állítanak ki. Azaz a külföldi mezei seregek eltartásának terhe mind kizárólagosabban a bécsi, császári hatóságokra hárul. A helyzet veszélyeit maguk a magyar urak is felismerik, amikor a pénzdó helyett a véradóhoz ragaszkodva azt annyira ki akarják építeni, hogy tekintélyes, az ország védelmére képes katonaság álljon rendelkezésre, s ezzel a nem tőlük fizetett idegen zsoldosok behozatalát feleslegessé tehesék. A két gondolkodó hadvezér, Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós 1598-ban azt a javaslatot teszi, hogy a portális adó, a dica, végkép töröltessék el, s helyette a vármegyék kerületenkint vállalják el bizonyos számú katonaság kiállítását, így a Felvidék és a dunáninnyi főkapitányság egyenkint 3—3000 lovas és ugyanannyi gyalogost, a Dunántúl mind-egyikből kétezret, Szlavónia ezret. A gondolat megvalósul a következő, 1599-i országgyűlésen, amikor az egyes kerületek kontingensét leszállítva — a felvidékit 2—2000-re, a dunáninnyit 1000-re, a dunántúlit 7—700-ra, a szlavóniait 200 lovasra és 600 gyalogosra, ezen összesen 9200 főnyi katonaság kiállítására vármegyénként adót vetnek ki, melyet a vármegyei beszedők nem többé a kamarának, hanem az országgyűléstől megbízott adókezelő uraknak szolgáltatnak be, a megfelelő számú zsoldos fenntartására.

Mindez nem kevesebbet jelent, mint hogy a magyar nemzeti sereg újra megjelenik, elválva a külföldi csapatoktól, melyek fenntartását az ország most teljesen a fejedelemre bízta. Viszont a nemzeti hadsereg egyúttal rendi sereg is, a rendek saját költségükön állítják ki és vele ők maguk rendelkeznek, országgyűléstől választott urak, köztük főnemesek által. Rudolf kormányának elidegenedéséből, lassú és tehetetlen rendszabályjaiból állott elő e helyzet, melyben a rendiség váratlan előretörését kell szemlélünk. Hiszen a rendiség és királyság évszázados ellentétjében nagyobb diadalról nem is álmodhatott a nemesség, mint hogy egyszer sikerülni fog a király beleegyezésével saját magának királytól független sereget alkotnia! Ezt érte el a rendiség a kilencvenes évek végén, s ha még egyelőre ezt a sereget külső ellenség ellen kellett is felhasználnia: a helyzet állandósulásával, a háború befejezésével akár az uralkodó ellen is fordíthatja.

A rendi sereg és vezetés nehézségei

A diadalt azonban a viszonyok adták a rendiség kezébe, nem saját ereje, s miután élni nem tudott vele, csakhamar el is vesztette. A Habsburgok első százada a királyi adminisztráció modernizálásának kora, amikor a királyság nagy lendülettel veti rá magát a közigazgatás ágaira, s a rendiség kezében csak az

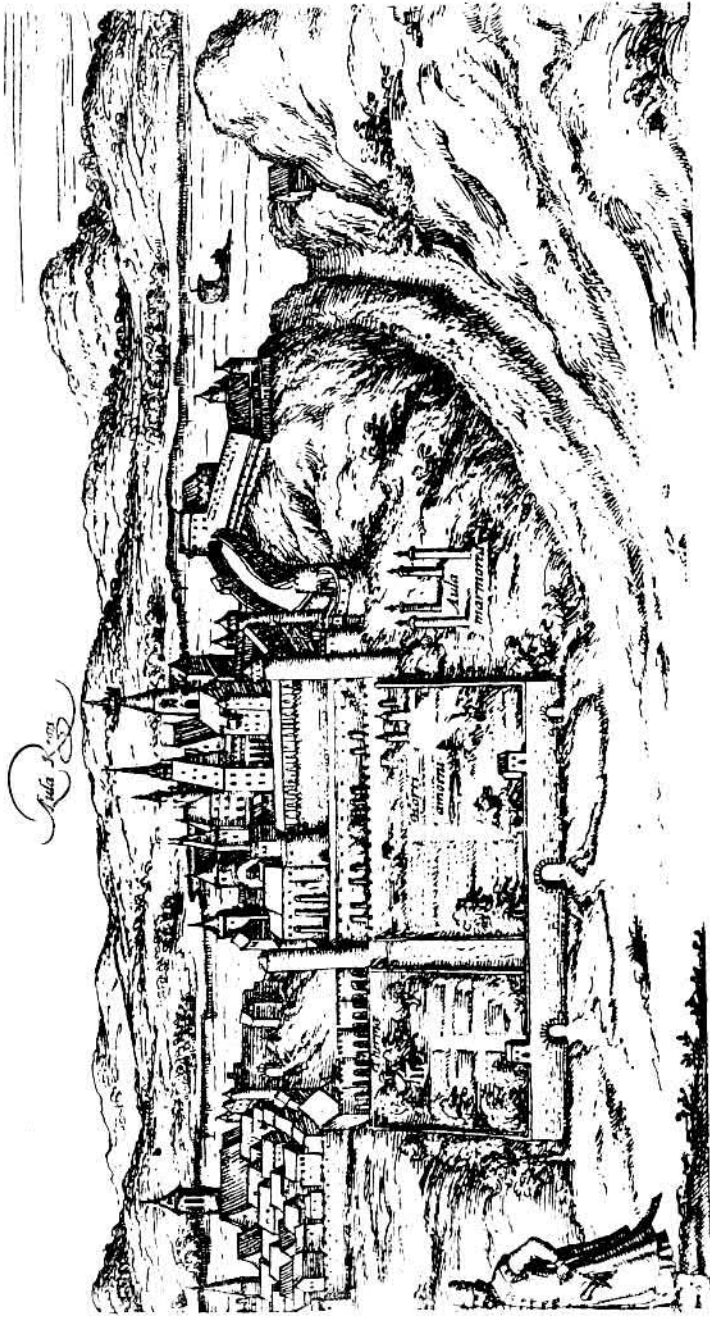
alsóbb fokokat, az előkészítő momentumokat hagyja meg. A nagy közigazgatási feladatokat a királyság oldja meg új központi hivatalaival, s a nemességnek úgyszólván adminisztratív érzelme, szervezési képessége ezzel kapcsolatban visszafejlődik. Mikor azután a század végétől kezdve a rendiség többször is megkísérli, hogy az ország adminisztrálásában maga is pozitív, alkotó részt vegyen, törekvései nemcsak a kormány ellenzésén, hanem egyúttal a saját szervezési tehetetlenségén is megtörnek. Ezt látjuk a XIX. század rendi országgyűléseinek kortói elmaradt, gyakorlatiatlan adminisztratív javaslatain, s ezt látjuk most, a rendi sereg kialakításának kérdésénél. A törvényt meghozták, de végrehajtani nem tudták. Ha a vármegyei perceptorok beszédtek is a kivetett adót, a begyűlt összegek nem jutottak el a főkapitányokhoz, akik hivatta voltak zsoldosok fogadására. Közben az adóösszeg, megszervezett rendi pénzügyigazgatás hiányában, haszon nélkül szivárgott szét; maguk az országgyűléstől kiválasztott urak is, kik az adó legfőbb kezelésével voltak megbízva, rendetlenül számoltak el, s ebben nem különböztek a német birodalmi adókezelőktől. Egyik közülök, az ellenzéki nemes Szokoly Miklós meg is hal, mielőtt elszámolna, s örökösei adósok maradnak 20.000 forinttal. Hasonló elszámolási nehézségek más országgyűlési megbízottaknál, így Illésházy Istvánnál is előfordultak. A nemzeti hadsereg gondolatára később, 1604-ben, Thurzó György és Pethe Márton érsek, királyi helytartó, visszatértek ugyan — Thurzó állandó magyar zsoldosokat kíván a dicális katonaság helyett, e javaslatát a haditanács is elfogadja, s 2000 lovas, 1000 gyalog magyarnak egész éven át kiállítását kívánja, — de a rendi állam retortáin keresztül ez a javaslat is elillan, elfolyt, minden látható eredmény nélkül.

A nemesség nem tudván kihasználni az ölebe hullott lehetőségeket, kénytelen ismét a kormányhatóságoknak engedni át a kezdeményezést, ahol új gondolatok akkor sem teremtek. Az udvari kamara cseh mintára kísérleteket tesz fogyasztási adók behozatalával; a rendek ellenállnak. Majd mikor a pusztúit, leégett és hódolt porták számának növekvésével a porta szerinti adó, a dica, mind kevesebbet hoz, és ezen nem segít az adóegység nagyfokú emelése, mit előbb láttunk: a kamara az adóalap változtatásával próbálkozik. A porta, mint emlékszünk, több jobbágházat és családot foglalt magában, most a kamarások bölcsesége úgy találta, hogy családonként kivette az adót, több lesz a hozama, s ezért az 1598-i országgyűlést rávették, hogy porta helyett füstök, azaz családi tűzhelyek szereztesse ki az adót, még pedig minden jobbágy- és zsellérház után egy forintot. A kamara persze azt is remélte ezzel, hogy az allodiális, nemesi házak, akár nemes lakik bennük, akár nemesi szolga, alávetettek az adónak, amibe azonban a nemesi adómentesség hívei nem mentek bele. Az új adóalap

nem tudta megszorítani a jobbágyokat és teherképességüket növelni: a füstszerinti hadi adó az 1598-ban összeírt országos házszám, 161.527 mellett egy forintjával legföllebb ugyanannyi forintot hozott, s már 1604-ben, a felkelés miatt, leszállóit 63.324 házra. A füstadó semmivel se hozott többet, mint a portális adó és minden maradt a régiben: az elpusztult országból semmiféle kamarai fogás nem tudott többet kipréselni.

A nemzet katonai szervezete is a már kialakult formákban működött és szívta ki a vért a folyton erőtlenedé testből. A hadi adóból kiállított nyolc-tízezernyi katonaságon kívül minden évben kivonultak a bárók, a nagybirtokosok ismert kontingensei, továbbra is ott álltak a várakban a magyar végváriak, köztük a század második felében állandósuló continui equites, a nagybirtokosoktól tartott lovasok. Ez utóbbiak száma mindössze sem tehető ekkor ezernél sokkal többre; számukra bizonyos várak voltak kijelölve, egyedül a Csallóköz volt felmentve ezek kiállításától annak fejében, hogy lakosai telenkint a Duna jegének törésére voltak kötelezve, a török átkelés megakadályozása végett. A magyarság így a régi formákban, helyhez kötve ontotta véréit, s a mezei hadjáratokban a külföldi seregekhez vármegyei, vagy nagyúri zászló alatt csatlakozott, önálló nemzeti sereggé, mely a külföldiek mellett zárt, egyenrangú egységként szerepelhetett volna, már csak vezető hiányában sem tudott kialakulni: a kormány továbbra sem engedte a nádorságot betölteni, s annak katonai hatalmát továbbra is főkapitányok közt osztotta meg. A magyar csapatok számbeli gyöngesége, s az idegen seregek a magyar adótól való majdnem teljes függetlensége amúgy is megkönnyíté a bécsi kormánynak idegen fővezérlet létesítését. Idegen vezetés alatt a rosszul fizetett, rosszul felfegyverzett, éhséget és zsoldhiányt szenvedő magyar katonaság valóságos szegénylegénynek tűnt fel a nagyobb zsolddal ellátott, jobban gondozott külföldiek mellett. Németek és vallonok már szinte uniformisban járnak, a felvidék falvait egyszer kék-, majd vörös-, sáfránszín-, fekete-ruhás nehéz lovasok élik fel, míg a magyarság mindinkább áthasonul a török katonasághoz: könnyű fegyverzet, lobogó ruha, a tolldísznek mind nagyobb mérvű alkalmazása jellemzik. És míg a németek 8—10—12 forint havi zsoldot kapnak — amikor kapnak, addig a magyar vármegyei gyalognak három, a lovasnak öt forint zsolddal kell beérnie, még pe[^]ig országgyűlési szigorú határozat alapján: a rendek így limitálták a magyar katona zsoldját, hogy maguk minél olcsóbban fogadhassák meg kiállítandó embereiket. A háború még zsoldjával is inkább az idegent, mint a magyart táplálta.

A viszonyok súlya alatt a rendek hiába könyörögtek, hogy magyar főkapitányok alkalmaztassanak: a háború alatt tartott országgyűlések legállandóbb sérelme, hogy főként a felvidék hatalmas váraiban idegenek a kapitányok, s azok paran-

*BUDAVAÁRA A XVI. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN. Szí-
nett rézkarc Franciscus Irenaeus 1572-ben megjeleni művé-
Metszette H. Johann Siebmacher. A királyi vár nyugatról,
Vérmezőről nézve. Előtte a királyi kertek, a Mátyástól épült
márványcsarnok maradványai és a fürdő. Balról az
elpusztult Szent György-templom látszik.*

csolnak a magyar katonaság vérevel, a polgári lakosság szolgálataival. A haditanács és a főhercegek felfogása ekkor már kialakult: minél több idegen kapitány, minél több nagy várban, annál biztosabb a magyarok hűsége. Különösen Kassán szükséges idegen főkapitány, de általában három-négy helyen teljességgel elengedhetetlen ez a kormányzat érdekében.

És ezek a főkapitányok, akik a mezei hadakat is vezették egy-egy fővezér alatt, a magyarságnak nem voltak, nem is lehettek barátai. A háború összes fővezérei és kapitányai közt alig találunk kettőt, aki érdemesnek találta a magyar katonasággal foglalkozni és vele megismerkedni. A legtöbb, valódi szoldateszkaként, átmenetnek tekintette az itteni szolgálatot és minél gyorsabban iparkodott a ranglétrán emelkedve elhagyni e pusztuló, élvezeteket alig nyújtó országot. Rendes szokássá vált, hogy két hadjárat között a téli évszakban a fővezér és tisztjei Bécs vagy Prága városában élvezték az életet, bálokban, álarcos menetekben, mialatt a téli szálláson zsoldosaik a magyar lakosság ostromaiként éltek. A vezérek tavasz beálltával még mindig nem tudtak megválni az udvari élet fényétől és kényelmétől; egyik közülök Rusworm Herman gróf, külön érdemnek tartotta, hogy évenként már augusztus elsején ott volt a magyarországi táborban. Magyar földön ezek az urak legjobb esetben is idegenül, közömbösen állottak a nemzeti kívánságokkal és szükségletekkel szemben, ami érthető is, hiszen mindnyájan végigharcolták már a legkülönbözőbb nyugati harctereket, s hozzászoktak, hogy az olasz, francia, belga, hollandi, német lakosságtól függetlenül, egyedül az ő saját személyük és csapataik érdekeivel törődjenek. Mindössze egyetlen hadvezér akadt, Mansfeld Károly herceg, aki már seregének jól felfogott érdekéből is kereste a magyarsággal a megegyezést, s rövid, 1595-i főparancsnoksága alatt zsoldosait a szokásossá vált pusztításoktól tervszerűen visszatartotta. Ez az igazi nagyúr, kit a törökök „ezüstlábú vezérnek” neveztek, néhány, idejében elrettentő például alkalmazott akasztással helyreállította magyar és vallon^ zsoldos közt a jogviszonyt, úgyhogy a menetelő csapatok még az útszélen termő cseresznyét sem merték fizetség nélkül letépni, s mikor Mansfeldet Esztergom alatti nagy győzelme után vérhas vitte el, magyar falvak, magyar katonák és idegen zsoldosok egyképen megsiratták, ő volt az egyetlen, aki a háború folyamán idevédt német, francia és olasz vezérek közt felismerte a magyarság hadi erényeit és megbecsülendő voltát. Mikor egyszer két magyar hajdú török rabokat hoz neki ajándékba, ő dupla árt ad értük és bort köszönt a magyarokra azzal, hogy neki, aki a császár és a kereszténység érdekében harcol, rájuk mindig lesz gondja, mert tudja, hogy a magyarok ismerik az elleniséget, azt maguk is sokszor megfutamították és hogy ők a legbátrabb náción fiai. Mansfeld tervei szerint, melyeket az ő hadi-

titkára, Gabelmann Miklós, hagyott ránk, elérkezett az idő a pogány végleges kiszorítására, s Magyarország visszafoglalására, de ezt nem a sok nemzetiségű, szedett-vedett zsoldos seregek fogják megtenni, hanem egyedül a németek és magyarok. A főserég német legyen, s vele magyar segéds csapatok induljanak: akkor minden egyéb nép segítségével mellőzhető, mert ez a két vitéz nép egybefogva elegendő a pogány kiszorítására.

Mansfeld után még Mercoeur sem volt a magyarság ellenese, de különben a bécsi és prágai körök, ekkor már a magyarok iránt politikai bizalmatlansággal telítve, maguk csöpögtették a folyton változó hadvezérek szívébe a magyarság gyűlöletét. Különösen az olasz vezérek voltak azok, akik elfogulatlanul jöttek a magyar harctérre, hisz azelőtt alig is hallottak Magyarországról, ezekből a bécsi és prágai tanácsosok, sőt főhercegek formálnak magyargyűlölő, magyarokat fosztó és elnyomó zsoldosvezéreket. Ilyen elfogulatlanul jött ide, kassai kapitányságba, majd fővezérségbe Basta György is, az albán származású zsoldosvezér, ki közkatonából emelkedett fel ilyen magasra, s akinek kezdetbeli jóindulatát a magyarok iránt egyenesen Miksa, részben Mátyás főherceg változtatta át ellenszenvvé. Miksa főherceg szinte minden levelében óvja őt a magyaroktól, kik megbízhatatlan, szószegő népség, akikre nem szabad értelmes hadvezérnek építeni. Ennélfogva az elfoglalt várakba sem szabad őket beereszteni, mindaz, ami a törökök vagy Erdélytől visszakerül, ezután német kézen maradjon, mert a kormány egyedül a németek hűségében bízhatik. A bécsi központ ily módon idegeníté el a magyarságtól az ide teljhatalommal beküldött hadvezéret, nem csoda tehát, ha ily vezetés alatt a különben is rakoncátlan és rosszul fizetett csapatok tizenöt esztendőn át a harmincéves háború borzalmaiból adtak ízelítőt a lenézett magyarságnak, melynek védelmére küldték őket a birodalmi és egyéb rendek. Az ellenszenv, sőt gonosz indulat legnagyobb példáját a szintén alacsony sorból feltörekedett Rusworm fővezér adta meg, aki Budavárának 1602-i ostrománál a budai oldal előtt fekvő kis zátonysziget elfoglalására a Csepelszigetről magyar hajdúkat küldött ki, s mikor azok már naszádokba szállva, a török erővel szemben még ötven német lándzsást kértek erősítésül, Rusworm ezt tőlük éktelen káromkodással megtagadta, mert csak nem fogja miattuk — gyáváknak nevezve őket — az ő landsknechtjei életét kockáztatni. A magyarok ezen a sértő válaszon felháborodtak ugyan, de egyebet nem tettek, mint hogy a szigethez közeledve puska lövést se adva le, szótlanul nézték, amint a törökök a Dunán át a budai oldalra menekülnek. Utóbb pedig, nehogy a fővezér gyáváknak tartsa őket, maguktól ajánlták fel, hogy a lágymányosi oldalt megszállják, amibe azután majdnem mindnyájan belepusztultak. Jellemző ez az eset nemcsak az idegen vezérek

magyarellenességére, hanem a magyar katonaság erős fegyelmére, lelkes, becsülettudó katonai szellemére, s nem utolsó sorban a hazai vezérek befolyástalan voltára is. A hajdúk fővezére, Nádasdy Ferenc, szó nélkül tűrte a magyar vitézséget ért inzultust és annak magyar véren való expiálását, a másik főkapitány, Thurzó György, a későbbi nádor, mindössze azt írta utóbb, hogy „enélkül is kevés a magyar nemzetség, így hamarabb elfogynak, ha így kezdenek cselekedni“

A háború lefolyása

Ha már most a hosszú háború tényleges lefolyását tekintjük, itt a végvárak elfoglalásával kapcsolatban a keresztény és török végvonal folytonos hullámzását kell szemügyre vennünk. Az első, 1593. évben Szinán basa nagyvezir Sziszeket, Veszprémet és Palotát elfoglalta ugyan, de a budai basa Pákozdnál Hardegg gróftól és Pálffy Miklóstól nagy vereséget szenvedett. Pálffy visszahódította az erős Füleket és több felvidéki kisebb várost. 1594-ben Zrínyi György, Erdődyvel és a krajnai hadak-kai délnyugaton hatolt előre, Berzencét, Curgót és Sziszeket foglalván el, viszont Mátyás főherceg Esztergomot hiába ostromolta, s a Szinán basától fenyegetett Győr várát sem tudta felmenteni. Ezt a hatalmas végvárat Hardegg gróf és német őrsége átadták a töröknek. Ez az év Pápa, Győr vesztével Komáromig vitte a török hullámot, melyet a következő évben Mansfeld, Pálffy és Nádasdy szorítottak vissza, Esztergomot, Visegrádot, sőt egy időre Vácot is visszafoglalván. A budai basa még óbudai nyaralójába sem járhatott ki a magyar portyáktól. 1595-ben Erdély közbelépésével a harc a Havasalföldre is kiterjedt. 1596-ban Miksa főherceg nagy serege Hatvant elfoglalta > ugyan, de ez évben nagyvezir vagy szerdár helyett maga

III. Mohammed szultán hozta el seregét, melynek Mezőkeresztésnél a tehetségtelen vezetés alatt álló magyar és erdélyi hadak nem tudtak ellenállni. Eger is török kézbe esett, még a keresztési vereség előtt, de a török ereje ezzel mintha kimerült volna, már a következő évben Nádasdy és Pálffy Budavár visszavételét tűzik ki célul, melyet azonban az embernek is félénk, fővezérnek tehetetlen Miksa nem mer megkísérelni; ez évben Pápát, a következőben Győrt hódítják vissza a keresztények, Győrt éjszaka idején az új hadieszköz, a petárda alkalmazásával foglalja el Pálffy és Schwarzenberg Adolf. Utána Győr előzői, a Vértes és Bakony várai kerülnek vissza, köztük Veszprém és Palota, s Mátyás főherceg már Buda ellen indul és a vízi-várost és Gellérthegyet megszállja. Ettől kezdve a keresztény hadak szinte évrő-évre megtalálták az utat Buda ostromához, bár ezt, a hadmunkálatok későn kezdődvén, a rossz időjárás miatt mindegyre félbe kell szakasztaniok. Így 1595-ben, amikor Pálffy hajdúi Szekszárdig és Tolnáig törnek, elfoglalják Valpót, s az eszéki nagy hídra, a török mezei hadak átjárójára, tüzet vetnek. De a következő évben Kanizsa vész el, feladatván

német kapitánya, Paradeiser által, és gráci Ferdinánd főherceg, a későbbi király, 1600-ban sem tudja visszavenni, Székesfehérvár ugyanekkor visszakerül, hogy már 1601-ben megint elveszszén. 1602-ben Rusworm vezetése alatt nagy támadás indul Buda ellen, Pest a keresztények kezébe esik, 1603-ban ugyancsak ő minden oldalról körülfogja Budát, s a felmentő török sereget a Budafok előtti síkságon szétszórja. De Buda sokkal erősebb volt, semhogy egyetlen rövid őszi hadjárat megvehette volna, csak Hatvan esett el, de már 1604-ben úgy ezt, mint Pestet átadták a töröknek német parancsnokaik. Az újabb erőfeszítéseknek pedig áthághatatlan korlátot vont Bocskay István, aki a magyarság egy részével a török szövetségébe állt.

Mindezek véres, igen véres harcok voltak, bennük mindkét részről több tízezer harcos vett részt, akikből a várostromokban, a nagy nyílt támadásokban sokan estek el. Az elfoglalt várak őrségét igen gyakran felkoncolta mindkét fél. De közelharcnál és ágyútűznél még öldöklőbbek voltak a betegségek, melyek Magyarország, a véres csatátér, elvadult flórájában és klímájában támadták meg a más életnívóhoz szokott idegénéket. Az egyes harcok ismerete alapján bizonyosnak tarthatjuk, hogy jobb, belátóbb, szakszerűbb vezetés mellett az egyformán vitézül küzdő magyar és külföldi zsoldosok visszafoglalhatták volna a központot, Budavárát, s ezzel a török uralmat a János király korabeli határookra szoríthatták volna. A rossz vezetésért a haditanácsot illeti a felelősség, amely, mint emlékszünk, Ferdinándtól alapítva most került abba a helyzetbe, hogy valódi háborút vezessen, s ne csupán a végvárak élelmezési kiadásait ellenőrizze. A haditanács Bécsben ülő tagjai azonban semmi képességgel nem rendelkeztek hadi feladatok megoldására, őket és a névleg vezénylő főhercegeket, Miksát és Mátyást okolja minden egykorú kútfő a haszontalan vérveszteségekért. Az egyik nagy befolyásos tanácsos, Ungnad Dávid, közismert iszákos ember volt, aki a csatákat távolról szemlélte, s ő és tanácsostársai azáltal, hogy korábban konstantinápolyi császári követek voltak, alkalmat adtak arra a gyanúra, hogy ügyetlen intézkedéseiket, a kért csapatok kiállításában tanúsított krónikus késedelmüket török pénz, megvesztegetés okozza. Ez különben alaptalan gyanú volt; a legnagyobb baj a Habsburg-ház tagjainak, a született vezéreknek katonátlan szelleme volt, mely úgy látszik I. Ferdinándtól kezdve vált örökletessé. A stájer főherceg Ferdinánd, a későbbi császár, Kanizsát ostromolva a vár elfoglalása helyett a saját hatalmas seregét tette tönkre s menekülni volt kénytelen, úgyszólván erről az európai botrányról a pápai hadibiztosok is a legnagyobb felháborodással beszéltek. Hadvezetés és hadak élelemmel, fegyverrel, utánpótlással ellátása dolgában a bécsi hadi kormány teljességgel csődött mondott, s ezen nem változtatott az sem, ha egy-egy főtisztet, Hardegget és Paradeisert, kik lázadó ör-

ségükkel nem tudták kivárni a felmentő seregeket, utólag ki is végeztek. A főhercegek és haditanácsosaik bizalmatlansága fosztotta meg a hadjáratokat Nádasdy és Pálffy fő vezérletétől is, akik a terep, emberek és viszonyok ismeretével, biztos szempillantásukkal és régi magyar támadó kedvükkel egyedül foglalhatták volna el a török védvonal központját, Budavárát. Míg így a magyarok alsóbb kommandókra voltak kénytelenek szórítkozni, a fővezérlet jövedelmező méltóságaiért német és olasz főtisztek folytattak szinte élethalálharcokat. A főhercegek a háború második részében az olaszokat pártolták, előbb Schwarzenberg szorult háttérbe, majd Rusworm, aki elkeseredésében az új kegyenc, Belgiojoso öccsét leszúrta, s bár eddig, vad landsknecht életében, tizenhét ily borközi, verekedésbeli gyilkosságot követett el, ezért az egyért mégis halállal lakolt: Rudolf ezt a korábbi kegyencét kivégeztette Prágában. A németek után a Gonzágák, Belgiojosók, Basták még kevesebb sikerrel fogták össze a szétfolyó erőket, s Nyugat közvéleménye előtt mind világosabbá lett, hogy a magyarországi küzdelem meddő küzdelem, melyre kár pénzt, vért és gondot áldozni. Az új század legelső éveiben végkép elgyöngül a német rendek érdeklődése, a keresztény szolidaritás a pápaságon kívül mindenütt haladoklik.

Ez volt a prelúdiuma a magyarság nagy elhatározásának, mellyel elszakadva kétszáz esztendő törökverő múltjától, megpróbálta az ősi ellent saját céljai szolgálatában felhasználni.

AZ 1604. ÉV NEMZETI felkelésének, mint minden belső, a meglévővel szembe forduló, tehát forradalmi mozgalomnak bizonyára megvoltak a maga pszichikai motívumai. Ezek közé kell számítanunk legelső sorban a végleges elhagyatottság érzését, melynek szükségkép a magyarságra rá kellett nehezednie a háború viselésének különleges, éppen őt végveszéllyel fénygető módja miatt. Az országba évről-évre bejöttek az idegen csapatok, melyek a lakosság elpusztításán dolgoztak ahelyett, hogy az igazi ellenség, a török támadása ellen megvédték volna. A török a maga fegyelmetlen, félvad kisázsiai seregeivel fűszálat sem hagyott életben ott, ahol évenként végigment, de a romlás és értékek megsemmisítése dolgában felülmúlta őt szövetségese, a tatár, aki a dél-orosz, krími szállásokról felkerekedve a török főszereg szolgálatára jött s a háború folyamán már annyira ideszokott, hogy nem egyszer itt is telelt, a Középtiszánál vagy Szegednél, egyszer Szerencsen. Egész vármegyék pusztultak ekkor, melyekben a török hódítás még adóalanyként némileg megkímélte volt a magyart. Így pusztulnak ki végkép a Kőrösök és Szamos völgyéből a magyar falvak; az 1597—15984 tatárjárás nyitja meg ezzel az oláh betelepedés kapuját; Bihar. Csongrád vármegyéről tudjuk, hogy ősi, Árpádkorbeli

magyarságukat ezek a tatárjárások ölték meg, vitték örök rabiaságba.

A pusztulásért, az elmaradt védelemért a magyarságnak az idegen kormányt, az idegen katonaságot kellett felelőssé tennie, hiszen a bennszülötteknek sem az ország kormányzásában, sem a hadsereg vezetésében nem volt immár döntő szavuk. A folytonos életveszély, az anyagi javak fel nem tartóztatható pusztulása így éleződött ki az idegen kormány elleni elkeseredésben; az idegen kormány volt az, mely a magyarságtól hatalmát, önrendelkező jogát elvette, anélkül, hogy azzal maga a lakosság javára élni tudott volna. Ez a teljesen érthető elidegenedés, majd nemzeti gyűlölség az egyik, hatékony motívuma a felkelésnek, mely minél tovább lappangott a felszín alatt, annál borzasztóbb hajtóerővel kellett hogy kirobbanjon.

A Bocskayifölkelés előzményei

Ami a pszichikai motívumot illeti, ez kétségtelenül készen volt, megszületett már a háború első esztendeiben, kitörését csak az ország politikai szervezetlensége, s az uralkodó osztályoknak, hogy úgy mondjuk, lojális telítettsége odázta el még egyidőre. A jobbágság ekkor politikailag nem számított, s aki közülé házát, családját veszté, az még mindig beállhatott a várak őrségébe, vagy a szabad hajdúk közé, ahol kemény, kegyeden nélkülözések közt mégis bizonyos testületi védelemre talált. Különben is látni fogjuk a következőkben, hogy munkaerőnek igen nagy keletje volt és nemcsak a zsoldos katonaság, de az ország északi és legnyugatibb részén elterülő nagybirtokok is áhítozva, szomjasan szívták magukba a telepes, kolonizáló munkára használható jobbágy tömegeket. A paraszthoz hasonlóan a köznemes sem hajlott felkelésre, a törvényes tekintélyek elmellőzésére, annál kevésbé, mert alig volt olyan szervezete, melyben a főurak, a várbirtokosok befolyásától függetlenül határozhatott volna. A vármegyét a főnemes és a tőle kinevezett alispán vezeti még, az országgyűlésen főpapok és főurak döntenek, protestáns egyházi gyűlések alig vannak még, s ahol egyházi dolgokban összegyűlnek, ott is a nagybirtokos tekintélye uralkodik. A nagybirtokos pedig egyelőre ki van elégítve, a királyi birtok, mint láttuk, immár teljes egészében az ő kezében van, s a háború alkalmat ad neki, szállítás, vezetés által, vagyonának sokszorozására. Emellett atyáitól öröklött hűsége is csorbítatlan még a Habsburg-uralkodóval szemben, bár annak öntudata itt-ott már elhomályosodik a több száz mérföldes nagy távolságban, melyet Rudolf vetett prágai udvara és a magyar nép közé. A fölkelés nem véletlenül tört ki a keleti, tiszai részeken, hol királyt már évtizedek óta nem láttak, amikor pedig egész Európában a királyok még szinte nomád módjára járnak be folyvást birodalmukat. A felkelést a keleti Magyarország királytalan tömegei kezdték meg.

Ismerve azonban az ország szociális berendezését, melyben politikai hatalma egyelőre még csak a nagybirtoknak volt, eleve is fel kell tennünk, hogy a felkelés egyik legerősebb *indítékát* a nagybirtokosok osztálya szolgáltatta. Ha a Ferdinánd óta nyeregbe ült új nagybirtokosok utódai megmaradtak volna atyáik változatlan hűségében, úgy az alsóbb néposztályok, fősként a köznemesség elégedetlensége hatástalanul múlt volna el és nem lépte volna át az országgyűlési panaszkodás köreit. Rudolf prágai kormánya s a főhercegek bécsi emberei azonban képtelenek voltak a magyar mágnások jóhangulatának, mely már két nemzedéken át tradicionális volt, további biztosítására. A főhercegeknek katonai és polgári előtérbe helyezése magában véve is hiba volt: Magyarországon a király körül, a király után következő főméltóságokat mágnások szokták betölteni, akik most sértődötten vonultak el a főhercegek és udvaroncok mögé. Emellett naponta kellett érezniök az idegen generálisok részéről a mellőzést, mely legkeserűbben esett, mivel olyan téren érte őket, hol joggal elsőeknek, született vezetőknek éreztették magukat. Voltak egyesek, akik mégis megpróbálták baráti lábon élni az idegen vezérekkel, így a német földről házassodó Pálffy Miklós, így Zrínyi György dunántúli főkapitány, aki táborában egyre vendégeli mazsolával, osztrigával a német és francia főtiszteket, s ezért régi vágású magyarok részéről könnyelmű, léha fiatalság vádját kell tűrnie. Egészen véve azonban ahelyett hogy elvegyültek volna a magyar főtisztek az idegenek tarka csoportjában, külön, magukra hagyatva, keserű gondolatok közt játszották a tehetségtelen idegenek mellett a statisztaszerepeket.

A nemesi birtokjog veszedelmei

A nagybirtokos osztály ez elidegenedését teljessé tette Rudolf kamaráinak birtokpolitikája. Láttuk már, a királyi birtokok Ferdinánd óta következetesen folytatott donációk és zálogosítások által teljesen a nagybirtokosok kezére jutott, akik többet már nem remélhettek, mert nem volt miből, ehelyett aggódniuk kellett, hogyan tarthatják meg eddigi szerzeményeiket. Mert az udvari kamara, a háborús költségek fedezésére nem rendelkezvén többé szabadon eladható birtokokkal, a már eladományozottakra vetette szemét, azokat szerette volna megint királyivá tenni, s azután újból eladni. Itt két mód állott rendelkezésére; az egyik bonyodalmas: megvárni, míg az adományos és családja kihal, s akkor e magszakadás útján devalvált, visszaszállt birtokokat tenni pénzzé. Ez az út jogilag járó volt ugyan, de régi szokás értelmében a nemesség már hozzászókot, hogy a kihalt családok birtokait, amikor azok a királyra szállnak, ez rögtön másnak adományozza, nehogy az eredetileg nemesi birtok a király kezén maradván az állami birtoktest gyarapodására szolgáljon. Amint az állami kiadások emelkedésével és a királyi birtokok végleges szétszóródásával

a kamara már Miksa alatt megpróbálta a nemesi devolvált birtokot megtartani, vagy pedig a legtöbbet ígérőnek áruba bocsátani: ez eljárás ellen a rendek azonnal tiltakoztak, annál inkább, mert a devolvált birtokoknak a kamara részéről való gyors lefoglalása őket is egy százados visszaélésükben zavarta. Már a XV. század óta szokásban volt ugyanis, hogy a kihalt családok birtokait azok állítólagos oldalági örökösei fegyverrel szállták meg, a fiskussal szemben, melynek azokat át kellett volna adniok, fegyverrel védelmezték, s az ebből származó fiskális pörben is, mint birtokon belül ülők, megtartották. Ezen szokás ellen már Mátyás király is fellépett, de újra megerősítette azt Verbőczy Hármaskönyve, ilyen pöröknél egy éves elévülést állapítván meg (I. : 68). Az a nemes tehát, aki egy évig bent tudott maradni az így elfoglalt birtokban, annak valóságos tulajdonosa lett. A kamarák törekvései tehát heves ellenzésre találtak már elvben is — a rendek már 1569-ben kimondták, hogy a magszakadás következtében a királyra szálló birtokokat az megint ingyen adományozza el —, ellenzésre talált a kamarák azon gyakorlati javaslata is, melynek értelmében az ilyen betelepedett nemesek rövid pör, kivételes eljárás útján legyenek a devolvált birtokból eltávolíthatók. A 70-es és 80-as években majd minden országgyűlésen megpróbálta a király ily értelmű törvény keresztülhajszolását, a rendek azonban az őket személyesen érdeklő birtokjogi téren erélyesen opponáltak, sokkal erélyesebben, mint a közjogi sérelmek dolgában, s végül is megakadályozták a devoluciók királyi értelemben való szabályozását. A kamaráknak ebből a harcból nem sok hasznuk származott, bár eljárásuk kétségtelenül törvényes volt.

A másik út, a rövidebb, törvénytelenebb, de hasznothajtóbb, a fiskális poroké volt, melyeket függetlenül a magszakadástól indított a kamara nagybirtokosok ellen azon célzattal, hogy a pör fej? és jószágvesztéssel végződván, a birtokok királyi kézre kerüljenek. Nehézség természetesen itt is adódhatott: a fej? és jószágvesztési pörökre tulajdonképen az országgyűlés lett volna illetékes, s attól mint rendi testülettől — Erdélyen kívül — nem lehetett elvárni, hogy saját tagjait ítélje el komolyabb ok nélkül. Az állami pénzkezelésben mégis meg kellett próbálni ezt az utat, a kamarák évről?évre követelik ily perek tárgyalását, s mikor az 1601-i országgyűlés megint elhalasztja azokat, az udvari kamara őszintén sajnálkozik, mert hiszen ezek a pörök sokkal fontosabbak, mint akár az egész rendes adó megszavazása. Az állam pénzvágya, a hatalmas birtoktestek után való türelmetlen sóvárgása ajánlatossá tette, országgyűlési, törvényes ítéletek késedelmével, egyes uraktól ítélet nélkül is elfoglalni birtokukat. Így főként felvidéki kapitányok cselekedtek, a kamara megbízásából, vagy akár anélkül is; így foglalta le Teuffenbach kassai főkapitány 1596-ban Lónyay Albert ugocsi és beregi főispán összes birtokait, majd újabb

esetek következtek, úgyhogy az 16024 országgyűlés már általános gravamenként beszél arról, hogy a katonai hatóságok törvénytelen leveleket bemutatva birtokokat foglalnak le, tehát a hiteles helyeknek (káptalanoknak) állami funkcióit bitorolva, valóságos „katonai káptalanokat⁴ alkotnak. A kérdés a nemesiséget életfeltételeiben támadta meg: már a devolvált birtokok áruba bocsátásából is az következett, hogy elsősorban a gazdag külföldi kereskedők és urak kezébe kerül a magyar föld, mely a nemességet volt hivatva eltartani. A kormány maga is kénytelen volt elismerni, hogy Végles várába egy Rappach, Murányba Herberstein, Lipcsébe a bányapolgár Rubigalli telepedett be, még veszélyesebb volt, mert nagy, igen nagy birtoktesteket fenyegetett, a fiskális pöröknek divatba hozatala. Az anyagi érdek mellett nemzeti oldala is mutatkozott a dolognak, hiszen a magyar urakat idegen utasításra idegen katonai közegek zavarták el birtokukból. A németek térfoglalásának egy másik bizonyítékául szolgált az a törekvés, hogy a háborúban visszafoglalt birtokok, a bona occupaticia, ne adassanak vissza többé a régi nemesi családoknak, melyek azokat a török hódítás előtt, tehát nem is oly régen még bírták, hanem vagy a várak fenntartására szolgáljanak, miként a török uralom alatt is, vagy pedig új birtokosaik a nemesi joggal ellenkező szolgáltatokra kötelezzék magukat, így bor-, gabonaszolgáltatásra a várakhoz, vagy a környéken fekvő királyi bányákhoz. Az ily várbirtokok szintén heves viták tárgyai lettek az országgyűléseken. melyeknek be kellett látniok, hogy nemesi birtoknak a királyi várkapitányok vagy bányavárosok hatásköre alá helyezése nemcsak közjogi és egyéni, hanem nemzetiségi sérelem is.

A fiskális pörök a dolog természete szerint csak akkor érthették meg a rájuk fordított fáradságot, ha minél nagyobb birtoktestet tettek királyi, kamarai tulajdonná; a kamarák ennél fogva a köznemeseket elmellőzve nagy vadra indultak, nagybirtokosok ellen indították meg a pereket, melyek mai ismereteink szerint éppenséggel nem voltak nagyszámúak. Kisebb-nagyobb hatalmaskodásért, egyszer vérfertőzésért keletkezett ilyen per Petheő Ferenc, Nádasdy Tamás, Homonnai György ellen, akit az országgyűlés el is ítél, továbbá a Balassa-örökösök ellen. Ez utóbbiak révén a birtokjogi sérelem is legközelebről a felvidék nagyurait érintette, akik ellen fiskális porok indítását Basta György és az erdélyi német biztosok 1603-ban egyenesen kormányzati szükségletnek nyilvánították. Mindamellett nagyobb feltűnést e néhány fiskális pör nem okozott volna, ha az egyikkel a kamarák nem olyan nagybirtokos ellen fordulnak, aki maga is politikai vezető egyéniség volt.

Illésházy István és pöre

Illésházy Istvánt típusnak tekinthetjük, a főnemességbe emelkedő vagyonszerző köznemes típusának, aki élete nagy

részét birtokszerzéssel, birbokpörökkel, birtokkezeléssel töltötte, s vagyonának gyarapítását legfőbb feladatának tekintve, magánéletben és állami politikában hozzászólt a reális pillantáshoz, az eszközök józan, teóriától ment megválogatásához. A viszonyoknak félszázad alatti konszolidálására mutat, hogy míg korábban egy Serédi Gáspár erőszakkal, s annak utólagos királyi elismerésével szerzette össze nagy birtoktestét, addig Illésházy pénzületekkel: kölcsönökkel, zálogüzlettel, bor-, gabona-, állatkereskedelemmel, szállításokkal gyűjti vagyonát. E törekvésében természetesen nem túlságosan válogatós az eszközökben. Surány és Trencsén várakat, s hozzájuk tartozó három várost és 24 falut megszerezvén, nem riadt vissza a korábbi bírálók, Forgách Simon főkapitány utódaival szemben a főherceg előtt a már meghalt, s magát védeni nem képes hős katona kapitányi működésének megvádolásától. Bocskay halála után, hogy morvaországi javait, az 550.000 forinton vett Gödinget visszakapja, azzal dicsekszik, hogy ő volt az, aki Bocskayt visszatartá, hogy török segéllyel királlyá tegye magát, s ezért Bocskay többszörösen halállal is fenyegette őt, amiből persze egy szó sem volt igaz. A korábbi alispán és magyar kamarai tanácsos nem tudott betelni a birtokokkal, akár hercegséget is értek már azok, hisz feleségével, Pálffy Katával a csehektől is szemmel tartott Krusith-örökséget, Szitnya, Csábrág, Likava-Szentgyörgy és Bazin várakat kapta, mégis — egy barátja véleménye szerint — mindent a maga ölébe söpört volna azok elől, kik szorgalmuk által szeretnének zöldágra jutni. Közszeretnek tehát éppenséggel nem örvendett, annál kevésbé, mert hadi dolgokkal, szállítások, vármegyei csapatok szerzésén kívül nem foglalkozott, csak ritka kivételként kísértte el egy-egy török beütésre sógorát, Pálffy Miklóst.

A nagybirtok azonban magával hozta a politikai befolyást, s Illésházyt is szívesen választották meg a rendek bizottságaik tagjává és főadószedővé, mely minőségben éppen oly lassan számolt be, mint többi kollégái. Népszerűséget neki igazában a városokkal folytatott harcai szereztek, melyek elvi jelentőséggel bírtak a köznemesség, a városi polgárság ez ősi ellensége szemében. Már a királytól neki adott Trencsén városát is erőszakkal vetette alá magának, polgárokat téli éjszakában az ágyból kivonatva s tömlőcre vettette. Az ilyen földesúr, ki saját jogait féltékenyen őrzi, nem kívánatos gazdának, s ezért is iparkodtak uralma alól menekülni Szentgyörgy és Bazin, e két kis német város polgárai. A szabadság útja a városok számára a földesúri hatalom alól mindenkor a királyi hatalom, az állam alá vezetett, így most is: a zálogba adott városok ha le tudták fizetni uroknak a zálogösszeget, a királytól szabad királyi várossá voltak emelhetők. Erre az útra léptek Szentgyörgy és Bazin polgárai is, felajánlva nemcsak a zálogösszeget Illésházy és neje számára, de azonfelül még önkéntes kölcsönt is a kama-

rának. Rudolf ehhez 1598-ban hozzájárulván, szabad királyi városokká tette őket, amint már korábban Modor városát is.

Itt újra felbonthatatlan csomóba gubancolódnak össze egyéni és állami érdekek, közjogi és nemzeti különbségek, mint az egész rendi korszakban mindenütt. A királyi városok számanak gyarapítása közjogi aktus volt, melynek éle a nemesi rendek ellen irányult, hiszen akkor még a városok is fejenkinti szavazatjoggal bírtak az országgyűléseken, s így a vármegyéket könnyen majorizálhatták. A nemesség tehát hevesen tiltakozott minden új város felvétele ellen, s Modor követeit több országgyűlésen megakadályozta rendi helyük elfoglalásában. A turbulens jelenetek rendezője, sőt nyílt vezetője is Illésházy volt, aki parasztoknak szidalmazva a városokat. Modort támadva a maga két városának megtartásán is akart munkálkodni. Eljárását Thurzó György, a későbbi nádor, ekkor királyi tanácsos, a felségsértés súlyos esetének minősítette. De bármennyire önző: magán, földesúri és rendi indokok vezették is Illésházyt és a rendeket, mindez az önzés nemzeti színezetű volt, hiszen az udvar csak német polgárságú városokat pártfogolt, a magyar alsóházat is új német tagokkal akarta feltölteni, miután az indigenátus osztogatásával ugyanezt próbálta a fesőháznál, sőt az sem volt ismeretlen a rendek előtt, hogy a városok a magyaroknak elvből, szabály rendeletileg tiltják a polgárjog megszerzését. Ez a nemzetiségi momentum kétségtelenül még népszerűbbé tette Illésházy fellépését a rendek között, de annál vétkesebbé az idegen kormány előtt. A Modor dolgában kifejtett ellenszegülés volt az első vádpont Illésházy ellen, akit a magyar tanács is vád alá helyezendőnek tartott. Főre 1601-ben indult meg az országgyűlésre idézéssel; a prágai tanácsosok azonban külföldi bíróság elé akarták vinni, ami ellen az ekkor még nagytekintélyű Forgách Ferenc püspök, későbbi primás és nádori helytartó, Istvánffy Miklós, a történetíró sikerrel tiltakoztak. A pör főmotora az udvari kamara és a pozsonyi kamara volt, melyek végre közel érezték magukat egy valódi nagybirtok konfiskálásához; az előbbi élén a pénzsóvár Unverzagt Farkas, az utóbbián a jobbágyfiú Szuhay István egri püspök állott, aki magának soha egy krajcárt el nem vett, s akit korábban Illésházy is „mint egy atyánkfiát úgy böcsülte és szerétté”. Szuhay az egyházmegye nélküli, királyi szolgálatból élő főpap, nagyszerű világi közigazgatási emberré képezte ki magát s pályáját a külföldi kormánynak köszönvén, annak érdekeit annál hajlékonyabban képviselte a nagyhatalmú urakkal szemben, mert hisz ezeknek ő is született ellensége, egykori jobhágva. De különben is Illésházy esetét a hozzácsatolt rendi érdekek emelik ki országos körbe: a nemzeti elnyomás fojtott tüzei bár ekkor már többfelé felvillódtak a magyar talajból, az ő elítélését magyarok, jó magyarok is helyeselték, s viszont németek és olaszok. Így Mátyás főherceg bécsi tanácsosai, kik-

kel felesége által rokonságban volt, mellette dolgoztak, a menekülésre is Mátyás főherceg szólította fel. Az ő pörét az abszolutizmus felé haladó királyi hatalom új hivatalnokszerzetével indította meg a rendiség ellen, s hatása ennél fogva az egész rendi társadalomra kiterjedt: a nemesség tudatára ébredt a veszedelemnek, mely a királyság eddig patriarkálisan tisztelt hatalma részéről fenyegeti.

A pör 1603 tavaszán egy pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt folyt le, melyben Istvánffy elnöklete alatt csupa magyar úr, főpap, főúr, nemes foglalt helyet, s amely nem találta bűnösnek, formális ítéletlevelet nem adott ki; határozata után Illésházy Prágába ment és ügyét elősegítendő, régi barátját, Joó János személynököt feljelentette, bemutatván ennek hozzá intézett baráti leveleit, melyekben Mátyás főhercegről, mint a német katonák pusztításainak okozójáról tiszteletlenül nyilatkozott. Rudolf tanácsosait, főként Unverzagtot és Szuhayt ez a lépés sem nyerte meg, bár Joó javait örömmel konfiskálták. de egyúttal a pozsonyi ítéletet megváltoztatták és Istvánffyt kényszerítették, életveszélyes fenyegetésekkel is, hogy a pozsonyi felmentő ítéletet fej? és jószágvesztésre hamisítva, egyedül saját aláírásával, utólag kiadja. Amint Illésházy barátjának kiszolgáltatásáért jutalmat kért Prágától, Istvánffy sem maradt mögötte az erkölceiket lábbal tipró földéhségben: hamisításért, miután azt nagy lelki küzdelmek árán elkövette, Illésházy birtokainak egyharmadát, majd Joó János javaiból Körmentet kérte, de persze hasztalan. Illésházy még idejében elérte Lengyelországot, gyors lovakon, miket birtokain válthatott, hiszen azok szinte megszakítás nélkül húzódtak Pozsonytól a Szepességig. Javait lefoglalták, s részben az udvar német hitelezőinek adták át.

Az alsómagyarországi nagyúr, Mátyás bizalmas tanácsúra bukása a felvidéki nagybirtokosokat is rémületbe ejtette, akik ekkor már úgyis kézzelfoghatólag érezték Basta és utóda, Belgiojoso?Barbiano főkapitány elnyomását. Előttük volt az erdélyi példa is, ahol Bastának és a melléje adott német biztosoknak nemcsak a császári hatalmat sikerült megalapozniok, hanem az ország új, németes berendezéséhez is hozzáfogtak. Az 1603 folyamán és 1604 legelején Bastától tartott erdélyi országgyűlések eredményei legelőször a Tiszántúl és a Felvidéken váltak ismeretessékké, ahol a nemesség keserűen vette tudomásul, miként akarja Basta és kormánya a magyar birtok jog helyén, a család oldalágainak javára szolgáló ősiség mellőzésével, a német birodalmi feudális jogot behozni, miként változtatják át a nemesi birtokokat valóságos feudummá, mely csak egyenes fiágon örökölhető, s bármi csekély okból visszavehető a vazallustól. Az erdélyi császári kormány abból sem csinált titkot, hogy a hűtlenségben elmarasztaltak birtokait csak németeknek fogja adni, hogy a rablásból élő német zsoldosoknak magyar

nemes asszonyt fog feleségül szerezni, s így azok Erdélyben letelepítve a prágai uralom állandó támaszai lesznek. A zsidosvezér közjogi érzékének kiszolgáltatott, s germanizáló experimendumul szolgáló Erdély példája ott állott a déli határokon mementóként a felvidéki urak és nemesség számára: ez lesz a ti jövőtök is! Addig is, míg ez közjogilag megvalósítható, Basta kassai utódja, Barbiano, katonai hatalmát soha nem látott mértékben használta fel udvarházak és kastélyok kirablására, városok és falvak megsarcolására.

A kassai templom, a vallási motívum

A fölkelés tiszántúli és felvidéki talaja megmunkálva, készen volt tehát, s az Illésházy-pör a nyugati részek nemességét is hajlamossá tette a fölkeléshez csatlakozásra. Az új Illésházy - eset, mely Keleten tört ki: a Bocskay javak lefoglalása, már ez előzményeknél fogva se volt többé békés úton lecsillapítható, s feltétlenül véres mozgalomra adott volna akkor is alkalmat, ha nem járul hozzá a vallási elkeseredés. Itt az ágostai evangélikusok első nagy történetírójának, a XVIII. századbeli Ribini Jánosnak bizonyára nincs igaza, mikor a vallási kérdést a Bocskay-felkelésnél inkább ürügynek, mint valóságos oknak tartja, de kétségtelen, hogy a vallás ügye a kitörésnél a többi, előbb felsorolt ok mellett kevés szereppel bírt, s csak később, a protestáns prédikátorok csatlakozásával, kísérte folyton növekvő zúgással a fölkelés menetét. Azon valóságos tényeket, melyek a fölkelést vallási téren megelőzték, könnyen összeszámlálhatjuk, s ha ezt megtesszük, látni fogjuk, hogy azok szinte kizárólag városi lakosságot érintettek. Így a kassai nagytemplom esetében. Eger vára török kézre kerülve, a káptalan székhelyét a teljesen protestáns Kassára tette át, ahol a dóm protestáns istentisztelet céljaira szolgált. Most Szuhay mint egri püspök kieszközölte Rudolfnál azt a parancsot, hogy Barbiano főkapitány, ha kell, erőszakkal is vegye át a várost és abba az egri káptalant bevezesse. Az átadás 1604 január 7-én, a piactérré felvontatott ágyúk fenyegetése alatt végbe is ment, a templomot Szuhay helyett a véletlenül felvidéken tartózkodó Forgách püspök vette át a katonaság kezéből. Utóbb Barbiano a kassai polgárság falakon kívüli birtokait is lefoglalta, mivel azok nem voltak hajlandók az ő protestáns hitet tiltó rendeleteinek engedelmeskedni. A másik eset a szepesi városokban, közelebről Lőcsén történt: a szepesi prépost, ekkor hetesi Pethe Márton kalocsai érsek és királyi helytartó, Rudolftól utasítást kapott, hogy a szepesi városok templomait hasonlóképen adja vissza a katolikusoknak, mikor azonban az egyházmegye nélküli érsek Lőcsén megjelent, a polgárok elűzték, s így a rendelet nem talált végrehajtásra.

Mindezen eseteket, melyekben a reformáció és ellenreformáció sajátlagos természete sűrűsödik össze, csak akkor értjük

meg, ha az akkori viszonyokat és felfogásokat, nem pedig a maiakat alkalmazzuk. Jól mondja az e korszakot legjobban ismerő történetíró, Károlyi Árpád, hogy felső és keleti Magyarország egész nemssége és polgársága „a cujus régió, illius religio, hallgatag elismert, érvényben volt elvénél fogva“ a protestáns vallást követte, nemesek és városok csakugyan a cujus regio-elv alapján, mint földesurak tartották fenn a területükön! a protestáns vallást és zárták ki a katolikus felekezetek híveit a szabad vallásgyakorlatból. Nem túlbúzgóság volt tehát az, aminek ma tartanók a felekezetek közti béke érdekében használt szelíden megrovó kifejezéssel, hanem a dolgok rendjéből, a közfelfogásból következő jogszerű földesúri gyakorlat, ha a> nagybirtokos és a város, a múlt században protestáns hitre térve, most területén nem tűrte többé a régi vallást. A katolikus király ez ellen, nagy néha, tiltakozott ugyan; így alkalmaztat Rudolf király 1603-ban karhatalmat Tokaj városa ellen, mert ez a területen lévő egyik nemesi kúriában, a tulajdonosnő, egy Bornemisszáné saját használatára sem enged katolikus istentiszteletet tartani, azaz a nemesi kúriában gyökerező cujus regio-elvvel szembeszögezi a város mint földesúr cujus régió-elvét.

Ebbe az akkor még mindkét oldalról legálisnak tartott helyzetbe kell beképzelnünk a városok említett zaklatását. A protestantizmus ekkor már az ausztriai tartományokban erősen háttérbe szorult, még pedig elsősorban azon cujus regio-elv alkalmazásával, mely azt félszáz évvel előbb annyira előre vitte. A gráci főherceg, Ferdinánd, aki Károlynak, Miksa király öccsének volt a fia, s Mária Krisztina fivére, legnagyobb erővel a városokban hajtotta végre az ellenreformációt, azon a jogalapon, hogy a városok az uralkodó tulajdonát képezik, s így a cujus regio-elv értelmében az uralkodó jogköréhez tartozik a polgárok vallásgyakorlatát úgy engedélyezni, ahogyan akarja, azaz a saját hitbeli meggyőződése szerint. Ugyanezen felfogásnak, a városok ily „landesfürstlich“ rekatholizálásának volt a híve Khlesl Menyhért püspök, Mátyás egyik főtanácsosa, aki földesúri jogon térítette vissza erőszakos rendeletekkel Bécs város polgárságát és az ottani egyetemet. Vele a magyar püspöki kar tagjai állandó érintkezésben voltak, úgyis, mint Mátyás magyar tanácsosai, s a királyi városok visszatérítésének tervét bizonnyára az alsó- és belsőausztriai viszonyokból kölcsönözték át. Az a néhány püspök, akiknek még élni és működni adatott a Rudolftól is szigorúan az egyházi javak be *nem* töltése érdekében gyakorolt királyi kegyúri jog érvénye mellett, a megélhetésért világi hivatalokban dolgozott ugyan továbbra is, de az idők már megváltoztak, már katolikus részről is mind^ siirgetőbben hangozott fel a rosszalás, hogy a főpásztorok lelki foglalatosság helyett világi érdekeket szolgálnak államhivatalokban, sőt a főpapok is érezték, hogy az új kor a trienti zsinat pro-

grammja szerint fog berendezkedni. Megragadták tehát az alkalmat vallásuk terjesztésére és fenntartására ott, ahol az már szinte teljesen elpusztult, olyan eszközökkel, aminők a kor felfogása szerint maguktól adódtak. A magyarországi városokat a királyok hívták életre, s évszázadok óta az volt a közfelfogás, hogy a városok szorosabb viszonyban, szinte magánjogiban, vannak a királyhoz, mint a többi rend. Szuhay és Pethe akciója tehát a királyi városok rekatholizálására szorítkozott, azon jogalapon, hogy a városok a király tulajdonát képezik. Nem-városlakók, azaz nemesség vagy jobbágyság ellen vallási akciót ekkor nem szerveztek, a vallási sérelem Bocskay előtt tehát tisztán a városok sérelme volt, melyet utóbb tettek magukévá a rendek. Az országban szerte fosztogató idegen csapatok nagy része protestáns volt, a katolikus vallonok rablásairól pedig alig lehetett volna megállapítani, hogy felekezeti okból vagy zsákmányolás kedvéért követték-e el. Basta György egyszer keserűen panaszlik vallonjaira, hogy azok zsold helyett keztyűt és harisnyát kapván, azt oly dühvei tépik össze, mintha protestánsokat tartanának kezükben, de bizonyos, hogy a rablásban a zsoldosok katolikus és protestáns közt különbséget nem tettek. Országos sérelmet vallási téren egyelőre azok a városok éreztek, akik az ő protestáns vallásukat a cujus regio-elv alkalmazásával érvén el, ezen az alapon, a város saját főhatósága jogán, akarták azt megtartani is, — Kassa város egyre hangoztatja, hogy a nagytemplom az ő kegyurasága alá tartozik, tehát nem lehet katolikussá tenni, — szemben a királyi katholizáló törekvéssel, mely utóbbinak jogalapot viszont a királynak, mint a városok legfőbb földesúri joghatóságának vallásmegszabó joga szolgáltatott. A királyi felfogás szerint a szabad városok „a szentkoronának, s őfelségének, mint Magyarország királynak“ peculiuma, melyre tehát a birtokjogban gyökerező vallásrendezési elv szabadon alkalmazható.

A nemesség nem nézhette közönyösen ezt a harcot, mely vallási és közjogi szempontból őt is közletről érdekelte. Életfelfogás és kereseti lehetőségek dolgában bármily nagy ür tátonlott is a nemesi és városi rend között, a városok protestáns vallásgyakorlatának korlátozása magában véve is felháborítólag kellett hogy hasson a vidéki protestáns nemességre, nem kevésbé az a körülmény, hogy e vallásháborítást a kormány, még a katolikus tanácsosok is, a királyi hatalom extenzív magyarázata segélyével, tehát a királyság közjogi hatókörének kibővítésével akarták végrehajtani. A felvidéki nemest, a Szepességétől Kassáig, s onnan a Tiszáig és azontúl, vallásos és rendi érzelmeiben érintette a kassai eset, s innen érthető, hogy mikor az 1604 március-áprilisi pozsonyi országgyűlésen a városi követek, hosszas tanakodás után, legyőzve a nemesség iránti ellenszenvüket, megkérték a vármegyei követeket vallási gravamenjük támogatására, ezek habozás nélkül belecsaptak a

feléjük nyújtott kézbe: a nemesi és városi rend egyezsége így jött létre, a fennálló vallási birtokállomány védelmére és a királyi hatalomkor visszaszorítására. A prágai és bécsi körök, ugyanazt próbálván, amit a gráci főherceg nagy sikerrel hajtott végre, kénytelenek voltak felismerni, hogy a magyar rendisége gél nem lehet oly könnyen végezni, különösen nem akkor, mikor a kormány távol van és idegen. Ferdinánd főherceg stájer ellem reformációja sokkal könnyebb feladat volt: a főherceg maga is német volt, mint alattvalói, bent lakott közöttük, s a kis országot csapataival könnyen ráncba szedhette, ami lehetetlen volt Magyarországon széles térségein, nemzeti reakció felkeltésére alkalmas, idegen katonasággal.

A városi és nemesi rend, lutheránusok és kálvinisták ez első szövetkezése az országgyűlésen nem ért el sikert, Mátyás főherceg megakadályozta a kassai vallási sérelem érdemleges tárgyalását, de az országgyűlés végén mindezen protestáns követek, mint az ország nagyobb része — *pars potior regni Hungariáé* — Istvánffy Miklósnál, mint nádori helytartónál ünnepélyesen protestált minden, vallási téren való újítás ellen, s követelte, hogy e részben az eddigi állapotok változtatás nélkül fenntartassanak, s ők megszokott vallásgyakorlatukban ne zavartassanak. Bocskay felkelését megelőzőleg ez az utolsó, autentikus nyilatkozata a protestáns rendiségnek, mely tehát ragaszkodik a század folyamán kifejlődött, birtokhoz kötött vallásgyakorlathoz, de egyúttal vétót mond a vallási határvonalak minden eltolása ellen. Katholikus földesúrnál katolikus hit, protestáns földesúrnál — s a város is földesúr a saját határában — protestáns hit: ez az állapot a rendek felfogása szerint megszilárdított és fenntartandó.

Az 1604. XXII. articulus

Az 1604d országgyűlés lefolyása után kétségtelenül nagy hiba volt megfelelő erő nélkül kísérelni meg a Szepesség városában a királyi jogvallásügyi érvényesítését, melynek kudarcát előbb mondtuk el, s ami bizonyára hozzájárult a felvidék felkelésére való hajlamosításához. Legújabb napvilágra jött adatokból megállapítható, hogy már a kassai nagytemplom elfoglalásánál is voltak, akik azt politikailag veszedelmes kezdeménynek tartották. A kassai dolgot Szuhay püspök eszelte ki, s vele szemben Migazzi Miklós váradi püspök, a szepesi kamara elnöke a városok pártján volt, Rudolf király pedig Prágából szükségesnek látta a templomfoglalás jó megfontolását, nehogy abból a háborús időben nehezen lecsillapítható zavarok keletkezzenek. Kevesebb politikai belátása volt Mátyás főhercegnek, aki pedig fiatalkorában maga is rokonszenvezett a protestantizmussal. Nem elégedve meg azzal a sikerrel, hogy Kassa városa vallási sérelmét az országgyűlés nem tárgyalta, Mátyás főherceg az országgyűlés bezárása után a prágai titkos tanácsot rá-

vette arra, hogy a kiállítandó dekrétumba egy új, a rendektől nem tárgyalt törvénycikket írasson be, mely a katolikus vallást biztosító régi törvényeket megerősítve, a jövőre nézve eltiltja az országgyűléseken a vallásügy előhozását és tárgyalását. Ez az 1604. évi huszonkettedik articulust, melyet a Prágában szolgáló magyar kancelláriai titkár, az öreg Himmelreich Tiburthis írt bele a törvénykönyvbe, Corraduzi titkos tanácsos, német birodalmi alkancellár utasítására, akinek viszont Mátyás főherceg adta a gondolatot. Korábban láttuk, hogy a XVI. századi magyar közjogban a királyi és rendi jogok közt hiányzott az éles határvonal, hiányzott pedig a törvényszövegek szerkesztése dolgában is. A rendek a törvény megszövegezése előtt is elhagyták az országgyűlést, s így a szöveg megállapítása a magyar kancelláriára hárult, mely ezen működésében is királyi befolyás alatt állott. Az 1566-i törvényeket Augsburgban írják össze a királyi udvarban, s a magyar kamara nem látja meg nem engedhetőnek, hogy a rendi szövegen változtassanak, csak azt nem helyeselné, ha rendektől elejtett mondatokat újra beiktatnának. Ettől kezdve gyakori eset a törvények önkényes, királyi megszövegezése, változtatása: 1588-ban Rudolf a decretum szövegét konfirmálva, kivesz belőle két törvénycikket, 1597-ben Mátyás javaslatára három pontban is beszűrást tesz, s ezzel azok értelmét korlátozza és megváltoztatja, 1599-ben a 31., úgynevezett kamarai articulust változtatja meg, mely a kamarától elfoglalt javak visszaadását rendelte el, s mikor ez ellen a rendek végre tiltakoznak, Mátyás azzal nyugtatja meg őket, hogy ez nem változtatás, hanem csak limitálás, a törvénycikk érvényének korlátozása, mihez a királynak joga van. Ugyanezt gyakorolja a király 1603-ban is, mikor egy nemesi követelésről szóló törvénycikket a városok javára változtat meg; ekkor a törvényszakértő Himmelreich újra kimondja, mint már 1599-ben is, hogy a királynak szabadsága van a rendi törvényszövegekhez hozzáadni vagy elvenni, vagy azokon javítani, csak változtatni, új szöveg beiktatásával, nem szabad. Ezen a régi királyi, a rendektől is túrt gyakorlaton megy túl a királyi hatalom 1604-ben, igaz, hogy formálisan csak egy lépéssel, de olyan tartalom hozzáadásával, mely az ország nagy részében kellett, hogy elkeseredést szüljön. Míg a kassai és szepesi sérelem csak a harmadik rendet érintette, addig Mátyás főherceg huszonkettedik articulusa azon két rend vallási érzelmeit támadta meg, melyek, a főurak és a megyei nemesség, az ország politikai nemzetét alkották.

Végignézve mindezen közjogi, nemzetiségi, birtokjogi, vallási viszonyokat, mindenütt messzire visszanyúló nehézségeket ismertünk fel, melyek csekély kezdetből nőttek, növekedtek, míg végre hatásuk az 1604. évnek főként Mátyás főherceget, továbbá a prágai titkos tanácsot és az olasz fővezéreket terhelő eseményein keresztül az egész országra kiterjedt. Az egyes

sérelmek magukbanvéve nem rendelkeztek elég robbantó erővel, hogy a felkelést létrehozzák, a rendeknek generációkon keresztül megszokott lojalitása, iniciatívahiánya magában véve is mérséklőleg hatott. Hiszen nyolcvan év óta, Báthory Istvánon kívül, alig volt magyar, aki külső szempontoktól, német vagy török vezetéstől függetlenül gondolkodhatott, s ami fő, cselekedő hetett volna. Pedig az elégedetlenség élére állni, s azt kitörésre vinni, ehhez kivételesen önálló, független egyéniségre volt szükség, aki nem kevesebbre képes, mint évszázados magyar tradíciótól elszakadni és a törökhöz közeledve újakat teremteni. Ne felejtjük el, a török háború még javában tartott, az utolsó években a keresztény csapatok már Buda alá is megérkeztek, s bár a törökverő generáció legnagyobb hősei, Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc, Zrínyi György nem is voltak már életben, a nemzet régi múltjához híven állta a harcot, együtt küzdve a pogány ellen az elnyomó olasz és német kapitányokkal. A forradalom, a fennálló viszonyok fegyveres megváltoztatásának kísérlete, külső háborúban álló nemzetnél ekkor nem jelentett kevesebbet, mint a külső ellenséggel mindenáron, akár önáltattással is, kibékülni, hogy a nemzettesten belül az új erők érvényesülhessenek. A vezérnek tehát százados tradícióktól és a pillanatnyi helyzet előítéleteitől egyaránt szabadnak kellett lennie, s bármilyen nehéz volt is ilyent találni a törökellenes Magyarországon, Barbianónak ez is sikerült. Arra a gyanúra, hogy Bocskay István a török területre szorult ifjú Bethlen Gáborral és társaival alkudozásokban van, megtámadta a tiszántúli nagyúr bihari várait, melyeket csak nem régen adott vissza neki Rudolf király kegye, s ezzel véghezvitte azt, hogy Bocskayt, saját kifejezése szerint, öfelsége valóban a saját ágyúival hajtotta el hűségéről.

Bocskay István egyénisége

Bocskay Istvánt egyénisége úgy, mint politikai múltja egyképen felkészítették arra, hogy kétszázéves törökellenes tradíciókat megtörve, a tizenhárom éve húzódó török háborút megszakítva, a hozzája álló nemzet erejét belső feladatai megoldására irányítsa. Családi hagyományai: atyja Habsburgipárti lévén, János Zsigmond kolozsvári fogságában halt meg, s ugyané városban született Bocskay István is, továbbá erdélyi politikai működése a nyugati felfogás nagy hívének predesztinálták, s ehhez képest ő Erdélynek a nyugati közösségbe csatlósásáért véres rendszabályoktól sem riadt vissza. Miután Báthory Zsigmond alatt a belső ellenállást leverte, ő maga vezette a keresztény hadat Havasalföld meghódítására, Szinán basának a Dunán átkergetésére. Azon kevés magyarok közé tartozott, akiknek megadatott, hogy belső kormányban és hadvezetésben idegen gyámkodástól függetlenül, vezető, rendelkező, első szerepet játszanak. Ez magában véve is egv fejjel kimagasítá őt

kortársai közül, kik mindnyájan alárendelt pozíciókban, ideges nek kommandója alatt töltötték el életüket. Hatalmas energiája, a tényeknek tisztán politikai, nem pedig elvont vagy erkölcsi értékelése, melyet megmutatott a törökbarát erdélyi oppozíció véres kiirtásában, majd Zsigmond újabb visszahozatalában, majd pedig az erdélyi önállóság megsemmisülésekor is a Rudolf királyhoz és a nyugati koncepcióhoz ragaszkodásában: egy sorba állítják őt a nyugati német, francia, angol, hollandus történet nagy alakjaival, akik különböző pártállásokról az emberi élet ugyanoly semmibe vételével törtek céljukra, a saját nemzeti államuk létfeltételeinek kialakítására. Az emberi élet megbecsülése akkor még ismeretlen a politikában, ahol az álamférfiak a véres eszközök felhasználásában úgy, mint a nagy cél: a nemzeti állam kitűzésében egyaránt Macchiavelli tanait követik, akár olvasták őt, akár nem. Bocskay István is az állam, a Nyugáthoz csatolt magyar nemzet embere, kérlelhetetlen végrehajtója volt akkor, mikor Kendy-, Báthory- és Jósika-vér árán a keleti részeket a török ellen felfegyverezte. Ilyen nagy méretű politikai, sőt nemzetközi cselekvésre akkor rajta kívül senki sem volt található: nagy magyar urak pályája, a külföldi királyság nyomása alatt, kimerült a főkapitányságban és királyi tanácsosságban.

Alakjának éppen nagy méreteit kicsiny elnök le, ha felkelésének indítóokait tisztán Barbiano támadásában látnok. Báthory Zsigmondnak a színpadról letűnte óta Bocskay belső fejlődése homályban van előttünk: a hálás utódok alkotásainak szemléletével megelégedve, elfelejtették az embert tanulmányozni, akinek az alkotásokat köszönhetik. Utóbbi éveinek királyhűsége, mint szilárd kéreg alatt bizonyára ott volt már a forrongó tartalom, prágai útjainak tanulságai nem maradhattak hatás nélkül reá, a Habsburg Magyarország első nagy realistájára. Aki végig koptatta a Hradsin tekervényes lépcsőit és folyosóit, aki dús lakomákon, melyek felemésztették egész falvainak jövedelmét, végigette az alacsony sorsból felkapaszkodott, de barokkméltóságba szívesen burkolódzó titkos tanácsosokat, aki ott ácsorgott Láng Fülöp és társai, a császári lakájok előszobáiban, várva, mikor kegyeskednek ezek nagy összegért kilátásba helyezni a császári audienciát, aki közelről ismerte a főhercegek politikai és hadvezetésbeli impotenciáját, s aki végül saját birtokain és szomszédjai példáján tapasztalta ki a császári zsoldosok magatartását, mikor ezeknek ő maga nyitotta meg az utat a Tiszántúlra és Erdélybe, az, ha gondolkodó ember volt, nem maradhatott meg a nyugati koncepció feltétlen hívének. Látnia kellett, amint szomszédjában a leg-hatalmasabb dinasztia, Báthory István ecsedi birtokát végigpusztítják Basta vallonjai, s majtényi és bátori kastélyait kirabolják. A bécsi és prágai vezetés titkait kitapasztalván, hogyan képzelhette volna el, hogy ezek a rabló hordák, értelmetlen.

céltalan irányítás mellett, meg tudják tartani a Tiszántúlt és Erdélyt a nagy támadás bázisául, melyet az ő havasalföldi hadjárata mintájára előbb «utóbb meg kell indítani, ha Nyugat komolyan törökellenes, és ha komoly szándéka Magyarországnak a keresztény kapcsolatokban biztosítása! Bármennyire nagy szerző volt is Bocskay, mint minden földbirtokos, aki egyszer belekóstolt a hatalomba, melyet a föld, várak, városok, falvak birtoka nyújt, s bármennyire megnövekedett is eredetileg éppenséggel nem kiterjedt családi vagyona Báthory Zsigmond és Rudolf szinte évenkénti donációi által, részben az erdélyi „hűtlenek”, Báthory Boldizsár és András, Lónyay Albert és mások birtokaiból: Barbiano birtokelkobzása már a nyugati koncepcióból kiábrándult ember ellen irányult, aki az élet csúcsait rég megjárva, négyfalas és sarokbástyás egyszerű kastélyaiban, asszonytól és vidám társaságtól távol temetgette a saját múltját, de még a régi éles politikai érzékkel figyelt a jelenségekre, melyek az újnak, az eljövendőnek hirdetői voltak.

Barbiano támadása az évek óta inaktív Bocskayt azon választás elé állította, hogy vagy Illésházy példáját követve, birtokait és vagyonát prédául hagyva lengyel vagy török földre fut, vagy pedig szembe száll a veszedelemmel. Illésházy nem lévén katona, menekülhetett; Bocskay, a győzelmes hadvezér, nem tehetette ezt. A várai környékén kapható hajdúkat zsoldjába vette tehát, s velük Barbiano és alvezéreit átűzte a Tiszán, Kassa városa bezárta kapuit a menekülő olasz elől, mire a török harcból, Esztergom védelméből felparancsolt Basta lépett akcióba, aki azonban kezdetbeli diadalok után 1604 telén maga is Eperjesre szorult, s az egész felvidéki és tiszántúli terület Bocskay mellé állott, aki november 12-én bevonult Kassára, székhelyére.

Ekkor már erdélyi fejedelemnek hívta magát, amivé a törökországi bujdosók, Bethlen Gábor vezetésével, választótádként, s e méltóságában megerősítette a porta is, mely zavaros helyzetében, kiskorú szultán alatt, valóban nem remélt ily erőgyarapodást, aminőt Bocskaynak hozzáállása jelentett. A valóságban nem is Bocskay állott a törökhöz, hanem ez csatlakozott a győzelmes tiszántúli úrhoz, akit sietett jóakarata és tisztelete jeleivel elhalmozni. A Basta elleni harcokban már török-tatár csapatok, főként ágyúk is részt vettek, a derékhatat azonban a szabad hajdúk képezték, szinte egyharmadukban még rácok, de talán kétharmadukban a tizenötéves pusztulásban hazátlanná vált magyarok, fizetetlen végbeliek, akik a nélkülözést megúnván csapatokba verődve adták el magukat hadi szolgálatra a zsoldot ígérőknek. Legnagyobb részük protestáns lévén, a felkelés motívumai közül a vallási kérdést helyezték előtérbe: két főkapitányuknak, Némethy Balázsnak, kit utóbb Basta, s Lippay Balázsnak, kit Bocskay végeztetett ki, proklamációja, mely a felkelést bevezeti, a magyarság pusztulásának

rövid érintése után az igaz keresztény és orthodox egyház üldözését panaszkolta fel a kassai esettel, s a Bocskayt, legkegyelmesebb urukat ért méltánytalansággal együtt. A szabad hajdúság, lakóhely és telepedés nélküli hullámzó népréteg lévén, pusztá létével is szétrobbantotta a vallásgyakorlat területi elvét, melyet pedig megváltoztatni eddig sem a katolikusoknak, sem a protestánsoknak nem volt, nem is lehetett szándékuk. A hajdúk sem földesurak, sem jobbágyok nem voltak, nem éltek földhöz kötve, tehát szabad vallásgyakorlat alatt sem érthették a meglevő territoriális közösséget, a cujus régió alapuló állások változatlan fenntartását, ami még az 1604-esi pozsonyi protestálóknak is ideálja volt. A birtoktalan hajdú szabad vallásgyakorlata az egyén hitbeli szabadsága volt, egy új fogalom az ország feudális kötöttségében, amint hogy a hajdú maga, s vele a végvári vitézli rend is, e se nemes, se jobbágy-osztály, egészen újszerű jelenség volt a rendi Magyarországon.

Hajdúk, nemesek és főurak szerepe

A fölkelés e kezdő stádiumát, amikor a hajdúkapitányok viszik előre nagy irammal a támadást, hirdetnek részgyűléseket, s azokon az összegyűlt jámbor városoktól és nemességtől insurrectiót, súlyos hadi adókat, ágyúvontatást stb. követelnek, viszont a hűtlenség ürügye alatt megszállt nemesi birtokokat nem hajlandók kibocsátani: csakhamar követi a második stádium, a nemesi rend bekapcsolódásával. Miután a fölkelés néhány hét alatt sikerrel járt, csak a győzelem birtokában kezdenek a tömegvélemények kialakulni, a motívumok megszerkeszteni. Bocskay már tudomására hozta a kormánynak, hogy Erdély birtokáért és a protestáns vallásgyakorlat szabadságáért hajlandó a támadást megszüntetni, amikor a fölkelő vármegyék nemességét Szerencsre, 1605 április havára országgyűlésre hívja össze. Ez az első alkalom, hogy a nemesség szabadon kimondja követeléseit, melyek részben a nem-nemesi osztályok, részben a Habsburgkormányok ellen irányulnak. Keserűen tiltakoznak a hajdúk pusztításai ellen, s követelik, hogy a malompusztító hajdúk okatlan cselekvése kézlevágással, a faluégetőké máglyahalállal büntetessék; kérik a fejedelmet, hogy tatár segédhadat ezután az országban ne alkalmazzon, és az 1604-ben a polgár és nemes közt megkötött egységet elfelejtve, Eperjesnek, mely Bastát befogadta, földszínéről való eltörlését, s egyúttal házáinak sárosvármegyei nemesek kezébe adását kérik. Az ágyúvontatás, s arra adandó fuvarok dolgában állhatatosan ellenállnak Bocskaynak, s ezt a háborús terhet ismét a városokra tolják. A tárgyalások legtöbbet vitatott pontját a Bocskay seregeitől hűtlenség címén lefoglalt javak képezték: a köznemesség az ekkor már kifejlőben levő ügyvédi érdeklődéssel vetette rá magát a kérdésre, lehetőleg megkötve a konfiskálási gyakorlatot, de ezt oly bonyolult, s annyi pörösködéssre alkalmat adó

kautélával tette, hogy javaslata teljességgel végrehajthatatlan maradt. Azáltal pedig, hogy az országgyűlés, mely valóban csak felvidéki részgyűlésnek volt tartható, április 20-án Bocskayt „felséges magyarországi fejedelemmé“ választotta, a gyors megoldást magában is lehetetlenné tette. A „magyarországi fejedelemség“ eddig ismeretlen fogalom volt, az erdélyi principatusnak beteg utánzata, melyhez Bocskay sem ragaszkodott később. A szerencsi gyűlés bebizonyítja, hogy a fölkelés nemes-ség éppoly kevéssé képes államügyek intézésére, mint a pozsonyi országgyűlések köznemessége, a fölkelés eredményes folytatásához a főurak tetteles részvétele volt szükséges. Ezt készíté elő a szerencsi gyűlésből kiadott, de végleges szerkezetében Illésházy közreműködésére is visszavezetendő nagy proklamáció, melyben a magyarság újra a keresztény világhoz szól és protestál azon borzasztó elnyomás ellen, melybe Rudolf zsarnoksága szorítja le, s elmondva a fölkelés okait: köztük az idegen katonák, idegen kamarás, magyar püspök-kamaraelnökök rablásait, megokolja, miért fordul most a magyarság, a kereszténység előbástyája, a török felé. A németgyűlölettől szikrázó előadás — melyet megelőzőtt Bocskay országgyűlési előterjesztése a váddal, hogy „a német nemzetség keserves szidalommal lába alá tapodott“ — igen részletesen, megtörténtet és elképzeltet felsorakoztatva, mondja el a nemesi birtokjog sérelmét, a vallási sérelmet sokkal rövidebben említi, s itt még mindig a birtokjogi felfogás mellett áll: az urak és nemesek birtokaikat szabadon birtokolják, s ő ellenükre sem a király, sem a főpapok nem helyezhetnek be birtokaikba plébánosokat, törvénytelen tehát az eljárás, mellyel a király a rendeknek, mint a szentkorona tagjainak a szabadságai ellenében templomokat bezárat, papokat kiűzet és új papokat vezetett be helyükre. A béke és az eddigi állapot fenntartása érdekében ajánlják, hogy a hit ne erőszakkal, mint a pápa és Rudolf teszik, hanem rábeszéléssel, tanítással, csodákkal, tisztos étellel terjesztessék. A birtokosok gyűlése és proklamációja még mindig meg van elégedve a földesúri vallásgyakorlattal, a birtokhoz kötött hitélet állapotával.

A mozgalom ügyét országos és középeurónai magaslatra emelte, pozitív eredményhez juttatta Illésházy István, kit lengyei menedékhelyén, Krakkóban úgy Mátyás főherceg, mint Bocskay megpróbáltak a saját pártjukra vonni. Bocskay magyar szívvvel hívja, ígéri, hogy úgy tartja, mint édesapját (csak tizenegy évvel volt az ekkor, 1605-ben hatvanhatéves Illésházy nál fiatalabb), biztos helyet fog neki adni és visszaszerzi egész konfiskált birtoktestét. Illésházy Bocskayhoz csatlakozott, hiszen tőle is a német kormány vette el vagyonát s örvendenie kellett a hírnek, mit a fejedelem küldött neki: „a német ellenségnek birodalmát rólunk a szent Isten nagy kegyelmességéből ily messze vetette és szabadulásunkban szép módokat muta-

tott“. Miután Bocskay első béketapogatózását, mely az erdélyi főúr, Csáky István által ért el Bastához és a kormányhoz, ez utóbbi Erdély miatt ridegen visszautasítá, 1605 tavaszán újra megindult a háború, s ez alkalommal már Illésházy is tanácsokkai szolgált Bocskaynak a had irányításában. A hajdúk csapatai Pozsonyig és Sopronig nyomultak előre fővezérük, a korábbi emigráns Rhédey Ferenc vezérlete alatt, Bocskay legfőbb helyettese, Homonnai Bálint pedig, aki maga is fiskális pór alatt állott, Szinán egri basa társaságában az erős Érsekújvárt vette meg. Ez a hadjárat volt az, mely a felkelés következtében előállott helyzetet tisztázta, a problémákat felvetette, a magyarság gondolkodóit valódi államférfiakká tette és komoly határozatokra indította. A hadjárat kezdetén és végén Illésházyt és Bocskayt személyes szeretet köti össze, de mikor az év végén a korponai országgyűlésen megkezdődnek a kormány kiküldöttével, Forgách Zsigmonddal a tárgyalások, melyek periektuálására Illésházy küldetik Bécsbe. ekkor már a magyarság akkori két politikai gényusa közt mély elvi szakadék tátong, az a szakadék, melynek egyik partján a nyugati, Habsburg Magyarország, a másikon a Nyugat felé felfegyverzett Erdély fog állani a XVII. század következő évtizedeiben.

Török szövetség és a magyar lélek

A nyugati magyar és a vele szembe fordult erdélyi-tiszai lélek ekkor jelentkezik Bocskay és Illésházy lelkében, akik így előreformált szimbólumai a század egész fejlődésének. Magyarságuk egyformán gyökeres, a nemzet autarkiját egyformán kívánják és a német, külső kormánytól egyformán idegenkednek, de a közös németgyűlölet sem képes elágazó útjaikat megint egy irányba visszahajlítani. Az 1605-i hadjárat, s ennek folyamán a török részvétele odaállította a német kérdés mellé az ősi, kétszáz éves létkérdést, a török problémát. Bocskay maga sem feledkezett meg erről, korábban sem: az év elején Csáky István és Rákóczi Zsigmond közvetítésével még megüzente a kormánynak, hogyha Magyarország törvényei megtartatnak, híven szolgál továbbra is a császárnak, mert a töröknek még nem kötelezte el magát annyira, hogy ne maradhatna a császár hűségén. Azaz a fölkelés első stádiumában még fenn lehetett volna tartani a török elleni frontot, ha a nyugati kormány és Bocskay magyarsága gyorsan, fenntartás nélkül kibékülhetnek egymással, mielőtt a török felhasználja azt, hogy a magyar védelmi vonal őrzői egymás ellen fordítják fegyverüket. Az 1605-1 hadjárat volt a legelső, amikor Európa védbástyájának százados őrői az ősi ellenséggel együtt, nem mint szegény, alávetett, hódoló kis vazallusok, mint még Zápolyai János, hanem jói felfegyverzett harcosok, egyenrangú szövetségesek indulnak keresztény, magyar vár ostromára. Annyi bizonyos, hogy nem szívesen tették. Maga a fővezér. Homonnai Drugeth

Bálint, kiben csak úgy lángolt a német gyűlölet, ki magyarok szavában nem bízik, ha kalapos a süvegük és német a sarujok, folytonos lelki depresszió alatt szenved, mikor török basákkal kell barátkoznia és seregének törökkel együttesen működnie. Egy pillanatig sem képes a pogány hitének hinni, a basák legs nagyobb jóindulatának jeleit élvezve sem bízik a magyar-török barátság lehetőségében: „a törököknek az ő nagy hitetlenségek miatt hozzám való kétséges voltokról⁴- panaszskodik, aminek természetesen meg is volt a jogos alapja, hiszen a török a magyar-német küzdelemből elsősorban a maga javára készült hasznot húzni. Elfoglalta Esztergomot, melyet többé nem is volt hajlandó kiadni, s Érsekújvárra is igényt tartott, úgy hogy Bocskay, Illésházy és Mátyás főhercegek csak titkosan összejátszva tudták az ostromban részt vett basákat a vár birtokából kizárni. A török vezér Homonnaitól azt követeli, hogy a magyar rabokat adja át a tatároknak, mire az erélyesen válaszol: „minthogy azok a rabok magyarországiak és szegények magok is magyarok, semmiképen őket meg nem adatom, hanem ha rablani akarnak, ne magyart, hanem németet raboljanak“. A néhány hetes együttlét őt is megtanította arra, hogy a törökök a magyar nemzet fennmaradására pozitív segítséget vagy szándékot nem lehet várni: mikor a magyar őrséggel megrakott Érsekújvárt az egri és boszniai basa kerülik, mint a farkasok a vadkertet, akkor Homonnai rövid tapasztalatból imígyen állapítja meg a következő századra a török probléma tartalmát: „Az török nemzet azt akarná, bátor az németek minket mind egyig levágnának, avagy mi a németeket, mert ők annyival inkább erősödnének hatalmas állapotokban“. A keserű tapasztalatok mellett — „bezzeg eleget búsultam a török segítsége miatt“ — a keresztény hit is elválasztja az új szövetségéstől, s elválasztja a magasabb, nyugati műveltség is, melynek tapasztarói az európai ember nézi le a primitív, barbár ember szokásait. Homonnai így szemléli török vendégei étkezését: „tállal ittak és marták az ételeket, ha pedig egy, kettő eleget ett, föl-költ, még más lusta tatár ült az más végére az asztalnak, és jól-lakván, egyik tatár az másik ködmönéhez törölte kezét és száját, ezt közönségesen cselekszik“, és hozzáveti a tanulságot: „pogány a pogány“.

Homonnai nem kivétel volt: a törökkel együtt küzdő magyarok nem dobhatták el vallási, faji és európai múltjukat, hogy most, mikor a török váratlanul ellenségből fegyvertárs lett, ebbe a helyzetbe zökkenő nélkül beletörődhetnek volna. Az a magyar vezér, kire Homonnai a törököt kijátszva rábizza Érsekújvárat, Bosnyák Tamás, szinte ugyanazon szavakkal jellemzi a helyzetet, mint a fővezér: német és török „két úr között elveszünk, ha Isten nem könyörül rajtunk“. A politikai tanulságot a levegőben szállongó valóságokból Illésházy vonja le, aki kezdettől fogva egyformán sürgősnek tartja a török és német

békét, az előbbit még lehetőleg Esztergom elfoglalása előtt, nehogy ezzel is gyarapodjék a pogány hatalom. Sem a török győzelme nem jó, sem a németé, mert „egy magyart sem hagyunk élni“, s így meg kell alkudni mindkettővel, de törökre támaszkodni, Illésházy gondolata szerint, semmi körülmények közt sem szabad. Erdély más, Erdélyt megtarthatja Bocskay, ez „jó assecurációja lesz a magyarságnak“. Ezt Illésházy mindenkinél bátrabban megmondhatja, hiszen ő csak eleget szenvedett a némettől: „Vájjon kin tett császár nagyobb gyalázatot, nagyobb kárt, mint énrajtam, avagy nem tudómé az ő istentélen és tirannus birodalmát, főképpen ez szegény magyar nemzetet, kiért ím az Úristen megszegényítette“ — ő valóban nem híve a német császárnak, akinek betegsége hírére őszintén kívánja, vigye az Úristen az ő szent országába, mentse meg a sok jámbort az ő tirannusságától, de éppen ezért, németbarátság vádjá nélkül, kétségbe nem vonható tiszta magyar érzésből izgat a török szövetség fantomja ellen és követeli, az ország megmaradásáért, a régi védelmi vonalon német és magyar további együttműködését. A római császár hatalma nagy, s ha ma kivenné kezét Magyarországból, a végvárat, a Dunántúlt, Tótországot miből tudnók tartani? Egy darabig talán „szóval és prédával, szegény emberek könyhullatásából“, s ha a préda elfogy, a hódoltsági magyar falvak végkép elpusztulnak, a török ölébe hull az egész ország. Ily meggondolásokból kerekedik ki Bocskayhoz írt 1606 július 2-i levelében a nyugati magyar politika alapvetése, Thürzó György, Eszterházy Miklós, Pázmány Péter és utódaik történetfilozófiája: „Mindezekn felül nincsen?e előttünk, hogy nagy két császár birodalma között vagyunk. Az török, természet szerint, mind hitünknek, s mind magunknak ellensége, szép szót ad most, segít is, bizony megveszi idővel az árát, az tavaszi segítségének is megvevé az árát: oda vagyon Esztergom, sok ezer köröszteny vér és rabok, ártatlan körösztenyek; nem vött ő még ez ideig sem országot, sem várat (fegyverrel, tisztességes úton), ezután sem vészen, bátor senki ahhoz ne bízzék. A római császárnak is ha ellenségi leszünk, télbe nyárba rajtunk leszen és bizony meg nem állhatjuk végtére; nem köllene ezért ez kevés maradékját hazánknak ily nyilvánvaló nagy veszedelemre hozni. Az végére köllene dolgunknak nézni, nemcsak az eleire, főképen ha császár minden igaz kívánságunkat megadja és engedi“. A török helyett megint csak, mindvégig csak a német a magyarság támasza; amíg török várak állnak magyarföldön és török basák uralkodnak, a török béke, a török támogatás csak illúzió, melynek nem adhatja át magát az, aki ismeri a pogányt. Ne legyen hát Bocskay az „ártatlan körösztenyeknek vérontásának, pogánnyá tételének az oka“ s ha már a németben nem bízva, vele szemben ellensúlyt keres, próbálkozzék meg Lengyelországgal, ahol ugyan katolikusnak kell lennie a királynak, de „bár fölséged, mint az

francia király (IV. Henrik), reá menne az misére az szegény Magyarorszáért, mert ha egyé lehetne Lengyelországgal, sem némettül, sem töröktül nem félne“. Persze a lengyehmagyar unió is csak illúzió, pillanatnyi képzelgés, mely után visszatér a német béke követeléséhez, a Habsburgdiáz erejétől védendő magyar királyság immár százados koncepciójához.

De Illésházy nemcsak a török ellenében keres védelmet a nyugati hatalomnál, ő egyúttal nyugati és északi Magyarország nagybirtokosa, aki inkább nem kér a szabadságból, melyet az erdélyi fejedelem csapatai fegyverrel kényszerítenek ki magyar lakosság pusztulása árán. A fölkelés folyamán 6—8—10.000 emberre mennő, legnagyobbbrészt zsoldos csapatok árasztották el az országot, s benne azon területeket, melyek a bányaváros soksÉrsekújvársKomárom vonal mögött eddig aránylag békésben éltek. Főként az északi részeken terjedhetett eddig az intern zívőbb mezőgazdaság, sűrűsödhetett a nagybirtok szárnyai alatt a lakosság, errefelé nyugati zsoldos csapatok sem igen jártak, lévén az ő országútjuk délebbre, Magyaróvártól és Pozsonytól kelet felé. Ezt a területet most Bocskay „angyalai“ öntötték el, kiket az előző években Erdély e néven átkozott. Ezeknek most Illésházy lesz a legnagyobb ellenségük, a kitűnő gazda, aki birtokainak pusztulását, jobbágylakosságának szétszaladását panasolja a fejedelemnek és a békét a törökön kívül a hajdúság leszállítása, eltávolítása miatt is követeli. „Az hajdúknak izsonyatos, utálatos sok gonoszságuk, az szegény népnek keserves könyhullatásuk, szöpögések, bizony általhatották az eget,“ írja a fejedelemnek, aki különben birtok dolgában e nyugati részeken érdektelen vezéreitől is csak panaszokat hallott a „szófogatlan hitvány hajdúságra“, mint fővezérük, Homonnai, nevezte őket. Homonnai mozdulatait folyton akadályozták a hajdúszendülések, melyekben ezek kapitányait elcsapva, minden rend nélkül felülnek és a környék pusztítására, égetésére indulnak. Különösen elkeseredett miattuk a jó protestáns Homonnai, mikor török bégek érkezvén táborának látogatására, hadai eléneklik az ő kedves énekét, az erős várunk nekünk az Istent, mire az istentelen hajdúk, kik tán zsoldárt se hallottak soha, gúnyolódni kezdtek, azzal hogy ellehetünk mi efféle virágének nélkül. Homonnai majdnem annyira lenézi őket, mint a törököt: ilyeneket mond róluk: „mert ők hajdúk szegények“.

A török és az erdély-tiszántúli hadak nyomása alól akarja Illésházy megszabadítani az országot a gyors német békével, s ennek érdekében a békefeltételek tömegéből engedményekre is hajlandó. Kétségtelen, hogy érvei Bocskayra is hatottak, aki nem becsülte le a hajdú és török veszedelmet, s kinek nem is volt oka Illésházy híradásában kételkedni, mely szerint a nyugati vármegyék nemessége ha fölkel, ezt a hajdúk ellen fogja megtenni. Besztercebánya és az ottani kamara kirablása, felégetése, s ettől nyugatra egész a soproni külvárosokig az erődítetlen,

mezővárosok kirablása valóban alkalmasak voltak a felkelés ügyének kompromittálására, s ezért Bocskay meg is tesz mindent, amit tehet: főkapitányának, Rákóczi Lajosnak egyenesen a vétkes hajdúk kiirtását parancsolja meg: irtsa ki a gyülevész rosszakat, kik az ő hírét vénségére bántják! Hasonlóképpen bizónyos, hogy a törököt sem tartotta magához méltó, európai, keresztény szempontból kívánatos szövetségesnek. Mikor 1605 végén Lala Mohammed nagyvezír hívására Pest alá ment, kíséretében volt Homonnai, akit nagy búsulásra indított, hogy a fejedelem ennyire hisz a pogánynak, ott volt a kassai német bíró, Bocatius János, aki remegett törökféltében és nem gondolta, hogy a fejedelem leereszkedő szava és kegyes mosolya hasonló, bár férfiasabb nyugalanságot leplez előtte. Rákos mezejéről hatszáz lovas élén indulóban Bocskay, már lovon, félre hívja Homonnait és megígérte vele, hogy ha „a török közé meneteléből nyavalyája lenne“ „soha a török nemzetségnek kérlek ne higgyetek“. Baj azonban nem történt, hisz mit kívánhatott volna jobbat a török, mint hogy a magyarok hozzá álljanak és vele együtt induljanak a császár ellen! Ezért kötött vele a nagyvezír szerződést, mely szerint egymás nélkül nem kötnék békét a némettel, ezért tett fejére koronát és üdvözöltette népével Magyarországot királyának. A török, belső bajait egy pillanatra elfelejtve, János király, török hűbéres magyar király korszakát vélte viszontlátni. De a magyarság vezetője most magyar volt, nem pedig amaz alázkodó szláv, a koronát levette fejéről azzal, hogy van Magyarországnak koronás királya, s visszatérően Rákos mezejére, Homonnaival, Illésházyval, Rákóczi Lajossal nagy hálákat adott Istennek, hogy kihozta őt a farkasok közül. Amint a törökkel együttműködő magyar csapatok túntetően ragaszkodtak a régi magyar szokáshoz, táborból ki, táborba be, támadásnál, megállapodásnál háromszor Jézust kiáltani, éppígy jellemző a kereszténység tartózkodására s a törökök gyökerileg különbözőség öntudatára, amint e nevezetes november 12-e éjjelén, Bocskay visszatértét lakomával megünnepeelve, Homonnai és Illésházy a Rákosmezőn egy sátorban aludnának, de nem tudnak egy dervis „bömbölése“ miatt, aki ott künn, az éjszaka csípős derében hangosan imádva istenét, a távol Kelet hangulatát hozhatta volna a magyar urak közé, ha ezek nem voltak volna, immár visszavonhatatlanul, Nyugat keresztényei.

Bocskay koncepciója, benne az erdélyi fejedelemség

Bocskay sem volt tehát mentes a gondoktól, melyek cselekvése, hadjárata, szövetkezése nyomán jó magyarok szívét megnehezíték, kezét akárhányszor ökölbe szorították. Nem volt az a szerencsés természet, mint sorrendben utolsó szabadsághős utóda, Kossuth, aki lelkesedésében nem látva a valóság veszélyeit, bátran haladt az úton, melyről a szabadság ideája intett neki. Bocskay hatalmas reális érzékét éppen az mutatja, hogy a

napi nehézségeket felismerve, ezek szorgos eliminálásával iparkodott az új koncepcióját megvalósítani. A hajdúk miatt fényégető ellenszenv lecsillapítására, a lefoglalt egyházi és világi javakból nagy összegek feláldozásával leszállította őket, majd pedig, miként látni fogjuk, földhöz kötvén őket, belőlük rendes, röghöz ragaszködő, de független magyarokat csinált. Addig is, míg ezt véghezvitte, Illésházy szemrehányásait szélesebb perspektívából utasítja vissza: „ha szalmája, szénája elkél is az Nagyságod jobbágyainak, ugyan jobb azért mégis, hogy Nagyságod Magyarországon lakhatik és parancsol immár most nemcsak maga jobbágyainak, hanem ő felsége után sok főbb rendeknek is, — mert minden marhánál, szénánál drágábbnak tartott minden nemzetségünknek, életünknek, törvényeknek szabadsága; ezelőtt maguk életét nem szánják vala letenni ér ötté, most immár csak kicsinyt is nem akarnak szenvedni...” A nagy realista a háború pusztításait adott dolognak, kikerülhetetlennek veszi, s rajtuk túlhaladva, bármennyire a régi, középkori magyar közjog alapján áll is, bármennyire a Hármaskönyvet és az aranybulla ellenállási záradékát hangoztatja, mint felkelése közjogi jogosítványát, új reálpolitikai utakon tör olyan koncepció felé, mely a magyarságot, az urak rendi függetlenségét és birtokát, a szegénység életét és biztonságát nem máról holnapra, hanem hosszú évtizedekre biztosíthatja.

Ő az első, kinek fejében török és német egyensúlyozásának gondolata megszületik. Jegyezzük meg: a két hatalmas szomszédot egyensúlyba akarja hozni, hogy ne feküdhessék többé rá ormóttan erejével a megmaradt kis magyarságra; egyensúlyozni, ez nem annyit jelent, hogy egymással kijátszani, egyiket a másik ellen felhasználni, mint ezt korábban, homályos formában. Fráter György elképzelte, s később Bethlen Gábor néha meg is valósította. Nem, Bocskay, bár egyik félben sem bízott túlságosan az ő egyensúlyozó koncepciójában annyi erőt, valóságos életenergiát vélt találni, hogy német és török kihasználásáról lemondhatott: ő komolyan állandónak hitte a viszonyt, melyet a két fél közt volt megalapítandó. 1605 májusában döntő utasítást adva Illésháznak, a török és német békét egyformán őszintén követeli: a török az ajtó előtt fekszik, s ha mozdul, csak Magyar? és Horvátországon keresztül van útja, a magyarság pusztulásával; viszont a német most nem bánt bennünket, mert tudja, hogy itt van velünk a török, de ha ez az ősszel kimegy, s addig nincs meg a béke, ő is „forró fog ránk ontani-”. A tárgyalásban, „mind a kettő között igen okosan és szorgalmas vigyázással kell járnunk és idejekorán csak erre kell gondot viselnünk, hogy hazánk szabadsága is épen helyére állítsasék és az töröktől is hazánk végházai megoltalmaztassanak... Úristen, Úristen, oltalmazd Magyarországot és igazgasd az mi tanácsinkat az békességnek útjára.” A két nagy hatalom közt a magyarság nem lehet eseményeket, változásokat szülő kovász,

ellenkezőleg: a szegény magyar nép ezen mostani felkelésével békességet, a két hatalom jóindulatától biztosított állandó nyugalmat akar elérni. Ebben Bocskay gondolkodása mit sem különbözött Deák Ferenc-től: az adott viszonyok közt kompromisszumot kötni és ahhoz hátsó gondolatok nélkül ragaszkodni. Békességet akar, nem folytonos feltámadást, minőket geniális utóda, Bethlen Gábor, rendezett: „két császárral nem akarunk madarászni, hogy meg ne sújthasson az madár az szárny ával“, ezért kell Illésháznak a tárgyalásokban vigyáznia, nehogy a török, németellenes féltékenységében felizguljon, vagy hogy a német maga gyanúba hozza a magyart a töröknél, s vele meggyűlöltesse. A békének német részről az ország szabadságait kell visszahoznia és a végvárak további védelmét, török részről bizalmat, hogy ez az állapot állandósuljon, s ne csak e két ideiglenes hatalom ne tegye az országot pusztuló csataterré, hanem magyar se támadjon magyar ellen. Bocskay eredeti koncepciója mindörökre ki akarta zárni a polgárháború lehetőségét, s így Bethlen és Rákóczi György támadásai valóban nem az ő gondolatkörében gyökereztek, hiszen Illésháznak semmit sem köt annyira lelkére, mint „a magyar nemzetségnek örökösen való megegyesését“, amit noha „mindenik császár bánni fog, de minékünk ez a fundamentuma megmaradásunknak, hogy egyik magyart az másikkal ne rágassák, étessék ...“

A magyarságot azonban, ha a két császár közt békében akar élni, államjogilag új szervezetbe kell fogni. Ez az új szervezet a tiszai és felvidéki vármegyékkel megerősített erdélyi fejedelemség, mely Bocskay szerint „legerősebb paizsa az mi nemzetségünk megmaradásának, ha örökössé lehet őmagában és nem szaggathatják idestova, abból várhatjuk örökös megmaradását egész nemzetségünknek--.. Új hang és egészen új felfogás ez, melynek fogalmi tartalma bizonyára nem a régi, valószínűs, Basta alatt meghúzódó, Báthory Zsigmond és oláh vajdák előtt annyiszor alázkodó kis Erdélyország, nem a három nemzet laza, anorganikus konglomerátuma, hanem egy, eddig csak Bocskay agyában élő posztulátum, új, ezután életre hívandó államalakulat. Bocskay tudatában van annak, hogy ezt az Erdélyt, melyre építeni lehet, csak ő állítja fel, ezt a fundamentumot, mondja, ő vetette fel, és ő épített arra, ezért ragaszkodik ez új alakulat minél szélesebb kiépítéséhez, s az abban való örökösödés jogához. Illésházy feladatai közt van „az erdélyi fejedelemségnek nevelése és öregbítése, melyben ha mód lehet, mennél nagyobbá nevelhetni, annál nagyobb s bizonyosabb erősségére leszen az mi nemzetségünknek--.. Ez az új Erdély az eddigi külső területeken, a Partiumon és Máramaroson kívül a tiszai vármegyéből állana, s Bocskay csakugyan már Kassát választá székhelyének, ezzel is hirdetendő a jövő Erdélyének területi nagybodását. .

Az új koncepció azonban nemcsak nagybodását, hanem

állandósulását és függetlenségét is jelentette Erdélynek. Míg az előző század magyarjai e keleti tartomány különletét ideiglenesnek s a nemzet érdekében alkalmilag megszüntethetőnek tartották, addig Bocskay elgondolásában Erdély mint szilárd bástya, változhatlan egység szerepelt, melynek magában is megvan a létjogosultsága, nélküle pedig, önállóságának megszüntetve a Kárpátoktól övezett terület ismét káoszba, bellum omniumba sülyedne vissza. Az erdélyi fejedelemség ily felfogása azonban szükségszerűleg megsemmisíti azon reménységeket, melyek a mohácsi vész óta lefolyt nyolcvan esztendő alatt soha nem aludtak ki végképen a hazafiak lelkeben, azon reménységeket, melyek megvalósításáért immár három generáció dobta oda áldozatul életét a naponkénti török küzdelemnek. Erdély független léte, s ennek töröktől biztosítása egyúttal a török uralom állandósulását jelentette, nem kevesebbet, mint hogy a magyarság beláthatatlan időkre lemondani kényszerül ősi területe visszaszerzéséről. A Bocskay-konceptió kis Magyarországot akart összekovácsolni Erdélyből és a tiszai vármegyék-ből s ez a Kis-Magyarország kiszorítandó volt a lelkekből Nagy-Magyarország ősoktól örökölt képét, mit eddig még mindenki a magyar faj egyetlen lehető területi életformájának tartott. A XVII. század Erdélye tehát megalakulásakor jó hazafiak, katolikusok és protestánsok előtt azon tál lencsének tűnt fel, melyért el akarják adni az ősök örökségét. Ezt a felfogást fejezi ki immár a bécsi béke aláírása után a főpapoknak és főuraknak Istvánffy Miklós nádori helytartó előtt letett tiltakozása, melyben Szuhay, Forgách, Radovich, Náprágyi, Lépes püspökök, Erdődy Tamás, Thurzó György, Forgách Zsigmond zászlós-urak, e két utóbbi protestáns, a szintén protestáns Révai Péter, meg Dóczy András főispánok, Lippai János királyi személynök tiltakoznak a bécsi béke azon rendelkezése ellen, mely Erdély provinciáját és Magyarország egyéb részeit Bocskaynak átengedi, s ezzel lehetővé teszi, hogy ez és „bűntársai“ az egész ország sérelmére és kárára ez országrészeket leszakítsák. Nem volt igazuk, mikor azt állították, hogy az ország minden lakosa nevében beszélnek, de kétségtelen, hogy minden korábbi generáció nevében joggal beszélhettek így.

Az erdélyi önállóságnak a török kérdéssel való nyilvános összefüggése természetesen Illésházyt is tiltakozásra készítette, aki kötelességének tartotta ebben is megmondani az igazat fejedelmének: „soha nem tetszett énnékem és most se tetszik, hogy egy *megmaradott* darab országot kétfelé szakasszuk két birodalom alá és azzal ennél is erőtlenebbé tegyük, az mint most vagyon, az mert királok meghalnak, de megmarad az ország... nem kellene azért így megszagatnunk hazánkat“. Két becsületes magyar lélek elvi harcára jellemző, hogy Illésházy attól sem riad vissza, hogy a már haldokló Bocskay utolsó napjait leplezetlen váddal keserítse meg: „Most is azt mondom,

hogy az magyarországi koronának és az posteritásnak semmi ártalmasabbat nem cselekedhetik fölségöd, mint ezt, hogy két-felé szakasztja az országot; messzebbre is és a jövőre is nézzen fölséged, ne csak az előttünk való kicsin haszonra.“

Az ismeretlen kínok közt hónapok óta vergődő fejedelem nyugodt lélekkel olvashatta a haszonkeresés burkolatlan vádját, meg lévén győződve, hogy ő lát tovább és messzibb jövőbe, mint Illésházy és a tiltakozó királpártiak, öntudatában ott élt a büszkeség, hogy a hatalmi viszonyokat ő alakította ki, Zsigmond fejedelem korában csakúgy, mint ma és aki az ő koncepciója ellen pártot üt vagy védekezni próbál, az gondolja meg előbb, hogy sem az ifjú, sem a „nagy János királynak“ kezében nem volt annyi föld, mint az övében, sem pedig a törökkel, tatárral, oláhval kötött szerződésai folytán hadakozásra ilyen mód. A bécsi békét megelőzőleg megírja, hogy őhöz hiába küldene a főherceg bőbeszédű követet, mert bár „sem az dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, a dolgot önmagát nézzük, csak az mi nemzetünk javát és magunk megmaradását, azonkívül a szók és rábeszélések minálunk semmit nem fognak“.

A „dolgot ömagát“ néző, bismarcki magyar most kap először, Hunyadi Mátyás óta, hatalmat kezébe, s ez a hatalom, a dolgoknak tisztán hatalmi lehetőségek szerint nézése az, mi Bocskayt magasabbrendű államférfiúvá teszi kortársainál. Az ő koncepciója egy ilyen hatalmi lehetőség volt, mely egyszer megvalósítva saját erejéből is meg tudott állani lábán, sőt még, Bethlen korában, eredeti feladatain túlmenőleg is használható volt. Akaratával, a rendelkezésére álló eszközök kihasználásával megvalósítja e koncepciót, mely azért is életképes volt, mert az ellenkező oldalon senki sem tudott hasonló koncepciókat szögezni ellene. Katholikus főpapok, protestáns zászlósurak tiltakozása röpke szó volt, bármennyire helyeselték is azt az elmúlt századok halottal, kik az egész Magyarországért adták életüket; nem többet ért Illésházy szava sem, aki az ország szabadságait csak az erdélyi koncepció alapján, Bocskay hatalmának küldötteként tudta megerősíteni, s így talán legkevesebb jogsultsága volt a tett emberének karját visszatartani. Bocskay nem alkotott ideális koncepciót, mely a magyarság életében haladást, nagyobb energiafejlést jelentett volna, de ő volt az egyetlen, aki a valóság talajára állva lemondott az akkor elérhetetlenről és megalkotta azt, ami az adott helyzetben és sokáig utána, egyedül volt elérhető. Az erdélyi koncepció lemondás Nagy-Magyarországról, visszavonulás, de ezt senki sem vethette Bocskay szemére, aki akkor az egyedüli alkotó magyar volt.

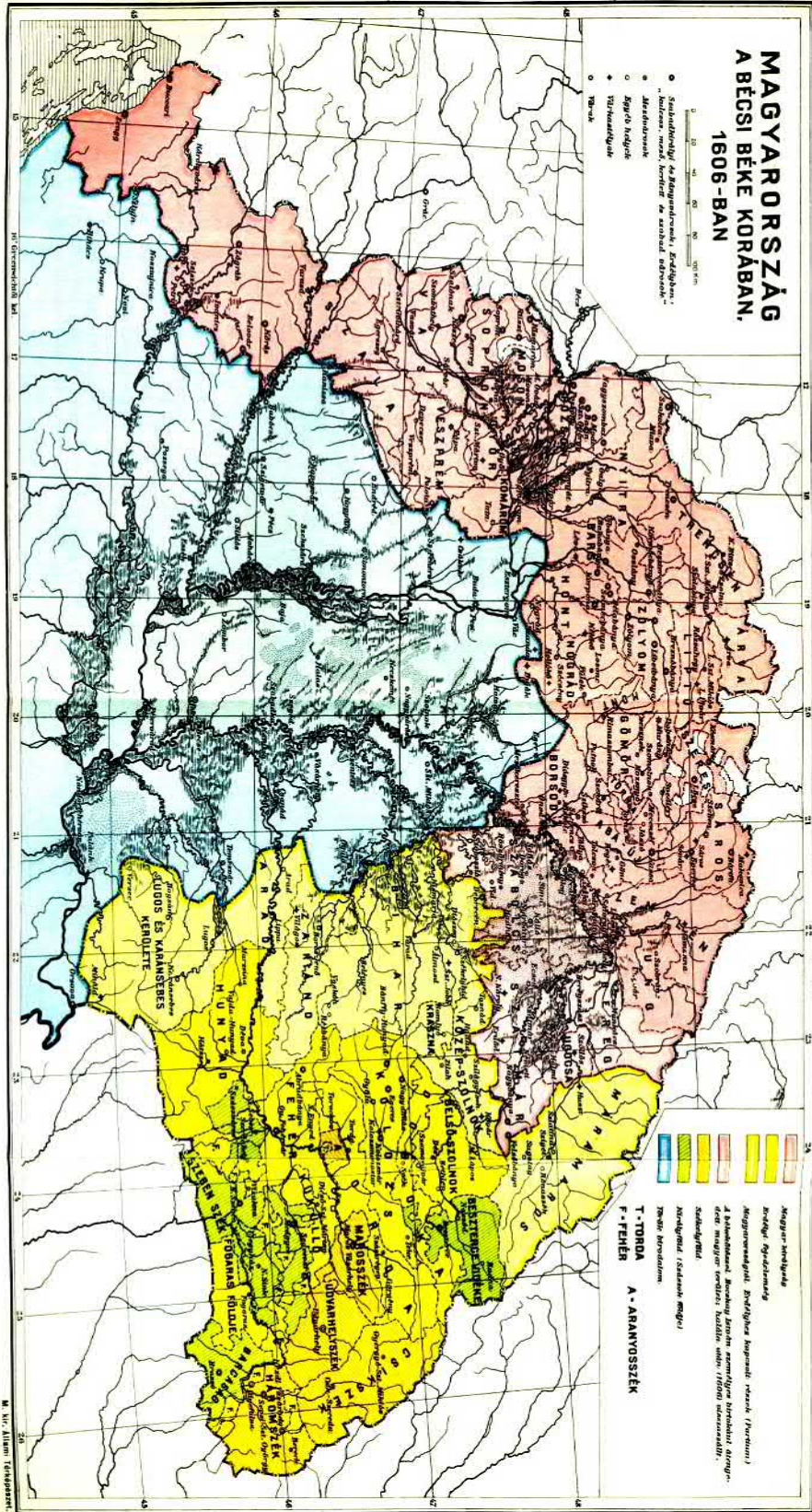
A bécsi béke létrejötte

A békekötés külső története is mutatta, hogy magyarok és németek egyaránt érezték korszakot záró, korszakot nyitó fontosságát: mindenki hozzászólt, mindenki iparkodott beleszöve-

gezni a saját kívánságát, mintha tudta volna, hogy ami ebből a békeinstrumentumból kimarad, az hosszú időn át nem lesz többé megvalósítható. A kormány részén a különböző szövegtervezeteket Mátyás főherceg bécsi, Rudolf prágai tanácsosai, magyar urak, főpapok nézték át, javígtatták, vetették el és írtak újakat, beleszólt a dolgokba a spanyol követ és a pápai nuncius is, mindkettőnek uralkodója érezvén, hogy itt a Habsburg-ház fennmaradásáról és a katolikus hit uralmáról van szó. Rudolf a gyöngye, beteg ember makacsságával ragaszkodott a török háború tovább folytatásához, s a főhercegek már ekkor is közel voltak hozzá, hogy családi jövőjük biztosítása érdekében erőszakkal távolítsák el az ügyek vezetésétől, mire képtelen volt. Mátyásnak mégis sikerült megbízást nyernie tőle a béketárgyalás intézésére, utóbb pedig Rudolf kinevezte magyarországi kormányzójának, úgyhogy Bocskayék nyugodtan tárgyalhattak vele, mint aki jogosult a béke megkötésére. De már a királyi megerősítést alig lehetett remélni Rudolftól, s ezért a mozgékony, sőt tág lekiismeretű Mátyás főherceg, Liechtenstein Károly titkos tanácsos ajánlatára, Rudolfnak egy korábbi, felhasználatlanul maradt megerősítő oklevelébe íratta be a magyar kancellária írnokával a szükséges dátumot és prezentálta Bocskayéknak mint a bécsi egyezmény megerősítését. A béke ellen utóbb Rudolf is, a katolikus főpapok is tiltakoztak, ez utóbbiak a városok szabad vallásgyakorlatában, azaz a király földesúri joghatósága alóli függetlenségében a katolikus egyház sérelmét szemlélvén. Mátyás főherceg a magyarokkal folytatott nehéz tárgyalásaiban a saját tanácsosa, a katolikus érdekeket erélyesen, de igen műveletlen formákban védelmező Khlesl püspök részéről is támadásokat szenvedett. Khlesl, a pék fia volt az, aki mikor Illésházyék szóba hozták, hogy a béke állandósítására Bocskaynak Mária Krisztinát adják feleségül, azt válaszolta, hogy Bocskaynak jó lesz a kassai bíró lánya is. Ezzel a nagyszájú bécsivel ellentétben a magyar püspökök, élükön Forgách Ferenc, tárgyilagos, de annál szigorúbb elvi, tagadó álláspontot foglaltak el, amiért Mátyás neheztelését is magukra vonták. Mátyás úgy mellékesen a saját jövőjét is esinálta a béke tárgyalásaiban.

Hasonlóképen széthúzó érdekeket kellett kiegyeztetni a fölkelők táborában is. Itt a korponai gyűlésről a béke megszervezésére Bécsbe küldött Illésházyt, mikor az 1606-i első, februári békeszöveggel visszaérkezett és azt az áprilisi kassai országgyűlés elé terjesztette, megerősítés helyett vádakkal fogadták, melyekből az sem hiányzott, hogy a királpártiak részéről megvesztegetve egyezett bele a béke ily feltételeibe. Másodszor is elküldték, s a második szöveget az augusztusi kassai gyűlés vizsgálta felül és újabb bizottságot küldött Bécsbe javítások céljából a végső tárgyalásokra. Ezek a Bocskavtól tartott országgyűlések már összetételüknél fogva is

MAGYARORSZÁG A BÉCSI BÉKE KORÁBAN, 1606-BAN

- Szászoldalról az Erdély felé, Erdélyben.
- „Mészáros, vándor, kocsis” az erdélyi erdőben.
- Mészárosok
- Kézdi hadak
- Török hadak
- Török

- Magyarországi
 - Erdei Magyarország
 - Magyarországi, Erdélyben és Magyarországon (Földrajzi)
 - A katonai hadsereg, amely a bécsi békekorban, 1606-ban Magyarországon, Erdélyben és Magyarországon volt.
 - Katonák
 - Katonák (szászok és magyarok)
 - Török katonák
- T - TORDA**
A - ARANYOSZÉK
F - FÉNER

különböztek a Habsburg-korszak eddigi rendi testületétől, nagy számban jelen volt rajtuk a protestáns, elsősorban kálvinista papság, akik korábban a pozsonyi országgyűléseken nem mertek megjelenői, hiszen onnan közülök még olyan tekintélyes embert is, minő Bornemisza Péter volt, Miksa király egyszerűen kiutasított. Bár Bocskay hívei közt katolikusok is voltak, így egyik legkeserűbb magyarja, aki semmiképp békülni nem akart, Czobor Mihály, a királpárti Thurzó György sógora, az országgyűlés kisnemesi többségének hangulatára igen nagy befolyásuk volt a kálvinista prédikátoroknak, akik messze vidékekről betódultak és a legnagyobb érdeklődéssel természetesen a vallásügyet kísérték. Ülések előtt, sőt napjában sokszor kétszer is mondtak imát és szentbeszédet, s ha azt látták, hogy a világiak a vallás ügyében nem eléggé buzgóak, beszédeikben éles szavakkal korhólták a német uralom alá, az egyiptomi húsosfazekakhoz visszavágyókat. Különösen nagy sikereket ért el a köznemesség, polgárság és katonaság irányításában Kassa református egyházának fiatalos energiával szónokló prédikátora, Alvinczy Péter. De a hallgatóság maga is hajlamos volt a forradalmi szavakra. Németgyűlölet, s ennek következtében békekötéstől idegenkedés dolgában a tiszai kisnemesek sem maradtak hátra a református prédikátorok mögött, de mindannyájukat felülmúlta a hajdúság, melyhez pedig Bocskay, megemlékezve felkelése kezdeteiről, szíve szerint vonzódott. A hajdúság száma a fejedelem szolgálatában már a 20.000set is majdnem elérte, s ez a tömege az évtizedes harcokban elvadult embereknek, kikkel a magyar vezérek és nemesek is mint csak söpredékkal szoktak bánni, most a fejedelem zsoldjában is zabos látlan maradt, s folytonos zendülésekben követelte a németek, s a katolikus papok, jezsuiták, püspökök kiirtását. Bocskay politikai érzékét jellemzi, hogy ő ezt az egész hajdúsellenzék nemcsak leszerelte, hanem a béke ügyén munkálkodó rendek közé is bekapcsolta. A kassai, 1606si tavaszi országgyűlésre beszélt a hajdúságnak több mint húsz kapitányát, s az országgyűlést reávette arra, hogy ezeknek szavuk legyen az üléseken, legalább a hajdúságot s általában katonaságot érdeklő ügyekben. Nemesek és városok eléggé húzódoztak tőlük, a városi követek az ördög apostolainak nevezték a hajdúkat, de végül, kapitányaiktól képviselve mégis bevonultak az országgyűlésre, s ezzel a megmerevültnek tartott rendiség egy új, demokratább taggal egészült ki.

Az 1606 szeptember 23-án aláírt bécsi béke Bocskaynak és Illésháznak az államélet minden terére kiterjedő gondoskodását bizonyítja; ez a két magyar nagyúr, akik birtokaik ehvétele miatt fordultak el a Habsburg-háztól, most visszatérve megpróbálják az utolsó század minden konfliktusát rendezni, minden problémájának méregfogát kihúzni. Hozzátehetjük, nem mindenütt egyforma sikerrel, különösen ott sikertelenül,

hol a nemzet sérelmei változhatlan, s tőle független helyzetből folytak. A birtokjogi sérelem könnyen orvosoltatik: az egyes uraknak és nemeseknek, kik fiskálistörvény alatt álltak, visszaadattak birtokaik; ez a lecke a kamarának annyira használt, hogy hosszú időn át nem próbálja többé az állam jövedelmeket a nemesi birtokjog rovására öregbíteni. Kevesebb a siker a közjogi sérelemmel szemben: a külföldi székhely és idegen, német uralkodócsalád lévén a közjogi sérelem legvégső kútfeje, könnyen érthető, hogy e kútforrás további fennállása esetén a kezelés csak tüneti lehetett. A központi kormány visszamagyarosítása érdekében a bécsi béke elrendelte ugyan, hogy nádor választassék, hogy az országtól állandóan távol levő Rudolf helyett Mátyás főherceg, a nádor és tanácsosok által teljhatalommal intézkedjék minden, Magyarország életbentartását illető ügyben; hogy továbbá a kamarák helyett régi mód szerint kincstárnok intézze a pénzügyeket, hogy közhivatalt csak született magyarok viselhessenek, — mindez azonban nem szakította meg a kapcsolatot, melyek a magyar ügyeket a bécsi, központi hatóságokhoz csatolták. Igaz, a török háború befejezésével nem volt többé annyira szükség a külföld pénz- és vérbeli segítségére, de a végvári vonalat továbbra is fenn kellett tartani, s így bécsi hatóságok befolyásának továbbra is megmaradt a lehetősége. Ehhez járult az a körülmény is, hogy sem a főherceg, sem a magyarok nem bízták Rudolf királyban, megegyeztek abban, hogy a békét a Rudolf kezében levő ausztriai és cseh tartományok rendjei is garantálják. Ez meg is történt, csak a csehekkel való megegyezés okozott némi nehézséget, mivel ezek felhánytorgatták az ország védelmében szerzett érdemeiket, s ezekért Szokolca városát, Holies, Saskő, Berencs várakkal követelték. Miután azonban Illésházy illően megmondta nekik, hogy a magyar határ védelmével saját országukat is védték, csehek és ausztriaiak aláírták a garancia-oklevelet, s ezzel megtörtént az első lépés a Habsburg-uralom alatt levő országok egymáshoz közelítéséhez. Bocskayék nem vették, nem is vehették észre, hogy a *pragmatica sanctio* és 67-es kiegyezés „kölcsonös védelmét” készítik elő oly eszközzel, melyet magyar érdek akkor nem kívánt. A magyar, német, cseh birtoktestek közt az érintkezést megindítani Habsburg-érdek volt, különösen pedig Mátyás főherceg érdeke, aki e területekre támaszkodva készült Rudolf ellen fellépni.

A vallási kérdés megoldása

Nem kevésbé hosszú időre kiható újítást hozott a vallási cikk, mely a békeszövegben a legelső helyre kerülván, ezzel is dokumentálta, minő jelentőséget tulajdonítottak e kérdésnek a felkelők. Ez az első artikulus kimondja, hogy a Magyarország határain belül élő karokat és rendeket: mánásokat, szabad királyi városokat és a koronának alávetett mezővárosokat,

továbbá a végbeli magyar katonákat vallásukban és hitfelekezetükben senki ne merje ezután zavarni, vagy pedig zavartatni, hanem igenis mindezen karoknak és rendeknek az ő vallásuk szabad gyakorlata megengedtesse, azonban a római katolikus vallás sérelme nélkül, amely vallásfelekezetnek a felkelés alatt elvett templomai is visszaadtnak. A szövegből, ha azt az akkori viszonyok talapzatáról szemléljük, elsősorban is kiderül, hogy a városok rekatholizálásának Khlesl mintáját követő iránya zátonyra jutott: a király tulajdonát képező városok és mezővárosok megtartják eddigi vallásukat, azaz a királyi birtokjog, melyet a békeszöveg elismer, nem terjed ki többé vallási térre. Megmarad azonban a földesúri rendelkezés a magánbirtokokon, tehát amit a béke megtagad a királytól, mint a városok földesurától, azt megadja, helyesebben meghagyja a magánföldesuraknak: főúr, nemes és város nem zavartatható felekezetében, ami annyit jelent, hogy főúr, nemes és város továbbra is megállapíthatja a területén lakóknak hitét az ő saját felekezete szerint. Itt tehát a régi, feudális felfogás diadalmaskodik, annak ellenére, hogy Bocskay országgyűléseinek vallási téren vezető elemei, a reformált hitű prédikátorok nem kívánták és nem is kívánhatták a falvak hitéletének a földesúri hatalom alatt tartását egy újabb rendelkezés által. Illésházyról tudjuk, hogy protestáns létére, mikor Trencsén városát átvette a királytól, reverzálist adott arra, hogy a protestáns lelkészeket elüzi a városból; ez ígéretét végrehajtani kötelességének tartá, mert ez ígérete mintegy servitust képezett a birtok teljesjogú átvételénél. Most pedig nemcsak hogy maga szövegezte a fenti cikknek az egyes rendeket taxatív felsoroló részét, hanem a császári biztosok felszólítására azt is elismerte, hogy e szöveg értelmében a *királyi* városoknak adatván szabad vallásgyakorlat, nem adatik tehát a főpapi és földesúri hatalom alatt álló, magánkézen levő városoknak és mezővárosoknak. A szándékosság tehát félre nem ismerhető, de más felfogást sem Illésházy, sem bármely más földesúr részéről sem tételhetünk fel e korban, amikor a lelkész felett való hatalom a földesúri jogok közé tartozott.

De egész más felfogásnak kellett érvényesülnie Bocskay országgyűlésén, hol a kálvinista prédikátorok mellett a hajdúk is a jobbágyosztályból nőttek ki, s amennyiben közöttük nemesek is voltak, ezek sem számíthatók a földesurak közé, hisz szegények azért álltak be hajdúnak, mert éppenséggel semmijük sem volt. Ezek a földetlen elemek most szólaltak meg először magyar rendi gyűlésen, míg a korábbi országgyűlések mindnyáján a birtokosok gyülekezetei voltak, ahol az ügyeket kizárólag a földesurak szemével nézték és hozzászóltak a vallási kérdésnek a feudális birtok joggal való kapcsolatához. Tévednénk, ha azt hinnők, hogy hajdúk és prédikátorok az egyének lelkiismereti szabadságának szószólói voltak, s ezzel korukat

századokkal megelőzték volna. A kort megelőzheti egy nagy gondolkodó, de nem egyszerű emberek tömege. A hajdúk egyszerűen arra gondoltak, hogy ha őket sorsuk valamely földesúri területre, faluba vagy magánvárba veti, ott szabad legyen vallásukat megtartaniok akkor is, ha a földesúr más valláson van. A prédikátorok pedig, akik a föld népéből nőttek ki és annak körében terjesztették hitük igéit, súlyosan érezték a határokat, melyeket működésük elé egy-egy katolikus földesúr von, aki az alatta élő falvakat is katolikus hitben tarthatja. Követelték tehát és utasításba is adták az újra Bécsbe induló küldöttségnek, hogy a vallásgyakorlat szabadsága a felsorolt rendeken kívül a falvakra is kiterjesztessék olyképen, hogy a taxatív felsorolás végére „villas“, falvakat szó is betétessek. Eddigi ismereteink alapján ez még nem azt jelenti, hogy a falvak lakói, a jobbágyok egyénenkint határozhassák meg, melyik vallásfelekezethez akarnak tartozni, hanem csak azt, hogy a falu hitét ne a földesúr, hanem maga a falu határozza meg, s az egyes jobbágy ezután ne a földesúr parancsa, hanem a falu határozata szerint tartozzék egyik vagy másik felekezethez. A Bocskay-párt tehát a falvak vallásgyakorlatának követelésével távolról sem anticipálta a vallásszabadságnak azon modern formáját, mely a vallás megtartását, választását vagy elhagyását az egyének lelkiismereti körébe utalja, s területiális vagy állami gyámkodástól függetleníti; a vallásgyakorlat formáit a felkelők is csak a földhöz kötve tudják elképzelni, azzal a különbséggel, hogy ők a rendileg organizált települési és birtokegységeken túlmenve, a rendiségen alul álló falvakra is kiterjesztik a vallásgyakorlat önálló rendezésének jogát. Igaz, Illésházy nem sietett túlságos erővel képviselni a kassai gyűlés e kívánságát, a falvak vallásgyakorlatának ügye azonban mégsem aludt el teljesen, Mátyás főherceg mégis csak megígérte 1606 szeptember 25-i nyilatkozatában, mellyel a katolikus vallás sérelmét óvó „absque tamen“ záradék értelmét jóhiszeműnek interpretálta, hogy az el nem intézett vallási kérdések a jövő országgyűlés feladatát fogják képezni. A falvak szabad vallásgyakorlatának követelése mindenesetre az első ék volt, mely a területiális jogokhoz kötött vallás- és hitéletrendezés eddig szilárd tömbjébe behatolt, arról pedig nem volt kétség, hogy ez az ék mélyebbre is be fog hatolni és hogy a vallási küzdelmek nem fognak elülni. Forgách Ferenc püspök, majd érsek-prímás már nagy sikerrel kezdte meg a családjával rokon és egyenlő rangú főuraknak a katolikus vallásra visszatérítését, amely munkát még nagyobb hivatottsággal Pázmány Péter volt folytatandó, viszont a felvidéki és tiszamelléki protestáns körök sem voltak hajlandók az utóbbi fél század alatt megszerzett hatalmi állásukat harc nélkül hagyni el. Bocskay felvidéki részgyűlésein lángoló protestáns érzelmek robbannak ki a katolikus klérus ellen: Szuhay és Migazzi püspökök örök számkivetését követelik, s azt el is

érik, hogy a békeokmány a jezsuiták kiűzését, s papi embereknek a világi hivatalokból, így a királyi tanácsból, kamarai igazgatásból kizárását rendeli el. A felkelés két esztendeje a felekezeti szenvedélyek lángját magasba csapta, hogy az a következő században többé le se lohadjon, viszont a vallási kérdést sem papíron, sem valóságban meg nem oldotta.

Zsitvatoroki béke. Bocskay halála

Mindezen kérdések megoldásában Bocskay alig vett tettelesen részt. Ami neki igazán szíven feküdt, az az erdélyi fejedelemség megerősítése és a török béke volt. Ezt a két problémát sürgeti állandóan, mert reálpolitikai érzéke megtanította arra, hogy a csorbák minden más téren könnyen kiküszöbölhetők akkor, ha Erdély fennállását és a török barátságát sikerül biztosítani. Az erdélyi rendek eleinte, régi passzivitásukhoz híven, húzódoztak Bocskaytól, de mikor ez megbízottait némi sereggel küldte hozzájuk, megválasztották fejedelmüknek, s követteikkel a felvidéki országgyűléseken is résztvettek. A bécsi béke végül Erdélyt a Báthory Zsigmondtól birtokolt nagyságban, a Tisza balpartjával együtt Bocskaynak átadva, önálló fejedelemséggé tette, csakis az újonnan hozzáadott területekre: Ugocsa, Bereg és Szatmár megyére, valamint Tokaj uradalmára mondta ki, hogy Bocskay halálával visszazállnak a magyar király birtokába. A török viszonylatban hasonlóképpen sikerült Bocskaynak koncepcióját megvalósítania: az ő közbenjárására a császárdírály és a török szultán közt 1606 végén Komárom mellett, a Zsitva torkolatánál megkötötték a béke, helyesebben húszéves fegyverszünet, az addigi birtokállomány alapján, Eger és Kanizsa tehát török kézen maradt, de egyébként oly feltételekkel, minőket Szolimán soha nem fogadott volna el. A magyar király nem fizetett többé adót, követe nem volt többé alárendelt személy a fényes portán, annál kevésbé, mert ezután a török is kénytelen volt Bécsbe tekintélyes követeket küldeni. A zsitvatoroki béke magában is bizonyítéka volt az ozmán hatalom hanyatlásának, bár ezen hanyatlás kihasználását Erdélynek Nyugattól elszakítása és ez elszakítás állandósítása hosszú időkre megakadályozta.

Bocskay csak néhány nappal élte túl a két békének végleges megállapítását, 1606 december 29-én székvárosában, Kasán, hosszú szenvedés után halt meg, valószínűleg kancellárjátói, Kátay Mihálytól megmérgezve, aki zavaros fejű, tisztátalan ambíciójú ember volt. Kátayt a hajdúk felkoncolták ugyan, de ezzel a fejedelmet, a kezdődő század legbiztosabb politikai érzékű magyarját fel nem támasztották. A magyar sors ment tovább az új országúton, melyre a felkelés helyezte, s amely csupa megoldatlan probléma között vezetett az új század kőborította tájékai felé. A királyi kormány németjei immár, a felkelés hatása alatt, valóságos gyűlölettel telvék a magyarság

ellen, Khlesl csak rebelliseknek nevezi a magyart, s Bocskayt bestiának, Basta pedig vasvessző és kemény fék uralmát ajánlja felettük. De bent is a vallási és közjogi kérdések csak felében-harmadában oldvák meg, a török továbbra is itt terpeszkedik az ország területén, s ellene a várvonalat továbbra is védeni kell, de a magyarság egy része nem vesz többé részt e századok hagyományaitól megszentelt védelemben, hanem külön fejedelm alatt, külön konstituálja magát. Az alig kéimilliónyi magyarság most két, egymástól elszakított államalakulatban tömörül, két uralkodónak, két dinasztiónak ellentétes érdekei számára nyílik meg az út. Vájjon minő érdekek szolgálatában fogja Erdély önálló életét megkezdeni?

Még el sem temették Bocskayt, mikor a régi, egységes, Nagy-Magyarország híve, az öreg Illésházy, elégedetlenül állapítja meg, hogy „az Tündérország is, Erdély, mingy árást új fejedelmet választ”. A magyarság két, egymás ellen fordult szervezetben indul neki az új századnak.

ÖTÖDIK KÖNYV

XVII-iK SZÁZAD

A MAGYAR TÁJ SZÍNVÁLTOZÁSA

AZ UTAZÓ, kit hivatalának keserves kötelességei Magyarországon területén visznek át a XVI. vagy XVII. században, ha még oly közömbös is lelkében a magyar sors iránt, sajnálkozás nélkül nem tudja megtenni útját. Diplomáták és hadvezérek csak úgy, mint kíséretükben járó papok és orvosok megdöbbenve észlelik a pusztulás szörnyű mértékét, melynek benyomásától nem tudnak szabadulni. Az az ország, mely Mohács előtt paradicsomnak tűnt fel idegenek előtt, a török hódítás századaiban csak sajnálkozás tárgya: elpusztult, tönkretett vidék, melyet az utas nem egyszer temetőnek nevez.

Ez idegenek nem tévedtek: a török korszak magyar tája lényegesen más vonásokat mutat, mint a XV. században, s ezek az új vonások, a háború és idegen uralom következtetése, együttvéve a magyar föld és a rajta lakó nép példátlan elhanyaglásának jelei.

Mert nemcsak az emberek, hanem a föld is, melyen járnak, a talaj is, melynek terményeiből táplálják magukat, ki van téve az emberi történet folyamán előhaladásnak, javulásnak és visszafejlődésnek, vigasztalan hanyatlásnak. Aminthogy a magyar honfoglalás és Szent István társadalomrendező munkája nyomán addig elhagyott vadon területek a kor színvonalának megfelelő mezőgazdasági kultúra alá vétettek, s ezzel az őstermészet, melynek arcán a korábbi lakók, hunok, avarok uralma nyomokat nem hagyott, most maga is emberivé szelídült: talaj és ember ez egymáshoz hajtása adta meg a lehetőséget annak, hogy a négy folyó hazájában, a Kárpátok félkörében európai kultúra álljon elő. A talajt az ember, a magyarság tette vadonból emberivé, akarattal, gondolattal, munkával; most pedig, amikor e magyar akarat megtörik, szellem és munka kimerül, kiszorul az idegen kézre esett területről, a föld maga is visszaesik korábbi állapotába, újra műveletlen vadonná változik.

Az új pusztá

A magyar földnek ez elvadulása a török hódoltság területén már a XVI. század közepén megállapítható. Egyes következtetése annak, hogy Győr—Buda—Debrecen vonalától délre a magyar lakosság kipusztult, s nem lévén többé emberkéz, mely a falvak határait évről-évre megművelje, az úthálózatot fenntartsa, átvette uralmát a Természet, mely most ismét az embertől függetlenül, emberi célokra nem hajtva termelte ki a maga

új növényvilágát, sőt klímabeli változásait is. Áll ez különösen a Nagy-Magyar-Alföldre, ahol régebben, leszámítva a kun puszták vidékét: falu falu mellett állott, s ahol a középkor kezdetének erdős-lápos jellege, éppen az emberi ész és szorgalom támogatásával, mindeddig még megmaradt. Tudjuk, hogy a térjedő magyar telepedéssel kapcsolatban a Duna—Tisza és a Tisza—Maros vidékén e túlsók erdő egy része már kipusztult: a sűrűn egymás mellett ült falvak és mezővárosok lakói egyrészt legelő miatt, másrészt már szántóföld céljaira is kivágták vagy felgyújtották a határuk belső részein levő erdőket; mindet azonban nem tudták kiirtani. A középkor második felében így állott elő az alföldi tájkép, melyet azóta sem lehetett többé elővarázsolni: sűrűn egymás mellett magyar telepek, melyeknek román és gótikus templomtornyai kifehélettek a környező zöld mezőből és a távolabbi zöld erdők közül. Erdő még mindig volt annyi, hogy a humidus éghajlat megmaradjon, s ne adja át helyét a tipikusan pusztai, szaharai szárazságnak.

Ez a változás csak a török hódítás következményeként állott elő. A falvak elpusztultak, ember és háziállat elhagyta a tájéket, futva menekülve, vagy török rabságban. Látni fogjuk, hogy huszonöt-harminc falu helyén egyetlen emberi település, közepes lakosságú város maradt, melynek néhány ezer lakója 200—300.0001 holdat, azaz lakatlan pusztát mondhatott immár magáénak. Az ember távoztával megkezdődött a füvek uralma, a talaj begyepesedett, itt elhomokosodott, ott elszikesedett; az Alföld egy nagy ugarrá vált, melynek a megmaradt erdők nem tudtak többé elegendő nedvességet szolgáltatni; a páratartalom fogytával újra megjelent tehát a pusztta, melyet a régi századok magyarjai örökre száműzni véltek a magyar földről. De ez a pusztta csak most lett igazán pusztta: nem a honfoglalás korának füben és vízben gazdag ősvadonja, hanem tipikus „pontusi“ pusztta, másodlagos, emberkéz formálta, azaz emberpusztítástól létrehozott kultúrformáció, melyben itt szikes, ott homokos, másutt gyepes területek sorakoznak egymás mellé, s fa és víz és emberlakások helyett legfeljebb törpeerdőt tud magából kitermelni. Ezen az aridussá vált klímájú pusztaságon a *mezőgazdasági* üzem régi fajtái is elhanyaglottak, s mint látni fogjuk, földművelés helyett állattenyésztés és ennek is a legprimitívebb fajtája, az istálló nélküli, ridegmarhatartás nyújtott a megfogyott számú lakosságnak táplálékot.

Az Alföld pusztta jellege, pusztai növényzete, pusztai száraz éghajlata, melyben forró hőségek kemény hidegekkel változnak, fátlansága, víznélkülisége mind a török korszak terméke, tehát a török hódítás következménye. Ugyanezen ok más vidéken, más geológiai és növényföldrajzi előzmények után másként hatott, de a korábbi kultúrviszonyokhoz képest ott is hanyatlást, pusztulást hozott magával. A császár és magyar király követei Komáromtól Nándorfejérvárig dunai

hajókon úsztattak le, s e hosszú utazás unalmi közt elég idejük maradt a partokat megfigyelni. A hajózást a Csepelsziget-tői lefelé igen megnehezítette a sok Dunaág, melyek szabályos zatlanságukban a hajósok ügyességét próbára tették: sekélyes helyek, zátonyok szorították keskenyre a hajózható vizet, s ebben is fatörzsek, örvények leskelődtek. A kiöntések közt szigetek, rajtuk ősi vadságban élő erdők. Emberi lakóhelynek nyoma sincs, az utasok első és uralkodó benyomása a borzasztó magányosság, az elhagyatottság érzete. *Horror és tristis facies* és *solitudines horridae* a jelzői az elhagyott vidék „szomorú“, „borzasztó“ arcának, s e jelzőkkel nemcsak a dunai utasok leírásában találkozunk; a Dunántúlnak ma oly kies vidékei, a Balatontól délre és keletre, hasonló képet nyújtanak. Jellemző a török hódítására, hogy a déli Dunántúl viszonyai egyenes folytatását képezik a Duna—Szávától délre élő balkáni viszonyoknak: a lovon vagy tengelyen járó utas észre sem veszi, hogy Magyarországból átkerült a Balkán-félszigetre, mindenütt ugyanazon égetés, pusztítás, elhagyatottság képe. Tolna körül a XVI. század közepén minden leégett és pusztta; Bánmonostora: egykor kedves hely, ma elpusztítva, lakatlan, üres; a Duna—Száva vonalán régi kultúrának nyomai, valamikor a domboldalakon szántók, szőlők terültek el, ma minden pusztta és műveletlen. És az emberi, itt mindenütt magyar kultúra nyomait már majdnem elföldte, alig felismerhetővé tette az újonnan felburjánzó vad növényzet, melyet az utasok egyhangúlag bozótnak jellemeznek. A Duna jobbpartján „tövisbokor“ nőtt be mezőt, szántóföldet, szőlőt; *veprium* horror, *verwachsen*, *Heide* a kifejezések, melyek latin és német útleírásokban Tolnától délre, a Balkánba bemenet a tájék jellegét meghatározzák. Pécsről délre, Eszék és Dárda vidékén oly nagy a fű, hogy egész hadcsapatok elbújhatnak benne, a Szerémség tiszta „Heide“, egyenes sík pusztta, benőve bozóttal, melynek egyhangúságát csak még szomorúbbá teszik elhagyott, leégett, már begyepesedő faluhelyek, vidám szőlőknek, szántóföldeknek itt-ott felbukkanó nyomai.

Ezek a megfigyelések a XVI. század közepét jellemzik, tehát már ekkorra kész volt a pusztta, a Heide, az a fogalom, mely azután a legújabb időkig felbonthatatlanul összefüggött Nyugatnak Magyarországról alkotott képzetivel. Ezek a képek a török pusztítás csodálatos intenzitását mutatják: 25—30 esztendő elég volt, hogy a magyar táj képét, a föld felszínét és a talajviszonyokat gyökeresen felforgassa. Utóbb, a formális béke évtizedeiben, az ötvenes évektől a tizenöt éves háborúig sokkal rövidebb idő folyt le, semhogy a török korszakot ilykép bevezető első nagy pusztulás bármikép is jóvátehető lett volna. A század második felében, a háborút megelőzőleg csakugyan hasonló megfigyelések állanak rendelkezésünkre, a Dunántúl és a Szerémség széles területei ekkor is „Heide“ még, rajta-

csupa szétrombolt falu és kastélyrom, épület sehol, úgyhogy a karavánokban járó emberek a pusztán kénytelenek éjszakázni. A tizenöt éves háború a pusztítást csak még súlyosabbá tette s egyúttal területi mértékét is kibővítette: Budától északra, kés letre eső vidékek, a Tisza—Körös—Szamos szöge ekkor váltak hasonlóképen lakatlanná. A pusztá, fű, tövisbokor könyörtelenül tovább ette magát a magyar mezőgazdaság talajába, s a következő XVII. századra már készen volt a magyar pusztá, mint gazdasági alakulat, melyet területileg itt-ott megpróbált ugyan még a török földesúr is visszaszorítani, de nagyobb eredmény nélkül.

A vizek

Az Alföld homokos, szikes, vízszegény pusztá jellege, a dunántúli vidék lakatlan bozót volta kiegészül egy harmadik táj fajtával, s ez a mocsár, ingovány, vadvizek, szabályozatlan folyók állandó kiöntéseit feltüntető területeké. Ma már tudjuk, hogy a középkor is sokhelyütt megtartotta azon vizes, mocsaras, lápos jellegét az országnak, mely a honfoglalás korában megvolt, s így a magyarságra is átszállott. A középkor okleveleiben folyton patakokkal, vizekkel, halastavakkal találkozunk, melyeket ma hiába keresnénk a térképen. Ezek a vizek azonban lakott telepék igájában voltak, az ember meghódította és folytonosan kihasználta őket, a halastavak gondozásban állottak és mindegyik mellett ott laktak az emberek, akik a halgazdaságot kihasználták s ez magánjogilag kötelességük is volt. A török korszakban itt is elhagyja a földet a dolgok értelmes szabályozója, az ember, a vizek úr nélkül terjeszkednek, s versenyt falják fel a homokkal, a szikesekkel, a bozóttal, a korábban emberi lakhelyeket, a mezőgazdasági kultúra helyeit. A szabályozatlan vizek uralma ilymódon kisebbiti a magyarság lakhelyeit még azon túl is, hogy az Alföldön és a Dunántúl a két említett formáció, pusztá és vadonbozót terjeszkednek szét. A Tisza felső folyásának mellékfolyói állandó árterülettel bírnak, mely alig fogható többé e korban eke alá; a Bodrogek csupa víz, sőt a Rákócziak nagy munkácsi és szentmiklósi uradalmainak is nagy csapása az árvíz, mellyel emberi kéz nem bír többé. De a Szamos és Körös folyóvidéke is egészen más képet mutat, mint manapság. A hegyek karéjából a magyar síkra kilépő folyók lomha vizeikkel csakhamar megállanak, tavakká szélesülnek, s ahol ma a szemtermelő mezőgazdaság legjobb földjei terülnek el, ott az állóvizekben magányos halászok gyakorolják ősi mesterségüket és a ma tipikusan szárazföldi tájképnek akkori lakossága állandóan csónakon kénytelen a szomszéd városba utazni. Így terjed Sarkadtól Gyuláig síkvíz, melyet később a „megmérhetetlen sarkadi tónak“ emlegetnek, s ezen át folyik némely térkép szerint a Fekete-, de a Fehér-Körös is. Nagyszalonta, a XVI. században igen kis község,

erdők és ma már ismeretlen négy folyó közt fekszik, mocsaras vidéken, hozzáférhetetlenül; a nagy utak, Aradról Váradra, Gyuláról Váradra, a XVII. században is kénytelenek a vizek miatt Szalontát elkerülni. Békés és Doboz községek lakói, mikor a békési bég határigazítás miatt egybehozza őket, hajókon találkoznak, a terület erdőből, halászó vizekből, nádtermő helyekből áll. Hasonlóképen vizen át történik a közlekedés Csaba, Gyula, Békés között, hol ma tanyák közt nyoma sincs a víznek: a sásos réteken át csónakon járnak, a Körös vizei, s velük összefüggő megszámlálhatatlan ér árasztja el az egész szarvasi síkságot, s így érthető, hogy az ecsedi lápon, az alibunári mocsárvidéken kívül a Tisza felső folyásától, a Bodrogköztől s a Nagykunságtól kezdve szinte megszakítás nélkül húzódik le délnek, az országhatár, az Alduna felé ez a vízi övezet, mely nyugat felé csatlakozik az Alföld homokos, pusztavidékeihez. A víz azután siet kitermelni a maga sajátos állatvilágát: szúnyog, béka, vizimadár, farkas lakik a ma búzatermő síkságon, az állóvizek kigőzölgéseiből állandó mocsárlázak törnek elő, a lakosság, ha újonnan próbálják a falvakat betelepíteni, tavasszal lázakkal küzd, s a pokolvar lokálisan éppúgy uralkodik akkor, mint manapság a víztelen, már pusztajellegű tanyaterületeken a tüdővész.

A kecskeméti pusztáról, amint ez a török korszak után megjelenik, ma már a néprajzi kutatás eredményeként világos képünk van: víz, láp, homokbucka, törpenövényzet alkotják e kép egyes vonásait, s a nép nyelvében különböző, ma már többé-kevésbé kiveszett kifejezések élesen elhatárolják e pusztai táj jellegzetes részeit. Vízeres laposok, tocsogós kelők, haragoszöld sömjékek, szénás szittyók, zombékos turjányok, sziksós bogárvótavak, ragyás vakszikek, gyöpös szigetek, kopár siványok, hegyes-völgyes buckák; ezeken a pusztai növények, nyárjasok, boroviczkák, se-fű se-fa-félék, a homokon királydinnyék, s ökörfarkkórók, a mezőn ördögszekér, mit a szél hajt, a siványokon árvalányhaj, hozzá a jellegzetes fauna: a nádasokban rókák, sasok, bíbicek, vízicsibék, gémek, gólyák, vadgalambok: ezek adták meg a kecskeméti pusztának pusztajellegét, mielőtt azt tanyarendszerek, kisbérietekkel, munka alá vonták volna. Képzelnék el ezt a pusztát az Alföld széles vidékeire kiterjesztve, s képzelnék el ez aránylag szelíd, mert legalább ridegmarhatartásra alkalmas pusztajelleget sokszorosán elvadítva: lakatlan pusztává, feneketlen lápos mocsárrá, mérhetetlen tavakká, s csak így kapjuk meg a török korszakbeli Magyarország azon területeinek képét, amelyeket korábban, a török hódítás előtt, a magyar kultúra évszázadokon át megmunkált.

Az Alföldön nincs ezeréves pusztá, az Alföldet pusztává csak a török hódítás tette, pusztai jellegét a XVI. század mutatja először.

Az ország többi részén a talajviszonyok nem mentek át hasonló végzetes változáson. A Duna és Tisza mellől északra és keletre kisugárzó török hatalom előtt a keresztény lakosság a Kárpátok hegyes vidékeibe vonult, Felső-Magyarország, dunántúli nyúlványával és Erdély, északi hatalmi körével nemcsak a magyar nemzet politikai életformáit alkotják e két században, hanem egyúttal a telepedés új medencéivé is váltak. A Kis-Alföld, a Dunántúl, a Kassa körüli völgyek megteltek lakossággal, felszívva a török előtt menekülteket, akik nagy tömegben, egy századnál tovább szinte megszakítás nélkül özönlöttek e nyugalmasabb vidékekre. Így vált lehetővé a Felvidék erdős hegyvidékeinek fokozottaab igénybevétele a mezőgazdaság céljaira, melyhez hasonló processzust az északkeleti feiföldön, valamint Erdélyben, magyar és szász földön egyaránt megfigyelhetünk.

Felgyújtott és kivágott erdőből legelővé vagy szemtermelő majorsággá igen sok föld vált e korszakban a királyi Magyarországi területén, de általános javulásról itt sem beszélhetünk. A folytonos háborúk itt is megtették a magukét: törökmagyar háború, tatárstelelés, de még erdélyi fejedelmi támadás után is szinte szabályszerűen jelentkezik az éhhalál, bizonyítékul annak, hogy e hadi mozdulatok nyomán az illető vidéken senki sem aratott. Ily átmeneti csapások mellett egyes, a török szomszédságban fekvő vidékek már mélyrehatóbb változásokon mennek át: a Dunántúlnak Sopron—Szombathely vonalától keletre és délre fekvő részei, a Kis-Alföld, Érsekújvár körül és előtte, továbbá a török torkában fekvő szlavón-horvát megyék, egészen Körösig és Zágrábig hosszabb ideig tartó háborúkban az Alföld pusztulásához hasonló vigasztalan képet mutatnak. A Dráva és Száva közén, a szerémségi bozóthoz Nyugat felől, őserdők öve csatlakozik, benne mocsarak, majd vadonszerű legelők, melyekben új, balkáni jövevények ezer- és tízezerszámra legeltetik birkáikat, minden rendezett erdőkultúra lehetetlenné tevőit. Tovább északra a Bakony rengetegei megint emberek nélkül, magukra hagyva terjeszkednek Győr és Buda felé, tőlük délre Székesfejérvár felé és messze azon túl, az állóvizek, mocsarak sárvize uralkodik, északon pedig a Duna ágai, a Rába és Rábca vízhálózata vetélkednek kultúrpusztításban a Tiszával és Körössel.

A megromlott levegő

Ezekre a vidékekre: a dunántúli mocsaras területekre, a Duna kiöntéseire a Csallóköztől Budáig, továbbá a Nagy-Alföld északi részeire, a kecskeméti és kunpusztáktól felfelé vonatkoznak azon megfigyelések, melyek szerint már a XVI. század második felében is mindezen, korábban a magyar telepedés központi fészkeit alkotó vidékek annyira egészségtelenek és emberi lakásra alkalmatlanok, mint akár Oláhország

dunai vidékei, avagy egyes távoli, tropikus gyarmati országok. Legalább is ez a benyomása az erre járt német orvosoknak, természetvizsgálóknak, akik 1566-tól kezdődőleg folyton, újra és újra megállapítják, hogy elsősorban a Duna és mellékfolyóinak kiöntései miatt az elmocsarasodás nagy léptekkel halad előre, az erdők a mocsarakban elpusztulnak, visszafejlődnek, a talajnedvesség abnormissá lesz, forró napok hideg éjszakákkal váltakoznak s a mocsaras kigőzölgések rosszindulatú lázakat, járványokat termelnek. Az 1566-ban Szigetvár megsegítése helyett Győr körül álldogáló német sereg orvosai mind így látják ezt, mint a tizenötéves török háborúban, majd a felszabadító hadjáratokban ittjártak is. Az idegen zsoldos katonaságot a török fegyveren kívül még nagyobb mértékben pusztítja ez a mocsaras klíma, minek következtében Magyarország a „németek temetője“ lesz. A járványok, különböző tifózus lázak közt csakhamar fellép a „magyar betegség“, a „morbus Hungaricus“, melynek legrégebb nyoma 1542-ből van, amikor a Budavár elfoglalására jött, s a pesti mocsarakban táborozó német hadseregnél jelentkezett. Az 1560-i hadjárat után a hazatávozó katonák behurcolták Bécsbe is, ahol nagy halálozást okozott, majd psdíg onnan Németországon, Hollandián át Angolországba is átcsapott. A betegség okozóját egykorú megfigyelők egyhangúlag a talajviszonyokban látják: a sok kiöntés, állóvíz a Magyarországon ekkor már állandó nyári és őszi nagy hőségben megromlik, egészséges ivóvíz sehol sincs, a katonák romlott halat esznek, rossz bort, rossz vizet isznak; nagy területeken átvonulva sehol élelemre nem találnak, s mikor végre egy^egy lakott telephez közeidnek, éhségtől, szomjúságtól hajtva megrohanják, felprédálják azt; a marhát rosszul sülve, félig nyersen falják, ami mind elősegíti e tábori hagymászerű betegség gyors és halálos terjedését. Ha azonban ilyképen Magyarország megromlott talajviszonyai járványokat okoznak az itt járt idegen seregekben, viszont ezek a seregek, megfertőztetve e hagymásos lázaktól, maguk is hatalmas kórokozóvá lesznek és egész országrészeket fertőznek tovább. A német hadak rendtelensége, táboraiknak egészségtelensége és piszkos volta állandósította e betegségeket magyar földön, s ha a sereg kivonult is az országból, kórokozó baktériumai itt maradtak a bennszült lakosság fertőzésére. A német táborokban 10—15, nem egyszer 20.000 ember is élt együvé zsúfoltan, mindennemű higiénikus berendezés híján, ürülék, hulla, dög mindenfelé, a holttesteket nem ásták el elég mélyen, úgyhogy például az esztergomi új temetőt 1598-ban férgek lepték el. A mocsarak különben maguk is kitermelik férgek és rovarok miriád-jait, a szabadban tanyázó katonák ki vannak téve bolha, szúnyog, fülbemászó csipéseinek, békák inváziójának. Nem csoda tehát, hogy az amúgy is maláriás talajviszonyok közt súlyos vérhasok — dysenteria Pannonica — terjednek el, s a „magyar

betegség“ is ehhez hasonló, kiütéses, foltos hagymáz, mely ellen az akkori higiénikus viszonyok közt alig tudnak az idegenek védekezni. Szerintük a magyar „aer“ mindennek az oka, az egész földön nincs rosszabb Magyarország levegőjénél.

A valóságban a talajviszonyok ez elvadulását az idegenek sokkal súlyosabban érezték, mint a bennszülöttek, a magyar lakosság. Ez utóbbi már a század végén ösztönösen védekezett a mocsárlég, mocsárvíz hatása ellenében, s legalább két generáción át ki lévén téve e káros behatolásoknak, életmódjában hozzáalkalmazkodott és szinte már immunissá lett. Mialatt a német zsoldosok mint legyek pusztulnak a magyar betegségben, addig a magyar jobbágylakosság és katonaság alig kapja meg e világosan contagiosus, járványszerű betegséget. A magyarok, s velük a török végvárok őrségei óvatosabbak étel-italban a németeknél, a húst jobban kisütik, a tisztaságra többet adnak, nem rohanják meg az úton előkerülő tócsákat, mint a németek, akik békával teli állóvizekbe, pocsolyákba is befeküsznek, hogy minél többet és gyorsabban ihassanak belőlük; a magyar inkább bőrtömlőt hord magával, teli iható vízzel. Emellett állandó védekezési módja a fokhagymaevés, vizet csak fokhagymára iszik, s általában a magyarnál a hagyma már nem élvezeti, alkalmi cikk, mint az itt járt németeknél, hanem annyira mindennapi eledel, akárcsak a kenyér. Míg tehát a talajviszonyokban a malária és vele vegyesen fellépő mindennemű hagymázos láz, anyagcserével is összefüggő járvány a megromlott országban szinte endémikussá válik, addig a bennszülött magyarság hozzáedződik e keserves viszonyokhoz és testi erejét, egészségét csorbíthatatlanul adja át későbbi nemzedékeknek. A borítal az, amihez e maláriás világban a magyar köznép, hajdú is mindinkább hozzászokik, a rossz ivóvíz helyett: bor és fokhagyma védelme alatt a magyar katona, az idegen orvosok véleménye szerint, étkezésben nem tart ugyan mértéket, de ez még sem árt neki.

Nem említjük itt a különböző epidémiákat, pestist, pestis-szerű lázakat, vérhast, diphteriát, rosszindulatú anginákat, melyek e két században Európa egész lakosságát könyörtelenül tizedelték: mindezek általános európai bajok, időnkint az észszerű kultúra legmagasabb fokán álló London lakosságát éppúgy kipusztították, mint Lengyelország vagy Törökország vidékeit. A halálos kimenetelű forró lázak magyar fajtája, a morbus Hungaricus, a lues Pannonica is csak azért érdekel itt bennünket, mert bizonyosságot szolgáltat azon végzetes változásokat illetőleg, amelyeken Magyarország talaja, éghajlata, földje néhány évtized alatt keresztülment.

Bármennyire hiányosak is adataink, s bármennyire nehéz, sőt lehetetlen is határozott vonalakkal elhatárolni a térképen a talaj romlásnak szikes, homokos, mocsaras, pusztaszerű formáit, politikai történetünkkel kapcsolatban teljes bizonyosság-

gal megállapíthatjuk, hogy itt a nyugati és középeurópai történetben szinte páratlan eseménnyel állunk szemben. Szó sincs róla: a történetek összefüggését tekintve, nem a természet győzte le az embert, hanem az ember maga adott át a természet vad játékának egy régi, százados munkával kultúrált területet. Kelet és Nyugat küzdelmében a rabszolgatartó török állam ragadván magához a győzelmet, a magyarság európai civilizációjának nyomai is kipusztultak, s helyükön a talajviszonyok fentírt változásai következtében kultúrától mentes, kultúrái ellenes puszta terjedt szét. Az embernek pedig újra meg kellett kezdenie a harcot a természet e szabályozatlan s romboló erejével, s ha ma anyagi kultúránk kifejlődésének nehézségein töprengünk, ha Alföldünk szaharai hőségét, átmenetnélküli klímáját, szikes területeit, nehezen javítható homokbuckáit és alig szabályozható vizeinket számbavesszük, mint egyúttal szellemi emelkedésünk akadályait is: akkor ne a természetet okoljuk, hanem ezt a két századot, mely a török elleni védelem állandóságában a magyar kultúrával együtt a magyar klímát, a magyar földet és talajt is, széles területeken, többé alig javíthatóan megrontotta.

MÁSODIK FEJEZET

A TÖRÖK TERÜLET TÁRSADALMI ÉS NEMZETISÉGI VISZONYAI

AHOL a föld ennyit szenvedett és így elpusztult, mennyit kellett annak szenvednie, akié az korábban volt, vagy aki most ezen a földön tengette, idegen uralom alatt, életét.

A töröktől meghódított országok, mint tudjuk, háromévenként az ott található gyermekek tizedével szolgáltak az államnak, mely tehát intézményesen is rabszolgatartó állam volt: a szüleiktől elszakított gyermekeket, valami borzasztó falansztergondolat megvalósításaként, kaszárnyákban és különös kollégiumokban nevelték fel, katonának, janicsárnak, közigazgatási tisztviselőnek, basának, nagyvezírnek. A török államigazgatás minden körében felhasználta a rabszolgaerőt, nagyurai rabszolgasorsban nőttek fel, s a magánbirtokosok is általában rabszolgafelügyelők gondján, rabszolgamunkások verejtékéből éltek és termeltek.

Magyar rabszolgák sorsa

Magyarország, igaz, a Szerémséget kivéve, nem tartozott a gyermektizedet adó rájaországok közé, itt nem jelentek meg háromévenként a török állam kiküldöttei, hogy a betlehemi gyilkosság racionálisabb formájában elvegyék a gyermekek legjavát az állam, a mohamedán moloch számára. De erre nem is volt szükség, hiszen Magyarország határterület volt, ahol folyton, megpihenés nélkül folyt a harc a keresztényekkel. Ezek a harcok éppen elég rabszolgát szolgáltatottak arra, hogy a Szeráj kollégiumában, ahol a főméltóságok jövőre viselői képeztettek ki, magyar és horvát rabif jakban hiány ne legyen, aminthogy a török hivatalokban legalább is annyi volt magyarral és horvátal találkoznunk, mint albánnal, szerbvel vagy olasszal, göröggel, Hasonlóképp telítve van a török mezőgazdaság is magyar származású rabszolga?munkaerővel. A balkáni török területek gazdasága részben a rájácson nyugszik, részben rabszolgagazdaság. Ez utóbbinak középpontja egy?egy bég úri háza, mely körül az elhagyatott, vadon vidékből tanyák, farmszerűleg művelt földek csoportosulnak, rajtuk tisztán rabszolgamunkásokkal. Ugyanez a helyzet Kis?Ázsiában is: az igazi török ott nem érkezett el ekkor még a földművelés fokára, ez a magyarországi vlachhoz hasonlóan, még pásztor, aki marhából és tejből él, a

farmok földművelő munkáját pedig ott is rabszolgák, még pedig magyarok, horvátok, németek végzik. A Balkán és Kis-Ázsia ily módon egy rabszolgatábor, a folytonos végvári harcokban, magyar lakosságból, meg Magyarország védelmére jött idegen, német zsoldosokból összeszedve. Nicea környékén, Kis-Ázsiában csupa magyar, német, horvát rab dolgozik, akiknek élete már kifejlődött szokásjog szerint alakul: tíz?tizenöt évig dohgozik a török földesuraknak, akkor szabadon bocsátják, megházasodhatik, de helyéről csak akkor mehet el, ha törökké lesz. Idegen utazók mindegyre magyar beszédet hallanak: a kerítések mögött magyar rabszolgaasszonyok tereferélnek, az utak mellett magyarok őrzik a tehenet és ökröt; Nikodémiában egy követség magyar tagjaihoz magyar asszony csatlakozik, el is viszik magukkal, míg a legközelebbi hídon a török vámórség fel nem fedezi és vissza nem adja gazdájának.

A rabszolga a török magánembernek mint mezőgazdasági munkás, mint mesterember, s végül mint egyszerű árucikk, eladható tárgy lehet hasznos. Mind a három kategóriában a magyar a keresett árucikk. A Balkán török úriházeit ő építi tornácosan, Szófia török negyedének faházait is a „rabog“ emelik; Szerbia farmjaiban a bégek, akiknek egy része mohamedán hitre tért szerb, magyar rabszolgák keserves munkájából élük vitézi, dologtalan életüket. Egy ilyen szerbiai farmnak minden munkása magyar, magyar a felügyelőjük is, egy katolikus pap, aki rahságában megházasodott ugyan, de a gondjaira bízott rabszolgáknak misét tart, gyermekeiket kereszteli. A nagy többség ily módon mezőgazdasági munkára kerül a vidéken, aránylag kevesen jutnak hárembe, udvari szolgálatra, vagy katonának. A nagyobb urak az értelmesebb, fiatal rabszolgákat néhány óra mesteremberek keze alá adják, hogy ott a szabó?, suszter?, kovács?, nyerges?, szűcs?, borbélyteendőket elsajátítsák és az úr udvarában gyakorolhassák. Az ilyen rabszolgamesterember látja el aztán úgy a török úrnak, mint a többi rabszolgamunkásnak minden ipari szükségletét. A helyzet itt hasonlít a magyarországihoz, ahol, mint tudjuk, a nagybirtok központjában szintén házilag fedezik az ipari szükségleteket, a városi vásárok lehető elmellőzésével; míg azonban Magyarországon jobbágyok vagy kisnemesek dolgoznak a nagyúrnak a familiaritás szokásjogi kereteiben, addig a török nagyúr kizárólag rabszolgáimul-kát alkalmaz, Európától évszázadokkal elmaradt álláspontján. A magyarországi magasabb kultúra tudata élénken él a török urakban, s ezért kívánnak maguknak mindenáron magyar rabszolgákat. Egy konstantinápolyi nagyúr Ibrahim basát, egri beglerbéget kéri Esterházy Miklós korában, szerezzen neki magyar ifjút asztalosmunkára, aki kocsit tud csinálni és faliszekrényt a bejáró mellé vagy a hárembe; nagy jótétemény lenne, ha kapnailyent, még nagyobb, ha mindjárt szerszámokkai jöhetne a magyar rabszolga. S mikor levelét írja, felhasznál

nálja az alkalmat az ő Kapu-Kethüdája, s külön kéri az egri basát minél több mesterember-rab küldésére; a levélíró nagyúr is mindinkább nekibátorodik, s mindent megkíván, amit csak Magyarország küldhet urainak: asztaloslegény mellett egy „szivecske-fülemülcskét“, gyorslábút, mint egy beduinleány, de ha az ilyent az egri basa magának tartja, akkor egy „tisza fiatalembert, aki mossa kezét és arcát“, s akiből ő szoba=fülemüliét fog nevelni, hogy vendégeinek és barátjainak, ha jönnek, kávécskát és szorbetecskét szolgáljon fel, s akit ő még taníttatni is fog. „Ilyen fiatalemberek ama magyar végvidéken most mérsékelt áron kaphatók“, teszi hozzá az undorító, de történeti szempontból korszakot, népet, viszonyokat élesen jellemző levél írója.

A rabszolga ez értékes volta magyarázza meg, miért nem szűnt meg soha, még a béke évtizedeiben sem, a magyar végvárak között és a mögötte levő területekről emberek elhajtása, gyermekek eltolvajlása. A török kormány, budai basa és követjei ugyan mindegyre a magyarokra tolják a betörések, nyugtalanítások ódiúmat, akik prédaleső módon, zsákmányolás kedvéért támadják a török hódoltság falvait, s ezzel kihívják a török vitézek bosszúálló, megtorló lépéseit; a valóságban azonban a magyar rabnak sokkal nagyobb pénzértéke volt, semhogy a török végbeli vitézek meg tudták volna tőle magukat tartóztatni. Ehhez képest széles vonalakban folyik, özönlik be béke idejében is a magyar rab török államterületre, a Balkánon át a nagy gyűjtőmedencébe, Konstantinápoly rabszolgavásárait. Balkáni utazók mindegyre találkoznak ily magyar karavánokkai: Szerbiában ott hajtanak tizenöt balatonvidéki magyart, Vörösberényből, a fiatal parasztok gyalog mennek, nyakukon egymáshoz láncolva, az asszonyok gyerekekkel, csecsemőkkel lovon, ezeket kosárban tartják maguk mellett, amint a tatárok is így szokták gyermekfoglyaikat magukkal ragadni. A munkáshiány kipótlásának ez a legegyszerűbb módja: ha a bég rác rájái megszöknek, azaz török irreguláris katonának, rablónak, gázinak állanak be, a földesúr egyszerűen magyar rabot hozat helyükbe. Az is megесik, hogy a balkáni földesúr egyúttal Magyarországon magas hivatalnok vagy főtiszt, mint például 1550 körül Dervis pécsi bég egyszermind jagodinai, szerbiai birtokos, s e kettős minőségét kihasználva, Pécs környékéről Jagodinára telepíti magyar rájait, itt mecsetet építtet velük, s a mecset nemcsak magyar vérből és verejtekéből, de magyar kőből is épül: Pécs templomkövei eljutnak Jagodinára s az utas később a mecset falában felfedezi a pécsi magyar vörösmárvány síremlék töredékeit, rajtuk az 1430-as évszámot!

Mondottuk, a rabszolga árucikk is. Nemcsak azon értelemben, ahogyan a magyar urak is kihasználták török hadifoglyaik értékét, minél nagyobb váltságdíjat követelve értük, s hogy azt minél hamarabb megkaphassák, a rokonok részvétét felkeltendő,

védetlen török rabjaikkal nem egyszer kegyetlenül bántak: ugyanezt megtették a törökök is, de náluk a magyar rabszolga értékét csak kivételes esetben adta meg egyedül a váltságdíj,ilyent csak tehetősebb, előkelőbb emberektől lehetett követelni, a szegény emberek, jobbágyok értéke váltságdíj nélkül is növekedett, egyszerűen a közvetítő kereskedelem útján. A magyar rab becsületes munkájáért, a magyar asszony tisztaságáért, kenyérsütő tudományáért mindig keresett árucikk, melyet egyik kézből a másikba adnak, értékét mindegyre magasabbra szabva. Ugyanígy a német rab is. Egy Wild András nevű német katona egy kis vár ostrománál, Szentandrásnál Bocskay-párti magyarok kezébe került, vidéki nemes házába viszik, ahol asszonyok ülnek, esznek-isznak hosszú asztalnál, nyelvüket élesítik az istenadtán, de enni is adnak neki; hat nap múlva törökök jönnek a faluba, megveszik, miután kezét, karját megtapogatták, fogait megnézték — a rabszolgavásáron főként a fogakat nézik, s azok egészséges voltából következtetnek a rab egészségére —, ára ekkor 30 arany; innen harmadnapra Egerbe viszik, s itt már egy más török 40 aranyat ad érte; Egerből Budára kell gyalogolnia, lábai elfagynak, de egy janicsártiszt mégis ad érte 50 aranyat, — gazdája 60-ra tartotta — s hogy fagyokozta sebei elmúljanak, a budai melegfürdőbe küldi őt rendszeresen. Ez a fiatal német katona feljegyzéseiben egyébről sem beszél, mint a rabszolgák világáról, mely a török pompa alatt ott nyüzsög pizsokban, vérben, bűnökben, a szerencsétlen magyar földön csakúgy, mint Konstantinápolyban és Egyiptomban, a török világbirodalom minden tartományában. Budai tartózkodása alatt 1605-ben tatárok jönnek 2000 rabbal a piacra, az asszonyrabok itt is lovon, kétoldalt kosárban négy-öt gyerek, csak fejük látszik ki; a nagy kínálat azonban nem nyomja le az árakat, Wild gazdája egy tizenhatéves leányt ekkor 35 aranyért vesz meg, hallatlan összeg, mikor egy ökörnek 8—10 forint az ára. Katonánkat különben később ajándékba adták Eszéken egy inspekciót végző császári fizetőmesternek, akinek jóakarátát hasznos volt ily ajándékokkal megszerezni; ez a hivatalnok Eszéken egyetlen hivatalos ténykedése alatt kap harminc magyar és német ifjút, akik közül Wildet Belgrádban a szerdárának ajándékozta, ennek azonban már hatvan ily nem sokra használható ifjú rabszolgája lévén, őt Konstantinápolyban hatvan aranyért eladja arab kereskedőknek, akikkel azután bejárja egész Keletet. Így emelkedett a rabszolgaárucikk értéke néhány hónap alatt harminc forintról a kétszeresére: a rabszolgakereskedés a török birodalomban is jövedelmező üzlet volt, amelynek megvolt a nagy kereskedelmi szervezete, négerai pedig első-sorban magyarok voltak.

Még súlyosabb, még véresebb nyomokat hagytak egykor magyar földön azok a rabok, akik vitézként, fegyverrel a kezükben estek török kézre, s akiknek útja az aldunai hatá-

ráig valóságos Kálváriajárás volt, ha ugyan addig meg nem rövidültek egy fejjel. Míg a rabszolgakereskedés tárgyait tevő egyszerűbb rabok sorsát gazdasági kényszer okozta s azt bár bár kegyetlenség szükség nélkül már csak azért sem igen térhelte meg, mert hiszen a rab érték volt, — addig a harcban fogságba esettek sorsát nemzeti és vallási fanatizmus, egy alacsonyabb kultúra embertelensége tette elviselhetetlenné. Legyen elég itt egyetlen példaként a pozsonyi polgármester fiának, Auer János Ferőinándnak útját Belgrádig elmondani, aki 1663-ban a pozsonymegyei fölkelő nemesség csapatában vonult harcba, s a gróf Forgách Ádámától szerencsétlenül vezetett párkányi csatában került fogságba. Egy szubasinak, tábori csendőrtisztnak sátrához viszik, kikérdezik, vasra verik, a csendőrtiszt nyugodtan ül sátra előtt és nézi, amint 8—10 éves fia kigúnyolja, leköpi a foglyokat. Innen a pribékek futva viszik a nehéz lánokban görnyedő rabokat a vezér sátra elé, ahol már összegyűjtve a tekintélyesebb foglyok, pozsonymegyei nemes urak, érsekújvári huszártisztek, német főtisztek. Auert már búcsúzól földrelökte első gazdája, a szubasi, most üdvözlésül ugyan ezt teszi vele a tábori prófósz. A foglyokhoz törökök jönnek, gúnyolni őket; éjszakára Esztergomba viszik át őket, ott háromszáz rabot összezsúfolnak, a hőségben reggelre kettő meghal. Esztergomból ki- és bevitelüket a felvonóhídról fehérszakállú, előkelő törökök nézik, akik a várparancsnok agával együtt szőnyegen ülnek és magyar, török, bosnyák nyelven szidalmazák őket. Végre a nagyvezír sátora elé kerülnek, tizenkét-tizenöt rab egy láncon, melyet mindegyik nyakán karika tart, s e láncon fogva húzzák a törökök a sort. Mire azonban idekerülnek, zaj, hőség, piszok, ütlegek, melyeket sorbanálló törököktől kapnak, utolsó ruhadarabjukat is lehúzzák róluk: három válogatott hős huszártiszte, köztük egy Nógrády Miklós nevűt kivégeznek; a sátor előtt meztelen, fejetlen holttestek, meleg piros vér zöld fűvön, feltúrt ingujjú hóhérok véres karddal, akik a közkatona foglyokat a többi szeme előtt vagdalják össze, vagy torkukat nagy handzsárával átszúrva, őket hanyatt fordítják, a fejét csorba késükkel formálisan lefűrészelve a testről. A nagyvezír pedig szőnyegsátorában ül, bejázatát arannyal, ezüsttel szőtt függöny fedi el, bent padló, falak, tetőzet csupa virágos perzsaszőnyeg, középütt vörös bársony kerevet, rajta hosszú ezüstköpenyben, keresztbevetett lábakkal az, akinek nevében e szörnyűségek történnek; fehér kabátja felett meggyászú patyolatot hord, s erről legfinomabb cobolyprém omlik le lábaihoz, kezén hatalmas gyémántgyűrű; arca barna, finom, gondozott szakálla fekete, kifejezése méltóságos, de melanchólikus, néha cholericus és gúnyolódó; a fogoly tisztek latinnyelvű hazugságait gúnyosan hallgatja, tolmácsot csak méltóságból tart, mert hiszen nemcsak nyelveket, de matematikát és asztronómiát is tanult. Végül a tiszteknek megkegyelmez, nem fejezti le őket,

s a láncos menet most visszamegy embermagasságú fejpiramisok, másutt emberi fülek tömege között, melyekért a beszállító török pénztalimat kapott.

A fogságra kegyelmezett rabok végre eljutnak a magyarországi főgyűjtőbe, a budai Csonka-toronyba, hol heteken át tartják őket, míg valamikép szétosztatnak, vagy, legtöbbszörre, alkalomadtán Konstantinápolyba vitetnek. A török nemtörődömség a Csonka-toronyban, azaz a torony körül lévő néhány háznak bizonyos önkormányzatot adott, melynek az a haszna is megvolt török szempontból, hogy a rabok eltartásáról nem igen kellett gondoskodni. A Csonka-torony rabközségének külön pecsétje is van, benne címerként bilincs; élén egy írástudó, törökül értő magyar rab, Auer idejében István gazda. Itt már csak lábrakovácsolt béklyót kell hordaniok, a német grófnak és kapitánynak csak úgy, mint a magyar nemeseknek. A háromhetes fogságban itt kapnak először húst, tíz embernek egy fontnyi jár, miért is az élelemért koldulni mennek, csontokát, gyümölcshéjat gyűjtenek, akinek sója és hagymája van, az irigyelt szerencsés ember; lopnak is, ahol tehetik, de legnagyobb szerencsájük akkor akad, mikor a Dunához vízfordásra kell menniök, ez az út nagy alkalmat nyújt a várost végigkoldulni. Sebben, zsúfoltságban itt negyven magyar közül a fele meghal, a holttestek két-három napig az ajtó előtt fekszenek, míg a kajmakám csausza el nem jön, le nem vágja a pénzürtékű füleket, a holttesteket aztán az életbenmaradtak elföldelhetik. Végre megindul az utolsó utazás magyar földön, hajón Belgrád felé; egy hajóra harmincnégy foglyot csuknak el, akik a tizenkét napig tartó hajóút alatt nem mozdulhatnak, a hőségben és piszokban, egymásra halmozva, vérhast kapnak, a kis ablakon át nem tud elég levegő jönni, hatan útközben meghalnak, testük ott marad, férgectől fedve, az élők között, akik Belgrádba érkezve az arzenálbeli munkát, durva cigányok felügyelete alatt, még megváltásnak tartják magyarországi tapasztalataik után.

Ne gondoljuk, hogy ez az embertelen piszok, nyomor és kegyetlenség valamiképen a magyar föld akkori urának, a törökségnek leikéből szükségszerűleg fakadt volna fel, beteg, fekete kelevényként. A török, mint emberi egyéniség, önmagában bizonyára nem vonható felelősségre a török korszak szörnyűségeiért, de igenis az egész állami és társadalmi berendezés, mely vallási parancsok következeként nem vette, nem is vehette emberszámba az alávetett keresztényeket, s ezekkel szemben való viszonyának egyetlen regulátorául az önzést, a gazdasági érdeket ismerte el. Amikor a török, pillanatra megszabadulva államának irtózatosszól, emberi érzéseinek átengedheti magát, humanizmusának akárhányszor oly példáját is adja, hogy elszégyelhetik magukat azok, akiknek hite a keresztény Caritast szabja meg az emberi érintkezés szabályául. Ilyen esetekkel a már megtelepedett, Magyarországon

meghonosodott törököknél találkozunk, akik a keresztényekkel folytatott intenzívebb érintkezés következtében a gyaurnak életét is kezdik már megbecsülendőnek tartani és lélekben mindinkább eltávolodnak ázsiai testvéreiktől. A hadjáratok alkalmával Magyarországra jött ázsiai és az itt megtelepedett végvári török közt ki is fejlődik bizonyos ellentét, melynek azonban megvan az ellenszere: a végvári katona is bármikor kénytelen, császári parancsra, elhagyni Magyarországot, s a nagy birodalom bármely keleti zugába távozni szolgálatra. De amíg itt van, megtanulja a magyar munkaerőt becsülni, előbb csak anyagi érdekből, később, hosszas együttélés folyamán, emberisleg is. A végvári török szívből gyűlöli a nagy, nyílt háborút amikor nagyvezír vagy szerdár vezetésével ázsiai seregek és tatárok özönlik el az országot, a neki szolgáló keresztény falvakat elpusztítják, felégetik, lakóikat rabszíjra fűzik. Viszont az ázsiai törökök is észreveszik végvári kollégáik idegenkedését, valamint azt, hogy ezek a keresztényekkel emberségesebben bánnak, azokat nem egyszer szökéshez segítik, amiből ázsiai és végvári török közt összeszólalkozás, sőt emberhalál is támad. Végvári törökök titokban sajnálkoznak a fogoly magyar tiszteken, kik közt nem egyet, végvári rendes, békés vagy fegyveres érintkezésből ismernek; ezeket inggel, minden szükségessel ellátják, bort, kenyeret is hoznak, vagy küldenek magyar jobbágyaik által, ha a török főhatóságok nem látják. Auer tiszta emberi örömmel jelenti, hogy Esztergomban egy öreg török asszonyban meglátta az anyai szívet: ennek fia már két éve Batthyány gróf tömlőcében ül és nem szabadulhat, mert a magyar úr csak fő magyar rabért, nem pénzért akarja kiadni, a nagy vezír azonban nem ad csere magyar rabot; a török asszony megsajnálja a magyar rabokat, ócska pokrócokat ad nekik, s két tehene frissen fejt tejével vendégli őket, ígérve, hogy amint a hozzá beszállásolt ázsiai törökök elmennek, egyébbel is segíteni fogja őket.

De a rabszolgaságra épült társadalom könyörtelenségét egyesek emberi szíve nem enyhítheti. Magyar és török érintkezését nem az emberi szív, hanem könyörtelen, irgalomnélküli önzés, állami és egyéni önérdek szabályozza, s egyes törökök jólelkűsége nem akadályozhatta, hogy másfél százéven át megszakítatlan sorban ússzanak le az egykor magyar Dunán a rabszolgahajók, Konstantinápoly szeráját és háremeit asszonnyal, gyerekekkel, Kelet rabszolgásvásárait munkáskezekkel ellátandók. „Különben pedig, — írja Auer, ki a konstantinápolyi héttoronyból kiszabadult, hogy életét rabságától megtörtén fejezze be szülővárosában, Pozsonyban, — szerencsésen úszott hajónk a Dunán Belgrád felé, szomorú szemmel néztük a szép vidéket és a többi, mellettünk elhaladó hajókat, melyek többnyire fogoly asszonyokkal és gyermekekkel voltak tele, akik utunkat siralmas jajgatással kísérték, melyre mi hasonló sírással válaszol-

tünk, majd pedig felhangzott egyszer a magyarok, máskor a németek egyházi éneke, s mindig együtt az asszonyok kétségbeesett sírásával, mert mindnyájan ugyanazon halálfélelmet szenvedtük, mint szomorú hattyúdal hatolt át csonton és velőn és szíveket repeszthetett, sőt még a Dunában úszkáló halakat is részvétre indíthatta volna/-

A török állam sokkal erősebben volt összekovácsolva, sem-hogy részvét lazíthatott volna rajta.

ÚJONNAN ELFOGLALT területeket a törökség a saját szempontjából a meghódított lakosságra való tekintet nélkül rendezett be. Az elfoglalt tartományban a török hódítás ténye egy csapással megszüntette az egész addigi, keresztény, állami, közigazgatási életet, s helyébe sajátját állította. Az elv maga, valamint annak kegyetlenül következetes végrehajtása páratlanul állt Európában, ahol a hódítók a feudalizmus hosszú századaiban megelégedtek a felsőbb rétegek átalakításával, s az új feudális vezető osztályok alatt többé-kevésbé háborítatlanul élhette korábbi életét a régi népesség. Nem így a török, aki a Koránból levezetett következetességgel semmisít meg minden eddigi jogszabályt és jogszokást és mindent alárendel a saját törvényeinek, melyek végső fokon vallási törvényre, a seriatra mennek vissza. A török állam polgári törvényhozása ezen vallási törvényen alapszik, a politikai rendeleteket Allah földi helytartója, árnyéka, a szultán adja ki, kikövetkeztetve azokat a mohammedán vallás szent könyvéből, a Korán szuráiból. E politikai rendeleteket kanún-oknak hívják, Kanún-naménak pedig az egyes uralkodóktól kiadott rendeletek gyűjteményét. Legtöbbet Szolimán, a bölcs, a törvényhozó adott ki, egyik Kanún-naméját Ebuszúd mufti gyűjtötte össze, a másikat, a pénzügyi és rendőrközigazgatási rendeleteket Mohammed Cselebi effendi defterdárba szultán halála, Szigetvár elveszte évében. Ezek a törvények hiány nélkül szabályozzák az életet, s mellettük az elfoglalt területek korábbi jogelvi semmiképp sem érvényesülhetnek. A török állami berendezés

Az elfoglalt terület egyötöde a szultánt, mint Allah helytartóját illeti, a vallás céljaira; a föld négyötöde kiosztandó az Izlám győzelmes harcosai közt, amikor is pontosan megállapítatik, milyen arányban részesüljenek a lovasok és gyalogosok; a törvénytárgyalók e tekintetben gyakran eltérnek egymástól, de a gyalogosok rendszeren egyharmadát, a lovasok pedig kétharmadát kapják a kiosztandó földeknek, aminek természetesen feltétele az, hogy az eddigi lakosságnak mindennemű birtokjoga megszűnjék az egész elfoglalt területen. A fegyverrel meghódított tartomány lakosságát a kalifának joga van kivégezni, vagy rabszolgának eladni, vagy végül adófizető alatt-

valóvá tenni. Maga Mohammed, az alapító, tanításában úgy, mint gyakorlatban az első módszerhez ragaszkodott, de már a második kalifa, Omár lemondott a meghódított népek kiirtásáról, meghagyta nekik életüket, vallásukat, sőt javaikat is fej adó és birtokadó fejében. Az Izlám harcosa és a meghódított hitetlen közt legfontosabb kapocs a fej adó, mely tulajdonképpen a Mohammedtől követelt halálváltság, fejeváltságadó, amire mutat a meghódított lakosság neve: rája, rajét is, azaz nyáj, a Korán verse értelmében: a szolgák az úrnak nyája, melyről az számot fog adni. Azaz a kalifa a rájákat fej szerint tartja számon és fej szerint adóztatja.

Ugyancsak Omárnak Damaszkusz elfoglalása után kiadott kanúnja az, mely a ráják jogi helyzetét a VII. századtól kezdve egész a legújabb időkig szabályozta, még a XIX. század elején is eszerint rendezték a Szíriában meghódított wahabiták jogviszonyait. Ez a kanún keresztényekre és zsidókra vonatkozólag megállapítja, hogy kolostort, templomot vagy remeteséget nem építhetnek, templomukat nem javíthatják ki, lakóházaikat is, ha azok a mozlimek (Mohammed hívei) közelében vannak, csak a legvégső szükség esetében; gyermekeiket a Koránra nem taníthatják, maguk közt nem törvénykezhetnek; mozlím bejövetelekor kötelességük felállani és helyüket átadni; tilos nekik a mozlím ruháihoz hasonló öltözetben jámiok, nyerges lovon ülniök, fegyvert, kardot otthon a házon kívül hordaniök; hajukat nem eresztetik hosszúra, bort nem szabad eladniök, keresztet házukban nem tarthatnak, harangozniök tilos, csak halkan énekelhetnek, halottaikért csak magukban imádkozhatnak. Omár kanúnjának ilyen és hasonló rendelkezései bár Európában meghódított lakossággal szemben nem alkalmaztattak teljes szigorúsággal, mégis általában érvényben voltak, így nálunk is: a templomokat csak a legnagyobb nehézséggel, kérvényezéssel, pénzvesztegetéssel lehetett kijavítani, turbánt, sárga papucsot vagy csizmát tilos volt viselni, csizmában csak a fekete, kék vagy lila volt megengedve; a házak külső festésénél is bizonyos színeket, így sötétbarnát vagy feketét követeltek. Omár eltiltotta továbbá a ráják tanulását, főként az arabs, irodalmi nyelv ismeretét, ami egyúttal az oklevelek és rendeletek megértéséhez is szükséges; ezért a tolmácsokat gyakran utasítják, hogy csak közönséges török nyelven beszéljenek a rájakkal.

A korábbi lakosság életszínvonala ilymódon leszorítottván, a mozlimek személyében új uralkodóosztály vándorol be, melynek birtokviszonyai a hűbér jogon, a Kanúni timar?on alapúinak. Korán?mondás: „A föld Allahé, annak adja, akinek akarja.“ Tehát a föld a kalifáé, másként: az egyházé vagy az államé. Csakugyan, a török területen nincs tiszta magánbirtok, minden az államé, de a föld legnagyobb része, Európában négyötödé hűbérbe adatik a harcosoknak, főként Mohammed Cselebi

törvényhozása óta. Ez a hűbériség azonban igen lényeges vonásokban eltér a nyugati feudalizmustól. Először abban, hogy a török hűbér, eredetileg legalább, nem örökölhető; Nagy Szolimán utóda, II. Szelim óta öröklődés esetei is mind gyakoriabban, de nagybirtokos vagy középbirtokos társadalmi osztály még sem fejlődik ki nyugati mintára, mert — s ez a második, még fontosabb különbség: a kalifa változtatja a hűbért, mert nem a föld adatik hűbérként, hanem csak annak jövedelme. A hűbéres vitéznek mindegy, hol kapja, ma Magyarországon ad neki a császár 5000 akcsényi hűbért, azaz olyan földet, melynek ennyi a jövedelme, holnap Bagdadban 10.000 akcsényit. A török hűbéres gazdagodik tehát anélkül, hogy földhöz volna kötve; a hűbérbirtokkal szemben idegenül áll, személyes kapcsolatot ahhoz alig szerezhet, hisz egyéni érdeke kívánja, hogy minél előbb újabb, nagyobb hűbért nyerjen. Kivételt csak a boszniai bégek képeznek, kik nem török fajúak, hanem áttért, renegáttá vált szerb nemesek, s így nem lévén meghódítottak, külön elbánásban is részesülnek, földjükön megmaradhatnak. Ez a berendezés egymagában is megmagyarázhatja a hódoltság alatti területek végletes elpusztulását: tőkét és munkát beleölni olyan földbe, melyet csak átmenetileg, félévig, egy évig bír valaki, vagy addig sem, erre nem érdemes vállalkozni.

A császár pénzügyi hivatalában megvan az egész birodalom katasztere, s benne az egyes kiosztható hűbérbirtokok, jövedelem: dirlik szerint megjelölvék. Ilyen hűbér birtok háromféle van: 1. a tímár, melynek jövedelme 3000-tól 20.000 akcséig terjed, azaz, lévén 60 akcse egy magyar aranyforint (két forinton felül), az ilyen hűbérek évi jövedelme 100 forinton felül kezdődőleg körülbelül 700-ig megy. A tímárt 6000 akcse jövedelmen alul a beglerbég maga adományozza, de jelentést, tekerét kell írnia a szultánnak, amelyben a javaslatba hozott vitéz érdemeit lerajzolja; a szultán erre, ha eleget tesz a kérésnek, külön oklevélben, berátban adományozza a tímárt. A tímárbirtokos az első 3000 akcse jövedelem fejében maga köteles katonáskodni, minden további 3000 akcse után pedig egy-egy katonát saját költségén tartani. Természetesen a beglerbégnak nem közömbös, hogy minél több tímárt ő maga, staját jóvoltából adományozhasson az ő udvari embereinek, ezért a megüresedő nagyobb tímárokat, ahol csak teheti, 6000 akcsen aluliakra tördeli szét, amikor is az első 3000-ért a hűbérbirtokos maga szolgál, de az azon felüli 1500—2000—2500 akcséért már nem köteles katonát tartani; az ilyen hűbér, a beglerbégtől kiosztva, biztosítja ugyan az ő tekintélyét, de a birodalmat egy csomó katonával szegényíti.

A másik, nagyobb hűbérbirtok a ziámet, tulajdonosát záimnak nevezik. A ziámet 20.000 akcsén felüli jövedelmet hoz, az ennek megfelelő birtok szabály szerint is feldarabolható a megüresedéskor, bár természetesen olyan tendencia is érvé-

nyesül, hogy egészében adományoztassék, mert csak így lehet biztosítani azt, hogy e birtokokról ugyanazon, állandó számú katonaság állíttassék. Ebből a célból, nehogy az elaprózódás miatt a hűbértokból élő katonaság száma megfogyjon, hozta be a rendkívül fejlett török pénzügyigazgatás a kilidzs-beosztást, melynek értelmében úgy zámet, mint tímárbirtok egybevételik, bizonyos egységgel, mely egy kilidzset, egy kardos katonát tartozik szolgáltatni; ezen egységen aluli birtok nem adományozható, úgyhogy a kilidzs-beosztás segítségével a béglerbégek machinációitól függetlenül lehet egy-egy területen ugyanannyi, állandó számú katonával számolni. Így volt 1562-ben a budai szandzsákban 105 kilidzs, ami eltartott összesen 294 katonát, a nógrádi livában 31—“ kilidzs volt, azaz 113—141 katona. A XIX. század elején, ugyanezen beosztás értelmében, egész Törökországban 36.000 kilidzs találatott, 93.000 katonával, ebből Rumilire, az európai területekre 9000 kilidzs és 30.000 katona esett. A török hódoltság alatti Magyarország kilidzsei összegét, az anyag hiányossága miatt, egyelőre nem tudjuk kiszámítani.

A harmadik fajta hűbér, a zsoldhűbér, csak a XVI. század végén, a török hadrendszer hanyatlása korában fejlődik ki; amikor a várakban elhelyezett zsoldos őrség tagjait, janicsárokat, tüzéreket nem tudják többé fizetni, s rendes zsold helyett birtokot adnak nekik, egyenkint 1000—2000 akcse jövedelemmel; az is megesik, hogy több katonának, például egy altisztnek és kilenc emberének adnak egy falut, melyet ezek természetesen a legborzasztóbb módon kizsarolnak.

A rendes forma azonban a tímár és zámet, tulajdonosukat egyformán szpáhinak nevezik, ellentétben a gyalogos janicsársereggel, mely a Konstantinápolyban nevelt keresztény gyermekekből fejlődik ki, a birodalom területén egységes csapatot alkot, feje a janicsáraga, tagjai a végvárak őrségének gyalogságát képezik; később, a hanyatlás korában a janicsárok fiai is belépnek a janicsár-testületbe. A szpáhinak fia eredetileg semmiképp se örökölhette atyja hűbértokát, legföllebb kegyelemből kezdhette egész kis tímárral, s nagyobb birtokot csak a saját erejéből, hadi érdemei alapján szerezhetett. Később zámet-birtokosok fiai is bejuthattak atyjuk hűbérebe. Maga a szpáhi, az ő első 3000 akcse jövedelemrészén felül a dzsebeli-katonákat tartja, kiket háborúban saját költségén tartozik felszerelni, felfegyverezni és élelmezni; ez a költelezettség a magyar végeken könnyebben volt teljesíthető, mint például a birodalom középső vidékein: a budai pasalik záimja, ha kiállította a maga dzsebeliit, ezek már ott is voltak a harctéren, ahol azután a háború önmagát tartotta el, míg például a rumilii, vagy konstantinápolykörnyéki szpáhinak, ha perzsa háborúba kellett mennie, igen hosszú útvonalon kellett dzsebeliit eltartania.

Ez is egyik oka, hogy a szpáhik szívesen folyamodtak magyarországi hűbérekért.

Mindez az elfoglalt ország négyötödrészén helyezkedett el, az ötödik ötöd, elvben azonban az egész terület, a császár tulajdona volt, a császári kincstár: kházine, khazna kezében; az ilyen birtokot khásznak nevezték. Khász lehetett a kincstár saját kezelésében, pénzügyi tisztviselők gondozása alatt, de lehetett tisztí khász is: a fő katonai hatóságok eltartására rendelt területek, melyeknél vigyáztak, hogy ne egy testben feküdjenek; a budai basa hivatali birtoka, kliásza, a budai, fejevári, simontornyai, szigetvári, nógrádi, szolnoki kerületekben volt elszórva, ami persze szintén útjában állott annak, hogy a hűbértokos bárminemű személyi vonatkozásba léphessen az ő birtokához. Az új bég vagy basa eleinte kisebb birtokot kapott, khásza csak később, érdemei következtében növekedett; a budai beglerbég évi jövedelme 6—7000 aranyra is felment, tehát nem maradt mögötte a leggazdagabb magyar mágnásoknak.

A birodalomnak beosztása is ezen a hűbéri, tehát hadi, nem polgári alapon nyugodott. Ugyanazon tartomány szpáhijai a beglerbégtől, előbb kétlófarkos, később háromlófarkos basátói függték; Európában Rumili, Boszna, Buda, Temesvár voltak az ej áletek, melyekhez a XVII. század elején Kanizsa csatla-kozott; mindegyik ej álét egész bevétele a beglerbég vagy basa pénztárába folyt be, akinek e célból egész pénzügyigazgatása volt; ő fedezte az összes állami kiadásokat is, így különösen a hadi és iskolai költségeket. Csak a birodalom ázsiai és afrikai területén volt néhány ej álét, mint Tripolisz, Tunisz, Algír, Egyiptom, Bagdad, ahol a jövedelmek külön állami kezelésben voltak, s a basának a khászon kívül egyéb bevétel nem járt. A beglerbég alatt szolgált a szandsákbég, egy lófarkkal; az alajbég, ezredesféle; a cseribasi, kapitányféle; szürüdsi basi, azaz hadnagy, szubasi, őrmester, mindezek szpáhik voltak, hűbértokkal ellátva, s a legalsótól a beglerbégségig megszakítatlanul haladhatott az, aki hadi érdemeket szerzett magának.

A budai ej álét legnagyobb kiterjedésében 18 szandsákból, azaz livából állott, köztük volt Buda, Fejevár, Simontornya, Koppány, (Tolna és Somogy vármegyék határterülete, Zalába is be egész Göcsejig), Szekcső (benne Mohács), Pécs, Szigetvár szandsákok; az ejáletbe tartozott északon Esztergom, Nógrád, Szécsény, Füle, Hatvan, keleten Szolnok, Szeged, délen a Szerémség és Észak-Szerbia egyes részei. Sokkal kisebb volt a temesvári ejálet, benne Gyula, Jenő, Lippa, Csanád szandsákok, s délen, részben Szerbiában, a Duna két partján, Orsovától nyugatra a moldovai szandsák. A kanizsait később részben a budaiából szakították ki; a váradi ejálet csak 1660-ban jött létre, hogy már néhány évtized után megszűnjön;

volt végül a boszniai basának is területe Magyarországon, a Szerémségtől nyugatra, a Dráva és Száva között.

Ez az egész hatalmas, rendkívül következetességgel kiépített szervezet ráfeküdt a magyar földre és onnan meg sem mozdult, míg a visszafoglaló háborúk során ki nem vetették. A hűbérrendszer elűzte a feudális urat, a nemest, a beglerbég és előkelő szpahik a mágnásokat; a katolikus hierarchia helyét elfoglalta az imám és müezzin, a Verbőczyi törvénykönyvét forgató keresztény bírósági szervezetet pótolta a kádi: egyszerűen ami hatalom, intelligencia, kiemelkedő helyzet az országban volt, annak pusztulnia kellett az új török berendezkedés előtt. Minden, ami a török uralom alatt meg akart maradni, ezt csak akkor tehetette, ha leszorult a legalsó fokra, a rája színvonalára, azaz a keresztény társadalom mardványai a legalsó fokon nivellálóatak. Nemes és jobbágy közt a török nem tévén különbséget, a magyar nemes csak rájasorban élhetett, alávetve fegyverviselési tilalomnak és megalázó ruhasabályoknak. Aki tehetett, menekült tehát, s amennyiben a XVII. században már több nemessel találkozunk a török területen, ezek legnagyobb-részt nem régi nemesi családok leszármazottjai, hanem jobbágyok, akik a hosszú formális békében lehetővé vált közlekedést felhasználva, a magyar királytól armálist, vagy legalább is névleges, magyar földesuroktól felszabadító levelet eszközöltek ki maguknak, s erre támaszkodva próbálnak a rája kötelezettségei alól, csekély sikerrel, menekülni.

A ráják terhei. Török adózás

A rájának pedig igen súlyosak a terhei Magyarország egykori területén is. Az izlám pénzügyigazgatás Omár kalifa fejváltáságadója óta hosszú utat tett, s oly bonyolult adórendszert fejlesztett ki, hogy az adófizető rája az egészből csak annyit értett már, hogy neki egyetlen lépést mozdulatot sem szabad tennie fizetés nélkül. Az adóterhek általában állami és földesúri terhekből állottak, a khászirtokon a földesúr is maga az állam volt. Az államiak sorában még mindig legfontosabb, — kádik írják össze utcánkint, ha a község maga nem vállalja egy összegben kifizetni: a fejadó, harács, vagy különösen megvető török szóval: iszpendsi. Ezt eredetileg kapuk szerint számították ki, mint a portális, magyar adót, gyakran azonban családfők szerint is, végül pedig egy-egy községre nézve megállapodott, megmerevedett egy szám, mely sem a kapuk, sem a házak, sem a családfők számával nem egyezett. Sokhelyütt azonban ragaszkodtak ahhoz, hogy annyi harács legyen, ahány ház van, s mivel a folytonos pusztulásban időnkint mind több és több ház állott üresen- az ilyen községtől továbbra is ugyanazt a harácsot követelvé, a néhány megmaradt rája volt kénytelen az elszököttek helyett is fizetni, minek további következése természetesen a falu teljes pusztulása Ion. A császári khász helységei

rendesen jobb, kíméletesebb elbánásban részesültek, így Nagy-kőrös a XVII. század elején csak 120 harácsot fizet, ami lényegesen kevesebb házai, portái számánál. Egy harács összege Szólimán korában 50 akcset tett ki, később ez 60—80?ra emelkedett, majd a XVII. századi pénzromlás idején 200?on is túlment, úgy-hogy ebben az időben sokkal nagyobb terhet tett a török job-bágy vállára, mint a magyaréra a portális adó, a dika.

Vegyük ehhez, hogy a magyar jobbágy, beszolgáltatván az állami, dikális adót, vagy a XVII. században ennek alosztályait, a koronázási pénzt és hasonló, alacsony összegeket, ezzel eleget is tett az állam iránti pénzbeli kötelességeinek, s amivel még tar-tozott, azt földesurának fizette. Nem így a török terület job-bágya, akit a karácson kívül még egy csomó egyéb állami adó terhelt, s ezzel szemben alig jött számba az a könnyítés, hogy szegénynél, özvegy asszonynál, valamint olyan mozlímnál, aki nem volt se katona, se hivatalnok, a kádi megelégedhetett a harács felével. A török adórendszer a fejadón kívül a fogyasztást, forgalmat, sőt termelést is súlyos illetékekkel sújtotta, egyes cselekedeteket is adótárgynak tekintett, s végül büntető-jogi kérdéseket is szeretett bírságokkal elintézni. Igen nagy jövedelmet hoztak neki a belső vámok, melyek mindennemű szállítás után jártak, s így különösen terhesek voltak a jobbá-gyokra, akiknek minden adójukat pénzben kellett fizetniük, s hogy pénzhez jussanak, városba, piacra kellett utakon, hida-kon, vámhelyeken át szállítaniok terményeiket. Vám járt az olaj, szőlő, bor, búza, sajt, só, juh, marha, ló után; egyes városokban behozott marha után 7—14 akcset fizettek; volt híd?, rév?, kompvám, volt vásárvám, mely nagy sokadalmaknál nagy ösz-szegeket hozott, így a budai, pesti, szegedi, fejevári, dunaföld-vári nagy vásárok után egyenkint 6—10.000 akcset. A kiviteli vám, az ubúr, kisebb volt a magyar harmincadnál, marha után 40 akcse, azaz kétharmad forint, míg a magyar kiviteli vám a XVI. században egy, majd másfél forintot tett ki. A legnagyobb forgalma a váci vámhivatalnak volt, ahol havonként 2000 mar-hát is áthajtottak Magyarországra, a vámos ehhez képest elő-kező úr volt, ki egyenrangúként levelezett magyar főurakkal; nagy vámhelyek voltak még Ráckeven, Dunaföldváron, a Dunán átszállított kiviteli marhára.

A vámok mellett voltak ipari és fogyasztási adók is. Így a mézsárszékadó, vagy vágási illeték, a levágott juh vagy marha száma szerint darabonként 2 akcse, néhol, Budán ebből is be-jött 5—6000 akcse. A gyertvaházadó az éji világosság háza, azaz kocsmá után járt, Budán és Pesten ez az adó évi 30.000 akcsét tett ki, másutt, mint a szolnoki szandsákban, házankint kellett fogyasztási adót, összesen 17.000 akcsét fizetni. A pénz-váltási illeték Budán és Pesten mindjárt a török uralom első évében, 1542-ben 21.000 akcsét tett ki. Talán a legnagyobb jöve-delmet hozott a bejt-ül-mál adó, azaz kincstár adója, örökösö-

dési illeték; elvileg mindenki, török és rája után a kincstár örökölt, s bár ezt így a keresztényekkel szemben nem hajtották végre, mégis, ahol csak tehették, bevonták a hagyatékot, főként ahol nem volt egyenes ágon örökös. Ugyanez történt olyanoknál, akik eltűntek, ezeknek ingóságát is bevonták, úgyhogy például Tolnán 1553-ban 17 bejt-ül-mál, 16 keresztény és egy török halott után, 18.000 akcse jövedelmet hozott; Budán és Pesten ez a jövedelem az elfoglalás után, 1546—48-ban 195.000, 1552—53-ban 270.000 akcse. Mivel behajtása az akkori magyar pasalikokban, hol folyvást állt a harc, rendkívül zaklatást okozhatott, hiszen a török közegek mindegyre felelőssé tehették a falvakát, ha valaki útközben, esetleg a harmadik határban is eltűnt, ezért nagyobb községek kieszközölték maguknak, hogy átalányt fizettek a „szökött és holt emberek adójára“, így Nagykovács sommában 93 forintot. Ezzel van kapcsolatban mindazon bírság, melyet oly eseteknél, verekedéseknél, véletlen szerencsétlenségénél róttak ki, ahol „vér folyt“; az ilyenek a sok kóborló fizetetlen katona, irreguláris harcos, „gázi“, tatár, meg hódolt-sági területre lopakodó szabad hajdú, szabad huszár miatt igen gyakoriak voltak és a községek sok zaklatására adtak alkalmat, amelyek határában, a község tudta és részvétele nélkül, megtörténtek. Súlyos illetékszámba ment az a sok taksa, amit mindenemű tenyéryi írásért kellett fizetni a legkülönbözőbb török hatóságoknak, melyek már teljesen az írásbeliség alapján működtek, s a legkisebb ténykedésükről, hagyatéknál, adómegszabásnál, nyugtatásnál, engedélyeknél, bérbeadásnál „cédulát“ adtak ki oly nagy eredménnyel, hogy ez a taksa jövedelem rendszeren bérbe is adatott, s például Pesten a raktárbérrel együtt két és fél hónap alatt 15.000 akcsét hozott. A nagyszámú rendkívüli adókat később oly módon egyszerűsítették, hogy a fej adókimutatásokat véve alapul, minden emberre egyformán kivetették, így az építési adót, ha a török közigazgatási területen várat kellett kijavítani vagy más közmunkát végezni, ez például a pécsi szandsák 4953 adófizető kapuja után 24.765 akcsét tett ki, így a hadiadó, kardtok vagy szablyapénz, amelyben 1579—80-ban a budai pasalik területén házankint 75 akcsét róttak ki, 65.000 ház e pasalikban majdnem ötmillió akcsét fizetett ez egyetlen rendkívüli adóban. Ilyen volt a vendégség-váltság, mely a régi magyar descensus jogának megváltásához hasonlított, ilyen az árpapénz, amelyet akkor fizettek a falvak, mikor a háborús viszonyok miatt a török földesúrnak, a szpáhinak nem volt bátorságos kimennie a falvakra, összeszedendő a földesúri adót, ilyen esetben megszabadultak ugyan a rájuk a 20—60—80 főnyi kíséret rablásaitól, s maguk vihették be a szpáhi székhelyére adójukat, de az államnak, az árpapénz nevű adóban, házankint három akcsét tartoztak fizetni. Természetesen katonái vonulások alkalmával az illető katonai parancsnok annyi pénzt és élelmet zsarolt ki a szegény községen, amennyit csak

AZ ALFÖLD ELPUSZTULÁSA

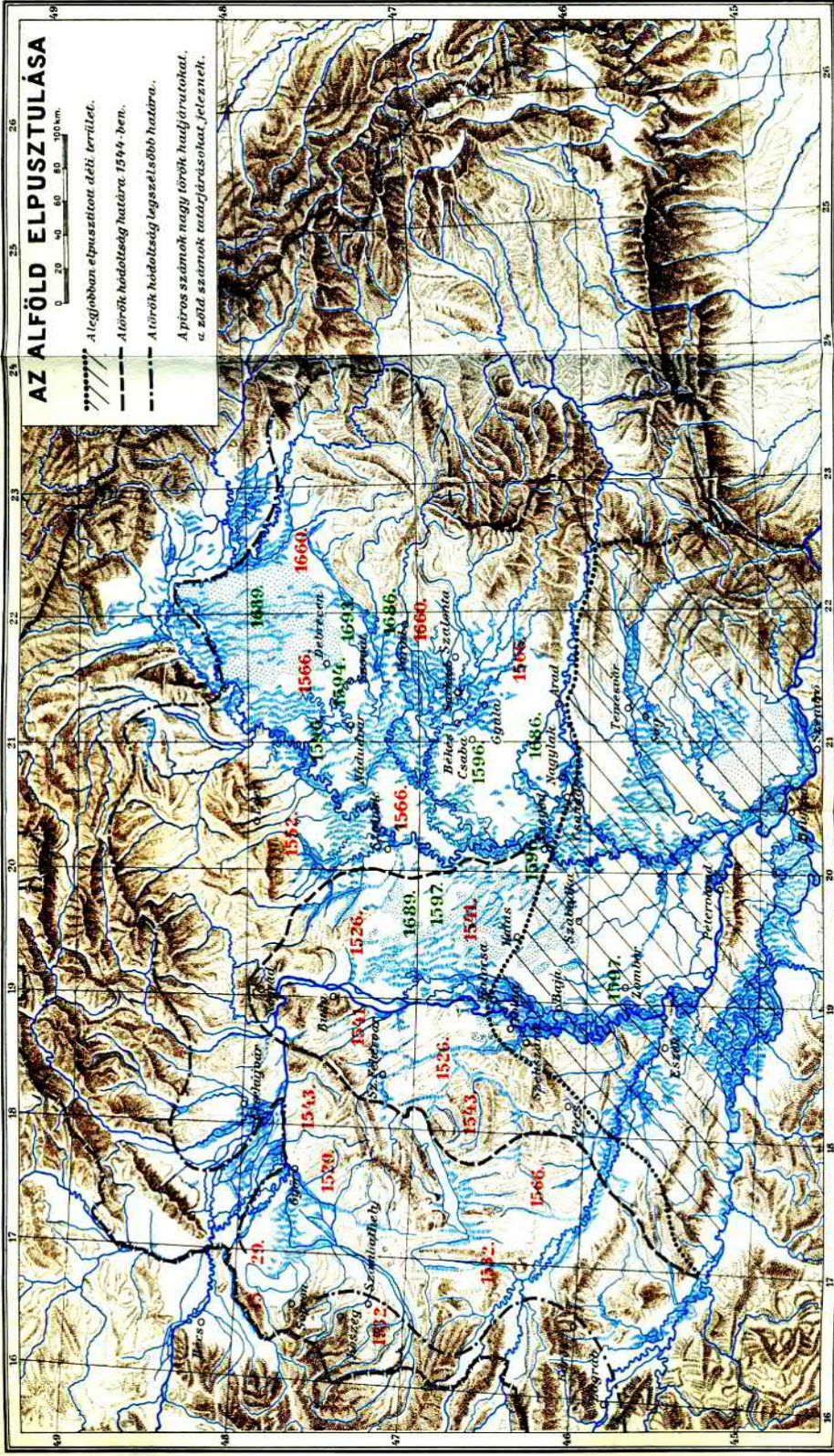
0 20 40 60 80 100 km.

A legújabb elpusztított déli terület.

A török hadakozás határa 1544-ben.

A török hadakozás legészakibb határa.

A piros számok nagy török hadjáratainak, a zöld számok tatárjárásokat jelképeznek.

tudott; a török katonaságnak végzett szolgáltatások épp oly súlyosan nehezdedtek a lakosságra, akárcsak magyar területen a németek nyomása; hisz mindkét esetben zsoldos sereg kényszeríté ki eltartását idegen nemzetiségű lakosságtól.

A rája és a török földesúr Még nyomasztóbb terhet jelentettek a rája-falvakra azon szolgáltatások, melyekkel a földesúrnak, a hűbéres iszpháhiának tartoztak, khász-területen pedig az államkincstárnak, mint földesúrnak. Köztük legáltalánosabb a tized volt, melyet sokkal több termény után kellett a török jobbágnak fizetnie, mint magyar területen a földesúrnak és papnak együttvéve. Tized járt mindennemű gabonaféléből, továbbá kender, len, lencse, borsó, takarmányfélékből, a kert terményeiből, így gyümölcs, alma, körte, szőlő, továbbá hagyma, fokhagyma, káposzta, répa után, a szőlőhegyen mustból, a réten szénából, továbbá a jobbágy által nyert olajból és zsírból, az állatok közül juh, kecske, méh után. Mindezt részint természetben, részint pénzben veszi meg a szpáhi; az előbbi esetben a jobbággal kicsépeletti a gabonát, a magot beszállítatja városi házába, a szalmát eladja, ebből van neki az úgynevezett szalmapénz-jövedelme. Másutt megbecsüli a tizedgabonát, s pénzbeli árát véve meg a termelőt, otthagyja neki; a khász-jobbágyok pedig, kik a többihez képest aránylag kedvezőbb helyzetben voltak, egy összegben, átalányként fizetik meg, évről-évre, a tizedet földesúrnak, a kincstárnak, amikor is ezt a tizedet, a fejadóhoz hasonlóan, császáradónak nevezik. Persze, az átalány is folyton emelkedik, Nagykőrösön 1626-ban még 604 forint volt a tizedváltás, fokozatosan emelkedve, már 1650-ben 1179 forintot tett ki. Hasonlóképpen duplájára emelkedett a szintén khászváros Gyöngyösön. Mindezen tizednemek együttvéve a lakosságot rendkívül zaklatták, s például jól meggondolta akármely rája, érdemes-e neki kertjében, háza körül káposztát vagy gyümölcsfát tartania, hogy bejöjjön az iszpháhi és szemmérték szerint, azaz kedve szerint vegye meg belőle a tizedet. A török közigazgatás láthatólag nem jött rá arra, hogy ennyiféle, a termelést sújtó adóval magát az adótárgyat is agyonüti, a termelés visszafejlődik, s a szegény rája, aki nem látja munkája hasznát, előbb-utóbb otthagyja földjét, s községének engedi át, hogy fizesse utána a szököttek adóját. Egész világosan akadályozta a termelés intenzitását, a gazdasági melioratiót, a kert-tized mellett sokhelyütt külön szedett kert-adó, azon kertekre, melyeket újonnan létesítettek a ház körül s csak most fogtak művelés alá. Míg az egész európai, így a magyar jogfejlődésben is az újonnan kezdett gazdasági üzemeken éveken át, a kezdet nehézségeiben, adómentességgel segítettek, addig a török az új üzemeket külön is megadóztatva, maga állt útjába a gazdaság javításának.

Egy csomó készpénzbeli tartozás a mindennapi élet csele-

kedeteit hasznosította, igen agyafűrt módon, a török földesúr számára, aki büntető hatóságát láthatólag nem úgy fogta fel, hogy azzal a ráják életmódját megjavítsa, a bűnözéstől őket távoltartsa, hanem, hogy cselekvéseiből minél több bírságpénzt biztosítson magának. Külön bírságot szedett be a jobbágyok civakodásaiból, ha azok egymást, még inkább, ha a törököt kigúnyolták, ha egymást rágalmazták, ha a családban verekedés történt, például egy rája megverte az anyját, ha valaki rossz mértéket használt, ha a barmok idegenbe bitangoltak, amely utóbbi esetben ugyan botbüntetés járt volna, de a földesúr ezt is pénzzel váltatta meg. Az ilyen, földesúri bíraskodásból származó adók igen nagy összegeket tettek ki, hasonlóképpen a házasságkötésekre kivetett mátkaadó, vagy ágypénz, melyet rendszeren sommázva, átalányban fizettek a községek. Idővel aztán a mezőgazdasági termelést a tizeden kívül is megadóztatták, különösen szenvedett ez alatt az állattenyésztés: a juh-tizeden kívül például minden juh után félakcsét kellett a földesúrnak fizetni, hasonlóképpen méhek után, később már sertések után is szedtek egyenkint két akcsét. Egy-egy szandsákban váratlanul új adónemekkel is találkozunk, melyek nem egyszer az állami fej adónál is többet hoznak, s egyszerűség kedvéért, a harács?lajstromok szerint, kapuzámra vettnek ki. Így szedtek Szolnok vidékén házankint száz akcse faszénadót, Tolnán ugyanezre 50 akcsét, így volt egy „apróságok” nevű adó, fejenkint 22 akcse, azután kasza-adó, sarló-adó, tapu, ami átírási illetékféle volt és ajándékozás, csere alkalmával fizette az új birtokos, de az a rája is, aki elpusztult házba költözött, — itt is ellentétben a magyar joggyakorlattal, mely az ilyent lehetőleg mentesítette.

Kétségkívül nehéz sora volt annak, akinek vállaira a török közigazgatás ez adókkal és szolgáltatásokkal ránehezedett. Mégis távol maradnánk az igazságtól, ha a török hódoltság jobbágyorsát ezen adónemek formális felsorolása alapján akarnók megítélni. Ne felejtjük el: ez adókat nem mereven a közigazgatás vetette ki, nem is az hajtotta be, hanem fegyveres hódítók rótták ki jogtalan rájákra, kikre vallási parancs szerint is megvetéssel tekintettek, s akiknek nem volt semmi lehetőségük, hogy ne engedelmeskedjenek. A kirótt adó ellen föllebezni nem lehetett, a császár messze volt és csak a legnagyobb községek, Kőrös vagy Kecskemét engedhették meg maguknak, hogy kérelmeikkel Konstantinápolyba, a császári kház főigazgatóihoz menjenek, kieszközölendő régi szokásjogaik sérelmének orvoslását. Ilyen sérelem állandóan volt, az adórendszert, mely a török kincstár defteréiben szépen és világosan le volt írva, éppen a sérelmek, a törvénytelen erőszakosságok tették igazán sújtóvá. Hiszen a szpáhi azon jövedelem után, mely a defteren kívül volt, melyet tehát a szokáson kívül maga sajtolt ki jobbágyából, nem tartozott katonát állítani, tehát ez, a törvénytelen,

volt az ő igazi jövedelme, melynek hasznát igazában élvezhette. Vegyük ehhez egyrészt a személy- és vagyonsbiztonság teljes hiányát, — lefegyverzett bennszülöttek között fegyveres urak, Jól felszerelt, ágyúkkal megtömött várakban laknak, s onnan járnak le a védtelen falvakra, elveendő, amit csak érdemes elvenni, — másrészt egy hatalmas méretekben kifejlődött tisztviselő-szervezetet, mely a bürokráciák örök törvénye szerint elsősorban önmagáért él, s a rájával szemben legtöbbször büntetlenül követheti el a zsarolás, hivatalnoki önkény hallatlan eseteit is: akkor megértjük a tényleges, szabályokon és írásbeli kötelezettségeken túlmenő elnyomás mértékét, melyre itt csak néhány példát hozhatunk fel a köznapi életből, amilyen akkor naponta és falvankint megtörtént.

Gyórszentmártonnak, Pannonhalma tövében, török adója a XVII. század első felében így növekedett: 1606-ban fizetett készpénzben 20 forintot, adott továbbá 22 szekér fát, ugyanannyi szekér szénát, félmérő búzát, félmérő árpát, egyéb kisebb szolgáltatásokon kívül, 1619-ben fizet földesurának, az iszpahának, 28 forintot, császári adóba, azaz harácsba 3 forintot, tartózik szállítani 28—28 szekér fát és szénát, három mérő búzát, szárított gyümölcsöt. 1649-ben három földesura van, azaz három szpáhinak van hűbérként kiutalva, kettő Székesfej ér várott, egy Budán lakik, a községben ekkor lakos kilenc egészhelyes és tizenegy félhelyes jobbágy és zsellér fizet ezeknek 80 forint készpénzt, 40 szekér szénát, 40 szekér fát, s ha annyi nincs, szekérét egy-egy tallérral váltják meg; 30 pint vaját, 15 mérő búzát, ugyanannyi árpát, tíz napra harminc szekérral előfogatot szállításra, 19 forint nászadót, 4 akó bort, 7 mérő aszúszilvát és diót, vagy ha nem terem, egy-egy mérő helyett egy tallért; 18 ember köteles tíz-tíz napnyi szőlőmunkára, s végül jár igen sok ajándék, melynek összege évenként 267—400 forint közt változik. Az eredmény: 1650 körül elszöktek a jobbágyok, a falu pusztán maradt, s a három bölcs szpahia, aki, hogy minél több tojást kapjon, agyonverte a tyúkot, új hűbérbirtok után nézhetett.

Hivatalnoki zsarolások Nagykőrösön: ha a vajda Budáról akármilyen ügyben, de többnyire adóbehajtásra lejött, tartoztak neki, már szokásjog szerint, 30 tyúkkal, 6 pint vajjal, 6 sajttal, fizettek neki készpénzben árpáért, búzáért, szénáért, ajándékpénzért 12 forint 50 dénárt, rókabőrt, egy farkasbőrt 10 forint 60 dénár értékben, továbbá „egy puskát vöttünk neki Szarka Jánostól ajándékba — írja a tanács — 8 forintért, egy aranyos kést 1 forint 50-ért, kincstartójának egy pár aranya-kést 1 forintért; a vajda képinek, helyettesének 4 tallért egy pár aranyas-kést, egy rókabőrt, egy szál darutollat 1 forintért, ugyanily „ajándékokat-- a vajda deákjának s altisztjének. Heder szubasának, Mehmed szubasának stb. Hogy pedig a vajda nem akart elmenni — minden ilyen látogatásnál ott van a városi jegyzőkönyvben: „hogyan pedig nem akart mönni rólunk-, — négy nap

múlva újabb ajándékpénzt kapott, 10 tallért, s megfizették neki azt a 30 tallért, azaz 48 forintot is, amit a budai basa nyilván törvénytelenül, Vácra való szénaszállítás fejében, vetett rájuk; ajándékot kapott újra szakácsa, lovásza, két szolgálja, s így végre eltávozott a török fenhatóság e képviselője a magyar városból.

Ez a „vajda ajándékja“ nevű szolgáltatás, melyet defterben érhetőleg nem emlegetnek, utóbb megnagyobbodott, mint általában minden török adó; 1676-ban a budai defterdár, Nazur bég „urunk“ számára Nagykörs készpénzben már 100 forintot fizet, továbbá négy darutollat, nyolc pár gyöngyházast kést, 12 sajtot, 12 pint vajat, 12 rókabőr helyett 12 tallért, egy farkasbőrt, négy tábla szappant; bég urunk fiának 12 tallért, egy pár kést, egy pár sajtot, egy rókabőrt, hasznadárjának 10 tallért, aki megígérte, hogy jövőre nyolccal is megelégszik, egy farkasbőrt, egy rókabőrt és egy sajtot; a tihájának, azaz íródeáknak 8 tallért, egy pár kést, egy sajtot; egy pint vajat, rókabőrt, darutollat és táblaszappant. Persze a hivatalnokoknak járó illetékekkel együtt a községek defterszerű, szabály szerint fizetendő kötelezettségei is folyton növekedtek. Kecskemét török adója, a császárnak járó fejadó 1640-ben 3300 forint volt, 1647-ben 4300, 1654-ben 5200, 1657-ben 6220, 1663-ban 8500, ettől kezdve azután, az állandó pusztulásra való tekintettel, alacsonyabb fokon, 4500—6700 közt váltakozott.

A kötelezettségek tehát egyoldalúan, a fegyver nyomása alatt emelkedtek, s e tekintetben a török uralom első pillanatától kezdve bukásáig semminemű változás nem észlelhető. A végvári iszphábia, aki már rég itt lakott, magyarul is megtanult, bort ivott és a magyarságnak bizonyára már nem volt személyesen ellensége, a neki alárendelt rájával szemben mégsem helyezkedett más álláspontra, mint a teljes önkényére, melyben neki minden, amannak semmi sincs megengedve. Föld és birtokosa, rája és hűbérúr közt hiába keresnök a patriarchalis viszony legcsekélyebb nyomát is, mely, mint látni fogjuk, a magyar földesúr és jobbágya között, minden érdekellentét mellett, mégis megvolt. A magyar jobbágy legjobb esetben hidegen, érzésten közönnyel nézte a fényes, lobogós, tollas iszphaiát, aki hatalmas kíséretében megjelent, hogy elvigye termésének legjavát, s akitől egy jó szót nem, de okos tanácsot sem várhatott arra nézve, miként művelje földjét, hogyan iparkodjék jóléte nevelésére, keserves bajai megkönnyítésére. A magyar nemes urat jobbágyai gyűlölték vagy szerették, de vele szemben valami személyes álláspontot mindenképen elfoglaltak, míg a török úr személyével nem törődve, rájai benne általában a pogányt, az úrt, a hatalmas önkényt gyűlölhették. Ezen személyes kapocs hiányával függ össze, hogy a török uralom fajilag aránylag csekély hatással múlt el magyar földön; török és magyar keveredése ritka eset s nagy városaink történetében alig van reá példa.

Az iszpháhia asszonyait nem jobbágyfalvaiból szerezte, hanem a városoknak rabszolgavásárait, a falusi népesség ily módon megmenekült az uralkodó osztállyal való vérbeli keveredéstől, kevésbé a városi lakosság, ahol a szegény nép asszonyai cselédnek, ágyasnak mentek el a török katonához; az ilyen viszonyokból származottak azonban inkább a török katonság számát, mint a magyar lakosságét gyarapították. Marad az a nemi promiscuitás, mely a hadmenetek vonulásakor mindig előfordul, amelytől a török-tatár seregek sem tartózkodtak; az ilyenek azonban annál kevésbé lehetett hatása a magyarság faji összetételére, mert igen sok esetből tudjuk, hogy ily seregek közeledte hírére a lakosság szinte szabály szerint, elhagyta lakóhelyét és csak a seregek távoztával tért vissza. A magyar fajiságra tehát csekély hatással volt az együttélés, több nyomot hagyhatott az a török uralkodóosztályban, melynek asszonyai, ágyasai közt a Balkánon, Konstantinápolyban egyaránt nagy számmal vannak magyar nők, — egyet, a „szürkekék szemű, szürkekék szemöldökű“, magastermetű Gülsent Szarajevóban 1638-ban sok tanú előtt teszik rabszolgából szabaddá.

A két faj, uralkodó- és rája-osztály, olaj és vízként, keverés nélkül helyezkedett el, egyik felül, másik alul; érintkezéseik a török közigazgatás fentjelzett finánciális fejlettsége következtében mindegyre a fizetés, szolgáltatás, adózás csomópontjai szerint tagolódtak. Itt még kiemelhetjük, hogy a defterekbe írt szolgáltatások fajai is természetesen a legteljesebb önkény szerint sokasodtak, így például a szpáhia vagy földbirtokos büntetőjogából származó bírságok belenyúltak a köznapi élet minden momentumába, körülbelül úgy, mintha a modern állam pénzügyigazgatása a hírlapok napi híreit olvasná, s akiről ott bármiféle hír megjelenik, annak szó nélkül prezentálná a fizetési meghagyást. Mikor a nagykörösiek végre is nem tudták elviselni a budai pénzügyi tisztviselők hasonló eljárását, 1677-ben Konstantinápolyból kieszközöltek egy császári rendeletet a budai kádinak, melyben ez és a budai urak a következő esetben tiltatnak el a körösieken vérdíj, azaz halott adója^ követelésétől: „ha valaki közülük lóról vagy fáról leesik, vízbe fúl, tűzben összeég, szekérről lezuhan, villámtól suj tátik vagy reá fal omol és ha ekkor valami állat is darabokra töretik, az ilykép kimultakért — állatért és emberért — nem szabad ezután fizetést követelni. Szultáni rendelet a szegénység védelmére nagy számmal van, az ilyenek szigorúan meghagyják, hogy „senkit törvénytelenül ne bántsatok; ami nem volt szokásban, azt fel ne vegyétek; ne háborgassátok a szegénységet (ha ugyan úgy van, miképen ők panaszt tettek ide be), mert nincs engedelem tőlem arra, hogy az szegénységet nyomorgassátok, háborgassátok--, — nem kevesebb az olyan levél is, melyben török földbirtokosok, basák, bégek magyar uraknak írják, hogy az ő kezük alatt a hódolt nép békességben, rendben gyarapodnék, ha a magyar urak nem

pusztítanak őket, — de mindezen császári és hűbérúri nyilatkozatokra rácsafolnak adataink, melyek szerint Konstantinápoly központi hivatalai a legkevésbé sem tudták az önkényt szeldíteni, melyben főként a magánbirtokosok, a szpáhik falvai sínylődtek. A defterbeli összeírt terhek csak keret, melyen belül végtelen zagyvasága uralkodik az esetenként megszabott kötelezettségeknek s el lehet mondani, hogy nincs két falu, mely egyforma terheket viselt volna. Nagykőrös község a nagy fejadón, ajándékokon, útiköltségeken kívül, a már ismert ágypénz, fapénz, szénapénz, bírságokon, fuvarozáson kívül szögveréssel is tartózkodott: vasat kapott Budáról, s azt fel kellett dolgoznia a budai hajóhid és egyéb budai építkezések számára szögékké, ezzel kapcsolatban a szöges kocsik felszállítása, szénégetés, továbbá salétromkészítés is kötelessége volt. A halasiaknak hajót kellett vontatniok, Dunán fel, Dunán le; a kecskemétieknek salétromot gyártani, Buda és Pest építkezéseire szekeret szolgáltatni és robotolni. Omár kalifa ruhatilalmi szintén érvényben voltak, Kecskeméten így terjedt el a töröktől megengedett szürke posztóruha, fekete süveg, sarkantyútlan csizma viselete. Hogy mennyire papiroson maradt minden jóindulat, arra még csak Gyöngyös esetét említjük, hol a lakosság főfoglalkozása szőlőművelés volt, s emellett vásárjogából volt jövedelme; viszont mind a szüret, mind a vásár annyi kóborló katonát csábított Gyöngyösre, akik közt a fegyvertelen városi hatóság nem tudta a rendet fenntartani, s ezek hol magánházakat, hol a barátok kolostorát támadták és szállották meg, hogy végül a szegény gyöngyösiak maguk kéri, hogy sok áldozattal, vesztegetéssel szerzett privilégiumukat vegyék el tőlük, s vásáraikat tiltsák be.

A reánk maradt igen nagyszámú adat az önkényuralom e vázlatos képét hagyományozza reánk. Ahol a kifejezések, a Korán theológus magyarázóinak istenes nyelvén mást mondanának, ott is tudjuk, hogy pénz a cél, erőszak az eszköz. Így, mikor a kanún értelmében bűn díja vétetik meg Varga Tamás körösi polgáron, mert „púposhátú pappal civódván, azt nyomorult háta miatt gúnyolta“ — ez esetben a kádi megkapja a maga illetékét, s a budai defterdár a büntetés lefizetéséről tezkere adva ki, maga is némi meglelégedéssel szemlélheti Varga Tamás civódását, mert a tezkere kiállításáért ő is illetéket kap. Hasonlóképpen több hivatalnoknak örömet okoz az a meglehetősen egyszerű cselekedet, hogy Pap János ugyancsak Kőrösön megütötte az iskolamestert, ebből is egy csomó hivatalnok gyarapíthatta jövedelmét. Az önzés, haszonlesés hamisítatlan hangjai is megszólalnak nagyszámú rendeletekben, ahol előkelő török urak egy idegen, alacsonyabb kultúra szidalmait vágják védtelen alattvalóik arcába. Ma már szinte elképzelhetetlen, mit kellett szenvednie az emberi méltóságnak e gögös uralom alatt, melyben a hatalom közveszélyű öntudatát műveltség ritkán szelidíthette. Legyen itt elég egyetlen példa: Kászón egri basa ilyen

megszólításul levelet intézett Miskolc városához: „Ti miskóci bírák, polgárok és egész tanács, szófogadatlan és keménynyakú rossz ebek“ — rendes megszólításuk „hitetlen eb“, ami nem a levélíró basa személyes rosszindulatából, hanem a törökök vak lási felfogásából egész szabályszerűen következik; — ily megszólítások után csak életveszélyes fenyegetések jöhetnek, például ha nem fizetnek (mert mindig fizetésről van szó), nyargaslókat küld reájuk, sőt „körösztil nyársba veretünk és így melyet az anyátok melléből tejet szoptatok, az is keserűre fordul“.

Nem csoda, hogy a sok szegény magyarnak keserűre fordul a szájaíze, s nem csoda, hogy a régi lakosság, ahol csak tehetett, menekült a török uralom alól. A török rendszer, aprós lékos szabályokba foglalt önkényuralmával, nyugtácédulákat ösztogató zsarnokságával és véres hadvonulásaival üzte el a magyarságot ősi telepedése határaiból, s hozott be helyébe idegen, balkáni jövevényeket.

AZ EZERÉVES Magyarország demográfiai viszonyait ez a két török század alakította át, s a leggyökeresebben a hódolt-sági területen. A Nagyalföldről és a Dunántúl keleti-déli vidékeiről a konstantinápolyi kéz törölte le a régi magyar lakosságot, teremtett tabula rasát, melyet azután a török kiűzése után a magyar népfaj nem tudott többé újra kitölteni, s így kénytelen volt az új település kulturális és politikai lehetőségeit idegen nemzeteknek átengedni.

A magyarság pusztulása. Török és tatár

A lakosság azonban nem egyszerre, nem is egyenletesen pusztult el. A török kormánytól távol állott a gondolat, hogy az óslakos rájákat kiirtsa, ezért olyan nehéz tervszerűséget, de még csak határozott vonalakat is felfedezni a török kor demográfiai alakulásában. Egyes vidékek, városok többször is elpusztultak, s mindegyre újra betelepültek, aszerint, amint az illető terület háborús viszonyok súlya alatt szenvedett, vagy nyugodtabb időket élt. Általánosságban három tényezőt különböztethetünk meg, mint amelyeknek hatása alatt egyes területek szabály szerint lakatlanná váltak. Egyik a török hódítás első korszaka, mely a Dráva-Száva-Duna vidékére, Baranya dunai sarkára és Bács megyére nézve egyenes folytatású képezi az 1526 előtti török háborúknak, s ezen vidékeket illetőleg a XVI. század második és harmadik évtizedére korlátozható. A török seregek ott állnak Belgrád, Észak-Szerbia és a Szerémség váraiban, az ezekkel szomszédos magyar vidék, egész Kalocsáig, leszámítva az egy-két vár, mint például Pécs közvetlen környékét, a török betörések hatása alatt lesz néptelenné. 1541 után kezd ezen első tényező északibb vidékeken is hatni, be egészen a későbbi magyar várvonal vidékébe. Elmondhatjuk, hogy Győrtől, Nógrádtól, Szolnoktól délre alig

van helység, mely e korszakban, a török első terjeszkedésében, el ne pusztult volna, s amelyről írva ne találhatnánk, mint például 1536-ban Kecskemétről, hogy „devastata per immanissimos Turcas“, elpusztított a szörnyűséges törökök által.

A pusztulás második tényezője a török nagy hadjáratok, melyeknél ázsiai seregek, óriási állattömegekkel, tevenyájakkal, s nem egyszer százezret is megközelítő irreguláris csapatok kíséretében vonultak át az országon, mint hódításra készülő ellenségek. Jaj annak a vidéknek, melyen gyorsan áthaladtak, s még inkább jaj annak, ahol várostrom kedvéért hosszabban megültek. A Szolimán szigetvári táborozásával párhuzamos gyulai expedíció 1566-ban egész vármegyék lakosságát tette földönfutóvá, olyan vármegyékét, melyeket az első tényező, a kezdetbeli török terjeszkedés még többé-kevésbé megkímélt. Gyulával együtt elpusztult Békés, nyugati Bihar, Szabolcs, Szolnok vármegye is, melynek számos magyar lakossága északnak és keletnek Erdélybe fut, Várad bástyái oltalma alá, vagy Debrecen polgárai közé véteti fel magát. Míg 1552-ben Nagyszalontán és környékén 384 portát számolnak, Békés mezővárosban 256^{ot}, Kondoroson 80^{at}, 1566 után a török se tud többé egyidőre adóalanyt találni; a vidék ekkor kezd mocsarak tartományává átalakulni. Hasonló eredmények figyelhetők meg a tizenöt éves török háború egyes hadvonulásai nyomán, továbbá a XVII. század nagy hadjáratainál: 1660-ban, a Váradot ostromló sereg vonulásaiban Bihar megye közép és keleti részei is elpusztulnak, hogy Várad bukásával a török nyomás területei szinte Kolozsvárig nyúljanak el.

A pusztulás harmadik eszköze a tatársereg, mely 1566^{tól}, de különösen a tizenöt éves háborútól kezdve igen sűrűn megtalálja az utat Krímből, kozákokon, lengyeleken, Moldván, s nem egyszer Erdélyországon át Magyarország felé, ahol a nagy török hadjáratoknak állandó kísérője, részt vesz azoknak pusztításaiban, de talán még több kárt okoz addig, míg a szerdárhoz, vagy nagyvezérhez csatlakozik, legtöbbit pedig akkor, ha a hadjárat befejeztével itt telet. Magában véve egy tatár támadás, amilyenre e félelmetes lovasok útközben, szinte mellékfoglalkozásként szoktak vállalkozni, kivédhetetlen volt, éppen a támadás villámgyorsasága miatt. Íme egy székely úrnak, Hídvégi Nemes Jánosnak leírása, aki egyszer, 1663-ban birtokait járva, egy reggel a szemben levő hegyről „keserves szemmel” kénytelen szemlélni a tatár hirtelen rajtaütését: „Reggel mintegy tíz óra tájban a feldobolyi erdőről ereszkedvén le mintegy háromszáz, nagy sebességgel reá ütének Dobolyra, Nagyborosnyóra és Czófalvára. Künn egynéhány embert levágának, némelyeket megfosztván (kirabolván) megsebesítettek, annak utána Zágonra rámenvén és az faluját felvervén, néhány embereket ott is levágván, sokakat sebesítvén, minden künn lévő javokban és marhájkokban az odafutott szegénység-

nek zsákmányt vetvén, elmentenek” — a székely úr csak másnapra tudott fegyveres csapatot összeszedni, amikor már a tatárok hetedik határban jártak. Ha ilyen tatárvonulás egy irányban ment, a lakosságnak egyetlen mentsége a futásban volt, azaz a tatárjárással együtt járt a tatárfutás: „a szegénység havas erdőkre, kastélyokhoz és városokhoz futá”, s onnan ereszkedett vissza a tatár távoztával házához, melyeket jó ha csak kirabolva, s nem felégetve talált. 1566-ban a Nagykúnságot s a Tiszavidéket érte a tatár Egertől és Kassától délnek. 1594-ben Huszt felől jövén a tatár, Debrecen lakossága elfut, Szováts és Nádudvar lakói levágva, 1596-ban a Körös-Marosközti pusztítja ki, Szegeden telet, Csanád és Békés vármegyék ekkor válnak pusztává, bihari területek is, későbbi hajdútelepek helyei hasonlóan; ebből a tatárjárásból a vidék évekig sem épül ki, olyan alaposan végezte a „horda” munkáját, ember vadászattal, égetéssel, gyújtogatással. 1597—98 telén Zombor környékén táborozik a tatár, innen messze távolságokat pusztít el, többi közt Kecskemétet is. Ettől kezdve a tiszai, alföldi városok évről?évre kénytelenek vendégül látni, amint útban van a magyar határ felé, a velük való érintkezésben lassankint szabályok fejlődnek ki, melyeknek céljuk, hogy a tatár az illető község határán rablás nélkül menjen át. Kecskemét ekkor állandóan szolgálatban tartott néhány tatárt, úgynevezett tatárőröket, akik a kóborló tatárokkal beszélni tudván, ügyesbajos dolgaikban a városon kívül járó polgárokat kísérni voltak hivatva. 1667-ben ugyanezt teszik a kún városok: tatárőröket fogadnak fel a tatárjárás idején. Persze az emberrablásokat ezzel nem tudták megakadályozni, amint egy 1600. évbéli levél mondja Kecskemétről: „mostani állapotunk nyavalyás az tatárság miatt, számtalan embőrt hordának el ez napokban városunk földéről, annyira, hogy még soha eccőr annyi kár nem lőtt, mint lőn ez napokban”. A tizenöt éves háború e tatárjárásait sok vidék húsz-harminc évig sem heverte ki, állandó lakosság az ilyen vidékekre sokáig nem merészkedett. Hasonló viszonyok állottak elő 1683-tól kezdve, amikor a török újra nagyobb mértékben segélyül hozza a tatárságot. 1683-ban a budai basa maga figyelmezteti Kecskemét városát, hajtsa át baromállományát a Dunán addig, míg a tatár át nem vonul a határon, amely jó tanácsot a város siet is megfogadni. 1686-ban téli szálláson van a tatár Békésen, Várad környékén, és Csanád megye pusztul el újra, 1689-ben Szatmári, Szabolcsot, Kecskemétet látogatja meg ez Isten csapása, 1690-ben ismét Bihar megyét, Debrecenből is hajt el embereket, a vele szövetséges kurucok rokonait is. Hogy pedig az ily látogatásoknak minő pánikszerű hatása lehet, erre legyen elég említenünk, hogy 1658-ban Apafi Mihályné Bornemisza Anna, a későbbi fejedelemmé, aki nem igen ijedt meg a maga árnyékától, így ír: „mi bizon nagy félelemmel vagyunk, mivel az tatár kám itt-

benn vagyon; énnekem tizenöt gyermeklovamat elvitték, Ujfalut is felégették, az tisztartómnak is fejét vették, de csak magunk maradnánk meg, mind semmi volna“. Hogy pedig a rabságba hurcolt ezekkel hogyan bánhattak, arra tanulságul szolgálhat a visszataszító kínzások e leírása Putnoki Zsigmond krimi tatár rabtól, 1661-ből: „Elsőbben korbácsokkal, éheztetéssel, mezítelenséggel sokat kínoztak, azután kezemet, lábamat hátra összevonván, az derekamra igen nagy követ kötvén felakasztottak többig három vagy négy óránál úgyannyira, hogy holtelevenen vettek le, az ágyékom kiszakadván, az belem kijött; azután két esztendővel meg úgy elverték, kínoztak, hogy tomporámról az húst ollóval metélték le, avval nem elégedvén meg, egy villa nyelére ültettek, két azsag fát alól töttek, az lábamra igen nagy követ kötöttek, az két kezemet két felé vontatták úgy annyira, hogy nem éltem sem holtam tizenkét hétig; ezzel is meg nem elégedvén, négy holnap múlva újra felakasztottak kezemnél-lábamnál fogva, de az szenvedhető volt. A szakálatat is egyszer kitepték meleg víz nélkül” — a tizenkét hetes fekvés alatt „más fordított el is ágyamban, az tomporám elrothadt“. Az akkori ember kétségtelenül edzettebb volt testi fájdalom, seb, csonkulás iránt, mint a mai, hisz példáink vannak arról, hogy magyar hajdúk a legnagyobb kínzásokat is látszólag egykedvűen tűrték, de a tatárabságba került szegény nép nemcsak hajdúkból állott, s elmondhatjuk, hogy e véres századok, tatár és török vészükkel a magyar fajt a testi fájdalomnak és megalázásnak is hasonlíthatatlanul nagyobb mértékével sújtották, mint más, boldogabb népeket.

Mindez mint előzmény és motívum megmagyarázza a faj kipusztulását, melynek lefolyását, világosabban látható hullámszerűségeivel együtt, a következőkben foglaljuk össze.

A déli terület. Szerb bevándorlás

Nyomtalanul eltűnt a magyarság, soha vissza nem térésre, a legdélibb vidékről, melyet itt első zónának nevezhetünk, s amely Zsigmond és Mátyás korától kezdve folyton kitéve a török becsapásainak, emberpusztító, rabságba ejtő hadjáratainak, már Zápolyai János korában pusztasággá vált. Mint tudjuk, a régi lakosság, részben még a honfoglalóktól leszármazva, ezeken a területeken szinte mind magyar fajú volt, szerb vagy rác csak a két Brankovics, György és Vük betelepülésekor zavarta meg, 1439 és 1465 után, a magyarság összefüggését, főként a világosvári uradalomban, s azután Bács, Csongrád és Temes vármegyében. A török pusztítás kétségtelenül nem tett különbséget magyar és szerb telep közt, mind a kettőt irgalmatlanul elsöpörte. Méreteit megítélhetjük, ha tudjuk, hogy magában Bács vármegyében Mohácsot megelőzőleg öt vár, 16 mezőváros és legalább is 316 község volt, Bodroiban 7 vár, 12 mezőváros, 213 község, s mindezeknek 5—6 százaléka sem

lehetett szerb, a túlnyomó többség, elpusztulva, a magyarság veszteséglistájára teendő. De a Buda felé irányuló török nyomás központjától jobbra és balra is szemmel kísérhető a romlás. Így Somogy vármegyében, hol a XV. század végén még 11.000 portát számlálnak, tehát portánként csak 5 lelket számítva, legalább is 55.000 főnyi, tiszta magyar lakosság volt, de valószínű, a porták lélekszáma meglehetősen ismeretlen lévén, hogy esetleg még egyszer annyi volt. Ebből 1534-ben már csak 7300 porta marad, s ebből is 2800 már pusztá, lakatlan, 1546-ban összesen csak 1239, melyek nagy része a török hódoltság alatt van, 1566 után, Szigetvár elestével újból nagy a pusztulás, egyelőre adatok sincsenek, de 1596-ból tudjuk, hogy már csak 193, 1598-ban 99, 1622-ben 235, 1671-ben 106 portája van a megyének. Hiányos számbeli adatainkból is világos, hogy a régi lakosságnak tíz százaléka is alig maradt az egykor sűrűn lakott telepdesi helyeken.

A magyar faj pusztulásával megnyílt az út annak a népnek, mely az európai kultúra iránt sem vonzalmat, sem kötelezettséget nem érezve magában, megegyezett a hódító törökkel. A szerbek, alacsonyabb, balkáni gyökerű kultúrájuk folytán, török uralom alatt nagyobb vitalitást tanúsítottak, mint a magyarok. Bár a déli vonal központjában az erődítés nélküli szerb telepdek a magyarokhoz hasonlóan eltűntek, már a vonal keleti részén, a temesi bánóságban sikerült nekik megmaradniok, amennyiben katonai szervezetekbe tömörültek, s az ottani szerb főurak vezetése alatt a Marosszög sok kis várában zsoldósként harcoltak a török ellen. De már amint vezérük, Petrovics Péter is megalkudott a pogánnyal, így ők is; Losonczy István hősi bukása után a Temesvár at északról és keletről övező kis várakban megadták magukat a szerbek, s ettől kezdve török zsoldban harcoltak a magyarok ellen.

De a töröknek magának is megvolt a Balkánon a nagy rezervoárja, melyből szerbet annyit meríthetett, amennyit akart. És szívesen tette ezt; a szerb, akkori kifejezés szerint: rác, értékes segédcsapata volt a török reguláris katonának, szpáhinak és janicsárnak, a rác martalócok ott voltak minden magyarországi végvárban, előljárva, s legmesszebbre bemer észkedve a keresztény területre rablásért, gyűjtogatásért, ember vadászatért. És amit a török nem tett meg, hogy t. i. sajátmaga szállj a meg, török faji telepedéssel, a meghódított földet, arra is gyorsan vállalkozott a rácság: a török derékhaderő még el sem távozott, máris jönnek a szerb családok, török patronátus alatt megszállandók az új területeket. Elmondhatjuk, ki sem hűlt a magyarság évszázados munkával megalkotott fészke, máris betelepedett helyébe a rác. Kalocsa és Baja környéke, Bodrog vármegye területe 1541-ben a török telelőhelye, mielőtt az Budára menne; a vidék ekkor pusztul el, vele a Czoborcsalád vára, a középkori Czobor-Szentmihály község, amely

azonban 1543-ban már újra éled: a törökök szabályszerű középkori, knézektől vezetett rác telepítést hajtottak végre benne, s 1543-ban készen van helyén az új török-szerb város, benne öt dsámi és egy fürdő; török kereskedőkön kívül a község maga szerbekből áll. Így lett néhány év alatt a magyar Czobor-Szentmihályból, a török védelme alatt, a szerb Zombor. Természetesen nem mindenütt ilyen gyors a szerb térfoglalás; a déli végek, a Tisza két partja, Újvidék, Zenta környéke sokáig lakatlan vadon, lassan jön néhány félnomád szerb család, halász és marhatenyésztő, akik meg sem kísérik az elvadult földön a régi mezőgazdaságot, földművelést helyreállítani, s később is, mikor a század végére megszorodnak, a pusztái nak hagyott egykori magyar falvak területét a török földesuraktól, pétervárad, szabadkai várbeli szpáhiktól, olcsón veszik bérebe 12 állattenyésztés céljaira. A XVII. század első felében, amikor Bács megye, Zombor és Bács környéke az egri vár eltartására szolgál, a ráják „szállásokban-- laknak, azaz félnomád állattenyésztők, s az egri basa küldöttei néhány kocsira való embert emelnek ki közülök, hogy földművelés végett magukkal vigyék őket Buda felé; nézetük szerint „a Bácskából pusztaság lett--. A magyar faj pusztulása, a rác bevándorlása itt is, és látni fogjuk, másutt is össze van kötve a mezőgazdaságnak elhanyagolásával.

Az új rác telepedés sűrűség dolgában kétségtelenül nem érte el a korábbi magyart. A régi magyar Szintarév, rác korszakbeli nevén Zenta, a XVII. század elején sem áll 6—700 rác lakosnál többől. A rácság általában nehezen tudott kibontáskozni félnomád természetéből, szerette állatai legelőjét változtatni, s a török végvárak e mögöttes területén sátrak alatt tanyázva ide-oda vándorolt. A török pénzügyigazgatás közegei megpróbálják ugyan defterbe írni, adó alá vetni őket, s éppen e defterekből tudjuk, hogy néhány rác család már korán be telepedett az elhagyott magyar falvakba, melyeknek neveit megtartva, szláv végződéssel látta el. Míg a mohácsi vész előtt Szabadka környékén tiszta magyar falvak terülnek el: Madaras, Napfény, Csontafejér, Kölestarló, Veresegyháza, Pál-, Lika-, Ludas-, Pusztagyeháza, addig a 40-es években már nyoma sincs a legtöbbnek, s ami mégis megvan, annak már Félegyháza helyett Felity a neve. Tovább délre, Újvidék körül is ugyanezen egyszerű fajtája megy végbe a rác honfoglalásnak, Keménden a magyar házakba beköltözik a rác, s a falu neve Kamendin lesz, Révből ugyanígy Rivica, Baksafalvából Baksics stb., amint a defter összeírója az ott lakos rácoktól hallotta.

Az első zónának e középső szektorán aránylag pontosan meghatározhatjuk a határt, ameddig, Dél felől, a magyar település végkép kipusztult. Mint látni fogjuk, a magyar állami hatóságok a török hódoltság alatt élő jobbágyságtól is megkövetelték a magyar részre való adózást, amit a török el is tűrt, de

csak oly falvaknál, amelyekről többé-kevésbé világos volt, hogy lakosai valamikor a magyar földesurak jobbágjai voltak. Nem egyezett azonban bele a magyar részre való adózásba, ahol a község új, szerb telepítés volt, bizonyára a szerbek kívánságát is követve, akik állattenyésztő vándorlásaik után ha beültek is magyar falvak romjaiba, a földesúrnak való adós zásnak nevével is irtóztak. Amely vonalig tehát a török megengedi a jobbágnak a magyar részre adózást, addig még meg vannak a régi telepek, bármily ritkásak is most; attól délre azonban csupa új, rác telepítés van, mely nem ismeri el a korábbi magyar lakosság földesúri családjait. Ezt a vonalat, melytől délre a török illetlennek tartja, hogy magyar vitézek adót szedjenek, a szőnyi béke tárgyalásakor Szeged, Kalocsa, Baja, Zombor közt vonják meg, ettől délre, le Titelig az egész „Mezőségen“ szerb lakosság ül vagy bolyong, mely nem érzi magát kötelességekben a magyar jobbágy jogutódjának.

A törökök telepítései

Míg ezen a központi szektoron aránylag kevés helyütt látunk a török részéről tervszerű rác telepítést, aminek oka részben a talajviszonyok gyors romlása, eldurvulása is lehet, addig a középponthoz jobbra és balra csatlakozó szektorokon félre nem ismerhető a tudatos telepítési szándék, mellyel a török a magyarság elhagyott telepeit rácokkal, részben pedig oláhokkal rakta meg. Nyugat felé, Baranyában aránylag legkisebb a rác lerakódás, mivel itt részben, Pécs környékén és tőle délkeletre, megmaradt a magyar lakosság, a vármegyének dunai és szávai szakaszán pedig a füvek és vizek rengetegje harapóznán el, állandó letelepedés hosszú ideig lehetetlen volt. De már Somogybán a tizenöt éves török háború előtt is negyven-ötven rác falu van, melynek lakossága a végvári magyarokkal folyton harcban áll, s bár a legtöbb ily új telepet 1586—87-ben a balatonvidéki végvári vitézek felégetik, a tizenöt éves háború végére megint ott vannak a rácok, akiknek telepedését ezen a vidéken a török elősegítette. A török telepítő munkássága egész világosan szemlélhető a középponti szektortól keletre, a Temes—Maros—Tiszaszögén, s attól északra, a Maros jobbpartján Csanád és Arad megyében. Itt a Mezőhegyes környékén elterülő üres pusztákat a Csanádi őrség parancsnoka, Ali alajbég népesítette be 1640 körül, aki hivatalánál fogva a Maros északi partján, de a délin is egész Becskerekig a szpáhihűbérek ura volt, s ezek jövedelmét részben Konstantinápolyba kellett volna szállítania, ha ilyen jövedelmet az elpusztított vidékről szerezni tudott volna. A jámbor török kapitány körülnézett tehát, hol szerezhetne lakosokat, akik az ő hűbértartóikat jövedelmezők tennék, s így fedezte fel, hogy a régi magyar falvak romjai közt rácok tanyáznak, sátoroznak, akiket azután le is telepített birtokain. Bár az új telepedés ellen a magyar királyság területén élő

régi birtokoscsaládok leszármazol is tiltakoztak, nem kevésbé Makó és Hódmezővásárhely városok, melyek a gazdtalan pusztaságokon marhatenyésztésre rendezkedtek be, Ali alajbég fáradásai mégsem voltak gyümölcstelenek. A század közepe óta a vadonban egész csomó ráctelep keletkezik: a régi Csanád megye területén 24 falu, Csongrádban 1, Aradban 12, Békésben 6, Zarándban 2, aminek jelentőségét akkor tudjuk csak egészen felfogni, ha meggondoljuk, hogy ugyanekkor az egész Jászság és Kunság nem állott 30—32 falunál többől. Az alajbég megírta a pozsonyi kamarának, hogy „szűk az magyar jobbágy, valami rácokat küldtem“, — ezeknek az új rácoknak azután meggyűlt a bajuk a végvári vitézekkel, akik a régi magyar birtokosok érdekeit képviselve (részben maguk is ilyenek voltak), Ónod, Szécsény, Buják, Gyarmat, Tokaj, Kálló váraiból lejárva, jobbágyi szolgáltatásokra próbálták őket, magyar részre is, kényszeríteni. — Ali bég új telepesei, hogy békében maradjanak, végül is megegyeztek két szendrői vitézzel némi kis adóban, akiknek évtizedeken át beszállították az adót, s ezek ennek fejében tőlük telhetőleg védték őket a többi végvári katona követeléseivel szemben. A töröktől teremtett helyzetét, a régi magyar telepések helyén új rác lakosság birtokjogát így tehát utóbb a magyar földesuraság is elfogadta, elismerte.

Mezőhegyes vidékének megszállása nem egyedülálló eset, a török telepítő munkássága a Marostól délre a hódoltság egész ideje alatt alig szünetelt. A bánági rác telepések létjogát az alapító törökök számára nemcsak az adófizetés adta meg, a szerb lakosságot itt fegyveres szolgálatra is lehetett használni. Így ad még Szolimán szultán 1566-ban megbízást Pál rája-kenéznek, hogy a Temesvár környékén elterülő pusztaságon a rablók elszaporodván, telepítse és művelje meg a vidéket, s ennek fejében tíz fegyveressel őrizze a vizek átkelőit, valamint szükség esetén az utasokat kísérje. Pál kenéznek régi szláv telepedési szokásjog szerint létesített falvai Új-Pécs tájékán terültek el. Az ilyen rác, sőt már részben oláh falvak amily gyorsan keletkeztek, épp oly gyorsan pusztultak is el a háborúknak, vizáradásoknak kitett vidéken; a török földesúr azonban mindegyre újból megkísérelte a telepítést, melyre jellemző, hogy rácot és oláht igen, de magyart soha erre igénybe nem vett. 1661-ben Új-Arad környékén, mely szentalapítványi, vakuf-birtok volt, a vakuf-hatóság nagy telepítő akciót kezdett, kapcsolatban a Maroson nagy híd építésével: a déli parton dsámi, iskola, karavánszeráj áll elő, s ezek szolgálatára négyszáz család, csupa szerb és oláh telepedik le, akik eddig „defteren kívül álló, sátorozó ráják“ voltak, most azonban mindegyik számára kijelöltetik házhely, szérűskert, udvar, kert és „valamennyi számára elegendő nagyságú föld“ — azaz ezen eddig nomád rácok és oláhok letelepítve is megmaradnak a mezőgazdasági terület, szántóföld földközösségében. A határokat a gyulai és világosi

kádi jelölték ki számukra, az aradi palánk temesvári kapujától kezdődőleg; a telepítő török még arról sem feledkezett meg, hogy új lakosait egyelőre a harács alól felmentse.

Nem kevésbé tervszerű telepítés ment végbe 1665 előtt Köprili Mohammed nagyvezír ájtatos alapítványain, melyek szintén a Maros két partján, északon messze Bihar megyébe nyúltak el, hozzájuk tartozott Biharpüspöki, Nagykereki, Kis-marja (régii Bocskay?birtokok), Margittá is. A birtok déli részein, Kísszentmíklóson, Ságón Temes vármegyében, Aradon, Nagylakon, Csanádban az eddíg szétszórtan élő, tehát az előbbiekhez hasonlóan nomadizáló lakosságot megtelepítik, beírják a vakufbirtok jegyzékébe, megszabott adószolgáltatással; ezek az új falvak szokatlanul sűrű lakosságot kapnak, egy?egyben 60—100—110 családfő, tiszta rác, néhol oláh nevek, vezetéknev még sehol, az egyesek keresztnevéhez atyjuk nevét írják be, így: Vük fia Peták, ennek nagybátyja fia Aloko, Palutin unokatestvére Matava, Miladonics fia Korintye stb.

Ez az első zóna tehát már akkor elveszett a magyarság számára, a Vukok, Petákok, Korintyék török segítséggel, török földesúr gondolatából szállták meg az ősmagyar települési területeket, s bár onnan elmosta is őket egy?egy hadjárat, pusztítás, s bár az itt felsorolt telepek legnagyobb része a visszafoglaló háborúk viharait semmiképp sem élhette túl, a szerb elem a maga primitívebb kultúrájával újból meg újból rátette kezét a talajviszonyaiban is megromlott területre. Mert ne felejtjük el: a török pusztítás itt oly talajviszonyokat hozott létre, amelyekben a magyar a maga fejlettebb agrikultúráját nem gyakorolhattá többé, legfőllebb, ha a török kormány az ő technikai ismerétét felülhaladó talajmeliorációra, áradásvédelemre, lecsapolásokra vállalkozik, ami persze kívül esett a török khász, vakufkezelők és szpáhik látókörén. A megromlott talaj így azután szinte magából termelte ki az új életformát, mely egyedül volt lehetséges, s amely, mint kultúrális fok, akkor már csak a szerbeknek, vagy az oláhoknak felelt meg. A mocsaras lápok, vízöntések, puszták vadonjában megjelenik a talajjal adekvát sátoros cigány életforma: a vajda vezetése alatt néhány családból álló csapat vándorol erre?arra barmaival, az egész társaság régi szláv jog szerint vérségi kapcsolatban van egymással, adót senkinek nem fizetnek, vad és primitív szabadságukban ösztönszerűleg idegenkednek minden jobbágmunkától, s ha már a török beinvitálja őket a régi magyar falvakba, vagy nekik új házakat, kerteket épít, akkor is inkább fegyverrel, mint munkával akarnak szolgálni, s természetesen a nomád életbe való visszaesés nélkül nem igen tudják megszokni a „defterbe vagy vakufba írt“ magasabb életmódot. Így esik, hogy az a török, aki a magyarság életmódját századokra leszorította a középeurópai színvonalról, a cigányok műveltségi fokán álló szerbnek itt?ott tanítómestere lön, aki alattvalóját magasabb kultúrfokra, meg-

telepedett mezőgazdaságra próbálta szoktatni. Ezek a szerb telepek eleinte, a XVI. század végéig még a régi minta szerint, kenézek vezetése alatt létesülnek, utóbb azonban a kalugyerek veszik át a vezetést, ezek egyeznek meg a török földesúrral a község vagy a vérségi egység nevében és szállítják oda, a kijelölt helyre az új rác lakosságot. Egyházilag mindezen szerb telepek a XVI. században felújult ipeki patriarchatus alá tartoznak, tekintet nélkül arra, hogy a magyarországi szerbeknek már a század elején, Mohács előtt volt a krusedoli zárdában, a Szerémségben metropolitájuk. A török uralom alatt azután, Ipektől függőségben egy csomó, állítólag tizenkét szerb püspök is él régi magyar területen, részben a korábban bevándorolt nagy görög keleti szerb családoktól, a Brankovicsoktól, Jaksi-csóktól alapított kolostorokban.

Második zónának azon területeket tekintjük, melyekben a magyarság többször is elpusztult ugyan, de végkép mégsem mondott búcsút ősi szállásának; itt a török korszak hatásaként tért vesztett ugyan, eddigi telepedési területébe rácok és oláhok benyomulnak, de olyan teljes pusztulásról, mint az első zónában láttuk, itt még nem lehet szó. Harmadik zónának vehetjük a Makótól és Hódmezővásárhelytől Budáig és a Csepelszigeten át Tolnáig, Pécsig nyúló területeket az ország szívében, ahol ugyan a magyarság telepedési formája gyökeres változáson ment át, de a faj, megtévén a koncessziókat a török politikai helyzetnek és talajviszonyoknak, mégis fenntartotta magát anélkül, hogy ősi területére számbavehető idegen elemeket kellett volna beengednie. Ez utóbbi harmadik zónának határvonalai könnyebben körülrajzolhatók, kiindulva az első zóna északi határától, amelyhez tovább északra csatlakozik; a második zóna pedig e harmadikat veszi körül, keleten Tiszántúl, a Marostói északra, északon Szolnoktól és Budától be addig, ameddig török hódoltság és magyar végvári terület nyúlik, nyugaton pedig a Balaton két partjától fel északnak, mindaddig, ahová csak, Érsekújváron túl is, török kard elvihette a rémülést, s ezzel a régi telepedési rend felbomlását.

A szerb telepítés északi hullámai

Mind a két zónára jellemző, hogy a rác hullám ezeket is elöntéssel fenyegeti, de némi beszivárgáson túl nagyobb eredményékét nem tud elérni. A sátorozó nomádoknak valóban nehéz volt a végtelen pusztaságon korlátokat szabni, így érthető, hogy a Duna—Tisza közén már a tizenöt éves török háború előtt is megérkeznek Halasig, s a harmadik, már tiszta magyar zóna falvait is, ha elpusztulnak, ők szállják meg. Amint megírta Tassi Gáspár, Esterházy Miklós nádornak új török béke megkötésé-
veit megbízott embere 1629-ben: „valahány esztendőtüi fogva újabb rácok tolyakodtanak föl és immár nemcsak az előbbeni rác falukat, hanem az magyar falukat is, az kiknek népét az tatá-

rok mind levágták, meg kezdték szállani“. Ugyanez volt a helyzet a Dunántúl középső részein is, az első zónától éjszakra: „Szinán pasa feljövételének előtte Mohácson, Szekszárdon, Baranyán, Somogyon *fölül* (azaz e vonaltól éjszakra) vagy igen kevés, vagy semmi rácág nem lakott, hanem mind magyarság lakta ... ez nem tagadható dolog. Hanem lm nemrégén jött megint valahonnét afféle rácág és az egész Tolnán is fölül ellepte a földet, a magyarokat kiszorították sok falukról⁴. A Dunántúl nagy része, az első zónán innen is így alakul vegyes nyelvterületté, a töröktől pártfogolt új rác lakosság beköltözése következtében, akik azután a török kiűzéséig tartják magukat, s pl. az 1642-i szőnyi béke tárgyalásaiból is tudjuk, hogy „Pécs, Koppán, Simontornya, Szekszárd, Mohács, Mező-Sziget szándakságokban sok rác faluk“ találatnak. Gyors éjszakra vándorlásukra jellemző, hogy már 1613-ban a Rábaközben, Török István birtokain oly nagy számmal élnek, hogy adóztatásukról maga az országgyűlés tanácskozik; arra is nem egy adatunk van, hogy maguk magyar nagyurak szállítják fel őket, még a királyi Magyarország területére is, így pl. mikor a Perényiek régi drávai birtokaikat kénytelenek a török elől elhagyni, úgylátszik, maga Péter, a hatalmas nádorfi viszi fel Valpóvára környékéről az ő rác falvait sárospataki uradalmába, ahol azok még a század második felében sem magyarosodtak el. Esztergom környékére a hős Pálffy Miklós telepíti őket, aki a tizenöt éves háborúban Budát oly módon akarja elszigetelni és ezzel visszafoglalását előkészíteni, hogy környékét mélyen be az Alföldbe elpusztítja, s a lakosságot magyar területre áttelepíti. Így távozik el, 1595-ben, lopva Óbuda környékének magyar lakossága, magáról Pócsmegyerről 2066 lélek szökik át Magyarországra 175 szekérral, Pálffy pedig hajdúival Tolnába nyomulva, onnan a régi magyar nevű szerb falvak lakosait hozza fel, a kalugyerek vezetése alatt, Esztergom környékére, s a Csallóközbe, ahol azonban ez új rác telepések már a következő háborús években elpusztultak.

Elmondhatjuk tehát, hogy e második és harmadik zóna területén is át meg átvonulnak a rácok, s velük az oláhoknak nevezett vándor, félnomád vlach, délszláv pásztorok, Eger, Kecskemét, Szeged, Debrecen, Tokaj lakosságába ez az új vér egyenlőképen beszívódik; a városokon kívüli pusztaságokon szabadon barangolnak, de városokba is bekéreznek, egyelőre még megtartva alacsonyabb kultúrigényeiket; innen érhető Kecskemét tanácsának 16974 tilalma: rác és oláh ne építsen a városban házat, ne is vehessen a magyaroktól, hanem a jövevényék földházakban lakjanak. Másutt a rác már régi lakos, a XV. század telepedései következtében, a magyarral egyenlő fokon álló városlakos, így Ráckeve, és a dunai átkelőhelyeken; itt szabadon fejlesztheti kereskedelmi tehetségét, gazdagodik és politikai befolyásban, a városok igazgatásában felülmúlja, maga alá gyűri a magyar lakosságot. Így Ráckevében, a Csepelsziget köz-

pontjában, mely a régi magyar Szentábrahámtelke pusztá helyén még a legelső szerb bevándorlásakor, 1404-ben épülvén, benne a magyar elem nemcsak Mohács előtt, de utána is erősödött, így pl. Székesfejérvár elfoglalásakor menekülő magyarokkal, akiknek a városban külön fejérvári utcájuk van; a két nemzetiség közt a város igazgatása körül fejlődnek ki csakhamar ellentétek, s bár a magyaroknak sikerült is a városi tisztségeket kezükbe szerezniük, a törökkel való közelebbi viszonyuk miatt mégis inkább a rácok jártak a gazdagodás útján. A Csepelszigeten, az állattenyésztésre használt, kipusztult területek, az „öregbedő habos homok és szomszéd pusztaságok” khász-birtokot képeztek, mint általában a Duna átkelő, vagy azokhoz vezető összes területek; itt legelőbérletnél, kikötői, rév-, vámbérletnél állandóan rácok részesülnek előnyben, pl. a ráckevii khász? és kikötőbérletet a „kövini” bíró, Bogdán Gyúró vezetése alatt álló társaság kapja meg, amelynek tagjai közt kevei rácok mellett egy török tímárbirtokost is találunk; ezek három esztendőre, 1543—46sra 600.000 akcse bérösszeget fizetnek, amit leginkább a Dunán által hajtott alföldi szarvasmarhából tudnak maguknak megszerezni. Hasonló kereskedőteleppé lesz, túlnyomóan rác és török lakossággal, Tolna, Paks, Földvár, Fájsz, Fadd, Báta, Bata-szék, Baja, Vörösmart, mindezek a khászváros egyik fajtát képezik, hasonlóan a Nagy alföld nagy magyar khász városaihoz, míg azonban ez utóbbiak elsősorban mezőgazdaságból élnek és parasztvárosok, addig a rác telepek a török kincstár legbonvolultabb tranzakcióiban is résztvesznek és aránylag nagy gazdagságra jutnak. Magában Tolnán évenként bérbeadatik a kikötővám, a fej adó vagy harács, a Tolnához tartozó halastavak, a holt Dunaág halászati és révjövedelme, a sárvízi hídvám, a szököttek adója és a bejt-ül-mál; a bérlő legtöbbször török vagy rác, ritkán magyar; a bérlet ára folyton emelkedik, 1543sban 300.000 akcse volt, utána egy török katona 350.000sért, majd a következő években két rác 400.000-ért, egy budai tímárbirtokos szpáhi 470.000, végül a tolnai magyar bíró, Vanda István 750.000 akcseért veszi bérbe az egész komplexumot, ez utóbbi több bíróviselt tolnai lakossal egy társaságban. A gyarapodás e szokatlan lehetőségeire csak úgy tódul délről a sok rác, a bérletekben a régi magyarnak és bevándorolt rácnak balkáni szerbek is konkurenciát csinálnak, így találkozunk e khászvárosokban az állami jövedelmek bérlői közt hercegovinál: focsai és szerémségi: dimitrofcsai szerbekkel. Az átmeneti kereskedelem e magas pénzgazdasággal dolgozó helyei valóban a török uralomnak köszönhetik fellendülésüket, amelynek hasznát azonban idegenek, legritkább esetben magyarok élvezték.

A Tiszántúl pusztulása; a „futások”

Mielőtt a központi fekvésű, tiszta magyar harmadik zóna viszonyaira áttérnénk, egy pillantást kell vetnünk a második

zóna keleti és éj szaki részeire is. Mint láttuk, az első zóna, abszolút pusztulásával, s a magyar telepek teljes megsemmisülésével, a Maros jobbpartjára is áterjedt, Csanád vármegye lakossága 1566-ban még 15—20.000-nyi lehetett, hogy a század végére időnkint teljesen kihaljjon. A pusztuló falvakat itt, tovább keletnek és éjszakknak, az akkori nagykiterjedésű Zarándban, azután az erdélyi Partiumhoz tartozó bihari, szabolcsi részekben egyszerre egyszer felépítik, hogy egy újabb tatárvonulás, hadjárat, vagy egy hajdúpusztítás megint elsöpörje őket a szegény magyar föld színéről. A Marostól a Körösökön át a Tiszáig, a kún szállásokig állandó lesz a futás, mindegyik vidéknek megvan a maga „kis futása“, „nagy futása“, amikor is éveken, néha évtizedeken át üresen, felépítetlenül maradnak a felégetett faluromok. Falusi, erődítménytelen telepek alig is tudnak megmaradni, a tiszántúli sokszor megszakított településnek a hajdúváros lesz a típusa, melyben a sűrűn egymás mellett épült lakóházakat körben szegélyezik, védik a kerteknek nevezett akiok és a gazdasági épületek, mindennemű kerítés, palánk labirintusával, amely elrendezés kisebb kóbor tatár csapat elöl menedéket nyújt anélkül, hogy beleütköznek a török szigorú várépítési tilalmába. Persze az élet- s vagyonszükségletet e kérések sem tudták komoly támadással szemben megvédeni, hasonlóképpen értékteleneknek bizonyultak a végvidéki török bégek terjeszkedési törekvéseivel szemben, akik lebíráhatatlan pénzvágyukban a hódoltságot mind tovább és tovább terjesztették. Ezen a vidéken különösen a gyulai, Csanádi, később jenői bégek volt érdeke újabb és újabb adófizetőket szerezni, az ő nyomásuk alatt pusztul lassankint a vidék, hogy közben nagy hadvonulások idején egyszerre elmeneküljön az egész lakosság, ki a nádasokba, ki a szomszédos magyar várakba. Békés és Bihar megyékre ilyen csapás volt Várad 1598-i ostroma, amikor a török sereg Gyula felől Szalontán át vonult; ez volt Nagyszalonta „kis futása“, amelyből a város maga megépült ugyan, de a körülötte levő tizenhárom magyar falu, egyenkint 20—25 portával, soha többé emberi lakóhellyé nem lett. Szalontának, Sarkadnak, de egész Bihar vármegyének „nagy futása“ azután 1658-ban, rögtön Borosjenőnek török kézbe esése után következett be: a férfiak II. Rákóczi György seregébe állanak be, a nőket és öregeket Szabolcs megye hajdú városaiba küldik, de vissza egyelőre nem jöhetnek, 1660-ban Nagyvárad is török kézre kerül, 400 község hódol, a szalontaiak nem akarnak rájának visszatérni, a terület pusztán marad, míg a visszafoglaló háborúk alatt, 1688-ban Heister oltalomlevelére vissza nem szállingóznak. A Bethlen Gábortól odatelepített több száz hajdúcsaládból alig harminc maradt meg e nagy futás után.

Ugyaníly tragikus periódusokat találunk kivétel nélkül minden tiszántúli vidék és város történetében. A magyar faj nem csekély ellenállóképességére mutat, hogy legtöbbször mégis

akadt egy-egy bátor ember, egy-egy vezető tehetség a sok szegény között, aki összeszedve a menekülteket, visszamerészkedett és hozzákezdett az új tűzhelyek felállításához. A magyarság munkáját rövid említésekben, a defterekben az adófizető falvak száma gyarapodásából kellene az egész területet illetően összegyűjteni, s akkor látnok, minő hallatlan erőfeszítésekkel tartotta meg az ősi földet, melyet megtartani nagyobb és nehezebb munka volt, mint annak idején elfoglalni. Egészben véve a tizenöt éves háború és a visszafoglaló korszak közt, 70—80 éven át napról napra megújult e keserű küzdelem. Mennyi egyéni nyomort, s egyúttal egyéni bátorságot említ pl. Bethlen Gábornak egy 16294 levele, amelyben röviden elmondja, hogy az egykor népes csanádmegyei Sajti a viharokban elnéptelenedett, házai összedőltek, földjeit gaz nőtte be, míg Bánhegyesi János Borosjenőn, az erdélyi végvárban össze nem szedte a régi lakosokat, s újakat is hívva, újra betelepítette. Hogyan pusztult el a falu, mily szörnyűségek közt, hány magyar élet veszett el benne, hogyan, milyen lelki nyomorban, testi szegénységben, pizsokban élhettek földtelen menekültjei, míg egy nagy elhatározással újra hozzá nem láttak az ugarföld feltöréséhez, házak felépítéséhez, s mindez azért, hogy a legközelebbi tatárjárásban újra minden elpusztuljon! A nagy urak ott ültek váraikban, palotáikban, csinálták a magyar, az erdélyi politikát, és számvetéseikből már rég elhagyták a török kiűzésének gondolatát; pedig ha egyesült erővel sikerül pl. a XVII. század elején kiűzni a törököt, mindez a magyar nyomor végbe nem megy és az Alföld száz évvel előbb válik ismét búzakalászos rónasággá. A magyarság pedig újabb száz éven át gyűjtheti az életerőt a jövő küzdelmeire!

Oláh bevándorlás

A magyarság e pusztulását a tiszántúli vidéken is véglegessé teszi az új népesség bevándorlása. Amint a Csanádi, gyulai, szolnoki bégek székhelyeiktől kelet felé terjeszkedtek, majd pedig a váradí basa martalócai szintén keletnek, egész Kolozsmonostorig veszélyeztették az élet- és vagyonbiztonságot, s amint a magyarság az Erdélyből síkságra törekvő folyómedrek alsó részein kezd kipusztulni, hogy pusztulása a folyóvölgyekben mind tovább felfelé haladjon, ezt a folyamatot kiegészíti az oláhság ellentett vándorlása. A folyóvölgyekbe, Körösök, Szamosok, Berettyó stb. völgyébe a síkságról behatol a török, a magyarság elpusztul s helyét a hegyekből leereszkedő oláhság foglalja el. Ez a politikailag rendkívüli következkésekkel járó processus most indul meg: az Erdélyt a Nagyalföldtől elválasztó hegységek fensíkjai ott vándorolgat már régóta a havasi oláh pásztor, az Alföld sátorozó szerbjének a párja, szabad állattenyésztő, senkinek alá nem vetve, ezer méteren felüli erdők és hegyi legelők nomádja, a rához hasonlóan alacso-

nyabb, balkáni kultúra fia, kenézek és pópák vezetettje. Magas hegyeiről idegen pillantást vet néha a völgyek fejlettebb mezős gazdaságára, templomtornyok körül csoportosuló házaira, a magyarság telepeire. S most, mikor a házak törökstatár miatt lakatlanná válnak, az oláh pásztor is leereszkedik a hegyekről és szó nélkül elfoglalja a régi magyar telepeket. A török földesúr őt is szívesen fogadja, hisz ő is schizmatikus, se nem katolikus, se nem protestáns, papjai nincsenek alávetve a magyar királyság vagy Erdély hierarchiájának, nem is tekintgetnek idegen, keresztény országok felé. Adófizetésre is jobb az oláh, kinek nincsenek úri emlékei, s ha már havasi kalyibája helyett kész házakat, falvakat kap, e kellemes cseréért szívesen megfizeti a harácsot; alázatosan szolgál a török szpáhinak. Alázatos, jó nép, érdemes a magyarral szemben pártolni; nemesei nincsenek, akik folyton követelőznének és birtok jogokat emlegetnének.

A török fegyver keletnek, az oláh telepedés nyugatnak nyomul, az egyik a síkságról fel a hegységnek, a másik a havasról a völgyek irányában, a kettő között vannak a magyar őstelepek, de mire a kettő összetalálkozik, nincs többé magyar falu, a magyar innen is éppúgy végkép elpusztul, mint az Aldunától, a török és rác együttes nyomása alatt. A processzus szemmel kísérhető pl. Délbiharban, a Feketekörös völgyében, ahol a régi magyar falvak a tatárok vonulásai következtében 1600 körül mindnyájan puszták már. Bihar vármegye öt déli járásában 1552-ben még legalább 42.000 magyar lakott, Belényes, Magyarcséke, Vaskóh, Tenke, Bél népes magyar telepekkel; 1595-ben már csak 35.000, innen kezdve rohamosan esik a létszám, le egészen 5000-re, s ez a lakosság sem magyar többé, hanem kénézektől vezetett oláh falvak, az akkori oláh település tipikus berendezésével. A falu feje a kenéz, az igazságszolgáltatást a vajda intézi, az adószedő a krajnyik, aki a falutól, ha erdélyi uralom alatt van is, az oláhokra jellemző ötvenedet szedi, nem pedig a magyar falvakban szokásos adókat. Miként később a költő mondta: „Bújt az üldözött s felé kard nyúlt barlangjába“, a török kard benyomult e völgyekbe, s előle az üldözött magyár mind följebb vonult, be Erdélybe; viszont az oláh pásztor annál könnyebben nyomulhatott le a síkságra, mert akkor még az erdélyi határhegyek folytatásaként széles övben nyúltak le az erdők az Alföldre, Szalonta vidékét még a XVIII. században is Erdőhátnak nevezték, s még Arany János gyermekkorában is Szalontától Belényes felé megszakítatlan erdőség húzódott. Az oláh pásztor ezen erdős csíkokon át vonult nyugatnak, s ahol elhagyott falut talált, annak házaiba betelepedett, soha el nem hagyandó azokat.

Az Alföld nagy khászvárosai

A harmadik zónában, az Alföld középponti területein, a régi magyar telepedés hasonlóképen eltűnt, de helyét nem foglalták el idegenek, hanem a falvaktól üres pusztaságok egy-egy

központjaként nagyobb települések, városok fejlődtek ki. Így egyrészt Nagykőrös, Kecskemét, Cegléd, Halas, Jászberény, Mezőtúr, Dévaványa, Szeged, Makó, Hódmezővásárhely; ide kell számítanunk másrészt a hasonló fejlődésű, bár nem mim dig török hűbéruralom alatt élő Debrecen, s a más fejlődésű, de a magyar települést mégis valamiképen fenntartó Budát, Pestet, Pécsét. Az első kategóriába felsoroltak a császári kincstár városai, khászbirtokok voltak, parasztlakossággal; ez a lakosság szerződésben (iltizám) állott a török kincstárral, s egyes adóját, a harácsot egy summában fizette Budára, a budai basának és az ottani kincstartónak; ezért szpáhinak nem volt alárendelve, s így jogilag török uralom alatt is elérte azt a fokot, amelyen pl. a magyar királyi szabad városok egyedül a magyar államtól függöttek. Külön fajtája volt a khászbirtoklásnak az odzsaklik-rendszer, amikor a város egy vagy több odzsák, tűzhely, katonai egység eltartására volt rendelve, így Debrecén Buda, Eger és Szolnok, majd 1660 után Várad eltartására. Az odzsaklik-rendszernek az a haszna volt, hogy az illető katonaság parancsnoka, melynek szolgált a város, már saját érdekében is kiterjesztette föléje védő karját. Így eszköztek ki Debrecen számára többször is kíméletet az egri basák a tatároktól. Persze a khászvárosok kötelezettsége sokkalta súlyosabb volt, a török pénzügyigazgatás minden zaklatásának kitéve, robottal is szolgáltak; igen súlyos volt a fuvarozás, továbbá a sok kisebbfajta adó, illeték, meg a török hatóságoknak járó ajándékok. A lakosok azonban személy szerint nem érintkeztek a törökkel, szpáhi nem járt le lovasaival közéjük, hogy öklét és kardját mutogassa, hanem a város községül szolgált, bíró és tanács vették át az utasításokat, melyek végrehajtásáról a város a maga kebelében, a maga belátása szerint gondoskodott. A legtöbb ily városban török telepedés se jött létre, ezért hiányzanak bennük a török mecsetek, dsámik, fürdők. Mindezen városok korábban földesurak alatt, legjobb esetben mezővárosként, oppidumként éltek, s így jogilag talán azt is mondhatnók, hogy helyzetük a török uralom alatt emelkedett, ha éppen el akarunk tekinteni a trök uralomnak keresztényre nézve speciálisan nyomasztó voltáról. E néhány nagy parasztváros élete azonban magyar falvak százainak halálából táplálkozott, mert az új városi lakosság elpusztult falvak menekültjeiből állott össze, s az új község területe, melyből lakossága élt, éppen az elpusztult falvak lakatlan határából hízott fel.

Makó és Hódmezővásárhely

Ez a folyamat szemmel kísérhető mindegyik említett ah földi városnál, még Makónál és Hódmezővásárhelynél is, mely utóbbiak a XVI. században s a tizenöt éves háborúban annyiszor elpusztultak, hogy ezt a városi fejlődést csak a bécsi békét követő aránylag békés évtizedekben kezdhették meg, s

így a többi, duna-tiszai várostól erősen elmaradtak. Hiszen Makót Temesvár 1552-i elfoglalásakor a török annyira tönkreteszi, hogy lakói szétszaladnak, egyrészt Debrecenben telepedik meg; utána a község inkább csak vegetál, mint Hódmezővásárhely is, melynek a század második felében alig van több lakosa 6—800-nál egészen az 1596 tatárjáráig. Ekkor mindkét város és környéke teljesen elpusztul, templomok, házak porrá égnek, a lakosokra a tatárok szabályszerű embervadászatot rendeznek, úgyhogy itt éveken át nincs többé telepedésnek nyoma. A makóiak legelőször 1603-ban, a vásárhelyiek csak 1610 körül szállingóznak vissza, felépítik házaik egy részét, s ekkor kezdődik mindkettőnek fénykora, azzal a ténnyel, hogy körültekintően a korábbi falvak nem épülnek fel. A két város lakói megszállják az új pusztaságokat, baromtenyésztés céljából, ami hoz nekik annyi jövedelmet, hogy a khásznak, vagy az egri szpáhinak, szegedi emirnek, akik hűbéruraik, az elpusztult területek után is tudnak bért fizetni. Míg a XVI. század második felében Makó mellett egy csomó kisebb falu is harácsot fizet, defter szerint, addig az 1596 nagy pusztulás után Makó maga fizet ezen falvak határának élvezéséért. Igen valószínű, hogy az elpusztult és többé fel nem épült falvak lakosai, amennyiben visszatértek, e két városban telepedtek meg, s így állott elő a korábban sűrűn elhintett falvakbeli település helyett a pusztaság, s központjában egy-egy város, mely földművelés helyett inkább állattenyésztéssel foglalkozik. Mikor a már említett Csanádi alajbég Mezővásárhely határát is be akarja telepíteni rác falvaival, a város erősen tiltakozik, megizenzve a török kapitánynak, ne küldjön ide rácokat, mert azokat „megnyúzzák vagy megsütögetik“, annyira létérdeke volt az új városnak, hogy határai épségben maradjanak, s a korábbi falvak, se magyár, se rác lakossággal, többé fel ne támadjanak. De nemcsak ezt a birtokállományukat védik, melyhez a tatárjárás juttatta őket, hanem a XVII. század 20—30-as éveitől kezdve tervszerűleg is terjesztik határukat; a szomszédos földek egykori magyar földesuraitól, azok leszármazóitól megveszik a birtok jogot, melyet ezek a török miatt úgysem tudnak érvényesíteni. Az előrelátó mezővásárhelyiek még arra is gondolnak, hogy a birtokpererek alapját képező okleveleket is megvegyék. A két város így gyarapszik és terjeszkedik, jószágaik mind szélesebb körben járnak a pusztát, melyért töröknek, néha a régi magyar birtokosnak is fizetnek, s ezzel a fizetéssel védik, biztosítják tényleges szabadságukat. Amíg újabb tatárjárás nem következik: 1686-ban Galga khán lovasai alföldi raidjükön ezt a vidéket is meglátogatták, Mezővásárhely nem pusztul el teljesen, de Makót a következő évben Esterházy Pál nádor mint gazdtalan pusztát adományozza el. A felszabadító háborúk általában végét jelentik e tiszántúli városi fejlődésnek. A vásárhelyiek is 6—7 éven át üresen hagyják városukat, nem bírva ki a török

és szövetségesei, a rácok kegyetlenségeit, a legtöbben a Duna-Tisza közére, Halasra, Soltra, Szegedre futnak, s csak 1699-ben kezdődik új telepedés, változott viszonyok között. A török uralom csak a pusztát tudta állandósítani, a települést mindig új és új veszedelmekkel szakította meg.

Kecskemét

Az új városfejlődés és a puszták terjeszkedésének összefüggése, Debrecen mellett, legvilágosabban Kecskemét történetében figyelhető meg, mely szorosan összefügg Nagykőrös, Cegléd, Halas, a Kiskunság történetével is. A Kecskeméttől és Kőröstől nyugatra és délre húzódó kún pusztának, mint tudjuk, kezdetül fogva nem volt sűrű lakossága; rajta a kúnok megtelepedésüktől kezdve azt a félnomád, állattenyésztő életet éltek, melyet ſ magyar már akkor, a XIII. században is rég elhagyott. Idővel azonban a kún „szállások” mégis csak állandó telepedési formákká váltak, s tőlük keletre a Tisza felé széles sávban nyúltak le északról délre a magyar falvak, földművelő népességükkel. Ezen az egész dunatiszaki területen, a déli részek pusztáihoz és rác telepeihez csatlakozva a török alatt egy széles pusztaság keletkezett, az ismert recept szerint: a háborúban a kis községek tönkremennek, lakói szétfutnak, vagy beköltöznek a legközelebbi városba, mely császári kúszbirtok, s így némileg biztosítja az élet és vagyon védelmét; a falvak helyét benövi a fű vagy befolyj a a homok, később a pusztatemplom, vagy annak romja egyedül hirdeti, hogy itt valaha emberek is laktak. Az elpusztult falvak határát pedig magába szívja a város, melynek birtoka így nő meg 2—300.000 holdnyi pusztaterületté. Kecskemétről tudjuk, hogy nem kevesebb, mint 37 község határát foglalta el, elkezdve a XVI. századtól, mélyen be a török kiűzése korszakáig, aszerint, amint ezek a falvak egy?egy török pusztítás következtében néptelenné váltak. Tatárszentgyörgy, Ágasegyháza és Orgovány

16.000 holdnyi határával, Bene 12.000?rel, Kerekegyháza 20.000?rel, Csöngöié, Szánk, Mizse, Örkény, Lajos, Majsza így lesznek faluból Kecskemét pusztájává, Szer 1640 körül szintén puszták lesz, Vacs lakossága a lelkész vezetése alatt kivételként Nagykőrösre költözik. Kecskemét területe így nő meg

352.000 holdra, melyből 130.000?et a kúnpuszták tesznek ki. Ez a foglalás néha zálogként, de többnyire különösebb jogi formák nélkül történik, tisztán gazdasági élet kényszerhatása alatt. Hiszen nem volt ott ember, aki többé megművelte volna a földet, melyek magukra hagyva, művelés nélkül semmit sem hoztak, sem a török földesúrnak, sem a Füleken, Nógrádban, magyar végvárakban ülő magyar igényjogosultaknak; s így mindkettő szívesen beleegyezett, hogy a nagy parasztváros oda hajtja barmait s e használatért valami bért fizessen neki. A megszállás, a birtokvétele nem is volt nehéz, annál több tárgya-

lásba került aztán a khász hivatalnokaival a bérösszeg megállapítása az új pusztáért, meg a magyar birtokosok kielégítése. Általában a városi tanács, Kecskeméten, a többi városban is sikerrel titkolta el a marhatenyésztésből nyert jövedelmeket, a város szegény volt és a pusztaföldek bérletéért keveset fizetett, de polgárai a marhatenyésztésből és kereskedésből annál inkább gyarapodtak. A török még csak kapott egy-egy pusztáért néhány forintot, de a végvári magyar úr inkább csak száritott halat, egy pár csizmát, török kendőt s nagynéha egy forintot. A pusztai marhatenyésztés

A puszták marhatenyésztése lett az, ami a városok népét eltartja, tehát a korábbi földműveléshez képest egy alacsonyabb, visszaesést jelentő gazdasági forma, mely akkoriban persze nem racionális, istállókat használó üzem, hanem a régi félnomádkorból átvett ridegmarhatartás. A szarvasmarha, ló, sertés, mely utóbbinak tartása csak később, a XVII. században kezd számbajönni, az egész évben künn van a pusztán, tehát a homokos, füves síkon, a vizes réten, a süppedékeny lápon, télen erősen lesóványodik, s nyáron sem tud jól táplálkozni, hogy valaha is hizott marha válhatnék belőle. A legelők rőszak, olyanok, amilyent a pusztá magától, minden emberi munka nélkül, kinevel; az állat ki van téve az éghajlat minden változásának, a pusztai élet zaklatásainak, árvizek elől menekül, lápos ingoványon áthatják, s mindez közreműködik, hogy a múlt századokban megszelídült állatfajok most többé-kevésbé visszaesnek a vad állapotba. A sertés alig különbözik a vaddisznótól, mellyel össze is keveredik, a ridegmarha hasonlóképen fél vadállat, melynek a bécsi piacra szállítása annyit jelent, hogy más, elmúlt világból való hajtók, félig meztelenül jelennek meg a magyar királyság és osztrák tartományok civilizáltabb vidékein leromlott, sovány, tisztán húst szolgáltató állattömegekkel, melyek a hosszú úton itt-ott pihenőt tartva, tönkreteszik a vetéseket, a már megjavított, rendszeresen trágyázott földeket, de immár nélkülözhetetlenek a nyugati városoknak, mert Bécs, Nürnberg, Augsburg, a délnémet nagyvárosok lakossága belőlük táplálkozik, s a közbeeső vámvonalak a magyar marhaszállítás vámjából táplálják az állami szervezetet.

E félnomád emberfaj, mely a ló- és marhatenyésztéssel és hajtással foglalkozik, a XVI. század második felében már egészen magyar: ami kevés a XV. századi rác hajtókból, hajdúkból megmaradt, az az új nagy alföldi városok légkörében annál inkább magyarrá válik, mert hiszen a ridegmarhatartás, mint gazdasági üzem, kétségtelenül a kún pusztákról, a középkori campus Cumanicusról terjedt el most az egész Duna-Tisza-közén, tehát nem rác, hanem kún, magyar eredetű. El sem lehet képzelni élesebb eltérést, mint ami a Szabadkától és Halas-

tói délre megfigyelhető rác, s attól északra látható kummagyar élet- és gazdasági forma közt van. Délen vérségi kapcsolatban levő kis ráccsoportok, mintegy elszakadt, északra sodort sejtjei a szerb családközösségeknek, ide-odavándorló nyugtalan népség, oláhcsigányhoz hasonlóan sátorozva; tovább éjszakknak nagy, több ezer lakosból álló városok, a török nyomás alatt megedzett, független szellemű, de már diszciplináit magyar lakossággal, s e városok szolgálatában a puszták lakosai, egyedül élő, a természet minden veszélyével dacoló „rideglegények“, „szilajpásztorok“, akik ugyan a városi lakossághoz képest alacsonyabb kultúrfokon állanak, de saját felelősségükre, erős számadástétellel fáradnak, dolgoznak, nem adják meg magukat a pusztának, mint a rác vándorok, hanem uralkodnak rajta és kihozván belőle azt a nyereséget, amit a török uralom alatt a talajviszonyok megengednek, mégis csak kultúrmunkát végeznek. A marhatenyésztés a városi polgárság nagy jövedelme lévén, a rideglegények munkája is szabályozva van, annál inkább, mert hiszen a városi lakosságnak magának is szüksége van gabonaművekre, s ezért a pusztá végtelenségét itt sőt mégis megszakítja a szántóföld, melynek jelenléte már magában véve is korlátokat emel a marhatenyésztés egyeduralma elé.

Puszták kezdődő népesedése

Látni fogjuk, ez a korszak az, amikor a nemesi magáns birtok végkép kiválik az ősi földközösségből, s a községi föld lassankint felbomlik magántulajdon képező sávokra, szeles tekre, földekre. A gazdaságnak magántulajdon formájában mivelése kétségtelenül megfelelt az általános kultúrfoknak, innen van, hogy nemcsak a nemeseknél, hanem a magasabb kultúrával rendelkező független parasztvárosokban is megtaláljuk e töreks vést. A község nyájain kívül a polgároknak, gazdagnak és szegénynek is megvan a maga kisebbnagyobb marhaállománya, s a gazdagok már a határból is lefoglalnak marháik számára legelőket, melyeken az áthajtást nem engedik meg. A város körül a jobb földek, jobb legelők így lesznek magántulajdonná, a szegényebbek állataikat mindtávolabbi legelőkre, rétekre kénytelenek hajtani. Elősegíti e fejlődést a város gazdaságpolitikája, mely itt is, akárcsak e korszak német városaiban, a gazdag polgárokat teszi gazdagabbá, s a szegényeket a városi patriciusok oligarchiájának alárendeli. A pusztákat nagyban, egészben adja a város bérbe, s mint egy 1677. évi ítéletlevél mondja; „magok a puszták urai magoknak és marháiknak esinálnak tilalmat--, így szakad ki, a bérlet felhasználásával, a köztulajdonból a vagyonos polgárok magánbirtoka, mely lehet nyaraló pusztá, azaz olyan, ahol a föld rossz, s így lábas jószágot tartanak rajta nyáron, s lehet telető, mely már szántásra alkalmas és ha távol fekszik a várostól, a birtokos rajta tanya-szerű gazdaságot rendez be. A tanyagazdaság e kezdetei azon-

ban nem sok állandóságot mutathattak, s azt sem hihetjük, mintha rajtuk állandó földművelés, trágyázással, istállózással, háziállatokkal folyt volna,ilyent a közbiztonsági állapotok, kőbor hajdúk, törökök, tatárok lehetlenné tettek. A törökkorszak tanyái — amikre úgyis csak a XVII. század második feléből lehet következtetnünk — építkezés dolgában alig haladtak túl a régi pusztai pásztorkodás fa- és szalmaalkotmányain, a szárnyékon, a karámon, a kosáron, a kontyos kunyhón. De a még leginkább állattenyésztő célokat szolgáló puszták is elég alkalmat adtak a városi polgárság rétegződésére, gazdag és szegény elkülönülésére; igaz, a szegények megpróbálták többben összeálva kivenni egy pusztát, de már zálogba a város nem igen adhatott pusztákat másnak, mint csak gazdagnak, aki aztán a szegényebbeknek használati bérért megengedte, hogy ráhajtsák az ő marháikat is. Míg Esterházy Miklós korában, aki nádor és a kúnok főkapitánya lévén, a kecskeméti pusztákra is igényt tartott, ezeket a lakosság még általában közösen használja, addig a század végére a magántulajdon és az azzal összefüggő vagyonegyenlőtlenség nagyban kifejlődik. Koháry István füleki főkapitány, aki a század végén több évtizeden át földesúri jogot gyakorol Kecskemét felett, a régi közbirtok fenntartása érdekében tiltakozik az ellen, hogy minden hatalmasabb polgár hozzányúl a város vagyonához, s ezt a fejlődést a gazdagabbak soraiból rekrutálódó városi tanács nem elég erélyesen akadályozza. „A marhák pascuatiójára rendelt régi nyomást, mezőt, határokat, szőlőknek és kerteknek fogták, foglalták, árkolták, felszántották—, s ezekkel tőzsérkednek, kereskednek, panaszkodik Koháry, eltiltva mindezt, de természetesen visszacsinálni nem tudja többé az egyenlőtlenséget, s ezért inkább arról gondoskodik, hogy egy-egy pusztát a szegények és új lakosok közt osszanak fel, hogy ezeknek is legyen külön szőlő-magánbirtokuk.

A parasztvárosok kifejlődése

Mai nagy alföldi városainknak alapjait általában véve nem igen kereshetjük a XVII. századon túl, sem a határterület, sem a városi közigazgatás, sem pedig a társadalmi viszonyok dől-gában. A török kormányzat csak lassan jött rá, hogy a nagy telepeket némileg kímélnie kell, a tizenöt éves háború krízise nélkül talán sohasem jött volna rá, s a nagy magyar alföldön is ugyanoly elvek szerint igazgatott volna, mint a balkáni területeken. A városok autonómiája a polgárok belső ügyeit illetőleg csak később fejlődik ki, hiszen a XVI. században Kecskeméten is kádi székel és ítélkezik a polgári perekben, a büntetőügyekben pedig Budára kell a polgároknak menniök, a basa törvényszéke elé. A hosszú török hadjárat tanította meg a törököt arra, hogy végvárrendszerével, szpáhijaival mégsem lehet megvédeni az új tartományt, ha a bennszülött lakosság

szolgálatait nem veszi igénybe, amihez azonban némi szelídség, kímélet, s általában más bánásmód kellett, mint amiben a rájuk a mozlimtól részesedtek. A háború alatt, mint tudjuk, Pest keresztény kézre került, Buda több ostromot átszenvedett, s a kecskemétiak állandóan ott robotoltak Buda és Pest falai építésénél, gyártották a salétromot, és lakosságuk száma a háború alatt harmadára olvadt. Ekkor állította helyre a török azt a helyhatósági szabadságot, melyet a XVI. században már I. Ferdinánd és Rudolf is több oklevélben elismert, a polgári és büntető törvénykezést is átengedte a városi tanácsnak: a kecskeméti bíró 1596 óta a török engedélyéből is ítélkezik a polgárok ügyeiben, amint ezt a magyar király, I. Ferdinánd 1564-ben megengedte neki. A török kádi és a magyar földesúr bíráskorlásától egyaránt mentesen kezd fejlődni a XVII. század elején ez a különös városi autonómia, mely egyrészt a török részről, adózás dolgában, a legnagyobb önkénynek van kitéve, de másrészt egy hatalmas, a pénzgazdaság magas fokán álló communitas ügyeit minden felügyelet nélkül intézi, sőt a budai basával, török és tatár hadakkal, nádorral, végvári kapitányokkal való állandó érintkezésben egész diplomáciai tevékenységet is kifejleszt. A székelyeket kivéve, ez az első eset, hogy magyar jobbágyság nagy tömegei minden feudális gyámkodástól mentesen rendezik be saját életüket; ezek az új városok parasztdemokráciák akkor, mikor a székely önkormányzat kimerül és a régi székely közsabadok nagy része jobbágyságba süllyed; ezek a parasztdemokráciák, bár nem mentesek a városi élet oligarchikus rétegződésétől, mégis csak volt jobbágycsaládok iniciatívájából, szellemi munkájából élnek, gazdagodnak, kormányozzák magukat, sőt művelődnek is. A városi tanácson kívül valódi néptörvényszékek is működnek, melyeknek vezetői, ugyanazon törvényszékben, a római katolikus plébános és a református lelkész; a „fogott bírák“, ahogyan e nem hatósági személyekből álló törvényszéket Kecskeméten is nevezik, szorosán vett büntetőügyeken kívül az erkölcs kérdéseivel is foglalkoznak, s pl. házassági ügyekben, elválásokban is együtt ítélkeznek a két felekezet papjaival: a prédikátorral és a „más röndön lévő“ ferences barátal együtt. Az ilyen fogott bírák ítélkezése is csak a hosszú háború alatt, 1598-ban kezdődik.

E parasztelepek fejlődését mindenképpen városinak kell tartanunk, s ha az egyes városokra nincs is minden egyes kérdést illetőleg kielégítő adatunk, egészen bizonyos, hogy fejlődésük teljesen homogén volt. Mindegyikben ugyanazon társadalmi osztályok fejlődnek ki, ugyanazon magyar céhek dolgoznak, ugyanoly ügyességgel és makacssággal védekeznek volt magyar földesuraik követeléseivel szemben, melyeket végvári hajdúk fegyvere is támogatni szokott, ugyanoly dézsma-egyeségeket létesítenek a váci püspökkel, kinek egyházmegyéjében laknak, bár maguk többségükben protestánsok, s végül ugyan-

azon kereskedelmi érzéket tanúsítják marhaszállításaikban, a súlyos török adók összeszedésében és városuk pénzügyi kormányzásában. Nagykőrös város költségvetése az adótárgyak leleményes kihasználásában versenyez a török defterekkel: találunk benne 1661-ben rideglegények és jövevény emberek adóját — a rideglegények fejenként egy tallért fizetnek a városnak —, özvegy asszony ok adóját, különböző bírságbeli jövedelmekét: hazugságért, juh, disznó, ökör, ménes tilalmasba tévedéséért, a salétromgyártás elmulasztásáért, hús? és bormérésbeli bűnökért; van továbbá égett borból való jövedelem, van a város juha gyapjújából is, amit rimaszombati kereskedők vesznek meg. A marhatenyésztés jövedelmét e században nem szabad túlbecsülnünk, hiszen körülbelül tudjuk, hogy esztendőnkint 80—100.000 marhánál több nem igen ment át a határokon, aminek egy része is erdélyi marha volt, úgyhogy egy?egy városra nem nagy marhatenyésztési és szállítási kvóta eshetik. A kecskeméti, s általában alföldi tőzsérek nemcsak marhával kereskedtek, s nem is voltak mindnyájan gazdagok, de mindenben megvolt az élénk kereskedelmi érzék, mely a marhaszállítással mindennemű pénzügyletet összekötött. Tőkéjük gyakran nincs, s pl. a győri kereskedők többsége azzal foglalkozott, hogy pénzt alföldi tőzséreknél adta kölcsön, részben pedig előlegként a győri vásárra leendő szállításokra; tőkehiányukra mutat az is, hogy a khász? és egyéb jövedelmek bérleteinél a rácokkal fel nem veszik a versenyt. Nagykereskedőknek nem mondhatók, mozgékony kupecsek, nyíltszemű, értelmes parasztok, akik a török zsarnokság alatt és a magyar, meg ausztriai feudális világban egyaránt kiismerik magukat, s egészben véve a magyar parasztnak szerencsés, abban a korban egyedülálló típusát alkotják. A nemes urak ott hagyták őket védtelenül, s ők megmutatták, hogy a szülőföldet Verbőczy nélkül, nemesi privilégiumok, sőt fegyver nélkül is meg lehet védeni s ki nem engedni a kézből.

Halas

Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét annyira azonos fejlődést tüntet fel, hogy büntető ügyekben a három város esküdtjei, az egyik bírása elnöklete alatt, együtt ítéleztek, még pedig úgy a török, mint a nádor beleegyezésével. Ez a három város szövetése hasonló volt a felsőmagyarországi öt város és a bányavárosok egyesüléseihez. Különállott ezektől, török és magyar előtt egvképen kisebb tekintéllyel, Halas városa, mely a Kis?Kúnságban szinte egyedül tudta magát fentartani. Lakossága azonban nemcsak a sok elpusztult szomszédos „szállásból” gyarapodott: Halas a legjellemzőbb példa arra, mennyire összetörte a török korszak az ország régi lakosságát, s még ott is, hol a település kontinuitása kimutatható, őslakosságról szó sem lehet többé. Halasnak volt e korszak végéről, 1699-ből származó adatunk szerint, 106 családfőnyi, tehát körülbelül 5—600 főnyi lakossága,

melyben háromnegyed rész idegen bevándorolt, tehát az őslakos kun ekkor már semmiesetre sem több, mint legfeljebb egynegyede a lakosságnak. A 106 családfő közül ugyanis Szigetről vándorolt be 1, Csanádról 2, Baranyából pedig 72; baranyai volt a bíró, a másodbíró, sőt a kapitány, a kúnkapitány is. Pedig ekkor már körötte elpusztultak a kun falvak, csak a templomok romjai mutatták helyüket, határukon Halas lakói legeltették marháikat és méneseiket, s a nádornak nem kevesebb, mint hét ily pusztá kún falu után fizettek legelőbért. Feltehetjük-e, hogy a hét eltűnt falu lakosságának leszármazol mind ott rejtőzködtek a halasi egynegyed nem bevándorolt lakosságban? A török uralom demográfiai rejtélyeit másként nem tudjuk megoldani, mintha feltesszük, hogy az ily elpusztult falvak lakossága bizony legnagyobbbrészt elveszett, elhalt, s ami belőlük más városban letelepedett, az az egész népességnek csak igen csekély százaléka lehet. A pusztatemplomok egykori keresztény híveit csak kis részben toltá el más helyekre, legtöbbet felkoncolta, elpusztította a török korszak.

Szeged

Halashoz hasonlóan Szeged városát is a kún puszták táplálták újszerű fejlődésében. A szegediek megélhetési viszonyai a török hódítás következtében erősen elnehezedtek; korábban a borkereskedés volt a főfoglalkozásuk, a Szerémség szőlői nagyrészt szegedi polgárok tulajdonában voltak, akik a szerémi bort baranyai és somogyi borokkal együtt Budára, onnan Kassára, Bártfára, Lengyelországba szállították. Ez a kereskedés most épp úgy megszűnt, mint egyéb forgalom is, az iparosok egyrésze Szeged végleges megszállása, 1552 óta Kecskemétre költözött, a halászat, mely előbb még állítólag 700 halászt foglalkoztatott, piac híján, hová a szárított és sózott halat szállíthatták volna, szintén visszafejlődött, a város még inkább nagy faluvá lett, mely a Tisza árterének erdői és legelői után, meg a környékén folyton növekvő pusztaság után török szpáhiknak fizetett haszonbért. Mint tudjuk, a kún pusztákra Szeged már I. Mátyás óta igényt tartott s bár ez igényét a jászok és kúnok hatóságai nem ismerték el, a „kún föld pascuatiójának és élésének“ az egész XVI. században birtokában volt, ott legeltette gulyáit és méneseit s így a többi városhoz hasonlóan, marhatenyésztésből és kereskedésből élt. Úgy látszik, hogy a pusztaságok növekedésével Kecskemét és Szeged, bár mindkettő ugyanazon pusztákra is igényt tartott, szépen megfértek egymás mellett; nagyobb nézeteltérések csak a XVII. század közepén álltak elő, mikor Esterházy Miklós, a nádori és kúnfőkapitányi jogok erélyes őrzője és visszaszerzője, a kecskeméti pártfogója, szétosztotta köztük a pusztákat, Dorozsmát és Szentmihályt végkép Szegedhez csatolta és a többiért, amit Szeged kezén meghagyott, évi haszonbért követelt, — ezt persze, perzsaszőnyegekről és

hasonló használati tárgyakról, valamint halról lévén szó, a város könnyen megadhatta.

Szeged e korbeli fejlődésében egyetlen specialitás van, s ez a mészáros-céh hatalmi állása. A mészárosok, vágómarhával is kereskedve, Buda és a magyar végek felé folyton úton voltak, s foglalkozásukkal kapcsolatban, egyúttal a török hatóságok postájának szállítására is kötelezve voltak. A török megbecsülte szolgálataikat, melyek nem sokban különböztek a kémiszolgálattól, s ezért a jó szegedi mészárosok közül, ha egyet megfoghattak a magyar végvári vitézek, bizony nem hagyták életben. Így a török pártfogására támaszkodva, külön várost alkottak a városban, céhmesterrel meg nem elégedve, külön bírójuk volt, függetlenül a városi bírótól, sőt mivel bírójuknak több tekintélye volt a török előtt, semmint a városi bírónak, a város közönsége jobbnak látta, ha a saját bíróját a mészárosok bírójának alárendeli, s ez utóbbi jár el a törököknél a város ügyeiben is. A mészárosok bölcsességére jellemző, hogy ezt nem vállalták el, de azért a XVII. században sok mészárossal találkozunk a szegedi bírák között, kiket különben Lipót király megnemesített.

A város fejlődése tisztán a török hódoltság viszonyaitól függött, fekvése szerint is el lévén választva úgy a királyságtól, mint Erdélytől. Primitív ipara edényeket termelt a Fazékszeren, hajóácsai pedig az akkor hajóknak, naszádoknak nevezett sajakát állították elő. Lakossága mindenesetre messze elmaradt szám és vagyon dolgában a Duna-Tisza-köziek városai mögött, mely utóbbiak legalább a budai garnizonban mindenkor vevőkre találtak különböző ipari és mezőgazdasági terményeik számára.

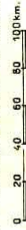
Debrecen

Még egy khászvárosról kell szólanunk, mely ugyan az előbbieknél sokkal nagyobb terheket viselt, lévén a törökön kívül Erdélynek s gyakran a magyar királynak is adófizetője, azért mégis megelőzte fejlődésben a többieket. Debrecen a három uralom határán terült el, fekvése az, mely rendkívül gyors népszaporodást tett neki lehetővé. Török hatóság, bég vagy kádi sohasem székelt benne; Várad elvesztése után khászvárossá lévén, a török megelégedett az adó beszállításával, s így a város különben is félig-meddig a határon kívül lévén, a belső hódoltsági részek minden újabb pusztulása alkalmával menekültekkel gyarapodott. Igen valószínű, hogy Halashoz hasonlóan, Debrecen őslakosságát is csakhamar majorizálhatta a menekültek sokasága. Ilyenek jöttek 1542-ben Szegedről, 1552-ben Makóról, Csanádról, Lippáról, hasonlóképen sokan Szolnok és Temesvár elestével elpusztult vidékekről, 1566-ban Gyuláról és környékéről. De lassankint a közeli mezővárosok és falvak lakosságát is magába szívta. Margittá lakossága pl. az Érmelléken 1572-ben még 100 házat tett ki, melyek 20.000 akcse adót fizettek, 1582-ben az egész község alig áll többől, mint néhány házból, mert egész

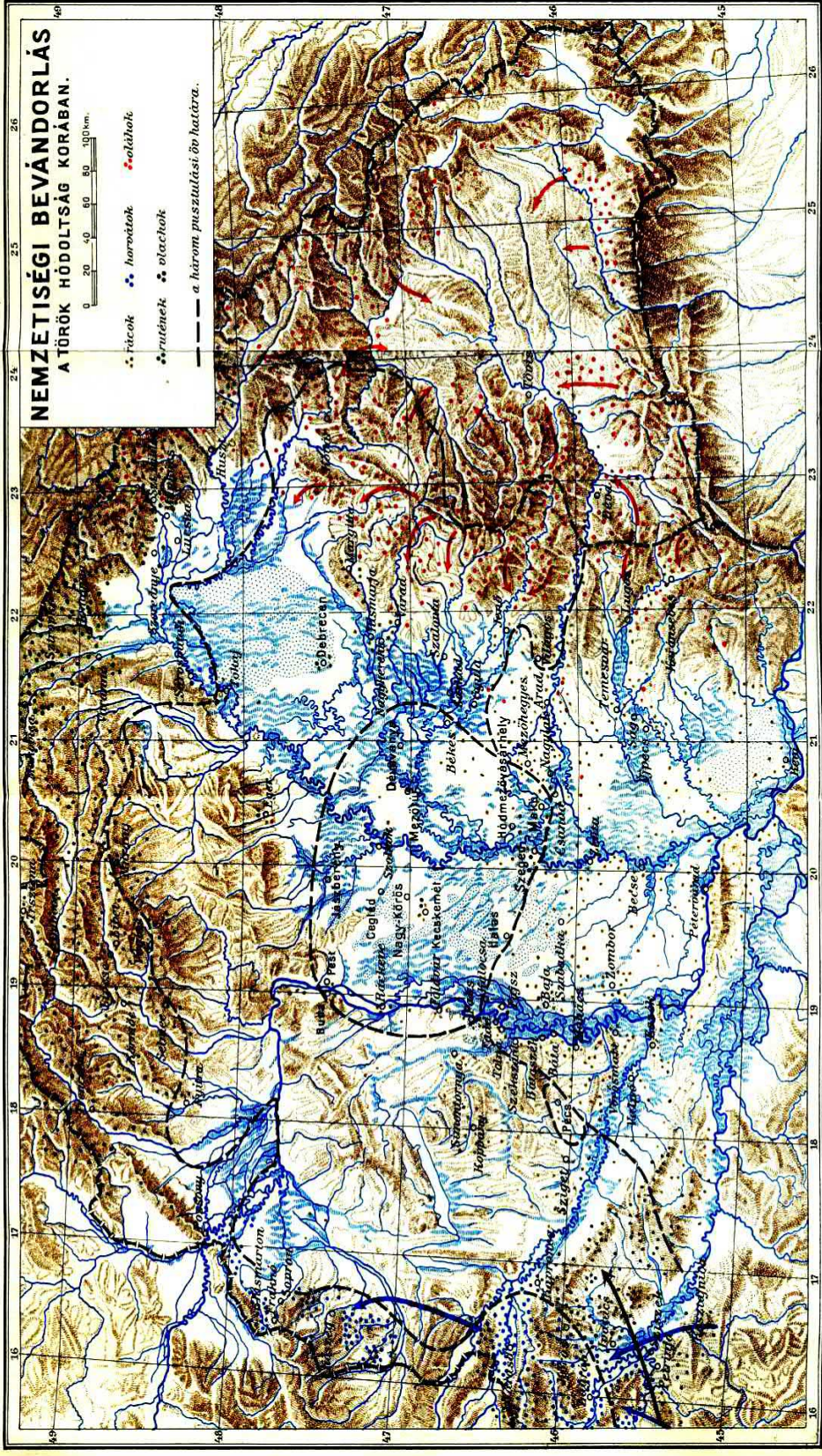
adója csak 500 akcse; a lakosság egy része Debrecenben talált menedéket, mint pl. Székelyhíd, Álmosd lakosai is, akik e korban hasonló rémületes gyorsasággal fogynak és pusztulnak. A menekültek közt igen sok a nemes ember, ezért találkozunk Debrecenben gyakorta nemes bíróval; mivel pedig az a terület, honnan a város menekültjei származnak, Lippát és néhány déli véget leszámítva, tiszta magyar volt, innen van, hogy a XVI. században még meglévő szláv, rác elem rövid idő alatt végkép eltűnik, beolvadva az immár tiszta magyar lakosságba. Hasonlóképpen magyar fajú a városba költözött jobbágyok túlnyomó többsége, akik leginkább erdélyi, szamosvölgyi területről, meg Szabolcsból és a Tisza vidékéről jöttek; az erdélyi törvények már korán, így az 1588-i országgyűlésen is, megengedik a jobbágyoknak Debrecenbe való költözését, illetőleg eltiltják azt, hogy a szökött jobbágyot földesura Debrecentől visszakövetelje. A XVII. század közepén ugyan megint tilos erdélyi jobbágyot befogadnia a városnak, de az élet ment tovább a maga útján, Debrecen polgársága folyton gyarapodott s e kívülről való állandó szaporodás könnyíté meg a városnak, hogy sem a tizenötéves háború tatárjárásai, melyek nem kímélték, sem Lipót korának török, német, kuruc pusztításai nem vetették annyira vissza, mint pl. Makót és Mezővásárhelyt, vagy akár a Duna—Tisza közti városokat.

Debrecen hatalma területileg is virágzó falvak pusztulásából táplálkozott, mint a többi városé. A debreceni uradalom, mely, mint tudjuk, a debreceni Dózsák, rác despoták, enyingi Törökök, Hunyadiak, Zápolyaiak kezén forgott, hatalmas birtokkomplexum volt, nagyobb a Kiskúnságnál, s ez utóbbinál sokkal népesebb is. A Debrecen körül, különösen tőle éjszakra és nyugatra fekvő népes falvak pusztulása növelte meg a város területét, s e falvak eltűnése, a talaj elvizesedése, begyepesedése és elhomokosodása hozta létre a Hortobágy vize két partján azt a nagy alföldi pusztát, melyben nem egyszer az ősi magyar pusztát bámulják meg, nem emlékezve arra, hogy a magyarság középkori kultúrmunkája után nem volt többé az Alföldön pusztaság, s ami ott az újkorban mégis látható, az a török korszaknak keserű szülötte. A hortobágyi síkság középpontja, a 20.000 holdas Máta helyén három község állott, ott van még 1552-ben is egy 17 portás faluja Török Jánosnak, 1563-ban azonban János Zsigmond már mint pusztát adományozza Debrecennek. Hasonlóképpen népes falvak még a XVI. század közepén is Szovát, Boldogfalva, Ebes, Szepes, Fancsika, az 5800 holdas Aracs, a 6300 holdas Hegyes, Ohat 9700 holdjával, Zám 12.000, Haláp 11.000, Bánk 6900, Parlag 3300 holdjával. Mindezek nagy-része már a tizenötéves háborúra, az azt megelőző „béke“ éveiben elpusztult, csak igen kevés, így Parlag és Haláp, marad meg az 1660-i nagy pusztulásra, hogy akkor ezek is végleg eltűnjenek és helyet adjanak a debreceniek kiterjedt állattenyésztésének.

NEMZETISÉGI BEVÁNDORLÁS A TÜRÖK HŐDOLTSÁG KORÁBAN.

- fűcök
- horvátok
- rutének
- oláhok
- oláhok
- oláhok
- a három pusztulási öv határa.

M. Kir. Alkim. Térképészeti.

Közülük a legtöbb zálogbirtokként került Debrecen kezébe; a város tanácsa azután hozzáigazodott a török uralom alatt egyedül lehetséges gazdasági formákhoz, csak a legközelebbi földre két vette eke alá, amennyire éppen a lakosság ellátása és a gyakori török sarcok érdekében szüksége volt, a többit ő is hagyta pusztának, ahol az emberi élet nyomait szinte hihetetlen gyorsasággal tüntette el a szabadjára engedett természet. Ohat és Zám középkori templomait éppúgy föld alól kellett kiásni, mint akár a népvándorlás kora emlékeit, Debrecen határa ma 60 egykori birtokrészből áll, melyek közt ma csak 12 a lakott, de a XVI. század közepén még 45 lakott, virágzó magyar telep volt.

Debrecen kedvező politikai helyzetéből magyarázható úgy a városnak, mint polgárainak a többi alföldi városhoz képest gazdagabb volta is. A város ugyan állandóan kétfelé is fizetett adót, az erdélyi fejedelemnek előbb 1500, majd 2000, 1664-től kezdve 3000 forintot, ennek fejében azonban egyrészt mentes volt a török hatóság személyes zaklatásaitól, és különböző törvénykezési illetékeitől, másrészt államjogilag magyar, illetőleg erdélyi területen lévén, a magyar városok szokott jövedelmeit is beszedhette. Így élvezte úgy a magyar királyok, mint az erdélyi fejedelmek kegyéből a bor-, égett bor-, sörkiméréssel járó földesúri jövedelmeket, melyek a néha 15—17.000 lakosú városban igen nagy összeget tettek ki, 10—20—27.000 forintot is; magának a vásárpénznek évi átlaga is 1700 forintra ment. A kereskedés útjai pedig mind a három államterület felé nyitva állván, az iparosi és kereskedőosztály felülmúlta a földművesek és pásztorok számát, bár természetesen az előbbieknél is megvolt a maguk élelmezésére szükséges kis gazdaságuk. Iparosai a városi piacon túl is termelhettek, magyar és erdélyi városok vásárait látogathatták s a török is szívesen hozatott Debrecenből árucikkeket, a budai basa kocsijait, meg óráit is javításra Debrecenbe küldte. (Úgy látszik, az egész hódoltságban a török várakban sehol se tudtak órát javítani: egyet egyszer Székesfejérvárról Budára, onnan Hatvanba küldtek, de sehol se készült el.) A debreceni iparosok céhszabályai a török hódoltságbeli városokban mintául szolgáltak; a Kecskemétre futott szegedi ötvösök a debreceni céhszabályt használták, a kecskeméti és körösi szappanosok is debreceni kollégáiktól vették át szabályaikat. Természetesen török területről is élénk kereskedés folyt, ez magyarázza azt is, hogy a török uralommal éjszaknak hatoló görög kereskedők is csakhamar letelepedtek Debrecenben. A város hanyatlása Várad bukásával, a török görög és kegyetlenség újabb megnövekedésével kezdődik, hogy később, a három állam határvárosa kiváltságos helyzetét elvesztve, kereskedővárosból nagy faluvá, állattenyésztő- és kisgazdatömegek telepévé essék vissza.

Nagykunság és Jászság

A Hortobágy tói nyugat felé, a Tisza két partján ismét kunok földje terült el, melyet a török korszakban kezdenek Nagykunságnak nevezni, mellette a jászok falvai. Mindkét régi kiváltságos terület csak nagy nehézségek közt tudja magát, a magyar király és a nádorsfőkapitány védelmétől megfosztottan, fenntartani. A jász és kun szállások már a hódolás előtt is kénytelenek voltak, privilégiumaikkal ellenkezően, Egernek és más magyar végváraknak szolgálni, majd a török és tatár hadjáratok őket is a megsemmisüléshez vitték közel. Az 15564, 1594, 15964 tatárjárás itt is megtette a magáét, a Jászság, Kúnság egészen elpusztult, s 1610 után Thurzó György nádornak nagy tárgyalásába került a törökkel, míg Karcag, Máriákká, Turkevi „puszták“ új betelepítését előkészíthette. Ez a korszak pusztítja el az éj szaki kún terület központját. Kolbászszekét; helyébe vezetőként lassankint Jászberény lép, melynek lakossága azonban nem tiszta jász: a külön bírák alatt élő két külön telepedés, a Jászváros és Magyarváros 1588 körül olvad össze, s fejlődik ki részben az odahelyezett török garnizon, részben a marhakereskedés következtében aránylag hatalmas kereskedő várossá. A két városrészt különben a vallás is elválasztja: Jászváros lakói katolikusok, a Magyarvárosé reformátusok. Általában véve bizonyos, hogy a jász és felsőkún területek lakosságát a török uralom alatt még külsőleg elismert külön jogállása sem tudja megóvni nagymértékű faji kicserélődéstől. A magyar királlyal való viszonylatban a régi privilégizált jogállás fenn tartatik, s különösen Esterházy Miklós és Wesselényi Ferenc nádorok szorgosan óvják és védik a maguk kúnkapitányi jogait, s ezzel e területek külön jogállását, s egyenesen megható, ahogyan a török uralom alatt élő jászok és kúnok a maguk részéről is állandóan fentartják és elismerik a nádortól való függésüket; — az új lakosság azonban, mely a folytonos elpusztulások után bevándorol, s mint jász és kún telepszik meg a régi szállásokon, nagyrészt már nem kún és nem jász eredetű. Már az 15564 tatárjárás után a Jászságon nem több, mint 14 község, Kolbászszeiken (azaz Nagykúnságban) 16, Kiskúnságon 14 maradt meg, összesen 1088 telekkel, 411 zsellérral, 243 elhagyott, 337 üres telekkel és 87 kapitánnyal, azaz 6—7000-nél többre e három privilégizált kerület egész lakosságát nem tehetjük. Utána jött újabb százéves vihar, a Nagykúnságnak 1629-ben már csak 9 falva lakott, s egyes városok, Karcag, Fényszaru évtizedeken át üresen állanak. Viszont már az 15664 pusztulás előtről is tudjuk, hogy a kúnok és jászok gyérültével idegenek, azaz magyarok foglalják el a műveletlen földeket, ők szántanak és legeltetnek. A pusztulás haladtával a kún mezők használata, mint lát-tuk, Kecskemétet, Nagykőröst, Szegedet gazdagítja, s a nádoroktól újonnan betelepített lakosok csak lépésenkint tudják művelhetővé tenni az immár a Túrtól (Berettyótól) egész Hat-

vanig és a budai szandsáig terjedő vizes, lápos, mocsaras, majd homokos pusztaság egyes kis szigeteit. Igaz, ez új megszállók jogilag a régi kún és jász nép utódai, akik élvezik is a régi privilégiumokat azon mértékben, amint ez török uralom alatt lehetséges: kapitányi szervezetük bíraskodás dolgában folyton életben van, de ez a jász és kún privilégizált népesség kétségtelenül új és új, a fajilag nem jász és nem kún családokból tevődik össze, akik azonban ragaszkodva a jász-kún jogálláshoz, tudatosan is ilyennek vallják magukat. A töröknek sokáig egyben, sommázva fizették adójukat, a XVI. században 2616 forintot, 1522 véka búzát s ugyanannyi árpát, 406 pint vaját, 17 vágómarhát; utóbb Jászberény és Halas khászbirtok lett, a többi község pedig Szolnok, Buda, Eger, Hatvan, Jászberény, Törökszentmiklós helyőrségeinek fenntartására tartozott szolgálni. De külön jogállásuk érdekében a nádornak, vagy ennek nem léteben a király nevében a magyar kamarától kinevezett kapitányoknak is engedelmestek, akik legfőbb bíráik voltak és a magyar végváriak zsarolásaitól oltalmazták őket, mint például Zichy István, s Andrássy Miklós. Ez utóbbi különösen sokat tett védelmük és új betelepedésük érdekében; az ő krasznahorkai várába évtizedeken át, a legrosszabb időben, a visszahódító háborúk alatt bizalommal jártak a kún és jász városok főemberei. A XVII. század végének török, német, kuruc pusztításától természetesen sem ezek, sem Esterházy Pál nádorfőkapitány nem védhették meg őket, a Böszörményben székelő Leslie tábornok hadai, a Thököly kurucjai egymással versenyezve újítják meg a tatárjárások pusztításait, Kúnszentmárton megint „puszta“ lesz, végre 1683-ban az új tatárjárás egész Nagykúnságot, az 1686-i a Jászságot is tönkreteszi, egyes városok lakói csak 1698-ban térnek vissza, amikor már nincs messze a töröktől való felszabadítást követően az új iga, a szabad kerületeknek a nádori méltóság halálos sérelmével - a német lovagrendnek leendő elzálogítása. Az új korszak küszöbén, 1699-ben összeírják őket, s ekkor kiderül a török uralom facitja: a korábbi 93 jászkún helységről maradt két népes város, Jászberény és Halas, 14 lakott falu, 56 elpusztult falu, azaz amiről még tudták, hogy falu volt, s végül 21 puszta, amiről már nem lehetett megállapítani, hogy valaha is lakott volt.

A városkép átalakulása; Buda pusztulása

A jász és kún kerület határvidék lévén, itt vázolt nvomosságai a kétfelé hódolt terület általános bajaival egvezőek. Tűrhetőbb életmódot a rájalakosságnak a khász-birtokokon kívül csak az nyújthatott, ha valamelyik nagy török vár körül, annak oltalma alatt élhetett, amikor is a török garnizon szükségleteit kielégítve, a saját fenntartására, s adóinak kifizetésére is elég pénzt kereshetett. Itt ugyanazon városképző, ipart és mezőgazdaságot elősegítő erővel találkozunk, mint amely a nyugati városok nagyságát is megalapította: a francia királyi udvar és

hadsereg, tudjuk, a párizsi piac legnagyobb fogyasztója volt, amint például a XVII. és XVIII. századi Berlin nagyságát is a „nagy választó-- óta ott állomásozó igen nagyszámú és jól fizetett garnizon alapította meg. A janicsárok csak úgy, mint a budai basa nagyszámú cselédsége, leginkább pénzbeli zsoldot élvezvén, készpénzfizetéseikkel felélénkítették a budai piacot; ők voltak a nagy fogyasztók, akiknek rendelései iparosokat tápláltak, s akik éhségének s szomjúságának enyhítésére dolgoztak a Buda és Pest körüli falvak lakosai. Az a terület tehát, melynek körzetéből még be lehetett szállítani friss élelmiszereket a budai piacra, a török uralom nyugalmasabb évtizedeiben aránylagosan nagy fellendülést mutat, — ugyanezt látjuk, kisebb mértékben Pécs környékén is. A falusi lakosság örömmel műveli földjét, s azon már nemcsak a saját fogyasztására, hanem a nagy budai, pécsi piacra is termel, a bortermelés is fellendül, mert bár a török katonának vallási parancs tiltja a boritalt, Buda Rác- és Vízivárosa teli van kis kocsmával, melyeknek a többé fegyelemben nem tartható, folyton lázongó janicsárok nem kevésbé látogatói, mint a nagyszámú paraszt és kereskedő magyar lakosság. Azokon a földeken pedig, melyek a város mellett török főhivatalnokok hűbértartói, így Óbudán, a budai basa nyaralókertjében, fellendül a keleti kertkultúra, úgyhogy a budai hegyvidék, Pest falvai és a Mecsek-alja Pécs körül a többi török terület sárga homokjából, végtelen zöld erdős bozótaiból és lápos mocsaraiból mint virágos kert tűnt elő az egykorú utazók szemébe.

Mindent összevéve: ami a török területen a lakosság aránylag kis hányadának életét elviselhetővé tette, az nem a török kormányzat akaratából, annak tudatos rendelkezéseiből származott, hanem egyszerűen általános szociális és demográfiai viszonyokból, melyek kialakításában a török kormányzónak semmi aktív részük nem volt. Ez a százötven esztendő az a korszak, mikor a török hatóságok, földbirtokosok és egyháziak Összes rendelkezéseiben nem találjuk nyomát sem annak, hogy a magyar lakosság anyagi vagy kulturális szükségleteiről gondoskodtak volna. Nemcsak hogy egyetlen iskolát nem alapítottak, kivéve saját maguk számára a mecsetiskolákat, medreszket, hanem a meglévőket is megsemmisítették, bevonva állami vagyonná a földesurak, káptalanok, egyházak birtokait, melyekből a középkori iskolák fenntartottak. Egy angol utazó 1669-ben nem hitte el, hogy Bécstől keletre valaha is létezhesék egyetem, a török keresztényellenes uralma miatt. A magyar középkor műemlékei a török hódoltságban mindennél elpusztultak: a templomok előkelőbbjei, így a budavári Boldogasszony-templom, mohammedán mecsetté váltak, mások az ostromok, hadi tények következtében dőltek romba, így Szent István Boldogasszony-dómja Székesfehérvárott; az esz-

⁴ tergomi főtemplomból a Bakács-kápolna renaissance csoda-

műve éppúgy véletlenül maradt fenn, mint Székesfehérvárott a kis, dísznélküli gothikus Szent Anna-kápolna, s a legújabb esztergomi ásatások mutatják, minő paloták és műkincsek pusztultak el ott a tizenötéves háború viharában. Paloták, középkori kőházak javítás híján gyorsan haladtak a teljes megsemmisülés felé, amikor török katonák vagy kereskedők céljaira boltokká, kaszárnyákká tették meg. Abban az időben az európai városképet a templomok mellett a gazdag polgárság lakóházai és a városokba vonuló nagyurak palotái képezték ki; a magyar városképnek azonos fejlődése éppen az ősi magyar vidékeken szakad meg, a török uralom keleti nemtörődömségével elhanyagolja a régi építészet emlékeit, újakat nem emel, s ha manapság keserűen nézzük városaink városiatlan voltát, elmaradt falusi képét, melyen alig lehet már változtatni, akkor tudnunk kell, hogy ezt az eredményt a magyarság kultúrákarata ellenére, az ő nagy nekilendülése romjain, idegen erőszak hozta létre. Mátyás király budai vára sem kerülte ki e sorsot: már a XVI. század második felében részben romhalmaz volt, s amit még a török célszerűségi okokból fenntartott, az át meg át volt építve, mint amikor egy hatalmas főúr tágas, barokk-életnek szánt csarnokai zsugori kispolgár kereskedő kezére kerülnek, s ez a nagy termekből sötét zugokat csinál, melyekben maga is jobban érzi magát és áruit is elhelyezheti. Jellemző erre, hogy Mátyás palotájának renaissance ablakait a törökök befalazták, csak akkora ablakokat hagyva meg az épületen, ahol egy ember a fejét kidughatja. Így lassankint minden királyi lemállott a palotáról, az első utazók még aranyozott famennyezeteket is találnak, az ajtókon kőbe vésett magyar címereket, a termekben még képeket is, valamint a búcsúzó Izabella királynőtől késsel bekarcolt mondatot: *Isabella regina, sic fata volunt* — eleinte a szőnyeges termekben még divánt tart a basa, de nemsokára neki is nagy és túlságosan idegen a magyar, keresztény dísznek még emléke is, kiköltözik más házba, s a királyi palota, raktárcélokna szolgálva, biztosan megy a pusztulás felé, az elhagyatottság, keleti pizok és nemtörődömség útján. A palota és egyéb főúri házak legszebb kő- és vasboltjait vályoggal fedik be a törökök, úgyhogy mindennek végtelen nyomorúságos képe lesz. A Corvina maradványai egy rakáson hevernek, férgek, egerek és patkányok prédájául, majd úgylátszik ládába teszik őket, amikor Pázmány Péter, I. Rákóczi György és I. Lipót kérdezősködéseiből, vételi ajánlataikból megtudja a török, hogy e limlom eladásából mégis lehetne pénzt szerezni. A könyvtár nagyobb része már Szolimán korában Konstantinápolyba került, s az ottani Szerájban szenvedett hasonló sorsot, amely egyúttal a byzanci császári könyvtár szomorú sorsával is megegyezett. A török uralom csak azt pártolta, amiből neki, a saját fenntartására, katonai vagy Izlám-vallási szempontból szüksége volt: építkezései így korlátozód-

nak a meglévő keresztény épületek kaszárnyákká és börtönökké való átalakítására, — pl. a budai Csonka-torony több középkori nagyúri és egyházi palotát tett a nyomor és piszok tanyájává, továbbá fürdők, mecsetek és mecsettornyok építésére, aminthogy a keleti áradat visszaszorításával fürdők és mécsés-ten kívül egyéb nyoma nem is maradt a török alkotásnak. Budavára török kézben bár a legnagyobb úr, a beglerbég székhelye volt, annyira lehanyatlott, hogy az egyik délnémet utazó szerint Esslingennel volt egyenlő nagyságú. Esslingen pedig akkor is igen kicsiny város volt.

Török kultúrhatás kérdése

Termékenyítő kultúrhatásokat tehát hiába keresnénk a török részéről. Két ellentétes kultúráról van itt szó, melyek közt csak a harc lehetett természetes, s azon századokban, amikor a török kultúrának sikerült a magyarra ráfeküdnie, ez utóbbi csak vegetálhatott, de életrevaló, életképes kultúrhatásokat nem vehetett át a tőle lényegileg különböző idegentől. Ami átvétel van, az inkább csak külsőségekre és lényegtelenre vonatkozik. Kétségtelen, hogy a törököknek a perzsáktól kölcsönzött kertkultúrmunkája nem volt hatás nélkül sem a királyságbeli és erdélyi nagyúri kertekre, sem pedig a hódoltság alatt élő ferencesek, sőt jobbágyok kertjeire sem. Nincs kizárva az sem, hogy a tulipánt egyenesen az itt élő töröktől vettük át, bár eddigi adataink szerint Konstantinápolyból Hollandiába, s onnan került vissza kelet felé, Német- és Magyarországra. Tulipán, nárcisz, egyes keleti rózsafajok talán török közvetítéssel kerültek át, hasonlóképen jobbfajta, keleti dinnyemagvak is. A kertnek formája, beosztása, kezelése azonban nagyurainknál továbbra is nyugati maradt, renaissance és barokk hatás alatt, a parasztlakosság pedig papjaitól, s főként a monostorok kertjeiben tanulja a virágápolást. A gyöngyösi ferencesbarátok virágos és gyümölcsös kertjének nagyobb hatása volt a parasztságra, mely utánozta azokat, mint a budai és mecsek-alji török kerteknek. Hasonlóképp külsőségek közt marad a török zene, dal, ének hatása. A XVI. század kedvelt magyar hadi muzsikája a tárogató-síp volt, mely, úgy látszik, nem egyéb, mint a török síp; valószínű, hogy a török méltóságok udvarában hadi tetteket éneklő háfizok énekei, hárfa- és kobozpengetése is nemesak párhuzamos jelenség a magyar hegedősök szerepével, hanem az utóbbiakra nem maradhatott egészen befolyás nélkül. Aminthogy tudjuk is, hogy Balassa Bálint költészetében török nyomok, török szövegek és formák is megtalálhatók, viszont a divényi Mehemed magyar formában és magyar nyelven énekelt szerelmeséhez. A török virágénekek és vitézi versek közvetítésében nagy szerepük van a török cigányoknak, akik mohammedán uraiknál éppúgy hegedűvel és cimbalommal vagy citerával szolgálták a vigasságot, mint

már a XVI. század elején a magyar nagyuraknál; mindkét félen szívesen látták őket, s a határon innen és túl jártak és térj esztették töröknél, magyarnál, muzsikájukat. Tudatos kultúrhatás kísérletéről csak egyről van tudomásunk: amikor Murad dragomán a XVI. század első felében magyar és latin versekbe szedte a mohammedán vallás dicséretét, ily módon terjesztendő azt a magyarok között. De ez a Murad sem volt igazi török, hanem magyar renegát; a mohammedán kultúrát gyaurok közt terjeszteni nem volt, nem is lehetett igazi töröknek a gondolata.

A magyar jobbágy lelkére tehát, bármennyire méltatlan sorba szorította is le a török, mégsem spekulált az új hódítás. A török területen nálunk sem történt kísérlet az idegen, nem török nemzetségek beolvasztására, ilyen célja nem volt a török kormánynak, mely megelégedett a rája végletes anyagi kihasználásával, — szellemiekben is a legalsó fokon tartotta ugyan, de nemzeti és vallási hovatartozásának kérdését soha fel nem vetette. Bizonyára végzetes hiba volna ebből arra következtetni, mintha a török uralom a nemzeti kisebbségek kezelése dolgában dicsérhető volna; a minoritási jog szempontjából a mohammedán kormány alatt valóban nem találunk dicséretest, hiszen a régi iskolák, egyházak nagyrésze megsemmisül, s ahol azok működése továbbra is megengedtetik, ez csak nagy pénzbeli áldozatok, zaklatások árán érhető el. Egyetlen, ami a török uralomnak javára írható: hogy a szegény nép magyar érzését és keresztény vallását általában nem akarta megváltoztatni, persze nem modern minoritásvédelmi okokból, hanem az Izlám harcosának határtalan gőgjéből, mellyel minden török annyira lenézte a gyaurt, hogy törökké, mohammedánná tételére még csak nem is gondolhatott. Ez adja meg azon viszonylagos szabadság mértékét, melyben a régi magyar lakosság a hódoltság alatt is nemzeti és vallási szempontból élhetett.

A jobbágy magyar érzése

A magyar rája az egész korszak alatt magyar volt, szokásai, örömeinek, bánatának nyilatkozásai magyarok voltak, sőt még politikailag is egynek érezte magát a magyar királlyal, melynek testéről leszakították. A földesurak, mint tudjuk, török uralom alatt nem maradhatva, elfutottak, de igényeiket birtokaikra nem adták fel, földesúri egyetemüket, a vármegyéket kényszerű távollétük alatt is fenntartották. A töröknek hódolt vármegyék tisztikara újra és újra megújul egy-egy magyar végvárban, így Pest, Pilis, Solt, gyakran Középszolnok, Heves vármegyéké Füleken, a magyar király is folyton ki-nevezi ezek főispánjait, úgyhogy a nemesi univerzitás szabály szerint hozhatja státútumait, melyeknek végrehajtása azonban annál bizonytalanabb. E menekült vármegyék elsősorban a földesúri birtok jogok fenntartásával és rendezésével foglalkoztak: a földnélküli urak egymással pörösködtek a birtokokon.

melyek a török szpáhi kezében voltak, királyi donációkat jártak ki maguknak, melyeknek beiktatása természetesen a helyi színen végbe nem mehetvén, a legőzelebbi hiteles helyet és a menekült vármegye asszisztenciáját vették igénybe, hogy jogaik legalább papíron megőriztessenek. A jászói konvent mélyen bent, a török torkában levő birtokok tulajdonjogát statuálja és regisztrálja, már csak szinte szimbolikus módon. Mindez azonban mégsem volt egészen kézzelfogható haszon nélkül, mert a török nemcsak a földesúri, hanem az állami adók beszedését is megengedte az ő területén, s a magyar jobbágy, aki már éppen eleget adózott és szolgált a szpáhinak, egyúttal volt földesurának és a magyar államnak is fizetett.

Kétségtelenül bizonyítéka ez a magyar jobbágy magyar érzésének; hiszen magyar érzés nélkül könnyen mozgalom indulhatott volna meg a jobbágyok részéről, hogy a török hm béruraik védjék meg őket e nyomasztó második adóztatástól. Tényleg elég panaszt ismerünk, amikor magyar parasztvárosok és jobbágyok török uraik előtt tiltakoznak a magyar végváriak adószedése, azaz zsarolásai és rablásai ellen, de ezek a tiltakozások mindig csak a mértékentúli követelések ellen szólnak és sohasem az elv ellen, mely szerint magyar részre is kell & magyar jobbágyoknak adóznia, még ha török uralom alatt él is. A magyarsággal való összetartozás érzése öntudatlanul ott él a rájaisorbeli paraszt szívében, aki ennek következtében semmi különöset sem látott abban, hogy hazájának szokása, országának szabályai szerint továbbra is hozzájáruljon a köz- és földesúri terhekhez. Ezentúl azonban, valami romantikus patriotizmusból eredő iniciatívát igen korszerűtlen volna a hódolt jobbágnál keresnünk: a kétféle adózás kifejlődésében ő csak passzív, adófizető alany, akitől nagy dolog, hogy hajlandó a terhet viselni; kezdeményező szerepe itt egyrészt a magyar állami közegeknek, másrészt a végvári vitézeknek van.

A kétféle adó/ás

A török hadsereg, mint tudjuk, várakat fogalt el, s innen terjesztette ki hatalmát, békében is, a szemben fekvő keresztény községekre, melyek a folytonos zaklatásnak kitéve, végre is beküldik az adóval, haráccsal bírúkat a török végvárba. Ez a processzus másfél századon át megszakítatlanul folyik, s az egyes török béketárgyalásoknál 100—150—300—400 ily „holdult” faluról van szó, melyeknek tényleges birtokjogát ilyenkor, békekötéskor, akarja a török formálisan is jogivá tenni, a magyar fél nagy ellenkezése mellett. A kétféle adózásnál tehát elsősorban ilyen újonnan, jogtalanul hódolt falvakról van szó, melyek eddig háborítatlanul magyar falvak lévén, a királyi adót, dikát éppúgy fizették, mint a földesúri szolgáltatásokat. A tényleges török hódításra a magyar állam egyelőre azzal reagál, hogy az ilyen „Turcae subditi, subjects-

falukat a fél állami adó alól felmenti, ezek a vármegye hatósága által beszedett dikának csak a felét tartoznak megfizetni. Hasonlóképpen a katonatartás mértékében is engedményeket élveznek, így mikor (pl. az 1555 :7. tv.-cikk szerint) a töröktől mentes jobbágyok százan állítanak ki két lovast, akkor a hódoltakból csak minden kétszáz. Később persze a katonállításról és a végvárak fenntartásához szükséges robotról le kellett mondania a magyar államnak, mely örülhetett, ha a török engedelmet a féldika beszedésére megnyerhette.

Ez először az 1547-i török-magyar békeszerződésben történt. A törökről nem kell hinnünk, hogy áldozatot hozott ezzel: ő nagyon jól tudta, hogy e falvakhoz jogigénye nincsen, s így örült, ha birtokukban megmaradhatott annak fejében, hogy magyar részre adózásukat elismerte. Jogfeladásról tehát csak magyar részről lehet szó, ami azonban kényszerű volt, hiszen a falvak visszafoglalására már csak azért sem lehetett gondolni, mert ez egyértelmű lett volna azok teljes és állandó pusztulásával. Maga a békeszöveg is világosan kifejezi, hogy a kétfelé adózás tulajdonképpen magyar engedmény volt a törökkel szemben, kimondván, hogy a tímárok, azaz a török katonáknak kiosztott mezővárosok és falvak, amelyekbe a török erőszakkal helyezkedett, a királynak és alattvalóinak tovább is fizetni fognak. A magyar rendek azonban, mikor I. Ferdinánd eléjük terjesztette a békeszerződés szövegét az 1547-i országgyűlésen, nem találták elég világosnak a szöveget, s ezért megkérdezték a királyt, vajjon az illető falvak tovább fogják-e fizethetni a dikát neki, a földesuraknak pedig a cenzust, a szolgálatokat, s a végvárakhoz a robotot. A király véleménye szerint ezek jórészt biztosítva vannak a békeszövegben, s csakugyan ettől kezdve, bár a török a későbbi béketárgyalásoknál, így mindjárt Szolimán halála után, sok nehézséget csinál, az elv mégis megmarad: a hódolt jobbágy a törökön kívül a magyar királynak dikát, a magyar püspöknek tizedet, földesurának adót és szolgálatot tartozik adni.

Még nagyobb nehézségekbe ütközött a magyar részre való adónak tényleges behajtása. Itt először is kiestek a török garnizonok hatalma alatt lévő területek: ameddig a török fegyver biztosan elért, oda a nemesi vármegye adószedője természetesen be nem tehetette a lábát. A török végvárvonalon kívül lévő falvak már könnyebben voltak adóztathatók, hasonlóképpen a belső hódoltság nagy magyar városai, melyeknek lakossága iparkodott a magyar hatóságokkal jó viszonyban lenni, s ezért pl. Nagykőrös, Kecskemét is rendszeren fizették az állami adókat, még a XVII. századi új adókat is, így küldi be Kőrös a reá eső 24 porta után a két évre 24 forintot kitevő korona-őrzési adót Szécsény végvárába. Egészben véve azonban a magyar részre való adózás vonala csak addig ért, ameddig a magyar végvári vitézek merész raidjeikkel benyomultak a

hódoltsági földre. Sem a magyar király, sem a magyar földesúr nem tudta volna, tisztán a jogra támaszkodva behajtani az adót az agyonsanyargatott jobbágyoktól, ha súlyt nem kölcsönöz követelésüknek a hajdú fegyvere. Innen van, hogy nemcsak a földesurak közt válik szokássá hajdúknak, végvári vitézeknek bérbe adni a hódolt jobbágyoktól behajtandó összegeket, hanem maga az állam is egyszerűen átengedi a féldikajövedelmeket a végváriak zsoldjára: szedjék be, ahogyan tudják. Már Verancsics Antal megírta 1567-ben, hogy a magyar részre való adózásból az országnak nincs haszna: a falvak a végvári katonaságnak adatván ki, csak a végvári tisztartók gazdagodtak meg, a jobbágyok azonban a király haszna nélkül romlottak le, mert a felhizlalt kóbor hajdúknak és katonáknak mégis kell zsoldot fizetni. Verancsics szerint egyetlen ok, mely a kétfelé adózás fenntartását követeli, az ország területi épsége: a magyar korona jogát adnók fel, ha lemondanánk a kétfelé adózástól, s ez a lemondás a király esküjébe is ütköznék, melyben ott van, hogy az ország területét nem idegeníti el, hanem inkább visszaszerzi.

Nem mondhatjuk azonban, mintha akár a végváriak, akár az igazi birtokosok vagy egyházi férfiak is túlságosan gyarapodtak volna a hódolt falvakból. A rácoktól megszállott területekről úgysem lehetett adót szedni, ennek a török is erélyesen ellenállott; hiába követelte pl. 1629-ben Esterházy Miklós, hogy „az kik Magyarországon laknak, hol dúlj anak“, még pedig a „Tisza?Duna közben Péterváradjáig, a Dunán innen Pozsegáig“, a Szerémségről ez alkalommal nem akart szólni. A töröktől a XVII. században, amikor Bethlen és Rákóczi korában a magyar királyság török háborúra képtelen volt, új engedményt nem lehetett kicsikarni: az 1606 utáni békekötések semmit nem intéznek el lényegileg, csak azt, hogy a hódolt falvak száma már megint ennyi meg ennyi, eddig tiszta magyar faluval szaporodik, amikor is a zsitvatoroki békében hódolás alól kivett területek lassankint megint török alá kerülnek. Adószámba úgysem ment ekkor már a jobbágy szolgáltatása: a legtöbbször megegyeztek a magyar végvárialddal, ezeket jól látták, etették, itatták, ha lerándultak az Alföldre, s némi ajándékokat adtak nekik, ami inkább az adózási kötelezettség elismerését, mint adóösszeget jelentett. Az 1642-i szőnyi békekötésnél Esterházy Dániel helyesen állapította meg, hogy a magyar úrnak régi földjéből a jobbágy — Pécs, Simontornya, Szekszárd, Mohács, Szigetvár falvairól, s részben rácokról van szó — csak „valami apró dolgot cselekszik, az mintha észténdobén egyszer egy papucot kapcástól vagy egy pár csizmát vagy ha egy rossz szőnyeget ad magyar urának, holott csaknem ezer annyit kell az török urának (a szpáhinak) cselekedni, adni és szolgálni“. Csakugyan a legtöbb földesúr kénytelen ily ajándékokkal megelégedni: szárított hal, papucs, paplan, szó-

nyeg a rendes adó, nagy ritkán pénz, ami aztán többnyire ott marad a behajtó végvári vitéznél fáradsága, élete kockáztatása díjául. Szokatlanul nagy jövedelme volt a Csanádi püspöknek nagyszámú csanádmegyei falujából, mikor azoktól földesúri szolgáltatás és dézsma fejében 343 tallért, 15 csizmát és egy paplant tudott szerezni; ugyanekkor, a XVII. század közepén Szeged városa a magyar kamarának mindössze 100 fogás közönséges halat, 40 pozsárt, öt pár karmazsin csizmát küld; a már említett kún pusztákért pedig Wesselényi Ferenc nádornak három évre hat szőnyeget, majd Esterházy Pálnak évi két skarlát szőnyeget adnak.

De a hódolt szegény nép nyakában mégis csak nagy kereszt volt ez a kétfelé adózás. Hasznát még a jobbágy sem látta, akinek sikerült, földesura közbenjárásával, egy-kétszáz forint lefizetésével a magyar részről nemesi oklevelet kapni; az ilyen ugyan megpróbálta, armalisára hivatkozni, a töröktől adómén- tess éget szerezni, a török azonban erélyesen tiltakozott az ilyen ellen, s a XVII. századi békekötésekben, a magyar fél rábeszélései mellett sem mentette fel az ilyen új nemeseket az adózás alól. Haszon nem, de kár annál több származott a szegény községre a végváriak kirándulásaiból, akik a XVII. század fegyelmetlenségében valóságos ostromaivá lettek az alföldi szegény magyarnak. További részletezés helyett legyen elég egy nagykúnsági panaszt hoznom fel, amely 1670 körül, egy török-tatár betörés után jellemzi a végváriak garázdálkodásait. Alighogy a török és tatár, füsttel, tűzzel, mérges nyilakkal borítja el a földet, s alighogy utánuk az elfutott lakosság kevés megmaradt jószágával haza vonult, a magyar végházakból lovon, gyalog, sáskákként, mint tavaszi vízáradás indultak meg a vitézek, Makóig mindent elvettek, ami nincs a vermekben, templom rejtekében, hét év óta gyümölcsünket, szőlőnket, dinnyénket ők eszik meg, a csapszékeket, mészárszékeket ők rabolják ki, ezért van, hogy míg régebben minden faluban volt, most Polgártól Makóig 24 mérföldön mindössze csak három csapszék, hét vágószék van; a lakosság szántóekével a kertek alá szorult, mert a végbeliek ekéből, szekérből igás marhát kifognak, rablással, sarcokkal, ingyenmunkával „földünknek minden mesterembereit (akiknél t. i. pénzt sejtene), szüceit, vargáit, szabóit, kovácsait, járókelő kúfárait, kereskedőit elrettenték, rudalák, botolák, sarcoltaták“, de elrettenték az egész szegény községet is „az ő sok keresztfogásokkal, sarcoltatásokkal, éjjeli, nappali lopásokkal, marhahajtogatásokkal, gabona, házi eleség, házi portéka és minden éves keresményüknek elprédálásával, üzésekkel, kergetésekkel, rongáló kezekkel, káromló nyelvekkel“, úgyhogy előlük is futnak, akár a tatár elől.

Bizonyára nem volt könnyű magyarnak maradnia a hódolt falunak még akkor sem, amikor a török nem tartotta érdemes-

nek törökké tenni; de ha az elkeseredés pillanataiban kiszaladt is a hódoltak száján, hogy a török nemzet oltalmazza tatár, ázsiai török és végvári magyar ellen, a magyar nemzeti érzés általánosságán és állandóságán ez semmit sem változtat. Valóban nem kívánhatjuk, hogy a török korszakot bárki is panaszszavak nélkül kibírta legyen. A magyar érzést pedig mindenkor hatványozta és tudatossá tette a keresztény vallás, ez utóbbi az, mely igazában felépíti az áthághatatlan falat magyar és török között.

A kereszténység hódoltsági területen

Itt is a mohammedán vallás és a vele összekapcsolt ozmán állami érdek az, ami a két nép viszonyát szabályozza. A meghódított rájákat az Izlám nem tartotta szükségesnek áttéríteni, megtarthatták vallásukat, de annak gyakorlásában alkalmazkodniok kellett az Izlám és harcosai parancsaihoz. Istentiszteletre, templomokban, nem pedig azokon kívül, nyilvánosan, a török hatóság engedelmet adott, a rendes zaklató és pénzzsaroló eljárással; új templom felépítése, sőt a réginek tatarozása is a legnagyobb nehézségekbe ütközött, amikor is, az engedély megadásakor nem mulasztották el a keresztény vallás iránti megvetésüknek erélyes kifejezést adni. Ilyenkor még az a legszelidebb hang, hogy engedélyt adnak a keresztényeknek, hogy templomukban „hijáavaló szertartásaikat és üres szabályaikat gyakorolhassák“, ez a rendes formula a szegedi ferencesek Boldogasszony-temploma tatarozásánál. Máskor azonban ugyanazon templomot „poko’beli sátának gyűlhelyének és kárhozatos Ördögök fészkeül szolgáló fertelmes templomnak“ nevezik, tatarozásánál pontosan kikötve, hogy egy vonallal se nagyobbíttassék, vagy fel ne emeltessek. Szűk beszédhez, mélységes lenézéshez, s ezekből származó kicsinyes korlátozásokhoz mindegyik keresztény felekezetnek hozzá kellett szoknia nálunk is, bár az Izlám fanatizmusának oly véres kitöréseire nálunk soha nem került a sor, minő volt például Bulgáriában 1688-ban a katolikusok üldözése, amikor is 50—60 papból 14 maradt életben. Nálunk az elnyomás inkább az egyházi vagyon tökéletes megsemmisítésében, a papképzés lehetetlenné tételében nyilvánult meg, továbbá az egyes istentiszteleti cselekmények akadályozásában, a külsőségek elnyomásában; így például harang? és órahasználat csak Esztergomban és Budán volt megengedve. Pesten már nem, s innentől délre az egész török birodalomban sehol sem.

Ezt a magatartását a török egyformán érvényesíté a keresztény felekezetek mindegyikével szemben. Igaz, hol katolikus, hol protestáns részről gyakran hallunk dicsérő szavakat, melyek a töröknek nemcsak türelmét, hanem egyik vagy másik félhez való határozott jóindulatát magasztalják. Tudjuk azt is, hogy például Melanchtont és más német protestáns vezetőket is gyak-

ran biztatták magyarországi híveik, hogy nem sok kell, s a török is protestánsná lesz. Mindez azonban részben jámbor szándék és remény volt, részben pedig azzal a legendakörrel függ össze, amelybe az elzárt török határokon belül élő vallásos gyülekezetektől származó hírek csakhamar belekerültek, s az igazságtól szabadon továbbfejlődtek. Az akkori európai, keresztény ember érdeklődése elsősorban vallási irányú lévén, éppen a vallási hírekét ragadta meg legerősebben, s alakította át, természet szerint úgy, hogy abból a saját vallási felfogása, reménye és kilátásai igazoltassanak. Ezért olyan nehéz a török hódoltság vallási viszonyairól tiszta képet nyerni, kivéve az oly adatokból, melyek praktikus célból készült leírásokból, például vizitacionális jegyzőkönyvekből és jelentésekből valók. A török területen, a mohammedán nyomás alatt, mindegyik vallásfelekezet némileg rejtett, félig szektaszzerű életet élt, innen van a sok agvonszínezett leírás, mely éppen hódoltsági emberektől maradt ránk. Íme egy öreg körösi ember vallomása arról, hogyan lett a katolikus templomból protestáns: eredetileg a nagy templomban a katolikusok voltak, a protestánsok téglából hozzáépítettek, s az ő részüket ajtó kötötte össze a katolikusokéval, akik azonban egyszer döglött kutyát tettek a protestáns szószerkekre, amiből botirány keletkezett; a bűnösök elfutottak a városból, a többi katolikus áttért és protestánsná lett, átadta a nagytemplomot, úgyhogy az eddigi protestáns szárnyat el lehetett zárni. Való és mese keveréke, mint annyi más, ami a hódoltsági viszonyra vonatkozik.

A valóságban nyoma sincs annak, hogy a török bármelyik fél iránt bárminemű kedvezéssel viseltetett volna. Vallási szempontból csakúgy lenézte és megvetette a katolikusokat, mint a protestáns felekezetek tagjait, s a magatartásában helyenkint megfigyelhető változások az elvi antipáthiától függetlenül, hatalmi kérdésekre vezethetők vissza. A hódoltság első évtizedeiben a katolicizmus veszélyesebbnek tűnt fel előtte, mint a hierarchiával akkor még alig rendelkező protestáns felekezetek. A régi katolikus hierarchia politikai múltja és jelen súlya is közrejátszottak itt: a magyar püspökök vallási befolyása török területen a magyar állam politikai érvényesülését is magával hozta volna, viszont a magyar egyháznagy egyúttal nagy földbirtokos, mágnás is volt, aki a földnek Izlám vallási és császári birtokba vétele után valóban nem volt beilleszthető az új viszonyok közé. A katolikus egyház e fenyegető hatalmával szemben a kezdet éveit a protestánsok terjeszkedését tették lehetővé: Luther és Kálvin tanai, majd az unitarizmus nemcsak szabadon terjeszkedhettek, de hierarchiájukat is kiépíthették, természetesen csak úgy, hogy a lelkészekből megválasztott szeniorok, szuperintendensek, püspökök sem politikai befolyást, sem pedig állásuknak külső elismerését nem követelhatték meg. Aminthogy a török hódoltságbeli vallásos életnek a legjellegzetesebb tulaj-

donsága nem egyéb, mint a földesúri hatalomtól való teljes és tökéletes elválasztottság; török uralom alatt nincs földesúr, sem állam a keresztény felekezetek védelmére, s ezért mindegyik kénytelen szervezkedésében és terjedésében a saját lábán állani. A török elnyomás tehát egyúttal a feudális, világi erőket is megszüntetvén, az egyházi élet tisztán különálló gyülekezetekből, demokratikus alapokon épül fel. A keresztény egyházak szegény ráják egyházai, minden kapcsolat nélkül, világi hatalomtalansággal.

A protestantizmus török területen

Ez persze akkoriban nemcsak az állammal rég összenőtt katolikus egyházakra, de a protestáns felekezetekre nézve is új és szokatlan dolog volt. Hiszen láttuk, miként terjeszkedett a királyság területén a protestantizmus, éppen a kegyúri jog, a feudális kapcsolatok révén, és miként szerezte meg elismertetését mind a három protestáns felekezet Erdélyben országgyűlés és fejedelem határozatai által. Érthető tehát, hogy az első évtizedekben mindegyik fél megpróbálta a török hatalmi kart is igénybe venni a saját területe vallási egységének biztosítására, így a 40-es években a katolikusok, amikor a budai basától lutheránus lelkészek elűzését követelték, a basa kérésüket nemcsak nem teljesítette, hanem a protestantizmus terjedését kimondottan is szabaddá tette. Ezt a kezdetbeli katolikusellenességet használta fel a protestantizmus az 50-es, 60-as és 70-es években, hogy a hitvitákat török basa vagy bég jelenlétében tartásuk és azoknak, akik „vereséget szenvedtek” — mindig a kisebbség szenvedett vereséget, nem pedig az a fél, amelyik a hitvitát megengedte, — török hatalmi szóval könnyítsék meg „tévelygéseikről” való lemondásukat. Így a Sztárai Mihály vezetésével tartott drávaszentmártoni 1550. évi vita, továbbá a következő évben a valpói és vukovári félig zsinat, félig hitvita, amennyiben ezeken a katolikusok is megjelentek, aminthogy általában a török uralom első idejében katolikus és protestáns együttesen jöttek össze egyházi dolgok megbeszélésére és csak Szegedi Kiss István, meg Sztárai Mihály folytonos és erélyes fellépésének sikerült ez össze jöveteleken protestáns többséget alkotni s a határozatoknak protestáns színezetet adni. Sztárai a tolnai és baranyai plébánosoknak makacsul katolikus nézeteiken írta meg a papok házasságáról szóló „komédiáját”, majd a protestáns gyülekezetek megszervezése után másik drámai vita-iratát, az „Igaz papság tükrét”, melvben az erdélyi reformátusok szuperintendensválasztása példáját követve, népszerűsíteni akarta a protestánsok közt is a püspöki hivatalt. Szegedi Kiss István mellett leginkább az ő fáradhatatlan munkája, népies szónoklatai és szervezőképessége szorította vissza a katolikusokat a Duna két partján és a Dráva és Száva között, úgy hogy már 1553 körül megalakult, az ő vezetése alatt, az alsóbaranyai lutheránus szuperintendencia, mely később református lett, az

utána alapított felsőbaranyaival és ráckevivel együtt. Ahol azonban világi hatóság nem szólt bele a két fél vitájába, ott nemcsak a felekezeti szétválás ment végbe békés úton, hanem ugyanazon területen mindkét fél békességben is élt egymással. Így különösen Kecskeméten, ahol a kőtemplom használatában és a párbéren is megegyeznek katolikusok és reformmáltak, s ezt a megegyezést a hódoltság egész ideje alatt fenn tartják.

A protestantizmus továbbfejlődését török területen természetesen nem állította meg az innovatio tilalma; Sztárai lutheránus szuperintendenciája már a 60-as években svájci, Kálvin szerű tanításnak hódol, sőt Szegedi Kiss István püspöksége alatt Zwingli nézeteihez is közeledik. Az úgynevezett alsó- és felsőbaranyai és felső szuperintendenciák, melyek Pesttől délnek a Dráváig, sőt azon túl is minden kálvinista községet magukban foglalnak a Duna két partján, főként a XVI. században: a 15 éves háború pusztítása előtt sok iskolával bírnak, a to'naknak egyszerre több tanítója is van. Ez a kálvinista egyház kénytelén aztán az unitárizmussal megvívni, s a harc szenvedély és megsemmisítési szándék dolgában semmikép nem marad mögötte annak, amelyet Melius Juhász Péter vívott a tiszai területen; itt azonban az unitáriusoknak nem akadt fejedelmi pártfogójuk, aki a küzdelmet hatalmi szavával megállította volna. Az unitárius tan Erdélyből terjedt át a hódoltságra, egyenes vonalban nyugat felé, és Temesvárhoz, Nagyváradhoz csatlakozva, amennyiben lakott vidékek voltak, egymás mellett jöttek létre unitárius gyülekezetek, melyek a keresztyén közvéleménytől immár nem tartva, bátrabban hangoztatták „egyistenhívőségüket“ és tagadták a Szentháromság tanát. Dávid Ferenc bukása után az Erdéllyel szomszédos részekben nem játszanak többé nagyobb szerepet, annál inkább Tolna és Baranya vármegyék területén, ahol a már megszervezett kálvinisták a török hatóság segítségét próbálják igénybe venni, hitvitáikat az „arianusok“ ellen török basa jelenlétében tartják. Az egyik hitvitán, az 1574-i nagyharsányin, az unitárius vezért, Alvinczi Györgyöt halállal bünteti az elnöklő Vörösmarti Illés kálvinista szuperintendens, viszont a következő évben a budai vitán a basa őt találja legyőzöttnek és csak váltságpénz menti meg a halálos büntetéstől. Az unitáriusok ez előretörésével szemben a kálvinista tant a hercegszöllősi kánonok foglalják össze, melyeket az „Alsó és Felső Baranyában“- levő ekléziák számára 1576-ban negyven prédikátor írt össze, s amelyek a török hódoltságbeli kálvinizmusra általában irányadókká lettek; a későbbi zsinatok artikulusai ezekre vezethetők vissza. Mindezzel sikerült ugyan az unitáriusok tovább terjeszkedését megakadályozni, de az eddig meghódított területeken, így különösen Pécsét és a Mecsek-hegység falvaiban tovább is élt a tan, a Pécs körüli magyarság többsége még a XVII. században is ennek a híve,

amely tan különben, erdélyi példára, önmagában is mind tovább fejlődhetett a Szentháromság tagadása alapján a szombatosság vagy zsidózás felé. Pécs visszafoglalása után is találunk „ignoráns“, egyházi dolgokban tudatlan unitáriusokat, akiknek persze már semmi kapcsolatuk sem volt erdélyi hitsorsosaikkal.

A katholicizmus a török területen

A kapcsolatok fenntartása volt a hódoltság alatti katolikus egyháznak is főproblémája. Az világos volt, hogy a magyar püspököknek a török soha nem fog engedni juriszdikciót, aminthogy a török uralom századaiban a pécsi, szerémi, Csanádi püspökök, a kalocsai érsek nem is láthatták az ő elárvult dioecisiseiket. Többé-kevésbé hasonló helyzetben voltak a veszprémi, váci, egri, zágrábi püspökök is. Mindnyájuk hivatala inkább csak névleges volt, szó szerint is: *in partibus infidelium*, a hitetlenek országában, s bár a magyar király az ő főkegyúri jogán mindegyre betöltötte e méltóságokat, s ezzel Magyarországnak és a magyar katholicizmusnak folytonos, meg nem szakított jogigényét dokumentálta, mindez még nem biztosította a hódoltságbeli katolikusok hitéletét. Itt lépnek munkába a szerzetesrendek, mint amelyek terjeszkedési lehetőségeit nem korlátozzák dioecisisek határai. Köztük először Szent Ferenc szerzetesei, azután a Jézus-társaság tagjai. A ferencesek boszniai provinciája a legnagyobb sikerrel akklimatizálódott a török uralomhoz, s miután hozzászokott annak rettenetes zsatolásaihoz, gögőjéhez és kiszámíthatatlan szeszélyeihez, a török is legjobban e bosnyák ferenceseket szenvedhette, akiknek szabad járást engedett birodalmában és akiken kívül más szerzetest vagy világi papot nem szívesen tűrt el a katolikusok pasztorációjában. A Duna és Száva vonalától délre szinte kizárólag ezek a horvát, szerb, részben olasz származású ferencesek működtek, nemcsak mint konventtagok, kolostorokban, hanem mint plébánosok, sőt püspökök is; a Balkán-félsziget katolikus püspökségeit, így különösen a boszniait és a Bulgáriára és Havasalföldre kiterjedő szófiáit rendszeren velük tölti be a szentszék. Provinciájukat a középkor magyar ferences provinciáitól, a Szűz Máriáról és a Megváltóról nevezett marianus és szalvatorianus területtől a Duna—Száva vonala választotta el; most azonban, a török hódoltság terjedésével, s a régi magyar ferences-házak elpusztulásával éjszakra vonulnak, megvetik lábukat a Dráva—Száva közén, ahol egyik házukat a tizenötéves háború alatt a török felforgatja, felfedezvén, hogy keresztény raboknak menekülésre segítséget nyújtottak; a guardián karóbahúzással lakolt e bűnéért. Eljutnak a XVII. század elején a Karánsebes melletti krassovai kolostoron át Erdélybe is, Lippán iskolát tartanak fenn, sőt a Propaganda fidei megbízásából 1635-ben Budára is bemennek, itt katolikus egyházközséget alapítanak, de nem sokáig tűri őket a török; kénytelenek Pestre átköltözni,

1. Székelyföldi ferences barát. 2. Magyar kántor vagy iskolamester.
3. Közsékely. 4. Oláh juhásztor (pakulár).

1. SZÉKELYFÖLDI FERENCES BARÁT. — 2. MAGYAR KÁNTOR VAGY ISKOLAMESTER. — 3. KÖZSZÉKELY.— 4. OLÁH JUHPÁSZTOR (PAKULÁR). 1. A bolognai Marsigli-rajzok után, 2., 3. és 4. a Nemzeti Múzeum 198. Oct. Germ, kéziratából. 1. Sötétbarna ujjas kámzsa, derékon fekete kötélt kétszer átsavarva, kétszeres gallér, kámzsa födetlen fejre húzva, fatalpú papucs meztlára kötve. — 2. Hosszú barna posztóruha, ujj és kihajtott bélés meggy színű bársony; szürke szövettarisznya, zsinóros gombok; fekete nemezkalap, benne irattekercs. — 3. Fehér halinaposztónadrág, felszíjazoti bocskor; fekete posztózeke, balkaron panyókára vetett fekete mente; csúcsos fekete báránybőrsapka. — 4. Halinanadrág, bocskor; báránybőrbekecs minden bélés nélkül, fekete báránybőr ujjakkai; halina csuklya, öv gyanánt kötélt (akkor kétségkívül leg-egyszerűbb öltözet).

ahol templomuk és székházuk körül csoportosulnak a katolikusok a környékbeli falvakból is, míg Buda 1684-i ostrománál az egész telep el nem pusztul.

A bosnyák ferencesek e működése azonban csak elszigetelt jelenség volt, a volt magyar terület katolikus hívőit a régi szabatorianus provincia szerzetesei gondozták, akik nagy áldozatok, még mártírság árán is hozzászoktatták magukat a török iga elviseléséhez. Mikor 1552-ben Szeged városát a magyar hajdúk könnyelmű támadása után a budai basa visszafoglalja, a három ott maradt ferencset, Szegedi Tamás és Zádori László miséspapokat és Lippai Bernátot az ott maradt lakosság nagy részével együtt leöleti. Az igénytelen, politikától távol álló, tisztán a lelkek üdvével foglalkozó ferencesek azonban csakhamar elnyerték a török bizalmát, amennyire ilyenről egyáltalában szó lehetett; gyöngyösi, jászberényi, szegedi, karánsebesi klostroaik a katolikus hitéletnek központjaivá fejlődtek ki; nemcsak messze földről jött hozzájuk a nép, hanem maguk is kijártak a török engedelmevel a közelebbi falvak elhagyott templomaiban istentiszteletet végezni. Mivel a török részükről nem tartott politikai működéstől, ezért lassankint megváltoztatta magatartását a katolikusokkal szemben, Szegeden már a ferencesek és a kálvinisták vitájában az előbbieknél fogta pártját. Hogy a katolikus vallás a hódoltság alatt megmaradhatott, ez a ferencesek érdeme, akik még a magyar nemzetiség erősítésén is sikerrel dolgoztak, amennyiben gondozásukba vévén az Alföld déli vidékeire, így Szegedre is bevándorolt katolikus „dalmatákat“, azaz albán-délszláv keverék népet, ezeket megóvták a rác tengerben való elmerüléstől és lassankint megmagyarosították őket. Kolostoraik mellett iskolákat tartottak, a népet nemcsak a hit, hanem általában a kultúra útján is vezették, a szegedi ferencesek a város ügyeiben is nagy tekintéllyel szóltak; telepeiket mindenütt virágos kertekkel vették körül, s ezzel a nép kertkultúráját is emelték. A gyöngyösi templomba ünnepnapokon sohasem fért el a nép, ezért a templomon kívül faalkotmányt építettek szószéknak, zsindegyházzal beföldték, előtte padok voltak, melyekre két nagy kőrisfa vetett árnyékot; nyaranta itt tartották a barátok az istentiszteletet és itt beszéltek meg a szegény nép ügyes-bajos dolgát, melynek ők voltak egyetlen, szerény hatalmú, de jóakarató pártfogói.

A ferencesek példáját követték a jezsuiták, akik 1612-ben indultak el alsólendvai missziójukból a „török misszióba-“. A kanizsai basa hívta őket, hallván egyikük gyógyító tehetségéről; ők Babocsán, Szigetváron át tovább mennek Pécs felé, ahol két évig sikerül missziójukat fenntartani, sőt még Kalocsára is átmennek, ahol négyszáz elhagyatott katolikusot találnak. Tapasztalataik szerint a török uralom nem engedvén be papokat, a katolikusok babonába süllyedtek, világiak szolgálatják ki a szentséget, akik félrevezetik a hit után szomjazó sze-

gény községet. Ahol még pap van, az tudatlan és cselekedeteiben inkább protestáns, mint katolikus. De nemcsak a katolicizmusra volt létérdek, kívülről képzett papokat kapni, miután török területen paputánpótlásról szó sem lehetett. A jezsuiták tapasztalata szerint a pécsi ariánusok is azért pusztultak, mert nem volt papjuk, míg végre öreg vak főpapjuknak sikerült Erdélyből öt fiatal unitárius lelkészt hoznia, s ezzel az unitarizmust ismét megmentenie. A jezsuiták ettől kezdve többször benyomultak térítő útjaikon a hódoltságba: a balkáni területeket is számítva 1620—1688 közt 170 rendtag működött a török miszsióban; Magyar- és Horvátországon az Erdődyek váraiban, a költő Zrínyi Miklósnál találtak pártfogásra, ha a hódoltsági területről néha-néha hazatértek pihenésre vagy pedig az istentélen katonák közt lekipásztorkodásra, az ú. n. tábori (castrensis) missziók kereteiben. Horvát területen a jezsuiták amúgy is sokat dolgoztak, függetlenül a felvidéki magyar házaktól; ez a „missio Illyrica“ nagyban hozzájárult a horvát nép vallásosságának fenntartásához. Jezuíták viszik be 1652-től kezdve Zág-rába, Fiúméba, Varasdra az Agónia Dei vagy Jó halál (Bonae Mortis) kongregációt és báró Rátkay Miklós, Pálffy Fruzsina grófnó fia, aki mint jezsuita misszionárius az indiai Goában működött, s Tibetbe készülődve 1662-ben halt meg, nem az egyetlen horvát-magyar, aki a XVII. században tengereken túl hirdette a Jézus-társaság kötelékében a vallás tanait. Fruzsina grófnó, özvegy Rátkay György báróné bízta fiát, ne csüggedjen ott messze Ázsiában az ottani nehéz viszonyok között, a fáradság úgyis rövid lesz, mert „nem szokott hosszú lenni a Rátkay urak élete--“, hamar be fog érni fia az Őr szőlőjébe ...

A hódoltságbeli szegény nép semmit sem áhított annyira, mint a papokat, akik a hitben gondozták őket, s gyermekeiket tanítják. Megható Herceg István temesvári magyar bírónak és társának 1582-i levele a pápához, melyben elsiratják eddigi papjukat, aki megígérte nekik, hogy a pápa költségén iskolát állít fel köztük, „mivelhogy gyermekeink tanulnának és valami gyökeret verhetnének, hogy a sok lutherségeknek és tévelygéseknek végek lehetne és Isten segítségével olyan növekedne közülök, aki pap méltóságot vinne és a juhokat táplálná⁴-. A fő pedig az, hogy a saját nyelvükön beszélő papot kapjanak. A török birodalomnak, mint missziós területnek, lelki gondozásával megbízott római kongregáció, a Propaganda fidei, tisztában volt a magyar lakosság e természetes óhajásával, s iparkodott is azt a rendelkezésére álló eszközökkel kielégíteni. Ezt délről, Dalmáciából vagy északról, Magyarországról beküldött papok-kai érthette el. Délről a már említett bosnyák ferencesek és jezsuiták végezték a munkát, akik Belgrádon át közelítették meg híveik földjét. Belgrádon már 1589 óta találkozunk jezsuitákkal, rendszeres és állandó lekipásztorkodást 1612-ben

P. Kasics Bertalan és P. Színi István, egy horvát és egy magyar kezdettek ott, „statiót“ vagy „missiót“ alapítva, iskolájukban a humaniorákat tanítva, s a „sodalitas Mariana“-t is megalapítva. Működésük nem tetszett a bosnyák ferenceseknek, s 1632-ben el kellett hagyniok Belgrádot. Közben azonban az erélyes és kitartó Kasics Temesvárott is több éven át helyettesíté az ottani jezsuita misszionáriust, P. Micaglia Jakabot; ez utóbbi több temesvári és illoki ifjút neveltetett ki pappá a római jezsuita kollégiumban. Általában sok bajuk volt a délről és nyugatról jött jezsuitáknak az unitáriusokon kívül a görög keleti papsággal; a fruskagorai, mohácsi, pécsi, pozsegai orthodox püspökök folyvást feljelentik őket, s a török hatóságok tipikusan piszkos börtönökben tartják őket, míg pénzzel ki nem váltják magukat.

Másik útja lett volna a török uralam alatt élő hívek gondozásainak, mely többször felmerül a kongregáció és a szentszék tárgyalásaiban, a régi magyar püspököknek az ő elhagyott székhelyeikre való visszaköltöztetése, ami azonban a török hódoltság alatt teljességgel kivihetetlen volt. A kongregáció, mely gyakran csak optimista leírásokból ismerte a török viszonyokat, többször szeméretlenül veti a magyar püspököknek, hogy nem térnek vissza székhelyeikre, s ehelyett politikával foglalkoznak, tanácsosi, királyi kancellári hivatalokat viselnek. Ez is egyik kis fejezete annak a nagy harcnak, melyet a szentszék a nemzeti államokkal túlszoros kapcsolatba jutott hierarchikus egyéneknek a tulajdonképeni feladatra, a lelkek gondozására való visszavezetése érdekében folytat. Ennek érdekében lépett fel VIII. Orbán a nagyszámú címzetes püspökségek adományozása ellen, 1625-ben pedig áthelyezvén a szemendriai püspököt Belgrádba, ennek rendelte alá az alsó magyar, alföldi területek összes katolikusait. Ettől kezdve valóban a belgrádi ferences püspök jár, elég ritkán, vizitációs úton a hódoltságban, s itt 150, ott 300 gyermeket bérálva, mégis csak kielégíti az elhagyott nép vallásos szükségletét. A belgrádi püspökség felállításából évtizedes tárgyalás származott a szentszék és III. Ferdinánd, majd I. Lipót között, akik ragaszkodtak királyi kegyúri joguknak nemcsak a régi Magyarország, hanem annak melléktartományai felett való gyakorlásához is, aminthogy a boszniai, knini stb. püspökségeken, a melléktartományok földjén, rendszeren a királyi prezentáció alapján történt a kinevezés. Ebben az ügyben VII. Sándor pápa 1662—63-ban konkordátumtervezetet küldött a császári kormánynak és az esztergomi érseknek, elhatárolandó a püspöki kinevezési jogot olyképen, hogy a hódoltsági káthikusok hitbeli gondozása biztosíttassék. Miután azonban erre sem a király, sem az érsek nem válaszoltak, a pápa továbbre is a belgrádi püspökséggel, valamint adminisztrátorok kinevezésével segített a dolgon, anélkül azonban, hogy a régi magyar püspök-

ségek címzetes birtokosainak jogait tagadta vagy megrövidítette volna. Ehhez képest egyes püspökök székhelyüktől távol is megtalálják a módját híveik gondozásának, így nevezi ki a Csanádi püspök 1646-ban egyetemes vikáriusává a szegedi ferences guardiánt, s ez aztán utóbb is, minden új püspök megbízásából, a belgrádi püspökségtől függetlenül vezeti a magyar katolikusokat, akiknek valóban nincs okuk bármiféle rokonszenvvel tekinteni vissza a hódoltság korára.

NEMZETISÉGI VISZONYOK A KIRÁLYI ÉS ERDÉLYI TERÜLETEN

HA VALAHOL, akkor a nemzetiségi viszonyok szemléltetésénél kell elvonatkoznunk a mai fogalmaktól és a mai gondolkodás formáitól szabadon kell keresnünk azon megnyilatkozásait a nemzetiségi kérdésnek, melyek akkor egyedül voltak lehetségesek. Szó sem lehet tehát arról, hogy a nemzeti kisebbségek nyilatkozataira találjunk, avagy törvényszóadásunkban és helyhatósági rendeleteink corpusaiban akadunk nyomaira az egyes nemzetiségek evolúciójának. Nincsen nemzetiségnek nevezhető népi tömeg, mely iskolai, kulturális követeléseket állítana fel, nincsenek nemzetiségi gravamenek, s politikai téren is csak a régi német városokban figyelhetjük meg a magyar és német elem harcát a város kormányzatáért, s e harc mögött a „szlávok“, a tótok csendes terjeszkedését. A mai kérdések visszavetítésével azt hihetnők, hogy nemzetiségi kérdés dolgában nyugodt korszakban vagyunk, ahol alig történik valami és minden marad a régiben. A régi állapot pedig a magyar népfaj többsége, szinte egyeduralma volt az ország területén, közben elszórt német foltokkal, köröskörül, a széleken pedig tót, horvát, rutén, oláh kisebbségekkel, melyek együttvéve sem vetekedhettek az uralkodó magyar népfajjal.

A nemzetiségi kérdés akkori formái

De ha a török uralom századaiban nem találunk is modern nemzetiségi megnyilatkozásokat, végzetes tévedés volna, ha ebből a nemzeti mozgalmak hiányára következtetnénk. Ellenkezőleg, ezeréves történelmünkben soha, talán még 1711 után, a nagy betelepítések korában sem volt oly élénk mozgalom, nem volt oly gyors változás a nemzetiségek egymásközi arányában, mint a XVI. és XVII. században. Csakhogy ezek a nemzetiségek, a magyar népfajtól elütő népi tömegek nem mint nemzeti egyedek jelentkeznek, hanem fogalkozási ágak szerint csoportosulnak, s a történeti szemlélet csak ilyenekként tudja őket megfogni, kikeresni a történeti élet összevisszaságából. Hegytetőkön, lelelőkön át pásztorok vonulnak, nyomukat senki se jegyzi fel, senki se keresi nemzetiségüket, csak annyit tudunk róluk, amennyit foglalkozásuk következtében találunk periratokban, hivatalos beadványokban. Itt lelelelnek, tönkreteszik kecskéik az erdőket, melyeknek fájára, s ennek

következtében rendezett voltára a királynak a bányüzemek fenntartása végett szüksége van; ez az egész nyom, mely reánk marad: a király eltiltotta itt meg ott a kecskelegeltetést. Másutt nagybirtokosok, a Homonnaiak, Rákócziak kiadják havasaikat pásztoroknak, ennyi meg ennyi sajt beszolgáltatásáért, ez is nyom a nemzetiségi kérdés kutatása számára. Vagy a Zrínyiek és Frangepánok nem akarják eltörni, hogy a birtokaikra telepedett pásztorok ne jobbágy legyen és ne fizesse a jobbágyi szolgáltatásokat: itt a földbirtokos és a jobbágy közti viszály az, mely bennünket értékes adatokhoz juttat éppen a nemzetiségi kérdést illetőleg.

E többnyire indirekt, de biztos adatok oly óriási számban bukkannak fel és az ország oly nagy területeire vonatkoznak, hogy ki kell mondanunk: a török korszak alatt a nem-magyar népfajok valóságban elárasztották az ország területét. Helyet nekik a magyar faj adott, egyrészt olyképen, hogy a saját vér és nek pusztulásával üressé vált vidékeket engedte át nekik, amiben persze nem kell valami irgalmas cselekedetet látni, hiszen a lakatlan vadon benépesítése államérdek, s az állam magyar volt! Másrészt pedig az eddigi évszázadok alatt még meg nem szállt erdős hegyeket jelölték ki a nagybirtokosok új település céljaira a jövevényeknek. Hely tehát a török pusztítás következtében ajánlkozott, valamint az éjszaki vidékeken elterülő nagybirtokok intenzívebb gazdasági törekvései folytán; a nemzetiségi kisebbségek terjedésének ez a kettő: a török fegyvere és a magyar nagybirtok meliorációs politikája volt az előfeltétele. Ahonnan a magyar elpusztult és ahol még eddig lakatlan volt a terület, oda jött a nem-magyar népfaj, déli hazájából.

Mert itt valóban egy délről északra és kisebb mértékben keletről nyugatra irányuló népvándorlásról van szó. A Balkán-félsziget ethnikai zűrzavara az, ahonnan ismeretlen népek kitornek, hogy az elviselhetetlen török igától szabaduljanak és a magyar királyság még töröktől mentes területein új életet kezdjenek. Az európai középkor népvándorlási mozgalmával abban is megegyezik ez az új jelenség, hogy alacsonyabb kultúrájú népek kérnek bebocsátást magasabb fokon álló területekre, amely területek ha nem is akkor rögtön, de néhány század alatt az ő birtokukba kerülnek. Veteres migrate coloni: amint a római birodalom részeit is leszakították maguknak a barbárként betelepített germán törzsek, hasonlóképen váltak a magyar föld és magyar nép uraivá az ősi királyság széles vidékein a török korszak menekültjei. A török kor nép vándorlása nélkül nincs Trianon!

A horvát vándorlás

Régi népvándorlási szabály, mely mint láttuk, az ósmagyarok történetében is érvényesült, hogy az egyszer megindult

népek egymás nyomába lépnek és amelyik már kimozdult a helyéből, annak korábbi lakóhelyét az utána következő foglalja el. Ebben a láncolatban a nem magyar népfajok közt a horvát az első, mely a török nyomás alatt éjszakra indul, s ősi hazáját, a Kulpától és Unnától délre fekvő régi Horvátországot elhagyja. A horvátok kétségtelenül kis népe sok vért vesztett a török elleni védelemben, melyből a magyarságnak e régi szövetségese derekasan kivette a részét; az életbenmaradtak a Dalmácia mögötti áttekinthetetlen hegyes vidéken, hol könnyű volt a megkerülés és körülfogás, nem tudták többé fenntartani magukat kis váraik védelme alatt, s ezt belátva a nép ősi vezérei, a horvát grófok kezdték meg az éjszakra vonulást, átengedve a védhetetlen régi hazát a török foglalásnak. A Zrínyi-család éjszakra vonulását már korábban láttuk, hozzájuk hasonlóan éjszakra költözik a Keglevich-család, s a Kanizsai-birtokok örököse, Nádasdy Tamás. Az urakkal együtt mennek a községek, melyeknek új letelepedésére ismét csak a török pusztítás nyújt alkalmat. Ennek a népvándorlásnak sajátos jelleget ad, hogy az ősi hazából kiindulás motívuma a töröktől való félelem, s az új hazát ott találják meg, ahol már a török lova lába nyomán ismét vadon állt elő, újra benépesíthető. A vadon félelméből pusztába menekülnek. Az első nagy horvát telepedés az 1529-i, de különösen az 15324 török hadjáratról pusztán hagyott vidékeken megy végbe. Kőszeg környékét az osztrák határig Szolimán hadserege tette „alkalmassá“ arra, hogy horvátok szállják meg, így Fraknó, Kismarton, Szarvkő, Sárfenék, Búdöskút uradalmait. Az új lakosok egy részéről tudjuk, hogy a régi Kanizsai-birtokról, Velike, Sztenyicsnyák falvaiból hozta fel őket Nádasdy Tamás, közöttük görög keletiek is voltak, akiknek szláv rítusát utóbb az új telepeken eltiltották. Ez a horvát telepedés a XVI. században folyton folyik, Pozsony vármegyében Senkvicz lesz főhelye, Serédi Gáspár birtoka, Pozsony vármegyében 4, Mosonban 13, Sopronban 51, Vasban 55, Zalában 2, Győrben 1 és az Alsó-Ausztriának elzálogosított uradalmakban 54 ily új község létesül; lakóikat magyarul horvátnak vagy tótnak, latinul Slav! vagy Croatae-nak hívják; telepeik a vendekhez csatlakozva a szláv lakosság vonalát nyugati határainkon a Dunáig hosszabbítják meg és itt csatlakozva a tót telepedéshez, bár kis szélességben és nem is hiányok nélkül, de mégis elzárják a magyar telepedési területeket a németektől. Ennek persze akkor semmi politikai vagy kulturális jelentősége nem volt.

Tudomásunk van kisebb horvát kivándorlásról más országrészekbe is. A Perényiek elhagyván délnyugati uradalmait, miket a török nyelt el, Valpó körüli horvát és szerb jobbágyaikát éjszaki uradalmaik központjába, Sárospatakra költöztették át, ahol ehhez képest az uradalom urbáriumai a XVI. század folyamán nagyszámú horvát nevet tartalmaznak. De került a

Krusicsok birtokaira is, úgy a Felvidéken, mint Pozsony megyében, — a legtöbb horvát azonban mégsem ment ilyen messze, hanem az Unna vonalának elvesztése, az ottani horvát várak, így főként Kosztajnica bukása után a Kulpa mögé vonult, melyet Petrinja és az új alapítású Károly város erődjei védtek, s mögöttük Sziszek, Zágráb, Kőrös és Varasd várai is védelmet nyújtottak. A lakosság e változásával párhuzamosan tolódik el Horvátország elnevezése is: a középkori Horvátország, Czettin fővárosával most már egészen török kezére jut, s miután a horvátok átköltöztek Zágráb, Kőrös, Varasd megyékbe, az eddigi Szlavóniába, ennek következtében ez a három vármegye is lassankint Horvátországnak nevezetik. Ennek az eh tolódásnak természetes következése lesz a török kiűzése után az ettől keletre fekvő Dráva—Szávaközi régi magyar vármegyéknek Szlavóniává, Tótországga átalakulása.

A Kulpától délnyugatra a tengerig, Belső-Ausztria és Velence hátvédjének megmaradt egy kis erdős, majd karsztos tartomány, melyet a tengerparton délfele Zengg erős vára védelmezett, bent pedig horvát grófok uradalmi területek el, a Frangepánok és Zrínyiek „tengeri birtokaid A terület nagy marhakivitellel bírt Velence felé, Buccari kikötőjén át, ahonnan nemcsak alföldi, sőt havasalföldi és erdélyi marhát szállítottak át az Adrián, hanem igen sok helybelit, az említett uradalmak tenyésztésének produktumait. Az állattenyésztést itt már az a népfaj művelte, mely a horvátok éjszakra vonultával kezdte meg vándorlását: a letelepedett, mezőgazdasággal foglalkozó horvát helyébe jött a félnomád állattenyésztő vlach.

A délnyugati vlachok; a határórség

A vlach vagy valach régi magyar neve oláh volt, amint ezt világosan mondta Tassi Gáspár, Esterházi Miklós diplomatája, akinél többet senki sem alkudozott, veszekedett a törökkel a magyar haza foszlányainak visszaszerzése érdekében; szerinte „oláhokon a tótországi oláhokat értettük és értjük; mert rácoknak híjjuk mi a többit“; — ezek a tót, azaz horvátországi oláhok, valójában nem oláhok, azaz románok, hanem maguk is rácok, görög-keleti délszlávok, akik a középkorban valahol Boszniában, Flercegovinában, Ragusa mögöttes vidékein laktak, s ethnikailag bizonyára keverék nép voltak. Fejlődésükre döntő volt, hogy földesuraik mohamedán hitre tértek s mint boszniai bégek, megtartották török rabszolgaüzletben birtokaikat, a tömeg pedig tovább folytatta nagy kecske- és juhtenyésztő életmódját, s amennyiben a horvát határokhoz közel voltak, mint martalócok is szívesen szolgáltak török uraiknak. A magyar végek horvát és magyar kapitányai és krajnai generálisai ismerték a török támadás előkészítésében szerepüket: állataikkal előzönlötték a török és magyar végek közti erdőségeket és azok közé szórt szántóföldeket, benyomul-

tak magyar területre, mindent felemészttve; támadásuknak a kis őrházak nem állhattak ellen, s ha ezek megdőltek és a török vonal e martalócok munkája folytán előretolódott, akkor indult meg a török reguláris hadak támadása, learatandó a vlachok eredményeit. Éjszakra nyomulásuknak több oka volt: egyik a legelőhiány, másik egyes török bégek és parancsnokok elnyomása, nem egyszer pedig maguk a krajnai, belsőausztriai generálisok és kapitányok hívták őket, jobbnak találván, hogy a határokon innen, az ő zsoldjukban harcoljanak, semmint hogy martalócként pusztítsák a vend és horvát végeket. Különbö testvéreik voltak az uszkokok, a tengerparti vlachok, a velencei hajók tengeri rablói, akik miatt a stájer főherceg és Velence háborúba is keveredtek egymással.

Helyet a vlachoknak is a török pusztítás szerzett, részben pedig, maguk lévén a török előcsapatjai, ők maguk. Támadásuk Boszniától éjszakra és nyugatra irányult, nyomása alatt a XVI. század második felében Kőrös vármegye szinte lakhatatlan volt, Zágráb és Varasd is állandó félelemben élt és a horvát-tót lakosság valósággal fellelékezett, ha egy-egy ilyen vlach csoport, biztatásra, zsoldígéretre, vagy a török elől menekülve, keresztény szolgálatba állott. Nem gondolták szegények, hogy helyébe új martalócokat küld a Balkán ismeretlen rengetege. A vlach bevándorlás gyorsabb ütemben a század végén és a XVII. század elején kezdődik, bár pl. Károlyváros 15814 alapításakor is leginkább vlachokat telepített le a belső-ausztriai kormány, az ő legnagyobb pártfogójuk. Különösen Ferdinánd gráci főherceg, a későbbi II. Ferdinánd pártfogolta őket: kapitányai által zsoldot és földet ígért nekik, a zsoldot a magáéból adta, de a földet már a Zrínyiek, Frangepánok, Erdődyek uralmaiból, akik emiatt éles panaszokkal fordultak Rudohhoz és Mátyáshoz. Ez a két királyunk, sőt később II. Ferdinánd is tisztában volt a magyar urak jogigényeinek helyes ségével: a vend kapitányok a behozott vlachokat egyszerűen elhelyezték az uradalmak erdős vidékein, s azok ott, földesúri jogokkal nem törődve, szabadon legeltették nyájukat, s így békésen birtokolták el az uradalmakat. Idők folyamán viágosan szemlélhető, mint térnek át a nomád állattenyésztésből falusi életre. 1611-ben Ferdinánd főherceg zenggi várnagya négy vlach faluval tárgyalt, hogy átköltözzenek; a török észre vette ezt, s így csak 14 ház népe tudott átjönni, asszony, gyerek, ötven fegyveres férfivel s összesen 2500 állattal; ezeket a Frangepánok és Zrínyi György birtokain, Ogulin és Fiume közt, Gomirje, Verboszko, Moravica és más kis falvakban telepítik le, köztük az első háromban már 1632-ben nem kevesebb, mint 200 fegyverfogható férfi él, falvankint 20—20—12 csa'ádban, nagyszámú lóval és marhával, csak juhok és kecskékük 18.000 van. Házakban laknak, házaik tágasak, aránylag gazdag bútorzattal; a fiatalok már mind ott születtek, s bizo-

nyos is, hogy semmiért sem költöznének el, de mégis, inkább megszokásból, mint szükségből, folyton változtatják legelőiket, mindig újabb hegyeket foglalnak le maguknak, anélkül, hogy akár adót fizetnének, akár robottal szolgálnának. Jobbággyá tényleg lehetetlen őket tenni, mindegyre megesküsznek, hogy inkább visszatérnek a török igája alá, semhogy jobbágyként szolgáljanak. A zágrábi püspök, kinek szintén nagy kiterjedésű földjeit foglalták el, szelíden tárgyal velük; elismeri, hogy bátran megvédi magukat a török ellen, s ezért nem is kíván tőlük a haza szokása szerinti rendes jobbágyi szolgáltatásokat, megelégszik bármi csekély összegű elismerésével földesúri jogainak, — de persze, erre sem hajlandók.

A vlach telepedés ezen földesúri vonatkozásában állandó tárgyat képezi a horvát és magyar országgyűléseknek, ahol a földesurak panaszaikkal főként a vend és krajnai kapitányok ellen léptek fel, mint akik maguk biztatják a vlachokat, hogy ne vállaljanak jobbágyi tartozásokat. A magyar országgyűlések folyton bizottságokat küldenek ki, anélkül, hogy ezek határozatot hoznának, vagy ha igen, e határozatok végrehajthatók volnának. A földesurak annyira hátrányban voltak a német katonaságtól támogatott vlachokkal szemben, hogy például Frangepán György 1657-ben egész szokatlan módon egyezik ki a fentemlített három faluval: ezek határát, megtoldva néhány réttel és hegygel, eladja nekik 10.000 forintért, amiből 4000-et a vlachok, 6000-et a király, azaz a katonaság fizet le, — ez ugyan, mint maga Frangepán is megjegyzi, szokatlan dolog, mert „Magyar- és Horvátországon nincs megengedve hasonló aloldiális birtokokat elidegeníteni“, s ezért legalább azt köti ki, hogyha a töröktől visszakerül Horvátország és ezek a falvak nem esnek többé a végvonalba, 15.000 forint készpénzért visszaválthatja tőlük. Egyébként azonban az összes birtokjogok átszállanak a vlachokra, akik megmutatták, hogy fegyveres jobbágyok még a nemesi birtokjogot is meg tudják törni. Tudtommal ez az első eset az új jobbágyság történetében, hogy jobbágyok (nem magyarok!) nemesítés nélkül vehetnek — örökváltsággént — nemesi birtokot.

A legtöbb birtokos azonban tovább járt panaszkodni, s végre is Eszterházy Miklós az ő nádori törvényszékén Pozsonyban 1628-ban ítéletet mondott: a panasztevő nagybirtokosok földjein élő vlachokat kivette a vend-horvát kapitányok alól, s visszaadta őket földesuraiknak, anélkül persze, hogy az ítélet végrehajtható lett volna. Ekkor már a következő földesurak birtokain éltek vlachok: a zágrábi püspök és káptalan, a panonhalmi apát, császmái káptalan, egyéb egyháziak, Dersffy, Bánffy, Kerecsényi, Greczv, Kutkóczy, Gregorianczi, Safarics, Miketincz, szentdomonkosi Konszky, Golecz, Ciganich, Tompa, Budor de Budrovecz, Prasskoczy. Mindezek továbbra is túrni voltak kénytelenek birtokaik elidegenítését, s legfeljebb tovább

fenyegetőzhettek, hogy kiűzik a vlachokat, mint például egyszer Kónszky Gáspár: elűzi őket, s helyére a haza fiait, homines patriae fogja beültetni, akik úgyis hívebben őrzik a határokat, mint ezek a jövevények.

A vlachok határőrzésével maguk a német és vend kapitányok sem voltak mindig megelégedve. Szerintük is folyton érintkezésben vannak a törökkel, ennek kémszolgálatot végeznek, a keresztény gyermekeket neki eladják, rabolnak és fosztogatnak, s egymás közt folytonosan érintkezésben lévén, lázadásra készülődnek. Barátjaik, a német kapitányok, a vlachok e megbízhatatlanságát azzal magyarázták, hogy nem fizetvén adót, igen sok szökött jobbágy megy közéjük, s e rendetlen elemek okozzák a bajokat. Csakugyan többször meg is próbálják a rendes, zsoldos vlachoktól a „privát vlachokat“ (földesúri jog alatt élőket), valamint a predaucokat, árulókat, renegát rablókat elválasztani. Vlachok és predaucok azonban többször is fellázadnak; Zrínyi Miklósnak, mint bánnak sok baja van velük, de mindez mégsem elég arra, hogy a császári kormány megvonja tőlük pártfogását. Mert itt nem jobbágyviszonyok rendezéséről volt szó — e tekintetben a vlachoknak semmi panaszuk nem lehetett, egészen olyan jogállásban voltak, mint például a székelyek János Zsigmond előtt —, a császári kormányra a vlachügy azért volt fontos, mert e jövevényekre támaszkodva, lehetett megvalósítani a magyar és horvát rendiségétől független határőrvidéket.

Ennek alapjául a vlachoknak ősi délszláv családi szervezete ajánkozott. Több család, azaz a falu, élén a kenéz, vagy bíró állott, aki még a régi patriarchális hatalommal kormányozott; az ő kötelessége volt a 17 éven felüli fiatalokat számon tartani, hogy katonai szolgálatra kiképeztessenek. A kenéztől elkezdve, a hivatali hierarchiát a vend-horvát főkapitányok építik ki, s egész szervezetté II. Ferdinánd 1630-i és Lipót császár 16674 „vlach statútuma“ alakítja. Ezek szerint a vlachok egész komunitása 3 főkapitányságból áll, a körösiből, kaproncaiból, ivanicsiból, mindegyikben egy főbíró, akit a kenézek és a falvak szeniorai választanak Szentgyörgynapkor a főkapitányság várában, s akit a generális erősít meg. A választásokon kívül gyűlések tilosak, egyik kapitányság vlachjai a másikéval nem érintkezhetnek és hadisegélyt sem kérhetnek egymástól. A falvak határait a főkapitány jelöli ki, ő nevezi ki a vajdákat, a falvakból kiállított katonaság, a haramiák tisztjeit, még pedig a falvak ajánlására. Katonai szolgálatukért zsoldot kapnak, de ezért kötelesek még a Dráva és Száva közti vadon erdők vágására is.

A század végére 6—7000 fegyverest kiállító, legalább 50.000 lélekből álló lakosságról van szó, mely vármegye, földbirtokos, polgári rend iránt ősi gyűlölettel telve, egyedül tisztjeinek, s azokon keresztül császárijának engedelmeskedik, bár még Lipót is hangsúlyozza, hogy területeik felett mint magyar király

rendelkezik. Készen van a horvát határőrvidék, ahonnan a gránicsárok kétszáz év múlva, bécsi parancsra, Buda ellen fognak indulni. Azzal a különbséggel, hogy e horvát határőrök ekkor még vlachok, azaz görög nem egyesült, orthodox rácok, kiknek a katolikus egyházba térítésük munkáját korán megkezdik a zágrábi püspökök és a magyar kormányhatóságok. Domitrovics Pál zágrábi püspök közvetíti a Törökországból bevándorolt Vratanja Simon bazilita szerzetes unióra térését, ez utóbbit V. Pál pápa 1611-ben kinevezi a „Magyar-, Tót- és Horvátország végein élő rascianusok“ püspökévé, ezzel megalakul a marcai, másként schweidnici uniált vlach püspökség, melynek viselői ugyan maguk is többször visszaesnek a schizmába, s kinevezésük ügye a magyar királynak és püspöki karnak állandó gondokat okoz, de az új püspökség legalább is előkészíti alattvalóit az unióra, mely a század végén végbe is ment. Addig is a betűre nehezen szoktatható vlach ifjúságot és fiatal kalugyereket a zágrábi jezsuiták tanítják szemináriumukban, s eltartásuk költségeit a pozsonyi magyar kamara fedezi.

A felvidéki vlachok

A drávántúli vlach vándorlás ismerete alapján közelebb juthatunk a felvidéki vlachkérdéshez, melyre vonatkozólag, sajnos, ma aránylag kevés ismerettel rendelkezünk. Lehetséges, hogy a vlach vándorlás nem állott meg a Dráva vonalánál, a Dunántúlon is áthaladt, s a XVI. század közepén már a Kárpátok egész kiterjedésében találkozunk vlach pásztorokkal, akik a tót és magyar települési vidékeken tiszta szlávoknak tűnnek fel, és éppen olyan hegyi pásztor?életmódot folytatnak, mint drávántúli testvéreik. Ott, ahol megtelepedett tótok közt szerepelnek, ezektől nem nyelvük, hanem egyedül életmódjuk különbözteti meg őket; az életmód és foglalkozás az, ami a Kárpátok szlávokta vidékein jellemző reájuk. Valach, valasz ehhez képest a liptói és szomszédos tót nyelvben nem is külön népet jelent már, hanem egyszerűen pásztort, bojtárt, aki erdőkben őrzi és hajtja nyáját; valaszka?nóta a pásztoréletről, s ezzel összefüggő dolgokról szóló népdal, mely az erdei pásztorok életének eseményeivel, a pásztorok szállásain, sövényből készült tanyázó helyein történt dolgokkal foglalkozik. Ilyen és hasonló ártatlan, politikától mentes adatok és tények mögött kell felfedeznünk a török korszak e nagy népvándorlását, mely a ruthén területtől Nyugat felé, s Pozsonymegyétől éjszakkal a Felvidék legtöbb vármegyéjét előntötte, s a nyugati határon meg nem állva, a Trencsénnel határos Morvaország földjén is létrehozta az ú. n. Mährische Walachei-ben a morva vlachok telepedését. Mai ismereteink alapján nehéz megmondanunk, mennyiben kapcsolódik a Keletről Nyugatra hatoló vlach vándorlásba a horvátországi vlachok éjszakra irányuló hulláma: annyi bizonyos, hogy a XV. században már több helyütt jelentkező fel-

vidéki vlach népelem a török hódoltság századaiban eddig nem látott tömegekben nyomul előre. Azok a kutatók, akik a Kárpátok két lejtőjén gyakorolt ősi juh- és másodsorban marhapásztorokdás történetét vizsgálják, a vlach vándorlás korát általában a XV—XVII. századra teszik; ebben az időben alakul ki a pásztor szervezet, mielőtt az a következő századokban a pásztorok letelepedése és földművelésre áttérése miatt elhanyagolható. Itt összefoglalólag csak annyit emelhetünk ki, hogy a juh-tenyésztésnek tejjgazdasági része, úgy látszik, lényegesen oláh (román) eredetű a Kárpátok egész területén, azonban a marhatenyésztés és a még tejjgazdaság előtti juhtenyésztés minden, történeti és nyelvészeti jel szerint magyar eredetű, s az Alföld ősi magyar állattenyésztésének egy késői hajtása. A hegyeken vándorló szláv és oláh népek a magyartól vették át, a további fejlődés során pedig ez a vándorpásztorokdás mindenütt a vlachok neve alatt folyt, bár a pásztorok nemzetisége lengyel, tót, rutén vagy magyar volt is.

A vlachok jelenléte az éjszaknyugati hegyvidéken a XV. századhoz képest erősen gyarapszik. 1550-ben találunk a Thurzó-birtokokon Árvában, 1553-ban Árvában, Trsztena, Dubova vidékén vlachokat, 1566-ban Nyitra, Turóc vármegyékben, ahol őket szerződött oláhoknak nevezik; Zólyom vármegye kiúzi őket, mivel nem akarnak jobbágyként adózni; Trencsén vármegyében a XVI. század vége felé Teiekessy Mihálynak, a rablás és útonállás miatt kivégzett fiatal főúrnak bandáiban szerepelnek; ez időnkint oláh pásztorokat fogad fel szolgálatába, akiket vajdáik vezetnek, akárcsak a déli vlachokat. A hegyeken át tovább vándorolnak Morvaországba, hol egyrészt OláhsMezericsben telepszik le; Gusztáv Adolf seregében is ott vannak ez oláh pásztorok, akik itt, a távoli Éjszakon újra visszatértek déli testvéreiknek, az uszkokoknak harci foglalkozásához. Különösen világosan szemlélhetjük úgy elterjedésüket, mint életmódjukat a bányavárosok körül, ahol az erdőkre mindig szükség volt bányafa miatt és a kohók ellátására; ennek következtében I. Ferdinánd, Miksa és Rudolf korában állandóan figyelemmel kísérték a bányahatóságok a vlach pásztorok vándorlásait, akiknek kecskenyájai a legnagyobb károkat okozták, a bányagazgatóságtól ekkor már előrelátóan felnevelt fiatal erdőket teljesen tönkretették. Jelenlétük megállapítható Selmecbánya, Körmöc-, Libetbánya környékén, a Garam mindkét partján elvonuló erdőségekben, a zólyomlipcei, murányi, véglesi uradalmakban, a Balassák, Dobók, Dóczyak birtokain, tovább éjszakra Liptóban a Szentiványiak, Tersztyánszkyak, Szmrecsányiak közös havasain. Mindenütt kecske- és juhpásztorokdás a foglalkozásuk; sövényből vagy fából készítik esztrengáikat, azaz cserényszerű fejtőhelyeiket és juhaklaikat, ahol sajtot készítenek, a saját élelmükre és a földesúr számára, akinek ezenkívül juhokat, vagy azok váltságául juhadót fizetnek az erdők hasz-

nálataért. A nyugati területek vlahjainak életmódja semmiben sem különbözik a keletitől, az Erdély felől jöttékétől; nyelvben sem lehet őket egymástól megkülönböztetni, mivel ekkor már a keletiek is, ha ugyan valaha románul beszéltek, szlavizálódtak és az éjszakkéleti Kárpátokban a ruthénektől, tovább nyugatra, keleti tót vidéken a tótoktól nyelvben már nem különböztethetőek szét. A keleti áramlat a munkácsi uradalomból haladt a makovicai Krajna felé, s onnan tovább Liptóig és Turócig és tovább. Hasonlóképpen nehéz megkülönböztetni a rutén pásztort az oláhtól az éj szaki és éjszakkéleti vidéken, s igen valószínű, hogy amint az oláh éjszakon beolvadt a tótságra, úgy tűnt el nyom nélkül a rutén tömegben is.

A tótok és vlahok

A tótság elterjedésének határait e korszakban alig tudnók megvonni; kétségtelen csak annyi, hogy a magyarság és németesség ekkor még sok helyütt lakott, ahol később a tótok hódítottak. Utóbb látni fogjuk, hogy a XIX. században tekintélyes tót kisebbséggel vagy egyenesen tót többséggel bíró városokban és mezővárosokban ekkor még csak magyarok és németek küzdenek a hatalomért; a tót bevándorlás még nem olyan nagy, hogy szóba jöhetne. Általában tudjuk, hogy a tótok nagyobb központokba, városokba a körülfekvő falvakból költöztek be, s hogy ez a folyamat megindulhasson, ehhez szükséges volt maguknak e falvaknak kifejlődése, állandósulása, lakosokkal megtöltése. Ez pedig előbb nem kezdődhetett, mint mikor a vlah pásztorok felhagytak nomád életmódjukkal és akár hegyi községekben letelepedve, állandó lakosokká, s most már tót parasztokká, jobbágyokká lettek. A vlah letelepedés a XVI. században még igen csekély mértékben figyelhető meg; ez a kor az, mely mindenütt a vándorlás, a folytonos hullámvásás képét mutatja; a nagybirtokosok majorságait nagyobb mértékben a század végén kezdik alapítani, s ezzel az intenzívebb gazdasággal kapcsolatban fordítanak gondot erdőik és havasaik jövedelmezővé tételére, próbálják meg a vlahok vándortömegeitől előbb csak sajtot és juhádóként huszadot követelni, majd pedig őket rendes jobbágyokká tenni. A folyamat egyes momentumait másként nem is képzelhetjük el: vlahok, mint félnomád pásztorok, nem szállhattak le egyenesen a magasabb műveltségű városokba, hanem előbb a falusi, jobbágykultúrába kellett beilleszkedniök, s ha már az ő tömegeikkel feltöltették a tót falvak, csak ekkor indulhatott meg ezekből a beköltözés a városokba. Itt ugyan pontos adatok híján sötétben tapogatózunk; abból azonban, hogy a XVII. században már aránylag kevesebb vándorlásról hallunk és annál több megtelepedett vlah, ruthén, oláh faluról van tudomásunk és hogy a vlah szó a XVII. században már mindinkább csak pásztort jelent, anélkül, hogy nemzetiséget, a

környezettől eltérőt tudnánk mögötte sejteni: ezek alapján feltehető, hogy a vlach letelepedés korszaka a XVII. század volt.

A rutének

Ugyanez állapítható meg, már több adat alapján, a ruthén földet illetőleg. Itt már pontosan tudjuk, hogy a magyarság határa éjszakkal tovább terjedt, mint manapság; egy csomó magyar falu volt, mely később ruthénné lett, s e magyar falvak egy része éppen a török elől menekülő délvidéki magyarság alapítása. A beregmezei Verhovinán Krajna, Lucska, Magyarovica ekkor magyar községek, az előbbieket 40—50 családdal, 200—300 lélekkel; egy csomó protestáns falu is található, melyek magyár lakossága később rutén és görög keleti lett, így Pósháza, Munkácsújfalú, Klacsanó, Oláhkerpec, Kucsava stb. Tovább nyugatra Abaújvár, Torna, Ung, Sáros, Ugocsa megyékben ekkor még a havasi legelőkön kívül alig van ruthén falusi lakosság, a falvak mind magyarok és németek, az évszázados telepedési állapotok még nincsenek megzavarva, a ruthén vagy kisorosz népfaj még fönn vonulgat a havasi, hegyi legelőkön és nem is álmodoz a jövőről, mely őt messze be a magyar síkságra fogja elterjeszteni. Hiszen ekkor még pl. Mármaros hegyes vidékein is magyar jobbágyok vannak, Huszt várának és uradalmának jobbágyságai név-lég is szinte teljesen magyarok.

A XVI. század második felének magyar országgyűlésein e vidékek lakóit ruténeknek és vlachoknak vegyesen nevezik, itt tehát már az egybevegyülés végbe ment, s amennyiben oláh eredetű pásztorokról lehetett itt szó, ezek már eltűntek a rutén tömegben annál könnyebben, mert mind a két népfaj nemcsak foglalkozásban, hanem vallásban is azonos volt: görög keleti pásztorok voltak. A nemzetiségi történet ezen a vidéken a foglalkozáson kívül elsősorban a vallást kénytelen tekintetbe venni és átalakulni egyháztörténeté. Nekünk erre nincs terünk, s más összefüggésben úgyis látjuk majd, miként próbálja a katolikus magyarság és az erdélyi protestantizmus a görög keleti egyház kizárólagos uralmát a ruthének közt megtörni és uniót létesíteni. A nemzetiség fenntartásának itt is legbiztosabb, bár ekkor még öntudatlan támaszai voltak az orthodox lelkészek, ruthén néven a batykók, akik a román pópákhoz, vlach és rác kalugverekhez hasonlóan szinte semmivel sem emelkedtek ki kultúra dolgában híveik közül; a ruthének közt állandó szokás volt, hogy tanulatlan jobbágyok, helyzetükön könnyítendő, felcsaptak batykónak, s viszont a batykók fiai visszaestek a jobbágyságba. Ez magyarázza, hogy a batykók nem voltak úgy elosztva a falvakban, mint ezt az istentisztelet szempontja követelte volna, hanem egy-egy faluban nyolc-tíz ilyen papi család is élt, ugyanúgy keresve kenyerét, mint a többi orosz jobbágy vagy pásztor. 1654-ben 600 orosz batykóról van tudomásunk, s ekkor az egész ruthén népet hozzávetőlegesen 300.000 lélekre becsül-

ték, melynek legnagyobb része a Rákóczi-féle munkácsi uradalomban, 150 batykóval, a Homonnai-féle szentmiklósiiban 170 batykóval, továbbá a Barkóczy-birtokon (30 batykó), Rákóczi Lászlón (77), Szerednyén (37), Varannón (35), s a sztropkói birtokon (30) élt. Ebben az időben, a XVII. sz. közepén már a letelepedés igen előhaladt közöttük: a munkácsi uradalomban nagyszámú kenéz él mint lovaskatona, 1649-ben 122 főkenéz mellett 117 szolgáló kenéz; a falvak nagyrészt magyar mintára állandó jobbágylakossággal bírnak, s még ott is, ahol a főfoglalkozás az állattenyésztés és sajtkészítés, rendes jobbágyszolgáltatások állnak fenn, még pedig igen sokfélék, a kenézekkel kötött megállapodások szerint, de általában véve sokkal enyhébbek, mint aminőket a rég letelepedett magyar jobbágyfalvakban fogunk látni. A juhosok juh és kecske után huszadot, a sztrongálás idején sajtot adnak, és köteleztetnek sátoros ünnepeken az uraság borát és szilvapálinkáját kimérni és a pénzt beszolgáltatni. A XVI. század magyar törvényei még különbséget tesznek olyan ruthének között, akik „falvakban jobbágyok között házakkal és más örökségekkel bírnak“, meg olyanok közt, akik „házakkal nem bírva, a havasokon és erdőkben legeltetik barmaikat⁴-, s ennek következtében a két életmódnak megfelelően különböző adóelbánásban részesülnek. Ez utóbbiak tuguriumokban laknak, melyek ekkor már nem ide?odaszállítható sátrak, hanem a havasok legeltetési célokra alkalmas helyein felállított kalyibák, a hozzájuk tartozó juhsövénnyel, sztrongával; az egésznek magyarul és egyúttal mindegyik nép nyelvéen, mely vándorpásztorokodással foglalkozik, „szállás“ a neve. Itt tehát a lakás már állandó, csak lakosa változik: a ruthén pásztor, éppúgy, mint a nyugati részek vlachja egyik tuguriumból a másikba költözik és hajtja nyáját, a szállás maga pedig, ha az egyik pásztor elhagyja, üresen áll, míg másik jövevény el nem foglalja. A tuguriumok száma az, amit a földesúr összeír, s a tugurium után jár a pásztorok adója, tekintet nélkül arra, hogy melyik pásztor lakik benne. 1600 körül a rónaszéki uradalomban a Tisza forrásvidékén 18 ily adózás alá eső szállás volt, a Nagyg forrásainál pedig 12. A XVII. század második felére ezek a tuguriumok többnyire eltűnnek, s igen sok helyütt, ahol korábban kiterjedt juhtenyésztés folyt az alpesi legelőkön, így a Homonnai-birtokokon, később mindennek nyomát sem találjuk, ami ismét a telepedés előhaladását, szilárdulását, a falusi, jobbágyéletnek a pásztorral szemben való terjedését jelenti.

I. Ferdinánd még a ruthéneket, a déh vlachokhoz hasonlóan, univerzitásnak nevezte: a ruthén népnek e közösségét a hiten kívül ugyanazon foglalkozás és ugyanazon félnomád kultúra tartóttá össze. Száz esztendő alatt ez az univerzitás falvak törnégeré bomlik szét és a kisorosz nép néhány magvar földesúr fardozása következtében nomád állattenyésztő állapotát elhagyja, állandó lakást választ magának, akár lesz belőle földművelő

Ökörhajcsár.

Vándor mesterlegény.

1. ÖKÖRHAJCSÁR. — 2. VÁNDOR MESTERLEGÉNY. -
1. A Nemzeti Múzeum Oct. Germ. 198. kéziratából. 2. A Magyar Tud. Akadémia Történelem; Régészet 2. sz. kéziratából.—
1. Halinanadrág, szí jazott bocskor, durva fehérvászon ing, kék szövetöv; kék posztózeke, ólomgombokkal, báránybőr kucsma, bajusz, fonatos haj; fekete bőrtokban evőkésztség; a kép, úgy látszik, rác hajcsárt, hajtót ábrázol. — 2. Világosbarna hosszú dolmány, fekete ujjhajtóka, zsinóros gombolás, fekete szövetöv, fekete nadrág, mezítláb; fehér vászontarisznya, rókaprémes fekete kucsma; magyar nemzetiségű vándorlegényt ábrázol.

jobbágy, akár „szabados“ kenéz, lovas katona vagy postálkodó, akár pedig továbbra is megmarad az állattenyésztésnél, melyet letelepedve, kétségtelenül magasabb fokon gyakorol, mint korábban, félnomád állapotában.

Amikor a XIX. század nemzetiségi küzdelmeiben hallani fogjuk, miként vetik a politikai vezető nemzetnek, a magyarnak szemére a nemzeti kisebbségek szószólói, hogy a nem-magyar népeket kulturális elmaradottságukban hagyta, emlékezzünk rá, hogy ezek a kisebbségek még a XVII. században is műveletlen, babonás félnomádok voltak, akiket ekkor sikerült nagy nehézségek árán a magyarnak letelepedésre bírnia. A magyar kéz az, mely az ország viszonyait rendezve, rácot, vlachot, vlachhal kevert tótot, ruthént és tovább Erdély felé oláht félnomád sorból állandó faluba kényszerít, s ezzel a magyar települést körben övező idegen népeket arra a kultúrfokra emeli, melyen európai pályájukat egyáltalán megkezdhetik. Ezzel a tétivel azonban, a körülakó népeket földhöz kötve, havasi erdőkből falvakba szállítva, sajátmaga alól húzta ki a földet: az idegen jobbágnak adott földek soha magyar kézre nem kerültek többé; itt kezdődik tehát a trianoni tragédia, a nem-magyar települési területeknek a magyar állam testéről való leszakítása.

Az oláh telepedés

A nem-magyar nemzetiségek körét kelet felé bezárja az oláh telepedés, melyről az előzőkhöz hasonlóan megállapíthatjuk, hogy a török korszakban nagy lépéssel haladt előre. Erdélynek a nemzeti fejedelmek alatt töltött másfél százada az oláh néptömegek folytonos szaporodását, s elsősorban külföldről beözönlését látta. Békében és háborúban egyaránt folyt ez a processzus. Már Mihály vajda alatt is sokan jöttek be a Havasalföldről, akiknek ő magyar nemesektől elvett birtokokat adományozott. A Báthoryak korszaka alatt egész Bethlen Gáborig folyton tart oláh katonák, zsoldosok beáramlása, akiknek egy része, akár mint jobbágy is, előbb-utóbb letelepedett. Az oláh beköltözés legnagyobb motívuma volt azonban a moldovai és havasalföldi vajdák és bojárok embertelen, kegyetlen uralma, mely alól a szegény oláh jobbágy még akár török uralom alá is menekült, ha tehetett. A román történetírók szerint az oláh jobbágy török alatt csak harácsot fizetett; szpáhi földesurának pedig adót, holott otthon, nemzeti vajdái alatt folyton a legnagyobb zsarolások, pénz- és élelmiszerkövetelések súlya alatt nyögött. E „nemzeti“ uralom alól menekült át a Dunán török földre, de természetesen még szívesebben Erdély földjére, mely akkor a maga rendezett, békés viszonyaival és magasabb kultúrájával valóságban az európai civilizáció határvára volt az oláh, török, orosz elnyomás szélén. Oláh és török területről időnkint valóságos népvándorlás indult meg, amikor a szegény jobbágyok már nem bírták el a bojárok és bégek nyomását, így jött pl.

1585-ben egy az akkoriaktól 10.000 családra becsült karaván, bolgárokból, szerbekből, oláhokból, akik a török uralmat el nem bírva, kéredzkedtek be, s miután egy részük földmunkát talált Erdélyben, a többi tovább ment Lengyelország felé és Magyarországon át Nyugat irányában.

A bevándorolt idegenek letelepedését a régi magyar lakosság pusztulása tette lehetővé: az a processzus, melyet Bihar megye Körösvölgyeiben megfigyeltünk, sokszorozottan ment végbe Erdélyben is, különösen a magyaroktól lakott hét vármegye területén. Míg ugyanis a Székelyföld, pl. Csik és Háromszék még a XVII. században is áthatolhatlan erdőiről, sűrű vadonjairól volt híres, melyekbe csak II. Rákóczi György bukása óta merészkednek be néha a tatárok, s míg a szászok földjét városaik erős falai védelmezték ellenséges támadás ellen, addig a vármegyék völgyei, nagyszámú jobbágyfalvaikkal együtt nyitva állottak az ellenségnek. Tudjuk azt is, hogy Nagyvárad eleste óta a török hódoltság szinte Kolozsmonostorig hatolt, s hogy a közbeeső vidékeken a még túlnyomólag magyar falvak jobbágysai elpusztultak. Így azután az új oláh bevándorlás itt is magyarok elhagyott házhelyeit foglalta el; így nagymértékben a XVII. század második felében, annyira, hogy ez ellen az ország törvényhozása is védekezni kénytelen. Egy 1666-i törvény eltiltja, hogy a Tövisre most telepített alföldi rácok és oláhok nemesi házakat foglaljanak maguknak, elégedjenek meg olyanokkal, melyeknek tulajdonosai kihaltak vagy elmentek. Az 1689-i törvény általában konstatálja, hogy ahol régebben magyarok laktak, ott most oláhok vannak, akik tehát kötelezettek a hívek nélkül maradt magyar papnak továbbra is papbért fizetni. Az ilyen csendes helyfoglalásról általában csak akkor vesz tudomást az élet, ha a magyarok helyébe telepedett oláh jobbágyok nem hajlandók a kálvinista pap eltartására fizetni, mivel velük együtt úgysis bejött az ő pópájuk, aki régi szokás szerint oláh híveinek adakozásából él, mindenemű földesúri vagy fejedelmi hozzájárulás nélkül. Így állapítható meg a dévai oláhság bevándorlása is: Déva még a XVII. század elején is tiszta magyar lakossággal bír, Bethlen Gábor alatt költözik be 4—5 oláh család; jelenlétük csak akkor tűnik fel, amikor 1640-ben oláh templom építéséről van szó. A török és oláh területről bevándorolt oláhokat szinte teljesen a magyar vármegyék fogadták be, a székely székek nagyobb sikerrel zárták el magukat előlük, s az a fejlődés, mely a XVIII. században a szászföld nagymérvű eloláhosodásához vezetett, még ekkor szinte meg sem kezdődött. 1760 körül az egész szász területen 86—90.000 száson kívül már 64—65.000 oláh lakik, holott az egész török korszak alatt legfőlebb 14—18 olyan faluról van tudomásunk, mely a háborús időkben elpusztulván, szász helyett részben vagy egészben oláh lakosságot kapott.

Valamivel több oláh gazdával, családfővel találkozunk egyes nagy szász városok külvárosaiban, így különösen Brassó „bobgár“ városrészében; egészen véve az erdélyi szászok birtokállományukat úgy a magyarral, mint az oláhval szemben nagy sikerrel fenntartották, azon szigorú tilalmak segélyével, melyekét nem?németek beköltözése ellen érvényesítettek. Most is megesik, mint a középkorban, hogy megtelepedni készülő oláhokat kiűznek földjükről, s nagy ritkaságszámba megy, amikor Segesvár Bethlen Gábor uralkodása alatt maga telepít egy oláh jobbágyközséget a saját földjeire.

Az újonnan betelepülő oláh lakosság szinte egészében jobbágyként foglalta el az elhagyott magyar jobbágy falvakat, ami már úgy a Havasalföldből és Moldvából menekült oláh, mint a hegyekről lebocsátkozó havasi pásztor számára emelkedést, magasabb kultúrformába lépést jelentett. A régi oláh lakosság azonban továbbra is megoszlott egyszerű jobbágy és privilégizált jogállású kenéz, boér vagy teljesjogú nemes között. A XVII. század legelején a nagykiterjedésű Zaránd vármegye nemességének fele oláh, Karánsebesen és Lúgoson a sok kisnemesnek legfőlebb egyharmada magyar, a többi oláh és rác; később más kerületekben is szaporodik az oláh nemesség, részben az eddig is privilégizált boérok megnevesítésével. A Kővár uradalmához tartozó boérok a XVII. században már nemes?számba mennek, s ha privilégiumaikat a zsarnok Báthory Gábor nem respektálja is, Bethlen Gábor ismét helyreállítja azok érvényét, Apafii Mihály alatt pedig az uradalom 24 faivában szinte minden nemes oláh nemzetiségű. A régi kenézcsaládok egy része, igaz, a XVII. században leszorul a jobbágy-ságba, vagy legalább ennek vezető rétegébe, a falubírák közé, azonban sok vidéken hanyatlás helyett emelkedés lesz sorsuk, így Kőváron kívül Máramaros megyében, ahol az oláh nemes családok tovább virágznak, vagy a hatalmas fogarasi uradalom területén. Itt a boércsaládoknak jobbágy és nemes közti helyzete megszilárdul; a Báthoryak óta minden birtokosa az uradalomnak, fejedelmek úgy, mint fejedelemasszonyok, nemcsak megerősítik a boérok régi jogait, hanem jogállásukat ki is bővítik. Bornemissza Anna kezében az uradalom boérai maguk is földesurak, szántóföldeket és havasokat birtokolnak, jobbágyaik vannak, akik részben oláhok, részben cigányok — ez utóbbiak együtt tódulnak be az oláhokkal Havasalföldről és Moldvából —, saját jurisdictiójuk van, melyet a fogarasi udvarbíró tizenkét esküdt boérral gyakorol és szolgálatuk az országos nemesekhez hasonlóan nem egyéb, mint „régí szokás szerént Fogaras várához tartozó szolgálat jó köntösökkel, paripávai és fegyverrel. A kifejezés is ugyanoly tartalmú, mint a nemeseknél: „megnevesítettük aszerint, hogy boérrá tesszük“.

A magyarság és a kisebbségek

A régi magyar telepedési területet tehát csupa oly vidékek veszik körül, amelyeknek lakossága idegen, félnomád nemzetiségekből most sűrűsödik össze kompakt nem-magyar tömeggé, hasznára fordítva azt az óriási vérvesztést, melyet a magyarság, a honvédő nemesség és a többnyire jobbágyeredetű végvári katonaság révén, éppen akkor állandóan szenvedett. Ugyanekkor pusztulnak el az Alföld ősi magyar telepei, s mindezt tekintetbe véve, valóban fel kell vetnünk a kérdést, hogyan tudott az ország és kultúrája ilyen körülmények közt is magyar maradni?

Itt meg kell gondolnunk, hogy idegen nemzetiségek be-telepedése akkor egészen más jelentőségű volt, mint lenne manapság, vagy akár a XIX. század első felében is, a nemzeti érzés hatóerejének állami keretekből népekre való átcsapása idején. Kisebbségi kérdés akkor annyira nem volt, hogy az ország régi birtokosai, közigazgatásának kezelői észre sem veszik, hogy idegen népek költöznek be, s ehhez képest gondolkodásukban nem is nyomul be annak szükséglete, hogy ezen népek ellen védekezzenek. A kisebbségi kérdés akkor mindkét fél megelégedésére megoldódott azáltal, hogy a nomád nem-magyarokat a magyar birtokos földjére engedte, s ott vagy továbbra is félnomád állattenyésztőnek hagyta meg, vagy pedig magyar jobbágyságot mintájára jobbágyi szolgálatra kötelezve őket, falvakba telepítette. Ennél az egész népvándorlásnál és telepedésnél soha nem tesz különbséget a telepítő magyar úr nemzetiségek közt, népfajhoz tartozás szerint; ehhez képest hiányzik is minden nyoma azon rendelkezéseknek, melyek a nem uralkodó népfajhoz tartozókat szabadságaikban — nemzetiségük miatt — korlátoznák.

Pedig más népek ekkor már felismerték a közöttük lakók veszedelmes voltát a saját helyzetükre, s ebből a nemzeti önzésből kiindulva megkezdték a korlátozó törvények létesítését, melyek együttvéve az európai minoritás jognak oly szomorú monumentumait alkotják. Egy ilyen Corpus juris minoritatumnak élén állhatna a cseh országgyűlés 1615-ben hozott törvénye, mely ingatlan tulajdon öröklését a cseh nyelv ismeretéhez köti, ugyanezt teszi az igazságszolgáltatás, iskola és istentisztelet nyelvéről és az olyanokat, akik németül beszélnek, félév alatt kivándorlásra utasítja. Magyarországon nemcsak ily törvénnyel, de hasonló természetű közigazgatási rendelkezéssel sem találkozunk, ezekben a régi századokban a legkevésbé. Nemzetiségi vonatkozású panasznak a most bevándorló népek részéről nyoma sincsen, nemcsak azért nem, mert hiszen e nomád nincstelenek kulturális igényekkel nem bírván, csak örülhettek, hogy a magyar birtokokon békességes megélhetést biztosítanak nekik, de azért sem, mert a magyar uralkodó nép tényleg a legcsekélyebb mértékben sem nyúlt bele az ő nemze-

tiségi viszonyaikba. Ellenkezőleg, mind a két században azt látjuk, hogy a magyarság respektálja a nem-magyar lakosság közigazgatási és kulturális szükségleteit, s ezekkel kapcsolatban nyelvük gyakorlását is biztosítja nekik. Egyházi téren állandó a gyakorlat, hogy mindegyik nép fiainak a saját nyelvükön kell az istentiszteletet tartani. Így tesznek a katolikusok, akiknél a falu népessége szerint változik a prédikáció nyelve, pl. a gyöngyösi ferencesek az ott levő nem nagyszámú tót lakosság miatt tótnyelvű prédikációkat is tartanak; ugyanezen elv érvényesül a papnevelésben is, ahol pedig, ha van elnemzetietlenítési törekvés, az ilyen könnyen és bizonyára legelőször nyilatkozhatnék. A magyar katolikus klérus 16114 zsinata megbízza az esztergomi érseket, Forgách Ferencet, hogy Rómában kieszközölje a külföldi, főként jezsuita teológiai főiskolákon magyarok mellett szlávok, azaz tótok és horvátok felvételét is; majd pedig maga Pázmány Péter, a legnagyobb katolikus főpap az, aki a pozsonyi gimnáziumban magyar-, német- és tótnyelvi tanításról gondoskodik. Ebben a korszakban, amikor az állam még nem törődött az iskolaüggyel, ennek istápolása tisztán az egyházak és patronusaik, valamint a községek, városok kezében volt, s mindezen iskola-fenntartók, semmiképp el nem térve Forgách Ferenc és Pázmány Péter példájától, a lakosság nyelve szerint rendezték be magyar, német vagy tót iskoláikat. Es amint a katolikus magyarok természetszerinti kötelességüknek tartják tót prédikádókról és tót iskolákról gondoskodni, ugyanezt teszik az ágostai hitvallás híveinek vezetői, egyháziak és világiak is, amikor kezdettől fogva magyar, tót és német szuperintendenseket választanak. Hogy a reformáció mégsem gyakorolt pozitív hatást a tót nemzetiség kifejlődésére, sőt azt még hátráltatta is, ennek sem a magyar patronusok voltak az okai, hanem az a körülmény, hogy a tót lutheránusok a Felsőmagyarországon korábban elterjedt huszitáktól vették át az istentisztelet cseh nyelvét, s így a tót protestáns egyház tót helyett cseh irodalmi nyelvet alkalmazott és maga fosztotta meg saját népét a nyelvi fejlődés egy nagy lehetőségétől. A tót protestáns írók cseh nyelven írják munkáikat, s ritka eset az, hogy iskoláikban a köznép megvetett tót nyelvét is érdemesnek tartják tanítani; ily kivétel a XVI. század második felében Prims János rektor Galgócon, Hussel Albert Privigyén. Egy tót származású prágai tanár, Benedicti Lőrinc már 1603-ban panaszkodik, hogy az ő tót honfitársai igen nagy hanyagsággal vannak nyelvük művelésében, — igaz, hogy ő maga is cseh, nem pedig tót nyelvtant írt. A nép nyelve azonban, bár öntudatlanul is, tovább élt, nemcsak a jobbágyfalvakban, hanem a nagy magyar birtokosok váraiban is, ahol a Thurzókkal élükön minden nemes úr tudott és szívesen beszélt tótul, sőt az asszonyok révén a tót gyakran a családi társalgásnak is nyelvivé vált. Látni fogjuk.

hogy a XVIII. században is elsősorban a magyar földbirtokosok istáptolták a saját írástudóitól elhagyott tót nyelvet. Másutt a reformáció és ellenreformáció egyformán nagy hatással volt a nemmagyar nyelvek kifejlődésére, így különösen a horvátra, mindenkor támogattatva a magyar nagybirtokosoktól. A protestáns Mihály Buciének a Zrínyiek szereznek nyomdát (1564—74), s ez a nyomda adja ki Verbőczy Hármaskönyvének horvát fordítását. Valamivel előbb alapítja Ungnad János a protestáns tübingeni és urachi nyomdát, melyek a szlovén és horvát nyelv fejlődésére rendkívüli hatással voltak; majd a következő század elején megjelennek a horvát jezsuiták, akik egy csapásra megalapítják a horvát tudományos irodalmat. Mindez párhuzamosan és jó szomszédságban a hasonló magyar töreki vésekkel. Zrínyi Péter, a költő Miklós testvére, megajándékozta horvát népét a magyar és horvát vitézség nagy eposzának horvát fordításával és Pavel Ritter Vitezovic, zenggi és likkai kapitány, bécsi udvari ember, a neoacquistica bizottság tagja, nagy horvát író többek közt azzal foglalkozik, hogy levéltárakban aktákat keres a magyar királyságnak a Balkánra való jogai bizonyítására.

Nemzetiségi kérdés nem lévén, természetes, hogy az egyes népfajokat érzelemben sem választotta el semmi az uralkodó magyarságtól. A különbségek ekkor még kizárólag foglalkozás és ezzel kapcsolatos kultúra eltérő voltából származnak. A horvát, tót vagy oláh jobbágy érdeklődési köre és felfogási képessége nem igen terjedt magasabb politikai összefüggésekig, amint a magyar jobbágyé sem; viszont a horvát és magyar főúr, az oláh és magyar nemes minden politikai kérdésben szolidárisak voltak egymással. Ahol pedig a jobbágy mégis csak kiemelkedett helyzetének napi gondjai közül, ott szintén egynek érezte magát a magyarsággal, így különösen a tót jobbágyok, akikről tudjuk, hogy mielőtt kurucdalokat énekeltek volna, népénekekben Lajos király mohácsi veszét panaszolták, majd pedig Zrínyi Miklós hősi halálát; Szigetvár elestét a tót nép egyik ily énekében a cseh ágyúmester árulásával magyarázza. A tót jobbágy a felvidéki vármegyék insurrectióiban éppoly vitézül és kötelességtudóan vett részt, mint a magyar paraszt; ott van a föld tót népe a Bethlen Gábort támogató Illésházy- és egyéb főúri kontingensekben, ott van I. Rákóczi György mellett, Thököly Imre seregében pedig külön tót gyalog egységek működnek.

A német kisebbség

Nehézségeket két népfaj között csak a magyar-német viszonylatban találunk ekkor. De itt is különbséget kell tennünk a városi németség és a között, mely nyílt vidéken, legfőleg mezővárosi privilégiumok védelme alatt élt. Ez utóbbiak helyzete szinte változatlan maradt: a szepesi falvak, a szepes-

gömöri bányavidék lakossága tovább élte a maga német életét, melyben a birodalmi és ausztriai német területekről, főként Sziléziából bejött nagyszámú protestáns lelkész és tanító meg is erősítette őt. A német telepek a Felvidéken még ekkor sokkai nagyobb kiterjedésnek voltak, mint később, a XVIII. és XIX. században. Különösen Sárosban, Ugocsában, Máramarosban éltek még ekkor nagy számmal német falvak, melyeknek lakossága a XVII. század vége felé kezd fogyni, amikor is a birtokos az elhalt német családok helyébe ruthéneket hoz be, s ezzel a német telepek elszlávosodása is megkezdődik, melyet azután itt-ott a megmaradt németeknek görög katolikus hitre térése tesz teljessé. Hasonlóképpen megmaradtak a nyugati Felvidék kis, 9—10 faluból álló nyelvszigetei, így Barsban, vagy pedig Nyitrában a krikeháj-falvak, eredetileg mind scultetia, soltészság jogi formáiban létrejött erdei irtásos s földművelő telepek. Sokkal jelentősebb a városok fejlődése, amelyekben már valódi nemzetiségi küzdelmek figyelhetők meg a régi lakos németiség és az újonnan beköltöző magyarság közt, — e harc fejleményeit, politikai és közjogi vonatkozásai miatt, egy későbbi fejezetben fogjuk érinteni. Ettől a kizárólag a városok belsejében dúló küzdelemtől eltekintve a németiség sem érezte, hogy idegen, nem német földön van, részt vett nemzetében minden kulturális mozdulásában és éppen e kor az, melyben először lesz tudatossá, hogy az ország területén szétszórta németek egybetartoznak és egy nép fiai. Fröhlich Dávid készmárki rektor, II. Ferdinánd császár matematikusa 1614-ben megállapította a magyarországi és erdélyi német telepekről, hogy azok a Jafettől származó birodalmi németektől eltérően a Sem fiai közül való getáktól, gepidáktól, góthoktól származnak, ugyancsak gepida és herul eredetűek voltak azok a római légiók is, melyeknek maradványait a dunántúli németek tesszik. Később jöttek az országba a szarmata szlávok, azután a hunok és utódaik, a magyarok, meg az avarok és ezek fiai: a legnemesebb szkitha törzsből való székelyek. Pannónia tehát kezdettől fogva folytonos változásnak, hullámvásznak volt alávetve, Fortuna kerek golyójaként; egyik nép bejött, a másik ki, területén ugyanaz ment végbe, mint az egész emberi életben, örök vándorlás. Ez nem akadályozta a készmárki rektort, hogy a németet őslakónak tartsa, s különben először használja a német-magyar, Deutschungar jellemző kifejezést, melyben benne van a németiségnek a magyar hazához ragaszkodása, s melyhez hasonló kifejezést a németek ekkor még sehol sem alkottak más néppel szemben.

A magyar nemzetiség erősödése

A német és egyéb népfajok szabad fejlődését annál kevésbé volt oka a magyarságnak akadályoznia, mert maga a magyar nemzetiség is, dacolva a török korszak minden nyomorúságával, a megmaradt magyar és erdélyi területen hatalmas

lendületet vett. A nagy európai szellemi áramlatok a magyar határokon innen elsősorban magyar kultúrát termeltek; a magyar szellemiség továbbfejlődésének állomásait jelzi a reformáció csak úgy, mint a rákövetkező katolikus ellenhatás. Mind a kettő sokkal mélyebb társadalmi rétegekhez hat el, mint korábban a renaissance és humanizmus, mind a kettő minden magyarhoz szól, a könyvnyomtatás útján az olvasóközönséghez, melynek köre kisnemesekre és falusi emberekre is kiterjed már, a prédikáció útján pedig az írni?olvasni nem tudó jobbágsághoz is. A nemzetiség erősödését, öntudatosítását minden irodalmi mozgalom elősegíti, de az írókon kívül a köznapi élet jelenségei is folyton növekvő magyar öntudatról tesznek tanúságot, különösen a XVI. század fordulójától kezdve. Míg korábban a nem tiszta irodalommal foglalkozó nagyurakra is ráfeküdt a humanizmus latin kultúrája: Nádasdy Tamás inkább csak családi körében levelezett magyárral, s I. Ferdinánd államférfiától, Szalaházy Tamás kancellártól, Gerendi Miklós kincstartótól spanyol, olasz, francia levelek maradtak fenn, de magyar egy sem, addig a Báthoryak és Bocskay korától kezdve a családi és magánéletből kiindulól az egész köz? és államélet nyelve is magyar lesz. Báthory István, a lengyel király az első, aki a legfontosabb politikai ügyeket is magyar nyelven szereti megbeszélni és elintézni; utána Bocskay, Illésházy István, Thurzó György már csak magyárral viszik az ügyeket, s a latin nyelv visszaszorul a tisztán jogi vonatkozású ügyek körébe, a diplomatikai gyakorlatba. Bár az ország sorsának intézői ekkor is tudnak latinul, a holt nyelv uralmáról még szó sincs állami vonatkozásokban sem, hiszen a törvénykezés nyelve is magyar még, s az 1574-i törvényben külön ki kell mondani, hogy a legfőbb törvényszékek, az oktavális bíróságok elnökei latinul is tudjanak. A latin nyelv, mely utóbb a magyar nemzetiséget évszázados álomba merítette, csak lassan terjed Verbőczy Hármaskönyvének hatása alatt a nemesség körében; a vármegyék emberei ekkor még alig tudnak latinul, a megyei kiadványok teli vannak magyar szavakkal és korcs latin kifejezésekkel; igen sok vármegye meg is únja a latinnal való küzködést, megyei instrukciók és jegyzőkönyvek nyelve a felvidéki, részben tót vármegyékben is a XVI. század végétől kezdve gyakran magyar. A magánlevelezés, az ú. n. missilisek nyelve a XVI. század második felétől kezdve mindenütt magyar lesz, amint a középosztály, a nemesség fiai a reformáció, majd a jezsuiták iskoláiban mind szélesebb körben megtanulják a nyelvet írásban is használni. A magyarság államfenntartó és kormányzó munkája ilymódon erősíti a magyar nemzetiséget és terjeszti annak hatókörét, anélkül azonban, hogy ebből a nem-magyar népfajokra bármily kár háromolnék.

Általában véve megállapítható, hogy a hatóságok mindenképp a saját nyelvén szólnak, s ezt az egyedül természetes elintézési módját a közigazgatási ügyeknek még sehol sem zavarja meg az a sovinszta nacionalizmus, mely önimádatában egyetlen nyelv diadalmenetét készíti elő akkor is, mikor egyszerű törvénykezési, rendészeti s hasonló közigazgatási érdekék forognak szóban, magasabb nemzeti kapcsolatok nélkül. Amint Balling János, Bethlen Gábor és Rákóczi György erőskezű munkácsi kapitánya 1622-ben egy szabályrendeletben természetesnek tartja, hogy szavait a német, magyar, orosz és cigány nemzethez intézze, mert hiszen mindezen népek fiai ott laknak az ő keze alatt Munkács városában, hasonlóképpen érvényesítik az állami, megyei és városi hatóságok a közérthetőség szempontjait kiadványaikban: azoknak nyelvén

szólva, akikkel meg kell értetniök kiadványaikat. A vegyes lakosságú felvidéki vármegyék kiadványai vegyesen magyar, latin, német és tót nyelvűek; a magyar nagybirtokosokkal magyarul beszélnek, országgyűlési dolgaikat latinul végézik, tót jobbágyaikkal tót nyelven érintkeznek, amint pl. Túróc vármegye alispánja 1683-ban tót nyelvű rendeletben tiltja el a magyar nyelvű káromkodást — természetesen nem a magyar nyelv, hanem a káromkodás rút szokása ellen fordulva. És ha azt halljuk, hogy a besztercebányai toronyőr és az utcákon járó virrasztó örök magyarul énekelték mondókáikat, miközben a német polgárság virradatkor magyar énekekre: „Hajnal vagyon, szép piros hajnal“ ébredt fel, ebből nem következtethető az, mintha a város német polgárai valami különös barátjai lettek volna a magyar éneknek, hanem csak az, hogy az éjjeli örök magyarok voltak és hivataluk végzésénél magyar anyanyelvükön szólottak. Ebben a régi korszakban még senkitől sem követelték, hogy bármiféle működésében idegen nyelvet használjon; a magyarság „olvasztó ereje“ valóban csak természetes, számbeli és műveltségbeli súlyából származott. A nemzetiségi kérdés tekintetében ezt a korszakot Magyarországon bátran nevezhetjük a tárgyilagosság korának: a hivatali élet minden fokán a tárgyilagosság, a célszerűség szempontja érvényesült, az, hogy miként lehet a felekkel a dolgot legegyszerűbben, legkönnyebben elintézni; ennél a kérdésnél csak egyféle felelet lehet: az illető felek anyanyelvén, így érvényesült minden körben az ott szereplő felek anyanyelve, tót, német, magyar, horvát egyformán, s ahol több nemzetiség volt együtt ugyanazon cselekménynél, ott legfőleg több nyelven beszéltek: a vármegye sedriáján tót és magyar nyelvű kihallgatásokat eszközöltek, aszerint, minő felek voltak jelen, s pl. Thurzó György nádor bicsei temetésén tót és magyar nyelvű búcsúztatókat tartottak.

A z oláh nyelv és nemzetiség pártolása

Mély bepillantást nyerünk a nemzetiségi kérdésnek mai soviniszta gondolkodástól annyira idegen rejtelmeibe azon politika szemléletéből, melyet erdélyi szászok, magyar nemesek és erdélyi fejedelmek folytattak az oláh görög nem egyesült, orthodox egyházzal szemben. Itt kétséget kizáróan hiányzott az az érdektelenség, melyet nemzetiségi dolgokban mint a korszak jellegzetes vonását állapítottunk meg. Úgy az ágostai evangélikus szászok, mint a kálvinista magyarok elégedetlenek voltak az oláhok viszonyaival, s arra törekedtek, hogy azokat magukhoz csatolják, asszimilálják, de nem nacionalizmus, hanem kizárólag vallás dolgában. Ha mai gondolkodásunk formáit akarnók ezen dolgokra alkalmazni, és feltennők, hogy a magyarok és szászok asszimiláló törekvései nemzetiségi vonatkozásúak voltak, akkor valóban gyengeelméjűeknek kellene őket nyilvánítanunk, mert hiszen törekvéseik szolgáltatásban éppen az oláh nyelvnek támogatása volt egyik legfőbb eszközük. Az oláh nemzeti irodalom köztudomás szerint azon vallási asszimiláló mozgalomnak köszöni megszületését, melyet a szászok és magyarok szinte egyszerre indítottak meg. Az erdélyi magyar református egyház alig alakult meg, mikor János Zsigmond és országgyűlése az oláh orthodoxokat kálvinista püspöknek rendelte alá, s az oláhoknak ez első református püspöke 1567-ben zsinattal határozta el, hogy az oláh istentisztelet nyelve ezután szláv helyett oláh legyen. Ugyanez a gondolat, az oláhokat a számukra érthetetlen szláv egyházi nyelvtől megszabadítani, anyanyelvű istentisztelethez szoktatni, amely azután lassankint protestáns színezetűvé váljék, a magyar kálvinistákat megelőzőleg is felmerült a szász lutheránusok körében; már 1544-ben megjelent Szébenben egy oláh katekizmus, Benkner János brassói bíró pedig 1559-ben egyrészt az ottani orthodox oláh templomba bevezeti Luther katekizmusát, másrészt pedig oláh könyvnyomdát állít fel, ahol Coresi nevű tergovistyei diákon vezetése alatt kezdődik meg a négy evangélista 1564 kiadásával az oláhnyelvű könyvirodalom. Coresi kiadásában, lutheránus szász és kálvinista magyar támogatással. Így Forró Miklós nemesúr megbízásából jelennek meg 1564-ben az evangéliumok, 1563-ban az Apostolok cselekedetei, 1570-ben pedig a zsoltárok. Utóbb a katolikus Báthory István fejedelemsége alatt a protestáns propaganda egy időre elül; ő az oláhoknak orthodox püspököt engedélyez a moldvai menekült Euthymus személvében, akit az ipeki pátriárka, a balkáni vlachok feje kon-szokrál, s ezzel az erdélyi oláh egyház újból bekapcsolódik a nagy szláv-orthodox közösségbe, s a szláv liturgiát követő oláh püspökök most már erélyesebben ellenállhatnak a meg-megújuló evangélikus és református térítési kísérleteknek. Közben Coresi nyomdájából szláv liturgikus könyvek is ki-

jönnek, de 1581-ben újból lutheránus hatása alá kerül, kkk nyomtatva Hirscher Lukács brassói bíró megbízásából a komi mentáit Evangéliumokat. Ezen szász pénzen készült publikáció ellensúlyozására 1581—82-ben a kálvinista oláh püspök, Tordasi Mihály Szászvárosban kiadja az addig és még sokáig egyedülálló nagy oláh bibliafordítást, a „Paliát“, Geszti Ferenc dévai főkapitány költségén. A fordítást Tordasival együtt oláh kálvinista lelkészek készítették, karánsebesi, lugosi, hunyadi protopopák, még pedig Heltai Gáspár magyar bibliai fordításából olyképen, hogy az oláh nyelvet kialakító fordítók kifejezések után tapogatózva, igen sokszor szó szerint átvették Heltai magyar szavait és kifejezéseit.

A Paia megjelenése korszakot alkot az oláh művelődés történetében, mert megnyitja az irodalmi nyelv emlékeinek sorát, s ennél a döntő lépésnél az elmaradottabb oláh nemzetnek erdélyi magyarok nyújtanak segédkezet, s ők vezetik be az európai népek akkor már rég általános kultúrfokára, a szenti írásnak anyanyelven való olvasására. Ugyanezen úton haladnak a XVII. század nagy erdélyi fejedelmek: Bethlen Gábor oláh bibliafordításon dolgoztat, Rákóczi György oláh könyvnyomdát alapít Gyulafehérvárott, oláh nyelven kálvinista kátét adatként ki, s mikor ezt az orthodox jászvásári metropolita elítéli, neki a már oláh nyelvű válasziratot a Rákóczitól kinevezett erdélyi orthodox püspök, vladika írja meg. Így a polemikus és tudományos oláh irodalom megindításakor is ott áll segítő kézzel az erdélyi magyar fejedelem. A kálvinizmust ugyan nem sikerült az oláh orthodoxiában meggyökereztetni, külön oláh kálvinista püspök nincs is többé, csak bizonyos vidékekre nézve áll fenn az erdélyi magyar kálvinista püspököknek vizitációs és egyházi fegyelmi joga az oláh pópák felett, így I. Rákóczi György idejében Szászváros, Hátszeg, Hunyad, Ilivé, Fogaras és egyebek felett; különben pedig az erdélyi oláh vladikák ismét visszakérülnek a havasalföldi, tergovistyei exarchátus alá, ahol már az egész XV. században is voltak.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy a magyar kálvinista fejedelmek feladták reménységüket az oláh tömegek vallási megnyerésére. Bár az erdélyi és két oláh vajdaságbeli egyháziak érintkezését nem akadályozták, korukban a recepta religiók rendszere következtében mindegyik befogadott vallás a fejedelemnek lévén alávetve, még jobban állott ez a csak tolerált orthodoxiára, melynek püspökei elé, megerősítésükkor, fejedelmi kondíciókat adtak, s ezekben megkövetelték az oláh nyelvgyakorlását és a szláv egyházi nyelv kiküszöbölését. Így szabja meg I. Rákóczi György 1641-ben a tőle kinevezett bihari vladikának, hogy „a szegény oláhságnak maguk született nyelvükön prédikáljon, hogy abból naponkint épülést vehessenek az üdvösséges tudományban és vallásban és így az babonás tévelygésnek homályából napról-napra világosságra vezéreltessenek.“.

Utóbb, 1643-ban, I. Rákóczi György letéve az egyik tőle kinevezett görög és rác ritusú oláh püspököt, helyébe újat nevez ki, akinek kötelességévé teszi, hogy vasár- és ünnepnapokon istentiszteletet és minden egyéb, keresztelési, temetési stb. szertartást „vernacula sua lingua“, az ő oláh anyanyelvén tartsa és tartassa az alája tartozó pópákkal, akiknek babonás szokásait is lehetőség szerint szüntesse meg. Rákóczi ezen kinevezési okmányának feltételei mentek át aztán minden későbbi fejedelmi kinevezési okmányba, amelyek tehát mind megkövetelik az oláh püspököktől és a papoktól az oláh istentiszteletet és a hívek anyanyelvi tanítását. Egész nagy oláh kultúrprogramot fejt ki Apafii Mihály, kinevezvén 1686-ban egész Erdélyre, Fogaras földét kivéve, az oláhok, görögök és ruthének vladikájává Vaszilie Varlámot, meghagyva neki, hogy székhelyén, a fejevári monostorban, továbbá Hunyadban és Máramarosban iskolákat tartson, amelyekben mindenki oláh nyelven részesüljön az írás és olvasás tudományában; a haladottabbak latin nyelvre is taníttassanak, — a magyar nyelvről szó sem esik; kötelessége továbbá a fejevári régi oláh nyomdát újra felállítani, s azon pópákat, akik ruthénül mormognak a templomban, eltávolítani és helyükbe olyanokat tenni, akik az oláh irodalmat ismerik. A régi kálvinista propagandából mindössze annyi maradt meg Apafiiánál, hogy a vladika kérjen időnként tanácsot a kálvinista magyar püspöktől, zsinatot is ennek tanácsa szerint tartson, s annak lefolyásáról a magyar kálvinisták zsinatának jelentést tegyen.

Az egész másfélszáz éves folyamat, melyet itt futtában áttekintettünk, bár a mi nemzetiségi gondolkodásunk számára idegen, mégis könnyen érthető. Sem az erdélyi századoknak, sem a kálvinista magyaroknak nem volt célja az oláh jobbágyokat vagy papjaikat kivetkőztetni az ő nemzetiségükből; mind a két irányból kizárólag vallási téren történt nyomás, amely vallási térről a változások, mai tapasztalataink szerint, azonnal és hatványozott mértékben átmennek a nemzetiségi térre is. Akkor azonban a vallás és nemzetiség e kölcsönhatásáról senki sem tudott, s az erdélyi fejedelmek minden nemzetiségi mellékgondolat nélkül, tisztán hitük propagálása érdekében nyúltak be rendelkezéseikkel az oláh orthodoxia viszonyaiba, s e rendelkezések maguk hozták létre az oláh nyelv és irodalom első kifejlődését, az első gondoskodást az oláh nyelvnek egyházi és iskolai érvényesülésére. Az oláh nemzetiséget erdélyi magyar fejedelmek pártolták és védtek a két vajdaság szlavizáló áramlatával szemben, s igaza van a modern román történésznek, mikor megállapítja: „Tagadhatatlan

tehát a reformáció ama jó hatása, hogy kiszorította az egyházi használatból a szláv nyelvet és a román nyelv csengését kezdte hallatni vallásos ügyekben és az irodalom terén. A román nyelven megjelent nyomtatványok lassankint kizso-

rították a szláv liturgikus könyveket és így Erdélyben a nemzeti (magyar) fejedelmek pártfogása alatt indul meg azon irodalmi és művelődési áramlat, mely csakhamar átcsap a vajdaságokba és százados dermedtségéből föltámasztja a román szellemet.“

A moldvai magyarság

A vallás és nemzetiség ugyanilyen, de akkor senkitől nem érzékelt kapcsolata érvényesült döntő módon azon magyarok sorsát illetőleg, akik Erdély határain kívül a moldvai vajdaság területén laktak. A csángók a XVI. században még hatalmas katolikus szigeteket képeztek a moldvai oláh orthodoxiában, ebben a délbalkáni vlach, kún, bessenyő, tatár, kozák vegyülékben, melyen keleti despotiával uralkodott a szultántól behelyezett vajda, bojárjaival együtt, alattuk a lakosság nagy lelki sötétségben és anyagi kizsákmányolásban, annyira, hogy a jobbágy helyzetét a XVII. században is alig különböztette meg valami a rabszolgáétól. A magyarok körülbelül 40 faluban és városban laktak, földműveléssel, iparral és keletről nyugatra, Erdélyből ki és be kereskedéssel foglalkoztak. Nemzetiségüket akkor egyedül vallásuk tudta biztosítani: abban a pillanatban, mikor a római katolikus vallást elhagyva, orthodox hitre térnek, nemzetiségileg sem tartható vissza eloláhosodásuk. Ameddig a magyar falvaknak megvolt a magyar katolikus papjuk, addig eloláhosodásról szó sem lehetett. Amint az erdélyi magyar fejedelem nem látott valami kívánatos dolgot a kormányja alatt élő oláhok elmagyarosodásában, hasonlóképpen nem gondolt a csángók eloláhosodására a moldvai fejedelem, aki egyedül zsarnokságával, pénzbeli zsarolásaival nyomta el őket, mint más alattvalóit is. A XVII. század közepére igen sok csángó falu üresen áll, lakói szétszaladtak, nem bírván el a vajda és közigazgatása embertelen terheit. A helyükön megmaradtak pedig már közel jutottak az eloláhosodáshoz, éppen katolikus lelkészeik hiánya miatt. Az ősi bákói püspökséget 1611-től kezdve kétszáz éven át lengyel püspök töltötte be, akit hívei sohasem láttak, mellette és alatta lengyel és olasz papok, minoriták működtek, miután Róma Moldvát is a Propaganda-Kongregáció hatáskörébe utalta; a lelkek vezetése így a bákói ferences kolostor barátjaira maradt, akik azonban lassankint kihaltak, a XVII. század közepén már csak emlékük él, így különösen a „kedves Ferenc baráté“, aki a legnagyobb háborús nyomorúságban sem hagyta el híveit. Ezen fapapuesős magyar barátokat a lengyel püspökök nem tudták, nem is akarták pótolni; így aztán a csángó falvakban egymásután elhaltak a magyar papok, s elhalt velük együtt a magyar beszéd is, mert a szegény nép, vallási szükségleteit kielégítendő, nem sokáig tudott ellenállni a vajdától pártfogolt orthodox papoknak. A lakosság lelki gondját műveletlen.

részege, parázna álpapok vették át, vagy pedig világiak, akiket itt diákoknak neveztek, s akik a magyarországi licentiátusokhoz hasonlóan, némi szertartásokat végezhettek. Az erdélyi határhoz közelebb eső községekbe néha átjárt egy-egy székely pap, de tudjuk, hogy bizony ilyen is kevés volt és ritkán juthatott el Moldvába. A tatrosi magyarok emberemlékezet óta nem láttak papot, pedig ők nem akarnak „vagabund-barátot“, hanem a maguk nemzetéből konszekrált lelkészt. A sztanfalviaknak búcsú járó helyük is volt és sátoros ünnepeken átjárt hozzájuk az osdolai pap misézni, ilyenkor nagy processziókat tartottak, elől a férfiak, utánuk az asszonynép, előénekesekkel, magyar énekeket énekelve a Szentlélek eljövételéről, Szűz Máriáról és a magyarok más szent patronusairól.

Moldva területét a dioecesanus püspökök nem tudván gondozni, a római Propaganda-Kongregáció megbízásából Bandinus Márk minorita, marcianopolisi érsek 1646. évben végigjárta a katolikus azaz magyar falvakat. Jelentése borzasztó képet nyújt a pusztulásról, melyet a lakosság a folytonos háborúk, tatár, kozák török, lengyel rablások, de főként a vajdai kormányzás súlya alatt szenvedett. A magyar falvak nagy része üres, vagy néhány családból áll, a legtöbb ember elpusztult, elveszett, elfutott. Ahol 200 magyar ház volt, ott már egy sincs, és a katolikus templomok alapfalait is szét-hordták a betelepülő oláhok. Lakott magyar falvak ekkor a következők voltak: Hús, Vaszló, Bariad, Galacz, Bogdana, Sztánfalva, Mániáivá, Godzafalva, Völesök, Hjfalu, Tatros, Lukácsfalva, Alfalu, Saloncza, Forrófalva, Parkan, Bogdánfalva, Hidegkút, Terebes, Bákó, Karácsonkő, Román, Tamásfalva, Dsidafalva, Domafalva, Szabófalva, Lökösfalva, Steczkófalva, Nemeecz, mely szászból lett magyarrá, Gyula, Baja, Szeredvásár, Kuthna, Szeráta, Amadsej, Sztrunga; volt ezenkívül szász és magyar lakosság Szucsavában és Jassyban, a fejedelem székhelyén, hol ekkor épültek fa helyett az első kőházak, s ahol a fejedelem katonái közt 130 erdélyi kálvinista is volt. Magyarok éltek még a tatár határon is, így 200 a Dnyeszter mellett, a tatár uralom alatt levő Csöböröcsök városában. Ez a legalább 5—6000 főre menő magyarság összesen tíz pappal és tizenhárom diákkal rendelkezett, de mindegyre védekeznie kellett lengyel és állítólagos olasz szerzetesek ellen, akik a Propaganda írásait felmutatva akartak betelepíteni parochiáikba, anélkül, hogy nyelvüket tudták volna. Márk érseket meghatotta a sok panasz, mindenki magyar papot kért tőle, s nagy volt az öröm, mikor két magyar jezsuita, Beke Pál és Dézsi Márton számára tartózkodási engedélyt kapott a jassyi fejedelemtől. Bandinus bevonult a bákói elhagyott kolostorba, mint a magyarok püspöke, utána az ő egykori titkára, a horvát származású Parchevich Péter érsek próbált róluk gondoskodni; ez is meghatva jegyzi fel, hogyan

könyörögnek neki magyar papért: „Monsignore, kérünk téged, adj nekünk papot a mi hitünkben”, mintha nem is lehetne katolikus az, aki nem magyarul beszél, teszi hozzá az érsek. Parchevich végül a csiksomlyói ferenceseket kérte meg, hogy régi múltukhoz képest terjesszék ki tevékenységüket a moldvai testvérekre; 1670-ben szerződést is kötött erre nézve a csiksomlyóiakkal, Domokos Kázmér erdélyi vikáriussal és Jegenyey Ferenc custossal, a szerződést azonban a Propaganda nem hagyta jóvá, s a moldvai magyarok, kiknek ekkor már csak nyolc papjuk volt, nemzeti hithirdetők híján mindinkább pusztultak, vallásban és nemzetiségben is. Fagy, árvíz, egerek, éhség, pestis, a természeti károknak kormányelőrelátás híján védtelenül kitett Moldva eseményei úgyis eléggé fogyasztották számukat; Forrófalván 1646-ban még 400 magyar volt, 1670-ben csak egy öreg asszony, — s ha a mostani fejedelem, Duka, tovább él és dühöng, az egész magyar lakosság el fog pusztulni, jövendőlte Parchevich érsek.

Magyarosodás

A moldvai magyarság, ősi vallásának anyanyelvű hirdetői híján, védtelenül fogyott, kiszolgáltatva az ő földművelő kultúráján alul álló félnomád társadalomnak és hatalmi szervezetnek, amely egyszerűen barbár elnyomással semmisítette meg a magyar szigeteket. A nemzetiségi kérdés akkori jelentkezési formáit vizsgálva, a kulturális fok különbözőségeit sem szabad elfelejtenünk: a többségben levő népfaj, ha műveltsége felett álló kisebbséggel volt dolga, csak erőszakkal közeledhetett ehhez, s bár nemzetiségileg bizonyára nem volt célja a kisebbség megsemmisítése, ha sikerült azt szigorú politikai és gazdasági eszközök alkalmazásával a saját színvonalára lehozni, ezzel már az illető kisebbség nemzetiségileg is asszimilálódott hozzá. Hasonló eredménnyel járt olyan országban, hol a többség a kisebb népfajoknál magasabb kultúrát alakított ki magának, ezeknek az ő alacsonyabb kultúrájukról való fölemelése. Ez jóformán az egyetlen eszköz, melynek segítségével a magyarság az ő borzasztó vereségeit némiképen kipótolhattá ebben a korszakban is, természetesen öntudatlanul és akaratlanul, a népek egymásközi viszonyaiban maguktól ható erők dinamikájának szabad érvényesülésével. Magában véve az a körülmény, hogy az országban lakó népfajok közül egyedül a magyarságnak volt évszázados politikai gyakorlata, s ennek következtében az ország kormányzására egyedül ő volt alkalmas, a többi népre nézve az asszimiláció nagy lehetőségeit foglalta magában. Láttuk a délszláv hullámot, mely Zápolyai János alatt a főhivatalokat előntötte, mivel azonban Magyarországon ősi gyakorlat szerint magyarul, magyar gondolkodással kellett kormányozni, anélkül, hogy bármiféle nyelvtörvények érvényesültek volna: ezek a délszlávok vagy maguk,

vagy első utódaik már átmagyarosodtak. Hasonló olvasztó ereje volt a legfőbb kormányzati foglalkozáson kívül az egyes reszortoknak: igen sok osztrák származású pénzügyi hivatalnok, kamarai tanácsos, vámos és harmincados magyarosodott el tisztán a környezetnek és hivatalos feladatainak erejénél fogva; különösen nehéz volt ellenállni a katonai szolgálat magyarosító hatásának a végvári élet fényesebb évtizedeiben. I. Ferdinánd király komáromi udvarbíróvá Hans Tatzger nevű bécsi németet nevezte ki, aki három évi magyarországi szolgálát után már így írja magát: „Én Németh János, ki vagyok a császár udvarbírója/“ Egy csomó ősi magyarnak látszó családnevünk van, melyek mind e korban megmagyarosodott idegen családokat takarnak. Így Szondy, Fejérváry, Maróthi, Nagy, Földváry, Cseszney, Prágay, Buday, nagykomáromi Gál és hasonló tiszta magyar nevek. De természetesen nem minden idegenre ragadt magyar név; sok német nevű is magyarrá lett katonai és polgári szolgálatban, így a kamarások közt a Hofmann-család, s később, a XVII. század vége felé szinte mindegyik bányakamaragróf; a tisztek közt ily magyar érzésű Kielmansegg, Kielman András, a Salmok, Teuffenbach Kristóf, s a Kollonicsok, akik közül az egyik, Kollonics Ernő komáromi főkapitány Bethlen Gábor korában Bécsbe idéztetvén, mint magyar, csak magyar törvény előtt hajlandó megjelenni. Ha nem is tennék fel lelki asszimilációt, amit pedig a végvári katonánál, a végvári élet speciális magyar légkörében fel kell termünk, akkor is megértenők a természetes asszimiláció ezen útját, melyre rátérve, az illető birtokosává lehetett nemesi privilégiumoknak, előkelő összeköttetéseknek és e honban tiszteletnek és becsülésnek. És megértjük azt is, hogy máramarosi oláh nemesek, erdélyi boérek, meg német származású hivatalnokok csak a magyar nemzethez csatlakozhattak, anélkül, hogy csatlakozásuk érdekében a magyarságnak kisujj át is mozdítani kellett volna. Ugyanilyen asszimilációt kell feltennünk, bár a kutatás mai kezdetleges állásában adatokkal alig rendelkezünk, a jobbágy és félnomád pásztor érintkezésénél is: ahol vlach vagy rutén juhosgazdák magyar községekben, magyar jobbágyok közelében telepedtek le, ott természetes úton elhagyva kulturálisan alacsonyabb fokú életmódjukat, s átvéve a magyar jobbágyok letelepedett, állandó életformáját, ezekkel nemzetiségileg is egybeolvadtak.

Görögök; zsidók

Beszélhetnénk még más jövevényekről is, akiknek útját szintén a török hódoltság nyitotta meg, így a török kereskedőknek is nevezett görögökről, e délbalkáni orthodox népségről, mely rác, görög, makedo-vlach keverék volt, s a török kereskedelem áruit közvetítve járta be a magyar királyság és Erdély vásárait, s iparkodott már ekkor, nem egyszer katho-

Köznemes, fia és jobbágya a XVII. század közepe táján.

*KÖZNEMES, FIA ÉS JOBBAGYA A XVII. SZAZAD
KÖZEPE TÁJÁN. Toppeltinus Lőrinc erdélyi szász író Ori-
gines et occasus Transsylvanorum. Lugduni, 1667. című műm
Icájából; a köznemes és fia valószínűleg szász földön szokásos
öltözetben; a jobbágy (bizonyára magyar nemzetiségű) a talán
török hatás alatt elterjedt bő gatyában, aminek ez a legrégebb
képes ábrázolása.*

likus hitre térve, polgárjogot szerezni a városokban. Gyakran armalis nemességhez is hozzájutottak, s ilyenkor könnyebben ment letelepedésük. Megvoltak a görögjei Debrecennek, Tokajinak, Kassának, s természetesen a hódoltságbeli városoknak is. Kereskedelmük kellemetlen versenyt csinált a városok céhjeinek, melyek folyton tiltakoztak is ellenük, így a csizmadia-, szabó?, gombkötőicéhek; a kassai szabók egyszer görögöktől behozott török nadrág konfiskálását követelik. Részletesebben lesz velük alkalmunk foglalkozni a következő század leírásánál, melyben sokkal nagyobb szerephez jutottak. Úgy am csak fejlődése kezdetén van a hazai zsidóság is, mely eddig túlnyomóan az osztrák tartományokból szivárgott be, most azonban a török pártfogása alatt délről közelíti meg az országot. Míg az ausztriai német zsidók, részben Csehországból jöven, az askenázi zsidósághoz tartoztak, addig a török hódoltság városainak gazdag, többnyire nagykereskedő zsidói spanyolok, a széf ár dim közül. Ugyancsak spanyol zsidókat hozott be Erdélybe is Bethlen Gábor engedelmé. 1580 körül Budán körülbelül 800 zsidó él, németnyelvűek mellett Konstantinápolyból, Belgrádból, Szalonikiból, Szarajevóból való bevándorlók; az askenázi többség mellett egyharmadot tesznek ki a szefárdok. Foglalkozásuk pénzkölcsön, kereskedés, ipar néhány ága; többen részesednek közülök a rácokkal együtt a tolnamegyei és más nagy állami bérletekben. Különben a török területbeli és keresztény földön élő zsidók közt élénk kereskedelmi összeköttetés volt, s a bécsi és budai zsidók gyermekeiket is kicserélték, hogy az üzlet lehetőségeit mindkét városban megtanulják. Viszont Lengyelországból még aránylag kevesebb zsidó jött, ezek is csak 1648-ban, a Chmielnicki Bogdánféle kozák zsidóüldözés hatása alatt, s aki bejön, az is átmenetileg jár, kereskedik itt, anélkül, hogy letelepednék, amit különben úgy sem engedtek meg a városok és vármegyék. A legtöbb a borkereskedő, akiktől el is akarják venni a vármegyék a borkereskedés jogát, továbbá kocsmárosok, az urasági bormérési jog bérlői. Munkács városának első letelepedett zsidó lakosa 1668-ban a Rákóczi-uradalom kocsmaházában volt szeszes italok kimérője. A XVII. század végén, a pénzügyiетek bonyolultabbá válván, a zsidóságnak is nagyobb szerepe lesz, s amint Lipói császár politikájának nagy támogatója az Oppenheimház, éppúgy használja fel Thököly is Ephraim zsidó támogatását. Ezek csak első taktusok voltak a zsidóság későbbi nagy szerepéhez.

A török kor nemzetiségi mérlege

A nemzetiségi viszonyok ez áttekintéséből a magyarságot illetőleg nagy passzívum és nagy aktívum állapítható meg. Az első a legborzasztóbb csapást jelenti, mely a honfoglaló magyarok utódjainak történetében eddig bekövetkezett: a magyar települési területek nagyrészenek elvesztése, ott a magyar

elemnek kipusztulása; helyébe idegeneknek beköltözése. Azaz a passzívum nemzeti szempontból két momentumból adódik. Az egyik a magyar faj számbeli erejének önmagában is megtörése, amit legjobban érzékeltethetünk a középkor végén szinte teljesen magyar Dunántúl esetében. Itt a lakosság Mátyás után, az 1490-es években 900.000-et tett ki, a török uralom alatt ez 300.000-re csökkent, s még 1720-ban is csak 500.000 volt. Azaz két évszázad távlatán át formálisan apadt a lakosság majdnem 50%-kal, s elveszettek tekinthető a magyarság számára először a tényleges minus, a 400.000 lélek, másodszer 225 év természetes szaporodása, ami mintegy 4 millió lélek lehet. Egyedül a Dunántúl legkevesebb 4 és félmillió léleknyi veszteséget okozott számunkra a török hódoltság korszaka. A török beavatkozása nélkül a Mátyás-korabeli 4 millióból, más népek példája szerint, mi is mint 15—20 milliós nép léphetünk volna be a 18. századnak embervédelmi, embert már csak háborúban pazarló korszakába. S ez a nagy népesség legalább 80—90 százalékban magyar lehetett volna, holott — s ez a második, nem kevésbé súlyos momentum — az a minimális népesség, mely a török kiűzésekor e hazában élt, már csak felében volt magyar, másik felét idegenek tették, akiknek beköltözési lehetőséget, mint láttuk, szintén a török hódítás nyújtott. Tehát a magyarság nagyjövőjű, európai viszonyok közt is számottevő nagy népből, mely a középkorban joggal játszott Közép-Európa térein nagyhatalmi szerepet, most siilylyedt le kis néppé, hasonlóan a csehekhez, horvát-szerbekhez, vagy az ausztriai német tartományokhoz. Ezt a vérvesztéséget éppoly kevésbé lehetett többé pótolni, mint a területi veszteséget sem; a hódoltsági területek visszaszállhattak még a magyar koronára, de az elpusztult középkori magyar falvakat nem lehetett többé föltámasztani, sem pedig rácot, oláht, vlachot kiűzni onnan, ahol a magyar elem megsemmisültével megvetették lábukat. Ha ma súlyosan érezzük, hogy kevesen vagyunk és ha ma az elszakított területek egyrészt etnográfiai alapon: hogy ott is magyarok laknak, nem követelhetjük vissza, ebben egyesegyedül a török uralom bűnös, az ő magyarpusztító, idegennek utat nyitó századaival. Ez a török uralom a magyar történet legnagyobb, sőt talán egyetlen katasztrófája, melyből következett később minden egyéb keserűség.

A nagy aktívum abban az energiatömegben áll, melyet a magyarságban ugyanezen török uralom századai fejlesztettek ki. A legnagyobb feladat, a védelem feladata a magyar népfaj vállaira nehezedett, s ezek a vállak a százados teher viselésében megedződtek, a védelmet vezető nemesi és főúri osztályok akarata megerősödött, szelleme kiművelődött. A magyar csak most lett igazán sok más népet vezető, a többi helyett is gondolkodó, kormányzó, ideákat termelő nép az országban. Ezt a helyzetét megszilárdította az is, hogy a bebocsátást kérő vagy

a török által nyakára hozott népek az európai kultúrának hozzá képest alacsonyabb fokán állottak, s így előreláthatólag századoknak kellett elmúlniuk, s a magyarnak századokon át kellett művelnie, anyagilag és szellemileg táplálnia őket, míg annyira megnőttek és öntudatosá váltak, hogy letelepedésüknek és földrajzi helyzetüknek politikai következeit is megpróbálhatták kialakítani. Az államvezetés művészetét gyakorló magyarnak tehát, bár vérben és területben pótolhatatlan veszteségei voltak is, hosszú idő, több század állott rendelkezésére az alkotásra addig, míg majd az egykor félnomád nem?magyarok is részt kérnek tőle alkotásban úgy, mint az ország vezetésében. Hogy azonban ez a részkérés végül is katasztrófával végződött, ez mutatja, hogy a török korszak passzívuma mégis csak sokszorosan felülmúlta az aktívumot.

Újból hangsúlyozzuk: történetünk minden későbbi szerencsétlenségének kútfeje a török hódítás és nem egyéb volt.

A JOBBÁGYSÁG HELYZETE AZ ALSÓ KULTURÁLIS FOK

A SZEGÉNY NÉP, XVI. században is gyakori kifejezéssel *Amisera plebs contribuens*, tehát az, amely letelepedve, adózásnak alávetve, viselte állam és földesúr alatt teri heit, fajilag nagy többségében magyar volt ekkor, mert láttuk, a nem?magyar népfajok ekkor még nagy tömegekben nem érkeztek oda, hogy mint földművelők, letelepedve, állandó lakóhelyen, pénzbeli szolgáltatásra adóalanyként felhasználhatók lettek volna. A jobbágyság története tehát e korban még emi nensen a magyar faj története, bár természetesen a jobbági viszonyt szabályozó rendelkezések minden népfaj nemiszabadí jaira egyaránt vonatkoztak és a magyaron kívül elég tót, ruthén, oláh jobbágy volt már ekkor is.

A jobbágyviszonyok Európában

A jobbágyviszonyok alakulására most is két erő hatott, mint általában a magyar történet más jelenségeinél is: az általános európai és a speciális magyar viszonyok hatása. Ha az előbbieket akarjuk megsejmelni, emlékezetünkbe kell idézni a föld megművelésének két, földrajzilag elkülönített területen fellépő formáját. Az egyik, mely Nyugatra, Francia- és Németországiban, egész az Elbe vonaláig otthonos, abban áll, hogy a földbirtokos tulajdonjoga elismerése fejében a földet megművelőtői, a paraszttól jövedelmet, bérösszeget, évjáradékot kap, s ő maga nem műveli a földet, nem tart gazdaságot rajta. Ezzel szemben KeletiPoroszországban, Csehországban, bajor és osztrák terüi létén, valamint ezektől keletre, Lengyel- és Magyarorszáiban a földbirtoklásnak másik fajtája fejlődött ki: itt a földesúr maga veszi kezébe birtokát, illetőleg nem adja ki azt teljesen a parasztnak, nem is elégszik meg év járadékszerű hozammal, hanem birtokán nagy gazdasági üzemet létesít, melyben a paraszt már csak mint jobbágy használható, pénzszolgáltatáson kívül robotítál, természetbeli és munkában lerótt szolgáltatásokkal. A két formának mindegyike logikusan fejlesztette ki önmagából a jövőt: a nyugati paraszt biztos léptekkel haladt a szabadság felé, amennyiben pénzbeli szolgáltatása pontosan körülírható volt, azt aránylag könnyen teljesíthette, s így jobbágyból egyelőre bérlővé, majd pedig megváltás útján örökjogú tulajdonossá, földje szabad birtokosává lett. Ez annál könnyebb út volt száimára, mert a birtokjog e nyugati formája már korábban sem

engedte meg túlságos nagy birtok kialakulását; ellenkezőleg, a birtokok mindinkább felaprózódtak és nagybirtokos osztály helyett szabad és félszabad kisbirtokosok, parasztok, földet művelő városi lakosok tömegei fejlődtek ki. Még Franciaországi ban is, melyet pedig XVIII. századi agrárviszonyai miatt nehéz a szabadság útján haladónak elképzelnünk, bár a paraszt a feudális terheket súlyosan érezte, a régi községi birtok egy részét sikerült faluközösségben megtartania, s amikor a földesurak ezt a közös birtokot kezdték felosztani olyképen, hogy egyharmadát maguknak tartották, a királyság lépett a XVI. század végéi től kezdve a parasztság védelmére. Anglia viszonyai itt kevésbé jönnek tekintetbe; elég megjegyeznünk, hogy ott a juhtenyésztést szolgáló nagybirtokok kifejlődése a szabad parasztsztyál elől elvette a földet, de jobbágyság így sem állott elő, Anglia a bérletek és a városi proletáriátus országává fejlődött.

A közép- és keleteurópai nagybirtok

A jobbágyság e nyugati felszabadulása épp a XVI. és XVII. században tesz hatalmas lépéseket, s a korszak végén a rajnai paraszt, a fejedelmek többszörös közbelépése segítségével is, már inkább szabadnak, mint jobbágnak tartható. Nem így a keleti részeken, ahol a nagybirtokforma, a rajta levő jobibágyok jogi korlátáival együtt megmaradt és szabadság helyett szolgaság irányában fejlődött tovább. Itt keleten a XVI. és XVII. század a nagybirtok és vele kapcsolatban a földhöz kötött jobbágyság korszaka. Döntő hatással volt ez alakulásra a XVI. században nagyot fejlődő érintkezés az egyes népek között, a szállítás lehetőségeinek nagyobbodása, nyugati területek lakóinak szaporodása, nem kevésbé a sok háború és velük zsoldos hadseregek állandósága. Ezek a zsoldos seregek éppúgy, mint a földművelésben visszafejlődő Angolországnak, vagy Németalföldnek túlnépes városai a mezőgazdaság nagy fogyasztóivá lettek, úgyhogy a keleti nagybirtokosnak érdemes volt birtokainak gabonahozamát növelni: a fejlettebb útrendszer, főként a víziutak kihasználásával könnyen elszállíthatta a várói sokba vagy a hozzá legközelebb operáló seregekhez, melyek mindig biztos vevők voltak. Az ostelbingiai porosz nagybirtokos, de a lengyel is, bátran termelhetett, Hollandia, mely gabonaimportból élt, s Anglia, egyképen megvették terményeit. Ezen eladási lehetőségek indították meg a keleti területeken az újkori jobbágyság kifejlődését, mely tehát különbözik a középkori jobbágyságtól és egészen új alakulat, melyre az európai emberiség éppenséggel nem lehet büszke.

A középkori nagybirtokon, mint tudjuk, igen különböző jogállású földművesmunkások laktak, a szabadság fokain át egész a szolgaságig, mindegyiknek meglévén az ő pontosan körülírt joga és kötelessége. Ebből a tekintetből a középkor sokszínű, változatos képet nyújt, de annál egyhangúbbat az újkori

jobbágyok, melynek tagjai hatalmas országrészekben, sőt egész országokban ugyanazon szolgálatokkal tartoznak, s a szolgaság ugyanoly mértékével vannak lekötve. A nagybirtokosnak érdeke, hogy minél több gabonát termeljen, s ehhez elsősorban minél olcsóbb munkaerőre van szüksége; legolcsóbb munkaerő pedig a jobbágy, akit az új nagybirtokos az ő középkori szabad bérlelő, fél vagy negyed szabadember állapotából leszorít a földhöz kötöttségbe. Ennek főszekere a nagybirtok területén a birtokos kezében levő jogszolgáltatás, melynek alárendelve lévén a jobbágy, magasabb erők nem folyhatnak be többé a földesúrhoz való viszony szabályozásába. A nagybirtokos az ő bíraskodási jogával elmetszi a fonalakat, melyek a parasztot a közjogi hatalmakhoz, elsősorban a fejedelemez kötik, aki különben a földesúrral szemben természetes szövetsége volna a jobbágyoknak. Föllebezés a földesúri szék ítéletei ellen nincs többé, a földesúr magánjogi hatalmához hozzáveheti a közjogiat is, amelyeket természetesen szintén a saját hasznára gyakorol. Így lesz az eddig még többé-kevésbé bérleti viszonyban levő jobbágyból egyszerű mezőgazdasági munkás, aki jóformán fizetés nélkül, ingyen dolgozik, annak fejében, hogy a nagybirtokos földjén szabad tartózkodnia és ott magát és családját nyomorogva eltartania. A fejlődés további foka, hogy a birtokon tartózkodnia nem szabad, hanem kell: a szabad költözés megszűnik és nincs többé magasabb közjogi hatalom, mely képes volna azt, a nagybirtokos ellenére, helyreállítani. Itt aztán kevés különbség van a porosz-német, balti, lengyel, orosz viszonyok közt: a moszkvai birodalom központi gabonatermő vidékein szintén a XVI. században szűnik meg a szabad költözési jog, nem egyetlen törvényhozási aktussal, hanem az itt vázolt fejlődés során, miután a nagybirtoknak sikerült a jobbágyviszonyok rendezésénél a közjogi hatalmat eliminálnia. S mivel a jobbágy folyton hátralékban van súlyos szolgáltatásaival, lehetetlenség neki elköltöznie, míg végre a nem-költözhetés, a földhöz kötés lesz jogi és természetes életformája.

Ennek a fejlődésnek eredménye a nagybirtok túlsúlya, a domaniális birtok kizárólagossága az eddigi rusztikális, parasztbirtokkal szemben, a parasztok elűzése eddig szabad vagy fél-szabad birtokokról, s ez utóbbinak bekebelezése a nagybirtokba, melyet most már csak szerződésnélküli, örökös jobbágyok művelnek. A harmincéves háborúra ez a fejlődés teljesen kialakul: a porosz, bajor, lengyel, cseh nagybirtok szociális viszonyai immár lényegesen eltérnek a weszfáliai, rajnai, németalfölditől, ahol nincs többé jobbágyfelszabadításra szükség, pedig a keleti részekben éppen ez lesz a XVIII. század nagy szociális és gazdasági problémája a nagybirtok kifejlődése után. A szász választott jobbágyvédelmi intézkedéseket tesz már a XVI. század végén, porosz területen I. Frigyes Vilmos, osztrák-cseh-magyar területen Mária Terézia. A XVI. és XVII. század a nagybirtok és vele

az örökös jobbágyság kifejlődésének a korszaka, ez utóbbit, az örökös jobbágyságot a XVIII. század és a XIX.-nek első fele szünteti meg, hogy utána az újkori nagybirtok likvidálása is kezdetét vegye.

A magyar fejlődés természetesen e keleti formákban folyik le, sőt egy váratlan esemény következtében egyszerre készen áll, jogilag megelőzve a többi nép fejlődését. Ismeretes, hogy az 151⁴ nagy parasztlázadás alkalmat adott királynak és országgyűlésnek, hogy a jobbágyoktól eddigi szabadságukat elvéve, őket földesuraiknak tiszta, örök szolgálattal vessék alá. Ennek érthető feltétele volt, hogy egyúttal a szabad költözködés jogát is mindenkorra megszüntették. Verbőczy pedig az 1514. évi 14. tv.ídkket átvévén Hármaskönyvébe (pars 3. tit. 25), a jobbágyok földhöz kötöttségét a nemesi alkotmány egyik alap-pillérévé tette, amelyet utóbb már nehéz lett volna az épületből, annak veszedelme nélkül, kiszakítani.

A szabad költözés Verbőczy óta

A magyar jobbágyság az újkorban az 151⁴ törvényen és a Hármaskönyv rendelkezésein nyugodott, melyek a legkevésbé sem tagadják, hogy céljuk a retorzió, a jobbágylázas megbüntetése és jövőbeli megakadályozása. Itt a szabad költözés eltiltásán kívül még két általános, minden jobbágyra vonatkozó rendelkezésről van szó: az egyik már az 151⁴ törvényben a jobbágyok pénz-, természet- és munkabeli szolgáltatásait szabályozza: pénzádóba évi egy aranyforintot fizettet velük, szolgálatban hetenkint egy napot, továbbá különböző természetbeli ajándékokat; ez a törvény lesz alapjává a jobbágyterhek kirovására az egész korszakon át. Nem kevésbé századokra kiható erőt nyert Verbőczy azon megállapítása, hogy a jobbágynak nem lehet birtoka és neki földesura földjén és birtokain, melyeket megművel, „a munka bérén és jutalmán kívül“ semmije nincsen. Ehhez képest örökséget sem hagyhat maga után, csakis ingókban, s még azon ingatlant is, melyet maga szerzett, a saját munkájával, felében földesura öröklő, csak másik feléről szabad végrendelkeznie (pars 3. tit. 30). A jobbágy tehát a nemes úr birtokán egyszerű bérmunkás, aki az úr birtokait művelni köteles, s e munkájáért lakást és tartózkodási jogot nyer a birtokon, anélkül, hogy annak akár egy rögéhez is örökjogot szerezhetne magának, holott pedig ugyanezen rendelkezések szerint egész életére ehhez a röghöz van kötve.

Verbőczy tana a jobbágyok helyzetéről már akkor is igen szigorú volt, s bár egészben véve alig állapított meg egyebet, mint ami más országokban a következő század folyamán lassacskán tényleg bekövetkezett, jogi formuláinak logikus ridegységével sokkal inkább megkötötte a jobbágyosztály egész jövőjét, semmint ez lassankénti fejlődés, a nemesi jogok organikusabb kiterjesztése esetén szükséges lett volna. Maga a tan any-

nyira magán hordozta a bosszú és gyűlölet bélyegét, hogy később keresztény érzellemmel lehetetlen volt az egészét helyeslőleg tudomásul venni, s innen van, hogy a következő évtizedekben ahányszor csak szóba kerül országgyűléseken a jobbágyság sorsa, király és rendek kertelés nélkül kijelentik, hogy az eddigi törvények értelmében a jobbágy borzasztó elnyomást szenved. Az 15464 országgyűlés szerint semmi sem ártott annyira Magyarországnak, mint a jobbágyok elnyomása, kiknek kiáltása Istenhez hatol fel az egekbe, s így Isten indignációjának elfordítására szükséges helyzetükön javítani. De a főkérdésben, a szabad költözés jogában igen nehéz volt eltérni a tilalomtól. A király, I. Ferdinánd és a főpapok ugyan többször javasolták a költözés újból való megengedését, de a köznemesség, s vele a főurak egy része joggal tartott attól, hogy az elkeseredett jobbágyság, ha megnyitnák neki a költözés lehetősége, elhagyná földjüket, s vagy a néhány szelidebb hírű birtokoshoz állana, vagy a végvárakba szegődnek katonának, s így birtokaik munkáskéz híján tönkremennének. Az általános európai gabona-konjunktúra csak a század második felében, a 70-es, 80-as években érkezett meg Magyarországra, s így ha már a szabad költözés tilalma addig érvényben maradt, mi sem természetesebb, hogy a birtokosok most még kevésbé voltak hajlandók önként lemondani az olcsó, azaz ingyenes munkaerőről, illetőleg ennek birtokukról való eltávozását megkönnyíteni. Ferdinándnak és Miksának minden erőfeszítése, többszörös országgyűlési propositiói sem tudtak egyebet kivinni, mint hogy több törvény formálisan megengedte ugyan a szabad költözést, de végrehajtását az egyes esetekben oly zaklató feltételekhez kötötte, hogy a valóságban megmaradt a régi tilalom. Így az 1547:26., 27., az 1550:34., 1556:27—33. tv.-cikkek, melyek a költözést nemcsak hogy rendkívül bonyolult és hosszadalmas eljáráshoz kötötték, amely alatt a jobbágy természetesen ki volt téve ura bosszújának, hanem a vármegye hatóságainak is befolyást engedtek reá, ami azután a jobbágykérdés fejlődésének századokra megadta a maga, sajnos, igen egyoldalú irányát. E törvényeink értelmében minden egyes jobbágnak költözési szándékát a vármegyétől kiküldött, nemesekből álló bizottság vizsgálja meg, amely a faluban kihallgatásokat eszközölhet, amikor is a szolgabírótól és nemes esküdtek-tői megkérdezett jobbágyok vallomásaikban szabadoknak éppen nem voltak tarthatók. Ok nélkül távozni készülő jobbágyot a nemesek büntetésre ítélték, viszont a jobbágy a vármegyéhez föllebbezhetett, úgyhogy a költözési ügyekben legfőbb döntő hatóság megint csak a nemesek törvényszéke lett, az alispán vezetése alatt. Ugyancsak a vármegye lép közbe a szökött jobbágyok visszaadása dolgában, aminthogy a XVI. században a szabad költözés kérdésének fessegetéséből egyéb pozitívum rendszeren nem is jött ki, minthogy a szökött jobbágyok uroknak visszaadandók. Amikor pedig, mint például 1547-ben a fenti

klauzulák szerint megengedték a költözést, az utána következő években már újra eltiltották, mivel „tavaly óta engedetlenség és lázadás“ tapasztalható az urak ellen.

A vármegyék befolyása a jobbágykérdésre

De ekkor már a vármegyék beleszólási joga nemcsak az országos törvényen alapult. Bármily szépen megírta is Verbóczi, hogy az országos törvény — lex — ellen nincs érvénye a törvényhatóságok jogszabályainak, a statútumoknak, a vármegyék a XVI. század közepétől fogva épp e jogszabályalkotó gyakorlatokra támaszkodva kezdtek jobbágyköltözési ügyekben önállólag, az országos törvénytől függetlenül, sőt annak ellenére rendelkezni. Ung vármegye 1555-ben „egyhangúlag megszüntette“ a szabad költözést; Zala vármegye 1558-ban ugyanezt tette, látva, hogy abból „mindkét részre sok kényelmetlenség, gyűlölség, veszekedés és veszedelem“ származik; Abaúj vármegye 1579-ben hasonlóképen azért tiltja el, hogy a gyűlölségek és jogtalanságok oka eltávoztassék a vármegyéből. Bizonyos, hogy vármegyénként különböző munka- és keresleti viszonyok voltak, és hogy ami Máramaros megyében jó volt, az gazdaságilag kivihetetlen lehetett Zalában, de általában a vármegyék meglehetősen egyhangúlag a szabad költözés ellen használják ki statutarius gyakorlatukat. Zala megye 1558-ban eltiltja, 1585-ben megengedi ugyan, mert úgy látja, hogy több nemes úr és mánás jobbágyaival mint ostoba barommal és rabbal bánik, amivel Isten haragját hívják a vármegye fejére, de már a következő 1586. évben újra eltiltja azzal, hogy a török sok jobbágyot vitt rabságba, ezért nem nélkülözhetők és nem engedhetők el. 1577-ben Ung vármegye a törvényt olyképen magyarázza, hogy a jobbágygal esküt akar tétetni — önként! teszi hozzá —, hogy „örökös jobbágy“ legyen és soha többé ne legyen elbocsátható. Mindezen rendelkezések úgyis azt mutatják, hogy a jobbágy már elszokott a költözéstől, s amikor a reá nézve annyiféle veszedelmet magában rejtő költözési processzust mégis megkezdte, csak végső szükségében teszi és még ekkor is sajnálja eddigi lakóhelyének elhagyását. Nyitra megye 1580-i rendelete arról intézkedik, hogyan büntetendő az az elköltözött jobbágy, aki az ő helyébe jövőt, házába beköltözött a ház felgyújtásával és halállal fenyegeti, sőt meg is öli. Mindezen vármegyei rendeletek azonban a törvények betűivel ellentétben lévén, nem igen számíthatnak arra, hogy a nagybirtokos főurak is megtartják őket; különösen fitymálják a vármegye tekintélyét a nagyurak a szökött jobbágyok visszahozatalában; igen sokan, így például Báthory István országbíró, be sem engedik a vármegyei embereket birtokukra. Általában úgy látszik, hogy amennyire költözés tényleg van, ez a kisbirtokról önti át a jobbágyokat a nagybirtokra, a köznemest fosztja meg néhány jobbágyától és viszi el őket a hatalmas főúrhoz, aki már megkezdte birtokain a major-

ságok berendezését és az új telepéseknek emberibb megélhetést tud adni, semmint a kisbirtok szűkös viszonyai között.

A döntő fordulat, mely a jobbágykérdés rendezését jogilag is a vármegyére bízta, 1608-ban következett el, amikor is a 13. t.-c. kimondotta, hogy a költözésből sok abúzus származván, amelyik vármegyében megvan, maradjon meg, de amely vármegyék azzal élni nem akarnának, szabad legyen nekik magám jogszabályt alkotni a jobbágyköltözésről. Ennek a törvénynek rendkívüli horderejét akkor értékeljük, ha visszaemlékezünk arra, hogy a XIV. századtól kezdve a jobbágyviszonyok általános rendelkezésénél király és rendek együttműködtek, s még a legutóbbi végzetes rendezés, az 1514-iki is, országgyűlésen, a királyi hatalom hozzájárulásával jött létre, anélkül meg sem hozhatták volna. Az országgyűlés most megváltoztatja ezt a gyakorlatot: király, főurak és főpapok szinte formálisan lemondanak arról, hogy ezután a jobbágyviszonyok alakulásába beleszóljanak, s ezt a jogot átengedik a vármegyéknek, melyek ekkor már valóban a köznemesek univerzitásai, ahol a főúr és főpap kezdeményező szerepet már alig visz, legfőleg királyi és nádori rendeletek végrehajtása érdekében. A köznemesi vármegyék ez eddig hallatlan hatalmi gyarapodását a Bocskay-párti országgyűlés hozta meg, az az országgyűlés, mely előbb a bécsi béke törvénybeiktatásával egy új nemesi közjogi fejlődésnek nyitotta meg a lehetőségét, most pedig a király és jobbágy közt elszakítván a kötelékeket, a saját anyagi biztonságát érte el — századokra. Rudolf beteg közönyére és Mátyás főherceg lelkiismeretlenségére jellemző, hogy ezt a törvényt elfogadták, s ezzel maguk mondtak le a már abszolutizmus felé hajló fejlődési hatalomnak más országokban legnagyobb dicsőségéről: arról, hogy a király már ekkor, a XVII. században hozzányúljon a nemességnek magánjogi helyzetéhez és sajátmaga indítsa meg a nemesi privilégiumok megtörésével a jobbágyság felszabadításának nagy munkáját. Kétségtelen, hogy ilyen törvényt I. Ferdinánd nem fogadott volna el, s az is világos, hogy Mátyás főherceg a saját királyságának biztos reményét vásárolta meg azzal, hogy a nemesség kívánságának eleget tett.

A vármegyei nemesség most már köz jogilag földve volt, mikor státútumaiban tovább játszotta XVI. századi politikáját. Szabad költözésről ettől kezdve a vármegye mindig mint valami borzasztó, elítélendő bűnről beszél, s tényleg alig is van szabad költözés érvényben az ország egész területén. Sopron vármegye 1635-ben konstatálja, hogy ez sehol Magyarországon nem lévén életben, náluk is teljességgel eltöröltessék, de a földesurak tekintsenek a kereszténységre és jobbágyaikat ne terheljék túl nagy és szokatlan szolgáltatásokkal. Egyes vármegyék többszöriösen is eltiltják, így Szabolcs 1672-ben, 1695-ben: szerinte az „örökös jobbágyok” is menekülnek a teher alól és újból gyakorlatba veszik a „menekülésnek kártékony vakmerőségét”; a

vármegye most már azt is büntetni rendeli, akiről csak híre terjed, hogy szökni akar; az ilyen azonnal fogva vitessék be a vármegyére. Ezek az ismételt szigorú rendeletek maguk is bizonyítják, hogy az 1608-i törvény tulajdonképeni célja: a vármegyei nemességnek az állandó, olcsó munkaerőt biztosítani, nem volt elérhető. A XVII. században az ország egyes termeléseit annyi sokféle csapás, pusztulás sújtotta, hogy a jobbágylakosságot teljes lehetetlenség volt földhöz kötni: török, tatár, német, kuruc vonulás után a jobbágy, kit semmi jog nem kötött a földhöz, nem tért vissza, s a földesúr, akié volt minden jog, ott állott munkaerő nélkül, ha a rablócsapatok távoztával visszajött földjére. A jobbágy szökése valóban egyetlen korrektívuma a költözés hiányának abban a szolgaságban, melybe épp a költözés megszüntetésével taszították. Szegény embernek könnyű volt távoznia, a szökött jobbágy igen gyakran el tudta hajtani marháit, sőt még faházát is lebonthatta és magával vihette. A háborús viszonyok között, nagy pusztaságokon át nehéz volt őt újra megtalálni, ennek következtében főként a XVI. század végétől kezdve, minél nagyobb számát tételezzük fel a szökött jobbágyoknak, annál közelebb járunk az igazsághoz. Ebből magyarázható egyúttal az is, hogy ugyanazon területen a jobbágylakosságnak egyébként érthetetlen nagy hullámmozgása észlelhető, ami egyúttal mindenkorra lehetetlenné is teszi számunkra, hogy a jobbágyok számát statisztikailag megfoghassuk.

A jobbágy terhei

A szabad költözéstől megfosztott jobbágyok terhei is megsúlyosodtak, s idők folyamán azok a terhek, melyeket az 1514-i törvény rótt rája, az újakhoz képest könnyűnek tűntek fel. A terhek szaporításának formális lehetőségét a vármegyei kezelés adta meg; a földesurak egyeteme természetesen a legritkább esetben volt hajlandó a jobbágyot az úri tartozásoktól megvédeni, s így minden társadalmi és politikai erő, mely olcsó munkást keresett, szabadon kihasználta a jobbágy védtelen helyzetét. Az 1514. évi részletes megállapítások nem sokáig voltak érvényben, helyettük az 1548. évi 35. s következő törvénycikk szabták meg újból a jobbágy kötelelességeit, kimondottan azon célból, hogy könnyítsenek rajta. Ez a törvény pontosan körülírja a heti egynapi ingyenmunka, robot módját: őszi, tavaszi vetésnél, szőlőmunkánál, aratásnál és szénakaszálásnál kell teljesítenie azt, aratás idején heti két nap legyen, de ezt a többletet be kell tudni az ötvenkét napba, aminél több robotnap ne legyen. Ahol eddig nincs szokásban a census, azaz a földbér, amit 1514-ben egy forintban állapítottak meg, sem pedig az ajándékok, ott vezessék be, még pedig a szomszéd birtokon élő formában. Azzal azonban, hogy a törvény csak általában beszél a census, ajándékok és más rendes jövedelmek adásáról, lehetővé tette az eredeti terhek sokszoros felemelését. Aminthogy

egy forintos földadóval és heti egynapi robottal nem is igen találkozunk többé; az első minimálisan 2—4 forintra, de még sokkal többre emelkedik, s pl. I. Rákóczi Ferenc lednicei uradalmi falvaiban az egésztelkes jobbágy 20, a féltelkes 10 forintot fizet; a robotnapok száma szintén kivédhetetlenül emelkedik: Esterházy Miklós nádor lócsi jobbágysai, urbáriumba írt, tehát szabályszerű kötelezettségük szerint heti két napot szolgálnak gyalog, vagy ha barommal és szekérrel, akkor csak egy napot. Ez azonban már könnyű robot, amint tudjuk is, hogy Esterházy Miklós, ahol csak tehetette, védte a jobbágyokat; a XVII. században hetenkint három nap a rendes robot, úgyhogy a jobbágnak minden egyéb szolgálatára és saját adója és élélme megszolgáltatására csak heti három napja marad. A helyzet rőszszabodása világosan látható a nagy dunántúli Nádasdy?birtokon: míg Nádasdy Tamás még óvakodott a robot egységes megállapításától, mindenütt tekintetbe vette a helyi viszonyokat, s a szolgálatot inkább úgy követelte, hogy az bizonyos holdak megmunkálását tegye ki, addig fia, Nádasdy Ferenc idejében, még a XVI. században állandósult előbb a heti két, azután a három robotnap általános kötelezettsége, s 1608-ban a robot már korlátlan volt és az úr, illetőleg a gazdatisztek önkényétől függött; az ezévi urbáriumban is feljegyezték, hogy „most immár, amikor szükséges és parancsolják, mindenkor szolgálniok kell“. A jobbágyot azonban nem a földadó, nem a robot, hanem a kezdettől fogva körülíratlan egyéb szolgáltatások teszik tönkre, amelyek aszerint növekednek, hogy mennyi új kereseti lehetőség nyílik meg a földesúr számára, — hiszen ez minden kereseti lehetőséget az ingyenes munkaerővel használ ki — és hogy neki mennyi hatalma van az új szolgáltatásokat elrendelni. Amint 1592-ben a Szatmár vára alá tartozó erdődi uradalmi falvakról meg is állapították: ezek a kapitányok és udvarbírák tétiszése szerint vetéssel, aratással, kaszálással, kapálással, faszállítással, és minden egyébbel tartoznak: „szolgálnak Szatmár várához, miként ez nekik megparancsoltatik“. Ha az ilyen katonai uralom kétségkívül szigorúbb volt is, mint más polgári földesuraké, mégis a szolgálatok másutt is nagy mértékben növekedtek, még pedig 1. a nagybirtok új, speciális üzemfejlődése, 2. pedig az ország védelmére szükséges katonai terhek következtében.

A gabonatermelő nagybirtok. A majorságok

A hazai nagybirtok a XVI. század vége felé bekapcsolódik abba a konjunkturális fejlődésbe, mely a szomszédos nyugati országokban megindul, s amely a gabonatermelés emelését hozza magával, mivel a gabonát akár szemben, akár lisztben, a nagybefolyású nagybirtokosok elsősorban a hadseregnek könnyen el tudják adni. Láttuk előbb, mint alakulnak ki osztrák és magyar arisztokrata nagybirtokok gabonaszállítás segítségével.

Gabonát pedig nemcsak a jobbágnak kiadott birtokon termelnek, hanem a régi allodiális földeken is, melyeket minden módon szaporítani akarnak, s amelyeken most gabonatermelés és marhatenyésztés céljából majorságokat helyeznek el. Ügylát-szik, az allodiális gazdálkodás kifejlése dolgában időbeli különbséget kell tennünk az ország nyugati és keleti vagy felvidéki részei közt. A Dunántúl egyes vidékein, így Vas vármegyében, a Rábaközön, már a XVI. században végbement a majorságok alapítása, amire a gazdasági indítóokot kétségtelenül a végvárak élelemszükséglete adta meg, miként ezt már korábban is láttuk. A Nádasdyak sárvári uradalmában még a 15 éves török háború előtt üzemben van a majorok nagy száma: magában Sárvár területén hét major, Kapuvárott négy, ezzel szemben a háború után, a XVII. század elején ugyanezen majoroknak nagy része üres, pusztahely, s amennyiben történik valami a majorság érdekében, az sem képes a XVI. századi virágzó majorságokat helyreállítani. A belterjes gazdálkodás tehát a Dunántúl a XVI. század második felének műve, s azt a 15 éves török háború, s azután a XVII. század sok belső nyugtalansága kétségtelenül visszafejlesztette. Viszont a Felvidéken és a Habsburg-ország keleti részeiben csak a század végétől kezdve lesz minden nagybirtokon a fődolog a „majorkodás“, egy 1608-i udvarbírói utasítás szerint: főgondviselés az majorkodásra, szántás?vetésre legyen. Már egy 1570-i munkácsi utasítás szerint fő a földművelés: minél többet kell szántani, a krajnabeliek, tehát a ruthén pásztorok is rászoríthatok a szántásra, de ne annyira, hogy maguknak ne dolgozhassanak és éhen pusztuljanak; a cél mégis a „terjedtebb (uberior) agrikultúra“, felszántani a vár körüli földeket, és a termést behordani, viszont a távolabbi helyeken majorságokat, allodiátúrákat alapítani. Majorság legyen minden arra alkalmas helyen, ott állatokat hizlaljanak, hogy hízott tehén, sajt, vaj, disznó mindig legyen, s ne kelljen semmit se venni. Majorságot úgy ajánlatos alapítani, hogy a parasztoktól kérjék el állataikat, s csak ha ez nem lehetséges, vegyen az udvarbíró újakat. Esterházy Miklós 1616-i, szintén munkácsi utasításában már nem elégszik meg azzal, hogy a várnak legyen elég élelem, az udvarbíró úgy vesse be őszi és tavaszival a majorságot, hogy „abból ha az úr hasznára minél több pénzt gyűjthet az ő ipariája szerint, azon legyen és pénzt gyűjtsön. Summa szerint sokkal többet vettessen, semmint azeelőtt..maga is jelen legyen minden munkánál és vigyázzon, hogy a földeket jól trágyázzák és jól megműveljék. íme, a többtermelés ideája; abban a pillanatban, amikor a termést el lehet adni; a földesúr minél többet akar eladni, hogy minél „több pénzt gyűjtsön“, ez az indítóoka a most kezdődő intenzívebb gazdálkodásnak. Az így megművelt föld természet szerint már sokkal több munkanapot kíván az esztendőben, semmint korábban, mikor még majorságok nem voltak, s a várföldeken, a birtokos székhelyén kívül csak a job-

bágyföldek művelteitek meg. A Kismarton melletti Dávidcenk jobbágysai 1600-ban földbérben már alig fizetnek félförintot, de annál több robottal tartoznak, mert hiszen munkájuk sokkal több pénzt hoz az úrnak, mint a földbér maga; télen heti két, nyáron heti három robottal dolgoznak, ezenkívül beszolgáltatnak egy hold után egy köből termést, túrot, vaját, tyúkot, két csirkét, kappant, lúdat, karácsonyi kalácsot; tartoznak a roboton kívül nyáron az úrnak 12 pénzért (dénárért) dolgozni; minden eke egy héten át másfél napig az úrnak szánt, akinek birtokán az aratást, kapálást, kaszálást, szőlőmunkát nekik kell elvégezni, ezenkívül tartoznak szilvaaszalással, az Ikva-folyónak éjjel-nappal való őrzésével, udvari szolgálattal — a bíró vagy helyettese harmadmagával a földesúri kúriában hál; két hordó borból egyet az úrnak adnak, aki viszont az ő borát velük itatja és fizeteti meg.

Mint látható, a földesúr a legkülönbözőbb módokon próbál produkálni és pénzt szerezni, s mindenütt egy munkaerő jön nála tekintetbe: a jobbágnak lehetőleg ingyenes munkája. Ehhez képest egy-egy birtokon igen sokféle szolgálatot találunk, akárcsak a korai középkorban, azon különbséggel, hogy akkor minden egyes szolgálatot más ember végeztet, most pedig amennyire lehet, ugyanazon jobbágyok vállaira rakják az összes terheket. Az ecsedi uradalomban a XVII. század közepén vágómarhaadást, kendermag-, len-, aszúszilva-, aszúalmaadást találunk; a cenzus már évi 50 forint, de azért a munkák szaporodnak a birtok művelésének emelkedésével együtt, így különösen a virágos- és gyümölcskertek divatba jöttével; itt már az egyik falu cenzus és sokféle szolgáltatás mellett szántással nem szolgál, hanem ehelyett a „káposztás, hagymás, lugaskerteket“ műveli és egyéb szolgálatra tartozik a „tiszték rendelése szerint“. Ezek a gazdatiszték kénytelenek most a jövedelem fokozása érdekében új és új kereseti módokról gondoskodni; helyzetük különben is gyökeresen megváltozik, mert míg a XVI. században familiáris viszonyban voltak urukkal, ami bizonyos patriarkális érintkezést tett lehetővé, most valóban fizetett szolgává lesznek, aki szigorú utasítást kap és akit nem kevésbé szigorúan megszámlatnak. Csáky Istvánnak régi hú udvarbírája felháborodva írja a XVII. század közepén, hogy ő tőle számadást követel: „engem pedig azelőtt Nagyságod soha számadó tiszttel csak nem is kénált, s magamat olyanra nem is köteleztem“, — persze Csáky is híve volt az új kereseti lehetőségeknek, édesanyja szemére is veti neki: „csak a majort építéd, számtalan munkával terhelvén a szegénységet“, persze, az ilyen terhelésben a gazdatiszt volt a főszköz, aki így, földesura nyomása alatt, valóban jobbágykergető, szegény népet elnyomó ember lett. Nem volt ritkaság, ahogyan I. Rákóczi György beszélt gyalui pro vízórával: „mind megfogadd a pásztorokat, mert

Isten bizonyságunk, magadat veretünk vasba. Ki hinné ezt a hatalmas lopást, hogy mind (a juhokat) a dög vonta volna el“. A súlyos szolgálatokhoz kell vennünk, hogy a majorsági földek egy részét tulajdonképpen a jobbágy birtokából vágják ki a földesurak, legalább is olyan földből, amire ősi szokásjog szerint joggal igényt tarthatott, sőt gyakorolt is a jobbágy. Igaz, hogy más eredetű földbirtokot sem vetettek meg az allodium növelésénél, így már Nádasdy Tamás birtokai közt is találtak olyan majorrészeket, melyek a „szentegyház“, vagy egy pap birtokai voltak korábban. Az allodiumok földművelésre fogott legnagyobb része azonban, tudjuk, ősi földközösségen műveltetett, s mikor azt nyilak útján évente kisorsolták, a földesúr rendszeren két nyilat kapott belőle, míg a jobbágyok egyenkint egyet-egyét. A falunak ez az évi osztásföldje most kizárólagosan urasági birtokká, allodiummá lesz; már 1575-től kezdve ismerünk eseteket, amikor a földesúr a nyilasföldeket egyszerűen „örökbe székvesztrálja“, azaz az ő saját örökévé, nemesi jogú birtokává teszi, melyen a jobbágnak birtok jog, földközösségi használati og helyett csak bére lesz munkája után. A birtok „okkupációja“ a jobbágyok közt nagy elkeseredést szült, különösen akkor, ha a majorság céljaira nemcsak a közös birtokból, hanem a jobbágyok telkeiből is elvettek egyes földdarabokat, így a kanizsai panaszok szerint 1565-ben „a szegény ember holdja szerint elvettek 140 holdat, minden (jobbágy-) helytől negyedfél holdat“. A király megbízásából készült új törvénykönyv, a Quadripartitum már szükségesnek látja az ily okkupációt tilalmazni, de ez a törvénykönyv nem is lépett gyakorlatba. Ilymódon a jobbágy középkori szabadságának utolsó foszlánya is eltűnik: az, akinek még birtokjoga volt a közös földhöz, most egyszerűen „béresszolgá“ lesz, amint ez a kifejezés a század fordulóján állandósul is. A földesúr illetően ténykedése nem állt meg a már földművelés alá vett földeknél, hiszen a majorságok igen gyakran erdők helyén, irtványföldeken állottak elő; ehhez képest a korábban szintén földközösségben bírt erdőket is magának foglalja, azaz a községet onnan egyszerűen kitiltja. Íme egy ilyen rendelet 1620-ból, mellyel az erdőket maguknak foglalják: a kisorsosi közbirtokosság kimondja, hogy „senki embere és jobbágya az tilalmas erdőkre rámenni és vágni azok (az urak) akarata és engedelmé nélkül ne merjen, hanem az földesurak és asszonyok esztendőnként darabbal osszanak az községnek, azt kivágván és elhordván, újabb darabot adjanak, azonkívül sem épületre, sem vásárra senki ember ne merje az tilalmas erdőket vágni és hordani“, az udvarbírák az olyat fogják el, kocsivalóval vigyék be a község házára bírságot végett. 1634-ben a Szinyei-Mersék tiltják el így erdőiket, s abból fát és vesszőt hordani, kovácsoknak szenet égetni, hársat hántani; csak egy erdőt engednek „szabadnak“, hogy azt egyszerre több falu használja, jómódjával, pazarlás nélkül, osztállyal. A földesurak

rájöttek, hogy hasznuk csak okszerűbb erdőgazdaságból lehet, ezért a pénzbeli haszonért emelik az erdőkultúra színvonalát és zárják ki a községet régi jogából.

Még néhány földesúri jogot kell megemlítenünk, mint amelyek nagyban hozzájárultak a jobbágy helyzetének romlásához. Ilyen volt a borkimérési és mézszárszéktartási jog, mindkettő azon célból, hogy a földesúr saját borát és marháját eladhassa a jobbágyoknak. Igaz, a borkimérés dolgában a község és földesúr rendszeren megosztottak, az év két, nem egyenlő felében előbb az egyik, azután a másik mérte ki borát, visszaélések azonban könnyen és nagyszámmal állottak elő. Egyszerűen azzal is, hogy az úr rossz, romlott bort méretett ki, vagy túl magas áron; gyakorta megesett az is, hogy borát és gabonáját, ha romlásnak indult, cserébe rákényszerítette a parasztokra, azzal, hogy ezek szüret, illetőleg aratás után a magukéból: tehát a friss, új termésből adják vissza. Általában véve minden szolgáltatásnál lehetett ily visszaélést elkövetni. Báthory Györgyről, a híres zsuGORIÓRÓL, aki salátára olaj helyett csak zsírt öntetett, mondták, hogy falvaitól róka- és farkasbőrök beszolgáltatását követelte, s amikor kezébe kapta az ingyen bőrt, eladatta azokat jobbágyainak. Heltai Gáspár a gonosz „hispan“ fortélyai közt egy csomó ily visszaélést sorol el: a jobbágytól szüretkor olcsón veszi a bort, s azt vízzel elegyítve drágán adja el nekik, házamként osztogatván füzetésre: „Haza jövéen, ugyan tanisztrával hozá vala a pénzt az úrnak-“, özvegyasszonyokkal égetett bort csináltatott a borseprőből, s azt adta el a jobbágyoknak, ökröbői, juhokból a faggyút lefoglalta, az özvegyasszonyokkal gyertyát csináltatott belőle, ismét eladva jobbágyainak. A kerteket velük kapáltatta, s a hagymát, petrezselymet velük vétette meg; bírságotalással gyermeklovakat és ökröket szerez, azokat kiosztja a gazdákra, hogy télen ingyen felneveljék, s aztán visszaadják; böjtben sós halat, vizát, pontyot, heringet vesz és eladja nekik; aratáskor tizedet, ötödöt, földvámot, asztalbúzát, a legkülönbébb címen veszi el tőlük termésüket. Az ilyen visszaélések persze nem fordultak elő együtt és ugyanazon birtokos alatt, lehetőségük azonban megvolt és tudjuk is, hogy itt?ott előfordultak, úgylátszik azonban, inkább a XVI. században, mint később, amikor már ilyen eszközökre nem volt szükség, hogy a gazdasági üzem pénzt hozzon. Ilyen XVI. századi eseteket mond el Bornemisza Péter is, aki szerint az is gyakori volt, hogy a földesúr egyenesen pénzt kölcsönzött jobbágyától vagy fenvegetéssel vagy tömlöcöztetéssel. Choron András egyszer felhozatta gazdag jobbágyát, az „imegkötöt bekötötte neki és a fejét tapogatta, azután megszidta magát, hogy addig ki nem megyen a tömlőéből, míg száz forinttal meg nem fizeti munkáját“. Pekry Lajos meg egyik plébánosát jól tartotta, s azután azzal kínoztta, hogy nem hagyta aludni, darabontjaival éjjelnappal felköltette, míg ezer forintot nem fizetett neki, — az

Felül: Két magyar városi Polgár — Alul: Két magyar jobbágy.

*KÉT MAGYAR VÁROSI POLGÁR. – KÉT MAGYAR
JOBRAÉGY. Wilhelm Dillich, Ungarische Chronica, Cassel,
1600-ban megjelent munkából; némileg stilizált képek.*

összeg valószerűtlen nagysága, mutatja, mily nagy túlzásokkal kell számolnunk, amikor nem urbáriumban megszabott szolgáltatásokról van szó.

Azt viszont ki kell emelnünk, hogy amennyiben a gazdasági életben új kereseti lehetőségek nyíltak meg, s ezek érdekében munkásra volt szükség, a földesurak zavartalanul, ellenmondástói nem tartva, rótták ezen új munkákat régi szolgáltatások mellett jobbágyaikra. Munkavédelem ekkor sem nálunk, sem másutt nem volt intézményesen megszervezve, sőt ahol még a fejedelmi hatalomnak volt is befolyása a jobbágy és földesúr közti viszonyra, a munkakötelezettség ily magán, házi kiterjesztéseit ott sem lehetett megakadályozni. Nálunk a jobbágy helyzetét e tekintetben is nagyon megnehezítette az 1608-i törvénnyel kapcsolatban az a körülmény, hogy a munka megtagadása könnyen engedetlenségnek, az úri jogok megtagadásának volt minősíthető, s ilyenkor az úriszék lépett működésbe, a vármegye égisze alatt, csupa nemes, földbirtokos tagokból. Igaz, az úriszék ítélete ellen a vármegyéhez lehetett föllebbezni, ennek azonban, a vármegyének hasonlóképp nemesi összetétele miatt, kevés értelme volt, amiből érthető, hogy például bár a pannonhalmi úriszék az 1615—1701 közti időközben 125 ülést tartott, s ezeken 400-nál több jobbágyport intézett el, egyetlen esetben sem történt föllebbezés a vármegyéhez. Úriszék és vármegye ugyanazon összetételű bíróságok voltak, s így a tényleges viszonyoknak is megfelelt, ha az úriszék ítéleteit föllebbezés nélkül végrehajtotta, még akkor is, ha halálos büntetésre szóltak azok. A nemesúr büntető bíraskodásának korlátlan, írott törvénytől vagy bármiféle pörrendtartástól független voltát elijesztő világossággal fejezik ki Erdélyben Alsófejér vármegye főispánjai: „Akármely dominus terrestris ellen ha az parasztember vétkezik, szabad jobbágyával, miképen bünteti“, de ha ország törvényei ellen tesz a jobbágy, nem a földesúr, hanem a vármegyei tisztviselők büntetik.

Örökös jobbágyság

Egyrészt a földesúri hatalom teljes ellenőrzetlensége, másrészt a gazdasági fejlődés folytán növekvő munkáshiány magyarázza azt is, hogy az úrnak nem egyszer sikerült „örökössé“ tenni jobbágyát s ezzel a középkori viszonyokkal szemben a magyarországi munkáskérdésben a legalacsonyabb fokot jelentő helyzeteket statuálni. Az ismeretes esetek legtöbbszörében a jobbágy e végletes megkötésének nyilvánvaló oka valami súlyos bűn, melyért ő halált érdemelt volna, de a földesúr kegyelmet gyakorol, s ennek fejében a jobbágy külön hitlevélben kötelezi el magát, sőt családját is örökös jobbágyának. Így Sennyey Borbála éradonyi jobbágya, Tóth Illyés, aki asszonya ellen „vétebbe esett, kiért halált érdemelt volna“, fogságban is tartatott, s onnan kibocsátva 1630-ban asszonyának és maradékinak „örökös helytartó jobbágyává“ teszi magát. Vetésv Istvánnak egy

fiatal jobbágya, Csomós András paráznaságban találtatván, miért halált érdemelt, így köti le magát 1638-ban: „teljes életemben az én uramat uralom, soha sem titkon, sem nyilván el nem idegenedem, s ő kegyelmének maradékát is uralom“. Ugyanezen Vetésy-családból való Ferencnek mezőterebesi jobbágya, Szatmári István 1666-i hitlevelében azt mondja, hogy „estem volt az én uramnak, nemzetes Vetési Ferenc uramnak haragjában⁴ — vasra verettetve végül azon feltétel alatt bocsáttatott ki, hogy megfogadta: „az míg élek, ökegyeimének örökös helytartó és el nem kullogó jobbágya leszek“. Aki pedig hitét nem állta, ura megfogathatta szolgálival mindenütt, még „szabad sokadalmakban, zászlók alatti hadakban“ is, azaz az örökös jobbágy sem katonasághoz, sem valamely város oltalma alá nem menekülhetett.

Ingyen munka. Vármegyei munkák

A földesúri terheken kívül állami és vármegyei szolgáltatásokkal is tartozott ekkor a jobbágy, akinek helyzetére ilymódon, terhei nagyobbodása által, mégis csak befolyással bírt az állam közjogi szervezete. A rendes állami adón, a dicán kívül különösen súlyos volt az ú. n. ingyen munka, mely, mint láttuk, a

XVI. században az I. Ferdinándtól alapított végvárrendszer felépítésére és tatarozására volt szükséges és mint ilyen, a

XVII. században is állandó volt. A tizenötéves háború után újra kellett építeni a sok lerombolt, megsérült várat, köztük az 1609: 61. tv.-cikk szerint Tokaj, Ónod, Szendrő, Kálló Érsekújvár, Fülek, Nógrád, Vác, Komárom, Pápa építésére kellett az ingyen munka, melynek érdekében a vármegyék jobbágysága a XVI. századhoz hasonlóan be vannak osztva valamely vár állandó szolgálatára. A távolabbi vármegyék jobbágysága pénzzel, másfél forinttal váltja meg a munkát. Mióta az 1618: 52. tv.-cikk portánként évi tizenkét nap ingyen robotot állapított meg, ez a teher állandósul; a jobbágy persze az államnak járó ingyen munkát külön, a földesúri robottól függetlenül rója le, tehát már az 1514. évi 52 napi minimális robotnap is megnő az állami robot által 64 napra. De teljes súlyát e robotnak csak akkor képzelhetjük el, ha tudjuk, hogy az ausztriai német tartományokban a XVI—XVIII. században az egész földesúri robot évi átlaga tizenkét nap volt, ami az egyházi birtokon évi három napra is leszállóit, — holott nálunk tizenkét napot maga a török elleni védelem, a várak fenntartása vett el a jobbágy munkájából. Ebből a szempontból az ausztriai jobbágyokért is dolgoztak a magyarok, s az ő helyzetüket ilyképen indirekte is megnehezítette a török közelsége.

Az ingyen munka teljesítését a XVII. században már nagy szervezet intézi, melynek élén a nádor alatt a kerületi főkapitányok állanak, de a szervezet tulajdonképpen a vármegyék, alispánjaik és választott tisztviselőik által működik. A nemesi vár-

megye tehát már e téren is képviseli az államot a jobbággal szemben, miként a királyi adózásban is, ahol, mint tudjuk, a vármegye hatósága hatalmazza fel a dikátort az adó behajtásárá. A nemesi vármegye ebben a korszakban kezdi az állam feladatait magára venni, s így a jobbágy erről az oldalról is teljesen nemes urainak és azok vármegyéjének befolyása alá kerül. Állami és vármegyei hatóság e jobbágyviszonylatban összefoly-
 nak egymással; néhol a földesúr, de legtöbbször a vármegye hajtja be az állami szolgáltatásokat, de egyúttal olyan terheket is ró a jobbágyra, melyek már nem az állam, hanem tisztán a vármegyei szervezet fenntartására szolgálnak. Bár az országgyűlési követek ellátására ekkor még általában csak a nemeseket adóztatja meg a vármegye, a jobbágyokat nem, a vármegyei tisztikar fizetése fedezésénél már nem mond le a jobbágy fillérreiről. A vármegyei nótárius fizetésére már a XVI. században kénytelen a jobbágyság portánként adózni, így Zalaiban 1584-ben portánként fél forintot, holott a nemesek ugyanekkor szeszszíóként csak 15 dénárt adnak. Ellenőrzés hiányában a vármegye közönsége mindnagyobb összegeket vet ki saját céljaira a jobbágyra; így Zólyom megye 1654-ben 3 forintot „a vármegye bizonyos szükségleteire“, mivel azonban maga is látja, hogy ez sok a szegény népnek, jámbor szándékként kifejezi reményét, hogy ez adóban a nemesek is segíteni fogják őket. Igen nagy diszkrecionális jog jutott a vármegye kezébe azáltal, hogy királyi vagy nádori rendeletekre ő szervezte meg az inszurrekciókat, s hadbaszállás esetén a sereg ellátását, élelmezését, amikor is teljesen szabad belátása szerint kellett megterhelnie jobbágyait. Táborba szekerek, fuvar, élelem, kenyér, kappan, lúd, zab szállítását a vármegye rendeli el, s ugyancsak a vármegye hajtja végre a jobbágyság, a portális katonaság táborba szállását is, amit sok esetben pénzfizetésre is átváltoztat. Mindezeknél tág tere van a visszaéléseknek, különösen a vármegye céljaira szolgáló robotszolgáltatásoknál, így mikor a vármegye fát fuvaroztat szekéren; súlyos terhet alkotnak a vármegyei közmunkák is, köztük a folyók medrének rendbentartása, töltések építése, a Rábaközben a folyók medréből a fák kivágása, amire természetesen nem napszámosok alkalmaztatnak, hanem a vármegye rendeletére egész községek vonulnak ki szekerekkel, anélkül, hogy ennek fejében egyéb terhek alól felmentetnének. Kivételt képeztek a csallóköziek, akiknek kötelessége volt a Duna-ágak jegét törni, nehogy a török telente száraz lábbal átkelhessen; ezek ennek fejében több állami szolgáltatás alól fel voltak mentve.

Úr és jobbágy

A vármegyének ez a mindenre kiterjedő hatásköre az akkori politikai viszonyoknak volt következése, amint ezt a nemesi alkotmány kifejlődésével kapcsolatban alább látni fogjuk, — a jobbágyviszonylatban ez a jelenség mind a középkori

rendi felfogással, mind pedig az ekkor már kibontakozó abszolutisztikus államelmélettel és gyakorlattal éles ellentétben volt, s mint ilyen, valódi magyar specialitás volt. Itt ugyanis rendes, törvényes kialakulás útján jutott a földesúr és a földesuraknak politikai egyeteme ahhoz, hogy szinte kizárólagossággal rendelkezék a jobbágyviszonyokról, s ezáltal a jobbágyosság önálló életét szinte lehetetlenné tegye. A hangsúlyt itt nem szabad a visszaélésekre, az elnyomás kiáltó tényeire tennünk. Ilyenek mindenkor és mindenütt voltak, s ha a magyar földesúr időnkint korlátlanul terhelhette jobbágyát, ennek hasonlója megvolt a francia gyakorlatban a „taillable et corvéable á merci“ jobbágy esetében, akárcsak az oroszban is, ahol a XVII. században kolostori nagybirtokokon az urbáriumok állandó kifejezése: „Kötelessége a barátok utasítása szerint minden munkát elvégezni--. A gazdasági élet szükségletei, éppúgy, mint az emberi szenvedek mek, harag, gög, uralkodási vágy, jószív és irgalmasság minden országban ugyanazon latitude-öt engednek és a magyar nemes földesurat csak a történeti érzék teljes hiányával lehetne más nemzetbelinél rosszabbnak vagy jobbnak rajzolni. Nálunk is találunk igaz emberi hangokat és az irgalmasság cselekedeteit, nálunk is vannak Nádasdyné Kanizsai Orsolyák, öreg Wesselényi Annák, akik a jobbágy tartozásait megkövetelik ugyan, de szorgos mezei munka idején tisztjeiknek utasításba adják, úgy csépeltesse, hogy a szegény nép is elvégezhesse mek lette a saját mezei munkáját, s akik só, liszt, bor fuvarozásnál meghagyják, hogy „várjanak a jó szánútra, ebben a sáros idősben rossz utakon ne gyötörjék a szegény népet--. Csáky Istvánné Wesselényi Annához bizalommal fordultak jobbágyai, mikor fia, István gróf megbántotta őket: á szegény jobbágytól jogtalanul elvett lovat vissza is adatja az anya hatalmas fiával. Viszont nálunk is vannak durva, lelketlen földesurak, akik embertelen hangon beszélnek jobbágyaikkal, ilyen, hogy az eddig ismeretes legkiáltóbb esetet említsem, Kapy Zsigmond, aki mátrai falvainak 1626-ban megparancsolja, hogy minden paraszt eskü alatt vallja be, mennyije termett és minden hatodik kepeje elveendő; mezei munkáit pontosan végezze el, ajáns dékot adjon mindenféle terményéből, szőlőből, barackból, úrk gombából, zöld dióból, egresből stb., ezt az utasítását pedig — mondja gazdatisztjeinek — „egynéhányszor olvassátok el a szófogadatlan, koszosfejű jobbágyok előtt, hogy ezen pecsétes levelemben hagyom és parancsolom, hogy elhagyván az régi, goromba, vakmerő, oktalan, paraszt, szófogadatlan, ostoba, emberi természet ellen való, megrögzött, gonosz természeteket, fejek vesztés alatt szavakat fogadják“ — ez a földesúr egysúttal eltörli a parasztnak lakóházához való birtokjoga utolsó halvány nyomát is, mondván: „Ács Mihálynak számtalanszor parancsoltam, hogy Czece Mihály házába költözzék — s ezt a parancsát szigorral megújítja.

Ilyen végletek nálunk is csak kivételek, s nem is oly kiáltó formában fordulnak elő, mint nyugaton, akár a német, akár a francia területeken, hol az újkor is annyi véres parasztlázadást látott. Viszont a törvényen kívüli pusztá elnyomás, kínzás, nyúzás divatja keleti országokból soha nem került át hozzánk; a fent felsorolt súlyos esetek valóban a legsúlyosabbak, melyeknél terhelőbbeket a földesurakra nem ismerünk. A török vagy oláh földesúrral való párhuzamról valóban felesleges beszélni; egykorúak azt is világosan látták, hogy a lengyel jobbágyénál is sokkal jobb a magyarnak a helyzete: a Báthory Istvántól Lengyelországból Erdélybe küldött jezsuiták többször is konstatálják ezt, észrevéven, hogy a lengyel elnyomás módjai hiányoznak nálunk; így mikor ott a földesúr jobbágyait városba küldi ipari üzemekbe dolgozni, amiért ő kap pénzt, holott a jobbágy kénytelen önmagát élelmezni, vagy pedig a jobbágyoknak az úri ház lealázó szolgálataira nagy tömegekben való berendelése; mindez Magyarországon elképzelhetetlen. A másutt annyira nyomasztó földesúri vadászati jog sem tudott nálunk meghonosodni, s még a XVII. század közepén is azt halljuk, hogy Magyarországon mindenki illetlennek találná a parasztot a vadászattói eltiltani, ezért van annyi nyúl, dämvad, szarvas, vaddisznó a jobbágy asztalán. A valóságban az egész korszak alatt érvényben van II. Ulászló vadászati törvénye (1504: 18. tv.-c.), mely a jobbágyokat általában eltiltotta a szarvas, őz, nyúl, vadkan, fácán és császármadár vadászatától, azonban a törvény akkor, amikor a jobbágyot a köz érdekében kell fegyverben tartani, érthető módon nem hajtható végre és vadászati tilalomról egyes felvidéki városokon kívül alig lehet hallani. A nemesek közt sem terjedt el még a vadászati passzió oly mértékben, hogy kedvtelésük érdekében szükségesnek látnák a vadászati jog szabályozását. Az első passzionátus vadász mágnás, aki ezért gazdasági ügyeit is elhanyagolja, Nádasdy Pál volt: Tamás unókája, Ferenc és felesége, Báthory Erzsébet fia, aki 1604-ben átvéve a családi birtokot, már nem a mezei munka felügyelete, hanem vadászat végett utazgat birtokain.

A falu visszafejlődése

A magyar jobbágyiga tehát bizonyára sokkal könnyebb volt, mint keleti szomszédjaié, s amennyiben a nyugati parasztnál mégis nehezebb volt, ezt részben a török korszak rovására írhatjuk, mely az állam és társadalom érdekében tőle is sokat követelt. A hazai specialitás, hogy ehhez visszatérjünk, abban áll, hogy a jobbágy idővel teljesen a földesúrtól és a földesurak osztályától hozott törvényhozás karja alá került, a királyság, mely nyugaton ekkor készült hozzá legszebb történeti feladatához, a jobbágyság felszabadításához, nálunk Rudolf óta épp ellenkezőleg érdektelennek nyilvánította magát és tűrte, hogy a jobbágy egyetlen patrónusa, sorsának irányítója éppen az legyen, akinek gazdasági érdekei diametrális ellentétben voltak

az övéivel. A földesúr és vármegye e kizárólagos hatalmából azután nemcsak az egyes jobbágyok anyagi helyzetének romlása következett, hanem az egész alattvaló osztály egyéniségének bizonyos elsatnyulása is. Itt a középkor viszonyaihoz képest kétségtelen a visszafejlődés. Mert hiszen a parasztsztyály politikai érzékére végzetes hatással kellett hogy legyen a vármegyének s földesuraknak mindent abszorbeáló, mindent a jobbágy nélkül szabályozó hatalma. A falu, mint önálló életű közigazgatási egység, szinte teljesen megsemmisül, ügyeit többé a parasztnok nem magoktól, hanem mindegyre földesúri utasításra, kezdeményezésre intézik. Belső élete a falunak nincs többé, mióta a vármegye naponkénti rendeletekkel szabályozza, hogy egyszer ki-ki idemenjen, máskor amoda; a falu bírójának tisztsege ilyen körülmények közt nem irigylésre méltó, aminthogy a falusi önkormányzat e legfontosabb tisztsege most már nem is igen esik választás alá, mert alig van, aki elvállalná. Itt is a vármegye az, mely beleszól a dologba, s a legtöbbször elrendeli, hogy a házhelyek sorrendje szerint vállalják a bíróságot, minden évben köteles legyen arra az előbbi bírónak a szomszédja. A falu vezetésének, nevelésének egyik módja lett volna, hogy a jobbágyság közt lakó szegényebb, egytelkes nemesek legyenek bírák, amitől azonban ezek vonakodtak, s így a vármegyék egymásután el is tiltják a „vakmerőséget“, hogy a falvak nemest válasszanak bírójuknak. A gazdasági önállóság, önálló gondolkodás kifejlődésére a sokféle szolgáltatás magában véve is bénítólag hatott, hiszen a jobbágy látta ugyan földesuránál az újabb kereseti lehetőségeket, de ezeknek kialakításában néki más hasznára kellett dolgoznia, úgyhogy ennyi idegen hasznú munka után saját vállalkozási kedv nem ébredhetett benne. S a vármegye urai maguk is megkötötték a gazdasági mozgékonyág lehetőségeit, különösen a kölcsönvétel tilalmával: a XVII. század legtöbb statútuma csak egy forintig engedi meg, hogy a jobbágy kölcsönt vegyen, kivételt csak, ismeretlen okból, Hont vármegye 1689. évi szabályrendelete tesz, mely 40 forintig engedi meg a földesúr tudta nélkül az adósságcsinálást, azonfelül a földesúr engedélyét látja szükségesnek. A kereskedői szellem működésének legalkalmasabb alapja a bor és általában a szeszes italok voltak; de a jobbágy borkereskedelmére súlyosan ráfeküdt a földesúri educillatio, az italmérési jog, mely megakadályozta őt a saját falujában, szállítási költségek nélkül adni el termését. Az úri boreladás védelmében a vármegye itt is átveszi a dolgok rendezését, ami pedig korábban országgyűlési tárgy volt; ennek érdekében tiltják el a parasztnok sör- és pálinkamérését, sőt fogyasztását is; Szabolcs vármegye 1629-ben sörmérést csak akkor enged, ha az uraknak nincs eladó boruk; a XVII. században gyakori égetett bor-, pálinkatilalmak, minden humanitárius frazeológia ellenére, elsősorban az úri borfogyasztás védelmére adatnak ki.

Itt a vármegyéék ruhaviselési tilalmait kevésbé kell tekintetbe vennünk: posztóköntös és csizma tilos, asszonyoknak rázsa-köntös, fátyol, angliai vagy arany-, ezüstcsipkés ruha; Erdélyben éppígy eltiltják a csizma, nyestes-rókás süveg, posztónadrág, színes nadrág, gyalcs vagy varrott ingek használatát, — mindez általános európai tilalom volt, melyet gazdag parasztságnál úgyszem lehetett végrehajtani: a felsőausztriai parasztlak 1626-i nagy lázadásuk és leverésük előtt pánfélban, gyűrűkkel, tollas kalpagokban jártak, akárcsak a lovagok. A földesúri tekintély védelméről egyébként is sok rendelet intézkedik: Hont vármegye 1650-ben a nemest és mágnást szidalmazó jobbágyot úriszék elé állítja, hogy az violentiában elmarasztalja, Moson vármegye pedig 1670-ben azért haragszik, hogy a jobbágyok, még ha szerükben könnyű teher vagy semmi sincs, nem térnek ki a nemesnek, az ilyenek makacsok lévén, a sértett nemes szabádón megbotozhatja őket, s ezért ha ők panasszal mernének a vármegyére menni, az alispán ne járjon el benne. De eltekintve az egyes rendelkezésektől, a jobbágyosztály későbbi sorsára rendkívüli jelentőséggel bír e rendelkezések összessége s vele együtt az a tény, hogy a jobbágy immár a saját legcsekélyebb dólgaiban sem rendelkezhetik önmagával. A középkori félszabad, félíg kötött állapotnak nyoma sincs többé, a jobbágyból nem lesz bérlő vagy szerződéses munkás, viszonyai nem differenciái lódnak, hogy mozgásba kerülhessenek, ellenkezőleg: minden megáll, a régebben még helyváltoztató és különböző jogállásokban levő jobbágyokból egy massa lesz, ugyanolyan földhöz-kötöttséggel, ugyanolyan súlyos terhekkkel, a földesúri vármegyétől való ugyanoly meg nem szakítható függésben. A földbirtokos gazdasági befolyása a földközösség összekötő erejét is meglazítja, s azt tisztán a mezőgazdasági üzemre, a földek évenkénti felosztására korlátozza, anélkül, hogy annak szociális kihatásokat engedne. Még az erősen földesúri fejlődésű Franciaországról is tudjuk, hogy ott az egy családból származó jobbágyok egy földél alatt, patriarchalis összefüggésben élnek egészen a XVIII. századig, — nálunk ilyennek nyoma sincs, a jobbágyság, önmagához való viszonyában atomizálva van, egyenkint végzi keserves munkáját, anélkül, hogy nagyobb összefüggésekre, a közre, vagy legalább saját falujára is gondolhatna. Önálló falusi élet híján megindul az úton, melyen természetes józan eszét politikai horizonton nem tudja többé alkalmazni, autonómiára éretlenné válik, s így a rendi uralom egykor elkövetkezendő meglazulásával szabad prédájává lesz minden politikai kísérletezésnek. A későbbi magyar parasztlak köz-célokra össze nem foghatósága, végzetes atomizáltsága innen ered, a földesúr és vármegye kizárólagos gyámkodásából.

Parasztvármegye

Egyetlen jelenségre találunk, mely e megállapításunknak ellent mondhatna, s ez a parasztvármegye, a Felvidéken tót névvel a zápisz. Ez intézmény Bocskay korát követőleg lép fel, a szabad hajdúk és végvári vitézek, majd általában az elszaporodott rablók ellen alakul meg. Bars vármegyében 1607, Nyitrában 1615 óta hoznak rendeleteket, melyekkel a nemesi vármegye a „contubernium vulgo zapis“t állítja fel, kötelezve a jobbágyközségeket, hogy a rablók ellen felkeljenek és egymást segítsék. Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy a parasztvármegye a jobbágyság valami autonóm szervezete lett volna! Benne éppen úgy a földesúri társadalom gyámkodása alatt áll a szegény nép, mint egyéb viszonylataiban: a parasztvármegye vezetője, a praeses előkelőbb nemes, oly területen pedig, hol nagybirtok van, az illető nagybirtokos jószágigazgatója, udvarbírája. Kóborló katonák jövedele hírére a falusi bírók jelentést tesznek a praeseknek, s ez utóbbinak rendeletére mozdul meg a parasztvármegye paraszti szervezete: a különböző kerületek parasztkapitányai alatt fegyvert fognak és a rablókat elűzik vagy lehetőleg elfogják. Ezzel azonban meg is tették kötelességüket, a további már itt is a vármegye dolga, mely megköveteli, hogy a parasztkapitányok a foglyokat neki adják át, s azon esetekben, amikor a parasztkapitány és legénysége a harc tüzeiben maga zálogolta meg a fosztogatókat s vette el tőlük ingóságait, a vármegye ebből is részt követel magának. A „spolia latronum“ból rendszeren csak egy részt kap a parasztság, egyet a vármegye, s a harmadik részt az alispán, de például Hont vármegyében a birság egyharmada az alispáné, más kétharmada pedig egészen a vármegyéé, mely különben szabályrendeleteiben azzal is foglalkozik, szabad?e és kinek költségén áldomást rendezniük a parasztnak a fosztogatók elfogása alkalmából. Mivel itt a jobbágyság fegyveres felkeléséről van szó, melyet a nemesség saját érdekében kénytelen megszervezni, az ellentétes érdekek könnyen kiütköznek; így különösen ott, ahol a dúlok, fosztók soraiban a földesurak jobbágjai találkoznak, akik nem egyszer uraik tudtával indulnak ily rabló expedíciókra. Ilyenkor a földesúr mindent megtesz, hogy embereit kiszabadítsa a parasztkapitányok tapintatlan fogásából: Hont vármegye 1689-i rendelete szerint a parasztvármegyének nem szabad pusztá gyanúra, hanem csak in flagranti letartóztatnia olyan embereket, akikről tudják, hogy nemeseknek letelepedett, állandó lakhellyel bíró jobbágjai; sőt ha ezek valóban bűnben talátnak s elfogásukról a parasztvármegye szabály szerint jelentést tett az alispánnak, mielőtt az alispán rendelete megérkeznék, az illető jobbágy urának joga van rátenni kezét, hogy ő maga ítélkezzen felette. Nógrád vármegye 1689-ben hasonlóképen kiveszi az ilyen jobbágyot az alispán alól, s egyenesen urának adja át, amivei a büntetés teljeseen illuzóriussá válik.

A rendelkezésünkre álló parasztvármegyei szabályzatok (Pest-Pilis, Solt, Heves, Külső-Szolnok vármegyéké, 1638-ból és 1667-ből, Nógrád vármegyéé 1691-ből stb.) magukban is bizonyítják, hogy a parasztvármegye szervezetét a nemesek olyan közrendészeti és alsóbb közigazgatási feladatok érdekében állították fel, amelyeket a nemesi vármegye nem tudott a parasztság közreműködése nélkül elvégezni. A paraszt tisztek azért rendeltettek, hogy „őfelsége becsületét, azután a nemes vármegyéét s magukét a kóborlóktól, amint lehet megoltalmazzák“; a parasztkapitányokat a községek jelölik ki, de a vármegye nevezi ki, a kapitány azután maga választja ki tizedeseit; minden paraszttisztet továbbra is tartoznak jobbágyi kötelezettségeiknek eleget tenni, egyedül személy szerint mentesek az adótói, de nem vagyonuk után; hivatali esküt az alispán kezébe tesznek, a „parasztvármegye gyűlését“ ők hívják össze, ők gondoskodnak, hogy a parasztnak fegyverük legyen; Nógrád vármegye 6 forint bírság terhe alatt parancsolja meg a pénzesebb jobbágyoknak, hogy saját költségükön vegyenek fegyvereket. A kóborló katonákkal szemben a vármegye nem enged túlzásokat: ha a vitézlő embernek levele van kapitányától, azaz „iratos“ és így kér valami segítséget, élelmet, ez meg nem akadályozandó, a paraszttisztet csak akkor lépjenek működésbe, ha a katona „mindjárt iszonyú szitkokkal, átkokkal, veréssel, dúlással, fosztással kezdi eledelét és tartását kérni, s borra, serre, pecsenyére, pénzre és más illetlen dologra a szegénységet erőltetni“, de ekkor is előbb szelíden kérjék, s ok nélkül ne ingereljék, tyúk megöléséért ne fogják meg, sőt a vármegye azt a tizennégy esetet is felsorolja, amikor jogos a parasztvármegye önvédelme; köztük csupa súlyos kihágás van, ház- vagy ajtó-törés, asszonyok megtámadása, barmok elhajtása, templomtörés és káromkodás Isten, király, nádor, főispán, alispán és vármegye ellen. A paraszttisztet további feladatát teszi általában a káromkodásnak büntetése a községekben, a vármegye területén kóborló erkölcstelen személyek kiűzése, néhol portális és egyéb adók beszédésénél is segédkezés, azután a kaloda kezelése, melynek felállítását a XVII. századi vármegyei rendeletek minden községnek kötelességévé teszik. A vármegye tekintélye alatt végzett ily alsóbb közigazgatási tevékenységükön kívül önállóbb működés csak a török hódoltság alatti vármegyék jobbágyságánál figyelhető meg: a Füleken székelő vármegyei menekült hatóság a Duna—Tisza-közére is megalakította a parasztvármegyét, de működését már nem tudta ellenőrizni, aminthogy általában a török alatt élő jobbágyság, magára hagyatva, önfenntartása érdekében is kénytelen volt bizonyos önállóságra szert tenni. 1663-ban a dunamelléki és kecskemétkörnyéki falvak parasztvármegyéje Feketehalmon gyűlést tart „az helyeknek megmaradásáért az rajtok hatalmaskodók ellen, akik az magyar pártról valók“ (azaz végbeliek), s ellenük rendőri intézkedéseket tesz.

A török hol túrta a parasztok fegyverkezését, hol nem; nagy konfliktusba ezek a vármegyével jutnak, mikor 1672-ben a Dunamellék, Kecskemét és Kiskunság falvai Nyéky Gábor kecskeméti jegyző vezetésével ismét megmaradásukról tanácskozva, a kassai tábornokhoz, Spankauhoz fordulnak, hogy védje meg őket. Ez ad is nekik védelelet, mire ugyanily kéréssel járul hozzá a Jászság is, — a menekült pestvármegyei hatóság ebben saját tekintélyének sérelmét, sőt hűtlenséget és a haza veszedelmét látja, a parasztok követeit elfogja; ez ellen pedig Nyéky Gábor azzal tiltakozik, hogy az elfogottak az „ország követei“, s ha a vármegye így bánik velük, ők ezután az elfogott latrokat nem a vármegyének, hanem Spankaunak fogják átszolgáltatni. Mikor pedig Pest vármegye a parasztságot tilos gyűlés tartása miatt elítéli, Nyékvt halálra, vagy ötszáz forint váltságdíjra, a parasztvármegye leteszi a fegyvert, hogy ő többet nem üldözi a latrokat, s a végbeli katonák elleni panaszával a királyhoz készül. Ezt az ügyet végre is Esterházy Pál főkapitány sirmítottá el, miután közben Koháry István füleki főkapitány is a parasztságot fogja pártját, sőt Nyékvt kecskeméti tisztartójává tette. Ez egész világosan mutatja az általános európai tendencia érvényesülését, mely egyrészt a király és kormányférfiak, másrészt a parasztság érdekszövetségén munkálkodik, s amelynek útját nálunk a vármegye kifejlődése oly korán beárta.

A jobbágyság anyagi kultúrája

A jobbágyság anyagi és szellemi kultúrájáról e korban nehéz egységes képet adni. A magyar kertkultúrának úttörője, Lippay János jezsuita, gyakorlati útmutatásokat adva a növények ápolására, találóan mondja, hogy nem szabhat egyirányú regulát egész Magyarországra, mivel egyes részei nem egyarányúak: „néhol mind csak sík mezők és lapályföldek vannak, úgymint Tiszántúl, a Nyírbe, Budán alól a pusztákon és sok más helyeken is és azért melegebb tartományok is azok. Némely része hegyes, hegyes-völgyes, dombos és egyenes is. Némely pedig csak hegyes és foltonként vannak völgyeken a szántóföldek, imitt-amott az irtó vány ok: ilyenek Trencsénnek egy része, Turóc, Liptó, Árva, Szepes vármegyék és Lengyelország felé a Krainák. A hideg is jobban éri őket és tovább tart, de a hegyes vízrajzon kívül nagy különbségek voltak a paraszti kultúra dolgában a nagy- és kisbirtok között is, valamint aszerint is, hogy a jobbágyság saját földjét művelte-e, vagy pedig munkaerejének nagy részét a nagybirtok fenntartására adta.

Bármily hézagosak is erre vonatkozó ismereteink, fel kell tennünk, hogy a parasztság anyagi kultúrája a nagybirtokon magasabb volt, semmint a kisnemesek jobbágyságán, vagy pedig magán a jobbágyság telken, hol a munka, a nagybirtok példadadásától függetlenül folyt. Ez a házkörüli, kerti gazdálkodásra

nézve világosan látszik: a parasztháznak virágos és veteményes kertjében kevés növény volt, s itt a nagybirtok, a klastromok példája és az azok szolgálatában folytatott munka volt az, ami a paraszti színvonalat emelte. Az említett Lippay mondja, hogy nemes kertbe más növény kell: „ne csak paraszvetemények: fokhagyma bulbi, vörshagyma bulbi, petrezselyem, káposzta, csillagvirág, bársonyvirág, kenyérbélvirág- legyen benne, hanem „nemes csomós és gömbölyű gyökerű idegen virágok is“. A nagybirtok sokféle üzeme nevelő hatással kellett, hogy legyen a népre, mely lassacskán a saját földjén is megpróbálta alkalmazni a nagybirtokosnál szerzett tapasztalatokat. A parasztkert véleményeivel szemben a XVII. század második felében földesúri kertgazdaságban már a következő növények tartása illendő: a hagyma és káposzta mellett különböző palánták, paréj, olasz káposzta, répa, retek, tök, ugorka, dinnye, spinác, petrezselyem, ánís, olasz, kapor, nyári endivia, bazsalikum, porcfű, majórána, mustármag, vadsáfrány, coriander, turbolya, zsálya, sóska, pápafű, székfű, articsóka, narancs, citrom, fejtörő és vörös mák, izsóp, kömény, spárga, ökörnyelv stb., köztük kétségtelesenül egy csomó olyan hasznos növény, melyet külföldről, Olaszországból, talán német közvetítéssel vettünk át. A nagybirtokosnál ekkor már korai növények termelése is divatban van; három-négy öl hosszú, egy öl széles, fél öl mélységű vermekben, melyeket deszkával támasztanak körül, behordanak „meleg éretlen lóganéjt--, ezt összetiporják, rá zsíros fekete földet öntenek egy arasznyira, s a melegágyat éjjelre deszkával vagy szalmafödéllel, nagy hidegben belül is szalmával takarják be.

A nagybirtok ekkor már eladásra termel, és minden téren emberi munkával javítja a természetes termelő feltételeket. A majorságokban üzhető állattenyésztés hizlalással és általában racionális kezeléssel törekszik nagyobb súlyú állatok produktívására; az ártányhizlalásnak, baromfi: csirke, pulyka, lúd nevelésének már bonyolult szabályai vannak, melyek állandó gondot, kezelést kívánnak. A lúdfiak kezelésénél szükséges azokat előbb egysként hétig kenyérbéllel tartani, azután „malátát adjanak nékik, avagy ázott árpát, aki szép lágy, hogy hamarabb hízzanak-- — még hamarabb nőnek a vízbe áztatott kenyérbélben, különben reggel egy kevés sót, babért és hamuzsirt adjanak nékik, hogy meg ne haljanak esztendő által; hogy pedig szétismerhetők legyenek, fejükre néhány csöpp viaszt kell csöppenteni, vagy lábukra késsel jelet vágni. A házi gazdálkodásnak titkai ekkor már kezdenek kifejlődni: már a XVI. századbeli nagybirtokosok is tudják különböző háziszerek titkait és hogy a XVII. században mi mindent állítanak elő házilag, persze a jobbágy munkájának fokozott igénybevitelével, erre jellemző a rózsavirágzás idejére adott utasítás: ilyenkor „a jó gazdaember sok vadrózsát vagy parlagi rózsát hozat magának és abból rózsavizet éget, vagy az kerti rózsából. Azonkívül rózsajülepet.

rózsaszirupot, rózsacukrot, rózsaliktáriumot, rózsacetet, rózsaméz, rózsaoajat, rózsabort, rózsáit és más hűsítő eszközöket“ készítének, — ekkor már ezek egyikét?másikat a parasztok közül is többen eltanulták. A javasasszonyok tudományának tekintélyes része kétségtelenül ilyen magasabb körből, nagybirtokos?udvarokból származik.

A jobbágyság megélhetésének alapja azonban nem a ház és mellette most már az ő kezelésében levő veteményeskert, néhány gyümölcsfával, hanem a gabona? és a bortermelés. Az elsőt a földesúr földjein végzi, melyek immár az ősi földközösségből kiszakítvák, viszont az egyes jobbágyok saját eltartására szolgáló jobbágyföldek még legtöbbször földközösségekben vannak, nyilasföldek, melyek évenként kisorsoltatnak vagy kiosztatnak. Ez az utóbbi termelési mód, a földközösségekben, természetesen távol van minden magasabb művelhetési lehetőségtől: senki nem akar a legszükségesebb munkánál többet beleölni abba a földbe, mely nem az övé, s amelyet ha kimerül, belátható időben nem fognak többé művelés alá. Hiszen még népes városaink határaitban is annyi a föld, hogy évenként csak egy része kerül művelés alá, a többi parlag, ugar, pásztorok és nyájaik eltartóhelye. Sőt még ott is, ahol aránylag sűrű népességet telepítenek le új városokba, a gabonatermelés továbbra is földközösségi formákban folyik: a határnak csak egy része nyílföld, mely házakhoz tartozik; ezt immár nem sorsolják ki évenként, hanem kezd mindegyik darab hozzáragadni az illető ház birtokosához, a ház és belsőség állandó járuléka lesz, úgyhogy pénzért el is adható, ha a két szomszéd nem reflektál rá; — ezen nyílföldeken kívül van azonban a határban „fogott föld“, melyet ki?ki megművelhet, de nem idegeníthet el, ez még nem az övé, hanem a közösségé, s legfőképpen annyiban kezd itt is kialakulni a magántulajdon, hogy a fogott föld művelőjének maradékjára szállhat, ha pedig nincs maradék, „aki hamarabb éri, azé lesz“, rendeli egy 1643. évbéli hajdú városi statútum. A primitív földközösségből csak ily lassan, közbeeső állomásokat tartva, fejlődik ki a jobbágynak gabonatermő magántulajdona, amely fejlődésnek nagy kerékkötője a török uralom, az ő emberpusztító módszereivel. Török uralom nélkül a földközösség is korábban eltűnt volna; egyedül a sok uratlan terület tette lehetővé, hogy például 14—15.000 lakosú város, aminő Debrecen volt, területét nagy részben műveletlenül hagyja. A debreceni földeket, amennyiben művelés alá veszik, hétévenként osztják fel, az első évben kölest vagy kukoricát, a másodikban tavaszi, a harmadik és negyedikben őszi gabonát, az ötödik és hatodik évben árpát vagy zabot termesztének, s azután 12—15 évig pihenni hagyják, ugarnak, legelőnek. A királyi Magyarország hegyes vidékein persze nem lehet már ily kényelmes gazdálkodás, de azért még oly aránylag jól művelt területen is, aminő az erdélyi Szászság,

megmarad és csak lassan szorul vissza a földközösség a községek és városok életéből.

A hármashyomású gazdálkodásban a búza és rozs mellett főként zab szerepel, mert ennek a sok háborúban, lovascsapatok, szekerek ide-oda vonulgatásánál nagy kereslete van. A talaj javítására a „ganéjózás“ magán a nagybirtokon mindenféle divatos már, kalendáriumok is beveszik verses gazdasági tanácsaik közé. Persze a nagybirtok üzemgazdálkodása nemcsak messze fölötté van a jobbágyénak, de a kettőt összehasonlítani is alig lehet egymással. Már Nádasdy Tamás utasításba adja, hogy „tarlóba vessenek, de jó ganajos tarlóba“, máskor száz szekér ganét hányat ki, s egész racionális gondolkodással jegyzi meg, hogy „jobb tíz holdat jó szemmel, jól hordozva (szántva) vetni, hogynem mint húsz holdba, kit nem jó földbe, nem jó szemmel vetnek és nem jól hordozzák“. Ha fel is kell tennünk, mai gyér ismereteink alapján, hogy a XVII. században a nagybirtok gabonatermesztése, sőt talán állattenyésztése is visszafejlődött a belső zavarok következtében, azért mégis bizonyos, hogy a nagybirtokon a gazdálkodás mégis differenciálódott, mind bonyolultabbá, azzá racionálissá vált, holott a jobbágy gazdaságában mindvégig csak a természet a dolgok legfőbb irányítója: igen sok az irtványföld, mely nagy termést hoz, sokféle hatalmas búzafajok nőnek, melyeket nádvastagságúaknak néznek; ahol a természet produkál, ott szép az eredmény, a természetet még nem nagyon szorongatják és kényszerítgetik. Magyarország sík földjein ehhez képest nem igen trágyáz a jobbágy, Erdélyben is inkább csak a hegyes vidékeken. Sokhelyütt a szántóföldön végzik el a cséplést és a szalmát ott hagyják, felhasználatlanul. Általában véve a XVII. században a magyarországi földművelés nem állott oly magas fokon, mint az erdélyi, viszont ez is elmaradt Németország mögött.

Mindezek részben elszórt, részben nagy általánosságban mozgó adatok, melyekből nehéz volna biztos képet alkotnunk a jobbágy anyagi helyzetét illetőleg. A természet csapásai, fagyok, vízáradások, emberi pusztítások amúgy is rendkívül labilissá tették a viszonyokat; tudjuk, hogy Bethlen Gábor hadjáratai a hadszíntérbe eső vidékeken mindennemű mezei műm kát megakasztottak és nagy drágaságot, meg éhséget okoztak. Még nagyobb mértékben a folytonos török, majd kuruc hadjáratok. A lakosságnak ilyenkor egyetlen biztos segítsége volt a nagybirtok, mely vermeiben, búzacsüreiben mindig nagyobb mennyiségű gabonával rendelkezett, s ebből, ha másként nem, kölcsönbe adott az éhséget sýnló szegénységnek. Az Illésházybirtok számadásaiban folyton szerepel, hogy az udvarbíró „rozsos búzát osztott ki új fejébe az szegénységnek, azkiért tisztát adnak“, „rozsot osztott ki, akiért vetnivaló búzát adnak“, — az ilyen igazán nagybirtok aztán el is engedi a szegénységnek „restanciáit“. Igaz, a nagybirtokhoz kötött jobbágyság könnyen

kerülhetett gonoszul zsaroló udvarbírák, gazdatisztek kezébe, de általában véve mégis jobb dolga volt, mint kisebb nemes birtokán. Láttuk, az öreg Illésházy István büszkén emlegette, hogy jobbágyait szekeressé, ekéssé tette, zsellérből telkes, földes jobbágyat csinált, ahelyett, hogy lerontotta, földönfutóvá tette volna őket.

Telepítés, nemesítés

Ehhez képest az ország különböző vidékein aránylag jól berendezett parasztgazdaságokat is találunk a nagybirtokkal és egyházi birtokkal kapcsolatban. A XVII. század végén a Pannonhalma alá tartozó Ravazd községben 28—30 család él és szőlőműveléssel 2550 akó bort termel, azaz családonként 90 akót; egy akónak eladási ára 2 forint 50 dénár, úgyhogy egy családnak borból a keresete nem kevesebb mint 225 forint volna, ha arányosan bírnák a szőlőket (amit persze nem tudunk). Ugyanekkor zsoldos magyar katona havi 3—5 forintnál nem kapott többet, úgyhogy a jobbágnak a főpát úr földjén sokkal jobb dolga voít, még akkor is, ha jövedelme nagy részét adóba, szolgáltatásba adta, hiszen a szőlőgazdaságon kívül egyéb gazdagsága, veteményei, állatai is voltak. Az erdélyi jezsuitáknak a Báthoryak alatt három falujuk van, amelyeket meglehetősen elsilányított állapotban vettek át a korábbi birtokosoktól: Forgách Ferenc, a humanista püspök 6000 aranyat szorított ki a falvakból az ő történettudományi kedvteléseire és külföldi utazásaira, Gyulafi László pedig száz lovas tartott jövedelmükből, holott a jezsuiták egész jövedelme e 230 jobbágyból álló három faluból csak 1436 forintot hoz ki, azaz egy főre, természetbeliek és pénzbeliek összegében csak 6 forint esik. Még csekélyebb jövedelmet vesz a pannonhalmi apátság Deáki falvából: a község maga fizet dézsmában és adóban 500 forintot, a majorság hoz 250 forintot, az italmérési jog 200-at, úgyhogy az apátság egész jövedelme csak 950 forintot tesz ki. Azok az óriási pénzösszegek, melyeket egy-egy nagybirtokos, vagy akár a XVII. században a nagy gyűjtő Szelepcsényi György és Széchenyi György primások szednek össze, nem annyira a jobbágság szolgáltatásaiból, mint a majorságokból és azok terményeinek értékesítéséből folynak be, — tehát a nagybirtok jövedelmezősége egymagában még nem bizonyítéka a jobbágyok embertelen elnyomatásának. A pusztahelyek benépesítésénél a nagybirtokos úgylis áttöri a vármegyéktől oly szigorúan fenntartott költözési tilalmat: egy-egy falu öt-hatszor is újra betelepül, s mindegyik alkalommal külön kiváltságokat, mentességeket kapnak az új lakosok. Lázi veszprémmegyei község, Pannonhalma birtoka, 1546-ban elpusztul, utána vegetál, s még a tizenötéves háború előtt betelepül, lakosai szőlőikre tízévi mentességet kapnak. 1594-ben újra elpusztul, 1608. évben újra betelepítik, hat évre mentesítve az új lakókat, az újabb, 1683-i pusztulás után

hasonlóképpen népesítik be. Egyházi és világi nagybirtokostól már a visszafoglalás előtti korszakból is sok a „szállítólevél”, mellyel új telepeinek szabadságait és kötelességeit megszabja, mintha sem Verbőczy, sem a vármegyék általános érvényű rendelkezései a világon se volnának. A szabad költözési tilalom némi ellenszerűl egyes nagybirtokon, így Nádasdy Tamásnál, megengedik a jobbágnak a birtokon belüli költözést, de a földhözkööttség igazi korrektívuma mégis csak a telepítés. A főapátság 1652-ben újra felépíteti Kismegyeri nevű faluját; szállítólevele az új telepéseknek hatévi adómentességet ad, utána az egész helyes jobbágy évi öt forintot fizet és kétnapi kaszálással, gyűjtéssel, fuvarozással tartozik; tizedet, ajándékot, karácsonykor egy szekér karácsonyfát ad, a földesúri italmérési jog megváltása fejében az egész falu csak 18 forint készpénzt ad, az erdőkből épületfát szabadon vehet magának; protestáns prédikátort is tarthat magának. Bár az új telepések ezek szerint hasonlíthatatlanul jobb helyzetbe kerültek, mint másutt a vármegyei rendelkezések alatt, mégsem maradtak sokáig, s az új betelepülők már hétévi szabadságot kérnek, s ennek leteltével csak 4 forint cenzust ígérnek, ezen az alapon jön létre 1673-ban az új település, melyet az 1683-i török hadjárat pusztít el immár véglegesen. Az ilyen új telepések minden vármegyei jobbágyrendelkezéstől függetlenül kerülnek biztos jogi helyzetbe, számukat nem kell nagyon lebecsülnünk, hiszen az egész korszakban, a XVI. század végétől kezdve, állandóan megfigyelhető a nagybirtok e telepítési akciója, mely nemcsak majorságokra, hanem egész városokra is kiterjed. Így telepíti be Balassa Bálint honti főispán és korponai kapitány a magyar kamarával egyesülten Balassagyarmat városát, mely „jóidőtül, háborútól fogvást” pusztán áll; az új lakosok, akiket két magyar jobbágy, Dióssy Mihály és Mészáros Miklós vezetnek, háromévi mentességet kapnak, s ennek leteltével házankint egy tallért és kilencedet fizetnek; mivel pedig a gyarmati határ igen szűk számukra, az uraság szomszédos allodiális földieit is megkapják használatra, s ezekért évi 12 forintot, tizedet és kilencedet fizetnek; robot alól mentesek azonban, tehát már elérik a jobb ágy telepek várossá fejlődésének, szabadulásának azt a fokát, mikor személyes szolgálatokat nem végeznek többé a földesúrnak. Azaz a török pusztulásból származó emberhiány következtében a nagybirtokosok maguk tértek vissza ahhoz a fejlődéshez, melyet a Jagellók jobbágyellenes korszaka oly esztelenül szakított meg, amikor a szinte már nyolcszáz mezővárost, privilégiumaiktól megfosztva, földesúri kilenced szolgáltatására kényszerítette, s ezzel visszaszorította a jobbágyok közé. A XVI. század második felétől kezdve a nagybirtok ismét ad privilégiumokat, ismét tesz különbségeket jobbágy és jobbágy között, s ezzel az erőteljesebb résznek, ha városfejlődésre alkalmas helyre költözik, megnyitja az oppidum, a mezőváros fejlődésének lehetőségeit,

amivel ha közjogilag nem is, de személyesen többé-kevésbé szabaddá teszi.

De a jobbágnak más utak is nyíltak helyzetének javítására. Az egyik a nemesítés, armális, címerlevél szerzése volt, ami sokkal nagyobb számban fordult elő, semmint gondolnák. Különösen a XVII. században igen nagy tömegek jutnak nemeslevélhez persze birtokadományozás nélkül; egyformán sok nemest kreálnak a Habsburgskirályok és az erdélyi fejedelmek, nemcsak az ő területükön, hanem a hódoltságbeli parasztokból is. A törökök gyakran panaszkodnak, hogy parasztaik a magyar földesúr pártfogásával nemeslevelet szerezhvén, nem akarnak többé adózni. Különösen sok nemes lesz a végvárok jobbágykatonaságából, s bizonyos, hogy a volt végvári területeken, valamint a hódolt Alföldön honos későbbi kisnemesség nagyrésze a XVII. század e viszonyaiból származik. Ehhez képest az egyetlen, armális nemesség sorsa a XVII. század második felében a közteherviselés súlyos problémájává lesz: folyton kisebbedik a jobbágság száma és növekedik azoké, akik armálisukra hivatkozva nem hajlandók többé adót fizetni, amivel persze a jobbágságban maradtak terhei súlyosbodnak. Heves vármegyében az egész lakosság száma 1570—80 körül 41.000, s ebből csak ezer lélek nemes (körülbelül 180 család), 1650-ben az összlakosság száma leesett 18.500-ra, de ebben már nem kevesebb nemes van, mint 3500, 1680 körül az összlakosság csak 11.700, ebből 3700—3800 a nemes, úgyhogy száz esztendő alatt a megye összlakosságának már több mint egyharmada nemes lett. Persze az ilyen armális nemes nem mindig szabadult meg a földesúri hatalom alól: igen gyakran csak azért szerezte meg neki földesura a nemességet, hogy ennek birtokában kivonhassa őt az állami térhek alól, de annál erősebb kézzel tartsa meg földesúri szolgáltatásaiban.

Fiatal, nőtlen jobbágy a terhek alól a végvárakba is menekülhetett. Katonának, hajdúnak tömegesen szöknek a jobbágyok a XVI. század második felében; egyrészüket Bocskay letelepíti, más részük rendes végvári katona lesz. A vármegyék persze nem nézik jó szemmel a munkaerő e kevesbedését, ezért országgyűlési és vármegyei rendelkezések parancsolják meg a végvári kapitányoknak, hogy a hozzájuk menekült jobbágyokat, mint fugitivusokat, szökötteket, kiadják uraiknak. 1632-ben a dunántúli vármegyéknek Szombathelyen tartott gyűlése egyenesen a császári katonaságot vádolja, hogy maga segíti elő szökött jobbágyoknak beállítását, — a császári seregek a század második felében azonban szinte kizárólag tiszta német, idegen egységekből állván, a jobbágy inkább a nemzeti összeállítású felkelő csapatokhoz, a bujdosókhoz és kurucokhoz tódul. Igaz, rendes családi életet nem biztosított a katonának-állás a szökött jobbágnak, s így kereseti forrásnak, rendes foglalkozásnak nem is tekinthetjük azt, mégis bizonyos, hogy a jobbágság élég nagy

*1. Magyar nemes kisasszony. 2. Nagyszebeni polgármester.
3. Magyar kálvinista lelkész. 4. Előkelő magyar nemes.*

1. MAGYAR NEMES KISASSZONY. — 2. NAGYSZEBENI POLGÁRMESTER. — 3. MAGYAR KÁLVINISTA LELKÉSZ. — 4. ELŐKELŐ MAGYAR NEMES. *A Magyar Nemzeti Múzeum 198. Oct. Germ, jelzefü, XVII századbeli kézt iratában levő színes vízrajzok után.* — 1. Vörös ruha, szoknya és kötény, zöld szalagokkal és arany csipkével; ezüst főkőfő arany csipkével. — 2. A szebeni polgármester, mint akkor a szászok általában, magyar ruhában: meggyszín bársony mente, fehér prémmel, hét aranyskófiomos gomboló és gomb; sárga csizma. — 3. Hosszú lila posztódolmány, szürke zsinóröv; hosszú mente, ujjnyílásán fehér prém; fekete csizma, szélest karimájú nemezkalap. — 4. Az egész ruha, mente és nadrág rózsaszín, arany sujtással és zöld övvel; rózsaszín kucsma, barna szőrmével; fekete varkocs; sárga csizma. V. ö. a leírói' sok nagy részére Szendrei János művét, *Adatok a magyar viseletek történetéhez, 1908.* Ezen viseletképek kiválasztásában, összeállításában Höllrigl József tanár, a Nemzeti Múzeum őre és Török Pál tanár, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárnoka volt szíves útmutatásokkal szolgálni.

százaléka állandóan, az egész korszakon át odatódult, ahol a háborúkban, rendetlen életmódban sokan elpusztultak, de viszont sok közülök nemesi diplomát is szerzett, s ezzel családja számára megnyitotta az emelkedés útját.

Kuriális jobbágyok

A tömegeből kiemelkedésnek legális formája volt az, amikor a földesúr jobbágyát saját kúriájába, belső, házi szolgálatra rém delte be, vagy pedig allodiumán robot, kilenced, tized helyett bizonyos meghatározott munkákra, ipariakra vagy mezőgazdaságiakra alkalmazta. A nagybirtok teli van mindenféle jobbágy-származású mesteremberrel, akik csak másodsorban dolgoznak a piac, a vásár számára, elsősorban urok és nagyszámú udvara szükségleteit látják el ruhával, csizmával, ács, asztalos, kádár stb. munkával. A kisbirtokon ilyenek kevésbé van tere, ezért a kisnemes kuriális jobbágyai inkább csak házi szolgálatokra, mindeneként, urasági hajdúként alkalmaztatnak, — már ekkor sok köztük a léhűtő, a haszontalan naplopó, akiknek számát azonban a földesúr szívesen gyarapítja, mert a kuriális jobbágy eleinte szabad az állami terhek alól, s Lipót korában sem fizeti az igen súlyos katonai terheket. Persze később úgy az állam, mint a vármegyék megpróbálták adózás alá vonni ezt a néposztályt is, mégis azt látjuk, hogy a jobbágyságból ilvmódon félig kiemelt jobbágyok száma a XVII. század végéig folyvást szaporodik, s lassankint újra előáll a középkorból ismeretes szabadosok, libertini, manumissi, sőt most már egyenesen félnemesnek, seminobilesnek nevezettek osztálya. Ez lesz egyik természetes korrektívuma a szabad költözés tilalmának, mely utóbbi a szegénységnek helyzete javítására irányuló természetes vágyát akarván lekötni, a történet természetes erőit félreismerve, lassankint papirostillalomná gyöngült. Aminthogy az ily félnemesek közt sok a szökött jobbágy, kiket a munkaerőben hiányt szenvedő földesúr szabadságokkal édesget földjére, s nekik vagy a cenzust, vagy a fuvarozást, vagy a robot egyes fajtáit elengedi. A XVII. század végén a legtöbb jobbágyfaluban nagy számmal található az ilyen exemptusok, akiknek mentességük egyszerűen a földesúr akaratából van, de ennek birtokában a falu köztérbeiben nem akarnak többé osztozkodni, sőt a falu bírójának sem engedelmeskednek. A vármegyék ilyenkor a nemesúr ellen döntenek, s ezt a kiemelkedni készülő néposztályt visszanyomják a jobbágyterhekbe, nehogy a valóságosan terhet viselő jobbágyok száma még inkább csökkenjen, — csak ritka esetben, s inkább a korszak legvégén, mint pl. Gömör vármegye 1701-ben, ismerik el az ilyen uroktól felszabadítottaknak némi mentességeit. Az élet tehát ugyancsak megkorrigálta Verbőczit, a XVII. században a jobbágyságnak mind nagyobb tömege szabadul a minden nincstelenségre egyformán egységesnek elképzelt terhek alól, s ehhez képest a magvar területeken is kialakul egy tényleg hül-lámzó, bár jogilag még nagyrészt a földhöz kötött népesség.

A kuruc mozgalmaknak ez adja meg távolabbról társadalmi lehetőségét és menti meg attól, hogy kizárólag a privilégiumaikát védő nemesek felkelései legyenek. És ez a hullámzó, ide-oda vándorló, soha meg nem pihenő szegény osztály lesz egyúttal az a rezervoár is, melyből merítve, a nagybirtok rögtön Budavár visszafoglalása után megkezdí az elpusztult magyar települési helyek újra beültetését és ezzel az ország felépítését, mint ezt hátrább látni fogjuk.

Lakás, erkölcsi és szellemi helyzet

Addig is azonban a magyar és a Felvidéken letelepedett tót jobbágyság többsége földesurának szabványai szerint végezte súlyos munkáját igen egyszerű anyagi és szellemi viszonyok között. A jobbágyház már állandó lakás, bár a XVI. században még gyakran megesik, hogy ellenség közeledtére jobbágyfalvak felszedik házaikat, s eltávoznak a veszélyeztetett vidékről. A falu közepén már ott vannak a telkes és féltelkes jobbágyoknak földből, sárból döngölt, hegyes vidékeken fából készült házai, de körülöttük a háztalan zsellérek még sokszor csak sátorokban laknak, amikor is a sátorfák közét nem állatbőrök, hanem csak a rajtuk keresztben elhelyezett nád, szalma tölti ki, s ezt sáf%|l való tapasztás útján teszik vízállóvá. Az ősi sátorlakásból így fejlődik ki hasonlóképen régi technikával, a fecskerakás alkalmazásával az állandó ház, melyet a tulajdonos rokonságával együtt készít el; a szalmával kevert sarat lovakkal is masszába tiportatják, villával karók, vagy kezdetlegesebb formában sátorfák közé dobják, az ott megüledik, megszikkad és állandó védelmet nyújt a jobbágyoknak. Szegényebbek bizony ekkor is félig földbe épült putrikban laktak, a faluról pedig a szalmatetők adtak összbenyomást, úgyhogy Szepsi Csombor Márton, kassai iskolaigazgató, mikor két éven át Danzigban tanul, honfitársai-val ha honvág hajtja, az egyik külvárosba megy s ott „egynéhány szalmával fedett házakról vesz alkalmatosságot“ hazajárói gondolkodni. Korszakunkban a falu alig nyújthatta valami megnyugtató rend képét. A legelterjedtebb falufornának az ú. n. csoportos falut tarthatjuk, melynek olyan a képe, mintha lakói előzetes megfontolás nélkül, össze?vissza építették volna fel. Utca helyett szabálytalan, bővülő és szűkülő térszakaszok vannak benne, s bár a csoportos falu eredete szerint egymással rokon, őstelepülő „hadak“?nak szolgált lakóhelyül, mégis valószínű, hogy az ide?oda költözgető, változó jobbágylakosság falui sem lehettek rendezettebbek. Az egyenes utcából álló soros falu vagy utcás falu, mely főként a Dunántúl gyakori, talán német hatás alatt, hogy vájjon jelentőséggel bírt?e már a török századokban hazánkban, erre nézve semmi ismeretünk nincs. A régi egysejtű, egyetlen helyiségből álló, tűzhelyes magyar ház ebben az időben már az Alföldön, legalább is a Duna—Tisza között és a Dunántúl, három, de legalább is kétosztású házzá bonta-

kozott ki, a kétosztásának egyik helyisége a nyitott tűzhellyel ellátott pitvar, a másik a szoba, melynek a pitvarból fűthető kemencéje van. A Kecskemét körül elpusztult egykori kún, de már a XVI. században magyar lakosságú falvokról tudjuk, hogy lakószobáikban agyagból épített, téglaszínű, máznélküli kémencék voltak, melyek sok kis parasztkályhaszemekből, virág-cserép- és tálcaska formájúakból épültek, ú. n. bögrés parasztkemencék, a bizonyára ekkor terjedő német divat szerint. A konyha, ház és gazdaság felszerelése már nagyszámúak: rézbográcsok, cserépüstök, a XVII. században kedvelt, tartós bécsi fazekak, kapák, kaszák s egyéb, sokféle vas gazdasági eszközök. Az alföldi falu, amíg el nem mosta a török áradat, a hosszú középkori fejlődés eredményeként már nem volt kezdetleges: aránylag nagy temploma erődnek volt készítve, méter magasan rakott terméskőfal, s azon bizonyára sövény- vagy agyagfal vette körül, a falut védte még nádastó is, benne pedig az urasági ház külön központot alkotott. Ismerünk Kecskemét környékén 32 méter hosszú, pincézett urasági házat, mely kőből készült, késői-gót-renaissance stílusban, a padló betonszerű meszes homokból, volt vízgyűjtőcsatornája, s benne fiókos cserépkályhák. A bútorzatról kevesebbet tudunk; idegenek: olaszok, németek szerint is igen egyszerű volt, s a renaissance bútorok, melyekből a magyar forma? és színérzék a későbbi parasztbútort, elsősorban a háttámlás széket és a tulipános ládát kifejlesztette, még csak a nagyurak és városi polgárok házaiban voltak találhatóak és alig kezdték meg népiessé való alakulásuk útját. De a külföldön utazó magyar annál büszkébben veszi észre, hogy finom hímzések a nép körében sehol másutt nincsenek, mint Magyarországon és Lotharingiában, recekötés, fejtér? és selyemvarrás mindkét helyen nagy divattal bír és bizonyos, hogy a XVI. és XVII. századból ránkmaradt, pl. Esterházy?családbeli nagyúri hímzések már a népies művészettől is nyertek impulzusokat, úgyhogy e téren a nép géniusza nemcsak befogadó, a felsőbb rétegeket utánzó, hanem alkotó munkát, magasabb kultúrfoknak is példaadót végzett.

Egészen véve ekkorra is megállapíthatjuk, menten minden hamis romantikától, hogy a jobbágy helyzetét nem tisztán anyagi viszonyai determinálták, hanem a bánásmód is, melyben sok volt a patriarchális jóindulatból. Bármily szegény volt is a jobbágy, s bármily drága volt is az élet nálunk akkor is — 1620 körül Németországban sokkal olcsóbb volt a bor vendéglökben kimérve, mint nálunk —, emberibb bánásmódban részesült, mint más, műveltebb országokban. Franciaország palotáival, kertjeivel, nagy, jól öltözött embertömegeivel földi paradicsómként tűnik fel a magyar vándornak, aki azonban azt is meglátja, hogy ott idegen jövetelére a parasztembernek gyermekei, felesége, szolgálai kijönnek házukból koldulni, s általában rossz, lenéző bánásmódban részesülvén, maguk is elvesztik ön-

becsülésüket, „nem úgy, mint az mi szegény hazánkban, hol gyakorta az nemesember is betér az szegény parasztember házához s nem szégyenli túrót és kenyeret kérni tőle; ott (Franciaországban) bizony az parasztember pénz nélkül semmit nem ad, de ha te adsz neki, nagy térd- és főhajtással elveszi“. A magyar jobbágy ekkor már a vármegyei és földesúri gyámkodás és agyonszabályozás következtében bizonyára megindult a politikai önállótlanág útján, de magánéletében emberi öntudatát és a magát és mást megbecsülő emberi tisztességét megtartotta, nem utolsó sorban a földesúri viszonylatban általánosan érvényesülő humánus, patriarchális szellem hatása alatt. Az ellenkező jelenségek azok, melyeket ekkor kivételeseknek kell tartanunk.

Írás és olvasás terjedését természetesnek tarthatjuk, amikor a XVI. században, a protestánsná vált országban a prédikátorok, később pedig, a katolicizmus újabb térfoglalásával a szerzetesrendek, ferencesek, jezsuiták és világi plébánosok a nép oktatásával is foglalkoznak. A XVII. században igen sok faluban van tanító, aki az egyházi férfiú, plébános és prédikátor felügyelete alatt végzi félig egyházi, félig világi oktatómunkáját. Az eredmény a nagy tömegek szükségletéhez képest csekély, s mikor a XVII. század közepén a kálvinizmus presbyteriánusai az angol mintát követve a népoktatás intenzívebbé tételén fáradoznak, ezzel bizony alig érnek el hatást. Nálunk is, mint más európai országokban, a felvilágosodott abszolútizmusnak volt fenntartva a népoktatás emelése, s ennek az állami feladatok közé sorolása. Kénytelenek vagyunk föltenni, hogy ebben a korban még a világi irodalom legalacsonyabb rangú nyomtatott térnékei, mint a kalendáriumok és a németből átvett grobian-versek sem a jobbágyosztály kezén, hanem csak a nemességben forogtak.

Néphit, boszorkányság, vallás

Irodalmi hatások híján a jobbágy nép lelki szövetei még mindig régi tradíciókból táplálkoznak, melyek közt ott vannak az ősi pogány hit maradványaiként a démonológiának mindenféle sötét szokásai. Ezeknek ereje a XVI. században alig gyöngült, annál kevésbé, mert a protestantizmusnak akkori szellemi irányzottsága nem akadályozta a régi szokások gyakorlását, csak azoknak legkiáltóbb eseteit iparkodott elnyomni. A Melius Juhász Péter vezetése alatt készült 1562. évi debreceni hitvallás eltiltja az ördögös varázsolás különböző formáit: kockavetést, csontvizsgálat, kézjósálat, belek kutatását, de viszont más formákat megenged, ha azok „babona nélkül, a kinyomozandó igazság megismerésére“ alkalmaztatnak. Általános felfogása a XVI. századi protestantizmusnak, hogy ily jelenségek, éji kísértet, boszorkány, kóborló lélek, megnyomó az ördög művei: „Hogy a boszorkányokat, éji kísérteteket, kóbor lelkeket az ördög

igazgatja, vezeti a rosszra, az bizonyos. A házakba, boltokba és más erődökbe bemenni képesek, nem a testeken, vagy nyílás sokon való áthatolással, hanem az ördög készít az övéinek saját módja szerint utat“, mondja a debreceni confessio. Meliusék szerint az igézésnek csak gonoszokra lehet hatása, kiket az ördög el tud csábítani, kegyesekre nem; ugyanez a felfogása Bors nemisza Péternek is, aki hasonlóképen hisz a „nagy sok csudálatos kísértetekben⁴-, s a bűnszándékokat, szabad akarat hiás nyában, az ördög művének tulajdonítja, akinek ő egész csomó nevet ad: oroszlán, áspis, sárkány, baziliskus, behemót, levias than, madárs, rókavérszopó, kígyó, skorpió, struccmadár, bagoly, sziréna, pápaság, törökség. Egyszer patrónusai, Salm Julius és felesége, Thurzó Erzsébet arra kéri, hogy amint elmondja, „angyali látásból szólnék önékik. Az gróf egynéhány imádságot tudott, azt mikor az kehelyre vagy kristályra mondotta, eljött az angyal és amire kérdeték, megfelelt, de ő maga nem láthatta, hanem vagy gyermekével nézette, vagy azkit igen jó erkölcsű prédikátornak vélt. De én nem mielttem — teszi hozzá Bors nemisza —, mert félttem ördögi csalárdságtúl“. A tényeket Bornemisza sem tagadja, elhiszi, egyedül abban szkeptikus, hogy ezek jó, Istennek tetsző úton jönnének létre. Egy másik protestáns hitterjesztő, Huszár Gál mondotta neki, hogy „beszéllet egy emberrel, aki kígyóból ételt főzött és valaki abban ött (evett), minden állatnak, madárnak, tyúknak, lónak, tehénnek az szavát megértötte. Históriat is beszélt róla, az tyúk mint szólt fiának, hogy farka alá bújnék, és azon mosolyodott az szolgál, ki titkon ött volt az ura vétkébe. Az verebeknek is mint hoztak követséget, hogy egy szamar elosztott egy zsák búzát az úton. De én ezt is ördögi praktikának vélem“. Ilyen praktis kák, ördögi incselkedések ellen a falvak népe prédikátorokat vesz ekkor igénybe; Bornemisza maga is fellépett egy „hagyis gáló ördög-- ellen, Nyitra megyében. „Estve vacsora előtt ül vala mellettem egy szolgabíró, azt úgy hagyítá (méghajítá), hogy ottan betörik a feje, egyebeket is hagyigált, én mellettem is ütötte a falt, de csak ruhámat sem illette. Míg ott voltam, szép dicséreteket és könyörgéseket mondotam, s írva nálók hagy-tam az könyörgő imádságot, hogy az szerént segítségül hívják az urat és életeket megjobbítják, azután rövid nap eltávozott (a gonosz lélek).“ Bornemisza többször is elégtétellel jegyzi fel, hogy ahol előbb misemondó papot hívtak, s ez nem tudta elűzni a gonosz lelket, prédikátornak egyszerre sikerült. „Vala másutt is, az hova misemondó papokat hívtak először és tüzet fűtt reájók és ömagokat is keményen meghagyigálta és elpironkottak onnan. Mikor pedig igaz prédikátor tanított, akkor meg sem moccantak. De az úr dolgai mindezek. Elképzelhetjük, a szegény nép között minő nagy szerepe volt a mindennapi életben a babonának, mikor pl. Bornemiszának egyik iskolamestere, Lethenyi Pál, az ördögösség szakemberének számított, aki a

bájolást „nagyanyjától és egy misemondó paptól tanulta volt“ és nagy sikerrel alkalmazta, mikor őt Bornemisza „több igen megvakult falura“ kiküldte. „Azok közt (e falvakban) valának egynéhány ördögösök, kik elein sokképen káromlották az ő tanítását“, egyet azonban, Tardoskeddi Szerencse Benedeknét, hosszas kárával, ráolvasásokkal kigyógyított, mire Bornemisza, aki nem Isten, hanem az ördög művének tartotta mindezt, eb kérte tőle, hogy így mondjuk, receptjét: „az ördög nevébe mb nemű imádsággal mielte a bájolást, kit ő vélt, hogy Isten nevében miéit“.

Ez a Lethenyi Pál prédikátor kétségtelenül ősrégi bájoló szövegeket alkalmazott, melyekben pogány hagyományok különös összevisszaságban cifrázódtak fel katolikus vallási vonatkozásokkal, s mint ilyenek, a középkori kereszténység századaiban lappangva, a XVI. és XVII. században is életben voltak. Bennük a „Föld édesanyát“ hívják segítségül, hogy a torok betegségét eloszlassa: „torok gyíkja, béka levelegje, nyak foga, oszoljon, romoljon, benne meg ne maradhasson. Istennek hatalmából, bódog anya parancsolatjából“. Ilyen vegyülete a keresztény és pogány dolgoknak a lábtörést gyógyító imádság: a menyelésről. „Urunk Úristen felüle az ő szent szamarának nyergetlen hátára, elindula paradicsomba, be nem meheti paradicsóm kapujába, lába megbotlék, lába megcsuklék, csont mene ki helyéről, velő mene ki helyéről, vér mene ki helyéről, ér mene ki helyéről“, — szentanyja Mária erre így gyógyítja meg a szamar lábát: „szent szájamból szent ígét reá mondom, szent lehelletemet reá lehellem, csont megyen csonthoz, velő megyen velőhöz, ér megyen érhez, ín megyen ínhöz, vér megyen vérhöz“. Mindezt persze Bornemisza maga is elítélte: „imé ezek is merő hazugságok, sőt a mi urunk Jézus Krisztusnak, az Szűz Máriának, az apostoloknak káromlása, kikre bolond dolgokat költött, mint ültének aranyos székbe, mint találtak elő hetvenhét csózt, kelevént, hasfájást, azokkal mint szóltak, azokat mint küldték tengerbe, az szamárt is szentnek nevezi és több ezer hazugságra tanítja az szegény bolond emberi nemzetet“ — de a bájolás, igézés és hasonló babonás dolgok elterjedésére meglehetősen közömbös volt, hogy a prédikátorok mindezt nem Isten igéjének, hanem ördögösségnek nyilvánították és megállapították, hogy „az Ūr mind az mi erőtlenségünknek bátorítására mielte ez féle dolgokat és hogy megtanítsa az igaz könyörgés és jóban való foglalatosságra, mely foganatos az ő nevébe“.

A néphit ezen ördögös vonatkozásai tudvalevőleg nagy hatással voltak a boszorkányperек divatjára, hisz igen sokszor egyéb alapja nem volt a boszorkánypernek, mint hogy egy beteg ember, az ördögtől megszállott, nagy kérdésekre valakinek nevét megmondta, hogy ez lakik benne, s addig meg nem szabadul, míg az illetőt el nem égetik. A boszorkánypörök azonban már a magasabb körök szellemi műveltségére jellemzők, hiszen nem

jobbágyok, hanem nemesek és művelt városi polgárok előtt folytak az ilyen perek, viszont az is bizonyos, hogy itt-ott még a régi néphit vonatkozásai is belejátszottak a boszorkányról alkotott képzetekbe, aminthogy egy debreceni boszorkányt, Ormós Erzsébetet 1626-ban „Tátos ördögösséggel- vádolnak, azzal, hogy a „Tátos és a sárkányok neki osztályosai-- Nálunk nemi csak hogy nem az inkvizíció szabályai szerint készültek a boszorkánypörök, hanem egyháziak nem is szerepeltek bennük, sem katolikus, sem protestáns részről. A „bűjös-bájosság és boszorkányság-- vétke miatt, az „ördögi mesterséggel élt, oldóskötő, varázsoló személyek-- ellen a porokét vármegyei és városi hatóságok indították meg és folytatták le, aránylag sokkal kevesebbet és szelídebb formában, mint ugyanekkor a nyugati országokban. A tudomásunkra jutott első, 1565-1 kolozsvári pertől kezdve (Debrecenben az első 1575-ben volt) 1728-ig, a szegedi perekig összesen 430—500 embert vádoltak be, s ezek közül körülbelül 120 lelte halálát; a perek nagy többsége Kolozsvárott, Debrecenben, felsőmagyarországi ág. evangélikus városokban, mint Selmecbányán, Lőcsén játszódott le, továbbá az erdélyi századoknál, akik ebben is szorgalmasan követték a német példát. Magasabb körök gondolkodására leginkább jellemző, hogy Bethlen Gáborban is élt a boszorkányhit, s felesége betegségét boszorkányok rontásának tulajdonítva, több asszonyt elfogott, sőt felesége egészsége érdekében ki is akart végeztetni.

Az egész sötét komplexumba, mely a szegény nép, a jobbágyok lelkét természet szerint még inkább megülte, mint a magasabb műveltségiekét, a racionalizmus elterjedése előtt a jezsuiták hoznak be világosabb vonásokat, akiknek első generálisai, Loyolai Szent Ignác csak úgy, mint Laynez és Borgia, az ördögűzések ellen nyilatkoztak és rendtársaiknak meghagyták, hogy az azokban való részvételtől tartózkodjanak. A rend maga úgy az ördögűzéstől, mint a boszorkánypöröktől távoltartotta magát; egyes hiszékenyebb tagjai, mint pl. az ördögűzéssel gyakrabban foglalkozó Canisius atya, e működésükben rendjük helyeslése nélkül jártak el. Magában véve a folytonos munka és foglalkozás, aminek szükségét a jezsuiták mindenütt elterjesztik, jótékony hatással volt a tömegekre, elvezette érdeklődésüket e sötét dolgokról és megnyugtatta idegeiket. A jezsuiták hazai működéséről szóló jelentésekben nem egyszer találkozunk ugyan ördögűzésekkel, de egészben véve az ő prédikációik és racionálisan beosztott életrendjük példája volt az, ami először szorította vissza a pogány és keresztény dolgok e sajátságos keverékét, melyről Bornemisza Pétertől fentebb értesültünk. Csak jóval utánuk jött az európai racionalizmus nagy hulláma Magyarországra, mely azután az embereket „felszabadította“ sok mindentől, nemcsak attól, ami alól tényleg szükséges volt a teljes felszabadulás.

Ezen homályos mélységekből a kivezető utat, de általában is a szellemi műveltség útját a szegény községnek ekkor a vallás szolgálta kívül más nem igen mutathatta. Erkölcsi és lelki tanítás inkább csak szóbelileg volt lehetséges, de ismerjük úgy a

XVI. századi protestánsok, mint a század végétől kezdve a katolikusok prédikációs könyveit és el tudjuk képzelni, megnyit fáradtak, hogy e szegény embereket magasabb erkölcsi fogalmakra szoktassák. Ezt a munkát a vallásnak minden új nemzedékben el kell végeznie, s protestáns prédikátorok, ferencesek és jezsuiták el is végezték, kiki tehetsége szerint. Csak egy részletkérdésre mutatok rá: a részegség elleni küzdelemre, melyet Heltai Gáspártól kezdve pl. a református prédikátorok írásban és szóban egyaránt folytattak. Diószegi Bónis Mátyás, későbbi bihari prédikátor 1649-ben egy részegség elleni angol könyvet lefordítva, erőteljes szavakban kel ki e bűn megrögzött szokása ellen, mely minden társadalmi osztályban egyformán dúl: „A részegség utálatos férgeket termő bűdös lápos tó, melyben semmi egyéb az undok ártalmas kígyóknál és békáknál nem terem... úgy hogy ha ez világnak valamely részén, melyben az emberek keresztyén nevet viselnek, ez ocsmány részegségnek árvize elhatott, jaj a miénkben minden józan életnek halmát kétszerte inkább elborította“ Az hisszük azonban, hogy a borivás mértéktelensége a gazdagabb osztályokban inkább volt elterjedve, nemesség és főurak és városi polgárok közt; a szegény jobbágyok sokkal ritkábban jutott hozzá, semhogy közte sok szokványos bűnöző állhatott volna elő. Annál inkább helyén való volt gazdag városi polgárságnak prédikálni a „részegesek jajos egyházáról“⁴, mint ezt Szenei Pál is megtette 1681-ben a debreceni nagytemplomban. Nem nagyobb sikerrel küzdött az egyház a szintén régi hagyománykincset tevő virágénekek ellen; Telegdi Miklós gyóntatásnál számonkérte éneklésüket és hallgatásukat, Pázmány Péter prédikált ellenük, a protestánsok szintén ellene voltak éneklésüknek, kétségtelenül buja tartalmuk miatt, de a fonóházakban lehetetlen volt divatjukat megakadályozni, aminthogy a falusi ifjúság ez állandó szórakozását, a fonókbeli mulatozást sem tudták a vallás férfiai kiirtani.

Parasztlázadások

Ahol végül a vallás vigasztalása nem volt elég erős sem a jobbágy megnyugtatóására, sem a földesúrnak különösen durva hatalmi önkényről visszatartására, ott végre is jobbágyfelkelésben, parasztlázadásban tört magának utat az elkeseredés. A parasztlázadás lehetőségei a török háború mindig fegyveres korszakában sokkal kisebbek voltak, mint akár előbb, akár utóbb, hiszen minden uradalom meg volt rakva katonákkal, akik a mozgalmat kezdeteiben elfojthatták. Általános felkelés már csak azért sem származhatott, mert az ország keskeny, elnyúlt volta akadályozta a mozgalomnak nagyobb földrajzi elterjedését.

sét. Kisebb helyi lázadások, helyesebben lázadásnak kísérletei egy-egy nagybirtok területére korlátozódtak, így különösen a XVI. század 70-es éveiben több tótországi lázadásnál, melyek közt a legnagyobbat, az eredetileg Tahy Ferenc zsarnokoskodása ellen irányulót előbb egy szomszéd földesúr szította, utóbb pedig 1573-ban egy népszerű gazdatiszt, Gubecz Máté állott élére. Bonyolultabb mozgalom volt 1569—70-ben a szilágymegyei oláh Karácson Györgytől vezetett fölkelés, aki magyarórákat és kálvinista oláhokat lelkesített fel a török ellen, majd Debrecenbe nyomult, ahol azonban végül a polgárok elnyomták mozgalmát és lefejezték. Császár Péter fölkelése 1631—32-ben Gömörtői Szabolcsig az egész Felvidék jobbágyságát magával ragadta, de nem annyira az úri elnyomás miatt, hanem a katonaság, Esterházy magyar és I. Rákóczi György erdélyi zsoldosai garázdálkodása miatt. „Kényszerítettünk volt oda gyülekezni és felkelni — mondják a parasztok —, olyan törvény telen hadak (miatt), akik sem császárunknak, sem fejedelmünknek az fizetéseket meg nem elégelvén, hanem a szegénységet szókták pusztítani, akkor is az oly keserves állapotunkat látván“ — régi szabadságukért kelnek fel, mondják, azaz lelkükben a középkori jobb élet emlékével, melyet az újkor határán vett el tőlük Verbóczi könyvének könyörtelensége. Sok megható naivság, s emellett politikai dolgokban teljes járatlanság nyilvánul meg ekkor is: így mikor a parasztok gönci gyűlésükből szelíd szemrehányásokat tesznek az ónodi kapitánynak, hogy várják a nekik megígért császári hitlevelet és küldje mielőbb, mert „különbem nem tudjuk, hogyan kell egymásnak ezután hinnünk“. A nemességből az egytelkesek is csatlakoztak hozzájuk, a török is érdeklődött, az eгри basa tárgyalt is velük, de végre is, a vármegyéknek nem lévén katonaságuk, Esterházy nádor és a főkapitányok verték le a fölkelést, miután Császár Pétert már előbb csellel elfogva Kassán fölnégyelték. Több kisebb fölkelésből az idejében felültetett vármegyei insurrekciók miatt nem fejlődhetett ki nagyobb mozgalom. Ilyen volt egy 1618-ban, Bethlen Gábor első támadása előtt, amikor „jobbágyok és nemesek“ nemesi házakra törtek, azokat kirabolták, férfiakat és nőket megkínózva; ilyen volt 1659-ben egy aradmegyei lázadás, 1660-ban Szatmár megye nemesi felkelése akadályoz meg egy ilyent, 1661-ben a Tiszántúl mozgolódnak a parasztok, nemesi udvarházakat felvernek, s Wesselényi Ferenc nádor szólítja fel őket leszállásra: „ti Tiszántúl és innét lakozó parasztság“, írja nekik. Mindezek minden terv és politikai szándék nélkül voltak, a parasztokat láthatólag egy pillanatnyilag rájuk nehezedő szókatlan nyomás hozta ki sodrúkból, s ahol a mozgalom tovább terjedt, ott azt egyes nagyurak és vármegyék előrelátás hiánya vagy gögös magatartása tette lehetővé. A magyar paraszt 1514 óta sokkal nehezebb életet élt és sokkal inkább elmaradt a felette álló osztályok politikai iskolázottságától, semhogy sike-

rek reményében nyúlhatott volna erőszakhoz, hiszen neki anyagi részről sem állottak segédforrások rendelkezésére, mint például a felsőausztriai, még nem régen szabad parasztoknak, akiknek felkeléseit a császár és a bajor herceg egyesült erővel is alig tudták megtörni. Hasonlóképpen hiányzik minden hasonlatosság a Luther-Jcorabeli nagy német parasztmozgalom vallási vonatkozásaihoz; nálunk aránylag ritkák a mozgalmak, melyek zavaros vallási képzetek kíséretében jelennek meg: kétségtelenül volt valami anabaptista jellege, mint más viszonylatban említettük, Karácson György felkelésének, egyébként pedig a vallás fanatikusai aránylag kisszámú híveket tudtak maguknak szerezni, ahol felléptek. Így Ugocsa vármegye öt községében 1690-ben egy Órás András nevű nagybányai fiatalember nevezte ki magát „Jézus Krisztus előjáró hopmesterének“, székhelyét, Nagydabolcot pedig Kis-Sionnak és innen izgatott a papok ellen, híveit „angyaloknak“ szentelve fel, míg a vármegye le nem verte.

A magyar parasztság sorsa távolról sem volt oly súlyos, emberi méltóságból kivetkőztetett, mint keleti és déli, oláh, orosz, balkáni szomszédjaié, de egész előadásunkból kiderül, hogy a török uralom és azon alapuló politikai és társadalmi tények következtében már kezd elmaradni nyugati, német szomszédaitól és megindul az úton, melyen tovább haladva, egykor egy Széchenyi István fog rajta szivettépően sajnálkozni.

Ö T Ö D I K F E J E Z E T

NEMESSÉG ÉS VÁROSOK MAGASABB MŰVELTSÉG

BENICZKY PÉTER a XVII. század első negyedében Balassa Bálint modorában írt csekély tehetséggel, de nagy sikerrel „magyar rhytmusokat“, melyek magában a XVII. században öt, a XVIIIban nyolc kiadást értek és a magyar nemesség legkedvesebb olvasmányai voltak; közöttük van „A szabadságrul“ szóló. Ebben írja:

Nem mondom: királyság,
De egy kis uraság,
Ki lakhatik házánál,
Bár füstös légyen is
És sárral fedett is ...

Nem panaszos étked,
 Nem hajinak ki asztaltól.
 Nem űznek dologra,
 S nem jön ablakodra
 Birságpecsét bírótól.

És joggal veti hozzá a nemesi szabadság e dicséretéhez: „Hogyha szabadságban nem laktál sorsában, ezt nem tudod fontolni, mely drága kincs légyen... ahhoz nem tudsz szólani, én is armalissát, s arannyal írt jussát nem érkezem fejteni”.

Az új nemesi életideál

Az új korszak kezdődő nemesi ideáljára jellemző verssorok. Nincs bennük nyoma sem az egy nemzedékkel előbb írt Balassa Bálint harcos szenvedélyeinek, nyoma sincs a kereszténységet védő lovagi ideálnak, melynek követői pihenést nem ismerve, forognak a végvárakban a haza szent nevében. De amint Balassa életideálja is tényleg élt és hatott nagy tömegekben, melyek életüket adták a pogányság ellenében a hitért, hazáért, úgy Beniczky Péteré is, mely az előbbit a nemesség egy igen nagy részénél felváltotta és generációkon át követett mintául, áhítozott életnormául szolgált.

A változást itt is, mint annyi más téren, Bocskay korszaka hozta meg azzal az új elhatározással, mely magyar és török között békeség állapotát akarta ezután látni. E tekintetben a XVI. század, meg a XVII. század első fele két különböző korszak, mindegyiknek megvan a maga társadalmi struktúrája, mely a béke vagy háború alapján fejlődött ki. A XVI. század folytonos hadi állapotában a nemes még egyszer odasimul természetes vezetőihez és védelmezőihez, a nagybirtok uraihoz, ezeknek seregében szolgál, ezeknek váraiba menekül és ezeknek politikai befolyása alatt folytatja a középkori familiáris életét. A nagyr e tekintélye a török háborúk következtében, de magától

megszűnik akkor, amikor Bocskay török koncepciója megváltó-sultával a háborút béke váltja fel és a nemesnek nincs többé szüksége a nagybirtokos várai védelmére. 1606-tal legalább negyvenéves békekorszak kezdődik, mely a végvári területet nem képes ugyan a napi portyázásoktól és rablásoktól megmenteni, de azontúl, a végvárak mögötti megyékben békésebb élet lehetőségeit adja. Hiszen maguk a nagybirtokosok is kezdenek a békésebb életmódhoz hozzáidomulni, váraik nem tisztán zordon tanyái a fegyveres védelemnek, bennük a barokk-kor finomultabb formái terjednek; inkább lakásra és kényelmes, szép életre kezdenek berendezkedni, francia kertekkel, csipkézett, díszített oromzatokkal. Ugyanekkor nyílik meg annak is a lehetősége, hogy a nemesúr kúriái lakályosabbá váljanak, az eddig kizárólagos erődítési szempontok elhagyásával; a hosszú békében nem oly kockázatos többé a váraikon kívül lakni és az udvarház kényelmesebbé tételére költekezni. A XVI. század végefelé még sokféle lehetett olyan kevésbé lakályos nemesi kúria, aminő volt Vasdinnyey Sándoré Nagyölbön: az első szobán kívül, mely a tornácból nyílt, s benne zöld kályha és négy üvegablak volt, alig van lakható helyiség, a szoba mellett van a kis konyha, ebből nyílik egy kis kamara, ebből pedig egy kis kályhás szoba, ahonnan ismét a tornácra van kijárás; tovább már csak egy kamara van, benne bort tartanak, s mellette öt lóra istálló, szekérszín; az udvaron „füstös szoba“ és több istálló, pajtáskert, cséplőpajta, jégverem, állatok tartására nagyobb és kisebb kert, körülötte pedig 140 hold szántó, 32 kapás szőlő, 50 kaszás rét és 3 egész?, 4 két félhelyes jobbágy. Ahol 4—5 szobás kúriáról olvasunk, ott sem érhető ekkor még 1—2 lakható helyiségnél több, egyedül a béke évtizedei hozzák meg a terjeszkedést, kőházaknak, virágos és veteményes kerteknek divatját a közép? és kisenemes családokban is. Gazdagabb köznemesnek már a XVII. században is megvan, mint korábban csak a főúrnak, az ebédlőpalotája, az asszony és leányok háza és téli meg nyári hálójáza, ez utóbbi még gyakran csak fából, a kertben, továbbá az úr háza. A bútort is gyarapodott, bár nem oly mértékben, mint majd a

XVIII. században látni fogjuk; a legtöbb bútor gyalult deszkából van, ebédlőházakban asztal, székek, padok a fal mellett. A haladás azonban félre nem ismerhető, így például 1662-ben az ócsva?apáti udvarház, a Károlyiak régi rezidenciája, még megújítása előtt, palotából, úr házából, két kamarából, asszony házából áll, ez utóbbihoz tartozik két kis kamara, a kisasszonyok háza, a leányasszonyoké, ezek pitvara, a folyosón erkély, a páter háza, a palota alatt a katonák háza, továbbá mellékhelyiségek: alsó élésház, belső ecetesház, cipós-, sütőház, pince; mindenütt „asztaloscsinálta“ ágyak, asztalok, székek, könyvtartó, képek, fogas, mázos kemencék, üvegablakok, gyontáros ágyak, almárium, festett rekeszek dupla ajtóval, árnyékszékek stb.

Kisebbségi vidéki nemes háza ennél persze egyszerűbb, s ekkor körülbelül olyan berendezésű, mint a XIX—XX. század fordulóján, a technika modern vívmányainak bekebelezése előtt, egy vidéki parasztgazdáié.

Azzal a lényeges különbséggel, hogy a nemesi ház, bármily „füstös légyen is és sárral fedett is“, a szabadság háza, s tulajdonosa szabad ember, akinek jogait Verbőczy szinte örök érvénnyel foglalta össze a most kezdődő nemesi korszak bibliájában, a Hármaskönyvben. A szabadságok a régiek, hiszen erőssé éppen a régiség teszi őket, az, hogy a személyi szabadságot, az adó alól mentességet, a királlyal szemben való ellenállási jogcft már századokkal előbb megadta a legnagyobb tartott magyar király, II. András. A nemesi szabadságok ez ősi patinája magában véve nem volna elég arra, hogy érvényüket oly szokatlan hatalommal, ellentmondást nem tűrően vigye be az emberek köztudatába, ha Verbőczy hozzájuk nem fűzte volna az ő elmékedéseit, éles jogi formulákban, melyek félre nem érthetően kimondják a nemesek és nagyurak „egy és ugyanazon szabadságát--“, az una eademque libertást és a nemesi jogokat a szent korona hatalmából próbálják levezetni. Ez utóbbi, a szent koronára mint jogforrásra való hivatkozás, ekkor még éppen nem játssza azt a szerepet, melyet a XIX. században kap; a szent korona fogalma ekkor általában a magyar államtestet jelöli, jogairól akkor beszélnek, mikor a törökkel vagy az önállósulásra törekvő erdélyi fejedelemmel szemben kell a magyar állam, a „sacra corona regni“ elévülhetetlen jogait hangsúlyozni; egyébként a szent korona a törvényesen megkoronázott magyar király ősi hatalmi körét jelenti, mellyel a

XVII. század Habsburgjai mind kevésbé tudnak élni, s nem messze az idő, mikor a Lipót-féle abszolútizmus theoretikusai a szent korona jogaira inkább csak formailag hivatkoznak, de urok hatalmi körét inkább a római jogból és a nemzetközi, természetjogi jogból próbálják levezetni. A „szent koronának és a törvényes fejedelemlnek jogait-- a fiskus képviseli a nemességgel szemben, leginkább birtokjogi vonatkozásban, amikor a nemesi család fiága kihaltával a királyra száll a birtok, híven feudális eredetéhez. Viszont a nemesség megköveteli a királytól, hogy az ily módon reá szállott birtokot megint nemeseinek adományozza, hogy így a nemesi kézen levő birtok állaga ne csökkenjen. De a koronázás nagy közjogi jelentőségén túl, miről alább lesz szó, a szent korona fogalma nemigen szerepel a nemesség számításaiban.

Verbőczy hatása. Jogásznemesség és uralma

Annál fontosabbak Verbőczy megállapításai, nemcsak magáról a nemesi szabadságról, hanem azon utakról és módokról, melyeken a nemesi jog alapja, a birtok, minden támadás ellenében megtartható. Bár, mint tudjuk, Verbőczy Hármaskönyve formálisan nem emelkedett törvényerőre, a benne foglalt perrend-

tartási szabályok már a XVI. században is érvényesültek, s reájuk úgy a fiskus képviselői, a királyi jogügyek igazgatói, mint az ország nagybírái és a XVI. század második felében már szép számmal élő prókátorok is állandóan hivatkoznak. A következő század elején Kithonich Jánosnak, II. Mátyás király jogügyi igazgatójának nagy munkájában, a Directio methodicában (1619) készen áll a Verbőczi népének tudománya, mely a pörössködés minden furfangjába bevezeti a magyar nemzetet, s ebben sokkal nagyobb hatást gyakorol a következő három század nemzedékeire, mint azon törekvésében, hogy Verbőczi megszállásait római jogi és természet jogi szabályokkal is megtámassa és kiegyeztesse. Kithonich e korszakalkotó munkáját a XVII. század közepétől kezdve Kászoni János magyar fordításában is tanulmányozták a nemesek, s megtanulhatták belőle a per megindítását és lefolyását akadályozó fogásokat, az eltiltások, betiltások, megtiltások, fegyveres ellenzések rendszerét, meg olvashatták benne a pör leszállításának, az ítélet elkerülésének módjait, meg hogy „a keresetnek idejét mivel vontathatják és halaszthatják más időre?“ Kithonich maga konstata, nem minden rezignáció nélkül, hogy Verbőczi és az azóta kisfejlődött gyakorlat szerint „időmúlással és patvarral úgy elromol a kereset, hogy többé fel nem állíthatni“ és hogy ezek „elrontó, felfordító és megfojtó ellenvetések, fogások“. Ezért illik is a bírónak félbehagyni a prókátorok ilyen fogásait, melyeket „emez amaz poshadt tócsákból, csak az elszaladásra és időrontatásra iminnen amonnan rángatnak elő“. Elég különösnek találja, hogy a Verbőczi alapján gyakorlatban lévő jogszabályokban a justus titulusról és bona fidesről, igaz jogcímről és jóhiszeműségről nincsen szó, de azzal vigasztalja magát, hogy a jó bírónak enélkül is elsősorban a jó lelkiismerettől kell magát vezetnie.

A prókatori furfang kifejlődése kétségtelenül érthető a XVI. század viszonyai közt, amikor a nagyurak erőszakoskodásaival szemben ilymódon is némi alkalom nyílt a kisebbek, a köznemesek jogai védelmére. De Verbőczinek úgyis a kisszemesi jogokkal szimpatizáló Hármaskönyvét a prókátorok nemcsak a jogok védelmére, hanem a jogtalanságok fedezésére és a büntetlenség biztosítására is ki tudják használni. Az a körülmény, hogy a nemesség magánjogi pöréi kivétel nélkül ügyvédek közbejöttével folytattak a XVI. századtól kezdve, s hogy mind a vármegyei „sedrián“, mind az országos bíróságokon eredetileg célszerűségi okokból a formalitások óriási tömege fejlődött ki, melyekkel az egyes bírák nem bírtak, hiszen az írásbeli perben a bírónak jóformán csak az a szerep jutott, hogy az ügyvédektől vitt pert ítélettel, deliberatummal lezárja, továbbá az igazságszolgáltatásnak a közigazgatástól a vármegyékben el nem választottsága: mindez megérteti az ügyvédek, prokurátorok számának magas voltát. A tisztán pörökből

elő nemesi prókátorok tömege már Miksa és Rudolf korában is országos csapásnak számít; számuk apasztására és üzelmeik korlátozására 1567-ben behozták az ügyvédi esküt, ami azonban csak újabb visszaélésekre ad alkalmat. Az ő működésük, a Hármaskönyv jogszabályainak állandó alkalmazásával nagyban hozzájárul ugyan azon régi felfogás kiküszöböléséhez, amely szerint fegyverrel, nem per útján keresik a felek igazságot, — ezt hangsúlyozza az 1588:25. tv.-cikk is, követelvéen, hogy „a perlekedő felek ne fegyverrel, hanem a törvénnyel harcoljában egymás ellen“, — de hogy a fegyveres támadás helyébe a magán- és büntetőjog terén, a nemesi jogok védelmében egy formális eljárás lép, melynek perrendtartásbeli útvesztőjében az igazság ugyan sokszor elsikkad: ez is a prókatori tudomány, a Hármaskönyv érvényesülésének következménye. Így fejlődik ki nemcsak a per folyamat közbeesőleg feltartóztató jogszabályok egész tömege, a legkülönbözőbb okokból kérhető halasztások útján, hanem az anyagi igazság sorsára még végzetesebb azon gyakorlat, mely szerint végítélet jóformán alig jön létre és alig hajtható végre, mert a pörvesztes félnek végítélet kimondása után is éppen elég jogorvoslat áll rendelkezésére, hogy az ítélet végrehajtását megakadályozza. Ebben az irányban már a Hármaskönyv is elég alapot szolgáltatott, többször is világosan kimondván, hogy a nemesi birtokjog védelmében ajánlatos az ítéletek végrehajtásánál óvatosan járnunk el, illetőleg a végrehajtás ellen, az ítélet meghozása után is jogorvoslatokat engedni, így tartja szükségesnek a bírságoló bírói levelekbe azt a záradékot felvételni, hogy az ítélet csak akkor érvényes, ha az elítélt „nem volna képes magát elfogadható módon kimenteni“ (Hármaskönyv II. rész, 59. titulus), nehogy ő „elhirtelenkedve és csak úgy egyszerűen essék el jószágaitól vagy bűnhődjék fejével“; még világosabban nyilatkozik Verbőczinek az igazságot nemesi jog érdekében feláldozó tendenciája a hűtlenség esetében (Hármaskönyv II. rész, 75. titulus): „Mert káros és fölötte veszélyes volna, ha valakit az ítélet erejénél fogva legott, mihelyt a bíró a felek szóváltásai alapján azt az ítéletet meghozta és kihirdette, az ő fekvő jószágai uralmából és békés birtokából kirekeszteni és ha annak aztán birtokon kívül kellene azokat keresnie. Mert — teszi hozzá Verbőczy az ő saját jogszabályainak igazságkutató erejét illetőleg sajátosságos szkepszissel — a bíró az ítéletet a két vagy több peres fél ellenvetései és szóváltásai és többnyire az előtte felmutatott és előadott levelek és okiratok tartalma és foglalata alapján köteles meghozni; bizonyos pedig, hogy a felek ügyvédei szóváltásaikban sokszor hanyagságból vagy tudatlanságból, néha rosszindulatból is csalatkoznak és hibáznak“, ha tehát „valamelyik fél észreveszi, hogy ő maga vagy ügyvédje a szóváltásokban hibát követett el, vagy a levelek előadásában megfogytakozott, nehogy őt az ilyen fogytakozás és hiba miatt ellene hozott ítélet

következtében fekvőjóságainak uralmából azonnal kizárják, a hozott ítélet végrehajtásakor erőszakos visszaúzést“ használhat, amely esetben okai előadására a bíró új határnapot kénytelen kitérni, s így a pör, tekintet nélkül a már meghozott végítéltre, újra elkezdődhetik. Utolsó esetben a pörvesztes a királytól kérhet pörújítást kegyelem útján, úgyhogy végső fokon a pörök sorsa nem annyira a bíróságoktól és azok igazságkeresésétől, mint inkább a perbeli felektől és azok érdekeitől függ, azokhoz igazodik. Mindez a Hármaskönyv népének, a nemesi rendnek az ő szabadságain túlmenőleg is privilegizált helyzetet, valóságos hegemoniát biztosít a többi néposztályokai szemben: kereskedelemmel foglalkozó nemeseken városi polgárok soha meg nem kapják keresetüket, egész kis- és középbirtokos nemesek is szabadon erőszakoskodhatnak katonáik és hajdúik által környékükön, anélkül, hogy az emiatt ellenük folytatott perekben valaha is végrehajtásra kerülne a sor. Viszont az is megeshetik, hogy a szolgálót erőszakosságra, rablás- és utonállásra kiküldő nemes nem vállalja a büntettség részességét, s ilyenkor a szervitort kivégzik, ő pedig büntetlenül marad. A XVII. század elején Pozsony, Nyitra, Trencsén megyékbe költözött anabaptisták, szorgalmas iparosok évkönyvei elmondják egy pörük történetét, melyet a Nagymihályiak ellen folytattak, akik Szobotistban tőlük fuvart követeltek, holott ők megtelepedésük óta jobbágyi szolgáltatásoktól, így a robottól is, census, évi összeg fejében szabadok voltak. Nagymihályi Ferenc huszárokkal fölvereti őket, az anabaptisták fegyveresen védekeznek, s az ügy 1632-ben Nyitra vármegye törvényszéke elé kerül, ahol ők arra a meggyőződésre jutnak, hogy a magyar jognak az a sajátsága, hogy mielőtt kimondanák, egyezséget akarnak csinálni. A nyakas morva testvérek ebbe nem voltak hajlandók belemenni, mire a vármegye elítélte őket, bár más nagyúri földesuraik, a Nyáryak és Pálffyak pártfogolták őket; vezetőik börtönbe kerültek és csak váltságdíj fizetése után szabadultak ki azzal a tanulással, hogy „megtanultuk, mi az, kezdet emelni egy magyar úrra és hogy milyen hatalma van a magyar jognak“ — azaz a nemesi jognak, a nemesek védelmében.

A Hármaskönyv így bizonyul, eredeti tendenciája szerint is, a nemesi rend hatalmát fenntartó, s alkalmazásában a többi társadalmi osztálytól elválasztó tényezőnek, mely végzetes hatásában annál korlátlanabb lesz, minél inkább sikerült a nemesi alkotmány segítségével a király tekintélyét és a főurak és főpapok befolyását visszaszorítani. Az országgyűlések mind ritkábban folynak be a jogrend védelmébe, ez irányú működésük kimerül végre nem hajtott újabb törvények alkotásában és egyes nemesek panaszai előadásában, de különben is láttuk már, miként szolgáltatott ki a jobbágyságot a nemesi vármegyének, s látni fogjuk azt is, miként szorítja vissza a nemesség a városi

polgárságot is politikai befolyás dolgában. A nem nemes néposztályok védelme, a Habsburg-királyok távollétében és e körbeli közömbösségében egyedül az ország nagy bíróra, köztük az ország báróira és főpapjaira háramlóit: a nemesi jogtól független és azon felülemelkedő általános érvényű igazságot az octavális törvényszékek tartják fenn, a nádor vagy ilyen nemlétében az esztergomi érsek-helytartó égisze alatt. A vármegye-tői független nagyurat, országos hatalmánál fogva. Messiásként várják azok, akiknek semmi reményük sincs arra, hogy a Hármaskönyv labirintusaiban megtalálhassák igazságukat, melynek az a nagy szerencsétlensége, hogy alkalmilag ellentétben van a nemesi jogokkal vagy a vármegye egyetemének érdekeivel. Valamikor, a XIII. században a vármegye igazságszolgáltatásának kialakulásánál a vármegye védte a szegénységet a nagyurak ellen, — most pedig a szegénység ujjong, mikor közibe jön az igazi nagyúr, az ország bárója, akinek nem kell félnie a vármegyétől és akinek szabadon el lehet panaszkodni a bajokat, vigasztalás reményében. Eszterházy Miklós, az újonnan megválasztott nádor Pápara nagy fénnel, ágyúörgés, dobszó, trombitaszó mellett bevonulva, az igazán független nagybíró jogos önelégültségével írja: „ugyan tolong a sok megbántott ember reám, az úton is, ahol eljöttem közöttük, a fákra, a kertek sövényére, a házakra hágtak fel, s úgy kívántak látni, csak egy fán is megláttam tizig valót benne. S a sok hamisság alatt pedig ugyan nyögtek szegények. Csak egy nap is talán száz rendbéli dolgot is igazítottam el“. A lelkek kívánságában ott szunnyadt az európai fejlődés tendenciája: a földesúri, a nemesi hatalommal szemben az erős központi, állami hatalom kifejlődésére, mely a szegénységnek a független állami hatóságok közbelépésével biztosít igazat és tisztességes megélhetést. A magyar fejlődés itt ágazik el tragikusan a nyugatitól, amikor erős központi hatalom nemlétében a Hármaskönyvben összefoglalt partikuláris és regionális, vármegyei, nemesi érdekek érvényesülnek, s Magyarország a magyar nemes országává lesz.

A köznemesség életmódja

A köznemesség nagy tömegei a XVI. század végén és a következőnek elején nagy krízisen mentek át. A végvári szervezet visszafejlődése, mely Bocskay török-békekonceptiója következtében állott be, magában véve is súlyos csapást jelentett a sokgyermekes nemesi családokra, melyekből azelőtt igen sokan találtak megélhetést a végvári katonaság soraiban. Az örösök létszáma apasztásával ez a lehetőség is megszűnt, vagy legalább is nagy mértékben korlátozódott. Igen sok család anyagi létét sújtotta a hajdúk pusztítása és Bocskay és Bethlen hadjáratai, melyek a kismemesi birtokokat olyan területeken is tönkretették, ahol Katziánerek és a Ferdinánd—Zápolyai János-féle hadseregek óta alig járt ellenség. Bocskay hadjárata, hajdú

és török megszállásával nemcsak a nagybirtokokat sújtotta, s nemcsak Illésházy István haragudott érte; Asztalos András írja 1608-ban a Nagyszombat körüli viszonyokról Szenei Moh nár Albertnek: „számlálhatatlan sok károkat vallottam a hajdúk és török jövetelekor, minden jószágom elveszett, valami az város kerítésen kívül volt, minden lábas marhám, ökreim, tehe-neim, juhaim is, sertés marhám mind prédára költ”; — a Mátyusföld az egy évig pusztító török, cserkesz, hajdú után most kezd lassan épülni, s Asztalos 1609-ben írhatja a külföld dőn élő nagy tudósnak: „A kegyelmed atyjafiai felől értekeztem, mostanában békével vadnak, miolta az hajdúság eltávo-zék. Akkor bizon sok nyomorúságot, kárt, veszedelmet szén-vettek szegények, mind városuk”. Hasonló átmeneti pusztulást jelentettek a Felvidék nyugati részeire, sőt a Dunántúlra is az erdélyi fejedelmek későbbi hadjáratai, melyeknek már hírére is, így 1619-ben Bethlen Gábor hadai közeledtekor felbomlott a törvényes rend, sok nemes és nem?nemes felhasználta a köz-ijedelmet, rabolva és fosztogatva. A nemesi birtokjog állandó-ságát is nagy veszedelemmel fenyegették Bocskay és Bethlen birtokelkobzásai és érthető, hogy a magyar országgyűlések, mint az érdekelt nemesek és főurak gyülekezetei, nem voltak hajlandók ezen konfiskációkat és a nyomukban történt adomá-nyokat elismerni. És az ilyen átmeneti pusztulás kétségkívül súlyosabb hatással volt a kisbirtokos nemesre, mint a nagybir-tokos mágnásra; utána évek adósságaira volt szükség, hogy a birtok kiépülhessen.

A köznemesi birtok általában véve is kicsiny volt, s ez a gazdasági viszonyok fejlődésével, az élet komplikáltabb mene-tével, a városok barokk luxusával mindinkább édezhetővé vált. Láttuk már korábban, miként szereznek a XVI. században kis-nemes családok szerencsés fiai hatalmas birtoktesteket, úgy-hogy köznemesből egyszerre nádori, fejedelmi sorba emelik magukat, az is bizonyos, hogy éppen a Felvidéken sok nemes-bőli lesz birtokszerzés, házasság, hivatal, katonai szolgálat segé-lyével nagybirtokú középnemes, akinek bár címe nincs, sem gróf, sem báró, sem királyi tanácsos, mégis életmódjában már inkább a főurakhoz, mint a kisenemességhez tartozik. A legtöbb köznemes család azonban alig tudja birtokát gyarapítani, királyi adományban a XVI. században is ritkán részesül, később még kevésbé, hiszen Rudolftól elkezdve az 1670—71=i konfiskáció-kig királyi birtok, melyből a nemességet táplálni lehetne, úgy sincsen, s legföllebb a magvaszakadt családok birtokai száll-nak a királyra, de az ilyeneket is elkérik a nagyurak, s külön-ben is a Hármaskönyv fogásaival sikerül a XVII. századra szinte állandó gyakorlattá tenni, hogy a fiágon kihalt birtokba a távo-iabbi atyafiaik beülnek, s onnan a fiskus csak pörrel, azaz se-hogysem tudja őket kiszorítani. Ehhez járul a XVII. század nagytömegű nemesítése, leginkább pusztá armális nemesség,

címerlevéllel, birtok nélkül, úgyhogy elmondhatjuk, a kisbirtokosok földje nemcsak hogy nem gyarapodott e korszakban, hanem a már meglévő kismemesek számához teljesen vagyoniamentlenül, jobbágy telken lakó bocskoros nemesi tömeg is járult; a színvonal minden tekintetben leromlott.

Pedig a birtok jövedelme már a XVI. században sem volt elég azon primitív igények számára, melyeket a Verbőczitől felnevelt nemesi öntudat bizonyára megsokszorozott. E tekintetben tipikusan tarthatjuk a Nyitra és Hont vármegyékben elterjedt Palásthyak életmódját. Köztük Palásthy János 1568-ban birtoka egy részét zálogba adja, hogy lakodalmát nyolc napig tarthassa; a fiú követi atyja példáját: hogy feleségét díszesen hozhassa haza, eladja atyja házát, egy másik szintén birtokot ad el azért, hogy házasságát „tisztességes és dicséretes ünnepélyességgel“ tarthassa. Katonai szolgálatban csak azon családtagok gyarapodnak, akik nagyurak várnagyai, kapitányai, vagy királyi végvárok tisztjei lehetnek, ilyen azonban nem minden családból telik, s egyébként a vármegyei vagy generális felkelés kereteiben való hadi szolgálat inkább a szegényedés forrása. Egész birtokrészeket emészt meg a török rabságba került családtagok váltságdíja: így kell 1567-ben egy Palásthy-lány férjét kiváltani, 1584-ben Palásthy Mihály és felesége török rab, 1583-ban Palásthy Márton, 1594-ben György, 1616-ban Gáspár, 1639-ben János és lánya Zsuzsi, akiket a török váci tömlöcéből 450 forinton kell kiváltani, 1642-ben Palásthy Miklós anyja esik török rabságba, váltságáért birtokot kell zálogba tenni, 1659-ben ugyanezen Miklós egyik fia esztergomi török rab, 1662-ben másik fia is, ez meg is hal ott. Az élet folytonos küzdés tehát, török harc mellett az erdélyi felkelők, majd 1670?tól kezdve a kurucok vonulásai is folytonos gondot okoznak; a kismemes csatlakozni kénytelen mindegyik félhez, egyszer Bethlenhez, később a kurucokhoz, közben Esterházy Miklóshoz és a német seregekhez, mert birtokát a teljes pusztulástól, kúriáját a felégetéstől csak az mentheti meg, ha személyesen odaáll mindegyik párthoz, melynek seregei egymást váltják fel a vármegye megszállásában. Ez anyagi gondok értetik meg, hogy a családból aránylag kevesen mennek közép- és felső iskolába, a Palásthyak közt az egész XVI. és XVII. században mindössze három akad ilyen (amikor, mint fent láttuk, ugyanezen idő alatt 11 kerül török rabságba — mindennél kiáltóbb jele, mit jelentett a török korszak a magyar családok és nevelésük hátramaradására!), ezen három iskolát járó családtag közül is az egyik 1577-ben, akadémiára menetele miatt zálogba kénytelen adni egyik nemesi kúriáját és négy jobbágytelkét 500 forintért. Állami szolgálatba csak egy lép közülök. ez pozsonyi harmincados lett, annál több a vármegyei tisztviselő; a honti alispánság szinte állandóan ez ekkor meglehetősen szegény és műveletlen család tagjaival tölti be. A vármegyei hivatalok közt a legtöbbet jövedelmezőt, a

notariusi tisztséget már nem viselhetik, hiányozván az ahhoz szükséges ismereteik és írásbeli műveltségük. Annál többet pörösködnek, annál többet küzködnek jobbágyaikkal és a szomszédos nemesekkel; vannak köztük különösen veszekedő természetű családtagok, így 1665 körül egy Palásthy, aki szolgálival folyton vadászatot tart más arra járó jobbágyokra, hogy váltságdíjat kérhessen szabadonbocsátásukért, szomszédjainak fenyegető leveleket írkal, rokonok házára rohan, kapujokat, pincéjüket feltöri, embereket magával visz és elzár. Az ilyen hatalmaskodások kis dolgokban, csekély haszonnal is előfordulnak; a Petróczyek katonáikkal az illavai vásárra menő parasztoktól a hegyekben fejenként egy-egy dénárt sajtolnak ki, ami akkor is igen csekély összeg volt; a vámokon kétszer szednek vámot, az erdőkben dolgozó jobbágyokat a várba vagy kúriába hajtják, hogy váltságdíjat szedhessenek tőlük, marhaelhajtások s hasonlók a naponkénti bizonyítékai egyrészt a nemesi szabadságok ily extenzív magyarázatának, másrészt annak, hogy a nemesség valóban nincs jó anyagi helyzetben, mikor ilyen módokon kénytelen helyzetén javítani.

Ebből a krízisből a század elején a már említett 1608. évi rendelkezés mentette ki a köznemességet, kezébe adva a jobbágmunkaerőnek tetszésszerinti kihasználását. Ez a törvény, a vármegyék által a nemesi előjogok szellemében végrehajtva, megmentette a kismemes családot azon folytonos gondtól, hogy mindössze se nagyszámú jobbágyuk egy része nem tud ellenállni a nagybirtokról integető jobb!életnek és eltávozván birtokáról, azt kiteszi a legnagyobb gazdasági csapásnak, az akkori-ban jobbágyok nélkül éppenséggel orvosolhatatlan munkáshiánynak. Viszont a földjéhez kötött jobbágyot a kisbirtokos is jól ki tudta használni az esetleges üzembővítéseknél, valamint a házi kezelésben végezhető munkáknál, amelyekből pénzbeli nyereséget vehetett be. Tehát a földhöz kötött jobbágy munkaereje stabilizálja a kis- és középnemesség helyzetét a XVII. század elejétől fogva, nem nagy, de állandó és biztos jövedelemhez szoktatván a földesúri családokat.

A jobbágmunka ez állandósulásával egyidejűleg megy végbe a köznemesség kereskedelmi tevékenységének visszafejlődése. E kettő együtt végleg elszoktatja a magyar nemest a pénzkereső munkától és hozzászoktatja, hogy kiváltságai birtokában másoknak, jobbágyainak munkájával tartassa el magát. A XVI. században még igen sok nemes foglalkozott kereskedéssel, vagy, amint akkor mondták, tőzsérkedéssel: a legtöbb hasznú kiviteli kereskedelmi ág, a marhakereskedelem csupa magyar tőzsér kezén volt. akik részben török elől menekült nemesek voltak, részben a török hódoltságbeli nagy khszás városok polgárai, s mint ilyenek szintén nem csekély számban nemes eredetűek. Kecskemét, Nagykőrös, Tolna, Ráckeve, Debrecen marhakereskedői letelepednek a dunai városokban,

Győrben, Komáromban, Pozsonyban, külön marhakereskedő társaságok alakulnak Nagyszombatban, s tovább éjszakra is a harmincadhelyeken, s mindezek a tőzsérek, akik ezrével hajtják a marhát Auspitz és Bécs vásáraitra (tovább nyugatra már nem engedi Bécs árumegállító joga), akik egy-egy üzlet lebonyolítására három ország viszonyait kénytelenek áttekinteni, mindnyájan, szinte kivétel nélkül magyarok. Aki nem nemes köztük, az megszédve magát vagy valamelyik városban szerez magának polgárjogot, vagy pedig nemesi diplomát kap, úgyhogy végső fokon az egész tőzsérség feloldódott a polgárságban és nemességben. Annál feltűnőbb, hogy a magyarságban a XVI. század folyamán még kétségkívül meglévő élénk kereskedelmi szellem lassankint, de nyom nélkül kipusztul, úgyhogy későbbi századokban a magyar nemesi gondolkodást már anti-kereskedelminek, minden pénzkereső mozgékonyaságtól elfordultnak tartják. Igaz, a XVII. században épp a marhakereskedelem kerül a bécsi udvari hatóságok ellenőrzése alá, Lipót korában állandóan monopóliumokkal zárják ki belőle a magyar élelmességet, de például a Lengyelország és Szilézia felé haladó borkereskedelem tovább tart, akkor is, mikor már az alsó? és felsőausztriai tartományokba nem eresztik be a magyar bort, tovább tart tehát e hasonlóképen fontos kereskedelmi ágban a nemesi közreműködés lehetősége is, de mégis azt látjuk, hogy a borkereskedelem már a XVII. század közepe óta mindinkább külföldi zsidók és általában külföldi kereskedők kezébe kerül.

Talán nem tévedünk, ha a nemességnek a commerciumtól való e visszavonulását, mélyebb kapcsolataiban, szintén a nemesi szabadságokról Verbőczy értelmében kifejlődő tan hatásának tulajdonítjuk. A kereskedelemmel foglalkozó nemes a dolog természete szerint nem szívesen mondott le nemesi szabadságairól, melyek közt az adómentességből mindennemű vám, így különösen a harmincad alól való mentességet is ki lehetett következtetni. Valóban az egész korszakon át folyik a harc egyrészt a kamara és a harmincadhivatalok, másrészt a tőzsérkedő nemesség közt a harmincad fizetése dolgában, heves országgyűlési tárgyalásokra is alkalmat adva, melyek során rendszeren az a kompromisszum alakul ki és kerül törvénybe, hogy amennyiben a nemestől kivitt vagy behozott áru saját háztartásából származik vagy annak fenntartására szükséges, vámmentességet élvez, minden egyéb azonban, amivel a nemes pénzt keres, azaz kereskedik, a rendes állami vámok alá esik. Így mondja ki, sok előző országgyűlés után az 1638:49. tv.scikk is, hogy a nemes úr allodiális terményei után, amennyiben kereskedés céljából vitetnek ki, köztük a bor után is, harmincadot tartozik adni. Ez alól ugyan a király egyes esetekben kivételt tett, amennyiben külön, kegyelmi természetű elhatározással bizonyos mennyiségű árunak ki- vagy behozatalát valamelyik hívének megengedte, de ilyen engedélyek inkább csak nagy-

uraknak jártak, akiknek több száz vagy ezer marha kihajtását engedték meg harmincad fizetése nélkül, így például az erdélyi fejedelmeknek, s később különösen német uraknak; a köznemesek ilyen kivételes elbánásban nem részesültek, s ezért vagy hozzászórtak a vámok lefizetéséhez, s ezzel nemesi életmódjukat lassankint kereskedőivé, városivá alakították át, vagy pedig lemondtak a kereskedelemről, mely végül is oly foglalkozásnak bizonyult, hol az ő egyre nagyobbra becsült nemesi szabadságuk nem voltak többé teljes egészükben fenntarthatók.

A nemesség nagy tömegei elfogadták az 16084 törvény következtetésépen kifejlődő stabilitást, meglehetősen alacsony életformában, mely immár kereskedelmi és hadi foglalkozások köréből visszavezeti a nemest az agráréletbe, hol földjei kezelése és jobbágymunkásainak felügyelete lesz életének főfoglalkozása. A nyulászó, agarászó falusi nemesnek típusa ekkor kezd kialakulni, hozzátehetjük, az egykorú megfigyelők nagy megdöbbenésére, akik ebben a katonai erények hanyatlását, a régi magyar vitézség megromlását szemlélik. Esterházy Miklós, majd utána Nádasdy Ferenc és Zrínyi Miklós egyképen elkeseredve ostromozzák a falusi semmittevésbe merült köznemességet; ez utóbbi szerint „ülnek haszontalanul fiaink vagy otthon atyjoknál és anyjoknál“, vagy ha „ugyan derekassan látni, hallani akarnak (az mint ők mondják), egy magyar úr udvarában beállanak és szerződnek, ott mit tanulnak? innya; mit többet? pompáskodni, egy mentét arannyal megprémezni, egy kantárt pillangókkal felcífrázni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pipeskedni, egy paripát futtatni, egyszerűen: esküdni, hazudni és semmi jót nem követni⁴-. Aki pedig udvarba sem megy, de nem is marad otthon az atyai kúriában, az „sem mégyen tanulni hadban, sem végekben, sem idegen országokban vitézlő mesterségeket, hanem egy prókátorságra patvarián, nem az igazságnak szeretetibül penig, hanem másokat nyomorítani kívánván tanul, vagy papságra adja magát, Isten tudja micsoda indulatból“. A javítani óhajtó moralista haragját nem kell ugyan egészen készpénznek vennünk, de a fejlődés egész menete, a végvári életnek a hosszú békében kényszerű visszafejlődése érthetővé teszi, hogy a köznemes, ahol csak tehetette, birtokára vonult vissza, mely végre is egyedül nyújtott neki és családjának megélhetést, és ha másként nem, természetiekben a legszükségesebb táplálékot. Nádasdy Ferenc szerint sem katonáskodik a nemesség többé, az idősebbje kalmár és prókátor — de az egész rend feltartóztatathatatlanság süllyed alá a parlagiasság felé, s ezzel együtt a Hármaskönyvtől garantált munkátlanságba.

Egy nagy ország egész társadalmi osztályáról van szó, ahol általánosításokat a történeti folyamat az ő örök változékonyságával alig enged meg nekünk. A nemesi pacifizmus és elvidékieződés is csak ilyen korlátok közt állapítható meg, inkább csak

akkor, ha századok fejlődését tekintjük át egyetlen, a részletekét elhanyagoló, a kisebb csúcsoakat észre sem vevő pillantással. A XVII. század köznemessége kétségtelenül ritkábban van fegyverben, mint a XVI. századé, de hogy nem szívesen kel fel — Bethlen Gábor, Rákóczi György nem győznek eleget panaszkodni rája, hogy nem hajlandó mellettük fegyvert fogni —, ez mégsem jelenti azt, hogy a török elleni védelemben véráldozatát megtagadja. A generális insurrekciók, az egész nemesség hadbaszállásai ritkák ugyan, de inkább azért, mert a XVII. században török és Erdély felől egyformán nem biztos a határ, s ezért veszedelmes volna az összes nemességet egy helyre vonva, a hosszú határ annyi más pontját védtelenül hagyni. De a határok mentén a törökkel szemben most is áll a harc, a szomszédos megyék nemessége bizony folyton kénytelen felkelni, harcolni, pusztulni, még a kuruckort megelőző időkben is. Magában véve, a török hódoltság folytonos terjedése is mind több vidéken tette lehetetlenné a nemesség falusi, tétlen életmódját, úgyhogy ez utóbbi, az elvidékiesedés inkább csak egy későbbi, a török kiűzése után kifejlődő jelenség tünetének, előrevetett árnyékának tekinthető. A magyar nemesi életmód még hosszú fejlődésen ment át, míg a Patópálos, az „Én magyar nemes vagyok“? típus előállt, melyet azután oly könnyű volt, minden történeti ismerettől mentesítve, a magyar nemes ősi típusának tartani. Mintha két-háromszázéves fejlődés nem volna elég erős egy társadalmi osztály képét gyökeresen átalakítani!

Nemesi beköltözés a városba

Nemcsak azok a nemesek költöztek be a városokba, akiknek tőzsérkedésük érdekében szükségük volt a városi életmódra, annak vásárait, hivatalaira, könnyű mozgékonyására és más városokkal való kapcsolataira. A felsőmagyarországi, sőt az erdélyi városok is megtelnek ezidőben menekült nemesekkel, akik a töröknek hagyva udvarházukat, legtöbbször annak füstölő falait, bebocsátást követelnek a várfalak mögé, melyek egyedül nyújtanak biztosságot a pogány ellenében. Magyar mezővárosokban, minő Debrecen, elég egyszerű a bebocsátás, de annál nehezebb a régi német szabad királyi és bányavárosokban, ahol a nemesi életmód folytatása a régi lakosokra nézve az ő ősi szabadságaik lábba tiprását jelentené. A városba költözött nemes, nemesi szabadságánál fogva, először is a város adói alól mentes, mentes továbbá a városi hatóság, bíró és tanács joghatóságától, hiszen neki a vármegyén és a királyi hatóságokon kívül senki sem parancsol, felette senki sem bíraskodhatik; de mentes nemcsak ő, hanem jobbágyokból álló háznépe is, akik az ő jurisdikciója alá tartoznak, mentesek végül a városi illetékektől, adóktól és vámoktól azon árucikkek, főként bor és gabona, melyeket ő saját használatára hoz be, nem égy-szer a város szomszédságában elterülő kis birtokáról, mint saját

terményeit. Mindebben megvan dióhéjban két világnézet, a polgári és a nemesi, a városi és a vidéki földesúri világnézet konfliktusának minden lehetősége.

A harc korán kezdődött és első stádiumában, mikor a köznemesség még nem volt elég hatalmas és amikor az országgyűléseken rajta kívül más tényezők is hatalommal, sőt túlhatalommal bírtak, rendszeren olyan kompromisszummal végződött, mely a városi privilégiumokat megóvta, de egyszersmind elég humánus volt és a török elől menekülő szegény nemesség jogos igényeit is kielégítette. Az 1563:62. tv.-cikk megengedi a török által házaikból elűzött nemeseknek, hogy a városokban maguknak házat vegyenek, de csak azon felétel alatt, hogy a város terheiben és szolgáltatásaiban a polgárokkal együtt és egyformán részt vesznek, bort pedig csak saját használatukra vihessenek be, nem eladásra, pénzkereset céljából. Ez a megoldás egyik felet sem elégítette ki, a városok tovább hozták szabályrendeleteiket a nemesek beköltözése ellen, s ez utóbbiak tovább dörömböltek a zárt ajtókon; ha pedig bejuthattak, ott nemesi szabadságaikra hivatkozva, vonakodtak a közterhekben ösztöködni. A konfliktusnak egészen különös jelleget adott a nemzetiségi különbség és az, hogy Magyarországon, magyar törvények védelme alatt zárkózhattak el a német városok a töröktől elűzött magyarok bebocsátása elől. Ezt a nemzeti ellentétet a vallás egyenlősége sem tudta elfelejteni, s bár Bocskay felkelésében a magyar nemesség és a német városok együtt tartottak, ez az egyezés nem terjedt ki a béke megkötése után a beköltözés kérdésére. A koronázás előtt hozott 1608:13. törvénycikk már a nemzeti felháborodás kifejezéseivel említi a magyarok panaszait, melyek szerint ezek a szabad királyi, bánya- és szlavóniai városokban nem vehetnek házat és közhivatalt sem viselhetnek — mindezt saját hazájukban! —, ezért kimondatik, hogy a városi bírák és tanácsosok ezután nemzeti és valláskülönbség nélkül vegyenek be és emeljenek tisztségekbe magyarokat, németeket és cseheket vagy szlávokat; a beköltöző magyar nemesek tartsák épségben a városi szabadságokat az eddigi törvények értelmében, de viszont az ő nemes szabadságaik is érvényben tartassanak! Bizonyára nehéz dolog volt, két egymással ellenkező kiváltságkört egyszerre érvényesíteni! A nemesség távolról sem tanúsított oly megértést a városi területek zárt volta és kizárólagos privilégiuma iránt, mint a vármegyei területeknek nemesi kizárólagossága iránt; ez utóbbit, mint láttuk, épp ez évben, 1608-ban érvényesítették a jobbágysággal szemben, s nem sok időbe telt, míg a nemesi jogokat a városok addig immunis földjére is sikerült bevezetni.

De a harc kimenetelét nemcsak a nemesség nagyobb érvényesülési képessége, hatóereje döntötte el: a magyar nemesség kívánságai mellett magasabb kulturális érdekek is szólottak, melyek egyúttal a német városok zárt volta ellen irányultak.

Ez utóbbiak végre is magyar államterületen voltak, ahol környéküket nemcsak magyar nemesek, hanem magyar jobbágyszászok alkották. Így az öt város körül, amelyekben, főként Kassán és Eperjesen, a legerősebben tiltakoztak a városiak a magyar bevándorlás ellen, holott környékük akkor még, a Szepesség kivételével, magyar volt. Már pedig minden korban megnyilvánuló jelenség, hogy ily érdekellentétek esetében a környék győzi le a várost, a falusi nép asszimilálja a városiakot, aki hasztalan védekezik a vidék inváziója ellen, nem segít rajta sem vastag városfala, sem pedig magasabb, városi műveltsége. Ez utóbbi a magyar nemes és német város küzdelmében egyébként sem állott a város részén. A magyarországi német városok nem voltak Nürnberg vagy Augsburg, bennük a délnémet patriciusság munkás élelmessége és nagyvonalú életformája egyaránt hiányzott, s a XVI. század folytonos harcaiban úgyszólván visszafejlődött kereskedelmük. Viszont az új kereskedelmi vonalak messze elkerülték őket: a marhakereskedelem az Alföld ridegmarhatartó síkságai felől Győrön, Komáromon, tovább nyugatnak Magyaróváron, Nagyszombaton ment keresztül, melyek e korban tényleg is nagy fellendülésben vannak; a borkereskedés még érintette ugyan Kassát és Lőcsét, de ezek mégis hiába követelöztek régi árumegállító jogaik alapján, az élet elment mellettük, s Kassát köztük legnagyobb nem a kereskedés, hanem a királyi, majd az erdélyi hatóságok ottléte, s végül az ellenreformáció iskolái és papjai tették. Az alsómagyarországi bányavárosok lakossága is inkább csak kispolgárokból állt, s aki közte meggazdagodott, az sietett felcserélni a kispolgári életmódot a vidéki nemesivel. Látni fogjuk, hogy szellemi kultúra dolgában sem volt nemes és polgár között különbség, viszont maga a nemesi életforma, az ő ha nem is nagyobb, de szélesebb, levegősebb, szűk utcáktól össze nem szorított szabadságával kellett, hogy a városi polgárság egy részének imponáljon, s a beköltöző nemesnek tekintélyt kölcsönözzön. Végül azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az újkor e századai már sehol sem kedveztek a zárt városi kultúráknak, melyek önmagukból akartak táplálkozni, s idegen hatások elől várfalak-kai elzárkózni. Nemcsak a legnagyobb városok, mint Páris, Amsterdam, London, Bécs köszönik e korban nagy fejlődésüket bevándorolt, nem autochton elemeknek, hiszen természetes szaporodással egyetlen újkori város sem tudta volna magát fenntartani, még kevésbé nagyra növelni. Fejedelmi és udvari hivatalok, egyetemek, tudósok és írók, nagykereskedők és bankárok, tisztek és a garnizon katonái mindenütt idegenek, bevándoroltak voltak, már pedig ők, a nagy gondolat? és akarattermelők és a nagy fogyasztók tették a középkori városokat modern empóriumokká, a merkantil gondolkodású korszak kezdődő nemzeti gazdaságának középpontjaivá. Mert a nemzetállamok százados fejlődésében most alakul ki a nemzetileg határolt

gazdasági terület, melyet egyetlen nemzet tölt ki gazdasági energiáival, s amelyben középkori privilégiumoknak, középkori, önmagukat kielégítő városgazdasági egységeknek nincs többé helyük. A városprivilégiumok, mint egybezárt emberi tömegek életformáinak Összetartói, idejüket múlták, s a harcban, mely ellenük megindult, nem az csodálatos, hogy megindult, hanem inkább az, hogy nem az elavult formák teljes lebontásával végződött. A fejlődés ez általános szempontjaiból nézve a dolgos kát, a nemzetiségi különbség eltörpült, jelentéktelen, alig észrevehető velejárójává lett a nagy társadalmi mozgalomnak, mely a középkori privilégiumok birtokosai közt elsősorban a leggyöngébbeket, a városokat akarta szabadságukból kivetkőztetni.

Országgyűlési harc nemesség és városok közt

A nemesség világosan látta, hogy a küzdelmet, ha az minden zárt városi jogterületen külön folyik a menekült nemesség beköltözése érdekében, aligha nyerheti meg. Sokkal eredményesebb útnak kínálkozott a kérdés országgyűlési rendezése, amikor is egyetlen általános érvényű jogszabály által az összes városokat kényszeríteni lehet arra, amit egyik sem akar megengedni. De egyelőre még az országgyűléseken is nehézségek támadhattak, mivel, régi szokás szerint, a városok egyenkint éppen úgy szavazati joggal bírtak, mint a vármegyék, s már Miksa és Rudolf korában is voltak esetek, amikor a városi szavazatok majdnem egalizálták a vármegyeieket. A nemesi beköltözést pártoló törvényeket tehát a városok illetően szavazati joga könnyen megakadályozhatta volna, ezért kellett előzőleg a városoknak közjogi érvényesülését megszorítani, országgyűlési szavazati jogukat megnyirbálni. A kezdeményező lépést itt is az 1608-i országgyűlés teszi meg, amikor a koronázás után szabályozza az országgyűlésen való megjelenés és szavazás jogát, kimondván, hogy egyelőre csak a II. Ulászló 1514-i dekrétumában felsorolt városoknak legyen megjelenési és szavazati joguk, a többinek bebocsáthatása iránt később fognak intézkedni. Az Ulászló dekrétumában felsorolt városok egyrésze azóta persze török hódoltság alá kerülván, úgysem szerepelhetett a magyar országgyűlésen, úgyhogy rendi képviselői dolgában már az egész XVI. században inkább csak a hét alsómagyarországi bányaváros, az ú. n. ötváros: Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Szeben, később Késmárk, továbbá Pozsony, Sopron, az ekkor egészen magyar Nagyszombat és 1577 óta Szokolca jöhettek számba. A külön privilégiumok alapján élő. és belsőleg is többféle német magánjogi szabályt követő városok közt a tárnoki szék hoz létre valaminő érdekközösséget, mely a városoknak föllebbezési hatósága, s amelyben a szabad királyi városok polgári ülnökeikkel képviseltették magukat; ezen a tárnoki ítélőszéken mind gyakoribb lesz Verbőczy Hármaskönyvének használata, s ezzel a régi városi, municipális jogok hát-

térbe szorulnak az általános országos jog előtt, melynek, tudjuk, nemesi jellege volt. A városi fejlődés során természetes módon lép fel a földesúri jog alatt álló mezővárosoknál, az oppidumoknál az a törekvés, hogy a földesúri hatóság alól szabadulva, a királyi városok sorába emelkedjenek, s ennek jeléül követikkel úgy a tárnoki széken, mint az országgyűléseken képviselve legyenek. Régi magyar és egyúttal külföldi gyakorlat szerint is az ilyen törekvéseket a fejedelmi hatalom pártolni szokta, felismervén az érdekösséget, mely őt a városokkal a feudális nemesség ellenében egybeköti, — ezt a gyakorlatot követte Rudolf király kamarája is, amikor a földesúri hatalom alól szabadulni igyekvő Modort, majd Szentgyörgyöt és Bazint támogatta, annak dacára, hogy mint láttuk, Bocskayt megelőzőleg a magyar országgyűlések erélyesen ellenezték ezeknek a királyi városok közé való felvételét. Tudjuk azt is, hogy a városok ügye, Illésházy István földesúri hatóságával kapcsolatban már egyik motívumát képezte Bocskay felkelésének, s mi sem természetesebb, minthogy a felkelés győzelmét a nemesség ez irányban is sietett kihasználni. Ehhez képest már a bécsi béke is kimondotta a múltat illetőleg, hogy Modor, Bazin és Szentgyörgy dolgát „további megfontolás és elhatározás végett“ a legközelebbi országgyűlésre halasztják, ez a legközelebbi országgyűlés pedig, az 16084 koronázás előtti, sietett a jövőre nézve is kimondani a 6. tv.-cikkben, hogy a király ezután a magyar tanács közreműködése nélkül mezővárosokat kiváltsággal vagy szabadsággal el ne lásson és községek javára birtokadományt tenni tartózkodjék. Ez utóbbi tilalommal kapcsolatban hangsúlyozták, hogy várossá csak olyan község lehet, melynek birtoka, tehát jobbágjai vannak, mert az országgyűléseken jobbágyok sorsáról határoznak és hogyan szólhasson bele ilyen tárgyalásokba az a város, mint rendi tag, amelynek magának nincs jobbágya! Ez a felfogás az új nemesi alkotmány szellemében tipikus módon tagadja meg az egész korábbi magyar jogfejlődést, melyben, mint tudjuk, a szabad királyi városok létjogát egész más dolgok adták meg, mint az, hogy van?e nekik jobbágyuk, vagy sem, valamint a nemességnek rendi, országgyűlési érvényesülése sem a jobbágyok birtoklásával kapcsolatban fejlődött ki. Csak az új nemesi felfogásnak lesz tenge-
Ivévé a jobbágyok feletti uralom, Is csak ez az új nemesi felfogás próbálja meg az ő saját kizárólagosságát ily költött, elképzelt érvekkel támogatni.

A Rudolfra következő Habsburgok bármily gyöngye ellenállást fejtettek is ki a nemesség hegemoniális törekvéseivel szemben, egészen mégsem tartózkodtak újabb városi tagoknak az országgyűlésekre való meghívásától. Az 16094η ott vannak az Ulászló törvényében felsoroltakon kívül Varasd, Modor. Korpona, Zólyom, Kapronca, Kőrös, 1655-ben pedig Nagybánya, Trencsén, Zengg, Kőszeg, Kismarton, ez utóbbiak Alsó-

Ausztriától visszacsatolt városok, úgyhogy a XVII. század folyamán körülbelül 30-ra szaporodik fel az országgyűlésen megjelenő városok száma, — melyek általában egyúttal a társnoki ítélőszék alá is kerülnek, s ezzel a földesúri és vármegyei bíraskodástól megszabadulnak. Mindez már komolyan vészélyezteti a vármegyei többséget. Ekkor végre, az 1687:17. törvénycikkben sikerül a nemességnek szigorú tilalmat állítani fel, azon megokolással, hogy a töröktől visszafoglalt területek gyarapodásával a városok száma is előreláthatólag annyira szaporodnék, hogy a „negyedik rend“ a többit (azaz a köznemesiséget, mert az alsó táblán csak e kettő volt együtt) szuperálná, ezért számuk ne szaporíttassék, új város országgyűlésre csak külön törvény által legyen felvehető. Igaz ugyan, a városok hatalmas fejlődésével szemben ez a törvény nem volt teljesen végrehajtható, s például lehetetlenség volt később Debrecen vagy Szatmári vagy Szabadkát és Szegedet kizárni az országgyűlési képviselők közül, de ezeknek felvétele a XVIII. században már nem érintette a köznemesi hegemoniát, mivel közben, az 1687-i törvény hangulatából kifolyólag úgyszólván előállott az a gyakorlat, hogy akárhány város van az alsó táblán, mindnek együttvéve csak egy szavazatuk lehet, s így az ő részvételük inkább csak votum deliberativumból, tanácskozási jogból, mint a döntésekben való tényleges részvételből áll. A köznemesi hatalomnak ez az új, a XVIII. század elején kifejlődő gyakorlat adja meg a teljes győzelmét, a XVII. században a városok még megállapíthatólag birtokában vannak egyenkénti szavazatuknak; utóbb azonban, a következő században ezt a nekik hagyott vagy felajánlott kollektív szavazatot — a rajtuk esett sérelem ellen tiltakozásul — nem hajlandók elfogadni, s óvakodnak élni vele, egészen a rendi korszak bezárultáig.

A városellenes irány győzelme

Ez az egész városellenes fejlődés, ha közjogilag csak a korszak végén éri is el célját, közben a nemesség beköltözése és a polgárság közti jogállása dolgában teljes sikerhez jut. A száz év óta folytatott harcot nemes és polgár közt az előbbi javára az 1647. évi 78., 79., 81., 82., 93. törvénycikkek döntik el, kimondva a nemesnek városokba való szabad beköltözését, s ezzel kapcsolatban biztosítva az ilyen, városba költözött nemesnek a nemesi kiváltságok összességét. Ez a városi privilégiumok teljes feláldozásával egy jelentőségű. Kiindulva Kassa városának nemességellenes magatartásából, a törvény erős szavakkal Vitéli el, hogy a „vallás a vagy nemzetiség iránti gyűlöletből“ a nemesek kizáratnak a tanácsból, házaikból kibecsültetnek vagy kitétetnek, e gyakorlattal szemben ezután a városba költözött nemes szabadon bírhatta házát, városi törvény elé sem őt, sem szolgálait ne idézzék, a nemes halála után a város ne pecsételje le házát és ingóságait, hanem azok a nemesi örökösödési jog

szerint szálljanak utódaira. Amint így a nemesi örökösödési jog fölébe kerekedik a városinak, hasonlóképen legyőzi a nemesség adózási szabadsága is a városoknak polgáraikra vonatkozó adóztatási jogát: a nemes nem kényszeríthető polgári adózásra, semmiféle közmunkára és személyes szolgáltatásra; nem kevésbé érvényesül a nemesi szabadság a jogszolgáltatás terén: nemesek ügyeiben tanúvallatásokat és végrehajtásokat nem a városi hatóság, hanem a hiteles hely és a vármegye végez a városi területen is, amivel kapcsolatban a városnak ősi jogszolgáltatási hatáskörét is áttörik, kimondva, hogy a városi statutumok és jogszokások, melyek az ország törvényeivel (azaz a nemesi kiváltságokkal) ellenkeznek, nem érvényesek a bennlakó nemesre nézve; a városok az urak és nemesek számára nem az ő saját helyi szokásaik, hanem az ország szokásai szerint szolgáltatassanak igazságot. De nemcsak a vármegye és nemesi jog tör be a városnak eddig saját privilégiumai szerint élő zárt területére, a város maga, mint jogi személy is alávette a vármegyének, melynek eddig független, egyenrangú, mellérendelt társa volt a közjogi, rendi társaságban: az úron, nemesen, vagy szolgáljukon elkövetett hatalmaskodásért a vármegye az egész várost mint jogi személyt maga elé idézheti, s a vármegyei törvényszéken elítélheti. Hogy a városi polgárság zárt élete ezen rendelkezések következtében mennyi zavarnak és külső befolyásnak tétetik ki, arra jellemző a 93. tv.-cikk, mely szerint a nemesek személyükre és ingóikra nézve ki lévén véve a városi hatóság alól, a vármegyei törvényszéken hozott ítélet ellenük a városban is végrehajtható, s ezt a végrehajtást az alispán és a vármegye személyesen végezhetik a város területén, amikor is a bíró, avagy a hajdú- és jászkún városokban a kapitány jelen lehetnek, ha éppen akarják. A középkori városi életnek legfőbb elve semmisül itt meg: a városi területen mindaddig a községtől választott bíró volt az egyetlen, kizárólagos joghatóság, aki most tétlenül kénytelen szemlélni idegen joghatóságok működését az évszázadokon át immunis területen.

Bár ezeket a törvényeket az 1649. évi decretumban újra megerősítették, az egész katasztrófális törvényhozás mégsem tudta az életet egyszerre átalakítva a városi polgárság ősi makacsságát megtörni. A százéves küzdelem tovább tart és a városok, civitasok és oppidumok, németek és magyarok egyformán útját állják, tehetségük szerint, a nemesek beköltözésének, ami most már, mióta az 16474 törvényhozás őszintén beszélt, világosan a polgári jogok halálát jelentené. Amint már 1574-ben kimondotta Rozsnyó mezőváros, az esztergomi érsek tulajdona: a beköltöző nemesek az érsekhez mennek, elkérendők tőle a város földjeit, s ebből látszik, hogy ezután nem kell a nemeseket beengedni, mert íme saját kárunkon tapasztaljuk, hogy azok nem akarnak a polgárjogok szerint élni, nem egyeznek velünk, csak zavart és lázadást forgatnak elméjükben, min-

dent újítani és változtatni akarnak és helytelennek tartják mindazt, amit a mi őseink rendeltek; féltő, hogy az ő beköltözésüket még gyermekeink is megsiratják. Hasonló világossággal látja Kolozsvárnak ekkor már vegyes, magyar és német közömsége a két életformának és történeti előzményeinek különböző voltát, mikor 1603. évi statútumában megírja, hogy a királyok kezdettől fogva elválasztották egymástól a nemest, a jobbágyot és a polgárt; ezek közt a nemes a legelőkelőbb, aki a mezőben szabadon él; alája van adva a jobbágy, hogy szolgálja őt, sőt még a fejedelmek is a nemességből választatnak; viszont a polgár szűk falak között él, hogy polgár és nemes összevegyülése elkerülhető legyen; a város egysége egyenlő jogú emberek közegyezségén alapszik, amit a nemes csak megzavarna, ezért okos dolog, hogy nemes ne bocsáttassék be. A kétnyelvű Kolozsvár hajlandó idegeneket beereszteni, s ebben liberálisabb, mint az univerzitás keretei közt megmaradt száz városok, de csakis olyanokat, akik születés szerint polgári, városi személyek; a nemes előtt még házasság által sem nyitja meg a polgárjog megszerzésének lehetőségét, kimondva, hogy ha polgárasszony külső nemeshez megy feleségül, ezáltal elveszti városi polgár? és birtokjogát, s tőle nemes ura és családja csakis az ingókat örökölheti.

De a városi jogok ellen a támadás az 1608. évi törvények óta mind nagyobb sikereket ért el, s olyan városok, melyek eddig erélyes ellenállást tanúsítottak, a XVII. század 40-es éveiben mégis kénytelenek kapuikat megnyitni. Így Lőcse, ahol 1645-ben találkozunk az első nemessel, a vidéken birtokos Máriássy-család egyik tagjával. Mások még ekkor is sikerrel védekeznek: a kis Modor 1650-ben újra kimondja, hogy amiként eddig sem volt területén nemesi ház és birtok, ezután se legyen; hasonló eréllyel védekezik a tiszta székely?magyar Marosvásárhely a szitnén magyar nemzetiségű nemesekkel szemben, akik ha nem élnek polgári jog szerint és ellenkeznek a civilis ordóval, az ilyeneknek házáat és örökségét vegye el a tanács, becsű szerint adja el, s őket magukat zárja ki a városból: a rebellis és makacs nemesek a civilis statusból teljességgel zárassanak ki. Az ilyen tiszta magyar városok példája világosan mutatja, hogy itt elsősorban rendi?társadalmi jelenségről van szó, amelyhez csak véletlenül tapad oly nemzetiségi vonatkozás, hogy a polgár és a beköltöző nemes nemzetileg differenciálva vannak; szó sem lehet tehát arról az akkor úgyis anakronisztikus természetű gondolatról, mintha itt a magyar nemesség nemzetiségi elnyomást akart volna éreztetni a német városokkal, s ilyen célból bontotta volna meg azoknak évszázadok óta erősen kiépített állásait.

A küzdelemben nem egyszer kompromisszumok jönnek létre, a városba költözött nemesség kiegyezik a városi polgársággal, még pedig nem az országos gyakorlat, vagy az 1647-i rendelkezés szerint, hanem a helyi hatalmi viszonyok értelmé-

ben. Ilyen egyezségekkel találkozunk a magyar királyságban úgy, mint Erdélyben is. Dész városában 1613-ban a nemesség kötelezi magát dézsma, robot, közmunka szolgáltatására, s ennek fejében egyrészt szabad beköltözési jogot nyer, másrészt házon kívül kiterjedt földbirtokjoggal is felruházzák és végül biztosítják, hogy semmivel rosszabb elbánásban nem fog részesülni, mint a nem-nemes polgárok. A dési nemes polgár ettől kezdve a városi nyilas földek felosztásánál éppúgy részesedik, mint a bennszülött polgár; a már magántulajdonban levő földekét megveheti korlát nélkül és rajtuk majorságokat létesíthet, a majorban űzött állattenyésztés után illetéket sem fizet a városnak, de mindezt azon feltétellel, hogy a földek a város külső területén legyenek; a templom, iskola, harang építésében ő is részt vesz, prédikátor, iskolamester eltartásában hasonlóképpen, de ez utóbbiak a nemes gyermekeitől se követeljenek több iskolapénzt, mint másoktól; az utak javításában, a közös védelemre készülő kastély építésében, a város és kastély őrzésében ő is részt vesz; de már a malomgátat nem köteles építeni és a város borát csak két hóig veszi, az év többi részében a magáét fogyaszthatja. Végül bizonyos terheket nem a város ró rája, hanem a nemesektől választott „principális” egyezkedik a városbíróval, más nemesi bizalmiférfiak jelenlétében. A principális ezen egyezés értelmében rója ki a nemespolgárookra tartozásukat, ő tehát a nemespolgárok közönségének bírőféléje, még alárendelve az egész város bírójának.

Ilyen kedvező szerződéseket a városok csak korábban tudtak kötni, a XVII. század második felében létrejött hasonló egyezségekben a nemesi jogok sokkal inkább biztosítvák, így az 1692-i rimaszombatiban, melyet egyrésztől a város, másrésztől 38 nemes ír alá Hont vármegye alispánja előtt, s amelyben a nemesek csak a fejadó fizetését vállalják el, az ingóságok, értékék és adásvétel utáni taksákat már nem, s egyébként csak nagyszükség esetén kegyeskednek a városi terhekben részt venni, így hajlandók a város adósságai sürgős törlesztéséhez hozzájárulni, hadi szolgálatra csak utolsó esetben szekerezni, hogy a város gyorsabban megszabaduljon a beszállásolt katonaságtól; katonai elszállásolást csak kivételesen vállalnak és a porciót csak a belső városban levő házaik és földjeik után fizetik; mindezek kivetésében itt is közreműködnek a nemesek bizalmi emberei, akik már mintegy a városban fennálló nemesi városnak közhatalóságai, funkcióikban a polgárok községétől is elismerve. Ezen független helyzetükben szinte természetes, hogy nem igen törik magukat a városi bíró és tanácsos tisztjéért, ami pedig a polgároknak évszázadokon át legfőbb ideálja, emelkedésük biztos célja volt: a rimaszombati nemesek nem is vállalják mindvégig a bíróságot, ha annak sora rájuk jön, egyesek a szerződésben több évi immunitást kötnek ki maguknak a bíróság és egyéb tisztviselői állások viselése alól.

Egészen véve az 16474 törvények hatása folyton fokozódik, s a nemesség ha nem is egyszerre, de lassankint vezető pozícióba jut a városi életben; hirtelen sikert egy csapással már csak azért sem érhet el, hiszen a magyar országgyűlési törvényekét e rendi korszakban általában nem szokás gyorsan és égeszűkben végrehajtani. A vármegye befolyása azonban, ami a nemesi beköltözéssel kapcsolatban jelentkezik, mindinkább érezhetővé válik, és megérthetjük, mennyire megzavarta a városi élet egységét és a bírói jogszolgáltatás hatáskörét, mikor például Miskolc városa 1685-ben maga mondja ki, hogy piacára nemes és nemtelen egyformán behozhat szekérrel élelmet, ha a vásárbírónak lefizeti az illetéket és déli tizenkét órán túl nem árul; aki ez ellen vét, a nemtelent a város bírója ítéli el, a nemest pedig a bíró felkérésére a vármegye alispánja és hatósága; azaz a város még ilyen egészen alsófokú közigazgatási, rendőrbíró-sági ügyekben is kiengedi kezéből a rendelkezést.

Város és vármegye küzdelme

De mi egyebet csinálhattak volna a vármegyei területen elszórt városok, mikor egységes testületté alakulniok középkori privilégiumaik alapján alig lehetett, mindegyik a többtől többéskevésbé különböző privilégiumokkal rendelkezvén, egyik bányaváros, a másik az ötváros egyike, a harmadik érseki, magánföldesúri mezőváros volt, különböző német: szász, sváb, magdeburgi jogokkal, magyar földesuraktól adott kiváltságlevellel. Magukra hagyatva, szomszéd segítségtől távol, egyenként voltak kitéve a vármegye nyomásának, amely vármegye egyrészt fogyasztója volt a városi ipar terméneinek, másrészt szállítója a városi polgárságnak: élelmet, ha a saját termés nem volt elég és az iparnak nyersanyagot a vármegye hozott be, vagy legalább is ennek a területén át ment a szállítás. A konfliktusok legsúlyosabb eseteiben a vármegye nem habozik ezt a gazdasági előnyét kihasználni, így veszi valóságos blokád alá a polgárokat Szatmár megye 1668-ban, mikor a területébe ékelt Szatmár és Németi városok semmiképp sem akarják a beköltözött nemesek sérelmeit orvosolni: nem-nemes szatmári polgárnak eltiltja a vármegye területén való utazást, megszállást, marhájának legeltetését és szállítását, s aki polgárnak élelmet, barmainak fűvet és takarmányt adna el, azt súlyos pénzbírságokkal, nemesembert 20—100 forintig, jobbágyot 12—14-ig terjedővel sújtja. Csakis a vármegye ily nyomásával érhatték el a beköltözött nemesek, hogy több város formálisan elismerte külön községük létjogát, elismerte a nemesi község szabad hadnagy választását és hogy a hadnagy szedje be tőlük a városi adót is és ő képviselje őket a városbíróval és a polgármesterrel szemben is.

A két különböző rendi terület viszonyát a városra még hátrányosabbá tette az ipari fogyasztás kérdése. E téren a középkor óta most kezd lényeges változás beállni, amennyiben

maga az ipari termelés sem. marad meg a város privilégiumának, másrészt pedig a vármegyétől képviselt vidék, mint fogyasztó, hatalmasul belenyúl a városi termelés viszonyaiba. A nagybirtok kolonizáló tevékenységével, majorságok alapításával és mezővárosok támogatásával újra megkezdődik az a kisvárosi fejlődés, melyet az 1492-től törvény szakított meg, s melynek során a régi szabad királyi városok versenytársaiként felnőnek a félfalvak, félmezővárosok százai, ahol az egyszerűbb életszükségleteket kielégítő iparcikket már céhekben, tehát védett, szabályozott, termelésre képes munkaüzemekben készítették az iparosok tömegei. Mindezek földesúri hatóság alatt élő, inkább falusi, mint városi telepek voltak és olcsóbban termeltek, mint városi kollégáik, akik adódénárjaikból költséges városi tisztviselői kart és aránylag sok kultúrintézményt- templomot, iskolát, kórházat voltak kénytelenek eltartani. Már pedig a földesúri ipartermények, éppen a vármegye védelme alatt, megtalálták a piacot úgy a városokban, melyek kénytelenek piacaikra a falusi iparost bebocsátani, mint egy csomó olyan helyen, ahol azelőtt nem volt vásár, tehát az ilyen vidéki, nem városi helyek vásárai magukban véve is konkurrenciát alkotnak a régi szabad városok iparosainak. Ipari termelést, még pedig piaci eladásra, most már a jobbágy-, vagy féljobbágy-sorban élő mesterember is végez, aki a városi iparhoz hasonlóan eljár az országos vásárookra, aminők nagy számmal vannak feljegyezve minden kalendáriumban, az ország különböző helyein, így például augusztus és szeptember havában vásár tartatott, az 1592-i debreceni kalendárium szerint Eperjes, Gönc, Tolna, Kecskemét Szászrégen, Csenger, Muzsna, Kassa, Szatmár, Debrecen, Túr, Nagymihály, Nagybánya, Kükölkővár, Keresztúr, Gyöngyös, Szászsebes, Beszterce városokban, köztük több földesúri jog alatt élő mezővárosban.

A jobbágyiparos e konkurrenciáján túl az ekkor már térjeszkedő szabadkereskedelmi, s bizonyos mértékig céhellenes felfogás is elősegítette a városok jólétének hanyatlását, ez a felfogás azonban egyelőre csak az erdélyi fejedelmek részéről nyilatkozik meg, — sokkal általánosabb érvennyel sújtotta a városi gazdálkodást a vidéki fogyasztók megszervezése, melyet szintén a vármegye vett magára. E téren is a XVII. századdal kezdődik a vármegyék szerepe, miután már az előző században többször megkísérelték, az országos rendelkezésektől függetlenül árszabásokat, limitációkat adni ki. Bármennyire természetes volt is, hogy egy vármegyényi nagy föld az ő saját igényei szerint szabályozza saját területén az iparcikkek és élelmiszerek eladási árát, a folytonos háborúban a katonaság ellátása szempontjából nem volt közömbös dolog, milyen árat szab egy-egy vármegye. Innen a törekvés a tizenöt éves háborúban, hogy az országgyűlés egységesen szabályozza az árat, amit 1596-ban királyi előterjesztés követel, de a rendek nem fogadják el

azzal, hogy ilyen árszabást a hadvezéreknek a táborban kellene kiadniok. A valóságban ezt a hatáskört is a vármegyék szerzik meg maguknak, és az 1625: 40. tv.-cikk csak általánosan gyakorolt szokást állapít meg, kimondván, hogy a vármegyék közgyűlései intézkedjenek az élelmiszerekre, árucikkekre, úgyszintén minden kézművesekre és mesteremberekre nézve akképen, hogy így „minden dolognak értéke és minden munkának bére meg jutalma, az országban a legújabb hadi mozgalmakat megelőzőén fennállott árszabásra szálljon alá“. Az 1659: 71. tv.-cikk megerősítve ezt a rendelkezést, a megyétől kiadott árszabások áthágóit, köztük kimondottan a szabad városokat is, a vármegyei törvényszék és az alispán elé utalja, ezen a téren is teljessé tévén a vármegye diadalát a város fölött. Az azután természetes, hogy a vármegyék a limitációkat nemcsak arra használták fel, hogy a bevándorolt, céhekben nem szervezett elemekét távoltartsák a kereskedelemtől, így például a lengyel zsidókat a 'bor? és pálinkakereskedelemtől, kocsmatartástól, hanem az árakat a fogyasztók, a nemesi és falusi lakosság érdekében szabván meg, ennek a szabad városok ipari termelősztályait feláldozták.

Városi szervezet és élet

A vármegye e növekvő hatalma azonban, bár úgy a polgári öntudatra, mint a városi gazdaság autarkiájára nyomasztó hatással volt, lényeges változást a középkorból átvett városi szervezetben és polgári életben nem hozott létre. A városi élet itt?ott magyar színeket nyert, a beköltözött nemesek új életformája, elsősorban nemzeti köntöse nem mulasztotta el itt?ott imponálni a polgárságnak, különösen azon rétegeknek, melyek maguk is, német polgári eredetük mellett, nemesi armálist szereztek maguknak. Lőcse gazdag polgársága szívesen járt magyar ruhában, annyira, hogy a város utóbb eltiltotta ezt, s bírságot szabott olyan tanácsstagokra, akik piros vagy sárga csizmában, bő magyar köpenyben jelentek meg. A városok oligarchikus szervezete mellett a bevándorolt magyar kisebbség nem igen tudott befolyást gyakorolni az ügyek menetére, arra azonban alkalmasak voltak a nemespolgárok, hogy a magyarul tárgyaló tárnoki székre őket küldjék ülnököknek, ami a XVII. század kezdetétől fogva szinte állandó lesz. Lényeges változást egyes szabad királyi városok igazgatásába az ellenreformáció utolsó hulláma hoz, 1670 után, amikor kommissiók járják be a Felvidék városait, s a templomoknak katolikus részre foglalásával kapcsolatban a városi tanácsokat is megmagyarítják. Az ismét katolikussá vált államhatalom magyarosító akcióinak egyike volt az, amikor például 1673-ban Szegedy Ferenc egri püspök és Volkra szepesi kamarai elnök Eperjesen leteszik a városi tanácsot és helyébe csupa magyart vétetnek be bírónak és tanácsosnák; hasonlóképp kénytelenek más városok, így Késmárk, Kő-

szeg is magyar tanácsosokat befogadni. Lőcse esetében egész világos ez a processzus, mely a vidéki nemesség beköltözésével kezdődik és amelynek ez ellenreformációi törekvések csak utolsó fázisát képezik: itt 1675-ben előbb a szepesmegyei nemes, Gundelfinger József királyi biztos követelte nemes uraknak a tanácsba felvételét, amit a város nem teljesített, mire utóbb Holló Zsigmond szepesi kamarai tanácsos katonai kísérettel, jelent meg Lőcse „reformációjára“, a városbíró magyar nyékvén szólítja meg, azért is, mert, mint mondá, a kíséretében, mint hiteleshelyi kiküldöttek jelenlevő kanonokok nem tudnak németül, de azért is, mert „mi magyar király alatt, Magyarországon élünk“. Mire a bírót az válaszolta, hogy ők, ruhájokról is láthatja a királyi biztos, németek és ezért más nyelvet nem beszélhetnek; Holló végre is németül tárgyalt velük, de az eddigi német magistratust letéve, magyar nemesekből és elmagyarosodott német polgárokból állította össze a szenátust. Lőcsét ekkor városi hatóságának elmagyarosodásától a kurucok közeledése mentette meg. akik elől Hollóék sietve elhagyták a várost.

A város belső életében továbbra is az oligarchia, a gazdag, „ring“-polgárok hatalma érvényesül, a legtöbb városban a bírót és tizenkét esküdt, tanácsúr vagy szenátor, mielőtt a hivatalból lelépne, összeállítja a választott község, az electa communitas listáját, azt az ötven vagy száz embert, akik Szentgyörgykor megválasztják az új bírót és vele új tíz esküdtet, két másik esküdtet azután maga az új bírót jelöl ki magának. Igaz, hogy a választott község névsora egyik évről a másikra ugyanaz marad és a bírót többnyire csak a közben elhaltak helyére vesz be újakat, de az egész rendszer csupasz meztelenségében mutatja az oligarchikus elvet, melyet a vármegyei nemesi szelekciónál sem jobbnak, sem műveltebbnek vagy haladottabbnak nem tarthatunk. Ehhez képest a száztagú testület, melynek élete a bírót és a tanács kezében van, egyszerű eszköze ezeknek, s parancsokéi eléj hallatlan alázas formákban járul, ahelyett, hogy eredeti kötelességéhez híven irányítaná vagy ellenőrizné őket. Ez a forma azután a magyar városokban is uralkodóvá lesz, például Szegeden a 60 vagy 100 tagú selectus civium épp olyan viszonyban van a forma szerint tőle választott bíróval és szenátorokkal, akik az igazi rendelkezők, mint akár az erdélyi szász városokban a Hundertmänner a Ratsherrennel és a Bürgermeisterrel. Nagyszében, Brassó, Segesvár belső története a XVII. században súlyos harcokból áll, melyeket az oktalan, politikai dőlgekben belátás nélküli sokfejű állat, a „herrn Omnes“ törekvései ellen folytatnak az oligarchikus vezető családok.

Hogy a városok vagyoni helyzete a folytonos háborúkban, állandó török, német, kuruc sarcoltatásokban nem javul, az csak természetes. Maguk a községek, kimerítve a különböző taksák, vámok, illetékek egész rendszerét, a földesuraktól eltanult módon szeretnének gazdagodni, s ezért ők is meghódnak a

majorságok divatjának, persze nem nagy eredménnyel. Így elmélkedik Kassa tanácsa 1639-ben: „igen jó volna, ha mit feltalálnánk az nemes város jövedelmének szaporítására, az többi közt az sem volna tán káros, ha Forrón valami majorságot tartanának az város számára“, őszi és tavaszi gabona legyen benne, s más helyről néhány városi jobbágyot helyezzenek át oda. A század végén lemondóan konstatálja Kassa e törekvései csődjét, amikor az ispotály fenntartására a tanács „valami majorság gocskának szervezésében munkálkodott vala, de mivel azon majorságnak is kevés haszna láttatván, félben maradt, mostan a sem kontinuáltatik“; helyette inkább „parasztul őrlő egykővű maimocskát“ építenek, bizonyítékául a politikailag oly ha tá l- más város csekély gazdasági érzékének. 1663-ban még Kassa határában is „sok puszták“ vannak, melyeknek bevettetésén gondolkodnak; a város munkaereje elsősorban a jobbágy, akit éppoly mértékben kihasznál, akár csak a nemes az övét; de a jobb ágy terhek egysegy újabb súlyosbításánál el nem felejtí az istenes polgár hozzátenni ezt a fordulatot: „hogy ne egye hiába a kenyeret“. A jobbágy mellett napszámost is használ úgy a város, mint az a polgár, akinek saját földjei, szőlői vannak. A bérmunkát végző, minden ingatlan, sőt ingó vagyont nélkülöző emberek nagyobb tömege a XVII. században kezd újra huh iámozni, anélkül, hogy a munkaadók rendszeresen felhasználnák őket. Bethlen Gáborról tudjuk, hogy Várad építésére tót napszámosokat hozatott le. Város és vármegye egyformán kezeli őket, a béreket különböző munkák szerint maximálva és azok átlépését szigorúan eltiltva. Bérük a század folyamán lassú emelkedést mutat: 1606-ban a „napszámos“ bére 8 dénár és élelem, 1632-ben 9, 1634-ben 12 dénár, a kéveköttőé ugyanekkor 10—12—15, egy kötél föld aratásáért szakmányban lóOóban 1 forint 70-et, 1632-ben 2 forintot kapnak, 1677-ben 1 forint 60 és hozzá öt font kenyér és 9 font hús. Mindez körülbelül megfelel az általános drágulás mértékének, mely például a köből búza és rozsra nézve a XVI. századi 30—40—50 dénárról 1601 -re 1 forintra emelkedik, s innen lassan megy fel a század közepéig 1 forint 80 dénárra, leszámítva persze az Ínséges esztendőket, amikor egyes helyeken 2 forint 60-at, sőt 4 forintot és 4 forint 50-et is kellett érte fizetni. Bérmozgalmak hiányának tehát nemcsak a kötött életmód, a sokféle kisebbsmagyobb hatáság fegyveres tekintélye az oka, hanem az is, hogy az aránylag csekélyszámú napszámosoknak a munkáskéz hiányában szenvedő városok és polgáraik mégis csak megadták a létminimumot. Több bérmozgalomról van tudomásunk a hegyaljai szőlőműveseknél, akiknek a szőlőmunka pontos, időhöz kötött menete inkább adott alkalmat béremelési tárgyalásokra. Persze a vármegye is beleszólt a bérvizonyokba, s például Győr vármegyében a század végén a vincelléreknek esküt kellett tenniök, hogy a nemes vármegye akaratja szerint a metsző, kapás, borító munkáért

20—25, a kötözésért és gyomlálásért 15 pénznél többet nem kérnek. Az igaz, hogy akkoriban másutt is körülbelül ez a nap-szám volt divatos.

Összefoglalva a talán túlságosan adatokra töredező, adalék-szerű kutatás eredményeit: bizony a török korszak városai kisvárosok voltak, kisszerű viszonyokkal, állandó küzdelemben a nehéz étellel, amely küzdelem ha néha elült, a polgárok többsége magasabb törekvés nélkül adta át magát az anyagi életnek, semmiben sem különbözve a Zrínyi Miklóstól ócsárolt nemesembertől. A városok kisszerűségére mi sem jellemzőbb, mint hogy a hatalmas Kassán, mellyel még a nádor és az országgyűlés sem tudott végezni, 1696-ban mindösszesen 294 ház volt a falakon belül — a külvárosokban nem laktak teljes jogú polgárok! — s ebből egyemeletes nagy kőház volt 17, emeletes közép-nagyságú 38, keskeny, de emeletes 42, dűledező 26, földszintes 83, emeletes és földszintes faház, hitvány pedig 88! A falakon kívül találtatott 61 ház, a majorságokban 33 ház és csűr, szőlő 67, elpusztult szőlő 117, konyhakert 45, káposztáskert 28, rét 28. Ugyanekkor lakott a városban 3 nagykereskedő, 10 kiskereskedő, 11 vászon- és marhakereskedő. Az igen nagy Debrecenben a század végén van 935 polgár-, 460 zsellércsalád, összesen 2247 jókarban levő ház, 336 rossz földalatti kunyhó és 361 elpusztult ház. Ily kezdetleges viszonyokhoz képest egy-egy nagy, királyi városunk lakosságát sem tehetjük a XVI—XVII. században 3—4000 léleknél többre, mezővárosokét 3—400-tól legföllebb 1000—1500-ig. Ez a csekély szám nem feltűnő, mert hiszen a nagy német birodalmi városok is a XVII. század elején legföllebb 20—30.000 lakossal bírnak és csak a hollandiak emelkednek fel egész 50.000-nyi lélekszámig. A nagykereskedők sem igen egyebek, mint nagyobbfajta vegyeskereskedők, akik rőfös-áruval, vasáruval, fűszerrel, papirossal egyformán kereskednek, s ha tehetik, földeket, szőlőket vesznek és áttérnek a nemesi életmódra. Nagy kassai kereskedő a XVII. század első felében Almásy István, a Kassára beköltözött, török elől menekültek közül; apósától 8000 forintnyi értéket örökölt, de maga Bécsben egyszerre 15—16.000 forint árut is vásárol. Bécsi nagykereskedőknél meglehetősen el vannak adósodva a magyarok, így 1604 körül Henkel Lázárnak, aki Rudolf császárnak is nagy hitelezője, tartozik Almásyn kívül Szegedy György 1430 forinttal, Erszénygyártó deák 150-nel, Pattay György 335-tel, Som Lőrinc 3200 forinttal, csupa kassai kereskedő. A városok általában véve vigyáznak a polgáraik hitelviszonyaira: Kassa városa is tart arrestatióskönyvet, melyben idegen kereskedők megokolt kérelmére zár alá veszik az egyes polgárok ingatlanait, sőt ingóit, bort, ruhát, mentét, lovat is, gyakran titokban, nehogy az illető hitele ezzel egészen tönkremenjen.

Mindez azonban inkább kispolgári és vegyeskereskedői pontosságának, mint valami nagy üzleti szellemnek, kapitalista

vállalkozó kedvnek bizonyítéka. A magyarországi német városok sem német, sem magyar korokban nem szültek Fuggereket és Weisereket: korábban talán azért nem, mert a századok előtt ideköltözött németiség tehetsége lassankint kiszikkadt a folytonos egyedüllétben; később pedig a magyarság benyomulása óta talán az egész országban ideállá vált nemesi életmód akadályozta a városi polgár erények kifejlődését. Új gondolat, új életforma századokon át nem születik e városokban, melyeknek nevezetes épületeit sem ők maguk, hanem nagyinak, külső emberek emelik. Pozsonyban a Pálffy Páltól királyi parancsra restaurált királyi várat, az érseki palotát és kertet csodálják, Nagyszombatnak, Kassának hasonlóképpen egyháziak emelnek híres épületeket, egyedül Lőcse közelíti meg városi építményekben, templomokban és városházában a délnémet és osztrák városokat, de az ő nagy építkezési periódusa is a korszak elejére esik, mintegy végső akkordjául középkori nagyságának. XVI—XVII. századi emlékeit már a Thurzóknak köszönheti. A török korszak, általános depressziójával, a városokra is dekadenciát, pusztulást hozott, melyből századokon át ki nem épülhettek; a korszak végén, a kuruckor negyvenesztendős zavaraiiban pedig az egész városi élet közel volt a teljes elhanyagláshoz és Kassa városa 1705-ben szomorú panasszal rajzolja siralmas helyzetét, megjegyzi, hogy ma már a beköltözött külső és belső nemesi főrendek, papok, szerzetek, sőt a városi tanács tagjai is a mesterember conciviseket becsmérlő nevezettel illetik, aminek oka az, hogy a fiatalok vándorlás helyett csak helyben vagy a környéken, Eperjesen, Lőcsén, Rozsnyón tanulnak egy-két évig, s ha visszatérnek, a céhek már 20—30 év óta nem követelnek tőlük rendes vizsgát, mert e súlyos teherviselő időben a tanács mindenképp szaporítani akarta a lakosság számát, s ezért „ha lehetett volna, tízből százat csinált volna“; a céhek és a város érdeke tehát a színvonal emelése, s ha ezt a céhek maguk nem teszik, a város fogja ezután a fiatalokat vizsgáztatni.

Szellemi és gazdasági élet valóban végveszély felé haladt, amikor végre a XVIII. század elején sikerült állandó békével az új berendezkedéshez közel jutni.

ITT KELL FELVETNÜNK a kérdést, vajjon a szemügyre vett korszakban tényleg minden társadalmi erő a köznemesi hegemonia felépítésén dolgozott-e, mely a jobbágyságot maga alá gyűrve, főpapságot és főurakat politikailag neutralizálva, a városokat részben meghódítva, részben jelentéktelenségbe szórítva, ekkor kezd a magyar társadalom gerincévé válni? Vajjon nincsenek-e olyan erők is, melyek e túlhatalmas köznemesség számára ellensúlyokat szolgáltatnának és ezzel valamiképpen feltartóztatnák a tisztán nemesi Magyarország közelről várható kialakulását?

A végvári katonaság, mint külön rend

A hadi foglalkozástól visszavonulni kezdő köznemességnek természetes ellensúlya lehetett volna a katonaságban, mely a XVI. század végén a legjobb úton volt, hogy külön társadalmi osztállyá alakuljon ki. Láttuk a végvári élet társadalmi medianizmusát, melyben a főúr körül nemes és nem-nemes vitéz ugyanazon zsoldot, ugyanazon emberi bánásmódot élvezett, § láttuk azt is, mint alakul ki e rendileg különböző eredetű katonaságból itt-ott, egyes végvárakban katonai község, mely már alapját képezhetné politikai szervezetségnek. A végváriaknak ez az újonnan megszerzett súlya magyarázza azt is, hogy Bocskay és Illésházy tárgyalásaiban a végvári protestánsok szabad vállásgyakorlata folyton szereplő kérdés, aminthogy a bécsi béke a társadalmi osztályok felsorolásában róluk már külön is megemlékszik. A katonaság politikai érvényesülésének egy másik bizonyítéka, hogy Bocskay az ő felkelő-országgyűlésére hajdúseregének tisztjeit is beviszi, az igaz, hogy a nemesség ellenzése mellett és csak olyan kérdésekben kapnak hozzászólási jogot, melyek a hadsereget érdeklik.

Ez a fejlődés hirtelen megakad, s a végvári katonaságból sem társadalmi osztály, sem pedig külön politikai rend nem alakul ki. Feltevésekbe nem bocsátkozhatunk, s így nem mondhatjuk meg, vajjon ha a végvári élet Balassa Bálinttól megénekelt virágjában megmarad, nem lesz-e ennek a nagyszerű harci seregnek elég ereje arra, hogy politikai érvényesülését kikiindja és a rendi társadalomban a köznemességgel szemben egy szabaddabb, nem-nemesek érdekeit is képviselő osztályt alkosson. Ezt a kérdést úgyis hiábavaló volna felvetnünk, hiszen tudjuk, hogy Bocskay koncepciója következtében a törökkel tartós béke kötötven, a naponkinti végveszély érzete elült, és úgy király, mint rendek fölmentve érezték magukat a végvári szervezet ápolásától, még inkább újabb kiépítésétől. A következőkben látni fogjuk a végvári rendszer elhanyagolását a kezdődő nemesi alkotmány korában, amin Esterházy Miklós nádor évtizedes fáradozásai sem tudnak segíteni. Nagy török had jár a toktól nem kell többé félni, ez a közfelfogás, így tehát kárba veszett fáradság volna a végvárakra különösebben költekezni. A végvári katona éhezése ekkor lesz állandóvá, a végek élete így hanyatlik, tengődik a hosszú béke korszakában egészen addig, míg a török kiűzésével az eddigi vonal felszabadul és a bécsi kormány az Aldunánál rendezheti be az új, de már nem magyar végvonalat. A hajdúk letelepítése

Bocskay István volt az egyetlen, kinek praktikus észjárása, magát a dolgot vizsgáló értelme megmondotta, hogy a védekezés legbiztosabb módja, ha a katonaság zsoldtól függetlenül, saját földjéből él. Ezt az eredetileg római gondolatot felismerve, ő az egyetlen, aki politikai vonatkozásokon túlmenve.

a magyar társadalom képén, ha csak néhány vonással, de mégis változtat, letelepítve az ő 9254 hajdúját azokon a földeken, melyek a későbbi Hajdú megyétől kezdődőleg, mélyen benyomultak Bihar vármegyébe. Ugyanazon hajdúk ezek, akiknek embertelen pusztításait évtizedek óta átkozták Magyarország gon és Erdélyben, s akik ellen a magyar törvények egyszerűen a kivégzést tartották alkalmas büntetésnek. A hajdú csapatoknak eredetileg szláv eredete azonban már erősen elhalványult, Bocskay seregében a hajdúvezérek közt sem lehetett több, a nevekből ítélve, mint legfőlegb egynegyedrészt rác származású; magában véve a harcias életmód is megmagyarázza, hogy a régebbi rác hajdúk gyorsan elhaltak, s helyükbe Bocskay zászlaja alá már csak magyarok csődültek, a Tiszántúlról Bihar, Szabolcs és Szatmár megyék, a Tiszáninnen Heves megye hazátlan menekültjei, szökött jobbágysai; nagy számmal voltak ezenkívül nagy- és kiskúnok. A letelepedett hajdúk közül is a rácok inkább Hajdúdorogra szálltak, a böszörményi letelepülők már ott találtak valami rác lakosságot, a Brankovics-jobbágyókat, de mindez a szláv elem sokkal kevesebb volt, semhogy egy-két generáció múlva nyomokat hagyhatott volna a Hajdúság magyar arculatján.

A hajdúk patrónusa, Bocskay, csak éppen hogy kiadta 1605 december elseji korponai oklevelét, melyben hajdúit közös címerrel, szablyát tartó karral, megnemesíti, a település végrehajtását és befejezését már nem érthette meg. Halála után az országgyűlés kétségbe vonta birtokadományai érvényességét, s a végvári főtisztek, így Dóczy András, elűzték a megtelepedett hajdúk egy részét, amiből 1607—08-ban az egész ország békéjét veszélyeztető hajdulázadás származott. Abban az időben a magyarság tömegeinek valóságban a földbirtok volt az egyetlen földi ideálja, s megérthetjük a hajdúk elkeseredését, mikor a földet kisiklani érzik lábuk alól. Főkapitányuk, Nagy András panasszal írja Illésháznak és Thurzó Györgynek: „minket semmi adományban meg nem tartván, hanem falukról falukra és városokról városokra kergetvén bennünket, dobbal, zászlóval, — ennek okáért támadtunk föl, gondolván azt magunkban, hogy jobb minékünk mind egy lábíg meghalnunk, hogy nem mint az magunk nemzete miatt ilyen nagy gyalázatot valianunk“. Illésházy, aki eléggé haragudott rájuk pusztításaikért, végül maga is pártjukra áll, mondván: „ugyan nem kell azért megvetni ezeket, akik országunk szabadságáért felkötötték kardjukat“. A végleges letelepedést utóbb Forgách Zsigmond főkapitány, a későbbi katolikus nádor szabályozta, akinek a vámospércsi hajdúkapitány számára adott 1613-i utasítása adja meg a hajdúvárosok sajátosságán félkatonai; félpolgári szervezetét: bíró helyett a kapitány alatt áll a község, a vitézek katonásan tizedekbe osztva, tizedet, füstpénzt, robotot nem adnak, s nekik ugyancsak a kapitány szolgálat igazságot „régí vitézlő

törvény“ szerint, ami a végvári életnek egyik utolsó maradványa. A város építési tervében még ott él a régi magyar település reminiscenciája: belül körben szűk utcákban egyes házak, kis telken, egyelőre még sövény, kerítés nélkül; a háztömeg körül az ú. n. kertek, azaz az egyes házakhoz tartozó kihelyezett gazdasági udvarok, a háziállatokkal és ezek óljaival; a kertek ily módon, összehalmozott épületeikkel, pótolják a várfalat, amire bizony e szegény községeknek, a török-magyar-erdélyi viharsarokban elhelyezve, ugyancsak szükségük volt. Bár az erdélyi fejedelmek főként a hozzájuk közelebb eső bihari hajdútelepeket többször is újjáalkották, az eredeti, Bocskay-féle telepítés csak nagynehezen állotta ki a század viharjait; Bocskay 9254 hajdújából 1702-ig mindössze csak 650 család maradt életben, azaz a hajdúság sem került ki a kúnok, jászok sorsát: ugyanazon privilégiumok alatt az ősi vér idővel szinte teljesen kicserélődött.

Erdély¹ és a magyar királyság közt megosztva, a hajdúság bizony képtelen volt útjába állani a köznemesség hegemoniájának. De még ha lett volna is erre ereje és politikai iskolázottsága, elejét vette a nemesség jóeleve, amikor az 1608-i koronázás utáni országgyűlésen szabályozva az országgyűlési megjelenés és szavazás jogát, a hajdúvárosokról említést sem tett. Az új telepések végül is, miután mint a kamara alattvalóinak a

XVIII. században országgyűlési megjelenési joguk nem volt, az 1790-i országgyűlésen megjelentek, s mikor ottlétüket 1802-ben felfedezték, már nem lehetett tőlük megtagadni azt, s ily módon ismerték el őket, elég későn, a rendek magukhoz hasonlóknak.

AZ A POLITIKAI ÉRZÉK, mellyel a köznemesség hatalmi, közjogi és gazdasági helyzetét kialakítja, magában véve is bizonyos magasabb iskolázottságot tételez fel a nemesi tömegekben. Hiszen ezek most nem mennek egyes nagyurak pórázán, mint még száz évvel előbb, nincs is Verbőczyhez hasonló vezérük, aki számukra a politikai tanokat kigondolja, hogy azokat a tudatlan köznemessi tömeg, tisztán számbeli túlsúlyával diadalra vigye. A jobbágyság és városok legyőzését nem a személyesen megjelenő köznemesség éri el, hanem a vármegyék követői, műveltségben meglehetősen homogén egyének, akiknek e korban alig vannak kiemelkedőbb vezérek. Úgy látszik, hogy a politikával foglalkozó köznemesség az utóbbi század alatt egész tömegében emelkedett műveltség dolgában.

Nemesi iskoláztatás és műveltség, olvasmányok

A nemesi osztály képzettségének emelésén már a XVI. században több oly iskola fáradozik, amely az elemi népoktatáson túlmenőleg magasabb ismereteket közvetít. Eleinte, a katolikus egyházi hatalom leromlásával, amikor a középkor kolostori és

székesegyházi iskolái vagy megszűnnek, vagy pedig a város, mint patrónus, vallásváltoztatásával protestáns iskolává alakulnak át, a középfokú és magasabb oktatás céljait szinte kizárólag protesáns iskolák szolgálják. Majd a tridenti zsinat után, előbb Oláh Miklós, majd a Báthoryak vezetésével megjelennek a jezsuiták is, akiknek kitűnően szervezett középiskolái nagy konkurenciát okoznak a protestánsoknak és bár például Erdélyi ben többször összeromboltatnak is, a XVII. században mind nagyobb befolyást nyernek az ifjúság kiképzésére. Mindkét iskolatípus konviktusok által próbálja a fiatal lelkeket minden oldalról, a tanításon kívül is megközelíteni, aminthogy ha az akkori viszonyokat nem akarjuk félreérteni, észre kell vennünk, hogy a nevelés célja úgy katolikusoknál, mint protestánsoknál elsősorban vallásos: hitbelileg erős fiakat nevelni és az illető egyháznak megtartani.

A módszert mindkét fél Közép-Európa szomszédos területeiről vette át; a protestáns középfokú intézetek, bártfai, beszercebányai, Selmecebányái, kassai, a Perényiektől katolikus iskolából kiépített, a Rákócziaktól dotált sárospataki iskolák a wittenbergi és strassburgi protestáns rendszereket próbálják átültetni; az ellenreformáció kipróbált tanítását a jezsuiták, s méh lettük később a piaristák gyakorolják. Az oktatás nyelve mindenütt latin, a klasszikusok ismerete a fő, s ez már annyira átmege a litterátus középosztály vérébe, hogy igen korán készülnek magyar fordítások, a XVI. században Sophoklesből, Sallustiusból, később Curtiusból, Senecából stb. A nyugatról átvett tananyag aránylag gyorsan kerül magyarnyelvű feldogozás alá, egyes tudományágak, mint például az aritmetika, német szövegből magyar fordításban jelennek meg, ez utóbbi, a „számvetésnek tudománya” 1591-ben.

A nemesség vezető elemeinek, azoknak, akik a vármegyei hivatalokban és országgyűlési követségekben osztozkodnak, megvan tehát a lehetőségük a művelődésre, a latin nyelv és az azzal összefüggő római, hazafias és politikai frazeológia elsajátítására, de nagyon tévednénk, ha azt hinnők, hogy a politikai szerepet vivő köznemesek, birtokukat tekintve úgysis már középbirtokosok, műveltség dolgában a mögöttük álló széles nemesi rétegek homogén reprezentánsai. Hasonló a viszony a városok műveltebbjei és a polgárok tömege közt. A XVI. századi, még kizárólagos protestáns oktatás nem képes, nem is lehet képes az egész széles köznemességből és polgári osztályból egy homogén műveltséget kialakítani, ehelyett létrehoz egy irodalmi műveltséget, egy litterátus osztályt, mely prédikátorokból, hivatalnoki pályára lépő műveltebb egyénekből összetéve, már világosan felismerhető körvonalait adja a későbbi intelligens középosztálynak, s benne az írók kasztjának, akik igen gyakran egyedüli olvasói a saját munkáiknak. A hitvitázó irodalom legtöbb terméke nem jutott el az átlagos nemeshez és a kispolgárhoz és

tévedés volna azt hinni, hogy a vitairatok megjelenése rendes körülmények közt országos érdeket keltett volna. Amennyire megítélhető, Szenei Molnár Albertnek, a sokáig külföldön szégyenségből élő, de sohasem csüggedő prédikátornak kétségtelenül nagy hatása is elsősorban vallási működéséből származik, azután zsoltárfordítása, magyar nyelvkönyve, szótára, a Károli Gáspár-féle biblia kiadása és egyéni élményei, királyokkal és fejedelmekkel való érintkezése, német és hollandi egyetemi élete és utazásai tették nevét széles körökben ismertté, Bethlen Gábor hazahozta, de már I. Rákóczi György alatt, még életében elfelejtették. A teológusok körén túl talán csak Pázmány művei keltettek visszhangot, már nagy közjogi állásánál fogva is, viszont a Lorántffy Zsuzsánna személye körül kitört méltatlan teológus-vita politikai okból keltett szélesebb körökben is érdeklődést. De az írók akkor is önmaguknak írtak, a nagy költők művei meg sem jelentek, vagy kevesen olvasták őket, s Balassa Bálint nem sokkal több olvasóval dicsekedhetett, mint Zrínyi Miklós, sőt még az annyira alattuk álló Beniczky Péter, Rimay János és a XVIII. században Gyöngyösv István műveinek népszerűsége sem azt jelenti, hogy a nemesség és polgárság százezrei olvasták volna őket, hanem csak ez a literátus középosztály s rajta kívül módosabb, de kevésbé művelt vidéki nemesek. A magyar szellem legnagyobb alkotásainak, így Balassa és Zrínyi műveinek századokig kellett várniok, míg a magyarság szélesebb köreire hatást gyakorolhattak, — e tekintetben csak a gyakorlati vallásos téma és feldolgozás tett kivételt. Szenei Molnár Albert zsoltárfordítása, Károli és Káldi bibliája, Pázmány imakönyve és prédikációi, ez utóbbiak elmondva is, mély hatást gyakoroltak ebben az elsősorban vallási érdeklődésű társadalomban.

Ha a nemesi és polgári osztály valóságos olvasmányait akarjuk megismerni, akkor kezünkbe kell venni a rongyokká olvasott, semmiféle könyvgyűjtői szeretettől ki nem javítható rongált unikumokat, melyeket évszázadokon át senki sem tartott érdemesnek gyűjteni, mert sem külsejükön, sem tartalmukban nem mutattak a régenmúlt napi szükségleten túlmenő igényeket. Ilyenek a többé-kevésbé német vagy lengyel hatás alatt készült csíziók és kalendáriumok, versbe szedett névsorával a szenteknek (például Filep kérdi Got [hard] Jánost, Sztaniszló koszorút ad Szofinak), a vásárok jegyzékével, továbbá az „egeknek forgásából és csillagoknak járásából szörzetett jövendőségekkel“, ez utóbbiakban háborúk, döghalál és hasonló tömegbajok jóslásával, de rendszeren csak távoli országokat érő bajokról, például hogy „főpapoknak, apáтурaknak sok szerencsétlensége lesz Frantzia, Hispániában“, mondja 1577-ben a dantzikai (danzigi) jövendölő az új kométa felől. A háborúkat a kor felfogása szerint, mely a király akaratán kívül mást nem ismer törénethajtó tényezőnek, a fejedelmek okozzák, így az 1573-i

krakói kalendárium szerint: „a fejedelmek tisztesség kívánásán val meggerjednek és idegen tisztességeket és országokat kívánnak és egyik megbántja a másikat és abból megindítatnak, hogy egyik a másiknak fejedelemségébe kap. És ebből támadnak utána nagy vérontások--. A török protestáns és katolikus kalendáriumokban egyformán csak a „vad pogány“ néven szerepel; hazai vonatkozások néha az agrár részben találhatók, például a termés?jövendölés, ahol bor, búza, rozs, köles, lencse mellett el nem felejtik a jó dinnyetermést sem. Decemberben búzát és fokhagymát vettek, de legtöbbit az életmóddal foglalkoznak, havonként megállapítván a vértisztítás, köpülés, érvágás szükségét. A kalendáriumok mindezen tanácsaikkal a babonának melegágyai, például a bártfai meghagyja augusztusban: „Véredet oltalmazd, orvos eltávozzék tőled--, egyes utasításaik azonban, mint például a trágyázásra vonatkozók, ha egyebet nem, de a gazdasági ismereteket elősegítették.

Hasonló tömeghatása volt különböző verses vagy prózai népkönyveknek, melyeknek durvább fajtáit szintén német eredetiekből kaptuk. Ide tartoznak a német grobián-irodalom termékei, meg a fortuna? vagy sorsvető?könyvek, melyek rendszeren erkölcsjavító formában jellemzik szélesen, és rosszul elrejtett gyönyörűséggel az alacsony, eszem-iszomnak hódoló életmódot, de nem egyszer nyíltan is könnyelmű életre csábítják az embereket. Így, mikor az egyik leszólja az olvasót, hogy nem való tanítónak, inkább disznópásztornak, mert „igen örülsz a lopott szalonnának“, — kalmárrá se legyen, mert nincs tehetsége rá, hanem álljon olyan úrhoz szolgának, aki szívesen költ: „Ifjú gazdát víg kedvvel szolgálhatod, mert erszényedet pénzzel megrakhatod, vén embernek soha nem kell szolgálnod--. A különféle Sibyllák versei is leplezetlenül erkölcstelenséget terjesztenek, férfi, asszony, lánynak szerelmi tanácsokat adnak, s egyebek közt igen sokszor tárgyalt kérdés bennük, fiú vagy lány fog?e születni. Ezekkel a fametszetekkel és sorskerékkel ellátott kiadványokkal, ahol a sorskerék küllőit magyar városok nevei ékesítik, valóban nem sok kultúrát hoztak be az országba; kiadóik, Kassán, Bártfán, Kolozsvárott lelkiismeretlen kufárlelkek voltak, akik azonban pénzsóvár számításaikban bizonyára nem csalatkoztak, könyveik nem maradtak raktáron. Nem sokkal magasabb színvonalú termékekkel ajándékozott meg bennünket különböző felsőmagyarországi német kiadók élelmessége a népszerűvé vált Salamon és Markalf, meg a Fortunatus mese magyarításaival; a francia eredetű Szép Magelona szintén népkönyvvé lett, anélkül, hogy a nép műveltségét emelte volna. Tisztán obszcén „szépirodalmi-- munkáikat hazai németségünk kezdő barokk?korának félművelt emberei megtartották maguknak, nem fordították magyarra.

Magasabb természetű olvasmányt talált köznemességünk a históriás énekekben: ezek ekkor már nyomtatásban megjelen-

hetvén, az egész műfaj nagy lendületet vett. Elég itt Tinódit említenünk, akit a nagyurakon kívül leginkább a servitorok, vitéz katonák és kispapok hallgattak, mellette több énekmondó folytatta a magyar hősiesség emlékeinek verses felidézését, így akadt Hunyadi Jánosnak, Mátyás királynak, Szigetvár elestének, a török harc több részletének kissé krónikás, de lelkes költője. A közszükséglet e téren igen nagy lehetett, mert nem elégedtek meg magyar események feldolgozásával, a kiaszszikus történetek is újra éledtek, Trója, Aeneas, római császárok, Nagy Sándor és Jeruzsálem pusztulása verses leírásai közkezen forogtak a kevésbé finnyás publikum körében, míg azok egy részét e korszak végén, 1695. évben Haller János, az erdélyi főúr, Hármaskönyvéjében összefoglalva, át nem mentette a következő századokra. A klasszikus és középkori mesekincs is igen sok feldolgozásra talált, a XVI. század első felében Pesti Gábor és Heltai Gáspár meséitől elkezdve, az úgynevezett „szép históriák“ egész során, Volter király, vitéz Francisco, Árgirus királyfi, Bankó leánya történetén át. Magyar események regényes vagy anekdotikus előadása Ilosvai Selymes Péter Toldijával és Szilágyi és Hajmási történetével kezdődik, hogy száz év múlva Gyöngyössy István a köznemesi olvasóközönség osztatlan tetszése közben rajzolja meg az ország nagyjainak, Wesselényi Ferencnek és Kemény Jánosnak megházasodása történetét, a magyar barokkszkorszak adekvát barokk költői termékében.

A haladás a két évszázad alatt félre nem ismerhető, Pesti Gábor nehéz nyelvétől kezdve még a kalendáriumok stílusa is javul, s a stílus a XVI. századnak még középkorias szókimondásától folyvást finomul, egészen a barokkskor leplező, mindent bonyolulttan kifejező nyelvéig. A köznemesi és polgári osztály, mely az irodalom pártolója és vevője volt, nagy lépést tett előre az urbanitás, a polgárisodás felé, nem úgy, mint keleti és déli szomszédaink, akiknél még mindig nincs irodalom és nincs oly középosztály, mely könyveket fogyaszthatna. De nyugati viszonylatban sincs okunk hátramaradásról beszélni: a németiségnek hasonló társadalmi osztályai, melyek nem tartoztak a latinos literátusok közé, semmivel sem élveztek magasabb színvonalú szépirodalmat és költészetet. Inkább a jövő fejlődést illetőleg kell itt befejezésül kiemelnem, hogy a magasabb műveltségi fok emberei, így a külföldön járt prédikátorok és a XVII. század oktatói, ekkor már, mint olaj a vizen, úsznak a köznemesség tömegműveltsége felett, német mintára latinos és görögös neveket vesznek fel, élvezhetetlen latin versekben ünnepük egymásnak minden kis kompilációját, s a legjobb úton vannak, hogy a néptől elszakadt, gögös, tudós osztállyá váljanak, ha külföldi tanulmányaik után az életbe visszatérve, ismét sorsosává nem lesznek a keserű, pusztulós magyar életnek... Az ő körükben születik meg már a XVI. században az a papiros-

ízü ítélet, hogy a magyar nem műveli eléggé a tudományokat, mert hiszen nálunk sokkal kevesebb tudományos könyv jelenik meg, mint külföldön. Ez az ítélet adja aztán kezébe a tollat Erdély nagy idealistájának, a tudomány nagy és tiszta tisztelőjében Szenei Molnár Albert egyenes utódának, az örökdiáknak maradt Apáczai Csere Jánosnak, akivel még találkozni fogunk, hogy a nagy szégyenen, a magyar tudomány hiányán segítsen és megajándékozza népét a „magyar encyclopaediával“. Ez az 1653-ban megjelent könyv egy csapással átültet minden tudni érdemest, logikát, filozófiát, az ég, föld, állatok, növények természetrajzát, a polgári társaság tudnivalóit csak úgy, mint Isten és a vallás tanait; a szerző azonban, iskola és tudomány iránti lelkesedésében papiroséletet ír le, a lóról azt mondja, hogy „erős és vastag, hadi és serény, engedelmes, könnyen tanuló állat, a trombita harsogására felindul“, a nyáj? és csordaőrzőkről pedig így szól: „A pásztorok, akik tér helyeken legeltetnek kiváltképpen, ha a marhával hazajárnak estvéken, gyermekek, sőt leánkák is lehetnek; de akik hegyeken és erdőkön őriznek, jól felserdült ifjaknak kell lenniök, azaz bátroknak, okosoknak és serényeknek, akik nemcsak tudják, hanem ugyan őrizhetik is a marhát, sőt ha kívántatik, meg is oltalmazhatják a vadak ellen“.

Mikor Magyarország egész testén a török kíséretében vagy előfutáraként ott kóborolnak idegen pásztorok ezrei, százazrekre menő barmaikkal, maguknak lakást foglalandók és a magyart egykor kiszorítandók, akkor az idealista tudós ennyit lát az egész kérdésből és iskolás logikai differenciáló modorban, idegen szövegekre támaszkodva, a pásztorokat gyermekekre és felserdültekre osztályozza.

A magyar sors pedig haladt, haladt lassan a maga szenvedéses útján tovább a török kiűzése felé, de míg odáig el nem jutott, igazi magyar tudományról és a néplélek teljes kibontakozásáról szó sem lehetett.

K Ú T F Ő K É S I R O D A L O M

Zárójelbe [] tett részek az I. kiadás óta felgyűlt anyagra vonatkoznak

NEGYEDIK KÖNYV

I. A POLGARHÁBORÚ STB.

I. kerdinánd korszakára a korábbi magyar történetek: *Pray, G.*, *Annales regum Hungariáé, pars V. Vindobonae 1770, Katona St.*, *História critica regum. Hungariáé, stirpis Austriacae 20—22.*; *Szalay László*, Magyarország története, II. kiadás 1865, 4. kötet; *Horváth Mihály*, Magyarország történelme, az új dolgozat II. bővített kiadása, 1871, 4. kötet; *Geschichte von Ungarn, v. J. Aur. Fessler*, II. vermenrte u. verbesserte Auflage, bearbeitet v. *Ernst Klein*, 1874, 3. kötet, részletes kútfői apparátussal; *Alfons Huber*, *Geschichte Österreichs*, Gotha, 1892, 4. kötet; a magyar történetre is bibliográfiát nyújt *Franz Krones*, *Handbuch der Geschichte österreichs von der ältesten bis zür ncuesten Zeit*, Berlin, 1873, 3. kötet, továbbá *Kari u. Mathilde Uhlirz*, *Handbuch der Geschichte österreichs u. seiner Nachbarländer Böhmen u. Ungarn*, I. 1927. A Magyar Nemzet Története, szerkeszti *Szilágyi Sándor*, 5. kötete: *Acsády Ignác*, Magyarország három részre oszlásának története, 1526—1608, 1897, a múlt nemzedék történeti felfogásának és módszerének megfelelő, ma is használható feldolgozás. A többi feldolgozásai az egész magyar történetnek, így a *Szalay—BarótUfële* és *Acsády* kétkötetes műve, nem nyugodnak kielégítő kútfői alapokon, sem pedig felfogásban újat és maradandót nem hoztak. Itt is ki kell emelnünk, mint e munka korábbi kötetekben, azt a sajnálatos tény, hogy magyar történeti bibliográfia mai napig nincsen. Egyedül az idegen nyelven megjelent történeti könyvekről vannak összeállításaink: így *Robert Gragger* *Bibliographia Hungariáé, I. Historica, Verzeichniss der 1861—1921 erschienenen, Ungarn betreffenden Schriften in nichtungarischer Sprache* (= *Ungarische Bibliothek III, 1.*) Berlin, 1923. és *Count Paul Teleki*, *The evolution of Hungary and its place in European History*, Newyork 1923. [*Bartonic Emma*, Magy. történeti forráskiadványok 1929 csak a kútfőkre, nem pedig az irodalomra terjed ki, igen hasznos mű.]

A mohácsi vész utáni eseményekre: *Jászay Pál*, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után, 1, Pest, 1846. (sajnos, több kötet nem jelent meg), a bécsi levéltár anyagának rendkívül élesezű, pontos feldolgozása; *S/an Smolka*, *Ferdinand I. Bemühungen um die Krone von Ungarn* (= *Archiv für öst. Geschichtsquellen*, 57); *Szalay László*, Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században, 1859, benne: János király és az európai hatalmásságok, 1526—28, *Werböczy István és Verancsics Antal*, *Szolimán és János Zsigmond 1540-ben*; *János király és Werböczy jellemrajzát Szalay e műm kájára támaszkodva dolgoztam ki.*

Aktapublikációk a belső viszonyokra és a külföldi diplomáciai helyzetekre: *G. Pray*, *Epistolae Procerum regni Hungariáé, pars I—III. Posonii 1806*, a két első kötet Ferdinánd korára; olasz iratok, velenceiek: *Fiedler*, *Relationen venetianischer Botschafter*, 16. Jh. (= *Fontes Rer. Austriac. II. 30.* kötet, 1870), a bécsi velencei kötetek finalrelatiói a XVI. századból; *Albert*, *Relazioni degli ambasciatori Veneti al senato vol. 1, 3* (Konstantinápolyból), 4, 7, 8, 14. *G. Türba*, *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe*, 1—3. köt. a folyó jelentéseknek abbamaradt kiadása; *Nuntiatuberichte aus Deutschland*, T. sorozat, 1—12. kötet, 1533—52, a 4. kötetben Aleander naplója; *K. Lanz*, *Korrespondenz des Kaisers Karl V.*, 3 kötet, 18°—46: *Weiss*, *Papiers d'etat du cardinal de Granvelle*, 9 kötet, 1841—52; *Gévay*, *Urkunden und Akténstücke zür Geschichte des Verhältnisses zwischen österreich, Ungarn u. der Pforte im XVI. und XVII. Jahrh.*, Wien 1840—42, két kötet. *Druffel*. *Briefe*

und Aktén zür Gesch. des XVI. Jh. mit besonderer Rücksicht auf Bayerns Fürstenhaus, 4 köt. 1873—96; *Muff at*, Correspondenzen u. Aktenstücke zür Gesch. der polit. Verhältnisse der Hge Wilhelm u. Ludwig v. Bayern zu Kg. Johann v. Ungarn (= Quellén zür bay. u. deutschen Gesch., 4, 1857); francia (és török, olasz) kapcsolatra: *E. Charrière*, Négociations de la France dans le Levant, 1, 2, Paris, 1848; *Ribier*, Lettres et mémoires d'estat, 1, 2, Paris 1677, nagy török, osztrák, oláh, lengyel vonatkozású anyagot ad *Hurmuzaki*, Documente privitore la Istoria Románilor, 1891-tői, I. Ferdinánd korára I. 1, II. 3, 4, III. 5, VIII., XL, XV. 1., Suppl. I. kötetek; a lengyel kapcsolatra; Acta Tomiciana, &—13. kötet, 1526—31-re; a német Reichstagsakten újabb, XVI. századi sorozata még nem ért el 1526-ig, a birodalmi gyűlések tárgyalásaira ezen kiadás hiányában *Lünig*, Teutsches Reichsarchiv, 24 kötetéből a pars generális kötetei; Neue des heil, röm. Reichs gehaltene Reichstäge, Abschiede und Satzungen, Mainz 1660; nagy tömeg kiadatlan irattal készült kútfőszerű története a birodalmi gyűléseknek: *D. Franz Dominicus Haberlin*, Neueste Teutsche Reichsgeschichte, 1—22. kötet, 1774 stb.; igen sok birodalmi, spanyol, olasz, török vonatkozás a szövegeket nem in extenso közlő Calendar of State Papers kötetekben, főként a Spain kötetekben. [F. *Schnabel*, Deutschlands gesch. Quellén u. Darstellungen in der Neuzeit I. 1500—1550, 1931.] A magyar belső történetre *Fraknoi Vilmos* kiadásában a Magyar Országgyűlési Emlékek első 4 kötete 1874-től kezdve; *Bunyitay V.*, *Rapaics R.*, *karácsonyi J.* (később mások is), Egyháztörténelmi Emlékek a magyarországi hitújítás korából, 5 kötet, 1902-tői, igen értékes köztörténeti anyaggal; szintén magyar anyagot közöl *Hatvani Mihály* (= Horváth Mihály), Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból, Pest 1857-től, 4 kötet (M. Tud. Akadémia kiadása), *Simonyi Ernő*, Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból, Pest, 1859 (u. ott), *Szalay László*, Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái, 12 kötet, Pest 1857-ből (u. ott), nagyszámú diplomáciai, politikai vonatkozású akta kiadása. *Sisió*, Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 1—4. kötet, 1912-től kezdve. A többi kisebb publikációt a maga helyén fogom felsorolni.

Általános vonatkozású feldolgozások: *Ranke*, Deutsche Gesch. im Zeitalter der Reformation, 8. kiadás, 1909, 6 kötetben; *Fr. v. Bezold*, Gesch. der deutschen Reformation, 1890 (— *Oncken*, Allgem. Gesch. in Einzeldarstellungen III. 1.); *E. Fueter*, Gesch. des europäischen Staatensystems 1492—1559 (= *Below—Meinecke*, Handbuch der mittelalterlichen u. neueren Gesch., Abtlg. II.), 1919, az új irodalommal, de az egyes munkák megítélésénél gyakran felületességgel; nagy tömeg magyar történeti anyagot szolgáltat *J. Hamsmer*, Gesch. des osmanischen Reiches, Wien, Pesth 1827, 10 kötet, a 9. és 10. kötetben értékes kimutatásokkal és bibliográfiával; *Joh. Wilh. Zirikeisen*, Gesch. des osmanischen Reiches in Európa (Heeren u. Ükert, Gesch. der europ. Staaten, Gotha), 2. és 3. kötet, 1855; *N. Jorga*, Gesch. des osmanischen Reiches, (Lamprecht, Allgemeine Staatengeschichte, I. Abtlg. 37. sz. Werk), Gotha, 1909, hiányos kútfői alapokon; — az oláh történetre *N. Jorga*, Gesch. des rumánischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen, Gotha 1905, két kötet (= Lamprecht id. vállalata) —; a lengyel történetre használható összefoglalás *E. Zivier*, Neuere Gesch. Polens, Gotha 1915 (= Lamprecht id. vállalata).

Az egykorú irodalomban eligazodáshoz fontos gr. *Apponyi Sándor*, Hungarica, Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok, 1. kötet, XV. és XVI. század, 1900; *Szabó Károly* nagy műve, Régi Magyar Könyvtár, 1., 2., 3., 1. és 3., 2. kötetek, 1879—1898., a török-magyar vonatkozású irodalomra *Hammer* id. m. két utolsó kötete és *Albert Howe Lybyer*, The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent, Cambridge 1913. (= Harvard Historical Studies, volume XVIII), inkább csak a nyugati kútfők összeállítása. A régebbi bibliográfiai segédkönyveket, tudóslexikonokat, életrajzi lexikonokat, régi, tárgyak szerint készített könyvjegyzékeket (pl. egyetemek és nyomdák történetét), hírlapok és röpiratirodalom segédkönyveit

a fenti munkák idézik. Itt csak az életrajzi lexikonok közül az *Allgemeine Deutsche Biographie* említendő meg, melyben részletes, bibliográfiával felszerelt életrajzai találhatók a Magyarországon szerepelt németeknek, pl. a Habsburg-család tagjainak. Magyar életrajzi lexikon mai napig sincsen, s úgy-látszik, mintha történetírásunk észre sem venné ennek a hiányát, ami pedig nagyon is érezhető. Nem pótolhatja sem *Szinnyei József* nagy vállalkozása, a Magyar Írók Élete és munkái, 14 kötet, 1891-től, sem pedig *Budai Ferenc* Polgári lexikona 3 részben, II. kiadás, Pest, 1865, mely a XVI. század végéig élt történeti személyekre állítja össze, kritika nélkül, a nyomtatott anyagból az életrajzokat.

Áttérve az Első fejezet elmondott anyagára, *Jászay* előadását 1. id. m. 5., 11. I. — A szittya-mozgalomra 1. Andreas Cricius jelentéseit, Acta Tomiciana 8. köt., 258—269., 272. 1. — A Zápolyai-családi birtokra, 1. *Joh. Christian v. Engel*, Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer, Erster Teil, Halle 1797, 17. laptól kezdve Eruszt Zsigmond kir. kincstartó számadásait, hol a Zápolyabirtokok portaszáma megyénként fel van tüntetve; adatait felhasználta *Acsády Ignác*, Régi magyar birtokviszonyok 1494—1598 (Akad. Ért. a tört. tud. köréből, 1894); a Zápolyai-várak és falvaik névsora összeállítható *Csánki Dezső*, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, 4 kötetes, nem teljes nagy műből, ahol azonban a korábban megjelent kötetek aránylag kevesebb adatot tartalmaznak; ezért voltam kénytelen használni azt a Zápolyai-birtokjegyzéket is, mely az Országos Levéltárban, Neoreg. Acta, fasc. 1596, n. 16. alatt található. A Zápolyaiak felsőmagyarországi birtoktestére, 1. *Demkó Kálmán*, Felsőmagyarországi várak és várbirtokok a XVI. században, Hadtörténelmi Közlemények, 1914, 210. 1. A familiáris szervezet politikai jelentőségére 1. a Negyedik Fejezet jegyzeteit.

A kettős királyválasztásra, 1. *Smolka, Jászay* id. m., továbbá *Szerémi György*, II. Lajos és János királyok házi káplánja Emlékirata Magyarország romlásáról, kiadva Wenzel Gusztávtól, M. Tud. Akadémia, Pest, 1857, túlzásokkal, mesékkel, rágalmakkal, félreértésekkel teli előadás, melynek hitelességét részleteiben a róla eddig írt több historikus, így Dudás Gyula, Erdélyi László és Szádeczky Lajos sem döntötte el. Különböző jelentések *Marino Sanudo* és *Acta Tomiciana* és *Muff at id.* művekben. A Habsburgoknak a magyar trónra vonatkozó szerződéseit 1. *Casparis Ursini Velii* de bello Pannonico libri X., ed. *Ad. Franc. Kollár*, Vindobonae, 1762 az Auctarium diplomaticumban; Ferdinánd és János jogigényeinek részletes előadására, 1. *Beatus Videmann* memorandumát az olműtzi tárgyalásokról, ed. *G. Pray*, Annales, pars V. 135. 1. — Ferdinánd ígéreteire és kiadott okleveleire, I. *Jászay* idézett m. 197., 262—264. 11., *Batthyányi Ferenc* külön kontraktusa kiadva *Emil Laszowsky*, Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae, vol. 1., 26. 1.; János kinevezéseinek jegyzékét, 1. *Jászay* id. m. 240. 1. *Báthory István* id. részlete *Magy. Tört. Tár.*, 8., 1861, 213. 1.

János diplomáciai működésére 1. *Szalay*, Adalékok c. id. művét, továbbá id. francia és angol kiadványokat, a kezdetekre 1. *Török Pál*, A mohácsi vész diplomáciai előzményei (Mohácsi Emlékkönyv, 1926. 141. 1.), továbbá a francia viszonyra *J. Ursu*, La politique orientale de Francijois Ier, 1515—1547, Paris 1908. *V. L. Bourrilly*, Antonio Rincon etc. Revue historique 1913, 113., 164., 268. 1. A fontainebleau-i szerződést 1. *Charrière* id. m. 1, 162. A német birodalmi fejleményekkel való érintkezésére jellemző *Pack Ottó* doktorral való találkozása, 1. *Ranke* id. m. 3., 27. 1. V. Ö. még *Ascan Westermann*, Die Türkenhilfe u. die politisch-kirchlichen Partéien auf dem Reichstag zu Regensburg 1533. (Heidelberger Abhandlg zür mittleren u. neueren Gesch. 85.), főként a bajor kancellár, *Leonhard v. Eck* tárgyalására. János török szövetségét egészben véve *Szalay Lászlót*, id. m., követve ítélem meg. *Lasky* hadüzeneteit, Denunciatio belli, 1. Acta Tomiciana 10, 184. sib. II., *Rinconnak* Jánossal együtt futasára u. itt 168. 1. János 1527. utasítását a Regensburgba küldött *Bánffy Jánosnak* 1. *Tört. Tár* 1883, 291. 1. A török várak 1529-i őrségét 1. *Laszowsky* id. m. 1, 151. 1. A velencei köztársaság törökbarát politikájára e napokban 1. *Acsády*, Millenn. történet, 5, 63. 1., az itt hivatkozott iratok

regestáit kiadta *Öváry Lipót*, A Magy. Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevélmásolatai, II. füzet, 1894. 13. s köv. 11. Lasky konstantinápolyi tárgyalásaira 1. az ő naplóját, *Katona*, Hist. érit. 20, 260—332. 1., továbbá *Kretschmayr Henrik*, Gritti Lajos (Tört. Életrajzok), Budapest, 1901. Az 15294 török hadjáratnak felsorolt eseményeire 1. Frangepán Ferenc 1532 aug. 174 levelét, Egyháztört. Emlékek 2, 203—209. 1., továbbá Várdai érsek levelét és memorandumát u. ott 1, 499. és 506. 1.

A Jánossal szemben gyakorolt török politikának változásaira 1. *Thúry József*: A török hódítás kezdete Magyarországon, Századok 1893, 559. 1., u. itt az 15414 fetnáméból idézett rész, Szolimán visszatérésére. A húmtöröksbolgár analógiára 1. *Hóman Bálint* előadását a jelen munka I. kötetében. A déli végek pusztulása a felsorolt iratgyűjteményekből megállapítható. A makói jelenetre 1. *Szalay* id. m. 143. 1. Frangepán Ferencre 1. *Sörös Pongrác*, Frangepán Ferenc kalocsai érsek, egri püspök, Századok 1917, 429. és 545. 1. és az ott felhasznált irodalmon kívül különösen Aleander pápai naplóból a reá vonatkozó helyek: *Nuntiaturberichte* I. 4. kötet, 239. laptól, melyek részben újra leközölve az *Egyháztört. Emlékek* 3. kötetében; Magyarországból elvágódás sára 1. *Károlyi Árpád*, Adalék a nagyváradi béke s az 1536—38. évek történetéhez, 1879, 25. 1. — Brodaricsra 1. *Székely Samu*, Brodarics István élete és működése, Tört. Tár 1888, 1. és 225. 1.; *Kujáni Gábor*, Brodarics István levelei u. ott 1908, főként 270., 280., 323., 327. 11.; u. attól, A Brodaricsok, Századok 1913, 753. 1.; u. attól, Brodarics István szereplése János király oldalán, u. ott 1914, 34. 1. — a két főpapnak törökbarát és pacifista politikáját mindezen adatok tekintetbevételével dolgoztam ki. — A délszláv eredetű világi urakra 1. *Zsilinszky Mihály*, Patócsy Ferenc, Századok 1888, 611. és 714. 1., ugyanerről *Karácsonyi János*, Századok 1889, 130. 1.; jellemző részletek az egyes urakra Francesco della Valle Padovano emlékiratában, ed. *Nagy Iván*, Magy. Tört. Tár. 3 (1857), a rác urakra *Karácsonyi János*, Békés vármegye törtéti nete I. kötetében, *Márki Sándor*, Arad vármegye és Arad története, I. kötet-1892; *Iványi István*, Szabadka sz. kir. város története, 1. kötet, 1886; *Pesty Frigyes*, A Szörényi bánt és Szörény vármegye története, 1. kötet, 1877. és a 3. kötetbeli oklevéltár; *Oltványi Pál*, A Csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története, Szeged, 1867; *Borovszky Samu*, Csanád vármegye története, I. kötet, 1896. — A fekete emberre 1. az aktákon kívül *Smolka Szaniszló*, Fekete Iván, Századok 1883, 1. 1.; *Szentkláray Jenő*, Csernoevics Nenád (Iván cár), fekete ember történetéhez, Tört. Tár, 1885, 504. 1., mindkettő érdekes, történetírásunktól eléggé nem méltott felfogással-Perényi Péter levelei az erdélyi szászokhoz ed. Hurmuzaki XV. 1. kötet, 296. I., végül *Szentkláray Jenő*, A dunai hajóhadak története 100. s köv. L helyesen ismeri fel e korszak elrácósodását.

János királyról három fontos jellemrajz maradt fenn: *Mindszenti Gábortól*, kiadta *Gróf Kemény József* és *Kovács István*, Erdélyország történetei tára, 1., 7-1. 1837; *Szerémié*, id. h.; Verancsics Mihályé, *Verancsics Antal* id. művei 1., 97. 1., ezekből és egyéb adatokból kell jellemét kombinálni. Verbóczinek sajátkezü hosszú feljegyzései közönséges periratokon a Nemzeti Múzeum levéltárában, főként az ott őrzött Perényi családi levéltárban. — Grittire *Kretschmayr* id. műve, a döntő okiratok kiadva *Pray*, Epistolae Procerum I, 367. és *Katona*, História critica 20, 707; v. ö. továbbá *Szalay*, Magyarország története 4, 159. *Gévay* id. m. adataival; *Horváth Mihály* id. m. 4, 96., bár Szeréminek túlságosan is hitelt ad, aki itt látható örömmel rágalmazza királyát, mégsem vonja le a következtetéseket. Továbbá *Francesco della Valle* id. emlékirata, *Agostino Museo* Tarvisino emlékirata Magy. Tört. Tár 3 (1857).

Győr felégetésére Egyháztört. Emlékek 3, 238. 1. A polgárháború pusztításaira 1. a lőcsei krónikákat: *Hain Gáspár* lőcsei Krónikája, ed. Bal Jero«mos, Förster Jenő, Kaufmann Aurél, 1910—13. Lőcse; *Conrad Sperfo«C Annales Scepusiensis*, a leibici Krónikát, a késmárki memorabiáit, ezek kiadva *Wagner, Car.*, Annales Scepusii 1774, II. kötetében, továbbá *Brucf«ner Győző*. A Szepesség zsarolói a XVI. század első felében. Közlemények.

Szepes vármegye múltjából, 5, 26. 1., különösen tanulságosak u. itt 8, 62. 1. Basó Mátyás murányi portyázásaira vonatkozó adatok, Szepesdaróc és Csütörtökfalva védekezése. — Ferdinánd török tárgyalási kísérleteire: *Zinks eisen* id. m. 2, 657, Hoberdanacz Jánosra *Thallóczy Lajos*, Jajca (bánság, vár és város) története, 1450—1527, 260. és 262. 1., jelentése követségéről *Gévay* id. m. után részletesen *Szalay*, Adalékok, 128. stb. 11. [Török *Pál*, I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527—47 (Akad. tört. Érték. 1930) végleg tisztázta e kérdéseket, köztük a két Habsburg?testvér eltávolítását egymástól Ferdinánd keleti törökellenes politikája miatt, valamint ennek kísérleteit, hogy a törökkel békés viszonyba lépjen. V. ö. u. e. szerzőtől, A Habsburgok első sztabuli rezidense, Bp. Szemle 1929.] — A babocsai, bélavári stb. gyűléseket I. Fraknoi M. O. E. (= Magyar Országgyűlési Emiékék) I, 278, 312, 325, 326, 330. stb. 1. — A bécsújhelyi katonai szemlére I. *Hans Delbrück*, Geschichte der Kriegskunst, IV. Teil, 1920; a kőszegi győzelem vagy vereség mibenlétét török kútfők alapján megállapítottam *Karácson Imre*, Török történetírók posthumus III. kötete kiadásának, 1916, bevezetésében, 38. 1. — A francia viszonyokra továbbra is *Ursu* és *Charrière* id. m., összevetve *Zinkeisen*, pontos előadásával. V. Károly felfogására 1. levelezés sét *Gévay*nál, továbbá *Zinkeisen*, *Bezold* id. m., *Károlyi Árpád*, A nagyváradi béke, több levele a császárnak, pl. 1531 novemberéből, *Lanz*, Correspondenz des Kaisers Karl V. 1. kötet, 18°, 605. 1., továbbá *Hatvani*, Brüsseli Okmánytár 1. 78. 1. — A további tárgyalásokra főmunka, okmányaival is, találó megjegyzéseivel is, *Károlyi Árpádtól* a nagyváradi béke id. története. Fontos adatok *Nuntiatuerberichte* 1. kötet, Vergerio jelentéseiben, 2. kötet, Morone jelentéseiben, különösen Ferdinánd és János lassú, nehéz közeledésére. A két Jánospárti főpap fassióját 1. *Egyháztört. Emlékek*, 3, 219. 1. A nagyváradi békeokmányt 1. *Brüsseli Okmánytár*, 2, 3. 1., továbbá a fegyverszünetre *Károlyi* id. m. 126. 1. — Az utána következő török dolgokra 1. *Zinkeisen*, id. m. 2, 780. stb. 1., *Ribier* id. m. 1, 254, 531, L: Held küldetésére Jánoshoz *Nuntiatuerberichte* I. 4. kötet, Aleander és Morone jelentései, 167. és Aleander naplója, 384. stb. 1. (= *Egyháztört. Emlékek* 3, 389 is). A török viszonyok kialakulásánál az említett műveken kívül 1. *Lukinich Imre*, Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711, 1918, 22, 35. 1., a török adóra *Lipták János*, A portai adó története az erdélyi fejedelemségben, Késmárk, 1911. Az erdélyi török pusztításra vonatkozó részlet az ú. n. székely krónikából való: *Kultsár István*, Krónika, Pest, 1805, 12. 1.

A nyugati stratégiára 1. *Hans Delbrück*, Geschichte der Kriegskunst. 3. és 4. kötet. Az 1542. hadjáratra 1. *Károlyi Árpád*, A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon, 1880; jó leírása Ácsádnál, Mill, történet 5, 231. stb. Szolimán 1541-i szándékaira *Thury József*, A török hódítás kezdete Magyarországon, Századok 1893. Székesfejérvár elfoglalására 1. *Károly János*, Fejér vármegye története 2. kötet, 1898. Az 1547-i szerződés: *Hatvani*, Brüsszeli Okmt. 2, 142. *Salamon Ferenc*, Magyarország a török hódítás korában, Pest, 1864, 285, 296. 1.

Fráter Györgyre és korszakára: *Horváth Mihály*, Utyeszenich Fráter György (Martinuzzi bíbornok) élete, 1882. Utiesenovic, O., Lebensgeschichte des Cardinals Georg Utiesenovic, genannt Martinusius; Wien, 1881. *Bunyitay I Tnce*, A váradi püspökség története L Nagyvárad, 1883, 393. 1. *Károlyi Árpád*, Fráter György levelezése, Tört. Tár 1878—1882, különösen 1879, 321, 331, 485, 486. 1., 1880, 58, 653. 1, 1881, 51. 1. — *Nuntiatuerberichte* I. 4. kötet (Aleander naplója), főként 368—7; I. 5., főként LXV., 8—9. 1.; I. 10, főként 315. 1. — *Barabás Samu*, Erdélyi regesták, Tört. Tár 1891 és 1892. — Számadások János király ezüstkészleteiről, Tört. Tár 1889. — *Theiner*, Vetera monumenta Slavorum meridionalium 2. kötet, 36. s köv. 11. — *Kemény János* vallomása a Fráter György halála miatt tartott pápai vizsgálatból: *Magy. Tört. Tár* 18, 1871, 10. 1. — Egyéb, kiadatlan kihallgatási jegyzőkönyvek, így *Schernstein* kapitányé, vatikáni levéltár, Miscellanea Arm. II. vol. 61. — A gyalui szerződés szövegét 1. *Gooss*, österr. Staatsverträge, Fürstentum Siebenbürgen, Wien, 1911, 90. 1., a nyírbátori szerződés szövege ismeretlen:

1. itt 110. 1.; a gyulafehérvárié u. itt 114. 1. — Izabella alakját *Veress Endre* életrajza (Tört. Életrajzok) reális pszichológia nélkül idealizálja; jellemző *Bornemissza Péter*, ördögi Prédikációk, az evangéliumok és epistolák Negyedik részében a róla szóló anekdota, Sempte, 1578; az újabb irodalom Fráter György koráról accidentális dolgokat hoz; 1. még *Kropf Lajos*, Castaldo Erdélyben, Hadtört. Közl. 1895—96. és *Szekfü Gyula*, Két historiographus Castaldo erdélyi seregében, Századok 1914, 17. 1. Sforza—Pallavicinire I. *Khevenhiller*, Conterfetkupferstich, Leipzig, 1721, 1, 349. 1.

Ezen irodalmi összeállítás nem foglalkozhatok az eddigi felfogások kritikájával avagy polémiájával, ámbár erre éppen Fráter György megítélésénél tág tér nyílnék, miután a barát alakjának megítélése rendkívül sok félreértésre, zavaros felfogásra adott alkalmat. Itt legyen elég egyetlen rövid idézetet közölnünk azon történeti felfogás jellemzésére, mely ravaszság, pártoskodás, egyenetlenség, lelkiismeretlenség és hasonló fogalmakkal operál, távol minden reális lelki rajztól: „Ez alatt Erdélyben és a tiszai vármegyékben a legrútabb pártoskodás folyt. A királyné tanácsosai elkeseredett harcot folytattak Fráterrel, aki mint kincstárnok nem tudott elszámolni (1), s ezért a török is kénytelen (?) Volt az ország belügyeibe avatkozni. A szorongatott barát Ferdinándnál keresett oltalmat, s azt szerette volna, hogy ez mentse meg Erdélyt a töröktől és Izabella királynét tanácsosaitól. Maga a királyné is megunta és megúta az egyenetlenség üzelmeit (?). Ezek a siralmas állapotok kedveztek a ravasz barátnak, aki az ellene felzúdult erdélyi urak és az elfogatását követelő szultán kelepceből ismét azzal szabadult meg, hogy a szorongatott királynéval kibékült...” *Zsilinszky Mihály*, Csanád vármegye története 1, 173. 1. Ilyen túlságosan egyszerű pszichológiával természetesen nem közelíthető meg egyetlen élő alak sem.

Az 1551 utáni hadjáratokra 1. az elől felsorolt általános irodalmat, továbbá *Acsádynál*, Mill. tört. V. kötet, a bibliográfiát. Az 1559. békekötés okmányát 1. *Hurmuzaki*, Documente, I. 1. köt. 365. 1. — Az 1562-i békeokmányt 1. *Verancsics* művei, akadémiai kiadás, 5, 283. 1. — Petrovics nyilatkozata *Pesty Frigyes*, Krassó vármegye története, 4. (Oklevéltár), 66. 1., A várháború tényeire a régebbi értekezések, összeállítva *Rónai Horváth Jenő*, Magyar Hadi Krónika, Budapest, 1896 második részében.

II. A HABSURG-KIRÁLYSÁG.

Ferdinánd és V. Károly alakjára főként *Ranke* és *Huber* id. művei. Nagyszámú részlet *F. B. v. Bucholtz*, Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten, Wien, 1838, 9 kötet, az utolsó Urkundenband. Fontosak a velencei követek leírásai Ferdinánd udvaráról: Contarini 1527, Mocenigo 1548 (V. Károly udvarából), Soranzo 1563, Zuan Michiel 1564, kiadva *Fiedler* id. m., továbbá Tiepolo 1532, Bernardo Navagero 1546 (e kettő V. Károlynál), Lorenzo Contarini 1548, *Albert* id. m. 1. kötetben; Marino Giustiniani 1541. *Albert*, 4. kötet; Cavalli 1543, Tiepolo 1557, *Albert*, 8. kötet; Lionardo Mocenigo 1559, Giacomo Soranzo 1562, *Albert* 14. kötetben. Ferdinánd ausztriai kezdeteire 1. *Wilhelm Bauer*, Die Anfänge Ferdinands I. 1907; Salamanca személyére *A. Stern*, Gab. v. Salamanca, Hist. Zeitschrift, 131, 1925, 19. 1. Ferdinánd több tanácsosának személyére *Jos. Bergmann*, Medaillen auf berühmte und ausgezeichnete Manner des österr. Kaiserstaates v. XVI. bis zum XIX. Jahrhundert, I. kötet, Wien, 18“: Cles, Gienger, Hofmann, Roggendorf személyére; továbbá az id. általános osztrák történetek.

A központi hivatalsszervezet története Ausztriában nagy irodalommal rendelkezik. Alapvető mű I. Miksa császár reformjára, melyből minden későbbi alkotás kisarjadzott, *Sigm. Adler*, Die Organisation der Zentralverwaltung unter Kaiser Maximilian I., Leipzig, 1886; a burgundi kapcsolatokra *Andreas Walther*, Die burgundischen Zentralbehörden unter Max I. und Karl V. Leipzig, 1909, akinek eredményei azonban nem találtak általános elfogadásra. (A legújabb irodalomra 1. *Szilágyi Lóránd*, A modern kor-

mányzattörténet kialakulása. Századok 1933.] Az egész tudományág alapvető szempontjaira l. G. *Schmoller*, *Dér deutsche Beamtenstaat v. 16. bis 18. Jh. az Umriss und Untersuchungen-ben*, 289 l., továbbá *u. az*, *Über Behördenorganisation, Amtswesen und Beamtentum im allgemeinen und speziell in Deutschland und Preussen bis z. J. 1713* (— *Acta Borussica, Behördenorganisation* 1.). Az osztrák központi hivataloknak a magyar hatóságokra kiterjedt befolyását tárgyalta, a Lustkandl-Deák polémia után, *Herm. Ign. Bidermann*, *Geschichte der österr. Gesamt-Staats-Idee 1526—1804*, 1. kötet, Innsbruck, 1867, 1526—1705, aki a magy. hatóságok, főként a magy. kamara és a katonai parancsnokságok tényleges függéséből közjogi tényeket akart megállapítani, mintha Magyarország kormányzás tekintetében jogilag is alá lett volna rendelve a bécsi hatóságoknak. Ezen politikai tendenciákat már a józan, nem politizáló historikusok is visszaautasították, így *Thomas Fellner*, *Zür Geschichte der österr. Zentralverwaltung, Mittheilungen des Institute für österr. Geschichtsforschung*, 1887, 258, továbbá *ugyanaz*, *Bidermann művének bírálatában*, ugyanott 1894, 517. l. és *Alfons Huber*, *Geschichte der österr. Verwaltungsorganisation bis z. Ausgange des XVIII. Jahrhunderts*, Innsbruck, 1884. *Fellner* és *Huber* a Habsburgi monarchia központi hivataltörténetének a megalapítóit. *Bidermann* tanait újra felmelegítették és modernebb jogtörténeti köntösbe öltöztették a XX. század elején az új magyarellenes osztrák publicisták, részben *Ferenc Ferdinándnak* a magyar állami önállóság ellen irányított propagandája hatása alatt, köztük leginkább *Friedrich Tezner*, *Dér österr. Kaisertitel, seine Geschichte und seine politische Bedeutung* (*Grünhuts Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart*, 1898, 360), *u. az*, *Technik u. Geist des ständisch-monarchischen Staatsrechts* (= *Schmollers Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen*, Leipzig, 1901), *u. az*, *Dér österr. Kaisertitel, das ungar. Staatsrecht und die ungar. Publizistik*, Wien, 1899, *u. az*, *österr. Staatsrecht in Einzeldarstellungen*, *Dér Kaiser* 1909, akivel szemben a magyar közjogi felfogást több értekezésben kifejezték, különösen *báró Wlassies Gyula*, *gróf Andrássy Gyula*, *gróf Apponyi Albert* (ez utóbbi többnyire politikai, kevésbé tudományos alapon). A kérdés e történeti vonatkozásaira l. *Szekfü Gyula*, *Az osztrák központi kormányzervek történetének irodalma*, *Történeti Szemle*, 1912, 185. l. A központi kormány történetére vonatkozó anyag kiadása és egészben véve megbízható, politikamentes előadása *Ed. Rosenthal*, *Die Behördenorganisation K. Ferdinands I.* (— *Archiv f. öst. Gesch.* 1887) és *Thomas Fellner—Heinrich Kretschmayr*, *Die österr. Zentralverwaltung*, I. 1. kötet, *Geschichtliche Übersicht*, 2. és 3. kötet az akták kiadása, a titkos és az udvari tanácsra, udvari kancelláriára és kamarára, valamint hadi tanácsra 1749-ig. A titkos tanács és osztrák kancellária magyar befolyására l. főként *Fellner—Kretschmayr* id. m. 1, 33. l., azután az aktákat *u. ott* 2, 100, 142, 147, 149, 154, 156. stb. 11., az 1528 február 12-i instrukció *u. ott*, 2, 245. l., továbbá *Bidermann* id. m. 1, 64. A magyar tanács múltjára és a tanácsosi cím kifejlődésére l. *Schiller Bódog*, *Az örökös főrendiség eredete Magyarországon*, Budapest, 1900 [egyes megállapításait (az ú. n. tágabb tanácsról) megváltoztatta *Szilágyi Lóránd*, *A magy. kir. kancellária szerepe az államkormányzásban 1458—1526*, 1930]. *R. Kiss István*, *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549—51. évi leveles könyve*, Budapest, 1908, című műből, sajnos, inkább csak a benne nagy szorgalommal és szerencsével összegyűjtött adatokat és aktapublikációt lehetett felhasználni, megállapításai többnyire azon romantikus felfogásból folynak, mintha I. Ferdinánd személyében a Habsburg abszolút monarchia, egy évszázados fejlődési eredmény, anticipálva lett volna. Ferdinándnak a magyar alkotmány halálára való fenekedéséről egész rémmeséket mond el, de még objektívebbnek látszó, szigorúan közigazgatástörténeti megállapításai is elfogultak. Így teszi fel Ferdinándról, hogy Magyarországon azért nem tartózkodott, mert félt a magyaroktól: „nem mert az országban tartózkodni és azért nem küldte be fiát sem“ LXIX. l., különösen tévesen ítéli meg *Thurzó Elek* helytartóságát, aki nagy kedvence neki: „A helytartóság *Thurzó* alatt csupa erő, csupa méltóság, tilalomfa a törvénytelenések ellen, *Várdai* alatt gyöngeség, erőtlenség, meghunyászkodás“. s panaszkodik azon, hogy a

pfaspökhelytartók csupa erőtlen, engedelmisségben felnőtt, erélytelen, fáradt öregberek voltak, amit se Várdairól, se Oláhról, se Verancsicsról, se utó; daik nagy részéről nem lehet mondani, LXIII, LXXXII. 1. Jobban használható *Márk László*, A királyi tanács 1526 után, Századok 1917, 472, akinek közigazgatástörténeti eredményei is megnyugtatóbbak. A részletekre nézve: a Ferdinándnak esküt tettekre *Kovachich*, Supplementum 3, 123. 1. Báthory budai helytartósága aktái: *R. Kiss István*, id. m. 338. 1. Thurzó Elekére *u. ott*, Thurzó helytartóságának bírálatára 1. *Sisic*, Acta comit. Croatiae, 2, 40. 1. Peregi Albert prépost nyilatkozatát, Szepes birtokának Thurzóra való hatását 1. *R. Kiss*, id. m. LII. levelét Nádasdyhoz, a báni kandidációt 1. *Sisic* id. m. 2, 316. 1. Várdai helytartósága aktáira *R. Kiss*, Függelék, 358, 360, 632. 1. az Ordo servandus Posonii in consilio nostro-t. 1. *u. ott*, 375. 1., a fizetésekre *u. ott*, 380, 392. 1. és *Acsády Ignác*, Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526—64, Budapest, 1888, alapvető munka, 182. 1. A Várdai utáni helytartóságra 1. *R. Kiss*, id. m. LXXIII. és 395. 1., Nádasdy nádori kinevezési oklevelét 1. *u. ott* 404 — *Katona*, Hist. erit. 22, 520. 1. Az abszolutisztikus királyságnak az igazságszolgáltatás terén való térfoglalására 1. *Fr. Tezner*, Landesfürstliche Verwaltungspflege in österreich v. Ausgang des 15-ten bis z. Ausgang des 18. Jahrhunderts, 2 kötet, Wien, 1897, 1902, ahol az osztrák tartományokra vonatkozó megállapítások, a hozzájuk fűzött közjogi következtetések nélkül, elfogadhatók, továbbá *Alfr. H. Loeb*, Der Sieg des Fürstenrechtes, auch auf dem Gebiete der Finanzen, vor dem 30 jáhr. Kriege (= *SchmollevsSering*, Staat- u. sozialwissenschaftliche Forschungen 187, 1916). A magyar fejlődésre alapvető, erősen dogmatikus munka *Winkler János*, A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig, 2 köt., Pécs, 1921, 1927, Winklernél 1, 131. 1. a helytartók és nádori helytartók pontos jegyzéke, nevezetes *u. itt* 152, 153. 1. *R. Kiss* kritikája, melyre Winkler tölem teljesen függetlenül jutott el, így 153. 1.: „De hogy mennyire nem érezte magát Várdai, sőt utóda Újlaki sem, ilyen (törvénytelen) utasítások követésére kötelezve, s törvénytelen végrehajtások eszközzésére, mutatják az éppen Kiss által közölt okmányok... Hogy mennyire tartotta magát az országgyűlés felfogásához Várdai is...“ stb. Kifelé, a külföldön úgy tűnik fel, mintha az igazságszolgáltatás rendjét tisztán a király állította volna helyre, így írja *Marino Cavalli*, 1543, *Albert* kiadása, 8, 133: Pozsonyban a király az országgyűlésen un consiglio come una rota-t állított fel, a hatalmasok önkénye ellen, mit már korábban is kellett volna stb. Miksa elutasító nyilatkozata a magyar tanács külügyi kívánságára: *Verancsics*, 8, 358. 1., a titkos tanács túlnyomó hatáskörét megfigyeli már *Giacomo Soranzo*, *Fiedler*, id. m. 213. 1.: a titkos tanácsban el-v határozott dolog a magyar tanácsba jut, onde se bene in apparenza consultano, però in effetto convengono coseguire quello che Sua Mtá ha deliberato, per il che ne restano malissimo sodisfatti.

A pénzügyigazgatásra 1. *Acsády* id. m., *Theodor Mayer*, Das Verhältnis der Hofkammer zür ung. Kammer bis zür Regierung Maria Theresias, különnyomat a bécsi Mitteilungen des Institute für österr. Geschichtsforschung, IX. Erg.-Band-ból, aki a legfontosabb instrukciókat pontosan összehasonlítottá és objektív előadásra törekedett. A kutatás kezdetleges állapotára jellemző, hogy az első magyar kamarai utasítást csak a következő munka, *Kérészy Zoltán*, Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez. Budapest, 1916, adta ki, szintén komoly, alapvető munka. A további kutatás szükségét *Eckhart Ferenc* fejezte ki, A közös vámerület történetéről, Századok 1915, 465. 1., aki az utasításokon túl az egész kamarai levéltári anyag tekintetbevételét sürgette. Apponyi Albertnek politikailag befolyásolt felfogása, Die Rechtliche Natür der Beziehungen zwischen österreich und Ungarn, österr. Rundschau, 28. kötet, ezen fenti, magyar és osztrák szakmunkák után elavultnak tekinthető.

A haditanácsra 1. az aktákat *Fellner—Kretschmayr* 2, 276. 1., továbbá 1, 141. 1. a *Bidermantól*, id. m. 1, 62. 1. konstruált és *Fellner—Kretschmayr*,

1, 241. 1. elfogadott közös, osztrák és magyar tagokból álló haditanács nem létezett. Csak félreértés eredménye.

HOGY FERDINÁND alatt meg volt-e a tényleges elnyomás, közjogi, sőt nemzeti beolvasztás szándéka, ezt az alapkérdést minden politikai elfogultság nélkül kell nekünk itt szemügyre vennünk, s akkor a szövegben kifejezett eredményre jutunk. Tanulságos itt a németalföldi analógia, ahol egész kis rendi területekkel szemben is alig merült fel a beolvasztás gondolata, mint ez *Felix Rachfahl*, Wilhelm v. Oranien und der niederländische Aufstand c. nagy művéből, 1, 495. 1. stb. kiderül. Az örökös tartományok közös országgyűlési kísérleteire 1. *Bidermann*, id. m. 1, 3—6. 1. [és *Joh Loserth*, Innerösterreich u. die milit. Massnahmen geg. die Türken i. 16. Jh. Graz, 1934 (Forschungen zur Verfass.- u. Verwaltungsgesch. der Steiermark XI. 1.), aki a közös gyűléseket belsőausztriai szempontból jellemzi]. Az én felfogásommal szemben álló régebbi művek, így különösen *Acsády* és *R. Kiss István*, még nem tanulmányozták a nyugati és középeurópai rendiség medianizmusát és a királysággal szemben való érvényesülésének technikáját, amint azok *Georg v. Belown&k* a jülich-bergi rendekre és *Felix Rachfahl*nak a sziléziaiakra vonatkozó alapvető kutatásai óta ismeretesek. Ezek természetesen más eredményekre jutnak, mint a korona jogásznak nevezhető *Tezner*, aki szerint a magyar alkotmány csak „ständische Autonomie“, mellyel szemben a XVI. századbeli magyar királyság hatalmas túlerőt képvisel, annyira, hogy ez a rendi privilégiumokat nem is *köteles* tisztelni. *Tezner*rel szemben *Below* és *Rachfahl* megállapításait felhasználva, láthatjuk, hogy a királyság egyrészt ekkor még nem is túlerő, hanem a rendi dualizmus harca tovább folyik, s másrészt a királyság folyton erősödő hatalmából, ebből a tényleges, történeti súlyból nem lehet pozitív jogi maximákat levonni. Abból a körülményből, hogy a Jagellók alatt a rendek voltak tényleges túlsúlyban, még nem következik, hogy a magyar alkotmányban a királyság jogilag is eltörpül a rendiség mellett, s viszont a királyság későbbi, XVI. századi megerősödésé-
bői sem lehet az ellenkező közjogi megállapítást kikövetkeztetni. A rendi dualizmus harcaiban stabilitás csak a XVIII. század elején jött létre, amint azt a későbbi fejezetek elmondják. A szentkorona politikai érvényesülésének *Timon Ákostól* kifejtett formájára a szemügyre vett korszak semmi adatot nem tartalmaz. — *Acsády Ignác* különösen újabb, kétkötetes id. magyar történetében tünteti el a különbségeket, melyek az egyes századok, sőt egyes uralkodók hatalmi felfogása közt vannak, módszere tulajdonképpen megismisít minden történetet, mert ha mindig ugyanaz van és semmi új nem *történik* (nem is szólva az ú. n. fejlődésről), akkor nem is érdemes *történetet* vizsgálni és írni. Olyan gondolatok, mintha már a XVI. századi Habsburgoknak és papjaiknak az lett volna vezérelvük, hogy a népet szegénynek és műveletlennek lássák, csak a történeti korszakok vizenyős racionalisztikus alapon szemléléséből jönnek létre, amely szemléletmód ma már tökéletesen elavult. Ebben a tekintetben ezt a Szalayékra következő és egész napjainkig uralkodó történetfilozófiát helyesen jellemzi *Dudek János*, *Kritikai tanulmányok Acsády Ignácnak a Magyar Birodalom Története c. művéről*, Nyitra, 1904, amely könyv primitív történeti módszer és kritikátlanság mellett egészséges józan észet vet az ilyen pozitivistá és racionalisztikus, hervatag képződmények ellen, amilyen, sajnos, *Acsády*nak is ez a műve.

Az országgyűlések tárgyalásaira 1. *Kérészy Zoltán*, Rendi országgyűléseink tanácskozási módja, Kassa, 1906, melynek világosan előadott eredményeit *Timon Ákos* és egyéb, a jogi oktatás iskolás céljait szolgáló magyar jogtörténeteink máig sem tudták eléggé felhasználni. Az országgyűlési proposíciókra 1. *Fraknói M. O. E.* köteteit, az 1550-i országgyűlésre *u. itt*, 3, 241, 1. az 1563-i esetre *u. itt*, 4, “1. 1. *Nádasdy nádorságára* a fent idézett helyeket. Az 1539-i és 1547-i successio-kérdésekre 1. *M. O. E.* 2, 116. 1. és 3, 103. 1. az 1563-i koronázásra *u. ott*, 4. kötet és *Fraknói Vilmos*, A magyar királyválasztások története, 1921, 186. stb. 11.

III. A KERESZTÉNYSÉG VÉDŐBÁSTYÁJA.

A török és magyar harcnak élethalálharc jellege, világnézeti és kulturális kiegyenlíthetetlen különbségeivel együtt, az utóbbi egy-két nemzedék tudatából kiveszett. Kipusztította onnan nem a magyar történetírás, melynek e viszonyokkal foglalkozó nagy reprezentánsai, korábban *Salamon Ferenc*, azután *Takáts Sándor*, mindenkor hangsúlyozták a két kultúra különbözőzeit (Takátsnak erre vonatkozó régebbi helyeit l. *Dudek* id. művében), bár éppen Takáts Sándornak köszönjük a két nép érintkezéséből természet szerint kifejlődő hasonlóságoknak, átvételeknek is felfedezését és színpompás lerajzolását. Kipusztította a közönség tudatából az a politikai irány, mely a korábbi 48-as felfogással kapcsolatban a törököt a *múltban is* barátnak iparkodott feltüntetni, s amely iránynak a változott viszonyokban félreértett faji alapokra transzponált utóda széles gesztussal töröktől japánig minden „keletit“ keblünkre akar ölelni, s nemcsak jövőnket, hanem múltunkat is le akarja szakítani az európai keresztény közösségről. Ezen politikai és társadalmi propagandával szemben nyelvészeti köreink megtették a kötelességüket, amikor a történeti tényeket érvényesítve elutasíták a török-tatár«perzsa-japáni propagandának folyton megújuló támadásait és a nemzet tudatába belevitték a finnugor rokonsági tant. Sokkal kevesebb éberséget tanúsítanak az utóbbi generáció történészei, amidőn e kérdés elől kitérve, szabadjára hagyták a politikai propagandának tudákos történetfelfogását. Igaz, hogy történészeinknek egyszerre két fronton kellett volna harcolniok, ami lényegesen nehezebb munkát követelt volna, mint a finnugor nyelvészeknek Budenz Józseftől és Szinnvei Józseftől vezetett küzdelme. Egyszerre nem is egy, hanem két népszerűtlen tételt kellett volna kimondaniok: egyik, hogy a török, a mostani barát, az új rokon, tette tönkre háromszázéves háborúival a magyar állam és nemzet egyenes fejlődési vonalát; a másik, ami még népszerűtlenebb volt: hogy ebben a küzdelemben hosszú időn át, de különösen a XVI. században a Habsburg-dinasztia, az osztrák-cseh tartományok, a német birodalom és a pápaság állottak mellettünk. Segítettek, ez bizonyos, bár megsegíteni nem is tudtak, s némelyek közülök nem is akartak. Ezt a két népszerűtlenséget historikusaink nem mondták ki a *nagytömegek* előtt, bár kisebb, akadémikus érdekű műveikben elég nyomát találjuk, hogy ismerték, s ennyiben még követték *Szalay László* nagy tradícióit. Egyéb, kevésbé népszerűtlen, vagy kevésbé közérdekű dolgokkal foglalkoztak, s a XVI. század története, a Magy. Tudományos Akadémia jószándéka ellenére is megiratlan maradt. A nagy tömeget semmi sem zavarta múltba vetített politikai álmaiban. Legutóbb még azt & szégyent is meg kellett érnünk, hogy „törökbarát“ oldalról Kölcsey Himnuszából a török harcokat festő részleteknek kitörlését követelték, anélkül, hogy ezen az abnormis dolgon nemzeti köreink valamiképp felháborodtak volna. Az a tudat, mely a XVIII. század nagy historikusaitól hagyományként szállott át romantikus korszakunk költőire, Kölcseyre, Vörösmartyra, s tőlük Szalay Lászlóra, mintha teljesen megszakadt volna. A nemzet mintha elfelejtette volna legdicsőbb és leghősiesebb korszakát életének.

Én úgy ebben a fejezetben, mint a két következőben, ezen régi, megszakadt tradíció követőjének tartom magamat, a mai történetfelfogást egybe akarom kapcsolni a múlt század nagy romantikus és klasszikus történetfelfogásával. Feladatom a modern tudomány módszereivel ismertetni ezt a korszakot a valóságnak megfelelően, nem nézve sem jobbra, sem balra. Miután azonban az utóbbi 30—40—50 év történetkutatása éppen a lényeges feladatokat mellőzte el, ezért az előtanulmányok is nagyban hiányoznak és nagy, szervezett munka nélkül alig is lesznek pótolhatók. A török harcoknak és hódításnak a magyarság létszáma, népsűrűségére, a gazdasági viszonyokra, az alföldi és déli területek növényzetére stb. gyakorolt megsemmisítő hatásáról csak itt-ott van részletkutatás, úgyhogy egész képet adni igen nagy nehézségekbe ütközik. Ugyanúgy elszórt adatokra vagyunk utalva azon processus megrajzolásánál, miként tűnt el a török hódítás nyomán az egységes magyar nemzetállam és foglalta el helyét a nemzetiségek konglomerátuma, melyből a magyar államiságot és nemzeti túlsúlyt újabb századok munkájával kellett

megalkotni. Nincsen összefoglaló kép arról, hogy Magyarországot a XVI. században a Nyugaton a kereszténység előbástyájának tisztelték. [Gyórv János, A kereszténység védőbástyája. Magyarország képe a XVI. századi francia irodalomban. Minerva, 1933 című műve a formula franciaországi történetét mutatja be igen tanulságosan.] A birodalmi gyűlések török, azaz magyar tárgyalásainak részletei is alig ismeretesek. A XVI. század állandó pápai segélyéről nem magyar mű tájékoztat. Mindezen hiányokra az illető helyeken rá fogok mutatni. Itt még csak azt tartom kiemelendőnek, hogy mivel itt akarunk maradni Közép-Európában és nem szándékozunk Kis-Ázsiába vagy az orosz steppékre kivándorolva, újra barbárnak visszavedlem, aminő különben e munka I. kötete szerint úgyse voltunk soha, akkor végre itt az ideje, hogy az európai közösségben újra elismertessük érdemeinket és ismertté tegyük szenvedéseinket, pusztulásunkat, melyet a keresztény közösség védelme rótt reánk. Ez kötelességünk magunk, fajtánk és nagy múltunk iránt, tekintet nélkül arra, lesz-e ebből a felvilágosító munkából pozitív, kézzel fogható hasznunk. Európa őrszemei, Európa oltalmazol voltunk, s ha ezt nem ismertetjük el a Nyugattal, elmélyített történeti kutatás és annak közlése által, máris itt állnak, akik szívesen eltulajdonítják tőlünk e dicsőséget. A román történetírás megkezdte Erdély — mint romániai provincia — török korbéli szerepének franciayelvű feldolgozását. Ha az aktualitás momentuma — szegényes kis momentum egy nemzeti élet megszakítatlan folyamában — hatni képes a mai nemzedékre, akkor megállapíthatjuk, hogy a XVI. és XVII. század török-magyar problémája, a fenti értelemben, aktuálisabb, mint valaha. A török hódoltság gazdasági viszonyai, a nemzetiségi tömegek bevándorlásával együtt a következő könyv elején dolgoztatnak fel.

A török életformákra Hammer id. művei mellett elsősorban az utazók leírásai a kútfők, igen sok kivonatosan ismertetve Szamota István, Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054—1717, Budapest, 1911. c. művében. Mindezeknél értékesebb azonban a Fugger-faktor, Hans Derru schwam útleírása, aki Vorancsics és Zay kíséretében járta meg az európai és kisázsiai Törökországot; v. ö. Franz Babinger, Hans Derrschwams Tagébuch einer Reise nach Konstantinopel u. Kleinasien 1553—55, München u. Leipzig, 1923. 170, 181, 182, 269. stb. 11. Tanulságos Augerius Ghislenius *Bust bequis*, Legationis Turcicae Epistulae IV, első kiadása 1581, jó német fordítása, jegyzetekkel, Wolfram von den Steinental, Erlangen, 1926. — A török elleni imádság: Hetetszaka minden napra megirattatott imádságok, kik össze szerzettetének Avenarius János dr. által, fordítottának pedig magyarra Szalaszegi György predicator által, 1593, Siczben Manlius János kiadása, ajánlva Gróf Salm Magdolnának, Poppel Lobkowitz László feleségének. — A pogány elleni verses könyörgés: *Bornemisa Péter*, Énekek három rendbe, 1582, Detrekő várában, L XXIII. ének, a tatárokról u. itt: A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásáról, CLVIII. sz. ének. — A török hódítás vallási jellegéről Hammer, Staatsverfassung I, 163, 166, továbbá Salamon Ferenc, Magyarország a török hódítás korában, Pest, 1864, alapvető műve. — A kezdődő protestantizmus török problémájára I. Bezold id. m., 289. stb. 1., Luther Mártontól Vier tröstliche Psalmen, Vöm Krieg wider die Türken és Heerpredigt wider die Türken, 1529, továbbá Thienemann Tivadar, Mohács és Erasmus, Minerva 1923, I. 1., Rich. Ebermann, Die Türkenfurcht, Halle, 1904, 42. L, Grisar nagy Luther-életrajza, Fr. Teutsch, Gesch. der evang. Kirche in Siebenbürgen I, 192. 1. idézeteit, továbbá Katona, Hist. érit. 20, 1040. L és Egyháztört. Emlékek, 5, 599. és 603. 1. [Szövegbeli felfogásommal meg- egyezik Luther magyar kapcsolatainak legújabb vizsgálója, Sólyom Jenő, Luther és Magyarország (Luther-Társ. kiadványai, 1933), aki szerint is Luther a török ügyben nem mint politikus, hanem mint teológus beszélt, 106. 1.; Magyar Istvánnak tölem feltételezett Luthertől való függését is kimutatta már TuróczuTrostler József értekezése, Minerva 1930, 233. 1.]

Szegedi Gergely — Húszéin bég levelét I. Takáts Sándor, Rajzok a török világból, I. kötet, 1915, 61. 1., a budai basák stílusáról u. itt 123. 1. A budai basák emlékezete c tanulmányban, a magyarnyelvű basa-levelek kiadása Takáts Sándor, Eckhart Ferenc és Szeffü Gyula, A budai basák

magyar nyelvű levelezése I. 1553—1589, Budapest, 1915, ebből különösen 350. 1.; többi levébidézet *Takáts*, *Rajzok* 1, 85, 86, 87. 1. Zay válasza a portán *Verancsics* id. m., 4, 163. 1. Az egri részlet *Tinóditól*, Egervár viadala II. rész-ből, megjelent *Heltai* Cancionalejában is

A DÉLI török őrségekre 1. *Velics Antal* és *Kammerer Ernő*, Magyarországi török kincstári defterek, 2. kötet, 1899, “. stb. 11. Az országgyűlési határozatokra mindenkor M. O. E. illető helyei. A horvát várakra 1. *Sisic*, *Acta comitalia Croatiae*, 2, 99; a magánváraakra *Salamon Ferenc*, Az első Zrínyiek, Pest, 1865, alapvető előadását. Győr vára kiépítésére *Villányi Szaniszló*, Győr vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században, Győr, 1882. Érsekújvárra többi között Nyitra vármegye monográfiája a „Magyarország vármegyéi és városai“ sorozatban, 614. 1., továbbá *Hadtört. Közl.* 1888, 198. 1. és *Gömöry*, *Türkennot u. das Grenzwesen in Ungarn u. Croatien 1575—82.* (— *Mitth. des Kriegsarchiv* 1885, 155. 1.). A várépítésre s annak magyar módjára 1. *Takáts*, *Rajzok*, 2, J. s. köv. 11., különösen Érsekújvár és Egerre is adatokkal; a Zay-féle bizottságra *Egyháztört. Emlékek*, 5, 511. 11.; *Pekry Lajosra* *Tört. Tár* 1901, 584. 1.; *Kerecsényi Lászlóra* és *Zokol* várára *Radoslav Lopásié*, *Sponenici Hrvatske Krajine* I. 1479—1610, 1884 (— *Monumenta slavorum meridionalium* 15. köt.), 10. stb. 11.; *Zrínyi Miklós* váraira *Barabás Samu*, *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére* vonatkozó levelek és okiratok, 2. kötet, 1899, 417. 1. *Thury György* életrajzát 1. *Takáts Sándor*, Régi magyar kapitányok és generálisok, 1922, A nagy Thury György c. tanulmányban, különösen 52, 56. 1. [Egészen új világitásba helyezte *Ferdinánd* várépítkezéseit *Pataki Vidor*, A XVI. századi várépítés Magyarországon (bécsi Magy. Tört. Intézet Évkönyve 1913), aki *Takáts* S. adatait is sokban helyesbíti.]

A pénzügyekre, állami bevételekre *Acsédy*, Magyarország pénzügyei stb. id. műve, 168. s. köv. 11. Eger vára fenntartására 1. *Tört. Tár* 1879, 597. 1. *Ferancsics*, id. m. 5, 325, 3^a. 11., 9, 32. 1. A vártartomány bevételeire 1. *Szendrey János*, Váraink szerepe és felszerelése a XVI. és XVII. században (= *Hadtört. Közlemények*, 1888), *Csejte* és *Éleskő* jövedelmeire adatokkal; *Acsády Ignác*, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században (— *Hadtört. Közl.* 1888); *Palota* jövedelméről *Takáts*, id. *Thury* «tanulmányában, 58. 1. *Révay Ferenc* jelentését 1. *Tört. Tár* 1894, 29. 1.

A VÉDVONAL költségeinek és létszámának kimutatásaira 1. *Acsády*, Magyarország pénzügyei id. m. 176. 1., *Takáts Sándor*, A magyar gyalogság megalakulása, Budapest, 1908 c. alapvető művében több kimutatás, magyarázva is, 264. 1.; továbbá *Böhmische Landtagsakten*, a német bevezetésekkel való kiadás, 5, 201; 7, 584. stb. 11. A velencei követjelentések becsléseire 1. *Századok*, 1869, 296. 1., *Mocenigo* jelentése *Alberi*, 14, 90. s. köv. 11., *Soranzc* jelentése *Fiedler*, 201, 211, *Michiebé u. ott*; egyéb részletek, amennyiben más kútfők nem említik, *Acsády* és *Takáts* műveiből. Az 1549. évi kiadásjegyzék, *Thallóczy Lajos* közlésében, *Századok*, 1877, 169. 1., nem adja az egyes várak saját jövedelmeiből fedezett kiadásokat. A sexagesimára M. O. E. 2, 313. 345. 1. Az 1545-i országgyűlési pénzügyi vitákra M. O. E. 2, 624, 1. — A bányák jövedelmére itthoni műveink rendkívül hiányosak, alig nyújtanak a fontos kérdésekre pozitív adatokat, így *Pécs Antal*, Alsó-Magyarország bányamívelésének története, Budapest, 1884, 1. és 2. kötet, *u. az*, A selmeci bányavállalatok története, 1. köt. 1650-ig, *Selmecbánya*, 1884, az előbbi műnek adatait bányavállalatok névsora szerint csoportosítja; *F. Dobéi*, *Dér Fugger Bergbau u. Handel in Ungarn* (= *Zeitschrift des historischen Vereins für Schwaben* 6.) *Wenzel* aktái *Tört. Tár* 1882; *Wenzel*, A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében (*Akadémiai Értesítő* a tört. tud. köréből) 1882; *Max Janssen*, *Jakob Fugger der Reiche*, *Studien u. Quellen* I. (= *Studien zur Fugger-Geschichte* III) 1910, 132. s. köv. 11. csak 1525-ig; *Ehrenberg*, *Zeitalter der Fugger* közismert műve 1, 121. stb., *Manlich-re u. itt* 1, 224. 1.; *Jakob Strieder*, *Studien z. Geschichte kapitalistischer Organisationsreformen*. 1925. teljes irodalommal a kérdések európai vonatkozásaira, különösen a

cseh cintermelési monopóliumra és 489. 1. Das Kupfersyndikat der Firmen Fugger u. Manlich 1548, a magyarországi réztermelés eladására. A bányák termelésére vonatkozó adatokra 1. Péch első id. művét, 1, 205, 217, 275, 283, 301, 302, 307, 317, 321, 330, 347, 361.- 1. V. ö. még *Acsády Ignác*, A pozsonyi és szepesi kamarák 1565—1604 (— Két pénzügytörténelmi tanulmány, Budapest, 1894) és *Franz Anton Schmidt*, Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der österr. Monarchie, Wien, 1834, Ungarn, I. 1053—1564, benne 1541 febr. 1. Ferdinánd zálogba teszi az erdélyi sókamarákat stb., Ungarn, II. 1565—78, 1. I. Miksa királynak Bergordnung-ja Magyarország számára. — Soranzo 1563-ban, *Fiedler* 301. 1., egyszer 400.000 forintra teszi a bányák jövedelmeit, de ugyanekkor a harmincadot csak 80.000<re. *Acsády*, Magyarország pénzügyei, 164. 1. a pénzverés és bányászat hasznát csak 150.000 forintra teszi, ami határozottan túlságos alacsony becslés. A vámbevételekre *Acsády*, id. m. 267—269. 1., 179. 1. u. az, A pozsonyi... kamarák. 90, 93, 95. 1. is értékes adatok. *Takáts Sándor*, Szegény magyarok, VI. A magyar tőzsérek cs kereskedők pusztulása, ami tulajdonképen a magyar szarvasmarhakivitel történetének első, úttörő feldolgozása; *ugyanaz*, A magyar gyalogság, 259. 1. idézi azon bécsi udvari levéltárban levő datálatlan aktát, mely szerint a magyar országgyűlés lehetségesnek tartotta az ország védelmének tisztán a magyar jövedelmi forrásokból fedezését, sőt még, nézete szerint, tekintélyes felesleg is maradna. Ugyanezt az aktát említi *Károlyi Árpád*, M. O. E., 12. kötet, 202. 1., szerinte a javaslat fő jövedelmi forrásnak a marhakereskedés kiviteli vámját tartja. Az akta ma nem található meg, de kétségtelén, hogy akik írták, nem voltak tisztában az egyes jövedelmi ágak nagyságával. *Takáts* fenti marhakiviteli munkájából kiderül, hogy szó sem lehetett volna arról, hogy a millió jóval felüli évi költségeket a marhavámból fedezék, mert a legnagyobb kereskedési periódusról ezt jegyzi meg *Takáts*: „Voltak esztendőök, mikor tőzséreink 200.000 marhát hajtottak a vásárokra“. Szegény magyarok 136. 1., másutt hozzáteszi, hogy „egyetlen évben mintegy százezer marhát hajtottak ki tőlünk szabad útlevéllal vám- és harmincadmentesen“, u. ott, 152. 1., pedig ezen vámmentességeknek egy része magyar urakra, vagy ittben szolgált idegen főtisztekre is vonatkozott, akiknél tehát ez a vámmentesség a zsold vagy fizetés fejében volt, azaz itt már burkolt védelmi költségről van szó, amire le volt foglalva a vámjövedelem egy része. Egyébként is az akkori állami pénzügykezelés bonyolultsága, a sok lokális, helyi kifizetés és bevétel, a folytonos gabona-, posztóvétel és eladás, a sok természetbeli jövedelem teljesen kizárja annak a lehetőségét, hogy bárki is, aki nem ült benn az udvari kamarában, biztos képet alkothasson magának az állam pénzügyi helyzetéről. De valószínű, hogy ilyen képe még az udvari kamarának sem volt, annál kevésbé a pozsonyinak, mely az ország keleti vidékeit sem tudta eléggé áttekinteni. A védelmi vonalról sem volt a maga egészében, Nádasdytól kezdve körülbelül Eszterházy Miklósig senkinek, se magyar, se német katonának átfogó ítélete, a viszonyok és tényleges, nem papiros, kiadások és bevételek pontos ismerete alapján. Az állítólagos 15804 javaslat tehát kétségtelenül illúziókon alapszik. — Az udvartartás költségeire 1. a velencei követek id. jelentéseit, köztük a legmagasabbra teszi, Ferdinánd halála előtt, Soranzo, *Fiedler* id. m. Egyéb adatokra *Takáts*, A magyar gyalogság, 159. 1., *Acsády*, Magyarország pénzügyei, 156. 1., *K. Oberleitner*, Österreichs Finanzen u. Kriegswesen unter Ferdinand I. (= Archiv für Österr. Geschichte 22.) 1859, a legjobb példa arra, hogy az akkori pénzügyigazgatás és államháztartás mellett, még oly gazdag anyagból sem lehet számszerűleg teljes képet nyerni.

A NÉMET birodalmi segélyre, sajnos, nincsen összefoglaló, az adatokat magyar szempontból mérlegelő kutatás, a fenti szöveg az első ilyenmű kísérlet. V. ö. *Häberlin* id. művében elszórt adatokat és a *Reichsabschiede* régi kiadásait. Megkönnyítette munkámat *Eugen Heischmann* műve, Die AnfängL-des stehenden Heeres in österreich (= Deutsche Kultur, Historische Reihe, geleitet von Prof. *Alfons Dopsch*), Wien, 1925. Igen sok adatot tartalmaz a század második felére, s főként a Belső-Ausztriának adott birodalmi török

segélyre *F. Hurter*, Kaiser Ferdinand und seine Eltern, 1850, 1, 2, és 3. kötet. A birodalmi felfogásra, a Vormauer-t illetőleg 1. *Häberlin*, id. m. 8, 201; 12, 52. 1., a pfalzi választó felfogására *u. ott* 10, 24. 1. A német telepítési kísérletekre Heischmann, id. m. 15. és 35. 1.; *With. Edler von Jankó*, Lazarus Freiherr v. Schwendi, Wien 1871, az 15714 Gutachten, 86. 1.; *Zwiedineck Südenhorst*, Über den Versuch einer Translation des deutschen Ordens an die ung. Grenze (= Archiv für österr. Geschichte, 56.), 1878, továbbá *Haber-tin* id. m. 9, 155 és 10, 398. 1., v. ö. még *F. Stieve*, Briefe u. Aktén zur Geschichte des 30jährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher (az első három kötet Moriz Rittertől) 4, 46. 1.

A pápai felfogásra *Nuntiaturreichte*, Morone jelentései, 2, 49. 1. III. Pál pápa 1536 okt. 2^a utasítása: validum propugnaculum, továbbá Aleander jelentései több helyütt; Contarini 1548, antemurale e balovardo, *Albert* 1, 394. 1., Cavalli 1543, bastione della Christianità, Alberi 8, 130. 1.; a teljes anyagot összefoglalja *Pastor*, Geschichte der Pápste nagy művében s így XIII. Gergely, 9, 243. s köv. 11., V. Sixtus 10, 291. s köv. 11.

II. Fülöp 15664 segélyét 1. *Acsády*, Millenn. tört. 5, 368.

Az osztrák tartományokra *Heischmann*, *Hurter* id. m., *Josef Hirn*, Erzherzog Ferdinand II. von Tirol, Innsbruck 1885, 1. és 2., *Takats*, A magyar gyalogság, 263, 270. 11.; Alsó-Ausztria egyszer 2577 katonát, máskor két dunántúli várbán 80.000 forinttal 1884-et fizetett. A Fuggerok tiroli utalványára 1. *Hermann Josef Kirch*, Die Fugger u. der Schmalkaldische Krieg (= Studien zur Fugger-Geschichte 1915).

A cseh részvetelre szintén nincs összefoglaló kutatás; a schmalkaldeni háború hatását már Mocenigo megállapítja, *Fiedler* 149; 1. továbbá *Túrba*, Venetianische Depeschen, 2, 270. 1., továbbá *Oberleitner* id. m., *Gindely*, Geschichte der böhmischen Finanzen v. 1526 bis 1618 (— Denkschriften der kais. Akademie, phil. hist. Klasse, Wien 1869), és *Böhmische Landtagsakten*, id. kiadás, A cseh segéllyel történt visszaélésekre *Böhmische Landtagsakten*, 6. kötet, 93, 100, 107, 279, 321, 340, 389, 7. kötet, 465. 1., Rudolf felfogására 6, 75. 1., a cseh-magyar iendi üzenetváltásról *u. ott* 6, 116—123. I. és *Fraknói*, M. O. E., 7, 109. 1.

A belső-ausztriai és horvát védelemre *Hurter*, id. m., Fr. *Vanicek*, SpeziaU geschichte der Militärgrenze, I, Wien 1875, továbbá *Juristics* kinevezése Sisié, Acta comit. Croatiae 2, 58. 1., Ungnadé *u. ott* 2, 291. 1., Bornemisza Pál 15364 solutiodajstroma *u. ott*, 2, 472. 1.; a belső-ausztriaiak 15304 vállalkozására *Laszowski*, Monum. Habsburgica, 1, 469. 1., Károly főherceg gráci alapításaira *FellnertKretschmayr*, id. m. 1, 257. 1. irodalommal, a magyar rendek magatartására *Fraknói*, M. O. E. 6, 189, 251, 288. 1. A horvát országgyűlések iratait 1. *Jós. Kukuljevió* aliter Bassani de Sacchi, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae pars I. és II., Zagrabia 1862, a IIben Articuli et libertates, továbbá Sisié id. publikációja. A magyar kamara nemzetiségi tapintatáról 1570-ből való irat, Sisié, Acta 3, 299. 1., Ungnad és Erdődy bánására *u. itt*, 3, 390, 404, 1. 4, 37, 48, 97, 145, 228, 237, 272. 1. [A horvátsvendégvonal történetére legújabb *Joh. Loserth* id. műve, honnan több számbeli adatot, Ungnad János szerepét, a belső-ausztriai rendek és a birodalmi segély kapcsolatának leírását vettem. Kormányzás- és hivataltörténetileg fontos még *Viktor Thiel*, Die inneröst. Zentralverwaltung I. 1564—1625 (Arch. f. öst. Gesch. 105, 1916), II. (u. ott 111. 1930), nevezetesen azon adatai, melyek szerint a belső-ausztriai rendek mindvégig, a XVII. században is befolyást gyakoroltak a gráci kormányra, s pl. a haditanácsosokat ők jelölték, ill. választották.]

AZ ÖSSZEFOGLALÁSNÁL a fenti művek adataira támaszkodom, különösen pedig a magyar védelmi vonal két, szinte teljesnek mondható *át* tekintésére, mindkettő kiadva *Böhmische Landtagsakten* 5, 248. és 7, 584. 1. Az egyes háborúk költségeire és azok sok forrásból való fedezésére 1. *Obersleitner* id. m. Az államadóságra *Oberleitner*, *Gindely* 109. 1. mellett *Ottó Thorsch*, Materialien zu einer Geschichte der österr. Staatsschulden vor dem 18. Jahrhundert, Berlin 1891., a családi felosztásokra *u. ezek és Bucholtz*,

Huber, Hurter id. művei, az adósságokra 1. még *Böhmische Landtagsakten*, 5, 235. és 321. 1

A XVI. SZÁZADI hadi szervezet képét szinte egészében *Takáts Sándor*, A magyar gyalogság c. id. művének köszönjük, aki ott a naszádosok és huszárság kérdését is tisztázta, az előbbit *Szentkláray Jenő*, A dunai hajóhadak története, Budapest 1885 c. művel szemben. [A huszárság kifejlődését Takátsal szemben is egész újonnan körvonalozta *Tóth Zoltán*, A huszárok eredetéről, Hadtört. Közlk. 1934, előadásom a délszláv huszárnak magyarrá alakulásáról tőle való; ugyancsak ő mutat rá Takáts vizsgálatainak azon hiányára, hogy a XVI. század előtti fejlődést nem veszi tekintetbe, pedig épp a védelem viszonyai sokban már Mátyás és a Jagellók korában kifejlődtek.] Hogy a *hajdú* név csakugyan *hajtóból* származik[^], ezt nem tudjuk, de hogy a XVI. században az első magyar hajdúk ilyen marhahajcsárok voltak, azt Takáts Sándor kétségtelenül megállapítja, id. művében és abból származó polémiájában. Századok 1909, 598. és 692. 1. A felhasznált adatok az ő könyvéből, s a *Böhmische Landtagsakten* id. helyeiből, és 5, 201. 1. V. ö. még *Kató Sándor*, Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt 1540—1564, Győr 1908, a hazai nyomtatott anyag hasznos összeállítás.

A magyar védelmi vonalnak szervezete és jelentősége, úgy az európai keresztény szolidaritás történetében, mint a magyarság szempontjából, ma is teljesen ismeretlen a külföldön, holott e védelmi vonalnak századokon át fenntartása egyik legnagyobb aktívumunk lehetne, melyről mai viszonyaink közt lehetetlenség lemondanunk. Egyetemes történeti tárgyalásban szükséges volna a régi, alduinai és az új vonalat együtt tüntetni fel, mint Európa határát kelet felé. A magyar védelmi vonalról, s jelentőségéről sem *Ranke*, sem *Edw. A. Freeman*, *The Ottoman power in Európa 1877*, sem pedig az újabb kutatások nem vesznek tudomást, így *Lybyer* id. m. és a *Cambridge Modern History* sem.

IV. AZ ÚJ NAGYBIRTOK.

Ebben a fejezetben a nagybirtoknak állami és társadalmi, katonai, gazdasági és részben kulturális érvényesülését próbáltam megrajzolni, a kulturális érvényesülés részben a következő fejezetben, a hitújítás leírásánál, valamint a következő kötet elején található. A koncepció, mely a nagybirtok állami és nemzeti funkcióit helyezi a XVI. századi magyar történet központjába, tőlem származik, amely tény azon kellemetlen következtetésekkel jár, hogy előtanulmányokra, kivéve a katonai érvényesülést, alig támaszkodhattam. A nagybirtok mint gazdasági forma még Acsády Ignác művében sincs megfelelően kidolgozva, teljesen groteszk jellemzéseket nyújt róla a világháború előtt nálunk is felburjánzott „szociológiai“, helyesebben történeti materialista irány, mely a társadalmi erőknél egyéb felosztását, mint aminőt a kapitalizmus produkált, régebbi korokban el sem tudta képzelni, ésszel fel sem érni. Leginkább elrettentő példája ennek a tudománytalan felfogásnak *Ágoston Péter*, A magyar világi nagybirtok története, 1913, ahonnan aztán elterjedt, a Huszadik Század folyóirat segítségével, szélesebb körökbe is. Különösen primitív ebben a könyvben a nagybirtok erkölcsi megítélése, amikor is egyrészt képtelen felismerni a magyar és egykorú európai nagybirtok azonos vonásait, másrészt pedig a magyar jelenség speciális hazai vonásait sem veszi észre.

A városi haderők csekély számára 1. *Demkó Kálmán*, Magyarország hadi ereje a XVI. században (— Hadtört. Közlemények 1916, 1. 1.) *Thallóczy Lajos*, Századok 1877. 174. 1. közlése alapján. — A hatalmaskodások elleni országgyűlési kísérletekre 1. különösen az 1545 :“ és 1547 : 18. törvénycikkét. — A budai prépost familiárisaira 1. *Tört. Tár* 1901, 574. 1. *Bornemisza Pál* számadásait 1543-ból. — A Tripartitum kisenemes-barát felfogására és ez érdek-

ben alkotott önkényes skonstrukcióira 1. *Tagányi Károly* megállapításait, idézve *Szekfü Gyula*, *Serviensek és familiárisok* (= Akad. Ért. a tört. tud. köréből 1912) 119. 1. — Kobasich Györgyre 1. *Laszowski*, *Monum. Habsburgica*, 2, 38. I. V. ö. Homonnai - Drugeth Imre 1540-ki végrendeletét, *Radvánszky Béla*, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, 3. köt., 1879, 85. 1. Bathyányi Ferenc és Tahy János szolgálta-fogadásai 1. Sisic, *Acta com. Croatiae* 2, 80. 1. — Báthory Andrásra 1. *Komáromy András*, Somlyai Báthory András levelei Nádasdy Tamáshoz (— *Tört. Tár* 1905), 88. 1. — Az „atyámfiak ellen ne járjon” feltételt 1. *Tört. Tár* 1905, 283. 1. egy 1577-i erdélyi végrendeletben. — A nagybirtokosok udvari életére szánt-talan jellemző vonás található *Takáts Sándor* műveiben, melyek közül itt a következő önálló köteteket soroljuk fel: *Régi magyar asszonyok*, 1914; *Rajzok a török világból*, akadémiai kiadás, 3 kötet, 1915—1917; *A régi Magyarország jövedelme*, 1921; *Régi magyar kapitányok és generálisok*, 1922 [és új kiadás]; *Régi idők, régi emberek*, 1922; *Magyar nagyasszonyok*, 2. kiadás, é. n.; *A magyar múlt tarlójáról*, é. n.; *Szegény magyarok*, é. n.; [A török hódoltság korából, é. n.; *Emlékezzünk eleinkről*, é. n.]. A fenti helyekre főként *Magyar nagyasszonyok* 12, 17. 11., *Régi idők* stb. 28, *Salamon Ferenc* felfogásának kritikája. — A Maros—Alduna szöge nagybirtokos rokonságára 1. *Bunyitay*, Váradi püspökség 1, 378. 1., *Zsilinszky Mihály*, Patócsy Ferenc, *Századok* 1888, 611. és 74. 11., *Karácsonyi János* megjegyzései ugyanahhoz, *Századok* 1889, 130. 1., továbbá *Francesco della Valle Padovano* műve Gritti-ről, *Magy. Tört. Tár*, 3 (1857). — Nádasdy Ferenc asztaláról *Takáts Sándor*, *Magyar nagyasszonyok* 17. 1. — A várnagyokról szóló idézet Poremski Péter jelentéséből, 1550-ből, kiadva *Hurmuzaki*, id. m., *Suppl.* 1, 165. 1. — Tinódira 1. *Dézi Lajos* életrajzát (*Tört. Életrajzok*), ahol a servitor-erkölcs nincs érintve. [A servitorviszony magyar elnevezéseire igen gazdag adattárral szolgál *Kertész Manó*, *Szállók az úrnak*, é. n. (1933).]

Az Erdődy-Nádasdy szerződés *Acta com. Croatiae*, 1, 326. 1., az 1545-ki nagykirályi egyezmény *Egyháztört. Emlékek*, 4, 436. 1., Révay Ferenc u. ott 5, “ és 52. 1.; Nádasdy Tamás és Zrínyi Miklós szerződésére 1. *Barabás Samu*, Zrínyi Miklós, a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok, 2. kötet, 1899, 246. 1.; az 1537-ki körmöcbányai konfederációra *Egyháztört. Emlékek* 3, 181. 1.

AZ ÚJ ARISZTOKRÁCIA kifejlődésénél sajnosán nélkülözzük a megfelelő családtörténeti műveket és biográfiákat. *Acsády*, *Régi magyar birtokviszonyok*, id. m. kimutatásában láthatók a régi és új családok. Erdődy Péter története nincs megírva. V. ö. *Botka Tivadar*, *Az erdői Bakócz-család* 547. 1., továbbá itt is, alább is *Nagy Iván* családtörténeti munkáját, *Choron András* felemelkedésére 1. egyes adatokat: *Takáts Sándor*, *Nagyasszonyok* 258. 1., *Egyháztört. Emlékek* 2, 15. 1., 3, 134. 1. — Pekry Lajos pályájára *Bucholtz* id. m. 9. kötetben több akta, továbbá Sisic, *Acta com. Croatiae* 1, 291 s köv. 11., 2, 8. 1. *Majláth Béla*, *Liptóújvár*, *Századok* 1884, 135. 1. és *Takáts Sándor*, *Nagyasszonyok* 326. 1., *Pekry felesége*, *Zsófia hercegnő* életrajzában. — Zay Ferenc életrajza *Thallóczy Lajostól*, *Tört. Életrajzok* közt. — Serédi Gáspár és általában a Serédiek élete egészen homályban van; itt a következő aktákra és adatokra támaszkodtam előadásomban: *Jászay Pál*, id. m. 315. 1., *Bunyitay*, Váradi püspökség 1, 375. 1., *Egyháztört. Emlékek*, 1, 386 388, 401. 1.; az erdélyi űzletre *Károlyi Árpád*, *A nagyváradi béke*, 32. 1., *Egyháztörténeti Emlékek*, 3, 29. 1., 4, 43, 105. 1. *Karácsonyi János*, Erdély és a kapcsolt részek vallási állapotai 1526—1571 (— *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*, *Dicsőszentmárton* 1925), 37. 1.; a nádorságról *Egyháztört. Emlékek*, 3, 29, 1. és 4, 125. 1., a Seredy-filiáció megállapításának lehetetlenségét *konsattálta gróf Eszterházy János*, *A Seredy-család történetéhez*, *Századok* 1880, 223. 1.

Nádasdy Tamás életrajza hasonlóképen hiányzik, ami annál szegényesebb, mert az osztrák-németeknél egy *Salm Miklósnak*, *Eggenbergnek* stb. is bírjuk életrajzát. Nádasdy kiterjedt levelezéséből sok van kiadva, legnevezetesebb publikáció *Károlyi Árpád* és *Szatay József*, Nádasdy Tamás nádor családi levelezése, Budapest 1882; előadásomhoz a következő adatokat

használtam fel: *Kufáni Gábor*, Brodaries István szereplése János király oldalán, Századok 1914, 34. 1., *Takáts Sándor*, Nagyasszonyok 56. 1. Kanizsay Dorottya életrajzában; Nádasdy áttérésére 1. *Pray*, Epistolae procerum 2, 54. 1. — Leonardo Mocenigo velencei követ nyilatkozatát róla 1. *Fiedler* id. m. 96. 1. Horvátországi harcaira Sasic, Acta com. Croat. 2. 174. 1. — Thurzó Elekre *Max Janssen*, Jakob Fugger der Reiche, I. 1910, passim, továbbá Sasic, id. m. 2, 40. 1. — Nádasdy közvetítésére *Károlyi-Szalay* id. m. 36. lapon kiadott levél, továbbá 37, 59. 1., *Mályusz Elemér*, A Nádasdy «levéltár magyar levelei. Levélt. Közl. 1924—1927. Majlád Istvánra *Majláth Béla*, Majlád életrajza, a Tört. Életr. között, továbbá oklevelek Majlád István történetéhez, Tört. Tár 1891. 621, 636. 11., a Kerecsényiekre több fontos akta Sasic, Acta com. Croat. 2. kötetében, továbbá *Komáromy András*, Kerecsényi András levelei Nádasdy Tamáshoz 1553—62, Tört. Tár 1906, 103. 1., Takaró Mihály tihanyi várnagy levelei, Tört. Tár 1907, 388. 1., Udvardy György, Nádasdy szolgája bécsi házában, levelei u. ott 1908, 206, s egyéb levelezés. — Frangepán Farkas levelét 1. Sasic id. m. 2, 78. 1. Istvánffy halálára 1. Századok 1875, 202. 1. — Zrínyi Miklósról ma is a főmunka *Salamon Ferenc* mélyenjáró tanulmánya, Az első Zrínyiek, Pest, 1865, ahol a Zrínyi-birtokvándorlás és új birtokszerezés kérdése is nagyjában tisztázva található. A Salamontól az akták hiánya miatt még homályban hagyott kérdéseket is tisztázni lehet *Barabás Samu* id. két-kötetes nagy aktapublikációja segítségével, mely méltó a nagy hős emlékéhez. Ugyanott az 1. kötet bevezetésében Barabás helyesen mutat rá Zrínyi és Nádasdy barátságára és sikerrel tisztázza, Forgách Ferenc, a „tacitusi“ történetíró sötét vádjaival szemben, a Katzianer-gyilkosság dolgát. Értékes adatokat nyújt még Zrínyi jelleméhez *Takáts Sándor*, Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen 1565-ben, Századok 1905, 889. 1. — Perényi Péternek szintén nincs életrajza, fontosak reá *Bucholtz* id. m. 9. kötetében kiadott okmányok, így 334. sk. 11., továbbá *Pray*, Epistolae Procerum, 2, 124. 11., *Egyháztört. Emlékek*, 3, 458. és 485. 11.; 4, 6. 1., 5, 20. L, v. ö. 1545 : 55. tv.-cikket. — Balassa Menyhértre az adatok összeállítva *Dézsai Lajostól*, *Szilády Áron*, Régi Magyar Könyvtár, 7. kötet jegyzeteiben, 408. s köv. 1.

AZ ÚJ ARISZTOKRÁCIA rendi és közjogi érvényesülésére 1. *Schiller Bódog*, Az örökös főrendiség eredete Magyarországon, Budapest 1900, 273. s köv. 11. — Keglevich Péter jellemző nyilatkozata *Laszowszki*, Monum. Habsburgica 1, 127. 1. A nagybirtok mint mezőgazdasági üzem termelési viszonyaira semmi feldolgozás nincs még, itt néhány elszórt adatból kellett konstruálnom az előadást. — Skepper Kornél megfigyelése *Oláh Miklós* Hungáriájában, v. ö. *Balogh Margit*, Oláh Miklós Hungáriája mint művelődéstörténeti kútforrás, 1903. A hollandi halkereskedelmre 1. *Rachfahl* id. m. 1, 245. 1. — A jobbágyszolgáltatások, valamint a telepítés részleteit 1. a következő könyv elején, itt ezek csak annyiban jönnek szóba, amennyiben világos, hogy a helyzet javítása, ill. változtatása a nagybirtokostól indul ki. A nagybirtokosok részvéteire a marhakereskedelemben nevezetes adatokat közöl *Takáts Sándor*, Szegény magyarok, 131. 1. A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása, különösen 141, 143. 11. — A nagybirtokos hadseregszállításai szintén nincsenek még feldolgozva és beállítva a gazdasági fejlődésbe, holott *SombarU* nak a modern kapitalizmussal kapcsolatban a nyugati államok hadseregeinek tokeképző hatásáról készült tanulmányai gondolkodásra és a hazai viszonyoknak e szempontból tanulmányozására elég impulzust adhatnának. Liechtenstein Károly üzleteire 1. *Jacob v. Falke*, Gesch. des fürstlichen Hauses Liechtenstein, 2. kötet, Wien 1877, 138. s köv. 11. Pálffy Miklós hadseregszállításaira *Jedlicska Pál*, Adatok erdői báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza- és korához 1552—1600, Eger 1897, 21, 63, 114, 116, 300, 420, 672, 673, v. ö. *Jedlicska Pál*, A vöröskői uradalom, Századok 1869, “7. 1. és u. az, Erdői gróf Pálffy Miklós, u. ott, 1882, “1. 1. — A királyi birtokok áruba bocsátása-, azaz kiürítésára 1. *Demkó Kálmán* id. értekezését Hadtört. Közlemények, 1914, 210. 1. — Thököly Sebestyénre 1. *Károlyi Árpád*, Thököly Sebestyén megszerzi Késmárkot, Századok 1878, 68, 169, 267. 1., Illésházy “Istvánra u. attól, Illésházy István hűtlenségi pöre, 1883. — A Dobó-birtokra 1. *Radvánszky*,

Magyar családélet stb. 3, 192.1. Dobó Ferenc végrendeletét. — Pálffy Miklós mező-, gazdasági üzemjavításaira 1. *Jedlicska* id. m., Adatok, 396,411,414, 595. stb. II.— Illésházy majorjaira az idézet *Károlyi Árpád*, Illésházy 21. 1., aki a helyzetet pompásan felismerte a következő szavaiban: „S ha az a tudat, hogy minden oda kölcsönzött forinttal egy talpalattnyit sikerült neki a megmaradt darab- Magyarország drága földjéből conserválni s minden kölcsön küldött szállítmány gabonával új erőt, új lelket önt a hazáért küzdők kifáradt, elcsigázott testébe; ha az a tudat — mondom — lélekemelő volt s méltán lehetett a hazafira: a számító üzletember is megtalálta bennük azt, ami megnyugtató, kellemes. Mert azokat a kölcsönöket hasznos operációknak tekinthet. Jól tudta azt, hogy legalább minden második-harmadik esetben hiába vár a kölcsön visszatérítésére, de szaporul, magasbodik egyik-másik zálogban bírt uradalmának inscriptio-summája. Mikor aztán gondolja, hogy erre vagy arra eleget adott már: a legújabb kölcsönkérésnél a Fölség elé terjeszti az autót, fizess vagy adományozz, s inskribált uradalom, mint perpetua donatio, érett gyümölcsként hull az ölébe.“ Ezek az Illésházy-uradalmi viszonyok alapos ismeretéből vont következtetések természetesen a többi nagybirtokosra is állanak, amint ez az azóta napvilágra jött Pálffy-, Dobó- stb. adatokból megállapítható. A munkácsi uradalomra 1. *Lehoczky Tivadar*, Bereg vármegye monográfiája, Ungvár 1881, 3. kötet, továbbá Századok 1867, 287. s köv. 11. — V. ö. Századok 1894, 727. 1., a Hofbuchhalterei jegyzékét a magyarországi zálogbirtokokról, a tulajdonosok, elzálogosítási évek és összegek fel tüntetésével, továbbá *Demkó Kálmán* id. értekezését. Dobó Ferenc sáros-pataki zálogbirtokára *Takáts Sándor*, Régi magyar kapitányok, 301. 1. Dobó Ferenc generális (életrajz).

A nagybirtokos lakásberendezésére, általában életformáira igen kevés dolog ismeretes. Különösen hiányzik mindennemű összehasonlítás a nyugati szomszédokkal. Itt a kiadott és feldolgozott anyag alapján is szinte teljes sötétségben kellett volna tapogatóznom, ha két kitűnő szakemberünk, Varjú Elemér és Gerevich Tibor segítségemre nem sietnek. Bicsse várára, s a bútorokra vonatkozó adatokat Varjú Elemér szívességének köszönöm. Egyébként a várkastélyok berendezésére *Könyöki József* nagy, de rendszertelen munkája, A középkori várak, 1906, teljesen használhatatlan. Több haszonnal jár a következő művek forgatása: *Czobor Béla és Szalay Imre*, Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon, báró *Forster Gyula*, Magyarország műemlékei, 1905-től kezdve; különösen értékes *Divald Kornél*, Szepes vármegye művészeti emlékei, 1905, 3. kötet. A régebbi irodalom a műemlékekben, különösen az iparművészeti, háztartási maradványoktalan nem keresett életformák után, s ennél fogva ahol éppen nem publikációval van dolgunk, ott alig vehetjük a megállapításoknak hasznukat. Ilyen pl. *Pulszky Károly* ítélete. Archaeologiai Értesítő, 1883, 231. 1.: „Magyarországra az olasz renaissance közvetlenül nagyon rövid ideig hatott: a XV. század végső és XVI. század első évtizedében.“ Amikor történetírásunk mégis csak igen nagyértékű adatgyűjteményeket hozott össze, a múlt század utolsó harmadában, ugyanekkor műtörténészeink olyan dolgok iránt érdeklődtek, amik ma nem érdeklik a tudományt, s viszont lényeges kérdéseket elmellőztek, jellemző erre *Myskowszky Viktor*, Archaeologiai Értesítő, 1901,403. 1.: „A régi szendrői várnak most már csak e romjai vannak még meg, az első várkastély sem építészeti, sem műtörténeti beccsel nem bír“, s ezzel el is hagyja leírását, holott a megmaradt nyeregtakarókat és kupákat annál részletesebb leírásra méltatja. — Trencsén vára belső létráira, 1. *Könyöki József*, Trencsén vára, Archaeol. Értesítő, 1887, 294. 1. — A század végére már igen használható *Radvánszky Béla* id. háromkötetes műve, s abban az 1. kötet feldolgozása; itt az egyes tárgyaknak szakavatott leírása és a műszavak magyarázata található. Thurzó György utasításai vendégek fogadására: *Radvánszky* id. m. 1, 390. 1. Szőnyeg, kárpit, öltözet részletesen tárgyalva *ugyanitt*. — Az ötvösségről sok részletkutatás és feldolgozás áll rendelkezésünkre, anélkül, hogy a kérdésnek megbízható, modem története volna. *Pulszky Károly* és *Radisics Jenő*, Az ötvösség remekei a magyar történeti ötvösműkiállításán, 2 kötet, sem kísérli meg a magyar ötvösség történetét. Így ez a legspeciálisabban

magyar ipar története is homályban van. Az erdélyi zománc eredetére I. *Kövér Béla*, Az „erdélyi“ zománccról, *Archaeol. Értesítő*, 1895, 289. 1., továbbá *Czobor—Szalay* i. m. 1., 308. 1. — Báthory Kristóf és Thurzó György kincseire *Radvánszky* id. m. 1., 271. s köv. 11., *Czobor—Szalay*, id. m. 1., 301. 1. a német hatásra. A keleti hatásra I. *Kövér Béla*, A keleti szőnyegek eredete, *Archaeol. Értesítő*, 1896, 97. 1. [Az erdélyi zománccra, s általában az erdélyi stílusokra I. *Gerevich Tibor* nagy összefoglalását: Erdélyi művészet, *Magy Szemle*, 1934, Bethlen-szám.] — A Bánffy—Balassa női ékszerekre *Radvánszky* id. m. 1., 275. 1., Bocskay vásárlásaira *Szilágyi Sándor*, Bocskay István és Illésházy István levelezése, *Tört. Tár*, 1878, a rubin vételére u. itt 304. 1. — Király György hagyatékát I. A nagykarolyi gróf Károlybcsalád oklevéltára, kiadta *Géresi Kálmán*, 3. kötet, 1885, 604. 1., az 1540-i Homonnai hagyatékot I. *fiad» vánszky* id. m. 3., 88. 1. — Az egész kép megítélésénél feltétlenül szükséges összehasonlítani a magyar nagyúri életformákat a nyugatiakkal, s főként a szomszédosokkal. Éppen ez az összehasonlítás hiányzik eddig az idevágó irodalomban. Némi tanulságot nyújt erre az eddigieken kívül *Kövári László*, A magyar családi és közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából, Pest, 1860, többnyire XVII. századi adatok, a szobabútorzat jó lesírásával, s ehhez vehető *Demkó Kálmán*, Polgári családélet és háztartás Lőcsén a XVI. és XVII. században, Lőcse, 1882. — A renaissance hatásra v. ö. még: A Rubigallsféle ajtó a zólyomlipcsei várban 1573, *Archaeol. Értesítő* 1894, 230. 1., a fricsi várkastély leírása u. ott 1891, 31, bár ez csak 1630-ban épült. [A gyér építészettörténeti kutatási eredmények összefoglalását I. *Péter András*, A magy. művészet története II. 1930.]; érdekes felfogás a palmetták stb. dolgában *Huszka Józsefnél*, A székely ház, 1895. Néhány sorban tanulságosan jellemzi a tradíció megszakadását *Gerevich Tibor*, *Archaeol. Értesítő*, 1913, 275. 1. — Az oláhországi, bojár- és vajda-életformákra I. *Nic. Jorga*, *Gesch. des rumänischen Volkes*, 1905, 1, 390. 1. és 2, „1. — A lőcsei polgárnőkre I. *Demkó Kálmán* fent id. művét. Thurzó Eleknek, az országbíró-helytartónak síremléke páncélos, idegenszerű lovagot mutat, az itt leírt másik Thurzó Elek-síremléket I. *Divald Kornél*, id. m. 2. kötet.

A NAGYBIRTOK HADITERHEI nincsenek rendszeresen feldolgozva.

V. ö. *Thallóczy Lajos*, A m. hadi szervezet átalakulása a XVI. században. Századok 1877. 674. 1. 1560—70 közötti kimutatás. A continuus milesre az 1555 :4, 1566 : 15, 1567 :20. tv.-cikkek, továbbá *Fraknoi*, M. O. E. 4, 425. 1. 1563-i eredetre; u. ott 6, 228. 1. az 1578. propozícióra; összehasonlítandó az 1567:20. tv.-cikk és a *Böhmische Landtagsakten*, 5. kötetében az 1577-i összeírás. — Dobó Ferenc zálogfizetései *Takáts Sándor*, Régi magyar kapitányok, 320. 1., Illésházy hitelezéseire *Károlyi Árpád*, Illésházy stb. 22. 1. Zrínyi Miklós hadi költségeire *Barabás Samu* id. m. 1, 56, 345, „8. stb. 11.

Az az egész kultúra, melyet ma végvári élet neve alatt ismerünk, *Takáts Sándor* munkásságáig jóformán teljesen ismeretlen volt. A magyar ősöknek a végvonalon a kereszténység és nemzetiség védelmében véghezvitt hőstetteit a késői utókor csak szintelen krónikás előadásokból ismerte, a század második felének hadtörténetére *Istvánffy Miklós* latinnyelvű műve volt a főforrás. A végvári élet kiesett a magyarság emlékezetéből — jellemző a „történeti érzékre“, mellyel a XIX. század második fele annyit dicsekedett, s *Takáts Sándornak* levéltárakból kellett újra kiásnia, mintha csak évezredes asszír vagy babiloni, elfelejtett történet emlékeiről lett volna szó. A végvári élet lényege még *Salamon Ferenc* előtt is ismeretlen maradt, ő a török területek életét világosabban ismerte fel, mint a magyar végvonalét, bár a védelem helyezkedettségében a történettudomány számára használható elvet fedezett fel. Az új képet minden ízében *Takáts Sándornak* köszönjük, aki több évtizedes levéltári kutatás után s több értékes gazdaságtörténeti tanulmányt megírva, idézett háromkötetes munkájában kezdte meg egész sorozatát a műveknek, melyek egyrészt a közfelfogásra voltak átalakító hatással, másrészt ismeretlen adataikkal és élesszemű megfigyeléseikkel a XVI. és XVII. századi magyar történetbe is egészen új színeket, sőt új alapvonásokat is hoztak. *Takáts Sándor* ezen oeuvre-je nélkül a magyar történet e korszakai

síralmas torzónak maradtak volna. A későbbi részekben idézni fogjuk gazdaságtörténeti, társadalmi és telepedéstörténeti kutatásait, itt most, a végvári élet rajzánál, ki kell emelnünk, hogy úgy az élet mechanizmusát, mint a húsbőri és vérből való embereket illetőleg, szinte kizárólag az ő műveire van utalva mindenki, aki e kérdésekkel foglalkozik. Nem kevésbé érdekes tanulmányokat nyújt, a műveiben található páratlanul gazdag anyagon túl, az ő írói egyéniségének fejlődése is. Míg a századforduló körül, részletkérdésekkel foglalkozván, művei a kérdések pontos, tárgyilagos megvilágítása által alkalmat adtak például *Dudek Jánosnak*, hogy id. művében Takáts Sándort állítsa *Acsády Ignác* elé, mint a Habsburgok iránt leginkább elfogulatlan, jóindulatú történészt, addig később, a nagy végvári kötetekben lelkesedése és a német részről nem méltányolt magyar virtusnak csodálata inkább a török barátság felé hajtja. A *Rajzok a török világból* című id. művének *Károlyi Árpáddhoz* és *Thallóczy Lajoshoz* írt ajánlásában helyesen állapítja meg önmagáról, saját munkájáról: „Munkám a létért való küzdelmünk koráról szól, mikor sokat alkotnunk gyöngye erőink nem engedték. Nemzetünknek mégis annyi igyekezetét, oly sok felemelő törekvését sikerült felfednem, hogy a létért való küzdelmünk korszakának műveltségével is tisztességet vallunk.— Ezzel a munkájával valóban igényt tarthat a nemzet hálájára. Már itt jelentkezik e nemzeti célkitűzés mellett a törökség hazai működésének rehabilitációjára való törekvés is: „Régi történetíróink a hazai török népben a pusztító és romboló pogánynál egyebet nem láttak. Kimutattam, hogy a hazai törökség nálunk üdvös dolgokat is teremtett és sokat tett a kölcsönös megértés dolgában. Nem egészen az ő hibája volt tehát, hogy nálunk a sok szántatlan földet a pörje fogta el.“ (VIII. 1.) Ezzel a felfogással, mely a kultúrának még oly elrejtett, állami vonatkozástól távoleső nyilvánulását is szeretettel felkaroló *művelődéstörténésznek* a felfogása, mindinkább eltávolodott Salamon Ferenc és azok konstrukciótól, akik a magyar történetet mégis csak állami és nemzetiségi fejlődésnek tekintik, s ezen álláspontjukról a kétszázévesztendő török uralmat, mint a magyarság életének legnagyobb hátravetőjét kénytelenek, miként magam is, még Takátscsal ellentétben is, igen súlyosan elítélni. — Takáts Sándor írói egyéniségének sokszerűségére jellemző, hogy míg korábban előszeretettel tárgyalta az egyéni sorsokat, százeit, sőt szinte ezreit fedezvén fel a század elfelejtett nagyjainak, addig újabban tömegjelenségekre is kiterjedt figyelme, s újabb kötetekben (így A magyar múlt tarlójáról s Szegény magyarok) társadalmi osztályok és intézmények rajzát is adja. Módszeri hiányai kétségtelenül vannak, így a kiadott anyag és korábbi vélemények gyakori el mellőzése, ítéleteibe szeretet és gyűlölet is belejátszik, de ezek nem kisebbítik érdemeit. — A továbbiakban *Takáts Sándor* életrajzi munkálatait használtam fel, így a Régi magyar kapitányok és generálisok kötetbeliüket, továbbá tengőldi Bornemisza János életrajzát, *Hadtört. Közl.* 1914, 1, 234, 403, 528. II., erdődi Pálffy Tamását, u. ott 1915, 85. I., rátóti Gyulaffy Lászlót, u. ott, 472. 1. stb. Magyar Bálintra Régi magyar kapitányok 186; a Nádasdy Ferencre szóló áldomást elbeszéli Pecsevi, kiadtam Karácson Imre hagyatékából, *Török történetírók*, 3, 1916, 96. 1., idézve *Takáts Sándor*, *Rajzok* stb. 2, 219. 1. A Zolthayakra Régi magyar kapitányok 123. 1. Huszár Péter életrajza u. itt, v. ö. 248. 1. Nádasdy Tamás betegségére *Tört. Tár*, 1908, 454. 1. Természetesen rendkívüli hasznára volna tudományunknak, ha a Takáts Sándortól a bécsi nagy központi levéltárak mellett átnézett családi levéltárak levelezése is, illő és értelmes válogatásban kiadtnék. Nagy családainknak a szövegben kifejtett érdemeivel ezen levelezések kiadásával próbálhatnának versenyezni mai utódaik. — Pálffy Miklós 1587-i vállalatára *Takáts Sándor*, Komáromi daliák a XVI. században, 1909, 39. I. — Balassa Bálintra a kiterjedt irodalom összefoglalását 1. *Décsi Lajos*, Balassa Bálint minden munkái (1923), 2 kötet, 1. kötetben életrajzi bevezetés. Az idézett költemények u. ezen kiadásból, 1, 95, 134, 119, 81, 135. lapokról valók. — A bajviadalokra 1. *Takáts Sándor*, A török?magyar bajviadalok, 1913, különösen 35, 42, 55 (Dobó Ferenc), 70. 11. — A schmalkaldeni háborúban a magyar huszárokról, s ezek leírásáról 1. *Károlyi Árpád*, Magyar huszárok a schmalkaldeni háborúban. Századok. 1877, 642. 1. [Új kiadása u. a.. Néhány

történelmi tanulmány (Akad.) 1930.] Miksa trienti bevonulásánál a magyar lovasok megítélésére 1. a pápai követ környezetéből származott iratot 1551 december 13-ról, Ingressus Maximiliani regis, *Nuntiatuerberichte* I. 12. kötet, 359. 1. A színes lovakra 1. *Kóssa Gyula*, Lóíestés a régi magyaroknál, *Ethnographia*, 1906, 211. 1., a huszársisakról és egyéb fegyverekről 1. *Nagy Géza*, A magyar középkori fegyverzetéről *Archaeol. Értesítő*, 1890. évf.

V. A VALLÁSI KÉRDÉS.

A XVI. század vallási viszonyaira 1. elsősorban az összefoglaló, katolikus vagy protestáns egyháztörténetek megfelelő részeit, közöttük katolikus részről használható *Lányi Károly* Magyar Egyháztörténelme, átdolgozta *Knauz Nándor*, 2. kötet, Esztergom 1869, *Karácsonyi János*, Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig, Nagyvárad 1915, inkább kompéndiózus munka; protestáns részről a *Zsilinszky Mihály* szerkesztésében megjelent A magyarhoni protestáns egyház története, Budapest 1907, nagy közönség számára írt részletes összefoglalás, mely a protestáns részen uralkodó történetfelfogást rögzíti meg; továbbá *Révész Imre*, A magyarországi protestantizmus történelme (= *Hóman Bálint*, A magyar történettudomány kézikönyve, III. 4), Budapest 1925, melyben különösen értékes a helytörténeti és egyes személyekre vonatkozó bibliográfia, amilyen katolikus részről teljességgel hiányzik. Ugyanitt 2. 1. a régibb művek jegyzéke is, köztük *Böd Péter*, *Ember—Lampe* és *Ribini* (az ágostai evangélikusokról) műveivel. A XVI. századra különösen *Zoványi Jenő*, A reformáció Magyarországon 1565-ig (1921), református felfogással, amely munka először használja fel a katolikus részről kiadott nagy adattárát: *Bunyitay V.*, *Rapaics R.*, *Karácsonyi J.* (és mások); Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából, 1—5. kötet, 1520—1551, Budapest 1902—1912, rendkívül gazdag anyaggal, sajnos, csonka, befejezetlen munka (ezután E. T. E. jelzéssel idézve); belőle a régi egyház háttérbe szorulását illető anyagot ügyes összeállításban adja *Bilkei Ferenc*, Debrecenről Pannonhalmáig, Székesfehérvár, 1927. A nagy kath. kiadvány kiegészítésül jelenik meg előbb bold. *Zsinka Ferenc*, majd *Mályusz Faémér* szerkesztésében a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 1927-től 5 új évfolyama. [Felhasználtam még *Sólyom Jenő*, Luther és Magyarország, a Luther-Társaság kiadványa, 1933, aki egyrészt pontosan megvizsgálta Luthernek a török-kérdésben tanúsított felfogását, másrészt a protestantizmus terjedésének kezdetein a tan változásait figyelte meg, módszertanilag is előbbre vivén ezzel a kutatást.]

A bevezető részletek, melyekben a hitújítást mint általános európai jelenséget jellemeztem és az akkori társadalmi viszonyok közt elhelyezni próbáltam, egészen új előadás; távolról érintettem a kérdést A magyar hitújítás története a katolikus középiskolákban c. cikkemben, Magyar Kultúra, 1926, 595. 1. A magyar katolikus egyház elszegényedését szükséges volt részletesen kimutatnom, miután még az anyagban jól orientált történetírók is az ellenkező, elavult nézethez ragaszkodnak, így *Thury Etele*, A dunántúli ref. egyházkerület története, I., Pápa 1908, 6. 1.: „A dúsgazdag főpapság általában hallani sem akart a reformról.“ „Főuraink versenytársaikát látván a fényűző főpapokban“ stb. A püspöki szervezet haldoklására 1. a *Lányi—Knauz*, *Karácsonyi*, *Zoványi* id. műveket, ahol azonban az adatokból még nincs megállapítva a szükséges következtetés. A nyitrai Thurzó-püspökségre 1. *Irányi—Knauz* id. m. 2, 73. 1., a győri püspökségre *u. az és E. T. E.* 2, 71. 1., 3, 140. 1., 4, 190. 1. a Bakicsokra vonatkozólag. A veszprémi püspökségre *u. az és Kecseti Mártonra E. T. E.* 3, 78. stb. 11., az egri püspökségre *Lányi—Knauz* id. m. 2, 72. 1., *E. T. E.* 3, 149. 1., *Verancsics Mihály* összes művei, id. kiadás, 6, 7, 8. és 9. kötetben, főként 8, 218. s köv. 11., 9, 6, 13, 32, 41. stb. 11., az egri püspökség betölthetlenségére *Nuntiatuerberichte*, 1585—90, II. Hälfte Ant. Puteo in Prag 1587—88, Paderborn 1912, 55—56. 1. — A pápai politikára 1. *Pastor* id. nagy művét, minden kötet elején hatalmas bibliográfiával; a nunciusi intézmény magyar vonatkozásait a *Nuntiatuerberichte* köteteiből

állítottam össze. — A magyar királyi kegyúri jogra *Fraknoi Vilmos*, A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig, Budapest 1895, ehhez Oklevéltár, 1899, u. az, Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal, 3 kötet, 1901—1903, minden kötet végén a kisebb értekezéseket is feltüntető bibliográfiával, gazdag adattár mind a két mű, bár a tények megítélésénél nem elég biztos, igen gyakran feltűnőleg a királyi álláspontot képviseli a pápaival szemben, s ehhez képest kommentálja adatait, pl. az első id. mű 253. l.: „egy pápai bulla, mely a magyar korona kinevezési és bemutatási jogának formális elismerését foglalta magában“, amely bulla a valóságban ilyen dolgokat éppenséggel nem foglalt magában; Fraknoi a nominatio, praesentatio kifejezéseket akkor is királyi interpretációval fogadja el, mikor a pápaság használja. Igen értékes kritikai megjegyzések találhatók a királyi kegyúri jogra is *Kollányi Ferenc*, A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban c. művében, Budapest 1906. A kegyúri jog dolgában történeteknek kifogástalan magyarázata *Tomcsányi Lajos S. J.*, A főkegyúr szerepe a püspökök kinevezésénél, Budapest 1922. — V. ö. még *Rex Sándor*, A magy. kath. egyház anyagi és politikai helyzete 1526—1547, Budapest 1913. és *Lukcsics Pál*, Az esztergomi főkáptalan a mohácsi vész idején, Esztergom 1927. A szövegben mondottakra l. különösen *Fraknoi*, Kegyúri jog stb. 213, 252, 255. stb. 11., *Kollányi* id. m. 163. l., Verbőczy Hármaskönyve 1, 10. és 11. tit. Verancsics térítvényére *Fraknoi* id. m. 261. l.; *Lányi—Knauz* id. m. 2, 46. l.; v. ö. *Nuntiatúrberichie* id. kötet, Puteo 1587-i jelentése Kurz császári tanácsossal folytatott tárgyalásáról: Magyarországon antiquissima consuetudine, hogy a főpap a királyi kinevezés után rögtön birtokába lép a javadalomnak, s ezen nem lehet változtatni: la natione Ungara tenacissima della conservatione dei suoi privilegi et déllé usanze, 80. l. — Az egyházi javak lefoglalását *Salamon Ferenc*, Magyarország a török hódítás korában, Pest 1864, 126. l. tisztán a török elleni védelem szükségletének tulajdonítja: „Eme tetemes javak egyrészen való elfecsérlése más úton, nem a nép vallásos szakadasi hajlama által történt. Azon főurak, kik papi várakba ültek be, a tizedet kioszták haszonbérbe, a birtokokat kioszták zsold fejében katonáiknak, — szóval az eldarabolást, elfecsérlést is az ország honvédelmi, nem pedig vallásos állapotja idézte elő.“ Salamon ezen felfogását magamévá téve, annyiban kell kiegészítenem, hogy az „elfecsérlés“ a kegyúri jog segítségével történt, s hogy mindig nemcsak előjátéka, mint Salamon látta, hanem egyik fontos indítóereje is a hitújítás elterjedésének. Az egyházak hadi kötelezettségeire l. *Fraknoi* id. m. 263, 265. l. Az id. velencei követjelentés Zuan Michieltől van, 1564-ből, *Fiedler*, id. m. 237. l. — A zalavári apátság elidegenítésére l. *Füssy Tamás*, A zalavári apátság története, 1902, 113. s köv. 11., a szentmárton-pannonhalmi dolgokra: A pannonhalmi főapátság története, 3. kötet, 71, 75. s köv. 11., 4. kötet, 8—58. s köv. 11., v. ö. *Erdélyi László*, A tihanyi apátság története, 1. kötet, 73—156. stb. 11., v. ö. még *E. T. E.* 3, 426. l. [Zircre l. *Horváth Konstantin*, Zirc története, 1930, 64, 71. stb. 11.] A ferences kolostorok megszűnésére l. *karácsonyi János*, Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 171 l-ig, 1922, 1, 377. l. A főpapság rendi helyzetének meggyöngyülésére id. értekezésemben mutattam rá, ugyanott az egyházi tized XVI. századi kezelésére, az idézett törvényekkel együtt. V. ö. *Fraknoi* id. m. 259. s köv. 11. — Az ingóságok sorsára az id. egyháztörténetek, a pannonhalmi rendtörténet stb. mellett *Takáts Sándor*, A budai várkapolna régi kincseiről, Archaeologiai Értesítő, 1903, 173. l., sok adattal és u. az, Abstemius (Bornemisza) Pál püspök végrendelete, u. ott 1902, 202. l., ahol Báthory István végrendeletének erre vonatkozó részei is; továbbá *Haan Lajos*, Békés vármegye hajdana, Pest 1870. 2. kötet, oklevéltári rész, 167. l. — A nunciusi vizitációkra l. *Nuntiatúrberichie*, 1584—90. Kölner Nuntiatúr (= a Görres-Gesellschaft Quellén und Forschungen vállalata 4. köt.) bevezetése, XXXI. l.

VALLÁS MIATT 1524-ig mindkét oldalról elkövetett erőszak említve *Bezold* id. m. 387, 390. l., a hazai esetekre l. *Zoványi* id. m. 88, 99, 101. l. a két anabaptista papra nézve hitelesnek látszik az 1581-ből származó elbeszélés (cod. V., a pozsonyi káptalan birtokában), kiadva *Jos. Beck*, Die Geschichts-

bücher der Wiedertäufer (= Fontes Rer. Austr. Dipl. 43), 67. I. a sok ausztriai és csehországi üldözés idején ez az egy a magyar eset. — A cujus régió, illius religio elv társadalmi hátterét részletesen meg kellett rajzolnom, mivel hazai történetírásunk, érthetetlen rövidlátással, csak az ellenreformáció korában véli azt nálunk felfedezhetni, holott társadalmi viszonyaink a XVI. században is egyenesen megkívánták ez elv alkalmazását. A hitújítás terjedésében a földesúri hatalom szerepét leginkább *Révész Imre* hangsúlyozza, dicséretes történeti érzékkel, id. m. 17, 18. és 23—25. l., így: „A csak lelki hatalommal rendelkező reformátoroknak a városi magistratusok és a nagy földesurak adták meg a szükséges jogi, erkölcsi és anyagi védelmet, illetőleg támogatást. Enélkül semmi esetre sem tudott volna oly rövid idő alatt akkora nagy területeken meghonosulni Magyarországon a reformáció.” (17. l.) „A városi és főnemesi nagy pártfogók társadalmi tekintélye, jogi és gazdasági súlya magától értetődőleg erősen befolyásolta a kispolgárság, a köznemesség és a jobbágyosság elhatározását, mint minden egyéb terén az életnek, úgy vallási kérdésben is.” (17. l.) „... a magyar társadalom alsóbb rétegeinek a reformációra való átterelődése — a nagy pártfogók irányításával és szelíd nyomásával — nagyobb zökkenő nélkül ment végbe.” (18. l.) Ezt a tényt a protestáns történetírásnak azon művelői, akik első kézből merítették anyagukat, egyes eseteknél régebben is felismerték, így *Révész Imre*, Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei, Pest 1863, 64. l.: „Egy tekintet hazánk reformációkori történetére bárkit is meggyőzhet afelől, hogy ezen egymással rokonságban állott Nádasdy-, Perényi-, Török- és Drágffy-családok, mind gazdagságra s fényes hivatalokra, mind tekintélyre és műveltségre nézve hazánk legjelesebb családjai valának, s miután a lelkészi hivatalok betöltése a patronatus jogánál és terhénél fogva, hazánk legtöbb helyén a földesurakat illette: nem csuda, ha ama családok védelme alatt, mind a reformátorok szabadon működhetének, mind a reformáció nagyszerű terjedést nyert hazánkban.” A cujus régió elv *mai* katolikus megítélésére v. ö. *Max Pribilla*, S. J., Um die Wiedervereinigung in Glauben, Stimmen der Zeit 1925, 411. l., aki *Engelbert Krebs*, Die Kirche und das neue Europa, 1924, 37. lapról idézi: „Das Cujus régió, illius et religio, jener furchtbare heidnische Grundsatz, der jahrhundertlang unter dem Schein religiöser Frömmigkeit in Európa geherrscht hatte, bedeutet die vollendete Umkehr der Werte, die man sich denken kann: Gott und die ihm verpflichteten Gewissen untergeordnet unter die irdischen Ziele eines vergänglichlichen Staatsgebildes! Kann man sich etwas heidnischeres vorstellen? Nur noch die Abschaffung Gottes und der Religion kann dieses Heidentum übertrumpfen.“ *Erre Pribilla*: „Das ist gewiss richtig, genau so hat vor Jahren B. Duhr (Gesch. der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge II. 2, Freiberg 1913, 313.) jenen unsittlichen Grundsatz beurteilt. Auch ich unterschreibe jedes Wort. Aber wenn man das anerkennt, dann erhebt sich doch wie eine Sphinx die Frage: „Wie kam es dann, dass im XVI. u. XVIII. Jh. fromme, ja heiligmässige Katholiken diesen «heidnischen» Grundsatz ohne Bedenken gebilligt und angewandt habén?“ Hätte damals ein Prediger die Krebschen Worte von irgendeiner Kanzel verkündigt, er hätte einiges erleben können, nicht nur bei den Protestanten, sondern auch bei den besten Katholiken“, mert csak a XVII. század után jött a szubjektivizmus és felvilágosodás, hogy e „pogány hitelv“ pogányságát katolikus és protestáns azóta egyaránt belássa.

Az elterjedésre Pázmány nyilatkozatát 1. Az mostan támadott új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága, az egyetemi kiadás 1. köt. 414. l. és Alvinczihez öt szép levél, u. azon kiadás 2, 582. l., a XVIII. sz.-ra: *Andreas Schmal*, Brevis de vita superintendentum evangelicorum in Hungária commentatio 1761, kiadva *Andr. Fabó*, Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungária historica, 1, 1861; u. az, Adversaria ad illustrandam históriám ecclesiasticam evangelico-hungaricam pertinentia, 1765, u. ott 2. kötet, főként 58—74. l.; továbbá *Martinus Klanicza*. Fata aug. conf. ecclesiarum, u. ott 3. kötet és *Martinus Klanitzus*, Christiana saeculi XVI. per Hungariam in religione tolerantia, Pest 1783. Az egyes területekre igen nagy anyagot szolgáltatnak a protestantizmus regionarius feldolgozásai-melyek pontos és szor-

galmas munkát nyújtva, a katolikus egyházi történetírást e téren nagyon is háttérbe állítják, köztük *Thury Etele* id. m.; *Payr Sándor*, A dunántúli evangélikus egyházkerület története, I., Sopron 1924; *Bruckner Győző*, A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben, I. Budapest 1922, stb.

A Serédek pozsony megyei birtokaira I. E. T. E., 5, 90. 1., a pozsonyi káptalan vizsgálatát. Dévai Bíró Mátyás pályájára I. *Révész Imre* id. életrajzát s *Zoványi* id. m. 115. 1., aki különben a tényeket feltűnő egyoldalúsággal kommentálja (pl. egy hitvitát úgy ír le, hogy ott a katolikusok „szégyenletes vereséget”⁴¹ szenvedtek, holott tudjuk, hogy mindkét fél ezt szokta állítani a másikról, tehát ilyes dolog történeti ténynek egyik fél terhére sem könyvelhető el). Sylvesterre I. *Révész Imre*, Erdősi János, magyar protestáns reformátor stb., Debrecen 1859 és *Zoványi* id. m. 117, 121. 1. [A keleti püspökségekre *Juhász Kálmán*, Két kolozsmonostori püspökapat a XVI. században, Érd. Múzeum 1933, 424. 1.] Fráter Györgyre I. *Bunyitai*, A váradi püspökség története, Nagyvárad 1883, 1, 393. 1., a ferencesek pusztulására *Karácsonyi* jd. m. 1, 102. 1. Perényi Péterre egyebek közt, mik fent, a Harmadik Fejezetnél, idézve, *Zoványi* id. m. 78. 1., Thurzó Elek leánya menyekzőjére E. T. E. 3, 478. 1. Egyéb adatok: *Payr*, *Thury*, *Zoványi*, *Révész* id. művei alapján, Dévai Bíró Mátyás helyesírási könyve: *Orthographia Hungarica*, azaz igaz írás módjáról való tudomány magyar nyelven, Cracovia 1549, v. ö. *Melich János*, Magyar Könyvszemle 1908, 119. 1. A kolozsvári beolvasztásra *Jakab Elek*, Kolozsvár története, 2, 185. 1. — Ecsedi Báthory István országbíró végrendelete, Századok, 1890, 124. — A magánkegyúri jog gyakorlásának egyházi feltételeire I. *Kollányi*, id. m. 227. s köv. 11., Buda és Székesfehérvár reformádójára, *Turkovics Miklós* budai bíró hatása alatt I. *Szilády Áron*, Régi Magyar Költők Tára, 4, 266. s köv. 11. — A patronusok dicséretére id. részlet *Melius Juhász Péter*, Válogatott Prédikációk, Debrecen 1563, ajánlása Mágócsi Gáspárnak, Massai Euláliának. Ez az egykorú vallási irodalom mind-egyedül csak nyelvészeti és irodalomtörténeti szempontból talált feldolgozásra, bár ez a munka is csak a kezdetén van (v. ö. *Kerecsényi Dezső*, Elvi kérdések a régi magyar irodalomban, Minerva, 1923 és *Eötvös-Füzetek*, II. 1922—23), történeti, köz- és magánjogi, s általában szellemtörténeti szempontból teljesen kiaknázatlanok e kötetek, melyek pedig manapság a Nemzeti Múzeum Széchenyi Országos Könyvtárában (az Apponyi- és Todorescu-könyvtárral együtt) igen könnyen és nagy teljességben hozzáférhetők. A magyar szellemnek nincs még egy oly kincsébányája, mint e XVI. és XVII. századi egykorú nyomtatványok. A felsőbbiséget illető nézeteket először vagyok kénytelen itt összeállítani, természetiein csak főbb reprezentánsokban. — *Bornemisza Péter*, Prédikációk egész esztendő által minden vasárnapra, Detrekó 1584, az idézett helyek CXVI., DCLXXVIII. s következő. DCLXXXIII. lapokról. Az 1555-i erdődi zsinat cs a debreceni konfesszió id. helyeit I. *Kiss Áron*, A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése, Budapest 1882, 41, 175, 176, 178. 11. I. *Jakab király* Basilikon doronja *Szepesi Korocz György* fordításában megjelent Oppenheim, 1612, az id. hely a 68. lapon. *Heltai Gáspár*, Katechizmus, 1553, végén a fejedelmi hatalom ellen szóló, id. részlet. A Beythetől id. részlet: *Beythe Isiván*, Esztendő által való vasárnapi Epistolák, magyarázatokkal öszve, Németújvár 1584, 123a 1. Az udvari pap-püspökök eseteire I. *Payr*, id. m. 617, 621, 633. 1. *Thury*, id. m. 223. 1., *Nádasdy Ferencné* *Báthory Erzsébet* szerepére *Payr*, id. m. 635. 1. *Báthory Boldizsára* *Thury*, id. m. 30. (egyéniségére általában. *Takáts Sándor* fent id. műveiben). *Perényi Gábor* konfliktusára *Thury*, id. m. 53. 1., *Kiss Áron* id. m. 290. 1., *Zoványi* id. m. 414, 419. 1. az engedetlen prédikátorok távozásáról. — A *História colloquii Csepregiensis* egykorú szövegét I. *Thury*, id. m. 70. 1., továbbá *Payr*, id. m. 729. 1., az 1598-i Bevihe elleni evangélikus beadványra I. *Récsey Viktor* cikkét, Magyar Sión, 1891, 917. 1. *Beythe* nézete a hitviták haszontalanságáról id. *Payr*, id. m. 735. 1. — A kryptokalvinistákra I. *Ráth Károly*, *Pilcz Gáspár* és ellenfelei, Magyar Könyvszemle 1892, 28. 1. — A kálvinizmusnak az unitarizmusmal folytatott hitvitáira I. az id. összefoglaló protestáns műveken kívül az unitárius álláspontra, melyben még ma

is ott rezeg a szenvedéseken való elkeseredés, *Kanyaró Ferenc*, Unitáriusok Magyarországon, tekintettel az unitarizmus általános történetére, Kolozsvár 1891; *Borbély István*, Unitárius polémikusok Magyarországon a XVI. században, Kolozsvár 1909; *Kanyaró Ferenc*, Protestáns vitairatok Melius idejéből, Magyar Könyvszemle 1896, 321. l.; *Zoványi Jenő*, Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből, Sárospatak 1887; Melius Péter mint cxegeta. Fő kútfők egyike (*Melius Juhász Péter*), Az Arán Tamás hamis és eretnek tévelgéseinek stb. (az 1561. debreceni disputa leírása), Debrecen 1562; az unitarizmussal szemben a református álláspontot képviseli még *Kiss Áron*, Károli Gáspár küzdelme a szentháromság tana védelmében (= KároliEmlékkönyv, szerk. *Kenessey Béla*, Budapest 1890, 46. l.). — Dávid Ferenc id. nyilatkozatára l. *Dávid Ferenc*, Első része az szentírásnak külön külön részeiből vett prédikációknak, Álba Júlia 1569, az ajánlásban. — János Zsigmond id. mondása *Kanyaró*, Magyar Könyvszemle 1896. id. értekezésében. V. ö. még általában Egység Könyve, sajtó alá rendezte *Maszyik Endre* (— Az ág. evang. kér. egyház emlékei 1, 1908), A hercegszöllösi kánonok, más egyházi kánonokkal egybeveté Mokos Gyula, 1901.

Az erdélyi vallási viszonyok kialakulását a fejedelmi hatalom és egyhitű terület szempontjainak figyelembevételével kénytelen voltam teljesen újonnan formulázni, s ezzel az eddigi felfogástól eltérni, amelyet *Pokoly József*, Az erdélyi református egyház története, Budapest 1905, 4. kötet fejez ki legrészletesebben. Ez a sok adattal rendelkező nagy mű logika és egyseges felfogás dolgában messze elmarad pl. Thury, Payr, Bruckner művei mögött, Révész Imrét nem is említve. Magyarzataiban egyházi fogalmak szűk medrébe akarja szorítani az erdélyi fejlődés rohanó folyását; a „jus reformandi“ gyakorlását szerinte az „innovatio betiltása¹“ olyképen szabályozza, hogy bár nem egészen szabadelvűleg, mégis biztosítja az „egyenjogúságot“. A katolikus javak szekularizációját úgy magyarázza, hogy az egyenjogúság kereteiben utasítottat a katolikus egyház, hogy kánonjogi pretenzióiról lemondva, „mint tisztán vallásérkölcsi intézmény szervezkedjék“, a szekularizáció tehát „nem erőszakos tény, hanem az állampolitikai eszély által követelt szükség-- és így tovább. Igen érdekes a nagy erdélyi szász történetíró, Fr. Teutsch ev. püspök felfogása, aki tagadja, hogy az erdélyi felekezetek közt egyenjogúság lett volna: „Gerade das Schicksal der unitarischen Kirche beweist, wie die Beschlüsse des siebenbürgischen Landtages, die nacheinander die drei neuen Konfessionen anerkannten, weit entfernt davon waren, ein Ausdruck moderner Gleichberechtigung zu sein. Die evang. Kirche errang zuerst die Anerkennung, weil damals nahezu das ganze Land evangelisch war, die reformierte und unitarische, weil deren Vertreter, der ung. Adél und bald der Fürst, sich dicsen zuneigte und der Adél als Landstand soviel Macht besass, die Kirche anerkennen zu lassen, zu der die Mehrzahl oder (wie zür unit. Kirche) eine gewichtige Zahl seiner Mitglieder sich bekannte.-- *Friedrich Teutsch* Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen, 1, 285. l. A régi felfogás alapján adatok összefoglalva *Gagy Sándor*, Erdély vallásszabadsága a mohácsi véstől Báthory Istvánig, Budapest 1912. — Az erdélyi viszonyok tényleges kialakulására l. a szövegeket *Szilágyi Sándor*, Erdélyi Országgyűlési Emlékek (— E. O. E.) 2, 78. s köv. 11. az 1557. országgyűlésre, 2, 231. l., az 1563-ikire 2, 341, 343. l., az 1568-ikire („hallatlan valláspolitikai elv“, *Révész Imre*, A magyarországi protestantizmus tört., 29. l.), 2, 368. l., az 1570. megyesi országgyűlésre 2, 577, az 1576-ikire, v. ö. *Veszély Károly*, Erdélyi egyháztörténelmi adatok, Kolozsvár 1860. [Az 1556-i iskolaalapításra l. *Asztalos Miklós*, Az erdélyi állam iskolapolitikája, Lugos, Magyar. Kisebbség, 1929. Karácsony Györgyre l. *S. Szabó József*, Karácsony Gy. tömegmozgalmának rugói, Debreceni Szemle.] Báthory István cenzura?rcndelete, *Székely Oklevéltár*, 4, 18. l.; a katolikus álláspontra l. *Karácsonyi János*, Erdély és a kapcsolt részek vallási állapotai 1526—1571 (= Az erdélyi katholicizmus múltja és jelene, Dicsőszentmárton 1925, 31. l.). Az erdélyi szász protestáns felfogást, bibliográfiával monumentálisan reprezentálja *Friedrich Teutsch*, Geschichte der evangelischen Kirche

in Siebenbürgen, 2 kötet, Hermanstadt 1921—22. [Az erdélyi tolerancia kérdésében vallott felfogással több bírálat és értekezés helyezkedett szembe, melyeknek összefoglalóan válaszoltam Az erdélyi tolerancia körül címmel, Kath. Szemle, 1934, 662. 1. E cikkemmel egyidejűleg jelent meg Révész Imre tanulmánya, A protestantizmus és a vallásszabadság, Prot. Szemle, 1934, 473. 1., ahol ő a troeltschi Alt- és Neuprotestantizmus helyében reformátori és nem-reformátori protestantizmust különböztet meg, s az előbbire nézve megállapítja, mint természetes dolgot, hogy nem a „vallás szabad gyakorlatát” követelte, hanem ellenkezőleg: a saját hitének kizárólagos érvényesítését; álláspontja a XVI. századi protestantizmusnak a Tekintély, nem a Szabadság, mert „objektív-autoritatív felfogás, szubjektívizmus és individualizmus leg-halványabb árnyéka nélkül”. Szerinte is minél inkább érvényesül a XVI. és XVII. században „ez az eredeti és hiteles reformátori protestantizmus, annál kevésbé találkozunk az illető pontokon bármiféle vallási szabadságnak, illetőleg türelemnek még csak rezdüléseivel is. Ezt a tényt a történelemből — teszi hozzá — kétségbevonhatatlan elvi alapjánál fogva, egyszer már vég-érvényesen el kellene fogadnunk minden szemérmes szépítgetés és szégyenlős leplezés nélkül”. Szerinte is (mint én is megírtam), nem lehet sérelemnek tartani, ha protestánsról e korban megállapítatik, „hogy nem volt elvileg a vallásszabadság híve, sőt éppen türelmetlen volt”. Ezen nyilatkozat után, azt hiszem, az én elvi álláspontom és annak következményei nem lehetnek többé nálunk sem tudományos vita tárgyai, — legfőlegb a tudatlanság hadakozhatik ellenük. Természetesen soha sem tagadtam, amit Révész a nem-reformátori protestantizmusról állít, hogy t. i. ez a „vallásszabadság! és vallástürelmi eszmék melegegyája” volt. Itt említem meg, hogy a protestantizmus elvi türelmetlenségének kimutatásával, valamint elterjedésénél a nagybirtok szerepének feltüntetésével egyáltalán nem szándékoztam a katolicizmus történetét „tehermentesíteni”, avagy a XVII. századi ellenreformáció-terjesztést és annak türelmetlenségét „igazolni”, miként ezzel megvádoltak. Meggyőződésem, hogy a vallási elvekből és erős hitből származó türelmetlensége elmúlt századoknak egyik félre sem lehet kompromittáló, s annak eltagadása egyik félre sem dicsőség vagy előny. Katolicizmusnak és protestantizmusnak ma egész más problémákat ad fel az élet, s a múltat illetőleg mindkettőnek egy a feladata: az igazság keresése és a megtalált igazság bátor kimondása. V. ö. még e kérdésekre *Pompéry Aurél*, Irányzatos-e a magyar protestáns történetírás? 1930, aki több jóindulattal, mint sikerrel közvetíteni akar.]

BÁTHORY ANDRÁS id. esetére 1. *E. T. E.* 1, 394, 395. 1. — Bornemisza Pál, Prédikációk id. helyen, ajánlás. — A protestáns paphiányra 1. *Payr* id. m. 627. 1.; a Melius-idézetet 1. *Melius. Juhász Péter*, Prédikációk, kit postillának neveznek, a próféták és apostolok- írásából stb. Döbröczönben 1563, ajánlás Mágócsi Gáspárnak. Bornemisza Péter rossz napját 1. *Bornemisza Péter*, Negyedik része az evangéliumokból és az epistolákból tfló tanúságoknak, Sempte, 1578, folio 647—930: ördögi Prédikációk, vagy sok csudálatos kisírtétekről. 823 a—b folio. A prédikátorok lendülete- és energiájáról Révész id. m. 14. 1., u. ott az egyes prédikátorok rövid jellemzése és irodalom; bibliografiát 1. még az egyesekre: *Pintér Jenő*, A magyar irodalom története a legrégibb időkől Bessenyei György felléptéig, 2, Budapest 1909, passim. — A protestáns szervezet története, éppen úgy, mint a hitelvek kialakulása sincs még kielégítően megírva, kivéve az erdélyi szászokra nézve, *Fr. Teutsch* id. művében. V. ö. a zsinati végzéseket, *Kiss Áron, Mokos, Pokoly, Zoványi, Révész* id. m., [továbbá *S. Szabó József*, Zwingli és a magyar reformáció, Theologiai Szemle 1931]. — A protestáns lelkipásztorok, a hívek lelki gondozása szintén nincs feldolgozva, s így az egykorú irodalomból voltam kénytelen önállóan összeállítani az adatokat: *Batizi András*, Kereztyeni tudományról való rövid könyvecske, 1550; *Sibolti Demeter*, Vigasztaló könyvecske, Galgóc 1584; *u. az*, Lelki harc, 1584; *Fons vitae* Debrecen 1589; *Szikszai Helloweus Bálint*, Az egri kér. anyaszentegyháznak és azzal egyetemben az többinek is tanúságára irattatott rövid catechisínus, Debrecen 1574; *Kérolí Péter*, A halálról, feltámadásról stb. 1575; *Heltai Gáspár*, Vigasz-

taló könyvecske, Kolozsvár 1553; *Bornemisza Péter*, Igen szép és szükséges prédikáció az Istennek irgalmasságáról és az mi egymáshoz való irgalmasságinkról, (Sempte) 1578, Ezechiél id. beszéde *Heltai Gáspár*, A bibliának negyedik része, azaz a prófétáknak írások, melyek magyar nyelvre fordítottak, a régi és igaz szent könyvekből, Colosvár 1552; a kikeletről id. rész *Bornemisza Péter*, Prédikációk, XI. folio. [A protestáns tanok eredetéről és elterjedésük útjáról újabban több kitűnő munka jelent meg, melyekből felhasználtam: *S. Szabó József* id. értekezését Zwingliről, *Révész Imre*, Krisztus és Antikrisztus (Ozorai Imre és műve), Theol. Szemle, Debrecen, 1928; *u. az.*, Bucer Márton és a magyar reformáció, *u. ott* 1933, és *u. az.*, Kálvin legelső magyar támadója: Draskovich György, *u. ott* 1933. Több tanulságos értekezése van *Asztalos Miklósnak* a wittenbergi magyar hallgatókról: A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus, bécsi Tört. Intézet Évkönyve 1932, A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismerete, Egy. Phil. Közl. 1934, bár tetszetős megállapítása, mely szerint a lutheránus wittenbergi professzorok német előadását nem értették a magyarok, s ezért terjedt el köztük a kryptokálvinizmus, a protestáns szakemberek nem fogadták el. A kezdetben érvényesülő erőkre döntő jelentőségű tanítást nyújt *Révész Imre*, Szempontok a magyar „kálvinizmus” eredetének vizsgálatához, Századok 1934. A protestáns ima kifejlődésére tanulságos *Incze Gábor*, A magy. reform. imádság a XVI. és XVII. században (a debreczeni Theol. tanulmányok közt), aki a Régi Magy. Könyvtár anyagát használta fel, továbbá *Enyedy Andor*, Magy. ref. kátéirodalom, Theol. Szemle 1928. *Tarczay Erzsébet*, A reformáció Horvát-Szlavónországban, Theol. Szemle 1929, gazdag adataira nincs alkalmam itt kiterjeszkedni.]

A KATHOLIKUS MOZGALOMRA 1. a fent idézett általános műveket; az országgyűlési tárgyalások protestáns feldolgozása *Zsilinszky Mihály*, A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve, 1. kötet, Budapest 1881. Révay Ferenc ügyére 1. E. T. E., 5, 205, 320. 1. A helytartótanács 1548. felterjesztése *E. T. E.*, 5, 114. 1. — Oláh Miklós reformjainak régebbi előadása *Lányi Knauz*, id. m., 2, 98. 1., zsinati határozatok kiadva Car. Péterfy, Sacra concilia ecclesiae Rom. Cath. in regno Hungariáé, 1016—1715, Posonii 1741, 2. kötet, 8. laptól, továbbá *Kollányi Ferenc*, Zsinati bíróság Magyarországon 1561, Magyar Sión 1895, 81. és *u. az.*, Képek a hazai hitújítás történetéből, *u. ott* 1891, 749, 840, 899. 11., a vizitációk jegyzőkönyveinek alapvető felhasználása, A katolikus iskolaügy története ebben a korban nincs eléggé feldolgozva, a *Békefi Rémignél*, A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig, 1910. c. műben kimutatott korábbi iskolák megszűnése csak incidentálter ismeretes; v. ö. még *Franki Vilmos*, A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században, 1873, ma már elavult, sok új kis publikációt kellene új feldolgozásába beledolgozni. — A trienti zsinatra *Fraknoi Vilmos*, Magyar főpapok a trienti zsinaton, Esztergom 1863; *Theodor Bruno Kassowitz*, Die Reformvorschläge Kaiser Ferdinands I. auf dem Konzil von Trient, Wien und Leipzig 1906; legújabb teljes leírása a zsinatnak irodalommal *Pastor* id. m. 7. kötetében; a legfontosabb forrásművek és feldolgozások jegyzéke. A magyar püspökök részvételét eddig megjelent adatok alapján újra kellene feldolgozni. [V. ö. legújabban *P. Costil*, La figure morale d'André Dudith, humaniste hongrois, Revue des Études Hongroises 1934.] Magyar szempontból kihasználatlan még *Otto Braunsberger*, B. Petri Canisii. S. J., Epistolae et Acta, Friburgiae, vol. 1—6, sok adat az 1—4. kötetben, így 1, 433. 1., 3, 502, 752 stb. 11.; s *u. az.*, Petrus Canisius, Ein Lebensbild, Freiburg 1921. [A trienti zsinat határozatai végrehajtásának kérdése ma már tisztázva van, amit *Vanyó Tihámér* könyvének köszönhetünk: Püspöki jelentések a magy. sz. korona országainak egyházmegyéiről 1600—1850. (a Római Magy. Tört. Intézet Kiadványai II.), Pannonhalma 1933, a Bevezetés gazdag anyaga részleteinek átvételére nincs helyem.] — A szemináriumokra 1. *Mihályfi Ákos*, A papnevelés története és elmélete, 1, 1896, 121. stb. 11. — A jezsuitarend magyarországi szereplésére összefoglalás, irodalommal, *Velics László* S. J., Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából, 1. 1560—1610, Budapest 1912,

u. itt idézve Oláh Miklós e téren való működésére *Ipolyi Arnold, Kollányi Ferenc, Sörös Pongrácz* cikkei, továbbá *Fraknoi Vilmos*, Egy magyar jezsuita a XVI. században (Szántó István), Katholikus Szemle 1887. [V. ö. legújabbban *Meszlényi Antal*, A magy. jezsuiták a XVI. században (Szent István-Könyvek 92. sz.) c. adatbő művével.] — Telegdire és Mónoszlaira az irodalmat 1. Pintér *id. m. Telegdi* Canisius-katechizmusának Pécsi Lukács gyarló magyar versével ellátott kiadása Nagyszombat 1596. *Telegdi Miklós*, Az evangéliumoknak, melyeket vasárnapokon és egyéb ünnepeken esztendő által, az anyaszentegyházban olvasni és prédikálni szoktanak, magyarázatjának első része, Bécs 1577. *Monoszlai András*, Apologia, a közönséges keresztyén hit ágazat tinak... oltalma Dávid János felelete ellen, Nagyszombat 1588; *u. az*, De cultu imaginum, az idvességre intő képeknek tiszteletiről... *u. ott* 1589, De gratia .. . Az Isten malasztjáról, az szabad akaratról stb. *u. ott* 1600. De invocatione et veneratione sanctorum, *u. ott* 1589, Pécsi Lukács élete és munkássága nincs feldolgozva, 1. tőle: Hasznos orvosság, minden lelki betegség ellen..., Nagyszombat 1597; A testi hét irgalmasságok, *u. ott* 1598; *u. az*, Keresztyén szüzeknek tisztességes Koszorúja vagy lelki füves kert *u. ott* 1591, a Nemzeti Múzeum példányában Virág Benedek 1810 június 18-i bejegyzése; [németből fordított voltát kimutatta *Rapaics Raymond*, Botanikai Közlemények 1931]. — *Balassa Bálinttól* íratott Campianus Edmondnak, ... tíz magyarul írott okai, Vienna 1607, Dobokay Sándor, ajánlja Forgách Zsigmondnak; felhasználta már *Décsi Lajos*, *id. Balassa* kiadásában, 1, LV. 1.

VI. AZ ERDÉLYI FEJLŐDÉS.

Az erdélyi történetnek, mint egyetlen, egységes folyamatnak feldolgozásai: *Kövári László*, Erdély történelme, 5 kötet, Pest 1859—63, és *Szilágyi Sándor*, Erdélyország története, különös tekintettel művelődésére, 2 kötet, Pest 1865—66. Ezen időtől fogva az erdélyi történetnek nincsen külön feldolgozása, aminek a 67-es korszak politikai felfogása az oka: miután 1848 kimondta az Erdélynek Magyarországgal való unióját, s ennek értelmében az alkotmány 1867-i helyreállításával Erdély politikai önállósága végkép megszűnt, ezen politikai tényeknek megfelelően nem látszott többé sem aktuálisnak, sem szükségesnek a magyar történettől különálló erdélyi történetművelés. Aminek sajnos, következménye lön, hogy a történeti kutatás és feldolgozás haladottabb módszerei szinte hatvan esztendőn keresztül nem alkalmaztak többé az erdélyi történetre, mint egyetlen, önmagában szerves folyamatra. Az egyetlen azóta megjelent erdélyi történet szász szempontból készült, a magyar és székely történet elmellőzésével, vagy egyoldalú, néhol ellenséges színezésével: G. D. és Fr. *Teutsch* (ez utóbbitól a három utolsó költt), Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk, 3. kiadás, 4. kötet, Hermannstadt 1899 óta; szász szempontból tekintve, ez a könyv monumentális egyszerűséggel foglalja össze a szerzők népének viszonyosságait, s így folyton megújuló forrása a szász összetartozás érzésének; — eléggé nem ^sajnálható, hogy sem a székelyekről, sem az egész erdélyi történetről nincsen hasonló értékű könyvünk. A székelyekről az adatok legújabb összeállítása *SzádeczkyKardoss Lajos*, A székely nemzet története és alkotmánya, Budapest 1927. — A régi, fejedelemség korabeli Erdély viszonyainak legjobb leírása: *Josephus Benkö*, Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae Principatus, 2. kiadás, 2. kötet, Claudiopoli 1834. — A legfontosabb akta- és kútfőpublikációk: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, Budapest 1876—1898, 21 kötetben kiadta *Szilágyi Sándor*, a következőkben E. O. E. alatt idézve; Székely Oklevéltár, kiadta *Szabó Károly* és *Szádeczky Lajos*, 7 kötet, 1872—1898; Quellén zür Geschichte der Stadt Brassó—Kronstadt, 7 kötet, 1888 óta, a számadások és elbeszélő kútfők igen pontos kiadása; *gróf Mikó Imre*, Erdélyi történeti adatok, Kolozsvár 1855, 4 kötet, *gróf Kemény József* és *Kovács István*, Erdélyország történeti tára, Kolozsvár, 1837, 2 kötet stb.

A trianoni katasztrófa az erdélyi történet felfogásában új jelenségeket hozott: az unionisztikus korszak antitranssilvanus történeti felfogásával szemben felmerült Erdély önállóságának, az erdélyi történet önmagára támasz-

kódó, immanens erőinek kutatása. A gondolatnak legmarkánsabb kifejezése *Gyárfás Elemér*, Bethlen Miklós kancellár, Dicsőszentmárton 1924, aki Cserei Mihály felfogását ismételve és elmélyítve az erdélyi történetnek a magyartól, s egyúttal romántól függetlenségét, de mégis mindkettővel összekötöttségét hirdeti. Ezzel van kapcsolatban a napjainkban megindult kutatás is az erdélyi lélek, az erdélyi öntudat mibenléte és történeti múltja iránt, v. ö. *Ravasz László*, Az erdélyi lélek (= Protestáns Szemle 1925), *Asztalos Miklós*, Az erdélyi tudat kialakulása (= Bartha Miklós-Társaság Évkönyve 1925), *Szekfü Gyula*, Az erdélyi probléma (= Napkelet 1925), *Nagy Miklós*, Erdély jövője (— Budapesti szemle 1926). *Asztalos Miklós* id. művében összeállítja azon adatokat, melyek szerinte az erdélyi öntudatnak már¹ a XVI. századra nézve bizonyítják kifejlődését; az én felfogásom szerint, melyet a szövegben iparkodtam megokolni, az erdélyi öntudat és vele Erdély önálló államisága későbbi, hosszas fejlődés eredménye, s teljesen csak akkor van készen, mikor az önálló fejedelemség megszűnik, de tovább él, érzésben, a nagyfejedelemség idejében. A XVI. századra nézve kétségtelenül korai erdélyi öntudatról beszélni. [Ugyanezen állásponton van *Deér József*, A középkori Erdély, és *Eckhart Ferenc*, Erdély alkotmánya, mindkettő Magyar Szemle, 1934, XXII. kötet. Az erdélyi szellemiség problémáira *Makkai Sándor* szép könyve, Erdélyi szemmel, Kolozsvár, 1932.]

A székely viszonyokra l. *Connert János*, A székelyek alkotmányának története, különösen a XVI. és XVII. században, németből fordította *Balásy Dénes* (elég rossz fordítás), Székely udvarhely 1906, az eredeti: Die Rechte der Szekler vom Jahr 1562 bis 1691; *Szádeczky* id. m.; v. ö. továbbá a Székely Oklevéltár idevágó részeit és *Szabó Károly*, A régi székelység, Kolozsvár 1890. A székelységtől kiállított harcosok számát *Oláh Miklós* Hungáriájában 50.000-re, *Verancsics János*, Erdély leírásában, 30.000-re teszi, mindkettő kétségtelenül túlzott adat, *Szabó Károly* id. m. szerint 1566—69 körül 60—70 főember, 2—3000 lófő van, Basta összeírása szerint 1602-ben 9439 nemes, lófő, darabont, szabad és jobbágyszékely élt, *Székely Oklevéltár*, 5, 321. l. Ezt a számot 5-tel szorozva, megkapjuk a székelység egész lélekszámút: 50.000, a XVI. század első felében valamivel több lehetett.

A szász viszonyokra l. *Teutsch* id. m., a népsűrűsége *Fr. Schuller*, Volks-; statistik der Siebenbürger Sachsen (= Forschungen zur deutschen Landes- u. Volkskunde, 9, 1895), e szerint a XVI. század elején 180—190 faluban és több városban összesen 68.160 szász lakott, köztük Szeben lakossága 5620, Brassóé 4930, Besztercéé 3515, Segesváré 3140, Medgyesé 1710-et tett ki, mindez, összehasonlítva a nyugati városok akkori lélekszámával (l. a Handwörterbuch der Staatswissenschaften adatait), kétségtelenül túmagas. — Scpsiszentgyörgy vásárjogára, Brassó tiltakozásait l. *Székely Oklevéltár*, 3, 239, 241. l. Az egyházi universitas, az Ecclesia Dei nationis Saxonicae kifejlődésére l. *Fr. Teutsch*, Geschichte der evang. Kirche in Siebenbürgen, I. kötet, 1921, 173 stb. 11. — Béli Ferenc szolgájának esetét l. Székely Oklevéltár, 3, 300. l. A városi polgárság elzárkózására a magyarok elől *Ostermayer Jeromos* történeti műve, Quellen zur Gesch. der Stadt Brassó, 4, 505. l. (= *Graf Josef Kemény*, Deutsche Fundgruben z. Gesch. Siebenbürgens, Klausenburg, 1839, 29. l.), továbbá *Teutsch* id. szász története 1, 262, 264 stb. 11. A szász és magyar nemzet kolozsvári harcairól és a fejedelem döntéséről l. Erzählung, wie sich die Hungarische wieder die Saxische Nation in Clausenburg empöret, *Kemény* id. Deutsche Fundgruben, főként 89, 96. 11., továbbá *Teutsch* id. műve 1, 247. l. Huet Albert beszédét l. *Mathias Miles*, Siebenbürgischer Würgengel, 1670, 151. — *Verancsics* előadása az oláhokról id. összes művei 1, 14. l. [Erre vonatkozó részletemmel foglalkozik *Nic. Dráganu*, Quelques remarques historiques, Revue de Transsylvanie, Cluj, 1934, aki elem tartja, hogy Verancsics csak az erdélyi oláhokról szól, nem pedig a Bánát, „Crisana“ és Máramaros oláhágáról; ebben igaza van, de én is csak Erdélyre értem Verancsics szavait, a Temesköz, Körösszög stb. néprajzi viszonyait illető előadásommal már nem foglalkozik szerző, aki különben abból, hogy szerintem több hunyadmegyei oláh nemes volt, mint székely főember, merészen azt következteti, hogy akkor hát egyedül Hunvad megye-

Németújvár 1596, ebben Huszár Péter és Lévai Nagy Ferenc id. nyilatkozata, továbbá *Baronyai Decsi János*, Az Caius Crispus Sallustiusnak két históriája, Szeben 1596, benne az ajánlás szavai. V. ö. Silvio Piccolomini jelentését a toskanai herceghez, *A. Veress*, Campania crestinilor in contrá lui Sinan Pasa din 1595 (bukaresti román Akad. kiadása 1925). — Sem Báthory Zsigmondnak, sem feleségének, Mária Krisztinának nincs megfelelő életrajza, mely tors ténétükben a lelki tényezőket is lemérné. V. ö. Mária Krisztina anyjának életi rajzát: *Fr. v. Hurter*, Maria Erzherzogin zu österreich, Herzogin v. Bayern, Schaffhausen 1860, benne a házasság előkészületeire, a felsőmagyarországi utazásra stb. adatok, egészen Mária Krisztina 1621-i haláláig; továbbá *Hurter*, Ferdinand II. und seine Eltern, 3, 322 s köv. 11. ^r

Báthory Zsigmond lemondásától Bocskay erdélyi uralmaig 1. az általa nos erdélyi feldolgozásokat; a „tündérországra“ sok adat, így Székely Lukács mondása 1554-ben, Isten vigyen ki ez tündérországból, noha szép Ilonám nincsen, *Tört. Tár* 1907, 527, Nádasdy Tamás mondását *Szamosközy*, *Tört.* maradványai 4, 1; Gyulafi Lestár mondása szintén Szamosközynél, aki itt kiírta Gyulafi jegyzéseit, 4, 13. 1., Kendy Sándor id. részletét Géczy János gubernátorhoz írt leveléből ugyancsak Szamosközy, 4, 20. 1., a gigantomachia hasonlata u. ott, 4, 18. 1. Mihály vajdára *Szádeczky Lajos*, Mihály havasalföldi vajda Erdélyben, 1599—1601, Budapest 1882, ezen munka óta azonban nemcsak az E. O. E. kötetei, hanem *Veress Endre* következő, nagyméretű publikációi is lényegesen gyarapították e korszak és embereinek ismeretét: *Veress E.*, Carrillo Alfonz jezsuitaanya levelezése és iratai, 1591—1618, Budapest 1906 (akadémiai kiadás), u. az, Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597—1607), 2 kötet, Budapest 1909 és 1913 (akadémiai kiadás); u. az, Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből, 1592—1600 (rr Monum. Vaticana Hungariáé, series II., tom. 3.), Budapest 1909, benne Alfonso Visconti, Cervia püspöke részletes jelentései a havasalföldi hadjáratról is; 1597 Zsigmondnak Rudolffal leendő tárgyalásairól megjegyzi: un mélanconico malamente puo curar un'altro, 274. 1. — A szövegben idézett nyilatkozatokat az erdélyiek változékonyságáról, s a Habsburgok bizalmatlanságáról 1. *Veress*, Basta 1, 108, 111, 115, 119. 1., 2, 372, 373. 1., a német telepítés jogáról, 2, 249. 1.: mi metteró in cammino per andar di novo contra questa idra, che ogn'anno sorge piü orribile; továbbá 2, 183, 275, 371. 11., végül 2, 616. 1. saját katonasága rakoncátlanságáról. A Basta-korszak gazdasági bajai, éhínség stb. *Szamosközy* id. m. 4. kötetében vannak legborzasztóbb színekkel rajzolva, de megtalálhatók minden egykorú, így százsz kútfőkben is. [Erdély, s vele Moldva és Havasalföld c korbéli történetére 1. a román publikációt: Scoala Romána din Roma, Diplomatarium Italieum, Documenti raccolti negli Archivi Italiani I. Roma, 1925, benne *V. Vasiliu* és *Cl. Isopescu* közléseit, továbbá *Nic Buta* kiadásában Claudio Rangoni lengyelországi pápai nuncius emlékiratait 1599—1605-ből.]

VII. A NÉMET URALOM. BOCSKAY.

I. Eerdinánd családi viszonyaira 1. *Huber* id. m.. Miksa király szemé- Ivére a nagy irodalomból 1. *Robert Holtzmann*, Kaiser Maximilian II. bis zu seiner Thronbesteigung (1527—64), Berlin, 1903, legrészletesebb belső rajz; *Otto Helmut Hopfen*, Kaiser Maximilian II. und der Kompromisskatholizismus, München 1895, következtetéseiben elavult; *Viktor Bibi*, Zür Frage der religiösen Haltung K. Maximilians II. (= Archiv für öst. Gesch. 106) 1918, sok, alaptalan következtetéssel; *M. Koch*, Quellén zür Gesch. des Kaisers Maximilian II. 1857, 1861, 2 kötet, II. kötetben az 1570. speyeri országgyűlés, I 86—109, az 1566. hadjárat leírása; igen fontos publikáció, a magyar belső viszonyokra és a török háborúkra is *Viktor Bibi*. Korrespondenz Maximilians II., I. Familienkorrespondenz 1564—66, 1916, II. 1921. A három testvér örökösödését és az országok felosztását legjobban előadja *Josef Him*, Erzherzog Ferdinand II. von Tirol, Innsbruck 1885, 1, 41. 1. V. ö. még Miksa vallásos életére *A. Gindely*, Quellén zür Geschichte der böhmischen Brüder (= . Fontos

rer. Austriac. 1L, 19.) 126. 1., az augusztinusoknál, 184. 1. a pozsonyi Űrnap-oktávján tartott körmenetről. Az 1563. magyar koronázásra Holtzmannon kívül *M. O. E.*, 4, 386. 1. 1566-ra főként *Bibi*, Korrespondenz és *Huber*, id. m., 4, 262. 1. Albert bajor herceggel való levelezése *Bibi*, Korr., 2. kötetben. A törökpápai viszonyokra 1. *W. E. Schwarz*, Briefe u. Aktén zur Gesch. Maximilians II., I. Teil, Briefwechsel des Kaisers mit Papst Pius V., Paderborn 1889, továbbá *Pastor*, Gesch. der Papste, 8, 467, 539. 11.

Rudolf jellemére ma is használható *Anion Gindely*, Rudolf II. und seine Zeit, 1600—1612, Prag 1863, 2 kötet, továbbá a pápai követjelentések: Nuntiatúrberichte aus Deutschland, főként *J. Schweizer*, Puteo in Prag 1587—89, és Alf. Visconte, 1589—91, *A. O. Meyer*, Ferreri és Serra, Berlin 1911—13, és *F. Steve*, Briefe und Aktén id. sorozata; a velencei követ jelentéseket 1. *Alberi* id. m. (Germania), 14. kötet és *Fiedler* id. m. 317. 1. [Rudolf testi betegsége (a vérbaj) dolgát és 1586-ig terjedőleg politikáját legújban tisztázta *vitéz Kárpáthy^Krajvánszky Mór*, Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576—86), 1933, kinek adatait utólag iparkodtam felhasználni.]

A belső, rendi fejlődésre 1. a *M. O. E.* köteteit, melyeknek bevezető részeit a Vili. kötetig bezárólag (1597-ig) *Fraknoi Vilmos*, azután *Károlyi Árpád* írta. Előadásom igen sokban eltérő következtetéseken alapul, mint ITaknoié hasonlóképen eltérnek a rendiség és királyság viszonyának felfogásában *Andréssy Gyula*, A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai, 2. kötet, 1905, nagy művétől. Radéczi kir. helytartó 1576-i szereplésére 1. *M. O. E.*, 6, 140, 157, 161 stb. 11.; míg Radéczi egy politikai javaslatát „mefisztói inszINUációnak“ mondja *Horváth Mihály*, Magyarország történelme, 4, 376. 1., addig ezt az állítást *Károlyi Árpád* jellemrajzázza fejleszti ki: Thökölyi Sebestyén megszerzi Késmárkot c. értekezése szerint (Századok 1878): „mefisztói jellemű“, sőt a Dobó-Balassa-összeesküvésről írt, alább idézendő művében Radéczi „vérszopó jelleméről“ beszél. Károlyi Bocskaynak vérontó erdélyi politikájában felismerte a *politikai* vonatkozást, és nem keveri össze azt Bocskay „jellemével“. A magyar kamarának az udvari alá rendelése, azaz ennek megszigorítása kiderül az 1548. és 1569-i utasítások szövegcritikájából, *Theodor Mayer* id. m. 57. 1. és *Kérészy Zoltán*, A magyar kamara stb. id. m. 172. 11.

Az országgyűlési ellenzék lassú kifejlődését és az ellenzéki felfogás objektumait illetőleg a főként a *M. O. E.* kötetekben kiadott anyagot iparkodtam realisztikusabban interpretálni. *Károlyi Árpád* már a 80—90-es években kifejlődött sérelmi politikát vélt találni, s 1598-ról beszélve, ott „minden tekintetben igazolt és jogos sérelmi politika“ létét tételezi fel. *M. O. E.* 9, 18. 1. *Fraknoi Vilmos* pedig márl567-ről azt hiszi, hogy ott „a sérelmi politika már teljesen uralomra emelkedett“, *M. O. E.* 5, 87. 1. V. ö. még *Kérészy Zoltán*, Rendi országgyűléseink tanácskozási módja, 1906, ahol több helyes megfigyelés található. [Az 1581, 83. országgyűlésekre, a Báthory-pártra v. ö. *Kárpáthy. Krajvánszky* id. m.]

A Dobó—Balassa-összeesküvést teljesen megvilágítja *Károlyi Árpád*, Dobó István és Balassa János összeesküvése, Századok 1879, 398, 488, 564. 11., értékes még *Szádeczky Lajos*, Báthory István és egy magyarországi összeesküvés, u. ott, 1886, 851. 1. Valkai verse idézet *Valkai András*, Az magyar királyoknak eredetéről való históriájából, 1576 Az idegen kapitányok jelentőségéről egyik legkorábbi nyilatkozat Ernő főhercegtől, *AI. O. E.* 6, 341. 1. Zuan Michiel 1571-i jelentése *Fiedlernél*, id. m. 277 s köv. 11., Tommaso Con-tarini-é 1596-ból *Alberi*, id. m., 14. kötet, 195 s köv. 11., v. ö. ott Della guerra in Ungheria col Turco.

A TIZENÖTÉVES TÖRÖK háborúnak, sajnos, nincsen sem modern összefoglaló előadása, sem pedig a részleteket tisztázó, pragmatikus leírása. V. ö. *Hammer* és *Zinkeisen* id. műveit, ahol a török belső viszonyok rajzolják, III. Murad trónraléptére stb. *Zinkeisen* 3, 383 s köv. 11. A háború hatását fekete színnel festette *Salamon Ferenc*, a török hódoltságról szóló nagy művében, mely e részben sem avult még el. A magyar kutatás inkább csak egyes haditények leírására korlátozódott, ezzel foglalkozó értekezések a Századok, Had-

tört. Közlemények évfolyamaiban, v. ö. *Rónai Horváth Jenő*, Magyar hadi krónika, II. rész, 93. s köv. 11., továbbá *Acsády*, a millenn. történet 5. kötetét, ahol az egyes értekezések idézvék. Istvánffy Miklós történeti műve részletes rajzot ad, hitelességére l. *Hohib József*, Istvánffy Miklós históriája hadtörténelmi szempontból, Szekszárd, 1909. l. Egyetlen kísérlete a háború pragmatikus feldolgozásának *Alfred H. Loebtlől*, Zür Gesch. des Türkenkrieges v. 1593—1606 (— Bachmann-déle Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft, 6. és 10. füzet), Prag 1899, 1904, ami azonban a kérdés körvonalozása után már a maradék háborús évnél, tulajdonképen a háború kitörésénél, megszakad. A Drégely—Bakabánya közti harcokra, melyek tipikusnak tekinthetők, l. *Matunák Mihály* szorgalmas és hasznos munkáját, Drégely és Palánk katonai szerepe a törökök alatt, 1552—93, Korpona 1901. Az ozmán birodalom rabi szolgáló-állam természetét magyar vonatkozásban kiemeli *Salamon Ferenc* id. m. 104. l. — Dobsina pusztulását Pilcz egykorú leírása után előadta *ugyanő*, id. m. 98. l. Szikszó 1588-i megtámadására l. *Rónai Horváth Jenő*, id. m. 2, 107. l.

Rudolf szerepe az akták elfogulatlan vizsgálatából kiderül, v. ö. még *Gindely* és *A. O. Meyer* id. műveit. Rudolf törökellenes szerepét észrevette már Károlyi Árpád, *M. O. E.* 11, 255. l., ahol „ideális lendületét¹¹ említi.

VIII. Kelemen szerepére az egész irodalmat feldolgozta, s újabb levéltári adatokkal kiegészítette *Pastor*, id. m. 11. kötet, benne különösen az 5. fejezet: Bemühungen Klemens VIII. zür Abwehr der Türkengefahr, 198—229. 11. Fontos még a Pastortól különben részletesen felhasznált *Fraknoi Vilmos*, Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal, 3 (1903), s köv. 11., továbbá az Erdélybe küldött pápai követek jelentései: *Veress Endre*, Relationes nuntiorum apostolicorum in Transsilvaniam missorum, 1592—1600 (=r Mon. Hung. Vatic. II. 4. kötet), Budapest 1909, végül *A. O. Meyer* kiadása a Nuntiatürberichte közt. A kiállított pápai hadseregekre is ezek a munkák.

A háború jellegével, melynek alapvonása, hogy a nyugati hadtudományi elvek szerint vezették keleten, ahol más viszonyok voltak és hogy évtizedeken át zsoldosokkal végeztették, hadtörténelmünk, sajnos, nem foglalkozott. Éri nem tehettem egyebet, mint a Hans Delbrück nagy hadtörténeti művében megrajzolt nyugati elveknek a magyar viszonyok közt való érvényesülését és — természetes csődjét próbáltam megértetni. A zsoldosok használhatóságával, speciálisan a tizenöt éves háborúban, igen sokan foglalkoztak az egykorúak közül is, az erre vonatkozó, Magyarországon általában hiányzó irodalom és levéltári anyag feldolgozva *Jos. Karl Mayr*, Die Türkenpolitik Erzbischof Wolf Dietrichs v. Salzburg (— Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1912, 181. l., 1913, 193. l.) szép művében; a császári ezredekéről, Összeállítási módjukról, valamint a Magyarországon alkalmazott idegen erőkről l. *Heischmann* id. művét. A német birodalmi viszonyokra, amennyiben birodalmi gyűlésekkel összefüggnek, még mindig *Háberlin* id. m. a tájékoztató. Ezredesi Bestallungsbrief formájára l. gróf Schlick Sebestyén kinevezését, *Böhmische Landtagsakten* 8, 307. l., 1593-ból. A birodalmi zsoldosok ráncbaszedésére l. *Háberlin* id. m. 4, 52. l. 1559-ből, az 1570. speyeri országgyűlés határozataival együtt publikált „erneuertes Reiterrecht“-re u. itt, 8, 201. és 311. 11.; az ausztriai tartományokon való átvonulás bajaira *Heischmann* id. m. 35. l., a csehekre *Böhmische Landtagsakten* 9, 365, 367. 11. A Ciancherottiszázad történetére az *A. O. Meyertől* kiadott nunciusi jelentések 118, 145, 216. 11., továbbá e viszonyokról Serra és Ferreri nyilatkozatai, u. ott 69, 482. 11. Schlick ezredére l. *Böhmische Landtagsakten* 8, 61, 93, 559. stb. 11. A bivouac-táborhelyekre l. *M. O. E.* 9, 208. l. A haditanács nyilatkozatai a magyarság elnyomásáról u. itt 10, 145, 357, 437. 11., Mátyás főhercegé 9, 467. l. A kiállított katonaság összes számára, költségeire töredékes adatok, így pl. *Ortelius* redivivus continuatus (Chronik des ung. Friedens- und Kriegswesens) Frankfurt a. M., 1665, 1, 190, 196, 338. l. *Háberlin*, 18, 225. l., *Loebl* id. m., 2, 33, 34. 11., *Hurter*, K. Ferdinand II. und seine Eltern, 3, 68. s köv. 11., osztrák segély u. itt, 3, 97. 11., spanyol segély 3, 105. l., olasz segély 105. l., pápai 107. l., u. itt 4, 348. s köv. 11. Ferdinánd szégyenletes kanizsai vállalatának leírása; továbbá *Böhm. Landtagsakten* 9, 214., 10, 109, 238, 379. II. A pápai, spanyol,

osztrák, birodalmi stb. segélyt kiszámítá már *Károlyi Árpád*, *M. O. E.* 12, 138, 1°, 203. stb. 11.

A magyar hadiadó változataira 1. *Acsády*, A magyar adózás története 1598—1604, mellette a *M. O. E.* köteteit, így 8, 270., 9, 7. 1., 10, 121. 1. stb. Nádasdy és Pálffy tervére *M. O. E.* 9, 7. s köv. 11., s az 1599 :6. art., Thurzó és Pethe 160° tervére *M. O. E.* 10, 352, 355, 363. 11., továbbá *Károlyi Árpád*, A huszonkettedik artikulus (= Budapesti Szemle 1889-ből, különlenyomat), 6. 7. 11. A magyarok zsoldját leszállító, illetve limitáló országgyűlési határozata: 1595:30, 1596:20. art. Az egyes vezérek közül Mansfeldre tanulságos, *Nic. Gablmann*, Mansfeldiana militia Hungara, Frankfurt 1597, (Gablmannra *Stauffer* alább id. műve és *Thallóczy Lajos*, Gablmann Miklós császári hadi történetirő emlékezete, Budapest 1897.) Gablmann kiadatlan hadi naplóját a bécsi udvari levéltárból több helyütt felhasználta *Takács Sándor* id. műveiben; 1. továbbá *Hans v. ZwiedinecksSüdenhorst*, Ruprecht v. Eggenberg, ein österr. Hecrführer (~ Mitteilungen des histor. Vereins für Steiermark, Graz 1878); *Albrecht Stauffer*, Hermann Christoph Gr. v. Rusworm, München 1884, benne exkurzusok Gablmann, az egykorú Zeitungok, Bassompierre hitelességéről stb., Mémoires du Maréchal de *Bassompierre*, Cologne 1665, 1, 71, 82. s köv. 11. (v. ö. *Szekfü Gyula*, Rusworm „gyáva“ magyarjai, Napkelet 1927, I. 426. 1.); Basta rövid életrajzát 1. iratai kiadásában. Feress *Endre*, Basta György hadi vezér levelezése és iratai (1597—1607), akadémiai kiadás, I. kötet, 1909; több jellemző adat Thurzó György levelezésében: (Kubinyi Miklós), Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, két kötet, Budapest 1876. A német birodalmi hangulatokra 1. *Stieve* id. Briefe u. Aktén, 4. kötet 197, 216, 228. stb. 11., 5, kötet 349, 403. stb. 11.

A BOCSKAY-FELKELÉSNEK mai napig sincs megírva története, sem az egyes tényeket megvizsgáló és verifikáló, pragmatikus története, sem pedig a nagy összefüggéseket rekonstruáló szintézise. Aki erre ma egyedül hivatva volna, *Károlyi Árpád*, megelégedett az országgyűlési iratok bevezetéseiben, melyeket ő tett egyszerű tárgyi magyarázat helyett monumentális feldolgozás sokká, a felkelés közjogi és diplomáciai oldalainak kidolgozásával. *Lencz Géza* könyve, *Dér Aufstand Bocskays u. der Wiener Friede, eine kirchenhistorische Studie*, Debrecen 1917, önállóság nélkül támaszkodik *Károlyi* művére. A felkelést előidéző okokat leginkább *Károlyi* fejtí ki, aki enemű leírásaiban a XVI. század második felének katonai, pénzügyi, közjogi viszonyaira is rendkívül értékes megfigyeléseket közöl.

A szövegben említett tatárjárások története, sőt bibliográfiája sincsen megírva. V. ö. *Zsilinszky Mihály*, Csongrád vármegye, 1, 188 1.; *Karácsonyi János*, Békés vármegye története, 1, az 15964 tatárjárásra, *Szűcs István*, Debrecén története, 1, az 159° tatárjárásra; sok adat az 1600 körüli pusztulás sokra *Györffy Istvánnál*, A feketekőrössvölgyi magyarság települése, Budapesten 1914, amely műnek egyébként is úttörő voltára 1. a köv. könyvet. A nagys birtok szerepét a fölkelés előkészülésében a XVI. századról való egész fels fogásom következményeként fejtem ki. Zrínyi Györgyre (és Pálffyra is, kiről, rokona lévén, Illésházy nem beszél egészen őszintén), 1. *Illésházy István* föls jegyzéseit, 1592—1603, kiadta Kazinczy Gábor, akadémiai Mon. Hung. Hist. II.

7. kötet, 1863, 16. 1. A birtokjogi sérelmeket legrészletesebben kidolgozta Kás rolvi Árpád, a *M. O. E.* id. kötetében, továbbá Illésházy István hűtlenség! póre, Budapest 1883, új adatokat és részben új felfogást hozó, igen értékes művében; 1. továbbá *Acsády Ignác*. A pozsonyi és szepesi kamara, 17. stb. 11., különösen pedig *M.O.E.* 11, 274. stb 11., 12, 3°. stb. 11. A fiskális pörök jegyzékét különben a bécsi béke 12. artikulusa is adja; v. ö. a fiskális pörök erdélyi szükségességére Basta és társai jelentését, Archiv des Vereins für siebenbürg. Landeskunde 1850, II. 86. 1. Illésházy perére 1. *Károlyi Árpád* id. művét, alakjára, főnt id. följegyzéseit, továbbá *Jászay Pál*, A sz. kir. városok szavazatjoga országgyűléseken. Pest 1843, akinek művét *Károlyi*, *Illésházy* stb. id. műve, 43. J. iránymunkának tartja és hibáztatja, hogy Jászay a polgárságról rajongó reformer lévén, szem elől téveszti az 1600. körüli felfogást. Szerény nézetünk szerint viszont Károlyi igen is követi Illésházyt, majd a felkelők ez

ügyben tanúsított nézeteit, amelyeket azonban úgy a kormány, városok, mint a magyar urak, így Thurzó György sem mindig helyeselték. Előadásomban Jászayhoz inkább vissza kellett térnem, mint ezt Károlyi tette, azon meg-gondolásból, hogy a fiskális pör ez áldozata és utólagos társai is csak egy részét képezték a nemzetnek, mely ekkor még javában a rendi dualizmus formájában élt s így a jogi kérdések sem ítéltők meg teljes biztossággal egy oldalról. Az erdélyi analógiákra l. *Szilágyi Sándor*, E. O. E. 5, 162, 175, 192, 235, 251, 266. 11. és a száz *Archív* fent id. helyét. A valláskérdésre nézve l. *Joannes kibini*, *Memorabilia Augustanae confessions in regno Hungariáé*, 1787, 324. 1.: „Re enim vera, religio praetextus magis, quam vera seditio-nis causa fuerat, quam-quam praetextus ille, ad inflammando animos plurimum valebat.“ *Károlyi Árpád* id. mondata: A huszonkettedik artikulusz, 12. 1. A kassai eset minden e korról foglalkozó történeti műben; de hogy Forgách Ferenc püspök, távol állt a dolog előidézésétől, ezt *Károlyi* mutatta ki u. itt és *M. O. E.* 10, 375. s köv. 11. A tokaji 1603-i jellemző eset u. itt 14.1. [A kassai eset előkészítésére ismeretlen adatokat hozott *Paulinyi Oszkár*, *Iratok Kassa rekatholizálásának történetéhez* (Magy. Prot. Egyháztört. Adattár XIV.), Buda-pest 1931, tőle vettem Szuhay, Migazzi, Rudolf felfogásának ismertetését; viszont azon nézetét, mely szerint az 1604 :22. art. előtt is a vallási sérelem, a városi dolgok miatt, országos izgatottságot keltett volna, nem tudom maga, mévát tenni, miután erre vonatkozó pozitív adatokat nem közöl. Az akkori politikáló magyar főpapság hibáira l. *Tóth László*, *Verancsics Faustus Csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar kath. egyház állapotáról*, Bécsi Tört. Int. Évkönyv 1933.] Az osztrák örökös tartományokbeli ellen-reformációra nagy irodalom van, v. ö. *Hurter* id. m., továbbá *Huber* id. m., *Uhlirz* id. m. 203. s köv. 11.; sok magyar adat is *HammersPurgstallnál*, *Khlesls*, *des Kardinals... Leben*, 4 kötet, Wien 1847—51. Basta panasza vallonjaira, *Veress*, Basta id. levelezése, 2, 616. 1. — Az 1604. országgyűlés vallási dolgaira l. *Károlyi, M. O. E.* és A huszonkettedik artikulusz, id. műveit; a protestáns rendek tiltakozása *M. O. E.* 10, 393, 523. 11. (*Károlyi* extenzíve magyarázza: szabad vallásgyakorlatra mai értelemben.) A királyi befolyásnak a törvények szövegezésénél való érvényesülésére l. az 1588, 1597, 1599, 1600, 1603. ország-gyűlések iratait a *M. O. E.* sben.

Bocskay Istvánnak sincs életrajza, régi történetünk életrajzbéli szegény-sége általában megnehezíti a reális szemléletet. Egyéniségének megítélése vál-tozott a korokban, a két végetlet *Jakab Elek* és *Károlyi Árpád* alkotják, az első tisztán egyéni morál szempontjából nézi és súlyosan elítéli az 1594. évi vérengzés miatt: „Bocskayra nézve az 1595-i vérengzés bűnrészességének vádja az, melyért a történelem súlyos ítélete terheli... ő elnézte, hogy zsarnok ura a hon legjobbait kora sírjokba temettesse, s nagy emberekben, bölcs állam-férfiakban árvává és szegénnyé tegye azt. A meggyilkoltak birtokait is adó-mányul fogadta el. Ez, valamint ura zsarnok akaratába beleegyezése a köz-erkölcsiség ellen van, mely megrontja a hazát, megalázza a nemzetet, s köz-megvetés tárgyává teszi azt, aki elköveti és elkövetetni engedi“, *Jakab Elek*, Új adatok Bocskay István életéhez, *Századok* 1894, 771. 1., akinek felfogásá-ban háromszáz év múlva jelenik meg a ressentiment, mellyel az erdélyiek Bocskay ellen viseltettek. *Károlyi Árpád*, Bocskay és a bécsi béke, *Századok* 1907, 1. 1., bár egyéniségéről megállapítja, hogyha néhány hiányzó elektron volna benne, akkor ő volna „a Principe (Machiavelli) turáni, brachykefal típusa“, egész egyéniségét mégis inkább a bécsi béke eredményein át jellemzi, s a bécsi béke szerinte „kultúrtörténeti nagy esemény“, „a vallás, a leikig ismeret szabadságának a magyar államot igazgató alapelvek közé való törvé-nyes beiktatása“, Európát megelőzőleg, továbbá „államjogunk fejlődésének egyik fordulópontja“; a pozsonyi unió a *pragmatica sanctio* előfutárja; az alkotmányos fejlődés dolgában igen kiművelt érzékkel jegyzi meg, hogy a bécsi béke az első kompromisszum az uralkodóház magánjogi s a rendek kö-zjogi felfogása között. [Bocskay középkori rendi, ellenállási felfogását illető megjegyzésemre l. *Eckhardt Ferenc*, Bocskay és híveinek kö-zjogi felfogása, *Károlyi Árpád-Emlékkönyv*, 1933, 133. 1., akinek eredményeit *Révész Imre* is

elfogadta, megállapítván, hogy Bocskay felkelésében a kálvini ellenállási jognak nyoma sincsen, id. cikke Századok, 1934.]

Báthory István birtokainak pusztításáról *Illésházy* id. följegyzései, 91. 1.; Bocskay birtoktörténetére I. *Jakab Elek* id. művét. A hajdúkapitányok névsora több helyütt is megvan, Rác nevű és rác eredetre valló, mindegyikben majdnem egyharmad, pl. *Schreiber Mihály*, illetőleg a korponai követek naplója az 1606. kassai országgyűlésről (— Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 3, 1865, 127. 1. és *M. O. E.* 11, 830. 1.), a hajdúkra I. a köv. kötetet. A hajdúkapitányok szerepe a gálszécsi, kassai gyűléseken a *M. O. E.* 10-ben. A szerencsi gyűlés története s iratai *M. O. E.* 11-ben. Némethy és Lippay proklamációját I. Ribini id. m., 329. 1. A *Querelae, excusationes cum protestatione regni Hungariæ praesertim partium superiorum coram Deo et toto örbe Christiano*, kiadva *M. O. E.* 11, 168, vallási része 175. 1.

Úgy Bocskay egyéniségére, mint a korszak nagy tendenciáira legértékesebb kútfőnk az ő gyökeres magyarságú levelezése *Illésházyval*, a köpcsényi levéltárból kiadta *Szilágyi Sándor*, Bocskay István és *Illésházy István* levelezése, *Tört. Tár* 1878, 1, 274, 585. 11., v. ö. továbbá *Szilágyi Sándor*, *Illésházy és más főurak levelezése*, u. ott 1878, 819. 1., az idézetek e publikációkból valók. Rendkívül értékes kútfő még *Homonnai Drugeth Bálint* naplója, kiadva *Tudománytár*, 1839, V.sben, ebből is több idézet van a szövegben. November 12-e leírása Homonnainál 371—372. 11., továbbá *Bocatiusnál*, *Commentatio epistolica de legatione*, kiadva *Bél, Apparatus* 1735.

Thurzó György és társai tiltakozása a bécsi béke országszétszakító hatása ellen *M. O. E.* 12, 704. 1., *Illésházy* utolsó levelezése ez ügyben Bocskayval, *Tört. Tár* 1878, 635. I. A királyi megerősítés dolgát, a dátum kivakarásával és újra beírásával együtt, rendkívül elmeéllal és a teljes anyag alapján tisztázta *Károlyi Árpád*, *M. O. E.* 12, 332. s köv. 11., 571. 1. Bocskay országgyűléseire, azok összetételére és hangulataira ugyancsak ő nála fölös számmal adatok, így a protestáns prédikátorokra *M. O. E.* 11, 588, 625. 11., a hajdúk részvételére u. itt 11, 620. 1. Az örökös tartományokkal folytatott tárgyalásokra u. itt 12, 367. 1., a vallási kérdésre u. itt 12, 150—194. 11., *Illésházy* ez ügybeli szerepére 165,172,173.11., az 1606. aug.-i kassai tárgyalásra 297.1., *Illésházy* magatartására *Trencsén*nel szemben I. *Károlyi* id. *Illésházy* könyvét, 24, 42. 11. Szövegbeli felfogásom az egész XVI. századbéli vallási kérdésnek a VI. fejezetben található előadásából következik. Mátyás főherceg 1606 szeptember 29-i nyilatkozatát I. *M. O. E.* 12, 699. 1., a szélső protestáns követelésekre I. u. itt 184. 1. *Khlesl* a magyarságot illető szidalmi *Hammer* és *M. O. E.*-ből, a kassai bíró leányáról elmondta már *Szalay László*, *Magyarország története* 4, 491. 1. Basta vasvesszőjét I. *Keress Endre* id. *Basta* levelezése 2, 765. 1., a végső *Illésházy*-idézet *Tört. Tár* 1878, 640. lapról való.

ÖTÖDIK KÖNYV

I. RÉSZ

I. A TÁJ SZÍNVÁLTOZÁSAI.

Pozitív adatokat tartalmazó előmunkálat e kérdésre alig van. Növényföldrajzi szempontból szinte egyetlen komoly kutatás *Rapaics Rajmond*: *Az Alföld növény földrajza*, *Selmecbánya*, 1918; egészen szakszerű növénytani munka, mely a geológiai alakulással s annak hatásával is foglalkozik; az ő alapvető megállapításait komoly kritika után átvette *Kaán Károly*, *A magyar Alföld*, 1927, aki egyúttal *Takáts Sándor* sok elszórt adatát is felhasználta. λ^7 , ö. főként *Takáts Sándor*, *Rajzok a török világból* 2, 134. stb. 11.; jellegzetes nála a kalauzok munkájának leírása, mely eléggé bizonyítja, hogy az utazás gyakran teljesen elvadult, ösvadonszerű vidéken át ment. A dunai utazásra felhasználhatók a császári követek vagy azok kísérőinek útleírásai, melyek-

nek egy részét Szamota István magyar fordításban adta: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054—1717, Budapest, 1891; sajnos, ezen útleírásoknak nincs komoly bibliográfiája, még kevésbé kritikai feldolgozása. A'bozót latin kifejezéseire l. Verancsics Antal 1553. útinaplóját, kiadva Szalay László, Verancsics Antal összes munkái, akad. kiadás 1, 289. stb. 11.; ugyancsak a dunai, de egyúttal a dunántúli viszonyokra is igen fontos Franz Babinger, Hans Dernschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel u. Kleinasien 1553—55, 1923, a Heide kifejezés innen van. A Szeréinségre l. Sülömn Schweiger útleírását, aki 1577-ben Sinzendorf császári követ kíséretében utazott, útleírása megjelent Nürnberg, 1613-ban. A Tisza—Körös vidékére egyes adatok: Rozvány György, Nagyszalonta mezőváros történelme, Nagyszalonta, 1870; Márki Sándor, Sarkad története, Budapest, 1877; Haan Lajos, Békés vármegye hajdanta, Pest, 1870, 1, 53, 54. l.; Mogyoróssy János, Gyula hajdan és most, Gyula, 1858, aki azonban már inkább a török visszafoglaló hadjáratok utáni állapotokat tünteti fel. Tolnára, mint dél felé utolsó helysége még báró Wratislaw 1591. útleírása, Kreckwitz követ kíséretében: Szamota id. m. 202. l. A kecskeméti pusztá képet l. Madarassy László, Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon, 1912, aki az ő hatalmas ethnográfiai anyagát Hornyik János és Takáts Sándor történeti adataihoz kapcsolja és a pusztát mint a török, német, kuruc hármás pusztítás következtét tekintti. A nehézség valóban itt van: e három előidéző hatását egymástól megkülönböztetni, ami másként nem lehet, mintha e három dk hatásait egyenként, kor szerint elkülönítve vesszük szemügyre; ezért fontosak szerintem a XVI. századi adatok, melyek tisztán a törökre vonatkoznak. A Dráva—Száva közti viszonyokra a vlach telepítéssel kapcsolatban sok adat Radoslav Lopásié, Spomenici Hrvatske Krajine, Zágráb, 1885, 2. kötet (= Monumenta spectantia historiám Slavorum meridionalium 16. kötet). A morbus hungaricusról és a vele kapcsolatos jelenségekről alapvető munka Gyóry Tibor, Adatok a morbus Hung. történetéhez, Századok 1900, aki különösen Tobias Coberus, Observationum medicarum castrensiium Hungaricarum decades 3. c. művet használta fel. Gyóry Tibor e kutatása úttörő jellegű, s csak az sajnálható, hogy utána senki sem akadt, aki az orvostudomány történetét ily szélesebb szempontból művelné. V. ö. még Haeser, Lehrbuch der Geschichte der Medizin, 3. kötet, 376. sk. 11., aki Cober mellett az 1566-ban itt járt Th. Jordanus, továbbá a XVII. századbéli J. G. Sartorius műveit is felhasználja. Orvostudományi képzés híján én csak Cober könyvét tudtam használni, Gyóry Tibor magyarázatait véve alapul. [A földrajztudomány részéről e fejezetemmel szemben itt-ott felmerült félreértések eloszlatására ki kell emelnem, hogy klímabeli változásokon természetesen nem olyanokat értek, amik pl. a jégkorszaktól hozattak létre. Csak olyan változásokat rajzolok, aminőkről, más vonatkozásban, Rapaics Raymund írta: „Az utolsó évszázadokban az ember lényegesen módosította a táj képét“ (A magyar táj színváltozásai, Természettudományi Közlöny, 1934 márc.); amint az ember munkájával javította a táj képét, épp úgy romlott is az, amikor az ember, mint a török korban, abbahagyta munkáját.]

II. A TÖRÖK TERÜLET TÁRSADALMI ÉS NEMZETISÉGI VISZONYAI.

A török hódítás dolgában kritikai álláspontomat már a IV. kötet 407. l. körvonalaztam. A belső viszonyokra nézve ma is kitűnően használható, alapvető munka Salamon Ferenc, Magyarország a török hódítás korában, Pest, 1864. Salamon itt páratlan elmeéllel konstruálja meg a kezében lévő, igen töredékes adatokból a török uralom nyomasztó voltát; külön kiemelendő biztos, reális politikai pillantása. Előadásomban annyiban voltam többször is kénytelen az ő megállapításaitól eltérni, amennyiben egyrészt újabb adatok kerültek napvilágra, másrészt főként a társadalmi és gazdaságtörténeti kutatás új szempontokat tartalmazott, melyek Salamonnak, a dolog természete szerint, még nem álltak rendelkezésére. Könyve azonban így is az a magyar történeti könyv, mely hatvan év alatt sem tudott elavulni. Hogy Magyarország nem tartozott a germektizedet adó országok közé, ez mindjárt az ő megállapít

tása, melyet azonban nekem ki kellett egészítenem a rabszolgakérdés rajzával. Itt szinte egészen töretlen utakon kell járom. A kisázsiai és balkáni adatok nagy része *Babinger* id. m., Dernschwam útleírásából való, egyesek *Schweig-gerből*, 1. továbbá *Johann Wild* nürnbergi polgár útleírását 1604—11. rabszoldásáról, Nürnberg, 1613. (egyik sincs Szamotánál felhasználva). Magyarok a háremben: *Nicolas de Nicolay, Les navigations, peregrinations... faits en la Turquie, Anvers, 1577, 99. 1.* Auer János Ferdinánd naplóját, mely rendkívül értékes és megbízható forrás, kiadta *Lukinich Imre*, Magyarország töröké kori történetének forrásai, Naplók, emlékiratok sorozatban, Budapest, 1923. A dunai rabszoldahajókról szóló, idézett részét 1. 155. 1. A rabszoldgakérdéssel egész más szempontokból foglalkozik *Takáts Sándor*, pl. *Rajzok a török világból* 1., *Török és magyar rabszoldkodás, 160—303. 1.*; a raboknak a tömlöcben kezelése és váltásdíjuk ügye társadalmilag tulajdonképpen másodrangú fontosé ságú. V. ö. még *Takáts* újabb kötetét: *A török hódoltság korából, 183. 1.*

A rája helyzetét szabályozó kánunokra 1. *Hammer, Des osmanischen Reiches Staatsverfassung c. kétkötetes munkáját, melynek értékét Salamon talán túlságosan lekicsinyli; erről a témáról azóta sincsen használhatóbb munka; 1. különösen Hammer, 1., 163., 166., 183., 342. 1.* A török hűbéri jog tisztázása Salamonnak különösen sok fáradságot okozott, főként azért, mert igen logikusan akarta a tényleg uralkodó rendszert a sok ellentmondó adatból megfogalmazni. Azóta elsőrangú útmutatást nyertünk, éppen a speciális magyarországi viszonyokra *Velics Antal* és *Kammerer Ernő* művéből, *Magyaré országi török kincstári defterek, I. és II., Budapest, 1886 és 1890, ahol a Kame merertől származó bevezetések Salamon Ferenchez méltóan egészítik ki ennek adatait. A hűbéri berendezésre lásd Hammer, 2., 272. 1. és Kammerer bevezee tését, id. m. 1., XXVII. sk. 11.* A török kormányé és adórendszer általánosságait Salamon után adom, kiegészítve és néhol változtatva Kammerer eredményeie vei. Az egyes esetekre: Györszentmártonra 1. *Erdélyi László, A pannonhalmi főapátság története, 4. kötet, 298. stb. 1., Nagykovács és más alföldi városok történetekbéli rendkívül értékes számadásai kiadvák Szilágyi Áron és Szilágyi Sándor, Törökmagyarkori emlékek, I. okmánytárak. Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon, 1863, két kötetben, az idézett részletek u. itt, 1., 56. és 2., 18. 1., az 16774 levél a körösiek vérdíja dolgában u. itt 2., 52., továbbá 2., 55. és 363. 1.* A kecskeméti ruhatilalomra *Hornyik János* nagy munkája, *Kecskemét város története, Kecskemét, 1860—66, 4 kötetben, 2., 210. 1.* Varga Tamás esetére *Szilágyi-Szilágyi 1,304. 1., Pap Jánoséra u. ott 1., 327. 1., a miskolci esetre 1. Szendrey János, Miskolc város története, 2. (1904), 182.1. [Idevonatkozó ismereteinket nagyban bővítette Fekete Lajos munkássága, így: *Atörök oklevelek nyelvezete és forrásértéke (Levélt. Közinek 1925, 206.), ahol a török hivatalos iratok esztétikai célzatait mutatta ki; Debrecen város levéltárának török oklevelei (u. itt, 42.1.); Gyöngyös város levéltárának török oklevelei (u. itt, 1932,287. és 1933. 93.1.). A Gyöngyösre vonatkozó adatokat tőle vettem. Még nagyobb jelentőségű az Eszterházy Pál hg. megbízásából kiadott hatalmas publikációja: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nik. Esterházy 1606—45, 1932, a török szövegek mellett német fordítással és kitűnő bevezetéssel. Az egri beglerbéghhez írt konstantinápolyi levél itt található, 373—5. 1. Gülsen asszony szabaddá tétele u. itt, 422. 1. — Tanulságos újabban még Németh Gyula, Thury József emlékezete (Akad. Emlékbeszéd 1934), ahol a Feketét megelőző hazai hódoltságbeli török történész jelentősége és munkássága van jellemezve. — A hódoltsági magyar lakosságnak perzsa hatháratokba való hurcolásáról érdekes előzetes közlést tett Kárpáthy Kravejanszky id. m. 89. 1.]***

A XVI. és XVII. századi demográfiai viszonyok és általában a török hódítás demográfiai és ethnikai hatásának kutatása történetírásunknak sajnosan elmellőzött kérdése. A problémát feltenni s annak megoldásához adatokat felkutatni saját munkámnak maradt, anélkül, hogy eddigi irodalmunkban számbavehető kutatásokra támaszkodhattam volna. Pedig nézetem szerint úgy a magyar faj, mint a magyar kultúra későbbi fejlődésének irányai itt alakultak ki, azon sors következtében, melynek súlya alatt a magyar ethnikum már ekkor kénytelen volt az ország területeit más nemzetbeli lakosok

nak átengedni. A probléma fontossága tehát eléggé szembeszökő, nem is szólva annak Trianon óta aktuális vonatkozásairól. Szövegbeli előadásom, az előtanulmányok teljes hiánya miatt, nem igényli magának azt, mintha a felvetett kérdéseket végleg elintézné; magam is remélem, hogy előbb-utóbb ezen problémákat illetően is megindul a kutatás, mely adataimat helyesbíteni fogja. Persze, a magyar történetkutatás szervező erőit kezükben tartó intézményeknek, így főképp Akadémiáknak, nagyobb érdeklődést kellene tanúsítaniok a fontos nemzeti problémánk iránt. [Sajnos, ezt a megállapítást ma is fenn kell tartanom. Viszont feltűnő, mennyire érdeklődik — és mennyire támadja idevonatkozó nézeteimet a cseh és román kutatás, mely nem szívesen látja annak bizonyítását, hogy Magyarországot nemzetiségi állammá a török pusztítás tette. V. ö. erre nézve *Jós. Macurek*, Déjiny Madaru a Uherského státu, Prága, 1934, aki e különben művelt és jó bibliográfiával rendelkező magyar történetében helyteleníti, hogy mi magyarok a török korszakot oly vézesnek tekintjük népi erőnkre, s Takátsot kivéve túlsötétnek festjük; „a török uralom alatti viszonyokat kétségtelenül sokkal kedvezőbben kell megítélni-1, mert hiszen, szerinte, a török meghagyta a megyei szervezetet, kímélték a lakosság gazdasági erejét stb. Erdélyi vonatkozásaimra *Nic. Drégarui*, fent id. tanulmányében kissé izgatottan reflektált.]

Régebbi demografikus viszonyainkat és azok változásait egy ember, magára hagyatva, nem tudja feldolgozni; e téren ma a külföldön egészen új módszerek alakultak ki, melyeket több, szakszerűleg képzett kutatónak tervszerűleg, központi irányítással kellene alkalmazni. Az új módszerek a telepítéstörténetre, s ezzel kapcsolatban a helynév-, dűlőnév-kutatásra és az agrártörténet szomszédos köreire vonatkoznak, v. ö. *Deutsche Siedlungsforschungen*, *Rudolf Kötschke* zum 60. Geburtstag, Leipzig, Teubner, 1927, ahol azonban *Herbert Schönebaum*ek a magyar kutatás mai állásával szemben kifejezett elégtelése tisztán a középkorra, s ott is inkább csak *Mályusz Elemér* tórcmegyei kutatására korlátozandó. A valóságban a XVI—XVII. századra semmi, e célból készült előtanulmányunk nincs és én kénytelen voltam a más célokból készült különböző helytörténeti munkák adataira támaszkodni, amelyek tudvalevőleg eléggé megbízhatatlanok. Falutörténeteink megbízhatatlanságáról l. *Mályusz Elemér*, Falutörténet, Magyar Szemle, 1929, 6. kötet, 174. lap. A következőkben az egyes használt helytörténeti munkák kritikáját elmeilözve, egyszerűen a szövegemben felhasznált helyek idézésére szorítkozom.

Ki kell még emelnem, hogy a török hódítás néppusztító hatásáról *Acsédy Ignác* is többször beszélt, így különösen Magyarország Budavár visszafoglalása korában, Budapest, 1886, anélkül, hogy a processzus tényleges lefolyását megvizsgálta volna. A tudat alatt bizonyára hatott történéseinkre az erdélyi aloktmányos koncepcióval kapcsolatban az is, hogy az erdélyi fejedelmek szövetségeseinek a nemzetpusztító szerepét el sem tudták maguknak, az ő igazi, kegyetlen valóságában, képzelní. Az én előadásom természetesen gyökerésén különbözik a ma oly gyakran felbukkanó, törökkel szimpatizáló, a török elnyomást bagatellizáló történeti felfogástól is.

Kecskemét 1536-i pusztulására *Hornyik*, 1., 221. 1. oklevél. A tatárjárás ma ismeretlen fogalom közönségünk körében, mely a XIII. századi tatárjárás e sok követőjét szerencsésen elfelejtette. *Hidvégi Nemes János* leírását l. *Történelmi Tár*, 1902, 383. 1., v. ö. továbbá *gróf Bethlen Miklós* önéletírása, kiadta *Szalay László*, Pest, 1858, 1., 537. 1. A tatárjárások hatására fontosak *Hornyik* id. m. 2., 42., 45., 56., 65., 69., 224., 310.; 3., 73., 135. 1.; sok adat *Angyal Dávid*, Késmárki Thököly Imre, 1888, 2., 88., 90., 128., 222., 237.; a Tiszántúlt illetőleg *Zsilinszky Mihály*, Csongrád vármegye története, *Borovszky Samu*, Csanád vármegye története, *Karácsonyi János*, Békés vármegye története, továbbá régebbi munkák közül: *Rozvány György*, *Márki Sándor*, *Haan Lajos* id. m., *Palugyay Imre*, Magyarország történeti, földírási és állami legújabb leírása, 1852—55, 4. kötetében Békés, Csanád, Csongrád története; a Magyarország vármegyéi és városai című sorozat nagy kötetéből, *Borovszky* Temes megyéjén kívül, alig használható e célra a többi kötet. Sok tanulság meríthető *Csánky Dezső* nagy helytörténeti művéből is, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, 4 kötet, melynek

adatai tudvalevőleg a XVI. századba is átnyúlnak s ezenkívül a törökellótti viszonyok rajzával összehasonlításra nyújtanak értékes alkalmat. A kecskeméti tatárdolgokra l. *Hornyik* id. m. 2., 56. l. Apafi Mihályné nyilatkozatát l. Teleki Mihály levelezése, szerkeszti *Gergely Sámuel*, 1., 1905, 265. l. Putnoki levelét l. *Tört. Tár*, 1886, 120. l., u. itt 110. l. egy tipikus eset magyar családok pusztulására (Nagy Balázs szentgróti prédikátor rabsága).

A régebbi szerb bevándorlásokra l. *Szalay László*, A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz, 1861, ma is használható, bár ma már kevésbbé a jogviszony érdekel bennünket. A bácsi és bodrogi viszonyokra l. *Csánky* id. m. 2., 187. stb. 11. és *Iványi István*, Szabadka sz. kir. város története, 1., 1866. (különös jelenség, hogy a régebbi helytörténeti monográfiák jobban használhatók, mint a millennium óta üzleti alapon, lokális hiúság kielégítésére készültek). [Bács megyére, mint Egervár eltartására rendelt területre *Fekete* id. *Turk. Schriften*, 417. l.] V. ö. még *Márki Sándor*, Arad vármegye és Arad története, 1., 1892 Somogyra l. a Magyarország vármegyéi és városai közt megjelent kötet dika?adatait, egyébként a dunántúli rác terjedésre (*Szalay—Salat mon*), Gaiantai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora, 3., 519—520. l. — *Borovszky Samu*, Egy alajbég telepítései, Akad. Érték, a tört.-tud. köréből, 1901; Pál rája kenézre: *Szentkláray Jenő*, Újabb részletek a délmagyarországi török hódoltság történetéből, Akad. Érték., 1917, a *Karácson Imre* hagyatékából *Thallóczy Lajostól*, *Krcsmárik Jánostól* és *tőlem* kiadott Török-magyar oklevéltár adatai alapján; v. ö. még *Szentkláray Jenő*, A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon, Akad. Ért., 1908. Erdélyi rác bevándorlásra: *Szilágyi Sándor*, Erdélyi Országgyűlési Emlékek (= E. O. E.), 3., 180. l. és *Hurmuzaki*, Documente, 12., 1029. l. Az újaradi vakufbiztosok és Köprili Mohammed alapításai rác falvaira l. *Karácson Imre* id. művében a terjedelmes jegyzékeket. — Tassi Gáspár szavait l. (*Szalay—Salamon*), Eszterházy Miklós, 3., id. h. 1642-re l. Majláth Béla, Az 1642. évi szőnyi békekötés története, 1885, 280. l. A rábaközi rácokra az 1613 :30. tv.-cikket. A sárospataki uradalom rácjaira *Takáts Sándor*, Rajzok a török világból, 2., 259. l., Pálffy telepítésére u. az, a Századok 1903. évfolyamában és legújabban: *Diarium Martini Clusii*, hgg. von *Wilhelm Göz* u. *Ernst Conrad*, 1927, I. 25. l. Kecskemét 1697. tilalmára *Takáts*, Rajzok, 2., 260.; Ráckevére *Magdics István*, Diplomatarium Ráczkeviense, Székesfehérvár, 1888, benne Skaricza Máté versezte, 93. l. A tolnai rác-kereskedelemre *Kammerer—Velics*, 2., 10., 12., 35. l. és 1., 106. l. — Csanád megye lakosságára l. *Borovszky*, Csanád v. r., 1., 208. l. A kertekre l. *Győrffy István* alább idézendő műveit. Nagyszalonta futásaira *Rozvány* id. m. Bethlen Gábor levelére l. *Borovszky* id. m., 223. l. [A nagykúnsági és jászági adatokra l. *Tóth Tivadar* régebbi, tanulságos művét, mely előbb elkerülte figyelmemet, A jászkúnok története a török hódoltság korában, 1913, Szolnok.]

Az oláh telepedés részleteivel, bármily fontosak is azok reánk nézve, *Győrffy István*on kívül nem foglalkoztak tudósaink, v. ö. ennek mintaszerű műveit: Délbihar telepedési viszonyai és A feketekörösvölgyi magyarság települése, 1914. Az oláh írók ferdítéseivel szemben erre a korra nézve is világosan körvonalazza a tényállást *János Székely*, La réforme agraire en Transylvanie et l'histoire, Revue des études hongroises et finnoougriennes, 1927. V. ö. egyes részletekre *Szabó Imre*, Hunyadmegye Erdőhátvidéke, *Sólyom Fekete Ferenc*, Vázlatok az oláh kenézi intézmény története s ismertetéséhez, *Szőts Sándor*, Az oláhok letelepedése Déván, e három utóbbi a Hunyadi vármegyei Tört. és Régészeti Társ. Évkönyvében, 1881—83 és 1909.

Az alföldi nagy magyar városok történeti szerepét felismerte már *Salat mon Ferenc*, a török hódoltságról szóló alapvető művében. Azóta a történeti érdeklődés gazdasági és társadalmi oldalra fordulván, az állattenyésztés, a puszták használása és a város belső társadalmi rétegződése az, amivel első sorban ki kellett egészítenem Salamon képét. Az első kérdésre nézve úttörő éidemeket szerzett magának *Győrffy István*, a pusztai állattenyésztés és a régi magyar alföldi települési formák kutatásával, főként következő műveiben: *Nagykúnsági Krónika*, Karcag, 1922, A szilajpásztorok, u. ott, 1928, *Hajdúböszörmény települése*, Szeged, 1927, Az alföldi kertés városok, 1926.

V. ö. még Ecsedi István, Hortobágyi pásztor- és betyárnóták, Debrecen, 1927. [V. ö. legújabbán Györffy István nagy rendszerező művét, A magyarság néprajza, Egyetemi Nyomda, II. kötet, az Állattartás fejezetben. Az odszaklikféle khaszbirtoklásra 1. Fekete id. debreceni török okleveleit.] A kérdés társadalmi oldala, mint általában egész várostörténetünk, ma is paragon hever.

Makó és Hódmezővásárhelyre 1. Borovszky, Csanád vm., 1, 224, 234. stb. 11. Kecskemét, Nagykorós és Ceglédre Hornyik id. m. és ugyancsak az ő poszthumusz műve, Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. A rideglegényekre u. ez és Györffy művei. Az 1677. ítéletlevélre Hornyik poszthumusz műve, 68. 1. A felhasznált adatok egy része Szilágyi—Szilády id. művéből. A nyaralóra és telélőre Hornyik id. kis műve és Takáts S., A magyar múlt tarlójáról, 304. 1. Halasra: Toth János, Kis-Kún-Halás története, kiadta Szilágyi Sándor (= Tört. Emlékek a magyar nép községi és magánéletéből, 3.). Pest, 1861 és Nagy Szeder István, Adatok Kis-Kún-Halás város történetéhez, 1, 1924, 40. 1. Szegedre: Varga Ferenc, Szeged város története, 1, 1877 (csak a török megszállásig megy) és Reizner János, Szeged története (nagy, de igen gyöngé munka), 1, 134. stb. II., 3, 138. 11. Debrecenre: Szűcs István, Debrecen város történelme, 1872, 1. kötet, ma is használható; igen értékes adatok: Zoltai Lajos, Debrecen város határainak kialakulása és birtokainak „ megszerzése, 1916, u. az, Vidékiek beköltözése Debrecenbe, 1564—1640, 1902; u. az, Debrecen város számadásai, 1658—1682, 1917; u. az, Debrecen a törökuralom végén, 1905; a város lakossága számára u. az a Magy. Gazdaságtört. Szemlében, 1904, 230. 1. V. ö. az 1588-i erdélyi országgyűlést, E. O. E. 3, 242. 1. [Debrecenre 1. még Ecsedi István, Eltűnt pusztafalvak Debrecén határában, Föld és Ember, 1924, 52 helyet sorol fel; Zoltay Lajos, Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában, 1926, aki mintegy 50 falut, 30 egyházast sorol fel. Tanulmányosok még: Györffy István, Kunhalmok és telephelyek a karcagi határban, Föld és Ember, 1921 (a vizek kiterjedésére), u. az, Az alföldi tanyák, u. ott, 1923, u. az, Nyiregyháza és Debrecen településformája, u. ott 1929. Mindezen kérdések iránt újabban örvedetesen több érdeklődés nyilvánul, minek bizonyítéka a Konr. Schinemann—Szabó 7sfván-vita, Föld és Ember 1930; Szabó István alapvető műve a debreceni tanyakérdésről inkább a következő korszakkal foglalkozik. A török területen az órajavításról 1. Fekete, Türk. Schriften, LXVI. 1. J A kunokra és jászokra Gyárfás István, A jászkúnok története, 3. köt. Szolnok, 1883. és 4. kötet Budapest, 1885, erősen elavult munka [és Tóth Tivadar id. m.] Pécs viszonyai, bár vallási szempontból nézve, leginkább összefoglalva, sok adattal: Földvály László, Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. Budapest, 1898, 1. kötet. Budára Schweigger id. m., Stefan Gerlach's des Alteren Tagebuch, Frankfurt, 1674, Brown uttleírását 1. Szamota István, Régi utazások Magyarországon és a Balkánfélszigeten, 1891, Bocatiust 1. Bél, Apparátusban; a Corvina sorsára vonatkozó irodalmat összefoglalta Gulyás Pál, a Bibliotheca Corvina c. díszkiadvány, Budapest, 1927, 28. stb. 11. és jegyzeteiben.

A török kultúrhatást összefoglalóan úttörő munkát végzett Robert Gragter, Türkschiungar. Kulturbeziehungen (= Ungar. Bibliothek, I. 14., Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit, 1927. Berlin, 1. 1.), bár nézetem szerint a kölcsönhatás nagyságát túlbecsüli. Ugyanitt Franz Babinger, Dér Pfortendolmetsch Murad und seine Schriften, 33. 1. Murad versei is kiadvák, továbbá 75. 1. egyéb, töröktől írt magyar versek, divinyi Mehmed stílusában. Erősen törökbarát Takáts Sándor felfogása is, akinek azonban igen nagy számú adatot köszönünk. V. ö. tőle, Rajzok, 3, 358, s köv. 11. (Kertészkedés a törökvilágban, Első tulipánjaink), továbbá Alföldi Flatt Károly, A kerti tulipán története, Budapest, 1892; a török zene, cigány stb. hatására Takáts, Rajzok, 1, 420, 426, 428. [Kertészlet dolgában a török hatást nézetem szerint teljesen megcáfolták Rapaics Raymund vizsgálatai, főként A magyarság virágai, a virágkultusz története, 1932 c. nagy művében; Kir. Magy. Természet-tudom. Társ. kiadása.]

A hódolt jobbágy és magyar földesura viszonyát Salamon Ferenc ismerte fel, id. m. 325. stb. 11., élesen, kissé túlságosan rendszerezőn; ugyancsak önála

a török-magyar békeszerződések erre vonatkozó részeinek Összeállítása; Verancsicsnak *Szalaytól* kiadott művei 6, 292. 1.; *Szilády: Szilágyi* id. m. 1, 30. 1., (*Szalay—Salamon*), Eszterházy Miklós 3, 520. 1., *Majláth* id. m. 281. 1., *Borovszky*, Csanád vm. 1, 231. 1., *Szilády—Szilágyi* id. m. 2, 350, 351, 356. 1, Az 1670 körüli nagykünsági panasz *Gyárfás* id. m. 4, 312. stb. 11. Kimerítő adatok egy-egy vidékre: *Ráth Károly*, A gyórvármegyei hódoltságról, Magy. Tört. Tár 7, 1. 1. és Borsodvármegyei hivatalos tanúvallatások a török pusztításokra, u. ott 6, 101. 1.; a török városi életre is *Némethy Lajos*, Emléklapok Esztergom múltjából, Esztergom, 1900.

A hódoltság protestáns vallási viszonyainak nagy adattára, bár nem mindig elég kritikával *Földváry* id. m., az unitáriusokra *Kanyaró Ferenc*, Unitáriusok Magyarországon, Kolozsvár, 1890. A katolikus viszonyok átnézését igen megnehezíti, hogy a hódoltság tulajdonképpen missziós terület lévén, a vallási életre vonatkozó adatokat a római Propaganda fideiscongregatio levéltárában kellene keresni, amire nézve a római Magyar Tört. Intézet részéről meg is történtek a kezdő lépések, azonban szélesebb körök érdeklődése hiányában el lehetünk rá készülvé, hogy az utódállamok történettudománya e téren is megelőz bennünket. Míg ugyanis a magyar részről gyűjtött anyag kiadhatására semmi sem történik, addig a horvátok, csehek, sőt oláhok is megkezdték a publikálást, így jelent meg eddig *Jo. Simrak*, De relationibus Slavorum meridionalium cum S. Romana Sede Ap. saeculis 17. et 18, vol. I., Zagreb, 1926 (amely a magyar hódoltság viszonyairól szól, elsősorban a vlachokról), továbbá 7gn. *Kollmann*, Acta S. Congregationis de Propaganda Fide res gestas Bohemias illustrantia, tom. 1, pars 1., kiadva a cseh országgyűlés (!) által, Prágáé, 1923. Ilyen magyar kiadvány hiányában az adatokat különböző munkákból, de csak hiányosan lehet összekeresni. [A horvát kutatás részéről legújabbán megjelent mű, *Vrela i Prinosi* (Fontes et Studia S. J. in finibus Croatorum. Sarajevo, 4 füzet, 1932—34), teli van magyarvonatkozású adatokkal; innen vettem *Rátkay Miklós* történetét (*Vrela* 1, 101. 1.), a castrensis, illyr, török missziók újabb adatait, *Kasics* és *Színi* szereplését (*Vrela* 4.), *Micaglia*-ét (*Vrela* 1, 85., 2, 28. 1.). Többnyire későbbi adatokra *Pinzger Ferenc* S. J., Emlékezzünk régiékről, Pécs, 1934.] A szegedi dolgokra *Szilády—Szilágyi*, id. m. 2, 285, 385. 1., továbbá *P. Ordinánsz Konstantin*, A Libanus havasi alatt illatozó titkos rózsa (Mezőszeged Havi Boldogasszony templomában Segítő Boldogasszonykép története), Szeged, 1831, benne több okleveles adat. 1688-i bulgáriai üldözésre *P. Fr. Eusebius Fermendzin*, Acta Bulgáriáé ecclesiastica (= Monum. spect. historiám Slavorum meridionalium, 18.), Zagrabiáé 1887, 306. stb. 11. A harang- és órahasználatra *Schweigger* id. m. 24. 1. A protestáns fejlődésre *1. Földváry* id. m. és *Zoványi* (a jelen mű 4. kötetében) id. m. 212, 219, 223, “0. 1., továbbá *Mokos Gyula*, A herceg-szöllősi kánonok, 1901; *Aranyosrákosi Székely Sándor*, Unitaria vallás történetei Erdélyben, Kolozsvár, 1839, 69. 1.; *Kanyaró Ferenc* id. m. 122, 131. 1.; v. ö. u. az, Unitárius történetírás és Kalvinorthodoxia, Kolozsvár, 1895. A visszafoglaláskorabeli unitáriusokra *1. Jos. Maurer*, Cardinal Leop. Gr. Kolonitsch, Prímás v. Ungarn, Innsbruck, 1887, 274. 1. A ferencesek működésére nagy munka: *Karácsonyi János*, Szent-Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig, 1, 2, Budapest, 1922, 1924, főként 2, 61, 85, 90, 97, 163, 219, 334, 364. 11., a helyi, konvinti feljegyzések miatt érdekes *Urbánus Fridrich*, História seu compendiosa descriptio provinciáé Hungáriáé ord. minorum S. P. Francisci strictioris observantiae... SS. Salvatoris, Cassoviaé 1759, itt a gyöngyösi szabad ég alatti istentisztelet, II. rész, 8. 1. A jezsuitákra ezek kiadott jelentései: *Annuae Literae Soc. Jesu* 1613 és 14-ről a missio Turcica leírásai; e jelentésekről részletesen *Franz v. Krones*, Zür. Gesch. des Jesuitenordens in Ungarn, 1645—71, Wien, 1893. A jezsuita missziókra (így *Színi Tsván* és *Kassai* (*Kasics*) *Bertalan* belgrádi működésére), a belgrádi püspöki vízi+ációkra és a boszniai püspökség bonyodalmaira *P. Eusebius Fermendzin*, Acta Bosnae potissimum ecclesiastica fMon. spect. Slav. merid. 23). Zagr., 1892. felhasználva már *Borovszkytól* is, Temes vm. tört., 345. 1. és Csanád vm., 1. 225. (*Herczeg István* kérvénye; u. ily kérvény 1581-ből *István pécsi plébános*-tói, *Fermendzin*, id. m. 316. 1. és főként az id. *Vrela*-füzetek). A magyar püspö-

kök joghatóságából származó konfliktusokra, a Vatikán és a magyar király között 1. *Fraknoi Vilmos*, Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal, 2, Budapest, 1902, 355, 363, 369., nagy csomó irat kiadva *Theiner*, Vetera monumenta Slavorum merid. historiám illustr., Zagrabiae 1875, 2, 152, 203, 212. stb. 11.

III. NEMZETISÉGI VISZONYOK STB.

Itt csak tárgyilagosan óhajtom jelezni, hogy sem a problémaállításra, sem a megoldásához szükséges adatok rendszerezésére előmunkálat alig állt rendelkezésemre. A horvát költözésre 1. *Mohi Adolf*, Horvátok bevándorlása, 1915 és Szarvkő és urai, Századok, 1903, 630. és 713. 1., továbbá a jelen mű 4. kötetében felhasznált Zrínyi és Nádasdy-iratközlések. A sárospataki uradalom horvátjairól 1. *Takáts Sándor*, Rajzok 2., 259. 1. A Horvátországinevezet eltolódására a régiebb irodalmat 1. *Herm. Ign. Bidermann*, Gesch. der österr. Gesamtstaatsidee 1526—1804, 1, Innsbruck 1867, 57. 1. [A menekülő vlachokat a horvátívend generalatus hozta be egybe beütéssel kapcsolatban, először 1597-h-n hozott bé Laibacher körösi kapitány 117 lelket, Heriberstein generális 1597-ben 1700-iat, 1599-ben 1200-ai, 1600-ban Graswein kaproncai parancsnok 828-at, v. ö. H. J. Bidermann, Die Serbemansiedlungen in Steiermark und im Warasdiner Grenzübergang, Mittheilungen d. historischen Vereines für Steiermark 31, 1883.] A horvát és tótországi vUichokra 1. (*Szalay—Salamon*), Eszterházy Miklós 3., 473. 1.; történetük legfőbb adatait kiadta *Rád. Lopásié*, Spomenici hrvatske Krajine, főként 1. kötet (= Monum. spect, historiám Slavor. merid. 15) és 2. kötet (= Monum. 16); az uszkokok története ezekével, bár ugyanazon nép, kevésbé függ össze, ez utóbbiakra 1. *Carolus nob. Horvát*. Monumenta Usocchorum. 1. (= Mon. Slav. merid. 32) és 2. (= Mon. 34), Zagrabiae, 1910, 1913, 1620-ig; egyéb adatok: *Hurmuzaki*, Documente, 5, 90. 1. Borkovich Márton zágrábi püspök jelentésében a pozsonyi kamara pénzbeli hozzájárulása a vlach papok nevek tetéséhez, u. itt 5., 150. 1. Lipót király megerősíti a szerémi oláh püspököt, alávetve őt a szerémi kath. püspöknek; több adat *Krones* id. m. 48, 1., a horvát földesurak országgyűlési harcait Zrínyi korából összeálltá *Széchy Károly*, Gróf Zrínyi Miklós (édtaraj) 3, 18, 107, 108. stb. és 4, 50. stb. 11.; elsőrangú anyagot szolgáltat a magyar korona területén levő összes görög nemegyesült egyházak, így a népi minoritások történetére *Nic. Nillés S. J.* nagyszorgalmú munkája: Symbolae ad illustrandam historiám eccl. orientalis in terris coronae S. Stephani, vol. 1., 2. Oeniponte 1885 (= Kalendárium manuale utriusque ecclesiae orientalis et occidentalis, pars 3. addititia). Horvátországra különösen 703. 1. (a magy. kancellária 1751. előadása), 730. 1. (Konstantin Stanich, későbbi körösi püspök 1810. kézirata), 749. 1. (ugyancsak a szerémi püspök, Longinus Raich kinevezése); a szövegben közölt adatok nagy része *Lopásié* id. művéből, a felhasználás sorrendjében 2, 243, 146, 24 (16114 vlach bevándorlás), 154 (1630—324 bevándorlás), 294 (az 16574 Frange pámszerződés), 146. 1. (Esterházy nádor 16284 ítéletlevele); Konszky Gás pár nyilatkozata a bécsi udv. kam. levéltár, Hung. 1615 ápr. 18. alatt; a német vend' kapitányok szerepére *Lopásié*, id. m. 2, 202, 367. 1. A II. Ferdinándtól kiadott 1630. „Jura et privilegia Valachis in regno Sclavoniae... concessa“, kiadva *Jo. Kukuljevié*, Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 1, Zagrabiae, 1862, 308—18. 1., az erre támaszkodó Lipót-féle 1667. privilégiumot 1. *Lopásié*, id. m., 2, 324. 1. Vratanja püspökre 1. *Nilles* id. m. 703. 1. és *Simrak*, id. m. 31. stb. 11.

Az északmagyarországi vlachok szláv voltát a korábbi romanizáló fel fogással szemben csak 1901-ben vetették fel *Thallóczy Lajos* és *Lehoczky Tivadar* értekezései (Ethnographia, 1901), ez utóbbi érdekes etnográfiai adalékokat nyújtott, melyekhez történeti adatokat csatolva Miklosichsal szemben *Ernyey József* tisztázta a kérdést: Oláh vagy vlach?, Ethnographia, 1904. Sok adatot hoz *Takáts S.*, Rajzok 2, Régi pásztornépünk élete c. nagy értekezésében. V. ö. még *Gagyí Jenő*, Az árvavármegyei oláh telepek kiváltság-

levele, Tört. Tár, 1910, 186. 1. [Az első kiadással szemben ki kell emelnem, hogy a délről való dunántúli és felvidéki vándorlás kérdését tisztázatlannak tartom, s ezért nem is foglalkozom vele, — a Keletről Nyugatra tartó vlach pásztorvándorlás sem világos teljesen, bár e téren *Knieszta István*, részben lengyel munkák felhasználásával, sok kérdést tisztázott; 1. tőle: A tótdengyel költöződő pásztorokdás magyar kapcsolatai, Népélet, 1934 és a *Holub—Pacewicowat*mű ismertetése, Századok, 1935; e tárgyra vonatkozó új részles temet az ő előadásából vettem.] Jellemző, hogy az 1634—35=4 országgyűlés irományaiban (Nemz. Múz. kéziratár, 514. Föl. Lat.) Vác melletti „valach faluk 14 említettnek. A károlyvárosi és Unna==melléki „Walachische Kinder“==re

I. *Lopásié*, Aeta históriám confini militaris Croatiae spect. 1. (— Mon. Slav, merid. 15), Zagrabiae, 1884, 215, 141. 11. A ruthénok és köztük lévő vlachok történetére igen sok adat *Lehoczky Tivadar*, Bereg vármegye monographiája, Ungvár, 1881, 1—3. kötet, a beregi Verhovina magyar telepeire 1. u. itt 2, 271. 1. Igen alapos munka, specifikus magyargyűlölettel írva, *Herm. Ign. Bidermann*, Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb u. ihre Geschichte, 1, Innsbruck, 1862, 2/1, u. itt 1867; hasznos munka még *Jos. Fiedler*, Beiträge z. Gesch. der Union der Ruthenen in Nordungarn (bécsi Akad. Sitz.=Ber., phil.=hist. Klasse 39), 1862, benne Bethlen Gábor 1627. és I. Rákóczi György 1634. püspökökinevezései elemezve, végén oklevéltár is; *Jo. Dulist Kovits*, Istorioceska Certy Uhro«Ruskich nagy részében átírva *Joannichus Basilovits* nagy művéből: Brevis notitia fundationis Theodori Koriatovich... exhibens statum Graeco=catholicae Munkacsensis hierarchicum (sajnos, buda=pesti nagy könyvtárainkban nincs teljes példánya, bár Petrik szerint kettőnek is kellene lennie, így csak a tóm. 2==t használhattam). Cassoviae, 1804. V. ö. még *Julian Pelesz*, Gesch. der Union der ruthen. Kirche mit Rom. 2, Wien, 1880, erre a korra, többnyire ismert adatok összeállítása; *Mészáros Károly*, A magyarországi oroszok története, Pest, 1850, compiláció. Nagy levéltári anyagot hozott *Hodinka Antal*, A munkácsi gör. kath. püspökség története, Budapest, 1909, nála az 1654=4 összeírás felhasználva, 225, 781. 1.; a munkácsi uradalom 1649=4 adataira *Lehoczky* id. m. 1, „2. 1.; v. ö. Miksa 1574 : 4. art.; a tugariumokra *Bidermann* id. m. 1, 109. és 2, 68, v. ö. *Tagányi Károly*, Magyar erdészeti oklevéltár 1., 1896, 228. 1.; „pascua et gazas alias zalas vocata“. V. ö. *Nilles* id. m. 822, 860. I. és Tört. Tár, 1894, 51. 1., homon==nai és munkácsi uradalmi kenézlevelek pontos tartozásokkal.

A két oláh vajdaságbeli elnyomásra lásd *N. Jorga*, Gesch. des rumänischen Volkes, 2. Gotha, 1905, 7. 1.; az 1585=4 erdélyi bevándorlásra *Veress Endre*, Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai, 2. (— Fontes rer. Transsylv. 2), 1913, 110. 1.; a tövisi rác- és oláhokra E. O. E. 14, 186. I., az 1689=4 törvényre u. itt, 20., 31. és 261. 1., a dévai oláh telepedésre *Szöts Sándor* id. cikke; a szász terület oláh telepedésére *Georg Müller*, Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenland (= Archiv für siebbg. Ldeskunde, N. F. 38). A XVII. századeleji erdélyi nemesi összeírást 1. E. O. E. 17., 391—462. 1.: az 16424 összeírást 1. Magy. Gazd.-tört. Szemle, 1897, 410. 1.; a kővári boérokra *Szilágyi Sándor*, Bethlen Gábor levelei, 43. 1. és E. O. E. 14, 406. 1.; a fogarasi boérokra 1. *Nic. Densușianu*, Monumente pentru istoria terei Fogarasiului, Bukuresci, 1885, az ott kiadott magyarnyelvű oklevelekkel, ez a munka egymagában is megcáfolja *Kemény József gr.* elsietett véleményét, Über die ehemaligen Knesen u. Knesiate der Walachen in Siebenbürgen. Kurz' Magazin, 1846, 286, aki különben alapvető értekezésében azt hiszi, hogy a XVI—XVII. században a kenézek általában jobbágyságok lesznek. V. ö. még *Petrovay György*, A máramarosi oláhok, letelepedésük, vajdáik, kenézeik. Századok, 1911, 607. 1. és *Jancsó Benedek*, A román nemzetiségi törekvések története, Budapest, 1896, 1, 248. 1. Az oláhok félnomadságára sok egykorú adat. Így „Respublica et status regni Hungáriáé“, Elzevir, 1634, (Apponyi II. 828.), 14. 1.: Valachi etiam hanc terram, séd sparsim sine certa sede incol unt. *fNic. Dráganu*, id. h. ezt először azonosítani akarja Verancsics meg=jegyzésével, mely szerint az oláhok sine propriis sedibus voltak, azaz nem volt birtokjoguk, amire pedig a sine certa sede tényleg nem érthető, azután e barangolókat hegyipásztoroknak nyilvánítja. Az id. Respublica et status;

beli leírás (mely *Konc. Schünemann, Die Entstehung des Stádtewesens in Südosteuropa, I. Breslau u. Oppeln 41. 1.* szerint 1550-ből származik) már azt is tudja (35. l.), hogy az oláhok *passim in campis circumquaque desertis quibusdam possessionibus resident*, tehát magyar uraktól elhagyott helyeken laknak, s ott vadakkal és halakkal táplálkoznak.]

A cseh kisebbségi törvény irodalmát l. *tölem*, Bethlen Gábor, Budapest, 1929, 287. l. A gyöngyösi ferencesek tótnyelvű prédikációira *Karácsonyi* id. m. 2., 67 [a gyöngyösi tót utcára, melyben úgy látszik juhászok laktak, *Fekete* id. gyöngyösi török okleveleit]; az 1611-1 zsinatra és Pázmányra *Car. Péterffy, Sacra Concilia ecclesiae Rom.-cath. in regno Hungáriáé, 2. Posonii, 1742, 217, 222. 1.* A zsolnai zsinatra l. *Jo. Ribini, Memorabilia aug. conf. in regno Hungáriáé a Férd. I. usque ad III., 1787, 376. 1.* L. még *Paul Jos. Safarik, Gesch. der illír. u. kroat. Literatur, 1865. Prag, 273, 279. 1.; u. az, Gesch. der slav. Sprache u. Literatur, Prag, 1869, Pruno, Husselius, Benedicti-re; a horvát, szlovén irodalom modern feldolgozása M. Murko, Die Bedeutung der Reformation u. der Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven, Prag u. Heidelberg, 1927. A tót lelkiség kezdeteire l. *Steier Lajos, A tót kérdés, Liptószentmiklós, 1912 és Ernyey József, Tótnyelvű krónikás énekek és kurucdalok, Ethnographia, 1920, 1. 1., v. ö. még Kemény János, önéletírását, ed. Szalay László, 379. 1. és Gergely, Teleki Mihály levelezése, 8, 335. 1.* A németek helyébe rutének költözésére *Bidermann, Die Ruthenen, 2, 74, 75 1.* A német öntudatra l. *David Frölich, Dér uralte Deutsch-Ungarische-Zipserische und Siebenbürgische Landsmann, Leutschau, 1641 (R. M. K. II. 576), v. ö. Pukánszky Béla, A magyarországi német irodalom története, Budapest, 1926, 352. 1.* (kimerítő, modern feldolgozása a témának).*

A magyar nyelv érvényesülésére régebbi művek: *Jászay Pál, A magyar nyelv történeteinek vázlatá, A Magy. Tudós Társaság Évkönyvei, 6, 1845, 261. 1., Pesthy Frigyes, A magyar nemzet mostohasága sajátmaga iránt, Századok, 1868, 11. 1., Márki Sándor, A magyar mint államnyelv 1604—1711, Arad, 1879; [modern, új feldolgozás *Istványi Géza, A magaryelvű írásbeliség kialakulása. (A Pázmány Péter Tud.-Egyetem történ. szemináriumának kiadványai, 1, 1934.)* Balling rendeletére l. *Sas Andor, Szabadalmas Munkács város levéltára, Munkács, 1927, 101. 1.* A besztercebányai virrasztó örökre, Clusius után, *Bél, Notitia, 2, 432. 1., utána Ipolyi Arnold, Besztercebánya művelődéstörténeti vázlatá, Századok, 1874, 700. 1.**

Az oláh nyelv és vallás dolgában *Mario Roques, Palia d'Orastie I. Préface et livre de la Genése publiés avec le texte hongrois de Heltai, Paris, 1925; a politikai és egyháztörténeti kérdéseket nagy tudománnyal *Jancsó Benedek, id. m. 1, 402, 484, 503. stb. 11. I. Rákóczi György 1643. oklevelét l. Joh. Hintz, Gesch. des Bistums der griech. nichtunierten Glaubensgenossen in Siebenbürgen, Hermanstadt, 1850, 70. 1., Apafi 1686-i oklevelét l. E. O. E., 18., 486—493. 1., az idézett román történetíró, jelenleg kolozsvári egyetemi tanár, Lupas János, Az erdélyi gör. kel. egyház és a vallás-unió a XVIII. század folyamán, Budapest, 1904, 10. 1.* A moldvai magyarokra *Gr. Jós. Kemény, Über das Bistum u. das Franziskanerkloster zú Bakow in der Moldau, Kurz' Magazin, 1846, 1. 1., a főkútfő V. A. Urechia, Codex Bandinus, Bucuresci, 1895 (a román Akadémia kiadványa); továbbá *Julian Gf. Pejacevich, Peter Freih. v. Parchevich, Erzbischof v. Martianopol (Archív für öst. Gesch., 59., 1889, 337.), a csíki szerződés szövege itt 593. 1. V. ö. *Krones, id. m., 70. 1.; összefoglaló *Bitay Árpád, A moldvai magyarság (Erdélyi Tudományos Füzetek, 1926, 4. Kolozsvár) [és népszerűen, főként a későbbi viszonyokra és néprajzilag, *Domokos Pál Péter, A moldvai magyarság, Kolozsvár, 1934.]******

A németek gyors elmagyarosodására több adat: *Takáts S., Dalias idők (Nemzeti Újság c. napilap, 1929 március 3.). A görögökre l. *Szűcs István, id. Debrecen történelme, 2., 579. 1., Kerekes György, Jövevény alföldiek és görögök Kassán, 1660—62, Századok, 1911, 289., u. ez, Görögök Kassán a XVII. században, u. itt, 366. 1.* A zsidókra sok adat [*Büchler Sándor* műveiben: A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig, 1901, s főként: Zsidó letelepedések Magyarországon a mohácsi vész után, Magyar Zsidó Szemle, 1893, 315. és 370. 1.]; a bécsiekkel való kapcsolatra *Geschichte der**

Stadt Wien, V. 2. köt., 1914, 75. 1.; *Sas Andor*, id. m., 116. 1. *Venetianer Lajos*, A magyar zsidóság története, Budapest, 1922, alig használható. Ephraimra Magy. Gazd.stört. Szemle, 1898, 216. 1. [A dunántúli népesség fogyását nagy szakértelemmel és fáradtsággal számította ki *Kalmár Gusztáv*, A török uralom hatása a Dunántúl népességére, Föld és Ember, 1929, 49. 1.]

IV. A JOBBÁGYSÁG STB.

A jobbágy viszony okra ma egyetlen összefoglaló munkánk van: *Acsády Ignác*, A magyar jobbágyság története, 1908, amely a kiadott anyagon kívül kiadatlan adatokat is hoz, azonban felfogásában, későbbi demokratikus ideálhoz mérve a régi dolgokat, igen gyakran kiesik a történettudomány kereteiből és pathétikus publicisztikává lesz; általában véve a földesuraságot megvetésre méltó foglalkozásnak tartja, s a magyar földesurat különösen alacsonyabbrendű, gonosz lénynek. Persze, ily elfogultsággal nem is tudja megközelíteni az akkori gazdasági szervezetet; ma különben is elavult felfogása, mióta a külföldi viszonyokat új világításban ismerjük. Rajta kívül egyes régebbi diszsertációk vannak csak, így *Kálmán Miksa*, A magyar jobbágy viszonya a földesúrhoz és államhoz, 1514—1600, 1887, *Tarcsai Erzsébet*, A jobbágyság története Horvátországban, 1650—1848, 1913, *Sebestyén Béla*, Enyingi Török Bálint, mint Pápa város földesura, 1911. V. ö. még: *Bél Mátyás*, De servitute Hungarica c. kiadatlan kézirat a primási könyvtárban, Pest, 1868. [Munkám megjelenése óta, mint örömmel látom, a nagybirtokot és jobbágyságot illető szempontjaimat részletkérdésekben alkalmazták; ez újabb vizsgálatok szempontjaimat általában igazolták. E részletkutatókat: *Komoróczy György*, Nádasdi Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása, 1932, és *Tholt Judit*, A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében, 1934 (mindkettő a *Domanovszky Sándor* szerkesztette Tanulmányok a magy. mezőgazdaság történetéhez, 3. és 10. sz.) szövegemben felhasználtam, ahol a Nádasdy-birtokra vonatkozó adatok onnan valók. *Tholt* id. m. mutatta ki Sárvárra a majorgazdálkodás XVI. századi fellendülését és XVII. századi el-“hanyatlását, aminek alapján különbséget próbáltam tenni a dunántúli és felvidéki fejlődés között. A tiszai vidékek XVI. századi elpusztulására 1. *Császár Edit* alább id. művét a Hajdúságról.]

Az általános fejlődésre 1. *Josef Kulischer*, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters u. der Neuzeit, 2., 1929 (= Below—Meinecke, Handbuch der mittelalterlichen u. neueren Geschichte). továbbá *G. SchmoUler*, Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre, 1920-i kiadás, 2. kötet, a Handwörterbuch der Staatswissenschaften idevágó cikkei (régebben *Inama—Sterneggtöi*, ma *R. Kötzschketöi*), *K. Breysig*, Die soziale Entwicklung der führenden Völker Europas in der neueren u. neuesten Zeit (— Schmolters Jahrbuch, 20., 21., 1896, 1897), továbbá *Felix Stieve*, Der oberösterr. Bauernaufstand des Jahres 1626, I—II., München, 1891; *Anton Mell*, Die Lage des steirischen Untertanenstandes... Weimar, 1896; *Albin Czerny*, Der zweite Bauernaufstand in Ob.-öst. 1595—97, Linz, 1890; az ausztriai viszonyokra még több kisebb munka. Tanulságos általánosabb szempontokból *Ge. Wiebe*, Zür Gesch. der Preisrevolution des XVI. u. XVII. Jahrh., 1895 (= Staats- u. Sozialwiss. Beiträge, II. 2.).

A vármegye szerepére elsőrangú, ma sem kiaknázott kútforrás *Kolosvári Sándor* és Óvári *Kelemen* nagy publikációja: Magyar Jogtörténeti Emlékek. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, a M. Tud. Akadémia kiadásában (ezután Js.-szel rövidítve). A vármegyék XVI. századi rendelkezései a szabadköltözésről a szövegben található sorrendben: Js. 2/1, 1; 5/1, 12; 2/1, 40; 5/1, 35; 2/1, 35; 4/1, 23; 2/1, 54. 1. A XVII. századból: Js. 5/1, 116; 3, 208, 222; a szökések nagy számáról és könnyűségéről *Tagányi Károly* rövid, alapvető megjegyzései: Magy. Gazdaságtörténeti Szemle, 1895, 245. 1. A lednicei uradalmi rendtartás u. itt, 1900, 358. 1., a lózi urbárium u. itt, 1901, 163. 1. *Maurer*, id. m., 278. 1.: az Einrichtungswerk szerint heti három nap a rendes robot; Csáky István és anyja. Wesselényi Anna viselt

dolgaira 1. *Deák Farkas* két művét, ahol az adatok józan, reális interpretációjára találunk: Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné életrajza és levelezése, 1875 és Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza, 1883. Az erdődi urbáriumot 1. Gróf Károlyi-család oklevéltára, 3., 502–521. stb. A majorságokra: az 1570. munkácsi utasítás Magy. Gazd.-tört. Szemle, 1896, 65., a többiek u. itt, 1898, 590. 1., 1903, 153. 1., v. ö. Peck Leopold 1626 máj. al. jelentését a magy. kamarának volt Illésházy-birtokok majorsági kezeléséről, bécsi udv. kam. ltár, Hung. Egy nagybirtok majorságait üzemükben mutatják be az Illésházy-birtok számadásai, egy 16114 kalendáriumban, Magy. Nemz. Múz. példánya, R. M. K., I., 430. A dávidcenki szolgáltatásokra Magyar Gazd.-tört. Szemle, 1899, 276. 1. Csáky István udvarbírójára 1. *Deák*, id. Csákyéletrajz, 163., 164. 1. A földközösségre 1. *Tagányi Károly* alapvető munkáját, A földközösség története Magyarországon, Magy. Gazd.-tört. Szemle, 1894. Az erdőbirtok közösségére a kissárosi eset *Tagányi Károly*, Magy. Érdészeti oklevéltár, 1., 342., 347. 1., a Szinyei-Mersékre u. itt, 402., 453. 1. “Báthory Györgyre *Bornemisza Péter*, ördögi Prédikációk (Negyedik része az evangéliumokból és az episztolákból való tanulságoknak, Sempte, 1578) 903/a. *Heltai Gáspár*, Száz fabula, melyet Aesopusból és egyebünnen gyűtet... Németújvár, Manlius, 1596, a „hispan új fortélyai“. Choron Andrásra *Bornemisza Péter* id. m., 907/a, Pekry Lajosra 908/a. A pannonthalmi úriszékre A pannonthalmi főapátság története, 4, 240. 1. V. ö. *O. E.*, 13., 380. 1. Örös kos jobbágyokra Gróf Károly Lcsalád oklevéltára, 4., 235., 259., 465. 1. A jobbágyok elzalogosítására *Acsády*, Magyarország Budavár visszafoglalása korában, 1886, 184., 185. 1. A vármegyétől kivett adókra Jsz. 5/1, 32; 4/1, 314; továbbá 4/1, 3; 5/1, 29. Az orosz példára 1. *Josef Kulischer*, Russische Wirtschaftsgeschichte, L, Jena, 1925, 203. 1., Kapy Zsigmond utasítása, Magyar Gazd.-tört. Szemle, 1895, 196. 1. (ezt a legrosszabbat tartja Acsády a természetesnek a földesúr részéről!). *Veress Endre* id. Erdélyi jezsuiták, 1., 159., 263. 1. Az 16484 ecsedi urbárium: Gróf Károlywcshalád oklevélt., 4., 282. 1. A vadászati jogra *David Frölich*, Bibliotheca seu cynosura peregrinantium, h. e. Viatorium, Ulm, 1643. (R. M. K., 3., 1628), III. rész, 97. 1. [továbbá *Koloss váry Bálint*, Vadászati jog, 1923, elején hasznos történeti áttekintés; Nádasy Pálra *Tholt* id. m. 19]. A falubíróásra Jsz. 4/1, 315., 367. 1. A ruhaluxusra *E. O. E.*, 14, 28., 35., 114. 1., 18, 91. 1., Jsz. 3, 228. 1., Moson, 1670-re Jsz. 5/1, 176. 1., Hont, 165Ö-re Jsz. 4/1, 278. 1. A parasztvármegyére régebbi: *Gyárfás István*, A parasztvármegye, Akad. Értek., 1882, újabban *Takáts Sándor*, A városi hadnagyok, parasztkapitányok és zápisztisztek, A magyar múlt tarlójáról c. kötet, 97. 1.; elszórt adatok Bars és Nyitra vármegye monografiájában, továbbá Jsz. 4/1, 105., 153., 496., 501. 1. (Bars, Nyitra Hont=ra), 509., 517., 521. (Nógrád stb.), a hódoltsági adatok Gyárfásnál. Legalaposabb vizsgálat, kiadatlan adatok alapján, a parasztvármegye tényleges működésére: *Rudnay Béla*, A Csermenyek és a paraszttság büntető bíróságai a XVI. és XVII. századokban, Budapest, 1909, 38. stb. 11., aki a zápisz létezését a XVI. századra próbálja visszavinni.

A továbbiakra 1. *Lippai János*, Majorságrul irt lajstroma: Calendarium oeconomicarum perpetuum, Nagyszombat (1662) (R. M. K., I. 995.), fontos kútfő gazdaságtörténetünkre; *Nadányi János*, Kerti dolgoknak leírása, Kolozsvár, 1669 *Bornemisza Annának* ajánlva) (R. M. K., I. 306), tiszta fordítás lévén, nem jöhet számba *Lippai János* másik műve mellett: Psoni Kert, Nagyszombat és Bécs, 1664 (R. M. K., I., 1016., 1009., 1054). A szövegbeli idézetek a két Lippabmunkából. Polgári hajdústatutum 1643-ból, kiadva *Komáromy András*, A szabad hajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások, Akad. Értek., 1898, 69. 1. A trágyázásra már XVI. századi kalendáriumok, a Nemz. Múzeum R. M. K. gyűjteményében. Német-, Erdély- és Magyarország mint sorozat: *Frölich*, id. Viatorium, III., 85. 1., trágyázás 84. 1. Ravazd: A pannonthalmi főapátság története, 4., 316. 1.; *Veress Endre*, Erdélyi jezsuiták, 1., 119., 235. 1., Deáki: Pannonthalmi tört., 4., 459. 1., v. ö. u. itt. 771. 1. urbáriummal; Lázi: u. itt, 4., 385. 1., Kismegyér: u. itt, 4., 355. 1. Balassagyarmat új telepítésére Magy. Gazd.-tört. Szemle, 1897, 530. 1. A mezővárosok 1492-i megszüntetésére 1. *Mályusz Elemér*, Az 1514. évi jobbágháború okai (Társadalom-

tudomány, 1926, 373. L), alapvető értekezés. Heves vármegye nemesi szaporulata *Szederkényi Nándor*, Heves vármegye története, 4 kötet, c. műből, aránylag használható adatokkal, bár elég zavaros munka. A szombathelyi, 16324 gyűlés Jsz. 5/1, 113. 1. Kuriális jobbágyokra: Jsz. 2/1, 363; 3, 231; 2/1, 333; 2/1, 357. 1. (Gömör, 1701). [A magyar falu és ház ismeretere 1. legújabbban A magyarság néprajza, sajtó alá rendezte *Czakó Elemér*, I., *Bátky Zsigmond* előadása (az eddigi tanulmányok összefoglalása), 130—133. 1., továbbá Cs. *Sebestyén Károly*, A szegedvidéki parasztház, *Népünk és Nyelvünk*, 1933; persze, általános ethnográfiai megállapításokból nehéz, sőt lehetetlen a török korra jellemzőket kiemelni.] A házépítésre *Györffy István* id. munkái és *Herman Ottó*, A magyar ősfoglalkozások köréből, Budapest, 1899 (egy-egy adatai, pl. 58. 1., *Tagányi Károlytól*). [Nagyjelentőségű és adatait felhasználtam: *Papp László*, Ásatások a XVI. században elpusztult kecskémévidéki falvak helyén, *Néprajzi Értesítő*, 1931, ahol konyha- stb. felszerelésre is adatok.] Szepsi Csombor Márton útleírását újra kiadta *Szalmota István*, Régi magyar utazók Európában, Nagybecskerek, 1892, idézett helyen, 102. 1. [a bútorokra Cs. *Sebestyén Károly*, A parasztbútor, *Népünk és Nyelvünk*, 1929; a ruházatkódásra *Ortelius Redivivus* után *Trócsányi Zoltán*, A régi falu, 1933, 26. 1.]; a hímzésekre 185. 1., a francia és magyar parasztra 163. 1. A babonás hiedelmeket ill. a debreceni confessió Kiss Áron-fordította szövegének ill. helyeit összeálltá *Barla Sz. Jenő*, Az 1562. évi debreceni hitvallástétel népies vonatkozásai, *Ethnographia*, 1908, 193. 1. *Bornemisza Péter*, ördögi prédikációk idézett helyei az idézett szövegből: 801/b, 802/a, 800/b—801/a, 850/a, 803/b—805 a, 806 a—b, 809 b, 811 b. új kiadás értékes jegyzetekkel: *Horváth Cyrill*, Régi Magy. Költők Tára, I., 2. kiadás, 1921, Föld édes anyára 349. 1. V. ö. *Thury Etele* cikkét: *Ethnographia*, 1913, 200. 1. [és *Bolgár Ágnes*, Magyar bájoló imádságok a XV—XVI. századból, Budapest, 1934.] A boszorkányperekre: *Komáromy Andor*, Magyarországi boszorkányperek oklevéltára, 1910. [és *Haász Imre*, Boszorkánypörök Deb[^]recenben, Debreceni Szemle, 1929]. Irodalmi adalékok [a korán eihúnyt kitűnő orvostörténésztől]: *Bálint Nagy Istvántól*, A boszorkányok gyógyító és rontó kuruzslásairól (az Orvosi Hetilap tudományos közleményei) (1928) és Boszorkányüldözés Magyarországon a XVI. sz.-ban (u. itt) (1928). A jezsuiták álláspontjára *Bernhard Duhr*, S. J., *Gesch. der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*, 1., 731. 1. A részegeskedésre sok adatot összegyűjtött *Czóbel Ernő*, *Heltai Gáspár* dialógusa a részegségről és tobzódásról, Budapest, 1911, aki azonban minden korholást késpénznek vesz és a társadalmi-gazdasági helyzetet egyébként is teljesen félreismeri. *Diószegi Bónis Mátyás*, Az részegesnek gyűlölséges, utálatos és rettenetes állapotja, Leyden, 1649 (R. M. K., I., 820.); *Szenei Á. Pál*, Részegesek ja jós pohara, Debrecen, 1682. (R. M. K., I., 1283). A virágéneke: *Erdélyi Pál*, A virágének, *Ethnographia*, 1899, 257., 337., nála a kútfői helyek. A jobbágylázadások összeállítva *Acsády* id. m., 261. 1., persze, azóta még többről van tudomásunk. [Karácsonra 5. *Szabó József* id. értekezése.] Császár Péterre *Tört. Tár*, 1884, 1887, 1888 (*Reizner Jánostól*), 1899, adatok, Jsz. 3, 63. 1. 1618-ra Jsz. 4/1, 149; 1661-re *Tört. Tár*, 1899; 1690-re Századok, 1894. Végül meg kell jegyezni, hogy a jobb ágy népesség, s ezzel kapcsolatban az egész népesség számát lehetetlenség még csak megközelítően is kiszámítanunk, ha tekintetbe vesszük az előző fejezetben tárgyalt pásztornépeket és egyéb hullámzó lakosságot; e két tétel számbeliségére semmi adatunk sincs. Hasonlóképen történeti tanulság nélküli hiábavaló játék ártáblázatok összeállítása, aminőket még, a tudomány akkori álláspontján, *Acsády Ignác* is nagy fáradsággal készített, főként Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században, Budapest, 1889 c. munkájában.

V. NEMESSÉG ÉS VÁROSOK STB.

Benyeczky Péter, Magyar Rithmusok avagy versek, 1670. kolozsvári kiadást használtam (R. M. K., I., 1099); az idézetten kívül több hasonló verse van. A Vasdinnyey-kúriára 1. *Szederkényi Nándor*, id. m. 2, 337. 1. V. ö. Beth-

len Miklós építkezését, id. önéletírása, 1., 374. 1. Az ócsva-apáti kúriára Gróf Károlyi-család oklevéltára, 4, "4. 1. A Hármaskönyv hatására v. ö. *Kithonich Directio methodica* magyar fordítását *Kászonyi Jánostól*, Rövid igazgatás a nemes Magyarországnak és hozzá tartozó részeknek szokott törvény folyásairól, Lócse, 1650 (R. M. K., I., 835.), főként 17, 99, 103, 115, 126, 130, 134. A fejlődés ez irányát felismerte már *Rudnay Béla*, periratokon alapuló forrásértékű műveiben, az idézetten kívül: *Ujfalussyak és Rudnayak perei a Pétrőczyek ellen*, 1543—91, 1910 és *A Zsámbokréthyak*, 1908. V. ö. *Az Ujfalussyak stb.* 10. s. köv. 11. [A megyei igazságszolgáltatás legújabb csoportos feldolgozásban részesült: *Meznerics Iván*, A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16—19. században, 1933 és *Torday Lajos*, A megyei polgári peres eljárás a 16—19. században, 1933 (= *Értekezések Eckhart Ferenc* jogtörténeti szemináriumából, 1. és 2.), a prókatori túlprodukción előidéző okokra 1. *Meznerics* 89. 1., *Torday* 35. sköv. 11.] Az anabaptistákra: *Die Geschichtsbücher der Wiedertäufer* (— *Fontes Res. Austr.*, Dipl. 43.) "1—454. 11. Esterházy pápai fogadtatására 1. levelét feleségéhez, *Tört. Tár*, 1901, 486. 1. Asztalos levelei Szenei Molnár Alberthez: a pozsonyi ág. ev. főiskola Értesítője, 1862, 7. és 13. 1. Az 1619-i rendtelenségre *Rudnay*, *Csermenyek*, 57. 1. L. továbbá *Palásthy Pál*, *A Palásthyak*, 2, 1891 passim, a tanulási adat 174. 1., a hatalmaskodások, "1. 1. A magyarság kereskedelmi érzékének újabb felfedezését *Takáts Sándor* kutatásainak köszönhetjük, aki ezt többször, sok adattal támogatva megírta, így *Szegény magyarok* c. kötetében, 31. 1. A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása. A szövegbeli néhány adat, melyre helyszüke miatt kellett korlátozódnom, innen van. Az északi kereskedelem adataira 1. *Divéky Adorján*, *Felsőmagyarország kereskedelmi összekötése Lengyelországgal*, főleg a XVI—XVII. században, Budapest, 1905. *Zrínyi Miklós* id. szavai A török áfium ellen való orvosságból, kiadva *Rónay Horváth Jenő*, Gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér hadtudományi munkái, Budapest, 1891, 94, 95.; *Nádasdy Ferenc Oratiója Veress Endre* kiadásában, *Tört. Tár*, 1896, 101. 1.

A német városok XVI—XVII. sz.-i fejlődésére *Raimund Friedr. Kainál*, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*, 2, Gotha, 1907, igen kevés tanulságot nyújt, kritikátlanul állítva össze a rendelkezésére e korból csekély számban álló adatokat. Felfogása a naívságig nemzetileg elfogult. Sokkal tanulságosabb, bár várostörténetileg elmaradottabb két magyar munka, melyek városi levéltárak adatain épülnek fel: *Demkó Kálmán*, *Felsőmagyarországi városok életéről a XV—XVII. században és Mikulik József*, *Magyar kisvárosi élet*, 1526—1715, Rozsnyó, 1885. Várostörténeteink egyébként éppoly siralmas állapotban vannak, mint megyei monográfiáink. Modern rendszerezés első kísérlete: *Mályusz Elemér*, *Gesch. des Bürgertums in Ungarn* (*Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgesch.*, 1928). A *Corpus juris* és a Jsz. adatainak feldolgozása: *Zimmermann Rezső*, A nemességnek a városba való telpedése a XVI—XVII. században, nyíregyházi Értesítő, 1904. A német jogok érvényesülésére még rendszerbe nem foglalt adatok *Fr. v. Kroner*, *Beiträge zur Städte- u. Rechtsgesch. Oberungarns* (*Archiv f. öst. Geschqu.*, 81.), 1895, "7. 1. u. ez, *Deutsche Geschichts- u. Rechtsquellen aus Oberungarn* (u. ott, 34.), 1865, 213. 1., *R. Fr. Kainál*, *Studien z. Gesch. des deutschen Rechtes in Ungarn etc.* (*Arch. f. öst. Gesch.*, 98.), 1909, 383. 1., *Demkó Kálmán*, *A székesi jog*, *Akad. Értek.*, 1891. Nemesség és polgárság viszonyára *Zimmermann* és *Mályusz* id. m. mellett ma is felhasználható *Jászay Pál*, *A szabad kir. városok szavazati joga az országgyűléseken*, 1843 és *Podhraczký József*, *Magyarország karainak és rendjeinek szavazati joga a közgyűléseken*, Buda, 1847; míg a kiegyezési korszak jogtörténetírása nem menthető fel az alól, hogy ezeket a kérdéseket nemesi álláspontonról, a Hármak; könyv zárt jogrendszerétől fascínálva nézte, addig *Jászay* és *Podhraczký* a 48 előtti demokratikus felfogást képviselik, főként az utóbbi nem mentes saját kora szenvedélyeinek a történetbe visszavételétől, így 52. 1.: a nemesség „1608. év óta, mintha maga fönttartására saját igazai már elégtelenek lennének, gyáva félelemből kezdte az egyházi és polgári statusokon hatalmaskodni, nyers erővel íratván törvénykönyveinkbe az 1608. koronázás utáni 1.

és 1687 : 17. tv.-cikkeket“. Bármily túlzók is e kifejezések, nem árt rájuk hivatkozni, amikor ma évtizedes jogtörténeti oktatás következtében az akkor kifejlődött nemesi alkotmány a magyar nemzeti szellem egyetlen és legitím kifejezőjének tekintetikl [Új adatok a városokkal kapcsolatban: if j. *Szentpétery Imre*, A tárnoki ítélőszék kialakulása, Századok, 1934. pótfüzet.] Rozsnyó statútuma *Mikulik*, id. m. 252. 1., a többi adat a Jsz.-ból. Lőcsére *Demkó*, id. m. Dési egyezség: *Tagányi Károlytól*, Magy. Gazd.-tört. Szemle, 1895, 34. 1., a rimaszombati u. itt, 76. 1., Miskolcra Jsz. 2/2, 266. 1. A szatmármegyei rendekre Jsz. 3, 152. 1., felhasználta már *Zimmermann*, id. m. Az ipari fogyasztás és termelés kérdésére: az idézett törvényeket felhasználta *Szádeczky Lajos*, Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon, 1, 1913, 141, 145, 147. 1., a munka, sajnos, nélkülözi a gazdaságtörténeti perspektívát. Az ellenreformáció hatását, magyarellenés éllal, kiemelte részben *Kazy* adatai alapján *Bidermann*, id. Gesch. d. österr. Gesamtstaatsidee, 1, 1867, 159.; az ő adataira támaszkodva írja legújabbban *Oswald Redlich*, Gesch. österreicher (Alfons Huber folytatásaként), 6, Gotha, 1921, 280, hogy „Katholisierung bedeutete meist auch eine Magyarisierung!“. A város belső életére: *Demkó Kálmán*, Egyházi és világi hatóság a felvidéki városokban a XV. és XVI. században, Századok, 1887 és *Relkovic Néda*, A felsőmagyarországi hét alsóbányaváros legrégebbi közgyűlési jegyzőkönyvei, 1561—1623, u. itt, 1913 és egyes várostörténetek. A Herrn Omnes becsmérő kifejezései Ge. Kraustól, Siebenbürgische Chronik, 2. (Fontes Rer. Austr. Scriptores, 4.), 78, 79. 1. Kassa majorkodására Jsz., Debrecen házaira *Szűcs* id. m. 2, 477.; a napszámosok bérére *Kerekes György*, Nemes Almásy István kassai kereskedő és bíró, 1573—1635, Magy. Gazd.-tört. Szemle, 1902, 145, 315. 1., egyéb adatok u. itt, 1902, 224. 1. (tokaji vincellérek letezik a munkát), u. itt, 1897, 482. 1., továbbá Jsz. 5/1, 247, 253. 1., 3, 101. 1. Kassa 1705. panaszja Jsz. 2/2, 3e. 1.

A hajdútelepekre [legújabb szép feldolgozás: *Császór Edit*, A Hajdúság kialakulása és fejlődése, Tisza István. Tudom. Társ. kiadványa, Debrecen, 1932, aki többek között pontosan megállapítja, mely vidékekről származhattak Bocskey hajdúi; műve itt-ott, idegen mintára, túlrózsaszínre fest, így pl. mikor szerinte a XVII. században „az egyes (hajdú) polgár karakterére nagy hatással volt“ többek közt a „református aszkézis“] *Dudás Gyula*, A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században, Szeged, 1887, alig használható, *Komáromy András*, A szabad hajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások, Akad. Értek., 1898; u. az, Levelek és akták az 1607/8. hajdúlázadás történetéhez, Hadtört. Közlemények, 1893, 72. (a szövegbeli idézetek innen); az eredeti telepedők elfogyására l. *Her pay Gábor*, Nemes családok Hajdú vármegyében, Debrecen, 1926. [gen sok adat *Takáts Sándor* különböző műveiben, aki a hajdú katonaság XVI. századi történetét tisztázta; v. ö. még *Győrffy István* id. munkáin kívül: u. az, A hajdúk eredete, Protestáns Szemle, 1927, 133, 220., aki megállapítja, hogy ahol letelepedtek, már volt némi rác, oláh, magyar lakosság, bár szerinte a betelepülők tiszta magyarok voltak. Régi városi jegyzőkönyvek töredékeit hozza *Nagy Sándor*, Hajdúhadház története, Hajdúhadház, 1928.

A kulturális kérdés vizsgálatában az irodalomtörténet alig nyújt felvilágosítást, mert e kort illetőleg többnyire a megjelent könyveket vizsgálja, nem pedig azt, kik és mit olvastak. A kalendáriumokat a Nemz. Múz. R. M. K.-ban használtam; a szentek és vásárok névsora u. o. egy 1592-i debreceni „Cisio magyar nyelven“-ből, u. itt Fortuna avagy sorsvető könyv; Sybilla-versek több kiadásban (R. M. K., I. 350. és 361b). A kalendáriumok színvonalát Pécsi Lukács emeli, az 1599. nagyszombatit Pozsony vármegyének ajánlva, török harcra buzdít. V. ö. még (Csáktornyái Mátyás), Grobián verseinek magyar énekbe való fordítása. Kolozsvár, év n.

I D Ő R E N D I Á T T E K I N T É S

A) KÖZTÖRTÉNET

1526 nov. 11. Zápolyai János koronázása, — dec. 16. Ferdinánd királlyá kiáltása.

- 1527 júl. 25. Iván cár veresége Szódnél, — aug. 20. Ferdinánd bevonul Budára, — szept. 27. Frangepán Kristóf halála, — nov. 3. Ferdinánd koronázása. Jajca török kézre kerül.
- 1528 jan. 27. Szolimán szövetséget ígér Jánosnak, — márc. 20. szinai csata, — máj.—nov. Ferdinánd első követsége Sztambulban, — szept. 25. sáros-pataki ütközet, — okt. 28. fontainebleaui egyezmény.
- 1529 jún. 22. földvári csata Erdélyben, — aug. 18. János Mohácsnál Szolimán előtt, — szept. 7. Buda eleste, — szept. 26—okt. 14. Bécs ostroma.

- 1530 febr. 14. budai országgyűlés, Bánffy János nádor, — nov. Buda ostroma (Roggendorff), — dec. 26. Gritti kormányzó. nov. poseni fegyverszünet három óra.
- 1531 márc. 19. bélavári, máj. 19. veszprémi, nov. zákányi tanácskozások. máj. egyévi fegyverszünet a szultán beleegyezésével. János szövetkezései a bajor hercegekkel és a szász választóval.
- 1532 jan. 1. kenesei, márc. 12. berhidai tanácskozások, Ferdinánd (Esztergom ápr. 24.) ellenországgyűlése, — júl.—szept. Lamberg és Nogarola, Ferdinánd követi a szultánnál, aug. 10—29. Kőszeg ostroma, — okt. 4. Thurzó Elek helytartói kinevezése. az Ártándy-testvérek kivégeztetése. a Zrínyi-testvérek megtagadják a szultánnak az adót.
- 1533 jan. 21. a szultán békét ígér Ferdinándnak.
- 1534 Bánffy János nádor halála. aug. 10. Czibak Imre, szept. 29. Gritti halála.

B) ANYAGI MŰVELTSÉG

1526—39 a rézbányák Fugger-bérletben.

1528 magyar kamara szervezése.

1529 Ferdinánd budai intézményei (kamara stb.) megsemmisülnek. Az egyházi nagybirtok megsemmisül.

Dominus-servitori viszony új erkölcsi alapja a török harc. Szerb nasszádosok török szolgálatba lépnek, a huszárság megmagyarosodása kezdődik.

1529—32-től horvát telepedés.

1530 Belső-Ausztria rendei kezdik vállalni a horvát várak fenntartását.

1531 magyar kamara új szervezése. Új arisztokrata családok s világi nagybirtok súlsúlya.

1534 Somogy portaszáma 7300, 1526 előtt 11.000, ebből 2800 puszta.

C) SZELLEMI MŰVELTSÉG

Németgyűlölet, szittyahangulat. Délszlávok mint a török szövetség hívei.

Magyar urak az ország egyesítéséért.

Török-magyar ellentét kiegyenlíthetetlensége.

Számos püspökség üresedésben. Conradus Cordatus Mohács okának a reformáció üldöztetését tartja.

Szórványosan halálos ítéletek a különböző vallások hirdetői ellen.

Nagybirtok szerepe a ref. terjedésében.

1527 az első magyarnyelvű nyomtatvány.

1533 Komjáti Benedek: Szent Pál levelei magyarul. Mürmelius latin-német-magyar szótára.

A) KÖZTÖRTÉNET.

1535 aug. 21. fegyverszünet Ferdinánd és János közt (1536 márc. 1-ig), — okt. 4. Péter moldvai vajda Ferdinándnak hűséget fogad, — dec. 4. Kassa elfoglalása.

1536 márc. 1. Nagyszeben Jánosnak hódol.

1537 Klissza török kézre kerül.
szept. Katzianer veresége Eszéknél.

1538 febr. 24. Nagyváradi béke, — a római pápa János öt főpapját kinevezi.

1539 febr. 23. János esküvője Izabellával, — okt. 3. Katzianer meggyilkolása.

1540 júl. 7. János Zsigmond születése, 21. János király halála, — nov. Buda ostroma (Fels Lénárt).

1541 máj.—aug. Buda ostroma (Roggendorf), — aug. 29. Buda török kézre kerül, — dec. gyalui egyezmény.

1542 szept.—okt. Pest ostroma, — nov. Thurzó Elek lemondása, — dec. Várdai Pál helytartó.

1543 jún. 23. Valpó, júl. Pécs, júl. 7. Siklós, aug. 10. Esztergom, aug. 17. Tata, szept. 3. Székesfehérvár török kézben.

1544 ápr.-tól: Visegrád, Nógrád, Hatvan, Döbrököz, Simontornya, Ozora, Velika török kézre kerül; lévai és szalkai győzelem.

1545 nov. 10. fegyverszünet 18 óra.

1547 ápr. Nyáry Ferenc a szászországi harctéren, — jún. török béke, — dec. a török béke kihirdetése a magyar tanácsban.

B) ANYAGI MŰVELTSÉG C) SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1535 : 60. t.c.: új erősségek lebontandók (1543:4., 1546:28., 1548:46.).
- 1536 : 16. t.c. elismeri a helytartó ki nevezésének jogos voltát. — 1536 : 49. t.c.: kormány székhely Pozsony.
- 1537 udvari kamara utasítása ennek alárendeli a magyar kamarát.
- 1537—75 Győr várának építése.
- 1537 körmöcbányai konföderáció.
- 1541 a rézbányák bérletét megújítják a Fuggerek.
- 1541 budai pasalik.
- 1542-től menekülés Szeged—Temesvár vidékéről.
- 1542 jan. tordai orszgy. az erdélyi tanács szervezése.
- 1542 dec. a helytartótanács kialakulása.
Morbus hungaricus, lues pannonicus jelentkezése.
Végvári élet kifejlődése.
- 1543 : 6.: a servitorok a dominus ellenére is engedelmessé válnak a törvénynek.
- 1543 : 7.: magánosok végvárainak védelme a király által (1547 : 16., 1550 : 69., 1555 : 11.).
- 1544 tordai unió a Részekkel.
- 1545-i törvény végén az egyes cikkek re külön válaszol a király.
- 1545 : 44. és 1547 : 18. a hatalmaskodás ellen.
- 1546 : 39. elhalasztja, 1547 : 26. megadja a jobbágyok szabad költözködési jogát, 1548 : 32. fölfüggeszti, 1550 : 34. megengedi, 1556 : 27—33. szabályozza.
- 1547 : 5. a dinasztia örökös voltának elismerése.
- 1535 Ozorai Imre hitvitázó könyve. Georgievics Bartholomaeus könyvének (Törökországról) az egész század folyamán számos latin, német, francia stb. kiadása.
Neue Zeitungok a magyar helyzetről, köztük 1531 János és Ferdinánd békéjéről, 1532 Jurisics két levele.
- 1536 Pesti Gábor új testamentumfordítása, Esopus fabulái (Bécs), Gálszécsi István Énekeskönyve (Krakkó).
- 1538 Farkas András Cronica de introductione Scytharum in Ung.
- 1539 Sylvester János latin-magyar nyelvtana.
- 1542-től nincs Erdélyben kath. püspök.
- 1540 után ruha-, szőnyeg-, ékszer- és ezüstnemű fényűzés, thezaurálás, egyházi ruhák és ékszerek eladása, megsemmisítése.
a főpapság 3137, a világi urak 10 ezer állandó katona tartására adóznak.
- 1544 catechismus valachicus.
- 1546 confessio pentapolitana (Ferdinándnak 1549-ben mutatják be).

A) KÖZTÖRTÉNET.

1549 febr. 10-től Báthory András új tárgyalásai Martinuzzival.

1550—51 háború Izabella és Fráter György között.

1551 júl. 19. Izabella Kolozsvárt aláírja a szerződést Erdély átadásáról, — szept. 19. Becse, 24. Becskerek, okt. 8. Lippa török kézben, okt. 16—27. Temesvár ostroma, — nov. 18. Lippa visszafoglalása, — dec. 17. Fráter György halála.

1552 júl. 26. Temesvár, 30. Lippa, aug. 11. Karánsebes török kézben. ápr. 10. Veszprém, júl. 10. Drégely, szept. 4. Szolnok eleste, szept. 9—okt. 18. Eger ostroma.
aug. 11. palásti csata, szept. Móric szász választó Győrnél.

1553 Csázma és Verőce török kézben.

1554 márc. 1. Nádasdy Tamás nádorrá választatik, — Kaposvár, Korotna, Babócsa, szept. Fülek török kézben.

a római pápa Ferdinánd kilenc főpapját erősíti meg.

1555 febr. 14. pápai fölmentvény Martinuzzi gyilkosainak.

1556 márc.—júl. Petrovics Péter Erdélyben, — nov. 28. Szamosújvár elfoglalása. jún.—júl. Szigetvár első ostroma, — júl. 22. Rinya melletti ütközet, — aug. Tarkő, Nagyida elfoglalása, — szept. Korotna visszafoglalása.

1557 Nagyvárad Izabellának hódol.

máj. 1. Tata újból török kézre, — okt. 15. Nagyszöllős Ferdinándé.

1558 máj. 7. Oláh Miklós esztergomi érsek, — szept. 1. Bebek és a Kendyek kivégzése, — okt. 13. kazai csata.

1559 jan. 31. török béke, — szept. 20. Izabella halála.

B) ANYAGI MŰVELTSÉG

- 1548 : 61.: a földesúr joga a dézsmák bérletéhez.
 1549 Nádasdy és Zrínyi egyezménye (Sárvár).
 1549 a helytartótanács első fennmaradt szabályzata.
 1550 királyi előterjesztésre javaslatot Ferdinánd az alsóausztriai kamarától kér.
 1550 vlachok tömegesebb megjelenése Árva megyében és környékén.
- 1551 elhagyott monostorok lerombolása Szolnok felé.
- 1552 : 11—13.: dominus és servitor viszonyának szabályozása.
- 1555 : 4., 1556 : 15. és 1567 : 20. miles continuus tartása.
 1555 Ung, 1558 Zala, 1579 Abaúj eltiltja a jobbágyköltözködést.
 1556 a bécsi haditanács szervezése.
- 1557 erdélyi országgyűlés: két nemzet szava kötelezi a harmadikat.
- 1559 : 8.: tisztán magyar ügyekben magyar tanácsosok alkalmazása. Palota vára (mint több magán-

C) SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1549 Dévai Máttyás: Orthographia ungarica (Krakkó).
 1549—50 Szegedi Kis István superintendens (toronyi zsinat).
- 1550 Drávaszentmártoni hitvita. Batizi András: Kerezyteni tudományról. Sztárai Mihály: Igaz papság tüköre.
 1550 után több felekezet együttélésének problémája, cuius regio eius religio, — a felsőbbség a vallási egységért.
 1551 A bibliának első része (Heltai, Kolozsvár).
 1551 A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról (Heltai, Kolozsvár).
- 1552 : 7. t.c. új vallási törvények főlegesen voltáról. Fráter György halála után keleten uralomra jut a protestantizmus.
 1553 századok közt protestáns püspökség.
 1553 Szegedi Kis István alsóbaranyai lutheránus püspök.
 1553 Vigasztaló könyvecske (Heltai, Kolozsvár).
 1554 Szatmár-óvári zsinat. — Tinódi Krónikája.
- 1556 Erdélyben a kath. egyházi vagyion lefoglalása. — Tinódi halála.
 1557 febr. gyulafehérvári országgyűlés a monostorokat iskolák céljaira adja, — jún. tordai országgyűlés: az új hit követői ne gúnyolják a réginek híveit.
 1557 : 10. pozsonyi t.c. biztosítja az esperesek vizitációs jogát, — 11. az egyházaktól elvont javak visszavételéről.
 1558 Bornemisza Péter: Tragédia magyar nyelven.
 1559 ápr. 10. Ferdinánd elrendeli az eladományozott egyházi birtokok visszavételét.

A) KÖZTÖRTÉNET.

- 1562 márc. 4. hadadi csata, — máj. székely lázadás, — jún. 2. Nádasdy Tamás halála, — aug. 17. török béke.
- 1563 szept. 8. Miksa koronázása.
- 1564 júl. 25. Ferdinánd halála.
- 1565 Schwendi elfoglalja Tokaj, Szerencs, Szatmár, Erdőd, Nagybánya várait, János Zsigmond visszafoglalja Nagybányát, Erdődöt, Pankotát, Schwendi újra elfoglalja Nagybányát, Jenőt.
aug. 7. a szultán elrendeli a várak visszaadását János Zsigmond kezéhez.
Krupa, Novi török kézben, Erdődy Péter győzelme.
- 1566 jún.—júl. Veszprém és Tata visszafoglalása, — jún. 29. János Zsigmond Zimonyban a szultán előtt, — szept. 1. Gyula, utána Jenő és Világosvár, szept. 8. Szigetvár eleste, — János Zsigmond hadai Debrecennél kiszabadítják a tatárok foglyait.
- 1567 Schwendi Munkácsig nyomul, várharcok.
- 1568 jan. 14. Oláh Miklós halála, — febr. 17. drinápolyi béke.
- 1569 okt. 18. Veráncsics Antal esztergomi érsek, kir. helytartó Bornemisza Pál nyitrai püspök.
- 1569—70. Karácson György lázadása.
- 1571 jan. béke János Zsigmond és Miksa között, — márc. 14. János Zsigmond halála, — ápr. Thury György halála, — máj. 25. Báthory István erdélyi fejedelem (1586-ig).
Várgede török kézben, Érsekújvár erősítése.
- 1572 jún. 24. Veráncsics kir. helytartó, — szept. 20. Rudolf koronázása
- 1573 jan. Gubecz Máté lázadása, — febr. 3. a török Kanizsa külvárosát dúlja, — jún. 15. Veráncsics halála.
- 1573—74 Békes Gáspár lázadása.
- 1574 júl. 10. Kerelöszentpáli csata, — júl. Kékkő, Divény, Somoskő, Buzin és Zrin török kézben, — nov. 22. török béke újabb 8 évre.

B) ANYAGI MŰVELTSÉG

- végvár előbb és utóbb) királyi kezelésbe kerül. — Az ország évi jövedelmét 900 ezer frtra becsülik, valóban 600 ezer. — Magyar lakosok elhurcolása török területre. — A Duna és mellékfolyóinak elmoszarosodása.
- 1561-től a kamara igyekszik a tizedek olcsó bérelésére.
- 1562 Miksa elutasítja a török békeügybe való beleszólást.
- 1563: 34.: idegenek helyett magyar kapitányok alkalmazásáról.
- 1564 Ferdinánd a kecskeméti bírónak kiterjedt ítélkezési jogot ad.
- 1565 Miksa bányarendellete elnémétesíti a bányakezelést.
- 1566-tól a bécsi kamara állandóan számol a birodalmi segéllyel.
- 1567: 17.: az ingyenmunka évi 12 nap.
- 1567: 29.: vegyes bizottság a katonai kihágások megvizsgálására, a főrendiházban 8 egyházi és 75 világi főúr ül.
- Erdélyben a magyar, székely, szász és oláh nemzetiség aránya csaknem egyforma. Német katonaságot a németiség erősítésére küldenek Magyarországra. — Munkácsi gazdasági utasítás a szántás fontosságáról (majorságok alakítása). — Heves vm. lakossága 41.000-nyi, ebből nemes 1000 lélek. — A Dunántúl török alatti része és a Szerémség puszta, Sarkadtól Gyuláig síkvíz.
- 1572 Eger vára királyi kezelésben.
- 1573 Miksa adóssága 10 millió forint.

C) SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1559 Coresi nyomda Brassóban.
- 1562 debrecen-egervölgyi hitvallás Ferdinánd elé terjesztése. az első ismeretes nyomtatott magyar kalendárium.
- 1563 után katolikus papnevelés föllendülése.
- 1563 Verancsics szerződése Eger átadásáról.
- 1565 Verbőczy magyar nyelven (Debrecen).
- 1566 a váradi káptalan szekularizációja. Száz fabula (Heltai, Kolozsvár).
- 1567—70 Dávid Ferenc és Melius Juhász Péter vitája. Oláh nyelv bevezetése szláv helyett az oláhok istentiszteletébe.
- 1568 tordai orszgy.: a prédikátorok kiki a maga értelmé szerint hirdessék az evangéliumot.
- 1569 Comoedia Balassa Menyhért árutatásáról.
- 1571 Szántó István Erdélyben.
- 1572 Magyarországon négy kath. főpap él. Balassa Bálint: Beteg lelkeknek való füves kertecske.
- 1573 Ponciánus históriája.
- 1574 nagyharsányi hitvita.
- 1574: 16. t.c.: az oktavalis bírák törvény- és latintudásáról
- 1574 Debrecenben megjelent históriás énekek: Jerusalemben veszedelmek, Nagy Sándor, Szent Pál apostol, Toldi Miklós, Volter király, Astiages és Cyrus, Hunyadi János

A) KÖZTÖRTÉNET.

1575 dec. 14. Báthory István lengyel királlyá kiáltása.

1576 Báthory Kristóf erdélyi fejedelem (1581-ig), — okt. 12. Miksa halála, — dec. 25. török béke 8 évre.

1577 Ferhád boszniai basa 150 községet pusztít el Horvát-Szlavonországban.

1578 júl. Károlyváros építésének kezdete.

1579 Buzin, Osztrovác, Zrin visszafoglalása.

1580 zsámbéki, nádudvari, gorbonoki csata.

1581 máj. 27. Báthory Kristóf halála, utóda Zsigmond.

1581 Istvánffy Miklós alnádor.

1583 jan. 11. török béke újabb 8 évre, — Körmend megrohanása, balatonhídvégi és ónodai csaták.

1584 Dobsina pusztulása, szluini csata.

1585 ápr. Géczy János Erdély kormányzója.

1586 Muraköz dúlása.

dec. 13. Báthory István halála.

1587 szőnyi, koppányi, érdi és kacorlaki csata.

1588 Fejérvári István nyitrai püspök kir. helytartó, — okt. 8. szikszói harc.

1591 Kiskomárom eleste. Sziszek ostroma.

1592 török béke 8 évre.

Hrasztovica, Góra, Bihács elfoglalása, Petrinja építése, — júl. 19. petrinjai csata, — nov. Sziszek új ostroma.

1593 a szlavon rendek a töröknek való hódolással fenyegetőznek, — jún. 22. sziszeki csata, Hasszán basa halála, — aug. Sziszek, okt. Veszprém és Palota eleste, — nov. 3. pákozdi csata, — nov. Rimaszombat, Divény és Fülek és több kisebb vár visszafoglalása.

B) ANYAGI MŰVELTSÉG C) SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1575 Erdély törökadója 10.000-ról 15.000 frtra emeltetik.
- 1576 Báthory István lengyel-erdélyi uniógondolata.
Rueber János németellenes mozgalmától tart.
- 1578 : 27.: haditanács tagjai az ingyermunkát felosztó bizottságban.
A várvonal évi költsége 1,313.000 forint.
- 1580 orszgy. panaszol, hogy Magyarország tartományná süllyedt.
- 1581 vlahok Károlyvárosban.
- 1585-től Pálffy Miklós hadiszállításai.
A hatósági árszabások ügyét a vármegyék magukhoz ragadják.
Gabelmann Miklós a zsoldosok pusztításairól.
- nos, vitéz Francisco, Acháb király és Illés próféta, Bánk bán, Xerxes király. — Kolozsvárt: Heltai Gáspár: Históriás énekes könyv a magyar királyokról és egyéb szép lött dolgokról.
- 1575 budai hitvita.
- 1576 hercegszöllösi kánonok.
- 1577 Aritmetica (Debrecen).
- 1578 Melius: Herbarium (Kolozsvár).
- 1580 Telegdi Miklós felelete Bornemisza Péternek.
- 1581 Bonfini (Sambucus-féle) kiadása Frankfurt.
- 1582 Bornemisza Péter: Énekek három rendbe.
- 1583 Erdélyben 24 kath. pap él. — Kovacsóczy Farkas: De administratione Transylvaniae.
- 1584 Bornemisza Péter: Prédikációk az egész esztendő által.
A corpus juris hungarici első kiadása (Nagyszombat).
- 1588 medgyesi orszgy.: jezsuiták kiktöltése Erdélyből. — Carrillo Erdélyben.
- 1589 Az kopaszságnak dicsireti (Kolozsvár).
- 1590 a nagyszombati theológia megnyitása. — Károli Gáspár „viszolyi” bibliája.
- 1591 csepregi zsinat.
- 1593 Szalánczi György: Hetetszaka... imádságok, Index biblicus (Viszoly). — Zamosius Steph.: Analecta lapidum vetustorum (Padua).

A) KÖZTÖRTÉNET.

- 1594 márc. Berzence, Csurgó, Babócsa és Nógrád visszafoglalása, — máj.—jún. Esztergom ostroma, Balassa B. halála, — júl. 13. Tata, szept. 29. Győr török kézbe.
júl.—aug. Petrinja, Sziszek, Hrasztovica, Góra visszafoglalása, Petrinja, Hrasztovica, Góra ismét török kézbe.
- 1595 jan. 28. prágai szövetség Rudolf és Báthory Zsigmond között, — júl. 16. Hardegg kivégeztetése, — júl. 24. Párkány visszafoglalása, — aug. 14. Mansfeld Károly halála, — aug. 26. vörösvári csata, — szept. 3. Esztergom visszafoglalása.
aug. 6. Báthory Zsigmond esküvője.
aug. Hrasztovica, Góra, Petrinja visszafoglalása, — okt. 18. Tergovistye, Gyurgyevó elfoglalása.
- 1596 ápr. 7. Klissza visszafoglalása, — jún. 6. Klissza eleste, — jún. Temesvár ostroma.
Vác, Hatvan visszafoglalása, — okt. 13. Eger elfoglalása, — 26. mezőkeresztési csata.
- 1597 jan. 29. Kutassy János esztergomi érsek és kir. helytartó, — Tata visszafoglalása és elvesztése, Győr ostroma, — okt.—nov. Temesvár ostroma, — a tatárok télre Szegednél maradnak.
- 1598 márc. 28/9. Győr, ápr. Tata, Gesztes, Veszprém, Palota visszavétele, — okt.—nov. Buda ostroma.
ápr. 10. Rudolf biztosai Erdélyt átveszik, — jún. 9. Mihály vajda hódolása, aug. 20. Báthory Zsigmond újra Kolozsvárt, — szept. Csanád török kézre, — okt.—nov. Nagyvárad ostroma.
- 1599 márc. Báthory András erdélyi fejedelem, — okt. 28. sellenberki csata, — okt. 31. Báthory András halála, — nov. 1. Mihály vajda Gyulafehérvárott. jún. 20. tolnai zsákmány, Koppány, Ozora, Dombóvár, Valpó visszafoglalása.
- 1600 márc. 23. Pálffy Miklós halála, — jún. vallon lázadás Pápán, — júl. 29. Schwarzenberg halála, — aug. 10. Pápa megfőkezése.
Siklós, Babócsa eleste, — okt. 20. Kanizsa átadása.
szept. 18. miriszlói csata.
- 1601 febr. 4. Báthory Zsigmond újra fejedelem, — aug. 3. gorozslói csata, — 19. Mihály vajda halála, — szept. 11. Báthory Zsigmond Brassónál.
szept. 20. Székesfehérvár visszafoglalása, — okt. 13—15. Székesfehérvár körüli csaták, — nov. 18. Ferdinánd elvonulása Kanizsa alól.
- 1602 júl. Báthory Zsigmond végleges távozása Erdélyből, — Székely Mózes tövisi veresége, — aug. 29. Székesfehérvár átadása a töröknek.
szept.—okt. Buda ostroma, Pest visszafoglalása, — a tatárok Pécs és Szigetvár körül telelnek.
- 1603 júl. 22. Székely Mózes halála Brassónál. — Illésházy menekülése.
Buda ostroma, Hatvan visszafoglalása.
- 1604 jan. 6. a kassai templom elfoglalása, — május: az 1604:22. t.cikk, — szept. Pest és Hatvan újra török, — okt. 10. Esztergom fölmentése, — okt. 15. diószegi (álmosdi) csata, — nov. 12. Bocskay Kassán, — 14. oszgyáni, 28. edelényi csata.
- 1605 ápr. 20. szerencsi gyűlés, — máj. 17. pozsonyi első ütközet, — jún. 11. Nyitra Bocskaynak hódol, — Bocskay hívei a Dunántúl.
júl. 1. Bocskay szerződése a törökkel, — szept. 14. megyesi gyűlés.
- 1605 okt. 3. Esztergom török kézbe, — 17. Érsekújvár Bocskayé, — nov. 11/12. Bocskay Budán a nagyvezérnél.
- 1606 jún. 23. bécsi béke, — aug. 8. Rudolf óvása, — szept. 23. Mátyás nyilatkozata, a magyar, osztrák és cseh rendek kölcsönös garanciája, — nov. 11. zsitvatoroki béke, — dec. 29. Bocskay halála.

B) ANYAGI MŰVELTSÉG C) SZELLEMI MŰVELTSÉG

- 1594 Thurzó Elek síremléke olasz renaissance-stílusban.
- 1595 : 6. t.-c.: portánként a jobbágytól 9, a földesúrtól 6 frt adót vet ki.
- 1595 : 30. és 1596 : 20.: a magyar katonák zsoldjának maximálása. Bihar vm. lakosságának rohamos pusztulása kezdődik.
- 1596 Somogyban 193 porta.
- 1596 Báthory Zs. hadjáratáról históriás ének „az kenyérmezői dalomról szóló” éneknek nótájára.
- 1597 Nádasdy és Pálffy hadügyi reformjavaslata.
- 1598 Bazin és Szentgyörgy kir. városi kiváltsága.
- 1598 Baranyai Decsi Csímor János: Adagiorum graeco-latino-ungaricorum chiliades quinque.
- 1599 Pálffy Miklós javaslata a zsoldosok elszállásolásáról.
- 1600 az orszgy. kizárja Modor köveit.
- 1601—1603 Illésházy István pöre.
- 1602 : 20.: a katonák ne osszák föl maguk között a birtokokat.
- 1602 Magyar István: Az országokban való sok romlásoknak okairól.
- 1603 az orszgy. kéri, hogy a nemeség maga védekezhessék a garázdálkodó zsoldosok ellen.
- 1603 Pázmány Péter: Felelet Magyar István könyvére. — Szenczi Molnár Albert: Dictionarium latino-ungaricum.
- 1604 márc.—ápr. a prot. nemesség megegyezése a prot. városi polgársággal a vallási birtokállomány védelméről.
- 1605 május: Bocskay utasítása Illésházyhoz a magyarság helyzetéről a török és német között. Illésházy és Bocskay szembe fordulása a török kérdésben. — Bosnyák Tamás érsekújvári kapitány: két tar között elveszünk.
- 1605-ben 5 kolostorban 30 ferences él Magyarországon.
- 1606 kassai országgyűlésen a hajduk szavazati joga katonai ügyekben. — Júl. 2. Illésházy levele a nyugati magyar politika alapvetése. — Dec. 17. Bocskay végrendelete.
- 1606 falvak vallásszabadsága. — Pázmány Péter imádságkönyve.

M E L L É K L E T E K J E G Y Z É K E

Lap

1. Krisztus feltámadása. Festmény a lipótszentandrászi szárnyasoltáson (kép)	17
2. Zápolyai családi birtokok (térkép)	33
3. Török hadjáratok Magyarországon (térkép)	65
4. Nagyszombat a XVI. század második felében (kép)	97
5. Komárom vára a XVI. század második felében (kép)	129
6. Török hadjáratok Magyarországon 1545—1592 (térkép)	161
7. Főúri pár a XVI. század második felében (kép)	177
8. XVI. századi magyar ékszerek (kép)	209
9. A magyar és török végvárok 1576sban, I. (térkép)	225
10. Ugyanaz, II. (térkép)	257
11. Katolikus prédikáció (kép)	289
12. Esztergom 1595-i ostroma (kép)	305
13. Rudolf király uralmának legnagyobb kiterjedése (térkép)	321
14. Budavára a XVI. század második felében (kép)	353
15. Magyarország a bécsi béke korában 1606sban (térkép)	385
16. Az Alföld elpusztulása (térkép)	417
17. Nemzetiségi bevándorlás a török hódoltság korában (térkép)	449
18. Székelyföldi ferences barát. Magyar kántor vagy iskolamester. Köz- székely. Oláh juhásztor (képek)	465
19. ökörhajcsár. Vándor mesterlegény (képek)	481
20. Köznemes, fia és jobbágya a XVII. század közepétáján (kép)	497
21. Két magyar városi polgár és két magyar jobbágy (képek)	513
22. Magyar nemes kisasszony. Nagyszzebeni polgármester. Magyar kál- vinista lelkész. Előkelő magyar nemes (képek)	529

A kötetben levő térképeket Gergely Endre és Székfü Gyula tervezte és a Magyar Királyi Állami Térképészeti Intézet készítette.

TARTALOM

Lap

Előszó a IV. és V. könyvhöz 7

NEGYEDIK KÖNYV : A TIZENHATODIK SZÁZAD.

L FEJEZET : A POLGÁRHÁBORÚ ÉS A HÁROMRÉSZRE OSZTÁS.

A mohácsi vész híre Budán, a királyné menekülése: németgyűlölet, szittyahangulat, Zápolyai János választásának előkészítése, családi hatalma. A fejevári királyválasztás. Ferdinánd örökösödési igényei; hívei, pártja kialakítása; a pozsonyi választás. János király diplomás cíája, a francia szövetség. A polgárháború, János menekülése; elhatározása a törökhöz fordulni. Lasky szerepe, szövetsége. Az 1529A török hadjárat; a hivatalos Magyarország Szolimán lábánál. A török szövetség értelme. Török helyőrségek a déli vonalon, a Délvidék pusztulása János uralma alatt. A török szövetség politikai hívei; Franges pán Ferenc és Brodaries püspök; a délszlávok, Petrovics Péter és rokonsága; Fekete Iván cár. János kormányzati tehetetlensége, Gritti kormányzósága. A polgárháború hadviselés módja. Ferdinánd kísért lélei török békére; az urak akciója a kettős királyság megszüntéért sere. Az európai segély kilátásai, V. Károly felfogása. Az 15324 hadt járat; eredménye a polgárháború bevégzésének siettetése. A magyar urak akciója. A nagyváradi béke. Végre nem hajtása, a Zápolyait család királyságának biztosítása. János halála, Budavár eleste. Az 15424 birodalmi segély kudarca, nyugati hadvezetés Magyarország gon. A török terület kibővítése. Az 15474 békeszerződés. Török polU tika: a magyar egység megakadályozása; Fráter György egyesítő politikája; a barát pályája, délszláv faji tulajdonai, 15414 hiszékeny t ségje; a Zápolyai hűség és az egységes államidea konfliktusa. Végre t hajtja az egyesítést; úgynevezett kétszínűsége, bukása. Nádasdy és a magyar urak állásfoglalása. 1552 óta török hódítás; Losonczy Temest várort, Dobó Egerben. Az 15594 és 15624 török béke 11

II. FEJEZET: A HABSBURG-KIRÁLYSÁG BERENDEZÉSE.

A Habsburg országrésznek közjogi fejlődésképesége. I. Ferdinánd személye, spanyol eredete, németté átváltozása. Közjogi igényetek a koronázáskor. A külföldi székhely; az osztrák tartományokkal és a Német birodalommal való összefüggés; Magyarország megcsonkított állapotában háttérbe szorul. A központi hivatalszervezet a külföldi székhelyen. A titkos tanács és tagjai. Az új hivatalszervezet, haladás Európában, de csak bennlakó király, hazai központ mellett. Az osztrák udvari kancellária viszonya a magyar kancelláriához. Lemondás magyaroknak bécsi hatóságban alkalmazásáról. A magyar központi hatóságok: a magyar tanács különböző formái. Báthory István nádor helytartósága, a székhely választása. Thurzó Elek, Várdai Pál helyt tartósága, az új helytartótanács szervezése. Nyugati közigazgatási elvek. A hatáskör csonkulása. A helytartótanács igazságszolgáltatása belső érdemei, a régi magyar közjogi felfogás megőrzése. A külpolitikai befolyás Becsbe költözik. A külföldi székhely és a török veszedelelem hatása. Az állami szuverénitás sérelme a pénze és hadügy terén. Kincstárnokság, magyar kamara, alárendeltsége az udvari kas mara alá. A magyar kamarától elidegenített jövedelmi források. A hadügy alárendelése, főkapitányságok szervezése; a haditanács felállítás, egyedül a nádor képes az idegen katonaság hatását parali-

zálni. A nemzeti függetlenség tényleges sérelmei. Nem elvi abszoluz
tisztikus alapon. A magyar királyi hatalom történeti jogai ezeknek
kihasználása külföldi székhellyel; védelemre szorult rendekkel szem-
ben. Az országok és tartományok bizonyos egységes kezelése a török
védelem szükségéből folyik. Király és rendek küzdelme a rendi
dualizmus keretei között. Az országgyűlési tárgyalások. Külföldi köz-
ponti hatóságok ékelődnek be a király és a rendek közé. A királyi
propozíciók készítési módja. A királyi jelenlét kérdése. A nádori
hatalom. A királyi tekintély növekedése, az örökösödés elfogadása 63

III. FEJEZET: A KERESZTÉNYSÉG VÉDŐBÁSTYÁJA. A VÉDELEM KIRÁLYI SZERVEZÉSE.

A magyarság török elleni védelmének világtörténeti perspektívája.

A védelem szüksége: két világ harca. A török életideál gyökeres
ellentéte a nyugati kereszténnyel szemben, melyhez a magyar már
ekkor tartozik. A vallási elleniét; imádság a török ellen; török és
tatar embertelen pusztításai a magyar közvéleményben. Protestáns
felfogás a török harc szükségéről. Családi elkeseredés, a birtokvesz
tetek és családtagokat siratok bosszúja és irredenta hangulat. Nincs,
nem lehet a XVI. században török barátság. A keresztény szolidaritás
tudata. Az új védelmi vonal miért annyira északon, a korábbi aldunai
vonal helyett. A kis magánváarak leszerelése. Ferdinánd tudatos aki
dója az új vonal kiépítésére, királyi és magánváarak, ezek viszonya.
Egyházi váarak. Az országgyűlések a királyra bízzák ezt a gondot.
Ebből a magyar államiság csorbulása, pénz és hadügyi sérelem. Zsold
fedezési módjai: terményekből és vártartományok. Pénzbeli szüki
ségelet évi összege. A csonka állam tényleges bevételei, erről európai
közvélemény; magyar jövedelmek összehasonlítva nyugatiakkal. A kis
rályi bevételek kiszámításának nehézségei. Rendi eredetű bevétel:
dica, nagysága. A nemesi adózás kérdése, a hatvanad. Királyi bet
vételek: pénzverés, bányák, határvámok. Nincs egységes kezelés,
jövedelmek kivéve a magyar, pozsonyi és szepesi kamara alól. Nem
minden fordíttatik a védelemre; belső polgári igazgatás és udvars
tartás költségei. Állandó deficit. Külföldi segélyek: német birodalmi
segély, ennek technikája, nagysága, behajthatatlansága; a német rent
dek felfogása a török segélyről, a keresztény szolidaritás utolsó nyos
mai. Nehézségek, ellenszolgáltatások; német telepítés követelése; a
német lovagrend betelepítése. A pápai segély állandósága; tényleges
pápai katonaság; pénzsegélyek; tizedek és egyéb egyházi jövedelt
meknek a török háború céljaira átengedése. Spanyol és egyéb segély.
Az osztrák örökös tartományok segélye: felkelés és pénz. A cseh
korona tartományainak segélye; visszaélések, a magyar szuverénitást
csorbítására irányuló törekvések. Belső Ausztria segítségével, a horvát»
vend végek elidegenítése, a határőrvidék kifejlődésének kezdetei,
összefoglaló számadások a védelmi vonal költségeiről és azok fedez
zéséről. A pénzügyi közigazgatás középkori jellege; nem tud megt
felelni a zsoldos várvédelem modern feladatainak. Adósságok szapat
rodása, zálogosítás, birtokrautalás, a Habsburgok államadósságai.
Az udvari kamara központi helyzete. Zsoldosok, magyarok és idet
genek. Huszár, naszádos, gyalogos: hajdú. Az idegenek elhelyezése
a keleti területen, részben németesítés miatt. Az együttműködés fon
mája; eredménye; a következő század németgyűlölete 101

IV. FEJEZET: AZ ÚJ NAGYBIRTOK KIFEJLŐDÉSE ÉS NEMZETI SZEREPE.

A nagybirtok új fejlődési korszakának előzménye a polgárháború;
a határvédelem szerepe. A nagybirtoknak ellensúlya nincs többé,
király és polgárság súlytalan. A kisenemesség az országgyűlésen, a
nagybirtok szolgálatában. Az új feudális láncolat a dominus alatti;

a servitorok rendi különbségei. Rokonok, várnagyok. Az új servitori erkölcs: Tinódi. A fejlődést a német Landeshoheit felé a török hódítás akaszija meg. A nagybirtok szövetségei; körmöcbányai konföderáció. Az új arisztokrata családok, felemelkedésük módjai. Az egyházi vagyon szerepe: Erdődyi, Choromvagon. Házasság szerepe: Pekry Lajos. Huszártiszti pályák. Serédy Gáspár pályája. Nádasdy Tamásé, házassága, erdélyi és horvátiszlavon hatalmi állása. Thurzó Elek. Zrinyi Miklós pályája; birtokszerzései, páthosza, magyarsága. Horvát urak északra húzódása. Perényi Péter, az utolsó illoyólis nagybirtok. Vitézség és birtokvágy. Az új főnemesség közjogi állása; hatalma nem pénzben, hanem birtokban. Földszerzés lehetőségei: vétel és zálog, amihez pénz kell. A jobbágyok pénzbeli szolgáltatásai, a nagybirtok mezőgazdasági üzemének emelése; hadseregszállításból származó jövedelmek; a nagybirtok gabonát és bort szállít, saját termését és vett termést. A hadseregszállítástól a zálogbirtokig és donációig. Lichtenstein és Pálffy szállításai. A királyi birtok feltámadása, egészen a nagybirtokosok kezére jut. A nagybirtok feltámadásának használata a török elleni védelemre. Minden nagybirtok ura katonatiszt. A birtok jövedelme emelkedik. A nagybirtokos kiadásai. Életpolitikai módja, várban, védelemre berendezve. Egyetlen kiadás a védelem mellett a ruha, ékszenluxus. Ennek alapjai; a renaissancebarokk-korszakban európai jelenség. Német és keleti hatás az olasz helyett a nagybirtok életformákban, magyar nemzeti alapokon. A nagybirtok igazi kiadása a katonaságra megy. A bandériumok alkonya, állandó zsoldoskatonaság, erre a nagybirtok pénzbeli szolgáltatásai. A contínuus miles, a nagybirtokos személyes szerepe, ő a végvári élet kiteljesítője és vezére. Kapitányok és katonák a nagybirtokosnak alárendelve, fegyelem és összetartozandóság. Ugyanazon nemzeti érzéssel; a végvári életben a társadalmi különbségek elhalványulása. A végvári élet, mint magasabb kultúra, kedvezőtlen viszonyok közt is a magyarság élniakarásából kifejlészte 168

V . FEJEZET. A VALLÁSI KÉRDÉS: A HITÚJÍTÁS.

A hitújítás: reformáció és ellenreformáció; újabb kapcsolatok, melyek a magyarságot nyugathoz fűzik. Az európai mozgalom itt specifikus magyar vonásokat nyer. A német anyamozgalom és a magyar kezdetek összehasonlítása. A hitújítás rohamos elterjedését lehetővé teszi az egyházi nagybirtok megsemmisítése. A nyitrai, győri, veszpi rémi, egri püspökség sorsa, az esztergomi érseksége. Török kézre jutott területek. A hierarchia haldoklása, Róma állásfoglalása ez ügyben; a magyar király állásfoglalása: a legfőbb kegyúri jog; a pápai és királyi felfogás eltérése; a kegyúri jog gyakorlatából származó bajok; a szekularizációk megkönnyítése. A nagybirtoktól végrehajtott szekularizáció, zalavári, pannonhalmi példa; szerzetesházak kipusztulása. Az egyházi rend közjogi elgyengülése, a többi rend elveszi jövedelmeit; a tizedkérdés; az ingó javak elrablása. Mindez a hitújítást megelőzően. A protestantizmus terjedésében csak eleinte nehézségek. Több felekezet együttélésének problémája, annak németbirodalmi megoldása: a cujus régió, illius religion elv; ennek magyar alkalmazása a nagybirtok által. A nagybirtokosok protestáns hitre térése; zárt területeken egy hit biztosítása. Az udvari pap szerepe a vári tartományban; a magánkegyúri jog. A protestáns felfogás a felsőbbi ségről és ennek hívéddő és hittedző köteleességeiről; a világi kar az egyház védelmében. A felsőség befolyása a hitelvek megválasztására: Perényi Gábor és Nádasdy Ferenc szerepe, oppozíció kézi dete a cujus regioiely ellenében. Kryptokálvinisták, unitáriusok harcai. Erdély viszonyai: a fejedelmi hatalom; a fejedelem vallásváltói tatásai, ezeknek közjogi elismerése: a vallási törvények; katolikus sok, orthodoxok helyzete. Tényleges együttlalkása több, nem egyem jogú felekezetnek, ez az erdélyi novum. A protestantizmus férjedé-

sének formái, a községek befogadó szerepe. Nevezetes hitújítók.

A protestáns felekezetek első szervezkedései. A tömegek lelki szűk séglete, protestáns törekvés ennek kielégítésére; tanító és lelkiéletet művelő irodalom; ennek magyarsága. A katolikusok hiábavaló kísér; létei az államhatalom által felemelkedésre. Belső reform kísérletei; Oláh Miklós, utána a század végéig hanyatlás. A segítség az egyetemes egyházból: a trienti zsinat; a papnevelés. A jezsuiták első bet költözése; a római papnevelőintézet. A katolikus irodalom kezdet tei. A lelkek új meghódítása; Balassa Bálint halála 228

VI. FEJEZET: AZ ERDÉLYI KÉRDÉS. A FEJEDELEMSÉG KIALAKULÁSA.

Erdély külön léte a török hódítás következménye; Erdély mint szükségalakulat. A három nemzet: magyar, székely, szász egymástól eltérő társadalmi fejlődése. Egyiknek sem érdeke kiszakadni a mat gyár királyságból; a király mindháromnak védelmezője. Nemzeti ellentét szász és magyar között. Kolozsvör elmagyarosodása. Erdélyi öntudat hiánya. Oláhok. Mohács, Erdély megoszlása János és Ferdit nánd között, Ferdinánd pártja. A két oláh vajdaság beavatkozása. János birtokadománya Rares Péternek, Beszerce elidegenítése. János hatalma megszilárdul; Pemflinger Márk és Szeben szerepe. Majlád István az első, aki Magyarországtól független Erdélyt akar. Buda elestével Szolimán akarata teremti meg a fejedelemséget. Fráter György szerepe, török megbízásból hódoltatja Erdélyt. A három nemzet politizálódtott szerepe. A helytartó túlsúlya a tanács fölött. Fejedelmi parancsszóra belső berendezés, az 1542 unió. A tiszántúli vármegyék szerepe Erdély államisága kialakulásában; Fráter György és a fejedelmek tiszántúli birtokai. Az új területet egyedül a fejedelmi hatalom tartja össze. Uniformizálás hiánya a három nemi zetben; a három nemzet egyenlő joga és kötelessége, a székelysége ebből származó terhek. Az 1574 határozat. A három nemzet érdeke ellentéte elősegíti a fejedelmi abszolutizmust. Az országgyűlés tehet tétlensége, töle függetlenül Erdély átadása, majd Izabella visszatérése. Izabella abszolutizmusa, lengyel befolyás. Bebek—Kendy-kivégzések. János Zsigmond dekadenciája; magyar király igényei. A székelység társadalmi forradalma; a székely jobbágyság behozatala. Erdély önt állóságát János Zsigmond is feladja. A speieri egyezmény. Báthory István viszonya a törökhöz és Miksához. Békés Gáspár; az ellenzék kiirtása. Erdély új önállóságát a Báthory családi hatalom hozza létre. Báthory tör öklődés. Báthory Kristóf és Zsigmond a kiskorúság alatt, Báthory Istvón rendelkezései. A lengyel király Erdélyt önmagában meg nem álló alakulatnak tekinti; lengyel és magyar kapcsolat ten vei. Lengyel erők felhasználása NagytMagyarország érdekében. A katolikus fejedelem vallásos téren való érvényesülése; a jezsuiták behozatala, működése, kiűzése. Zsigmond dekadenciája; kiskorúsága alatt országgyűlések csekély hatásköre. Zsigmond nagykorúsítva, abszolút kormánya; Bocskay István vóradi kapitánysága. Báthory Boldizsár. A Gyulai—Gálfitkivégzés. Az 159“ mézárulás. A nyugati kapcsolat, Bocskay szerepe; a havasalföldi hadjárat. Zsigmond let mondásai, az ország passzivitása. Báthory András, Mihály vajda, Basta, Székely Mózes. Erdélynek nincs önálló államalkotó ereje. A „Tündérország“. Az erdélyi probléma első felmerülése: Kendy Sándor, Gyulafi, Szamosközi, Basta uralma elidegeníti Erdélyt Nyut gáttól s előkészíti az ország önállóságát 286

VII. FEJEZET: A NÉMET URALOM KIFEJLŐDÉSE BOCSKAY NEMZETI REAKCIÓJÁIG.

Miksa király egyénisége, belső krízise, illúzióhiánya, a török háború hatása reá. Rudolf egyénisége, testi és lelki betegsége. A külföldi kort mány továbbfejlődése, a Mixta elismerése a magyar rendek részéről.

További közjogi harc, kísérletek a központi kormány visszamagyarost-
fására s ezek kudarca. A nagybirtok szerepe a kezdődő opposzióban;
nemesi ellenzéki vezérek. A nemzeti szuverenitás sérelmének állandó-
sulásával a királyok bizalmatlanok a magyarok iránt s ezek Erdély
felé kezdenek tekintetni. Nemzeti önrendelkezés s török védelem
ellentéte. Németgyűlölet kifejlődése, a magyarság rossz híre. A török
viszonyok s belső hanyatlás: a magyar végek speciális helyzete a
török birodalomban. A hosszú béke háborúi, példák: Drégely,
Bakabánya, Dobsina, Szikszó; a magyarság békebeli elvesztése.

A tizenöt éves háború kitörése, Rudolf és Vili. Kelemen pápa sze-
repe, a pápai segély. A háború jellege. Az őszi mezei hadjáratok;
zsoldoseregek, ezek jellege a magyar harctéren; ezredek és ezredek
sek; a zsoldosprobléma, szociális és katonai oldala. A német birod as-
lom és az ausztriai cseh tartományok védekezése; a magyarság kára.

A Ciancherotti-század. Pálffy Miklós táborhely terve. Az idegen zsold
hatása. A költségek fedezése. A magyarság terhei: adók, nemesi adós-
zás, ennek átváltozása véradóra; a magyar fejlődés eltérése az örös-
kös tartományokétól. Nádasdy és Pálffy 1598A, Thurzó 1604si terve,
állandó nemzeti hadsereg. Az új adóformák. A magyar katonaság
háttérbeszorulása. Idegen főkapitányok, ezek közömbössége, ellens-
séges volta. Mansfeld felfogása magyarsnémet seregről. Olasz vezetés
rek a prágai és bécsi hatás alatt. Basta magyargyűlölete. Rusworm
és a hajdúk. A háború lefolyása. Az 1604 felkelés pszichikai előzs-
ményei. Az idegengyűlölet, a nagybirtokosok elidegenedése a királys-
tói. A kamarák birtokjogi politikája; a nemesi birtok devolúciója,
a fiskálisspörök. Illésházy István, a városi kérdés, a hűtlenségi per.

Az erdélyi birtokjogi példa. A vallási kérdés: a kassai templom, a
városok érzelme. Az 1604 országgyűlésen városok és nemesek meg-
egyezése; a protestáns rendek tiltakozása. A huszonketedik artikus
lus. Bocskay István egyénisége. A fölkelés, a hajdúság szerepe, val-
lási felfogása. A szerencsi gyűlés. Illésházy csatlakozása, az 16054
hadjárat, a bécsi tárgyalások. Illésházy—Bocskay: nyugati és keleti
magyar ellentéte. A török probléma, Homonnai Bálint álláspontja.
Illésházy török és hajdú ellen. Bocskay álláspontja. Találkozása a
nagyvezérrel. Az első gondolat török és német egyensúlyozására.
Az új államjogi koncepció; Erdély szerepe. Bocskay és a nyugati
magyarok nézetei. A bécsi béke tárgyalásai, Bocskay országgyűlései,
vezetők és pártok. Prédikátorok, hajdúk. A bécsi béke eredményei.

A török béke 324

ÖTÖDIK KÖNYV: TIZENHETEDIK SZÁZAD.

I. FEJEZET: A MAGYAR TÁJ SZÍNVÁLTOZÁSAI.

A török korszak hatása a talajviszonyokra. Növény földrajzi és
klímabeli változások. ^4Z alföldi puszták kifejlődése. A Duna kiöntései.

A Dunántúl és a Kis-Alföld talajviszonyai. A morbus hungaricus.

A magyar nép akklimatizálódása 393

II. FEJEZET: A TÖRÖK TERÜLET TÁRSADALMI ÉS NEMZETISÉGI VISZONYAI.

A rabszolgaság a török államban, magyar rabok a Balkánon és Kist
Ázsiában. A rabszolgakereskedés; a hadifoglyok sorsa. A magyar
területen megtelepedett törökök. A török hódítás vallási alapjai; az
állami berendezkedés; hűbérjog; katonaság, hivatalszervezet. Adói
rendszer; állami adók, vámok, ipari és fogyasztási adók. Földesúri
szolgáltatások, birságok. A behajtás módja falvakban és városokban;

visszaélések. A hódoltsági terület demográfiai változásai; az első korszakbeli pusztulás; nagy hadjáratok, tatárjárások; az első déli zóna Változásai; rác bevándorlás, rác telepítések, a rác félnomád életforma. A második és harmadik zóna; vegyes nyelvterületek alas kulása. Rác városok. A magyarság erőfeszítései a föld megtartásáért.

Az oláhság terjeszkedése. — A harmadik zóna magyar paraszts városai. Makó, Hódmezővásárhely; Kecskemét és társai, a kun puszták. Az új állattenyésztés, a parasztvárosok gazdaságpolitikája és társadalmi rétegződése. A városi autonómiák, parasztdemokráciák, kereskedő szellem. Halas, Szeged, Debrecen. Kunok és jázsok. Buda és Pécs. A magyar városkép pusztulása. A török kultúrhatás nyomai. A hódoltságbeli magyarság üemzeti élete; a menekült vármegye, a magyar részre adózás, a végváriak szerepe. Vallási viszonyok, pros testanosok; unitárius terjeszkedés; katolikus szerzetesek; püspöki hatalom; az Alföld mint missziós terület 402

III. FEJEZET: NEMZETISÉGI VISZONYOK A KIRÁLYI ÉS ERDÉLYI TERÜLETEN.

A nemzetiségi és kisebbségi kérdés akkori formái. A horvát népi vándorlás. Utána a vlach népvándorlás; a drávántúli vlahok elterjedése, gazdasági, társadalmi és vallási viszonyaik. Konfliktusok a horvát földesurakkal. A határörvidék kezdetei. A keleti és felvidéki vlahok; az oláh pásztorelem; beolvadás a ruthénbe és tóiba. A letelepedés ideje. Atmenetek hozzá. Oláh bevándorlás Erdélybe) magyar, székeley és szász terület különbözőkép reagál.

A minoritásjog akkori állása, a cseh példa. A nem magyar nyelvek használata, tót istentisztelet és iskola. Horvát kulturális törekvések. A magyar és nem magyar érzelmi egysége. A német kért dös. A magyar kultúra terjedési lehetőségei, az államkormányzás; közigazgatás hatása. Az oláhkérdés Erdélyben; szász és fejedelmi beavatkozás vallási téren; az oláh nyelv és iskolaügy védelmére tett intézkedések. A moldvai magyarok. A magyar kultúra és politika természetes asszimiláló ereje. Egyéb nemzetiségek: görögök, zsidók.

A nemzetiségi mozgalom mérlege 469

IV. FEJEZET: A JOBBÁGYSÁG HELYZETE. AZ ALSÓ KULTURÁLIS FOK.

A jobbágyviszonyok európai alakulása; az újkori, gabonatermelő és eladó nagybirtok. Az 151“ törvény és Verbőczy hatása. A szabad költözés kérdése. A vármegye szerepe. A nagybirtok üzemei; a majorságok: a 16. és 17. században. Dunántúl és Keleten. Örökös jobbágyok. A török háborúk súlyosbító hatása; ingyen vármunka Földesúri végletek. A vármegye túlhatalma a falu felett. A pás raszt vármegye. Paraszti földmívelés, a nagybirtok hatása; paraszts gazdaságok. A költözési tilalom korrektívumai: új telepítések, nemes sít esek, katonáskodás; kúriális szolgálat hullámzó népesség, félszabas dók. Szellemi kultúra: házépítés, falu, népművészet, babona, pogány hiedelmek maradványai. A vallás hatása. Jobbágy lázadások 500

V. FEJEZET: NEMESSÉG ÉS VÁROSOK. MAGASABB MŰVELTSÉG.

Az új nemesi életideál. A békekorszak hatása. A nemesi ház. Közs jogi privilégiumok; védelmük a Hármaskönyv segítségével. Pörösködés, mint a nemesi jogok biztosítása. A vármegyén felüli független tors vényhozás. Kísnemes-életmód; birtok, katonáskodás, török rabság; tanulás nehézsége; hatalmaskodás. A jobbágymunka állandósulása. A kereskedelmi érzék visszafejlődése. Az új vidéki nemesi típus.

<i>Nemesek városba költözéséért harc: a vármegye győzelme a város felett. Nemzeti és általános vonatkozások. A városi szavazati jog az országgyűlésen. Ipari termelés és fogyasztás, város és vármegye viszonya. Városok magyarosodása; ellenreformáció hatása. A város belső élete; oligarchia; gazdasága; napszamosok. Végvári katonaság mint osztály; hajdúvárosok. Nemesi és polgári képzettség; közép-fokú iskolázottság, literátus műveltség; alsóbbfokú műveltség; valói ságos olvasmányok</i>	539
<i>Kütfők és irodalom</i>	575
<i>Időrendi áttekintés</i>	626
<i>Mellékletek jegyzéke</i>	638

